

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

OL 41242.6.10

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

In Memory of
HOVHANNES ZOVICKIAN
M.D. Harvard University 1917

#22

OL 41242.6.10

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

In Memory of
HOVHANNES ZOVICKIAN
M.D. Harvard University 1917

22

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

Հ Ի Ն Դ Պ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն

HISTOIRE LITTÉRAIRE DE L'ARMÉNIE ANCIENNE

(Siècles IV-XIII)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

Հ Ի Ն Դ Պ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

(Դ — Ժ Գ Դ Ա Ր)

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴՊՐՈՑԱՑ ՀԱՄԱՐ

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾՕՔ ԵՒ ՓՈՓՈԽՈՒԹԵԱՄԲՔ

ՎԵՆԵՏԻԿ

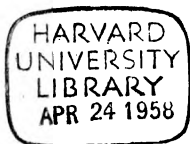
ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1897

~~OL 41243, 6, 34~~

OL 41243, 6, 10

ՀԱՄ Գրադարան

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Համառօտ երկասիրութեանս տպագրութեամբ հասարակաց ընծայուելէն՝ տասնեակ մի ամաց սահեցան անցան: Նոր տպագրութեան մը բռնադատուած ատեն, նիս, ժամանակը և անոր հետեանք և արդիւնք նորանոր տեղեկութիւնք՝ անհրաժեշտ ըրած էին գրուածքիս աւելի ճոխ և նորագոյն կերպարանք մը տալ. զոր և ջանացինք ընել, ոչ լոկ տպագրութեան ձևովն և տառերով, ինչպէս կը տեսնեն ընթերցողք, այլ նաեւ — որչափ հնարաւոր և կարելի էր, — պարունակութեամբն:

Այս դիտմամբ և վախճանաւ եղած են այլևայլ փոփոխութիւնք, սրբագրութիւնք և յաւելուածք, ջանալով ընդարձակագոյն տեղեկութիւնս ընծայել ուսումնասիրաց և բարձրագոյն դպրոցաց աշակերտելոց՝ մեր հին մատենադրաց վարուց և երկասիրութեանց վրայ, ու անով աւելի սիրելի և մեծարոյ ընել՝ հեռաւոր և մերթ ոչ այնչափ երախտապարտ նոր սերնդեան՝ մեր ընտիր և հռչակաւորն նախնեաց գործածած լեզուն, և հմտացընել իրենց արդիւնաւոր կեանքին: Ասով հանդերձ՝ կ'ուզենք իմացընել միանգամայն թէ գրուածքիս նպատակը՝ իր կրած քիչ շատ փոփոխութիւններովն ալ՝ առաջին տպա-

գրութեամբն իրեն համար արդէն գծուած ամփոփ սահմանին մէջ կը մնայ, որ էր, — ինչպէս ակնարկուած է յաւաջարանին մէջ, — « ընդհանուր պատմական տեղեկութիւն մը աւանդել մեր մատենագրաց և անոնց գրուածոց վրայ, առանց ուզելու քննադատական տեսութեամբ քննարացընել այնպիսի գրուածք մը որ վարժարանաց համար սահմանուած է » : Ասկէ անդին բարձրանալ խիզախելը՝ մեր կամքէն ու դիտաւորութենէն, ու նաև նըպատակէն դուրս էր : Խոստովանութիւն մը՝ զոր մատենիս չափն ալ մեզի հետ անխօս կը հռչակէ :

*
* * *

Մեր պատմութեանց տարեգիրքն աչքէ անցուցած աւտեննիս՝ սրտի իրաւացի գոհութեամբ և սփոփանօք կը հանդիպինք բազմապատիկ քաղաքական ու եկեղեցական պարծանաց. ու Խորենացւոյն հետ կրնանք երկրորդել և վկայել որ « թէպէտ և եմք ածու փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ... սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և 'ի մերում աշխարհիս, և արժանի գրոց յիշատակի » : Սակայն անոնց ամենուն վըրայէն աւերիչ ձեռք և զէնք ժամանակաց անցնելով՝ չեն թողած այլ ինչ՝ բայց հին ու պատուական լեզու մը և մատենագրութիւն, միակ մնացորդք և աւանդապահ վըրկայք մեր հետախաղաղ ծածկուած անցեալ փառաց : Այդ լեզու և մատենագրութիւն՝ դարուց և ժամանակաց ամէն կերպարանափոխութեանց և աղիտից ենթակայ, չեն կրցած իրենց իսկաշնորհ գրիւք և փափաքելի ամբողջութեամբ հասնիլ մինչև առ մեզ. այլ մին՝ զանազան դրոշմ և աղաւաղութիւն ընդունելով և տգիտութեան ծանր բեռը վրան կրելով, և միւսն բազմաթիւ ու աշխարելի կորստեամբք և հարուածովք :

Սակայն և այնպէս ոչ դոյզն քաջալերութիւն և սփոփանք են մեզ լսել՝ թէ արևելեան ազգաց մատենագրու-

թեան մէջ նշանաւոր տեղ մը գրաւած է հայ լեզուն և դպրութիւն. իր մինչև առ մեզ պահած արդի կերպարանքովն ալ՝ թէ՛ մեզ և թէ՛ եւրոպական գիտութեանց և բանասիրութեան համար՝ հարուստ ու անսպառելի բովբե մը, որ որչափ աւելի ուսումնասիրուի, և հետախոյզ քննուի, փորձը կը ցուցնէ թէ ինչպէս օր ըստ օրէ նորանոր ճոխութիւնք արտագրելու յարմարութիւնն ունի:

Ո՛րչափ փափաքելի էր և օգտակար այսպիսի անխոնջ հետազօտութիւն՝ մեր պատմական և մատենագրական ուսմանց յառաջագիմութեանն համար: Եւ ներուի ըսել, որ յայսմ մասին օրինակ կրնան ըլլալ մեզ եւրոպացի գիտունք և բանասէրք. և մինչ արեւմուտք մեզմէ այնչափ փութով կը փնտռէ մեր հին պատմութիւնն ու նախնեաց մտաւոր հարստութիւնն, և իրեն տրուածը անյագաբար կ'ընդունին, գարուս արժանաւոր լուսամիտ և ուսումնասէր ոգին՝ հարկ է որ յորդորամիտ ընէ զմեզ՝ տգիտութեան հետեանք ամէն նախապաշարումն և աւելորդ նախանձայուզութիւն մէկդի դնելով՝ աւելի մեծանձն և առատատուր երևնալ, բաւական սեպելով աւնոնց երկար դարեր խաւարի և թաքնութեան մէջ մնալը:

Արեւմտեան բանասիրութիւնն՝ — առանց ուզելու յիշատակել աւելի հեռաւոր ժամանակներ, — միայն վերջին քսան և աւելի տարիներու մէջ՝ մեծ եռանդ և հետամըտութիւն ցըցուց՝ մեր ազգային դպրութեանց, մանաւանդ պատմական երկասիրութեանց նկատմամբ: Հայագէտն Տիւլլորիէ 1855 տարիէն 'ի վեր՝ մեծ և օգտակար խորհուրդ մը ունեցած էր, հայ պատմչաց Մատենադարանի մը հրատարակութեան՝ հանդերձ գաղղիական թարգմանութեամբ: Իբրու երախայրիք այս հետաքննական Մատենադարանին, տպագրութեամբ հրատարակեց Մատ-

Թէի Ուռհայեցւոյ պատմական գրուածին թարգմանութիւնն, և հայկական Ժամանակագրութեան վրայ բաղմաւոր հատոր մը: Իր մտածութիւնն և 'ի հանգամանաց ժամանակին առկախ մնացած գործը՝ ուղեց գլխաւորել և յարդիւնս ածել Վիկտոր Լանկլուա՝ միւս այլ հայագէտ գաղղիացի. ու ազգայնոց և օտար հայագիտաց օժանդակելովը՝ և Նուպար փաշայի վեհանձն և առատամիտ նպաստիւք, ձեռք զարկաւ և հրատարակեց երկու մեծ հատոր, չորրորդ ու հինգերորդ դարու պատմական երկասիրութեանց գաղղիական թարգմանութիւնն հմուտ ծանօթութեամբք, կանխաբանութեամբք և անոնց հեղինակաց վրայ կենսագրական տեղեկութեամբք: Եռանդուն և հայասէր ձեռնարկուն տարածամ մահը՝ և վերայ հասած գաղղիական կառավարութեան յեղափոխութիւնն և պատերազմի և պարտութեան արկածք՝ խափան եղան այդ հաւաքման շարունակութեանն, որ ամենուն իրաւացի փափաքն էր, և առ որ ոչ ոք կը համարձակէր, ճանչնալով գործոյն մեծութիւնն ու դժուարութիւնը: Մասամբ ևեթ ուղեց դարմանել այդ պակասը Պրոսէ գաղղիացի, անդամ կայսերական ճեմարանին Ռուսաց 'ի Փեթրպուրկ, ընծայելով 'ի լոյս նոյն քաղքին արքունի տպարանէն ուրիշ երկու հատոր թարգմանութեանց մեր ազգային պատմագրաց: Տիւլորիէ իր բազմարդիւն կենաց վերջի տարիները նուիրեց 'ի թարգմանութիւն Ասողկան, և որուն առաջին մասը իր մահունէն ետքը հրատարակուեցաւ. ասկէ զատ նաև Խաչակրաց պատմագրաց հաւաքման մէջ մեծ հատոր մը՝ 'ի մեր պատմաց, հայկական բնագրաւն և գաղղիական թարգմանութեամբ: Բրիւտոմ՝ նոյն լեզուով Զենորայ Դլակ և Լաստիվերտցւոյն պատմութիւնը ծանօթացոյց, Լաւէր դերմանացի փոխեց յիւր լեզու զԲիւզանդ և Զորեհնացի, աւելցնելով ասոնց հետ նաև հայ լեզուի քերականութիւն մը՝ գերմաներէն բացատրութեամբ, զոր Գարրիէր՝ արդի ուսուցիչ հայկական բարձառոյ 'ի դպրոցի արևելեան կեն-

գանի լեզուաց 'ի Փարիզ, Թարգմանեց 'ի զաղղիականն, չիպչման՝ Սերէոսի արարական արշաւանաց պատմական մասին Թարգմանութիւնն ըրաւ 'ի գերման բարբառ. Կուտլմիդ և Ռէզա՝ քննադատական տեսութիւնք ընծայեցին Խորենացւոյ և Ագաթանգեղոսի երկասիրութեանց վրայ: Կը Թողունք ուրիշներն, և եւրոպական ուսումնական հանդէսներու միջոցաւ հրատարակուած զանազան հետաքննութեան արժանաւոր հատուածներ. բայց այս յիշատակուածներն ալ արդէն բաւականէն աւելի են 'ի հաւատարմացընել թէ որչափ մեծ կարեւորութիւն տուած են և կու տան եւրոպական գիտութիւնք մեր տոհմային մատենագրութեան: Իրենց ջանքով ու ձեռքով եղած հայ հեղինակաց Թարգմանութիւնք, ու անոնց վրայ տեսութիւնք և քննութիւնք՝ ոչ միայն ծանօթ ու սիրելի ընելու կը ծառայեն արեւմտեայց մեր անցեալը, այլ մերթ անոր մութ ու անստոյգ մասերն ալ լուսաւորելու և ուղղելու նպատակն ունին, որով և ազգիս կրթականի երախտապարտ մեծարանացն արժանաւորք:

★
* *

Մեր ազգայնոց քով ալ՝ վերջի տարիներու մէջ երեւցած գրաբար լեզուի և ուսման, հայկական դպրութեանց փոյթ և ջանք՝ նշանաւոր և սփոփիչք կրնան համարուիլ: Նախնեաց լեզուին և մատենագրութեան արհամարհոտ անտարբերութիւնն, և անոնց վրայ զուրցուած լքուցիչ դամբանականք, դպրոցներէ անոնց ուսումը վարելու ջանք, և միայն եկեղեցական դասու հնաւանդ ժառանգութիւն մը համարելու կարծիք՝ իրենց նորութիւնն կորսնցուցած և լռած դադրած են. և հոն մանաւանդ ուր մեր գրաբար լեզուին մահուան վճիռն արձակուելով՝ համարձակաձայն քարոզուեցաւ թէ մեռելոց յարութիւն տալու դարը իննւտասներորդը չէ, իննւտասներորդը ասոր մէջ ալ ցըցուց թէ յառաջագիմութեան և անհնարին ենթադրուած:

ներն ալ հնարաւոր ընելու ուսմանց և գիտութեան դար
է: Թիֆլիզ, Մոսկուա և Փեթրպուրկ՝ երեք գլխաւոր կե-
դրոնք մեր ուսահպատակ ազգայնոց լուսաւորութեան և
գիտութեան, կարծես մասնաւոր ճգամբ զիրար գերա-
զանցել ուզեցին 'ի ստել զայդ վճիռ: Պատկանեան, Մը-
սերեան, Էմին և այլք, մեծարոյ հանճարներ և պատ-
կառելի հեղինակութիւնք, իրենց ուսումնական և բազ-
մարդիւն կենաց մեծ մասը նուիրեցին 'ի հետազօտու-
թիւն և 'ի հրատարակութիւն մեր նախնեաց երկոց. և
հաճութեամբ կը նկատեն իրենց արժանաւոր աշակեր-
տաց վրայ՝ հաւասար եռանդն և գործունէութիւն: Ի
Թիֆլիզ՝ օգտակար գրոց հրատարակութեան համար կազ-
մուած ընկերութիւն մը՝ բաց 'ի նոր գրուածոց ընծայեց
նաև այլևայլ դասական գրքեր: Շահնագարեան վարդա-
պետ 'ի Փարիզ, Էլմիաժնի և Երուսաղեմի տպարանք՝
գովելի ուսումնասիրութեամբ իրենց բազմահարուստ մա-
տենադարաններէն նախնեաց զանազան գրուածոց հրա-
տարակութիւններ ըրին: Կը թողունք յիշել 'ի մեր մամ-
լոց ընծայուածքն: Կոստանդնուպոլսոյ բազմահայ գաղ-
թականութիւնն և Զմիւռնիա, նոր լեզուի կանոնաւորու-
թեան և զարգացման սիրողք և հետևողք, չուզեցին ան-
տարբեր մնալ հնութիւնն ալ պահպանող այս յառաջա-
դիմական ասպարիզին մէջ. ոչ միայն նոր լեզուն գրա-
բարի աւելի մերձաւոր դրութեան մը մէջ դրին, այլ ին-
չուան հին լեզուով ուսումնական հանդիսի մը հրատա-
րակութեան ձեռք զարնելու արիութիւնն ունեցան: Զենք
գիտեր թէ որչափ տեական կրնայ ըլլալ այսպիսի ձեռն-
արկ մը. բայց անով՝ մեր ժամանակաց բանասիրական
յառաջադիմութեան և ջանից՝ յայտարար նշան մը և ա-
պացոյց ըլլալէն չիդադիր:

Ազգային մատենագրութեան և բարգաւաճանաց մեծ և կենսական գործոյն օժանդակելու և սատարելու վախճանն ու փափաք՝ ծնունդ տուած է մեր այս դուզնաքեայ երկասիրութեանն: Առաջին կրկին տպագրութեանց ներողամիտ ընդունելութիւնն յազգէն և յօտարազգի բանասիրաց, որ մեր լեզուին և դպրութեանց ուսմամբ կը պարապին, երրորդիս ալ գրաւական մը ըլլալուն յոյսը կու տայ մեզ: Քննադատք և ուսումնատենչք՝ կրնան աւելի քան զոր գրուած տեսնեն մեզմէ՝ պահանջել և յուսալ: Համամիտք իրենց հետ՝ թէ ազգային լեզուն, մատենագրութիւն և բանասիրութիւն դեռ շատ դժուարալոյծ խնդիրներ ունին, միին տեղուանք՝ կարօտք լուսոյ, կը փափաքինք որ մեր այս համառօտ գրուածքը՝ նոր գրգիռ մը ըլլայ հմտագունից, այսպիսի բազմաշահ և արդիւնալիւր ասպարիզի մէջ խրախուսելու 'ի ջանս, յուսումն և 'ի վաստակ: Արդէն ոչ սակաւաթիւ են ազգասէր և գիտուն շահատակքն և մրցողք, որ մեր խրախուսանաց և գովութեան կարօտ չեն: Մենք ըսինք թէ նպատակնիս այս չէր:

Մեր գրուածքը ամբողջացնելու համար՝ կը մնար Հին թարգմանոչեանց արդէն պատրաստ մասը, և որ առանձին հատորով ընծայեցինք 'ի լոյս:

Քանի մը խօսք ալ՝ այս նոր տպագրութեան առթիւ:

Տասը տարի յառաջ այս տողերը կը գրէինք ու կը տպագրէինք, ջանալով ուրիշ զօրաւոր ձայներու հետ խառնել մեր տկար ձայնն ալ, ու քաջալերելով ազգային և օտար հայագէտ բանասիրութիւնը մեր մատենագրութեամբ աւելի զբաղիլ ու զբաղեցնել, ու քիչ ծանօթ կամ բոլորովին անծանօթ մնացած կէտերը լուսաւորել:

Ազգին սպասածն այն էր անոնց ջանքէն և երկասիրութիւններէն. նախընթաց չըջանն զնոյն կը խոստանար:

Միջին և նոր կոչուած Մատենագրութեամբ կարծես թէ աւելի պարապեցան, ու հարկ է ըսել թէ զանազան օգտակար գրուածք և քննադատական տեսութիւնք ալ երևցան, պատիւ ընողք թէ՛ իրենց անուանը և թէ՛ ազգին: Բայց մեր վախճանն էր որ ինչպէս քաղաքական պատմութիւննիս ունի իր մթին և առասպելախառն մասը, մատենագրութիւննիս ալ ունի կամ կրնայ ունենալ սրբագրելիք կտորները, սակայն միշտ ազգային ոգին նախամեծար ընելով:

Գէթ այսպիսի էր մեր համոզմունք և առաջարկութեան վախճանը:

Բայց քննադատութեան դարու մէջ կ'ապրինք, և մենք յաւակնութիւն չունէինք ուրիշին ճամբայ ցուցնելու կամ սորվեցնելու: Գրուածքս իրեն չափովը յայտարար մ'է հաւաքողին հմտութեանը:

Թէ՛ ազգային և թէ՛ օտար գրիչք և բանասէրք, առանց մեր խօսքէն չարժելու, — և պէտք ալ չունէին, — ցանկացան դարուս ոգւոյն և պահանջածին համեմատ

վարուիլ թէ՛ մեր պատմութեան և թէ՛ մանաւանդ մատենագրութեան նկատմամբ, ինչ որ ցուցած չէին հնոյն ելլադայ և Լատինի յայտնի առասպելաց համար: Ասով Լուսաւորիչ, Զենոբ Գլակ, Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, Կորիւն, Եգնիկ, Եղիշէ, Խորենացի, չորրորդ կամ հինգերորդ դարու մատենագիրք, կամ ինչուան մեր օրերը այնպէս համարուած, ինկան իրենց յարգէն կամ ենթադրուած ժամանակէն: Այսպիսի սկզբնաւորութիւն մը թէպէտ 1850 է ի վեր սկսուած էր, բայց միշտ զգուշաւոր երկիւղածութեամբ, քիչ մը աւելի համարձակ լեզուով՝ Փննական Պատմութեան հեղինակէն: Ուրիշներ գրունուեցան թէ՛ յազգայնոց և թէ՛ յօտարաց՝ որ չուզեցին մնալ այդ չափուն մէջ, և աւելի յառաջ անցան: Ու երբ մէկ կողմանէ քաղաքականաբար կը մտածուէր անհետ ընել Հայերը իրենց հայրենեաց և բոլոր աշխարհիս երեսէն, մատենագրութիւնն ալ քիչ հալածանք չի կրեց:

Այսպիսի դիրքի մը մէջ թերեւ աւելորդ սեպուէր նոր տպագրութիւն մ'ընել՝ ընդհանրապէս պահպանողական դուզնաքեայ երկասիրութեանս, ուստի ուզեր էինք հրաժարել, նկատելով մանաւանդ մեր առողջութեան վիճակը:

Բայց ուրիշներուն տեղի տուինք՝ գիտնալով որ վերջին խօսքը ըսուած չէ, և բանասէրք իրենց յայտնած կարծեաց մէջ յամենայնի իրարու համաձայն չեն, ու թերեւ երկարատեան չըլլան. կամ այժմեան կարծիքնին ուզենան փոխել, ինչպէս չատ անգամ պատահած է:

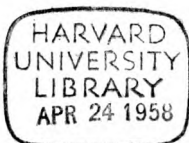
★ ★

Դենեք հոս նոր հրատարակուածներուն մատենագրական ցուցակը:

Հայ այբուբենի վրայ, բաց ի Սարգիսեան Հ. Բարսեղ վարդապետի և Հայոց գիրը Ի Տ. Յարութիւնեան հրատարակութիւններէն, տպագրեց մասնաւոր գրքոյկ մը Ա. Տաղաւարեան: Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել Պարոնեան

~~OL 41243.6.31~~

OL 41243.6.10

Հա Պատմություն

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Համառօտ երկասիրութեանս տպագրութեամբ հասարակաց ընծայուելէն՝ տասնեակ մի ամաց սահեցան անցան։ Նոր տպագրութեան մը բռնադատուած ատեննիս, ժամանակը և անոր հետեանք և արդիւնք նորա նոր տեղեկութիւնք՝ անհրաժեշտ ըրած էին գրուածքիս աւելի ճոխ և նորագոյն կերպարանք մը տալ։ զոր և ջանացինք ընել, ոչ լոկ տպագրութեան ձևովն և տառերով, ինչպէս կը տեսնեն ընթերցողք, այլ նաեւ — որչափ հնարաւոր և կարելի էր, — պարունակութեամբն։

Այս դիտմամբ և վախճանաւ եղած են այլևայլ փոփոխութիւնք, սրբագրութիւնք և յաւելուածք, ջանալով ընդարձակագոյն տեղեկութիւնս ընծայել ուսումնասիրաց և բարձրագոյն դպրոցաց աշակերտելոց՝ մեր հին մատենագրաց վարուց և երկասիրութեանց վրայ, ու անով աւելի սիրելի և մեծարոյ ընել՝ հեռաւոր և մերթ ոչ այնչափ երախտապարտ նոր սերնդեան՝ մեր ընտիր և հռչակաւորն նախնեաց գործածած լեզուն, և հմտացընել իրենց արդիւնաւոր կեանքին։ Ասով հանդերձ՝ կ'ուզենք իմացընել միանգամայն թէ գրուածքիս նպատակը՝ իր կրած քիչ շատ փոփոխութիւններովն ալ՝ առաջին տպա-

գրութեամբն իրեն համար արդէն գծուած ամփոփ սահմանին մէջ կը մնայ, որ էր, — ինչպէս ակնարկուած է յառաջաբանին մէջ, — « ընդհանուր պատմական տեղեկութիւն մը աւանդել մեր մատենագրաց և անոնց գրուածոց վրայ, առանց ուզելու քննադատական տեսութեամբ ծանրացընել այնպիսի գրուածք մը որ վարժարանաց համար սահմանուած է » : Ասկէ անդին բարձրանալ խիզախելը՝ մեր կամքէն ու դիտաւորութենէն, ու նաև նըպատակէն դուրս էր : Խոստովանութիւն մը՝ զոր մատենիս չափն ալ մեզի հետ անխօս կը հռչակէ :

Մեր պատմութեանց տարեգիրքն աչքէ անցուցած ատեննիս՝ սրտի իրաւացի գոհութեամբ և սփոփանօք կը հանդիպինք բազմապատիկ քաղաքական ու եկեղեցական պարծանաց. ու Խորենացւոյն հետ կրնանք երկրորդել և վկայել որ « թէպէտ և եմք ածու փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ... սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և 'ի մերում աշխարհիս, և արժանի գրոց յիշատակի » : Սակայն անոնց ամենուն վերայէն աւերիչ ձեռք և գէնք ժամանակաց անցնելով՝ չեն թողած այլ ինչ՝ բայց հին ու պատուական լեզու մը և մատենագրութիւն, միակ մնացորդք և աւանդապահ վրկայք մեր հետախաղաղ ծածկուած անցեալ փառաց : Այդ լեզու և մատենագրութիւն՝ դարուց և ժամանակաց ամէն կերպարանափոխութեանց և աղիտից ենթակայ, չեն կրցած իրենց իսկաշնորհ դրիւք և փափաքելի ամբողջութեամբ հասնիլ մինչև առ մեզ. այլ մին՝ զանազան դրոշմ և աղաւաղութիւն ընդունելով և տգիտութեան ծանր բեռը վրան կրելով, և միւսն բազմաթիւ ու աշխարելի կործստեամբք և հարուածովք :

Սակայն և այնպէս ոչ դոյզն քաջալերութիւն և սփոփանք են մեզ լսել՝ թէ արևելեան ազգաց մատենագրու-

Թեան մէջ նշանաւոր տեղ մը գրաւած է Հայ լեզուն և դպրութիւն. իր մինչև առ մեզ պահած արդի կերպարանքովն ալ՝ թէ՛ մեզ և թէ՛ եւրոպական գիտութեանց և բանասիրութեան համար՝ հարուստ ու անսպառելի բովբէ մը, որ որչափ աւելի ուսումնասիրուի, և հետախոյզ քննուի, փորձը կը ցուցնէ թէ՛ ինչպէս օր ըստ օրէ նորանոր ճոխութիւնք արտագրելու յարմարութիւնն ունի:

Ո՛րչափ փափաքելի էր և օգտակար այսպիսի անխոնջ հետազօտութիւն՝ մեր պատմական և մատենագրական ուսմանց յառաջագիմութեանն համար: Եւ ներուի ըսել, որ յայսմ՝ մասին օրինակ կրնան ըլլալ մեզ Եւրոպացի գիտունք և բանասէրք. և մինչ արեւմուտք մեզմէ այնչափ փութով կը փնտռէ մեր հին պատմութիւնն ու նախնեաց մտաւոր հարստութիւնն, և իրեն տրուածը անյազաբար կ'ընդունին, դարուս արժանաւոր լուսամիտ և ուսումնասէր ոգին՝ հարկ է որ յորդորամիտ ընէ զմեզ՝ տգիտութեան հետեւանք ամէն նախապաշարումն և աւելորդ նախանձայուզութիւն մէկդի դնելով՝ աւելի մեծանձն և առատատուր երեւնալ, բաւական սեպելով անոնց երկար դարեր խաւարի և թաքնութեան մէջ մնալը:

Արեւմտեան բանասիրութիւնն՝ — առանց ուզելու յիշատակել աւելի հեռաւոր ժամանակներ, — միայն վերջին քսան և աւելի տարիներու մէջ՝ մեծ եռանդ և հետամըտութիւն ցըցուց՝ մեր ազգային դպրութեանց, մանաւանդ պատմական երկասիրութեանց նկատմամբ: Հայագէտն Տիւլորիէ 1855 տարիէն 'ի վեր՝ մեծ և օգտակար խորհուրդ մը ունեցած էր, Հայ պատմչաց Մատենադարանի մը հրատարակութեան՝ հանդերձ գաղղիական թարգմանութեամբ: Իբրու երախայրիք այս հետաքննական Մատենադարանին, տպագրութեամբ հրատարակեց Մատ-

Թէի Ուռհայեցւոյ պատմական գրուածին թարգմանութիւնն, և հայկական Ժամանակագրութեան վրայ բաղմահմուտ հատոր մը: Իր մտածութիւնն և 'ի հանգամանաց ժամանակին առկախ մնացած գործը՝ ուզեց զխաւորել և յարգիւնս ածել Վիկտոր Լանկլուա՝ միւս այլ հայագէտ գաղղիացի. ու ազգայնոց և օտար հայագիտաց օժանդակելովը՝ և Նուպար փաշայի վեհանձն և առատամիտ նպաստիւք, ձեռք զարկաւ և հրատարակեց երկու մեծ հատոր, չորրորդ ու հինգերորդ դարու պատմական երկասիրութեանց գաղղիական թարգմանութիւնն հմուտ ծանօթութեամբք, կանխաբանութեամբք և անոնց հեղինակաց վրայ կենսագրական տեղեկութեամբք: Եռանդուն և հայասէր ձեռնարկուին տարածամ մահը՝ և վերայ հասած գաղղիական կառավարութեան յեղափոխութիւնն և պատերազմի և պարտութեան արկածք՝ խափան եղան այդ հաւաքման շարունակութեանն, որ ամենուն իրաւացի փափաքն էր, և առ որ ոչ ոք կը համարձակէր, ճանչնալով գործոյն մեծութիւնն ու դժուարութիւնը: Մասամբ ևեթ ուզեց դարմանել այդ պակասը Պրոսէ գաղղիացի, անդամ կայսերական ճեմարանին Ռուսաց 'ի Փեթրպուրկ, ընծայելով 'ի լոյս նոյն քաղքին արքունի տպարանէն ուրիշ երկու հատոր թարգմանութեանց մեր ազգային պատմագրաց: Տիւլորիէ իր բազմարդիւն կենաց վերջի տարիները նուիրեց 'ի թարգմանութիւն Ասողկան, և որուն առաջին մասը իր մահունէն ետքը հրատարակուեցաւ. ասկէ զատ նաև Խաչակրաց պատմագրաց հաւաքման մէջ մեծ հատոր մը՝ 'ի մեր պատմաց, հայկական բնագրաւն և գաղղիական թարգմանութեամբ: Բրիւտոմ՝ նոյն լեզուով Զենոբայ Գլակ և Լաստիվերտցւոյն պատմութիւնը ծանօթացոյց, Կաւէր գերմանացի փոխեց յիւր լեզու զԲիւզանդ և զՆորբենացի, աւելցնելով ասոնց հետ նաև հայ լեզուի քերականութիւն մը՝ գերմաներէն բացատրութեամբ, զոր Գարրիէր՝ արդի ուսուցիչ հայկական բարբառոյ 'ի դպրոցի արևելեան կեն-

գանի լեզուաց 'ի Փարիզ, Թարգմանեց 'ի գաղղիականն :
 Հիւպման՝ Սերէոսի արաբական արշաւանաց պատմա-
 կան մասին Թարգմանութիւնն ըրաւ 'ի գերման բարբառ .
 Պուտշմիդ և Ռէզա՝ քննադատական տեսութիւնք ըն-
 ծայեցին Խորենացոյ և Ագաթանգեղոսի երկասիրու-
 թեանց վրայ : Կը թողունք ուրիշներն, և եւրոպական ու-
 սումնական հանդէսներու միջոցաւ հրատարակուած գա-
 նազան հետաքննութեան արժանաւոր հատուածներ . բայց
 այս յիշատակուածներն ալ արդէն բաւականէն աւելի
 են 'ի հաւատարմացընել թէ՛ որչափ մեծ կարեւորութիւն
 տուած են և կու տան եւրոպական գիտութիւնք մեր
 տոհմային մատենագրութեան : Իրենց ջանքով ու ձեռ-
 քով եղած հայ հեղինակաց Թարգմանութիւնք, ու անոնց
 վրայ տեսութիւնք և քննութիւնք՝ ոչ միայն ծանօթ ու
 սիրելի ընելու կը ծառայեն արեւմտեայց մեր անցեալը,
 այլ մերթ անոր մութ ու անստոյգ մասերն ալ լուսաւո-
 րելու և ուղղելու նպատակն ունին, որով և ազգիս կրկ-
 նակի երախտապարտ մեծարանացն արժանաւորք :

* * *

Մեր ազգայնոց քով ալ՝ վերջի տարիներու մէջ երեւ-
 ցած գրաբար լեզուի և ուսման, հայկական դպրութեանց
 փոյթ և ջանք՝ նշանաւոր և սփոփիչք կրնան համարուիլ :
 Նախնեաց լեզուին և մատենագրութեան արհամարհոտ
 անտարբերութիւնն, և անոնց վրայ զուրցուած լքուցիչ
 դամբանականք, դպրոցներէ անոնց ուսումը վարելու ջանք,
 և միայն եկեղեցական դասու հնաւանդ ժառանգութիւն
 մը համարելու կարծիք՝ իրենց նորութիւնն կորսնցուցած և
 լրած դադրած են . և հոն մանաւանդ ուր մեր գրաբար
 լեզուին մահուան վճիռն արձակուելով՝ համարձակաձայն
 քարոզուեցաւ թէ մեռելոց յարութիւն տալու դարը ինն-
 ևտասներորդը չէ, իննևտասներորդը ասոր մէջ ալ ցը-
 ցուց թէ յառաջագիմութեան և անհնարին ենթադրուած :

ներն ալ հնարաւոր ընելու ուսմանց և գիտութեան դար է: Թիֆլիզ, Մոսկուա և Փեթրպուրկ՝ երեք զլխաւոր կեդրոնք մեր ուսահպատակ ազգայնոց լուսաւորութեան և գիտութեան, կարծես մասնաւոր ճգամբ զիրար գերազանցել ուզեցին 'ի ստել զայդ վճիռ: Պատկանեան, Մըսերեան, Էմին և այլք, մեծարոյ հանճարներ և պատկառելի հեղինակութիւնք, իրենց ուսումնական և բազմարդիւն կենաց մեծ մասը նուիրեցին 'ի հետազօտութիւն և 'ի հրատարակութիւն մեր նախնեաց երկոց. և հաճութեամբ կը նկատեն իրենց արժանաւոր աշակերտաց վրայ՝ հաւասար եռանդն և գործունէութիւն: Ի Թիֆլիզ՝ օգտակար գրոց հրատարակութեան համար կազմուած ընկերութիւն մը՝ բաց 'ի նոր գրուածոց ընծայեց նաև այլևայլ դասական գրքեր: Շահնազարեան վարդապետ 'ի Փարիզ, Էմիլիանի և Նրուսաղեմի տպարանք՝ գովելի ուսումնասիրութեամբ իրենց բազմահարուստ մատենադարաններէն նախնեաց զանազան գրուածոց հրատարակութիւններ ըրին: Կը թողունք յիշել 'ի մեր մամլոց ընծայուածքն: Կոստանդնուպոլսոյ բազմալայ գաղթականութիւնն և Զմիւռնիա, նոր լեզուի կանոնաւորութեան և զարգացման սիրողք և հետևողք, չուզեցին անտարբեր մնալ հնութիւնն ալ պահպանող այս յառաջադիմական ասպարիզին մէջ. ոչ միայն նոր լեզուն գրաբարի աւելի մերձաւոր դրութեան մը մէջ դրին, այլ ինչուան հին լեզուով ուսումնական հանդիսի մը հրատարակութեան ձեռք զարնելու արիութիւնն ունեցան: Զենք գիտեր թէ որչափ տեական կրնայ ըլլալ այսպիսի ձեռնարկ մը. բայց անով՝ մեր ժամանակաց բանասիրական յառաջադիմութեան և ջանից՝ յայտարար նշան մը և ապացոյց ըլլալէն չիդադրիր:

Ազգային մատենագրութեան և բարգաւաճանաց մեծ և կենսական գործոյն օժանդակելու և սատարելու վախճանն ու փափաք՝ ծնունդ տուած է մեր այս դուզնաքեայ երկասիրութեանն։ Առաջին կրկին տպագրութեանց ներդրամիտ ընդունելութիւնն յազգէն և յօտարազգի բանասիրաց, որ մեր լեզուին և դպրութեանց ուսմամբ կը պարապին, երրորդիս ալ գրաւական մը ըլլալուն յոյսը կօւ տայ մեզ։ Քննադատք և ուսումնատենչք՝ կրնան աւելի քան զոր գրուած տեսնեն մեզմէ՝ պահանջել և յուսալ։ Համամիտք իրենց հետ՝ թէ ազգային լեզուն, մատենագրութիւն և բանասիրութիւն դեռ շատ դժուարաւոյժ խնդիրներ ունին, մթին տեղուանք՝ կարօտք լուսոյ, կը փափաքինք որ մեր այս համառօտ գրուածքը՝ նոր գրգիռ մը ըլլայ հմտագունից, այսպիսի բազմաչափ և արդիւնալիր ասպարիզի մէջ խրախուսելու 'ի ջանս, յուսումն և 'ի վաստակ։ Արդէն ոչ սակաւաթիւ են ազգասէր և գիտուն շահատակքն և մրցողք, որ մեր խրախուսանաց և գովութեան կարօտ չեն։ Մենք ըսինք թէ նպատակնիս այս չէր։

Մեր գրուածքը ամբողջացընելու համար՝ կը մնար Հին քարգմանոսքեանց արդէն պատրաստ մասը, և որ առանձին հատորով ընծայեցինք 'ի լոյս։

Քանի մը խօսք ալ՝ այս նոր տպագրութեան առթիւ։
Տասը տարի յառաջ այս տողերը կը գրէինք ու կը տպագրէինք, ջանալով ուրիշ զօրաւոր ձայներու հետ խառնել մեր տկար ձայնն ալ, ու քաջալերելով ազգային և օտար հայագէտ բանասիրութիւնը մեր մատենագրութեամբ աւելի զբաղիլ ու զբաղեցնել, ու քիչ ծանօթ կամ բոլորովին անծանօթ մնացած կէտերը լուսաւորել։

Ազգին սպասածն այն էր անոնց ջանքէն և երկասիրութիւններէն. նախընթաց չըջանն գնոյն կը խոստանար։

Միջին և նոր կոչուած Մատենագրութեամբ կարծես թէ աւելի պարապեցան, ու հարկ է ըսել թէ զանազան օգտակար գրուածք և քննադատական տեսութիւնք ալ երևցան, պատիւ ընողք թէ՛ իրենց անուանը և թէ՛ ազգին։ Բայց մեր վախճանն էր որ ինչպէս քաղաքական պատմութիւննիս ունի իր մթին և առասպելախառն մասը, մատենագրութիւննիս ալ ունի կամ կրնայ ունենալ սրբագրելիք կտորները, սակայն միշտ ազգային ոգին նախամեծար ընելով։

Պէտք այսպիսի էր մեր համոզմունք և առաջարկութեան վախճանը։

Բայց քննադատութեան դարու մէջ կ'ապրինք, և մենք յաւակնութիւն չունէինք ուրիշին ճամբայ ցուցնելու կամ սորվեցնելու։ Գրուածքս իրեն չափովը յայտարար մ'է հաւաքողին հմտութեանը։

Թէ՛ ազգային և թէ՛ օտար գրիչք և բանասէրք, առանց մեր խօսքէն չարժելու, — և պէտք ալ չունէին, — ցանկացան դարուս ոգւոյն և պահանջածին համեմատ

վարուիլ թէ՛ մեր պատմութեան և թէ՛ մանաւանդ մատենագրութեան նկատմամբ, ինչ որ ցուցած չէին հնոյն ելլադայ և Լատինի յայտնի առասպելաց համար: Ասով Լուսաւորիչ, Զենոր Գլակ, Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, Կորիւն, Եզնիկ, Եղիշէ, Խորենացի, չորրորդ կամ հինգերորդ դարու մատենագիրք, կամ ինչուան մեր օրերը այնպէս համարուած, ինկան իրենց յարգէն կամ ենթադրուած ժամանակէն: Այսպիսի սկզբնաւորութիւն մը թէպէտ 1850 է ի վեր սկսուած էր, բայց միշտ զգուշաւոր երկիւղածութեամբ, քիչ մը աւելի համարձակ լեզուով՝ Քննական Պատմութեան Հեղինակէն: Ուրիշներ գրանուեցան թէ՛ յազգայնոց և թէ՛ յօտարաց՝ որ չուզեցին մնալ այդ չափուն մէջ, և աւելի յառաջ անցան: Ու երբ մէկ կողմանէ քաղաքականաբար կը մտածուէր անհետ ընել Հայերը իրենց հայրենեաց և բոլոր աշխարհիս երեսէն, մատենագրութիւնն ալ քիչ հալածանք չի կրեց:

Այսպիսի դիրքի մը մէջ թերեւ աւելորդ սեպուէր նոր տպագրութիւն մ'ընել՝ ընդհանրապէս պահպանողական դուզնաքեայ երկասիրութեանս, ուստի ուզեր էինք հրաժարել, նկատելով մանաւանդ մեր առողջութեան վիճակը:

Բայց ուրիշներուն տեղի տուինք՝ գիտնալով որ վերջին խօսքը ըսուած չէ, և բանասէրք իրենց յայտնած կարծեաց մէջ յամենայնի իրարու համաձայն չեն, ու թերեւ երկարատեւ չըլլան. կամ այժմեան կարծիքնին ուզենան փոխել, ինչպէս չատ անգամ պատահած է:

*
* *

Դնենք հոս նոր հրատարակուածներուն մատենագրական ցուցակը:

Հայ այբուբենի վրայ, բաց ի Սարգիսեան Հ. Բարսեղ վարդապետի և Հայոց գիրը Ի Տ. Յարութիւնեան հրատարակութիւններէն, տպագրեց մասնաւոր գրքոյկ մը Ա. Տաղաւարեան: Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել Պարոնեան

վարդապետի քննադատութիւնն՝ հրատարակեալ ի Հան-
դես Անսորեայ (1890):

Գողթան երգերոշ վրայ, բաց ի Էմինի, Ալիշան ու
Գաթրճեան վարդապետաց, Տիւրքիէ ու Պալասանեան
բանասիրաց գրուածներէն, որոց յիշատակութիւնը եղած
է մատենկանս մէջ, առանձինն խօսեցան նոյն նիւթին
վրայ գերմանացին Ֆէթթէր, որ հայերէն ալ թարգմա-
նուեցաւ և տպուեցաւ ի Վիէննա, ի Միխիթարեանց, և
Եդ. Լալայեանց ի Փարիզ, գաղղիական թերթի մը մէջ,
ու նոյն լեզուով:

Ձեռագրաց նկատմամբ կը յիշեցնեմք Սփրիգովսկիի
գրութիւնն ի գերման լեզու, և անոր հայերէն թարգ-
մանութիւնն: Երկուքն ալ տպագրեալ ի Վիէննա, ի Մը-
խիթարեան տպարանի: Ասկէ զատ, թէ՛ Միխիթարեանց
Վիէննայի, թէ՛ կայսերական, թէ՛ Վատիկանի, Պերլինի,
Մոնաքոյի, Պաւարիոյ, Մոսկուայի Լազարեանց ու Կեսա-
րիոյ թեմին մատենադարանաց ձեռագրաց ցուցակները:

Յաճախապատուով գիրքը, ինչպէս գիտեն ընթերցողք,
թարգմանեցաւ ի գերման ու հրատարակեցաւ ի Ռէկէնս-
պուրկ: Իրենց գիտուն տեսութիւններն ըրին Ֆէթթէր և
Հիրշլ, և այս յետինս Եկեղեցւոյ Պատմութեան մէջ վա-
ւերական կամ ոչ այնպէս ըլլալուն այս գրուածքիս:
Մասամբ ծանօթ են ազգիս իրենց երկասիրութիւնք հայ
թարգմանութեամբ: — Հիրշլ՝ Մեսրոպայ Վարդապետի
կ'ընծայէ զայն:

Ձեռորայ Գլակայ վանից առաջնորդի գրուածքն ալ շա-
րունակեց նիւթ ըլլալ քննադատութեան: Արդէն մեր եր-
կասիրութեան առաջին տպագրաց մէջ նշանակուած էր
այս:

Ագաթանգեղոսի պատմական գրոց վաւերականութեան
և որ լեզուով շարագրած ըլլալուն վրայ եղած տարա-
կոյսներ թէպէտ արդէն հին են, բայց դարուս վերջին
կիսուն աւելի սաստկացան թէ՛ ազգային և թէ՛ օտար
բանասիրաց մէջ: Առաջին պատերազմադաց մէջ, յետ Ըս-

ախլահնկայ և Բուլլադեանց, երեցաւ Գուշտմիտ գերմանացին: Առջի բերան ազգային բանասէրք հակառակեցան իրեն կարծեաց և ինչուան ալ դէմ գրեցին: Ինքը չըյուսահատեցաւ. և հետեւող գտնելով օտար հայագէտները, ինչպէս Հիւպլման և այլք, ցըցուց գոհ ըլլալ: Ատեն անցնելէ ետքը՝ մեր ազգայիններէ ոմանք ալ իրեն համամիտ երեցան ըստ գլխոց: Գլխաւոր երկասիրութիւնն է Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեանի Ագաթանդեգոս և իր քաղմադարեան գաղտնիք կոչուածը, և Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ. Ի գրութիւնը Ագաթանգեղոս առ Գեորգայ Ասորի եպիսկոպոսի, ու գրեթէ միևնոյն տարին (1892) հրատարակուած, մէկն ի Վենետիկ և միւսն ի Վիէննա:

Բիւզանդ. փառատոսի վրայ տեսութիւն մը հրատարակեց իւր Քննասէր թերթից մէջ՝ Նորայր Ն. Բիւզանդացի: Ուրիշ գրութիւն մ'ալ՝ Եղիշէ Մատաթեան Շուշեցի բանասէրը, և տպագրեց ի Վիէննա: Հարկաւ յամենայնի չէին զուգընթանար երկու բանասիրաց կարծիք: Ասոնց վրայ աւելցաւ նաև Ստ. Մալխասեանց քննադատութիւնը, որ տպագրած ալ է Աւստրեայ Հանդիսի մէջ, թէպէտև առանց խմբագրութեան վրայ ըլլալու բովանդակ պատասխանատուութիւնը: — Գերմանացին Գէլգէր որ իր ուսումնասիրութեան նիւթ ըրաւ եկեղեցական մասը և մասնաւոր գրուածք մը հրատարակեց փառատոս Բիւզանդ կամ Հայկական եկեղեցոյ սկզբնաշրոյթիւնը, որոյ հայ թարգմանութիւնը տպագրեցաւ Բագմալիկ ամսաթերթի (1896) մէջ:

Եզնիկ այս նորութեան փափաքէն զուրկ չի մնաց: Ինչուան ետքի տարիներս՝ թէ՛ ազգայինք և թէ՛ օտարք գովութեամբ խօսեր էին վրան արժանաւոր պատուով այս թարգմանչաց գլխաւոր անձերէ միոյն վրայ. մինչ իմացուեցաւ և գրուեցաւ որ գրեթէ կէս դար յառաջագոյն արդէն բանաբաղ մ'ըլլալը կը գիտցուէր և իմաստասիրութիւնն իրենը չէր, այլ յոյն վարդապետի մը, Մեթոտիոսի: Թերևս աւելի խոհական սեպուէր հիմկու հի-

մայ ըսելը՝ թէ ինչպէս Եպիփանու ասանկ ալ Մեթո-
տիոսի նմանութիւնք և իյր ուղղութիւնք կան Եզնրկայ
իմաստասիրական գրութեանց մէջ:

Նոյնպիսի գրուածներ, և անոնց ընդդիմախօսութիւնք
երևեցան նաև Կորեան, Եղիշէի և այլոց վրայ:

★
★

Բայց մեծ խնդիրը Խորենացւոյ անձին և անունովը
մեզի հասած մատենագրութեանց, կամ աւելի պատմա-
կան երեք գրքին վրայ եղաւ:

Գրեթէ երկու հարիւր տարիէն աւելի է Եւրոպիոյ և ա-
նոնց իմաստնոց ծանօթանալը Խորենացւոյն պատմու-
թեան և աշխարհագրութեան, և ամէն օտար հայագէտք՝
տեսնելով ալ որ յամենայնի զուգընթաց չէ յոյն և հը-
ռովմայեցի կամ լատին պատմագրաց, այնու հանդերձ,
ըսեր ենք արդէն, չէին պակսեր իրենց մեծարանքէն. և
թէպէտ Ֆրէրէ, Լաբրոզ ու Ժամանակ անցնելէն ետքը
մասամբ նաև Սէն Մարդէն գտնուեցան տարակուսողք և
իրենց տարակոյսը յայտնողք, բայց ընդհանրապէս գի-
տութիւնը ճանչնալով ալ Խորենացւոյն թերի կողմերը՝
ուսկից ազատ չէ որ և իցէ հին պատմիչ մը, յայտնի
կուսակից էին իրեն:

Խորենացւոյն դէմ ելլողներուն մէջ ի մեր դարու ա-
ռաջին կրնայ սեպուիլ Գուդչմիդ, որ Ագաթանգեղոսի
հարազատութիւնը Ժխտելէն զատ, ուզեց նոյն փորձը
ընել նաև Խորենացւոյ վրայ: Էմին, Պարոնեան և Սարգս-
սեան ջանացին գրուածներով իրեն կարծեաց դէմ մա-
քառել. բայց ինքը ոչ միայն ետ չկեցաւ, այլ նաև օտար
հայագիտաց և ազգային բանասիրաց մէջ իրեն հետևողքն
ունեցաւ: Ասոնց մէջ նշանաւոր եղաւ արդի ուսուցչա-
պետն Հայերէն լեզուի ի Փարիզ, ի դպրոցի արևելեան
կենդանի լեզուաց, Ա. Կարրիէր, մասնաւոր գրուածնե-
րով, որ Հայերէն ալ թարգմանուեցան և ազգային Մա-
տենադարանի հատորներուն մէջ ալ դրուեցան:

Ա. Կարրիէրի այս երկասիրութիւնը հետեւեալ խորագիրքը կը կրեն, որոնց մէջ կը ջանայ ցուցնել որ Խորենացին առ առաւելն ութերորդ դարու բանաքաղ մը կրնայ համարուիլ և ոչ այլ ինչ: A. Carrière nouvelles sources de Moïse de Khoren.

Supplément.

Ասոնց վրայ աւելցուց Ա. Կարրիէր նաև հետեւեալը. La Légende d'Abgar dans l'histoire d'Arménie de Moïse de Khoren, 1895.

Միաքանը կամ Գ. Տէր Մկրտիչեանց որ զանազան ուսումնասիրութիւններ հրատարակած է Խորենացւոյ և իր պատմական գրոցը վրայ յելմիածին:

Գր. Խալաթեան՝ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանին հայերէն լեզուի ուսուցչապետը՝ գրեթէ Կարրիէրի կարծիքն ու ենթադրութիւնն ընդունած է վերջին հրատարակութեամբն ի ուս լեզու, և մագիստրոսութեան աստիճանն ընդունած ի պետութենէ:

Յովհաննու Մանգակունւոյ և իրեն ընծայուած գրուածոց վրայ ալ քննադատութիւն մը երևցաւ 1895ին մեր տպարանէն, Հ. Բարսեղ Վ. Սարգսեանի, որուն տեսութիւնք տեղ տեղ կը տարբերին մեր գրածներէն:

Ինչպէս յառաջ ըսինք, ամենքն ընտիր աշխատութիւններ են, բայց ունին կամ կրնան ունենալ իրենց պաշտպանները, կամ հակառակ կարծիք ունեցողները: Վերջին կարծիքը դեռ ըսուած չէ. անոր համար կարևոր սեպուեցաւ պաշտպանողական սեպուած երկասիրութեանս նոր սուրբութիւնը:

Հ. Գ. Զ.

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Ը Ս Տ Ի Ի Ր Ա Ք Ա Ն Զ Ի Ի Ր Դ Ա Ր Ո Ւ Ց

ԱՆԳԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿ

Հայերէն լեզու. 9

Գողթան երգեր. 135

Բերնով՝ կամ գրաւոր ժամանակի մատենագրաց ձեռքով
ինչուան առ մեզ հասած հին առածներ. 135

ԳՐԱԽՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Յառաջ քան զգիշտ կամ կիրառութիւն հայ տառից :

Մարիրաս Կատինա (առ Խորենացւոյ). 157

Արտաւազդ Ա թագաւոր, որ յոյն լեզուով ողբերգու-
թիւններ շարագրեց. 171

Պատմութիւնք. 172

Յունական ողբերգութիւնք. 172

Խօսք յունականք. 172

Աբգար, որ Եդեսիոյ դիւանը կառոյց և զարդարեց. 172

Թուղթք նորա առ Յիսուս Քրիստոս և պատասխա-
նին. 172

Առ Տիրեր կայսր : Առ Ներսէս : Առ Արտաշէշ. 172

Հրովարտակ առ Հայս, և նամակ ընդունելութեան
առ Թադէոս. 172

Երուանդ Բ. որ Եղեսիոյ դիւանը ալ աւելի ճոխացոյց .

172

Արտաշէս Բ. 174

Վրոյր, բանաստեղծ. 174

Մաթան, վերակացու մեհենից. 174

Մինչ ի Լուսաւորիչ երեցած մատենագիրք, որոց ա-
նուանքը միայն հասան առ մեզ :

Ուշիւպ կամ Ոլոմպիոս քուրմ. 175

Բարդաժան Եղեսացի. 176

Խոռոհբուտ. 180

Արտիթէոս. 181

Ղերուբնա. 182

Դ Ա Ր Դ

Զորորդ դարուս մէջ նշանաւորք 'ի վանորայս Հայաս-
տանի. Գլակայ վանք 'ի Տարոն գաւառի, այսպէս կոչուած
յանուանէ Զենոբայ զոր սուրբն Լուսաւորիչ առաջին ա-
ռաջնորդ կարգեց մենաստանին՝ զոր կառոյց : Կոչի նաև
առջր կարապետ յանուն սրբոյն շինուած սուրբ եկե-
ղեցւոյն, ուր նոյն սուրբ Լուսաւորիչ ամփոփեց զնշխարս
ոսկերացն : Իննսկնեան վանք ալ ըսուած է՝ նոյնչափ թը-
ւով հոն բղխած բարեհամ աղբերաց համար : Պատ-
մութիւն ազգիս կ'աւանդէ՝ թէ հեթանոսութեան ժամա-
նակ հոն բարձրացած էին կրկին բագինք և արձանք Գի-
սանէ և 'Իեմետր երկու եղբարց, որք Վաղարշակայ թա-
գաւորութեան ժամանակ յաշխարհէն Հնդկաց փախըս-
տեայք ի Հայաստան, որդւոց որդի ժառանգութեամբ
'ի պարգևի մասին ընդունեցան յարքայէ զերկիրն Տա-
րոնոյ. և մահուընէն ետքը դասեցան ընդ աստուածս,
զոհս՝ պաշտամունս և բագինս ընդունելով : Երկիցս եր-
կրաշարժէ վնասեցաւ Գլակայ վանք. մետասաներորդ դա-
րուն ալ՝ Իսլամաց օրէնադիր Մահմետի քեռորդւոյն
Ապտիւրրահմանի ժամանակ՝ զօրք Պարսից սյրեցին քան-

դեցին ու հրոյ ճարակ տուին Մագիստրոսի ձեռքով եղած շինութիւնքը 'ի նոյն վանս :

Ղազարոս վանք, զոր նոյն սուրբ Լուսաւորիչ կառոյց, հոն ամփոփելով զնշխարս սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Անդրէի. և յանուանէ նախկին առաջնորդի տեղւոյն կոչեցաւ Եղիազարոս վանք, և ապա խանգարմամբ Ղազարոս : Ատեն անցնելէն ետքը Սոսրք Առաքեալք անունը կրեց, և ուրիշ 'ի համանուն վանորէից որոշուելու համար՝ ընդհանրապէս կը կոչի Տարոնոյ կամ Մշոյ սոսրք Առաքեալք : Մեծաշէն ու պարսպապատ մենաստան, երկու ժամուս հեռի ի Մուշ քաղաքէ, և ունի կրկին եկեղեցիս : Լուսաւորչի կ'ընծայուի դարձեալ՝ Էջմիածին, ու անոր մօտաւոր 'ի պատիւ սրբուհեացն Հովսիսմեայ և Գայիանեայ կառուցուած մենաստանք, Աղջոց, Հոգեաց և Ձորոյ վանաց շինութիւնն կամ պայծառութիւն և բարեկարգութիւն : Անուանի էին դարձեալ Մատրավանք կամ Մարգարէանոց սրբոյն Յովհաննու ըստ Բիւզանդայ, Տիրաշինի ուխտ, Թանահատք, Տիրանաշէն կամ սրբոյն Ներսիսի վանք, և այլն¹ :

Գրիգոր Լուսաւորիչ. 195

Յաճախապատում. 196

Մանր երկասիրութիւնք. 199

Պատարագամատոյց. 201

Տեսիլ Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի յորժամ ել ի վիրապէն.

Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի, զոր եհարց ընդ հրեշտակին Աստուծոյ մինչ էր ի յայրին Մանեայ.

Հարցմունք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, և պատասխանի հրեշտակին վասն որդւոց (ոգւոց) մարդկան.

1. Հեղինակաց վրայ խօսելու ատեննիս՝ իրենց ընծայուածներն նշանակեր ենք առանց հարադատութեան կամ անհարադատութեան նայելու :

Հարցմունք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, և պատմելոյ հրեշտակին .

Աղօթք . « Աւրհնեալ է մարդասիրութիւն » . 201

» « Աղաչեմ զքեզ, Փրկիչ աշխարհի » . 201

Աղօթք ի Պատարագամատուցին . « Տէր աստուած արարիչ մեր » :

! Աղօթք ի Պատարագամատուցին . « Արժան և յիւրաւի ըստ » :

Գիրք բնութեան Հոգւոյն սրբոյ . « Եւթանասուն և ութ անուանք նախահարցն » : (Մատենադարան Էջմիածնի) :

Բան վասն հաւատոյ . (Մատ . Էջմ .) :

Արձակման աղօթք . « Ողորմեսցի քեզ » . (Սմա ընծայի ի ՅՃԽՊ . Ա) :

Ճառ արբեցողաց և կանանց անպարկեշտից . « Զի գինի յիմարեցուցանէ » :

Ի խորհուրդ Աւագ Ուրբաթի և ի Զարչարանքն Տեառն . « Ապա յորժամ հրեշտակն » :

Վասն յետին գալստեան Քրիստոսի և դատաստանին :

Աղթանգեղոս . 202

Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի . 212

Արձանագրութիւն առ Սեբէոսի . 218

Դաշանց թուղթ . 225

Վասն վանորէից որ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ . 229

Բան զԿայենէ (հատուած) :

Մեծին Ագաթանգեղոսի վասն անգեղձ մեռելոց :

Զենոբ ասորի Գլակ . 234

Պատմութիւն Տարոնոյ . 235

Ներսէս Մեծն Պարթեւ . 238

Պատմութիւնը կ'ընծայէ իրեն հազարի չափ վանաց հիմնարկութիւն . աւանդութիւնն ալ քանի մը աղօթք և հանգստեան շարականներ . 240

ԻԲ

Բիւզանդ Փոստոս . 242

Պատմութիւն Հայոց . 252

Պրոյերեսիոս կամ Պարոյր Հայկազն . 256

ԴԱՐ Ե

Յետ գիշտի հայկական նշանագրաց :

Դարուս մէջ նշանաւոր դպրոցքն էին սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ ձեռքով բացուածներն թէ՛ բուն Հայաստանի և թէ՛ Յունաց բաժնին մէջ եղածներն : Ի վանորայս՝ Նորավանք, Այրի և Ոչխարաց վանք :

Սահակ Պարթեւ, Մեծն . 268

Կանոնական թուղթ մը . 272

Թուղթք առ Ատտիկոս և Պրոկլ Հայրապետս Կոստանդնուպոլսի . 273

Թուղթ առ փոքրն Թէոդոս . 273

Հատուած բանի . « Այլ մեք հաւատամք ի մի աստուած Հայր ամենակալ » . (Ճառընտ . ԻԹ) :

Տեսիլ . 273, 405

Շարականներ . 273, 274

Մեսրոպ կամ Մաշտոց . 274

Ծիսարանին մէկ մասը . 280

Շարականներ . 280

Քանի մը համառօտ աղօթք . 280

Խրատական թուղթք . 280

Թարգմանիչք . 280

Առաջին աշակերտք .

Յովսէփ ի Վայոց ձորոյ . 289

Յովհան . 289

Ղեւոնդ երէց ի Վանանդայ . 290

Եզնիկ Կողբացի . 291

Կորիւն . 291

- Մուշէ Տարոնացի . 291
 Տիրայր Խորձենացի . 291
 Յովսէփ Պաղնացի . 291
 Յովհան Եկեղեցացի . 291
 Ենովք . 293
 Դանան . 293
 Երեմիա , սարկաւագապետ Ս . Սահակայ . 293
 Թադիկ . 293
 Գնիթ , եպիսկոպոս Դերջանայ . 294
 Արձան Արծրունի . 294
 Աղան Ածրունի . 294
 Ստեփանոս Տարոնացի . 294
 Ղազարիկ կամ Ղազրիկ . 294

Երկրորդ աշակերտք .

- Մովսէս Խորենացի . 295
 Մամբրէ վերծանող . 295
 Դաւիթ Անյաղթ . 295
 Գիւտ կաթողիկոս . 295
 Յովհան Մանդակունի . 295
 Եղիշէ . 295
 Ղազար Փարպեցի . 295
 Եզրաս Անգեղացի . 295
 Ճարտասանութիւն . (Յիշէ Աբէլ Վարդապետ Մխի-
 թարեան յ'Էջմիածին ի թղթին գրելոյ 'ի 1842
 « Առ իս գտանին , ասէ , այժմ ընդօրինակելիք . .
 բանք սքանչելի առնն Կորեան , Շիրակայ ? և ճար-
 տասանութիւն Եզրասայ Անգեղացւոյ . արդարեւ
 մի միայն գրողի ճարտասանութիւն յազգի մե-
 րում . » :

- Խոսրով կամ Խոսրովիկ . 295
 Պատմ . Ս . Սահակայ . 295
 Թարգմանութիւն Զրօհնեաց (Ս . Բարսղի) . 295
 Յովհաննէս . 295
 Աբրահամ կամ Աբէլ . Պատմութիւն արեւելեան վը-

կայից. « Երանելոյն Արրահամու Խոստովանողի,
Վկայսն արեւելից » . Այսպէս մականգրի ի Հրա
շափառ կոչեցեալ՝ Տօնականն Եջմիածնի, որ գրեա
լէ յամին 1456 ըստ ՅՀ. Սահրատացւոյ, որ նովի
վերնագրաւ ասէ գտանիլ և յայլ ճառընտիրս
295

Անանիա . 296

Յովնաթան . 296

Խաչիկ կամ Խաչատուր . 296

Անդրէաս . 296

Թաթուլ . 296, 298

Վարոս . 298

Եզնիկ Կողբացի . 300

Ընդդէմ աղանդոց . 301

Եզնիկայ խրատք . 305

Հարցումն Արձանայ և պատասխանիք Եզնիկայ Կող
բացւոյ . 305

Հարցումն Աշոտոյ որդւոյ Սմբատայ և պատասխա
նիք Եզնիկայ Կողբացւոյ . 305

Վասն պատրաստութեան Հաղորդողաց . 306

Վասն արարչութեան . 306

Սահմանադրութիւն կարգաց... Թարգմանեցաւ ընդ
ձեռն Եզնակայ հրամանաւ երանելոյն Սահակայ
306

Յաղագս որոշման զանազան հերձուածողաց . 307

Պատմական գրուածք մը (առ Ստեփ. Լեհացւոյ)
307

Թուղթ առ Մաշտոց վարդապետ . 307

Ճառք (անհարազատք) . 307

Կորիւն . 310

Պատմ. վարուց սրբոյն Մեսրովպայ . 311

Դաւիթ Անյաղթ . 314

Դաւթի Անյաղթ Փիլիսոփայի և Փիլիկեայ Հռոմոյ
վարդապետի, և Հոմորիայ արուեստաւորի և Մով.

սիսի Քերթողահօր, յաղագս վարժողական ուսմանց, իմաստութիւն երգողական տառից ըստ այբուբենից.

Յիշատակագրութիւնք այսր աղագաւ. « Եւ սոքա ի յունական տանէն ի ճարտասան իմաստիցն ի Հռոմ քաղաքէն բերեալ ընծայեցին մեզ զգիրս: Բան Ա. Այբ է սկիզբն առաջին լուսոյ արարչութեանն և նուազում խաւարի »:

Արտաքնոցն մեկնութիւն կամ Արտաքնոց բնաւքն, թարգմանեալ և մեկնեալ. (Մատ. Էջմիածնի):
Հարցուածք իմաստասիրականք և իմաստասիրելի.
« Զինչ է մարդ »:

Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի.

Լուծումն նոյն գրոց.

Մեկնութիւն Պերիարմինեայ.

Վեց սկզբանց և Պերիարմինեայ.

Վերլուծութիւն Արիստոտելի կամ ԺԴ. զլիսոյ.

Լուծումն նոյն գրոց.

Վերլուծութիւն Պիտոյից և Էակաց.

Այս Էակք գրոց համար կը կարդանք յիշատակարանի մը մէջ. « Ես Գուրգէն քարաուղարս Հայոց մեծաց. և սուրբ թագաւորացն Պատոյսպաթար, ստացող եղէ գրոցս այսմ. բայց զարմանալի է ի նախկին յիշատակի գրոցս այսմիկ թէ գրեցաւ գիրքս այս Էակաց թարգմանեալ ի յունաց ի հայ, հրամանաւ տեառն Յովաննիսի Հայոց կաթողիկոսի Դաբեղենացւոյ ի ԻՆ թուականութեանս Հայոց »:

Գիրք Էակաց. « Ի քանիս բաժանի էակն »:

Վասն մարդեղութեան Քրիստոսի, և ընդդէմ հերձուածողաց. կամ բան հաւատոյ ի մարմնաւորութիւն Քրիստոսի. (Լազարեան լս. թիւ 32: Կիրակոս յիշէ զճառն ի Մնունդ Քրիստոսի):

Ի Վարդավառն. « Այսօր զուարճալի և գերափայլ »:

մայ ըսելը՝ թէ ինչպէս Եպիփանու ասանկ ալ Մեթո-
տիոսի նմանութիւնք և իյր ուղղութիւնք կան Եզնըկայ
իմաստասիրական գրութեանց մէջ:

Նոյնպիսի գրուածներ, և անոնց ընդդիմախօսութիւնք
երևեցան նաև Կորեան, Եղիշէի և այլոց վրայ:

Բայց մեծ խնդիրը Խորենացւոյ անձին և անունովը
մեզի հասած մատենագրութեանց, կամ աւելի պատմա-
կան երեք գրքին վրայ եղաւ:

Գրեթէ երկու հարիւր տարիէն աւելի է Եւրոպիոյ և ա-
նոնց իմաստնոց ծանօթանալը Խորենացւոյն պատմու-
թեան և աշխարհագրութեան, և ամէն օտար հայագէտք՝
տեսնելով ալ որ յամենայնի զուգընթաց չէ յոյն և հը-
ռովմայեցի կամ լատին պատմագրաց, այնու հանդերձ,
ըսեր ենք արդէն, չէին պակսեր իրենց մեծարանքէն. և
թէպէտ Ֆրէրէ, Լաբրոզ ու Ժամանակ անցնելէն ետքը
մասամբ նաև Սէն Մարգէն գտնուեցան տարակուսողք և
իրենց տարակոյսը յայտնողք, բայց ընդհանրապէս գի-
տութիւնը ճանչնալով ալ Խորենացւոյն թերի կողմերը՝
ուսկից ազատ չէ որ և իցէ հին պատմիչ մը, յայտնի
կուսակից էին իրեն:

Խորենացւոյն դէմ ելողներուն մէջ ի մեր դարու ա-
ռաջին կրնայ սեպուիլ Գուդչմիզ, որ Ագաթանգեղոսի
հարազատութիւնը Ժխտելէն զատ, ուզեց նոյն փորձը
ընել նաև Խորենացւոյ վրայ: Էմին, Պարոնեան և Սարգս-
սեան ջանացին գրուածներով իրեն կարծեաց դէմ մա-
քառել. բայց ինքը ոչ միայն ետ չկեցաւ, այլ նաև օտար
հայագիտաց և ազգային բանասիրաց մէջ իրեն հետևողքն
ունեցաւ: Ասոնց մէջ նշանաւոր եղաւ արգի ուսուցչա-
պետն հայերէն լեզուի ի Փարիզ, ի դպրոցի արևելեան
կենդանի լեզուաց, Ա. Կարրիէր, մասնաւոր գրուածնե-
րով, որ հայերէն ալ թարգմանուեցան և ազգային Մա-
տենադարանի հատորներուն մէջ ալ դրուեցան:

Ա. Կարրիէրի այս երկասիրութիւնք հետեւեալ խորագիրքը կը կրեն, որոնց մէջ կը ջանայ ցուցնել որ Խորենացին առ առաւելն ութերորդ դարու բանաբաղ մը կրնայ համարուիլ և ոչ այլ ինչ: A. Carrière nouvelles sources de Moïse de Khoren.

Supplément.

Ասոնց վրայ աւելցուց Ա. Կարրիէր նաև հետեւեալը. La Légende d'Abgar dans l'histoire d'Arménie de Moïse de Khoren, 1895.

Միաբանը կամ Գ. Տէր Մկրտիչեանց որ զանազան ուսումնասիրութիւններ հրատարակած է Խորենացւոյ և իր պատմական գրոցը վրայ յէջմիածին:

Գր. Խալաթեան՝ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանին հայերէն լեզուի ուսուցչապետը՝ գրեթէ Կարրիէրի կարծիքն ու ենթադրութիւնն ընդունած է վերջին հրատարակութեամբն ի ռուս լեզու, և մագիստրոսութեան աստիճանն ընդունած ի պետութենէ:

Յովհաննու Մանդակունոյ և իրեն ընծայուած գրուածոց վրայ ալ քննադատութիւն մը երեցաւ 1895ին մեր տպարանէն, Հ. Բարսեղ Վ. Սարգսեանի, որուն տեսութիւնք տեղ տեղ կը տարբերին մեր գրածներէն:

Ինչպէս յառաջ ըսինք, ամենքն ընտիր աշխատութիւններ են, բայց ունին կամ կրնան ունենալ իրենց պաշտպանները, կամ հակառակ կարծիք ունեցողները: Վերջին կարծիքը դեռ ըսուած չէ. անոր համար կարևոր սեպուեցաւ պահպանողական սեպուած երկասիրութեանս նոր տպագրութիւնը:

Հ. Գ. Զ.

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Ը Ս Տ Ի Ի Ր Ա Ք Ա Ն Զ Ի Ի Ր Դ Ա Ր Ո Ւ Ց

ԱՆԳԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿ

Հայերէն լեզու. 9

Գողթան երգեր. 135

Բերնով՝ կամ գրաւոր ժամանակի մատենագրաց ձեռքով
ինչուան առ մեզ հասած հին առածներ. 135

ԳՐԱԽՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Յառաջ քան զգիշտ կամ կիրառութիւն հայ տառից :

Մարիբաս Կատինա (առ Խորենացւոյ). 157

Արտաւազդ Ա թագաւոր, որ յոյն լեզուով ողբերգու-
թիւններ շարագրեց. 171

Պատմութիւնք. 172

Յունական ողբերգութիւնք. 172

Խօսք յունականք. 172

Արգար, որ Եդեսիոյ դիւանը կառոյց և զարդարեց. 172

Թուղթք նորա առ Յիսուս Քրիստոս և պատասխա-
նին. 172

Առ Տիրեր Կայսր : Առ Ներսէս : Առ Արտաշէզ. 172

Հրովարտակ առ Հայս, և նամակ ընդունելութեան
առ Թագէտոս. 172

Երուանդ Բ. որ Եդեսիոյ դիւանը ալ աւելի ճոխացոյց.
172

Արտաշէս Բ. 174

Վրոյր, բանաստեղծ. 174

Մաժան, վերակացու մեհենից. 174

Մինչ ի Լուսաւորիչ երեցած մատենագիրք, որոց ա-
նուանքը միայն հասան առ մեզ:

Ուղիւպ կամ Ոլոմպիոս քուրմ. 175

Բարդաժան Եդեսացի. 176

Խոռոհքուտ. 180

Արտիթէոս. 181

Ղերուբնա. 182

Դ Ա Ր Դ

Չորրորդ. դարուս մէջ նշանաւորք 'ի վանորայս Հայաս-
տանի. Գրակայ վանք 'ի Տարոն գաւառի, այսպէս կոչուած
յանուանէ Զենոբայ զոր սուրբն Լուսաւորիչ առաջին ա-
ռաջնորդ կարգեց մենաստանին՝ զոր կառոյց: Կոչի նաև
սոսրք կարապետ յանուն սրբոյն շինուած սուրբ եկե-
ղեցւոյն, ուր նոյն սուրբ Լուսաւորիչ ամփոփեց զնշխարս
ոսկերացն: Իննակնեան վանք ալ ըսուած է՝ նոյնչափ թը-
ւով հոն բղխած բարեհամ աղբերաց համար: Պատ-
մութիւն ազգիս կ'աւանդէ՝ թէ հեթանոսութեան ժամա-
նակ հոն բարձրացած էին կրկին բագինք և արձանք Գի-
սանէ և Դեմետր երկու եղբարց, որք Վաղարշակայ Թա-
գաւորութեան ժամանակ յաշխարհէն Հնդկաց փախըս-
տեալք ի Հայաստան, որդւոց որդի ժառանգութեամբ
'ի պարգևի մասին ընդունեցան յարժայէ գերկիրն Տա-
րոնոյ. և մահուընէն ետքը դասեցան ընդ աստուածս,
զոհս՝ պաշտամունս և բագինս ընդունելով: Երկիցս եր-
կրաշարժէ վնասեցաւ Գլակայ վանք. մետասաներորդ դա-
րուն ալ՝ Իսլամաց օրէնսդիր Մահմետի քեոորդւոյն
Ապտիւրրահմանի ժամանակ՝ զօրք Պարսից այրեցին քան-

դեցին ու հրոյ ճարակ տուին Մագիստրոսի ձեռքով եղած շինութիւնքը 'ի նոյն վանս :

Ղազարոս վանք, զոր նոյն սուրբ Լուսաւորիչ կառոյց, հոն ամփոփելով զնշխարս սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Անդրէի. և յանուանէ նախկին առաջնորդի տեղւոյն կոչեցաւ Եղիազարոս վանք, և ապա խանգարմամբ Ղազարոս : Ատեն անցնելէն ետքը Սոսրք Առաքեալք անունը կրեց, և ուրիշ 'ի համանուն վանորէից որոշուելու համար՝ ընդհանրապէս կը կոչի Տարունոյ կամ Մշոյ սոսրք Առաքեալք : Մեծաշէն ու պարսպապատ մենաստան, երկու ժամաւ հեռի ի Մուշ քաղաքէ, և ունի կրկին եկեղեցիս : Լուսաւորչի կ'ընծայուի դարձեալ՝ Էջմիածին, ու անոր մօտաւոր 'ի պատիւ սրբուհեացն Հռիփսիմեայ և Գալիանեայ կառուցուած մենաստանք, Աղջոց, Հոգեաց և Ձորոյ վանաց շինութիւնն կամ պայծառութիւն և բարեկարգութիւն : Անուանի էին դարձեալ Մատրավանք կամ Մարգարէանոց սրբոյն Յովհաննու ըստ Բիւզանդայ, Տիրաշինի ուխտ, Թանահատք, Տիրանաշէն կամ սրբոյն Ներսիսի վանք, և այլն :

Գրիգոր Լուսաւորիչ. 195

Յաճախապատում. 196

Մանր երկասիրութիւնք. 199

Պատարագամատոյց. 201

Տեսիլ Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի յորժամ ել ի վերապէն .

Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի, զոր եհարց ընդ հրեշտակին Աստուծոյ մինչ էր ի յայրին Մանեայ .

Հարցմունք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, և պատասխանի հրեշտակին վասն որդւոց (ոգւոց) մարդկան .

1. Հեղինակաց վրայ խօսելու ատեննիս՝ իրենց ընծայուածներն նշանակեր ենք առանց հարադատութեան կամ անհարադատութեան նայելու :

Հարցմունք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, և պատմելոյ հրեշտակին.

Աղօթք. « Աւրհնեալ է մարդասիրութիւն » . 204

» « Աղաչեմ զքեզ, Փրկիչ աշխարհի » . 204

Աղօթք ի Պատարագամատուցին. « Տէր աստուած արարիչ մեր » :

† Աղօթք ի Պատարագամատուցին. « Արժան և յիրաւի ըստ » :

Գիրք բնութեան Հոգւոյն սրբոյ. « Եւթանասուն և ութ անուանք նախահարցն » : (Մատենադարան Էջմիածնի):

Բան վասն հաւատոյ. (Մատ. Էջմ.):

Արձակման աղօթք. « Ողորմեսցի քեզ » . (Սմա ընծայի ի ՅՃԽՊ. Ա):

Ճառ արբեցողաց և կանանց անպարկեշտից. « Զի գինի յիմարեցուցանէ » :

Ի խորհուրդ Աւագ Ուրբաթի և ի Զարչարանքն Տեառն. « Ապա յորժամ հրեշտակն » :

Վասն յետին գալստեան Քրիստոսի և դատաստանին:

Ագաթանգեղոս. 202

Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի. 242

Արձանագրութիւն առ Սերէոսի. 248

Դաշանց թուղթ. 225

Վասն վանորէից որ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ. 229

Բան զԿայենէ (Հատուած):

Մեծին Ագաթանգեղոսի վասն անգեղձ մեռելոց:

Զենոր ասորի Գլակ. 234

Պատմութիւն Տարոնոյ. 235

Ներսէս Մեծն Պարթեւ. 238

Պատմութիւնը կ'ընծայէ իրեն հազարի չափ վանաց հիմնարկութիւն. աւանդութիւնն ալ քանի մը աղօթք և հանգստեան շարականներ. 240

Բիւզանդ. Փոստոս. 242

Պատմութիւն Հայոց. 252

Պրոյերեսիոս կամ Պարոյր Հայկազն. 256

ԴԱՐ Ե

Յետ գիտի հայկական նշանագրաց :

Դարուս մէջ նշանաւոր դպրոցքն էին սրբոյն Սահա-
կայ և Մեսրոպայ ձեռքով բացուածներն թէ բուն Հա-
յաստանի և թէ Յունաց բաժնին մէջ եղածներն : Ի վա-
նորայս՝ նորավանք, Այրի և Ոչխարաց վանք :

Սահակ Պարթեւ, Մեծն. 268

Կանոնական թուղթ մը. 272

Թուղթք առ Ատտիկոս և Պրոկլ Հայրապետս Կոս-
տանդնուպոլսի. 273

Թուղթ առ փոքրն Թէոդոս. 273

Հատուած բանի. « Այլ մեք հաւատամք ի մի աս-
տուած Հայր ամենակալ » . (ձառւնտ. ԻԹ) :

Տեսիլ. 273, 405

Շարականներ. 273, 274

Մեսրոպ կամ Մաշտոց. 274

Ծխարանին մէկ մասը. 280

Շարականներ. 280

Քանի մը համառօտ աղօթք. 280

Խրատական թուղթք. 280

Թարգմանիչք. 280

Առաջին աշակերտք.

Յովսէփ ի Վայոց ձորոյ. 289

Յովհան. 289

Ղեւոնդ երէց ի Վանանդայ. 290

Եղնիկ Կողբացի. 291

Կորիւն. 291

Մուշէ Տարոնացի . 291

Տիրայր Խորձենացի . 291

Յովսէփ Պաղնացի . 291

Յովհանն Եկեղեցացի . 291

Ենովք . 293

Դանան . 293

Երեմիա , սարկաւազապետ Ս . Սահակայ . 293

Թադիկ . 293

Գնիթ , եպիսկոպոս Դերջանայ . 294

Արձան Արծրունի . 294

Աղան Ածրունի . 294

Ստեփանոս Տարոնացի . 294

Ղազարիկ կամ Ղազրիկ . 294

Երկրորդ աշակերտք .

Մովսէս Խորենացի . 295

Մամբրէ վերծանող . 295

Դաւիթ Անյաղթ . 295

Գիւտ կաթուղիկոս . 295

Յովհանն Մանդակունի . 295

Եղիշէ . 295

Ղազար Փարպեցի . 295

Եզրաս Անգեղացի . 295

Ճարտասանութիւն . (Յիշէ Աբէլ Վարդապետ Մխիթարեան յ'Եջմիածին ի թղթին գրելոյ 'ի 1842 « Առ իս գտանին , ասէ , այժմ ընդօրինակելիք . . բանք սքանչելի առնն Կորեան , Շիրակայ ? և ճարտասանութիւն Եզրասայ Անգեղացոյ . արդարեւ մի միայն գրողի ճարտասանութիւն յազգի մերում . » :

Խոսրով կամ Խոսրովիկ . 295

Պատմ . Ս . Սահակայ . 295

Թարգմանութիւն Զրօհնեաց (Ս . Բարսղի) . 295

Յովհաննէս . 295

Արրահամ կամ Աբէլ . Պատմութիւն արեւելեան վը-

կայից . « Երանելուն Աբրահամու Խոստովանողի ի Վկայսն արեւելից » . Այսպէս մականգրի ի Հրաշափառ կոչեցեալ՝ Տօնականն Էջմիածնի , որ գրեալ է յամին 1456 ըստ ՅՀ . Սահրատացւոյ , որ նովին վերնագրաւ ասէ գտանիլ և յայլ ճառընտիրս . 295

Անանիա . 296

Յովնաթան . 296

Խաչիկ կամ Խաչատուր . 296

Անդրէաս . 296

Թաթուլ . 296 , 298

Վարոս . 298

Եղնիկ Կողբացի . 300

Ընդդէմ աղանդոց . 304

Եղնըկայ խրատք . 305

Հարցումն Արձանայ և պատասխանիք Եղնըկայ Կողբացւոյ . 305

Հարցումն Աշոտոյ որդւոյ Սմբատայ և պատասխանիք Եղնըկայ Կողբացւոյ . 305

Վասն պատրաստութեան Հաղորդողաց . 306

Վասն արարչութեան . 306

Սահմանադրութիւն կարգաց . . . Թարգմանեցաւ ընդ ձեռն Եղնակայ Հրամանաւ երանելուն Սահակայ . 306

Յաղագս որոշման զանազան Հերձուածողաց . 307

Պատմական գրուածք մը (առ Ստեփ . Լեհացւոյ) . 307

Թուղթ առ Մաշտոց վարդապետ . 307

Ճառք (անհարազատք) . 307

Կորիւն . 310

Պատմ . վարուց սրբոյն Մեսրոպայ . 314

Դաւիթ Անյաղթ . 314

Դաւթի Անյաղթ Փիլիսոփայի և Փիլիկեայ Հռոմոց վարդապետի , և Հոմորիայ արուեստաւորի և Մով-

սիսի Քերթողահօր, յաղագս վարժողական ուսմանց, իմաստութիւն երգողական տառից ըստ այրութենից .

Յիշատակագրութիւնք այսր աղագաւ . « Եւ սոքա ի յունական տանէն ի ճարտասան իմաստիցն ի Հռոմ քաղաքէն բերեալ ընծայեցին մեզ զգիրս : Բան Ա. Այբ է սկիզբն առաջին լուսոյ արարչութեանն և նուազում խաւարի » :

Արտաքնոցն մեկնութիւն կամ Արտաքնոց բնաւքն, թարգմանեալ և մեկնեալ . (Մատ. Էջմիածնի) :
Հարցումաժք իմաստասիրականք և իմաստասիրելի .

« Զինչ է մարդ » :

Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի .

Լուծումն նոյն գրոց .

Մեկնութիւն Պերիարմինեայ .

Վեց սկզբանց և Պերիարմինեայ .

Վերլուծութիւն Արիստոտելի կամ ԺԴ. զլիւոյ .

Լուծումն սոյն գրոց .

Վերլուծութիւն Պիտոյից և Էակաց .

Այս Էակք գրոց համար կը կարգանք յիշատակաւ ըսնի մը մէջ . « Ես Գուրգէն քարտուղարս Հայոց մեծաց և սուրբ թագաւորացն Պատոյսպաթար, ստացող եղէ գրոցս այսմ . բայց զարմանալի է ի նախկին յիշատակի գրոցս այսմիկ թէ գրեցաւ զիրքս այս Էակաց թարգմանեալ ի յունաց ի հայ, հրամանաւ տեառն Յովաննիսի Հայոց կաթողիկոսի Գաբեղենացւոյ ի Ին թուականութեանս Հայոց » :

Գիրք Էակաց . « Ի քանիս բաժանի էակն » :

Վասն մարդեղութեան Քրիստոսի, և ընդդէմ հերձուածողաց . կամ բան հաւատոյ ի մարմնաւորութիւն Քրիստոսի . (Լազարեան լս. թիւ 32 : Կիրակոս յիշէ զճառն ի Մնունդ Քրիստոսի) :

Ի Վարդավառն . « Այսօր զուարճալի և գերափայլ » :

Թուղթ առ Գիւտ կաթողիկոս .

Վասն արուեստաւոր իմաստասիրացն . « Յառաջնում մերձաւորութեանն » . (Հակիրճ բանք իմաստասիրաց) :

Յաղագս Սաղմոսաց :

Դաւթի Անյաղթ վարդապետի գովեստ 'ի սուրբ կաթողիկէն . « Վասն մեր ի մաղթանա հայցեալ » :

Անուանք սուրբ մարգարէից և հարց թէ յոյր ժամանակս էին Դաւթայ գրեալ . « Ովսէէն » :

Աղաւթագիրք . այս է գիր իմաստութեան զոր հաւաքեալ է մեծ Դաւիթ Անյաղթ Փիլիսոփայն՝ գիտողաց :

Ներբող Խաչի . 318

Սահմանաց գիրք, կամ Սահմանք իմաստասիրութեան . 320

Գովեստ. ներբողական ի սուրբ Եկեղեցի — յերուսաղէմ . (անհարազատ) . 324

Գիւտ . 324

Թուղթ առ Դաւիթ Անյաղթ . 326

Թուղթ առ Վաչէ արքայ Աղուանից . 326

Աղօթք ի ժամագիրս . 327

Յովհան Մանդակունի . 327

Ճառք . 330, 331

Ճառ խօսեցեալ յեկեղեցւոյ Դըւնայ . 333

Աղօթք ի մաշտոցի և ի ժամագիրս . 333

Պատմ. Փոխման Կուսին . 333

Կարգ Մկրտութեան, և Ձեռնադրութիւն Եպիսկոպոսի .

Օրհնութիւն Եկեղեցւոյ .

Պատարագամատոյց Աթանասի .

Ճառ արարչութեան .

Քարոզ վասն պատուիրանի սիրոյ . « Լուարուք ինձ, որդեակք » :

Կանոն ապաշխարող առնելոյ .

Խրատ վասն սիրոյ, յոտնլուայն. « Աստուած սէր է » . Ի Մաշթոցի միում նշանակի այսպէս. « Եւրանելւոյն Մանդակունւոյ որ Պլուզ ասի, որ վասն սիրոյ » :

Եղիշէ. 334

Պատմութիւն Վարդանանց. 336

Ճառ Միանձանց. 346

Մեկն. Յետուայ և Դատաւորաց. 347

Մեկնութիւն տէրունական աղօթից. 347

Արարածոց մեկնութիւն. 348

Այլ և այլ ճառք. 347

Վասն Հաղորդութեան. « Զոր յաներեւոյթսն ունին » :

Ի սուրբ Առաքեալս. « Եւ որպէս Պետրոս » :

Վասն դատաստանին. « Ահեղ և զարմանալի » :

Ի Թաղումն. « Դարձեալ յետ այսր ամենայնի » :

Ի Խաչելութիւն. « Ի նմին ժամանակի » :

Ի Մատնութիւնն. « Արդ ահա հասայ » :

Ի Մկրտութիւն. « Հրաշափառ և պայծառ » :

Ի Յարութիւն. « Արդ յոյժ սիրեմ զտեղին » :

Յետ Յարութեան. « Արդ Պետրոսի զայս » :

Առ Տիրերեայ ծովուն. « Դարձեալ միւսանգամ յայտնեաց » :

Վարդապետութեան գիրք ըստ Յովհաննու սիրելւոյ ի չարչարանս Տեառն :

Բան շահաւէտ և օգտակար հոգևով համայնից. « Ով հաւատացեալ հարք իմ » :

Խաչելութեան գիրքն (ի Նիկոմիդիա) :

Թագաւորաց մեկնութիւն. « Արդ իբրև ետես » :

Կանոնք. « Բազում են ախտք մարդկան :

Եղիշէի՝ վասն անպատշաճ աւուր ամուսնութեան :

Վասն հոգւոց մարդկան :

Աղօթք քահանայաթաղի. « Ահեղ և զարմանալի » :

— « Փողն երկնաւոր » :

Հատուածք բանից Եղիշէի. (Ի Ժողով. Մովսիսի
Ջուղ).

« Զի թէ մեծութիւնն մեղք է » : — « Արդարա-
խօս լինե՞լն » : — « Զիք բարի զօր չիցէ » : —
« Որպէս օգուտ են դեղքն » : — « Որ զինքն մա-
հու արենի » : — « Անորակ և անորպիսութիւն » :
Ի Յարութիւն Ղազարու. « Ամենայն նշանք աս-
տուածայինք » . տպեալն յանուն Մամբրէի՝ ի ճառ-
ընտիրս ինչ Եղիշէի ընծայի :

Մովսէս Խորենացի. 350

Պատմութիւն Հայոց. 353

Աշխարհագրութիւն. 375

Պիտոյից գիրք. 379

Պատմութիւն սրբուհւոյ Աստուածածնի և պատկերի
նորա. 383

Ներքող ի սուրբն Հռիփսիմէ. 385

Պատմութիւն ճանապարհորդութեան Հռիփսիմեանց.
385

(Պատմութիւն Հռիփսիմեանց).

Ճառ ի Վարդապառն. 385

Մեկնութիւն կարգաց եկեղեցւոյ. (անհարազատ).
386

Քերականական երկասիրութիւնք (անհարազատ).
387

Նշանագիրք Խորենացւոյ.

Երանելոյն Մովսիսի Քերթողաւորն մեծի Խորենա-
ցի եպիսկոպոսի. « Յաղագս ի յոլովիցն կատա-
րեալ կենդանի ընդէր մի բնութիւն » :

Ի մեծի աւուր Տապանակին. « Տօնախմբութիւն
տօնակիս » :

Պատճառք վասն սուրբ մարգարէիցն. « Սիրով մե-
ծաւ փափաքեցին » :

Մեղեդի սուրբ Լուսաւորչին, Մովսիսի քերթողի ո-
գեալ. « Ո՛վ արքայակերպ » : (Այլուր աւանդի ա-
սացեալ ի պատիւ Գիւտայ կաթողիկոսի) :

Տրդատայ թագաւորին և նմանեաց իւրոց ի Մովսիսէ քերթողէ :

Ճառ վասն մարմնաւորութեան Բանին Աստուծոյ :
(Յիշէ Խոսրովիկ և հատուած ի մէջ ածէ) :

Մովսիսի Քերթողահօրն Հայոց վարդապետի և ի մաստասիրի յաղագս Եկեղեցւոյ՝ ի շնորհաց Հոգւոյն Սրբոյ . (Ի հին օրինակի գրոց Արշարունւոյն . թուի Խորենացւոյ) :

Մովսիսի աղօթք . « Աղաչեմք զքեզ , տէր » :

Թէոդորոսի զօրավարի ծնունդ և սնունդ . « Ի ժամանակին յորժամ Մակեդոնացին Աղեքսանդր » :
Թուի Խորենացւոյն , զի յօրինակի միում Մատ . Էջմիածնի ասի . « Ի Մովսիսի պատմութենէն » :

Կանոնական բանք :

Մամբրէ . 388

Ճառ ի յարութիւնն Ղազարու . 388

Ի գալուստն Քրիստոսի յերուսաղէմ . « Նախախնամութիւնն » : 389

Ա՛յլ ի նոյն նիւթ բանի . « Զբազումս թողլով Էմմանուէլի » :

Պատմութիւն , (անյայտ) . 389

Ճառ ի ծնունդ Փրկչին . 390

Մամբրէի հարցմունք վասն հաւատոց . (Մատեն . Էջմիածնի) » :

Քերականական գրուածք (անհարազատք) : 390

Ղազար Փարպեցի . 391

Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան . 397

Պատմութիւն Հայոց . 397

Դ Ա Ր Զ

Այս դարուս մէջ հռչակաւոր էր ուսմամբ Սիւնեաց վարդապետարանը :

Արրահամ եպիսկոպոս Մամիկոնեանց. 408

Առ Վաչագան արքայ վասն ննջեցելոց. 408

Պատմութիւն ժողովոյն Եփեսոսի. 408

Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց. 409

Ներբողեան ի սուրբ Աստուածածին. 410

Ի ծնունդն Քրիստոսի. 410

Առ Վաչագան արքայ՝ յաղագս մարդեղութեան Քրիստոսի. 410.

Պատմութիւն (անյայտ). 411

Ներբող ի Բաբիկ Սիւնի. (անյայտ). 411

Մովսէս կաթողիկոս Եղիվարդեցի. 414

Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոս. 416

Արրահամ Ա. Հայոց կաթողիկոս. 416

Թուղթ նորա երեք առ Կիւրիոն և պատասխանիք. 417

Զեւնարկ զոր ետուն Արրահամու ի միաւորութիւն աշխարհիս Հայոց. « Յեւթնտասներորդ ամի Ապրուէզի Խոսրովու արքայից արքայի » :

Թուղթ առ Մովսէս եպիսկոպոս Յուրտաւայ. « Սըրբասիրի... Տեսի զգիր » :

Թուղթ շրջագայական. « Նազելի և ի վեր քան զբանի բերմանս ». 419

Արրահամու Հայոց կաթողիկոսի ասացեալ վասն երկից ժողովոցն և դաւանութեան սուրբ հաւատոյ. « Եւ քանզի այսպէս հաւատամք » (Թուի ի թղթոցն) :

ԴԱՐ Է.

Եօթներորդ դարուս նշանաւոր ուսումնավայրքն էին 'ի Հայս՝ Վարդիկ հայր կոչուած վարդապետարանը յԱրշարունիս, Մայրոյ վանք, Գպրեվանք՝ 'ի Շիրակ, և Խաչկայ վանք՝ 'ի Վարին :

Կովիտաս կաթուղիկոս . 423

« Անձինք » Հռիփսիմեանց . 423

Ճառք (անհարազատք) . 425

Սկիզբն հաւատոյ . « Քանզի այսպէս ընկալաք » :

(Ա՛յլ) . Վասն հաւատոյ . (Թուղթ դաւանութեան առ
եպիսկոպոսունս Ասորւոց) . 425

Կովիտասայ Հայոց կաթուղիկոսի և Պիւռոսի Կոս-
տանդնուպոլսի պատրիարքի : (Այսպէս յիշի ի
ցանկի 22 . ի նոր Զուղա գրեալ ի ԶԽԱ ի Կիւ-
լիկիա) : Ի Տօն . Երզնկացւոյն . « Օրինակ իջու-
ցանելոյ (Քրիստոսի) ի Խաչէն , ասէ Կովիտաս կա-
թուղիկոս ի վիճելն ընդ Պիւռոսի պատրիարքի , ե-
թէ գրեաց Նքտառիոս հռովմայեցի թէ չեղև
հնար Յովսեփայ իջուցանել » . 426

Եզնիկ երէց . 426

Եզր կաթուղիկոս . 426

Մաթուսաղա . 427

Մաթուսաղայի Սիւնեաց եպիսկոպոսի թուղթ առ
Հերակլ (Ուռպ) . 429

Ստորագրութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց
վասն անցից կաթուղիկոսաց . Նոյն .

(Յաջորդութիւնք զկնի Մաթուսաղայի քերթողի .
« Յետ երանելի առնն Մաթուսաղայի » . Մատեն .
Էջմիածնի) :

Յաջորդութիւնք թագաւորաց . « Յետ Տրդատայ թագա-
ւորի » :

Եկեղեցւոյ կարգաց քննութիւնք :

Գրիգորատուր վարդապետ . 429

Յովհան Մայրապոմեցի . 429

Ի հաւատոյ արմատոյն դրուագս . « Հաւատամք ի մի
աստուած » . 430

Ի կանոնս ժողովոյն Եփեսոսի (կանոն ժող . Յուն .
139) յիշի . « Զարապաշտ Հաւատարմատն զոր ի
Թէոդորէ Մոպսուեստացւոյ եղեալ էր և ի Խա-

րիսիոս քահանայէ Փիլադելփացւոյ ընդդէմ սուրբ
Ժողովոյն Եփեսոսի » :

Բարգէն կաթողիկոս .

Թուղթ Հայոց ի Պարսս առ ուղղափառս . « Սրբա-
սէր և ճշմարտասէր... տէր Դանիէլ Քարմայ ե-
պիսկոպոս... ի Բարգենայ » :

Այլ Թուղթ . « Եղբարց մերոց սիրելեաց ուղղափառաց...
Բարգէն Հայոց եպիսկոսապետ... Ի Վարդայ Մա-
միկոնէից եպիսկոպոսէ » :

Յովհան Մամիկոնեան . 431

Պատմութիւն Տարոնոյ . 431

Սեբիոս եպիսկոպոս . 435

Պատմութիւն ի Հերակլ . 435

Մովսէս Կաղանկատուացի . 442

Պատմութիւն . 443

Դաւիթ Բագրեւանդացի կամ Փիլիսոփայ . 454

Առ Աշոտ պատրիկ , յաղագս բնութեան Քրիստոսի .
455

Դաւթի Փիլիսոփայի դրուատ գովեստի ի նախաժը-
կայն Քրիստոսի սուրբ Ստեփանոս . « Մեծ է օր
յիշատակի » :

Վասն որպիսութեան կենաց իւրոց .

Անանիա Շիրակացի . 456

Աստեղագիտութիւն . 458

Տումարական բանք .

Պատճէն տումարի մեծ Հայոց .

Ժամանակագրութիւնք (երկբայականք) . 463

Յաղագս չափուց և կշռոց . 463

Վեցհազարեակ կամ Եօթնազրեանք . (անհարազատ) .
464

Թուաբանական բանք . խրախճանականք .

Ականց բացատրութիւն

Վասն յայտնութեան աշխարհի . 464

Վասն զատկի . « Զտօն սրբոյ պատեքին » : 464

Գիր խոստովանութեան յաղագս սուտ կարծեացն վասն նորա . « Որպէս զի ծանիցի իմոց բանիցն ճշմարտութիւն՝ որոց կամիցին ներհուն լինել լաւագոյն մտածութեամբ բովանդակ իմանալ զհաւաստիս բանից իմոց » : 464

Թիւ գրոց հին և նոր կտակարանաց :

Անծանօթ գրուածներ . 464

Վրթանէս քերթող . 465

Ճառ ընդդէմ պատկերամարտից . 466

Թուղթք . 467

Գրիգոր քերթող . 468

Թուղթ առ Արրահամ կաթողիկոս . 468

Մովսէս ծուրտաւայ եպիսկոպոս .

Թուղթ առ Վրթանէս քերթող .

Թուղթ շրջագայական . « Ի ժամադրութիւն երկնից վիճակեալք » .

Պատճառք չորրորդ ժողովոյն Երկաբնակացն . « Արդ յետ փոխելոյ » :

Պատասխանի թղթոյն Վրթանիսի . « Տեսաք զթուղթ ուղղափառ » :

Այլ թուղթք երկու առ նոյն Վրթանէս :

Թուղթ առ սրբասէր տէր Արրահամ Կաթողիկոս . « Լուայ , հայր պատուական » :

Թուղթ առ Սմբատ Վրկան մարզպան .

Թէոդորոս Քռթենաւոր . 469

Ընդդէմ Մայրագումեցւոյն . 470

Ներբող ի սուրբ խաչն աստուածընկալ . 471

Գովեստ ի Սուրբ Աստուածածինն . 471

Կցորդ սուրբ վկայից . « Թագաւոր փառաց Քրիստոս : Որք վասն քոյ » . (Տնագլուխք ըստ անուան՝ Թէոդորոս) :

Մովսէս Սիւնեցի : 472

Մովսէս պատմագիր (յ'է դարու . այլ ի Խորենացւոյն և ի Կաղանկատուացոյն) .

**

Մովսիսի պատմագրի վասն գիւտի սուրբ Խաչին
յերուսաղէմ, ի ձեռն աստուածասէր Հեղինէ տի-
կնոջ. (Մատեն. Էջմ.)

Նորին Մովսիսի պատմագրի ասացեալ, յաղագս
սուրբ նշանի ի Վարագ:

Մովսիսի քերթողահօրն ժամանակացոյցք:

Գրիգոր Արշարունի. 473

Մեկն. ընթերցուածոց. 473

Փիլոն Տիրակացի. 474

Սահակ կաթողիկոս. 475

Թուղթ առ Մոհմատ. 476

Ճառ ի տօնի Արմաւենեաց. 476

Շարականք. 476

Դ Ա Ր Ը

Դարուս նշանակութեան արժանի դպրոցներն էին Մա-
քենաց կամ Մաքենոցաց մենաստանը 'ի Գեղարքունիս,
Զրեակ կոչուած սուրբ ուխտը 'ի Շիրակ, Միհրնբրսեհի
վանքը կամ Զրվչտիկ, Թանահատք 'ի Սիւնիս, Հերմո-
նավանք, Արտենից վանք, Գնդայի վանք 'ի Վայոց ձոր,
Հոռոմայր կամ Հոռոմոսի վանք 'ի Լոռի:

Յովհան Իմաստասէր. 477

Յ'առաջին կենցաղս կամ Ատենախօսութիւն. 480

Ընդդէմ Երեւութականաց 481

Ընդդէմ Պաւղիկեանց. 484

Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ. « Զաստուածային և
զկենդանագօրս ». 485

Նորին. « Իսկ ի տուրնջեան որոշեալ սահմանք »:

Ի Միաշաբաթուն. « Իսկ զփառաւորագունիւ ». 485

Նորին. « Արդ ասացուք զխորհուրդ »:

Մեկն. ժամակարգութեան (հատուածք):

Յիշատակարան կանոնագրոց:

Եկեղեցւոյ հիմնարկէք. « Ժողովէ աստուածային քա-
հանայապետն » . 488

Նորաչէն եկեղեցւոյ օրհնութիւն . « Մտանեն երե-
կոյեան » :

Եկեղեցւոյ ճառ . « Բարեբանեցէք » . (Ի ձառընտրի
Մխիթ . Վիէնն . մականգրի այսպիսի ինչ . « Նաւա-
կատիք սուրբ կաթողիկէ Եկեղեցւոյ , Տեառն Յով-
հաննու , ի Տատրակն որ ի յերգս երգոյն օրի-
նակեալ ի սուրբ եկեղեցի » : Գուցէ որիչ ինչ :

Յաղագս երեկորին պաշտամանց :

Կանոնք . 486

Մաղկաքաղ համարագիրք երգոց Դաւթի ի խնդրոյ
Թէոփիլոսի աշակերտի :

Շարականք . 486

Անհարազատ կամ երկրայական գրուածներ . 488

Յովհաննու կաթողիկոսի ընդդէմ այնոցիկ որ ա-
պականեն զսուրբ խորհուրդն ի ձեռն խմորոյ և
ջրոյ . « Ահա յառաջագոյն ծանուցեալ առաքե-
լոցն » : (Մանազկերտցւոյն թուի) :

Յովհաննու երանելւոյն Հայոց եպիսկոպոսապետի ա-
պացոյց յերկուց բնութեանց ասել զՓրկիչն կամ
մի բնութիւն . « Եւ քանզի առաքելականն և մար-
գարէից կտակն ոչ ուրեք յիշատակին » : (Թղթոց
գիրք) : Ի ստորին լս . օրինակին նշանակի և ի-
մաստ . այլ որպէս և ի կարգէ թղթոցն երեւի՝
սա երէց է քան զիմաստասէրն . և զի նախա-
դասեալ է քան զթուղթն Բաբգենի՝ գուցէ Ման-
դակունւոյն իցէ . զի կայ զկնի նամակն Յովհան-
նու Բ առ Սիւնիս . և այլ բանք յանուն իմաստա-
սիրին . 488

Յովհաննու վարդապետի բանք , վասն պատրաստու-
թեան Միաշաբաթու (թուի Իմաստասիրին : Մա-
տեն . Էջմ .) :

Յովհաննէս Բ կաթողիկոս , և այլ եպիսկոպոսունք , առ

Սիւնեաց եպիսկոպոսն և առ Տէրն . « Քրիստոսիւ պայծառացելոյ սիրելի եղբօր » :

Թուղթ առ Աղուանից եպիսկոպոսունս . « Լաւաց և ճշմարտից ... Աբասու » :

Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսի ի Յայտնութիւնն Քրիստոսի . « Զգարնանային ժամանակի աւուրս » : (Թուի Յովհ . Բ . կաթողիկոսի) :

Ստեփանոս Սիւնեցի . 489

Թուղթ առ պատրիարքն Անտիոքայ . 494

Առ վարդապետս Աղուանից . 494

Շարականք . 494

Մեկն . Արարածոց , Յովբայ , Դանիէլի , եղեկիելի . 495

Անհարազատ երկասիրութիւնք . 495 , 496

Ղեւոնդ Երէց . 497

Պատմութիւն Մահմետի և յաջորդաց նորա . 497

Դ Ա Ր Թ

Իններորդ դարուս գլխաւոր վանորայքն և ուսումնատեղիքն էին Աղթամար , Խոտակերից վանք , Սեւան , Տաթև : Հռչակաւորագոյն էին վերջին երկուքը , յորոց Սեւանայ համար կը վկայէ Ասողիկ . « Ի ծովուն Գեղամայ զկզկին Սեւանայ բնակութիւն իւր արարեալ (Մաշտոցի) շինէ զեկեղեցին 'ի նմա որ Առաքեալս անուանեաց . յոր միացեալ ժողովեցան եղբարց բազմութիւն կանոնադրութեամբ սահմանաւ սրբոյն Բարսղի , միակրօնք 'ի տան Աստուծոյ եղեալք . ստանալով զբազմութիւն զրոց սըրբոց » : Իսկ Տաթևու կամ Ստաթէի վանից համար որ 'ի Սիւնիս՝ կը զրուցէ Ուռպելեան թէ Հայոց ՅԵԴ (895) թուականին 'ի ժամանակս Յովհաննու եպիսկոպոսի Սիւնեաց լեցուն էր այն մենաստանը « ծովամատոյց փիլիսոփայիւք երաժշտական երգոց . ճոխ էր և վարժարան դպրոցացն վարդապետական կրթութեամբն . նաև արու-

եստաւորք նկարչացն և գրողաց անհամեմատք » : Կը յիշուին դարձեալ Փշոց վանք յԱղբակ, Կարմրակայ վանք 'ի Վառն, Ահա վանք 'ի Վասպուրական, Խաչի վանք յԱղ-
թամար և յԱղբակ, և այլն :

Խոսքովիկ

Աստուածաբանական բանք.

Յաղագս քառասնորդական պահոց. « Մեծ գէն և
զարդ » .

Առ հարցմունս հայրապետին Անտիոքայ.

Հաւատոյ թուղթ.

Զաքարիա կաթուղիկոս. 500

Թուղթ առ Փոտ. 502

Թուղթ Փոտայ առ Աշոտ. 501

Պատասխանի Աշոտոյ առ Փոտ. 502

Ճառք զանազանք. 502

Շապուհ Բագրատունի. 503

Պատմութիւն. 504

Մաշթոց կաթուղիկոս. 506

Թուղթ առ Դըննեցիս. 509

Պատմութիւն (անյայտ). 510

Յովհանն կաթուղիկոս. 511

Պատմութիւն Հայոց. 513

Թովմա Արծրունի. 518

Պատմութիւն Արծրունեաց. 522

Յովհաննէս Բժիշկ. 530

Դաւիթ վանահայր՝ ի Սուրբ Ստեփանոս Բագրեւանդայ.
531

Ստեփանոս աշակերտ Մաշթոց կաթուղիկոսի. 531

Գուրգեն Արծրունի. 531

Գէորգ Բ կաթուղիկոս. 531

Գէորգայ Հայոց վերադիտողի և հոգեշնորհ Փիլիսո-
փայի պատասխանի թղթոյն Ասորոց պատրիարքի.
« Զ'առ ի յաստուածուստ պարգեւեալ » . 531

Դ Ա Ր Ժ

Տասներորդ դարուս մէջ ծաղկեցան ուսմամբ յԱրշա-
րունիս՝ Կամրջաձորոյ վանքը, Հնձուց կամ Կարմիր վանք
'ի Շիրակ, այսպէս կոչուած Ռոմանոս կայսերէն հալա-
ծուած միանձանց հոն ապաւինելուն համար. Նարեկայ
վանք՝ 'ի Ռշտունիս, Մոկաց գաւառին մէջ Ապարանից
եպիսկոպոսանիստ ուխտը, Յախաց քար մենաստանը,
զոր Ասողիկ « բարձրահռչակ և սուրբ առաքինաստան »
կը կոչէ, Մարմաշէն կամ Մարմարաշէն սուրբ ուխտը
և Հառիճոյ վանք 'ի Շիրակ:

Անանիա Նարեկացի. 532

Թոնդրակեցւոյ դէմ. 533

Մեկն. առաքելական թղթոց. 534

Ճառք. 534

Խոսրով Անձեւացի. 535

Ժամագրոց մեկնութիւն. 535

Մեկնութիւն Խորհրդոյ սրբոյ պատարագին. 536

Մեկնութիւն Աղօթից. (Մատենադ. Էջմիածնի):

Կրօնագիտութիւն Խոսրովու Անձեւացեաց ¹.

Բանք երանելոյն Խոսրովայ. 537

Գրիգոր Նարեկացի. 538

Ապարանից Խաչին պատմութիւն. 539

Ներբողեան ի սուրբ Կոյսն. 541

Ճառ ի գովեստ Առաքելոց. 542

Գովեստ ի Ս. Յակոբ Մծբնայ. 542

Երգ երգոցի մեկնութիւն. 543

1. Մեր առջի տպագրութեանց Պատկեր կամ ցանկը կատարելապէս
ընծայելու դիտմամբ՝ Հ. Ալիշան Վարդապետի և այլոց երկասիրու-
թեամբք օգտուեր ենք:

Աղօթք կամ Նարեկ. 544

Կարգ և կանոն աղօթից, զոր խնդրեալ է հոգեկիր արանց. « Առաքեալն Պաւղոս » :

Հրահանգ հաւատոյ. 548

Վասն ուղիղ հաւատոյ.

Հատուածք աստուածաբանական բանից :

Մեկն. Ով է դայի. 547

Մանր երկասիրութիւնք. 547

Քանձ եկեղեցւոյ. 547

Քանձ Խաչի. 547

Քանձ Հոգեգալստեան. 547

Տաղք. « Անուն անեղին » : — « Աչքն ծով ի ծով » : — « Աւետիս մեծ Խորհրդոյ » : — « Գոհար վարդն » : — « Գունդք սուրբ վկայից » : — « Ես ձայն զառիւծուն ասեմ » : — « Երգ զարմանալի » : — « Երկինք ի յերկինս » : — « Էն էին յանէին » : — « Էն ի միշտ էին » : — « Ի նոյն ի նորոյ » : — « Հաւուն հաւուն » : — « Ձայն կենդանատուն » : — « Յանկարծահնչեաց » : — « Յառաջ քան շարժիցն » : — « Սայլն այն իջանէր » : — « Սեաւ եմ գեղեցիկ » : — « Սէր յառաւօտէ » : — Սկզբնազօր. գոյին » :

Բան քահանայաթաղի. « Աւրհնեալ է Աստուած և հայր տեառն մերոյ » :

Թուղթ ի հոյակապ և յականաւոր ուխտն Կճաւայ վասն կարծեացն անիծելոց թոնդրակեանց Յանէսի և Յամրէսի, որ եկն զգեստիւ ոչխարաց և ի ներքոյ գայլ յափշտակող, որ և ի պտղոյ ծանուցաւ ամենից. զոր լուեալ սուրբ վարդապետին՝ գրեաց սակս ազատութեան ի չար կարծեացն, « Տէր հայր, զոր » :

Ի բանն. « Հայեաց յանձն քո. գուցէ լինիցի բան ծածուկ ի սրտի քո » :

Անհարազատ գրուածներ. 547

Գէորգ Անեցի .

Գանձք երեքտասան . որոց ամէնքն իր անունն կը
յօդեն :

Խաչիկ կաթուղիկոս . 549

Բան խոստովանութեան : Պատասխանի Յունաց
գրոյն զոր արձակեալ էր առ մետրապոլիտն Մե-
լիտինոյ : (Տես Սամուէլ Կամրջաձորեցի . Ղի սա
գրեաց զթուղթն) . 549

Դաւիթ վանահայր . 550

Պետրոս մեկնիչ սուրբ գրոց . 550

Մովսէս Տարօնացի . 550

Սարգիս . 550

Ստեփանոս . 550

Դաւիթ Մաշկոտն . 550

Դաւիթ եպիսկոպոս Մոկաց . 550

Տիմոթէոս . 550

Ստեփանոս Ասողիկ . 551

Պատմութիւն տիեզերական . 552

Մեկնութիւն Երեմիայ . 554

Ուխտանէս եպիսկոպոս . 555

Պատմութիւն . 556

Մեսրոպայ Երէց . 561

Պատմութիւն սրբոյն Ներսեսի . 562

Մուշեղ Բագրատունի . 568

Արտաւազդ Մաղազունեաց տէր . 568

Սամուէլ Կամրջաձորեցի . 569

Տաճատ վարդապետ . 569

Ատոմ՝ Անձեւացեաց եպիսկոպոս .

Ճառ ի սուրբ Կարապետն .

Ատովմ Երէց .

Տաղ ի սուրբ Լուսաւորիչն . « Պարգեւատուն ամե-
նեցուն աստուածորդին » :

Ի սուրբն Ոսկեբերան . « Ի հանդէս տօնի քոյ » :

Թուղթ առ Ատոմ Անձեւացեաց իշխան՝ սակս պէս-

պէս հարցմանց. « Աստուածապահ և աստուածասէր իշխանիդ իմոյ » : (Մատենադ. Էջմիածնի, թիւ 127 : Յիշէ և Ստեփանոս լեհացի) :

Դ Ա Ր Ժ Ա

Նշանակութեան արժանի ուսումնավայրքն էին 'ի Զորոյգետ՝ Սանահին և Հաղբատ, զորոնք Աշոտ Ողորմած թագաւորին կենակիցն Խոսրովանոյշ կանգնեց, ու Բագրատունի Աղուանից Կորիկէ թագաւորը նորոգելով, եպիսկոպոսանիստ ըրաւ զՀաղբատ, որուն մատենադարանը՝ ամենափարթաւ գանձարան կը կոչէ յիշատակագիր մը : Անուանի էին դարձեալ Խնատի վանքը, Տրապիզոնի մօտ Ամենափրկիչ մենաստանը, և Արգինա՝ 'ի Նիրակ գաւառի Այրարատու :

Յովհաննէս վարդապետ Կոզեռն՝ Տարոնացի. 570

Հաւատոց գիրք. 571

Մեկնութիւն Տոմարի. 571

Պատմութիւն (անյայտ). 571

Գրիգոր Մագիստրոս. 572

Թուղթք 85 առ այլևայլ անձինս. 576

Ի խաչանման գաւազան ընծայեալ Պետրոսի կաթուղիկոսի Գետադարձ. 584

Քերականականք. 582

Քերթողականք. — Թուղթք. 583

Ներբող ի սուրբ խաչն աստուածընկալ. 584

Հազարտողեանն առ Մանուչէ. 584

Տաղ ի սուրբ Կարապետ.

(Թուի գիրս իմն յօրինեալ պատմութեան սրբոց արանց կամ ճգնաւորաց, ըստ Կ նամակին) :

Պետրոս Գետադարձ. 587

Անանիա Սանահնեցի. 588

Բան հակաճառութեան ընդդէմ երկարնակաց. 589

Դիմադրութիւն առ Յոյն. (երեքտասան զուլք):
 (Նոյն թուի Մեծախառ հաշատոյ կոչեցեալ գիրք):
 Մեկնութիւն Պաւղոսի խմբագիր. 588
 Մեկն. Մատթէի (Մատ. Էջմիածնի):

Սարգիս Սեւանեցի. 590

Սամուէլ վարդապետ առաջնորդ Խնատի. 591

Գէորգ վարդապետ. 591

Տիգրան Պահլաւունի. 591

Արիստակէս Լաստիվերտցի. 592

Պատմութիւն Հայոց. 592

Ընթերցուածոց մեկնութեան հառք. 595

Գրիգոր Վկայասէր. 596

Գործոց մեկնութիւն. 599

Թուղթ վասն Զատկաց. « Զաստուածասիրութեան
 զգիրս ձեր »:

Ժամատետր սրբոյն Յակովբայ Տեառնեղբոր:

Թարգմանութիւնք. 601

Կիրակոս վարդապետ	}	օգնականք Վկայասիրի.
Մատթէոս վարդապետ		602, 603

Գէորգ Մեղրիկ. 604

Երգք օրհնութեանց հոգւոց սրբոց և մաղթանք մա-
 քուր մտաց առ Աստուած.

Խոստովանութիւն սուրբ վարդապետին Մեղրեկայ.

Աղօթք. « Դու տէր սրտագէտ ».

Բան յաղագս աղօթից և զղջման.

Գէորգ վարդապետի Մեղրիկ կոչեցելոյ Զափարեղա-
 կանք և Խոստովանութիւնք. շարագրեալ ի թուին
 Հայոց ՇՂԲ. (Ի Լազարեան դպրոցի ի Մոսկուա):

Թէոդորոս վարդապետ Ալախօսիկ. 604

Գագիկ Արծրունի.

Թուղթ առ Ռոմանոս և առ կայսրն Հռովմ. « Հո-
 վուապետի »:

Սիսիանոս վարդապետ. 605

Պօղոս Տարոնացի. 605

Դ Ա Ր Ժ Բ

Գլխաւոր ուսմանց տեղիք՝ Կարմիր վանք 'ի Փոքր Հայս՝ Մարաշու մօտ, Սեաւ լեառն 'ի Մարաշ, Գետկայ վանք յարևելեան Հայս, Դրազարկի, Սկեւռայ վանք 'ի տաճմանս Կիլիկիոյ, Գռներոյ ուխտ, Գանձակ կամ Գանձասար յԱրցախ: Թող նախընթաց դարուն մէջ յիշատակուած վանորայք:

Յովհաննէս վարդապետ Սարկաւազ. 606

Պատմութիւն Հայոց (անյայտ). Հատուածք առ Սամուելի Անեցւոյ. 609

Յաղագս քահանայութեան. 612

Ներբողեան. 612

Աղօթամատոյց: Արտաքոյ տպագրելոցն ի Սոփերս.

« Ո՞վ անգգայութեան »: — « Որ ի չափ խոնարհութեան »: — Սարկաւազայ թուի բանն յաղագս Հաւատոյ, Յուսոյ, Սիրոյ. « Գլուխք և արմատք. յԱստուծոյ առ մարդիկ » . 612

Ի մեկնութենէն Ղուկայ յ'Անառակ որդին: (Մեկն. Ղուկայ Սարգսի Կունդ). 613

Մեկնութիւն յԵւազրէն, ի բանից վարդապետին Սարկաւազ կոչեցելոյ:

Յաղագս չորից առաքինութեանց. 615

Հարցումն վարդապետաց առ Սարկաւազ. 615

Յաղագս մասանց պատուոյ և պատկերաց. 613

Տաղ Յարութեան. « Ծագումն փառաց Էին »:

Վասն շարժման երկրի. « Իսկ վասն շարժման երկրի » . 613

Տումարի մեկնութիւն. « Արդ վասն զի յարանց ամսոց » . 613

Յաղագս անկիւնաւոր թուոց, աղիւսակօք. 613

Յովհաննու Իմաստասիրի՝ մականունն Սարկաւազ,
ասացեալ յառաջ քան զղրութիւն իւրոյ տոմա-
րի, « Յառաջնում ամի թագաւորութեան Փիլիպ-
պոսի » . 613

Յովհաննու քահանայի և իմաստասիրի ասացեալ՝
յաղագս ամսոց Հայոց և տօնից, և յաղագս չո-
րեքտասանորդաց լուսնից զատկաց . « Ախմարաց
և ոչ քահանայութեան արանց կարգուած էր և են » .
613

Յաղագս Յարակայից . « Կարծեօք և առանց պատ-
ճառի » .

Յովհաննու քահանայի . « Ոչ է մեզ գիտել » :

» » « Եթէ կամիցիս յելանե-
լոյն Ադամայ » :

Յաղագս եղանակաց և տօնից և քանիօնութեան
ամաց . « Զնախնեաց կարծիս » :

Աստուածաբանական բանք :

Ընդդէմ Քաղկեդոնականաց . 615

Վիճաբանական կամ պատմական բան . « Ի յարու-
թենէն Քրիստոսի մինչև ցօնկտոր » :

Դատաստանաց գիրք . (յիշատակի ի կանոնագիրս) :
Ի Սարեակն . 613

Երեմիա Անձրեւիկ . 615

Սամուէլ Երէց . 615

Անանիա . 615

Խաչատուր . 615

Գրիգոր Անեցի . 615

Յովհաննէս Անեցի . 615

Սարգիս Կունդ . 615

Ստեփանոս Մանուկ . 616

Գրիգոր Պաշլաւունի . 618

Ներսէս Շնորհալի . 621

Ընդհանրական . 625

Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան : Թուղթք . 626

Թուղթք առ այլեւայլ անձինս. 627, 628, 630, 631

Հրեշտակաց ներքող. 632

Մեկնութիւն Բարձրացուցեաց. 632

Մեկնութիւն Մատթէի. 632

Մեկնութիւն Կաթուղիկեայց. 634

Մանր երկասիրութիւնք. 635

Խրատ ժամերգութեան. 636

Ողբ Եղեսիոյ. 638

Յիսուս որդի. 639

Բան հաւատոյ. 640

Յաղագս երկնից և զարդուց նոցա. 640

Վիպասանութիւն. 640

Մանր քերթուածք: Հանելուկք. 640, 641

Իգնատիոս վարդապետ. 642

Մեկնութիւն յաւետարանն Ղուկասու. 642

Իգնատիոս վարդապետ (ուրիշ).

Մեկնութիւն Ղուկայ և Յովհաննու: (Տես Յիշատակը. 283-293): Թուի հին քան զծանօթն Իգնատիոս վարդապետ. և հին յոյժ, եթէ արդարև ի ՃՂԶ թուի գրեալ իցէ ճառընտիրն. (՛ւրն չյիշի). զոր ցանկեալ է Պետրոսեան Պօղոս վարդապետ, զառաջին հատորն. և որոյ ճառ ձեռք է « Սրբոյն Իգնատիոսի Հայոց վարդապետի ի մեկնութենէ աւետարանին որ ըստ Ղուկասու ». « Բազմադիմի առակօք ». Վեց թուղթ բան է, յերրորդ Կիւրակէ քառասնորդաց: Յայսմ ճառընտրի յետնագոյն գրուած է Գրիգորի Արծրունւոյ թուղթ ի Հայա. և Թէոդորի գիտնականի ներողեան ի սուրբ Կոյսն, որոյ սկիզբն. « Զբանաւոր » . և Թէոդորոս եկաց յեօթներորդ դարու:

Սարգիս Շնորհալի. 644

Մեկնութիւն Կաթուղիկեայց. 644

Մեկնութիւն Եսայեայ. 647

Ներսէս Լամբրունեցի. 648

- Ատենաբանութիւն. 652
 Մեկնութիւն Պատարագի. 654
 Մեկն. Արարածոց. 657
 Մեկն. Առակաց. 657
 Մեկն. Ժողովողի. 657
 Մեկն. Իմաստութեան. 657
 Մեկն. Երգոց երգոյն. 657
 Մեկն. Երկոտասան փոքր մարգարէից. 657
 Մեկն. Սաղմոսաց. 657
 Մեկն. Դանիելի. 657
 Մեկն. Տէրունական առակաց. 658
 Էր ընդ եղբարսն. 658
 Ճառք. 659
 Քերթողական զրուածք. 660
 Վարք Գր. Նարեկացւոյ. 660
 Մեկնութիւն ութ խորհրդոց. 660
 Անուանք Քաղաքաց-շինողաց. 660
 Գրիգոր Գանձակեցի. 661
 Դաւիթ Գանձակեցի. 662
 Խաչատուր արեղայ.
     Պատճառք և լծ. Նիւսացւոյն գրոց:
 Գրիգոր իմաստասէր Յեսուանց. 662
     « Բան գովեստի պատմագրարար յաղագս ծննդեան
     և սննդեան, քաղաքավարութեան և վերափոխ-
     ման Աստուածածնի, արարեալ ի Գրիգորէ մե-
     ծաւորէ, ըստ խնդրոյ Յակովբայ քահանայի և
     Վարդանայ դիւանադպրի »:
 Խաչատուր քահանայ աշակերտ Լամբրոնացւոյն. 662
 Դաւիթ քահանայ. 662
 Մատթէոս Ուռհայեցի. 663
     Պատմութիւն. 663
 Գրիգոր երէց, շարայարող պատմութեան նորա. 670
 Սամուէլ երէց. 672
 Ժամանակագրութիւն. 672

Մխիթար Հերացի. 675.

Զերմանց մխիթարութիւն. 677

Գրիգոր Տղայ. 681

Թուղթք. 683, 684, 685

Ողբք երուսաղեմի. 685

Երկու թուղթք առ Սալահէտտին սուլդան. (Յիշին առ Միշոյի ի Պատմ. Խաչակրաց). Բ Հատոր 382-385

Մխիթար Գոշ. 686

Դատաստանագիրք. 691

Շարք Հայրապետացն Աղուանից. 695

Առակք. 696

Մեկն. Երեմիայ, Ողբոց և Բարուքայ. 697

Մեկն. Եսայեայ. (Մատեն. Էջմիածնի):

Յաղագս միաւորութեան Բանին:

Երկոտասան մարգարէից մեկն:

Արարածոց մեկնութիւն:

Բան խրատու վասն զգուշութեամբ սպասաւորել մարմնոյ և արեան Տեառն. « Գլուխ ամենայն բարեացդ առ մեզ եղեալ »:

Մաղթանս վասն ճշմարիտ և Հաճոյ սպասաւորել մարմնոյ և արեան տեառն, ի խնդրոյ ի Համբակ ումմն ի քահանայէ. « Եւ քանզի անթուելիք »:

Աղօթք. 697

Խաչատուր Տարոնացի. 698

Տաղք. 699

Վարդան Հայկազն 700

Դաւիթ Քորայրեցի. 702

Դաւթայ շարագրեալ զաւանդ իմաստնոց. պայծառ նաւակատեաց Եկեղեցւոյ որ զկնի Պենտակոստէին ի քսանն տրեայ ամսոյ, զոր Հայաստանեայց տօնեն եկեղեցիք. « Ի բազմաց զանազանից կարծեաց »:

Լուծումն ճառից Աստուածաբանի. (սորա թուի պատճառ կամ լուծումն եօթն զրոց Փիլոնի):

Ի բանն, Զի որպէս փայլակն. « Մարգարէք և առաքեալք » :

Մեկն. Յովբայ. (Վանական վարդապետ առնու ի սմանէ յետ ԻԴ գլխոյ, ասելով այսպէս. « Կատարեցաւ Եւսիւքին, և այժմ Դաւիթ Վարդապետին որ Քոբայրեցի կոչիւր » . 702

(Սորա թուի. Դաւիթ վարդապետի ասացեալ Պատճառք ճառից Ժողովողի Նիւսացւոյն) :

Նորին պատճառ վերջին ճառին. (մեկն. Հայրմբրի). « Եկն և ի մեզ հոգեւոր խրախճանութիւն » :

Նորին պատճառ Պահոց գրոց Բարսղի :

Դաւթայ վարդապետի ի խնդրոյ աշակերտաց իւրոց, պատճառք Աւագ երկուշաբթի. « Յաւուրս նշանաւորս փող հարկանել օրինադրի » :

Պատճառ նախախնամութեան գրոցն Փիլոնի. « Անգեղջ է Աստուած ի ձիրս » .

Գրիգոր Ապիրատ.

Աղօթք ի խորհուրդ մարմնոյ և արեան. « Կացցէ ընդէմ փրկական » :

(Գրիգորիս փոքր Վկայասէրն).

Գրիգոր Կլայեցի Գ. կաթուղիկոս.

Շարական սրբոյն Գրիգորի ի Գրիգորէ Մեծէ Կլայեցւոյ. « ԴաՀապետ իմն աՀաւոր » :

Յաղագս ծննդեան Աստուածածին Մարիամու. « Զամենաշնորհ և զճմարիտ » :

Գէորգ Երզնկացի (քննելի ժամանակն).

Ի բանն. « Ո՞ արար զհրեշտակս իւր » :

Խրատ Մկրտութեան և Դրոշմի :

Խրատ Պսակի և մեկնութեան զարդուց Հարսանեաց : Համառօտ մեկնութիւն Առ որսին :

Բանք ընդդէմ Երկաբնակաց :

Սամուէլ ծերունի. 702

Դաւիթ վարդապետ. 703

Համառօտ մեկնութիւն Եսայեայ, ի հոգեկիր մեկ-

նողաց բանից... Ի խնդրոյ ուսումնասէր մանկանց եկեղեցւոյ.

Արիստակէս վարդապետ. 703

Շարայարութիւն մեկնութեան Մատթէի Ի Շնորհալոյն. 703

Վասն ութօրեայ նաւակատեաց Աստուածայայտնութեան. « Որք ստուեր » : (Գուցէ Լաստիվերտցւոյն և մասն մեկնութեան ընթերցուածոց). 703

Ի մեծի հինգշաբաթի ոտնլուային խորհուրդ. « Աստուածապարգև շնորհիւ լցեալ որդիք » . 703
Ի նոր կիւրակէն. « Նոր է տօնս և չքնաղ որ Ի նմա են խորհուրդք » :

Եփրեմ, աշակերտ նորա. 703

Ստեփանոս Տիրացու. 703

Յովհաննէս կրօնաւոր. 703

Բարսեղ վարդապետ. 705

Գրիգոր դպիր. 707

Կոստանդին Բ կաթողիկոս. 710

Յովհաննէս Արքայեղբայր. 711

(Սորա թուին շարականք գտեալք առ Լեհացիս և Ի տպագրեալ ձայնբաղս .

Կանոն սրբոյն Սարգսի, որոյ գլխատառք Յոհաննիսի առ սոչրբն Յովանէս. « Յերկնաւոր զօրացն օրհնեալ, — Աստուածը հարցն գովեալ » :

Կանոն սուրբ Երրորդութեան. գլխատառքն. Յոհաննէս որ էր արքայ, նա զսա խնդրեցէ. « Յերիս անձինքս բաժանեալ — Եւ մի բնութիւն ոչ զատեալ » :

Տաղ սուրբ Աստուածածնին, որոյ նախագիծ տանցն ըստ անուանն է երգողին. մեծին Յովհաննիսի վարդապետի ասացեալ, եղբօր Թագաւորին Հայոց. « Յոր էնն Հօրէն կատարեալ » . 712

Նորին Յովհաննու յարքայն Հեթում մինչ Ի Տաթարն էր, որոյ նախագիծ տանցն. « Երրորդութիւն սուրբ » . 711

***

Նորին Յովհաննու մեղեդի ապաշխարութեան. « Յոր-
ժամ ածեմ ըզմտաւ զօրն ահագին » : 712

Դրուատ գովեստի նաւակատեաց սուրբ տնօրինակա-
նաց տեղեացն Գրիստոսի. « Շրջեցարուք զՍիրոնիւ » :

Թորոս վարդապետ. 714

Ստեփանոս վարդապետ. 714

Յովհաննէս ձիւղ. 714

Թորոս Փիլիսոփայ կամ Երաժիշտ. 714

Դ Ա Ր Ժ Գ

Այս դարուս մէջ ծաղկած ուսումնարաններն՝ բաց 'ի
նախայիշատակելոց, էին Սեպուհ-լեառն կամ Մանեայ
այլք, Դարանաղիք, զոր ծաղկեցոյց Երզնկացին. Խորա-
նաշատ՝ յԱրցախ կամ յԱղուանս, զոր պայծառացոյց
Վանական։ Սուրբն Դադի՝ յԱրցախ, Մովսէս՝ Վասպու-
րական աշխարհին մէջ. սուրբն Անդրէաս 'ի Գուգարս,
մեծին Վարդանայ ուսումնարանը, Դազարու կամ Առա-
քելոց վանք 'ի Տարոն։

Գրիգոր Սկեւռացի. 715

Ներսէս ի Ս. Լամբրոնեցի. 716

Ճառք. 717

Շարականք. 717

Գէորգ Սկեւռացի. 718

Մեկնութիւն Եսայեայ. 719

Արուեստ գրչութեան. 719

Խմբագիր մեկն. Գործոց. 722, 620

Մխիթար Անեցի. 723

Պատմութիւն. 723

Կոստանդին Ա. Կաթողիկոս. 729

Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց
եկեղեցւոյ, զոր խնդրեաց Իննովկենտիոս քահա-
նայապետ. « Բանիւք դուզնաքեայ » . 730

Սաղման մասանց պէսպէս շարժմանց և կրից .

Վանական վարդապետ . 730

Յովբայ մեկնութիւն . 734

Պատմութիւն (անյայտ) . 735

Մանր գրուածք . 735

Վարդան վարդապետ . 736

Պատմութիւն . 739

Դանիելի մեկնութիւն . 741

Սաղմոսի մեկնութիւն . 741

Մեկնութիւն Հնգամատենին . 742

Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն . 742

Ներբող ի սուրբ Կուսակորիչն . 743

Քերականի մեկնութիւն . 744

Առակք . 744

Աշխարհագրութիւն . 744

Մանր գրուածներ . 743

Բենիկ վարդապետ .

Աղօթամատոյց գիրք .

Կիրակոս Գանձակեցի . 747

Պատմութիւն . 748

Մխիթար Սկեւռացի . 751

Պատասխանի առ Լիկաթ Պապին . 752

Յաղագս համեմատութեան երկոտասան առաքելոց . ,

ի հրամանէ Թագաւորին Հայոց Հեթմոյ, ի յոր-

դորմանէ եպիսկոպոսին Կաստաղոնոյ Յակոբայ .

« Անհասանելի եւ անծանօթ » :

Պաղտին իշխան . 752

Թուղթն . 752

Վարխամ կամ Վարդան վարդապետ . 753

Կիրակոս Արեւելցի . 753

Հաւաքումն Յայսմաւուրաց . 754

Կիրակոս Երզնկացի .

Ի Տեառն ընդառաջն . « Եւ տէա տյր մի էր . . . ծնու-

ղաց և նախնեաց » .

Թուղթ առ ամենայն Հայս .

Աղօթք առ սուրբ Աստուածածինն . « Աստուածա-
ծին տաճար բանին » .

Մեկն . Հարիւրաւորաց Եւագրի .

Տեսութիւն ութ խորհրդոց Եւագրի .

Կիրակոս (Թուի հնագոյն ժամանակաւ) .

« Տիեզերալոյս և սուրբ վարդապետի ասացեալ՝ ա-
ղօթք . Տէր աստուած մեր և հօր անճառելի » .
(Երկար , ընտիր) .

Խրատ խոստովանութեան . « Պարտ է քրիստոնէին՝
յորժամ կամիցի » .

Խրատ վասն կրթութեան և օգտութեան կենաց .
« Իմաստութիւն Աստուծոյ և շնորհք » .

Յովհաննէս Երզնկացի . 754

Մեկնութիւն Քերականի . (Թրակացոյն) . 759

Բանք յաղագս երկնային շարժմանց . 764

Ներքող ի սուրբ Լուսաւորիչն . 763

Մեկնութիւն Մատթէի . (լրումն ի Շնորհալոյն) . 765

Խրատականք . 765

Հաւաքումն մեկնութեան քերականի (ընդարձակ) .

Խրատք հասարակաց քրիստոնէից . (տասն գլուխք) .

Գովեստ ի Ս . Լուսաւորիչն .

Յորդիս և ի Թողունս սուրբ Լուսաւորչին .

Յաղագս երկնից և զարդուց նորա .

Խրատ առ Յակոբ մանկտաւազ երզնկացի .

Այբուբենական .

Իմաստութիւն գլխոյն . « Յիմաստութիւն կենաց
վերին » .

Գանձ վարդապառի . « Յանճառ լուսոյն » .

Գանձ Զորհնեաց . « Յամենայն ժամ » . 767

Տաղք այլեւայլ . 767

Խրատք կանոնականք յառաքելոց .

Պատմութիւն պիտանացու բանից ի յօգուտ ու-
սումնասիրաց .

Քարոզգիրք.

Տրամաբանութիւն.

Յովհ. Երզնկացւոյ առակք: (Մատ. Էջմիածնի. 2238).

Աղօթագիրք. 765

Մեկն. ի վերայ ութ խորհրդոց Եւագրի.

Ի Յարութիւն Քրիստոսի. « Այսօր յարեաւ Քրիստոս ի մեռելոց » .

Ի Տէր ո՞ հաւատաց. « Աստուածային խորհրդոյս հազարապետն » .

Մեկնութիւն լուսաւոր պրոց Եւագրի.

Թարգմանութիւն թղթոյ Վահանայ. (Յովհաննու) եպիսկոպոսի Նիկիոյ, հրամանաւ առաջնոյ Լեւոնի Թագաւորի ի Սիս.

Վասն հոգեւորական և սուրբ սիրոյ.

Վասն ապաշխարութեան. « Արդ պարտ է ամենեցուն » .

(Սորա թուի և ներքող ի սուրբն Ներսէս Շնորհալի). (Մատ. Էջմիածնի).

Յովհաննու Երզնկացւոյ Տաղք.

Ի Մեծացուցէն. « Հրաշափառական իմն զարմացմամբ » .

Յաղագս մանկանց եկեղեցւոյ. « Օրհնեալ աստուծոյ անունն » .

Յաղագս պատուելոյ կամ անպատուելոյ զբանն. « Ամենեցուն ժամանակ է » .

Ի խորհուրդ ծննդեան և մկրտութեան ասացեալ ի Թագաւորական քաղաքն Սիս. « Ոմանք ըստ բազում պատճառաց » .

Ի բանն. « Ամենայն անձն որ ընդ իշխանութեամբ » . յաւուրն յորում օրհնեցան ձիաւորք արքայորդին մեր Հեթում և Թորոս, և այլ մանգունք իշխանաց և որք յարքունական սպասաւորացն. « Յարաժամ բաղձանօք նորալուրն և նորատեսն և նորագործն » .

Ի սուրբ Պատարագին . Մատիք առ Տէր . « Զուար-
ճանան բարդաւաճեալքն յանձնաւորական հըրճ-
մունս » :

Ի բանն . Աքանչելի եղև գիտութիւն քոյ . խօսեցեալ
առ տէր Գրիգոր վարդապետ և եպիսկոպոս յԱ-
նաւարդա . « Զիմաստութիւն տեսականին և գործ-
նականին » :

Ի խորհուրդ խաչելութեան . « Զբանին Աստուծոյ
զխորհուրդ » :

Յորդորակ ասացուածի եկեղեցւոյ , ի խնդրոյ Ստե-
փան վարդապետի Կիւռիկոսցւոյ . « Բայց զի՞նչ
քեզ ընծայս արժանաւոր » :

Քաղուած յԱնանիայի գրոցն որ ընդդէմ Թոնդրա-
կեցւոցն . « Երկու են մեզ տեսալք եկեղեցւոյ » :

Գովասանութիւն կաթողիկոսաց և եպիսկոպոսաց .
Կանոնք և սահմանք միաբանութեան եղբարց , որք
աստուածային սիրով միաբանեցան յեղբայրու-
թիւն միմեանց յԵՊՆԿԱ ի ԶԻԹ . ուր հանդիպեալ
է եւ Գրիգոր վարդապետ ծերունի Սանահնեցի .
« Բանն Աստուած բանիւ գոյացոյց զամենայն ա-
րարածս » :

Յաղագս սրբոց Հռիփսիմեանց . (քաղեալ ի Մ . Խո-
րենացւոյ) . « Եր սուրբն Հռիփսիմէ » .

Յաղագս սրբոց հայրապետաց . և ի բանն . Ես եմ
հովիւն քաջ . « Սիոնի մօրն և համայնից մօրն » :

Վասն ննջեցելոց . Աստուած հաստատեաց զմարդն
յանեղծութիւն . « Ամենայնի ժամ է և ժամանակ
ի ներքոյ երկնից » :

Ի միամտութիւն աղանոյ . « Որ ինչ յաղագս խո-
րագիտութեան օձի » :

Ի սուրբ Առաքեալսն . « Եկեղեցւոյ երկնի կենդա-
նակերպք ճշմարիտք » :

Վասն Դաւթի մարգարէին . Եւ զղլացաւ Տէր . « Աս-
տուածային բնութիւն պարզ է » .

Ի բանն. Պատուական է մահ. « Յերիս որոշեալ բա-
ժանին » :

Պատմութիւն Լուսաւորչի Համառօտ. « Ի յԱղամայ
քսան և մի նահապետ » :

Ի յարութիւն Ղազարու. « Արուեստք ամենայն յե-
րիս որոշմունս » :

Ի խորհուրդ մեծի Հինգչաբաթի, նորին ի մի ամեալ
յարմարութիւն զբանս Վարդան վարդապետի և
Վահրամայ կիլիկեցւոյ. « Խօսեցաւ Տէր ընդ Մով-
սիսի... Աստուածայինքն իւրք են միայն » :

Ի բանն. Հոգի Տեառն ի վերայ իմ. « Նոքա որ
իմա... զրոյց զանձն » :

Յովհաննու վարդապետի ծործորեցւոյն արարեալ
ի բանէն Եսայեայ որ ասէ. Հոգի... (Ի վերջաբա-
նին հեղինակն ցուցանէ իմն զանձն աշակերտեալ
Եսայի վարդապետի նշեցւոյ, կամ ի խնդրոյ նո-
րա արարեալ) :

Մեկնութիւն Սաղմոսի Համառօտեալ ի Լամբրոնա-
ցւոյն. (ց' ձԶ սաղմ) :

Աշխարհացոյց (յ'ՅԿ թիւ ցանկի գրչագրաց Էնֆիէ-
ճեանց ի Թիֆլիզ) :

Ի ձԽԸ սաղմոս. Տէր կարդացի առ քեզ. « Անդու-
գական և անբաղդատելի սիրոյն Աստուծոյ առ
ազգս մարդկան, վկայ են երկինք » :

Ի ՁԸ սաղմոս. Քո են երկինք. « Արար Աստուած
զեկեղեցի երկինք » :

Ի ԾԹ սաղմոս. Աստուած մերժեցեր. « Գիտել ար-
ժան է զի ոչ է յաշխարհի » :

Ի ԺԷ սաղմոս. Սիրեցից զքեզ, Տէր. « Երանական
և անսահման բնութիւնն Աստուծոյ » :

Ի ԼԴ սաղմոս. Դատեա, Տէր. « Աստուածային եր-
ջանիկ և բարի բնութիւն » :

Ի ԾԲ սաղմոս. Ասաց անզգամն. « Որք մակացու-
թեան բժշկութեան արուեստին են հմուտք » :

Ի Հ սաղմոս . Աստուած ողորմես մեզ . « Կերպարան
և պատկեր » :

Ի ԶԸ սաղմոսն . Զողորմութիւնս քո, Տէր . « Անքըն-
նելի խորոցն Աստուծոյ տեսողն » :

Ի ԶԼԵ սաղմոսն . Խոստովան եղերուք . « Սկիզբն և
պատճառ ամենայն բարեաց » :

Ի ԶԺԸ սաղմոսն . Իշխանք հալածեցին . « Սաղմոսս
այս բազում դէմս իմաստութեան » :

Ի ԽԶ սաղմոսն . Օրհնես անձն իմ, զՏէր . « Ամե-
նայն արուեստք և մակացութիւնք բանաւորաց » :

» » » Յաղօթս կացցեն ամենայն սուրբք .
« Անմարմին և անհասանելի բնութիւն » :

Ի ԶԼԱ սաղմոսն . Քահանայք քո զգեցցին զարդա-
րութիւն . « Յիսկական և ի բուն բարւոյն բնաւո-
րեալ » :

Յերգս Մովսիսի . Օրհնեսցուք զՏէր . « Աստուածային
հրաշիցն պատմութիւնք և լուրք » :

Յաղօթս Աննայի . Հաստատեցաւ . « Որք յանդնդա-
կան խորս լայնատարած ծովու » :

Ներսէս Տարոնացի . 767

Յովհաննէս Արճիշեցի

Եսայի Նչեցի

Մխիթար Սասունցի

} աշակերտք
Ներսիսի
Տարոնացւոյ . 767

Թէ զինչ է պատճառ մարդեղութեան Բանին Աս-
տուծոյ :

Սմբատ Գունդստապլ . 769

Տարեգիրք . 772

Գիրք Օրինաց . 774

Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոս . 778

Յայսմաւուրք լատինացւոց և յունաց տօնիւք . 778

Յամենայն սուրբս ներքող զոր խնդրեաց Հեթում
ի հինգերորդ ամի իշխանութեան իւրոյ . « Կա-
թողիկէ և առաքելական եկեղեցի » : 779

Շարականք . Նախատօնակ ծննդեան Քրիստոսի .
« Պատրաստ լեր դու , Բեթղեհէմ » :

Առաջին աւուր ծննդեան . « Փառք ի բարձունս այսօր Աստուծոյ » :

Ամենայն սրբոց . « Անճառ խորոց քո գիտութեամբ » :
Թլփատութեան Տեառն . « Որ խոստացար տէր ի քեզ » : (Տնազուլիքն . Կոստանդիանոս արքայ խնդրեաց) :

Գրիգորի Աստուածաբանի . « Հոգւոյն հնչման քընար և երգարան » , (տնազուլիքն . Հեթում արքայ խնդրեաց) :

Թէոդորոսի ստրատելատի . « Գովեալ անուն զօրաւոր » . (Տնազուլիքն . Գրիգորիոսի ի Թէոդորոս վկայ) .

Գէորգայ զօրավարի . « Գովեալ գնդի զինուորաց » . (Տնազուլիքն . Գրիգորիոսի առ Գէորգէոս վկայ) :

Թէոդորոսի զօրավարի . « Գովեալ անճառ խնդութեամբ հայր գթութեան » . (Տնազուլիքն . ի Թեւոդոր վկայ) :

Ղուկասու աւետարանչի . « Հայր փառաց Աստուած » . (Տնազուլիքն . Հեթում արքայ խնդրեաց . Գրիգոր) :

Մատթէոսի աւետարանչի . « Խորհրդապէս հօր միածին » : (Տնազուլիքն . Խնդրեաց արքայն Հեթում Գրիգորիէ) :

Անդրէի առաքելոյն . « Գթածիդ բարւոյ Հօր » . (Տնազուլիքն . Գրիգորիոսի առ Անդրէաս առաքեալ) :

Նիկիոյոսի հայրապետին . « Խնամոց քոց միշտ ներգործութեամբ » . (Տնազուլիքն . Խնդրեաց արքայն Հայոց Հեթում) :

Մերկեռիոսի զինաւորին . « Խաղաղարար նոր թագաւոր » . (Տն . Խնդրեաց արքայն Կոստանդին) :

Շարական Հայրապետաց (13 տուն) . « Հիման յառաքեալս Հօր յայտնութեամբ արկեալ շինողք ի վերայ հաստատուն » : (Գլխատառք . Հեթմոյ ի Գրիգորէ) :

Յղութեան Սուրբ Աստուածածնի. « Կարողաբար զօրութեամբ » :

Ընծայման. « Գովեմք զհայրըդ գթութեան » :
Ոտանաւորք .

Թուղթ առ Հեթում Բ. Թագաւոր. 779

Կոստանդինոս Սրիկ. (ըստ ոմանց Սորեկ).

Գովեստ սուրբ Աստուածածնի. ըստ անուան ոգողին անդրադարձութեամբ. « Գերահրաշ ծաղիկ » :

Տաղ գալստեան տեառն իշով յԵրուսաղէմ. « Նորահրաշ նոր երկինք եղև այսօր հինն Երուսաղէմ » :

Յարութեան. « Կանանցն կանխեալ եկին ի գերեզման » :

Յովհաննու Մկրտչի. « Կարապետին և Մկրտչին տօնեմք այսօր » :

Փոխման Աստուածածնի. « Կոյս անապական սուրբ Աստուածածին » :

Մենդեան Քրիստոսի. « Կոյսն ծնանէր յայրին, կայր և զարմանայր » :

« Կոյսն անապական և անախտ ծնողութիւն » :

« Հրճուիմք այսօր մեք հոգեպէս » :

Եկեղեցւոյ. « Նոր նորոգեալ կենաց մերոց » :

Մարտիրոսաց և Կոստանաց. « Այսօր նորահրաշ տօնիւ ցընծան » :

Գէորգայ զօրավարին. « Ի հանդիսական տօնիս երգելով ըզերգս » .

Ներսիսի մեծի. « Հընչմամբ ձայնի բերկրանաց » :

« Ի դասս հրեղինացն յօդեալ » :

Մկրտութեան. « Քրիստոս բանդ հօր անժամանակ » :

Գանձ ի ծնունդ Քրիստոսի. « Կենդանահոս աղբիւր լուսածին » :

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ՓՈԳՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ

- Արրահամ վարդապետ. 777
 Գաղիկ Բ Թագաւոր. 777
 Գրիգոր Արծրունեաց եպիսկոպոս. 780
 Գրիգոր որդի Աբասայ. 780
 Գրիգոր Սարկաւազապետ. 780
 Գրիգոր վարդապետ. 781
 Դանիէլ վարդապետ. 781
 Դաւիթ վարդապետ. 781
 Դաւիթ փիլիսոփայ. 781
 Դաւիթ քահանայ. 781
 Եզնակ կաթուղիկոս. 782
 Եղիշէ վարդապետ. 782
 Եղիշէ քահանայ. 782
 Եսայի վարդապետ. 783
 Թէոդորոս Թարգմանիչ. 783
 Թորոս, պարոն Կիլիկիոյ. 783
 Ի Խաչն Սուրբ. 783
 Խոսրով Հռետոր. 784
 Կապուտիկ վարդապետ. 784
 Կարապետ Սասունցի. 784
 Համամ վարդապետ. 785
 Միսայէլ եպիսկոպոս. 785
 Մովսէս վարդապետ. 785
 Յակոբ գիտնական. 786
 Յակոբ Քարափնեցի կամ Սանազնեցի. 786
 Յակոբիկ Շնորհալից. 786
 Յովհաննէս Մայրավանեցի. 787

- Յովհաննէս վարդապետ. 787
 Յովհաննէս Տարօնացի. 788
 Յովհաննէս քորեպիսկոպոս. 789
 Պաղտին իշխան. 789
 Պատմութիւն Մամիկոնէից. 789
 Պատմութիւն Ռուբինեանց. 789
 Սահակադուխտ. 789
 Սամուէլ Կամրջաձորեցի. 789.
 Սիմէոն. 790
 Սիմէոն վարդապետ. 790
 Ստեփանոս Երէց. 790
 Վահան Մամիկոնեան. 790
 Վահրամ պատմիչ. 790
 Վահրամ ըարբուն. 791
 Վարդ Պատրիկ 792
 Տիմոթէոս վարդապետ. 793
 Տիրան վարդապետ. 793
 Տիրատուր վարդապետ. 794
 Տիրատուր վարդապետ. 794

ՄԱՏԵՆ ԱԳԻՐՔ

ՈՐՈՅ ԳՐՈՒԱԾՔԸ ՉՅԻՇԱՏԱԿՈՒԻՐ

- Աթանաս. 795
 Անաստաս. 795
 Գագիկ, Թագաւոր Կորուց. 795
 Գէորգ վարդապետ. 795
 Գրիգոր Մոնոնիկ. 796
 Գրիգոր Շիրակացի. 796

- Գրիգոր որդի Վասակայ. 796
 Գրիգոր Տուտէորդի. 797
 Դաւիթ վարդապետ. 797
 Եղիա Հաւուցթառեցի. 797
 Եփրեմ վարդապետ. 797
 Թէոդորոս. 797
 Թորոս աշակերտ Մխ. Գոշի. 798
 Թորոս վարդապետ. 798
 Խաչիկ վարդապետ. 798
 Հմայեակ (սուրբ) 798
 Մարտիրոս առաջնորդ Գետկայ. 799
 Յակոբ վարդապետ. 799
 Յեսու եպիսկոպոս 799
 Յովհաննէս Գառնեցի. 800
 Յովհաննէս Տաւուշեցի. 800
 Յովսէփ եպիսկոպոս. 800
 Ներսէս իշխան. 801
 Սամուէլ. 801
 Սողոմոն կաթողիկոս. 801
 Սոսթենէս. 802
 Ստեփանոս դրան երէց. 802
 Տուրքիկ վարդապետ. 802

Յ. Վ. Գաբրիել

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

Հայկական Դպրոցիչնն համեմատուած ոչիշ հին ազգաց
գրականութեան հետ : — Անոր աղքատութեան պատ-
ձառները : — Մեր մատենագրութեան բաժանուումը ըստ
դարոց :

ԱԶԳԱՅԻՆ Դպրութեանց կամ Գրականութեան
պատմութիւնը՝ նոյն ազգին սիրտն ու հոգին
կրող ամէն անձին մտադրութեանն և ուսման
արժանաւոր է. վասն զի ինչպէս իրեն քաղա-
քական պատմութիւնը՝ ընտանի կենացը ճշգրիտ և
հաւատարիմ պատկերն է, ասանկ ալ մատենագրականը
գրաւորականին. և թէ որ առաջինը զինուց և նիւթա-
կան ուժոյն զօրութիւնն ու չափը կը ցուցնէ, երկրորդը՝
ազգի մը անցեւոյն մէջ ունեցած մտաւորական ուժին
նկարագիրն է, որ ապագային համար մեծ ազդեցութիւն
ունի :

Դպրութիւնն կամ մատենադրութիւնն երկու կերպով կրնայ մտածուիլ. մէյմը իբրեւ զրաւոր երկասիրութիւնք՝ զանոնք սուանձին քննելով՝ նկատմամբ իրենց ոճոյն կամ զրութեան կերպին. մէյմըն ալ՝ նոյն երկասիրութեանց առթից կամ հեղինակներուն վրայ՝ պատմական ու կենսագրական ծանօթութիւններ աւանդելով:

Այս երկու նկատմամբ ալ՝ մեր մատենադրական պատմութիւնը եթէ ոչ բոլորովին աղքատ, սակայն և ոչ այնչափ ճոխ կրնայ ենթադրուիլ: Քաղաքական ու եկեղեցական պատմութիւննիս ճոխ է, իրաւամբք հետաքրքրական ու ընդարձակ դէպքերով. բայց ոչ նոյնպէս, ինչպէս փափաքելի էր, նաև ազգին մտաւորական պատմութիւնն կամ անոր թողած զրաւոր արտադրութիւնք:

Հայերէն դպրութեանց այս չքաւորութիւնն աւելի զգալի կ'ըլլայ՝ թէ որ բոլոր ուսումնական աշխարհի իրաւացի զարմանքն յաճախող յոյն և լատինական մատենադրութեանց հետ ուզենանք բաղդատել. վասն զի անոնց մէջ տեսնուած փայլուն հանճարը, հմտութիւնն, կիրթ ախորժակն ու բուն մատենադրական ոճը՝ ընդունայն է փնտռել, կամ յուսալ գտնել մեր մէջը. այլ ընդհակառակն մեր դպրութեանց պատմութիւնն և ուղիղ քննադատութիւն պիտի ցուցնեն՝ թէ մերոնց մէջ անոնք որ բաւական չի սեպելով ազգային նեղ ու ամփոփ չրջանակ մը, իրենցմէ աւելի բարգաւաճ ժողովրդոց մտաւորական ուժոյն և արտադրութեանց մէջ ջանացեր են փնտռել առատագոյն ճարակ և սնունդ մը, և անոնց հետեւողութեամբն ըրած են իրենց ուսումը՝ անոնք աւելի ընտիր երկասիրութիւններ թողած են: Թարգմանչաց դարը՝ որ ազգային պատմութեան դարագլուխ կազմած է՝ բանասիրական նկատմամբ ապականեալ ու եղծեալ Յունաստանին մէջ իրեն ուսումնի առած, մտաւոր դատարակութիւնն ընդունած և բարգաւաճ եղած է հըմտութեամբ: Ո՛րչափ աւելի հարուստ և նախանձելի կըրնար ըլլալ մեր ոսկեղէն հինգերորդ դարու մատենադրու-

թիւնն՝ եթէ պերիկլեսն հռչակապանժ ժամանակաց պէս աննման հանճարներէ և 'ի վեհագոյն վարժապետաց կըրթուէր Հայաստանի ուսումնատենչ և ուշիմ երիտասարդութիւնն :

Ուրիշ մեզի դրացի ժողովուրդներ ալ ունեցած ենք, որոնց հետ քիչ կամ շատ յարաբերութեանց մէջ գտնուեր է ազգերնիս : Եթէ անոնց հետ ալ ուզենանք համեմատել մեր գրականութիւնն, այլևայլ մատենագրական ճիւղեր կրնանք նկատել՝ յորս մերոնք թերեւս առաւել յառաջադէմ և զարգացած համարուին. անանկ ճիւղեր ալ՝ յորս անոնք զմեզ կը գերազանցեն : Օրինակ իմն, պատմագրական մասով՝ գուցէ կարենանք վեր սեպուիլ ասիական ուրիշ շատ ազգերէն աւելի, ուր բանաստեղծականին մէջ՝ արաբացին, պարսիկն, և այլն, բուն բանաստեղծական անուան արժանաւոր նիւթեր արտադրած են, որոնց նմանը կամ ամենեւին և կամ խիստ քիչ կրնայ տեսնուիլ մեր քովը :

*
* * *

Ի՞նչ է. արդեօք մեր մտաւոր և գրաւորական զարգացման այսպիսի նուազութեան մը պատճառը : Ոմանք այս աղքատութիւնն առթող այլ և այլ դէպքեր մէջ կը բերեն. Նինոս մը կը յիշատակեն, որ իրմէ առաջ երեւցած բոլոր քաջերուն պատմութիւնը ջնջել կու տայ, որպէս զի ինքը միայն անմահանայ. և իրեն այս փառասիրութեանը զոհ եղած կը համարին նսեւ մեր հին դպրութիւնը. — Մերուժան մը՝ որ բոլոր Հայաստանի մէջ գտնուած գրքերը այրել կը հրամայէ. — Բարբարոսներ, որ պատերազմօք մատենադարաններ կը քանդեն, կ'այրեն ու կը փնացընեն. և անոնցմէ ամենէն աւելի ահաւորագոյն թշնամի մը, տգիտութիւնն՝ որ դարերով կը ծանրանայ Հայաստանի վրայ իրեն հետեւանք և արգասիք ամէն աղիտիւք :

Ասոնք, տարակոյս չկայ որ մեծամեծ պատճառներ կրնան ենթադրուիլ և ընդունելի սեպուիլ. բայց մատենագրական աղքատութիւննիս բոլորովին և միայն այդպիսի արտաքին դիպաց և աղիտից արգասիք չէ: Նոյնպիսի և թերեւս աւելի դժնդակ հալածանք կրած են յոյն և լատինական դպրութիւնք. և սակայն այսօր բոլոր աշխարհքը իրենց սքանչելի գրութեաներովը լեցուցած են. միայն փոտայ Մատենադարան գիրքն այնչափ երկասիրութեանց կորուստ կը դնէ մեր առջեւը, որ արժանաւոր ցաւոց հետ մեծագոյն զարմանք մը կ'ազդէ:

*
* *

Ուսմանց և գիտութեանց՝ Հայաստանի մէջ պէտք եղած բարգաւաճանքը չունենալուն պատճառը, ոչ այնքան անոնց անյաջողութիւնն՝ որքան անսիրելութիւն մը եղած է. և այս անսիրելութիւնը՝ անոնց յառաջադիմութիւնը արգիլած: Պէտք է խոստովանիլ, որ չունինք մեր պատմութեանց մէջ այնպիսի թագաւորներ՝ որ ուսմանց, գիտութեան և կրթութեան հալածիչք եղած ըլլան. սակայն քիչ ունինք այնպիսի իշխաններ ալ՝ որ անոնց յառաջադիմութեանը պէտք եղած փոյթն ու մտադրութիւնը երեւցուցած ըլլան:

Գանձք են ուսումն և գիտութիւնք. բայց անոնցմով հարստանալու համար պէտք է զանոնք մեզի մօտեցընել, իրենք իրենցմէ մեզի չեն մօտենար: Վռամչապուհ՝ որ մեր պատմութեանց մէջ Պերիկլէս ու Մեկենաս մ'է այս հնարքս գտաւ՝ իւր հայրենիքը բարգաւաճանաց և յառաջադիմութեան ճամբուն մէջ մտցընելու: Առաջ դպրոցներ բանալ տուաւ Հայաստանի մէջ, ու սպասած արդիւնքը չտեսաւ անոնցմէ. անոր համար հարկ սեպեց ճանապարհորդութիւններ ընել տալ, և ուր աւելի կը տեսնուէր մտաւորական զարգացումն՝ հոն աւելի կեցընել և աշխատցընել տուաւ թարգմանչաց դասը: Պատմութիւնն

և արդիւնք իրաց՝ բարձրաձայն կը հռչակեն թէ որչափ օգտակար եղած է մեծ և ուսումնասէր թագաւորին այս մտածութիւնը։ Հայոց ազգասիրական ոգին՝ զոր միշտ ունեցեր են, զիրենք քիչ մը կարճատես ըրած է (թէ քաղաքական և թէ ուսումնասիրական բարգաւաճանաց մէջ), ըսած է անուանի արեւելագէտն Մոհլ. մենք կըրնանքեւս յաւելուլ՝ թէ չափազանց խորշումն յամենայնէ որ իրենցը չէ՝ երբեմն զիրենք յետադէմ ալ ըրած է։ Հին գերորդ և երկոտասաներորդ դարերը բացառութիւն մը կրնան սեպուիլ. բայց այն նշանաւոր և բազմերախտ անձանց գրուածք և վարք կեցած են հաւատարմացընելու՝ թէ այն բացառութիւնը ընդհանուր ազգին համար չէր։

Այս գլխաւոր պատճառներէն զատ՝ մեր աշխարհին նիւթական դիրքն ալ ուսմանց յառաջադիմութեանը նըպաստաւոր եղած չէ։ Զորս կողմէն թշնամի ազգաց յարձակմանը նշաւակ ազգ մը՝ ՚ի հարկէ ինքզինքը պաշտպանելէն քիչ/ատեն կ'ունենար նաեւ միտքը զարգացընելու. և չզարգանալու սովորած միտք մը՝ միշտ յետախաղաց ընթացք կ'ունենայ։ Այդ ընթացքն՝ կամաց կամաց տգիտութիւնը կ'ընդելացընէ, և ուսմանց օգուտն ու յարգը մոռցընել տալով՝ ինչուան զանոնք անօգուտ կամ վնասակար երեւցընելու վտանգին կը տանի։

Ո՛ր և իցէ յառաջադիմութիւն՝ քաջալերութիւն կը սիրէ. բարոյական ու նիւթական խրախոյսը՝ հանճարոյ գլխաւոր սնունդ տուող անհրաժեշտ տարրն է. անոր համար Ելլադա և Հոովմ սովորած էին իրենց իմաստունքը ժողովրդոց առջեւ հանելու, և անոնց խրախուսանօքը՝ ձեռք զարկած ասպարիզին մէջ ալ աւելի յառաջադէմ ընելու։ Կը տեսնենք բոլոր Յունաստան ժողովուած՝ Հերոդոտեսայ պատմութեան գիրքը մտիկ ընելու, զինքը գովելու և քաջալերելու. և այն գովութեանց ու քաջալերութեանց արդիւնք կ'ըլլայ Թուկիդիտէս։ Եւքիլեսայ ողբերգութեանց յաջող ձեռնարկութիւնները Քոփոկլէս ու Եւրիպիդէս մը կ'երեւցընեն։

Նիւթական խրախոյսն ալ յիշեցինք, և որ այնչափ դժուարագիւտ եղած է մեր նախնեաց քով: Հերոգոտ՝ զոր հիմա ալ յիշատակեցինք, զինքը մտիկ ընող ու իր հանճարոյն վրայ զարմացող ժողովրդեան հաճութեամբն ու վճռով՝ տասն տաղանդ (54,000 ֆր.) վարձք կ'ընդունէր: Գրեթէ իրեն ժամանակակից քերթող մը, Կերիլոս, որ Յունաց՝ Քսերքսեսի զօրաց վրայ տարած յաղթութիւնը հռչակեր էր, քերթուածին ամէն մէկ տողին համար մէյմէկ ոսկի ընդունեցաւ 'ի փոխարէն: Մեծն Աղեքսանդր՝ որ Հոմերոս մը ունենալու համար՝ Բաբելոնէ աւարած բոլոր գանձն ու ճոխութիւնը կը խոստանար, դիմացը ելած խեղճ քերթողը խրախուսելու համար՝ յօրինած ամէն ընտիր տողին համար ոսկի մը կու տար: Երբ Վիրգիլ՝ Հոկտաւիայի 'ի լուր կ'ընթեռնուր այն սըրտաշարժ տողերը՝ որ կը յիշեցընէին զհէգն Մարկելլոս, սրտին ցաւէն ու այլայլութենէն թալկացաւ ինկաւ. ու երեսուն տողերէ բաղկացած այն գեղեցիկ դրուագին ամէն տողին համար զատ զատ տասն մեծ սեստերտ (2,000 ֆր.) պարգևեց քերթողին (300 սեստ. = 60,000 ֆր.): Սեպտիմիոս Սեւերոս և Կարակալլա կայսերք՝ հաւասար առատաձեռնութեամբ վարձաարեցին Ոպպիանոս բանաստեղծը՝ յօրինած Ռիւոց և Չկնոքսոքեան երկու քերթուածոց համար. իւրաքանչիւր տողին փոխարէն պարգևելով ոսկի ստատեր մը, և էին ըստ Սուրիդասայ 20,000 տողք: Կը թողունք յիշատակել ուրիշ բազմաթիւ օրինակներ թէ՛ հին ազգաց և մանաւանդ նորոց մէջ, որք պիտցան և յաջողեցան փոխել 'ի գետ ոսկւոյ՝ իրենց գրչէն բղխած մեղանը: Ունեցե՞ր են արդեօք մերք ալ այսպիսի խրախոյս և քաջալեր: — Պատմութիւնը ասոր հակառակը կ'արձանագրէ յաճախ տխուր գոյներով և լքուցիչ բանիւք:

Ուրիշ պատճառ մըն ալ կը գտնենք ուսմանց մեր մէջը ետ մնալուն: Հին ազգաց շատին մէջ՝ ուսումը մենավաճառի մը պէս էր կրօնից պաշտօնեաներուն. և ինչպէս

հաւատոց վարդապետութիւնք՝ ասանկ ալ ուսումը անոնցմէ կը ծաւալէր ժողովրդեան մէջ։ Վախ մը՝ չէր համարձակեցընէր զիրենք առատ ըլլալ այդ մատակարարութեանը մէջ, որպէս զի չըլլայ թէ կիսկատար ուսումը՝ կրօնից անտարբեր կամ թոյլ ընէ ժողովուրդը։ Այս դտութեան հետևող կ'երեւնայ նաեւ մեր ազգը. և անոր արգասիք կը սեպենք մեր մատենագրաց շատին՝ եկեղեցական դասուն վերաբերիլը։ Անանկ որ եթէ կարելի ըլլար՝ հեթանոսական ժամանակներէ մնացած մատենագրութեան փափաքելի երկասիրութեանց գիւտին հանդիպիլ, հաւանական պիտի ենթադրէինք՝ որ հեղինակաց մեծագոյն մասը քրմաց դասակարգին պիտի վերաբերէին։

* *

Բայց իւր աղքատութեամբն ալ՝ պատուական է, և պէտք է ըլլայ, մեզի համար մեր ազգային մատենագրութիւնը։ Լեզունիս իրեն նախնական վայելչութեան մէջ՝ անոնց պարտական ենք. և իմաստունն Եւրոպա մեզի հետ երախտագէտ է՝ անոնց հմուտ գրչին արդիւնք ընտիր պատմական երկասիրութեանց, և մանաւանդ ընտրելագոյն թարգմանութեանց համար։

Անոնցմէ մին, — մեր արդ իսկ յիշատակած անուանին Մոհլ, — Գաղղիոյ իմաստնոց ասիական կանառին մէջ կը վկայէր՝ թէ « Հայոց մատենագրութեանը պատմիչներու կողմանէ ինչ աստիճանի հարուստ ըլլալը՝ քաջայայտ է ամենուն։ Քրիստոսի թուականին չորրորդ դարէն 'ի վեր' անընդհատ շարք մը ունի պատմագրաց. անկէ 'ի զատ' Հայոց երկրին դրիցը պատճառաւ՝ իրենց մատենագրութիւնն ալ մասնաւոր յատկութիւն մը ունի։ Հայք օտար ազգաց վրայ ոչ երբեք մեծ ազդեցութիւն մը ունեցած են. բայց դժբաղդաբար միշտ վերաբերութիւն մը եղած է անոնց մէջ ու իրենց դրացի աշխար-

հակալ ժողովրդոց: Ատենով Պարսից հպատակ եղան. Հռովմայեցւոց և Յունաց ձեռքը անցան, Արաբացւոցմէ նուաճուեցան, իրենց երկրին մէկ մասը Խաչակրաց իշխանութեան կամ ազդեցութեան տակ ձգեցին, Մողոլներէն ու Թուրքերէն հարստահարեցան: Իրենց տարեգրութեանց հին մասին մէջ պահուած են՝ Սասանեանց ժամանակը գրուած ու կորսուած գրքերու կտորներ: Եւ որովհետեւ Պարսից հպատակ էին, իրենց կառավարութենէն ու Պարսից հետ ունեցած կռիւներէն՝ Պարսկաստանի վրայ այնպիսի թանկագին տեղեկութիւններ կ'առնուէր որ ուրիշ տեղ չեն գտնուիր ¹ »:

*
* *

Մատենագրական պատմութիւննիս երկու գլխաւոր մասի բաժնած ենք. Հին և Նոր մատենագրութիւն:

Հինը՝ մէյմը Անգիր ժամանակաց մատենագրութիւն, քանի որ ազգը իրեն մասնաւոր գիր, կամ հիմակուան գործածուած գրերը չունէր. մէյմըն ալ Գրաշուր: Գրաւոր մատենագրութիւննիս ալ երկուքի կրնանք բաժնել. մէյմը սրբոյն Մեսրովպայ ձեռքով ազգային գրոց գիւտը չեղած, մէյմըն ալ անկէ ետքը: Առջինին կը վերաբերին չորրորդ դարուն մէջ երեւցած մատենագիրք, և երկրորդին՝ սրբոյն Մեսրովպայ գիւտէն մինչեւ 'ի Յովհաննէս Երզնկացի:

Երզնկացիէն ետքը լեզունիս ամենամեծ կերպարանափոխութիւն մը կը կրէ. անանկ որ եթէ նոր մատենագրութիւնը իւր ամէն փոյթն ու ջանքը գործածած չըլլար՝ հայերէնը իւր նախկին վիճակին մէջ մտցընելու, բոլորովին պիտի ազաւաղեր, և թերեւս անհետանար՝ ուրիշ լեզուաց մէջ ընկղմելով: Անոր համար եթէ նոր

¹ Mohl, secrétaire de la Société Asiatique de Paris. Rapport sur les travaux du Conseil de la Société, pendant l'année 1855—56.

մատենագրութիւնը հնոյն պարտական է իւր գոյութիւնը, հնոյն ալ պահպանութիւնը նորոյն ջանիցը արդիւնք է :

Բայց հին գրաւոր մատենագրութիւննիս ալ՝ ամէն ժամանակ նոյն կերպարանքը ունեցած չէ . երբեմն ծաղկած՝ ու երբեմն ալ անշքութեան դարեր ունի : Մեր գրուածքը աւելի պատմական ըլլալով, ընթերցողաց և սորվողներու դիւրութեանն համար զատ զատ դարերու բաժնեցինք, և ամէն մէկ մատենագիր՝ ինչ դարու որ կը վերաբերի, հոն դրինք իրեն գրաւոր վաստակոց յիշատակութեան հետ նաեւ վրան ամփոփուած կամ մեզի ծանօթ բանասիրական կամ կենսագրական տեղեկութիւններն :

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԳԻՐՔ

Նշանագիրք ընդհանրապէս և անոնց կարեւորութիւնն: —
 Հայ ազգին նախնական տառերը: — Բեռնաքան-
 դակ արձանագրութիւնք: — Անոնց գոյութիւն 'ի Հա-
 յաստան և հաշմանական հետեւանք: — Շամիրամ և
 իր արձանագրութիւնք 'ի մերում աշխարհի և այ-
 լոսը: — Զենտ, ասորի և յոյն տառք, և անոնց գործ-
 ածութիւն առ մերսն: — Համառօտագիր նշանակք: —
 Թատուկ ազգային տառից զգալի պէտք: — Վաւմ-
 շապուհ, Սահակ և Մեսրոպ: — Մեսրոպայ ջանք
 'ի գիշտ հայկական տառից: — Կորիւն, խորենացի
 և Փարպեցի և անոնց խօսքերը: — Պատմութիւն
 գիշտի տառից: — Այլեւայլ խնդիրք, կարծիք և դրոշ-
 քիւնք ասոր նկատմամբ: — Դանիէլ ասորի և իր
 տառերը:

Խօսքը՝ որով մարդուս խորհուրդները ուրիշի մը կը
 հաղորդուին, հեռաւոր անձանց չեն կրնար հասնիլ. խօ-
 սուած վայրկենին կը սահին կ'երթան, ու խօսողին ե-
 տեւէն եկողներուն կամ չսողներուն համար ամենեւին
 անօգուտ կամ անպիտան կը մնան: Այս երկուքին ալ
 դարմանը գիրը միայն կրնայ ընել:

Քաղաքապետաց բացատրութիւնք՝ նախնական մարդկային
 ընկերութեան մէջ միշտ անկատար կերպով՝ ու յաճախ
 խորհրդաւոր նշանակներով կ'ըլլային. որով՝ նմանելով
 մանկութեան, յառաջ քան զգրեւ՝ սկսած պիտի ըլլան
 նկարել, կամ ինչպէս սովոր ենք ըսել, աչքի հետ խօ-

սիւ: Ասանկ՝ իրարու խառնուած երկու ձեռք կը տեսնենք որ առ հնագոյն ազինս կը նշանակէին զխաղաղութիւն կամ զմիաբանութիւն. նետք՝ զպատերազմս, աչք մը՝ զաստուածութիւն կամ զնախախնամ տեսչութիւն. դաւազան՝ զթագաւոր կամ անոր իշխանութիւնը, և այլն: Այս ձեւերն իրարու հետ միացընող այլեւայլ նշանք՝ բաւական կրնային ըլլալ պարզ իմաստ մը բացատրելու համար:

Սակայն ասոնք իմաստից բաւական արտայայտիչք չէին. գրութեան այս կերպով՝ խօսքը որոշ և ճիշդ չէր կրնար թարգմանուիլ. ուստի և ոչ յոյժ գոհացուցիչ, և զայն ընդհանուր ընելու ոչ պատկանաւոր: Մարդիկ, քանի որ ընկերութիւնը կ'ընդարձակուէր, որով և իրարու հետ ունեցած հաղորդակցութեանց կարեւորութիւնք, հեռաւորաց հետ ալ խօսելու անհրաժեշտ հարկը իմացան և տեսան. և թէ պէտք էր յիշել, և ուրիշներուն մտաց մէջ ալ տպաւորել՝ ինչ որ հարկ և օգտակար էր չմոռնալ:

Այս անհրաժեշտ հարկին, ինչպէս ըսինք, արգասիք և հետեւանք է գիրը, որ մասնաւոր նշանակներով կը ձեւանայ, և որուն ամբողջութիւնը այրոքենք կոչուած են, և յունական բառով ալփաբետք:

Ո՞րն է Հայոց ազգին նախնական գիրը. կամ թէ մեզի արդէն ծանօթ տառերէն զատ կամ յառաջ՝ ունեցած է ուրիշ տառեր կամ այբուբենից գործածութիւն: Մեր հետաքննութեանն ու տեղեկութեան արժանաւոր խնդիր մը. տոհմային մատենագրութեան սնունդն և յառաջադիմութեան գլխաւոր տարրը, անոր պատմութեան մէջ հարկ է որ իր արժանաւոր տեղը զբաւէ: Այս դիտմամբ կը համառօտենք մեր այբուբենին և անոր գիւտին վրայ ինչուան առ մեզ հասած տեղեկութիւններն:

Հայոց ծանօթ պատմութիւնը կ'աւանդէ թէ ազգեր-
նիս՝ ազգ ձեւանալէն ու կարգաւորեալ լեզու մը ստա-
նալէն շատ ետքը հնարած ըլլայ իր գիրը: Բայց որով-
հետեւ անկարելի է անգիր քաղաքականութիւն մը են-
թադրել՝ մեր պատմութեանը այն ընդարձակ միջոցին
մէջ որ յառաջ քան զգիւտ գրոյն, հաւանականաբար մե-
րոնք ալ իրենց յատուկ գրերը ունենալէն յառաջ դրացի
ազգաց տառերը գործածելու սովորութիւնն ունեցած
պէտք է ըլլան: Մեր այս կարծեաց երաշխաւորութիւնը՝
կրնանք կերպով մը հին պատմութեանց և արձանագրու-
թեանց մէջ փնտռել:

Ասիոյ պատմութիւնը, և մեր ժամանակաց հմուտ հե-
տազօտութիւնք կը սովորեցընեն թէ նոյն ընդարձակ գա-
ւառները գրաւող յաղթական ազգեր՝ իրենց յատուկ
գրութեան կերպ մը ունէին. որով սովոր էին քանդա-
կել արձանագիրս, և որուն մեր ժամանակաց գիտնա-
կանք սեպագէտ կամ քննագիր անունը կու տան: Այս-
պիսի արձանագրութիւնք՝ փորագրեալք 'ի վերայ ժայ-
ռից, քարանց, վիմաց և թրծուն աղիւսներու՝ գտնուե-
ցան ու կը գտնուին Եփրատայ ու Տիգրիսի ափանց վը-
րայ՝ ուր էին երբեմն Բաբելոն և Նինուէ՝ հռչակապանծ
քաղաքք. յաշխարհին Պարսից՝ 'ի Ստահր և 'ի մերձա-
կայս հնոյն Պերսեպոլեայ և 'ի Շօշ, 'ի Համատան՝ կամ
նախնոյն Եկրատանայ մօտ, էլ վէնտ լերանց վրայ և յո-
րոնդէս. 'ի Կրմանշահ՝ Բիսթոնի կամ Բիհիսթոնի
ժայռից վրայ, 'ի հիւսիսակողմն Կովկասու՝ մերձ 'ի Դար-
բանդ, և այլն:

Արդէն այդ խորհրդաւոր և դժուարընթեռնի տառից
և գրուածոց գոյութիւնը նաեւ 'ի Հայաստան տեսեր ու
ծանուցեր էին անուանի հնապէտք մեր դարուն՝ Շուլց,
Ռիթթէր, Կրոթֆէնտ, Լայար, Քանիքոֆ, Պրոսէ, Քիւ-
նիք, Քոսսաքոֆ, և այլք. և 'ի մերազգի հմուից և բա-
նասիրաց՝ Սարգսեան և Սմբատեան վարդապետք, Պատ-
կանեան... ոչ լոկ 'ի վան և 'ի Շամիրամակերտ, այլ

նաեւ 'ի հովիտս Եփրատայ, 'ի Մելիտինէ և այլուր, 'ի Բալու, յԱրմաւիր, 'ի Յուլակերտ և 'ի վաղարշապատ: Այս բազմաթիւ արձանագրութիւնք՝ ցան և ցիր սփռեալք ընդ ամենայն Հայաստան, իրաւամբք ենթադրել կու տան՝ թէ մեր ազգն ալ, որ իրեն դրացի մերձաւոր ազգաց նման քաղաքականութիւն և կրթութիւն ունէր, ու յաճախ նաեւ վերաբերութիւն, անշուշտ նոյն բեւեռածեղորոց բոլորովին անծանօթ մնացած չէր, ու երբեմն նաեւ անոնց գործածութեան:

Մեր հին պատմութիւնն այս ենթադրութեան հաւատարմութեանը ապացոյց մը կ'ընծայէ:

Խորենացի՝ մեր ամենէն աւելի հնախօս և հմուտ պատմագրաց մէկը, Մարիբասէ առնլով կ'աւանդէ՝ թէ երբ Շամիրամ Արայի յաղթեց ու Հայաստան մտաւ, վանայ բերդին վրայ՝ մեզի անիմանալի լեզուով մը արձանագրութիւններ քանդակեց. նոյնպէս ուրիշ շատ տեղուանք՝ նման տառերով արձաններ հաստատեց: Այս գրուածներն՝ Շամիրամայ պատերազմաց ու յաղթանակաց պատմութիւններն էին. ինչպէս որ Խորենացւոյն հետեւեալ խօսքերն կը հաւատարմացընեն. «Ջամենայն երեսս քարին իբրեւ գրչաւ զմոմ հարթեալ, բազում գիրս 'ի նմա գրեաց. որոյ հայեցուածն միայն՝ զամենայն ոք 'ի զարմանս ածէ: Եւ ոչ միայն այս, այլ և 'ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ հրամայէ գրել. և 'ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր »:

Կը համաձայնին նաեւ ոմանք յօտար պատմագրաց՝ նոյն Շամիրամայ համար աւանդելով թէ նման արձաններ և յիշատակարաններ հաստատած ըլլայ նաեւ ուրիշ տեղուանք՝ հանդիսավայրք և տեսարանք իրեն մարտիցն և յաղթանակաց ¹:

1 Semiramis, quum et lapis deficeret et majus aliquim concupisceret, quam quod ære posset assequi, apud montem Me-

Հայաստանի մէջ ալ, ինչպէս ուրիշ տեղուանք, Շամիրամ արձանագիրներ քանդակել տուած ատեն, ունէր անտարակոյս իրեն իրաւացի փառասիրութեանն նպատակ մը. յիշեցընել տեսողաց, ու ապագայից՝ ինչուան հեռաւոր դարերու գիտութեանն ու զարմացման յանձնել իր անունն, համբաւն ու քաջագործութիւնքը: Այդ նպատակին հասնիլն անկարելի պիտի ըլլար Շամիրամայ՝ եթէ այդչափ խնամքով քանդակուած գրուածոց անջնշտ անտարբեր մնար՝ նոյն գաւառներուն և աշխարհաց մէջ բնակող ժողովուրդը, չիկարենալով ընթեռնուլ զանոնք, ու ի նոսա պարունակուած իմաստից խելամուտ ըլլալ: Կը հետեւի ուրեմն ենթադրել՝ թէ կար, կամ պէտք էր ըլլալ, նաեւ հայկական բեւեռակերպ գրութիւն մը՝ երկրին բնակչացը ոչ անծանօթ. և այս կարծեաց՝ ի ստուգութենէ ոչ այնչափ զուրկ ըլլալուն՝ նպաստաւոր և օժանդակ կը հասնին՝ նոր ժամանակաց այդ ամենահին տառից վրայ եզած խուզարկութիւնք, որ սեպածեւ գրութիւնները այլեւայլ ցեղ բաժնելով՝ անոնցմէ մէկուն ալ, ճիշդ Հայաստանի մէջ գտնուածներուն, հայկական կամ արամական անունը տուած են: Այդ անունը ոչ այնչափ նոյնպէս կոչուող աշխարհին մէջ գտնուելնուն համար է, զի գտնուեր են և դեռ կրնան գտնուիլ անկէ դուրս տեղուանք ալ, այլ հոն բնակող ժողովրդեան խօսած լեզուին պատկանելնուն ենթադրութեամբ:

diæ, qui Bagistanum dicitur, in petra stadiorum septem et decem suam inculpsit effigiam, quam viri certum divis venerentur. (Կելեոս, Իթ. ԻԴ):

Ուրիշ հին պատմիչ մ'ալ կը վկայէ նոյնպէս զՇամիրամայ. Petras ferra domuit; viasne feris quidem ambulatas stravit.

Դարձեալ այլ ոմն աշխարհագիր. Semiramis mons, ubi Pylæ Zagri, a Semiramide, qui illum abscissum pervium reddidit.

Հայկական կոչուած բեւեռակերպ արձանագրութեանց ընթերցումը, զայն հետագոտող գիտնոց զանազան ջանքերովն ալ դեռ ինչուան հիմա արժանապէս գոհացուցիչ արդիւնք մը տուած չէ ուսումնական աշխարհի. ու միւս երկու ցեղ գրուածներէն ալ, — ասորականէն ու աքեմենականէն — աւելի դժուարընթեռնլի մնացած: Ասոր ալ գլխաւոր պատճառն՝ որ լեզուի պատկանելնուն անստուգութիւնը՝ որով անհամաձայնութիւնը. ոմանք 'ի հնախոյզ գիտնոց՝ սեմական լեզուի մը վերաբերիլ կարծեցին. այլք՝ հնդիկ — եւրոպական, և միւսներն ալ 'ի տուրական և 'ի հայկական տարերաց բաղկացեալ լեզուի մը: Յետին երկու կարծիք կամ դրութիւնք՝ իրարու կը մօտենան, հայկական ծագումն և սկզբնաւորութիւն չժխտելով անոնց: Հռչականուն անգղիացի հնագէտն Հինքս՝ որ հնդիկ — եւրոպական լեզու մը կը նկատէ անոնց մէջ, վանայ բերդին արձանագրութեանց վրայ անխոնջ ու երկար հետազոտութիւններէ ետքը կը հետեւցնէ թէ հայերէն լեզուով գրուած պէտք է ըլլան անոնք: Իր այս կարծեաց պատճառը՝ անոնց մէջ ձայնաւոր տառեր գրտնելն եղած է. որով յարեթական ըսուած լեզուներուն մէկուն պատկանելնուն վրայ տարակոյս չիմնար, կ'ըսէ. վասն զի այն հին լեզուաց մէջ միայն կը գտնուէր ձայնաւոր տառից գործածութիւնն: Երրորդ դրութեան ջատագովն էր Մորթման գերմանացի, որ այլեւայլ գրուածներով, ինչպէս ծանօթ է, ոչ լոկ հայկական պատմութեան՝ այլ նաեւ լեզուին վերաբերիլը ուզեց ցուցնել. և իր կարծիք և դրութիւն՝ բաւական հռչակ և ընդունելութիւն գտաւ, գէթ առջի բերան:

Աքեմենեան և ասորացեղ բեւեռաքանդակ տառից ընթերցման բաւական դիւրանալն ու պարզուիլը ջանիւք գիտնոց, հայկական կոչուածներուն ալ ընթերցումն յու-

սալի և փափաքելի կ'ընէ։ Օրբէրդ՝ որ մասնաւոր ջանքով ետեւէ եղած է ասոնց ընթերցման, իր գրուածոց մէջ շատ տեղ հնդիկ — եւրոպական լեզուի մը պատկանելնուն աւանդելն չտարակուսիր։ Ըստ նորագոյն լեզուաբանական հետազոտութեանց եւրոպացի արդի գիտնոց, և ոմանց եւս մերազնեայց, հայկական հին լեզուն՝ հնդիկ — եւրոպական արմատներէ ձեւացած կը համարուի, ու սեմական քանի մը տարերաց, Հայկայ ցեղին կամ սերունդին խառնուելովը արամէական ժողովրդոց հետ՝ որ Հայաստանի հողոյն վրայ յառաջագոյն հաստատուած էին բնակութեամբ, գրութեանց մէջ բեւեռակերպ տառերն ալ գործածած պիտի ըլլան։

Բեւեռաձեւ տառերով ձեռագիր մը գտնուած չէ. ուստի կը հետեւցընեն հմուտք, նոյն իսկ տառից բնութենէն՝ որով ձեւացած են, թէ պարզ քանդակաց և արձանագրութեանց մէջ գործածուելու վախճանաւ հնարուած էին։ Անոնց կիրառութեամբն վարուող աշխարհաց ժողովուրդք հարկ էր ունենային, ինչպէս անշուշտ կը համարի Գաղըրմէր, ուրիշ ազգ մ'ալ գրութեան, աւելի ընթացիկ, սովորաբար և հեշտեաւ գործածելի։ Այս վերջնոյս՝ որ թերեւս առջինին հետեւողութեամբ յօրինուած էր, և որուն սակաւագիւտ օրինակք կամ փորձք կրնան համարուիլ 'ի Բաբելոն գտնուած քանի մը մանր ու աղիւսի վրայ քանդակուած յիշատակարանք, նմանութեամբ յօրինուած կ'ենթադրուին հերթայական նոր կամ քառակուսի կոշուած տառք, զորս Հրէայք գերութենէ դարձած աստենին հետերնին բերին։

★
★ ★

Սակայն բեւեռակերպ տառից գործածութիւնը երկարատեւն չդիմացաւ. և ինչպէս ուրիշ ազգեր՝ ասանկ ալ Հայերը ձգեցին զայն. Ասիոյ հարաւային բնակիչք՝ սկսան փիւնիկեցւոց տառերը գործածել. ուսկից կամաց կամաց

Սամարացւոց, Քաղդէացւոց, Հրէից, Ասորւոց, և Յունաց և Արաբացւոց գրերը ձեւացան: Իսկ Ասիոյ Հիւսիսային բնակիչք, որոնց հետ մեր ազգն ալ, Զենտի գրերով սկսան վարուիլ: Այս կարծիք անհակառակելի կրնայ սեպուիլ, որովհետեւ Խորենացւոյ, և իրեն ժամանակակից կամ ետքը եկող ուրիշ պատմագրաց վկայութեան վրայ հաստատուած է. և Խորենացւոյ և հայկական գրոց գիւտին մէջ եղած ժամանակի մերձաւորութիւնը՝ ստուգութեանը մեծագոյն երաշխաւորութիւն մըն է:

Նոյն գրոց կիրառութիւնը ինչուան սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի ժամանակ դիմացաւ, ու անկէց ալ մինչեւ սրբոյն Մեսրոպայ օրը: Այս տարբերութեամբ որ եկեղեցական բաներու մէջ յունարէնն ու ասորերէնը կը գործածէին, քաղաքական իրաց կիրառութեան համար պահելով Զենտի գիրը՝ և կամ պարսկական տառերը:

Քրիստոսական կրօնից 'ի Հայաստան մուտ գտնելէն ետքն ալ՝ արքունական գրչաց ու անոնց գործածած Նշանագիրներուն կը հանդիպինք ազգային մատենագրութեան պատմութեան մէջ. և որոց ձեւն, ինչպէս նաեւ կիրառութիւն 'ի Հռովմայեցւոց մեզի անցած կ'երեւի: Անշուշտ տեսակ մ'էր այն համառօտագրութեան (sténographie), յորում աջողակ և յոյժ վարժ էին Լատինք. կը վկայէ նաեւ իրենց երգիծաբան քերթողն Մարտիալէս. « Բառք սրաթռիչք են, կ'ըսէ, այլ ձեռք արագաշարժք քան զնոսա. լեզուն իր գործը չի լմնցուցած՝ ձեռք արդէն կատարած է զիւրն ¹ »:

Այս կերպ գրութեան առ նախնիս մեր, և մեզի ծանօթ ու թերեւս միակ յիշատակութիւնն կը գտնենք առ

1 Currant verba licet; manus est velocior illis;
Nondum lingua suum, dextra peragit opus.

Ագաթանգեղոսի: Սրբոյն Գրիգորի և Հովհաննիսեանց վրկայութեան հանդիսին ատենական հարցաքննութեանց ժամանակ՝ իրենց խօսքերն առ թագաւորն Տրդատ հասցընելու վախճանաւ կային հոն, կ'ըսէ, արքունի նշանագիրք: Ասանկ (յէջ 89 տպ. վենետոյ). « Եւ մինչդեռ կայրն կախեալ այսպէս, խօսեցաւ (Գրիգոր) զայս ամենայն. և գրեցին ատենակալ զպիրք նշանագրացն »: Դարձեալ (140). « Դիպեցան անդ նշանագիրք՝ որք գրեցին զամենայն բանս, և ընթերցան առաջի թագաւորին »:

Հեթանոս Հռովմայ այս սովորութիւնը՝ կը նկատենք նաեւ հին քրիստոնէութեան առաջին ժամանակաց և հալածանաց դարերուն մէջ: Եկեղեցական հնագիտութիւն և սրբագիրք կ'աւանդեն թէ ընդհանրապէս ամէն եկեղեցեաց, և 'ի մասնաւորի կայսերական քաղաքին մէջ նստող հայրապետաց փոյթն էր՝ վկայական մահուամբ իրենց հաւատոց պահպանութեանն համար արիւննին դրնող մարտիրոսաց՝ ատենական հարցափորձին ժամանակ գտնուին իրրեւ հանդիսատեսք և լսողք ծածուկ հաւատակիցք, և համառօտագրեն իրենց կրած տանջանքն և յատենի դատաւորաց զրուցած խօսքերը. և զորս յետոյ գետնադամբաններու մէջ կ'ընթեռնուին 'ի լուր և 'ի խրախոյս հաւատացելոց: Առ Ագաթանգեղեայ յիշուած նշանագրաց համար՝ հմուտ բանասէրն Մ. Էմին կարծիք մը յայտնած է թէ բեւեռագիր կամ հին եզիպտական սրբագրոշմ տառից նման ըլլան: Բայց հաւանականագոյն կը թուի լանկլուա հայագէտ գաղղիացւոյն ենթադրութիւնը, որ մեր արդ իսկ յիշատակած և առ Հռովմայեցիս տիւրանեան կոչուած տառից նմանակերպ գրութիւն մը կը համարի:

Սակայն յատուկ և ազգային գրոց պէտքը՝ աւելի կերպով մը սկսեր էր զգալի ըլլալ Հայաստանի մէջ։ Հայրենեաց այս մեծ ծառայութիւնը իւր վրայ առաւ սուրբն Մեսրոպ։ Յարմար ու բարեպատեհ էր ժամանակն այնպիսի վերանորոգութեան մը ձեռք զարնելու, որ թէ՛ ազգին լրութեանը փափաքն էր, և թէ՛ ժամանակին համար անհրաժեշտ պահանջք մը։ Սուրբն Գրիգոր քրիստոսական հաւատոց ճշմարտութիւնը քարոզելու ու ծաւալելու էր յազգին։ Բայց ինչուան 'ի չորրորդ դար' դեռ եւս կային 'ի նմա այնպիսի ժողովուրդք՝ որոց ժամանակակից պատմութիւնը կը զլանայ թէ՛ զկրթութիւն և թէ՛ զքրիստոնէութիւն։ Առանց սեպհական և յատուկ նշանագրաց՝ անկարելի եղած էր սուրբ գիրքն և իր վարդապետական նուիրական ուսումը ընդունելի և տեւական ընել իրենց մէջ։ Ասկէ զատ, քաղաքական մեծ պատճառ և հարկ մ'ալ կար այս բանիս ետեւէն ըլլալու։ Հայաստանի իշխանական զօրութիւնը՝ մէկ կողմանէ արդէն սկսած էր զգալի տկարութեան մը տխուր նշանակներն տալ։ միւս կողմանէ ալ Պարսիկք՝ իրենց ոյժն ու ազդեցութիւնը տարածելով՝ յարատեւ սպառնալիք մ'էին անոր քաղաքական ինքնօրինութեանն և կրօնից։ Մերձաւոր ապագայ մը արդարացուց դժբաղդաբար նոյն ատենի հայրենեաց ու սրբութեան կրօնից սիրով տոչորող սրտից արդարացի երկիւղը, որ չըլլայ թէ քրիստոնէութիւնն ու իր բարոյականն հաստատուն կերպով մը, ինչպէս փափաքելի էր, արմատացած չըլլալուն՝ պարսկական բռնութեան տեղիք տալ բռնադատուած ատեններն՝ նաեւ սուրբ հաւատք ունենան իրենց անդարմանելի կորուստը։ Այսպիսի վերահաս վտանգէ մը զհայրենիս ապահովել սրտի ու հոգւոյ անհրաժեշտ պարտաւորութիւն մ'էր, ու միանգամայն երկնաւոր ու երկրաւոր սիրելագոյն շահուց

եռանդուն փափաքանաց արդիւնք: Այս կերպով, — ինչպէս կ'ականարկէ Սէն—Մարգէն հայերէնագէտ գաղղիացին, — Հայք յաջողեցան իրենց հաւատոց հետ փրկել նաեւ ազգութիւնը՝ մերժելով կամ կիրառութիւնը խափանելով այն ամէն օտար տառերուն՝ որոնք արդէն տարածուած էին իրենց երկրին մէջ՝ և որոց բռնադատ գործածութիւնը կամաց կամաց կրնար զիրենք ընդելացընել զրադաշտական կրօնից վարդապետութեան մերձաւորութեան, և կամ անզգալի կերպով յունականին հետ վերաբերութեան մէջ դնելով կամ խառնելով, ազգային ինքնուրոյն գոյութիւնը վտանգել: Հաւատք, ազգութիւն, լեզու և մատենագրութիւն՝ գտան իրենց փրկութիւնն ու ապահովութիւնն այս կարեւոր գիւտին և անոր համար եղած ջանից մէջ: Առանց ասոր՝ Հայաստան այսօրուան օրս թերեւս այն վիճակն ունենար, ինչ որ Ասիոյ այլեւայլ հին ժողովուրդք. միայն պատմական կամ անուանական ազգ մը մնալով:

Այս էր երկու նախանձընդդէմ ազգաց, Յունաց և Պարսից՝ այլեւայլ տեսակէտով բայց մի և նոյն նպատակաւ, փափաքն ու հեռաւոր յոյսն. և անոր հասնելու համար՝ ամէն ջանք, խոստմունք, օգնականութիւն և մերթնաեւ բռնադատութիւն և բռնութիւն 'ի գործ կը դնէին: Մերուժանայ գործն ու Պարսից քաղաքականութեան սատարելու եռանդն ու հնարագիտութիւնը՝ դեռ կենդանի էր շատերուն մտքին մէջ: Հայաստանի ժողովուրդը մոգակրօն ու սասանական ազգին հպատակ ընելու ամենէն դիւրին ու յարմարագոյն միջոց գտեր էր՝ յունական Կըրքերն այրել ու փճացընել, ու անանկով յոյն ազգեցութեան վախը յարմատոց քանցել: Անոր հակառակ՝ կայսրըն թէոդոս, և Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետ սուրբն Ատտիկոս՝ կերպով մը իրենց կառավարութեան քաղաքագիտութեանն և զգացմանց թարգման կ'ըլլան, երբ առ սուրբն Սահակ հայրապետ գրած թղթերնուն մէջ մտերմական զանգատ մ'ալ կը յայտնեն հայկական գրոց գիւ-

տին համար եղած հետապնդութեանց և խուզարկմանց նկատմամբ. առաջինն՝ թէ « Առաւել եւս մեղադիր եմք, զի արհամարհեալ զճարտարօքս որ 'ի մերում քաղաքիս, յԱսորեաց ոմանց խնդրէիր զիմաստից գիւտս » : Եւ Ատտիկոս . « Ազատ 'ի մեղադրանաց ոչ թողումք, որ ոչ կանխաւ յիշատակեցեր զսիրելութիւն Գրիգորի և Ներսիսի երանելեաց քոց հարց : Եւ առաւել ընդ այս զարմանամք, թէ զիսրդ թողեր զաղբիւրն եկեղեցւոյ զհայր մեր սուրբ Յովհաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս, այլ սովաւ և ամենայն քրիստոնեայք և ընդհանուր աշխարհ 'ի նմանէ լարդապետեալ ուսանի . ուստի և Ոսկերեւան կոչեցին զնա : Եւ ձեր զանց զնովաւ արարեալ, կամեցայք 'ի սահանական ջրոց զփափագ ծարաւոյն յագեցուցանել » :

Ժամանակաւ կրտսերագոյն գրութեանց մէջ ալ զնոյն ակնարկուած կը գտնենք . « Սուրբ հայրն մեր Մեսրոպ յետ առնելոյ երկնաւոր շնորհացն և ստեղծանելոյ զնշանագիրս Հայոց, զՎրաց և զԱղուանից, զնաց 'ի կոստանդնուպոլիս հրամանաւ սուրբ հայրապետին Իսահակայ մեծի պարթեւի . և յոյժ պատուով ընկալան զնա թագաւորն Թէոդոս և հայրապետն Ատտիկոս . և սակաւ ինչ մեղադրեցին սիրով, թէ 'ի շարժելն ձեր 'ի խնդիր գրոյն թէ ընդէ՞ր իջեր 'ի շաղփաղփանս Ասորեացն, և ոչ եկիր առ աղբիւրն իմաստութեան յաստուածազգեաց հայրապետն Յովհան Ոսկերեւանն . և 'ի նմանէ այլ դիւրեաւ գտանէիր զմխիթարութիւն սրտի քոյ ¹ » :

1 Ի Վատիկանեան մատենադարանի որ 'ի Հռովմ՝ հոյակապ սրահի մը մէջ ուր ամենայն ազգաց պաշտօնեանց ծանօթ հնարողաց զէմքերն պատկերազրուած են, մեր պաշտօնեանքն իրենց հին երկաթագիր ձեւերով տրուած են 'ի ձեռս սրբոյ Ոսկերեւանի, զինքն՝ համարելով և կոչելով անոնց հեղինակ : Գրուածքիս մէջ ուրիշ տեղ պիտի անդրադարձնենք՝ թէ ինչպէս ոմանք յեւրոպէացի բանասիրաց այդ բազմահոշակ հայրապետին ընծայած են ժամանակաւ նաեւ զթարգմանութիւն աստուածաշունչ գրոց, կամ անոր մէկ մասին, 'ի հայ բարբառ :

Լսենք նոյն իսկ ժամանակակցաց բերնէն այս ցանկալի զիւտին հետաքննական պատմութիւնը: Ասոնք երեք են զլիսաւորաբար, և մէկ դարու և դպրոցի կը վերաբերին. Խորենացի, Կորիւն և Փարպեցի. երեքն ալ ամենայն մեծարանաց և հաւատարմութեան արժանաւոր անձինք, և որոնք մէկմէկու գրուածքն ալ տեսած ըլլան կամ ոչ, ազգային մատենագրութեան այս նշանաւոր կէտին վրայ ունեցած համաձայնութեամբը կը հաւատարմացընեն կարծիք մը զոր այլք արդէն մեզմէ յառաջ ալ ունեցած են, թէ ազգին մէջ ինչուան իրենց ատեն գրտնուած արքունի վաւերական դիւաններէ քաղած կամ համառօտած պէտք է ըլլան զայն: Իրենց բուն խօսքերը մէջ բերելով և իրարու դիմաց դնելով՝ այս ենթադրութիւնը թերեւս աւելի ոյժ առնու քննադատ բանասիրութեան առջեւ:

Դնենք նախ հին ճառընտրի մը մէջ գտնուած Կորեան հատուածը այս նիւթիս վրայ, որ հետեւեալ էջերուն մէջ գրուածէն բաւական կը տարբերի:

« Բայց զի ոչ էր դէր հայերէն լեզուիս՝ թաղում պակասութիւն լինէր ճշմարտութեան աւանդիցն առ աշակերտեալսն. իսկ երանելի վարդապետն տարակուսեալ 'ի խորհուրդս իւր՝ առ Աստուած ազուէնէն, որ կարողն է յամենայնի, ցուցանել զգիր հայ լեզուիս. որով նուազութիւնն յառաւելութիւն գայցէ գրով: Եւ յարուցեալ այնուհետեւ հասանէր առ սուրբն Սահակ հայրապետն Հայոց՝ յաղագս դրոյ նշանադրաց. եզիտ զնա առաւել եւս փափաքող այնմ: Եւ յետ թաղում ջանից և աշխատութեանց և ոչ ինչ օգտելոյ, դարձեալ յաղօթս ապաւինելով՝ յԱստուծոյ խնդրէին որում ցանկային: Եւ մեկնեալ 'ի միմեանց, և յանձն առեալ զխառամբերութիւն՝ ճգնէին առաւել քան զառաւելս:

« Եւ յետ այսորիկ ծանուցեալ լինէր 'ի Թագաւորէն Վառձապոյ, որ և նա այսմ նախանձայոյզ եղեալ, առաքնն զՄեսրոպէ աշակերտօքն հանդերձ 'ի Միջպագետ Ասորոց: Եւ երթեալ նորա խուզէր ուր ուրից իմաստասիրաց համբաւէր գիտութիւն: Եւ հանգիպեալ Դանիէլի ու-

մեծ եպիսկոպոսի Ասորուց առաքինւոյ, որ ասաց նմա ցուցանել ըզնշանագիրս՝ որում ցանկայրն: Եւ յետ բազում աշխատութեանց եւ քրննութեանց եւ ուսմանց՝ անշահ մնացեալ. զի ոչ բերէր զբառս եւ զբանս ալփափեաացն ըստ հայերէն լեզուիս:

« Յայնժամ հաւատով առ Աստուած ապաւինի, եւ ազօթս արտառուալիցս առ Աստուած մատուցանէր, եւ հայցէր յամենեցունց տեսանէն զաիւ եւ զգիշեր՝ ցուցանել զփափաքելին նշանագրաց: Եւ տեսանէր ոչ 'ի քուն երազ եւ ոչ յարթութեան տեսիլ, այլ 'ի սրտին գործարանի՝ երեւութացեալ հոգւոյն աչաց՝ թաթ ձեռին աջոյ, գրելով 'ի վերայ վիմի. զի որպէս 'ի ձեան վերջ գծին ունէր քարն. եւ ոչ միայն երեւութացաւ, այլ եւ հանգամանք ամենայնիցն՝ որպէս յամանի 'ի միտս նորա հաւաքեցաւ: Եւ յարուցեալ յազօթիցն՝ ետեսզծ զնշանագիրս մեր հանգերձ Ռուփինոսիւ աշակերտիւ Եպիփանու, որ 'ի Սամոս էր միայնակեաց. կերպաձեւեալ զգիրն ըստ հրամանի Մեսրոպայ վարդապետին եւ երանելոյ, փոխադրելով ըստ հայերէն ըստ անսայթառութեան սիղոբայից հելլենացւոց »:

Կ Ո Ր Ի Ի Ն

« Եւ անկեալ 'ի ծուխս խորհրդոց, եթէ որպէս արդեօք ելս իրացն գտանիցէ, և իբրեւ աւուրս բազումս անդէն 'ի նմին դեգերէր, յարուցեալ այնուհետեւ հասանէր առ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց մեծաց, որոյ անունն ճանաչէր Սահակ, զոր պատրաստական գտանէր նմին փութոյ հաւանեալ և միանգամայն յօժարութեամբ գումարեալ հանդերձ աղօթիւք մեծովք առ Աստուած կանխէին վասն ամենայն ոգւոց քրիստոսաբեր փրկութեանն հասանելոյ, և զայն առնէին աւուրս բազումս: Ապա ելանէր նոցա պարգեւական յամենաբարին Աստուծոյ, ժողովել զաշխարհահոգ խորհուրդն երանելի միաբանելոցն, և զիրս նշանագրոյ հայաստան ազգին հասանել. բազում հարց փորձի և քննութեան զանձինս պարապեցուցեալ, և բազում աշխատութեանց համբերեալ:

« Ազդ առնէին ապա և զկանխագոյն խնդրելին իւ-

Փ Ա Ր Պ Ե Ց Ի

« Եւ այսպէս բազմաժամանակեայ մտածութիւնն երանելոյ առն Մաշթոցի՝ ընկալեալ յամենախնամ մարդասիրէն Աստուծոյ, զօրացոյց զնա հոգւով ողորմութեան իւրոյ. քանզի հոգացեալ յարածամ տրտմէր երանելի այրն Մաշթոց, տեսանելով զմեծաջան ծախս մանկանցն հայաստան աշխարհիս: Որք բազում թոշակօք և հեռազնաց ճանապարհօք և բազմաժամանակեայ դեգերմամբք մաշէին զաւուրս իւրեանց 'ի դպրոցս ասորի գիտութեան. քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ և կարդացմունք զրոց ասորի ուսմամբ վարէին 'ի վանորայս և յեկեղեցիս հայաստան ժողովրդոցս. յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել և օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի՝ յանլրութենէ լեզուին ասորոյ:

Խ Ո Ր Ե Ն Ա Ց Ի

« Ի վարդապետել երանելոյն Մեսրոպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթերցող և թարգմանիչ. և եթէ այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր, զան խուլ 'ի ժողովրդոցն լինէր՝ յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ: Վասն որոյ եղ 'ի մտի հնարել գտանել նշանագիրս Հայոց լեզուիս. և արկեալ զանձն 'ի ջանս պէսպէս փորձիւք տաժանէր:

« Յետ այսր վախճանեալ եպիսկոպոսապետին Ասպուրակէս, 'ի տեղի նորա յաջորդէ Խոսրով զՍահակ որդի մեծին Ներսեսի... Առ նա եկեալ Մեսրոպ յաղագս խընդրոյ նշանագրաց Հայոց, եգիտ գնա առաւել փափագող այնմ. և յետ բազում ջանից և ոչ ինչ օգտելոյ, դարձեալ յաղօթս ապաւինեալ, յԱստուծոյ խնդրելով: Եւ մեկնեալ 'ի միմեանց, գնաց Մեսրոպ 'ի դադարս իւր:

« Վաւմ հրամայեաց Վռամշապչոյ մեր թագաւորին

(Փ Ր Դ Ե Յ Է)

« Զայս 'ի բազում ժամանակս զմտաւ ածեալ երանելի առն Մաշթոցի, և փղձկացեալ յանձն իւր, մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք հայերէն լեզույս, որով հնար է ինքեան ձայնիւ, և ոչ մուրացածոյ բարբառով շահել զոգիս արանց և կանանց առ հասարակ յամենայն եկեղեցիս բազմութեանն. զօրացեալ 'ի սուրբ Հոգւոյն յորդորմամբ, և եկեալ առ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց Սահակ, զեկուցանէր նմա զիւրոյ բազմաժամանակեայ մտածութեան զխնդիրն. և ընկալեալ 'ի նմանէ քաջալերութեան աւետիս, թէ զօրացեալ պինդ կաց՝ առեալ ընդ քեզ և այլ արս օգնականս 'ի քահանայից, զոր ես պատուիրեմ. և ուր տկարանայք 'ի կարգել զհեգենայսն,

(Կ - Ե - Զ)

րեանց թագաւորին Հայոց, որոյ անուն կոչէր Վռամշապուհ: Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորոյ եպիսկոպոսի ազնուականի Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս ալփարետաց հայերէն լեզուին: Եւ իբրեւ պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գտելոցն 'ի Դանիէլէ, յօժարեցին զարքայ, փոյթ առնել վասն պիտոյից իրացն այնոցիկ:

« Եւ նա առաքէր զոմն վահրիճ անուն հրովարտակօք առ այր մի երէց, որոյ անունն Հաբէլ կոչէին, որ էր մերձաւոր Դանիէլի ասորոյ եպիսկոպոսի: Իսկ Հաբէլին զայն լուեալ՝ փութանակի հասանէր առ Դանիէլն. և նախ ինքն տեղեկանայր 'ի Դանիէլէ նշանագրոցն. և ապա առեալ 'ի նմանէ առաքէր առ արքայն յերկիրն Հայոց 'ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա 'ի նա հասուցանէր: Իսկ արքային հարգերձ միաբան սրբովն

(Փ - Ե - Զ)

բերեալ առ իս ուղղեմ զայն. քանզի յոյժ դիւրին է գիւտ իրացդ՝ զոր հայցես: Բայց նախ արժան է մեզ զգացուցանել թագաւորին զպէտս այսպիսի մեծ և կարեւոր խնդրոյ. վասն որոյ և քան զաւուրս ինչ յառաջ ոչ բազումս, առեալ բանք յեկեղեցւոյ յաղագս կարօտութեան այդպիսի պիտոյից, ասացեալ է ուրումն ցարքայ, թէ տեսի նշանագիրս առ ումեմն եպիսկոպոսի 'ի գետղմիում. և թագաւորն յիշէր զասացեալսն, քանզի և ինձ նա պատմեաց: Եւ մտեալ սրբոյ կաթողիկոսին Հայոց Սահակայ հանդերձ երանելեաւն Մաշթոցիւ առ թագաւորն Վռամշապուհ, և իմացուցեալ նմա զպէտս իրացն, յիշեաց և ինքն թագաւորն զխօսեցեալսն վանականին

(Խ ր է Ն - ց է)

իջանել 'ի Միջագետս, զի խաղաղացուցեալ կարգեսցէ զնոսա, և համար երկաքանչիւրոցն հատցէ զգործակալացն: Եւ իջեալ նորա և կարգեալ զայս ամենայն, ոչ փոքր ինչ կրէ աշխատութիւն յաղագս քարտուղարի. զի մինչեւ զնաց Մեսրոպ յաբքունական դրանէն՝ ոչ զոք 'ի ճարտարաց գտանէր անդր 'ի դպրաց, քանզի պարսկականաւն վարէին գրով:

« Վասն որոյ մատուցեալ առ արքայն քահանայի ուրումն՝ Հաբէլ անուն կոչեցեալ, խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր, յարմարեալ 'ի Գանիելէ եպիսկոպոսէ յիւրմէ մերձաւորէ: Զորով անփոյթ աւարեալ արքային, և ելեալ 'ի Հայս, գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ և Մեսրոպ զամենայն եպիսկոպոսունս՝ հոգալ զգիւտ (զգիր) դպրութեան Հայոց, զոր զգացուցին արքային. և նա պատմեաց՝ զասացեալսն վանակա-

(Փ ր է ց է)

վասն նորին իրացն ընդ նմա, զոր և նորա պատմեալ ուրախացոյց:

« Եւ նոցա լուեալ զայս 'ի Թագաւորէն, փութացուցանէին զնա ասելով, թէ ճեպեալ յաղագս մեծ և օգտաբեր աշխարհիս Հայոց գիւտիս այսորիկ 'ի Ժամանակս քո, որ շատ աւելի առ յապայսն բերէ քեզ շահ յիշատակ անմոռաց, և օգուտ երկնաւոր վայելից՝ քան զիշխանութիւն Թագաւորութեանդ քո. և կամ որպէս յառաջ քան զքեզ նախնիքն քո էին յազգէն Արշակունեաց:

« Եւ Թագաւորին լուեալ զայս և խնդալից եղեալ ետ փառս Աստուծոյ, որ 'ի Ժամանակս Թագաւորութեան նորա, զայսպիսի հոգեւոր կենաց փափաք ժառանգեաց յաշխարհիս Հայոց:

(Կ • Է • Զ)

Սահակաւ և Մաշթոցիւ ընկալեալ զնշանագիրսն 'ի Հաբելէն՝ ուրախ լինէին: Ապա առեալ երանելի Հոգաբարձուացն զյանկարծագիւտն՝ խնդրէին Հայցէին եւս յարքայէ մանկունս մատաղս, որով զնշանագիրսն մարթեցեն: Եւ յորժամ բազումք 'ի նոցանէ տեղեկանային, ապա հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին կրթել, որով և յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ երանելին հասանէր. և իբրեւ ամս երկուս կարգեալ զվարդապետութիւն իւր և նովին նշանագրովք տանէր. իսկ իբրեւ 'ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագիրքն ողջ ածել զսիւղորայս և զկապս Հայերէն լեզուոյն, մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ՝ յայլոց դպրութեանց թաղեալք և յարուցեալք դիպեցան: Յետ այսորիկ դարձեալ կրկին անգամ 'ի նոյն Հոգս դառնային, և նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ:

(Փ • Է • Զ)

« Վաղվաղակի ստիպով առաքեալ դեսպան զՎահրիճ ոմն անուն կոչեցեալ 'ի ծնողաց իւրոց՝ հանդերձ հրովարտակաւ, առ այր մի երէց Հաբէլ անուն, որոյ ասացեալ էր յառաջագոյն ցարքայ, որ և մերձաւոր էր առն բարեպաշտի Դանիէլի եպիսկոպոսի, առ որում նշանագիրքն հայերէն կային. և երանելոյն Հաբէլի ընկալեալ զհրովարտակն 'ի Վահրիճէ և լուեալ զիրսն, փութանակի հասանէր առ սքանչելի եպիսկոպոսն Դանիէլ. և նախ անդէն 'ի նմին Դանիելէ ինքն տեղեկանայր զկարգ նշանագրացն, և առեալ 'ի նմանէ առ թագաւորն և առ սուրբ Հայրապետն Հայոց Սահակ և առ երանելին Մաշթոց հասանէր:

(Խ - Ե - Ն - Գ - Է)

նին։ Ձոր իբրեւ լուան՝ թախանձէին զնա՝ փոյթ զայն, պիսեացն առնել պիտոյից։

« Վասն որոյ յաշխարհէս մերոյ առաքեաց հրեշտակու-
թեամբ զայր մի պատուական և հաւատարիմ իւր, խա-
դունի ազգաւ՝ վահրիճ անուն, յոյժ փափագող նորին
գործոյ առ Հաբէլն այն։ Ձոր առեալ և երթեալ նովաւ
հանդերձ, քաջ հմտացեալ 'ի Դանիելէ, կարգեալ ըստ
ձեւոյ օրինակի յունականին զվաղնջուց գտեալ նշանա-
գիր տառից, եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ և Մեսրոպ։
Որոց ուսեալ, և թեւածելով ընդ նոսա տղայոց զամս սա-
կաւ, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու
նշանագրօք ստոյգ հոլովել զհեգեանայ բառից հայկակա-
նաց հագներգարար՝ մուրացածոյիւն այնուիկ գծագրու-
թեամբ։

« Զկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոպ եկեալ 'ի Միջագետս՝

(Փ - Ե - Ն - Գ - Է)

« Իսկ արքային Հայոց սուրբ կաթողիկոսան Սահա-
կաւ և երանելեաւն Մաշթոցիւ ընկալեալ զնշանագիրսն
'ի Հաբելէ, ուրախ լինէին։ Բայց տեղեկացեալ գիտա-
ցին, ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյգ հոլ-
վել զհեգեանայ բառից հայկականաց հագներգարար, մու-
րացածիւն այնուիկ գծագրութեամբ։

« Զկնի այսորիկ ինքնին Մեսրովբ իջանէ 'ի Միջագետս
հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Դանիէլ, և ոչ աւելի ինչ
գտեալ քան զառաջինն, անցանէ յեղեսիա առ Պղատոս
ոմն ճարտասան հեթանոս, իշխան դիւանին. և նորա
խնդութեամբ ընկալեալ, և զոր ինչ միանգամ 'ի միտ
առնոյր բան հայերէն՝ յինքն առեալ, և շատ ջանացեալ

(Կ - Ե - Ն)

« Վասն որոյ առեալ երանելոյն Մաշթոցի դաս մի մանկոյ Հրամանաւ արքայի, և միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ, և հրաժարեալք 'ի միմեանց համբուրիւ սրբութեանն, խաղայր գնայր 'ի հինգերորդ ամի Վռամչապհոյ արքային Հայոց, և երթեալ հասանէր 'ի կողմանս Արամի՝ 'ի քաղաքս երկուս Ասորոց, որոց առաջինն Եդեսիա կոչի, և երկրորդն Ամիթ անուն. ընդդէմ լինէր սուրբ եպիսկոպոսն այն՝ որոց առաջնոյն Բաբելաս անուն, և երկրորդին Ակակիոս հանդերձ կղերականօքն և իշխանօքն քաղաքին պատահեալ. և բազում մեծարանս ցուցեալ հասելոցն, ընդունէին հոգաբարձութեամբ ըստ Քրիստոսի անուանելոյն կարգի: Իսկ աշակերտասէր վարդապետին՝ զտարեալսն ընդ իւր յերկուս բաժանեալ, զոմանս յամուս յաւորի զպրութեանն կարգէր, և զոմանս յունական զպրութեանն: Անտի 'ի Սամուսատական քաղաքն

(Փ - Ե - Զ)

և ոչ օգտեալ՝ զպարտութիւն խոստովանեաց հռետորն. և զայլ ոմն ասելով յոյժ հասու՝ վարդապետ իւր լեալ յառաջագոյն, և ապա առեալ զճարտարացն զրեան 'ի նոյն դիւանէն Եդեսեայ, և գնացեալ քրիստոնէութեան հաւատաց, որոյ անունն Եպիփանոս, զոր խնդրեալ՝ զըտցես, լցուցանել զփափաքդ քո: Յայնժամ Մեսրովբայ օգնականութիւն 'ի Բաբելոսէ գտեալ, և անցեալ ընդ Փիւնիկէ 'ի Սամոս դիմէ. քանզի Եպիփանոս վճարելով ըզկենցաղս, թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հոռոփանոս, հրաշալի արուեստիւ հեղին զրչութեան, որ 'ի Սամոս էր միայնացեալ: Առ սա երթեալ Մեսրովբայ, և յայտմ եւս անշահ մնացեալ, յաղօթս ապաւինի. և տե-

(Խ - Ե - Զ)

Հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Դանիէլ, և ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն, անցանէ և յԵդեսիայ առ Պղատոն ոմն ճարտարասան հեթանոս՝ իշխան դիւանին: Եւ նորա խնդութեամբ ընկալեալ, և զոր ինչ միանգամ 'ի միտ առնոյր բան հայերէն յինքն առեալ, և շատ ջանացեալ, զտգիտութիւն խոստովանեաց հռետորն: Եւ զայլ ոմն ասելով յոյժ հասու, վարդապետ իւր եղեալ յառաջագոյն, և ապա առեալ զճարտարացն գրեան 'ի նոյն դիւանէն Եդեսեայ, և գնացեալ քրիստոնէութեան հաւատաց. որոյ անունն Եպիփանոս. զոր խնդրեալ գտցես լցուցանել զփափաքդ քո:

« Յայնժամ Մեսրոպայ օգնականութիւն 'ի Բաբելոսէ եպիսկոպոսէ գտեալ, և անցեալ ընդ Փիւնիկէ 'ի Սամոս դիմէ. քանզի Եպիփանոս վճարելով զկենցաղս՝ թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հռոփանոս, հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեամբ. որ 'ի Սամոս էր միայնացեալ: Առ սա երթեալ Մեսրոպայ, և յայսմ եւս անշահ

(Փ - Ե - Զ)

սանէ ոչ 'ի քուն երազ և ոչ յարթնութեան տեսիլ. այլ 'ի սրտին գործարանի երեւութացեալ հոգւոյն թաթ՝ ձեռին աջոյ գրելով 'ի վերայ վիմի. զի որպէս 'ի ձեան վերջէ գծին կուտակեալ ունէր քարն. և ոչ միայն երեւութացու, այլ և հանգամանք ամենիցն որպէս յաման ինչ 'ի միտս նորա հաւաքեցաւ. և յարուցեալ յաղօթիցն՝ եստեղծ զնշանագիրս մեր հանդերձ Հռոփանոսիւ, կերպածեալ զգիրն առձեռն պատրաստ Մեսրովքայ, փոխատրելով զհայերէն աթութայսն ըստ անսայթաքութեան սիղոբայիցն 'ի հելլենացւոյն »:

(Կ - Բ - Զ)

գումարէր, և նորա իւրովքն հաւասարօք... որում պարգեւէ... նշանագիրս հայերէն լեզուին. և անդ վաղվաղակի նշանակեալ անուանեալ և կարգեալ յօրինէր սիւղոբայիւք և կապօք. և ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց՝ հանդերձ օգնականօքն իւրովք՝ իջանէր 'ի քաղաքն Սամոստացոց, յորում մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն և յեկեղեցւոյն մեծարեալ լինէր. և անդէն 'ի նմին քաղաքի՝ գրիչ ոմն հեյլենական դպրութեան Հռոփանոս անուն գտեալ. որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոցն՝ զնրբագոյնսն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւոր միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ, 'ի թարգմանութիւն դառնային հանդերձ արամբք երկու աշակերտօքն իւրովք. որոց առաջնոյն Յովհանն անուն կոչէին յեկեղեաց գաւառէն. և երկրորդին Յովսէփ անուն 'ի պաղանական տանէն » :

(Խ - Բ - Զ)

մնացեալ, յաղօթս ապաւինի. և տեսանէ ոչ 'ի քուն երազ և ոչ յարթնութեան տեսիլ. այլ 'ի սրտին գործարանի երեւութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով 'ի վերայ վիմի (Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ի). զի որպէս 'ի ձեան վերջք գծին կուտեալ ունէր քարն : Եւ ոչ միայն երեւութացաւ, այլ և հանգամանք ամենայնին որպէս յաման ինչ 'ի միտս նորա հաւաքեցաւ : Եւ յարուցեալ յաղօթիցն, ետտեղծ զնշանագիրս մեր՝ հանդերձ Հռոփանոսիւ կերպածեալ զգիրն Մեսրոպայ առձեռն պատրաստ. փոխատրելով զհայերէն աթուրթայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղոբայից հեյլենացոց » :

Այսչափ է երեք՝ զրեթէ ժամանակակից պատմչաց, մեզի աւանդածը՝ Հայկական նշանագրաց Մեսրոպայ ձեռքով եղած նորութենէն յառաջ ունեցած վիճակին, և անոնց գիւտին պատմութեան վրայ։ Աւելորդ է յիշեցընել՝ թէ իրենց խօսքերը՝ տեղ տեղ լուսարանութեան կարօտ, ու մերթ ալ բոլորովին անիմանալիք կը մնան։ չատ տեղ իրարու համաձայնութեամբ ալ՝ նաեւ երբեմն անհամաձայնք։

Մենք ջանանք իրենց խօսքերուն հետեւողութեամբ ընթերցողաց առջեւ դնել համառօտելով և պարզել՝ որչափ կարելի է, Հայկական նշանագրաց գիւտին պատմութիւնը։

Հայերէն տառից գիւտին եռանդուն փափաքող և անխոնջ հետամուտ կը ներկայանայ մեզ սուրբն Մեսրոպայ, և իրեն աջակից և օգնական մեծն Սահակ։ Թագաւորական աթոռոյն վրայ կը նստէր յայնմ ժամանակի վաւերացողը։ արքունի ամէն օգնութիւն և նպաստ պատրաստ էր այն բարձր իշխանութիւնն և գահոյք զրաւող անձին կողմանէ, որ դժբաղդաբար սակաւատեւ եղաւ, և որ լաւագոյն ժամանակաց արժանաւոր իշխան մըն էր։

Այսպիսի հզօր ձեռնտուութենէ մը չուզեց Մեսրոպ զրկել իր ազգը. ուստի և Հայերէն գիր ստեղծելու հնարից վրայ՝ սրբոյն Սահակայ հետ և քովը երկար ատեն կենալէն ու խորհրդակցելէն ետքը, յորդորեց զինքն որ մասնաւոր ժողով մը գումարէ, որպէս զի կարենայ այլ և այլ իմաստուն անձանց խորհրդակցութեամբը փափաքին հասնիլ։ Սուրբն Սահակ իրեն սրտին, գիտութեանն ու նուիրական պաշտամանն արժանաւոր խօսքերով յորդորեց ու քաջալերեց զինքն, իր կողմանէ ամենայն կարելի ջանք ու ձեռնտուութիւն խոստանալով. « Եւ ուր տկարանայք, կ'ըսէր, կարգել զհեգեհնայան, բերեալ առ իս ուղղեմ զայն. քանզի յոյժ դիւրին է գիւտ իրացդ

զոր հայցես » : Մէկէն յարքունական քաղաքի 'ի վազարշտպատ՝ մասնաւոր ժողովք մը գումարեց . հոն այլ և այլ խօսակցութիւններէ ետքը փափաքեցան որ վռամշապուհ թագաւորն ալ այս ժողովոյն ներկայ գտնուի : Թագաւորն ալ ժողովականաց փափաքը կատարեց , ու իմանալով թէ ինչ վախճանաւ ցանկացեր էին իր ներկայութեանը՝ պատմեց անոնց Հաբէլ անունով քահանայէ մը լսածը , թէ Դանիէլ կոչուած ասորի եպիսկոպոսի մը քով կը գտնուէին հայերէն լեզուի նշանագիրք : Ժողովքը խնդրեց թագաւորէն որ մէկը ղրկէ առ Դանիէլ , որպէս զի այն նշանագրաց վրայ կարեւոր տեղեկութիւնը ստանայ : Այս վախճանաւ վահրիճ անունով իմաստուն և փութաշէն իշխան մը ղրկեցին թագաւորական տունէ . որ և թագաւորէն ու եպիսկոպոսներէն յանձնարարական թղթեր առնելով՝ Միջագետք անցաւ ու հոն տեսաւ զՀաբէլ քահանայն . ու անոր հետ մէկտեղ գնաց առ Դանիէլ : Սա իր քովը եղած նշանագրերը ցըցուց անոնց , ու սովորեցուց թէ ինչ կերպով հեգելու է այն տառերը : Լաւ մը տեղեկանալէն ետքը՝ Հաբէլ և վահրիճ դարձան 'ի Հայաստան , ու թագաւորին և սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ առջեւ դրին թէ դանիէլեան նշանագիրք և թէ անոնց հնչմունքը :

Վռամշապուհ՝ Սահակայ ու Մեսրոպայ յանձնեց այն տառերը , որպէս զի զանոնք ընդհանուր ազգին օգտակար ընելու եղանակին վրայ մտածեն : Անոնք ալ շատ աշխատեցան որ այն տառերը մեր լեզուին հնչմանը ծառայեցընեն , ու տղաքներ ժողովեցին զանոնք կրթելու և անոնց սորվեցընելու համար այն տառերը : Երկու տարի անընդհատ այս վախճանիս հասնելու համար աշխատեցան . ու այն դժուարին վաստակը ու երկայն փորձը իմացուց իրենց թէ ընդունայն էր աշխատանքը . վասն զի այն տառից հեգը մեր լեզուին չէր յարմարեր . ուստի դարձեալ նոր աշխատանքի և հին մտածութեանց մէջ ինկան , ու թագաւորին հետ միաբան խորհեցան որ ինքը

սուրբն Մեսրոպ առնամբ երթայ առ Դանիէլ՝ որով թե-
րեւս կարենայ աւելի բան մը իմանալ։ Ուստի Մեսրոպ
իր մտավարժ աշակերտներէն մէկ քանի հոգի հետն ա-
ռած՝ Միջագետք գնաց Դանիէլ եպիսկոպոսին քով. և
բաւական ատեն հոն կենալէն ետքը՝ նոր բան մը չկրցաւ
սովորիլ. և ասոր համար կարգէ դուրս տրտմութիւն և
մտատանջ հոգ ունեցաւ։ Բայց որպէս զի բոլորովին անպը-
տուղ չըլլայ իր աշխատութիւնը, երկու դաս բաժնեց հե-
տը բերած աշակերտները ու դպրոց մը դրաւ զիրենք,
որպէս զի անոնցմէ ոմանք ասորի՝ մէկալնոնք ալ յունա-
կան դպրութիւն սորվին։ Իսկ ինքը հետն առնելով ըն-
տրելագոյն աշակերտքը և օգնականքը՝ զՅոհան Եկեղե-
ցացի և զՅովսէփ Պաղնացի, ճամբայ ելաւ Հայաստան
դառնալու։

Երբոր Մեսրոպ այս մտքին վրայ էր, լսեց թէ Եդե-
սիա քաղաքին մէջ Պղատոս անունով հանճարեղ ու ճար-
տարամիտ մարդ մը կայ, որ միանգամայն նոյն քաղա-
քին դիւանին վերակացուն է. և շատերը կ'ապահովցը-
նէին թէ անիկայ իր հանճարովը կրնայ Մեսրոպայ ա-
ռաջնորդութիւն մը ընել։ Մեսրոպ այս բանիս վրայ ու-
րախանալով, շուտով մը անոր գնաց, ու իր մտացը խոր-
հուրդը ծանոյց։ Պղատոս քննեց հարցուց ու իմացաւ
իրմէ Հայոց լեզուին հանգամանքը, և շատ աշխատեցաւ
որ զերանելին գոհ ընէ. բայց իր վախճանին չկարենա-
լով հասնիլ՝ խոստովանեցաւ թէ այդ փափաքելի խըն-
դրոյն կարողութիւնը իրմէ վեր է. բայց միանգամայն
իմացուց թէ Եպիփանիոս իր վարդապետը կայ. Անիկայ,
լսաւ, թերեւս կարենայ քու փափաքանացդ լրումը շնոր-
հել։ Այս վախճանաւ յանձնարարական թղթեր առաւ
Մեսրոպ թէ՛ իրմէ, և թէ տեղւոյն Ռաբուլտ կամ Բա-
բելաս եպիսկոպոսէն, ու Փիւնիկաստան ինջաւ. հոն լսեց
որ քիչ առաջ վախճաներ է Եպիփանիոս, շատ տրտմե-
ցաւ. բայց որովհետեւ մեծ համբաւ ստացեր էր Եպի-
փանիոսի աշակերտը Հռոփանոս, իբրեւ իր վարդապետին

Հանճարոյն և ճարտարմտութեանը ժառանգ, և Սամոսացւոց (Սամոսատ) քաղաքին մէջ առանձնացեր նստեր էր, շուտով մը անոր գնաց¹։ Սակայն հոս ալ ընդունայն եղաւ իր աշխատութիւնը։

Այլ անկէ ետքը մարդկային հնարագիտութենէ իր ամէն յոյսը կտրեց Մեսրովպ, ու միայն աստուածային օգնականութեան վրայ դրաւ ակնկալութիւնը։ Եւ յիրաւի, այս անգամ տարապարտ չյոգնեցաւ։ Ժամանակակից ու ստուգապատում պատմագիրք կ'աւանդեն թէ օր մը յանկարծ տեսիլքով յափշտակուեցաւ. աչքին առջեւ քար մը տեսաւ, ու աներեւոյթ թաթ մը՝ որ այլեւայլ տառեր կը գրէր այն վիմին վրայ, ու անոնց ձեւը 'ի նմին ժամանակի կը կերպացընէր նաեւ Մեսրովպայ սրտին վրայ։ Մէկէնիմէկ աղօթքէն ելլելով՝ իմացաւ Մեսրովպ թէ աստուածային էր այն տեսիլքը. իրեն երեւութացած գրերուն ձեւը ու նմանութիւնը՝ դեռ իր մտաց մէջ տըպաւորուած էին, ուստի մէկէն գնաց առ Հոփոնոս, և պատմեց իրեն տեսիլքը՝ ու կերպը բացատրեց. որ իր ճարտար գրչովն՝ վայելուչ ու գեղեցիկ ձեւեր տուաւ նոյն տառերուն։ Սուրբն Սահակ հաւատարիմ մնաց իր խոստմանն և աջակցութեան « յերիւրելով... և դիւրահընար ճանապարհ ցունցանելով (երանելոյն Մաշթոցի), կարգաւորութեան գրենոյս և հեգենային ուղղաձայնութեան, տալով նմա օգնականս... որք էին սակաւ մի և նոքա՝ որպէս երանելին Մեսրոպ՝ մերձաւորեալք 'ի յուներէն հեգենայսն »։

Այսպէս Մեսրովպ և Սահակ, ամուլք սիրալիրք, արժանապէս կոչուած կրկին մտաւոր « լուսաւորիչք տանս թորգոմայ », ունեցան իրենց մեծ և բազմաշահ գործակցութիւնն և արդիւնք գիւտի գրոց կարեւոր գործոյն մէջ։

1 Յիշատակի Հռուփինոս անունով եպիսկոպոս մը 'ի Սամոսատ (440), յաջորդ Անդրէի եպիսկոպոսի քաղաքին։ Ժամանակակից ըլլալով՝ կրնայ կարծուիլ թէ առ սա դիմեր է Մեսրովպ։

մին հնարող, ճարտարող և ձեւերն տուող, միւսն՝ անոնց ձայնը ու հեգ. որով երկուքն ալ ամբողջ ազգի մը ապագային առջեւ շնորհընկալ երախտագիտութեան արժանաւորք :

Հայկական այբուբենից գիւտին պատմական և արդէն ծանօթ մասը համառօտիւ յիշատակելնէս ետքը, քանի մը խնդրոց կը հանդիպինք, որոնցմով արդէն պարապած է ու կը պարապի բանասիրութիւնը, և զորս արժան է մէջ բերել 'ի գիտութիւն և 'ի խելամտութիւն :

Այս խնդրոց մէջ գլխաւորն է թէ արդեօք սրբոյն Մեսրոպայ գիւտը, ամբողջ մեր այբուբենին, երեսուն և վեց տառից ալ կը վերաբերի, թէ անոր մէկ մասին. կամ թէ յառաջ քան զգիւտ նորա՝ յատուկ հայկական նշանագիրք ունեցած ենք :

ԶԽԸ թուականին զրչագրած մատենի մը մէջ՝ հետագայ հատուածին կը հանդիպինք, և որ մասն է դաւանական երկար գրութեան մը՝ զոր, ըստ ձեռագրին, յօրինած է « սուրբ վարդապետն Սահակ՝ Հայոց կաթողիկոս և մեծ թարգմանիչ » : Ահաւասիկ այդ հատուածը. « Նախ քան զծագումն (Փրկչին) պերճաբանութիւն հոգևորական արհեստիցն՝ ըստ պղատոնական վարժիցն՝ ոչ երբեք ստորագրեալ ոտնառեաց 'ի կողմ հայկադանց. և ոչ յօրով մակացութեամբ դեգերեալ հինքն մերագնեայք՝ 'ի հրահանգս հեղինական ճարտասանութեան ըստ իմաստնոցն Յունաց՝ առ ունակութիւն եղելոց գիտութեանց, որ է առաջին մասն իմաստութեան... այլ և ոչ առանձնական վայելչումն գծագրական տառիցն վաղագոյն հարստացեալ մեր, առանց որոյ ոչ է հնար զանցեալսն իմանալ, և ոչ զներկայս ապագայիցն թողուլ առ 'ի յիշատակ » : Զնոյն իմաստ՝ գրեթէ նոյն բառերով կրկնուած կը գրուենք դարձեալ վերը յիշուած զրչագրին մէջ՝ 'ի թղթին

որ կ'ընծայուի Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ առ Գերմանոս պատրիարք Կոստանդնուպոլսի . « Զրկեալք, կ'ըսէ, յառանձնական տառիցն գծագրոտքենե, որով զանցեալսն մարթէաք գիտել, և զներկայս ապագայիցն թողուլ առ 'ի յիշատակ, անճաճանչ աղջամղջաւ, և անլոյս ստուերաւ պարփակեալ նստէաք 'ի խաւարի դիւցազանոյն սօնից » :

Եթէ իրրեւ վաւերականք ընդունուին այս հատուածք, — և զանոնք մէջ բերող գրչագրին հնութիւնը և ընտրութիւնը ոչ դուզնաքեայ երաշխաւորութիւնք կրնային սեպուիլ, — երկու հռչականուն անձինք, պատուականք և մեծարոյք իրենց հնութեամբ, ուսմամբ և եկեղեցական բարձր դիրքով, կարծես թէ մեր յիշած խնդրոյն նկատմամբ ամէն տարակոյս փարատելու բաւական պիտի ըլլային իրենց այս բացայայտ խօսքերովը :

Սակայն թէ օտարաց և թէ մեր հնոց մէկ քանի խօսքերը՝ երկմտութեանց և ենթադրութեանց պատճառ եղած են :

*
* *

Յօտար պատմչաց վկայութիւն մը հասած է մինչեւ առ մեզ, որ հաւատարմացընել կը թուի հայկական այբուբենից գոյութիւնը յառաջ քան զսուրբ Մեսրոպ և անոր գիւտը : Փիլոսոփատոս՝ որ Կարակալլա կայսեր ժամանակ ծաղկած մատենագիր մ'է, կ'աւանդէ թէ ժամանակաւ ինձ մը բռներ էին, պարանոցը ոսկեղէն մանեակով. որուն վրայ հայկական նշանագրօք այս խօսքերս գրուած են եղեր. « Արշակ թագաւոր՝ աստուածոյն նիւսեայ » : Այս դէպքը մէջ բերող պատմիչն կը յաւելու. « Յայնժամ թագաւորէր Հայոց Արշակ. և կարծեմ թէ տեսեալ նորա զինձն՝ նուիրեաց Դիոնիսեայ վասն մեծութեան գազանին » :

Այս դէպք և զրոյց եթէ արժանահաւատ սեպուի, կըրնայ բոլորովին կերպարանափոխութիւն մը կրել տալ շա-

տերու ընդունելի եղած գաղափարաց, նկատմամբ այն փոխառութեան տառից՝ գոր Հայք, ինչպէս քիչ յառաջ տեսանք, հետզհետէ բռնադատուեր են ընել 'ի Պարսից, յԱսորոց և 'ի Յունաց, անոնց յատուկ այբուբենից տառերը իրենց լեզուին կիրառութեանը մէջ մտցընելով։ Վասն զի այն ատեն կրնայ կարծուիլ թէ Հայաստանի մէկ քանի գաւառաց մէջ՝ բուն ազգային տառից կամ այբուբենից կիրառութիւնն կար կամ կրնար ըլլալ, մինչդեռ յայլ գաւառս նոյն երկրին, մանաւանդ Պարսից և Ասորոց սահմանակից և յունական ազդեցութեան կամ իշխանութեան տակ եղող տեղուանք՝ իրենց դրացի և մերձաւոր երկիրներու մէջ խօսուած լեզուներու այբուբենից տառերը կը գործածուէին։ Առաջին դէպքին ենթադրութեամբ, այն հայկական այբուբենք՝ որոց գիւտը կ'ընծայուի սրբոյն Մեսրոպայ, արդէն 'ի գործածութեան եղած պիտի ըլլան երկար ատեն Հայաստանի այլեւայլ կողմանք, ու Մեսրոպայ ուրիշ բան ըրած պիտի չըլլայ՝ բայց եթէ բարեփոխել, ու քանի մը նորագիւտ տառից յաւելուածով կատարելագործել զանոնք, և 'ի մասնաւորի ձայնաւորաց ներմուծմամբ։ Ոչ անծանօթ է բանասիրաց և հմտից՝ թէ ասորատառք՝ ինչպէս ուրիշ որ և իցէ սեմական լեզուք՝ ձայնաւոր տառից կիրառութիւնն չունէին 'ի սկզբան, և միայն Քրիստոսէ ութ դար ետքը առնուած են 'ի յունականէն։ Ծանօթ է դարձեալ որ հայ այբուբենից ձայնաւորք ալ՝ 'ի յունէ թեթեւ փոփոխութեամբք առնուած և յարմարցուած են. և Մեսրոպ՝ որուն ոմանք 'ի հայ պատմագրաց, և 'ի մասնաւորի խորենացի, անոնց գիւտը կամ համաձայնութիւնն կը յատկացընեն, և որ ազգային յատուկ այբուբեն մը հնարելու համար՝ մասնաւոր ճամբորդութիւն և հետազօտութիւնք ըրաւ յաշխարհին Յունաց, ետեւէ եղած է անոնց ձայնաւոր նշանակած հնչումը ու ձայնը մտցընել հայ այբուբենին մէջ։

Այս կարծեաց կրնան զուգընթաց սեպուիլ մեր հինգերորդ դարու, և մանաւանդ ժամանակաւ կրտսերագունից խօսքերն ու աւանդութիւնք:

Առջիններուն՝ — սրբոյն Մեսրոպայ ժամանակակից երեք զլիաւոր մատենագրաց, զորոնք շատ անգամ յիշեցինք, — քանի մը մթին և ոչ այնչափ բացայայտ խօսքերէն կրնայ գուշակուիլ, թէ առաջուց ալ գիր կար մեր ազգին մէջ, բայց անկատար ըլլալուն պատճառաւ՝ կիրառութիւնը դժուարին, ուստի և երեսի վրայ ձգուած էր. « Զի ոչ էին, կ'ըսէ Կորիւն, բաւական նշանագիրքն ողջ ածել զսիւղորայս և զկապս հայերէն լեզուին »: Խորենացին ալ կ'ըսէ. « Զոր առեալ, (Վահրիճ՝ զՀաբէլ), և երթեալ նովաւ հանդերձ քաջ հմտացեալ 'ի Դանիելէ, կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին զվաղնջուց գրեալ նշանագիր տառից, եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ և Մեսրոպ: Որոց ուսեալ, և թեւածելով ընդ նոսա տղայոց զամս սակաւս, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյգ հոլովել զհեգենայ բառից հայկականաց հագներգարար՝ մուրացածոյին այնուիկ գծագրութեամբ »: Փարպեցին ալ կ'աւանդէ թէ սուրբն Մեսրոպ՝ դեռ առ Սահակ կաթուղիկոս և առ Վռամչապուհ թագաւորն չգնացած, և դանիելեան նշանագրոց գտնուիլը չիմացած, շատ ետեւէ կ'ըլլար հայերէն գիր հնարելու. « Մանաւանդ թէ գոն, կ'ըսէ, նշանագիրք հայերէն լեզույս »: Ետքն ալ կը յաւելու թէ, « Զարթոյց աստուածայինն շնորհ 'ի ցանկութիւնս յայս (զՄեսրոպ), կարգել զվաղնջուցն գտեալ շարագիրս տառիցն՝ զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ՝ արկանել 'ի կիր »: Այս խօսքին կը համաձայնի և Խորենացին՝ յասեւն. « Կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին զվաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից »: Դարձեալ Կորիւն՝ դանիելեան նշանագրոց

վրայ խօսելու ատենը ասանկ կը գրուցէ. « Մանաւանդ զի և նշանագիրք իսկ յայլոց դպրութեանց թողեալք, և յարուցեալ դիպեցան » . որով անշուշտ կ'ուզէ իմացընել թէ այն դանիէլեան կոչուած նշանագիրք նոր հնարուած չէին, այլ հին՝ բայց անկատար. ուստի և առջիններէն երեսի վրայ թողուած, ու ետքը Դանիելի ասուոյն քով գտնուեցան. ու թէ որ առջինները, կ'ըսէ, զանոնք երեսէ ձգեցին, որովհետեւ պէտք եղած դիւրութիւնը չունէին վանկերը հեգելու, ինչո՞ւ համար մենք դարձեալ պիտի աշխատինք ու յոգնինք՝ նոյն անկատար նշանագիրներով :

Երկրորդ խնդիր մ'ալ :

Հայկական այբուբենից գիւտին պատմութեան մէջ՝ ինչպէս տեսանք, ասորոյ մը՝ Դանիելի անունը կը յիշատակուի, և որուն կարեւոր դեր մը ընծայուելով՝ ի պատմըչաց, հետեւաբար հետաքննութեան նիւթ մը կը դառնայ բանասիրաց և քննադատից թէ ուստի իր քով կը գտնուէին այդ տառք, և առ որ հարկ կը սեպեն դիմել Հայոց քաղաքական և հոգեւոր իշխանութեանց ներկայացուցիչք յատուկ պատգամաւորութեամբ և ազբսական թախանձանօք. և թէ արդեօք՝ մեր պատմութեանց մեջ իր անունը կրող այդ նշանագիրք՝ Դանիելի ստեղծուածք էին թէ հին ժամանակաց յօրինուածք : Իրաւամբք Դանիելի սնուան քով գրուած և իր ազգութիւնն ցուցընող մակդիրը՝ ոչ միայն կասկածելի կ'ընէ որ այդ նշանագրերը Դանիելի գիւտն եղած ըլլան, այլ բոլորովին իսկ անսերելի, — ինչպէս կ'անդարդարձընէ նոր բանասէր մը, — զայնս նմա վերագրել. և արդարացի տեսութեամբ կը հետեւցընէ թէ « Ի՞նչ շահ կամ հարկ կամ բաւականութիւն իսկ կարէր ունել միջագետարնակ ասորի մը՝ այսպիսի գործով մը զբաղելու . մինչդեռ նոյնն Մեսրոպայ իսկ

պէսպէս փորձիչք տաժանեղ տոռառ, ինչպէս վկայեն իր կենսագիրք » ¹ :

Այսպիսի ենթադրութեան կամ տարակուսի մը պատասխանը՝ լիուրի տուած է կարծենք մեր տոհմային պատմութիւնն, որ թէպէտ Դանիելի և իրեն անունը կրող նշանագրաց խօսքն ըրած է յաճախ, բայց ոչ երբեք յայտնի և որոշ կերպով անոնց հնարիչ կամ ստեղծող զինքն սեպելով: Ժամանակակից պատմչաց խօսքերն արդէն յիշատակեցինք. հետագայք ալ զնոյն կրկնած են, ընդհանրապէս միայն աւանդապահ մը զինքն համարելով՝ ՚ի վաղընջուց գտնուած և ՚ի կիրառութենէ դուրս ինկած տառերու՝ որոնք կամ բուն հայկականք էին և կամ հայերէն լեզուի յարմար կրնային կարծուիլ: Միայն կայսերաց կոշուած ժամանակագրական ու բաւական հնութիւն ունեցող երկասիրութեան մը մէջ, և որ ՚ի յունէ փոխաբերութիւն է ՚ի հայ, Դանիելի գիւտն ըլլալու նշմար մը կը տեսնենք. « Ի սոցա տասներորդ ամի կ'ըսէ, (Արկաշդեայ և Ոնորիոսի) եղեւ սկիզբն հայերէն քսան և հինգ գրոց... Ի սորա յաւուրսն էր սուրբն Սահակ հայրապետն, յորոյ աւուրս գտառ քսան և ինն գիրն հայերէն լեզուի ՚ի Դանիելէ փիլիսոփայէ ասորւոյ, զոր ետ բերել Վառաշապուհ թագաւորն. իսկ զեւթն գրոյն պակասութիւնն Մեսրոպ երանելի տարաւնեցի ՚ի Հացեկաց գեղջէ յաղատ տանէ, ամսօրեայ պահովք և աղօթիւք հանդերձ աշակերտովքն հայցէր յԱստուծոյ. որ և ցուցաւ նմա ՚ի տեսեան. այս լինէր յասորւոց աշխարհին՝ յորժամ վասն նորին խնդրոյ ճանապարհորդեաց նա » :

Մեր պատմչաց վկայութիւնք չեն համաձայնիր ընդ նրմա յայս կարծիս: Բաց ՚ի ծանօթագունից և ՚ի հնոց՝ որոց խօսքերն արդէն յայտնի են ընթերցողաց՝ Ասողիկ կ'ըսէ. « Գտաք հանդիպեալ յերկրորդ ամին Արտաշրի ար-

¹ Երեւոնի, հանդէս ամսեայ. Կ. Պոլիս, Արամեան տպարան, 1884-85:

քայի Պարսից՝ զհինգերորդ ամն Վռամշապհոյ արքայի Հայոց։ Յորում Մաշթոցն երանելին՝ որ էր. 'ի գաւառէն Տարոնոյ 'ի գեղջէ Հացեկաց, 'ի ձեռն Վռամշապհոյ և մեծի հայրապետին Սահակայ՝ դանիէլեան նշանագրօք զդպրութիւն ըստ հայումն յօրինէր՝ ընկերօք ոմամբք տուելովք նմա 'ի Սահակայ։ Յետ որոյ դարձեալ եւս 'ի վեցերորդումն նորին Վռամշապհոյ՝ որ է առաջին Վռամայ Կրման արքայի, վերստին աստուածային շնորհաց տուեալ նշանագրօք՝ զնոյնս յեղանակեալ յօրինէր։ Որովք և զդպրութիւնք և գիրք աստուածաշունչք ուղղեալ թարգմանին, որպէս պատմէ Կորիւն և Ղազար»։ Նոյնն դարձեալ, «Մեսրոպ որ և Մաշտոց, այր սքանչելի քահանայ, նախագտող և վարդապետ ըստ հայումն նշանագրութեան, զայսու ժամանակաւ յաւէտ եւս երեւեալ պայծառանայր»։

Խորենացոյ պատմութեան մէկ քանի գրչագրացը մէջ հայերէն գրոց գիւտին պատմութիւնը յաւելուածով՝ կամ թէ ըսենք՝ տարբերութեամբ մը կը պատմուի։ Սրբոյն Մեսրոպայ ջանքն ու փոյթը պատմելէն ու օգուտ մը չը տեսնելէն ետքը՝ կը յաւելու. «Աղօթքի կ'ապաւինի, ու կը տեսնէ չէ թէ քունի մէջ երազ, և ոչ թէ յարթնութեան տեսիլ, այլ սրտին գործարանին մէջ երեւութանալով հոգւոյն աջ ձեռին թաթ մը որ կը գրէր, Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ի»։ Այս խօսքերով՝ զանազանութիւն կամ մասնաւորութիւն մը կը տրուի սրբոյն Մեսրոպայ հնարած գրերուն։ Այս կարծեաց՝ կերպով մը ձայնակից կ'ըլլան յետին դարուց պատմագիրներէն Ասողիկ և Վարդան։ Ասողիկ կ'ըսէ. «Հայոց Սահակ հայրապետին օրը՝ հայկական դպրութիւնն եղաւ. քսանըեօթը գիր՝ ասորւոց Դանիէլ փիլիսոփայն ստեղծեց. իսկ եօթն գրոց (կամ ձայնաւորաց) պակասութիւնը՝ Մեսրոպ տարոնացի խընդրուածով կ'առնու յԱստուծոյ»։ Վարդան ալ կը գրէ.

« Սուրբն Մեսրոպ հայերէն դպրութիւնը կը յօրինէ . քսանուերկու գիր՝ Դանիէլի ասորոյն քով գտնելով հին ժամանակներէ, որոնք մեր լեզուին ընդարձակութիւնը պարզել չկարենալնուն համար՝ նախնիք անհոգութեամբ երեսի վրայ ձգեր էին, ու յոյն, ասորի և պարսիկ գրերը կը գործածէին. և որովհետեւ սուրբն Մեսրոպ չէր կրնար անոնցմով աստուածաշունչ գրոց թարգմանութեան ձեռք զարնել, անոր համար սրբոյն Սահակայ գործակցութեամբ կը ազօթքի դիմեց, և տասնուչորս գիր տուաւ Աստուած իր ձեռքովը դրոշմուած » : Նոյն Վարդան պատմիչը իր կարծեաց ստուգութեանն համար դէպք մըն ալ մէջ կը բերէ. « Լեւոն թագաւորին օրերը, կ'ըսէ, վկայուեցաւ թէ Հայք հին ատենէն գիր ունէին. վասն զի Կիլիկիայի մէջ դրամ գտնուեցաւ մեր հին կռապաշտ թագաւորաց օրէն մնացած՝ հայերէն տառերով, բայց նոյն գրոց պակասութիւնը՝ մեր նոր Եզրասը (կամ Մեսրոպ) լեցուց ¹ » : Սամուէլ անեցի. « Սկիզբն դպրութեան Հայոց. Մաշ-

1 Հմուտ նախոյգն Լանկուա, հայազէտ և դրամազէտ՝ իրաւամբք անստոյգ կը համարի Վարդանայ մէջ բերած այս դէպքը. վասն զի, կ'ըսէ թէ, Արշակունի թագաւորաց անունով գտնուած դրամք՝ ոչ երբէք հայկական, այլ միշտ յունական վերտառութիւն կը կրեն. և հաւանական կը համարի որ Վարդանայ գրոց մէջ յիշատակուած դրամը՝ աքեմենիտեան թագաւորաց հպատակութեան տակ գտնուող նախաւորաց մէկուն ըլլայ, փիւնիկեան տառերով : Այսպիսի դրամք կը գտնուին, կ'ըսէ, ինչուան հիմա 'ի Կիլիկիա, ուր ինքն անձամբ հանապարհորդած է, և տեղադրութիւնն հրատարակած, և այլեւայլ իր նութիւնք փոխադրած 'ի հայրենիս իւր 'ի Գաղղիա, 'ի Լուվա փառիչու : — Ի հաւաքման հին դրամոց Այնզէ անգղիացոյն, ի մի կողմ ունելով դրոշմաւ ատրուշան ի մէջ երկուց մոզուց, իսկ ի միւս կողմ դէմք թագաւորի ըստ արեւելեան օրինակի սաղաւարտեալ, զորս տեսած է և կը կարծէ ունել շուրջանակի հայկական տառս որոշ մնացեալս, ա, պ, կ, ճ, եւն. այսպիսի դրամք կը գտնուին յայլեւայլ հանգիստարանս դրամոց զորս կոչեն դրամս Պարթեւաց արշակունեաց : Տես ինճիհեան վարդապետը, որ յիշատակէ ի Հնախօսութեան իւրում (Հատոր Գ),

տոց և Մեսրոպ Երանելին և մեծն Սահակ՝ զԴանիէլի նշանագիրսն յօրինէին ընկերօքն Հանդերձ . և յետ միոյ ամի՝ դարձեալ աստուածատուր նշանագրօք զնոյն յեղանակեալ . որով և դպրութիւնք և գիրք աստուածայինք ուղղեալ թարգմանէին » :

Ի Յայսմաւուրս . « Սուրբ վարդապետն Մեսրոպ աշակերտ էր մեծին Ներսիսի Հայրապետին և դպիր նորին . և յետ կատարման նորին եղեւ 'ի դրան արքային . և յետ փոքր մի ժամանակաց զկնի առեալ զկրօնաւորական ձեւ՝ սիրեաց զմիայնութիւն , բնակեցաւ 'ի Գողթն գաւառ , և լուսաւորեաց զնոսա քրիստոնէական հաւատով . և զի էր ինքն միայն , աշխատէր 'ի թարգմանելն զգիրս սուրբս ժողովրդեանն հելլենացի լեզուոյն 'ի հայ : Սկսաւ ապա ընդ միտ ածել թէ լինէր հնար գրոյ Հայոց՝ զի մի անմըխիթար մնացեն յընթեռնուլն այլ լեզու զաստուածաշունչ գիրս . և յարուցեալ եկն առ մեծն Սահակ Հայրապետն , և եգիտ զնա 'ի նոյն հոգոց վարանումն : Իսկ թագաւորն Հայոց ծանոյց նոցա վասն քահանայի միոյ ասորոյ Դանիէլ անուն թէ խոստանայր ունել նշանագիր Հայոց . զոր առաքեալ՝ բերին . և վարժեալ նովաւ մանկունս՝ տեսանէին զի ոչ բերէր ուղղակի զհեգս Հայոց բարբառոյն . քանզի յոյն գիրն միայն յարմարեալ էր » :

Գանձարան գրոց մէջ... « Աստ հոգին շարժեալ — Առ նոսա ազդեալ — Հայ գիր աւրինեալ . — Վաւաճապուհ աւգնեալ , — Վահրիճ գործակցեալ , — Դանիէլ շնորհեալ , — Քսան և ինն գըտեալ , — Նախնեացն արարեալ . — Ամս երկուս չհերքեալ — Բազումս աշխատեալ . — Եւ ոչինչ օգտեալ : — Զեռն յԱստուած ձգեալ . — Ի Բալու տըքնեալ — Մեսրոպ ապաւինեալ . — Աստուած գըթացեալ . — Հրեշտակ տեառն իջեալ — Մատամբ փորագրեալ — Ի վիմին դրոշմեալ : — Աջ ձեռն երեւեալ — Իբր 'ի ձեան գըրեալ — Եւթ գիր յօրինեալ . — Այն հոգի ջահեալ — Զայն գիրսն յարուցեալ , — Սիղորայք հերքեալ » :

Դարձեալ 'ի նոյն գրոց . « Ի մերոյ սուրբ Լուսաւոր-

չէն — Գրիգորիոս արթուն անուանէն — Աւրինադրեալ դարձաք 'ի չարէն — Ի կոոց զոհէն 'ի բանսարկուէն: — Այլ նա վարժեալ գրով յունարէն — Զի չունէաք գիր հայի բառէն — Մինչ 'ի Սահակ մեծն 'ի պարթեւէն. — Մեծըն Մեսրոպ ցանկալին բազմաց — Արժան եղեւ սուրբ Հոգւոյն շնորհաց... Զոր 'ի նմանէ սուրբ Սահակ խընդրեաց — Գիր յաւրինել մեզ Հայոց մեծաց: — Յոլով տեղիս վասն այնոր գնաց — Ոչ գըտանէ հնար յայնմ իրաց: — Քսան եւինն գիր էր գըտաց — Այլ անաւգուտ էր ընթերցողաց, — Զի և ոչ կապէր հեգ բառից անուանց, — Այլ անհոգի մարմնոյ նըմանած: — Մինչեւ բազում տարիք աղօթեաց — Հառաչանաւք սրբոյն արտասուաց. — Այն Աստուծոյ անեղին փառաց — Ըզեւթն գիրն 'ի քարին գըրեաց, — Որպէս երբեմն հին աւրինաց — Քարեայ տախտակըն Մովսեսի գըրեաց. — Աւրհնեալ Փրկիչն որ զՀայք մեծարեաց — Քան զամենայն ազգս գերակաց: — Երեւեցաւ Մեսրապ ցանկալին — Համանըման մեծին Մովսեսին. — Տըպաւորեալ 'ի սիրտս նորին — Այն որ գրեցաւ աջով երկնային. — Ա, Ե և Է կարգեալ ընդ Ըին — Եւ Ո և Ի 'ի կարգին. — Զոր և առեալ մեծի Մեսրապին — Խառնեալ 'ի յայլ գրերն առաջին. — Սուրբ Հոգի ջահեցաւ նոցին — Վեցեակ վեցից համարով գըրին »:

Զենք ուզեր յերկարել յայլ վկայութիւնս, յորս յամենեսին քաջայայտ կ'երեւնայ ասորւոյն ընծայուած մասնակցութեան որպիսութիւնն և չափ՝ նշանագրաց գիւտի խնդրոյն մէջ, և որոնք յայտնապէս վաղնչոց գտեալ նշանագիրք կը կոչեն Դանիելի քով գտնուածներն:

★
★ ★

Որպիսի հանդիպմամբ Հայաստանի անծանօթ մնացած նշանագիրք կը գտնուէին առ ասորի քահանային: — Հայք՝ ասորի տառեր գործածելու բուռն հարկին մէջ գըտնուած ատեննին՝ այդ երկու ժողովրդոց մէջ յարաբերու-

թիւնք կային անտարակոյս. և զարմանք չէր՝ որ Հայոց ոչ եթէ բոլորովին անծանօթ, այլ իրենց պիտոյքը լեցընելու անբաւականութեանն համար երեսէ ձգուած կամ թողուած նշանագիրք՝ իբր ուսումնասիրելի կամ հետաքննութեան արժանաւոր նիւթք մնացած էին առ Դանիելի:

Մեր քիչ յառաջ յիշատակած բանասիրական հանդիսին յօդուածագիրն՝ երկրորդ, ու հաւասարապէս հետաքննելի հարցումն կ'առաջարկէ. « Եթէ առ Դանիելի յայտնեալքն, կ'ըսէ, հին հայկական նշանագիրք էին, ի՞նչ կերպարանաց ներքեւ գտաւ զնոսա՝ Դանիէլ. իբր ցա՞նկ կամ ցուցակ ինչ այբուբենի, թէ իբրեւ մատենաձեւ գրութիւն՝ որ այդ վաղեմի տառիւքն ձեռագրեալ էր »: Ըստ մեր կարծեաց՝ կրնար թէ՛ մէկն և թէ՛ մէկալն ըլլալ. և փափաքելի անշուշտ ամբողջ գրութիւն մը կամ գրուածք, և որ մեր ազգային հին դպրութեան գոյութեան նկատմամբ յառաջ քան զգիւտ գրոյն՝ յուզուած խնդրոց լուծման համար մեծ կարեւորութիւն կ'ունենար, և որք ցայսօր մթին և անորոշ մնացած են. բայց արգելք մ'ալ չենք տեսներ կամ անտեղութիւն որ իբրեւ պարզ նշանագրաց կամ այբուբենի ցուցակ մը գտնուէին ասորի եպիսկոպոսին քով, ունենալով անշուշտ այդ նշանագրոց հեզը, ոյժը, զօրութիւնը հասկըցընելու բաւական ու պարտուպատշաճ բացատրութիւններ հայ, կամ ասորի և յոյն լեզուով. և ինչո՞ւ ասորի մը այդպիսի հետազօտութեամբ և քննութեամբ պիտի չկարենար պարապիլ՝ երբ Հայք այդչափ յարաբերութեան մը մէջ գտնուելու բռնադատուած էին՝ անոնց տառից կիրառութեամբ: Մէջ բերուած ժամանակակից պատմաց վկայութիւնք՝ Խորենացոյ և Փարպեցոյն, առաջնոյն՝ « Կարգեալ ըստ ձեւոյ յունականին զվաղնջուց գտեալ նշանագիրս տառից », և երկրորդին՝ « Հանդիպեցուցանէր զհայերէն աթուրայսն ըստ կարգման սիւլովբայիցն Յունաց », որչափ ալ ստուգիւ կը նշանակեն թէ Մեսրոպ « դա-

սաւորեց այդ վաղնջական տառերը ըստ կարգի յունական այբուբենին՝ համապատասխան տառից հանդիպեցուցանելով զնոսա » . բայց անկէ աւելի բան մը չեն նշանակեր՝ ըստ մեզ . և որ դիւրին էր՝ արդէն իրենց ձեռքըն եղած նշանագրաց ցանկի մը վրայէն ուրիշ ցանկ մը կարգել և պատրաստել, օժանդակուելով նաեւ իրենց անձնական և արդէն հռչակուած յոյն, ասորի և մանաւանդ հայկական լեզուաց հմտութեամբն և գիտութեամբ :

Երրորդ ու վերջին հարցում մ'ալ առաջարկուած է 'ի նոյն հմուտ ու հետազօտող սիրաբանէ թէ « արդեօք Մեսրովպ այդ վաղնջական նշանագրաց թերութիւններն լեցընելու ժամանակ՝ անթերի եղողներուն ձեւերը թող՞նց հաւատարմութեամբ, թէ ինքնակամ և մտացածին նոր ձեւեր ընտրեց կամ՝ հնարեց » : Իրեն հետ համամիտ այս հարցման պատասխանին նկատմամբ՝ ոչ հարկաւոր և ոչ պատշաճական կը գտնենք՝ արդէն հնարուած և ազգային լեզուի հնչմունքը արժանապէս և անսայթաք կերպով բացատրող նշանագրաց ձեւերուն մէջ անկարեւոր փոփոխութիւններով՝ թէ՛ իր և թէ՛ այլոց աշխատանքը դժուարացընել և կնճռել : « Ի՞նչ հարկ այդ փոփոխման, — իր ստուգահաւատ խօսքերը մէջ բերելով, — երբ զառաջինն գոհ եղան և սփռեցին ընդ աշխարհն . նա մանաւանդ այդ պարագայն, որ պատմական է, քանի՛ հակառակ հարկ փոխելէ զգուշանալու, որ հազարաւոր տղայք սկսել էին արդէն ընտանեանալ այդ հին նշանագրաց ձեւոյն : — Իսկ աւելցունել հարկ է նաեւ ուրիշ փոքր ինչ հեռաւոր խորհրդածութիւն մը, որ այդ հին ձեւոց իբրեւ ազգային աւանդի մը հաւատարիմ մնալն՝ դիւրութիւն կը մատուցանէր Մեսրովքեանց բարոյական դժուարութեան մը յաղթելու՝ որ թերեւս կրնար յառնել, և թերեւս յարուցեալ

խկ էր՝ 'ի չարակամ (կամ 'ի նախանձոտ) ընդդիմացողաց այդ ձեռնարկութեանն իբր նորելուկ բան: Հնութեան հեղինակութիւնն մեծ է յոյժ. և այնքան մեծ, որ նորա լեզուաւ խօսողն՝ շատ անգամ նաեւ զդժուարինն և զտգեղ և զանհանդուժելին, սիրելի և յարգելի և տանելի կ'ընծայէ: Ինչո՞ւ այդպիսի պիտանի օժանդակէ մը ինքզինք զրկէր Մեսրոպ կնքնակամ և քմահաճոյ նորութեան մը սիրով»: Ի հաւաստիս այս կարծեաց՝ ամենաբացայայտ վկայութիւն սեպուած է նաեւ ֆարպեցւոյն խօսքը՝ թէ « Զարթոյց աստուածայինն շնորհ (զՄաշթոց) 'ի ցանկութիւնս յայս, կարգել զվաղնջուց գտեալ նշանագիրս տառից, զորս ոչ ոքոք էր հոգացեալ արկանել 'ի կիր »¹. և չէր կարելի համարձակել ըսել ֆարպեցւոյն թէ Մեսրոպ զհին նշանագիրս հոգացաւ արկանել 'ի կիր (այսինքն 'ի գործ ածել) եթէ զձեւան փոփոխեց. զի այդպիսի փոփոխութիւն՝ մահ է այրուբեհի մը անձնաւորութեան:

*
*
*

Դանիէլ ասորւոյն քով գտնուած հայկական հին նշանագրաց հմտանալէն՝ և ազգին ինչուան այն ատեն ունեցած կարեւորութեան պէտք եղածը՝ գէթ քիչ մը ատենի համար, կարգադրելէն ետքը, Մեսրոպ կ'անցնի 'ի Միջագետս: Այս ուղեւորութեանն ալ նպատակը ուրիշ բան չէր կրնար ըլլալ՝ բայց ինչ որ մինչեւ այն ատեն զբաղեցուցած էր Մեսրոպայ բազմաշխատ միտքը և ազգանուէր սիրտը: Որչափ ալ մասամբ գոհ եղեր էր՝ գրած և ազգին բաւական ընտանի ըրած նոր գիւտովը և անոր արդեամբք, բայց կային ուղղելիք և յաւելիլիք՝

1 Փարպեցւոյն այդ յայտնի խօսքերը՝ ապացոյց մը չեն սեպուիր թէ առ Դանիէլի եղած նշանագիրք՝ լոկ գրերու ցուցակ մ'էին, և ոչ կարգաւորեալ գրուածք մը:

անոր փափաքելի կատարելութիւն մը տալու համար. և առ այն՝ չէր կրցած օժանդակել ասորի եպիսկոպոսն. հարկ էր ժամանակին գտնուող ու հոչակուած իմաստնոց և հմտագունից դիմել: Իր ամէն կենսագիրք, թէ՛ ժամանակակիցք և թէ՛ կրտսերագոյնք, ամէնքն ալ զայս նըպատակ կու տան Մեսրոպայ ինչուան հեռաւոր տեղիս յօժարաւոյթ ուղեւորութեանց՝ մեծ մարդկանց, ինչպէս ինքն էր արդեամբք, յատուկ հաստատամտութեամբ: Եթէ ոմանց անպատճառ կամ անկարելոր կրցած են համարուիլ՝ աշխարհէ յաշխարհ, քաղաքէ՝ ի քաղաք թափառիլ միայն այդ վախճանաւ, և կամ ինչպէս ըսուած է և գրուած, իբրու մուրացիկ դռնէ դուռ քալել, անշուշտ այդպիսիք ոչ այնչափ լրջաբար ուզած են խորհրդածել թէ՛ որչափ դժուարին է ազգի մը արդէն ունեցած լեզուին՝ անոր հոգւոյն համեմատ և համաձայն տառեր ստեղծել: Քառասուն և աւելի տեսակք այրուբենից կան առ զանազան ազգս, բայց անոնք ամէնքն ալ՝ մեր ենթադրածին համեմատ հեշտեաւ հնարուած չըլլալուն՝ վկայ ու երաշխաւոր կեցած է պատմութիւնը:

Միայն այդ վախճանաւ՝ ըսինք. վասն զի Մեսրոպայ ուրիշ գիտմունք ալ ունենալուն այդ ճանապարհորդութեանց մէջ՝ վկայութիւն կու տան մեր շատ անգամ յիշատակած պատմիչք: Նախ կը յիշեցընեն Պղատոս կամ Պղատոն կոչուած անձն մը՝ առ որ կը փութայ երթալ Մեսրոպայ՝ իմաստուն ու ճարտարասան հոեւոր մը՝ որ կը բնակէր յԵգեսիա, և զոր միաբան ու մի և նոյն բառերով հաւասար կը զրուատեն՝ Խորենացի և Փարպեցի, և միաձայն ի վկայել՝ որ իր գիտութեամբն և ունեցած տեղեկութեամբք չկարելով օգտակար ըլլալ Մեսրոպայ՝ խոստովանեցաւ իր անբաւական ըլլալն առ այն գործ: Իրենցմէ ետքը եկող ի պատմչաց ոմանք՝ բազմաւորաբար կը ներկայացընեն այս գէպքը. « Մեսրոպ, կ'ըսեն, հանդերձ աշակերտօքն իւրովք էջ ի Միջագետս. և խնդրելով զլուծումն փափաքանացն յիմաստասէրսն որ անդ էին՝ ամենեքեան

զտգիտութիւն խոստովանեցան » : Պղատոնէն ետքը առ Եպիփանիոս, Հռութանոս և առ այլս կ'երթայ Մեսրոպ պ'ունելով միշտ իր գլխաւոր դիտմունքն ու վախճանը :

Բուն ազգային մատենագրութեան մը հաստատուն հիմունքն ձգելու համար, — և այս էր Մեսրոպայ ջանք, — առաջին և գլխաւոր, բայց ոչ միակ միջոց էին նշանագիրք : Անոնց գիւտէն ետքը՝ անհրաժեշտ հարկ սեպեց սուրբ վարդապետը՝ թէ՛ անձամբ և թէ՛ իր ընտրելագոյն աշակերտաց և օգնականներուն հետ այլեւայլ համբաւեալ դիւանաց և մատենադարաններու յայց ելլել : Թէ՛ ինչ օգուտ քաղեց ազգային դպրութիւնն այդ ճանապարհորդութիւններէն ու ժամանակին հոշականուն իմաստնոց հետ տեսութենէն և օժանդակութենէն, հինգերորդ դարու մէջ կատարուած ոսկեղէն թարգմանութեանց մնացորդք բարձրաբարբառ կը վկայեն : Հարկ էր դարձեալ այդ ուղեւորութեանց աշխատութիւնը՝ օտար մատենադարանաց մէջ ցրուած այլեւայլ յոյն և ասորի տառերով գրուած և գտնուած հայ գրքերն ալ տեսնել, քննել և պէտք եղած տեղեկութիւններն ստանալ, հայրենեաց զանոնք ծանօթացընելու և հաղորդելու նպատակաւ :

Այս ամէն տեղեկութեամբք և տեսութեամբ, և որ համաօտութիւն մը կրնան սեպուիլ՝ ազգային և օտար բանասիրութեան կողմանէ այս նիւթոյս վրայ ինչուան հիմա գրուածներուն, դեռ մութ և անթափանցելի կը մնայ հայկական նշանագրաց գիւտին ճիշդ պատմութիւնը . և իրաւամբ փափաքելի կ'ընէ՝ արդէն խոստացուած և սպասուած լուսաբանութեանց հրատարակութեան՝ որոնցմով « խնդրոյն ամենայն կնճռմունքն և խրթնութիւնք, — կ'ըսուի — քակեցան, պարզեցան . և այդ ճգանց հետեւանք եղաւ յաղթութիւն » :

Տասնուհինգ երկար դարերու մէջ՝ անլոյծ մնացած խընդիր մը . սակայն յարատեւ ճգանց, հետապնդութեանց և գիտնական ուսումնասիրութեան դիմացը՝ տարակոյս չիկայ որ ամէն դժուարութիւնք կրնան հարթուիլ :

Դանիէլեան նշանագիրք Միջագետաց մէջ կարգի դրուեցան՝ կամ Դանիելի և կամ Հարելի և այլոց ձեռքով, ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին, ինչպէս կ'աւանդէ Փարպեցի: Կորիւն՝ այս կարգադրութիւնը Հռուփանոսի կու տայ՝ երբոր կը գրուցէ. « Ընտրութիւնս նշանագրոցն՝ զնորագոյնսն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկըրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ »: Իրեն համաձայն է և Խորենացին, միայն աւելի կերպով մը սրբոյն Սահակայ կ'ուզէ ընծայել այս պարծանքը՝ երբոր Հռուփանոսի համար նախ ասանկ կը գրուցէ. « Ստեղծ զնշանագիրս մեր հանդերձ Հռուփանոսիւ, կերպածեալ զգիրն առ ձեռն պատրաստ Մեսրովբայ. փոխադրելով զհայերէն աթուրթայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղորայիցն 'ի հելլենացւոյն » . ու ետքը անմիջապէս կը յաւելու. « Ձեռն 'ի գործ առնէր երանելին Մաշտոց, յերկրելով զնոսա սուրբ հայրապետին Հայոց Սահակայ, զիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան գրենոյս և հեգենային ուղղաձայնութեան »: Ետքը դարձեալ. « Հանդիպեցուցանէր Մեսրովպ զհայերէն աթուրթայսն ըստ կարգման սալովբայիցն Յունաց, ստէպ հարցմամբ և ուսանելով 'ի սրբոյն Սահակայ զաթուրթայիցն գաղափար ըստ անսայթաքութեան յունին. վասն զի ոչ լինէին բաւական 'ի վճարել անսխալ ուղղակի առանց առաջնորդելոյ նոցա սրբոյ հայրապետին Սահակայ, որ յոյժ առջեւալ անցուցանէր վարժիւք զբազում գիտնովք Յունաց »:

Մեր հին ու նոր պատմագրաց այսչափ և այսպիսի ու երբեմն նաեւ երկդիմի խօսքերուն հետեւանք եղած են զանազան կարծիք առ բանասէրս, զորոնք ոչ այնչափ հեշտ է իրարու հետ միաբանել: Բայց ուզելով համառօտել մեր ինչուան հիմայ ըսածներն, այս ամէն վարժիքներն գլխաւորաբար երեքի կրնանք վերածել:

Ոմանք կորեան, խորենացւոյն ու փարպեցւոյն խօսքերէն կը հետեւցընեն՝ թէ սրբոյն Մեսրովպայ օգնութիւն մը ըրած չըլլան ոչ Դանիէլեան և ոչ ուրիշ ո՛ր և իցէ նշանագիրք որ կը գտնուէին կամ կրնային գտնուիլ ազգին մէջ, ուստի և բոլորովին նորէն հնարած է Մեսրովպ հայկական գրերը։ Ասիկայ եղած է ընդհանրապէս շատ բանասիրաց կարծիքը. որոց կը զուգընթանայ և Շնորհալի՝ որ իր վիպասանութեանը մէջ՝ ամբողջ երեսուն և վեց հայկական տառից գիւտը Մեսրովպայ կ'ընծայէ։

« Ըստ Մովսեսի արժանացեալ
Զաստուածագիծ տառս ընկալեալ,
Երիւք տասամբք վեցիւք յանգեալ
Արեգական ելիւք չափեալ »։

Բայց ինչպէս վերը ցըցուցինք՝ նոյն իսկ ամենէն աւելի հին ու մերձաւոր ժամանակաւ՝ որով և արժանաւ հաւատ պատմիչներնուս մէջ՝ անանկ խօսքեր ալ կան, որովք կրնանք գուշակել թէ մեր լեզուին մէջ կային յառաջ մասնաւոր նշանագիրք, բայց անոնք՝ լեզուին պէտք եղած դիւրութիւնը չմատուցանելնուն համար՝ հարկ եղաւ որ Մեսրովպայ ջանքովը կատարելագործուին։

Ասկից ելած է երկրորդ կարծիք մը, զոր նախ ոչ այնչափ որոշ կերպով հինք և մերձաւորք ժամանակաւ, և ապա յայտնապէս բացատրած են իրենց գրուածոցը մէջ՝ Վարդան և Ասողիկ, և ուրիշ անոնց հետեւողք, որոնց խօսքը վերը դրինք։ Ասոնք կ'ըսեն թէ Մեսրովպ Դանիելի ասորւոյն քով քսանուերկու գիր գտաւ, որոնք բաւական չէին առ ՚ի պարզել զընդարձակութիւն լեզուին. ու այն պատճառաւ յոյն, ասորի ու պարսիկ գրերը կը գործածէին. ուստի և Մեսրովպ աղօթքի ապաւինելով, Աստուած տասնչորս գիր տուաւ իրեն, երկնային թաթով մը գրուած։ Այս կարծիքը իր կուսակիցքը գտած է նաեւ մեր ժամանակի բանասիրաց մէջ. և յորոց շատերը կ'ըսեն թէ

Մեսրոպկայ ջանքը գլխաւորաբար մեր այբուբենին կըրկնակ գրերը հնարելուն համար եղած է. այն գրերը՝ որոնք ուրիշ լեզուաց մէջ չեն գտնուիր, և մեր լեզուին հնչմանց ճոխութիւնը կը կազմեն:

Երրորդ կարծիք մըն ալ կայ թէ Մեսրոպ միայն ճայնաւոր տառերը հնարած ըլլայ: Ասոնց կարծեաց հիմն ու ամենամեծ վկայութիւնն ալ՝ Խորենացւոյն գրչագրաց մէկէն առնուած է, և որուն այլք ոմանք 'ի յետնոց հետեւող և համամիտք են, ինչպէս մենք ալ յիշատակեցինք¹:

Մեսրոպեան նշանագիրք այլ և այլ ժամանակ մեծամեծ կերպարանափոխութիւններ կրած են իրենց ձեւոյն մէջ: Բայց այս փոփոխութիւնքն ալ ընդհանրապէս իրեքի կը վերածուին, և են Երկարագիր, Բոյրագիր և Նոսրագիր կոչուած տառերն: Յայտնի է որ սրբոյն Մեսրոպկայ հնարած գրերը երկարագիր ըսուածներն էին, որոնց գործածութիւնը հինգ վեց դար տեւեց (406 էն ինչուան ժդար), առանց երեւելի փոփոխութեան կերպարանք մը առնելու: Այս գիրերուն երկարագիր ըսուելուն պատճառը՝ հաւանական կ'երեւնայ թէ մէյմը երկըթէ գրչով գրուելնուն համար ըլլայ, մէյմըն ալ այն ատենուան գործածուած թանաքին պատճառաւ, զոր երկաթի դասիտով կամ ժանգով կը պատրաստէին:

Բայց իններորդ դարուն մէջ՝ ինչպէս հաւանական կը կարծուի, գրչութիւնը դիւրացնելու համար սկսան գրելուն վերին ու ստորին կողմերը շիտակ գրել, որոնք զատ ձեւ մը ունեցան. և բուն երկարագիրը սկսան գլխագրի տեղ բանեցընել: Ասիկայ է Միջին երկարագիր ըսուածը, որ մինչեւ ժԲ դար և անկէ անդին ալ տեւեց քիչ փոփոխութեամբ: Այս գրերը թէպէտ աւելի համեմատ ձեւ

1 Ճառընտրի մը մէջ. « Ի սորա չորրորդ ամին եղեւ գիւտ եւթն գրոյն ի ձեռն Մեսրոպայ երանելոյ, և տասն և ութ ամի սրբոյն Սահակայ »:

۲

۱۴

ունին, բայց ընթերցումը դժուարին ըլլալուն՝ այս կերպն ալ փոխեցին, ու սկսան Բոչորգի տառերը գործածել, որ կամաց կամաց կատարելագործուելով ու կանոնաւորուելով՝ հիմակուան տպագրութեանց մէջ՝ գործածուող սովորական գիր եղան:

Բոլորգրոյն աւելի դիւրացուցած կերպն է Նօտարացի կամ Նօտր գիրը, որ ինչուան հիմայ հասարակ գրութեանց մէջ կը գործածուի:

Այս գրոց փոփոխմանը մէջ դիտելու արժանի է՝ որ Միջին երկաթագիրը հնարուելէն ու հասարակ ըլլալէն ետքը՝ բուն երկաթագիրն գործածութիւնը գրեթէ բոլորովին դադրեցաւ. նոյնպէս բոլորգրոյն գտնուելէն ետքը՝ Միջին երկաթագիրը խափանուեցաւ: Բայց նօտր գիրը հնարուելէն ետքն ալ՝ բոլորգիրը չվերցաւ, այլ ընտիր ձեռագրաց մէջ կը գործածուէր:

Ուսումնասէր ընթերցողաց հետաքննութիւնը գոհացընող ցուցակի մը մէջ, զոր ի հանդիպոյ կը ներկայացընենք, կը տեսնուին հայկական նշանագրաց կրած այլ և այլ կերպարանափոխութիւնք ըստ այլ և այլ դարուց և ժամանանակաց, ճիշդ արտահանութիւնք նոյն ատեններն գրուած ձեռագրաց¹:

1 Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց տպագրեալ ցուցակին մէջ (թիւ. 1435) նշանակուած կը գտնենք գիրք մը այս մակագրով. « Մեկնութիւն նախնի նշանագրաց Հայոց » և 'ի նմին գրչագրի. « Վարդհօրն Եւագրեայ նոյն նշանագրօք »: Բանասիրաց հետաքննութեան արժանաւոր տեղեկութիւն մը: Ծանօթ են հմտից՝ ձեռագրաց մէջ տեղ տեղ Աշամայ կամ այլոց անունով նշանագիրք կամ փակագիրք, և անոնցմով համառօտ քանի մը տող գրուածք, որ աւելի ծածկագրութիւնք կրնան սեպուիլ, և չունին զհետս կամ զյարգ նութեան: Կը գտնուին նաեւ Գառազանօթի, Նշանօթի և Զանգօթի կոչուած համառօտագրութիւնք: Առաջին երկուքն ունին ինն հիմնական նշաններ, յորոց մի կամ երկու կամ երեք կէտերով կը կազմուին մեր երեսուն և վեց տառերը: Իսկ կէտագիրք կը կազմուին մէկ, երկու, երեք կամ չորս գծերէ, որոնք ունին իրենց մօտ կէտեր, և ինն հատով կը կազմուին Հայոց լեզուի երեսուն և վեց նշանագիրք:

Այս ամէն կարծիքներն մէջ բերած ունի ի. Յարու-
թիւնեան, զոր բանասիրաց համար կը համառօտենք:

« Հին ժամանակ, կ'ըսէ, Հայերը գործածում էին մի տեսակ պայմանական իլերիօգրիֆական (քրմակազրական) նշաններ՝ որոնց քանի մի կտորները հասած են մինչեւ առ մեզ: Յետոյ սկսեցին գործածվել պարսկական (զէն-դական), յետոյ յունական և վերջապէս ասորական տառեր: Ասորական տառերը մանաւանդ երկար ժամանակ գործածեցին Հայերը: Այս օտար գործիքով Հայերը չէին կարող իսկութեամբ արտայայտել իսկական լեզուի բոլոր հնչիւնները, ուստի հնարեցին իրենց այբուբենը, որ յայտնի է Դանիէլեան անունով, և կազմուած է քսանուերկու տառերից, վարդան պատմագրի (ԺԲ դար) խօսքերու համեմատ: Վերջապէս 400 թուին Ս. Մեսրոպ վհարեց տասնուերկու տառեր, ու կատարելագործելով Դանիէլեան կոչուած այբուբենը, ընծայեց իր հայրենակիցներին լիակատար այբուբեն որ արտայայտում է հայկական լեզուի բոլոր ձայները, և գործ է ածվում մինչեւ այսօր մեր մէջ Մեսրոպեան անունով »:

Յետոյ մէջ կը բերէ այս խնդրոյս նկատմամբ եղած այլեւայլ կարծիքներ:

« Որովհետեւ հայ պատմիչք կ'աւանդեն թէ Մեսրոպ նախ Հայոց այբուբենի գիւտն ըրաւ և ապա վրաց, հաւանական կ'երեւնայ որ Մեսրոպ ոչ Հայոց և ոչ վրաց նշանները գտաւ. այլ այդ նշաններն, ինչպէս թռռնէ կոչուած գրերն՝ իբրեւ ժամանակի և հմայութեան նշաններ՝ այդ ժողովրդոց ժառանգական սեպհականութիւնն էին: Եւ այն աստուածային յայտնութիւնն, որոյ վրայ կը խօսի Խորենացի, կայացած էր յայնմ, որ Մեսրոպ մտածեց այդ նշաններն ի գործ դնել. իսկ վրացիք հետեւելով իրեն խորհրդոյն՝ իրենց սեպհական նշաններն

նոյնպէս տառի փոխադրեցին: Ասանկով կը բացատրուի թէ ինչպէս երկու բոլորովին իրարմէ տարբեր այբուբենք, — հայ ու վրացի, — մի և նոյն սկզբնապատճառը կըրնային ունենալ: — Մետրովպ կը վախէր որ արտասանութիւնն Յունաց նշաներու միջնորդութեամբ կ'աղաւաղի կամ կ'անհետանայ. ուստի և Յունաց այբուբենէն գերադաս համարեցաւ բոլորովին տարբեր գիր մը: Եւ երբ պատմագիրք կ'ըսեն թէ Մետրովպ Հայոց նշաններն ըստ յունական օրինակի ձեւակերպեց, պէտք է հասկնալ թէ նա Յունաց գրի ուղղութիւնը, — ձախէն յաջ, — ինչպէս նաեւ բառից բաժանումն և յունական այբուբենի ամբողջ արտաքին ձեւը ընդունեցաւ:

Հայոց լեզուն երկար ժամանակ համարուած էր սեմական ընտանեաց ճիւղի մէկ մասը, մինչեւ որ ականաւոր լեզուաբան գիտնականաց, — որոց մեծ մասը գերմանացիք էին, — ինչպէս Պետերման, Վինդիշման, Տըլակարտ, Միւլլէր, Հիւպշման և այլք, — իրենց գրուածներովն ապացուցին, որ Հայոց լեզուն սեմականին չի պատկանիր, այլ հնդկա-գերմանական (կամ հնդկա-եւրոպական) ընտանիքին:

Գերմանական գիտնականներէն համբաւաւոր լեզուաբան Պետերմանն էր, որ դարուս առաջին կիսում, իւր հիմնաւոր աշխատութեան մէջ, « Հայոց լեզուի քերականութիւն » լատիներէն գրուած, ապացուցուց որ Հայոց լեզուն կը պատկանի հնդկագերմանական մեծ ընտանեաց, և մերժեց մինչեւ այն ժամանակ հանդիսացող կարծիքներն, որովք մեր լեզուն կը համարուէր՝ բոլորովին առանձին, այլ լեզուաց հետ ամենեւին կապ չունեցող, կամ թէ երբայականին ազգակից լեզու մը: Պետերմանի կարծիքն հաստատեցին Վինդիշման, Գոշէ և Շպիգէլ, այնպէս որ աշխարհահռչակ լեզուաբանն Բոփփ իւր համեմատական քերականութեան մէջ Հայոց լեզուն հաստատապէս ընդունեց իրրեւ հնդկագերմանական, և մեր լեզուի ձեւերն եւս համեմատութեամբ ազգակից լեզուաց ձեւերուն հետ յառաջ բերաւ:

Այս ամէն կարծիքներն մէջ բերած ունի Ի. Յաթիւնեան, զոր բանասիրաց համար կը համառօտեն.

« Հին ժամանակ, կ'ըսէ, Հայերը գործածում էին տեսակ պայմանական իւրերիօգրիֆական (քրմակագրական) նշաններ՝ որոնց քանի մի կտորները հասած են մառ մեզ: Յետոյ սկսեցին գործածվել պարսկական դական), յետոյ յունական և վերջապէս ասորական: Ասորական տառերը մանաւանդ երկար ժամանակ գործածեցին Հայերը: Այս օտար գործիքով Հայերը կարող իսկութեամբ արտայայտել իսկական լեզուն: Հնչիւնները, ուստի հնարեցին իրենց այբուբենը նի է Գանիէլեան անունով, և կազմուած է քսան տառերից, Վարդան պատմագրի (ԺԲ դար) խոսմամբ: Վերջապէս 400 թուին Ս. Մեսրոպ Մանուկը ուերկու տառեր, ու կատարեւագործելով Գանիէլեան շուած այբուբենը, ընծայեց իր հայրենակէտ կատար այբուբեն որ արտայայտում է հայ բոլոր ձայները, և գործ է ածվում մինչեւ Մեսրոպեան անունով »:

Յետոյ մէջ կը բերէ այս խնդրոյս այլեւայլ կարծիքներ:

« Որովհետեւ հայ պատմիչը կ'աւանդուի նախ Հայոց այբուբենի գիւտն ըրաւ լանական կ'երեւնայ որ Մեսրոպ Մանուկը նշանները գտաւ. այլ այդ նշանները չուած գրերն՝ իբրեւ ժամանակակից նշաններ՝ այդ ժողովրդոց ժամանակէին: Իւ այն աստիճանով որ կը խօսի խորեն մտածեց այդ տեւելով իր

կրցած կազմել Հա-
րի թէ հինգերորդ
նեցած չեն Հայք. և
Հայոց հին այբու-
էր: Ուրիշ տեղ ալ
բենի նկատմամբ թէ
Հայաստանի քանի մի

իւրով Ֆ. Միւլլեր, հե-
ան՝ թէպէտեւ սրբոյն
եզրակացութեան կու-
չ թէ Յունաց, այլ սե-
ացոյ և Կորեան պատ-
ութիւնը և համեմատե-
աւելու. « Հայոց և վրաց
մական և յունական տա-
ւրդ »:

Լ մեր պատմագրաց՝ ընդու-
բողորովին նոր այբուբեն

թէ չենք սխալում, — առաջին
երով հաստատում, որ՝ դանիէ-
ն՝ ոչ թէ Դանիէլի գտածն էր,
ական գիրն որ նրա մօտ գտնուե-
լի էր, կ'ըսէ, յօրինեալ, այլ առ-
աւել հին նշանագիրք »:

Ընդարձակ պատմական փաստերով
անի տեսութիւնը դանիելեան այբու-
ովին կը մերժէ այն կարծիքն, որ իբր-
երը ծագած ըլլան զենդի կամ յու-
ելով հետեւեալ երեք փաստերու
դուն ձեւերը բողորովին չեն հա-
լի և յունաց տառերուն. բ). Հայոց
ն համապատասխաններ զենդի և

Դանիէլեան նշանագիրը Միջագետաց մէջ կարգի դրուեցան՝ կամ Դանիելի և կամ Հաբելի և այլոց ձեռքով, ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին, ինչպէս կ'աւանդէ Փարպեցի: Կորիւն՝ այս կարգադրութիւնը Հռուփանոսի կու տայ՝ երբոր կը զրուցէ. « Ընտրութիւնս նշանագրոցն՝ զնորբագոյնսն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկըրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ »: Իրեն համաձայն է և Խորենացին, միայն աւելի կերպով մը սրբոյն Սահակայ կ'ուզէ ընծայել այս պարծանքը՝ երբոր Հռուփանոսի համար նախ ասանկ կը զրուցէ. « Ստեղծ զնշանագիրս մեր հանդերձ Հռուփանոսիւ, կերպաձեւեալ զգիրն առ ձեռն պատրաստ Մեսրովբայ. փոխադրելով զհայերէն աթուրթայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղոբայիցն 'ի հելլենացւոյն » . ու ետքը անմիջապէս կը յաւելու. « Ձեռն 'ի գործ առնէր երանելին Մաշտոց, յերկրելով զնոսա սուրբ հայրապետին Հայոց Սահակայ, դիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան զրենոյս և հեգենային ուղղաձայնութեան »: Ետքը դարձեալ. « Հանդիպեցուցանէր Մեսրովպ զհայերէն աթուրթայսն ըստ կարգման սալովբայիցն Յունաց, ստէպ հարցմամբ և ուսանելով 'ի սրբոյն Սահակայ զաթուրթայիցն գաղափար ըստ անսայթաքութեան յունին. վասն զի ոչ լինէին բաւական 'ի վճարել անսխալ ուղղակի առանց առաջնորդելոյ նոցա սրբոյ հայրապետին Սահակայ, որ յոյժ առջեալ անցուցանէր վարժիւք զբազում գիտնովք Յունաց »:

Մեր հին ու նոր պատմագրաց այսչափ և այսպիսի ու երբեմն նաեւ երկդիմի խօսքերուն հետեւանք եղած են զանազան կարծիք առ բանասէրս, զորոնք ոչ այնչափ հեշտ է իրարու հետ միաբանել: Բայց ուզելով համառօտել մեր ինչուան հիմայ ըսածներն, այս ամէն վարժիքներն գլխաւորաբար երեքի կրնանք վերածել:

Ոմանք կորեան, խորենացւոյն ու փարպեցւոյն խօսքերէն կը հետեւցընեն՝ թէ սրբոյն Մեսրովպայ օգնութիւն մը ըրած չըլլան ոչ Դանիէլեան և ոչ ուրիշ ո՛ր և իցէ նշանագիրք որ կը գտնուէին կամ կրնային գտնուիլ ազգին մէջ, ուստի և բոլորովին նորէն հնարած է Մեսրովպ հայկական գրերը։ Ասիկայ եղած է ընդհանրապէս շատ բանասիրաց կարծիքը. որոց կը զուգընթանայ և Շնորհալի՝ որ իր վիպասանութեանը մէջ՝ ամբողջ երեսուն և վեց հայկական տառից գիւտը Մեսրովպայ կ'ընծայէ.

« Ըստ Մովսեսի արժանացեալ
Զաստուածագիծ տառս ընկալեալ,
Երիւք տասամբք վեցիւք յանգեալ
Արեգական ելիւք չափեալ »:

Բայց ինչպէս վերը ցըցուցինք՝ նոյն իսկ ամենէն աւելի հին ու մերձաւոր ժամանակաւ՝ որով և արժանաւ հաւատ պատմիչներնուս մէջ՝ անանկ խօսքեր ալ կան, որովք կրնանք գուշակել թէ մեր լեզուին մէջ կային յառաջ մասնաւոր նշանագիրք, բայց անոնք՝ լեզուին պէտք եղած դիւրութիւնը չմատուցանելնուն համար՝ հարկ եղաւ որ Մեսրովպայ ջանքովը կատարելագործուին:

Ասկից ելած է երկրորդ կարծիք մը, զոր նախ ոչ այնչափ որոշ կերպով հինք և մերձաւորք ժամանակաւ, և ապա յայտնապէս բացատրած են իրենց գրուածոցը մէջ Վարդան և Ասողիկ, և ուրիշ անոնց հետեւողք, որոնց խօսքը վերը դրինք։ Ասոնք կ'ըսեն թէ Մեսրովպ Դանիելի ասորւոյն քով քսանուերկու գիր գտաւ, որոնք բաւական չէին առ ՚ի պարզել զընդարձակութիւն լեզուին. ու այն պատճառաւ յոյն, ասորի ու պարսիկ գրերը կը գործածէին. ուստի և Մեսրովպ աղօթքի ապաւինելով, Աստուած տասնչորս գիր տուաւ իրեն, երկնային թաթով մը գրուած։ Այս կարծիքը իր կուսակիցքը գտած է նաեւ մեր ժամանակի բանասիրաց մէջ. և յորոց շատերը կ'ըսեն թէ

Մեսրոպայ ջանքը գլխաւորաբար մեր այրուբէնին կըրկնակ գրերը հնարելուն համար եղած է. այն գրերը՝ որոնք ուրիշ լեզուաց մէջ չեն գտնուիր, և մեր լեզուին հնչմանց ճոխութիւնը կը կազմեն:

Երբորդ կարծիք մըն ալ կայ թէ Մեսրոպ միայն ձայնաւոր տառերը հնարած ըլլայ: Ասոնց կարծեաց հիմն ու ամենամեծ վկայութիւնն ալ՝ Խորենացւոյն գրչագրաց մէկէն առնուած է, և որուն այլք ոմանք 'ի յետնոց հետեւող և համամիտք են, ինչպէս մենք ալ յիշատակեցինք¹:

Մեսրոպեան նշանագիրք այլ և այլ ժամանակ մեծամեծ կերպարանափոխութիւններ կրած են իրենց ձեւոյն մէջ: Բայց այս փոփոխութիւնքն ալ ընդհանրապէս իրեքի կը վերածուին, և են Երկաթագիր, Բոյրգիր և Նօտրգիր կոչուած տառերն: Յայտնի է որ սրբոյն Մեսրոպայ հնարած գրերը երկաթագիր՝ ըսուածներն էին, որոնց գործածութիւնը հինգ վեց դար տեւեց (406 էն ինչուան ժդար), առանց երեւելի փոփոխութեան կերպարանք մը առնելու: Այս գիրերուն երկաթագիր ըսուելուն պատճառը՝ հաւանական կ'երեւնայ թէ մէյմը երկըթէ գրչով գրուելնուն համար ըլլայ, մէյմըն ալ այն ատենուան գործածուած թանաքին պատճառաւ, զոր երկաթի ռքսիտով կամ ժանգով կը պատրաստէին:

Բայց իններորդ դարուն մէջ՝ ինչպէս հաւանական կը կարծուի, գրչութիւնը դիւրացընելու համար սկսան գրերուն վերին ու ստորին կողմերը շիտակ գրել, որոնք զատ ձեւ մը ունեցան. և բուն երկաթագիրը սկսան գլխագրի տեղ բանեցընել: Ասիկայ է Միջին երկաթագիր ըսուածը, որ մինչեւ ժի դար և անկէ անդին ալ տեւեց քիչ փոփոխութեամբ: Այս գրերը թէպէտ աւելի համեմատ ձեւ

1 Ճաւրնարի մը մէջ. « Ի սորա չորրորդ ամին եղեւ դիւա եւթն գրոյն ի ձեռն Մեսրոպայ երանելոյ, և տասն և ութ ամի սրբոյն Սահակայ »:

ունին, բայց ընթերցումը դժուարին ըլլալուն՝ այս կերպն ալ փոխեցին, ու սկսան Բոլորգիր տառերը գործածել, որ կամաց կամաց կատարելագործուելով ու կանոնաւորուելով՝ հիմակուան տպագրութեանց մէջ՝ գործածուող սովորական գիր եղան:

Բոլորգրոյն աւելի դիւրացուցած կերպն է Նօտարացի կամ Նօտր գիրը, որ ինչուան հիմայ հասարակ գրութեանց մէջ կը գործածուի:

Այս գրոց փոփոխմանը մէջ դիտելու արժանի է՝ որ Միջին Երկաթագիրը հնարուելէն ու հասարակ ըլլալէն ետքը՝ բուն Երկաթագիրն գործածութիւնը գրեթէ բոլորովին դադրեցաւ. նոյնպէս բոլորգրոյն գտնուելէն ետքը՝ Միջին Երկաթագիրը խափանուեցաւ: Բայց նօտր գիրը հնարուելէն ետքն ալ՝ բոլորգիրը չվերցաւ, այլ ընտիր ձեւագրաց մէջ կը գործածուէր:

Ուսումնասէր ընթերցողաց հետաքննութիւնը գոհացընող ցուցակի մը մէջ, զոր ի հանդիպոյ կը ներկայացընենք, կը տեսնուին հայկական նշանագրաց կրած այլ և այլ կերպարանափոխութիւնք ըստ այլ և այլ դարուց և ժամանակաց, ճիշդ արտահանութիւնք նոյն ատեններն գրուած ձեւագրաց¹:

1 Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց տպագրեալ ցուցակին մէջ (Թիւ. 1435) նշանակուած կը գտնենք գիրք մը այս մակագրով. « Մեկնութիւն նախնի նշանագրաց Հայոց » և 'ի նմին գրչագրի. « Վարք խորն Եւագրեայ նոյն նշանագրոց »: Բանասիրաց հետաքննութեան արժանաւոր տեղեկութիւն մը: Մանօթ են հմտից՝ ձեւագրաց մէջ տեղ տեղ Աւսմայ կամ այլոց անունով նշանագիրք կամ փակագիրք, և անոնցմով համառօտ քանի մը տող գրուածք, որ աւելի ծածկագրութիւնք կրնան սեպուիլ, և չունին զհետս կամ զյարգ նութեան: Կը գտնուին նաեւ Բաւաղն-Քիւր, Նաւն-Քիւր և Զաւն-Քիւր կոչուած համառօտագրութիւնք: Առաջին երկուքն ունին ինն հիմնական նշաններ, յորոց մի կամ երկու կամ երեք կէտերով կը կազմուին մեր երեսուն և վեց տառերը: Իսկ կէտագիրք կը կազմուին մէկ, երկու, երեք կամ չորս գծերէ, որոնք ունին իրենց մօտ կէտեր, և ինն հատով կը կազմուին Հայոց լեզուի երեսուն և վեց նշանագիրք:

Այս ամէն կարծիքներն մէջ բերած ունի ի. Յարու-
թիւնեան, զոր բանասիրաց համար կը համառօտենք:

« Հին ժամանակ, կ'ըսէ, Հայերը գործածում էին մի տեսակ պայմանական իլերիօգրիֆական (քրմակազրական) նշաններ՝ որոնց քանի մի կտորները հասած են մինչեւ առ մեզ: Յետոյ սկսեցին գործածվել պարսկական (զէն-դական), յետոյ յունական և վերջապէս ասորական տառեր: Ասորական տառերը մանաւանդ երկար ժամանակ գործածեցին Հայերը: Այս օտար գործիքով Հայերը չէին կարող իսկութեամբ արտայայտել իսկական լեզուի բոլոր հնչիւնները, ուստի հնարեցին իրենց այբուբենը, որ յայտնի է Դանիէլեան անունով, և կազմուած է քսանուերկու տառերից, Վարդան պատմագրի (ԺԲ դար) խօսքերու համեմատ: Վերջապէս 400 թուին Ս. Մեսրոպ հնարեց տասնուերկու տառեր, ու կատարելագործելով Դանիէլեան կոչուած այբուբենը, ընծայեց իր հայրենակիցներին լիակատար այբուբեն որ արտայայտում է հայկական լեզուի բոլոր ձայները, և գործ է ածվում մինչեւ այսօր մեր մէջ Մեսրոպեան անունով »:

Յետոյ մէջ կը բերէ այս խնդրոյս նկատմամբ եղած այլեւայլ կարծիքներ:

« Որովհետեւ հայ պատմիչք կ'աւանդեն թէ Մեսրոպ նախ Հայոց այբուբենի գիւտն ըրաւ և ապա Վրաց, հաւանական կ'երեւնայ որ Մեսրոպ ոչ Հայոց և ոչ Վրաց նշանները գտաւ. այլ այդ նշաններն, ինչպէս թռռնէ կոչուած գրերն՝ իբրեւ ժամանակի և հմայութեան նշաններ՝ այդ ժողովրդոց ժառանգական սեպհականութիւնն էին: Իւ այն աստուածային յայտնութիւնն, որոյ վրայ կը խօսի խորենացի, կայացած էր յայնմ, որ Մեսրոպ մտածեց այդ նշաններն ի գործ դնել. իսկ Վրացիք հետեւելով իրեն խորհրդոյն՝ իրենց սեպհական նշաններն

նոյնպէս տառի փոխադրեցին: Ասանկով կը բացատրուի թէ ինչպէս երկու բոլորովին իրարմէ տարբեր այբուբենք, — հայ ու վրացի, — մի և նոյն սկզբնապատճառը կըրնային ունենալ: — Մետրովպ կը վախէր որ արտասանութիւնն Յունաց նշաներու միջնորդութեամբ կ'աղաւաղի կամ կ'անհետանայ. ուստի և Յունաց այբուբենէն գերադաս համարեցաւ բոլորովին տարբեր գիր մը: Եւ երբ պատմագիրք կ'ըսեն թէ Մետրովպ Հայոց նշաններն ըստ յունական օրինակի ձեւակերպեց, պէտք է հասկնալ թէ նա Յունաց գրի ուղղութիւնը, — ձախէն յաջ, — ինչպէս նաեւ բառից բաժանումն և յունական այբուբենի ամբողջ արտաքին ձեւը ընդունեցաւ:

Հայոց լեզուն երկար ժամանակ համարուած էր սեմական ընտանեաց ճիւղի մէկ մասը, մինչեւ որ ականաւոր լեզուաբան գիտնականաց, — որոց մեծ մասը գերմանացիք էին, — ինչպէս Պետերման, Վինդիշման, Տըլակարտ, Միւլլէր, Հիւպշման և այլք, — իրենց գրուածներովն ապացուցին, որ Հայոց լեզուն սեմականին չի պատկանիր, այլ հնդկա-գերմանական (կամ հնդկա-եւրոպական) ընտանիքին:

Գերմանական գիտնականներէն համբաւաւոր լեզուաբան Պետերմանն էր, որ դարուս առաջին կիսում, իւր հիմնաւոր աշխատութեան մէջ, « Հայոց լեզուի քերականութիւն » լատիներէն գրուած, ապացուցուց որ Հայոց լեզուն կը պատկանի հնդկագերմանական մեծ ընտանեաց, և մերժեց մինչեւ այն ժամանակ հանդիսացող կարծիքներն, որովք մեր լեզուն կը համարուէր՝ բոլորովին առանձին, այլ լեզուաց հետ ամենեւին կապ չունեցող, կամ թէ երբայականին ազգակից լեզու մը: Պետերմանի կարծիքն հաստատեցին Վինդիշման, Գոշէ և Շպիգել, այնպէս որ աշխարհահռչակ լեզուաբանն Բոփփ իւր համեմատական քերականութեան մէջ Հայոց լեզուն հաստատապէս ընդունեց իբրեւ հնդկագերմանական, և մեր լեզուի ձեւերն եւս համեմատութեամբ ազգակից լեզուաց ձեւերուն հետ յառաջ բերաւ:

Ասանկով թէպէտեւ պարզուեցաւ, որ Հայոց լեզուն կը պատկանի հնդկագերմանական ընտանեաց, սակայն դեռ եւս որոշ կերպով չի վճռուեցաւ թէ հնդկագերմանական որ ճիւղին պէտք է վերագրել: Գոչէ՛ և իրմէ առաջ վինդիշման մասամբ՝ դիցաբանական և այլ նմանութեամբ ապացուցին, որ հայ լեզուն կը պատկանի հընդկագերմանական արիական ճիւղին, և պարսկական քրդական և առաջաւոր Ասիոյ քսնի մը լեզուաց հետ կը կազմէ առանձին խումբ մը: Յառաջ բերենք վինդիշմանի խօսքերը. « Հայ լեզուի դիրքը հնդկագերմանական լեզուաց շարքին մէջ՝ ալ տարակուսի տեղ չունի: Իւր սկզբնական մասերով նա կը պատկանի երկրիս այն ամենազնիւ բարբառներու, որոնք իրենց զանազանութեամբ տարածուած են արեւելք և արեւմուտք, և որոց մնացորդների վրայ կը շարանակուին այսօր գերման—ռոման—սլաւ և կելտ լեզուներն, և որոնք դեռ եւս նոր իրենց փառայեղութեամբ ուսումնասիրութեան առարկայ դարձած են: Սակայն Հայոց լեզուն անմիջապէս չի պատկանիր այդ բարբառներու զարգացման առաջին դասակարգին, այլ կ'ենթադրուի աւելի հնագոյն բարբառ մը, որ զենդի և բելեռագրաց հին պարսկականին հետ մեծ նմանութիւն պէտք է որ ունեցած ըլլայ: Այդ բարբառոյն հետ մնացած են և այլ տարրեր, ոչ միայն սեմական լեզուէ, այլ և արմատներ որ կը պատահին քուրդ և կովկասեան լեզուաց մէջ »:

Տիւրքիէ Եդ. հայագէտը Հայոց հին այբուբենը կը համարի արամայականէ առաջ եկած:

Սէն — Մարդէն՝ դանիէլեան տառից վրայ խօսելով, կ'ըսէ թէ Յունաց գրերուն ձեւն ունէին անոնք: Իսկ Մեսրոպայ հնարածներուն նկատմամբ կը համարի թէ Պարսից հին տառերէն շատերն առած և Հայոց այբուբենին կարգն անցուցած ըլլայ. նոյն իսկ, կ'ըսէ, առաջին ակնարկ մը մէկէն նկատել կու տայ թէ այն տառից շատերը մեծ նմանութիւն ունին ղենդի և պահլաւականներուն հետ, նոյնպէս սասանեան ժամանակի պարսկական և ասորի արձանագրութեանց տառից հետ:

Լանկլուա պարզ գաղափար մը չէ կրցած կազմել Հայոց այբուբենի մասին։ մերթ կը համարի թէ հինգերորդ դարէն յառաջ սեպհական տառեր ունեցած չեն Հայք. և մերթ՝ թէ Դանիելի քով գտնուածն՝ Հայոց հին այբուբենն էր, որ ասորականէ առնուած էր։ Ուրիշ տեղ ալ կարծիք կը յայտնէ Հայոց հին այբուբենի նկատմամբ թէ գործածական եղած ըլլայ թերեւս Հայաստանի քանի մի նահանգաց մէջ։

Նոյն այբուբենի խնդրովն պարապելով Ֆ. Միւլլէր, հետեւողութեամբ Խորենացւոյ և Կորեան՝ թէպէտեւ սրբոյն Մեսրոպայ կ'ընծայէ, սակայն այն եզրակացութեան կու գայ թէ այդ տառք կը ծագին ոչ թէ Յունաց, այլ սեմական այբուբենէն։ Ըստ Խորենացւոյ և Կորեան պատմելով Հայոց գրոց գիւտի պատմութիւնը և համեմատելով Վրաց այբուբենի հետ, կը յաւելու. « Հայոց և Վրաց այբուբենք կը ներկայացնեն սեմական և յունական տառից շարայարութեանց խառնուրդ »։

Հ. Մ. Զամչեան հետեւելով մեր պատմագրաց՝ ընդունում է թէ սուրբն Մեսրոպ պոլորովին նոր այբուբեն կազմակերպեց։

Հ. Ղ. Ինճիճեանն է, — եթէ չենք սխալում, — առաջին անգամ պատմական փաստերով հաստատում, որ՝ դանիելեան կոչուած այբուբենն՝ ոչ թէ Դանիելի գտածն էր, այլ Հայոց հին գործածական գիրն որ նրա մօտ գտնուեցաւ. « Զորս ոչ Դանիելի էր, կ'ըսէ, յօրինեալ, այլ առ նմին Դանիելի պահեալք հին նշանագիրք »։

Մ. Էմին աւելի ընդարձակ պատմական փաստերով հաստատելով Ինճիճեանի տեսութիւնը դանիելեան այբուբենի մասին բոլորովին կը մերժէ այն կարծիքն, որ իբրեւ թէ հայերէն տառերը ծագած ըլլան զենգի կամ յունաց տառերէն, հիմնուելով հետեւեալ երեք փաստերու վրայ. ա.) Հայոց տառերուն ձեւերը բոլորովին չեն համապատասխաներ զենգի և յունաց տառերուն. բ.) Հայոց տառերուն թիւն չեն համապատասխաներ զենգի և յունաց

տառերուն. և գ) զենդի և յունաց այբուբենին մէջ կան բազմաթիւ ձայնաւորներ, այն ինչ Հայոց հին այբուբենը ձայնաւոր չունէր: Սակայն թէ ինչ ծագումն ունէր Հայոց հին այբուբենը կամ թէ ինչպէս էր յառաջացեր, այդ էմինեան, ինչպէս նաեւ Զամչեան և Ինճիճեան, ոչ մի խօսք չեն ըրած:

Ք. Պատկանեան՝ հաստատելով էմինեանի կարծիքը, որ յառաջ քան զսուրբն Մեսրոպ մեր նախնիք ունեցած ըլլան իրենց սեպհական այբուբենը, կը յաւելու որ այդ այբուբենն անկասկած արաւմայական ծագմանէ՝ յառաջ եկած էր, և զանապաւն պատճառներով գործածութիւնը խափանուեր, թէպէտ և փաստ մը մէջ չիբերեր ապացուցանելու իւր այս կարծիքը հին այբուբենի ծագման մասին: Նոյն յօդուածի շարունակութեան մէջ կը յաւելու թէ ընդունելով որ Հայոց հին այբուբենն ընդօրինակուած է Իրանական այբուբենից մէկէն, դիւրին է ըմբռնել թէ ինչո՞ւ այդ այբուբենը չէր կարող արտայայտել Հայոց լեզուի բոլոր հնչիւնները:

Ասոնք նաեւ յազգայնոց, որոնք իրաւամբ մեծարուած գիտնական անձնաւորութիւնք են:

Իսկ յօտարաց՝ Ֆ. Կոպպ՝ իւր «Նախնական Ժամանակաց պատկերներ և գրեր» նշանաւոր երկասիրութեան մէջ թէպէտեւ Հայերենի այբուբենի ծագման նկատմամբ որոշ տեսութիւն մը յայտնած չէ, բայց «Գիտնականները միաբան կ'ընդունին, կ'ըսէ, Հայերէն այբուբենի նոր ըլլալը իրենց կարծեացը հիմն ունենալով մասամբ պատմութեան և մասամբ յունաց այբուբենի հետ ունեցած դասակարգութեան նմանութիւնը: Բայց թէ որչափ անհիմն է այդ վերջին կարծիքը, ցոյց կու տան նոյն իսկ սեմիտական այբուբենը, մէկդի թողլով այն հանգամանքն՝ որ Հայերէն այբուբենը թէ՛ դասակարգութեամբ, թէ՛ հնչմամբ և թէ տառից թուով կը տարբերի յունականներէն: ... Բոլորովին մերժելի է այն կարծիքն՝ որ իբրեւ թէ այդ այբուբենը կազմուած ըլլայ յունականի և Լա-

տինականի հիմանց վերայ. աւելի ընդունելի կարելի է համարել անոր հին պարսկականից ծագուած ըլլալուն ենթադրութիւնը: Եւ առանց որոշ վճիռ մը արձակելու, Կոպպ՝ յառաջ կը բերէ հայերէն քանի մը տառից համեմատութիւնը խպտական, եթովպական և պարսից տառերու հետ:

Ս. Վալ (S. Yahl) պատմելով Հայոց այբուբենի գիւտը ըստ Խորենացւոյ, կը յաւելու « Արդէն Մեսրոպէն առաջ Աբէլ անունով մէկը գտեր էր հայոց գիրն՝ որ կազմուած էր յունական այբուբենէն. սակայն այնպէս անկատար, որ Մեսրոպէ իր դիտաւորութենէն ետ չկեցաւ...: Տառերուն ձեւը մասամբ ինքնուրոյն են. թէ և Մեսրոպէն օտար տառեր առած է, բայց այնպէս կազմակերպելով որ գրեթէ հին տառերն անյայտացած են: Չախէն յաջորելու եղանակը Աբէլ առած է ի Յունաց, իսկ Մեսրոպէ հաւանականաբար յԱբելէ »: Վալ՝ Աբելի անունն անշուշտ կը շփոթէ ընդ Դանիէլի. յունական տառից ձեւերն՝ Հայոց այբուբենի մէջ, բաց ի հ, ր, փ և օ տառից, կարելի չէ ճանչնալ. և նոյն իսկ այս տառից ծագումն, բաց ի օ գրէն, դեռ շատ կասկածելի են: Սակայն անհաւանական չէ, որ Հայոց այբուբենի մէջ Ասորոց և Պարսից տառերու ձեւեր գտնուին. որոց գիրը ի գործածութեան էր Հայոց մէջ յառաջ քան զՄեսրոպէ. և յեղափոխութիւն մը ընողը՝ խոհեմութեամբ կարելի եղածին չափ կը պահէ հինէն:

Նայման՝ Խորենացւոյն հետեւողութեամբ կ'ընդունի թէ Հայք՝ յառաջ քան զՄեսրոպէ իրենց յատուկ գիր չունէին:

Գատերեր (Ch. Gatterer) և Շրէօդեր (Schröder) Հայոց այբուբենը յունականէ ծագած կը համարին:

Ֆրիտ. Վինդիշման՝ Հայոց գրոյն վրայ խօսելով կ'ըսէ. « Յայտնի է որ Հայոց այբուբենին գիւտը հինգերորդ դարուն մէջ եղած է Մեսրոպայ ձեռքով: Որչափ ալ պարտըկան են Հայք իրեն երախտագէտ ըլլալ, սա-

կայն կասկած մը կը ծագի մեր մտաց մէջ թէ արդեօք յայն միջոց ժամանակի կատարեալ այբուբենի մը կազմութիւն հնարաւոր էր արդեօք: Լեզուաց պատմութեան մէջ չրջան մը կայ ժամանակի ուր ամենայն ինչ կեանք, ստեղծող ոյժ և թարմութիւն է, և ուր անմիջական գիտակցութիւն մը կը տիրէ անոր ներքին էութեան մէջ. անոր մէջ հնչումներն դեռ եւս բաժանուած են, և իրենց կատարեալ անհատականութիւնը կը պահպանեն: Այն նշաններն որ այս ժամանակի չրջանին մէջ կը տրուին այս հնչմանց, կատարելապէս կը յարմարին իրենց բնաւորութեան: Սակայն սկզբնականը շուտով կը մոռցուի. նմանութեամբ կազմակերպութիւններն և հնչմանց փոփոխութիւնք՝ հետզհետէ աւելի տեղի կ'ունենան. լեզուի ներքին բնագոյումը, տառից առ միմեանս ունեցած յարաբերութեանց կենդանի զգացումը հետզհետէ կը բթանայ: Այնպիսի ժամանակի մը մէջ կ'ապրէր Մեսրոպայ, յորում լեզուն քայքայման դրութեան մը մէջ էր. և այդ պատճառաւ չենք կրնար իր հնարած այբուբենէն հընչմանց մեծ տարբերութեան սպասել, մանաւանդ եթէ աչքի առջեւ ունենանք այն հանգամանքն, որ անոր հիմը օտար տարրեր էին, այս ինքն յռնական և ասորական գիրը »:

Ֆլորիվալ իւր խորենացւոյ Ֆրանսերէն թարգմանութեան մէջ Հայոց այբուբենի գիւտը կ'ընծայէ սուրբ Մեսրոպայ:

Բիւտնէր (Ch. W. Büttner) իւր համեմատական ցանկի մէջ ի միջի այլոց կ'ըսէ հետեւեալն. « Երասխի միւս կողմը կը բնակին Հայք և Վրացիք. այս երկու ժողովրդոց իւրաքանչիւրն ունի իւր առանձին և այլոց հետ ազգակցութիւն չունեցող լեզուն և գիրը »: Ու խորենացւոյ խօսքերը մէջ բերելով և յիշելով թէ Հայք կը գործածէին յունաց, ասորաց և պարսից գրերը՝ կը յաւելու. « Թէոդոս երկրորդ կայսեր ժամանակ՝ Մեսրոպայ անունով միայնակեաց մը, որ արքունի քարտուղար էր, Հայոց

Համար այբուբենն մը գտաւ որոյ տառից մեծ մասին հիմնագծի մէջ կարելի է ճանչնալ հին Պարսկական ծագում: Տառից դասաւորութիւնը թէ վրաց և թէ Հայոց այբուբենի մէջ՝ յունական է. մէջ տեղերը տեղաւորուած են իրենց առանձնայատուկ տառերը »:

Ռոմմէլ՝ խօսելով աստուածաշնչի հայ թարգմանութեան վրայ՝ կ'ըսէ. « Որովհետեւ մինչ այն ժամանակ Հայերը օտար գիր կը գործածէին, այս առթով — Աստուածաշնչի թարգմանութեան, — գտնուեցաւ կամ կազմուեցաւ Հայոց այբուբենն ըստ յունական օրինակի »:

Այբուբենից համեմատական ցանկի մը մէջ, որ երկու Բենեդիկտեան կրօնաւորաց երկասիրութեամբն հրատարակուած է, Հայոց այբուբենը դասաւորուած է Յունաց այբուբենիւ ծագած գրերու շարքին մէջ: (Nouveau traité Dirbomatique par deux religieux Bénédictins de la Congrégation de St. Maur.

Ե. Պորէ խօսելով Հայոց այբուբենի մասին՝ կ'ըսէ. « Մենք չենք կարծեր, որ Հայոց այբուբենի տառերն վերցուած ըլլան մի միայն ի յունականաց. մինչ զենդի և ասորական այբուբենից համեմատութիւնն Հայոց այբուբենի հետ մեծ նմանութիւն ունի թէ տառից հնչմամբ և թէ նշանակութեամբ, ուստի և կը կարծենք որ Մեսրոպ այդ այբուբենը կազմակերպեց վերոյիշեալ երկու ազգաց այբուբենը ուսումնասիրելէն ետքը »:

Հանրական կենսագիր (Biographie universelle) հրատարակութեան մէջ՝ ի յօդուած Մեսրոպ խօսելով Հայոց այբուբենի վրայ՝ կ'ըսէ. « Այս այբուբենն՝ որ կը բաղկանայ երեսուն և վեց տառերէ, երկրին մէջ արդէն ծանօթ և սովորական հին գրեթէ և յատուկ նոր տառերէ կազմուած է »:

Լընորման՝ անուանի արեւելագէտ և հնախոյզ, Հայոց գիրը զենդէ առաջ եկած կը համարի. (Essai sur la propagation de l'alphabet phénicien):

Ֆաուլման (K. Faulmann) Հայոց այբուբենի գիւտը

ըստ մեր մատենագրութեան՝ Վրաց այբուբենի մէջ կը գտնէ՝ Այդ իրողութիւն կատարուած է ճշդօրէն. այն ինչ Հայոց այբուբենի մէջ այդ շարայարութիւն խանգարուել է վերջը աւելցուցած տառերով. ուստի կարելի է հետեւցընել որ այս երկու այբուբենից կազմակերպութեան ժամանակ տեղի է ունեցել ոչ միայն յունականի, այլ և սեմական այբուբենի ազդեցութիւնը։ Վերջի ազդեցութիւնն աւելի աչքի կ'իյնայ, երբ Հայոց ու Վրաց այբուբենի իւրաքանչիւր տառն ուսումնասիրելու համար՝ համեմատելու ըլլանք յունական և սեմական տառերն՝ արամայական տառից հետ։ Համեմատութեան համար առնելու է Հայոց երկաթագիրն և Վրաց խոջոչի կոչուած տառերը։ Եւ այս համեմատութիւնն ընելով, կը յաւելու. « Այս ամենէն կ'երեւնայ որ Հայոց և վրաց այբուբենից իսկական աղբիւրն պէտք է փնտռուել սեմական ու յատկապէս արամայական այբուբենի մը մէջ, զոր թերեւս Պարսիկք կը գործածէին, և յորմէ ծագումն առած է սասանական պահլաւական գիրը։ Մետրովպայ աշխատանք և արդիւնք հոն է, որ կրցաւ արամայական միայն բաղաձայններէ կազմուած գրեթէ այբուբեն մը կազմակերպել ըստ յունական օրինակի, յորում թէ՛ բաղաձայն և թէ՛ ձայնաւոր հաւասարապէս նշանագրուեցան։

Բրոսէ՝ կը կարծէ թէ Հայոց հին այբուբենը բաղկացած էր քսանուերկու տառերէ, որոց վերայ Մետրովպ աւելցուց տասնընորս տառ. և թէ այդպէս կազմեցաւ նոր այբուբենն ըստ յունական շարադասութեան։

Հիւլպման կ'ըսէ. « Հայոց այբուբենն՝ ըստ վկայութեան հայ մատենագրաց, գտեր է սուրբն Մետրովպ ի սկիզբն հինգերորդ դարու. սակայն նոյն մատենագիրք յայտնապէս կ'ակնարկեն թէ այդ գիւտ՝ միայն Մետրովպայ գործը չէր. այլ թէ գտած ըլլայ հին այբուբեն մը Դանիէլ անուամբ ասորւոյ մը քով. և զայն երկար ժամանակ անփոփոխ ի գործ դնելէն ետքը, տեսնելով անոր պակասութիւններն և ժամանակին զանազան գիտնոց հետ

խորհրդակցելով, վերջապէս կրցաւ Հռուփանոսի հետ կազմակերպել Հայոց նոր այրուբենն։ Ասով Մեսրոպի մատուցած ծառայութիւնն յայնմ եղաւ որ կատարելագործեց դանիէլեան նշանագիրքն և ազգային գիրն տարածեց ի Հայաստան, անհետ ընելով մինչեւ այն ժամանակ գործածական Պարսից, Յունաց և Ասորոց գրերը։ Հայագէտները, և մասնաւորապէս Մ. Էմին և Լանգլուա փորձեր են նաեւ որոշել թէ որո՞նք էին դանիէլեան այրութենի տառերը և որոնք մեսրոպեան։ Ասոր համար նշանակութիւն ունեցաւ Վարդան պատմագրի վկայութիւնն, որով հին այրութենն բաղկացած էր քսանութեակու տառերէ, որոնց վրայ Մեսրոպ տասնընորս տառ աւելցուց։ Ապա համեմատելով Հայոց ու Յունաց այրութենից շարադասութիւնը, կ'եզրակացնէ թէ դանիէլեան այրութեն կազմուած է յունականէն, և կը շարունակէ. « Պարսից (պահլաւ) այրութենը՝ դանիէլեան այրութենից հիմը չէ. որովհետեւ այդ այրութեն քսանութեակու տառ գիր չունէր։ Արամայական այրութեններէն՝ ասորականն քըսանութեակու տառ ունի, և որ անով աւելի մեծ նշանակութիւն կը ստանայ, որովհետեւ այդ Դանիէլ՝ ասորի կը կոչուի։ Սակայն համեմատելով Հայոց և Յունաց այրութենն ասորականի հետ... հակառակ Միւլլէրի այն եզրակացութեան յուսանք թէ Հայոց այրութենն կազմուած է ըստ յունականին. նոյն իսկ ձայնաւորներն առնուած են ի Յունաց բաց ի ը ձայնաւորէն »։

Գարդհաուզէն « Հայոց գրոյն յունական ծագման վըրայ », յօդուածին մէջ ուզած է ապացուցանել, որ մեր այրութենն ծագած է անմիջապէս յունականէն։ « Խորենացին կ'աւանդէ, կ'ըսէ, որ սուրբն Մեսրոպլայ այլեւայլ դժուարութիւններէ ետքը՝ Քրիստոսի 400? թուականին իր հայրենակցաց համար այրութենի մը գիւտն ըրաւ. և վերջը Աստուծոյ հրամանաւ Հայոց տառերը ձեւակերպեց ըստ օրինակի յունականաց »։ զոր և սորվեցուց ապա Վրաց և Աղուանից։ Արտաքին հանգամանք այս գիւ-

տին մեծ հաւանականութիւն կ'ընծայեն՝ Հայոց այբու-
բենին ի յունականէ ծագելուն: Հայաստան՝ որ ի վա-
ղուց կռուի նիւթ մ'էր իր արեւելեան և արեւմտեան
դրացի ազգաց, քրիստոնէութիւնն ընդունելէն ետքը բա-
ցառապէս յենուած էր յունական — հռովմէական կրթու-
թեան վրայ, և չորրորդ դարուն վերջը փորձեց հռովմայ
դաշնակից մնալու: Պարեմն երբ այս ժամանակ քրիստո-
նեայ արեղայ մի կ'ուզէր իր ժողովրդեան այբուբեն մը
տալ, պէտք էր որ ամէն բանէ առաջ իր եկեղեցւոյ գիրն
աչքի առջեւն ունենար, և այդ գիրն յունականն էր: Սա-
կայն այսօր հակառակ կարծիքն աւելի զօրաւոր հանդի-
սացած է»: Յետոյ Գարդհաուզէն յառաջ կը բերէ Հա-
յոց այբուբենի այն քսանուերկու տառից համեմատու-
թիւնն Յունաց տառից հետ, որոնք Հիւրչման դանիէլ-
եան տառից յատկացուցեր էր:

Ընդհանուր գերմանական արքունի համայնագիտակ
բառագրոց մէջ (Allgemeine deutsche Real Encyklopä-
die... Conversations-Lexikon) Հայոց գրոյն նկատմամբ
կը գտնենք հետեւեալն. « Ընդհանրապէս Հայոց գրոյն
գիւտը կ'ընծայուի Մեսրոպայ, որ մեծին Սահակայ հետ
Հայոց գրականութեան հիմնադիրն համարուած է: Սա-
կայն ճշգրտոյն հետազօտութիւնք կ'ապացուցանեն որ
Հայք ի վաղ ժամանակաց այբուբեն մը ունէին, սեմա-
կանէն առնուած և ի քսան և երկու տառից բաղադրու-
ած. սակայն կարող չլլալով Հայոց լեզուին պահանջը
լեցընել, կամաց կամաց մոռացութեան ինկած էր: Մես-
րոպայ այս այբուբենը գտաւ Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսի
մը քով, կատարելագործեց զայն համաձայն հայ լեզուին
պահանջմանց. գուցէ և ընտրելագոյն ձեւի վրայ առաւ՝
Հուսփանոս գեղեցկագրին օժանդակութեամբ, և շարա-
դասեց ըստ յունականին: Իրեն գործակից էր և սուրբն
Սահակ, և երկուքը մէկտեղ տարածեցին այդ նոր այբ-
ուբենն՝ երկրին այլեւայլ կողմերը ուսուցնարաններ հաս-
տատելով: Հայոց գրոյն այս գիւտը՝ կամ լաւ եւս՝ կա-

տարեւադործութիւնը հանդիպեցաւ չէ թէ 406ին, ինչպէս սովորաբար կը կարծուի, այլ 406—410 թ....:

Կոխ իր « ճանապարհորդութեան » մէջ՝ խօսելով « Հացիկ » գիւղի վրայ կ'ըսէ. Այս գիւղին մէջ ծնաւ Հայոց աւ վրաց այբուբենի գիւտն ընող Մեսրոպ. առաջնոյն գիւտը սխալ է որ 406 թ. եղած ըլլայ: Մինչ այն ժամանակ՝ Հայք Ասորոց և Յունաց տառերն կը գործածէին: Բայց որովհետեւ այդ երկուսն ալ բաւական չէին հայկական տառից ճիշդ հնչմանն, և Պարսից տիրապետութեան ժամանակ արգելուած էր Հայոց՝ յարաբերութիւն ունենալ ընդ Յոյնս, Մեսրոպ Հայոց լեզուին համար գտաւ երեսուն և վեց տառեր, որոց վրայ՝ խաչակրաց աշաւանքին ժամանակ աւելցան երկու տառք ալ (Փ, Օ). որով այժմեան այբուբեն ձեւացած է երեսուն և ութ տառերէ: Սակայն աւելի հաւանական է ըստ Պետերմանի որ Հայք իրենց սեպհական գիրն ունէին և Մեսրոպ ընդարձակեց միայն այդ գիրը:

Պետերման խօսելով Հայոց գրականութեան մասին՝ կը շարունակէ. « Թէպէտ Հայոց տառից գիւտն կ'ընծայեն Մեսրոպայ, սակայն նորագոյն հետազոտութիւնք կ'ապացուցանեն որ նա չէ թէ ամբողջ այբուբենն է գտեր կամ կազմեր, այլ արդէն գտնուած հին այբուբեն մը վերականգնել, կատարեւադործել և ամբողջ երկրի մէջ տարածել »: Ուրիշ տեղ մ'ալ կ'ըսէ նոյն հայագէտ. « Մեսրոպեան այբուբեն բաղկացած է երեսուն և վեց տառերէ, և լիովին կը յարմարի Հայոց լեզուին. շարադասեալ է ըստ յունական կարգի այբուբենից, և Հայոց լեզուի յատուկ հնչմունք տեղաւորուած են նոցա մէջտեղերն, գրելու ուղղութիւնն ալ այլ է քան միւս արեւելեան այբուբենից. — ձախէն յաջ իւրաքանչիւր տառից ձեւն և անուն՝ առնուած է յունական օրինակէ. այբ՝ ալֆաբեն՝ բիթա, գիմ՝ գամմա » և այլն:

Տըլակարդ՝ ընդունելով որ Հայոց այբուբենի հիմն յունական է, կը յաւելու. « Հայոց այբուբենի գտնող

ներն՝ (!) ուսել են յԱղեքսանդրիա (!!): ուստի այդ այբուբենի չորս տառից ձեւերն առնուած են խալտեաց այբուբենէն. հ. ձ. ճ. վ. կարելի է նոյնպէս որ նոյն լեզուէ առնուած են իս և չ տառերը:

Գիտնական Հ. Բարսեղ Սարգսեանի կարծեօք սուրբն Մեսրոպ « առեալ ի միասին զպարսկերէն, զյոյն և զասորի այբուբենս, նորակերտել է մի այլ այբուբեն »:

*
* *

Այս ամէն կարծեաց բովանդակութիւնն յառաջ բերինք, և որ կարելի է հնգի վերածել.

Ա. Զամչեան, Նայման, Վիդգիլման, Ֆլորիվալ, Բիւզնէր կը մերժեն այն կարծիք՝ թէ Հայք յառաջ քան զՄեսրոպ իրենց յատուկ գիր ունեցած ըլլան:

Բ. Ինճիճեան, Մ. Էմին, Վալ չեն ըսեր եթէ ուստի ծագած է Հայոց գիրը:

Գ. Պատկանեան, Դիւլորիէ, Ֆ. Միւլլէր կը համարին թէ արամէականէն ծագած ըլլան:

Դ. Կոպպ, Բիւզնէր, Բօրէ, Լընորման, Սէն — Մարդէն զենդէն առաջ եկած կը սեպեն:

Ե. Գատերէր, Շրէօդէր, Ռոմմէլ, Հիւպլման, Գարդհաուզէն և այլք՝ յունաց այբուբենէն:

Յարութիւնենի կարծիքն է թէ մեր այբուբենի տառերը ծագին անմիջապէս սեմական տառերէ և ոչ ի յունաց, և թէ Սեմական տառից ձեւերու մէջ Հայոց տառք կը նմանին աւելի փիւնիկեան տառից ձեւերուն:

Իրմէ ետքը այս նիւթին վրայ գրեց ու Վիէննա Մըխիթարեանց քով տպագրեց Տաղաւարեան բժիշկը: Երկուքին ալ գրուածք՝ Իզմիրեան Գրիգորի ղզլարեցւոյ մըրջանակին արժանաւոր սեպուած են: — Վերջնոյս տետրակին մէջ նշանակուած են թէ՛ ազգային և թէ՛ օտար բանասէրներն և թէ անոնց գրուածք՝ որ այս նիւթին վրայ խօսեր են:

ՀԱՅ ԳՐԱԳԻՐՔ

—

Հայկական գրչագրաց վրայ ընդհանրապես: — Եսանօր
հնագոյն գրչագիրք 'ի Մոսկուա 'ի Լազարեան ձե-
մարանի, 'ի Մխիթարեան Մատենադարանի 'ի Ս.
Ղազար: — Գրչոքիւն և գրիչք առ Կիլիկեցիս: —
Մագաղաթ, Թուղթ և անոնց կիրառութիւն: — Գրոշ-
քեան պատկանեալ ուրիշ գործիւնք: — Թանաք: —
Նկարք, Պատկերք և անոնց արուեստը:

Մետրովպեան տառից կրած այլեւայլ փոփոխութիւնք՝
հարկաւ կը հրաւիրեն մեր ուշադրութիւնն ու քննութիւ-
նը նաեւ ձեռագրաց վրայ:

Հին գրչագիրք՝ ինչպէս ամէն ուսումնական և բարգա-
ւաճ ազգաց մէջ, ասանկ նաեւ առ մեզ՝ մանաւանդ
ներկայ դարուս գիտութեան և պահանջից առջեւ՝ ար-
ժանապէս մեծարուած են. ցանկալի և պատուական ա-
ւանդք հնութեան, 'ի նախնեաց առ մեզ հասած փափա-
քելի և հետազօտելի նշխարք: Անոնց միջոցով պահպա-
նուած և մինչեւ առ մեզ հասած են՝ մեր նախնեաց գը-
րաւոր երկասիրութիւնք. յիշատակարանք՝ որ անցեալ
դարերու մէջ զմեզ կը փոխադրեն. անոնց համբուրելի
մատանց գրերը կը ներկայացնեն, մեր աչքերուն հետ՝
իրենց լեզուովն ու գրեթէ ձայնով կը խօսին, և յաճախ՝
մտաց տխուր բայց սիրելի զմայլման մը մէջ՝ մոռցնել
տալով վայրկեան մը ինչ որ ենք, անցելոյն սրտայոյզ և
սրտագրաւ յիշատակութեամբ մտքերնիս կը բերեն ինչ
որ էինք:

Այս իրենց մատուցած գնահատելի ծառայութեամբք իրաւունք կը ստանան՝ հայկական մատենադրութեան պատմութեան մէջ գէթ քանի մը համառօտ էջեր գրաւել՝ ուսումնասիրաց ճարակ և ճաշակ մը ներկայացընելով:

Ա. Ո՞չք են և ո՞ր դարու կը պատկանին՝ մեզի ծանօթ ամենէն հնագոյն հայ գրչագիրք:

Բ. Անոնց հանգամանքն, արուեստ ու ճարտարութիւն:

Գ. Յարգն ու պատուականութիւն ըստ զանազան գըլխոց:

Հնութիւնն և ժամանակ՝ ամենայն մարդկային և ինչուան անմահական համարուած գործոց խանգարիչք և աւերիչք, ինչպէս մեր հայրենեաց՝ ասանկ նաեւ անոր յիշատակարանաց հետ անողոք խստութեամբ և անգթութեամբ վարուած, և հողոյ հաւասարեցուցած են: Անոնց անգթութեան՝ կերպով մը ակամայ և բռնադատ սատարք երեւցած են նաեւ մեր հայրենակիցք:

Այս յիշատակարանաց մէջ՝ ամենէն աւելի կրողներու դասակարգէն պիտի ըլլային և գրչագիրք, ոչ միայն իրենց բնական ու դիւրաւ ապականելի դիրքովն ու նիւթով, հապա նաեւ զանոնք բնաբարձ ընելու աշխատողաց տըգիտութեան ու մոլեռանդն հակառակութեան զոհ մը ըլլալով: Անոնց վրայ ամենայն խնամքով հսկողքն ու սիրողք, անոնց պահպանութեան միջոցներէն յուսահատք, ընտրելագոյն կը համարէին՝ բոլորովին մէջ տեղէն վերցընելն ու անհետացընել. որպէս զի ուր որ իրենց ձեռքին ու արժանաւոր պատուոյն մէջ մնալու հնարաւորութենէն կը զրկուէին, գէթ անարգողաց և անպատիւ արհամարհողաց ձեռք չիյնան. և այս զգուշութիւնը առաւելագոյն արթնութեամբ 'ի գործ կը դնէին նուիրակաճն ու վարդապետական գրուածոց նկատմամբ: Ոչ միայն

իրաց արդիւնք այլ և ստուգախօս պատմութիւն՝ յայտնապէս կը հռչակեն զայս և կը վաւերացընեն իրենց տըխուր էջերովը։ Աստուածաշունչ գրոց, եկեղեցական մատենից և նմանեաց, որ քան զայլ գիրս յաճախագոյն կիրառութեան մը ենթարկուած էին, և որոց թարգմանութիւնն հինգերորդ դարէն 'ի վեր եղած և ծաւալած էր ընդ ամենայն Հայաստան, խիստ քիչ թուով՝ հնագոյն գրչագիրք հաասած են մինչեւ առ մեզ։ Օրինակ իմն, մեր ձեռագրաց Մատենադարանին մէջ 'ի Ս. Ղազար, որ թուոյ առաւելութեամբ ոչ յաննշանից կրնայ սեպուիլ յազգիս, հնագոյն գրչագիրք Աստուածաշունչ սուրբ գրոց միայն ԶԿԸ (1319) ԶԶԱ (1332) ԶՂ (1341) թուականներն կը կրեն։

Ուր պէտք էր փնտռել այսպիսի անգարման կորուստ մը։ — Սրտածմլիկ է պատմութեան՝ այս հարցման և իրաւացի հետաքննութեան տուած պատասխանը, և աղիտագոյն եւս ներկայացուցած պատճառներն։ Ի սրոյ և 'ի հրոյ, և 'ի վերահաս վտանգաց պաշարեալ և ահաբեկ մեր սիրելի Հայրենիք, չորս կողմերնին տարածուած տփռուած թշուառութեանց մէջ՝ իրենց ապագային վրայ անստոյգք և անվստահք, ապահովագոյն միջոց մը մտածեր և գտեր էին այդ նուիրական մատենից փրկութեան։ Իրենց դողդոջուն ձեռքերով և աչաց անմխիթար արտասուօք թաղել, եկեղեցեաց և խորաններուն հիմանց տակ։ Ասանկով կը մեռնէին անոնք ապագային համար. մեզի համար՝ որ նոյն իսկ այդ սրբավայրից աւերակներուն տեսութեանն ալ պիտի չժամանէինք՝ երկար և յուզեալ դարեր ունելով անջրպետ ընդ մեզ և ընդ նոսա։

Եթէ յայդպիսի ձեռաց և յանողոք տարերաց կրուած դժնդակ հալածանաց վրայ աւելցընենք նաեւ ժամանակին երկաթի ու ծանր ձեռքը, մաշող ու սպառող այժը, բռնադատ գաղթականութեանց աշխարհէ աշխարհ ու հեռաւոր նժդեհութեամբ զանոնք ցրուել տանիլը, և վնասակարագոյն թշնամւոյ մը՝ տգիտութեան և անօր հե-

տեւանք նախապաշարմանց անոնց դէմ տուած պատե-
րագով՝ իբրեւ անօգուտ և անպիտան ջնջելով փճացընե-
լով, իրաւամբք պիտի զարմանանք որ դեռ եւս այդչափ
բազմութիւն գրչագիր մատենից կը գտնուին 'ի Հայաս-
տան և անկէ դուրս:

Մեզի ծանօթ հայկական հնագոյն գրչագիրք՝ ութե-
րորդ դարէն անդին չեն անցնիր. ու թէպէտ տեղ տեղ
աւելի հին ժամանակաց պատկանող ձեռագրաց գոյու-
թեան հանդիպեր ենք 'ի լրոյ, բայց ըստ հմտագունից՝
ոչ այնչափ ստոյգ հետազօտութեամբ. այլ կամ թուա-
կանաց շփոթութենէ յառաջ եկած, և կամ այդ գրչա-
գրաց աւելի յարգ ու կարեւորութիւն տալու մտքով: Այս-
պէս է, սրինակի համար, առ Միւհէնտիսեանի 'ի Կոս-
տանդնուպոլիս տպագրուած Ուղեշորոշքիւն 'ի Պարսկաս-
տան կոչուած գրքին մէջ յիշուած Աւետարան մը, որուն
գրեթէ հինգերորդ դարու հնութիւն ուզուած է տալ:

Իրենց հնութեան ստուգութեանն անտարակուսելի նը-
շանակքը վրանին կրող քանի մը պատուականագոյն և
սակաւագիւտ գրչագիրք յիշատակենք:

Էջմիածնի մատենադարանին մէջ գտնուած հին ու ար-
ծաթապատ հին աւետարանը, որ Ռուսաց կայսեր ընծա-
յուեցաւ վերջերս, և Սգրգովսկիի գերմաներէն գրուածքը
և անոր հայերէն թարգմանութիւնը ծանօթ է բանասի-
րաց: — Գլխաւորներէն մէկն սեպուած է իրաւամբ 'ի Մոս-
կուա Ռուսաստանի՝ Լազարեանց ճեմարանի Մատենա-
դարանին մէջ գտնուած և խնամով պահպանուած Առե-
տարան մը, Հայոց ՅԼԶ թուականին գրուած ու այսպի-
սի յիշատակարանով մը. « Գրեցաւ սուրբ և կենաբեր
աւետարանս այս ՅԼԶ թուականութեան Հայոց, 'ի հայ-
րապետութեան Գեորգայ Հայոց կաթաղիկոսի, և յիշ-
խանութեանն Աշոտի իշխանաց իշխանի, 'ի տերութեան
Սմբատայ Բագրատունւոյ. ես Սահակ Վանանդացի՝ որ-
դի Վարդա Վանանդացւոյ որում կրկին Միւհէ կոչէին »:

Անգարդ անպաճոյճ, — որ և այն միւս հաւաստիք մ'է

հնութեան, — բայց ամենընտիր գրչութեամբ և ընթերցուածովք ցանկալի մատեան մը: Զափը՝ ըստ երկայնութեանն երկու թիզ, իսկ ըստ լայնութեան մէկ թիզ և չորս մատնաչափ: Բովանդակ գրուածն Մեսրոպեան խոշոր երկաթագիր տառիւք, երկուհարիւր քսանեւեօթն մագաղաթեայ թերթերու վրայ, ծայր 'ի ծայր միաձեւ և համեմատ գրչութեամբ գրոյմեալ, աղողաձեռն և հըմուտ գրչի գործ: Բանասիրական տեսութեամբ հետաքըննութեան արժանաւոր կրնան սեպուիլ 'ի սմա՝ բաց 'ի բազմապատիկ տարբերութեանց ընթերցուածոց՝ նաեւ ըստ ուղղագրութեան, և յաճախ մի և նոյն կերպով կրկնուած՝ տարբեր կամ զարդիս մեզի անսովոր գրութեան կերպեր. թէպէտ և ուրիշ հին ձեռագրաց մէջ ալ ոչ 'ի սպառ անծանօթք: Ասանկ կը գրէ Ովմն փոխանակ Ոմն գրելու. ովմանք (ոմանք), զովք (ոք), ոռնոռք (ումեք), նոքովք, զնոքովք (նոքաւք, զնոքաւք), քարոռվք (բարւոք), ոռդիռդ (ուղիղ), քովական (բաւական), եին (էին), և այլն:

Այս աւետարանին հաւասար կամ քիչ պակաս հնութիւն, յարգ ու պատուականութիւն ունեցող ուրիշ օրինակ մ'ալ կայ նոյն սուրբ գրոց 'ի մեր Մատենադարանի՝ հետեւեալ յիշատակարանաւ. « Ես Մլքէ աղախին Քրիստոսի և Հայոց Թագուհի 'ի ՇԺԷ... Թվականիս ետու զաւետարանս 'ի Վարագի սուրբ Աստուածածինս զոր իմ ձեռամբս և ծախաւք եմ շինեալ. յաւգնականութիւն ինձ և արքային իմոյ Գագկայ և զաւակաց իւրոց. ով ոք կարդա յաղաւթս յիշէք առաջի Աստուածամաւրտ. և Աստուած հասարակաց ողորմեսցի »:

« ԶԱնդրիաս և զԳէորգ քահանայք ստացաւդ սուրբ աւետարանիս յիշեալիք 'ի Քրիստոս աղաչեմք »: Գրութեան թուականն է 'ի ՅԾԵ:

Ուրիշ յիշատակարան մ'ալ, Անդրէաս քահանայի ստացողի սուրբ աւետարանիս, կ'ըսէ. « Ի ՈԾԷ թուականիս Հայոց ես Անդրիաս քահանայ թափեցի զսուրբ աւետարանս 'ի յանաւրինաց և վերստին ետու զսա յընծայս

սրբոյ նշանիս Վարագայ, յիշատակ ինձ և հարազատ եղբաւր իմոյ Գէորգեայ քահանայի: Արդ որ լուսաւորիք 'ի լուսայճաճանչ տերունեան հրամանացս՝ յիշեսլիք զիս զԱնդրիաս և զեղբարսն իմ՝ զԳէորգ և զՀայրապետ և զՍարգիս և զԾնողսն մեր. և Աստուած հասարակաց ուղորմեսցի. ամէն »:

Յիշատակագրին ակնարկած գերութեան և յանշնորհ ձեռաց կրած տառապանաց հետքը՝ տեղ տեղ կը տեսնուի, 'ի սրբադրոշմ մատենիս, որ նախընթացին նման Մեսրոպեան խոշոր երկաթագրովք դրոշմեալ է ծայր 'ի ծայր չորս հարիւր վաթսուն մագաղաթեայ ընտիր թերթերու վրայ. պարզ, առանց զարդագրոց և լուսանցից վրայ գեղանկար դրուագներու, ինչպէս ընդհանրապէս սովոր են ընել՝ ժամանակաւ աւելի կրտսեր գաղափարողք և նկարակերտող գրիչք: Միայն 'ի սկզբան՝ վեց թերթ մագաղաթի վրայ՝ իրեն դարուն և ժամանակին՝ յատուկ ճարտարութեամբն և արուեստիւ կը տեսնուին՝ խորանք կամ համաձայնութիւնք չորից աւետարանաց, իրենց նկարուց նիւթ առնլով, ինչպէս կ'երեւնայ, Վարագայ վանքին՝ որուն ընծայուած է, մասնաւոր տեսարաններն, Վանայ ծովակին, չրջակայիցն, ձկանց, թռչնոց և երէնց, և այլն: Ասոնցմէ զատ՝ չորս աւետարանչաց պատկերներն: Այս ամէն նկարք և արուեստ՝ թերեւս Մելքէթագուհւոյն հրամանաւ և ժամանակ եղած ըլլան, և որ անշուշտ՝ իր արքայական մեծութեան և դիրքին արժանաւոր կերպով գրքին արտաքին երեսն ալ՝ ոսկւոյ և արծաթոյ առատ ճոխութեամբ զարդարած է, և որ անիւթ տուած է յափշտակութեան և գերութեան: Միւս աւելի նորագիր յիշատակարան մը. գրքին մէջ գետեղուած 'ի վերջ աւետարանին Ղուկայ՝ կ'ակնարկէ այդ խանգարման տիկնոջ մը կողմանէ եղած դարմանը. « Ես Աւագ տիկինս... միաբանեցայ 'ի հռչակաւոր և 'ի մեծ սուրբ ուխտն Վարագ, և ետու վերստին նորոգել զսուրբ աւետարանս 'ի յարդար արդեանց իմոց, կազմութեամբ կողափակ նկա-

բակերպ արծաթապատ զարդիւք զարդարեալ. յիշատակ ինձ և ծնաւդաց իմոց պարոն Մանիլայ՝ և զուգակցի իւրոյ » : Աւելորդ է ըսել թէ այս վերջին ճոխութենէն ալ կապտուած հասեր է մեր ձեռքը : Գրքին երկայնութիւնն է մէկ թիզ և հինգ մատնաչափ. լայնութիւնն՝ թիզ մը և երկու մատնաչափ. ստուար և գեղեցիկ հատոր մը :

Խօսքերնիս չյերկարելու համար՝ բաւական սեպենք ուրիշ Աւետարան մ'ալ, թերեւս հնագոյն քան զառաջինսըն, — որովհետեւ թուական ունի, — ներկայացընել մեր ընթերցողաց :

Ասիկայ ալ նկարչի հրաշալի արուեստիւ և ճարտար ձեռաց գրչութիւն՝ սուրբ Աւետարան մըն է, 'ի մեր Մատենադարանի, երկու թիզէն աւելի բարձրութիւն և գրեթէ երկու թիզ լայնութիւն ունեցող գիրք մը, վերը յիշուածներուն նման ընտիր և մաքուր մագաղաթեայ թերթերու վրայ և երկաթագիր տառերով. դժբաղդաբար յետին երկու թերթից պակասութեամբ՝ ոչ յիշատակաբան և ոչ ալ գրչութեան թուական ունի : Սակայն հնագէտք՝ գրչագրին հանգամանացը մանր քննութեամբ՝ հազար տարիէն աւելի հաւանական կեանք կու տան անոր. և մէկ կամ երկու դարով աւելի հնագոյն կը դատեն ճարտարագործ նկարներն կամ պատկերք՝ որոնք անշուշտ յունական՝ գրչագրէ մը հանուած և ասոր մէջ դրուած են. վասն զի բաց 'ի յոյն արուեստէ, որ զգալի կերպով կը զանազանի 'ի մերայնոց, վերտառութիւնք կամ պատկերաց ցուցակութիւնք՝ նոյն լեզուով են. և տառից ձեւն և գրութիւն՝ վկայութիւնք կը սեպուին առ տեղեակս իրենց ժամանակին :

Այս պատկերաց մէջ՝ յոմանս առաւել կը փայլի արհեստ և վրձինի փափկութիւն, և իրաւամբք ճարտարաց ուշադրութիւնը կը գրաւէ. ինչպէս 'ի նկարուն՝ յորում կը տեսնուի վարդապետն Յիսուս 'ի միջի, յաջակողմն Աստուածամայրն սուրբ, և 'ի ձախմէ՝ յունական կերպարանք և պատմութեան կրող հայրապետ մը. այսպէս

Աւետման, Յիսուսի ընծայմանն 'ի տաճարն, Մկրտութեան և Այլակերպութեան պատկերներն: Միւսներն են երկու սուրբ աւետարանիչք՝ Մարկոս և Ղուկաս. (Մատթէի և Յովհաննու պատկերներն կը պակսին). չորս աւետարանիչք՝ մէկ պատկերի մէջ, Յիսուսի ծնունդն, Յիսուս փրկիչ՝ յոյն միւսիոններու կերպարանքով և արհեստով: Ասոնցմէ զատ, երեք խորանք համաձայնութեան չորից աւետարանաց, և միւս չորրորդ մ'ալ՝ Եւսեբեայ թղթոյն առ Կարպիանոս: Յիշենք անցողաբար միւս Աւետարան մ'ալ երկաթագիր և մագաղաթեայ, նոյնպէս 'ի մերում Մատենադարանի, նման արուեստով և գեղեցկութեամբ՝ 'ի ՆԾԶ (1007) թուականի գրեալ յԱնգղոնապոլիս (Ադրիանուպոլիս) Մակեդոնիոյ, թողով ուրիշ շատերն, ժամանակաւ կրտսերագոյն, ԺԱ. ԺԲ. ԺԳ դարուց գրչութիւնք:

Այս վերջին և մեզի աւելի մերձաւոր դարուց մէջ գրուած ձեռագիրք, կիլիկեան ժամանակաց ժառանգութիւնք և աւանդք՝ աւելի բազմաթիւ հասած են առ մեզ. որոց համառօտ նկարագիրը՝ հայրենական գիտութեանց հետամուտ և բազմահոշակ գրչի մը խօսքերովը ներկայացընենք ընթերցողաց, իր մէկ նոր և աւուանի հեղինակութենէն քաղելով:

« Միւս եւս արուեստ... Քարտուշարոսթիւն կամ Գրչոսթիւն յոյժ 'ի պատուի էր և քաջ յաջողեալ 'ի Սիսուան, 'ի դրան արքունի և 'ի վանորայս. որոյ և կենդանի իմն վկայք մնան ձեռագիր մատենանքն: Յանուանէ կարգէ ժամանակագիրն զոմանս 'ի նոցանէ, որք յելս կոյս ԺԳ և յառաջին կէս ԺԴ դարու կացեալ էին. Գրիգոր դպիր. Վասիլ դպիր. Հերոնս Երեցն. Կոստան, դին Շարահիշասնց. Սարգիս երեց՝ քեռորդի Ստեփանոսի Վահկացւոյ, որոյ ասէ աւարտեալ զգրութիւն հրաշագան և նկարակերտ գրոցն Արարածոց, զսկզբնաւորեալն յաւուրս Բ Լեւոնի և յանկ ելեալ յաւուրս Դին. Թուի Սարգիս այս նոյն ինքն ճարտար Պիծակն, և որդի խուլ

Գրիգորի քահանայի զորոյ և զմականուան ծագումն յայտնէ. որպէս թէ երբեմն « յառնելն ծաղկի և 'ի նկարելն, պիծակ մի նստաւ հանդէպ նմա 'ի լուսամուտն, որ և շուտ նկարեաց զնա. զոր տեսեալ մերձակայիցն՝ կարծեցին թէ պիծակն եկեալ նստաւ. զոր ընդ ձեռքն վարելն նոցա զնա, ծիծաղեալ Տէր Գրիգորն. ապա գիտացին զիրն, և զարմացեալ կոչեցին Պիծակ » : Թերեւս վերոյիշեալ Շարահիւսանց Կոստանդինն է քահանայն՝ զոր աշակերտ նորա Լեւոն երէց, յամի 1306, կոչէ « անհաս և անհամեմատ գրիչ » . նոյնպէս և զիւր հարազատ եղբայրն « զՍիոն քահանայ, որ և մանկագոյն խակակոտոր եղեւ » : — Եթէ ոչ անթիւ, մարթ է յոյժ բազմաթիւ ասել զճարտար գրիչս Սիսուանայ...

« Բագում անգամ անանշատ են յարուեստաւորս ձեռագրացն՝ երկոքին ճարտարութիւնքն, Գրչոքիւն և Նկարչոքիւն, որ բազում այն է զի Ծաղկողք և Ոսկողք կոչին. և յայսմ արուեստի գերազանցեալ երեւին Սիսուանեայք քան զոր 'ի Մեծ Հայս. յիշատակին և յուրմէ 'ի սոցանէ. որպէս, ժամանակակիցն Կոստանդեայ՝ և աննրման յայնմ արուեստի վկայեալ Գրիգոր զարդարիչ Պապառօնեան աւետարանին « գեր 'ի վերոյ և անհաս 'ի սեռս մեր » : Ժամանակակից Պիծակին յիշի Յակոբ Նրկարիչ 'ի Գայլու վանս. որոց մերձաժամանակ և այլք ոչ սակաւք : Հնագոյնքն՝ առաւել հետեւողք են Բիւզանդացւոց, յետինք՝ ազատագոյնք. այլ ոչ հաւասարեն զազափարաց իւրեանց 'ի պատկերս կերպարանաց, մանաւանդ ձեռաց և ոտից, ճարտարագոյնք գոլով 'ի կերպարանել զհաւս և զհարսնահաւս և զչորքոտանիս, և եւս առաւել զպէսպէս զարդս և ձեւս արարիկս և ինքնահնարս...

Այլ առաւել եւս փայլէ ուսումնասիրութեան և գրասիրութեան շնորհ՝ 'ի զարմի անդ Հեթմեանց յաջորդաց Ռուբինեանց. յորոց գրեալթէ յամենայն պայազատաց՝ ժամանեալ մնան ցարդ ոմանց իսկական երկք, և յուրվից՝ վասն ինքեանց կամ վասն օտարաց գրել և յօրի-

նել տուեալ մատեանք... որպէս վարք Սսկերքանի գըրեալ վասն Օշնի հօր սրբոյ Լամբրոնեցւոյն. իսկ յա... պարագլուխ ամենայն բանասիրաց տանս Երիկիրոյ՝ իւրով ձեռօք գրեալ է յոլո Լ մատեանս, յոլովագոյնս եւս տուեալ գրել: — Ոչ անարժան նմին և եղբայրն Հեթում-Հեղի, ետ գրել զգեղապանոյճ աւետարանն նուիրեալ վանաց Սկեւռայ: — Նմանեալ նմին յետ դարու միոյ և դուստր Թոռին իւրոյ համանուան՝ Ալիժ՝ կին սենեակալին Երպրոսի, տայր գնել աւետարանս և կտակարանս ձեռամբ ճարտարին Ստեփանոսի Գոյն-Երիցանց, որք ցարդ պահին առ դաղթականս Հայոց յարեւմուտս:

« Մեծագոյն եւս տեսանի գրասիրութիւն և գրավար-ժութիւն յարքունական շառաւիղի Հեթմեանց բնոյն, որոց նոր նահապետ Կոստանդին Պայ՝ նորոգեաց կամ յառաջացոյց զամենայն երախտիս Լեւոնի, ընդ քաղաքականին և զբանասիրականն, յորս որդիք նորա պանծալիք մի քան զմի գերազանցեցին. առաջինն՝ քաջ Սրմբատ Գռնդատապալ՝ արժանաւորն մատենագրաց դասակցութեան, եթող զիւրն և զիւրոց մատանց դիծս, և մատեանս գրեալս իւրովք ծախուք: Նոյնպէս և երկրորդն, որ է Բարսեղ արքեպիսկոպոս, որ և հեղինակ է Քերական գրոց: Ծանօթ եւս են կրտսերոյն Յովհաննէս եպիսկոպոսի՝ առաւել քան զմտաւոր վաստակս, բազում մատեանքն ընդօրինակեալք, եւս և իւրովք խրախուսանօք յօրինեալք, որպէս Գործոց Աւագբեւոց մեկնութիւնն Ըսկեւռացւոյն: Զորրորդ և սակաւածանօթ եղբոր սոցա՝ Վասակայ կամ Վառլի տեառն Ճանճոյ, քաջի և բարեպաշտի՝ յիշին ընդ այլոց սրբազան սոգատուց և Աւետարանք գրեալք և Սաղմոս մի ատենի: Իսկ վեհագունի հարսզատացն՝ Հեթում արքայի, վկայեալ է զոյգ ընդ քաղաքական և պատերազմական հրահանգաց՝ և սէր մըտաւորականին. « ետ գրել բազում մատեանս, յորոց բազումք կան մինչեւ ցայսօր (ասէ ժամանակագիրն, զոր կարեմք և մեք կրկնել), և ետ թարգմանել այլ եւս բազումս » : ...

« Զուգակից երկարժամանակեայ իշխանութեան թագաւորին և կաթողիկոսն Կոստանդին՝ նոյն գտանէր և ջանիցն, խնամարկելով 'ի բանասէրոս, զի « Կրասէր եղեալ (ըստ ժամանակակից յիշողի)՝ ետ գրել յոլով աւետարանս՝ և գրեանս », ընծայելով արքայազարմիցն (յորոց ամառք իւր իսկ սանք էին), և եկեղեցեաց վանորէից. յորոց ծանօթ են ինձ եօթն աւետարանք՝ պահեալք յայլեւայլ ձեռս, և մին 'ի մերումս: — Առաւել քան դարձունի փառս՝ զիմաստասիրութեանն ոգի ժառանգեաց պայազատն Հեթմոյ Լեռն Բ, Թերեւս գերագանցեալ ըզհանուրք՝ յայսմ մասին, վասն որոյ և կոչեցաւ Գրասէր, զի « ետ գրել բազում պատուական գրեանս, յորոց բազումք կան մինչեւ ցայսօր, (ասէ ժամանակագիրն), և զայլ բազումս ժողովեաց, և ետ վերստին նորոգել՝ 'ի ձեռս ճարտարաց և վարդապետաց, զոր 'ի վատթար գրչաց այլայլած էր. և դարձեալ գրագոռմս ետ քարգմանել » : ... — Ոչ միայն 'ի բնիկ երկրի իշխանութեան իւրում, այլ և առաքէր 'ի մատենիցն 'ի Մեծ Հայս, և 'ի գաղթականսն յարեւմուտս, յորոց Ճաշոց մի՝ յիշատակաւ իւրով առաքեալ 'ի Պերուճիա քաղաք Իտալիոյ՝ փոխադրեցաւ յետոյ 'ի Հոգետունն Հայոց Հոռովմայ: Գտանին մատեանք գրեալք և 'ի խնդրոյ կնոջ նորին Կեռան Թագուհւոյ, որ և կրօնաւորեալ ասի և կոչեցեալ Թեֆալնի: Ոչ պակաս քան զՀայրն գտաւ և անդրանիկ սորա Հեթոռ Բ, մեկենասն Գր. Անաւարդեցւոյ և Գէորգայ Սկեւոացւոյ, որում ետ յօրինել զՄեկնութիւն Եսայեայ. գտանին և շատք վասն իւր և վասն այլոց գրեալ մատեանք իւրովք ծախուք. իսկ իւրոց գրաւոր վարժից յաշողութեան վկայ միայ Յիշատակարանն վասն աւուր տօնի գատկին, վայելուչ տաղաչափութեամբ: Ի բազմաթիւ եղբարց սորին Հեթմոյ՝ ծանօթ է ինձ, նա և 'ի ձեռին, Յայտնաշորք մի (ըստ կարգադրութեան Անաւարդեցւոյն) գրեալ վասն Օշին Թագաւորի, յորում նշանակեալ են աւուրք մահուան արքայազանց: Օշնի որդի Լեռն Դ ցու-

ցաւ երախտագործ՝ հաստատութեամբ վարժարանին 'ի Զերմաղբեր վանս. նորին հրամանաւ կան մնան գրեալ Ասիզքն Անտիոքայ և Օրինագիրք Սմբատայ, որ նոր յատնեցաւ :

« Ի զարմից եղբարց Ա Հեթմոյ և հօրեղբարց Լեւոնի Բ, ծանօթք ինձ մնացորդք ստացեալ՝ գրոց՝ են, Գիրք Սողոմոնի և այլ ինչ 'ի Ս. Գրոց :... Վասն եղբորորդւոյ սորա երկրորդ Սմբատ Գունդաստապլի՝ ծանօթ է գրեալ Աստուածաշունչ մի չքեղ : — Զատ 'ի չորից և 'ի հնգից եղբարց՝ որդւոց նահապետին Կոստանդեայ Պայլին՝ էին և այլ որդիք, յորոց մի Լիկոս. յանուն սորա չէ ինձ ծանօթ գրեալ մատեան. այլ վասն որդւոյ իւրոյ պատանեկի Պարոն Սիր Լեւոն կոչեցելոյ՝ կայ առ մեզ Աւետարանիկ մի գրեալ յամի 1256, որոյ գրիչն Յովհաննէս մաղթէ յիշել « զբարի շառաւեղն, զտղայ Պարոն՝ ըզՍիր Լեւոն, որ եռափափագ սիրով ստացաւ զսուրբ աւետարանս » :... Ութերորդ որդւոյ արքայահօրն Կոստանդեայ, որ է Պաղտիկն մարաշախտ ստաջող և նորոգող ճաշոցի գրելոյ ծախուք մեծի Գունդաստապլին, յորում գրեալ է և ինքն յիշատակս ինչ ընտանեկանս, որպէս յետոյ և որդի նորա Կոստանդիկն Բ. իսկ Կոստանդիկն Գ թագաւոր՝ չափական բանիւ գրեալ է ողբս զմահուանէ եղբօրն : Գտանի առ մեզ և աղօթագիրք մօր նորա Մարիան տիկնոջ՝ դատեր Լեւոնի Գունդաստապլի » ¹ :

*
* *

Զեռուընիս հասած հնագոյն հայկական գրչագիրք՝ մագաղաթի վրայ գրուած են ըսինք : Գրոց գիւտին և կազմակերպութեան ժամանակ ալ, և յառաջ քան զսուրբն Սահակ և զՄեսրոպ, երբ դեռ եւս ասորի և յոյն տառերով կը վարուէին մերք՝ հաւանական կ'երեւնայ նաեւ

¹ ԱԼԻՇԱՆ (Հ. Ղ. Վ.) . ՍԽԱՆԱՆ . յԷԶ 517-520 :

մեր մատենագրաց խօսքերէն թէ ծանօթ և ընտանի էր նաեւ իրենց, ինչպէս ուրիշ մերձաւոր ազգաց, մագաղաթի գոյութիւնն ու գործածութիւնն :

Մագաղաթէն առաջ, ինչպէս յայտնի է 'ի պատմութեանց, սովոր էին հինք քարանց, թրծուն աղիւսի, փրղոսկրի և փայտերու վրայ ալ դրոշմել իրենց արձանագրութիւններն : Առջինին գործածութիւնը տեսանք և 'ի Հայաստան անդատին 'ի վաղ ժամանակաց՝ բեւեռածեւ գրոց : Կիրառութեան ատեններէն . և հայկական տառերով ալ դեռ ինչուան հիմայ կը գտնուին բազմաթիւ յիշատակարանք ընդ ամենայն Հայաստան . իսկ միւսներուն ոչ յիշատակութիւնը կը գտնենք, և ոչ ալ անոնցմէ մնացորդք հասած են առ մեզ . այսպէս և ոչ պղնձի տախտակաց վրայ աւանդուած գրութեանց, որոնց յաճախ կը հանդիպինք առ հինսն և մանաւանդ առ Հռովմայեցիս :

Մագաղաթի վրայ գրելը շատ հին սովորութիւն է : Երեք այլեւայլ գունով էին մագաղաթք՝ ըստ տեսակին և ազնուութեան նիւթոյն . սպիտակ, դեղնագոյն և ծիրանի . և այս վերջինս կը գործածուէր մանաւանդ քրիստոնեայ ազգաց մէջ՝ սրբազան գրքերու ընդօրինակութեան համար . ինչպէս աստուածաշունչ գրոց, սաղմոսաց, պատարագամատուցի, շարականոցաց և ժամագրոց, և այլն . և տառերն ալ՝ մանաւանդ տողից գլուխք, շատ անգամ ոսկւով և արծաթով պանդուկուած : Մեր գրչագրաց մէջ յաճախ կը տեսնուին այս վերջի հանգամանք և զարդք . բայց մագաղաթի կիրառութեան մէջ գոյներու այնչափ և զգալի տարբերութեանց չենք հանդիպիր . ուր մագաղաթք ընդհանրապէս մաքուր, յղկեալ և բաւական արուեստով պատրաստուած են : Գրչութիւնք ճարտար և բազմածախ, չխնայելով յոսկի, յարծաթ և 'ի դեղս :

Մետասան, երկոտասան և երեքտասան դարերուն մէջ՝ յորս մագաղաթի արուեստ և կիրառութիւն դէպ 'ի ան-

կումն կը յառաջէր, և թուղթի գործածութիւնն դեռ ոչ ընդհանուր և սովորական, հին ձեռագիրներն քերելը, և անոնց վրայ նոր գրութիւններ ընելով մագաղաթ և դրամ շահելու վնասակար սովորութիւնն յաճախելով, 'ի հնոց աւանդուած շատ երկասիրութիւնք չհասան առ մեզ: Այս կերպով քերուած և նորէն գրուած ձեռագիրք՝ կրկնադարձ (Palimpsestes) կը կոչուին. և որք նախնական գրուածոց հետքը կամ նշանակքը ընդհանրապէս վրանին կրելով մեր ժամանակաց անուանի հնագիրք և հնախոյզք յաջողին երբեմն զանոնք կրկին 'ի լոյս հանել: Մեր գրչազգրաց մէջ՝ թէպէտ ոչ 'ի սպառ անծանօթ, բայց այնչափ ալ յաճախած չենք տեսներ այսպիսի աղաւաղութիւնք և կրկնագիրք:

Մագաղաթի խափանմանէ կամ անկմանէ ետքը՝ բամբակեայ թղթոյ գործածութիւնն սկսած է յԵրոսպա, որով և առ մերսն: Հնոց տերեւներու, ծառոց կեղեւներու և մանաւանդ կտաւի վրայ գրելու սովորութեան հետեւանք և արգասիք եղած է Եգիպտական կոչուած թղթոյ գիւտը. որուն ժամանակաւ և հետզհետէ ստացած կատարելութեան արդիւնք են բամբակեայ և ուրիշ թղթեր: Մեր մէջ մետասան, երկոտասան դարերէ սկսած է բամբակի թուղթը, և շարունակուած. թէպէտ և բոլորովին չզատուելով 'ի մագաղաթէ, մանաւանդ առջի բերան, և եկեղեցւոյ պաշտամանց յատուկ գրքերու մէջ:

*
* *

Մագաղաթէ ու թուղթէ զատ՝ հնոց մէջ գրութեան սովորական գործեաց վրայ ալ կ'արժէ քանի մը խօսք ընել, և որոնք ժամանակին և հաճոյից համեմատ փոփոխութիւններ կրած են: Հաւանական է թէ Եգիպտացիք, Յոյնք և Հռովմայեցիք կտաւի վրայ եղած գրութեանց համար՝ վրձին կը գործածէին. և որ ցայսօր 'ի կիրառութեան է առ ճենս: Մոմի կամ կապարի վրայ գրե-

լու առանձին՝ փղոսկրէ կամ 'ի մետաղէ պղտի գործի մը ունէին՝ զոր գրիչ (style) կը կոչէին. որուն մէկ կողմովը կը գրէին, և միւսովը սխալները կը ջնջէին: Այս եղած է անշուշտ մեր հնոց քով գործածուածը, և այն պատճառաւ՝ մեր այբուբենից առջի ձեւք երկաթագիրք կոչուած, ինչպէս յիշեցինք: Բայց յերկաթոյ՝ ուրիշ մետաղներէ ալ կը շինուէր այս գրիչը. և կ'աւանդէ Մոնֆորտն՝ թէ Յունաց պատրիարքունք արծաթէ եղէգով մը կը գրէին իրենց ստորագրութիւնը: Թերեւս և առ մերսն ալ անծանօթ եղած չըլլայ ասոր գործածութիւնը: Ասոնցմէ ետքն են եղէգէ և փետուրէ գրիչք, և որոց կիրառութիւնն կը տեսնուի նաեւ մեր ձեռագրաց պատկերներուն մէջ:

Մատենագրի կամ ընդօրինակողի մը համար անհրաժեշտ կարեւոր ուրիշ ամէն գործիք՝ քանոն, կարկին, կաղամար, զմելին, քերիչ, աւազաման, բոլորն ալ ծանօթ էին նախնեաց, և ձեւերու քիչ շատ տարբերութեամբ իրարու անցած: Քանոնով և կարկնաւ սովոր էին՝ ուղղահայեաց գծերն գծել և զրուածքն ամփոփող լուսանցքն նշանել. յետոյ հորիզոնական գծերով տողից համաչափ հեռաւորութիւն կու տային: Մերթ մի և նոյն տողը երկու գծերու մէջ կ'ամփոփէին, մանաւանդ երկաթագիր գրութեանց համար. և որք միշտ կը փայլին իրենց կանոնաւորութեամբ: Երեսները գծելու համար ընդհանրապէս սուր երկաթի մը ծայրը կը գործածէին. կապարեայ գրչի գիւտը՝ մետասաներորդ դարուն է. բայց կիրառութիւնն միայն երեքսասաներորդին մէջ սովորական եղած է: Աւելի վերջին դարուց մէջ կ'երեւնայ կարմիր գծերով տողերուն ուղղութիւն մը սալու սովորութիւնն, և որ կը տեսնուի նաեւ եւրոպական հին տպագրութեանց մէջ. բայց այս կարմիր գծերու կիրառութեանն մեր ձեռագրաց մէջ չենք հանդիպած:

Առ հինսն գործածուած թանաքը ընդհանրապէս սեւ փայլուն գոյն մը ունի. և կ'երեւնայ թէ նոյն տեսակ նիւթով կը շինէին նաեւ ինչուան միջին դարերէն ետքն

ալ: Բայց չորեքտասաներորդ դարուն մէջ՝ Թանաքի շինութեան համար գործածուած նիւթք փոփոխութիւն կրած կը թուին. վասն զի գրութեանց երեւոյթը կ'այլափոխի, և կամաց կամաց կը սկսի տօգոյն կերպարանք մը առնուլ: Ահաւասիկ դիւրին միջոց մը՝ որով հնագէտք ձեռագրի մը հնութիւնն ու ժամանակը կը ճանչնան, թէպէտ և գրութեան թուական չունենան: Նոյնը կըրնանք ըսել և հաստատել ընդհանրապէս նաեւ մեր ձեռագրաց համար, 'ի բաց առեալ այն պատահական պատճառներ՝ որ անոնց արտաքին երեւոյթը կրնային այլայլել: Ընդհանրապէս սեւագոյն էր Թանաքնին. բայց դարդագրոց մէջ կարմիր և ուրիշ գոյն ունեցողներն ալ 'ի կիրառութեան էին. և թագաւորք, ինչպէս ուրիշ ազգաց մէջ, ասանկ ալ 'ի մեզ, իրենց ստորագրութիւնն դնելու համար կարմրագոյն Թանաք կը գործածէին, և կը հաւատարմացնեն մեր խօսքը՝ Լեւոնի մեծին և Հեթմոյ մեր թագաւորաց ինչուան առ մեզ հասած ստորագրութիւնք՝ դաշնագրութեանց մէջ: Այս էր նաեւ Կոստանդնուպոլսոյ կամ Բիւզանդական արքունեաց և Նիկոսիոյ պատրիարքաց սովորութիւնը, յորոց անշուշտ անցած է առ մեզ և յերոպական արքունիս. վասն զի Կարոլոս ճաղատ թագաւորին ստորագրութիւնք կը գտնուին կարմրադեղով: Այսպէս սովոր էին մերքն՝ գրչագրաց գլխատառքն և նաեւ առաջին մէկ կամ երկու երեք տողերը կարմրով, կապոյտ և ծիրանեգոյն դրոշմել և զարդարել. նոյնպէս ակզբնատառից այլեւայլ հաճոյական և արուեստաւոր ձեւեր տալ, թռչնոց, կենդանեաց, ծաղկանց նմանութեամբք և յարմարութեամբ՝ յորս յաճախ գրողին ընտիր ճաշակն ու գիւտաւոր հանճարը կը փայլի: Այսպիսի գրութիւնք շատ են նաեւ եւրոպական, մանաւանդ միջին դարուց պատկանող ձեռագրաց մէջ: Մետաղային և գունաւոր Թանաքներ՝ որոնք, ինչպէս ըսինք, ձեռագրաց զարդագրութեանը կը ծառայէին, ութերորդէն մինչեւ 'ի տասներորդ դարուց գիւտք են և կիրառու-

թիւն, և հետեւորդ դարերուն մէջ առաւելագոյն յաճախութիւն գտած, ինչպէս նաեւ մեր մէջ: Իսկ յերեքտասաներորդ դարու և անկէ ետք՝ ոսկւոյ թերթեր կը գործածուէին՝ արուեստով կպցընելով գրերու վրայ:

Ինչպէս ուրիշ ազգաց՝ ասանկ ալ մեր մէջ, գրչագրողն ու զարդագրող և նկարիչ՝ միշտ մի և նոյն անձը չէր, այլ մերթ նաեւ զատ անձինք, և որք՝ ինչպէս դեռ քիչ առաջ յիշատակն ըրինք Ռսկոյդ կամ Ծաղկոյդ կը կոչուէին: Այս պատճառաւ է որ կը տեսնուին գրչագիրք՝ այս նկատմամբ անաւարտ և անկատար հասած մինչեւ առ մեզ. երբեմն նաեւ գլխաւոր տնագլուխ տառք՝ կամ բոլորովին չնշանակուած, և կամ միայն սեւագեղով՝ զոր նկարողին արուեստը պիտի լրացընէր:

Զեռագիրքը երփնագրելու արուեստը՝ ծանօթ էր հնոց, բայց ոչ կիրառութիւնն ՚ի յաճախութեան. որով հնագոյնք՝ կամ բոլորովին զիրկ են ՚ի զարդուց, կամ խիստ հազուագիւտ, մանաւանդ ութերորդ դարէն առաջ գըրուածներն: Առջի բերան զարդք՝ նկարակերտութեանց անձուկս ահմանէն դուրս չէին ելլեր. ութերորդ և իններորդ դարուց ձեռագրաց մէջ կ'երեւնան բոյսք, տերեւք, թռչունք, և այլն. ապա արաբական զարդք՝ որ տեւեցին՝ առանց կորսնցնելու իրենց նորութիւնն, և չզաղբեցան սիրելի և հաճոյական ըլլալէն՝ մինչեւ ցերեքտասաներորդ դար: Առ Եւրոպացիս՝ գրչագրաց զարդարանաց համար՝ ճոխագոյն դար սեպուած է հնգետասաներորդ. նոյնը կրնանք ըսել նաեւ մերիչներուն համար, թերեւս դար մը կանխելով քան զնոսա. տերեւք, ծաղիկք, պտուղք, կենդանիք և միջատք՝ շատ փափկութեամբ և ճաքտար արուեստով նկարակերտուած են, և յաճախ նաեւ առաւելագոյն նմանութեամբ քան իրենցմէ հնագունից մէջ: Սակայն առ բնութիւնն դարձիւ ալ՝ տեսարանք շատ անգամ հեռանկար արուեստի գեղեցկութենէն անմասն են, և մանաւանդ մարդկային կերպարանաց վրայ բրտութիւն կամ խստութիւն մը կ'երեւնայ:

★
★ ★

Ձեռագրաց յարգն ու պատուականութիւնը՝ կամ իրենց հնութեան և արուեստին, և կամ իրենց մէջ ամփոփուած նիւթին համեմատ է։ Ոմանք այս ամենայն յատկութիւններն միանգամայն կրնան բովանդակել, որով երկպատիկ կ'ըլլայ յարգերին, ոմանք ալ՝ մէկ կամ երկու մասամբ, և անոր համեմատ պատուականութիւննին։ Մեր հայկական ձեռագրաց մէջ ալ՝ թէ՛ մին և թէ՛ մէկալն սակաւագիւտ չեն կրնար սեպուիլ՝ միշտ համեմատաբար ազգային մատենագրութեան ունեցած դրիցը՝ ուրիշ ազգաց մտաւորական հանճարոյ արտադրութեանցը հետ։

Մատենագրութիւննիս կամ յատուկ հայկական է, և կամ յայլոց առ մեզ փոխադրուած։ Առջինին կը պատկանին ազգային հանճարոյ և մտաց երկունք, մինչ երկրորդն թարգմանութիւնք են՝ յայլեւայլ հին և երբեմն նաեւ 'ի նոր լեզուաց։ Թէ՛ ազգային մատենագրութիւնն, և թէ՛ յօտարաց՝ հայկական կերպարանքով մեր ժառանգածը, ունին իրենց մեծ կարեւորութիւնն հայ լեզուին, պատմութեանն, ու յաճախ նաեւ ոչ ազգային մատենագրութեան նկատմամբ։ Առ այս միակ և գլխաւոր օժանդակք երեւցած են ձեռագիրք. առանց իրենց մատուցած մեծ ծառայութեան՝ գերեզմանի լուծեան և միայնութեան պիտի դատապարտուէր նոր սերունդը. և որչափ սիրելի է կեանք, այնչափ անցեալ և բարգաւաճ կեանք մը մեզի ներկայացընող գրեանք ժամանակին անխնայ ձեռքերէն յափշտակուած։ Եթէ գրիչք, օրինակ իմն, անփոյթ ըլլային հետզհետէ ընդօրինակութեամբ, իրենց ձեռքն հասածը մեզի աւանդելէն, ընդհանուր գիտութեան համար մեծ պարապ մը պիտի բացուէր. պատմական ուսմանց շղթային օղակք՝ կոտրուած և ջախջախ դրից մէջ պիտի ներկայանային։ Նոյնը կրնանք ըսել

Նաեւ յօտար լեզուաց 'ի հայ եղած թարգմանութեանց համար: Անոնց սկզբնագիրք՝ մերթ մասնական և մերթ ալ ամբողջ կորստեան մը ենթարկուած են. տեղ տեղ յանհմտութենէ և կամ յանհաւատարմութենէ գաղափարողաց՝ աղաւաղ և անհարազատ կերպարանօք ապագայից աւանդուած. որով յաճախ թարգմանութեանց դիմել հարկ կ'ըլլայ՝ լուսարանելու և 'ի ձեռնագրութեանց արբելու համար: Միւս այլ բազմաշահ ծառայութիւն՝ զոր ըստ վկայութեան նոցին իսկ եւրոպէացի երախտապարտ իմաստնոց՝ հայկական ձեռագիրք մատուցած են Հնութեան և գիտութեանց:

Գալով 'ի մասնաւորի մեր ազգին, մենք չունինք ըզպատմութիւն արուեստից, և անոնց բարգաւաճանացը կամ անկման: Այսպիսի էական պակաս մը՝ եթէ ոչ լիւռլի, սակայն մասամբ կը լեցընեն գրչագիրք: Թէ ինչ վիճակի մէջ էր իններորդ դարէն 'ի վեր հայ ազգին մէջ նկարչութիւն, զարդագրութիւն կամ նկարակերտ միւս գիտնք, ճարտարապետական ձեւ և ճաշակ, և ասոնց ամենուն վրայ որպիսի և որչափ ազդեցութիւն ունեցած էին յոյն և արաբական արուեստք. երբ կամ ինչ կերպով անոնց տեղ սկսաւ մուտ գործել եւրոպական ծանօթութեան հետ նաեւ արուեստ և ճարտարութիւն, այս ամենուն նկատմամբ՝ պատմութիւնը լուռ և համր կրնայ սեպուիլ մեզի համար. և անոր լուծեան դարմանը՝ գուհացուցիչ կերպով կը մատուցանեն մեզ գրչագրողք՝ դարէ դար շարունակեալ պատմութիւն մը՝ սխրալի օրինակներով, դնելով մեր առջեւ իրենց բազմաթիւ և գեղեցիկ նկարներով:

Խիստ քիչ է ունեցած տեղեկութիւննիս մեր նախնեաց առանին և քաղաքային սովորութեանց և կիրառութեանց. ոչ անոնց զինուորական զարդուց և կազմածոց, գործածած զինուց, զգեստուց, կահից և կարասեաց: Չունինք իբրեւ զՅոյնս և զՀռովմայեցիս հրաշակերտ արձաններ և քանդակներ՝ հնախուզից և ուսումնականաց գիտութեանն

և քննութեան 'ի ճարակ և 'ի սնունդ: Սակայն մեր գրչագիրքն քննած ատեննիս՝ բազմաթիւ նկարուց վրայ բաւական ճշդութեամբ այդ ամէնը կը ներկայանան մեզ. ոչ լոկ քաղաքային և զինուորական սովորութեանց հանդերձանք, կազմածք և զգեստք, այլ նաեւ ինչուան ազատաց ու թագաւորաց յատուկ կամ սովորական պատմունանք, ծիրանիք, և այլն:

Զունինք դարձեալ մեզի համար մասնաւոր և մանրամասն բուն ազգային աշխարհագրութիւն կամ տեղագրական նկարագրութիւն. և ոչ կարգաւորեալ ստորագրութիւն մեր ընդարձակ հայրենեաց հողուն վրայ սփռուած քաղաքաց, գիւղից և մանաւանդ անթիւ վանորէից և անոնց գործունէութեան, և հայրենեաց մատուցած ծառայութեանց թէ՛ կրօնից և թէ՛ ուսմանց պահպանութեան և բարգաւաճանաց նկատմամբ: Այս կողմանէ ալ շատ օգտակար կերպով ուսումնասիրելու ընդարձակ տպարէզ մը կը բանան ձեռագիրք՝ իրենց յիշատակարաններով՝ հետաքննական տեղեկութիւններ տալով մեզ այդ ամէն նիւթերուն վրայ:

Ունինք ազգային պատմչաց ոչ աննշան թիւ մը. բայց յաճախ ընդհատութեանց հանդիպելով՝ կը բռնադատուինք ոստիւն մը ընել. և այդ բռնադատ անցքը՝ շատ անգամ կամ բոլորովին մեր պատմութեանց փափաքելի շարունակութեան թելը կը կտրէ, և կամ մթին և անորոշ դէպքերու մէջ կը ստիպէ թափառիլ: Հոս ալ գրչագիրք մեզի օգնութեան կը հասնին՝ մեր արդ իսկ յիշատակած բազմաթիւ և բազմավէպ պատուական յիշատակարաններով: Զենք գիտեր թէ արդեօք եւրոպական գրչագրողք ալ ունեցնէ են այդ սովորութիւնը՝ զոր մերք, գրեթէ ամէնքը՝ սակաւաւոր բացառութեամբ, շատ գովութեամբ ու պիտանի կերպով բանեցուցած են, իրենց ժամանակակից դէպքերը՝ սփոփիչք կամ տխրականք, ընդօրինակած գրքերուն վերջը աւելցնելով. և որոց ժամանակագրական կարգի վրայ առնուած ամբողջութիւնը՝ պատ-

մական տեղեկութեանց բովք մը կրնան կազմել: Քանի՜ քաղցր էր և մխիթարական, — մանաւանդ ժամանակաց և դարուց տխրութենէն լքելոց և տրտմեցելոց, — արտասուալից աչքերով թափառիլ անոնց մէջ, ու նախնեաց փառաւոր ժամանակաց, առաքինութեան՝ գիտութեան և քաջութեան դարուց սիրալի այլեւայլ յիշատակաց հանդիպիլ: Օրինակ իմն, մեր բարեպաշտ ու աստուածասէր թագաւորաց համար գրուած վերը յիշուած Յայսմաւուրաց մէջ կարդալ հետագայ տողերը՝ և իրաւամբ սքանչանալ այն նշանաւոր անձանց վրայ որ գիտէին արութեամբ նաշատակիլ ի պատերազմունս իրենց հայրենեաց պաշտպանութեանն ու ապահովութեան համար, ու երկրաւոր փառաց մէջ չմոռնալով զերկինս, զէնքը առ ժամանակ մի մէկդի դրած ատեննին՝ կը զմայլէին երկնաքաղաքացի առաքինեաց վարուց ընթերցմամբ. « Տէր Աստուած վայելիլ տացէ զգիրքս թագաւորին մերոյ Աւշնի, և որդւոյ նորա Ղեւոնի »: — « Կեցո՛, Քրիստոս, զթապաւորս Աւշին և զորդի նորա Ղեւոն զօրութեամբ քով »: — « Տէր տայ յաղթութիւն բարեպաշտ թագաւորին մերոյ Օշնի »: — « Տէր Յիսուս Քրիստոս զօրացուցանէ զբարեպաշտ և զաստուածասէր թագաւորն մեր Օշին և զդեռաբոյս մանուկն իւր Ղեւոն առաւել քան զառաւել, և քան զամենայն զօրս իւր զօրացուցէ Քրիստոս ի վերայ թշնամեաց իւրոց »: Երբ առ սուրբ Կոյսն դառնալով կը մաղթէ. « Մայր սուրբ, բարեխօսեա առ Քրիստոս վասն բարեպաշտ և տօնասէր թագաւորին մերոյ Օշնի, յաղթող լինել ընդդէմ հակառակորդ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի »: — « Սուրբ և տօնելի ծննդեամբ Մօր քո Քրիստոս զօրացո՛ զնորոգ օծեալ բարեպաշտ թագաւորս մեր Աւշին, և զդեռաբոյս մանուկն իւր զՂեւոն »: Յիշելով և յիշատակելով զսուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ. « Տէր Յիսուս Քրիստոս քահանայապետ յաւիտենից, քահանայապետիս քո և վկայիս բարեխօսութեամբ և ամենայն սրբոց զոր յիշատակեցաք յայսմ ամսի, զօրացուցանէ

զբարեպաշտ և զաստուածասէր Թագաւորն մեր Աւշին, և զդեռաբոյս մանուկն իւր զԼեւոն առաւել քան զառաւել. և զամենայն զօրս իւր զօրացուցէ Գրիստոս 'ի վերայ Թշնամեաց իւրոց» : — Զսուրբ վնայուհին Հռիփսիմէ. « Հարսն Գրիստոսի, որ վերափոխեցար այսօր վկայական մահուամբ դշխոյ զարդարեալ նստար ընդ աջմէ երկնաւոր Թագաւորին, զծնեալքս 'ի կուսական երկանցդ՝ զեկեղեցին Հայաստանեայց, որք վերապատուեմք զքեզ տօնախմբութեամբ, ընկալ 'ի պարս քո յերկնաւոր առադաստիդ. և յիշեա առ Աստուած զբարեպաշտ Թագաւորն մեր Աւշին և զորդին իւր Լեւոն՝ զօրացուցանել զնա ըստ կամաց իւրոց» : — Զսուրբ Թագաւորն Տրդատ. « Բարեխօսութեամբ ոռւրք Թագաւորիս, երկնաւոր Թագաւոր մեր Գրիստոս, զօրացո՞ զբարեպաշտ ծառայն քո զԱւշին Թագաւոր Հայկազանց », և այլն :

Ասանկ պատմական յիշատակարանք ուրիշ գրչագրի մը մէջ. Յռն. ԻԲ. « Եւ յայսմ առուր Հանգեալ 'ի Գրիստոս Զապել Թագուհի առաջինն » : — Յռն. ԻԳ. « Յայսմ առուր Հանգեալ 'ի Գրիստոս պր. Թորոս՝ Լեւոն Թագաւորի եղբայրն որ սպանաւ յանօրինաց » : Փետր. Ա. « Յայսմ առուր Հանգեալ 'ի Գրիստոս պարոն Ըռովրէն յազգէն Բագրատունեաց որ էառ զԵղիկիայ և կայ 'ի կաստաղաւնն » : — Մարտ Զ. « Յայսմ առուր Հանգեալ 'ի Գրիստոս Սմբատ Թագաւորն որդի երկրորդ Լեւոն Թագաւորն որդի երկրորդ Լեւոն Թագաւորին և կայ 'ի Ներքըրունթն » : — Փետր. Զ. « Յայսմ առուր Հանգեալ 'ի Գրիստոս Լեւոն Թագաւոր երկրորդն, որոյ ողորմեացի նմա Տէր » : — Մարտ. Ը. « Յայսմ առուր փոխեցաւ 'ի Գրիստոս պարոն Կոստանդին որդի Լեւոն Թագաւորի, և կայ 'ի Կոստանդինապօլիս » : — Ապրիլ Ե. « Յայսմ առուր Հանգեալ 'ի Գրիստոս տղայն Ստէֆանէ որդի երկրորդ Լեւոն Թագաւորին և կայ 'ի Դրազարկն » : — Մայիս Բ. « Յայսմ առուր Հանգեալ 'ի Գրիստոս առաջին Թագաւորն Հայոց Լեւոն » : — Մայիս Ե. « Յայսմ առուր Հան-

գեաւ 'ի Գրիստոս թագաւորն Հայոց Գագիկ որ սպանաւ յորդոնցն Մաթալէի » : — Մայիս 2. « Յայսմ ... քաջ և յաղթող պարոն Ըռովբէնն ազգական թագաւորին Գագիկայ » : Կը թողունք ուրիշ ասոնց նման յիշատակարաններն, որոնք կարծես թէ մեր արքայազանց լռիկ ու խաղաղաւէտ հանգստարաններն կը փոխադրեն զմեզ :

Շատ անգամ ալ՝ քաղաքական իշխանութեամբ ճոխացեալ ու եկեղեցական նուիրապետութեան դասակարգին մէջ իրենց արդեամբք և սրբութեամբ փայլեալ նշանաւոր ու փարելի անձանց իսկադրոշմ գրութեանց կը հանդիպինք, որով բազմապատիկ կ'առաւելու գանոնք ամփոփող գրչագրաց յարգը : Ռուբինեան արքունեաց ժամանակներէն մինչեւ առ մեզ հասած քանի մը հրովարտական տակ՝ Լեւոնի առաջնոյ, Հեթմոյ, Լեւոն երկրորդի ինքնապիր ստորագրութիւնքը տեսած ու կարգացած ատեննիս, անմարթ է որ մտքով չյափշտակուինք այն արքունեաց մէջ՝ անցեալ փառաց և մեծութեան յուշարարք, ուր այդպիսի բարձրագոյն վաւերացումանց գործեր կը կատարուին : Այսպէս չեն կրնար անզգայ մնալ սիրտք և աչք երբ հռչականունն Սմբատայ գունդը տապալի, Պաղտինի՝ Հեթմոյ արքայազարմ իշխանաց՝ բուն իրենց ձեռքով, կամ իրենց համար գրուած մատենից հանդիպին, և որ իրենց իշխանական ձեռքերէ անցեր են :

Կարելի չէ դարձեալ հետեւեալ տողերն ընթեռնուլ՝ առանց սրտից իրաւացի յուզման՝ երբ կը յիշեմք թէ զանոնք խորհողն ու մելանաւ արտադրողն եղած է՝ անմահականն և սիրելին Ներսէս Լամբրոնացի, իր սուրբ և օրհնաբաշխ ձեռքովն :

« Փառք և գոհութիւն նմա որ սկիզբն է և կատարած 'ի նւաստ վաստակաւորէ Ներսիսէ : Տառապեալ Ներսէս, վրիպեալ յառանձինն խոկմանէ . վերակացութեամբ Տարսոնի քաղաքին և որ 'ի նմա մեծի եկեղեցւոյն պաշտամամբ . զբաւսանս իմոյ զբաղմանցն ստացայ զվաստակ

գրչութեան 'ի մատեանս աստուածային. լեզուաւ բազում անգամ զքաղաքականն ընդ հոքս, և հիւսմամբ ձեռին և մտաց աստ դեգերելով՝ զբնականն և զկրթականն խոկմամբ յաստուածայինս կերակրելով զոգի. ո՛հ ո՛հ՝ թերեւս ըստ մեծ Քրիստոսի գթութեանն պատահեցայց 'ի զերկնից արքայութիւնն բռնաբարողաց. 'ի թու' ՈՒԴ » :

Միւս յիշատակագիր մ'ալ նոյն սուրբ և համբուրելի ձեռաց. « Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն, ամէն : — 'ի թու' ՈՒԴ աւարտեցաւ. հիմն հաւատոյ գիրս Պարապմանց՝ զոր իմ Ներսիսի տրուպ և անարժան բանասիրի՝ 'ի վարժումն իմաստից գոյով ընթերցաւ ընդ բազում բանս սրբոց և զսրբոյն Կիւրղի քննութիւնս ուղղափառ հաւատոյ՝ և 'ի դիպող ժամանակի եկեալ 'ի հայրենի աշխարհս՝ սկիզբն ետու առնել սմին 'ի ձեռն՝ պաշտանակցի եղբար մեր Յովսեփա՝ և ձեռամբ իմով աւարտեցաւ 'ի գծուծ և 'ի մրճոտեալ աւրինակէ : Ընդ որ յոյժ գտանես և զաւգտաբանս՝ աւրէ՛կս եկեղեցւոյ » :

Երրորդ մ'ալ 'ի Փարիզեան մեծ մատենադարանի՝ Նոր կտակարանաց յունարէն օրինակի մը մէջ, և դիմացը 'ի հայ գրուած 'ի նոյն սրբոյ Լամբրոնացւոյն՝ հետեւեալ համառօտ յիշատակարանաւ. « Ներսէս նուաստ եպիսկոպոս Տարսնոնի, սիրով վաստակաւոր 'ի սուրբ մատեանս, զոր ծերացեալ գտի ըստ հելլենացւոյդ, և նորոգեցի ըստ հայւոյդ. շնորհի աղաւթից 'ի վայելողացդ լինիմ արժանի » :

Ուրիշ՝ թէ արքունական տոհմիւր, և թէ նուիրական բարձր աստիճանաւ հռչակաւոր և մեծանուն անձի մը՝ Յովհաննու Արքայեղբոր ձեռագիր գրչութեանց մէջէն հետեւեալ քանի մը տողեր :

Աւետարանի մը յիշատակարան. « Շնորհիւ տեառն և ողորմութեամբ կատարեցաւ սուրբ աւետարանս 'ի յընդիրաւրինակէ, 'ի վայելումն աստուածասէր իշխանին պաւրոն Սմբատայ որդւոյ հանգուցեալ և բարեպաշտ իշխա-

նին պարոն Կոստայ, և Հանգուցեալ մաւրն իւրոյ տիկին Շահանդըխտին, և Հանգուցեալ եղբարցն պարոն Բակուրան և պարոն Կոստանդ: Քրեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ սուրբ և ընտրեալ աստուածահաճոյ արքեպիսկոպոսին սուրբ Ուխտին Գռներոյն տէր Յոհաննէսի, որդի աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Հանգուցեալ 'ի Քրիստոս պարոն Կոստանդեայ Թագաւորահօրն:

« Քրեցաւ սա 'ի Հայրապետութեան տեառն Յակոբայ, և 'ի Թագադրութիւնն Հայոց աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանին Լեւոնի: Քրեցաւ 'ի մեծ թուակ. Հայոց ԶԻԷ »:

Յաւարտ նախադրոշքեանն Մատթէի. « Երջանկացդ պարու հայցեմ, յիշել զեղկելի ոգիս 'ի բարին Քրիստոս. զՅոհ' եպիսկոպոս, և զԾնողսն իմ, և Աստուած զձեզ յիշեսցէ »:

Ի վերջ առետարանին Մատթէի. « Բազմամեղ և դատապարտ ոգւոյ գրողիս Յոհ' եպիսկոպոսի թողութիւն խընդրեցէք 'ի Քրիստոսէ տեսողք նորա »:

Ի վերջ առետարանին Մարկոսի. « Զեղկելի ոգիս զՅոհ եպ' զարքաեղբայր Հայոց, զգրող սորա և զստացող՝ որք ժառանգէք զսա կամ գաղափարէք, յիշեցէք զԾնողսն մեր, և զքնաւ զարմսն միաւք հանդերձ. զի յոյժ տանլիմ յուղղոյն գիւտ. և զձեզ տէր յիշեսցէ. ամէն »:

Այս իսկագիր յիշատակարանաց մէկ քանին՝ ճիշդ նըմանահանութեամբ կը տեսնեն ընթերցողք 'ի հանդիպոյ դրուած պատկերին մէջ:

*
* *

Հայերէն գրչագրաց գլխաւոր և պատկառելի թուով աւանդապահք են ազգային երկու պատմական վանաց Մատենադարանք յԵջմիածին և յԵրուսաղէմ. թնոնցմէ ետքը Մխիթարեանց ուխտի Մատենադարաններն 'ի Ս.

Ղազար և 'ի վիէննա . Անտոնեանց' 'ի Միջագիւղ կոստանդնուպոլսոյ . Փարիզու ազգային Մատենադարանն , այլ և այլ վանորայք 'ի Հայաստան . Բրիտանական Մուսէոնն 'ի Լոնտրա . Վատիկանեան գրատունն 'ի Հռովմ' , կայսերականն 'ի վիէննա , արքունականն 'ի Մոնաքոյ , և այլն :

Հ Ա Յ Ե Ր Է Ն Լ Ե Զ Ո Ւ

Հայերէն լեզու : — Իր ծագումն և սկզբնաշրոշրիւն ըստ ազգային պատմութեան : — Արդի բանասիրութեան կարծիք նոյն խնդրոյն վրայ : — Հայկական լեզու յասուջ քան զհինգերորդ դար : — Թարգմանչաց դար : — Այլ և այլ կերպարանափոխութիւնք լեզուին : — Հերեմարանութիւն : — Հայ լեզուն մինչ 'ի սկիզբն երեքտասաներորդ դարու :

Ինչպէս ամէն ազգ , ասանկ ալ ամէն արդէն կամ 'հիմա խօսուած լեզուք ունին , կամ պէտք է ունենան , իրենց սկզբնաւորութեան կամ ծագման պատմութիւնը : Բայց ինչպէս ազգաց , ասանկ ալ լեզուաց պատմութիւնք՝ իրենց մթին , անորոշ ու երբեմն նաեւ անթափանցելի կէտերը կ'ունենան :

Նոյնը կրնանք ըսել՝ ինչպէս մեր տոհմային հին պատմութեան , ասանկ նաեւ անոր լեզուին նկատմամբ . մանաւանդ թէ հայերէն լեզուին պատմութիւնը , — անոր սկզբնաւորութիւնն , յառաջադիմութիւնն , այլեւայլ փո-

փոխութեանց ենթակայ ըլլալն՝ իրօք կամ կարծեօք, — նոյն լեզուն խօսող ազգին պատմութենէն շատ աւելի մթին կը գտնենք: Այս մթութիւն՝ պատճառ տայ այլեւայլ կարծեաց, որոնք իրարմէ քիչ կամ շատ հաւանաւ կանութիւն որով և ընդունելութիւն գտած են առաջի հմտից և բանասիրաց:

Մենք՝ քանի որ բանասիրութիւնն իր վերջին և վճռական խօսքն չէ կրցած ըսել այս խնդրոյն համար, երկու տեսակէտով խօսինք անոր վրայ՝ համառօտիւ, ինչպէս գրքուկիս չափը կը պահանջէ:

Ա. Հայ լեզուին ծագումն և սկզբնաւորութիւն՝ ըստ ազգային պատմութեան և աւանդից:

Բ. Արդի եւրոպական՝ և մասամբ նաեւ ազգային բանասիրութեան կարծիք նոյն խնդրոյն վրայ:

Նախ ըստ ազգային պատմութեանց: — Հնոց մէջ՝ բաց 'ի խորենացւոյն ուրիշ մը չենք գտներ մեր ազգին ծագման և սկզբնաւորութեան խնդրով զբաղող. մանաւանդ թէ այն նշանաւոր պատմագրէն ետքն եկողք՝ գրեթէ ամէնքն իրենց պարտք մը սեպած են իրեն հետեւիլ, նոյն կարծիք ունենալ և աւանդել:

Այս հետեւողութեամբ վարուած էր նաեւ ազգային նոր բանասիրութիւնն ու պատմագրութիւնն ինչուան դարուս կէսը: Իսկ օտարք՝ որ ինչուան դարուս սկիզբը կամ բոլորովին զուրկ, և կամ ամենաքիչ տեղեկութիւն ունէին ազգերնուս, որով և լեզուին ծագմանը վրայ, բռնադատուեր են իրենց ծանօթ, բայց յաճախ անստոյգ և կեղակարծ աղբերաց մէջ մերթ ընդ մերթ փնտռել զայն. և հմտագոյնք՝ նախապատիւ սեպած են, առանց յամենայնի իրեն համամիտ ալ երեւնալու, խորենացւոյն հետեւողութիւնը, որուն գրուածքը երկու դարէ 'ի վեր լատինական թարգմանութեամբ ծանօթացած և մեծարուած էր յարեւմտեայց:

Լեզու մը չիկրնար ձեւանալ՝ ինչուան որ իրմէ առաջ ձեւացած չըլլայ նոյն լեզուն գործածող ժողովուրդը. ուստի և հայ լեզուին սկզբնաւորելուն պատմութիւնը՝ զանիկայ խօսող ժողովրդեան մէջ փնտռելու ենք: Քաղաքական պատմութիւննիս ըստ մարիբասեան պատմական սեպուած աւանդութեանց, մեզի անանկ հնութիւն մը կու տայ՝ զոր քիչ ազգ, մանաւանդ թէ աւելի որոշ խօսելով՝ թերեւս ուրիշ մը ունեցած չէ, բաց յերբայեցւոյ: Հնութիւն մը՝ որուն սկիզբը առասպելներով մթացած չէ. քաղաքականութիւն մը՝ որուն սկզբնաւորելը ծառոց և անտառաց մէջ չփնտռուիր, ու կրօնք մը՝ զոր սուտ աստուածոց մոլորութիւնը չպղտորեր: Մեզի համար ըստոյգ ու անտարակուսելի կերպով կ'աւանդուի մեր սկզբնաւորութիւնն՝ այն համաշխարհական աւերմանէն ետքը, զոր սուրբ գիրք կը ներկայացնեն ջրհեղեղի պատուհասիւ և անոր հետեւանք դէպքերով, և ուսկից ետքը Աստուած կրկին լինելութիւն կու տայ բոլոր աշխարհի:

Աստուածաշունչ գիրք կը պատմեն թէ տապանը Հայառ տանի մէջ Արարատ լեռան վրայ նստաւ: Հոն հոյ՝ աշխարհի երկրորդ ստեղծման նախահայրը՝ բնակեցաւ. հոն որդիք ունեցաւ ու որդւոցը որդիք: Հոն սկսաւ բազմանալ ժողովուրդը, և անկէց ստիպուեցան մարդիկ իրարմէ բաժնուիլ, որոշ ազգութիւններ ձեւացընելով:

Չուզելով ալ հետեւող կամ պաշտպան երեւնալ այն կարծեաց որ ինչուան ջրհեղեղ ազգաց ու լեզուաց միութիւն կ'ենթադրէ, կամ ընդդէմ մեր համոզման ալ՝ յարգելով անոնց կարծիքը որ կը հակառակին, կը խրժրծեն և կամ ըստ քիմն՝ սուրբ գրոց յայտնի պատմութիւնն ու խօսքը կը կամակորեն, պէտք է ընդունինք թէ հոյ լեզու մը ունէր զոր կը խօսէր, 'ի նախնեաց իւրոց աւանդուած: Այս լեզուն բնականաբար ու յաջորդաբար

պիտի անցնէր և տեւական մնար իր սերնդեան մէջ: Ինք կրնար ուրիշ տեղոյ մը ծնունդ ըլլալ և ոչ այն երկրին՝ որուն այսօր Հայաստան անունը կու տանք. բայց սուրբ գրոց անհակառակելի պատմութեամբ՝ Աստուծոյ կամքը իրեն երկրորդ հայրենիք կու տար զԱրարատ. հոն կը կը հանգչէր զինք համայնալինջ ջրոց ողողմանէ փրկող տապանն, հոն կը մատուցանէր իր շնորհակալութեան զօհը, ու իրեն կրկնակի սիրելի այդ հողոյն վրայ տա-
րածուած երկնակամարին վրայ՝ կը նկատէր աստուածային հաշտութեան նշանակ լուսասփիւռ բազմագունեան ա-
ղեղը:

Ոչ հարկ և ոչ ալ հնարաւորութիւն կրնար ըլլալ, որ նոյ թողու հեռանայ այն տեղերէն. մանաւանդ որ հոն եղած արգաւանդ դաշտերն, օդոց մաքրութիւնը, ակա-
նակիտ ջուրք՝ յորդորամիտ պիտի ընէին զինք իր բնակու-
թիւնն հաստատելու: Եւ ասանկ ալ ըրած է ըստ ազ-
գային նախնի և ինչուան մօտ ատեններս մեծարուած
աւանդութեանց:

Նոյի և իր սերնդոց՝ ինչուան աշտարակաշինութեան դէպքը, մէկ լեզու ունենալնուն կը վկայէ Մովսէս՝ Ծնըն-
դոց գրքին մէջ, որոշ և բացայայտ խօսքով. և կը յա-
ւելու թէ լեզուաց միութիւնը՝ չարեաց պատճառ մը ըլ-
լալուն, Աստուած Սենաարայ դաշտին մէջ ամենուն լե-
զուն խառնակեց. ու այն նորակերպ պատժով՝ ամէն ազ-
գաց սկզբնաւորութիւնն ըրաւ:

Հոս պէտք է զանազանեմք նախ, թէ ի՞նչ պատճառաւ մարդիկ սկսան Հայաստանէն ցրուիլ: — Այս ցրման պատ-
ճառը՝ եթէ մեր հին պատմութեանց մէջ փնտռենք, կը գտնենք որ ոչ ընտանի պատերազմաց և ոչ ուրիշ մաս-
նաւոր առթով մը եղած է, այլ ժողովրդեան բազմաճա-
լուն ու տեղոյն անձկութեանը համար: Ըսել է թէ Հա-
յաստանի մէջ մնացին այնչափ ժողովուրդք՝ որ իրենց բա-
ւական սեպեցին երկրին ընդարձակութիւնը: Ուստի և
հետեւաբար ասոնց լեզուն անփոփոխ մնաց Սենաարայ

դաշտին խառնակութեանը մէջ. այն պատիժը՝ յանցանաց՝ պատիժ էր, ու յանցանքին մէջ մաս չունեցողները 'ի հարկէ պատժէն ալ ազատ կ'ըլլային:

Մեր Հայկ նահապետը՝ Սենաար գացողներուն հետ էր, ու անոնց կրած պատուհասին կցորդ. բայց երբ աշտարակը կործանեցաւ, Հայկ մէկէնիմէկ դարձաւ 'ի Հայաստան. և անտարակոյս հոն փոխանակ ինքը ուրիշներուն իր լեզուն սովրեցընելու, ինքը անոնց լեզուն կրկին սովրեցաւ:

Այս դէպքէն ետքը պատմութիւննիս այլ և այլ պարագաներ մեր առջեւ կը դնէ, որոնք լեզուներնուս հընութեանը մեծամեծ ու անտարակուսելի հաւաստիք կըրնան սեպուիլ: Լեռնադաշտակի մը վրայ տեղ մը կը շինէ Հայկ իր բնակութեանը համար, ու անունը Հարք կը կոչուի. գիւղ մը կը շինէ՝ ու Հայկաշէն կը մնայ այն տեղւոյն անունը. Բելայ հետ կը պատերազմի 'ի Զորն Հայոց, ու իր առաջին յաղթութեան յիշատակը մշտնջենաւորելու համար՝ քաղաք մը կը շինէ ու Հայք կը կոչէ. Բելայ ինկած տեղւոյն ալ՝ Գերեզմանք անունը կուտայ:

Նոյն հին և հաւատարիմ պատմութիւննիս՝ որ Խորենացւոյն կամ Մարիբասայ ձեռքով մեզի հասած է, Հայկայ յաջորդաց նկատմամբ ալ ասանկ նման օրինակներ մեզի կ'ընծայէ. Արագած (լեռը) Հայկայ Արմենակ որդւոյն անունէն ելած. Արմաշիր՝ Հայկազանց հին ու նուիրական քաղաքը՝ Արամայիսէն. Մասիք լերան անունը՝ Ամասիա նահապետէն, Սիւնեաց կամ Սիսական նահանգին անունը Սիսակէն, Շիրակ գաւառին անունը Շարայէն. Գառնի՝ Գառնիկ նահապետէն, Գեղամէն՝ Գեղ լեռը ու Գեղարքունի գաւառն ու ծովը, նմանապէս փառախոտ ու Յուակերտ աւաններուն անուանքը՝ Փառոխ ու Յուակ նահապետաց անուններէն. Այրարատ անունն ալ Արա գեղեցիկ նահապետին անունէն առնուեցաւ, ու զիւրով նշանակել անշուշտ թէ այն գեղեցիկ ու ծաղկա-

ւէտ դաշտերը՝ Արայի անպարտ արեամբը արատաւորեցան:

Ասոնց կարգէն են նաեւ մեր ուրիշ նահապետաց անուանքը, որոնց անուանը հետ է նաեւ իրենց նշանակութիւնը. ինչպէս. Հաւանակ, Վաշտակ, Առնակ, Նորայր, Զարմայր, Պերճ, Բազուկ, Սկայորդի, Հրաչեայ, Պաճոյճ, Տիգրան, Վահան, Վահէ, և այլն: Եւ ասոնց անուանը նշանակութիւնը իրենց վրայ ըլլալուն վկայ է Գր. Մազիստրոս. « Ո՛ր Գեղամայն գեղեցկութիւն... ո՛ր Փառնակ փառացի, ո՛ր Հաւանակ դիւրահաւան... ո՛ր Նորայր՝ վասն զի նոր արիութիւն ցուցանէր... ո՛ր Հրանտ հրատեսակ. ո՛ր Յուսակ՝ յուսացեալ զօրութեամբ »:

Այս ամէն օրինակները՝ եթէ չուզենանք մեր հին պատմութեան հետ գեղեցիկ ու փառաւոր անցեալ մը ուրանալ, առանց կարող ըլլալու՝ վերցուածին կամ մերժուածին տեղ՝ մտքերը համոզող բան մը դնել, բաւական պիտի սեպուին ի ցուցանել թէ Հայկազանց օրերը, մեր նախնեացը ժամանակ, հայերէն լեզուին գործածութիւնը կար: Այս խօսքին երաշխաւորութիւնը՝ անոնց խօսած լեզուին՝ մեզի իմանալի լեզու ըլլալն է. կամ թէ ըսենք՝ նոյն նշանակութեամբ հասկընալնին այն բառերը՝ ինչպէս որ մենք հիմայ կը հասկընանք:

Ուստի և այս կարծեաց հետեւողաց և ընդունելի են. թաղրուած դրութեանց առջեւ՝ ինքնիրեն կ'իյնան նոր բանասիրութեան յայտնած այլ և այլ կարծիք՝ որ կ'ուզեն մեր լեզուն ուրիշ երկրորդական լեզուներէ առաջ եկած սեպել, ու անոնց լեզուին մէջ փնտռել մեր լեզուին ծագումը:

Ասով չեն ուզեր մերժել՝ թէ կրնայ կամ ունի մեր լեզուն այլ և այլ նմանութիւն ուրիշ լեզուաց հետ. բայց նմանութիւնք՝ շատ անգամ ուրիշ երկրորդական ու անհրաժեշտ պարագաներէն առաջ եկած կը համարին: Ինչպէս մերձաւոր ազգի մը տիրապետութիւն՝ կրնայ նոյն ազգին հետքը ձգել ընկճած ժողովրդեան լեզուին մէջ:

ուսումնական գրաւում մը՝ անկարելի է որ առանց իր նշմարանքը թողլու՝ բոլորովին ելլէ այն երկրէն. վաճառականութիւնը՝ որ շատ անգամ այլ և այլ յարաբերութեամբք երկու կամ զանազան ազգեր իրարու հետ կը միացնէ, կրնայ իր ազդեցութիւնը ունենալ նաեւ լեզուին վրայ: Ինչպէս պարսիկն, յոյնն, արաբացին և անոնցմէ ետքն մեր ազգին հետ վերաբերութեան մէջ գլխաւոր ազգեր՝ ունեցեր են իրենց ազդեցութիւնը մեր լեզուին վրայ, նաեւ ընտրելագոյն մատենագրաց երկասիրութեանց մէջ, անտարակոյս նախընթաց ազգք և ժողովուրդք ալ՝ իրենց այլ և այլ յարաբերութեամբք զոր յաջողեր են ունենալ, թողեր են ի մեզ իրենց հին քաղաքականութեան և սովորութեանց հետ՝ նաեւ լեզուի հետք, և որ փոփոխակի կերպով ալ կրնան ենթադրուիլ: Թէ՛ ազգային և թէ՛ օտար բանասէրք՝ ամենահին սեպուած լեզուաց վրայ իրենց ըրած համեմատական և բաղդատական քննութեանց մէջ չեն տարակուսիր այս բանիս վրայ. և առանց կարող ըլլալու ճշդել և ստուգել թէ հայերէն լեզուին բուն ծագումն և սկզբնաւորութիւնն ուստի՝ է, Գոսսաքոֆ գտեր և հրատարակեր է բազմաթիւ բառեր բեւեռական արձանագրութեանց մէջ, զարմանալիք իրենց նմանութեամբ հայկական լեզուի հետ և զորս հրատարակած է ի Փեթրպուրկ իր մէկ ընտիր գրուածոց վերջը: Պատկանեան՝ հայկական և հին լեզուաց վրայ ըրած հմտական երկասիրութեամբքն պատկառելի հեղինակութիւն, ինք ալ մասնաւոր գրուածքով մը՝ որ նոյնպէս հրատարակուած է ի մայրաքաղաքին Ռուսաց, ցուցեր է թէ որչափ շատ են հայկական լեզուի մէջ բառեր՝ որոց ձայնն ու նշանակութիւն նման է սանսքրիթ, զենտ, պարսիկ, յոյն ու երբեմն նաեւ լատին բառերու հետ: Այս նմանութիւնքը՝ ունեցած են իրենց պատճառները նաեւ մեր լեզուին նկատմամբ, ինչպէս քիչ ետքը պիտի տեսնենք:

Անցնինք եւրոպական բանասիրութեան այս խնդրոյս համար յայտնած կարծեացը :

Թէպէտ և ազգային պատմութիւն և հնութիւնք՝ ցարդ չեն ունեցած եւրոպացի գիտնոց խուզարկութեանց մէջ գլխաւոր ու նախնական կարեւորութիւն և դիրք մը, սակայն ասիական մեզի դրացի ու մեզմէ շատ աւելի հնագոյն յիշատակներ թողուցող ազգաց ու ժողովրդոց, ու անոնց բնակութիւնն ծածկող աւերակաց ու շինուածոց մնացորդներուն վրայ իրենց քննութիւններն ըրած ատեն, հանդիպեր են նաեւ արդէն հին Յունաց և Հռովմայեցւոց շատ իսկ ծանօթ մեր ազգին անուանն ու երկրին. և այդ անունն ու երկիր՝ արթնցուցեր է հետաքրքրութիւն մը՝ անոնց հին աշխարհի պատմութեան մէջ բռնած տեղւոյն և դասակարգութեան :

Իրենց համար՝ ազգային աւանդից մեզի և մեր լեզուին համար տուած ծագումը՝ ՚ի պատմական հաւաստեաց զուրկ, մանաւանդ թէ երբեմն անոնց ընդդիմամարտ են թադրութիւնք են, և պարզապէս իղձք՝ որ իմաստասիրաբար արժէք մը չունին : Սակայն ասով հանդերձ՝ նկատելով Հայաստանի աշխարհագրական դիրքն, չեն տարակուսիր ամենահին ժամանակներէ ՚ի վեր՝ մարդկային ազգի բնակութեան որրան համարիլ այդ երկիրը : Իրենց մեր ազգին և լեզուին սկզբնաւորութեան և ծագման նկատմամբ ունեցած այլ և այլ կարծիք՝ այսպէս համառօտուած կը գտնենք ազգային բանասիրի մը նորագոյն երկասիրութեան մը մէջ. « Որովհետեւ, կ'ըսէ, Հայերէնն՝ հնդեւրոպական կամ արիական կոչուած լեզուաց կարգէն է, որպէս վկայեն մեր լեզուն քննող գիտունք, կարեմք հետեւցընել նաեւ թէ Հայք են մարդկային ազգին հնդեւրոպական կամ արիական կոչուած ցեղէն, յորմէ են և բազումք ՚ի հին և ՚ի նոր երեւելի

ազգաց զոր օրինակ Հնդիկք, Արիք, Յոյնք, Լատինք, գերմանական և սլաւեան ցեղեր. այսինքն այժմու գրեթէ եւրոպական ազգաց բոլորը:

« Ոժանք յարդի հնաբանից՝ զՀայս համարին ծագմամբ փիլնիկեցի: « Ուրարդայ (Արարատայ) լեզուն՝ ասէ Բոլխասըն, չունէր ամենեւին խնամութիւն ընդ այժմու հայերէնին: Այս լեզուն խօսող ցեղն՝ թուի գաղթեալ 'ի Փռիւզիոյ, և առ սակաւ սակաւ գրաւեալ զլերինս աբեւելեան մասին Արմենիոյ, վանելով կամ ընդ իւր միացընելով զհին Ուրարդիս, և փոխանակ նոցա դնելով զանուն, զլեզու, զկրօնս և զաւանդութիւնս իւր »:

« Լընորման, ուրիշ հնաբան մը, երկու տարբեր գաղթականութիւններ կը դնէ յԱրմենիա՝ այլ և այլ ժամանակ: Զառաջին գաղթականութիւնն նոյնացնելով ընդ Հայկայ Խորենացւոյն, կը համարի Տիգրիսի և Եփրատայ հովիտը (Բաբելոն) բնակող հին Քուշաններէն ցեղ մը, 'ի Հերոդոտոսէ Ալարոտ կոչուած, զոր Ասորեստանցոց Ուրարդին և Եբրայեցոց Արարատը կը համարի: Այս Քուշեան ցեղէն մնացած կարծէ Լընորման Արմենական կոչուած սեպագիր արձանագրութիւններն որ 'ի վան: Զերկրորդ գաղթականութիւնն կոչէ Լընորման՝ Արմենեան, յանուանէ Արմենակայ, զոր համարի ոչ իբրեւ պատմական անձն, այլ իբր անուն ազգին՝ անձնաւորեալ: Քան զառաջին գաղթականութիւնն, ասէ, նշանաւոր է երկրորդս այս արմենական գաղթականութիւն, զոր ազգային աւանդութիւնն անձնաւորեալ է յԱրմենակ՝ իբրու ազգական Հայկայ:

« Լուի Տըրոպէր կ'ենթադրէ քան զառաջին գաղթականութիւնն Լընորմանի աւելի հին Քուշեան գաղթականութիւններ յԱրմենիա. իսկ զՀայկեան գաղթականութիւնն համարի սեմական, որ հալածելով զՔուշեանս անդրը քան զՎուր գետ դէպ 'ի հիւսիս, ինքն կալաւ զհարաւային մասն, զհովիտն Երասխայ յարեւմտից Մասեաց մինչեւ 'ի լերինս Կորդուաց: Այս սեմական գաղթակա-

նութենէ մնացած կը համարի Տրրուպէր արմենական կոչուած սեպագիր արձանագրութիւնս վանայ։ Յետ Հայկեան կամ սեմական գաղթականութեան, իբր 'ի միջոցի վեցերորդ դարու նախ քան զՔրիստոս, կը դնէ վերջին հնդեւրոպական արմենական գաղթականութիւն մի 'ի Փռիւզիոյ. և այս վերջի գաղթականութենէն եկած կը համարի զՀայս և զՀայերէն շեզու։

« Այս ենթագրութիւնք՝ կը ցուցնեն խորին պատմական հնութիւն, և չեն ամենեւին առանց պատմական հիման։ Տարակոյս չիկայ թէ հին նախապատմական ժամանակ, յառաջագոյն իսկ քան զվերջին հարստութիւնն Ասորեստանի կամ Նինուէի, միջին և արեւմտեան Ասիոյ ինչպէս ուրիշ կողմերուն, նոյնպէս Հայոց, մանաւանդ հարաւային (վանայ) կողման, բնակիչք էին մարդկային ազգին այն հին քաղաքականացեալ ցեղէն զոր գիտունք Քամեան և Քուշեան կ'անուանեն։ Թուի ստոյգ, ասէ Լընորման, թէ 'ի սկզբան Քամեանք ունէին զմեծագոյն մասն արեւմտեան Ասիոյ յառաջ քան զՍեմականս որ վանեցին զնոսա անտի։ Հին քաղաքակիրթ ազգաց մէջ, ասէ Բընան, Քուշեանք և Քամեանք այնպիսի որոշ յադուութիւն մը կը ցուցնեն, և այնչափ դարերով յառաջ են քան զՍեմականս և զԱրիականս, որ կը ստիպուինք ընդունել թէ սոքա եղեն առաջին քաղաքակիրթ ցեղ յարեւմտեան Ասիա և յարեւելս հիւսիսոյ Ափրիկէի՝ յառաջ քան զերեւել Սեմականաց և Արիականաց։...

« Քուշեանց 'ի Հայաստան բնակութեան ապացոյց վանայ մօտ Շամիրամայ գործ համարուած քարափոր շէնքն է. ինչպէս նաեւ արմենական կոչուած սեպագիր արձանագրութիւնք այն կողմանց։ Հաւանական է թէ նաեւ Սեմականք բնակած են 'ի Հայս յետ Քուշեանց, նախապատմական ժամանակ. բայց նաեւ հնդեւրոպական ցեղք հին, նախապատմական ժամանակ եկած էին Հայաստան, յառաջ իսկ քան զվերջին հարստութիւնն Ասորեստանի։

« Այլ թէ այս հնդեւրոպական ցեղք փռիւզացի գաղ-

Թականութիւնք էին որ եկան 'ի Հայո 'ի վեցերորդ դարուն նախ քան զՔրիստոս . և թէ Արմէնք, այսինքն Հայք, այս փոխգացի գաղթականութեան սերունդ են, այս կարծիքն, ըստ մեզ, պատմական հիմ չունի: Ոչ առ Հերոդոտոսի և Քսենոփոնի որ ժամանակաւ շատ հեռի չէին այս գաղթականութեան ենթադրեալ ժամանակէն, և ոչ այլուր, կը գտնենք այսպիսի գաղթականութեան յիշատակութիւն: Հրէից մատեանք (Աստուածաշունչ սուրբ գիրք), Բաբելոնի առման ժամանակ, առ Կիւքսարաւ որդւով Ափղազակայ և առ Կիւրոսիւ, այն է 538ին նախ քան զՔրիստոս, յիշեն Արարատեան թագաւորութիւն մը, ընդ որում՝ ըստ Քսենոփոնի, վաղուց դաշնակից էին Մարք: Վարդան, Տիգրան, Շաւարշ, յատուկ անուանք, որ արիական բառեր են և ոչ Քուշեան կամ Քամեան կամ Սեմական, վեցերորդ դարուն և աւելի առաջ իբրեւ անուանք արքայից և արքայորդւոց Արարատայ թագաւորութեան, կը յիշուին հին յոյն պատմիչներէ (Դիոդոր Սիկիլիացի, Քսենոփոն):

« Արդարեւ Հայերէն լեզուն հնտերոպական լեզուաց արեւմտեան ճիւղին կը վերաբերի մանաւանդ քան արեւելեան արիականին, թէպէտ 'ի վերջնոյ աստի առած է յետոյ դրացութեամբ զմեծ մասն հարստութեան իւրոյ: Մեր հնագոյն բառերը և քերականական ձեւք շատ մօտ ազգականութիւն կը ցուցնեն յունարէնի, լատիներէնի և գերմանական ճիւղին հետ. բայց այս բաւական չէ հաստատելու Բոլինսոնի և Տըրոպէրի ենթադրութիւնը. և այս երեւելի հնաբանք ոչ այնչափ լեզուաբանական պատճառներէ որչափ հին յոյն պատմչաց ոմանց խօսքէն առաջնորդուած կը թուին փոխգացի ծագումն տալ Հայոց: Հերոդոտոս զՓոխգացիս և զԱրմէնս համարի եղբարս, այսինքն համացեղս. և Դիոնեսիոս աղիկառնացի կոչէ զԱրմէնս համալեզուս ընդ Փոխգացւոց. և 'ի յիշելն զպատերազմն Քսերքսի ընդդէմ Յունաց, ըստ օրինակին փոխգացւոց վառեալս և զգեցեալս պատմէ զԱր-

մէնս 'ի բանակին Արեաց: Նաեւ Եւդոքսիոս՝ ուրիշ յոյն հեղինակ, հաւանականապէս առ Պտղոմեամբք, նմանաձայն յոյժ ասէ լինել զՀայերէնն փոխգերէնի: Գիտել պարտ է սակայն զի հին պատմիչք փոխգացի անուամբ իմանային փոքուն Ասիոյ հնտեւրոպական կամ արիական ցեղերը. և շատ հաւանական է թէ Արմենիոյ արեւմտեան մասին ժողովուրդք իբրեւ սահմանակիցք փոքուն Ասիոյ, համացեղ և համալեզու էին այն երկրին հնդեւրոպական ցեղին: Յոյն պատմիչք, հնագոյնքն անգամ 'ի նոցանէ, ինչպէս Հերոդոտոս և Քսենոփոն, որ յետոյ են քան ըզրարեհ Վըշտասպեայ, առ որով ոչ միայն Արմենիոյ արեւելեան մասն, Մեծ Հայք, այլ և արեւմտեանն, այն է փոքր Հայք, սահմանակից փոքուն Ասիոյ, կոչեցան Արմենիք կամ Արմենիա, ընդհանուր անուամբ իլը կոչեն Արմէն՝ Մեծին և փոքուն Արմենիոյ բոլոր ժողովուրդները: Ուստի Յոյն պատմչաց խօսքը թէ Արմէնք համացեղ և համալեզու էին փոխգացւոց, պէտք չէ բոլոր Արմենիոյ ժողովրդոց վրայ առնուլ և հետեւցընել թէ Հայք փոխգացի գաղթականներ էին, և թէ Հայերէն լեզուն որ Մեծ Հայոց և բուն Արարատեան ցեղին լեզուն էր՝ փոխական է »¹:

★
* *

Ի՞նչ է եւրոպական բանասիրութեան կարծիք մեր լեզուին ծագման վրայ:

Եթէ ընդհանրապէս ուրիշ հին լեզուաց համար ծանր ու դժուարին աշխատանք է գիտութեան՝ անոնց սկզբնաւորելուն և յառաջագիմութեան խնդիրը, ծանրագոյն եւս հայկական լեզուիս նկատմամբ:

Հին և մեզի դրացի կամ մերձաւոր ազգաց և ժողո-

¹ ԳԱՐԱԳԱՇ (Ա. Մ.). Քննական պատմութիւն Հայոց, Հատ. Ա.

վրդոց լեզուին հնութիւնը և ծագումը փորձելու, քըն-
նելու և ուսումնասիրելու համար՝ պատմական ստոյգ կամ
կեղակարծ սեպուած աւանդներէ աւելի բան մը կայ. վա-
ղեմի և պատկառելի մատենագրութեանց հատուածք, և
մերթ նաեւ նախանձելի ամբողջութիւնք. և ուր ասոնք
կը պակսին, հին դարերէ մինչեւ առ մեզ հասած, և ին-
չուան հիմա զգուշաւոր խնամօք պահպանուած քարա-
դրոշմ արձանագրութիւնք, որոց վրայէն դարեր և ժա-
մանակք անցեր են, և որք իրենց լուծեամբն, ու ին-
չուան երբեմն նաեւ անթարգմանելի կերպարանքովն, դեռ
լոյս մը կրնան ծագել՝ ինչպէս պատմութեան, ասանկ
նաեւ լեզուաց և անոնց կրած յեղափոխութեանց վրայ.
ուր՝ ընդհակառակն մեր հայրենիք, երկար, անգուծ ու
յարատեւ յարձակմանց և աւերմանց տխուր արգասիքն
և արդիւնք՝ ինչուան իրենց անշունչ, կիսակործան ու
հետախաղաղ ծածկուած քարանց վրայ նկատել տալու
տխուր դժբաղդութեանն ենթարկած են զմեզ:

Այսպիսի անստուգութեան մը մէջ՝ զարմանք չէ որ
անստոյգ, բազմապատիկ և իրարմէ տարաձայն ըլլան
նաեւ մեր լեզուին չլրայ կարծիք, թուիք և ենթադրու-
թիւնք նաեւ առաջի գիտութեան:

« Հնագոյնք յերոպէացի քննչաց, կ'ըսէ Րիդգէր, և
յանուանէ Շրօէտէր և Ատէլունկ, առ տգիտութեան,
չկրցան ծանօթ լեզուաց մէջ տեղ մը տալ հայերէնին. ուս-
տի Պալպի՝ կովկասեան ինքնագլուխ լեզու մը համարե-
ցաւ հայերէնը: Աւելի հնագոյնք, Ագուլութ և Դրոմէր,
ազգակից համարեցան հայերէնը խփտերէնի, մինչ ին-
քեանք՝ այս երկու լեզուաց եւս անպէտք էին: Վաղ ու-
րեմն Ստեփանոս Բիւզանդացի՝ փոիւգերէնի նման կը հա-
մարէր այս լեզուն. հաւանականապէս, ասէ Բէդէրման,
վասն զի Արարատ 'ի գիրս Սիբիլլայից սխալմամբ դրուած
է 'ի ֆռիւգիա: Բայց որովհետեւ փոիւգերէնն այնպէս
անծանօթ էր ինչպէս նմին համացեղ կարծուած հին թը-
րակերէնն՝ ընդ որում այլք ազգակից համարեցան հայե-

րէնը, հայ լեզուին փոխաբերէնի հետ նմանութիւնը այնչափ անստոյգ է, որչափ կարծիք Ստրաբոնի, որ զՀայս և զԱրիս իսկ ոչ միայն բարուք, սովորութեամբ, մարմնոյ կազմութեամբ, այլ և լեզուաւ կը համարի նման ընդ Սեմականաց, Արաբացւոց և Ասորւոց, այս պատճառաւ միայն՝ զի գտանէր զնոսա խառն բնակեալս 'ի Միջագետս : Պալլաս հայեցեալ յարդի հայերէնն միայն, դըրաւ Հայոց լեզուն 'ի կարգս Դուրանեան լեզուաց, իբր միջին իմն 'ի մէջ թաթար և թուրք բարբառոց և կովկասեան լեզուաց : Լաբրոզ համարելով զհայերէնն նոյն ընդ հին լեզուին Մարաց, աւելի մօտեցաւ ճշմարտին . մանաւանդ զի ըստ Նայմանի՝ մեծագոյն մասն բառից Մարաց որ գտանին առ Հերոդոտեայ կը մեկնուին հայերէնով : Զարմանք չէ այսչափ հակառակ կարծիս տեսնել զհայերէնէն որ հարեւանցի միայն ճանչցուած էր, մանաւանդ այնպիսի ժամանակ, մինչ Քլաբրոզ անգամ ձայներու արտաքին նմանութենէն միայն կը դատէր լեզուաց ազգականութիւնը, զոր գիտել՝ լեզուին բովանդակ քերականական կազմութենէն միայն հնար է : Բէդէրման եղեւ առաջին որ եցոյց հաւաստեալ զազգականութիւն հայերէնին ընդ հնդեւրոպական լեզուաց : Հմուտ լեզուաբանն Բոդդ կ'ընդունի զայս, և Նայման կը համարի իբրեւ արդէն ապացուցեալ » :

« Բայց ինչպէս ճանչցան գիտունք թէ հայերէնն սոհմակից է լեզուաց հնդեւրոպական ցեղին : Սեմական լեզու մը ճանչնալ, որպէս ասէ Բլանան, դիւրին է քան հնդեւրոպական մը . բայց և այնպէս հնդեւրոպական լեզուք եւս ունին որոշ նշաններ որ չեն կրնար վրիպիլ գիտնական մտադիր դիտողութենէ . Հայերէնի ցեղակցութիւնն ուրիշ հնդեւրոպական լեզուաց, հնագունից և հեռաւորագունից հետ անգամ, որպիսի են սանաքրիդն, յոյնն և լատին, այնպէս յայտնի և ներքին է, զի նմանութիւնն որ կայ 'ի մէջ սոցա և հայերէնին՝ չկարէ լինել արդիւնք ոչ պատահման և ոչ փոխառութեան :

« Հայերէնի այս նմանութիւնը կը տեսնուի հնդեւրոպական լեզուաց երկու գլխաւոր տարրներէն. այսինքն բառերէն և քերականական ձեւերէն միանգամայն : . . . Թէպէտ այսպէս բնութեամբ հնդեւրոպական, և սակայն հայերէնն այնպէս ուրոյն է և անկախ, իբրեւ զսանաքրիդըն, զյոյն և զայլս 'ի համացեղից իւրոց, մինչեւ յիւրաւի է կոչել զնա յատուկ անուամբ իբրեւ արմենական ճիւղ 'ի մէջ հնդեւրոպական ցեղին : Զուեննալով հնագոյն դարերէ գրաւոր մնացորդներ, ենք և պիտի մնանք 'ի հարկէ անգէտ, թէ ինչ փոփոխութիւններէ անցաւ և ինչ ազդեցութիւններ կրեց հայերէնն յընթացս, չէ յայտ, որչափ դարուց. մինչեւ հասաւ յայն աստիճան յորում կը գտնենք զնա յանգին մնացորդս առաջին Հայ մատենագրութեան անուանեալ օսկեղէն դարուն, որ է առաջին կէս հինգերորդ դարուն, իսկ և իսկ յետ գիւտի հայերէն դպրութեան : Նայելով սակայն գիտնական անաշառութեամբ մատենագրական յատկութեան վերոյիշեալ մնացորդաց լեզուին, անհնար է չաքանչանալ : Հարստութիւն, մաքրութիւն և ընտրութիւն, բանաստեղծական զարդ, ճաշակ և փիլիսոփայութիւն որ կը տեսնուին այն չքնաղ մնացորդաց լեզուին մէջ՝ կ'ենթադրեն ազգային քաղաքական և մտաւոր բարձր վիճակ մը, որչափ կըրնայ մտածուիլ յայնպիսում հնութեան ժամանակի » ¹ :

Ուրիշ ազգային բանասէր մ'ալ. « Մինչեւ ցայժմ եղած խուզարկութեանց եզրակացութիւնները հետեւեալ կերպով կրնանք անփոփել. Հայկական լեզուն՝ իրանեան և սլաւո-լիթուանեան խմբերուն մէջտեղը բռնելով՝ հընդա-եւրոպական լեզուներու անյայտացած (գուցէ փոքրաստիական) խմբին անկախ ներկայացուցիչն է :

« Դեռ ժամանակը եկած չէ վճռական պատասխան մը տալու այն հարցման թէ հնդա-եւրոպական լեզուներու որ խմբին մէջ պէտք է դասել հայկական լեզուն :

¹ Քննական պատմութիւն Հայոց, Հատ. Ա. 279-281 :

Վիճակի մասին ժամանակներէն սկսեալ հայերէն լեզուի համեմատական ուսումը մեծ յառաջադիմութիւններ ըրաւ համեմատութեան միջոցներու ճշգրտութեան, քննուած բառերու քանակութեան և ուրիշ մանրամասնութեանց կողմանէ : Իսկ ինչ որ կը վերաբերի զմեզ ամենքնիս զբաղեցընող խնդրոյն լուծմանը, պէտք է ըսել որ հազիւ վերջին երեսունուիրեք տարիներու մէջ շատ առաջ գնաց : Գիտնականաց վերջին ժամանակներուս հանած եզրակացութիւններէն կ'երեւնայ թէ ոմանք հայերէն լեզուն հաստատապէս իրանեան խմբին կը վերաբերեն, ուրիշները՝ եւրոպական խմբին . այսինքն՝ իսկապէս ըսելով ոչ մէկին և ոչ միւրին . որովհետեւ ոչ բառերու կազմութեամբ, ոչ ձայնական առանձնութիւններով և ոչ ալ քերականական ձեւերով՝ անոնցմէ մէկուն հետ կատարեալ նմանութիւն չունի . այլ մէկ դէպքի մէջ՝ եւրոպական խմբի, իսկ յայլ, իրանեան խմբի յատկանիշն ունի :

» Տըլակարտ՝ հայ լեզուի կազմութեան մէջ քանի մը ժամանակ որոշած է : Հայերէն լեզուն՝ իրեք խառն մասերէ բաղկացած է, կ'ըսէ . և են հայկականն, արշակունին (փէհլէվի), և սասանական : Հայ լեզուի արշակունի և սասանական տարրերը՝ յայտնի ցոյց կուտան հարկաւ իրենց իրանեան բնաւորութիւնը . բայց և բուն հայկական լեզուն այն գերդաստանին կը պատկանի՝ որուն ամենահին ներկայացուցիչը Զենտի լեզուն է :

» Հիւպշման՝ իր հետազօտութիւններէն հետեւեալ եզրակացութիւնն կը հանէ . հայկական լեզուն՝ սլաւո-լիթուանեան լեզուներու շրջանին մէջ՝ իրանեան և սլաւո-լիթուանեան լեզուներուն մէջ կանգնած է :

» Բայց հայկական լեզուին որ խմբին մէջ դասելու խնդրոյն վերջնական վճիռ մը տալ կարող ըլլալու համար՝ հարկ է լաւ կերպով ուսումնասիրել այս լեզուի բոլոր բարբառները . այլապէս հետազօտութեան վրայ 'ի գործ դրուած բոլոր աշխատանք՝ միակողմանի կ'ըլլան :... Առանց այսպիսի նախապատրաստական աշխատութեան՝

շատ երեւոյթներ, նոյն իսկ գրական (գրաբար) լեզուի բաղադրութեան և կազմութեան մէջ անբացատրելի կը մնան »¹ :

Թէպէտ արդի հայ գաւառական բարբառներու վրայ՝ վերջի տարիներս այլեւայլ գիտնական հետազոտութիւնք և հրատարակութիւնք եղած են թէ՛ յազգայնոց և թէ՛ յօտարաց, և մեր նոր մատենագրութեան կարեւոր մէկ պակասը լեցուցած, սակայն շատ աւելի ցանկալի էր որ այսօր ունենայինք այն բազմադիմի բարբառներն, զոր Հայաստան երբեմն խօսեր էր, և զոր ինքն իսկ Ներսիս Յիւսէօս իր դարուն մէջ ամենակարեւոր կը համարէր գրաբար լեզուի հմտութեան և ստուգաբանութեան համար: Վասն զի ինչպէս յունական լեզուն ունէր իր զանազան բարբառները (dialecte), այսպէս իբր ամենայն ազգի բնական տուրք, ունէր նաեւ Հայաստան. ասոր նոյն բազմահմուտ մեկնիչ քերականին կը վկայէ. « Եւ դարձեալ զքոյ լեզուիդ գիտելն բաւանդակ զբառսն եղերական, որպէս զկորճայն և զՏայեցին, զԽութայինն և զՉորրորդ հայեցին, և զՍպերացին և զՍիւնին, և զԱրցախայինն, այլ մի՛ միայն զմիջերկրեայն և զոստանիկսն. վասն զի պիտանիք այսօքիկ են 'ի տաղաչափութեանն, այլ և օգտակարք 'ի պատմութիւնսն, զի մի՛ վրիպեացի՝ անընդել գոլով լեզուացն »:

Մեր այս համառօտ բովանդակութիւնն կը ցուցնէ՝ որ եթէ առաջնոց կարծիք պարզապէս ենթադրութեանց վրայ հիմնուած սեպուին, եւրոպական բանասիրութիւնն ալ դեռ հաստատուն կերպով մը խնդիրը լուծելու պատասխանը տուած չէ:

¹ ՊԱՏՄԱՆԵԱՆ (Ք.) Փորձ, ազգային և գրականական միամսեայ հանդէս. Դ տարի, Թիւ 3, 77:

Հայկական լեզուն այլ և այլ վիճակներ ունեցած է։ Երբեմն պարզապէս խօսուած լեզու մը եղած, առանց գրաւոր մատենագրութեան, երբեմն ալ գրաւոր մատենագրութիւն ունեցող։

Առջի վիճակը յանստոյգ ժամանակաց մինչեւ 'ի վաղարշակ եղած է. վասն զի անոր օրը երեւցաւ Մարիբաս, ու հայկական մատենագրութեան շրջանը իրմով սկսաւ։ Ըսել է թէ ամբողջ Հայկազանց, նահապետական ու թագաւորական իշխանութեան ժամանակ՝ բուն գրաւոր մատենագրութիւնը պակսած է մեր մէջը։ Սակայն կարելի է այնպիսի երկարատեւ թագաւորութիւն մը անդիւր քաղաքականութեամբ ենթադրել։ Արդեօք պարզ մտքի յիշողութեան աւանդուած օրէնքը՝ կրնա՞ր այնպիսի երկայն իշխանութեան մը տեւողութիւն տալ։ Ասիկայ ալ մութ խնդիր՝ ու իրաւամբ տարակոյս վերցնող հարցում մ'է։ Բայց Պատմութիւնը՝ կարծես թէ կերպով մը երաշխաւորութիւն կու տայ այս կարծեաց։ Վասն զի վաղարշակայ համար կը պատմէ՝ թէ Հայաստան եկած ատեն ամէն բան տակնուվրայ գտաւ. և ոչ իսկ կրցաւ այն հին ու մեծ ազգին պատմութեան հետքը գտնել որուն վրայ իշխելու սահմանուած էր, ու ստիպուեցաւ ուրիշ մատենագրարաններու յիշատակաց մէջ փնտռել։

Վաղարշակայ հետ դպրութիւնք ալ կը սկսին երեւնալ։ Անոր ջանից և հետազօտութեանց արգասիք է մեր ամենէն հին ու պատուական՝ ու իրաւամբ թագաւորական կոչուած պատմիչը Մարիբաս։ Անոր պատմութեան հատուածներն են՝ զորոնք Խորենացին իր գրոցը մէջ կը յիշատակէ, և որոնց վրայ կրկին խօսելու առիթ պիտի ունենանք. ինչպէս նաեւ այն երգոց վրայ՝ զոր պատմութիւնը մեր Գողթան գաւառին երգողաց ու քնարին կ'ըն-

ծայէ, և որոնք հայկական Մուսային առաջին և գեղեցիկ արտադրութիւնքն են:

Ասոնցմէ ետքը կու գան Լուսաւորիչ և Ագաթանգեղոս, և իրենք կը բանան հայ գրաւոր մատենադրութեան ասպարէզը:

Ագաթանգեղոսի ինչ լեզուով գրած ըլլալը թէպէտ և անստոյգ սեպուած է, բայց մենք որովհետեւ պիտի շաննք ցուցնել թէ հայերէն լեզուաւ յօրինեց իր Պատմութիւնը, անոր համար անոր լեզուն ալ կրնանք հայկական լեզուի պատմութեանը մէջ դասաւորել. մանաւանդ թէ անով սկսիլ մեր խօսքը, ինչպէս որ իրաւամբք ինքն եղած է հայ՝ կամ գէթ նոյն ազգին առաջին մեզի ծանօթ պատմագիր:

Ընտիր՝ բայց թերեւս ոչ միշտ գերծ 'ի մթութենէ լեզու մը կը գործածէ Ագաթանգեղոս. իր գրոցը մէջ հայերէն լեզուն՝ դեռ իր պատանեկութեան հասակին մէջ կ'երեւնայ. եռանդուն ու աշխոյժ պատանեակ մը որ իրեն գեղեցիկ ապագայ մը կը խոստանայ. մթութիւն մը կ'երեւնայ, որ միանգամայն կ'իմացնէ թէ ժամանակաւ իր պայծառութիւնը պիտի ունենայ: Ձրուցածնիս՝ բուն իսկ Ագաթանգեղեայ խօսքերովը հաւատարմացնենք: Կարդանք անոր յառաջաբանին հետեւեալ կտորները:

« Ի մէջ ըմբռնելոցն խորոցն անդնդոցն լցեալ խոռոչացեալ խոխովելոյն տհափետ կրեալ զօրհասն գուշակեն. թէպէտեւ զինքեանս շարժունս տեսանիցեն 'ի վերայ յաղթ ջուրցն բազմութեան սասանելոցն սարսափելոցն, սակայն զկարողելն առաջի ածեալ ընդ միտ, ջանան դիմադրաւեալք ընդ խռովութիւն ահագին ծովուն, զի թերեւս դարձեալ օգտութեամբ զգիւտս իւրեանց խնդութեամբ ցուցանեն առ իւրաքանչիւր ընտանիս, և զպարծանս վաստակոցն իւրեանց դրացեացն. զի ուր հարկ է զաղքատութեան անուն յանձանց թափեալ, և զտառապեալ ընտանիսն թափել 'ի գրաւահարկ իշխանացն բռնութենէ,

և յիւրեանց շահիցն բերելոցն հաճել զպարտս վտանգին՝
'ի լծոյ ծառայութեան թագաւորացն ազատացեալ դա-
տարկասցին » :

Նոյն ոճը կը տեսնուի նաեւ Մծբնացւոյն Զգօն գրոցը
մէջ, փաւստոսի Բիւզանդացւոյն պարմութեանը, և ա-
ւելի յայտնի և ստորին ոճով՝ Զենոբայ Ասորւոյն երկա-
սիրութեանը: Բանասէրք՝ այս երեքն ալ յասորի լեզուէ
'ի հայ թարգմանուած կը կարծեն. և նորագոյն հետա-
զօտութիւնք և գիւտք՝ զառաջինն՝ այսինքն Մծբնացւոյն
ընծայուածը ասորւոյ մը հեղինակութիւն, փրատայ կամ
Ափրաատայ:

Բայց ինչպէս կրթուած երիտասարդութիւնը՝ մէկէնիւ-
մէկ իր մտաւոր բարգաւաճանքը կ'առնու, և իր ախոր-
ժակը կը կրթէ, ասանկ ալ կը տեսնենք նաեւ մեր մա-
տենագրութեանը մէջ: Զորրորդ դարէն Հինգերորդ դարը՝
հսկայաքայլ անցք մըն է, որ մեծապէս կը զարմացընէ.
սակայն ժամանակին կրթութեանը արգասիքն էր այն
անցքը, և այնչափ յառաջադիմութեամբ օժտեալ՝ որ ու-
մանք չտարակուսեցան ըսել թէ « Հինգերորդ դարուն ա-
ռաջին կիսուն հայերէն մատենագրական լեզուն, զոր՝ բա-
ռին անձկագոյն նշանակութեամբ, Թարգմանիչք մեր ոչ
եթէ հնարեցին՝ այլ ուսան. և որոյ օրինակն ունինք յեւս
հնագոյն հատակոտորս ինչ երգոց վիպասանաց մերոց որ
գէթ իբր երեք դար յառաջ էին քան զԹարգմանիչս մեր,
է սակայն եթէ ոչ հրաշք, գէթ հրաշակերտ, և մի միայն
նշան զոր թողած է հայ ազգն իւր վաղեմի մեծութեան:
Անհնար էր լեզուին հասանել յայն չափ կատարելութեան՝
առանց մատենագրական մեծ շարժման » : Հայկական
գիտութիւնը իրմով միայն չբաւականանալով՝ իր սահ-
մանը կ'ուզէր ընդարձակել. և այն վախճանաւ ուսումնա-
կան գաղթականութիւններ ղրկեց յԱթէնս, 'ի Բիւզան-
դիոն, 'ի Հռոմ և յԵդեսիա: Այս գաղթականութիւնքը՝
մանաւանդ 'ի Բիւզանդիոն և յԱթէնս ճանապարհորդու-

թիւները՝ առանց իրենց ազդեցութեան չէին կրնար մնալ. յունական ուսումը ու կիրթ ախորժակը իր տպաւորութիւնը ըրեր էր հայկական մտքերու վրայ: Նոյն տպաւորութիւնք ազգին ընդհանուր օգտակար ընելու համար՝ անոնց ընտիր օրինակագիրքը հայերէն թարգմանելու ետեւէ եղան: Կրթուած հանճարն ու միտքը՝ կիրթ ու ծաղկեալ լեզու մը երեւցուց ազգին մէջ:

Այս ընտիր և գեղեցիկ լեզուն յայտնապէս կը տեսնենք նոյն ժամանակին թէ՛ ինքնագիր և թէ՛ թարգմանեալ երկասիրութեանց վրայ: Նոյն լեզուն աւելի գեղեցկութիւն մը տուած է մեր հոգեւէր հայրապետաց սրտէն բղխած ու գրչովը մեզի աւանդուած եկեղեցական ու մաղթողական զրոց մէջ, Աստուածաշնչին, Եւսեբեայ Քրոնիկոնին կամ ժամանակագրութեան ու Եկեղեցական պատմութեան մէջ, Կիւրղի Երուսաղեմացոյ Ընծայութեան կոչման զրոցը, Յովհաննու Ոսկերերանի, Բարսղի հայրապետին զանազան գրուածոց թարգմանութեանցը, և այլն. և ինքնագիր երկասիրութեանց մէջ Ագաթանգեղոս, Եզնիկ Կողբացի, Կորիւն, Եղիշէ, և մանաւանդ անոնց վարդապետքը Սահակ և Մեսրոպ:

Թէ՛ ի թարգմանութեանց և թէ՛ յինքնագիր գրուածոց քանի մը ընտիր օրինակներ՝ մեր խօսքին հաւատարմութիւն ըլլան:

Ի թարգմանոչեանց. « Արրաւամ ծերացեալ էր և անցեալ զաւուրբք, և տէր օրհնեաց զԱրրաւամ ամենայնիւ: Եւ ասէ Արրաւամ ցծառայն իւր ցերէց տան իւրոյ՝ ցիւխան ամենայն ընչից նորա. Երդմնեցուցից զքեզ ՚ի Տէր՝ յԱստուած երկնից և յԱստուած երկրի, զի մի առցես կին որդւոյ իմոյ Իսահակայ ՚ի դստերաց Քանանացւոց յորոց միջի ես բնակեմ. այլ յերկիրն իմ՝ ուստի ելեալ եմ՝ երթիցես, և ՚ի տուն իմ. և առցես դու անտի կին որդւոյ իմոյ Իսահակայ: Ասէ ցնա ծառայն. Գուցէ կիսն ոչ կամիցի գալ ընդ իս յերկիրս յայս, դարձուցանելով

դարձուցից զորդի քոյ յերկիրն ուստի ելեր: Եւ ասէ Արրահամ. Զգոյշ լեր, մի դարձուցանիցես զորդի իմ անդըր: Տէր Աստուած երկնից և Աստուած երկրի՝ որ անգիս 'ի տանէ հօր իմոյ, և յերկրէն ուստի ծնեալ էի, որ խօսեցաւ ընդ իս, և երդուաւ ինձ և ասէ. Զաւակի քում տաց զերկիրդ զայդ, նա առաքեսցէ զհրեշտակ իւր առաջի քոյ, և առցես անտի կին որդւոյ իմում Իսահակայ: Ապա թէ ոչ կամիցի կինն գալ ընդ քեզ յերկիրս յայս, քաւեալ լիջիր դու յերդմանէդ յայդմանէ. բայց միայն զորդեակդ իմ մի դարձուցաներ անդր:... Եւ յաբեաւ գնաց 'ի Միջագետս 'ի քաղաքն Նաքովրայ, և նըստոյց զուղտսն արտաքոյ քաղաքին առ Նրհորոյ Նրոցն ընդ երեկս՝ յորժամ Նրուորն ելանէր, և ասէ. Տէր Աստուած տեսառն իմոյ Արրահամու, յաջողեա ինձ այսօր, և արա ողորմութիւն ընդ տեսառն իմում Արրահամու »:

« Բայց Իսրայէլ սիրէր զՅովսէփ առաւել քան զամենայն որդիսն իւր. քանզի որդի ծերութեան էր նորա: Եւ արար նմա պատմունճան ծաղկեայ: Իբրեւ տեսին եղբարքն նորա, թէ սիրէ զնա հայրն քան զամենայն որդիս իւր, ատեցին զնա. և ոչ կարէին խօսել ինչ ընդ նմա խաղաղութեամբ: Եւ ետես երազ Յովսէփ, և պատմեաց եղբարց իւրոց. և յաւելին եւս ատել զնա վասն երազոյն նորա և վասն բանիցն »: ԾՆՆԴՈՑ ԳԻՐԲ:

« Եթէ ուղղագործացն կարեւոր են նեղութիւնք, ո՞րչափ եւս առաւել մեղուցելոցն: Տե՛ս՝ յորչափ երկայնմտութիւնս վայելեաց Փարաւոն, և յետոյ զանհնարինն ընդ ամենեցունց ետ վրէժս: Ո՞րչափ ինչ յանցեաւ և Նաբուգոդոնոսոր, և մօտ 'ի վախճանն ընդ բնաւին տանջեցաւ: Եւ մեծատունն քանզի ոչ ինչ կրեաց աստէն կարիս, վասն այնորիկ առաւել թշուառացաւ. զի փափկանայր 'ի կեանս աշխարհիս, չոքաւ անդր ընդ ամենայնի տալ տոկոսիս. ուր և մխիթարութիւն ինչ չգոյր գտա-

ներ: Սակայն *հն* ոմանք այնպէս ցուրտք և անմիտք, մինչեւ աստէն միայն միշտ խնդրել՝ թէ առ այժմ աստէն վայելեացուք, և ապա տեսցուք զանյայտիցն. շնորհեսցուք որովայնի, ծառայեսցուք ցանկութեանց, համարձակ կացցուք աստէն յաշխարհի. տուր ինձ զայս օր, և առ քեզ զվաղիւ: Եւ զի՞նչ 'ի քօշից և 'ի խոզից ընդհատ իցեն որ զայսպիսի բանս խօսիցին»: ՈՅԿԵԲԵՐԱՆ:

« Այնչափ ինչ չար 'ի գազանացն բնութեամբ ոչ գոյր, մինչեւ առեալ զնորարարսն առ նորաստեղծն՝ նմա նոցա անուանս հրամայէր դնել. և եթէ մօտ ոչ գային, զիմօրդ միոյ միոյ ըստ իւրաքանչիւր ազգաց անուանս յօրինէր. ապա եթէ մօտ գային, և ընտելութիւն ընդ մարդոյն ունէին, յայտ է թէ ոչ չարք էին, և ոչ մարդոյն վնասակարք. այլ յետ յանցանելոյ մարդոյն զԱստուծոյ պատուիրանաւն՝ տուան նմա զարհուրեցուցիչք, առ 'ի չհպարտանալոյ հողեղինին՝ որ 'ի հողոյ եղեւ և 'ի հող դառնալոց էր: Եւ առաջնոյ չվնասակարութեան գազանացն մարդոյ՝ այժմու համբոյրս և ընտելութիւնս վրկայեն: Զի ոմն զգայլոյ կորիւն սնուցանէ, և իբր զչան կորիւնս՝ առ ընդելութեան ընդ անձն անկանին: Եւ միւսըն գառիւծու կորիւն սնուցեալ՝ ածէ 'ի համբոյր և 'ի քծինս, մինչեւ պատել զսնուցեւաւն. և եթէ այլ ոք 'ի նա հուպ գայցէ, չմոռացեալ զբարս գազանութեանն՝ 'ի վերայ յարձակի»: ԵԶՆԻԿ:

Սակայն սրբոյն Սահակայ ու Մեսրոպայ աշակերտաց Բիւզանդիոն, Աթէնք ու Աղեքսանդրիա երթալը թէպէտ և մեծ օգուտ ըրաւ անոնց ախորժակը կրթելու համար, բայց անոնց լեզուին մէջ քիչ շատ փոփոխութիւն մտուց: Խորենացին՝ որ դուրս ղրկուած աշակերտաց մէջ գլխաւորներէն մէկն էր, իր վարդապետացը վրայ խօսելու ատեն՝ ասանկ կը գրուցէ. « Որովհետեւ, կ'ըսէ, անոնք մեր արուեստին տեղեկութիւն չունէին, անոր համար

գործերնին ալ շատ կերպով թերի էր. ուստի մեծն Սա-
հակ ու Մեսրոպ ղրկեցին զմեզ յԱղեքսանդրիա, « Ի լե-
զու պանծալի 'ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանին » : Ողբոցը
մէջն ալ կ'ըսէ. Երբոր անոնք մեր դառնալուն կը սպա-
սէին ու իմ ամենիմաստ արուեստովս և առաւելագոյն
յարմարութեամբ պատուասիրել, բոլորովին թէ՛ մեր և
թէ՛ անոնց չկարծած դէպքը հանդիպեցաւ :

« Յունական լեզուի ազդեցութիւնը ճշող չէ, և ոչ
իսկ սպանիչ հայ լեզուի ոգւոյն, այլ սնուցիչ եղած է
միայն առաջին շրջանի մէջ, երբ նկատեմք այն ահագին
ոյժը, որ յետոյ իւր բռնն ազդեցութեան տակ կը խեղ-
դէ յաջորդ շրջանի գրիչները : Թարգմանութեանց՝ յու-
նական բնագրերու հետ համեմատութիւնը՝ զօրաւոր ա-
պացոյցներ բերած է գերագոյն արուեստի մը որուն վար-
պետներն եղած են առաջին գրիչները : Ս. Գրոց կանո-
նական մասերու մէջ վախկոտ կամ երկիւղած թարգմա-
նիչները՝ պատմական երկասիրութեանց մէջ հեղինակի ու-
ժով ի հանդէս կու գան : Բարսղի վեցօրեայն իբրեւ ներ-
կայացուցիչ Բռզանդի, Ագաթանգեղեայ, Մակարայեցոց,
Յռդրայ, սքանչելեաց կարգն է պէսպիսութեամբ, լեզուի
ճոխութեամբ և յանդգնութեամբ ձեւերու : Բարսղի յա-
ռաջաբանին մէջ իբրեւ ծանօթութիւն նշանակուած է որ
չէ թէ օրինակագրին ետեւէն կ'երթայ թարգմանիչը, այլ
արծուօրէն կը թռչի շատ տեղ, և, իբրեւ թէ անոր օ-
ձիքէն բռնած, կը քաշէ ետեւէն : ... Հմտութիւն, արու-
եստ և այնպիսի յստակութիւն ի թարգմանիչս մեր, ո-
րուն ներքեւ իր մթութեամբն ինկած անճրկած է Ոսկերե-
բան :

« Սահակ Պարթեւի յաջորդ ամէն գրիչք ինկած են աս-
տիճանաբար. զարգացման պակաս, պատմական փոխուած
կեանք, ընկերական այլ շրջաններ՝ իրենց հզօրագոյն կը-

նիքը դրոշմելով լեզուին վրայ՝ անցած են յաղթական. և ինչ որ ի սկզբան ելած է զուտ ասկեղէն, դարձած է լեզուին բանասիրական ճիւղին մէջ իբրեւ բրածոյ նիւթեր, ուր խառն են ոսկւոյ փշրանքներու հետ՝ երկաթի, ժանգի, անագի, թիթեղի և կապարի կտորուանք. բառարան, քերականութիւն, շարադասութիւն այլանդակուած են, իսկ մատենագրութիւն բոլորովին ինկած. կարեւորութիւնը կը մնայ միայն բանասիրական պատմութեան իբրեւ շարունակութիւն, ուր կարելի է տեսնել քայլ առ քայլ անոր առած երեւոյթները լուսնի կամ արեւու աստիճանական խաւարման պէս¹ :

Տեսնենք լեզուին փոփոխութիւնը՝ զոր կրեց այն ուսմամբը և ճանապարհորդութեամբ:

Այն ուսմանց, հետազօտութեանց և ճանապարհորդութեանց զլխաւոր արդիւնքը եղաւ, եթէ կարելի է այս բացատրութիւնս բանեցընել, լեզուին աւելի փիլիսոփայութիւն մը և իմաստասիրական ճշդութիւն տալ, բայց միանգամայն հայերէն լեզուին ալ ուրիշ կերպարանափոխութիւն: Հելլենաբանութիւնը՝ որ մեր հինգերորդ դարուն մանաւանդ երկրորդ կիսուն մէջ երեւցող շատ մատենագրաց գրուածոց մէջ այնչափ յաճախած է, այս ժամանակէս սկսաւ: Հելլենաբանութիւնը՝ կամ յոյն լեզուին նմանութիւնը իրեք կերպով կը տեսնուի՝ մեր նոյն ժամանակին մատենագրաց գրուածոց մէջ: Ուրիշ հելլենաբանութիւն ունի խորենացին, ուրիշ Գիւտ և ուրիշ Դաւիթ Անյաղթ: Տեսակ մը հելլենաբանութիւն կայ, անանկ նոյն լեզուով զանգուած՝ որ հայու համար անհասկանալի կ'ըլլայ: Ուրիշ տեսակ հելլենաբանութիւն մըն ալ՝ որ թէպէտ և յունաբան է, բայց հայերէն լեզուի կատարեալ տեղեկութիւն ունեցողը կրնայ աշխատանքով հասկընալ: Իսկ երրորդ տեսակը աւելի մօտ է ազգային ոճի, և դիւրաւ հասկընալի. թէպէտ և մեծապէս հեռու բուն ազգային մատենագրաց ոճոյն յստակութենէն:

Արդեօք ազգին լեզուէն բոլորովին օտար և անոր հոգւոյն հակառակամարտ դրութիւն մ'էր անոնց հնարածը և ի գործ ածածը:

Պատասխանը կու տայ արդի հմուտ և քաջանուն բանասէր մը, զոր կ'ախորժինք իր խօսքերովը մէջ բերել. « Սրբոյն Մեսրոպայ երիցագոյն աշակերտաց յաջորդող կրտսերագոյն աշակերտք, որոց մատենագրական գործունէութիւնն սկսած է իրենց անմահանուն վարդապետաց (Սահակայ և Մեսրոպայ) մահուընէն ետեւ, իրենց գրուածոց մէջ բաւական յաճախութեամբ այնպիսի արմատական և ածանցեալ բառեր կը գործածեն, որ թէ և օտար բառեր չեն... և ոչ մերձաւոր ազգաց, Յունաց, Պարսից և Ասորոց, այլ բուն հայկական են, սակայն երբեք ի կիր արկած չեն ոչ իրենց ուսուցիչքն և առաջնորդք, և ոչ երիցագոյն աշակերտակիցք, որ առ կենդանութեամբ վարդապետացն գրած են: Այնու աւելի զարմանալի կ'երեւնայ և աչքի կը զարնէ այս զանազանութիւնն՝ որ նոյն բառերէն գէթ ոմանք շատ յաճախ կրնային գործածուիլ: Օրինակ ըլլայ արմատական բառից՝ արփի, տաղարք, փարքամ, տափանք, տրոհել, հրձռիշ... և ածանցեալ բառերու՝ աղօթել, ողջունել, ոչրախանալ, ոչրախացոցանել, պատախանել, գեղջոշկ, վաղեմի...:

« Նոյն կրտսերագոյն աշակերտաց դասէն ոմանք լեզուին մէջ չափազանց հելլենաբանութիւն մուծանելով, բաց յայլոց նորութեանց՝ շատ ածանցներ հնարած են սկըզբնական մասնիկներով: Արդ այս մասնկանց ոմանք յայտնապէս առնուած են բուն հին հայերէն բառերէ. բայց կան նաեւ այնպիսի մասնիկք, որոց հետքն անգամ չի գտնուիր հնոց մէջ. կամ թէ կարելի չերեւնար այս կամ այն հայերէն բառերէն հանել: Այսպէս կը մականբերենք՝ թէ արտաբերել, հակասութիւն, ներգործութիւն, պարբերութիւն, ստորագրել ածանցները ձեւացընող մասնիկներն առնուած են արտաքոյ, հակառակ, ներքոյ, պարեալ (շուրջ), ստորին... բառերէն: Բայց ուստի

հնար է հանել բաղդատել, մակերեւոյթ, տրամաբան, փաղանուն և ածանցներուն սկիզբը կրցած¹ մասնիկներն, որոնց նման բառ չիկայ հին լեզուին մէջ:

Կրտսերագոյն թարգմանչաց գործածած ու հիմա յիշուած իրեք դաս հելլենաբանութեանց ալ օրինակներ մէջ բերենք:

« Եւոյր հարկաւոր, Քրիսաւորիէ, և յ'առս Արիստոտելի ստորոգութեանցն վարդապետութիւն, գիտել՝ զինչ սեռ և զինչ տարբերութիւն և զինչ տեսակ. զինչ յատուկ, և զինչ պատահումն 'ի սահմանացն բացատրութիւն, և բոլորովին՝ յաղագս բաժանման և ապացուցի պիտանացուի եւոյ սոցայցն տեսութիւն, համառօտ քեզ ընձեռութիւն առնելով՝ փորձեցայց 'ի ձեռն սակաւուց իբր ներածութեան յեղանակի զառ ծերունեացն անցեալ բանիւ, 'ի խորագունիցն 'ի բաց կալ 'ի խնդրոց, և պարզագունիցն՝ չափաւորապէս հանդիպելով »:...

« Տեսակ ասի և 'ի վերայ իւրաքանչիւրոյ կերպի՝ ըստ որում ասի, նախ տեսակ արժանի գոռոգութեան: Եւ ասի տեսակ և այս՝ որ ընդ բացատուեալ սեռիւս է, ըստ որում սովորեցաք ասել զմարդ տեսակ կենդանւոյ՝ սեռոյր, եւոյր, կենդանոյր. և սպիտակն գունւոյ տեսակ, և եռանգիւնին ձեւոյ տեսակ: Եւ եթէ զսեռն բացատուելով՝ զտեսակն յիշեցաք, ասելով զյուշովին և զտարբերեցելոց տեսակաւ 'ի ներում զինչէն ստորոգեալ, և զտեսակն ասեմք զայն որ ընդ բացատուեալ սեռին է: Քիտել պարտ է, վասն զի սեռն՝ որումն է սեռ տեսակն՝ որումն է տեսակ, երկաքանչիւր՝ երկաքանչիւրոյր, հարկ է և ներկոցունց՝ բանս վարիլ երկոքումք² »:

Ասանկ անիմանալի հելլենաբանութիւն մը գործածող

1 ՅՈՒՆԱՆԵԱՆ (Հ. Ղ. Վ.). Հանդիս Կոստանթնուպոլս, Յունուար 1888:

2 Դաւիթ Անյաղթ իւր թարգմանութեանց մէջ:

Դաւիթ Անյաղթը՝ Սահմանաց գրքին մէջ շատ աւելի պարզ
և իմանալի լեզու մը կը գործածէ, թէպէտ և ոչ ան-
խառն 'ի հելլենաբանութենէ:

« Կատարեալն փիլիսոփոս՝ երեքումք այսոքիք կեր-
պարանի. բարեաւն, ասեմ, և գիտնականաւն և կարե-
լեաւն: Եւ բարեաւն՝ թէ որպէս Աստուած խնամ տանի
ամենեցունց, նոյնպէս և իմաստասէրն խնամ տանի ան-
կատար ոգւոց 'ի կատարեալ գիտութիւն ածելով զնոսա:
Իսկ գիտնականաւն՝ թէ որպէս Աստուած զամենայն ինչ
գիտէ, նոյն և կատարեալ իմաստասէրն զամենայն ինչ
խոստանայ գիմել, և գիտէ զօգտակարն: Իսկ կարելեաւն՝
թէ որպէս Աստուած զամենայն ինչ կարէ զպատշաճա-
գոյնս և կամի, նոյնպէս և կատարեալ իմաստասէրն՝ որ-
շափ ինչ կարող գոյ ըստ կարելոյն և կամի, և ոչ երբեք
կամի զոր ոչն կարէ »:

Նոյնպէս ալ ֆիլոն.

« Սա (հանճար գիտութեան) է որ զթանճրահողն ար-
գաւանդ և զառաքինի երկրի զլեռնային և զլաշտային
սերմանեաց և տնկեաց, և զկենցաղոյս զօգտակարագոյն
մշակութիւնն կարաց գտանել: Սա է որ նաւ կազմեաց,
և զցամաքին բնութիւնն ընդ միտ ածելով, հնարս գը-
տեալ՝ որ քան զամենայն բան 'ի վեր է, դուզակ գոր-
ծեաց զմարդ. և ճանապարհս 'ի ծովու բազմահերձս և
բազմահետս մինչեւ 'ի նաւահանգիստն, որք ըստ քա-
ղաքաց քաղաքաց, և ընթացից աշխարհապողոտայս եհատ
ճանապարհ. և ծանոյց ցամաքայնոցս զկղզայինս (որք)
ոչ երբեք 'ի մի վայր եկեալ լինէին, եթէ ոչ մակոյկ
նաւակ առեալ էր: Սա է որ ձեռագիտացն և պայծա-
ռագոյն արուեստիցն ասացելոց գտակ: Սա գիրս և երա-
ժըշտութիւն, և զներշնական ամենայն խրատ հան-
ճարոյ հնարեալ իմացաւ, և աճեցոյց և էած 'ի կատա-

րած: Սա և զմեծ բարի՝ զիմաստասիրութիւնն ծնաւ, և 'ի ձեռն իւրաքանչիւրոցն մասանց՝ օգուտ արար մարդկային կենացս »:

Օրինակ մ'ալ Նոննօսի Առասպելաց մեկնութենէն մէջ բերենք:

« Անաքսարքոս իմաստասէր էր. սա ըմբռնեալ յԱրքեղայոս իմաստասիրէ, և արկեալ 'ի սանդ հարեալ լինէր նգով փայտեղինաւ, և 'ի սանդահարիւն՝ մանրիւ և փոճոկել 'ի նմանութիւն հնդոյ ինչ, այլ սանդահարելով սորա աղաղակէր և ասէր. Սանդահարեա, սանդահարեա զպարկս Անաքսարքեայ. քանզի ոչ կարեա զԱնաքսարքոս սանդահարել: Զայս ասէր, նշանակեալ թէ իմաստասէր գոլով, մարմնոյն և ոչ մի ինչ փոյթ առնէ »:

Երրորդ տեսակ հեղինաբանութեանն ալ օրինակ մը մէջ բերենք:

« Արդ զիս դեռ եւս տղայոցն (Բեթղեհեմի) հնչեցուցանէ գոչումնն. և տեսեալ զնոսա՝ կարծեմ ճշել անգուշակս զարհուրելով, և 'ի նշոյլս սրոյն կափուցեալս, և երկիւղիւ խոնարհեալք՝ 'ի գիրկս մարց իրեանց իբրեւ յապաւէնս, այլ և 'ի ծոցս խուսափեալս: Ապա և զմարսն կարծեմ տեսանել. այլ զոմն առ այլուրս փախուցեալս 'ի քաղաքէն՝ այնու ողորմելի և քաղցր բեռամբք, և խընդրողս տեղի ապաստանի. և զոմն 'ի նոցանէ՝ ոչ ծածկոյթ բարեշուք զիւրեաւ առեալ 'ի դառնութենէն. իսկ ոմն և զոր ունէր՝ 'ի բաց ընկեցեալ՝ 'ի շփոթական փախուստենէն: Եւ զայլ ոմն զմանկամբն անկեալ՝ յայնպիսի ծածկութիւն զտղայն վտանգէր, գողանալ յուսալով. և զմիւս եւս այլ՝ հասեալ 'ի հալածչացն ուժգնակի, և ապա պակասեալ 'ի գնացիցն, և պարաւանդեալ յերկիւղէն, և արտասուալից աչօք ի փայլումն սրոյն և զհայեցուածսն

յերկուս բաժանեալս, և զանձն առաջի եղեալ փութապէս իջմամբ սրոյն: Եւ դարձեալ միւս այլ ոմն ոչ կարացեալ շարժել ուրեք, կապեալ ոտիցն 'ի զարհուրմանցն՝ այլ յառաջ կորուսեալ 'ի սպանմանէ իւրոյ զաւակին, և սպանողին՝ սուղ ինչ անսացեալ հառաչմանն, և ուրեք ձեռքն լուծեալք և յոյժ սասանելովք անպիտացեալք, և զմանուկն 'ի գիրկոն սատակեալ. և կանխեալ զմահուանն դիակոյտ՝ նախ քան զսրոյն կորուստ: Ո՛վ Հերովդի մոլեգնութեանն: ԳՐԻԳ. ՆԻԻՍԱՅԻ:

Աս օրինակներուն մէջ կը տեսնուին յայտնապէս իրեք դաս յունաբանութեանց ոճը և յատկութիւնները, որ մեր մատենագրաց՝ կամ անոնց ձեռքով եղած թարգմանութեանց մէջ կ'երեւնան: Անոնցմէ՝ ոմանք այն աստիճանի սիրող երեւցան այս տեսակ ոճոյն՝ որ ինչուան ուղեցին հայկական լեզուին կարգն ալ փոխել, և մեր լեզուին կանոն տալ Դիոնեսիոսի Թրակացւոյն քերականութիւնը: Անոր համար կը տեսնենք որ նոյն գրքին մէջ նոր ու այլակերպ բարդութիւնք կան՝ բոլորովին օտար ու հակառակ մեր լեզուին կանոններուն ու խոնարհմանցը, որուն օրինակ կրնայ ըլլալ կոփեմ բայը, զոր հետեւեալ կերպով կը լծորդեն երկրորդ թարգմանիչք: Կոփեմ, կոփես, կոփէ. կոփոյեմք, կոփոյերք, կոփոյեն. — էկոփոցիւր, էկոփոցիւ, էկոփոցեր. էկոփոցիւք, էկոփոցիւրք, էկոփոցիւն, և այլն: Բաց 'ի նորամուտ հոլովներէ և ժամանակներէ բայից, զոր շատ քերականք հասուսած են մեզի՝ ոմանք համառօտելով այլք ընդարձակելով, ուզած են նաեւ նիւթական կազմութեամբ ալ նմանցընել զհայերէնն յունարէնի. ինչպէս, և տառն աւելցընել բայերուն քանի մը ժամանակաց վրայ, որ արդէն կը տեսնուի նոյն կոփեմ բային մէջ: Օրինակ իմն, կը կարդանք Դաւթի գրոց մէջ. « Քանզի կենդանոջն տարբերութիւն առեակեալ բանականին՝ այլ եարար. տեսակ մարդոյ կենդանոյ եարար... իսկ ապա մին՝ այլ, իսկ

միւսն՝ այլապէս միայն ետրար » . ուր ետրարն մէկտեղ
գրուելով պիտի կարգացուի, և ըսել է՝ արար: Այսպէս
նաեւ իրենց գիւտն եղաւ նորօրինակ սեռական հոլով
մ'ալ լեզուին մէջ մտցընել, որ չէր յունական: այլ թե-
րեւս հին հայկական տառ մը ըլլար, ր գիրն. սը ցարդ-
կը տեսնուի դերանուանց մէջ, և զայն ր տառն անցու-
նել ուզեցին նաեւ ուրիշ բառերու վրայ ալ. ինչպէս կ'ը-
սէր նոյն Գաւիթն Անյաղթ « Բացատուեցելոյր սեռոյրն
և տեսակոյրն՝ զինչ երկաքանչիւրն, սեռոյր եղոյր ելոյր,
և տեսակացն յոլովից » . որուն իմաստն է՝ բացատրելով
զսեռ և զտեսակ, թէ զինչ է երկաքանչիւրն. և սեռն
եզ (այսինքն մի) գոլով և տեսակք յոլովք: Այսպէս կը
հոլովեն զսեռականսն ճիոյր (ձիոյ), իշրաքանչիւրոյր (եր-
կաքանչիւրոյ), « Մանկան ելոյր և այրացելոյր և ներ-
գործելոյր ինչ կամ դադարելոյր » . այսինքն մանուկ գո-
լով և յարբունս հասեալ և գործելով ինչ կամ դադա-
րելով. — այլոյր (այլոյ), մարդոյր (մարդոյ), միոյ միայ-
նոյր (միոյ միայնոյ) » ¹, և այլն: Ասանկ ալ դերանուանց
իգական սեռը զատեցին ու ըսին. Նա, նորա արական:
Նէ, ներա իգական:

Թարգմանչաց այս նորաձեւութիւնը հաճոյ անցաւ ժա-
մանակակցաց առջեւը: — Խնդիր մըն է՝ որուն վրայ քա-
նի մը անդրադարձութիւն պիտի ընենք՝ Թարգմանչաց
դարուն վրայ խօսած ատեննիս, ազգային գրականու-
թեան պատմութեան քանի մը խօսքերէն գուշակելով:
Սակայն ազգին մէջ ընդհանուր չլլալէն՝ հաւանական
կ'երեւնայ զրուցելը թէ իբրեւ անսովոր բան մը մեր
ժուեցաւ. ուստի և կերպով մը խորենացին կը գանգաթի
թէ մեր արուեստին վրայ կը ծիծաղին՝ ու անօգուտ և
անպիտան կը սեպեն մեր գիտութիւնը. խորենացւոյն և
ընկերացն կրած հալածանքն մեր այս խօսքին երաշխա-

¹ Բազմավէպ, 1873. Հիւլիւս-Բան-Քիւն և հիւլիւս-Բան Թարգմանչի
հայտնի լեզու, 118, և 1877, յէջ 108:

ւորութիւն կրնան սեպուիլ: Իրենցմէ ետքը եկող մատենագիրք ալ ընդհանրապէս չհետեւեցան նոյն ոճոյն. և ասիկայ ալ հաւաստիք մ'է՝ թէ ընդունելի չեղաւ այն գրութեան կերպը՝ որուն յառաջագիմութեանը համար այսչափ աշխատեցան:

Այս ժամանակ մտած են մեր ազգին մէջ շատ յունական ընդհանրութեան թարգմանութիւնք՝ որոնցմէ ոմանք մեր լեզուին պարզութեանը վնասակար եղած են, և ոմանք ալ իբրեւ ընտիր զարդեր արժանապէս գործածուած:

Թարգմանչաց դարէն ետքը՝ անակնկալ կերպով մը կ'իյնայ ազգային դպրութեան հետ նաեւ լեզուն: Հարիւր տարուան երկայն շրջան մը՝ քանի մը աննշան մատենագիրներ կ'ընծայէ մեզի, որոնք իրենց գրութեանը վրայ ժամանակին իմաստից և լեզուի աղքատութեան նշանադրումը կը կրեն:

Ասոր նման՝ կամ քիչ տարբերութեամբ է եօթներորդ դարը: Միայն Շիրակունւոյն ջանքով՝ հայկական բարբառը ուսումնական բառերով և բացատրութեամբ կը ճոխանայ:

Ութերորդ դարուն մէջ Հայաստանի քաղաքական դիրքը նոր կերպարանք մը կ'առնու: Նոր տիրապետութիւն մը՝ իր իշխող և զօրաւոր ձեռուները կը տարածէ մեր հայրենեացը վրայ. զէնքերուն հետ՝ լեզուին կնիքը ու բացատրութեան կերպերը կը մտնեն մեր բարբառոյն մէջ: Արաբացիին կը սկսի մերթ յաղթական անգութ զօրաց բանակներ, ու մերթ ալ իր ոստիկանները զրկել Հայաստանի վրայ, երբեմն զարնելու և աւարելու, երբեմն ալ նոյն աւերակաց վրայ իր իշխանութեան աթոռը դնելու: Ասիական մատենագրութեանց մէջ նոր՝ ու գրեթէ իրեն յատուկ ոճ մը ունի արաբականը: Զրուցուածքի մէջ այլաբանական ու նկարագրական լեզու, բացատրութեանց մէջ երկայնաբանութիւն: Այս ոճը յայտնապէս կը սկսի երեւնալ մեր նոյն ժամանակի մատենա-

գրաց մէջ. Յովհաննու Օձնեցւոյն կամ Իմաստասիրին գրուածոցը մէջ աւելի ընտիր կերպով, իսկ Յովհաննու Պատմաբանի ու Թովմայ Արծրունւոյ երկասիրութեանց մէջ՝ աւելի ստորին ոճով: Այն ազդեցութեամբն է որ ժամանակին մատենագիրքը կը սկսին իմաստից յորդութեան կամ առատութեան հետ՝ նաեւ բառից յորդութիւնք և առատութիւնք գործածել իրենց գրուածոց մէջ. և անով կը սկսի լեզուն աղաւաղիլ: Այս աղաւաղութիւնը աւելի կերպով մը զգալի կ'ըլլայ Գրիգորի Մագիստրոսի երկասիրութեանց և դարուն մէջ:

Սակայն այս ազգը՝ որչափ ալ լեզուններնուս վրայ ունեցաւ իր ոչ այնչափ օգտակար ազդեցութիւնը, բայց ոչ նոյնպէս և ի գիտութեան՝ որ աւելի փափաքելի էր: Պատճառն ալ պարզ է: Հայ կրթութիւնն ու մատենագրութիւնը եկեղեցականաց ձեռքն ըլլալով, բնական էր որ իրենց բոլոր ճիգը թափէին ժողովուրդը հեռու պահելու արաբական գրքերէն. իրենք ալ պիտի զգուշանային բան մը սեպհականելու այն գրականութենէն, որ ծարբեր կրօնական գաղափարներ կը քարոզէր, վախճալով որ չըլլայ թէ Հայաստանի քրիստոնէութիւնը վտանգի. մաւնաւանդ որ հրապոյրք պակաս չէին արաբացի իշխանաւորաց կողմէն Հայոց մեծամեծներու՝ իրենց կրօնական հաւատալեաց կողմը հակելու: Այս երկիւղն անշուշտ չէր կարող ազդել արաբական գեղարուեստ. ուստի և կը տեսնենք որ Հայք չեն դանդաղիր սեփհականել Արաբացւոց ճարտարապետական ճաշակը, նոցա միւսիոններն (mosaïque) և նուրբ քանդակները, և բիւզանդական ճարտարապետութեան հետ խառնելով՝ իրենց առանձին ոճ մը ստեղծեցին. որուն այսօր հայկական ոճ անունը կը տրուի, և որ դեռ եւս կ'երեւնայ Անույ աւերակաց վրայ: Իսկ գրականութեան և գիտութեան ազդեցութիւնը, — թէպէտ և թոյլ կերպով, — կը նշմարուի միայն այն ժամանակ՝ երբ Հայք կ'ազատին Արաբացւոց ազդեցութենէ. երբ քրիստոնէութեան ալ եւս չէր կարող վտանգ մը ըս-

պառնալ: Այսպէս Գրիգոր Մագիստրոս ժԱ դարու երկրորդ կիսուն, սեպհականեց Արաբացւոց վանկական և յանգաւոր տաղաչափութիւնը. որ ի յաջորդ դարուն՝ Ն. Շնորհալույ գրչին տակ կատարելագործուելով՝ հին հայկական տաղաչափութեան տեղ բռնեց: Իրեն ժամանակակից ՄԻ. Հերացի մեծ մասամբ արաբական բժշկարաններէ քաղեց իւր Զերմանց գիրքը, և բժշկականութեան հիմը դրաւ Հայոց մէջ: Եթէ հայ մատենագիրք աւելի առատութեամբ քաղած ըլլային այս հարուստ աղբիւրէ, անշուշտ թէ մեր մատենագրութիւնը կը ճոխացընէին, և թէ մանաւանդ գիտութեան զարգացման կը նպաստէին մեր մէջ:

*
* *

Իսկ երկոտասաներորդ դարը՝ Ներսիսի Կլայեցւոյ, Սարգսի և Իգնատիոսի ու իրենց ոճոյն հետեւող ընտիր մատենագրաց ձեռքովը՝ արծաթի դար մըն է մեր մատենագրութեանը: Անոնց գործածած վայելուչ լեզուն չկըրցաւ երկար ատեն դիմանալ, ու կամաց կամաց անշքանալով՝ բոլորովին նոր կերպարանք մը սկսաւ առնուլ: Այնպիսի կերպարանք մը՝ որ հայերէն գրականութիւնն ու լեզուն երկուքի բաժնեց. խտրոց մը դրաւ ընդ հին և ընդ նոր մատենագրութիւն:

Այս նորութեանը և իր ոճոյն վրայ՝ մենք ալ ազգային նոր Մատենագրութեան պատմութեանը մէջ ընթերցողաց մտադրութիւնը պիտի դարձընենք:

Բայց նախ մէջ բերենք նորագոյն համարուած կարծիքը՝ լեզուաց նկատմամբ:

« Լեզուներն իւրեանց ծագման կամ ազգականութեան կողմանէ կրնան բաժնուիլ այլ և այլ խումբեր որոյ գըլխաւորներն ու ծանօթներն են Հնդեւրոպական, Սեմական և Դուրանական:

1. Հնտեւրոպական կամ Հնդիկ — եւրոպական կը կոչուին լեզուք այն ազգաց որ Հնդկաստանէ, ընդ մէջ Կովկասու և Կորդուաց, արեւմտեան ուղղութեամբ կը տարածուէին ի հիւսիսոյ փոքուն Ասիոյ մինչեւ Եւրոպայի ծայրը:

Ծանօթ լեզուք որ ընդհանրապէս այս խմբէն են՝ են. 1. Հնդկաց հին լեզուն որ կը կոչուի Սանսքրիթ, և որով գրուած են Հնդկաց կրօնական գրեանք որ կը կոչուին վէտա: 2. Զենտն կամ Զանդիկ լեզուն, այս ինքն այն լեզուն զոր կը խօսէին հին Մարք և Պարսք և ուրիշ արիական ազգեր, և որով գրուած են գրադաշտական կրօնից մատեանք որ կը կոչուին Զենդ — աւեստա, այսինքն՝ կենդանի բան: Զենտի բարբառներէն մին է Պահլավերէնն, նոյնպէս նուիրական լեզու Պարսից զկնի Զենտին: 3. Հելլենարէնն կամ Յունարէն և Լատին լեզուն: Վերմանական և Սլաւական լեզուք եւս, որ շատ ճիւղեր ունին՝ կը համարուին ի բնէ Հնդիկ — եւրոպական:

Հնտեւրոպական լեզուաց կը տրուի եւս Արիական անունն յանուանէ Արեաց որ էր ազգային անուն Զանդիկ ցեղերուն, գլխաւորապէս Մարաց և Պարսից որ այս լեզուն ունէին: Բայց արիական կամ իրանական անունը կը պատշաճի մանաւանդ զանդիկ ճիւղին:

2. Սեմական կը կոչուին լեզուք այն ազգաց որ կը տարածուէին Տիգրիսէ մինչեւ Միջերկրականն, հանդերձ Արաբիա:

Ծանօթ լեզուներ որ կը վերաբերին այս խմբին՝ են. Եբրայեցերէն, այն է հին հնդիկ լեզուն որ կը համարի նոյն ընդ լեզուին փիւնիկեցւոց: — Հին Քաղդէարէնն, հին Ասորերէնն կամ Արամերէն լեզուն: — Մեզ ծանօթ Արաբերէնն: Հին Քաղդէարենէ և հին Ասորերենէ մնացորդ չունինք, հին Արամերէնէ չինուած լեզու է Սիրիաք կոչուած ասորերէնն, յոր թարգմանուած են Հին և Նոր կտակարանք իբր երեք դար յառաջ քան զհայերէն թարգմանութիւն: Սիրիաք լեզուն կ'ուսանէին ժամանակաւ մեր նախնիք, իբր

եկեղեցական լեզու յառաջ քան զգիւտ Մեսրոպեան նշանագրոց, երբ Սասանեանք արգիլեցին յունարէնի ուսումն քաղաքական պատճառաւ իրենց մէջ:

Արդի գիտունք տուած են լեզուաց այս խմբին, Գուրան անունն, ըստ հայ մատենագրաց Տաներան, ուրիշ բառով Անարի, և կը տրուէր ի Պարսից այն ազգերուն որ չէին արիական ցեղէն:... Գուրանեան ազգերուն բնակութիւնն էր գլխաւորապէս ի Հիւսիսոյ Կովկասու դէպ յարեւելս մինչեւ Թուրքաստանի և Սիպերիոյ անապատներն, նաեւ ի Հիւսիսոյ Հայոց առ Կուր գետով յայնկոյս Կովկասու:

Գուրանեան էին, այսինքն ունէին Հնդիկ-եւրոպական, և սեմական լեզուներէն տարբեր ցեղ լեզու, Գուգարք կամ Վիրք, և Գարգարացիք, այս ինքն Աղուանք առ Կուր գետով որ առ Արշակունեօք սահմանէր ի մէջ Հայոց և նոցա: Գուրանեան էին հաւանականապէս նաեւ Մազքուք և Հոնք կամ Քուշանք, որ և Հեփթաղ կը կոչուին մեր պատմութեան մէջ, և որոց դէմ ստեպ պատերազմներ ունեցան Սասանեանք: Բուզանդ՝ Մազքթաց Թագաւորին զօրաց մէջ կը յիշէ Աւանաց, Հոնաց, Փոխաց, Թաւասպարաց, Հեճմատակաց, Դժմախաց, Գաթայ, Գզուարաց, Շղբաց, Ճղբաց, Բաղաւճաց, Եգերսուանաց և այլ « խառնադանճ » ցեղերու գունդեր: Եղիշէ Ճղբաց, Գզուարաց, Հեճմատակաց, Փոխաց, Թաւասպարաց հետ կը յիշէ նաեւ ուրիշ հիւսիսային ցեղեր, ինչպէս Լփնիս, Խայլանդուրս, և այլն. զԼփնիս կը յիշէ նաեւ Խորենացի:

Գուրանեան խմբէն մեզ ծանօթ լեզու է Թուրքերէնն, որ բաւական նպաստ կը մատուցանէ հայերէնի լեզուաբանական քննութեան, ինչպէս կը մատուցանէ նաեւ վրացերէնի գիտութիւնը:...

Գիտենք որ բոլորովին հակառակ է ոմանց ախորժակին՝ նշմարս անգամ տեսանել դուրանականութեան ի ծագման արարատեան ոչ լեզուին միայն, այլ և ցեղին: Ըստ սոցա՝ Հայն է և պարտի լինել, և ցեղիւ և լեզուաւ, մին ի դըս-

տերաց այն երջանիկ մօր որմէ ծնած են հնդիկ եւրոպական համարուած ազգք և լեզուք համարէն: Սակայն ներելի է կարծենք գիտութեան բերել ի լոյս որ և իցէ խնդրոյ ընդդիմակաց երեսն եւս: Ո՛ր յիշատակարան, ո՛ր պատմութիւն կամ աւանդութիւն կը ստուգէ մեզ թէ տարաւտեան ցեղն, ըստ սկզբանն թաղուած հնութեան աղջամուղին մէջ, չէր ի բնէ իւր հիւսիսային դրացիներուն, Վրաց, Աղուանից ազգակից. և ապա յընթացս իւր գրագիտական կենաց՝ իւր արեւելեան և արեւմտեան ազնուաբարոյ և կրթագոյն դրացիներէն, ի Պարսից և ի Յունաց, առաւ իւր լեզուին նախնի կմախքին վրայ հընդերոպական միա և մորթ, ինչպէս ըրած է թուրքերէնն սոստ ուրեմն յԱրաբացւոյն և ի Պարսկէն միթէ այս լեզուն ի ծնէ սեմական կամ արիական էր. վասն զի ունի այնչափ խառնուրդ այս վերջիններէն: Ուստի չէ ամենեւին անտեղի ըստ մեզ գէթ հաւանական ինչ նմանութիւն նկատել հայերէնի՝ դուրանական լեզուաց խմբին հետ որոյ ծանօթ ճիւղն է մեզ թուրքերէնն, մանաւանդ բայերու կազմութեան կողմանէ որ լեզուի էական և մնայուն տարրն է:...

Լեզուաց այլ և այլ խումբերու բաժանման, և այն լեզուները խօսող ազգաց բնակութեան վրայ պատմական տեղեկութիւններէ հայերենի համար կը հետեւի թէ, Հայ ցեղն, հին անուամբ Արարատեան, ապա Արունի կամ Արմէն, ան յիշատակ ժամանակներէ բնակող Երասխայ հովիտը, ունէր ինքեան դրացի երեք գլխաւոր լեզուները խօսող ազգեր. յարեւելից և յարեւմտեց հնդիկ եւրոպականներ (Պարսք և Յոյնք). ի հարաւոյ Սեմականներ (Ասորիք), ի հիւսիսոյ Դուրանեան ցեղեր: Այսպէս լեզուաբանական տարրեր տարբեր տարրներ ունենալով ինքեանց դրացի, Հայք հարկաւ մեծ ազդեցութիւն կրած են ի նոցանէ քաղաքակրթութեան ինչպէս ուրիշ մասերուն, նոյնպէս մանաւանդ լեզուի կողմանէ, ըստ աւելի կամ նուազ յառաջադիմութեան այն ազգաց. և որովհետեւ աւելի յա-

ուղղադէմներն էին Ասորիք և Յոյնք, հարկաւ այս երկու ազգաց լեզուներն մանաւանդ կրնային գործել մեծ ազդեցութիւն հայերենի վրայ. և է իսկ այնպէս, որպէս ցուցանէ մտադիր քննութիւնն:

Եւրոպացի լեզուագէտք քննելով մեր հին լեզուն կամ պարբարը, և գտանելով ի նմա մեծ նմանութիւն հնդկ-եւրոպական լեզուաց հետ, վճռեցին թէ հայերէնն եւս է արիական լեզուաց դասէն, այսինքն ի բնէ դուստր այն մայր լեզուին որոյ ծնունդ են Զանդիկն Յոյնն և Լատին:

Հայերէնն ունի այնչափ նմանութիւն, առաւելապէս ձայնի կամ բառերու կողմանէ հնդկեւրոպական լեզուաց, մանաւանդ գլխաւորներուն, Զենդի կամ հին պարսկերէնի, յունարէնի և լատիներէնի, որ եթէ չէր եւս ի բնէ հնդկ եւրոպական, ըստ վերջին ձեւոյն իւրոյ կ'երեւի հնդեւրոպական, և առաւել քան որչափ կարծած են այս լեզուն՝ լեզուաբանին օրինօք քննող համազգի և օտար գիտունք: Սակայն լեզուի նմանութենէն չհետեւիր ծագման կամ յեղական միութիւնն, ուստի նայելով հայերէնի նմանութեան Հնդեւրոպական լեզուաց հետ, չենք կրնար համաձայնիլ ըսել թէ այս լեզուն էր ի բնէ Հնդկ եւրոպական կամ Արիական: Եթէ, ինչպէս արդի հնագէտներէն ոմանք կը կարծեն, Հայ ազգին ծագումն է տուրանական, կամ ուրիշ բառերով ըսենք, եթէ Հայ, կամ հին անուամբ Արարատեան ցեղն էր ի բնէ հիւսիսային ժողովուրդ. չէ անհաւանական թէ լեզուն եւս էր նախապէս հիւսիսային դուրանական անհարթ բարբառ, որ յետ ժամանակաց՝ ազդեցութեամբ լեզուաց դրացի հընդեւրոպական աւելի քաղաքակիրթ ազգին առաւ տակաւ հնդեւրոպական ձեւ:

Մեր հայերէնն եւս հնդեւրապական լեզուաց դասուն պատկանելով լեզուագիտաց առանձին քննութեան նիւթ եղաւ։ Գերմանացիք ինչպէս որ համեմատական լեզուագիտութեան սկզբնաւորութիւնն ըրին ու հիմը դրին, այսպէս ալ հայերէնի համեմատական լեզուագիտութեան սկզբնաւորութիւնը պարտական ենք գերմանական ազգին։ Թէ՛ Գերմանացւոց և թէ՛ ուրիշ ազգաց մէջ գտնուեցան շատ գիտնականք, որոնք հայերէն լեզուի ուսման պարպեցան և մեր մատենագրութեան միջէն մէկ քանին թարգմանեցին. բայց ի մասնաւորի հայերէնի լեզուագիտութեան պարապողներն են Շրէօտէր, Բետերման, Փրեդերիկոս Միւլլէր, Փօլ տը Լակարդ, Լաւէր, Հ. Հիւպման, Պրուկման, Տիւլորիէ, Գարիէր, մեր ազգայնոց մէջ ալ Մ. Էմին, Բ. Պատկանեան և Հ. Ս. Տէրվիշեան, և այլք։

Արդի Գերմանացի լեզուագէտք երկու դասի բաժնուած են. ոմանք՝ Հին — Գերականագէտք (Alt-Grammatiker) ոմանք Նոր—Գերականագէտք (Iun-Grammatiker) կը կոչուին։ Հին — Գերականագէտք՝ Լակարտ և Փ. Միւլլէր կը հաստատեն թէ հայերէն լեզուն հնդեւրոպական իրանեան լեզուին մէկ գաւառականն է. իսկ Նոր—Գերականագէտք՝ Հիւպման և Գրուկման ասոնց կարծեաց հակառակը կը հաստատեն թէ հայերէն լեզուն հնդեւրոպական լեզուաց դասուն առանձին մէկ ճիւղն է։ Առաջնոց կարծեաց զխաւոր շարժառիթն ու հիմն այն է՝ որ մեր լեզուին մէջ շատ բազմաթիւ պարսկական եկամուտ բառեր կան, որոնց լեզուագիտական փոփոխումներն իրանեան լեզուի կանոնաց յար և նման են։ Իսկ յետնոց ապացուցեալ կարծիքն է, որ մեր լեզուին իրանեան եկամուտ բառերն բնիկ հայկական բառերէն զատելով՝ կը գտնեն այս բնիկ հայկական բառից, անոնց փոփոխմանց, հոլովմանց, խոնարհմանց ու տառադարձութեան մէջ՝ այն

ամէն յատուկ նշաններն, որոնք կ'ապացուցանեն թէ հայկական լեզուն է հնդեւրոպական լեզու. և դարձեալ՝ հընդեւրոպական լեզուաց դասուն մէջ առանձին անկախ ճիւղ մը:

« Ժամանակ մը այն կարծիքն, թէ հնդկերէնն կամ սանսքրիդ լեզուն ամենահին հնդեւրոպական լեզուն ըլլալով՝ է նաեւ մայր ամէն հնդեւրոպական լեզուաց, կամ գոնէ նախադաս ամէն հնդեւրոպական լեզուներէն, ըստ բաւականի մուտք գտած էր, և դեռ ոմանց մտաց մէջ ցայսօր կը գտնուի. բայց արդի լեզուագիտութեան ըմբռնումը բոլորովին տարբեր է: Այո՛, հնդկերէն լեզուն մեզի ամենահին ժամանակներէ ծանօթացած ըլլալուն ունի շատ հին և ամենահին ձեւեր, հանդերձ այսու՝ միւս հնդեւրոպական լեզուաց մէջ ալ երեւան կու գան շատ անգամ այնպիսի հին ձեւեր և փոփոխմանց օրէնքներ, որոնք ոչ նուազ յարգելի են իրենց հնութեամբն:

« Արդի լեզուագէտք հնդեւրոպական լեզուաց դասը՝ հետեւեալ իրարմէ անկախ ճիւղերու կը բաժնեն.

Ա. Արիական ձիւղ, որ կը բաղկանայ Հնդկերէնէ և Իրանեան լեզուներէ:

Բ. Հայկական ձիւղ, որուն պատկանող լեզուն մի միայն մեր հայերէնն է, որ ծանօթ է մեզի հինգերորդ դարէն սկսեալ: Այս մեզի ծանօթ հայերէնը՝ գրաւոր կամ մատենագրական լեզուն է: Բնականաբար՝ ինչպէս ուրիշ հնդեւրոպական լեզուք, այնպէս մեր գրաւոր հին հայերէնն իւր գաւառաբարբառներն ունէր, սակայն գաւառաբարբառներով շարադրած մատենագրութիւն մը մեզի չէ հասած. միայն թէ ինչ ինչ հեղինակաց գրութեանց մէջ բառեր, ձեւեր ու ասութիւններ կը նշամարուին: Իսկ արդի գաւառաբարբառներն դասական՝ հին հայերէնէն լայնատարած անջրպետով մը անջատած են:

Գ. Յունական ձիւղ:

Դ. Արաբական ձիւղ:

Ե. Իտալական ձիւղ:

Զ. Կերտական ձիւղ:

Է. Գերմանական ձիւղ:

Ը. Բայրիկ — Սրաւական ձիւղ:

« Այո՛, մեր հայերէնն է համադաս լեզու մը միւս հնդեւրոպական լեզուաց ճիւղերուն, և եթէ համեմատական մանրամասնութեանց իջնենք, կը գտնենք նաեւ այնպիսի հետաքննական օրէնքներ համեմատական լեզուագիտութեան համար, որոնք միւս ճիւղերուն մէջ չեն նշմարուիր: Ըստ այսմ մեծաւ իրաւամբ կրցան հաստատել Նոր — քերականագէտք, թէ հայերէնն՝ իրանեան լեզուներէ անկախ ճիւղ մըն է: Օրինակի աղազաւ, քննենք Հայր արմ. սեռ. հաշ քառին համեմատութիւնը միւս հնդեւրոպական լեզուաց հետ. հին հնդկ. pitár. յռն. πατήρ. լատ. pater. հին իրլատ. ather. գոթ. fadar, Գերմ. vater: Ընդհանուր կանոն է հայերենի համար, որ հընդեւրոպական թ գիրը բառին սկիզբը ձայնաւորէ յառաջ սովորաբար հ. է. այսպէս նաեւ հին բառին մէջ... Իսկ հնդեւրոպական... գիրը հայերէնի մէջ երկու ձայնաւորաց մէջտեղը կ'իյնայ:...

« Այսպէս գրեթէ ամէն գրի համար հայերէնն իւր ուրիշ օրէնքներն ունի: Բայց կան նաեւ այնպիսի դէպքեր և փոփոխութիւններ, որոնց լուծումն արդի լեզուագիտութիւնը դեռ գտած չէ. սակայն նորանոր հետազոտութիւնք և քննութիւնք զանոնք ալ հետզհետէ լուծելու կը ջանան: Համբաւաւոր Հիւլլման ուսուցչին խօսքն է, թէ հայերէնը պարսկերէնի համար ալ մեծ կարեւորութիւն ունի » ¹:

1 (Պատկեր, 1892 փետր):

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐ

Բանաստեղծութիւն՝ առաջին լեզու մարդկային ազգի: —

Անոր հետքն 'ի հիւսն Հայաստան: — Գողթան երգիչք: — Վեպք, վիպասանութիւն: — Թռեղեաց երգք: — Ինչոռան առ մեզ հասած Գողթան երգոց հատոռածք: — Անոնց արուեստը:

Մարդկային ամենայն գիտութիւնք, ըսած է մատենագիր մը, մթերեալք են 'ի գանձարանս Մուսայից, յորոց ազգ իւրաքանչիւր հանած առած է իր նախնական դրական կրթութիւնն, և անով իրեն համար սկզբնաւորած նորածին քաղաքակրթութեան դարագլուխ մը: Ազգաց մատենագրութեան մէջ՝ քան զարձակ բան՝ բանաստեղծութեան նախընթաց ըլլալուն պատճառը այս է: Որփէոսէ ութ հարիւր տարի ետքը, և չորս դար յետ Հոմերի՝ առաջին անգամ արձակ գրութիւն կ'երեւնայ 'ի Յունաստան՝ փոխկապի գերւոյ մը՝ Եսովպոսի ընծայուած առակներով: Նոյն ազգին հանճարեղ առասպելք՝ յորս անկենդան և անբան արարածք՝ հեշտալուր և դիւրանսաց կը հռչակուին՝ իրենց նախնի քերթողաց քնարի ձայնին, ժողովրդոց 'ի բարբարոսութենէ 'ի կրթութիւն անցքը կ'ակնարկեն: Այս պատճառաւ բանաստեղծութիւն՝ բնութեան ձայնն ու խօսք, մարդկային ազգի առաջին լեզուն, անոր սրտին և մտաց բացատրութիւնն սեպուած է: Այդ սրտի լեզուով, բնութեան ազդեցութեամբք խօսելու համար՝ ամէն անգամ մտաց կրթութիւն և ուսումն հարկաւոր կամ անհրաժեշտ շենթադրուիր, ուր բնութիւնն

և իր զարմանալիքն են դաստիարակ, շնչող և ուսուցիչ։
 Զեփիւռն ունի իրեն համար ձայն մը. զարնան բազմա-
 գունեան ու բուրազուարթ ծաղկըներուն վրայէն անցնե-
 լով, անոնց 'ի հրապուրիչ գեղոյն և 'ի բուրմանց փոխ
 առնուած խօսք մը. — երկնից կապոյտը՝ ու անկէ ան-
 դին, հեռաւորն ու անծանօթ, բայց իրենց սրտին ու
 մտաց սիրելի ու հաճոյական գաւառ մըն է, ուր կ'ա-
 խորժին թափառիլ. զբօսավայր և սփոփարան՝ իրենց հա-
 կառակամարտ կրից, յուսոյ՝ ուրախութեան և ցաւոց։
 Այդ տարփելի և ակնապարար պարզութեան վրայ՝ յա-
 նակնկալս իրարու վրայ խիտ առ խիտ դիզուած ամպեր,
 անոնցմէ ճայթող ու որոտացող գոռմուռք, անոնց վրայէն
 արագաթուիչ սաՀող անցնող փայլատակունք, սեաւ ու մը-
 թին գաւառներու մէջ տարածուած ձգուած լուսոյ ճամ-
 բաներ, երկնակամարին վրայ վառ 'ի վառ փայլող աս-
 տեղք, իբրեւ դշխոյ մը՝ մէջերնին երեւցող լուսնի խա-
 ղաղասփիւռ և հանդարտասիւք պայծառութիւն, զանոնք
 ամէնքը՝ խաւարին հետ յերկրէ հալածող վանող ու տիե-
 ղերաց վրայ միակ իշխող արեգակն՝ նախընթաց կարա-
 պետ զրկելով զվարդամատն արշալոյս, բնութեան այս
 ամէն երեւոյթներ՝ ունեցեր են իրենց ազդեցութիւնը՝
 քերթողի սիրտ ու հոգի կրող հանճարներու վրայ, և որ
 բարեբաղդաբար՝ ամէն դարուց, ազգաց և ժամանակաց
 կը վերաբերին, և անսպառելի բովք են երեւակայութեան
 և զգացմանց։

Յերկնաւոր յանձայր սահմանաց՝ յերկիր որ դառնան
 աչք, հո՛ն ալ ամենագեղ բնութեան զարմանազուարթ ու
 հրաշապատում գիրքը բացուած կը գտնեն. անոր ամէն
 արարչագործ ու արարչապատում առատ ձեռքով ցա-
 նած ցրուած գեղեցկութենէն ձայն մը կը լսեն, խօսք
 մը ազդեցութիւն մը կ'ընդունին սիրտք և զմայլմամբ կը
 յափշտակին։ Ծով իր անպարագիր ընդարձակութեամբն
 ու հանդարտութեամբ կը գրաւէ զմիտս. փոթորկալից
 յուզմամբն և լեռնակուտակ ու փրփրադէզ կոհակօք կը

զարմացնէ ու կը սասանեցընէ. վտակք՝ զարնան հեշտալիւր համբուրիւ արթնցած ու զուարթացած ու բազմազուարճ բազմարոյր և բազմատեսակ ծաղկանց ու խոտոց մէջէն բացուած ճամբաներէն խոխոջելով կ'անցնին՝ անոյշ յիշատակներ արթնցընելով, յաղթ և առատաջուր գետք՝ զիրար բռնաբար մզելով կը հոսին կը թափին զիրենք կլլող ծովուց ընդարձակութեան մէջ. ծաղկունք իրենց գեղովն ու բուրմամբ, ծառք երկնաբերձ ու սաղարթախիտ ոստերով. թռչունք զմայլական ու հեշտալուր գեղգեղանօք և ճռուողելով, գազանք վայրենի և ահագնասատ մռնչմամբ, և այլն. և ասոնց ամենուն վրայ իշխող մարդս՝ իր բազմարկածեան կենօք, մխիթարութիւն և յոյս սփռող որրանովը, առոյգ ու գեղապատշաճ հասական, յափշտակող ու յափշտակիչ սիրով, մեծութեան՝ փառաց ու զինուց տենչանօքն, իր շուրջը պատած՝ մահուան ու մոռացութեան աշխարհի մը մէջ՝ անմահանուն յիշատակաց փափաքանօք, ու բովանդակ տիեզերօք գոհ չեղող սրտին՝ անպատուհան ու անդուռն վերջին ու մախառլապատ բնակութեամբ, ուր վերջապէս կը լռեն ու դադրին ամէն իղձք և կիրք:

Ունէին մերքն՝ ինչպէս ունինք և մեք՝ անկապուտ և ամենանորոգ ժառանգութիւն մը, բնութեան ամենագեղ տեսարաններով զարդարուած հայրենիք. երկնահերձ և ձիւնագագաթն լեռինք, զուարթագեղ բլրակք, հովիտք և ծմակք. բուրեան և գունագոյն ծաղկունք, առատաջուր դիրք ծիծաղախիտ և հանդարտաքայլ վտակք, ամենազգի բոյլք և սոյլք թռչնոց. և բնութեան տիրոջ այդպիսի առատ ձրիւք զարդարուած հողոյն վրայ՝ դիւցազանց դարերուն արժանաւոր պատմութեան մը դրուագք: Անկարելի է ենթադրելը՝ թէ այդ բնութիւն և պատմութիւն՝ անզգայ ու ցուրտ անտարբերութեան մը մէջ ձգած ըլլան զմերսն:

Արնային Հայք, խիզախք 'ի գէն և 'ի զարդ, քաջայան-
դուզն և արի 'ի պատերազմունս, որսասէրք և զբօսա-
սէրք, մոռնալ վայրիկ մի զքնար, կամ անոր թելիցը հո-
գեշարժ ձայնին՝ չտալ զայն կարեւորութիւն և յարգ՝
ինչ որ ուրիշ հին կամ նոր ազգաց քով կը գտնենք, ան-
սիրողք երեւնալով, ինչպէս տեղ մը կ'ականարկէ Խորե-
նացին « երգարանաց բանաւորաց » . բայց անկարելի կ'ե-
րեւնայ կարծել՝ նկատելով իրենց քաղաքական ու բար-
գաւած դիրքը, որ ընդհանուր սովորութենէ դուրս և հա-
կառակ՝ երբեմն հանգիստ, զբօսանք և սփոփանք չի ըն-
տռէին . կամ երկար արութեամբք խոնջք և պարտասեալ՝
թշնամեաց բազմախուռն բանակաց մէջ փախուստ, սար-
սափ ու մահ՝ տարածել սփռելէն ետքը՝ զիրենք պաշտ-
պանող վահանին վրայ կռթընած ինկած ատեննին, հայ-
րենեաց գոհութիւնն ու գովութիւն՝ իրենց փափաքելի
չըլլար . կամ կողերնէն կախուած՝ արիւնաներկ ու մա-
հուամբ անյագ սրոյն, զինուց ու զարդուց քաջութեանն
ու գովեստից անտարբեր գտնուէին :

Պատմութիւն և հատակոտորք ազգային և ինչուան առ-
մեզ հասած Գողթան երգոց կը հաւատարմացնեն զայս,
սոսկ կարծեաց և ենթադրութեանց անձուկ սահմանէն
դուրս հանելով : Խորենացին շատ անգամ կը յիշէ զա-
նոնք . ու կարծես թէ կերպով մը իր առաջին խօսքը, զոր
մէջ բերինք, ետ առնել ուզելով « Առաւել յաճախագոյն,
կ'ըսէ, հինքն Արամազնեացն 'ի նուազս բամբռան և յերգս
ցցոց և պարուց զայսոսիկ ասեն յիշատակօք » : Ար հա-
ւատարմացընէ և Ագաթանգեղոս . Տրդատ՝ մեր թագա-
ւորաց մէջ՝ 'ի Հռովմ և 'ի հայրենիսն հռչականուն և
զարմանալի՝ արութեան հանդիսիւք, ժամանակակից քեր-
թողաց նիւթ տուած է՝ երգօք և առակօք դրուատելու
իր քաջութիւնը . « Թագաւորն Տրդատ, — կ'ըսէ պատ-
միչն, — զամենայն ժամանակս իւրոյ թագաւորութեան
աւերէր քանդէր զերկիրն Պարսից թագաւորութեանն .
զաշխարհն ասորեստանի աւերէր, և հարկանէր 'ի հա-

րուածս անհնարինս : Վասն այսորիկ պատշաճեցան բանքս
այս 'ի բանս կարգի առական թէ իբրեւ զսէգն Տրդատ՝
որ սիգալովն աւերեաց զթումբս գետոց, և ցամաքեցոյց
իսկ 'ի սիգալ իւրում զյորձանս ծովուց » : Դարձեալ նա
ինքն Ագաթանգեղոս նկարագրելով Տրդատայ ճիգն ու
ջանքը՝ ի խախտել հրաշագեղն Հռիփսիմեայ երկնախրախոյս
ու աստուածահրաշ արիութիւնը, երբ թագաւորն մտաւ
'ի սենեակն՝ ուր հրաման տուեր էր արգելուլ զՀռիփսի-
մէ, և արդէն վստահ էր իր յաղթանակին վրայ, կը յա-
ւելու. « Առ հասարակ մարդիկն՝ ոմանք արտաքոյ ապա-
րանիցն, կէսք 'ի փողոցս 'ի ներքսագոյնսն, առ հասա-
րակ երգս առեալ բարբառեցան կայթիւք վազելով ցուց
բարձեալ մարդկանն, կէսք 'ի բերդամիջին և կէսք զքա-
ղաքամէջն լցին խնջոյիւք առ հասարակ. համարէին հար-
սանեացն զպարսն պարիւ և զկաքաւսն յորդորել » : Բիււ-
զանդ՝ ոչ լոկ հեթանոս Հայաստանի, այլ քրիստոնէու-
թեան դարերուն՝ Լուսաւորչայ և իր որդւոցը ժամանա-
կակցաց համար կը վկայէ թէ « Դեգերեալ մաշէին...
'ի հնութիւն հեթանոսական սովորութեանց... և զիւ-
րեանց երգս առասպելաց զվիպասանութեանն սիրեցեալք
'ի փոյթ կրթութեանցն, և նմին հաւատացեալք և 'ի
նոյն հանապազորդեալք » : Վասակայ ՍՊՆՆՈյ համար ալ
կ'աւանդէ Եղիշէ թէ « Քաղցրացուցանէր ոմանց զկարգս
երաժշտութեան և զերգս հեթանոսականս » :

Այս երգերէն՝ որոց գոյութիւնը պատմական է, դժ-
բաղդարար հայկական անգիր մատենագրութիւնը՝ մեզի
ուրիշ նշանակութեան արժանի աւանդ մը հասուցած
չէ, բայց եթէ քանի մը Գողթան երգոց հատուածք ¹ :

1 Այս հին երգերուն վրայ՝ զրեթէ մի և նոյն ժամանակի մէջ, և
առանց իրարու գրուածները տեսնելու, երկու մտազրութեան արժա-
նի և գիտնական երկասիրութիւնք հրատարակուեցան : Մէկն է Մկըր-
տչի Էմին, Մոսկուայի Լազարեանց Ճեմարանին ուսուցչի Վեդ+
հեյի Հայաստանի գրուածքը, տպագրեալ 'ի Մոսկուա (1850). միւսն
Վիէնայի Մխիթարեանց Ուխտին միաբան՝ Գաթըրճեան Հ. Յովսե-

Ինչպէս Յունաց մէջ Հանգներգութիւն, ասանկ ալ Հայաստան ունեցեր է ուրեմն իր երգիչները, և մանաւանդ Գողթան բարեբեր ու գինաւէտ գաւառին մէջ, որք իրենց բանաստեղծական աշխուժովը հին ատենէն 'ի վեր համբաւ ստացան: Այս գաւառը, ինչպէս իրաւամբ կ'անդրադարձնէ մեզի ժամանակակից հմուտ բանասէր մը, անտարակոյս Հայոց Ատտիկէաստանն էր, լեզուի գեղեցկութեան կողմանէ: Իր բնակչաց քերթողական հանճարոյն արգասիքն են այն երգերուն հատակոտորները որ Խորենացոյն ատենէն մինչեւ առ մեզ իրենց երկրին անուամբը կը յիշուին. յաւիտենական և մեր բանասիրութեան համար սիրելի յիշատակարաններ, իբրեւ մնացորդք հայ Աթենէոսի մը մեծագործ շինուածքին, որուն աւերը միշտ ողբալի պիտի ըլլայ¹: Ասոնք այլ և այլ ժամանակաց դէպքեր ու անցքեր մեզի յիշատակելնուն համար, այլ և այլ ժամանակ ունեցած են իրենց յօրինմանը: Չանազան ժամանակ յօրինուած երգեր, տարակոյս չկայ որ զանազան երգիչներ ու հեղինակներ ունեցած են: Բայց որովհետեւ ասոնց անուանքը՝ պատմութիւնը ինչուան մեզի հասուցած չէ, ուստի և ընդունայն աշխատանք է անոնց բուն հեղինակը փնտռելու համար յոգնիլ:

Փայ՝ Հայոց Դադին-Բր-Բի-ն Դադին-Բի-նը (Վիեննա, 1851): Նոյն տարւոյն մէջ այս երգերուն վրայ հմտական հատուած մ'ալ հրատարակուեցաւ Բադմի-Օրագրին մէջ. (1850 դեկտեմբեր, և 1851 յունուար): Այս երեք հեղինակաց հետեւութեամբ յօրինած ենք մեր յօդուածը, շատ տեղ ոչ միայն իրենց կտրծէքը՝ այլ նաեւ Խօսքերին փոխ առնելով: 1853ին ուրիշ ազգային բանասէր մ'ալ, Ստ. Պալասանեան հետաքննական տեսութիւն մը հրատարակեց Գողթան երգոց վրայ՝ 'ի Պադին-Բի-ն Հայոց Գր-Բի-ն-Բի-ն (Հատոր Ա. Բանաւոր դրականութիւն), տպագրեալ 'ի Թիֆլիզ:

1 ԱՅՏԻՆԵԱՆ (Հ. Ա. Վ.). Քննական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի:

Սակայն այս երգերուն նիւթը յայտնի կը ցուցնէ որ ոչ քուրմերէ՝, և ոչ անոնց ազդեցութեան տակ անձինքներէ՝ կրօնական հանդէսներու մէջ-կամ բազիններու առջեւ երգեցուելու համար շինուած են, այլ այնպիսի անձինքներէ յօրինուած՝ որոնց առջեւ արքունիք անգամ գոց չեն. և թերեւս ազատաց ցեղէն վարձուած քերթողներ են, որոնց պարտք սեպուած էր նոյն ցեղին մէջ հրուշակուած քաջութեանց և առաքինութեանց գովաբան ըլլալ:

Որչափ ալ ազգերնուս հեթանոսութեանը ժամանակ յօրինուած են այս երգերը, բայց անոնց գործածութիւնը՝ դեռ ինչուան քրիստոնէութեան հինգերորդ դարը կը տեւէր: Այս կարծեաց ստուգութեան երաշխաւորութիւնը՝ Խորենացւոյն խօսքերուն մէջ ունինք, որ նոյն երգերը մէջ բերելուն ժամանակ միանգամայն կը զրուցէ թէ անոնց գործածութիւնը դեռ եւս կը լսուի Հայոց Գողթան գաւառին բնակչացը քով: Բիւզանդ ալ՝ չորրորդ դարուն քրիստոնեայ՝ բայց իրեն աստուածաւանդ կրօնիցը հաւատարիմ Հայաստանին համար կը զրուցէ մեղադրանաց խօսքեր զորս յիշեցինք արդէն: Ինչուան Մագիստրոսի ժամանակ՝ դեռ այս երգոց գործածութիւնը կար. և ինքը մէկ հատուած մը մէջ կը բերէ զոր իր ժամանակին գիւղականացը բերնէն լսած էր:

*
* *

Բանաստեղծական քնարը թէպէտեւ այլ և այլ ձայներ ունի, սակայն մեր ազգին մէջ երեւցած կամ ինչուան առ մեզ աւանդուած երգոց հատակոտորք՝ պարզապէս պատմական երգեր են. և մեր նախնեաց լեզուովը վիպք, վիպասանոչքիւն, վիպագործոչքիւն և թռչելեաց երգեր կը կոչուին:

Համառօտիւ մը քննենք այս բաւերուն նշանակութիւնը:

Էմինեանը՝ և Բազմավիպին մէջ հրատարակեալ յօդուածին հեղինակն կը համարին թէ Խորենացւոյն Երգ վիպասանաց կոչածը՝ ամբողջ բանաստեղծութեան գիրք մըն էր Պարսից Շահ—նամէ վիպասանական գրքին նման, և յորում մեր հին ազգային քերթողքը՝ Հայոց Թագաւորաց պատմութիւնը աւանդած էին: Ինչուան Գրիստոսի վեցերորդ դարը՝ այս երգերը պահուած էին, և ժամանակին մարդկանցը մէջ 'ի կիր առնուած: Կը վկայէ Խորենացին. « Զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ուլիսպ... որում և Պարսից մատենքն վկայեն և Երգն վիպասանաց »: Ուրիշ տեղ մըն ալ. « Արտաշիսի վերջնոյ գործք բազում ինչ յայտնի են քեզ 'ի վիպասանացն, որ պատմին 'ի Գողթան »: Երրորդ տեղ մըն ալ. « Այս ամենայն յայտնի են քեզ յերգս վիպասանաց »: Այս խօսքերը ամենեւին տարակոյս չեն ձգեր, թէ կային այնպիսի երգեր, և անոնց կիրառութիւնը յաճախած մինչեւ յաւուրս Խորենացւոյն:

Բայց իրեն պատմութեանը մէջ յիշուածները միայն մէկ քանի մը կտոր բան ըլլալով, կրնանք տարակուսիլ. ուստի աւելի հաստատութեան համար հարկ է որ մէջ բերենք Խորենացւոյն գրոց մէկ հատուածը՝ որով թերեւս ամէն տարակոյս վերցուի: Վասն զի Խորենացին՝ Մարաց աշխարհքէն բերուած գերեացը ստորագրութիւնն ընելէն ետքը կ'աւելցընէ. « Յայտնեն զայս ճշմարտապէս և թուելեացն երգք, զոր պահեցին ախորժելով, որպէս լսեմ, մարդիկ կողման գինաւէտ գաւառին Գողթան, յորս պատմին բանք զԱրտաշիսէ և զորդւոց նորա, յիշելով այլաբանաբար և զգարմիցն Աժդահակայ, վիշապազունս ըզնոսս կոչելով: Այլ և ճաշ, ասեն, գործել Արգաւանայ 'ի պատիւ Արտաշիսի, և խարդաւանակ լեալ նախ 'ի տաճարին վիշապաց: Այլ և Արտաւազդայ ոչ գտեալ, ասեն, քաջի որդւոյն Արտաշտոյ՝ տեղի ապարանից՝ 'ի հիմնաւնալն Արտաշատու նա անց, ասէ, գնաց և շինեաց 'ի մէջ Մարաց զՄարակերտ, որ է 'ի դաշտին՝ որ անուանեալ

կոչի Շարուրայ: Այլ և տենչայ, ասեն, Սաթենիկ տի-
կին տենչանս՝ զարտախուր խաւարտ և զտից խաւարծի
'ի բարձիցն Արգաւանայ »:

Խորենացւոյն այս հատուածին մէջ՝ այլ և այլ գործո-
ղութեանց յիշատակութիւնք կան, որոնք այլ և այլ ան-
ձանց և ժամանակներու կը վերաբերին: Հոն Աժդահա-
կայ Անոյշ կնիկը և անոնց սերունդքը կը յիշատակուին,
որոնք ինչպէս յայտնի է՝ Քրիստոսի թուականէն զրեթէ
վեց դար առաջ կ'իյնան. կը յիշատակուի Արգաւան Մե-
դացի՝ որ Արտաշիսի պատուոյն համար ճաշ մը տուաւ,
և միտք ունէր այն ճաշուն ժամանակ՝ դաւաճանութեամբ
դարանիւ անոր կենացը: Առջի դէպքին և ասոր մէջ՝ զրե-
թէ եօթն հարիւր տարւոյ տարբերութիւն կայ: Կը յի-
շուի Արտաշիսի Արտաւազդ որդին, ու նոյն թագաւորին
Սաթենիկ կնկան վրայ զրոյցք կ'ըլլան:

Այսչափ իրարմէ հեռու ժամանակաց և անձանց պատ-
մութիւնները ամփոփող երգերը՝ տարակոյս չկայ որ չէին
կրնար համառօտ բաներ ըլլալ: Ասիկայ որչափ ալ են-
թադրուած ճշմարտութիւն մը սեպուի, սակայն ճշմար-
տանման ըլլալովը՝ իրաւամբ քննութեան առիթ եղած,
ու զրեթէ ստոյգ սեպուած է:

Գողթան երգչաց պատառիկ մ'է առ Խորենացւոյն
յիշատակուած Ոչոռնքն Շամիրամայ ի ժով: Այս հա-
մառօտ խօսքին պատմութիւնը կը թուի ինչուան հիմա
Արտամէդ քաղաքի բնակչաց քով պահուած հետեւեալ
սուանդութիւնը: Շամիրամ՝ ասորեստանեայց հզօր և մեղ-
կաղէտ թագուհին Արայի հետ ունեցած սիրային ան-
յաջող կռուէն ետքը, Արտամէդի բուրաստան հովանո-
ցաց մէջ կը ջանար դարմանել իր սրտին վերքերը: Այն
յուրունքով զոր իբրեւ մանեակ սովոր էր կրել պարանո-
ցին վրայ իբրու կախարդական զօրութեամբ՝ հետամուտ
էր հրապուրել ու մոլորեցնել հայ երիտասարդութիւնը:
Հայոց ծերունի նահապետներէն մէկը՝ մտածեց զինա-
թափ ընել երիտասարդները դիւթելու հնարքներէն: Թա-

գուհին օր մը կը լոգանար իր բուրաստանին մարմարեայ աւազանին մէջ: Իր հագուստը, զարդարանք, կախարդական յուլունք դրուած էին աւազանին մօտ վարդենեաց հովանւոյն տակ, կանաչ խոտերու վրայ. Շամիրամ՝ իր գիսակաց երկար հիւսերը արձկած կը սանտրուէր: Այն միջոցին գաղտագողի մօտեցաւ ծերունի նահապետը, և իմանալով թէ թագուհւոյն հրապուրանաց բոլոր գաղտնիքը յուլունից մէջ է, յափշտակեց խլեց մանեակը, և սկսաւ փախչիլ դէպ ի ծով: Զայրացած թագուհին՝ այնպէս հերարձակ վազեց ծերունւոյն ետեւէն: Երբ չկարողացաւ հասնել, իր անհնարին կատաղութեան մէջ՝ խլեց ահագին քարաժայռ մը, և գլխի երկար մաղերուն պարսատիկի ձեւ տալով, ժայռը դրաւ անոր մէջ, և նետեց ծերունւոյն ետեւէն: Ժայռը չի դպաւ, և անցնելով ընդարձակ տարածութիւն, ընկաւ Արտամէդի մօտ, փոսի մը մէջ: Ծերունին հասաւ մինչեւ Դատվանի ծովեզերքը, ձգեց ծովուն մէջ կախարդական յուլունքը, և երկիրը ազատեց հեշտասէր թագուհւոյն խարդաւանքէն: Արտամէդի երգիչները երգ յօրինեցին, և այն երգի խօսքերէն են՝ Խորենացւոյ յիշած երեք բառերը ¹:

★ ★

Երկու տեսակ ազգային պատմական երգեր կային. ումանք վիպասանաց երգք կը կոչէին, ոմանք ալ Երգք բռնելեաց: Ասոնք այլ և այլ տեսակ նիւթեր բովանդակելով, ոչ միայն մեր երկրին՝ այլ նաեւ Մարաց ու Պարսից և Ասորեստանեայց աշխարհին յատուկ աւանդութիւններ կը բովանդակէին:

Անոնց մէջ առաջին կը նկուին այն երգերը՝ որոնց մէջ մեր քաջ թագաւորաց ու զօրավարաց արութեան ու նշանաւոր գործոց յիշատակութիւնը կ'ըլլայ.. երկրորդ

1 Ռաֆֆի, Կ-յէր Բ. 408:

այն երգերը՝ յորս Մարաց և Պարսից վրայ խօսք կ'ըլլայ . և երբորդ անոնք՝ որոց մէջ Ասորեստանեայց աւանդութիւնները տեսնուին :

Առաջիններուն կարգէն կրնանք սեպել՝ նաեւ հմտագոյն քննադատից կարծեօք՝ մեր հին նախնեաց վրայ պատմողաբար մեզի աւանդուած դէպքերը, թէպէտ և առանց յիշատակութեան Գողթան երգչաց, Խորենացւոյն առաջին գրոց մէջ, Երուանդեան Տիգրանայ վրայ երգուածները, որ Հայկազն թագաւորաց մէջ ամենէն աւելի սիրելագոյնն էր, ու ոչ միայն արտաքին ու ներքին բարեմասնութեամբք՝ այլ և իր քաջութիւններովն իր ժամանակին ազգային քերթողացը երգերուն և աշխուժին առիթ տուած : Խորենացին՝ որ նոյն թագաւորին վրայ սքանչացողներէն մէկն է, կը պատմէ անոր ձեռքով Հայաստանի մէջ եղած տեսակ տեսակ բարեկարգութիւնները, Յունաց ազգը հարկատու ընելը, Աժդահակայ հետ խնամենալը, ու ետքը անոր դէմ պատերազմիլը . զինքն սպաննելը, ու բոլոր թագաւորական ընտանիքը գերելով՝ Երասխ գետին քով բնակեցընելը զանոնք, մասնաւոր քաղաքներ ու տեղեր տալով անոնց : Այս տեսակ տեսակ դիպուածոց վրայ իրենց քնարը նուիրած են Գողթան երգիչները . որոց բանաստեղծութեան համառօտութիւնն է զոր Խորենացին մէջ կը բերէ . « Զայս՝ և որ այլ այսպիսիք բազումք՝ երբ մերոյ աշխարհիս խարտեաշս այս և աղերբկ ծայրիւ հերաց Երուանդեանս Տիգրան . երեսօք գունեան և մեղուակն, անձնեայն և թիկնաւէտն, առոյգաբարձն և գեղեցկոտն, պարկեշտն 'ի կերակուրս և յըմպելիս և 'ի խրախճանութիւնս օրինաւոր . զորմէ ասէին 'ի հինսն մեր որք բամբուամք երգէին, լինել սմա և 'ի ցանկութիւնս մարմնոյ չափաւոր . մեծիմաստն և պերճաբան, և յամենայն որ ինչ մարդկութեան պիտանի... Արդարադատ և հաւասարասէր կշիռս ունելով յամենայնի, զամենայն ուրուք կենցաղ մտացն լծակաւ կշռէր : Ոչ ընդ լաւագոյնսն խանդայր, և ոչ զնուաստսն արհա-

մարհէր. այլ ամենեցուն հասարակաց հնարէր՝ զխնամոցն իւրոց 'ի վերայ տարածել զգեստ » :

Պատմութիւնը կ'աւանդէ թէ Երուանդեան Տիգրանը երեք որդիք ունեցաւ, Բաբ, Տիգրան և Վահագն. և թէ ասոնց մէջ ամենէն հռչակաւորը իր քաջութեամբն եղաւ Վահագն. և իր արութեանցը վրայ զարմացող Հայաստան աշխարհը և անոր դրացին Վրաստան՝ աստուածոց կարգը դասեցին զինքը: Գողթան երգողաց ալ իր յիշատակին ընծայած գովաբանութիւններէն՝ հետեւեալ տողերը պահած է խորենացին.

« Երկներ երկին եւ երկիր,
Երկներ եւ ծիրանի ծով.
Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն:
Ընդ եղեգան փող՝ ծուխ ելանէր.
Ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր.
Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր.
Նա հուր հեր ունէր.
Ապա թէ բոց ունէր մորուս,
Եւ աշկունքն էին արեղակունք »:

Այս երգը՝ իր ականջովը լսած է նոյն ինքն խորենացին, ինչպէս պատմութեանը մէջ կ'աւանդէ: Իրմէ ժամանակաւ կրտսերագոյն և հաւատարմութեան արժանի մատենագիր մ'ալ, Յովհանն պատմիչ Դրասխանակերտցի, կը վկայէ վասն Վահագնի թէ « ի կտնտոցահար աղէբախս ընդ վիշապաց համբաւէին կռուել նմա »:

Վահագնէն ետքը՝ Գողթան երգողաց քնարին ու քերթողական ոգւոյն առիթ տուած է Արտաշէս Բ: Այս քաջ ու սիրելի թագաւորին կենաց այլ և այլ պարագաները՝ առատ նիւթ կրնային մատակարարել, ինչպէս արդեամբք ալ մատակարարած են նոյն ազգային քերթողաց: Հետեւեալ տողերը՝ պատառիկ կրնան սեպուիլ՝ այն քերթուածոց, և որոնք մասունք են անշուշտ ընդարձակ ոճով գրուած գեղեցիկ երկասիրութեան մը:

« Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս
 Ի սեաւն գեղեցիկ .
 Եւ հանեալ զոսկէօղ
 Շիկափոկ պարանն ,
 Եւ անցեալ՝ որպէս զարծուի
 Սըրաթեւ՝ ընդ գետն ,
 Եւ ձըգեալ զոսկէօղ
 Շիկափոկ պարանն ,
 Ընկէց ի մէջ
 Օրիորդին Ալանաց .
 Եւ շատ ցաւեցոյց
 Ըզմէջ փափուկ օրիորդին ,
 Արագ հասուցեալ
 Ի բանակն իւր » :

Այս գեղեցիկ ու ընտիր երգը՝ բանաստեղծական այլաբանութիւն մըն է այն դէպքին՝ զոր Խորենացին իր Պատմութեան գրոցը մէջ կ'աւանդէ : Արտաշէս հասաւ իր փափաքին . Ալանաց աչազեղ գուստրը՝ Սաթենիկ, որ իր երեսաց վայելչութեամբը՝ արիւնդուտ պատերազմաց մէջ գրաւեր էր քաջին Արտաշիսի սիրտը, Հայաստանի թագուհի եղաւ . ու արքայն՝ իր սիրոյն ու մեծութեանը և հարստութեան արժանի հարսնիք մը ընել տուաւ անոր պատուոյն : Այս մեր խօսքին հաւատարիմ վկայութիւն են Գողթան երգողաց հետեւեալ տողերն .

« Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի ,
 Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթինկանն » :

Սակայն այսչափ փառքով, ու մարգարտի ու ոսկւոյ վըրայ կոխելով Արտաշիսի արքունիքը մտնող Սաթենիկը՝ նոյն արքունեաց մէջ միշտ բարեբաստութիւն չկրցաւ գտնել, ու ինչպէս պատմութենէն կ'երեւնայ, իր հասակը, գեղեցկութիւնն ու բարքը այլ և այլ հակառակամարտ կրից խաղալիկ եղան : Իր քաջութեամբ մերձակայ ու դըրացի ազգաց սրտին մէջ վախ ձգող Արտաշէսը՝ չկրցաւ իր արքունեացը մէջ եղած խռովութեանց դէմն առնուլ :

Նոյն ինքն Սաթենիկ՝ աւելի իր ներքին բերմանցը քան պարտուցը հնազանդելով, իր փեսային տանը մէջ՝ Արտաշէն դուրս անձի 'ի խնդիր ելլելով, քաջին Արգամայ, թէ՛ զԱրտաշէս թագաւոր և թէ՛ անոր որդիքը նախանձորդ ու թշնամի կը յարուցանէր ոչ միայն իր անձին՝ հապա նաեւ Արգամայ. ու մէկ կրքի մը պատճառաւ՝ բոլոր արքունեաց և աշխարհին խաղաղութիւնը տակնուվրայ կ'ըլլար։ Անշուշտ այս կիրքն ու սէրը կ'ակնարկէին՝ վիպասանաց երգերէն մնացած այս տողերը.

« Տենչայ Սաթենիկ տիկին տենչանս
Զարտախոյր խաւարս եւ զտից հաւարծի
Ի բարձիցն Արգաւանայ »:

Այս երգին մէջ յիշուած Արգաւանը՝ էր նա ինքն Արգամ, որ իր իմաստութեանն ու քաջութեանցը համար՝ Հայոց թագաւորներուն երկրորդը սեպուած էր, ու անոնցմէ այլ և այլ պատիւներով և արտունութեամբք փառաւորուած։ Ասիկայ օր մը զթագաւորն Արտաշէս իր կոչնոցը հրաւիրեց. և այն ուրախութիւնը՝ թշմանութեան առիթ կարծուելով՝ սպաննուեցաւ. ու թագաւորական հրամանով տունը տեղը այրեցաւ, և ընտանիքն ալ ջրնջուեցան։

Արտաշէս՝ Մարաց ազգին զօրութիւնը խորտակելէն ետքը, Հռովմայեցւոց հարկ տալը դադրեցուց. Դոմետիանոս կայսրն ալ զօրք ժողվելով՝ եկաւ Հայաստան. Բասեն գաւառին հովտացը մէջ երկու բանակներն իրարու զարնուեցան. և յաղթութեան պարծանքը Հայերը ժառանգեցին։ Այն պատերազմին մէջ քաջութեամբ անուանի հանդիսացաւ Սմբատ, որուն համար կը գրուցէ Խորենացին, թէ ծերութեանը հասակին մէջ՝ պատերազմական արուեստին մատուցած երկար փորձառութեամբը « երիտասարդապէս յարդարեաց և մղեաց զճակատն »:

Ասանկ քաջ պատերազմող մը իր արութեանցն ու սըր-

տին արժանի դրուատանքը գտած էր ազգային երգոց մէջ, որոնք զարմանքով կը յիշատակէին իր տուած պատերազմունքը, ու հնացեալ հասակին մէջ՝ նոր գէնքերով Հայաստանի փրկութեան առիթ ըլլալը:

Մահը՝ որ աշխարհի տեսարանաց մէջ ամենուն վարագոյրը կը գոցէ, Արտաշիսի բազմափորձ կենաց տեսարանն ալ պիտի գոցէր: Վերջին անգամ աչուրները փակելուն ժամանակ՝ դեռ եւս կարօտ կը քաշէր իւր հայրենեացը. կը փափաքէր, կրկին տեսնել իր հայրենեաց վայելչութիւնը, ու այս սրտառուչ տողերը կ'արտասանէր, զոր Մագիստրոս իր ժամանակակցացը բերնէն լսած է, և որ հնութեան ամէն հետքը կը կրէ իր վրան.

« Ո՛ր ապր ինչ զծուխ ծըխանի

Եւ զառաւօտն նաւասարդի.

Զվազելն եղանց եւ զվազելն եղջերուաց.

Մէք փող հարուաք եւ թմբկի հարկանէաք »:

Ասանկ մեռաւ Արտաշէս: Սակայն իր քաջութեանցն ու հայրենասիրական ջանից երախտապարտ երեւցաւ Հայաստան: Աննման թագաւորին մահը աղի արտասուօք լալէն ետքը, շատերը ժամանակին հեթանոսական սովորութեանը համեմատ չուզեցին իրմէն բաժնուիլ նաեւ 'ի մահուանն. ու ողջ ողջ ինքզինքնին կը թաղէին: Արտաշիսին Արտաւազդ որդին՝ որ հօրը յուղակաւորութեան ներկայ էր, ու ետքը անոր թագաւորական աթոռը պիտի ժառանգէր, հօրը եղած այսչափ փառաց ու պատուոյն վրայ նախանձեցաւ. անոր դիակնացեալ մարմնոյն ընծաշուած պատիւն իրեն իշխանութեանը պատիւութիւն մը ենթադրեց, ու դժկամակելով մը ըսաւ հօրը.

« Մինչ դու զնացեր, եւ զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար
Ես աւերակացս ո՞րպէս թագաւորեմ »:

Այս նախանձու արգասիք խօսքերուն վրայ նեղանալով Արտաշէս՝ անիծեց զինքն ու ըսաւ.

« Դու յորս նեծցիս յԱզատ է վեր է Մասիս,
 Զքեզ կալցին քաջք, տարցին յԱզատ է վեր է Մասիս.
 Անդ կացցես, եւ զլոյս մի տեսցես » :

Աս անէծքին հետեւանք կը սեպուին Արտաւազդայ մահուան պարագաները, զոր աւանդած է մեզի պատմութիւնը :

Արտաւազդայ ոչ միայն մահը՝ այլ նաեւ ծնունդն ալ առասպելեօք լի կը ներկայացընեն մեզի Գողթան երգիչք : Անոր անհանդարտ ու խռովայոյզ բարքը տեսնելով, որ անարժան էր արքունեաց, և մանաւանդ Արտաշիսի արքունեացը, այլաբանելով կը զրուցէին թէ « Վիշապագունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ, և դեւ փոխանակ եղին » :

Կարծես թէ Արտաւազդայ կենաց այլ և այլ հանգամանքը՝ կ'արդարացընեն վիպասանից այս քերթողական ենթադրութիւնը : Իր անձնահաճ ու նախանձոտ բարքովը բոլոր թագաւորական տունը տակնուվրայ ըրաւ . հօրը սիրտը ցրտացուց յԱրգամայ, ու անոր պատիւը ինքը յափշտակեց, թագաւորութեան երկրորդական աթոռը : Նախանձեցաւ նաեւ Սմբատ սպարապետին վրայ, ու անոր տրուած արժանաւոր պատուոյն չկարենալով համբերել, ետեւէ եղաւ զինքն սպաննելու . բայց իրեն վախճանին չկրաւ հասնիլ : Վասն զի Սմբատ իմանալով անոր միտքը, թողուց Հայոց սպարապետութիւնը, ու Ասորեստանեայց կողմերը գնաց իր բնակութիւնը հաստատելու :

Այսպիսի բարուց տէր Արտաւազդը՝ չկրցաւ երկարատեւն վայելել իր թագաւորական իշխանութիւնը : Երկու տարիէն ետքը Մասիս լեռան վրայ, որսալու ժամանակ՝ մեծ ու խոր վհի մը մէջ ինկաւ : Առասպելն ու երեւկայութիւնը՝ իրենց ատելի թագաւորին անակնկալ կորուստը ուրիշ կերպով մեկնաբանելով, զրուցեցին թէ Արտաշիսի անէծքը՝ որդւոյն վրայ իրենց արդիւնքն ունեցան . վասն զի ազատ Մասեաց քաջերը հասան, բռնեցին,

ու երկթի շղթաներով կապկըպելով, այրի մը մէջ փակեցին զինքը. միայն իր երկու հաւատարիմ շները չկըրցան բաժնուիլ իրմէն. այլ միշտ շղթաները կը կրծեն, զանիկայ բանտէն ազատելու համար:

Գողթան երգողաց հատուածներէն է նաև հետևեալ երգը Վարդգեսի վրայ երգուած, որ առաջին Տիգրանայ քեռայրն էր, Արտիմէդ քաղաքին շինուածքին համար:

« Հատուած գնացեալ Վարդգէս մոնուկն ի Տուհաց գաւառէն
ըզՔասաղ գետով,
Եկեալ նըստեալ զՇրէշ բլլրով, զԱրտիմէդ քաղաքաւ, ըզՔասաղ
գետով,
Կռել կոփել զգունն Երուանդայ արքայի »:

*
* *

Ասոնք են ահաւասիկ այն սակաւիկ՝ բայց մտադրուածեան արժանի Գողթան երգողաց հատուածներն. զորս Խորենացի աւանդած է մեզի իր ընտիր պատմական երկասիրութեամբը:

Բանասիրաց հետաքննութեան համար հետագայ հատուածները մէջ կը բերենք, որոնք Ստեփանոսի Ռոշքեան բառարանէն քաղուած են, և հին մատենագրաց, կամ իրեն ձեռքն հասած պատմագրաց մնացորդք կ'երևին:

Հ-յի և ԲԻԸ. « Անցոյց ուժովն զԲել՝ Հայկն. Պժ. Հ-յ
Խուռն և խռովաբար հոսէին զօրք նորա ընդդէմ Հայկայ.
Իսկ քաջն Հայկ մեծարապէս պատուի. Յ-հ. ՂԴ. Ա.
Առ քաջն Հայկ յուսադրաբար դայ տակով. »
Հեծելոյն սրաթևութեամբ առ Բելն հասին. »
Քանայր Բել տեղաշարժել զՀայկ. »
Սպանեալ Հայկայ զԲել՝ զայլսն տարամերժեաց. »
Ներբովթ հիւսածոյ թագիւ պսակեալ և ոչ կռածոյ. »

ՄԵԿԻՆԻՆԻՆ ԿՈՐԴԻ. Ասաց զգուշանային գրեանս առ ինքն ածել. ՊԴժ.
Բռամբ ի քրմարանն մոտեալք հանին զքուրմն զայն արտաքս.

(ԽԻՐ. ՊԴժ. Ա.):

Կացուցանէ սպասիկս և զանաւորս և հազարապետս զոհարանաց:

(ՅԳ. ՊԳԲ. Ա.)

Նախնիքն մեր հմայութեամբ յոյժ ախորժէին. ՊԳԲ. Էյ

Հրաման ետ քրմական պաշտօնէիցն

»

Շփրտ. Յամանական եղանակս յԱմարտաստան իջանէր Շամիրամ

ի զբօսանս: ՊԳԲ. Էյ.

Սամիրամ զամենաբեր բուրաստան տնկել տայ.

Սամիրամ պատեաց զԲաբելոն ամենամեծար պատուարօք.

Սամիրամ զի պաշտօնեցաւ ընդ յուրս խեղդամահ

յորդւոցն եղև:

Վարդոն Շամիրամ շինէ զաւանն:

ՍԲԳԳ. Էր ազատ իշխանորդին և խնդրէր զօրիորդ Սմբատայ: ՊԳԲ. Հ.

Արշակայ ազդեալ Սմբատ զգալն Հռովմայեցոց.

Սմբատայ ակնարկեալ առ սպարապետն Հայոց Թէ ո՞վ իցէ նա.

Դարձաւ Շմբատ յետս մեծաւ ամաշմամբ յարքայէն.

Անվեհերաբար Սմբատ զինքն առաքել զեսպան ասաց:

Սմբատ հրամայէ արկղապանին շտալ զոսկի նուազս:

Սմբատ երաշխաւորս վասն դարձուցանելոյ զգերինն առնոյր ի նոցանէ:

Սմբատ զմեծագին զերեքանկեայն տայ զմատանին:

Յոյժ ծախական եղին հարսանիք Սմբատայ:

Մեծարտին Սմբատայ տեսեալ զբազմութիւն լեզէոնաց՝ ոչ ինչ կասեաց:

Սմբատ էր հշմարտասէր:

Սմբատ յորդաբար տայր պարզէս նախարարացն:

Ամենեցուն պատուելի եղև Սմբատ:

Սմբատ առանց վիրաւորութեան ել ի մարտէն:

ՎՆՂԲԷԼԻ. Նախարարաց անուանադիրն Վաղարշակ:

Մերս Վաղարշակ գերանասուն ի կարգս Թագաւորաց.

Խոզորպետս առնէ զնոսա Վաղարշակ.

Վաղարշակ մեծն քաղաքավարապէս ընդ ամենեսին եկաց:

Վաղարշակ պատեաց զՎարդգէս աւան և պարապեալ Վաղարշապատ կոչեաց:

ԱՐԳ. Եւ ի խմբման պատերազմին քաջն Արա շահատեղէր արիաբար:

Ազա գեղեցիկն Արա պատգամաւորէ զգօրավարն իւր առ Սամիրամ.

ԶԱրամ գեղգեղ տսին լեալ:

Իսկ Արամազդայ Աւարչի տաճարն լեալ ընթերցօք:

ԱՐԷԼԻ. Արշակայ ազդեալ Սմբատ զգալն Հռովմայեցոց:

Արշակ Թուլսարտաբար զԹագաւորութիւն իւր վարէր:

Հրովարտակ զեկուցական հանէ Արշակ:

Արշակ քղամեղազեաց յանեղ նստեալ տստին:

Տայ հրաման Արշակ հաշուարարին իւրում տալ զօրավարացն ԳՐԱԶԷ.

Արշակ մեկուսուսեալ առնէ հիւսիստեղան զօրացն:

Արշակ նախազոչեաց և կից նմին այլք նշեցին:

Արշակ նշանաւորեաց մարգարազք զխոսողիս թագաւորին իւրոյ:

Արշակ շուտափութութեամբ զզօրսն նքթեցոյց:

Զմարգարտօք շարեալ և ակամարք ընդհլուզեալ թագ ի գլխին կապեալ՝ ել առ նախաբարսն Արշակ:

Բազում ինչս շեղակուտեաց Արշակ:

Էր յամենայն իրազորութիւնս պարագէտ քաջն Արշակ:

Միայն պարագիտուսն արքայիս կարէր արգելուլ զթշնամիս:

ԶԱրշակ մեծաւ հանդիսիւ պսակեն:

Ընդ Տորաբաւ հանգչէր արքայն Հայոց:

Ի վերայ Արշակայ մահուանն աղաղակոտ կոծմամբ ընդին գփաղացն:

Արշակ Գ. Արշակ առնու զկողմն Յունաց վասն հաւատակցութեանն:

Արշակ Գ. Յաղթանակաւոր խրախուժեամբ ի քաղաքն Արտաշատ մտանէր արքայն: Սրբի. Կոթի:

Որք յԱրտաշատն էին քաղաք յոյժ յգփաւորք էին և հրնուէին:

Գայ ի չորեքդռնեայ քաղաքն Արտաշատ:

Արտաշատ և Սրբի. Արտաշես զաննուանելի ազգն նշխանեաց Ղաւանդ:

Արտաշես շինէ զԱրտաշատ և չորեքանկիւնի քարամարք նշանէ զկողարն:

Արքայն ոտախկանական պատուով մեծարէ զԱրտաշես: Յ. Գ. Պր. Գ.

Այսպէս զօրիորդն Ալանաց շաղկապեցին արքային:

Զափաւորապէս Արտաշես զաշխարհն իւր յօրինէր կազմեր:

Սաթիւնիկ հնաս տիկնական պատուոյն: Մի. Կոթի.

Գնիւ. Արշակ իբր անկամակից սպանման Գնիւայ՝ կոծ առնէ:

Հազիւ յերեսս Գնիւայ բուսեալ էին վարսք՝ յորժամ թագաւորն..

Գր. Լ. Սուրբն Գրիգոր Հայոց լուսաւորիչ և նախաժողովար:

Երանդ և Երանդաշիւ. Յանկուցանէր զԵրուանդ զաղտամտաբար:

Բարկացաւ թագաւորն, զբանն խրթնածածկեաց Երուանդայ.

Երուանդ փոխաբերեաց զբանակն յայնկոյս գետոյն:

Երթայր զօրն քայլ առ քայլ՝ մինչև հնաս Երուանդ:

Պարսպացն խաթարմամբն առաւ Երուանդակերա:

Տէրան. « Զազնուաբարոյսն Տիրան արքայ ի պատիւ հանէր: Պր. Գ. Զ.

Զթագն ականալից եղ ի գլուխ Տիրանայ.

Տիրան ամենափարթամ արքայն մեր շինեաց.

Տիրան Հայոց արքայն բազմակարող յամենայն.

Ի Տիրանայ պսակման ոսկիս հապաղէին.

Տիրան զաշխարհս Հայոց փարթամացոյց:

Տէրան Ա. Տէգրան մեծն զաշխարհս մեր խաղաղաբար վարէր:

Աժդահակ զգիշերն ողջոյն մոտխոհեցաւ զՏէգրանայ.

Իբրև զհատեալ ծառս վայր անկանէին Մարք.

Տիգրան զաննարեալ եզիս էար:
 Տէգրան Բ. ԶԱրաաշիսի յաշորութիւնն առնու Տիգրան.
 Արքայն Տիգրան զնախարարսն յԱրաաշատ համակոչեաց:
 Տրդատ. Ազոնավարն Տրդատ վեհադոյն այլոց դառու:
 Խոսէին երկիւղաբար ընդ Տրդատայ.
 Յարազեացի փառք արքայիս Տրդատայ ջյաւիտեանս:
 Սասանիւ էր ամենեցուն Տրդատ.
 Տիգրին Աշտէն զամենեանն մայրենական սիրով ընդունէր:

*
* *

Փննենք ասոնց արուեստը:

Տարակոյս չկայ որ ասոնք արձակ գրութիւններ չեն. բայց միանգամայն և ոչ այն չափը ունին՝ որ ընդհանրապէս մեր շատ քերթող հեղինակաց յատուկ էր ու գործածական: Ոչ յունական կամ լատինական արուեստին հետեւած են մեր երգիչքը, որուն թերեւ ծանօթութիւն ալ չունէին, և ոչ պարսիկ կամ արաբացի նմանաձայն չափուն՝ որ դեռ երեցած չէր. այլ հին ազգաց մէջ գործածական համեմատութեամբ ու թուականութեամբ վարուած, իրենց այս երգերուն մէջ: Ասանկ են ընդհանրապէս Եբրայեցւոց բանաստեղծական պանչելի հատուածներն՝ որ սուրբ գրոց մէջ կը տեսնուին: Եւ թէ որ այս երկու ազգաց մէջ ինչուան հիմայ մնացած բանաստեղծական հատուածները քննութեան առնունք, խիստ մեծ նմանութիւն մը կը տեսնենք արուեստի. այն արուեստին՝ զոր բնութիւնը սորվեցուցած է այս ազգերուն: Անոնց քերթուածոցը մէջ գործածուած ջափականութիւնն ու համեմատութիւնը կը տեսնուի նաև մեր քերթողաց երգերուն մէջ: Մեր այս խօսքին ապացոյցը յայտնապէս պիտի նկատենք եթէ ուզենանք այս երկու ազգացմէ մնացած բանաստեղծական հատուածները իրարու հետ համեմատել: Պիտի լսենք մեր Գողթան երգերը որ կը զրուցեն.

« Երկներ երկին և երկիր,
 Երկներ և ծիրանի ծով...
 Ընդ եղեգան փող՝ ծուխ ելանէր,
 Ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր ».

ու զիսրայելացիս՝ որ կարմիր ծովուն վտանգէն ազա-
 տած, թմբուկներով ու պարերով կ'երգեն.

« Այլ քոյ, տէր, փառաւորեալ է զօրութեամբ իւրով.
 Այլ քոյ տէր խորատկեաց զթշմամբն...
 Պաղեսցան որդէս պարիսպք՝ չուրք,
 Պաղեսցան ալիք ի մէջ ծովուն »:

Դարձեալ Դերովրայ օրհնութեանը մէջ.

« Տէր, յիւանել քոյ ի Սէբայ,
 Եւ ի չուել քում յանդաստանացն Եդովմայ,
 Երկիր չարժեցաւ, և երկինք խռովեցան.
 Լերինք չարժեցան յերեսաց Տեառն Ելովոյ Սինայի,
 Յերեսաց Տեառն Աստուծոյ Իսրայելի »: —
 « Կապուա երանգոցն Սիսարայ,
 Կապոյա երանգոցն գոյնադոյն նկարուց,
 Նարոս պէսպէս նկարուց,
 Այն էր պարանոցին նորա կապուա »:

Այս երգոցը չափուն մէջ թէպէտ և կատարեալ ազա-
 տութիւն մը կը տեսնուի, բայց տարակոյս չկայ որ այն
 ազատութիւնն ալ իւր քերթողական չափուն մէջ մնալու
 համար սահման մը ունեցաւ, որ մեզի համար դեռ բա-
 ցայայտ չէ:

★
 * *

Թէ Գողթան երգիչք՝ ունեցան իրենց յաջորդքը, ոչ
 լոկ ենթադրութիւն, այլ և պատմութիւն կը հաւատար-
 մացընէ, այլ և այլ հատուածք հասուցանելով առ մեզ,
 և որ աւելի կարևորութիւն կ'առնու նոր մատենագրու-

Թեան յաճախ բերանացի աւանդիւք ինչուան առ մեզ եկած ժողովրդային բանաստեղծութեամբ: Ասոնց վրայ խօսիլը՝ աւելի նոր մատենագրութեան կը վերաբերի: Ի հնոց յիշենք հատուած մը զոր կը գտնենք առ Յովհաննու Մամիկոնեան պատմչի, հետաքննական յինքեան բայց առանց ունենալու Գողթան երգոց իմաստից և ոճոյ բարձրութիւնն և լեզուի գեղեցկութիւն.

« Կերան գազանք զմարմինս դիականցն վարաղայ, և գիրացան .

Կուզ կերեալ, ուռաւ որպէս զարջ .

Աղուէս՝ հպարտ եղեւ քան զառիւծ :

Գայլ՝ քանզի շատակեր էր պայթեաց .

Եւ արջ՝ քանզի զոր ուտէն չմնայ առ ինքն, ի սովու մեռաւ :

Անգեղք՝ քանզի ագահք էին՝ նստան և այլ ոչ կարացին վերանալ .

Մկունք քանզի շատ կրեցին ի ժական ուղքն մաշեցան » :

Գ Ր Ա Ւ Ո Ր

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մ Ա Ր Ի Բ Ա Ս Կ Ա Տ Ի Ն Ա¹

(149 Քրիստոսէ առաջ) :

Քաղղեացիք : — Նարատեան մատենագրութիւն : — Վա-
ղարչակ 'ի Հայաստան : — Մարիբառ Կատինա : — Ար-
քունի հրամանաւ և յանձնարարութեամբ երթն 'ի Նի-
նոսէ : — Նինոսի մատենադարանաց մէջ ըրած գիւ-
տը : — Իր պատմական գրութեան ըստ Խորենացուն :
— Անոր սկզբնաւորութիւնն և քանի մը հատուածք :
— Բանասիրաց հակառակարարո կարծիք նկատմամբ
մարիբառեան գրոց և իր անձին : — Գաղղիական
քարգմանութիւն իր գրոցը :

Հին աշխարհի պատմութեանց մէջ՝ Բաբելոն մտա-
ւորական զարգացման յառաջագիւտ կեդրոն մը սեպուած
էր : Արիական տոհմէ սկզբնաւորութիւն ունեցող Ժողո-
վուրդ մը, բաժնուելով յիրանեանց, և Եւքսինեան Պոն-

1. Թէ առաջին և Թէ մանաւանդ զրուածքիս երկրորդ մասին մէջ
աւելի ուզեր ենք պատմադրական երեւնալ, առանց ուզելու մտա-
դրութիւն ընել նոր երեւցած երկասիրութեանց : Պատճառը յառաջա-
բանին մէջ ուզեր կամ կարծեր ենք զրուցել. նշանակելով նաեւ այն
զբաւածոց անուանք և նշանակները :

տոսի միջերկրեայ ափանց վրայ եղող խաղտեաց լեռներէն ելլելով. գաղթական գնացեր էր 'ի կողմանա Եփրատայ և Տիգրիսի, և այնպիսի դիպաց ու արկածից շարայաբութեամբ՝ որ պատմութեան մէջ անծանօթ մնացած են, յաջողեր էր տիրապետել Բաբելոնի՝ ութերորդ դարուն սկիզբներն, յառաջ քան զհասարակաց կամ զքրիստոսական թուարբերութիւն։ Այս ժողովուրդը՝ որուն հերբայեցիք կամ աստուածաշունչ գիրք և յունական մատեանք Քաղդէացւոց անունը կու տան, ըստ հերբայեցւոց զինուորական ժողովուրդ մ'էին, իսկ ըստ Յունաց կամ Հերոդոտեայ՝ քրմական ցեղ մը և յետոյ նաև իմաստնայ անուն ժառանգող ազգ մը։ Այս յետին կարծեաց ստուգութեան հաւատարիմ երաշխաւորութիւն մ'է նաև Դանիելի մարգարէութեան գիրքը։

Երբ սկսան ծաղկիլ ուսմունք և գիտութիւն Քաղդէացւոց մէջ։ — Իրենց պատմութեան հնութիւնը՝ անլուծանելի ըրած է մեզի համար այս հարցման պատասխանն։ Այս միայն կրնայ հաւանական ենթադրուիլ թէ Քրիստոսէ շատ յառաջ Քաղդէաստանի մէջ, բաց 'ի Հրէից յօրինուած գրքերէ, և Քրիստոսէ ետքը՝ 'ի քրիստոնէից շարադրուած ասորի մատենաներէ, արամէական՝ հեթանոսական և արտաքին ընդարձակատարր մատենագրութիւն մ'ալ կար, որ բոլորովին կորսուած է։

Արդի հնախօսական գիտութեան մեծ ջանքն և պարագմունք եղած է, այս անհետացեալ դպրութեան հետքը փնտռել. և բանասիրութիւնն յաջողած է՝ կարևոր հաստուածներ 'ի լոյս հանել՝ իրենցմէ ետքը և համեմատութեամբ նորագոյն սեպուած մատենագրութեանց մէջ. և 'ի մասնաւորի՝ Սաբէացւոց, Արաբաց, Ասորւոց և Հայոց մատենագրութեանց մէջ։

Այս դպրութիւն՝ որուն Յոյնք քաղդէական անունը տուած են, և սկզբնաւորութիւնն 'ի Բաբելոն, և երկար դարեր յառաջադիմութիւնն եղած է յարեմտեանն Ասիա, համանման էր անշուշտ այն մտաւոր մշակութեան՝ զոր

Արաբացիք Նաբատեանց կ'ընծայէին, նոյն սեպելով զա-
նոնք Քաղղէացւոց և Բաբելացւոց հետ: Եւ յիրաւի Նա-
բատեանք, եթէ Արաբացւոց մեզի տուած նկարագրին
հետեւինք, հռչականուն ժողովուրդ մը եղած են յերկրա-
գործութեան, 'ի բժշկութեան և 'ի մոգութեան. և ա-
սոնք բնակիչք են Քաղղէաստանի:

*
* *

Այս Նաբատեան կամ Քաղղէական կոչուած մատե-
նագրութենէն քիչ բան հասած է առ մեզ: Բայց Արա-
բաց, Յունաց և լատինացւոց՝ քաղղէական մատենա-
գրութեան վրայ մեզի տուած տեղեկութիւններէն զատ,
ուրիշ ժողովրդոց քով կը գտնենք ամենայայտնի յիշա-
տակութիւնք քաղղէական գրոց, և զորս չեն տարակու-
սիր հմուտք Նաբատեան հանճարոյ և գիտութեան վե-
րագրել: Բերոսոս, Բարդաժան և Մովսէս Խորենացի, ա-
րեւելեան երեք զանազան ազգութեանց վերաբերող ան-
ձինք, իրենց գրուածոցը մէջ կը յիշեն յաճախ քաղ-
ղէական մատենագրութեան վերաբերեալ գրուածներ. ու-
րոնք թէպէտ երբեմն խարդախեալ կամ անհարադատք.
սակայն անտարակոյս կոտորակք են այն ուսումնական
մտաւոր մշակութեան որ հին դարերէն մինչև քրիստո-
նէութեան մերձաւոր ժամանակներն արեւմտեան Ասիոյ
մէջ մեծ պայծառութիւն, և կարգէ դուրս ազդեցութիւն
ունեցաւ յոյն և հռովմէական աշխարհին ուսումնական
զարգացման վրայ:

Քաղղէական կամ Նաբատեան մատենագրութիւնն
յերկարակեաց եղաւ քան զմեծ իշխանութիւնն՝ որոյ մէջ
ծնած և զարգացած էր: Ի Բաբելոնէ տարածեցաւ մինչև
'ի Միջագետս, ուստի ծաւալեցաւ յարեւմուտս: Քրիստո-
նէութիւնն՝ որ իմաստասիրական և կրօնական հին մո-
լար վարդապետութեանց ընդդիմամարտ մաքառելու գործն
ու պաշտօն ունէր, առանց ուզելու բոլորովին փճացընել

քաղղէական մատենագրութեան ազդեցութիւնն, գըլխաւոր պատճառ մը եղաւ անոր կերպարանափոխութեանն 'ի Միջագետս' արամէական ժողովրդոց մէջ, նոր մատենագրութեան մը՝ ասորականին երևնալուն: « Զարմանալի է մեզ համար, կ'ըսէ Րընան, որ մէկէնիմէկ նախընթաց չունեցող մատենագրութիւն մը երևան ելլէ. մինչդեռ անկէ հնագոյն ազգային գրականութեան մը աւանդութիւնն չկայ. բայց այս յանկարծական երևման պատճառած զարմանքն ուրիշ բանի արդիւնք չէ՝ բայց եթէ մեր տգիտութեանն հին արամէական գիտութեանց վրայ »: Բաց աստի՝ լեզուաքննական հետազոտութիւնք ասորական լեզուն՝ նաբատեան բարբառոյն քրիստոնէական շարունակութիւնն կը համարին. և Բարդաժանի վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս և անոր գրութեաններէն մինչև առ մեզ հասած քանի մը հատուածք՝ յայտնապէս կը հաւատարմացընեն թէ այս գնոստիկեանն՝ քաղղէական դպրոցի աշակերտ էր. և որուն հակառակամարտ ախոյեան երեցաւ սուրբն Եփրեմ՝ Եդեսիոյ քրիստոնէական դպրոցին փառաւոր ներկայացուցիչը:

Այս նախարան տեղեկութիւնք հարկաւոր էին լաւ հասկըցընելու համար այն կապը զոր քաղղէական մատենագրութիւնը՝ ասորա-քրիստոնէականին հետ ունի, և ընթերցողին մտադրութիւնն դարձնելու այն ազդեցութեան վրայ՝ զոր ասորի մատենագրութիւնն պիտի բանեցընէր՝ իրեն դրացի Հայոց վրայ, որք ժամանակ մը Ոսրոնեաց իշխանութեան տակ 'ի մի ձուլուած էին: Եդեսիա՝ որ այն կէս ասորի և կէս Հայ իշխանութեան մայրաքաղաքն եղաւ, և որուն արքունական գահոյից վրայ փոփոխակի նստան ասորի իշխանաց հետ՝ արշակունի տոհմի իշխանք, մտաւորական շարժման և յառաջադիմութեան նշանաւոր կեդրոն մը եղաւ, և անուանի դպրոցի մը աթոռ՝ որ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ քրիստոնէայ Հայաստանի մատենագրական կազմակերպութեան և յառաջադէմ բարգաւաճանաց վրայ:

*
* * *

Հայք՝ դեռ քրիստոնէական կրօնից իրենց մէջ մուտ չգտած, ամփոփ մատենագրական շարժում մը ունեցած կ'երևին: Հնութեան այս նկատմամբ մեզի աւանդած տեղեկութիւնք խիստ անկատար են. անանկ որ յանգիր ժամանակաց և 'ի դարուց մինչև առ մեզ հասած նշանաւոր և բուն ազգային՝ քանի մը Գողթան երգոց հատակոտորք են՝ ինչպէս տեսանք: Եւ 'ի հակառակէն՝ աւելի մեզի աննպաստ յիշատակութեանց կրնանք հանդիպիլ՝ նոյն իսկ Խորենացոյն գրոցը մէջ, անդրադարձը ներլով անոնց բանաւոր երգարանաց անսիրելութիւնն, և ազգային պատմութեան և աւանդից հետամտութեան անհոգութիւն. և դատաստանական և ընտանի յարաբերութեանց ուղղութեան « անբաւ զրուցաց մատեանքը » յիշատակելէն ետքը՝ իրաւացի զարմանք մը կը յայտնէ թէ ինչպէս քաջութեամբ և հնութեամբ այսչափ անուանի ազգ մը՝ իր տարեգիրքն ու պատմութիւնը չունենայ:

Այս զարմանքն ունեցաւ Հայոց արքունական աթոռոյն վրայ բազմող մեծ թագաւոր մը, և որուն արդիւնք և հետևանքն եղաւ մեր պատմութեան հետաքննութիւնն ու գիւտ:

Հայոց պատմութիւննիս կը յիշեցընէ Վահէ մը՝ որ մեծին Աղեքսանդրի դէմ խիզախելով 'ի պատերազմ, անոր բովանդակ աշխարհի վրայ դրած ծանր լծէն՝ զինքն ու իր երկիրը խալըսել ուզած ատեն, կորոյս կեանքն ու թագաւորութիւնը: Ինք եղաւ Հայկազանց հարստութեան վերջի իշխողը: Իրմէ ետքը՝ մինչև Արշակունեաց իշխանութեան սկզբնաւորելը, Քրիստոսէ դարուկէս յառաջ, Հայաստան՝ արեւմտեան Ասիոյ մեծ տէրութեանց՝ մերթ մէկուն և մերթ միւսին հպատակելով, պարզապէս առաջին կարգի նախարարութիւն մը կը ձևացընէր. նախ Ասորւոց իշխանութեան տակ, յետոյ Բաբելացւոց, Մա-

բաց և Պարսից: Իսկ երբ Արշակ Ե Մեծն, որ Միհրդատ Ա ալ կը կոչուի, իր իշխանութեան հպատակեցուց միջին ու արևմտեան Ասիոյ ժողովրդոց մեծ մասը: Հայաստանի ժառանգական կառավարութիւնը իր Վաղարշակ եղբօրն յանձնեց, ապսպարելով որ կարգաւորէ զաշխարհն, ու Պարթեւաց ինքնակալութեան օրինաց ու կարգաց համեմատ՝ տեսչութիւն և կառավարութիւն հաստատէ: Վաղարշակ իր եղբօրը պատուիրած քաղաքական բարեկարգութիւնն ի Հայաստան մտցընելու համար ամէն ջանքն ըրաւ:

Իրմէ առաջ, կ'ըսէ պատմագիրն, չկար հաստատուն օրէնք մը նոյն երկրին մէջ՝ ուր իշխելու և կարգաւորելու կը հրաւիրուէր, այլ ամենայն ինչ քմահաճոյ՝ և տիրող օրէնքն բռնութիւն էր. նախարարք և նահանգապետք՝ երկրին մէկ մասին տիրելով՝ իշխանութիւնն մէկմէկու ձեռքէն յափշտակել կ'ուզէին. կալուածոց, ստացուածոց, սեպհականութեանց օրէնք չկար. այլ ամենայն ինչ խառն իխուռն և անկերպարան:

Վաղարշակ այսպիսի անկարգ դրութեան մը վախճան տալու համար՝ միտքը դրաւ նախարարաց իշխանութիւնն կարգաւորել, անոնց երկիրներուն սահմաններն որոշել զատել, և մեկուն մէկալին սահմանն անցնիլը արգիլած ատեն ամենուն ապահովութիւն տալ. անով աշխարհն հանդարտեցընել, քաղաքակրթութիւնն՝ արուեստ ու մշակութիւն՝ բարգաւաճ ընել: Այս նպատակին հասնելու համար՝ հրամայեց որ փնտռուի հին ազգային պատմութիւն մը նոյն իսկ Հայաստանի մէջ: Սակայն իր ջանքն ընդունեայն եղաւ. այն աշխարհին մեծ և երկայն յեղափոխութեանց համար՝ հարկ էր որ օտար ազգաց դիւաններուն մէջ փնտռել տայ իր ուզածը. ու այս վախճանաւ գտաւ Մարիբաս կամ Մար Աբաս կատինա անունով իմաստուն և սրամիտ՝ ասորի մը քաղդէական և յոյն լե-

1. Ասիկայ է ըստ Աստեմանեայ ասորի լեզուին մէջ կոթիւ բռնի և անուան նշանակութիւնը:

զուաց հմուտ, և ղրկեց՝ ի Նինուէ ընծայութեան նա-
մակաւ մը՝ իր Արշակ եղբօրը, աղաչելով որ հրաման տայ
բանալու անոր հետախոյզ աչացն առջև Նինուէի մատե-
նադարանը, որպէս զի կարենայ իր փափաքելին գտնել:

Կարգաց Արշակ իր եղբօրը գրած թուղթը, և գովեց
անոր խնդիրքը: Հրամայեց բանալ Մարիբասայ համար
Նինուէի արքունական մատենադարանը. ուր գտաւ Մա-
րիբաս գիրք մը յունարէն գրով ու այսպիսի վերնագրով.
« Այս մատեան՝ հրամանաւ Աղեքսանդրի ՚ի Քաղդէացւոց
բարբառոյ փոխեալ ՚ի յոյն, որ ունի զբուն հնոցն և
զնախնեացն բանս »:

Այն գրքին մէջ գտաւ Մարիբաս՝ Վաղարշակայ փա-
փաքանօք խնդրած պատմութիւնը, Հայկայ օրերէն գրեթէ
ինչուան Աղեքսանդրի ժամանակ. և գրելով յոյն և ա-
սորի լեզուով՝ բերաւ ՚ի Մծբին, Վաղարշակայ յանձնեց:
Թագաւորն ալ չափէն աւելի ուրախանալով հրամայեց
որ իր գանձարանին մէջ պահուի ամենայն զգուշութեամբ.
և անոր մէկ մասն ալ՝ արձանի վրայ գրուի:

Մարիբասայ գիրքը ձեռուընիս հասած չէ: Սակայն
բարեբաղդաբար՝ մեր հինգերորդ դարու մատենագիրն
Մովսէս Խորենացի իր Հայոց պատմութիւնը շարադրե-
լու ատենը կարդաց ղայն, և ոչ միայն անոր հետեւեցաւ,
հապա նաև քանի մը երևելի հատուածներ թարգմանե-
լով մեզի հասուց: Այս հատուածներն ընտիր ու հնա-
գոյն գանձեր սեպելով ազգային գրականութեան՝ կ'արժէ
որ ամբողջ օրինակենք:

Խորենացին Մարիբասայ ջանիցը անօգուտ չըլլալը ու
գտած արքունի գրոց միջէն քաղածը՝ Վաղարշակայ յան-
ձնելուն պատմութիւնն ընելէն ետքը, կ'աւելցընէ նաև
գրքին սկզբնաւորութիւնը, որ էր այսպէս.

բաց և Պարսից: Իսկ երբ Արշակ Ե Մեծն, որ Միհրդատ Ա ալ կը կոչուի, իր իշխանութեան հպատակեցուց միջին ու արևմտեան Ասիոյ ժողովրդոց մեծ մասը: Հայաստանի ժառանգական կառավարութիւնը իր վաղարշակ եղբօրն յանձնեց, ապսպարելով որ կարգաւորէ զաշխարհն, ու Պարթեւաց ինքնակալութեան օրինաց ու կարգաց համեմատ՝ տեսչութիւն և կառավարութիւն հաստատէ: Վաղարշակ իր եղբօրը պատուիրած քաղաքական բարեկարգութիւնն ի Հայաստան մտցընելու համար ամէն ջանքն ըրաւ:

Իրմէ առաջ, կ'ըսէ պատմագիրն, չկար հաստատուն օրէնք մը նոյն երկրին մէջ՝ ուր իշխելու և կարգաւորելու կը հրաւիրուէր, այլ ամենայն ինչ քմահաճոյ՝ և տիրող օրէնքն բռնութիւն էր. նախարարք և նահանգապետք՝ երկրին մէկ մասին տիրելով՝ իշխանութիւնն մէկմէկու ձեռքէն յափշտակել կ'ուզէին. կալուածոց, ստացուածոց, սեպհականութեանց օրէնք չկար. այլ ամենայն ինչ խառն իխուռն և անկերպարան:

Վաղարշակ այսպիսի անկարգ դրութեան մը վախճան տալու համար՝ միտքը դրաւ նախարարաց իշխանութիւնն կարգաւորել, անոնց երկիրներուն սահմաններն որոշել զատել, և մեկուն մէկալին սահմանն անցնիլը արգելած աստե՛ն ամենուն ապահովութիւն տալ. անով աշխարհն հանդարտեցընել, քաղաքակրթութիւնն՝ արուեստ ու մշակութիւն՝ բարգաւաճ ընել: Այս նպատակին հասնելու համար՝ հրամայեց որ փնտռուի հին ազգային պատմութիւն մը նոյն իսկ Հայաստանի մէջ: Սակայն իր ջանքն ընդունայն եղաւ. այն աշխարհին մեծ և երկայն յեղափոխութեանց համար՝ հարկ էր որ օտար ազգաց դիւաններուն մէջ փնտռել տայ իր ուզածը. ու այս վախճանաւ գտաւ Մարիբաս կամ Մար Աբաս կատինա անունով իմաստուն և սրամիտ՝ ասորի մը քաղղէական և յոյն լե-

1. Ասիկայ է ըստ Աստեմանեայ ասորի լեզուին մէջ կոթիւ բռնի և անուան նշանակութիւնը:

զուաց հմուտ, և զրկեց՝ ի Նինուէ ընծայութեան նա-
մակաւ մը՝ իր Արշակ եղբօրը, աղաչելով որ հրաման տայ
բանալու անոր հետախոյզ աչացն առջև Նինուէի մատե-
նադարանը, որպէս զի կարենայ իր փափաքելին գտնել:

Կարդաց Արշակ իր եղբօրը գրած թուղթը, և գովեց
անոր խնդիրքը: Հրամայեց բանալ Մարիբասայ համար
Նինուէի արքունական մատենադարանը. ուր գտաւ Մա-
րիբաս գիրք մը յունարէն գրով ու այսպիսի վերնագրով.
« Այս մատեան՝ հրամանաւ Աղեքսանդրի ՚ի Քաղզէացւոց
բարբառոյ փոխեալ ՚ի յոյն, որ ունի զբուն հնօցն և
զնախնեացն բանս »:

Այն գրքին մէջ գտաւ Մարիբաս՝ վաղարշակայ փա-
փաքանօք խնդրած պատմութիւնը, Հայկայ օրերէն գրեթէ
ինչուան Աղեքսանդրի ժամանակ. և գրելով յոյն և ա-
սորի լեզուով՝ բերաւ ՚ի Մծբին, վաղարշակայ յանձնեց:
Թագաւորն ալ Հափէն աւելի ուրախանալով հրամայեց
որ իր գանձարանին մէջ պահուի ամենայն զգուշութեամբ.
և անոր մէկ մասն ալ՝ արձանի վրայ գրուի:

Մարիբասայ գիրքը ձեռուընիս հասած չէ: Սակայն
բարբաղդաբար՝ մեր հինգերորդ դարու մատենագիրն
Մովսէս Խորենացի իր Հայոց պատմութիւնը շարադրե-
լու ատենը կարդաց զայն, և ոչ միայն անոր հետեցաւ,
հապա նաև քանի մը երևելի հատուածներ թարգմանե-
լով մեզի հասուց: Այս հատուածներն ընտիր ու հնա-
գոյն գանձեր սեպելով ազգային գրականութեան՝ կ'արժէ
որ ամբողջ օրինակենք:

Խորենացին Մարիբասայ ջանիցը անօգուտ չըլլալը ու
գտած արքունի գրոց միջէն քաղածը՝ վաղարշակայ յան-
ձնելուն պատմութիւնն ընելէն ետքը, կ'աւելցընէ նաև
գրքին սկզբնաւորութիւնը, որ էր այսպէս.

« Ահեղք և երեւելիք առաջինքն 'ի դիցն, և աշխարհի մեծամեծ բարեաց պատճառք, որ սկիզբն աշխարհի և բազմամարդութեան: Եւ 'ի սոցանէ հատեալ գտան ազգ սկայիցն, անհեղեղք, յաղթանդամք մարմնով և վիթխարիք. որք յղացեալ ամբարտաւանութեամբ ծնան զամբարիշտ խորհուրդ աշտարակաշինութեանն, և 'ի նոյն լինէին 'ի գործ անկեալք. յոր հողմ ահագին իմն և աստուածային շնչեցեալ 'ի դիցն ցասմանէ, ցրէ զամբարտակն, և մարդկանն անլուր բարբառս իւրաքանչիւր ումեք բաշխեալ, աղմուկ շփոթի 'ի մէջ արկանէին: Յորոց մի էր և յապետութեանն Հայկ, անուանի և քաջ նախարարն, կորովածիգ և հաստաղեղն »:

Գրքին սկզբնաւորութիւնը դնելէն ետքը, Խորենացին խօսքը կը դադրեցընէ. որովհետեւ, կ'ըսէ, մեր կամքը ամբողջ պատմութիւն մը շարագրել չէ, հապա միայն ցուցընել մեր բուն նախնեաց ծագումը, զոր նոյն գիրքն կը ցուցընէ այսպէս: Յապետութէ, Մերոգ, Միրաթ, Թակլադ, որ է՝ Յարեթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ: Ետքը, նոյն ժամանակագիրը խօսքը առաջ տանելով՝ կը զրուցէ. Հայկ, Արմենակ, և անոնցմէ ետքը եկողները. վերջէն Հայկայ գեղեցիկ պատմութիւնը բուն իսկ Մարիբասայ խօսքերով մէջ կը բերէ.

« Այս, ասէ, Հայկ գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ. սա 'ի մէջ սկայիցն քաջ և երեւելի լեալ, ընդդիմակաց ամենեցուն, որ ամբառնային զձեռն՝ միապետել 'ի վերայ ամենայն սկայիցն և դիւցազանց: Սա խրոխտացեալ ամբարձ ըզձեռն ընդդէմ բռնաւորութեանն Բելայ, 'ի տարածանել ազգի մարդկան ընդ լայնութիւն ամենայն երկրի, 'ի մէջ բազմակոյտ սկայիցն, անհուն խօլաց և ուժաւորաց: Քանզի անդ մոլեգնեալ այր իւրաքանչիւր սուր 'ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով, ջանային տիրել 'ի վերայ միմեանց.

ուր պատահմունք 'ի դէպ 'եւանէին Բելայ' բռնանալ ունել զամենայն երկիր: Որում ոչ կամեցեալ Հայկայ' հնազանդ լինել Բելայ, յետ ծնանելոյ զորդի իւր զԱրմենակ 'ի Բաբելոնի, չու արարեալ գնայ յերկիրն Արարադայ, որ է 'ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդւովք իւրովք և դստերօք և որդւոց որդւովք, արամբք զօրաւորօք՝ թուով իբրև երեքհարիւր, և այլովք ընդոծնօք, և եկօք յարեցելովք 'ի նա և բոլոր աղիւիւ: Երթեալ բնակէ 'ի լեռնոտին միում 'ի դաշտավայրի, յորում սակաւք 'ի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ, շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց, և տայ 'ի ժառանգութիւն կազմեայ որդւոյ Արմանեկայ »:

Խորենացին այս հատուածը մէջ բերելէն ետքը՝ կը յաւելու. « Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրոյցս »: Որով անշուշտ կ'ականարկէ կամ Ոլոմպիոդոր փիլիսոփային պատմած աւանդութեանց, (զորս ինքն նախ կը յիշատակէ), և կամ ուրիշ հին աւանդութիւններու, որ բերնէ բերան անցնելով մինչև Խորենացւոյն ժամանակ հասած էին: Ետքը դարձեալ Մարիբասայ գրածը կը թարգմանէ.

« Եւ ինքն խաղայ այլով աղիւիւն ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ. գայ բնակէ 'ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեռնադաշտակին Հարք, այս ինքն, աստէն բնակեալքս, ազգի տանն Թորգոմայ: Շինէ և գիւղ մի, և անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն:

» Ի հաստատել տիտանեանն Բելայ զթագաւորութիւն իւր առ ամենեսեան, առաքէ 'ի կողմն հիւսիսոյ զմի ոմն յորդւոց իւրոց առ Հայկ՝ արամբք հաւատարմօք գալ նմա 'ի հնազանդութիւն և կեալ խաղաղութեամբ: Բնակեցեր, ասէ, 'ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց. այլ ջեռուցեալ մեղկեա զցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բա-

բուցդ, և հնազանդեալ ինձ՝ կեաց 'ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան: Եւ 'ի բաց դարձուցեալ Հայկայ զպատգամաւորսն Բելայ խըստութեամբ պատասխանեաց: Դառնայ առաքեալն անդրէն 'ի Բաբելոն:

» Ապա զօրաժողով լինի 'ի վերայ նորա տիտանեանն Բէլ ամբօխիւ հետեակ զօրաց, գայ հասանէ 'ի հիւսիսի յերկիրն Արարադայ մերձ 'ի տունն Կադմեայ: Փախըստական լինի Կադմոս առ Հայկ, քաջ ընթացիկս առաջի իւր առաքէ. Գիտեա, ասէ, ով մեծդ դիւցազանց, զի դիմեալ գայ 'ի վերայ քոյ Բէլ յաւերժիւք քաջօք և երկայնադիզօք հասակօք սկայիւք մրցողօք. և իմացեալ իմ զմերձ լինելն նորա 'ի տուն իմ, փախեայ, և գամ աւասիկ տագնապաւ: Արդ աճապարեա խորհել որ ինչ գործելոց ես:

» Իսկ Բէլն, յանդուգն և անճոռնի զօրութեամբ ամբօխին՝ որպէս յորձան ինչ սաստիկ ընդ զառիւվայր հեղեալ՝ փութայր հասանել 'ի սահմանս բնակութեան Հայկին, 'ի սիրտ և 'ի մարմին վստահացեալ արանց զօրաւորաց: Աստ ուշիմ և խոհեմ սկայն, քաջազանգուրն և խայտակն, աճապարեալ հաւաքէ զորդիս իւր և զթոռունս, արս քաջս և աղեղնաւորս, թուով յոյժ նուագունս, և զայլ ևս որ ընդ իւրով ձեռամբ հասանէ յեզր ծովակի միոյ, որոյ աղի են ջուրքն, մանունս ունելով ձկունս յինքեան: Եւ կոչեցեալ զզօրս իւր ասէ ցնոսա. Յելանելն մեր հանդէպ ամբօխին Բելայ, դիպեալ ջանասցուք տեղւոյն՝ ուր անցեալ կայ 'ի մէջ խռան քաջացն Բէլ: Զի կամ մեռցուք, և աղիս մեր 'ի ծառայութիւն Բելայ կացցէ, կամ զաջողութիւն մատանց մերոց 'ի նա ցուցեալ, ցրուեսցի ամբօխն, և մեք եղիցուք յաղթութիւն ստացեալք:

» Եւ յառաջ կոյս անցեալ բովանդակ ասպարէզս՝ հասանեն 'ի միջոց ինչ դաշտաձև լեռանց բարձրագունից. և յաջմէ ջուրցն հոսանաց 'ի բարձրաւանդակումն կուռ

կալով 'ի տեղւոյ. 'ի վեր գերեսս ամբարձեալ, երևեցաւ նոցա բազմութիւն անկարգ հրոսակի ամբոխոյն Բելայ ցան և ցիր յանդուգն յարձակմամբ ընդ երեսս երկրին սուբալով. իսկ Բէլ հեզ և հանդարտ ամբոխիւ մեծաւ 'ի ձախմէ ջուրցն 'ի վերայ ոստոյ միոյ իբրև 'ի դիտանոցի: Ծանեաւ Հայկ զխումբ վառելոյ ջուկատին, յորում Բէլ առաջի ամբոխին եկեալ հասեալ ընտրիւք և վառելովք ոմամբք. և երկար միջոց ճանապարհին ընդ նա և ընդ ամբոխն. և ինքն գլխանոց ագուցեալ երկաթի, նշանաւորօք վերջօք, և տախտակս պղնձիս թիկանց և լանջաց, և պահպանակս բարձից և բազկաց. գօտեւորեալ զմէջսն, և յահեկէ զստինն՝ երկսայրի. և նիզակն արի 'ի ձեռին իւրում աջոյ, և յահեկումն վահան, և ընտիրք յաջմէ և 'ի ձախմէ: Եւ տեսեալ Հայկին զտիտանեանն կուռ վառեալ, և զարս ընտիր ընդ նմա, աջինս և ահեկինս, կարգէ զԱրմենակ երկու եղբարք ընդ աջմէ, և զՆադմոս և զայլս երկուս յորդոց 'ի ձախմէ, զի արք կորովիք էին յաղեղն և 'ի սուսեր. և ինքն առաջի, և զայլս հրոսակին զկնի իւր կարգեաց. երեքանկիւնի իմն կարգեաց ձեռով, հանդարտ յառաջ մատուցանելով:

» Եւ հասեալ երկոցունց կողմանց սկայիցն 'ի միմեանս, ահագին դղրդիւն 'ի վերայ երկրի առնէին շահատակելովն, և ահս պակուցանողս տարազուք յարձակմանցն զմիմեամբք արկանէին: Անդ ոչ սակաւք յերկոցունց կողմանց սկայիցն արք յաղթանդամք բերանոյ սրոյ դիպեալք, տապալ յերկիր կործանէին. և մարտն յերկոցունց կողմանց մնայր անպարտելի: Զայսպիսի անակնունելի դիպուած տարակուսանաց տեսեալ արքայն Տիտանեան՝ զարհուրեցաւ, և 'ի նոյն բլուր՝ ուստի էջն՝ վերջոտեալ ելանէ. քանզի խորհէր 'ի միջոցի ամբանալ ամբոխին, մինչև հասցէ բովանդակ զօրն, զի միւսանգամ ճակատ յօրինեսցէ: Զայս իմացեալ աղեղնաւորին Հայկայ, յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, լի քարչէ պինդ զլայնալիճն, դիպեցուցանէ զերեքթեանն կրծից

տախտակին. և շեշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝ յերկիր անկանի սլաքն. և այսպէս ճոխացեալն Տիտանեան կործանի՝ յերկիր զարկուցեալ. և փշէ զոգին: Իսկ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի ահագին գործ քաջութեանն, փախեան իւրաքանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց: Եւ վասն այսորիկ այսչափ բովանդակ լիցի ասել:

» Բայց զտեղի ճակատուն շինէ դաստակերտ, և անուն կոչէ Հայք, վասն յաղթութեան պատերազմին. այսորիկ աղագաւ և գաւառն այժմ՝ անուանի Հայոց ձոր: Իսկ բլուրն, ուր քաջամարտիօքն անկաւ Բէլ անուանեաց Հայկ Գերեզմանս. որ այժմ ասին Գերեզմանք: Բայց զդիակն Բելայ պաճուճեալ իմն դեղովք, հրամայէ Հայկ տանել 'ի Հարք, և թաղել 'ի բարձրաւանդակ տեղւոյ, 'ի տեսիլ կանանց և որդւոց իւրոց »:

Հայկայ պատերազմէն ետքը՝ ուրիշ զանազան բաներ ալ կը պատմուին, կ'ըսէ Խորենացին, այն գրքին մէջ. բայց մենք մեր հաւաքմանը հարկաւոր եղածները մէջ բերեմք. ու կը սկսի իրեն համառօտ ոճովը քաղել Մարիբասայ գրոցը մէջէն կարեւոր և մտադրութեան արժանի սեպածները:

*
* *

Խորենացւոյն պատմութիւնը այլ և այլ արեւմտեան լեզուներով եւրոպական գիտնոց ծանօթանալէն ետքը, անոնց երկար և քննադատ հետազօտութեանց նիւթ եղաւ: Մարիբասայ առաքումն 'ի Նինուէ, Պարթեւաց թագաւորին քով գտած ընդունելութիւնը, արքունի դիւանաց մէջ խուզարկութիւնք, Վաղարշակայ փնտռած Հայոց պատմութեան գիւտը, շատ բանասիրաց համար խնդրոյ և երկմտութեան նիւթ մը դառնալով, անկէ քաղուած ու 'ի Խորենացւոյ մեզի աւանդուած դիպուածոց և անցից ստուգութիւնն ալ կեղակարծ, և անստոյգ, ա-

ռանց պատմական հաւաստեաց՝ ուստի քմահաճոյ յերկրեալ հիւսուածք մը սեպեր են։ Ասոնց մէջ գլխաւորք եղած են Ֆրէրէ, Գաթրըմէր, Կուաշմիթ և այլք՝ ինչուան մեր օրերը, և ունեցեր են իրենց համամիաբն ու հետևողք՝ նոյն իսկ մեր ազգին մէջ, և որք ազգային պատմութիւն մ'ալ՝ բոլորովին օտար 'ի Մարիբասեան աւանդից և 'ի Խորենացւոյ, ուզեցին ընծայել « ազգին լուսաւորեալ մասին, որ գիտէ իննևտասներորդ դարուս քննադատական ոգին, և որ կամէր վաղուց տեսանել այն ոգին մուծեալ և յազգային պատմութիւն մեր »։ Թէպէտ և մերազգի բանասէրք, և յառաջ քան զնոսա հմուտ հայագէտն Տիւրորիէ, ասոնց կարծեացը գէմ մաքառեցան, բայց իրենց տարակոյսները բոլորովին ցրելու բաւական չսեպուեցան բերուած պատճառներն¹։

Մենք հակառակորդաց քանի մը պատճառներն միայն յիշատակենք, որոնցմով կ'ուզեն Մարիբասայ գոյութիւնը ժխտել կամ տարակուսի տակ ձգել։ Նախ կ'ըսեն թէ հինն Նինուէ արդէն կործանած էր, և հաւատալի չերևնար որ Պարթևաց և Սելևկեանց պատերազմին ատեն Ասորեստանեայց նոր տէրութեան մը մայրաքաղաք ձևացած ըլլայ։ Գարձեալ կ'ըսեն թէ Աղեքսանդր ոչ ժամանակ և ոչ ալ կամք ունեցած ըլլայ՝ քաղդէականէն 'ի յոյն թարգմանելու պատմական գիրք մը։ Մար Իբաս կատինային անունն ալ՝ Արշակայ ժամանակին չվերաբերիր, կ'ըսեն, այլ բառերուն կազմութենէն կ'երևնայ Ասորոց քրիստոնէական ժամանակի անուն։ Այս պատճառներով՝ զՄովսէս Խորենացի եթէ ոչ խաբեբայ՝ գէթ խաբուած կը համարին այս եւրոպացիք, և թէ կարծեցեալ Մարիբասեան գիրքը՝ Բերոսոսի գրուածքին մէկ օրինակը պիտի ըլլայ անշուշտ։ Գաթրըմէրի հետևողք ալ

1. Փափազողք կրնան տեսնել Բազմալեղ ու Արեւիկան Մահալ կոչուած հանդէսներու մէջ (1882-1883) եղած առարկութիւնքն և անոնք ցրելու վախճանաւ տրուած պատասխաններն։

կը յաւելուն թէ եղեսական դպրոցին վերաբերող Ասորւոյ մը գրուածք է Մարիբասայ պատմութիւնն, որ խորենացւոյն ձեռքն անցած, և իբրեւ հաւատարիմ պատմիչ մը կարծուեր է:

Ազգային բանասիրութեան մաս մ'ալ, և Տիւորիէ, կը ջանան ցուցնել թէ Մարիբասայ գրուածքը՝ յիշուի ըստ աւանդութեան խորենացւոյն Վաղարշակայ ատեն շարադրուած է, և թէ անկարելի չէ՝ որ Նինուէի դիւաններն Սելեւկիացւոց ձեռքէն Պարթեւաց թագաւորներուն ձեռքն անցած ըլլան, և հոն իմաստուն ասուրին հանդիպած ըլլայ այդ գրքին: Եւ ցուցնելու համար թէ Մարիբասայ անունը կրնար քրիստոսէ առաջ ալ գործածուած ըլլալ, Աբգարու և քրիստոսի ժամանակակից Մար Իհար անուն մը կը յիշատակեն. վասն զի Մար՝ Տէր ըսել է, որ ամէն պատուաւոր անձանց ալ կը տրուի:

*
* *

Մարիբասայ՝ կամ 'ի խորենացւոյ իրեն ընծայուած մատեանն՝ հայերանագէտ գաղղիացիին Վիկտոր Լանկլուա յիւրում Հաւաքման հիւն և նոր պատմչաց Հայաստանի (Collections des Historiens anciens et modernes de l'Arménie), առաջին անգամ իբրեւ առանձինն գիրք հրատարակեց գաղղիական թարգմանութեամբ՝ ընդարձակ և հմուտ կանխաբանութեամբ և ծանօթութեամբք, յորոց օգտուեցանք մեր այս գրուածքին մէջ: Խորագիրն է. Mar Apas Catina, Histoire ancienne de l'Arménie, extraite de l'histoire des premiers ancêtres, traduite de chaldéen en grec par ordre d'Alexandre-le-Grand, et conservée en partie par Moïse de Khorène. Traduction nouvelle en français, avec des notes historiques, critiques et philologique, par Victor Langlois. Paris, Librairie de Firmin-Didot frères, fils et Cie. MDCCCLXVII.

Մեր վերը յիշած մարիբասեան հատուածներէն զատ՝ Հայոց սկզբնաւորութեան և Հայկայ պատերազմին վրայ, թարգմանիչն 'ի մի կը գումարէ առ խորենացւոյն գըտնուած ու Մարիբասայ ընծայուած հետեւեալ գլուխներն : Առաջին գրքէն՝ գլուխք ժԲ, ժԳ, ժԴ, ժԵ, ժԶ, ժԷ, ժԸ, ժԹ, Ի, ԻԱ, ԻԲ, ԻԳ, ԻԴ, ԻԵ, ԻԶ, ԻԷ, ԻԸ, ԻԹ, Լ, ԼԱ, ԼԲ : Երկրորդ գրքէն. Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ. ուր հետեւեալ խօսքերը կը յաւելու խորենացի. « Աստանօր սպառին բանք ծերունւոյն Մար Աբաս կատինայ » :

ՄԱՐԻԲԱՍԷՆ ԻՆՉՈՒԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐ

Արտաշատի Ա. — Արգար: -- Եղեսիոյ դիւան: —
Արտաշէս Բ:

Վաղարշակ՝ որ Հայաստանի թէ՛ քաղաքական թէ՛ ուսումնական բարգաւաճանացը փոյթ ունենալով՝ Հայոց առաջին և ընտիր պատմիչը երեցուց, յամենայնի իրեն արժանի յաջորդ չունեցաւ: Արշակ, Արտաշէս, Տիգրան, իրենց փառքն ու մեծութիւնը՝ աւելի հարստութեան և երկրակալութեան վրայ դրած ըլլալով, անոնց համար յոգնեցան. և իրենց զէնքերուն ուժովը համբաւնին բռնոր աշխարհք, ու վախերնին մերձակայ ազգաց վրայ տարածեցին:

Տիգրանայ յաջորդն Արտաւազդ Ա, եթէ իր նախնեացը պատերազմասէր աշխոյժն ալ ունէր՝ բայց ոչ յաջող բաղդը: Հայոց պատմութեան մէջ գրեթէ անօրինակ դէպքով մը՝ ոսկի շղթաներով կապկըպած Հռովմայեցւոց ձեռքը գերի կ'իյնայ. և թագազուրկ գլուխը՝ իւր օտա-

բուժեան ու ամօթոյն ցաւերը մեղմացընելու միակ հընարք՝ բանասիրութիւնը կը գտնէր, անոր անոյշ զբաղմանցը մէջ իւր ձախող բաղդին վիշտերը թաղելով: Պլուտարքոս կ'աւանդէ թէ իւր գերութեանը մէջ այլ և այլ թատերական քերթուածներ, ճառեր, ու պատմական գրութեան շարագրած է Արտաւազդ, որոնք ժամանակակցացը առջև մեծապէս յարգի եղած են¹:

Արգար՝ Արտաւազդայ յաջորդ Արշամին որդին՝ արքունական աթոռը ելած օրէն Առաք այր կոչուեցաւ, ու իւր խելքովն ու իմաստութեամբ այնչափ հաճոյացաւ Օգոստոս կայսեր, որ չէր ուզեր զանիկայ հեռացընել քովէն:

Արգարու Հռովմ՝ եղած ատենը՝ այն համբաւատենչ քաղաքը ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև ուսումնական փառաց լրման մէջ էր: Հռովմէական մատենադրութեան ոսկեդարն էր այն ժամանակը. ու Արգարու սուր և թափանցող միտքը տեսաւ ու նախանձեցաւ վրանին, ու զՀայաստան ջանաց հետևող ընել անոնց: Անոր համար իւր թագաւորական աթոռը դառնալէն ետքը՝ Եդեսիա քաղքին մէջ տիեզերահռչակ դիւան մը բանալ տուաւ. հոն փոխադրել հրամայեց Մծբին քաղաքին ամէն դիւանական մատենաններն. նոյնպէս ալ Պոնտացոց Սինոպ քաղաքին մեհենական պատմութեանց գրքերը:

Այս դիւանը՝ երուանդայ երկրորդի օրովը ալ աւելի ճոխացաւ, երբոր Հայք՝ Հռովմայեցոց հարկատու եղան, ու անոնց կողմանէ դրուած կուսակալներն ջանացին զարդարել զայն. որովհետև յԵդեսիա՝ իբրև 'ի միջավայրի հաստատած էին 'ի Հայոց, 'ի Միջագետաց և յԱսորոց ժողովելիք հարկերը. ուստի հոն ժողովել տուին ուրիշ գլխաւոր քաղաքաց հարկերուն դիւաններն ալ: Եդեսիոյ

1. « Արտաւազդ ինքնին և ողբերգութիւնս եւս քերթեալ ունի, և հառս և արձանագրեալ պատմութիւնս, յորոց կէսք կան և մինչև ցայսօր »: ՊԼՄ. Զ-Գ-ԻԵ-Գ, Հ-Գ. Դ. 138:

դիւանը՝ ինչուան Քրիստոսի հինգերորդ դարը որբավայր մը սեպուած էր ամենայն ազգաց իմաստնոց. գիտութեանց մէջ ծերանալու փափաքող մտքեր՝ կ'ախորժէին հոն անցընել իրենց օրերը: Հոն Յուլիոս Ափրիկանոս մեծանուն ժամանակագիրն կ'երթար « գաղափարել որ ինչ 'ի քարտէզս այնր դիւանին յաղագս թագաւորացն առաջին ժամանակաց և գործոց նոցա »: Հոն Սեբերիանոս եմեսացի և Պրատոգենէս քահանայն վարժուող և վարժիչ կ'ըլլային: Հոն կ'երթար նաև Եւսեբի կեսարացի, որ և կը վկայէ Եկեղեցական պատմութեանը մէջ թէ ինչ որ Աբգարու վրայ գրած է, բոլորն ալ Եդեսիոյ դիւանէն քաղած է: Հոն սուրբն Մեսրոպ ալ՝ հայ գրոց գիւտէն ետքը՝ իւր աշակերտացը մէջ երկու գլխաւորներն կը ղրկէր, զԵզնիկ և զՅովսէփ պաղնացի, որ օտար գրով զրոյժուած գրքերը հայերէնի դարձնեն:

Հոս միայն չսահմանուիր Աբգարու ուսումնասիրական եռանդը: Քրիստոսական լուսոյն ճշմարտութիւնն ընդունելէն ետքն ալ՝ նոյն սուրբ կրօնքը հաստատուն գործելու համար՝ ուրիշ հնարքներէն զատ՝ սուրբ գրոց ասորի թարգմանութիւն մըն ալ ընել տուաւ, զոր ազգային և օտար յետագայ պատմիչք, և մասնաւոր կերպով Վարդան, կը յիշատակեն¹:

1. Վարդան կը գրէ առ Հեթում Թագաւոր. « Թարգմանեցին յասորի գիր և 'ի լեզու... և հայերէն գիր չկայր, վասն այն ասորի գրով թարգմանեցին: Այս 'ի ձեր նախնոյն յիշատակ »: Նոյնն թագէական թարգմանութենէն օրինակ մ'ալ մէջ կը բերէ՝ Մննդոց գրքին սկզբնաւորութիւնը. « Ի սկզբանէ արար Աստուած զեութիւն երկնի և զեութիւնն երկրի. և այս գեղեցիկ է, զի ցուցանէ թէ յոչէից արար. և ըստ եօթանասնիցն բազում երկինս ցուցանէ... խիստ անոյշ է »: Կը վկայէ և Միխայէլ ասորի. « Ըստ Աբգարոյն՝ որով ասորիք վարին » և Ապուլֆարաճ ասորի կամ հայ. և յառաջ քան զսոսմ՝ Զուատ կամ Եսուտատ՝ եպիսկոպոս Հագգենայ կամ Հագրենայ ասորոց:

Սակայն Արգարու մահուընէն ետքը՝ կրօնական ու քաղաքական յեղափոխութիւնք տակնուվրայ ըրին զՀայաստան: Անաճէ ու Սանատրուկ՝ իրենց հօրն ու մօրեղբօրը հաւատքը արհամարհելէն ետքը՝ զէնքերնին ալ իրարու դէմ կը դարձնեն. Սանատրուկ իր հակառակորդէն զօրաւոր և երկարակեաց ըլլալով, բոլորովին քաղաքական շինութեանց ու Մծբին արքունի քաղաքը զարդարելու գրաղեցաւ: — Իր որդւոյն Բ. Արտաշիսի ատեն՝ բոլոր Հայաստան կերպարանափոխ ըլլալու վիճակի մը մէջ կը մտնէ. այդ մեծ և սիրելի Թագաւորը՝ Հայաստանը ելլադա, լատիոն մը դարձնելու փափաքով վառուած անձ մըն է. « Թէպէտ և կարգք և սովորութիւնք գեղեցիկք հաստատեցան 'ի Վաղարշակայ և յայլոց առաջնոց Թագաւորացն, այլ 'ի մեծամեծ արուեստից և 'ի գիտութեանց ունայնացեալք էին, կ'ըսէ Խորենացին. զշարաթուց ասեմ՝ և զամսոց և զտարեաց բոլորմանց: Եւ այս ամենայն յօրինի յաւուրս Արտաշիսի »: Իրեն խաղաղասէր իշխանութեանը ժամանակ՝ ազգային ոգին մեր մատենագրութեանը մէջ առաջին տեղը բռնեց. բանաստեղծութիւնն՝ միւսանգամ իւր աշխոյժն ու թռիչքը Թագաւորական գահէն կ'առնուր: Թագաւորին որդւոց մէկը, արքունի հազարապետն Վրոյր, նշանաւոր բանաստեղծ մըն էր. և Թերևս հայկական վիպասանութեան շարագրողաց մէկն, որ երգեց Արտաշիսի երջանիկ օրերն, և անոր հռչակաւոր Սմբատ սպարապետին քաջութիւններն: Ասանկ ալ Արտաշիսի միւս որդւոց մէկը՝ Մաթան, որ մեհենաց վրայ վրակեցու դրուած էր, և Անի քաղաքին մէջ եղած Արամազդայ մեհենին քրմապետը՝ հաւանականաբար շարագրող է նաև մեհենական պատմութեանց:

Արտաշիսի յաջորդաց ատենէն ինչուան Տրդատայ ժամանակը, հեթանոսութիւնն՝ քրիստոսական կրօնից դէմ վերջին ուժով պատերազմել կ'երևնայ: Հայաստան՝ անոր երկնաւոր լուսոյն առջև արդէն սասանեալ՝ իր հին

կրօնքը հաստատուն պահելու համար երկար և ունայն աշխատանքներէ վերջը կը յաղթուի, ու այն երջանիկ յաղթունելուն պարտական է իւր օտոյգ փառքն ու մեծութիւնը:

ՔԱՆԻ ՄԸ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ

Ողիշայ: — Բարդաժան: — Խոսողքոշու: — Արտիքեոս:

Աբգարէն ինչուան Լուսաւորիչ, երեք դարու միջոց, միայն քանի մը մատենագիրք երեցան Հայոց մէջ. կամ թէ աւելի ճիշդ խօսելով, հաւանաբար այնպիսի բարեկարգ թագաւորութեան մը մէջ ծաղկող մատենագրաց՝ միայն մէկքանիին անուանքը հասան մինչև առ մեզ: Մեր այս յիշատակած անձանց ազգայնութիւնն ալ՝ կամ բո՛ւն մեր ազգին պատկանիլը տարակուսական կրնայ համարուիլ, ինչպէս նաև իրենց գործածած լեզուն:

Ասոնց մէջ գլխաւոր է

ՈՒՂԻԽՊ կամ Ուլիմպիոս քուրմ. Պարսից Դարեհ վոհոգէսի ու մեր Արտաշիսի թագաւորութեան ատեն ծաղկած Քրիստոսի երկրորդ դարուն երկրորդ կիսուն: Հանի կամ Անի ամրոցին ուր քրմապետական պաշտամամբ մեծարուած էր, մեհենական պատմութիւնը շարագրեց Ուղիւպ, յորում աւանդուած էին Դարեհի և Արտաշիսի թագաւորութեան ժամանակաց դէպքերը. և կ'երևնայ թէ անոր գրուածներէն քաղած է Խորենացին՝ ինչ որ Արտաշիսի վրայ կը պատմէ, վասն զի անոր պատմութիւնն ըրած ժամանակ՝ կը յաւելու. « Եւ զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ուղիւպ քուրմ Հանւոյ, գրող մե-

հենական պատմութեանց, և զայլ բազում գործս՝ զոր ասել կայ մեզ առաջի, որում և Պարսից մատենաքն վրկայեն և Հայոց երգն վիպոսանաց » : Հաւանական կ'երևնայ թէ Բարդաժան և Եւսերիոս ալ Եդեսիոյ դիւանին մէջ հանդիպեր են ասոր գրուածքին, և անոնցմէ օգտուած :

* * *

ԲԱՐԴԱԺԱՆ. Անտոնինոս Կարակալլա և Լուկիոս Վերոս կայսերաց ատենն էր Բարդաժան՝ յաջողակ 'ի բան և 'ի գիր, և հայկական ուսմանց ոչ անտեղեակ : Մնած է յասորեստան, և հաւանականաբար յԵդեսիա : Յայլ և այլ մատենագրաց հնոց՝ որ իր յիշատակութիւնն կ'ընեն, երբեմն ասորի և պարթեւ կոչուած է, մերթ միջագետացի, մերթ բաբելոնացի, և յայլոց նաև հայկազն : Կրնայ ենթադրուիլ թէ իրարմէ ուրիշ՝ բայց համանուն անձինք ըլլան, որոց գրուածք և գնացք, վրիպակաւ կամ շփոթմամբ իրարու ընծայուած : Այս պատճառաւ է անշուշտ՝ որ երբ յոմանց արդի քննադատից՝ համաձայն ընդ հնոց, Կարակալլայի ժամանակակից կը համարուի, յայլոց՝ մանաւանդ 'ի գերմանացի գիտնոց, ասորի կայսերաց ատեն ծաղկած կ'ենթադրուի, և իրեն ընծայուած Բաշխից կամ Գոշալիոշքեանց վրայ յօրինուած գրուածքին մէջ տեղ մը Հելիոգաբալ կայսեր ակնարկութիւն մ'ալ կը կարծեն տեսնել :

Ընտիր դաստիարակութիւն մը առած էր կ'ըսեն Բարդաժան Եդեսիոյ իշխանաց արքունեաց մէջ. և բարեկամ Արգարու Ը՝ ութերորդ Մանովայ որդւոյն, որ Ոսրոենաց աթոռը գրաւեց 152-153էն մինչև 'ի 187-188. սիրող և հետամուտ գիտութեանց և արուեստից, ու իր դարուն և ժամանակին մատենագրաց մէջ նշանաւոր անձ մը : Ետեւ եղաւ նաև գիտութեան զաղտնեաց կամ քաւդէութեան, աստեղաց չրջաններուն կամ շարժմանց՝

մարդկային բաղդի և ապագային վրայ ունեցած և ըրած ազդեցութեանց. և անգղիացի բանասէրն Գիւրըդոն՝ իր անունը կրող այսպիսի գրութեան մը հատուածներուն հանդիպած է Նիտրիոյ վանքի մը մատենադարանին ձեռագրաց մէջ և հրատարակած յիւրում Ասորական Հաշարման:

Որչափ ալ հետամուտ արեւելեան տիեզերագրական և իմաստասիրական դրութեանց, սակայն մեծ փոյթ և ջանք ալ ցըցուց Քարդաթան նաև արևմտեան գիտութեանց՝ որք անհրաժեշտ լրումն կը սեպուէին Ասիական դպրոցաց ուսման, և ՚ի մասնաւորի Եդեսիոյ, որ Աղեքսանդրիոյ ու Աթենքի վարժոցներէն ետքը՝ ամենէն հոշակեալն էր: Հմուտ կատարելապէս ասորի լեզուի, տեղեակ էր նաև հելլեն դպրութեանց. և կը վկայէ Եպիփան՝ վարդապետ եկեղեցւոյ, որ նոյն լեզուով այլ և այլ գրութեանքներ ալ շարագրած ըլլայ: Սակայն իր լիուլի հմտութիւնը ասորականին մէջ էր, որով յօրինած է ընդհանրապէս իր ամէն երկասիրութիւնքը, և զոր կը խօսէր ընտիր ոճով և հրաւառ ճարտարախօսութեամբ: Ինք եղաւ հեղինակ նոր քերթողական չափու մը յասորի մատենագրութեան. և այն չափաւ շարագրեց հարիւր և յիսուն եկեղեցւոյ պաշտամանց վերաբերեալ երգեր, և որք գրեթէ երկու դար ՚ի կիրառութեան էին Ասորաց մէջ՝ իր Հարմոնիոս որդւոյն շարագրածներուն հետ: Իրեն կ'ընծայուի դարձեալ և եղանակաց ներմուծումը յարեւելեան եկեղեցիս:

Առաջ հաւատարիմ եկեղեցւոյ վարդապետութեանցը, իր զօրաւոր լեզուն և ճարտասանութիւնը անոր պաշտպանութեան գործածած էր, և այն գրչով ու սրսով որուն վրայ կը դարմանային սուրբն Հերոնիմոս, Ագոստինոս և Նիկեփոր, կորակոր ու ամթապարտ լռեցուցած էր Ասորաց աշխարհին մէջ իւր ժամանակին բազմաթիւ հերետիկոսներն. Բայց կենացը վերջի տարիներն՝ ինքն ալ մոլորական վարդապետութեանց մէջ ինկաւ:

նախ՝ նա եւ ըստ Խորենացւոյ, վաղենտինեանց աշակերտելով, « զոր յետոյ յանդիմանեալ անարգեաց, կ'ըսէ, ոչ գալով 'ի ճշմարտութիւն, այլ միայն 'ի նմանէ գատուցեալ՝ այլ հերձուած յարդարեաց յինքենէ » :

Երբ Կարակալա կայսրն 'ի դարձին յարչաւանաց Եգիպտոսի՝ անցաւ 'ի Միջագետս, ու գահընկէց ընելով յիշխանական աթոռոյն զԱբգար Ժ զորդի Մանուկ Ժ, ու ձմերելով յԵդեսիա՝ Ոսրոենաց վայրապետութիւնը հռովմէական գաւառի մը վերածեց, բռնադատուեցաւ Բարդաժան հեռանալ 'ի հայրենեացն: Անշուշտ այն միջոցին է՝ որ Հայաստան ալ եկաւ, յոյս ունենալով զմանս աշակերտել իրեն. բայց տեսնելով թէ ընդունայն է աշխատանքն, Հանի ամրոցը գնաց, ու հոն մեր ազգին մեհենական պատմութիւններն ու առաջին թագաւորաց գործերը կարդալով, յասորի լեզու թարգմանեց զանոնք. ու այլ և այլ թագաւորական դիւաններէ զանազան տեղեկութիւններ ժողովելով, պատմական գրուածք մը շարագրեց, զոր յետոյ իր աշակերտեալքը՝ փոխեցին 'ի յոյն, և Եդեսիոյ դիւանին մէջ պահուեցաւ:

Թէ՛ Եւսեբիոս և թէ՛ մեր Խորենացի՝ իրեն գրուածքներէն կը քաղեն այլ և այլ ժամանակակից դիպուածոց յիշատակութիւններ. « Երբ կ'ըսէ Խորենացի, այր կորովի բանիւք. որ և առ Անտոնիոս համարձակեցաւ գրել թուղթ. և բազում ասացուած արար ընդդէմ աղանդոյն Մարկիոնացւոց և բաշխից և կռոց պաշտաման, զոր 'ի մերում աշխարհիս... Պատմէ 'ի մեհենիցն պաշտամանց, վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մաժանայ քրմապետի 'ի բազնացն աւանի, որ 'ի Բագրեւանդ գաւառի, բազին 'ի վերայ գերեզմանին շինեալ՝ զի 'ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեացեն, և ընդունիցին հիւրք երեկոթիւք... Յայսմ պատմութենէ առեալ մեր երկրորդեցաք քեզ 'ի թագաւորութենէն Արտաւազդայ մինչև յարձանն Խոսրովու » :

Ոչ անծանօթ է Բարդաժան նաև մեր ուրիշ պատմը-
չաց ալ: Զենոր Գլակ, չորրորդ դարու մատենագիր, կ'ը-
սէ. « Եթէ ստուգիւ կամիս գիտել զայսոսիկ, ով երա-
նելիդ Բեկտոր, ընթերցիր զթագաւորութիւն Հեփթաղի-
նեկայ հելլենացի գրով, և կամ զթագաւորութենէն ճե-
նաց, զոր գտանես յՈւռհա քաղաքի առ Բարդայ պատ-
մագրի »: Ուխտանէս պատմիչ. « Եթէ ստուգիւ կամիք
տեղեկանալ, ասէ, ընթերցի՛ք զվերջին դրուագն Բար-
դընծանայ Ուռհացոյ, զոր կարի գեղեցիկ ասէ և ըղ-
բանն՝ զոր խօսեցան ընդ միմեանս Տրդատ և Հրաչեայ
արքայ. և կամ թէ յետոյ զինչ արարին զՀրաչէ՝ ոչ գի-
տեմ ասէ պատմագիրն »:

Եւսեբիոս 'ի Պատմութեան Եկեղեցւոյ (Դպր. Դ. 30)
հետեւեալ տեղեկութիւններն կ'աւանդէ Բարդաժանի վը-
րայ. « Ի նմին իսկ արքայութեանն Անտոնինոսի Վերո-
սեայ, բազում էին աղանդք հերձուածոց 'ի Միջագետս
յՈւռհայ. Բարդեծան այր երևելի, որ ասորի լեզուով ի-
մաստուն կորովի էր յոյժ, և ընդդէմ Մարկիոնացւոցն
և այլոցն որ վերակացու էին որոշեալ աղանդոյն, եկաց
բանիւ իւրով. և գրեաց նա զխօսսն յիւր լեզու հան-
դերձ այլովք խօսիւք բազմօք. և էին նորա ընկերք և
ծանօթք բազումք և զօրագոյն էին բանիւք. և նոքա հա-
նին զխօսս նորա 'ի լեզուէ ասորոց 'ի յոյն. և 'ի նոյն
խօսսն իւր է մաքառումն մի զոր ասացեալ է նորա մե-
ծապէս վասն բաշխից զոր գրեացն Անտոնինոսի: Եւ այլ
բազումս ասեն զնմանէ թէ գրեաց 'ի պատճառս հալա-
ծանացն որ եղեն յայնմ ժամանակի: Բայց էր սա յա-
ռաջագոյն յուսման անդ Վաղենտիանոսի. իսկ իբրև ա-
նարգեցաւ յաչս իւր սա, և կշտամբեալ յանդիմանեաց
զբազում պատմութիւնս նորա. և խորհեցաւ թէ որպէս
ինքն յանձնէ իւրմէ փոխեսցի 'ի խորհուրդս առաւելս.
այլ ոչ լի կատարեալ ջնջեաց նա յիւրմէ զաղտ առաջին
հերձուածոյն »:

Ինչպէս Մարիբրասայ, ասանկ ալ Բարդաժանայ նկատ-

մամբ հայ պատմութեան գրուածոցը հաւաքում և թարգմանութիւն մը ընծայեց Լանկլուա, մեր արդէն յիշատակած Հաւաքման մէջ՝ այսպիսի խորագրով. Bardesane. Œuvres historiques et philosophiques, publiées d'après les sources Arméniennes, Grecques et Siriaques, avec des notes historiques, critiques et philologiques, par Victor Langlois. Այս գրուածքին մէջ՝ Հատուածք Հայկական պատմութեան (Fragments d'une histoire de l'Arménie, par Bardesane) վերնագրով կը խմբագրէ առ Խորենացւոյն իրեն ընծայուած գլուխներն. և են երկրորդ գրքէն գլուխք, ԿԱ, ԿԲ, ԿԳ, ԿԴ, ԿԵ, ԿԶ: Կը յաւելու ապա իրեն անուամբ գտնուած ուրիշ քանի մը երկասիրութեանց մնացորդք:

*
* *

ԽՈՌՈՀԲՈՒՏ . Նոյնպէս 'ի Խորենացւոյ յիշատակուած, ու միայն անուամբը մեզի ծանօթ մատենագրաց կարգէն է նաև Խոռոհբուտ, Պարսից Շապուհ թագաւորին դպիրը, որ Քրիստոսի 362 թուականին Յուլիանոս Ուրացողին ձեռքը գերի ինկաւ, ու անոր ուրիշ արքունի պաշտօնակալացը հետ Յունաստան անցնելով՝ քրիստոնէութիւնն ընդունեցաւ, ու Եղիազար կոչուեցաւ: Հոն Բարսումա անունով Ասորւոյ մը, զոր Պարսիկք Ռաստսոհուն կը կոչէին, մէկ գիրքը 'ի յոյն թարգմանեց:

Պատմական գրուածք մըն ալ շարագրած է Խոռոհբուտ, որուն համար կը վկայէ Խորենացին թէ Շապուհոյ, Յուլիանոսի և Խոսրովու գործերը աւանդող ուրիշ պատմագիրներէն աւելի ստուգապատում է, թէպէտ և գրտնուին իւր գրոցը մէջն ալ այլ և այլ առասպելներ թէ Պարսից և թէ Հայոց վրայ: Այս առասպելներէն մէկ քանին կը յիշէ Խորենացին իւր պատմութեանը մէջ. « Անտեղի է մեզ, կ'ըսէ, այժմ երկրորդել զառասպելսն յաղաքս երազոյն Փափագոյ, և արտադատութեան հրոյն

մանուածոյ՝ որ 'ի Սասանայ, և պատումն զհօտիւն, և լուսնակն, և ախտարմողացն յառաջասացումն, որ են քաւդեայք, և որ ինչ զկնի այսորիկ. և պոռնկական խորհուրդն Արտաշրի հանդերձ սպանութեամբք, և անմիտ հանճարաբանութիւն մոգին դստեր վասն նոխագին, և որ ինչ այլն ամենայն: Նաև այծին դիեցումն մանկանն ընդ հովանեաւ արծւոյն, և գուշակումն ագռաւուն, և գերապանծին պահպանութիւն առիւծուն հանդերձ արբանեկութեամբ գայլուն, և միայնամարտութեանն առաքինութիւն, և որ ինչ այլաբանութեանն բերէ կարգ »:

★
★ ★

ԱՐՏԻԹԷՈՍ. Հայ քրմի մը որդի էր. բայց սրբոյն Գրիգորի ձեռքովն ու ջանիւք՝ ճշմարտութեան քարոզ եղաւ, և ուսումնական ընթացքը կատարելով՝ իր արժանաւորութեամբը ինչուան եպիսկոպոսական աստիճանի բարձրացաւ:

Արտիթէոս՝ Մարկոս անունով միայնակեցի մը խընդրանօքը, որ Ագռոճան ըսուած կղզին առանձնացած էր, լուսաւորչայ վարուց պատմութիւնը շարագրեց նամակի ձևով. և իրմէն առած է խորենացին՝ ինչ որ նոյն սրբոյն մանկութեան և երիտասարդութեանը վրայ կ'աւանդէ, ինչուան անոր Տրդատայ քով ծառայութեան մտնելը:

Ղ Ե Ր Ո Ւ Բ Ն Ա

Իրեն ընծայուած գրքի մը գիտոր: — Ասորի բնագիրը: —
Գրուածքին նիւթը: — Հարագատուքիանը: — Այլ
և այլ տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք:

Արգարու ժամանակակից պատմիչ մը կը յիշատակէ
Խորենացին՝ Ղերուբնա անունով, Ափշադարայ քրմի որ-
դի, մեհենական պատմութեանց հմուտ, որ Արգարու և
անոր որդւոյն Սանատրկոյ պատմութիւնը շարագրած է.
« Ղերուբնա, կ'ըսէ, որդի Ափշադարայ դպրի՝ գրեաց
զամենայն գործս՝ որ ինչ յաւուրս Արգարու և Սանատրը-
կոյ, և եղ 'ի դիւանին՝ յԵդեսիայ »:

Այս գրուածը կորսուած կը համարուէր ընդհանրա-
պէս. որովհետև միայն Խորենացին կը յիշէր այն երկա-
սիրութիւնը, առանց յայտնապէս ըսելու թէ արդեօք
ինքը, տեսած էր այն գրուածը. իսկ իրմէ ետքը եկող
պատմագիրներէն ոչ ոք՝ — բաց 'ի Մխիթարայ այրիվանեց-
ւոյ՝ յերեքտասաներորդ դարու, զնելով 'ի կարգի պատմը-
չաց իր անունը յետոյ քան զՏատիանոս և յառաջ քան
զՄարիբաս, — ոչ զինք կը յիշէ, և ոչ ալ անոր իրաւամբ
հետաքրքրական երկասիրութեան վրայ տեղեկութիւն մը
կու տայ:

Բայց ետքի սարիներս (1853) Փարիզու ազգային մա-
տենադարանին հայկական ձեռագրաց մէջ՝ Հայաստանի
հին քրիստոնէութեան վրայ համառօտ բայց ընտիր գը-
րուածք մը գտնուեցաւ՝ այսպիսի մակագրութեամբ.
« Թուղթ Արգարու թագաւորի Եդեսիայ քաղաքի՝ որ է

յասորի լեզու Ուռհայ, որդւոյ Մանուկայ » : Այս թէ՛ մեր լեզուին և թէ՛ եկեղեցական պատմութեան համար ծանրակշիռ գրուածին հեղինակ՝ նոյն ինքն Ղերուբնա կարծուեցաւ ոմանց հմտից. և կամ աւելի հաւանականաբար՝ անոր երկասիրութեան մէկ մասը. որովհետեւ նոյն գրուածքին վերջերը հեղինակին անունն ալ կը յիշատակուի հետեւեալ խօսքերով. « Զամենայն ինչ զոր հրամայեն թագաւորք, և զամենայն որ ինչ միանգամ լինի առաջի նոցա, գրի և դնի 'ի տունս յիշատակաց. սոյնպէս և յՈւռհա քաղաքի՝ Ղըրուբնա որդի Անակայ, որդւոյ Աբդաշարագայ, դպրի թագաւորին. գրեաց զամենայն ինչ որ միանգամ իրք եղեն Ադէի առաքելոյ, 'ի սկզբանէ մինչև ցկատարած. ժիարանութեամբ ձեռն արկանելով և Աննա (Անան) հաւատարիմ թագաւորին. և եղին 'ի տանն յիշատակաց քարտիսից, ուր դնին մատեանք և օրէնք արքունականք. և որք գնեն և վաճառեն և գրին 'ի միջի նոցա մուրհակք հաստատութեան, անդ պահին հաստատութեամբ առանց արհամարհանաց » :

★
★

Հայկական ձեռագրին այս նշանաւոր գիւտէն տասնըմէկ տարի յառաջ, երբ դեռ հրատարակուած չէին տըպագրութեամբ ոչ հայերէնն և ոչ եւրոպական լեզուներով թարգմանութիւնք նոյն գրուածքին, անգղիացի աւսուանի ասորագէտ վարդապետն Գիւրըթոն՝ ուսումնական աշխարհի իրաւամբ մեծ ցաւ պատճառող իր մահուրէնէն քիչ յառաջ՝ ուղեց գիտնալ թէ՛ հայկական մատենագրութեան մէջ կա՞ր արդեօք Աբգարու պատմութեան վերաբերեալ հին գրուածք մը, զոր ինք յաջողեր էր գտնել այն ասորի գրչագրաց մէջ՝ զոր հայրենակիցք բերեր էին յԱնգղիա՝ Նգիպտոսի Նիտրիոյ վանքերէն : Այս գրգրուածքն էր նոյն՝ փարիզու գրատան մէջ գտնուած հայկական օրինակին հետ, ինչպէս յայտնի տեսնուեցաւ երբ

Գիւրըթոնի մահուընէն ետքը և նոյն տարին (1864)՝ իր բարեկամն և ուսմնակից վրայթ հրատարակեց՝ ասորի բնագրին վրայ աւելցընելով նաև անգղիական թարգմանութիւն մ'ալ հետևեալ խորագրով . Ancient Syriac Documents relative to the earliest establishment of Christianity in Edessa. Հրատարակողն կը ծանուցանէ թէ 1848 տարիէն Աբգարու այս թուղթին հանդիպած էր Գիւրըթոն երկու հին ասորական ձեռագրաց մէջ . յորոց միոյն համար կը կարծէ որ սկզբնագիր եղած ըլլայ հայ թարգմանութեան, գրուած ըլլալով՝ ինչպէս կ'ենթադրէր 'ի սկզբան հինգերորդ դարու . իսկ միւսն 'ի վեցերորդին՝ բայց դժբաղդաբար երկուքն ալ խիստ անկատար, գրուածքին գրեթէ կէս մասը պակսելով ասորւոյն մէջ, ուր հայերէն թարգմանութիւնն ամբողջ է և անթերի :

Ասորի բնագրաց և այս հայկական թարգմանութեան մէջ եղած տարբերութիւնը խիստ քիչ է : Միայն նշանակութեան արժանի այն է՝ որ այս երկու գրուածք ինչուան վերջը չեն շարունակեր 'ի համաձայնութեան ընդ միմեանս . այլ 'ի վերջ կոյս պատմութեանն իրարմէ կ'անջատին . և մինչ ասորին մահուանը պատճառաւ անհետ կ'ընէ զառաքեալն Թադէոս, հայկականն ճանապարհորդել կու տայ անոր յեղեսիոյ յաշխարհս արևելից :

Հայերէն օրինակն հրատարակուեցաւ յամի 1868 'ի Ս . Ղազար վենետկոյ 'ի Մխիթարեան Հարց այսպիսի խորագրով . « Լաբուբնիայ դիւանագիր դպրի Եղեսիոյ, թուղթ Աբգարու, յեղեալ յասորւոյն, լուսաբանեալ » : Նոյն տարին գաղղիական թարգմանութիւն մ'ալ այն գրուածքին 'ի նոյն Հարց . Lettre d'Abgar, ou Histoire de la conversion des Edesséens, par Laboubnia, écrivain contemporain des Apôtres, traduite sur la version arménienne du V.me siècle .

Նախընթաց 1867 տարւոյն թուագրով ուրիշ գաղղիական թարգմանութիւն մ'ալ հրատարակուեցաւ 'ի 1868

ի. Փարիզ, Լանկլուայի Հայ պատմագրաց Հասարման մէջ. Léroubna d'Edesse. Histoire d'Abgar et de la prédication de Thaddée, traduite pour la première fois sur le manuscrit unique et inédit de la Bibliothèque Impériale de Paris, par Jean Raphaël Emine. Paris, Librairie de Firmin-Didot frères, fils et Cie Հայկական թարգմանութեան ուրիշ տպագրութիւն մ'ալ դարձեալ ի 1868 յերուսաղէմ, ի տպարանի սրբոց Յակովբեանց. « Ղերուբնա Եդեսացի, Թուղթ Արգարութեաւորի Հայոց, և քարոզութիւնք սրբոյն Թադէի առաքելոյն: Մակագիրն ըստ ձեռագրաց. Թուղթ Արգարութեաւորի Եդեսիայ քաղաքի, որ է յասորի լեզու Ուռ Հայ, որդւոյ Մանուկայ »:

Գրուածքիս հաւատարմութեան զլիաւոր նշանը՝ յամենայնի ընդ թորենացոյն զուգընթացութիւնն է. և յայլուստ գիտենք թէ թորենացին՝ Ղերուբնայէն քաղած է Արգարու պատմութիւնը: Եւ գրուածքիս մէջ անանկ դիպաց յիշատակութիւնք կան և մանր պարագաներ՝ որոնք երկասիրութեանս սկզբնագիր ըլլալուն ապացոյցներ են: Քանի մը օրինակով հաւատարմացընենք խօսքերնիս:

Թորենացին պատճառ մը չիտար թէ ինչու Արգար չկրցաւ անձամբ Պաղեստին երթալ, ու Քրիստոսէ բժշկութիւն խնդրել. կամ գէթ կ'իմացընէ թէ հիւանդութիւնն էր պատճառ որ զինքը այն ճամբորդութենէն ետ կը կեցընէր: Իսկ գրուածքիս հեղինակը քաղաքական բարակ տեսութիւն մը մէջ կը բերէ. « Կամեցաւ, կ'ըսէ, ինքնին երթալ ի Պաղեստին, զի աչօք իւրով տեսցէ զՔրիստոս և զամենայն աքանչելիս զոր առնէր. և վասն զի չէր իւր իշխանութիւն աշխարհն Հռոմմոց՝ ընդ որ ինքն եր-

Թալոց էր, գտեղի կալաւ, զի մի՛ պատճառք ինչ լինիցին թշնամութեան » :

Մանր զանազանութիւններ ալ կ'ընէ որ աւելի ժամանակակից անձի և գրչի յատուկ են : Ասանկ են թուահամարոց մանր իջնելներն, որ խորենացւոյն գրոցը մէջ չեն երեւնար. ինչպէս Մարիհար, Շամշագրամ և Անան իշխանաց առ Սարինոս Եւստորքեայ զրկուելնուն ժամանակը որոշելը՝ Արդարու թագաւորութեան երեսունուերկուերորդ տարին, Տրէ ամսոյն աստուերկուքին : Դարձեալ Անանայ հաւատարմին ձեռքով առ Քրիստոս թղթելը, ու անոր՝ արեգ ամսոյն չորեքտասներորդ օրը Ուռհայէն ելլելը, ու ահկի ամսոյն երկոտասներորդ՝ չորեքշաբթի օրը Երուսաղէմ մտնելը, ու զՔրիստոս՝ Հրէից Գամաղիէլ քահանայապետի տան մէջ տեսնելը : Նոյնպէս Թադէոսի Ուռհա քաղաքէն ելլելը հինգշաբթի օրը մարերի ամսոյն տասնուչորսին :

Արգարո՛ւ առ Քրիստոս թղթոյն օրինակը՝ նման է ըստ ամենայնի խորենացւոյն մէջ գտնուածին, բաց 'ի քանի մը մանրմունք տարբերութիւններէ. միայն թէ խորենացւոյն մէջ Յիսուսի Փրկիչ անունը կը տրուի յԱրգարէ. իսկ հոս՝ քծիչկ մեծ կ'անուանի, որ թերեւս աւելի վայելուչ է տակաւին հեթանոս թագաւորի մը բերանը՝ որ միայն անոր բժշկութիւններէն գուշակած է անոր մեծ ու երկնաւոր անձ ըլլալը :

Ալփունի գերդաստանին նկատմամբ ալ ծանօթութիւններ կու տայ՝ որ ուրիշ պատմչաց մէջ չեն երեւնար, և ըստ մեզ ապացոյցք են անոր հնութեանը. վասն զի կը յիշէ զԱլգոստինէ՝ Արգարու մայրը, ու անոր կինը Շղամաթէ՝ զոր Միհրդաթայ դուստր կը կոչէ : Դարձեալ իրեն պաշտօնեայքը յանուանէ կը յիշատակուին Փոկրէ, Աբեթշէմէ, Շամշագրամ, Արդիու, Աղի և Բարքազարա, Ղարբու, Խափէս, Խոսրով և Ղբուբնիա, Շաւիթա, Պերոգ, Գանկով, և այլ ուրիշ նախարարք :

Խորենացին կը զրուցէ թէ երբ Քրիստոս Աբգարու կողմանէ գրուած նամակը ընդունեցաւ, թովմայի առաքելոյն պատուիրեց որ այն թղթոյն պատասխանը տայ: Ասանկ նաեւ Եւսեբիոս յեկեղեցական պատմութեան, Պրոկոպիոս և այլք: Իսկ գրուածիս հեղինակը կ'աւանդէ, — և որ հաւանականագոյն թուի, — թէ Տէրն մեր Աբգարու թղթոյն պատասխանը ոչ գրով՝ այլ բերնով ևեթ տուած ըլլայ, վասն զի կ'ըսէ. « Ընկալեալ Յիսուսի ըզթուղթն 'ի տան քահանայապետին Հրէից, ասէ ցԱնան հաւատարիմ արքային. Երթ և ասա տեառն քում որ առաքեացն զքեզ առ իս. Երանի՜ է քեզ զի հաւատացեր յիս մինչչեւ տեսեալ քոյ զիս. զի այսպէս գրեալ է վասն իմ: Եւ զի գրեցեր դու առ իս՝ գալ ինձ առ քեզ. վասն որոյ առաքեցայ ես յաշխարհ, կատարեալ է ամենայն » . և այլն:

Խորենացին կը յաւելու. « Ձայս թուղթ եբեր Անան սուրհանդակ Աբգարու. ընդ որում և զկենդանագրութիւն փրկչական պատկերին » . ու չինչանակեր թէ ինչպէս նկարեցաւ այն պատկերը. ուստի և ոմանք ետքէն յարմարցուցած կ'աւանդեն, թէ Քրիստոս տեսնելով որ Աբգարու կողմանէ զրկուած նկարիչ չկրցաւ իր աստուածային դէմքը պատարաւի վրայ առնուլ, ձեռքն առաւ պատարաւը, երեսացը վրայ դրաւ, և աստուածային դիմացը նկարագիրը տպաւորեցաւ այն պատարաւին վրայ: Այս պարագայն չյիշատակեր բնաւ գրուածքիս հեղինակը, այլ կ'ըսէ յայտնապէս, թէ « (Անան) առեալ նկարեաց զպատկերն Յիսուսի ընտիր դեղովք. քանզի արուեստաւոր թագաւորին էր. և բերեալ մատոյց Աբգարու թագաւորի տեառն իւրում » ¹:

1. Ի Գենուա (Ճենովա) Իտալիոյ յեկեղեցւոյ սրբոյն Բարթուղեմայ Հայոց (S. Bartolommeo degli Armeni) մեծարուած և պատմական նութիւն ունեցող Քրիստոսի դաստառակ մը, որուն համար աւանդութիւնս առ Աբգար զրկուածն է կ'ըսէ, արուեստիւ դեղոց նկարուած է ըստ հմտից և քննողաց:

Արգարու թղթոյն գլխաւոր նիւթը թաղէոս առաքելոյն քարոզութիւնն է, զոր ինք Ադէ կ'անուանէ, հանդերձ այն հրաշքներով՝ զորս արդէն ազգային եկեղեցական պատմութիւննիս մեզի կ'աւանդէ: « Եւ ոչ միայն Հայք, կ'ըսէ պատմիչը, այլ բազումք յարեւելից 'ի նմանութիւն վաճառականաց յիշխանութենէ Հոռովմոց գային տեսանել զնշանսն զոր առնէր Ադէ առաքեալ. և աշակերտեալքն 'ի նմանէ ընդունէին զձեռնադրութիւն քահանայութեան. և յաշխարհին իւրեանց յԱսորեստանի զգաւառականս իւրեանց աշակերտէին. և տունս աղօթանոցս շինէին 'ի ծածուկ վասն երկիւղի այնոցիկ՝ որ երկիր պագանէին կրակի և պատուէին զշուրս »:

Խորենացւոյն պատմութեան մէջ թուղթ մը կը կարդանք գրուած յԱրգարէ առ Ասորեստանեայց մանուկ թագաւորն Ներսէ: Գրուածքիս հեղինակը այն նամակը մէջ չբերեր, այլ պարզապէս նոյն պատմութիւնը կ'աւանդէ: « Ներսէ թագաւոր Ասորեստանեայց, կ'ըսէ, յորժամ լուաւ զգործսն զոր առնէր Ադէ առաքեալ, յղեաց նա առ Արգար թագաւոր և ասէ. կամ տուր ածել ինձ զայրդ որ զնշանոք առնէ առ քեզ, զի տեսից զդա և լուայց զբանս դորա, և կամ տուր գիտել ինձ զամենայն ինչ որ միանգամ արարեալ է դորա 'ի քաղաքիդ քում¹: Ապա զրեալ Արգարու Ներսէի թագաւորի Ասորեստանեայց և իմացուցեալ նմա զամենայն պատմութիւն իրացն՝ զոր արար Ադէ առաքեալ 'ի սկզբանէ մինչեւ ցկատարած. և ոչ եթող ինչ զոր ոչ իմացոյց նմա

1. « Այլ վասն այնր զի գրեցեր առ իս թէ տուր ածել զայրդ բռնիչ՝ որ զնշանոք առնէ և քարոզէ այլ Աստուած 'ի վեր քան զշուրս և զշուրս, զի տեսից և լուայց դմա, նա ոչ էր բռնիչ ըստ արուեստի մարդկան. այլ աշակերտ էր Որդւոյն Աստուծոյ՝ արարչի հրոյ և ջրոյ. » և այլն: Աբգար՝ առ Խորենացւոյ:

գրով: Եւ իբրեւ լուաւ Ներսէզ զգրեալսն առ նա՝ հիացեալ զարմանայր: և մեծապէս ցանկութեամբ կամէր տեսանել զնա »:

Արգարու մահը ու անոր Սանատրուկ որդւոյն թագաւորելը և կրկին 'ի պաշտօն կոռոյ դառնալը՝ համառօտիւ կը յիշատակուի Խորենացւոյն մէջ. և պատճառը մէջ կը բերէ. « Զայս, կ'ըսէ, ծայրաքաղ արարեալ համառօտ յիշատակեցաք, որպէս զառ 'ի յայլոց պատմեալ նախկին », որով անտարակոյս զՂերուբնա կ'ակնարկէ, ինչպէս առաջ ալ ըսինք: Ղերուբնա՝ կամ իրեն ենթադրուած գլուխահիս հեղինակը՝ ասանկ մանրապատում կ'ընէ նոյն ժամանակաց դէպքերը.

« Յետ ամաց ինչ մեռաւ Արգար թագաւոր, և եկաց 'ի թագաւորութեան մի յորդւոց իւրոց, այր չար և ապշտամբող. լի ամենայն անօրէնութեամբ, որ ատէր զխաղաղութիւն և ոչ ընդունէր զվարդապետութիւն քաղաքութեան աւետարանին. յղեաց առ Ադէ եպիսկոպոս մինչդեռ նստէր յեկեղեցւոյ, և խօսէր զպատգամս գրոց սրբոց յականջս ժողովրդեան, և ասէ. « Արա ինձ խոյրս ոսկեղէնս զոր օրինակ առնէիր յառաջ հօրն իմոյ »: Եւ ոչ առ յանձն Ադէ. առաքեաց անդրէն և ասէ. « Ոչ թողում ես զպաշտօնս Քրիստոսի որ աւանդեցաւ ինձ յԱդէէ առաքելոյ, և առնեմ խոյր անիրաւութեան »: Եւ իբրեւ ետես նա եթէ ոչ հաւանի նա կատարել զկամս նորա, յղեաց և խորտակեաց զսրունս նորա՝ մինչդեռ նստէր յեկեղեցւոյ և թարգմանէր 'ի մէջ ժողովրդեանն: Եւ 'ի մեռանելն իւրում երգմնեցոյց զՓղոտ և զԱբղղամայ՝ եթէ աստէն իսկ 'ի տանս յայսմիկ ուր մեռանիմս վասն ճմարտութեան սորա՝ դի՛ք զիս, և աստէն թաղեցէք: Եւ որպէս երգմնեցոյց զՓղոտ և զԱբղղամայ՝ նոյնպէս արարին. թաղեցին զնա անդէն 'ի ներքոյ քան զմիջին դուռն եկեղեցւոյն, 'ի միջի՝ ընդ արս և ընդ կանայս: Եւ եղև սուգ մեծ և դառն յեկեղեցւոյն և յամենայն քաղաքն վասն իրացն եղելոցն. որպէս եղև սուգ

և տրտմութիւն՝ յորժամ վախճանեցաւ բարիոք վկայութեամբ Ադէ առաքեալ վարդապետն նորա 'ի ձեռաց ամպարչտաց՝ 'ի կողմանս արեւելից » :

Հաւանական կարծեօք հմտագունից՝ ըստ մեծի մասին Ղերուբնայ և կամ Լաբուրնեայ դիւանագրի Եդեսիոյ, ժամանակակցի առաքելոց և աշակերտաց կը վերաբերի այս գրուածքը. սակայն երկու հարիւր տարուան միջոցի մէջ շատ փոփոխութիւններ կրած՝ ու երբեմն նաեւ յաւելուածներ յիրահամարձակ ձեռաց և գրչաց. և վերջին ու գլխաւոր խմբագրութիւնն՝ երրորդ դարուն առաջին կիսուն մէջ եղած կ'երեւնայ: Սակայն եթէ մէկ կողմանէ հայկական թարգմանութեան ընտիր և յստակ ոճը, ասորի բնագրին հետ համաձայնութիւնը, հնութիւն ձեռագրաց՝ յորս պահուած և առ մեզ հասած է, տարակոյս չեն ձգեր թէ արդէն 'ի հինգերորդ դարու կար գրեթէ մի և նոյն կերպարանքին մէջ՝ յորում այսօր, և մեր հին տօնացոյց գրոց մէջ՝ որոց կարգադրութիւնը սրբոյն Սահակայ պարթեւի կ'ընծայուի, 'ի 23 դեկտեմբերի պատուիրելով կատարել զտօն Ադդէի հայրապետին Եդեսիայ քաղաքի, աշակերտին թաղէոսի, և կը յաւելու. « Ընթեռնուն զթուղթն Արգարու և զգիրս նորին » . միւս կողմանէ ալ չենք կրնար կարծել թէ աստուածաբանական քանի մը կանխահաս կամ անընդունելի մանրամասնութիւնք վրիպած ըլլան 'ի լուսաւոր աչաց Մովսիսի Խորենացւոյ մը կամ մեծին Սահակայ պարթեւի: Ուստի կը բռնադատուինք յետագայ դարուց ընդօրինակողներու ընծայել այս յաւելուածներն, և հաստատել թէ ըստ մեծի մասին նոյն գրուածքն է՝ ինչ որ էր 'ի ժամանակս և առաջի աչաց մեր հիմա իսկ յիշատակած անձանց, և Եւսեբեայ. որով և մեծարելի և հետաքննական յիշատակարան մը հին քրիստոնէութեան:

Ասիկայ է գաղղիարէն թարգմանչին կարծիքը 'ի յառաջաբանին:

Այլեւայլ թարգմանութիւնք և լուսաբանութիւնք եղած

**են այս գրուածքին: Բայ 'ի արդէն վերը յիշուածներէն
աւելցընենք նաեւ**

The doctrine of Addai, the apostle, now first edited in a complet form in the original syriac, with in english translation and notes, by Georges Philipps. London, 1876.

Դ Ա Ր Դ

Քրիստոնեական կրօնից կրկին հաստատութիւնն 'ի Հայաստան: — Անոր ազդեցութիւնն և արդիւնք մեր մատենագրութեան վրայ:

Զորրորդ դարուն մէջ նշանաւոր կերպարանաւորութիւն մը կրեց Հայաստան: Սուրբ աւետարանին քարոզութիւնը՝ որ դեռ պրօւած չգրուած՝ Հայաստանի մէջ ալ պատմութեամբ, երկար տեւողութիւն մը չունեցաւ հոն, չորրորդ դարուն մէջ կրկին հաստատութիւն առաւ այն նշանաւոր անձին ձեռքով՝ որ արժանապէս Ղուսաւորիչ կոչուած է տասնուհինգ դարերէ վեր: Տրգատ թագաւորը՝ որ նոյն սուրբ կրօնից քարոզիչը մեռցնելու համար իր ամէն ոյժը բանեցուց, անոր երկնահրաշ-գօրութենէն յաղթուեցաւ. այն երկնաւոր լուսոյն դէմ երկարատեն մաքառելէն ետքը՝ ինքը նոյն լուսով լուսաւորուեցաւ. ու հրաման հանեց որ Հայաստանի հին կրօնից մեհեաններն կործանին, ու անոնց վրայ՝ միոյն և ճշմարտին Աստուծոյ անուանը փառաւորութեան տաճարներ կանգնուին:

Ասանկ կրօնական մեծ կերպարանաւորութիւն մը՝ ինչպէս քաղաքականին վրայ իր զօրաւոր ազդեցութիւնն ունեցաւ, ասանկ ալ ուսումնականին վրայ: Հաւատքը քարոզելը բաւական չէր. այն հաւատքը ընդունելի և տեւական ընել տալու համար՝ հարկ էր նաեւ մտքերն, ընդելացնել և կրթել. ու այս կրթութիւնը անհրաժեշտ

կը պահանջէր զուսումն : Տարակոյս չկայ որ նոյն ուսումը առաջ տանելու համար ամենագօրաւոր միջոց մը կը պակսէր, կամ դեռ բոլորովին կազմակերպուած չէր, գիրը . հետագայ ոսկեղէն դարու ջանից արդիւնք . որով կարելի չէր թէ կրթութիւնը և թէ ուսումը ընդհանուր ընել այնպիսի ընդարձակածաւալ աշխարհի մը մէջ . և սակայն ոչ գրոյն պակսութիւնը և ոչ աշխարհին ընդարձակութիւնը յուսահատեցուցին զԳրիգոր և զՏրդատ : Ագաթանգեղոս կ'աւանդէ թէ Տրդատ երկու ազգ դպրոցաց կանգնեց . յորոց մէկը թագաւորական կը կոչուէր, արքունի և իշխանական տոհմէ եղողներուն կրթութեանը համար, և որոց զլուի կ'ըլլար ինքն Տրդատ . « Աւնոյր այնուհետեւ սուրբն Գրիգոր զԱրշակունեաց տոհմի որեարն, 'ի վարժս վարդապետութեան պարապեցուցանէր . որոց առաջնոյն Տրդատ անուն, որ և թագաւոր իսկ էր, ամենայն տամբ իւրով » : Աշխարհին այլ և այլ կողմերը կը հաստատէր նաև հասարակաց կրթութեան պատշաճեալ ուսումնարաններ, ինչպէս կը վկայէ նոյն ինքն Ագաթանգեղոս . « Ի տեղեաց տեղեաց սահմանացն Հայոց տայր հրաման թագաւորն Տրդատ իւրոյ իշխանութեանն՝ յաշխարհաց և 'ի գաւառաց բազմութիւն մանկըտոյ ածել յարուեստ դպրութեան, և կարգել 'ի վերայ հաւատարիմ դպրապետս . առաւել զազգս պըղծագործ քրմացն, զմանկունս նոցա 'ի նոյն ժողովել զումարել յարժանաւոր տեղիս դասս դասս, և դարման ունկաց կարգել : Եւ զնոսա յերկուս բաժանեալ, զոմանս յասորի դպրութիւն կարգեալ և զոմանս 'ի հելլեն . և անդէն յական թօթափել՝ վայրենամիտքն և դատարկասունքն և անասնաբարոյ աշխարհքն՝ մարգարէագէտք և առաքելածանօթք և աւետարանաժառանգք լինէին, և ամենայն աւանդելոցն Աստուծոյ ոչ իւրիք անտեղեակք » :

Զորրորդ դարուն Հայերը սովորութիւն ունէին Աթէնք, Կեսարիա, Բիւզանդիոն, Եդեսիա և Աղեքսանդրիա երթալ, և հոն ոչ միայն կրօնական, այլ և արտաքին ուս-

մանց ետե՛ք ըլլալ: Ասկէց է որ նոյն դարուն մէջ ուսման պարապողներն հաւասարապէս կը ճանչնային թէ՛ իրենց հայրենական լեզուն, և թէ՛ յոյն և ասորի լեզուները. ուր հասարակ ժողովուրդը այն լեզուաց կատարեալ տեղեկութիւնը չունենալով, որով եկեղեցական պաշտամունքը կը կատարուէին, պէտք կ'ունենար երբեմն նաև թարգմանի: Ծանօթ էր շատերուն նաև պարսկերէն լեզուն, 'ի պատճառս քաղաքական այլ և այլ յարաբերութեանց:

Այսպիսի ուսումնական դրից մէջ էր Հայաստան 'ի չորրորդ դարու: Քիչ մատենագրաց անուանք կը յիշատակուին՝ որ այն ժամանակին ծաղկած ըլլան. կամ հնութիւնը՝ անոնց անուանքը ինչուան մեզի չհասոյց, և կամ ընդհանուր և ըստ արժանւոյն չծաղկած ուսումնականութիւն մը չկրցաւ անկէ աւելին երևցընել:

Տեսնենք հիմայ նոյն ատենը ծաղկող մատենագրաց ուսումնական արդիւնքը:

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ

Իր ջանքն և արդիւնքն նաև ոչամանց յառաջադիմութեան համար: — Հաստատած դպրոցներն: — Յաճախապատու՛մ գիրքը: — Անոր նիւթն ու բովանդակութիւնը: — Ո՛ր լեզուով գրուած ըլլալը: — Լոսաւորչի անուամբ ուրիշ երկասիրութիւնք:

Ինչպէս հաւատոց՝ ասանկ ալ դպրութեանց նորոգմանը հայր և հեղինակ է սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ: Ազգային եկեղեցական պատմութեան կ'իյնայ այս անգուգական անձին արդիւնքը հռչակել՝ զոր ունեցաւ սուրբ հաւատոց 'ի մեզ հաստատութեան նկատմամբ: Մենք պարզապէս իրրև մատենագիր պիտի նկատենք զինքը հոս:

Լաւ գիտնալով սուրբ Լուսաւորիչն թէ ուղիղ գիտութիւնը ոչ միայն չհակառակիր հաւատոց, այլ նաև մեծապէս նպաստամատոյց է անոր յառաջադիմութեանն և բարգաւաճանաց, առջի ջանքն եղաւ հաւատքով ազգը լուսաւորելէն ետքը, այն հաւատոց մշտնջենաւորութիւնը ապահովցնել՝ գիտութեամբք. անոր համար դպրոցներ հաստատելու ետեւէ եղաւ: Ինչպէս հաւատոց քարոզութիւնը՝ ասանկ ալ ուսումնական կրթութիւնը իշխաններէն սկսաւ. ամենէն առաջ բացած վարժարանը՝ Թագաւորական դպրոց մը եղաւ, և հոն կրթեց իշխաններ, ու նաև զնոյն ինքն Տրդատ Թագաւորը, ինչպէս քիչ մ'առաջ ալ յիշեցինք: Ասկէ զատ համոզեց զՏրդատ Թագաւոր՝ որ այլ և այլ տեղուանք հասարակաց դպրոցներ հաստատէ. « Հաւանեցուցանէր կ'ըսէ պատմիչը, զԹագաւորն զի 'ի գաւառաց գաւառաց, և կողմանց կող-

մանց 'ի տեղիս տեղիս ժողովեսցին բազմութիւն ման-
կըտւոյ առ 'ի նիւթ վարդապետութեան » . և այլն : Ա-
գաթանգեղոսի խօսքերէն առնելով կ'աւանդէ և վար-
դան . « Դպրոցս յօրինէր, մանկունս հաւաքէր, վարդա-
պետս յոյն և ասորի գրոյ և լեզուի գիտակա կացուցա-
նէր, ռոճիկս կարգէր յարքունուստ » : Այս արդիւնքը՝
Տրդատայ կու տայ Բիւզանդ . « Կարգէր, կ'ըսէ, և 'ի
տեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն և ասորերէն՝ յամենայն
գաւառս Հայոց » :

*
* *

Այս դպրոցաց հիմնարկութենէն զատ՝ մասնաւոր գրուած
մըն ալ հասած է ձեռքերնիս՝ սրբոյն Գրիգորի աշխատա-
սիրութեանը արդիւնք . Յաճախապատուում կոչուած : Այս
գրքին հարազատութեանը կը վկայեն ոչ միայն յետին
ժամանակի մատենագրաց մէջ խոսրով Անձևացեաց ե-
պիսկոպոսն, իր որդին Նարեկացին Գրիգոր, Մագիստրոս,
Գրիգոր Սարկաւագապետ, Հապա նոյն իսկ իրեն ժամա-
նակակից պատմիչն Ագաթանգեղոս հետեւեալ խօսքերով .
« Ապա յետ այսպիսի գործոց՝ առաւել բարձրագոյն վար-
դապետութիւն սկսեալ երանելւոյն Գրիգորի 'ի ձառս
յաճախագոյնս, դժուարապատումս, առակս խորիմացս,
դիւրալուրս, բազմադիմիս, շնորհագիրս, յարդարեալս
'ի Վօրութենէ և 'ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց, լի
ամենայն ճաշակօք կարգեալս և յօրինեալս՝ աւետարա-
նական հաւատոցն ճշմարտութեան . յորս բազում նմա-
նութիւնս և օրինակս 'ի յանցաւորաց անտի՝ առաւել
վասն յարութեան յուսոյն 'ի հանդերձեալսն՝ յորդո-
րեալ . զի հեշտընկալ և դիւրահաս՝ տխմարագունից և
մարմնաւոր իրօք զբաղելոց լինիցին առ 'ի սթափել . զուար-
թացուցանել, զօրացուցանել և հաստատահիմն առ 'ի
խոստացեալ աւետիսն քաջալերել » : Յովհան Իմաստա-
սէր հայրապետն ալ Ագաթանգեղեայ այս խօսքերուն

Հետևողութեամբ կ'ըսէ եկեղեցւոյ վրայ յօրինած ճառին մէջ. « Ըստ նմին օրինակի և իմ պսակաւորն է Հայրապետն սուրբ Գրիգոր՝ ըստ տերունական անուանին՝ զյաթութիւն մեռելոց բուսոց և տնկոց օրինակէր 'ի գարուն բուսաբեր, և 'ի դալարանալ մարդկան 'ի գերեզմանէ » :

Քսանուիրեք ճառով կը բաղկանայ սրբոյն Գրիգորի այս երկասիրութիւնը. որոց մէջ նախ սուրբ Երրորդութեան խորհրդոյն և աստուածածանօթութեան վրայ խօսելով, անկէց արարչին՝ իր արարածոց վրայ ունեցած մարդասէր խնամոց վրայ կը ճառէ: Ապա իւր խնամոցը ու գրեթէ իւր արեանը գին սիրելի հօտին՝ ամենուն վիճակին յարմար յորդորական, ամօք ու ողորձիչ խրատներ կ'աւանդէ, որդեսէր հօր մը սրտովն ու լեզուով: Վերջը միակեցական կենաց ետևէ եղողներուն յարմար պատուիրաններ ու խրատներ մէջ կը բերէ:

Հետագայ ցուցակը ընթերցողին աչքին դիմաց պիտի դնէ՝ իր անուամբը ինչուան առ մեզ հասած ճառից գլխակարգութիւնը:

- Ա. Յաղագս ամենասուրբ Երրորդութեան:
- Բ. Վասն առանձնաւորութեան Երրորդութեան:
- Գ. Վասն մտաց հաւատոյ:
- Դ. Վասն յանդիմանութեան մոլար մտաց և ընծայութիւն աստուածաշաշտութեան:
- Ե. Վասն հաստատութեան հշմարտութեան և առաջնորդութեան կենաց խրատու:
- Զ. Վասն յանդիմանութեան ծածկութից իրաց, որ զաներեւոյթան յերեւելիս ածէ:
- Է. Վասն յօրինուածոց արարածոց:
- Ը. Վասն յանդիմանութեան դժնդակ վարուց և ընծայութիւն առաքինութեան հանդիսից:
- Թ. Վասն ամենարուեստ կատարեալ պահոց:
- Ժ. Վասն երախտաւորութեան անզեղջ բարերար կամացն, և յորդորումն 'ի լաւն և յառաւելն ըստ հշմարիտ առաքինութեան:
- ԺԱ. Վասն վարուց առաքինութեան որ հանդիսիւք լաւութեան պսակեալ երանին:
- ԺԲ. Վասն խնամոց արարչին և կշտամբութիւն անհնազանդ ստա

հակութեան և առաջնորդութիւն բարութեան բարուցն լաւութեան:

ԺԳ. Վասն լաւութեան յիշատակաց 'ի պէտս օգուտից, զաներկւոյթան յերեւելիս ցուցանելով 'ի դորժ առաքինութեան փոխեալ 'ի յոյս կենացն:

ԺԴ. Վասն մարդկութեան որ յԱստուծոյ խնամք տեսչութեան կան:

ԺԵ. Վասն նոգւոյ մարդկան բացայայտութիւն:

ԺԶ. Վասն մարտիրոսաց վարդապետութիւն ուսմանց:

ԺԷ. Զգուշութիւն զգաստութեան ընդ մտերիմս և ընդ դժբաղան պատիւ և պատիժս:

ԺԸ. Վասն գովութեան Աստուծոյ երախտեացն հանգիսիւք մարտիրոսաց քաջայայտ:

ԺԹ. Վասն յորգորման ազաշխարութեան:

Ի. Վասն խորագիտութեան և մարտից:

ԻԱ. Վասն արոց իմաստութեան որ 'ի Հոգւոյն սրբոյ պարզեցաւ:

ԻԲ. Վասն անփոփոխ ինքնութեան էութեանն Աստուծոյ:

ԻԳ. Վասն խրատու հգնաւորաց յառաքինութիւնս յորգորման 'ի Քրիստոս Եիսուս: Նորին Աղօթք:

Այս ճառերուն մէջ աստուածանուէր սրտով ու սիրով լեցուն հոգիէ զատ, յունական հարց նմանողութիւն և անոնց խօսքի ոճը կը բանեցընէ Գրիգոր: Իր նուիրական վարուց պատմութիւնը մեզի կը ցուցնէ՝ թէ ինչպէս հօրը հետ մէկտեղ, պատժապարտին Անական, նաև բովանդակ ընտանեաց բնաբարձ լընջման հրամանէն՝ բարերար ձեռք զինք փրկեցին, փոխադրելով 'ի Կեսարիա, ուր հաւատոց սրբութեան մէջ սնաւ և զարգացաւ: Հոն ատեն անցնելէն ետքը՝ ղրկուեցաւ եպիսկոպոսական սուրբ աստիճանն ընդունելու: Այս ամէն պարագայք ընդելացուցին և կրթեցին զնա 'ի յունական ուսմունս, յոճ և 'ի լեզու: Հոն սորված վարդապետութիւնը՝ զոր դիցապաշտ Հայաստանին կ'ուզէր ծանօթացընել, անոնց լեզուովը կ'աւանդէ, ցուցընելով կրթուած միտք ու հանճար: Մեր ազգին մէջ քիչ հայրապետք կրցած են աստուածութեան վրայ խօսած ատեննին այն վարժ գրիչը և լեզուն գործածել, որուն առաջին վարդապետն ու հեղինակ է ինքն սուրբն Գրիգոր:

Խնդիր է թէ ինչ լեզուով շարագրած է այս գիրքս Լուսաւորիչ: Ոմանք կը համարին թէ հայերէն շարագրած ըլլայ, այլք յունարէն. և պատճառ կը բերեն, թէ այն ժամանակ հայերէն գիր չըլլալուն, հարկ էր որ յունարէն գրէր:

Աւելի հաւանական երեցածն է որ Հայոց համար եղած աշխատութիւն մը բնականաբար պէտք էր որ այն լեզուով գրուէր՝ որ ազգին մեծագոյն մասին հասկնալի ըլլար. ապա թէ ոչ՝ ընդունայն աշխատութիւն և անպատճառ յոգնիլ կ'ըլլար: Հայերէն գիր չըլլալուն, անշուշտ ինքն ալ՝ ինչպէս իր ժամանակակիցք՝ յոյն տառերը գործածած են, հայկական բառեր արտադրելու համար: Բայց պատմական ստուգութիւն մը չունենալով այս կարծեաց, բանասէրք չեն ուզեր պնդել որ բո՛ւն ինքն սուրբ Գրիգոր հայերէն գրած ըլլայ այս ճառերը, մինչ ազգաւն ու լեզուով՝ օտար ու անծանօթ անոնց, որոց սրտին և հոգով հայր էր գորովագութ, կրնար իր յունարէն շարագրածը հայերենի վերածել տալ ուրիշ¹:

Բաց 'ի Յաճախապատում գրոց, և Ագաթանգեղայ պատմութեան կարեօր մէկ մասը կազմող վարդապետական քարոզութենէն, Լուսաւորչայ կ'ընծայուին նաև քանի մը ուրիշ մանր երկասիրութիւնք: Ասոնց մէջ գլխաւոր է երեսուն թուով կանոններ, որոնք կանոնգրոց մէջ Լուսաւորչի անունը կը կրեն, և թերևս յաւելուած են Նիկիոյ ժողովոյն մէջ սահմանուած կանոններուն,

1. Յաճախապատում գրոց օրինակաց միոյն մէջ հետեւեալ հետաքրնական յիշատակարանը կը կարդանք « Կատարեցաւ... գիրքս որ կոչի Յաճախապատում... Էր օրինակ սորին ԳՃԸ տարի էր առաջի թուականն Հայոց 'ի Լուսաւորչէն. և առեալ օրինակ 'ի մայրաքաղաքն

որոնք բերաւ 'ի Հայաստան սուրբն Արիստակէս, և զորս ընդունեց իր և Հայաստանեայց սուրբ հայրն՝ Լուսաւորիչ, անոնց ընդունած հանգանակին վրայ աւելցընելով « Իսկ մեք փառաւորեսցուք » աղօթքը: Կը վկայէ և Խորենացին. « Ընդ որ ուրախացեալ, կ'ըսէ, սրբոյն Գրիգորի, սուղ ինչ կանոնս յինքենէ 'ի կանոնս Ժողովոյն (հիկիոյ) յաւելու, վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ վիճակին »:

Այս երեսուն կանոններէն դուրս՝ ձեռագրաց մէջ կը հանդիպինք նաև ուրիշ մետասան կանոնաց կամ հարցմանց, որոնք սրբոյն Գրիգորի անունը կը կրեն, այսպիսի խորագրով. « Կանոնք սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի. դարձեալ՝ հարցումն և պատասխանիք նոցա »: Հրատարակողն Աբէլ արքեպիսկոպոս Սյարատ ամսագրի Էջմիածնի (1873 յէջ 409) յաւելու. « Բաց յերկուց աստի կանոնացս եղելոց 'ի կանոնագիրս մեր՝ որպէս ասացաք, անուամբ սրբոյն Գրիգորի երկրորդ Լուսաւորչին մերոյ, գտաք դարձեալ 'ի նմին և զերկուս ճառօրէն կանոնս նորին Գրիգորի. առաջին մասն կարգի ուխտի և որոշում վանաց, և երկրորդն յաղագս նուիրանաց քահանայից և վանորէից՝ կոչեցեալն Ագապ, Թարգմանեալ յաւուրս սրբոյն և մեծին Սահակայ ընդ ձեռն Եզնակայ, որպէս է տեսանել 'ի վերնագրին յորոց երևի առեալ սրբոյն Սահակայ, և ընդարձակեալ զկանոնս արարեալս նորա յամին 426 »:

Կիլիկիա, որ է 'ի Ժամանակին Հայոց Թագաւորաց, և քաջաց իմաստնոց »: Դարձեալ 'ի վախճան դրոցն. « Եղբարք իմ, զայս յաւախապատուին օրինակն Սըայ զբթատանն առաք՝ 'ի մեր Թուական ԳՃԸ Թիւն էր. այժմուս մեք գտաք՝ մեր օրինակաց Ժամանակին Թիւն էր ՌՃԻԲ »:

Լուսաւորչայ Յանգապոս գիրքը երկու անգամ աղագրութեամբ հրատարակուած է, մէյմը 1737ին 'ի Կոստանդնուպոլիս՝ Պաղտատար զպրին շանիւքը. մէյմ'ալ 1858ին 'ի Վանետիկ Մխիթարեանց վանքը, ձեռագրաց բաղդատութեամբ և հաւատարիմ ընթերցուածով:

Լուսաւորչին է նաև ժամագրոց մէջի մաղթանքը « Աստուած մեծ, հզօր և փառաւորեալ » . որուն համար աւանդութիւնը կը զրուցէ թէ երգած ըլլայ Հռիփսիմեանց ու Գայիանեանց մարմինները ամփոփելու ժամանակ : Ասկէ զատ ուրիշ երկու աղօթք ալ իր անուամբն . « Օրհնեալ է մարդասիրութիւն քոյ տէր իմ » . և միւսը՝ « Աղաչեմ զքեզ » :

Վերջի տարիներս գտնուեցաւ Լուսաւորչայ անուամբ նաև Պատարագամատոյց գիրք մը, որուն վրայ մեր այս երկասիրութեան թարգմանութեանց մասին մէջ, նոյն նուիրական գրոց վրայ խօսելու ատեննիս ընթերցողաց մտադրութիւնն դարձուցեր ենք :

Ա Գ Ա Թ Ա Ն Գ Ե Ղ Ո Ս

Ո՞վ էր Ագաթանգեղոս: — Հնոց կարծիքը իր վրայ: — Յասալարանն ըստ յոնական օրինակին: — Ագաթանգեղեայ պատմութեան նիւթն: — Իր գրոց հարազատութեան վրայ տարակոյսներ: — Ո՞ր լեզունով գրուած ըլլալուն խնդիրը. — Հայկական և յոնական օրինակը: — Առ Սերէոսի հատուած մը իր անունով. — Դաշանց թռչոյք ոչ անոր հարազատութեան վրայ կարծիք և գրութիւնք: — Իր անունովը յիշուած մանր երկասիրութիւն մը: — Ագաթանգեղեայ գրոց տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք:

Լուսաւորչի ձեռքով Հայաստանի մէջ գործուած զարմանալի դէպքերը ու աստուածային նախախնամութեան սքանչելիք՝ արժան էր որ յետագայից մտքին մէջ հաստատուն մնալու համար գրով մշտնջենաւորուէին: Այս փափաքը ունեցաւ նաև Տրդատ Թագաւորը, ու յանձնեց Ագաթանգեղոսի որ ազգաւ հռովմայեցի էր, ու Տրդատայ հետ մէկտեղ՝ իբրև արքունի քարտուղար՝ Հռովմէն Հայաստան եկած: Ասկէ աւելի տեղեկութիւն մը չեն աւանդեր մեզի ոչ ինքը և ոչ պատմութիւնն՝ իր կենացը առաջին կամ վերջին հանգամանացը վրայ: Միայն ինքն իր անձին համար այս վկայութիւնը կու տայ, զոր թողած Պատմութեան գիրքն ալ կ'երաշխաւորէ, թէ հռոմերէն և յունարէն դպրութիւն սովորած էր:

Որչափ ալ ժամանակակից, կամ գրեթէ ժամանակակից դիպաց պատմող պիտի ըլլար Ագաթանգեղոս, սա

կայն զանազան հին դիպաց յիշատակութիւնք ալ մէջ մտնելով, պէտք էր որ իրմէ առաջ եղող պատմագրաց գրուածներէն քաղէր զանոնք: Այս վախճանաւ ինչուան իր օրերը գտնուած՝ ու ցրիւ աւանդուած պատմութիւնները մէկտեղ բերաւ, անոնցմով կազմելու իր պատմութեան գրքին առաջին մասը. « Հասեալ առ իս, կ'ըսէ, հրամանի 'ի մեծ արքայէն Տրդատայ, կարգել ինձ 'ի ձեռնարկութենէ նշանագիւտ ժամանակագրաց՝ զհայրենականացն գործս քաջութեան »:

Տարակոյս չկայ որ պատմութիւնը անկենդան դիակ մըն է, ու զանիկայ ախորժելի ընծայելու համար՝ բաւական չէ գոյնզգոյն ու գեղեցիկ պատմութեան մը ձգել անոր վրայ. այլ պէտք է կենդանութեան շունչ ազդել այն դիակին, որպէս զի պատմութիւնն ըլլայ խօսողը՝ չէ՛ թէ պատմողը: Այս յատկութիւնը կարգէ դուրս կերպով մը ունի Ագաթանգեղոս: Իրաւ է որ պատմութիւնը ինքիրմէն գեղեցիկ է ու զարմանահրաշ, բայց գրողին ճարտարութիւնն ալ մեծապէս օժանդակած է այն գեղեցկութեանը: Այսպիսի կարգաբանութիւն մը ունի գըրուածը, որ յայտնապէս կ'երևցնէ թէ Հռովմայ մէջ ծնած ու դաստիարակուած հանճար մըն է. այն քաղաքին՝ որ հաւասարապէս գիտցաւ գործածել զգէնս և զգրիչ:

*
* *

Իր այս ամէն յատկութեանցը համար՝ մեծապէս յարգի էր թէ՛ ինքը և թէ իր գրուածը, ոչ միայն իրմէն ետքը եկող՝ հապա նաև իրեն ժամանակակից մատենագրաց առջև: Զենոբ Գլակ երկիցս կը յիշատակէ Ագաթանգեղոսի անունը և գրուածքը. և տեղ մը՝ իրմէ առաջ գրելն ալ կը ծանուցանէ: « Դուք մի ինչ աղարտէք, կ'ըսէ, զսակաւ պատմութիւնս կամ եթէ Ագաթանգեղոս զայդ ոչ յիշէ. զի ես յառաջագոյն գրեցի քան զնա »: Խո-

բենացին՝ որ իր գրուածոցը մէջ ընդհանրապէս համա-
ռօտախօս ոճ մը կը բանեցընէ, երբոր կ'ուզէ որ ըն-
թերցողք աւելի կատարեալ տեղեկութիւն մը ստանան՝
Ագաթանգեղոսի կը շրկէ, ու աշող քարտուղար Տրդա-
տայ կը կոչէ զինքը: Փարպեցին ալ իր Պատմութեան
գրքին սկիզբը ասանկ կը խօսի անոր վրայ. « Ընդ բազում
ճառս մատենից առաջնոց պատմագրացն Հայոց անցի.
յորոց ըստ երկար ընթերցողութեան գտի 'ի նոցանէ
զժամանակաց և զգարուց աշխարհիս Հայոց բազմադիմի
յեղափոխութիւնս, յ'ստոյգ և յանսխալ կարգաւորութենէ
առաջին գրոցն, զոր յարմարապէս պատմեալ ծանոյց մեզ
երանելին Ագաթանգեղոս. այր բանիբուն գիտութեամբ
և լի ամենայն հրահանգիւ, ստուգաբան 'ի կարգադրու-
թիւն ճառից, և յարմարագիր 'ի պատմութիւնս ասա-
ցուածի իւրոյ: Սա զնուագումն թագաւորութեան արշա-
կունւոյն Արտաւանայ և զգօրանալն Ստահրացւոյն Ար-
տաշի որդւոյ Սասանայ՝ ստուգապէս յօրինուածով կար-
գեալ՝ դրոշմեաց, զքինախնդրութիւնն խոսրովու... Զայս
ամենայն, ևս առաւել քան զսոյն գիտութիւն յիւրում
հաստատուն և անսխալ կարգաւորութիւնսն պատմեացմեզ
երանելի այրն Աստուծոյ Ագաթանգեղոս » : Ժամանակաւ
կրտսեր պատմիչք ալ՝ նոյնպիսի գովութեամբք զԱգաթան-
գեղոս կը մեծարեն. որոնցմէ Աղուանից և Սիւնեաց պատ-
միչքն նոր դէպք մը կ'աւանդեն. Շապուհ Պարսից թագա-
ւորն ուզելով Հայոց նախարարներուն ազնուականութեան
կարգը ստուգել, հարցուց անոնց թէ ունի՞ն այնպիսի գիրք
մը յորում անտարակուսելի հաւաստեօք ապացուցուած
ըլլայ այս բանս: Այն ատեն Հայոց նախարարներն մէջ-
երնին խորհուրդ ընելով, թագաւորին առջևը գրին « զցան-
կալին ամենայն տառից՝ զհրաշքանականն տպաւորումն,
զգրաւորական զգիրս ցանկալւոյն սրբոյն Գրիգորի՝ որ
Ագաթանգեղն կոչի » : Թագաւորը հրամայեց որ իր լե-
զուովը թարգմանեն այն գիրքը. և իմանալով թէ իր
նախնւոյն Արտաշիսի օրերէն կը սկսի, Պարսից աշխար-

հաժողով զնդին առջև կարգէ դուրս ուրախութիւն ցըցուց: Ետքը ձեռքն առնելով այն գիրքը, կը համբուրէր ու Պարսից լեզուով այլ և այլ գովութիւններ կու տար: Անկէց տեղեկանալով Հայոց առաջին կարգի ազնուական ցեղերը, սկսաւ նոյն կերպով նախապատիւ ու գահերէց բազմեցընել զանոնք արքունական տաճարին մէջ:

Մեր ամէն պատմագիրք միաձայն են ի դրուատել զԱգաթանգեղոս և իր նշանաւոր երկասիրութիւնն:

Փարսեցին կ'ըսէ. « Սկիզբն առաջին գրոց պատմութիւնն Հայոց, որում սկիզբն արարեալ պատմեաց ստուգիւ այրն երանելի Ագաթանգեղոս... — Խորենացին՝ « Յաղագս սորա (Խոսրովու արքայի առաջնոյ) և համատոհմիցն կարճ ի կարճոյ իմն անցանելով աշող քարտուղարն Տրդատայ Ագաթանգեղոս, փոքր ի շատէ պատմէ զմահն Արտաւանայ Պարսից թագաւորին... Արդ թէպէտև Ագաթանգեղոս այսպէս համառօտ էանց ընդ այն, բայց ես հաւանեալ եմ յաւէտ ձիգն երկայն առնել զպատմութիւն ժամանակիս: » — Յովհաննէս կաթողիկոս. « Որպէս լիապէս իսկ մեզ ուսուցանէ աշողակ պատմագիրն Ագաթանգեղոս: » — Կիրակոս պատմիչ. « Սքանչելի և կորովամիտն Ագաթանգեղոս, որ թարգմանի բարի հրեշտակ. զոր եցոյց հրամանաւ մեծազօր և քաջ արքային Տրդատայ զհանգամանս իրաց եղելոց առ Հայս, ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի պարթեւի, և խոստովանողին Քրիստոսի զգործած նշանաց և արուեստից և սքանչելագործութեանց. և զպատճառ լուսաւորութեան ազգիս Հայոց, գեղեցիկ և պայծառ պատմութեամբ աւարտէ: » — Գրիգոր Մագիստրոս ի թղթին առ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս. « Բարի յիշատակի յիւրն աստուածեղէն տառս արժանի եկեալ զրէ Ագաթանգեղոս: » — Սամուել երէց. « Իսկ մերայինս, ազգի ասել առաջին պատմագիր զԱգաթանգեղոս, որ գրեաց զպատճառ լուսաւորելոց զՀայն սուրբն Գրիգորի նորասքանչ համբերութեամբ: »:

Անանուն գրուածքի մը մէջ ալ՝ որ յետ յիշելոյ զայլ-եւայլ յունական պատմական երկասիրութիւնս՝ կը յաւելու. « Իսկ ըստ հայունս՝ նախ առաջին քաջն Ագաթանգեղոս, որ նորապէսն հրաշիցն և աստուածածանութեան մերոյ է պատմիչ » :

Ագաթանգեղեայ պատմութեան հայկական օրինակները՝ Պարսից թագաւորութեան նուագելէն կը սկսին. բայց որովհետեւ նոյն գրոց յունական օրինակ մ'ալ կայ, ինչպէս ետքը պիտի տեսնենք, անոր մէջ քանի մը էջ աւելի կը գտնենք, որ հետաքրքրական ըլլալուն՝ հարկ սեպեցինք թարգմանել զայն 'ի յունէ, և դնել հոս :

Ա. Ըղձիւք ըղձացեալքն յօժարութեամբ ընդ ծով նաւարկութեան, ինքնակամ մղին 'ի ջուրցն վտանգ. զըւարթամիտք ձեռն մխեն 'ի շինուած նաւուց, և ախորժեն ծովային անցուցանել կեանս. կայսմ կանգնեն, և թեօք ուղղեկաց զալեացն խորտակեն զբռնութիւն. և ընդ որ կոյս կամք իցեն՝ զնաւն ուղղեն. զհաստափոր՝ զծոցաւոր զտախտակն իբրեւ զկրմուղ ըստ կամի սանձավորեալ: Որոց ոչ ինչ ահ արկանէ, ոչ կոհակացն ուժգնութիւն, և ոչ քարածայռիցն ընդ առաջ ելք կասեցուցանեն. վասն զի 'ի վտանգս յաճախեալ զկենցաղական ընթացս՝ 'ի հպաւորսն մահու դեգերել ցանկան, զի կարող լինիցին զկարեւորն անձանց մատակարարել: Են որ 'ի սակա քաղաքացն ապրանաց հարակի՝ ուղի հատանեն, և են որ 'ի պէտս զարդու պճնութեան արանց և կանանց, մինչև ցՀնդկայինն նաւարկեալ ծով, և զազնուագիծ ականց խնդութիւնս՝ բաղձացելոցն բերեալ մատուցանեն: Յայսպիսիս գոգցես անդունդս խորոց և իմ միջամուխ լեալ, 'ի տուրեւառս Հայաստան աշխարհի, բուռն հարից 'ի գիր արձանացուցանել զեղեալսն, զգործեցեալս յաշխար-

հին Պարսից և 'ի Հայոց, և զմարտս պատերազմաց զոր
ետուն ընդ միմեանս:

Բ. Պարթեւք՝ իբրև դէպք 'ի բարի յաջողէին նոցա,
զթագաւորութիւն Պարսից, զՀայոց և զՀնդկաց՝ որ սահ-
մանակիցք են արևելեայ Պարսից, նա և զխստալուծ
զազգն Մասթթաց յինքեանս կորզեալ ժառանգէին, այս-
պիսի իմն կարգաւ. երիցագոյնն 'ի Պարթեւաց տոհմէ, որ
ապա զարչակունի ընկալան անուն, հասակաւ բարգա-
ւաճ և արութեամբ չքեղ, գեր 'ի վերոյ քան զայս ե-
րևեալ, նա կալաւ զիշխանութիւն արքայութեանն Պար-
սից: Եւ որ երկրորդն էր զկնի նորա, զՀայաստանեայց
առնոյր յինքն զթագաւորութիւն. իսկ որ երրորդն էր՝
զՀնդկացն կալաւ զտէրութիւն, զհպաւորն սահմանաց
Պարսից: Իսկ չորրորդն 'ի նոցանէ՝ զՄասթթացն ընկա-
լաւ զիշխանութիւն թագաւորութեան: Այս կարգ էր
տոհմին Պարթեւաց, և սովիմբ զբազում ժամանակս յեր-
կարեցան յաջողութեամբ:

Գ. Անտի սկիզբն արարից՝ ուստի զիւրոյ գլորման ծագ-
եցոյց Պարթեւն: Արտաւան որդի վաղարշայ 'ի Պար-
թեւական ծննդոց, քաղդէիցն գոլով գիտութեամբ ներ-
հուն, և զընթացս և զհոլովմունս աստեղացն համարեալ,
և իրացն հանդերձելոց կանխագէտ, իբրև յառագաստի
էր ընդ կնոջն, ամբառնայր զաչսն յաստեղս 'ի վեր, և
խորհրդոց լեալ հասու, ասէ առ թագուհին. Տեսի զըն-
թացս աստեղ. և այս թուի ինձ նշանակ, զի եթէ ոք
վտարանջեալ 'ի տեառնէ իւրմէ, ելցէ ընդդէմ նորա
մարտիւ պատերազմաւ, յաջողեսցի նմա տանել 'ի գլուխ
զյաղթութիւնն և նկուն առնել զտէր իւր: Զայս ասա-
ցեալ՝ 'ի քուն լինէր: Եւ որպէս զհարգ օրէնք են, մի
'ի նաժշտաց թագուհւոյն 'ի նմին սենեկի առագաստին
ունէր իւր դադար անկողնոյ առ 'ի պէտս կարևոր հարկի
սոցասարկութեան առ 'ի նմանէ հրամայելոցն: Դուստր
էր սա ուրումն յաւագ ծառայից, և ընտանի մերձաւոր
ուսեմն 'ի գլխաւոր իշխանաց, որոյ անուն Արտաշիր:

բենացին՝ որ իր գրուածոցը մէջ ընդհանրապէս համա-
ռօտախօս ոճ մը կը բանեցընէ, երբոր կ'ուզէ որ ըն-
թերցողք աւելի կատարեալ տեղեկութիւն մը ստանան՝
Ագաթանգեղոսի կը ղրկէ, ու ա՛յոդ քարտուղար Տրդա-
տայ կը կոչէ զինքը: Փարպեցին ալ իր Պատմութեան
գրքին սկիզբը ասանկ կը խօսի անոր վրայ. « Ընդ բազում
ճառս մատենից առաջնոց պատմագրացն Հայոց անցի.
յորոց ըստ երկար ընթերցողութեան գտի 'ի նոցանէ
զժամանակաց և զդարուց աշխարհիս Հայոց բազմագիմի
յեղափոխութիւնս, յ'ստոյգ և յանսխալ կարգաւորութենէ
առաջին գրոցն, զոր յարմարապէս պատմեալ ծանոյց մեզ
երանելին Ագաթանգեղոս. այր բանիրուն գիտութեամբ
և լի ամենայն հրահանգիւ, ստուգաբան 'ի կարգադրու-
թիւն ճառից, և յարմարագիր 'ի պատմութիւնս ասա-
ցուածի իւրոյ: Սա զնուագումն թագաւորութեան արշա-
կունւոյն Արտաւանայ և զգօրանալն Ստահրացւոյն Ար-
տաշրի որդւոյ Սասանայ՝ ստուգապէս յօրինուածով կար-
գեալ՝ դրոշմեաց, զքինախնդրութիւնն խոսրովու... Զայս
ամենայն, ևս առաւել քան զսոյն գիտութիւն յիւրում
հաստատուն և անսխալ կարգաւորութիւնսն պատմեաց մեզ
երանելի այրն Աստուծոյ Ագաթանգեղոս » : Ժամանակաւ
կրտսեր պատմիչք ալ՝ նոյնպիսի գովութեամբք զԱգաթան-
գեղոս կը մեծարեն. որոնցմէ Աղուանից և Սիւնեաց պատ-
միչքն նոր դէպք մը կ'աւանդեն. Շապուհ Պարսից թագա-
ւորն ուզելով Հայոց նախարարներուն ազնուականութեան
կարգը ստուգել, հարցուց անոնց թէ ունի՞ն այնպիսի գիրք
մը յորում անտարակուսելի հաւաստեօք ապացուցուած
ըլլայ այս բանս: Այն ատեն Հայոց նախարարներն մէջ-
երնին խորհուրդ ընելով, թագաւորին առջևը գրին « զցան-
կալին ամենայն տառից՝ զհրաշքանականն տպաւորումն,
զգրաւորական զգիրս ցանկալւոյն սրբոյն Գրիգորի՝ որ
Ագաթանգեղն կոչի » : Թագաւորը հրամայեց որ իր լե-
զուովը թարգմանեն այն գիրքը. և իմանալով թէ իր
նախնւոյն Արտաշիսի օրերէն կը սկսի, Պարսից աշխար-

հատողով գնդին առջև կարգէ դուրս ուրախութիւն ցըցուց: Ետքը ձեռքն առնելով այն գիրքը, կը համբուրէր ու Պարսից լեզուով այլ և այլ գովութիւններ կու տար: Անկէց տեղեկանալով Հայոց առաջին կարգի ազնուական ցեղերը, սկսաւ նոյն կերպով նախապատիւ ու գահերէց բազմեցընել զանոնք արքունական տաճարին մէջ:

Մեր ամէն պատմագիրք միաձայն են ի դրուատել զԱգաթանգեղոս և իր նշանաւոր երկասիրութիւնն:

Փարպեցին կ'ըսէ. « Սկիզբն առաջին գրոց պատմութիւնն Հայոց, որում սկիզբն արարեալ պատմեաց ստուգիւ այրն երանելի Ագաթանգեղոս... — Խորենացին՝ « Յաղագս սորա (Խոսրովու արքայի առաջնոյ) և համատոհմիցն կարճ ի կարճոյ իմն անցանելով աջող քարտուղարն Տրդատայ Ագաթանգեղոս, փոքր ի շատէ պատմէ զմահն Արտաւանայ Պարսից Թագաւորին... Արդ թէպէտև Ագաթանգեղոս այսպէս համառօտ էանց ընդ այն, բայց ես հաւանեալ եմ յաւէտ ձիգն երկայն առնել զպատմութիւն ժամանակիս: » — Յովհաննէս կաթողիկոս. « Որպէս լիապէս իսկ մեզ ուսուցանէ աջողակ պատմագիրն Ագաթանգեղոս »: — Կիրակոս պատմիչ. « Սքանչելի և կորովամիտն Ագաթանգեղոս, որ Թարգմանի բարի հրեշտակ. զոր եցոյց հրամանաւ մեծագոր և քաջ արքային Տրդատայ զհանգամանս իրաց եղելոց առ Հայս, ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի պարթեւի, և խոստովանողին Քրիստոսի զգործած նշանաց և արուեստից և սքանչելագործութեանց. և զպատճառ լուսաւորութեան ազգիս Հայոց, գեղեցիկ և պայծառ պատմութեամբ աւարտէ »: — Գրիգոր Մագիստրոս ի թղթին առ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս. « Բարի յիշատակի յիրն աստուածեղէն տառս արժանի եկեալ գրէ Ագաթանգեղոս »: — Սամուել երէց. « Իսկ մերայինս, ազգի ասել առաջին պատմագիր զԱգաթանգեղոս, որ գրեաց զպատճառ լուսաւորելոց զՀայն սուրբն Գրիգորի նորասքանչ համբերութեամբ »:

բենացիին՝ որ իր գրուածոցը մէջ ընդհանրապէս համա-
ռօտախօս ոճ մը կը բանեցընէ, երբոր կ'ուզէ որ ըն-
թերցողք աւելի կատարեալ տեղեկութիւն մը ստանան՝
Ագաթանգեղոսի կը զրկէ, ու աջող քարտուղար Տրդա-
տայ կը կոչէ զինքը: Փարպեցին ալ իր Պատմութեան
գրքին սկիզբը ասանկ կը խօսի անոր վրայ. « Ընդ բազում
ճառս մատենից առաջնոց պատմագրացն Հայոց անցի-
յորոց ըստ երկար ընթերցողութեան գտի 'ի նոցանէ
զժամանակաց և զդարուց աշխարհիս Հայոց բազմադիմի
յեղափոխութիւնս, յ'ստոյգ և յանսխալ կարգաւորութենէ
առաջին գրոցն, զոր յարմարապէս պատմեալ ծանոյց մեզ
երանելին Ագաթանգեղոս. այր բանիբուն գիտութեամբ
և լի ամենայն հրահանգիւ, ստուգաբան 'ի կարգադրու-
թիւն ճառից, և յարմարագիր 'ի պատմութիւնս աս-
ցուածի իւրոյ: Սա գնուազումն թագաւորութեան արշ-
կունւոյն Արտաւանայ և զգօրանալն Ստահրացւոյն Ս-
տաշրի որդւոյ Սասանայ՝ ստուգապէս յօրինուածով կ-
գեալ դրոշմեաց, զքինախնդրութիւնն Խոսրովու... ?
ամենայն, ևս առաւել քան զսոյն գիտութիւն յիւ-
հաստատուն և անսխալ կարգաւորութիւնսն պատմեա-
երանելի այրն Աստուծոյ Ագաթանգեղոս » : Ժամա՛
կրտսեր պատմիչք ալ՝ նոյնպիսի գովութեամբք զԱգ-
գեղոս կը մեծարեն. որոնցմէ Աղուանից և Սիւնեա-
միչքն նոր դէպք մը կ'աւանդեն. Շապուհ Պարսի-
ւորն ուզելով Հայոց նախարարներուն ազնուակա-
կարգը ստուգել, հարցուց անոնց թէ ունի՞ն այն
մը յորում անտարակուսելի հաւաստեօք ապ-
ըլլայ այս բանս: Այն ատեն Հայոց զոմար-
երնին խորհուրդ ընելով, Գագաւորի՝ զոմար-
կալին ամենայն տառի յորաշա՛հ արարեալ
զգրաւորական զգիւնս իւրեանց և իւրեանց
Ագաթանգեղն կ'ըստեալ իւրեանց խօսքի
զուովը թարգմանեալ իւրեանց խօսքի
նախնւոյն Ստահրացւոյն Ստաշրի որդւոյ Սասանայ

Հատուկ զննելն առկա կարգէ զուր ուրախութիւն զ... ատերազմաց զոր
ցուց: Եւքը ձեռքն առնելով այն գիրքը, կը համարեմ
ու Պարսից լեզուով այլ և այլ գովութիւններ կուտայ
Անկէց տեղեկանալով Հայոց առաջին կորդի պետական
ցեղերը, սկսաւ նոյն կերպով նախապաշար և բռնի
բազմեցընել զանոնք արքունական սահմանէն:

Մեր ամէն պատմագիրը միանայն են ի պատմելի
զաթանգեղոս և իր նշանաւոր երկտիրութիւնն:

Փարսեցին կ'ըսէ. « Սկիզբն առաջին ցոյց գտաւ
մուսթիւնն Հայոց, որոնք սկիզբն որդեղ գտանայ
ստուգիւ այն երանելի Ազաթանգեղոս... — Իբրեւ
ցին՝ « Յաղագս սորա (խորովաւ որդեղ առաջ և
համատունմիցն կարն ի կարնայ ինչ անշուքով մը
քարտուղարն Տրդատայ Ազաթանգեղոս, ինչ ի մէջ
պատմէ զմահն Արտաւանայ Պարսից Բորաթն...
Արդ Թէպետն Ազաթանգեղոս ադաւ իմաստ իմ
ընդ այն, բայց եւ հաւանալ եմ թէս Կիւր և
կայն առնել զպատմութիւն ժամանակս: — Իբրեւ
նէս կաթուղիկոս. « Արդեւ լիւրտ իմ մը առաջ
աշողակ պատմագիրն Ազաթանգեղոս: — Իբրեւ
պատմիչ. « Սքանչելի և կորովման Արտաթոր
Թարգմանի բարի հեղատ. որ եղջ իմաստ
ծաղոր և քով արքայն Տրդատ զիմանայ
եղեկաց առ Հայս, ի նկատ որդեղ Կիւրեղեցի:

Արդ թէպետն Ազաթանգեղոս ադաւ իմաստ իմ
ընդ այն, բայց եւ հաւանալ եմ թէս Կիւր և
կայն առնել զպատմութիւն ժամանակս: — Իբրեւ
նէս կաթուղիկոս. « Արդեւ լիւրտ իմ մը առաջ
աշողակ պատմագիրն Ազաթանգեղոս: — Իբրեւ
պատմիչ. « Սքանչելի և կորովման Արտաթոր
Թարգմանի բարի հեղատ. որ եղջ իմաստ
ծաղոր և քով արքայն Տրդատ զիմանայ
եղեկաց առ Հայս, ի նկատ որդեղ Կիւրեղեցի:

Ինչպէս զիւրոյ զլորման ծագ
զի վաղարշայ 'ի Պար-
սից լեզուով գիտութեամբ ներ-
ստ աստեղացն համարեալ,
գէտ, իբրեւ յառագաստի
աշան յաստեղս 'ի վեր, և
առ թագուհին. Տեսի զըն-
ինձ նշանակ, զի եթէ ոք
իւրմէ, ելցէ ընդդէմ նորա
զողեսցի նմա տանել 'ի զլուխ
ունել զտէր իւր: Չայս ասա-
որպէս զիարդ օրէնք են, մի
'ի նմին սենեկի առագաստին
զնոյ առ 'ի պէտս կարեւոր
ի նմանէ հրամայելոցն: Դ
ծառայից, և ընտ
իշխանաց, որոյ ան

հակութեան և առաջնորդութիւն բարութեան բարուցն լաւութեան:

- ԺԳ. Վասն լաւութեան յիշատակաց 'ի պէտս օգտից, զաներկւոյթան յերեւելիս ցուցանելով 'ի գործ առաքինութեան փոխալ 'ի յոյս կենացն:
- ԺԴ. Վասն մարգկութեան որ յԱստուծոյ խնամք տեսչութեան կան:
- ԺԵ. Վասն նոգւոց մարգկան քացայայտութիւն:
- ԺԶ. Վասն մարախրոսաց վարդապետութիւն ուսմանց:
- ԺԷ. Զգուշութիւն զգաստութեան ընդ մտերիմս և ընդ դժընգտիս պատիւ և պատիժ:
- ԺԸ. Վասն գովութեան Աստուծոյ երախտեացն հանգիսիւք մարախրոսաց քաջայայտ:
- ԺԹ. Վասն յորդորման ապաշխարութեան:
- Ի. Վասն խորագիտութեան և մարախց:
- ԻԱ. Վասն արոց իմաստութեան որ 'ի Հոգւոյն սրբոյ պարգեւեցաւ:
- ԻԲ. Վասն անփոփոխ ինքնութեան էութեանն Աստուծոյ:
- ԻԳ. Վասն խրատու հեծաւորաց յառաքինութիւնս յորդորում 'ի Քրիստոս Յիսուս: Նորին Աղօթք:

Այս ճառերուն մէջ աստուածանուէր սրտով ու սիրով լեցուն հոգիէ զատ, յունական հարց նմանողութիւն և անոնց խօսքի ոճը կը բանեցընէ Գրիգոր: Իր նուիրական վարուց պատմութիւնը մեզի կը ցուցնէ՝ թէ ինչպէս հօրը հետ մէկտեղ, պատժապարտին Անակայ, նաև բովանդակ ընտանեաց բնարարձ ջրնջման հրամանէն՝ բարերար ձեռք զինք փրկեցին, փոխադրելով 'ի Կեսարիա, ուր հաւատոց սրբութեան մէջ սնաւ և զարգացաւ: Հոն ատեն անցնելէն ետքը՝ ղրկուեցաւ եպիսկոպոսական սուրբ աստիճանն ընդունելու: Այս ամէն պարագայք ընդեւացուցին և կրթեցին զնա 'ի յունական ուսմունս, յոճ և 'ի լեզու: Հոն սորված վարդապետութիւնը՝ զոր դիցապաշտ Հայաստանին կ'ուզէր ծանօթացընել, անոնց լեզուովը կ'աւանդէ, ցուցընելով կրթուած միտք ու հանճար: Մեր ազգին մէջ քիչ հայրապետք կրցած են աստուածութեան վրայ խօսած ատեննին այն վարժ գրիչը և լեզուն գործածել, որուն առաջին վարդապետն ու հեղինակ է ինքն սուրբն Գրիգոր:

Խնդիր է թէ ինչ լեզուով շարագրած է այս գիրքս Լուսաւորիչ: Ոմանք կը համարին թէ հայերէն շարագրած ըլլայ, այլք յունարէն. և պատճառ կը բերեն, թէ այն ժամանակ հայերէն գիր չըլլալուն, հարկ էր որ յունարէն գրէր:

Աւելի հաւանական երեցածն է որ Հայոց համար եղած աշխատութիւն մը բնականաբար պէտք էր որ այն լեզուով գրուէր՝ որ ազգին մեծագոյն մասին հասկնալի ըլլար. ապա թէ ոչ՝ ընդունայն աշխատութիւն և անպատճառ յոգնիլ կ'ըլլար: Հայերէն գիր չըլլալուն, անշուշտ ինքն ալ՝ ինչպէս իր ժամանակակիցը՝ յոյն տառերը գործածած են, հայկական բառեր արտադրելու համար: Բայց պատմական ստուգութիւն մը չունենալով այս կարծեաց, բանասէրք չեն ուզեր պնդել որ բուն ինքն սուրբ Գրիգոր հայերէն գրած ըլլայ այս ճառերը, մինչ ազգաւն ու լեզուով՝ օտար ու անծանօթ անոնց, որոց սրտին և հոգեով հայր էր գորովագութ, կրնար իր յունարէն շարագրածը հայերենի վերածել տալ ուրիշ¹:

Բաց 'ի Յաճախապատում գրոց, և Ագաթանգեղայ պատմութեան կարևոր մէկ մասը կազմող վարդապետական քարոզութենէն, Լուսաւորչայ կ'ընծայուին նաև քանի մը ուրիշ մանր երկասիրութիւնք: Ասոնց մէջ գրչխաւոր է երեսուն թուով կանոններ, որոնք կանոնգրոց մէջ Լուսաւորչի անունը կը կրեն, և թերևս յաւելուած են Նիկիոյ ժողովոյն մէջ սահմանուած կանոններուն,

1. Յաճախապատում գրոց օրինակաց միոյն մէջ հետեւեալ հետաքրնահան յիշատակարանը կը կարդանք « Կառարեցաւ... գիրքս որ կոչի Յաճախապատում... էր օրինակ սորին ԳՃԸ տարի էր առաջի Թւականն Հայոց 'ի Լուսաւորչէն. և առեալ օրինակ 'ի մայրաքաղաքն

որոնք բերաւ 'ի Հայաստան սուրբն Արիստակէս, և զորս ընդունեց իր և Հայաստանեայց սուրբ հայրն՝ Լուսաւորիչ, անոնց ընդունած հանգանակին վրայ աւելցընելով « Իսկ մեք փառաւորեսցուք » աղօթքը: Կը վկայէ և Խորենացին. « Ընդ որ ուրախացեալ, կ'ըսէ, սրբոյն Գրիգորի, սուղ ինչ կանոնս յինքենէ 'ի կանոնս ժողովոյն (հիկիոյ) յաւելու, վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ վիճակին »:

Այս երեսուն կանոններէն դուրս՝ ձեռագրաց մէջ կը հանդիպինք նաեւ ուրիշ մետասան կանոնաց կամ հարցմանց, որոնք սրբոյն Գրիգորի անունը կը կրեն, այսպիսի խորագրով. « Կանոնք սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի. դարձեալ՝ հարցումն և պատասխանիք նոցա »: Հրատարակողն Աբէլ արքեպիսկոպոս յԱրարատ աթոռագրի Էջմիածնի (1873 յէջ 409) յաւելու. « Բաց յերկուց աստի կանոնացս եղելոց 'ի կանոնագիրս մեր՝ որպէս ասացաք, առնուամբ սրբոյն Գրիգորի երկրորդ Լուսաւորչին մերոյ, գտաք դարձեալ 'ի նմին և զերկուս ճառօրէն կանոնս նորին Գրիգորի. առաջին մասն կարգի ուխտի և որոշում վանաց, և երկրորդն յաղագս նուիրանաց քահանայից և վանորէից՝ կոչեցեալն Ագապ, Թարգմանեալ յաւուրս սրբոյն և մեծին Սահակայ ընդ ձեռն Եղնակայ, որպէս է տեսանել 'ի վերնագրին յորոց երեւի առեալ սրբոյն Սահակայ, և ընդարձակեալ զկանոնս արարեալս նորա յամին 426 »:

Կիւրիկիա, որ է 'ի ժամանակին Հայոց Թագաւորաց, և քաջաց իմաստնոց»: Դարձեալ 'ի վախճան գրոցն. « Եղբարք իմ, զայս յառաջ պատումիս օրինակն Սըսայ դքստանն առաք՝ 'ի մեր Թուղան ԳձԸ Թիւն էր. այժմուս մեք դառաք՝ մեր օրինակաց ժամանակին Թիւն էր ՌձԻԲ »:

Լուսաւորչայ Յօգիտադատամբ դիմըը երկու անգամ տպագրութեամբ հրատարակուած է, մէյմը 1737ին 'ի Կոստանդնուպոլիս՝ Պաղտատար դպրին ջանիւքը. մէյմ'ալ 1858ին 'ի Վենետիկ Միխիթարեանց վանքը, ձեռագրաց բազմատութեամբ և հաւատարիմ ընթերցուածով:

Լուսաւորչին է նաև ծամագրոց մէջի մաղթանքը « Աստուած մեծ, հզօր և փառաւորեալ ». որուն համար աւանդութիւնը կը զրօցէ թէ երգած ըլլայ Հռիփսիմեանց ու Գայիանեանց մարմինները ամփոփելու ժամանակ: Ասկէ զատ ուրիշ երկու աղօթք ալ իր անուամբն. « Օրհնեալ է մարդասիրութիւն քոյ տէր իմ ». և միւսը՝ « Աղաչեմ զքեզ »:

Վերջի տարիներս գտնուեցաւ Լուսաւորչայ անուամբ նաև Պատարագամատոյց գիրք մը, որուն վրայ մեր այս երկասիրութեան թարգմանութեանց մասին մէջ, նոյն նուիրական գրոց վրայ խօսելու ատեննիս ընթերցողաց մտադրութիւնն դարձուցեր ենք:

Ա Գ Ա Թ Ա Ն Գ Ե Ղ Ո Ս

Ո՞վ էր Ագաթանգեղոս: — Հնոց կարծիքը իր վրայ: — Թառաջարանն ըստ յոնական օրինակին: — Ագաթանգեղեայ պատմութեան նիւթն: — Իր գրոց հարազատութեան վրայ տարակոյսներ: — Ո՞ր լեզուով գրուած ըլլալուն խնդիրը. — Հայկական և յոնական օրինակք: — Աս Սերէոսի հատուած մը իր անունով. — Դաշանց թուղթ ու անոր հարազատութեան վրայ կարծիք և գրութիւնք: — Իր անունովը յիշուած մանր երկասիրութիւն մը: — Ագաթանգեղեայ գրոց տպագրութիւնք և բարգմանութիւնք:

Լուսաւորչի ձեռքով Հայաստանի մէջ գործուած զարմանալի դէպքերը ու աստուածային նախախնամութեան պահնչելիք՝ արժան էր որ յետագայից մտքին մէջ հաստատուն մնալու համար գրով մշտնջենաւորուէին: Այս փափաքը ունեցաւ նաև Տրդատ Թագաւորը, ու յանձնեց Ագաթանգեղոսի որ ազգաւ հռովմայեցի էր, ու Տրդատայ հետ մէկտեղ՝ իրրեւ արքունի քարտուղար՝ Հռովմէն Հայաստան եկած: Ասկէ աւելի տեղեկութիւն մը չեն աւանդեր մեզի ոչ ինքը և ոչ պատմութիւնն՝ իր կենացը առաջին կամ վերջին հանգամանացը վրայ: Միայն ինքն իր անձին համար այս վկայութիւնը կու տայ, զոր թողած Պատմութեան գիրքն ալ կ'երաշխաւորէ, թէ հռոմէներէն և յունարէն դպրութիւն սովորած էր:

Որչափ ալ ժամանակակից, կամ գրեթէ ժամանակակից դիպաց պատմող պիտի ըլլար Ագաթանգեղոս, սա-

կայն զանազան հին դիպաց յիշատակութիւնք ալ մէջ մտնելով, պէտք էր որ իրմէ առաջ եղող պատմագրաց գրուածներէն քաղէր զանոնք։ Այս վախճանաւ ինչուան իր օրերը գտնուած՝ ու ցրիւ աւանդուած պատմութիւն ները մէկտեղ բերաւ, անոնցմով կազմելու իր պատմութեան գրքին առաջին մասը. « Հասեալ առ իս, կ'ըսէ, հրամանի 'ի մեծ արքայէն Տրդատայ, կարգել ինձ 'ի ձեռնարկութենէ նշանագիւտ ժամանակագրաց՝ զհայրենականացն գործս քաջութեան » :

Տարակոյս չկայ որ պատմութիւնը անկենդան դիակ մըն է, ու զանիկայ ախորժելի ընծայելու համար՝ բաւական չէ գոյնզգոյն ու գեղեցիկ պատմութեան մը ձգել անոր վրայ. այլ պէտք է կենդանութեան շունչ ազդել այն դիակին, որպէս զի պատմութիւնն ըլլայ խօսողը՝ չէ՛ թէ պատմողը։ Այս յատկութիւնը կարգէ դուքս կերպով մը ունի Ագաթանգեղոս։ Իրաւ է որ պատմութիւնը ինքիրմէն գեղեցիկ է ու զարմանահրաշ, բայց գրողին ճարտարութիւնն ալ մեծապէս օժանդակած է այն գեղեցիկութեանը։ Այսպիսի կարգաբանութիւն մը ունի գլուխածը, որ յայտնապէս կ'երևցընէ թէ Հռովմայ մէջ ծնած ու դաստիարակուած հանճար մըն է. այն քաղաքին՝ որ հաւասարապէս գիտցաւ գործածել զգէնս և զգրիչ։

Իր այս ամէն յատկութեանցը համար՝ մեծապէս յարգի էր թէ՛ ինքը և թէ իր գրուածը, ոչ միայն իրմէն ետքը եկող՝ հապա նաև իրեն ժամանակակից մատենագրաց առջև։ Զենոբ Գլակ երկիցս կը յիշատակէ Ագաթանգեղոսի անունը և գրուածքը. և տեղ մը՝ իրմէ առաջ գրելն ալ կը ծանուցանէ։ « Դուք մի՛ ինչ աղարտէք, կ'ըսէ, զսակաւ պատմութիւնս կամ եթէ Ագաթանգեղոս զայդ ոչ յիշէ. զի ես յառաջագոյն գրեցի քան զնա » : Խո-

րենացին՝ որ իր գրուածոցը մէջ ընդհանրապէս համա-
ռօտախօս ոճ մը կը բանեցընէ, երբոր կ'ուզէ որ ըն-
թերցողք աւելի կատարեալ տեղեկութիւն մը ստանան՝
Ագաթանգեղոսի կը շրկէ, ու աջող քարտուղար Տրդա-
տայ կը կոչէ զինքը: Փարպեցին ալ իր Պատմութեան
գրքին սկիզբը ասանկ կը խօսի անոր վրայ. « Ընդ բազում
ճառս մատենից առաջնոց պատմագրացն Հայոց անցի.
յորոց ըստ երկար ընթերցողութեան գտի 'ի նոցանէ
զժամանակաց և զդարուց աշխարհիս Հայոց բազմադիմի
յեղափոխութիւնս, յ'ստոյգ և յանսխալ կարգաւորութենէ
առաջին գրոցն, զոր յարմարապէս պատմեալ ծանոյց մեզ
երանելին Ագաթանգեղոս. այր բանիրուն գիտութեամբ
և լի ամենայն հրահանգիւ, ստուգաբան 'ի կարգադրու-
թիւն ճառից, և յարմարագիր 'ի պատմութիւնս ասա-
ցուածի իւրոյ: Սա զնուագումն թագաւորութեան արշա-
կունւոյն Արտաւանայ և զգօրանալն Ստահրացւոյն Ար-
տաշի որդւոյ Սասանայ՝ ստուգապէս յօրինուածով կար-
գեալ դրոշմեաց, զքինախնդրութիւնն խոսրովու... Զայս
ամենայն, ևս առաւել քան զսոյն գիտութիւն յիւրում
հաստատուն և անսխալ կարգաւորութիւնսն պատմեաց մեզ
երանելի այրն Աստուծոյ Ագաթանգեղոս » : Ժամանակաւ
կրտսեր պատմիչք ալ՝ նոյնպիսի գովութեամբք զԱգաթան-
գեղոս կը մեծարեն. որոնցմէ Աղուանից և Սիւնեաց պատ-
միչքն նոր դէպք մը կ'աւանդեն. Շապուհ Պարսից թագա-
ւորն ուզելով Հայոց նախարարներուն ազնուականութեան
կարգը ստուգել, հարցուց անոնց թէ ունի՞ն այնպիսի գիրք
մը յորում անտարակոսելի հաւաստեօք ապացուցուած
ըլլայ այս բանս: Այն ատեն Հայոց նախարարներն մէջ-
երնին խորհուրդ ընելով, թագաւորին առջևը դրին «զցան-
կալին ամենայն տառից՝ զհրաշաքանականն տպաւորումն,
զգրաւորական զգիրս ցանկալւոյն սրբոյն Գրիգորի՝ որ
Ագաթանգեղն կոչի » : Թագաւորը հրամայեց որ իր լե-
զուովը թարգմանեն այն գիրքը. և իմանալով թէ իր
նախնւոյն Արտաշիսի օրերէն կը սկսի, Պարսից աշխար-

հաժողով գնդին առջև կարգէ դուրս ուրախութիւն ցըցուց : Ետքը ձեռքն առնելով այն գիրքը, կը համարուէր ու Պարսից լեզուով այլ և այլ գովութիւններ կու տար : Անկէց տեղեկանալով Հայոց առաջին կարգի ազնուական ցեղերը, սկսաւ նոյն կերպով նախապատիւ ու գահերէց բազմեցընել զանոնք արքունական տաճարին մէջ :

Մեր ամէն պատմագիրք միաձայն են ի դրուատել զԱգաթանգեղոս և իր նշանաւոր երկասիրութիւնն :

Փարպեցին կ'ըսէ. « Սկիզբն առաջին գրոց պատմութիւնն Հայոց, որում սկիզբն արարեալ պատմեաց ստուգիւ այրն երանելի Ագաթանգեղոս... — Խորենացին՝ « Յաղագս սորա (Խորովու արքայի առաջնոյ) և համատոհմիցն կարճ ի կարճոյ իմն անցանելով աջող քարտուղարն Տրդատայ Ագաթանգեղոս, փոքր ի շատէ պատմէ զմահն Արտաւանայ Պարսից Թագաւորին... Արդ թէպէտև Ագաթանգեղոս այսպէս համառօտ էանց ընդ այն, բայց ես հաւանեալ եմ յաւէտ ձիգն երկայն առնել զպատմութիւն ժամանակիս : » — Յովհաննէս կաթողիկոս. « Որպէս լիապէս իսկ մեզ ուսուցանէ աջողակ պատմագիրն Ագաթանգեղոս » : — Կիրակոս պատմիչ. « Սքանչելի և կորովամիտն Ագաթանգեղոս, որ Թարգմանի բարի հրեշտակ. զոր եցոյց հրամանաւ մեծագոր և քաջ արքային Տրդատայ զհանգամանս իրաց եղելոց առ Հայս, ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի պարթեւի, և խոստովանողին Քրիստոսի զգործած նշանաց և արուեստից և սքանչելագործութեանց. և զպատճառ լուսաւորութեան ազգիս Հայոց, գեղեցիկ և պայծառ պատմութեամբ աւարտէ » : — Գրիգոր Մագիստրոս ի թղթին առ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս. « Բարի յիշատակի յիւրն աստուածեղէն տառս արժանի եկեալ գրէ Ագաթանգեղոս » : — Սամուել երէց. « Իսկ մերայինս, ազգի ասել առաջին պատմագիր զԱգաթանգեղոս, որ գրեաց զպատճառ լուսաւորելոց զՀայն սուրբն Գրիգորի նորասքանչ համբրութեամբ » :

Անանուն գրուածքի մը մէջ ալ՝ որ յետ յիշելոյ զայլ-եւայլ յունական պատմական երկասիրութիւնս՝ կը յաւելու. « Իսկ ըստ հայումս՝ նախ առաջին քաջն Ագաթանգեղոս, որ նորապահնչ հրաշիցն և աստուածածանութեան մերոյ է պատմիչ » :

Ագաթանգեղեայ պատմութեան հայկական օրինակները՝ Պարսից թագաւորութեան նուագելէն կը սկսին. բայց որովհետեւ նոյն գրոց յունական օրինակ մ'ալ կայ, ինչպէս ետքը պիտի տեսնենք, անոր մէջ քանի մը էջ աւելի կը գտնենք, որ հետաքրքրական ըլլալուն՝ հարկ սեպեցիմք թարգմանել զայն 'ի յունէ, և դնել հոս :

Ա. Ըղձիւք ըղձացեալքն յօժարութեամբ ընդ ծով նաւարկութեան, ինքնակամ մղին 'ի ջուրցն վտանգ. զըւարթամիտք ձեռն մխեն 'ի յինուած նաւուց, և ախորժեն ծովային անցուցանել կեանս. կայմս կանգնեն, և թեօք ուղղեկաց զալեացն խորտակեն զբռնութիւն. և ընդ որ կոյս կամք իցեն՝ զնաւն ուղղեն. զհաստափոր՝ զծոցաւոր զտախտակն իբրեւ զկրմուղ ըստ կամի սանձավարեալ: Որոց ոչ ինչ ահ արկանէ, ոչ կոհակացն ուժգնութիւն, և ոչ քարաժայռիցն ընդ առաջ ելք կասեցուցանեն. վասն զի 'ի վտանգս յաճախեալ զկենցաղական ընթացս՝ 'ի հպաւորան մահու դեգերել ցանկան, զի կարող լինիցին զկարեւորն անձանց մատակարարել: Են որ 'ի սակս քաղաքացն ապրանաց ճարակի՝ ուղի հատանեն, և են որ 'ի պէտս զարդու պճնութեան արանց և կանանց, մինչև ցշնդկայինն նաւարկեալ ծով, և զազնուագիծ ականց խնդութիւնս՝ բաղձացելոցն բերեալ մատուցանեն: Յայսպիսիս գոգցես անդունդս խորոց և իմ միջամուխ լեալ, 'ի տուրեւառս Հայաստան աշխարհի, բռնն հարից 'ի դիր արձանացուցանել զեղեալսն, զգործեցեալս յաշխար-

հին Պարսից և 'ի Հայոց, և զմարտս պատերազմաց զոր ետուն ընդ միմեանս:

Բ. Պարթեւք՝ իբրև դէպք 'ի բարի յաշնոյէին նոցա, զթագաւորութիւն Պարսից, զՀայոց և զՀնդկաց՝ որ սահմանակիցք են արևելեայ Պարսից, նա և զխստալուծ զազգն Մասքթաց յինքեանս կորզեալ ժառանգէին, այսպիսի իմն կարգաւ. երիցագոյնն 'ի Պարթեւաց տոհմէ, որ ապա զարչակունի ընկալան անուն, հասակաւ բարգաւաճ և արութեամբ շքեղ, գեր 'ի վերոյ քան զայլս երևեալ, նա կալաւ զիշխանութիւն արքայութեանն Պարսից: Եւ որ երկրորդն էր զկնի նորա, զՀայաստանեայց առնոյր յինքն զթագաւորութիւն. իսկ որ երրորդն էր՝ զՀնդկացն կալաւ զտէրութիւն, զհպաւորն սահմանաց Պարսից: Իսկ չորրորդն 'ի նոցանէ՝ զՄասքթացն ընկալաւ զիշխանութիւն թագաւորութեան: Այս կարգ էր տոհմին Պարթեւաց, և սովիմբ զբազում ժամանակս յերկարեցան յաշնոյութեամբ:

Գ. Անտի սկիզբն արարից՝ ուստի զիւրոյ պլորման ծագեցոյց Պարթեւն: Արտաւան որդի Վաղարշայ 'ի Պարթեւական ծննդոց, քաղդէիցն գոլով գիտութեամբ ներհուն, և զընթացս և զհոլովմունս աստեղացն համարեալ, և իրացն հանդերձելոց կանխագէտ, իբրև յառագաստի էր ընդ կնոջն, ամբառնայր զաշսն յաստեղս 'ի վեր, և խորհրդոց լեալ հասու, ասէ առ թագուհին. Տեսի զընթացս աստեղ. և այս թուի ինձ նշանակ, զի եթէ ոք վտարանջեալ 'ի տեառնէ իւրմէ, ելցէ ընդդէմ նորա մարտիւ պատերազմաւ, յաշնոյեցի նմա տանել 'ի գլուխ զյաղթութիւնն և նկուն առնել զտէր իւր: Զայս ասացեալ՝ 'ի քուն լինէր: Եւ որպէս զիարդ օրէնք են, մի 'ի նաժշտաց թագուհւոյն 'ի նմին սենեկի առագաստին ունէր իւր դադար անկողնոյ առ 'ի պէտս կարևոր հարկի սպասարկութեան առ 'ի նմանէ հրամայելոցն: Դուստր էր սա ուրումն յաւապ ծառայից, և ընտանի մերձաւոր ումեմն 'ի գլխաւոր իշխանաց, որոյ անուն Արտաշիր:

'ի գաւառէն Ասորեստանեայց, յորոյ 'ի ցանկութիւն տար-
փանաց ըմբռնեալ իսկ էր: Վասն որոյ 'ի լսել անդ զբանս
Թագաւորին, ել 'ի սենեկէ անտի զանխուլ յարքայէն և
'ի տիկնոջէն, ընթացաւ առ Արտաշիր որդի Սասանայ,
յորմէ Սասանականքն՝ որ 'ի նմանէ՝ և 'ի Թագաւորացն
Պարսից ընկալան զԺագումն:

Դ. Մտեալ սորա 'ի խորանն՝ քանզի և ոչ ոք 'ի սպա-
սաւորաց կարէր արգելուլ զնա, Կիտելով զառ միմեանս
սիրելութիւնն, այսպէս խօսէր ընդ նմա. Սիրեցեալդ իմ
Արտաշիր, 'ի բաց արա զքուն. յարտեանանց քոց, և
բունն հարցես զխորհրդոցն զոր խորհեցար երբեմն. զօ-
րացիր և քաջ լեր 'ի վերայ հասեալ գուշակութեան ար-
քային. քանզի ժամ է արդ գեղեցիկ զինուորութեան,
արդ ընդ իմաստունս խորհրդակցութեան, արդ դէպ ժա-
մանակ 'ի ճակատ գումարելոյ զբազմութիւն գնդիցն.
վասն զի քննեաց Թագաւորն զընթացս աստեղաց և ասէ.
Եթէ ոք 'ի ծառայից ընդդէմ դարձցի տեառն իւրում,
յաղթեսցէ. և արդ երթ 'ի խորհուրդ ժողովեա, և կար-
կառեսցես առ իս զաջ քոյ, և հաստատեսցես երդմամբ
զբանս իմ. և եթէ յաջողեսցի քեզ բերել 'ի ձեռս զար-
քայութիւն Պարսից, և զիս մի՛ որոշեսցես յանկողնոյդ.
զի զդոյն հանապազ ասէիր, յորմէ հետէ եղև 'ի սրտի
քում խորհուրդ այդ և ինձ պատմեցաւ: Զայսոսիկ Ար-
տաղուխտ:

Իսկ Արտաշիր շնորհս կալաւ զնմանէ. և աջովն 'ի վեր
յերկինս բարձրացուցեալ զձեռս կնոջն, ասէ. Ահաւագիկ
տեսցեն յանդիման դիցն զօրութիւնք, արև և հուր, օդ
և հող, զի յայսմ և 'ի սոյն աւուր խորհուրդ արարեալ
ընդ աւագաց Պարսից, և նշկահեալ զարքայն, վաղվա-
ղակի 'ի պատիւ տիկնութեան ամբարձից զքեզ:

Ե. Եւ զայս լուեալ Արտաղուխտայ ասէ. Արդ ես ճե-
պիմ փութամ 'ի խորան Թագաւորին, զի պարտ է ինձ
այսօր զանցելոց աւուրց տանել 'ի գլուխ զսպասաւորու-
թիւն. զի թէ և յաջողեսցի մեզ հնարագէտ ճարտարու-

Թեամբ բերել 'ի ձեռս զազատութիւն, բայց հարկ 'ի վերայ կայ սպաս տանել 'ի պէտս արքունի: Եւ զայս ասացեալ՝ երթայր 'ի խորան արքայի, և զաղտ 'ի մահինսն ընկողմանէր: Իսկ Արտաշիր յարուցեալ ժողովեաց զմեծամեծս 'ի Պարսից և յԱսորեստանեայց, ընդ որս և զառաջինն 'ի խորհուրդ մտեալ էր. եկաց 'ի մէջ նոցա և ասէ. Ո՛ք քաջքդ Պարսիկք և Ասորեստանեայք, զգոռուցութիւն Պարթեւաց 'ի վաղ ժամանակաց գիտեմք, և թէ զիարդ զայլոցն վաստակս յափշտակեն՝ ճանաչեմք. պարծին յանիրաւել իւրեանց, ոչ դադարեն տարապարս սպանանել. զարշին 'ի Պարսից և յԱսորեստանեայց՝ Պարթեւքդ եկամուտք 'ի մեր աշխարհ յերկրէ բարբառոսաց: Եւ արդ զի՞նչ ունիք ասել. եթէ արդարև սուտ իցեն բանք իմ, կացցէ մնացէ նա որ թագաւորէն աւանիրաւութեամբ. ապա եթէ խօսեցայ ճշմարտութեամբ, պինու զարդու վառեսցուք. զի լաւ է մեզ մեռանել, քան եթէ ծառայել թագաւորի անիրաւի: Զայսոսիկ Արտաշիր:

Զ. Իսկ իշխանքն Պարսից զասացեսոյսն խնդամիտ ընդունէին, քանզի ցանկային թօթափել զլուծ տէրութեանն Պարթեւաց, և յիւրեանց 'ի բնիկ ազգատոհմէն Պարսից ունել զոք թագաւոր. որոյ վասն ասեն առ Արտաշիր. Դու լիջիր առաջնորդ ասացուածոց և արդեանց գործոց ընտրեալ առ 'ի մէնջ. որոց զիմաստուն խորհրդոց քոց առեալ է զփորձ, և գիտեմք զհրամանատարութիւն քոյ առաքինի ուղղութեամբ 'ի վեր երևել. և արդ զոր կամիսդ արա. և առաջնորդ զքեզ ընծայեցո. աւադիկ մեք պատրաստ եմք հետեւել զկնի բանից քոց, առնել որ ինչ միանգամ յօգուտ երկաքանչիւր կողմանց իցէ: Ապա 'ի ծագել առաւօտուն 'ի մարտ պատրաստեալ Պարսից, հանդերձ Արտաշիրաւ առաջնորդաւ իւրեանց, դեսպանս արձակեցին նախ առ արքայ Արտաւան զԶիկ և զԿարէն, զտանուտեարս գլխաւոր նահապետութեանց և զգօրավարս զօրաց: Երթեալ սոցա յանդիման եղեն մեծի արքային, և այսպէս խօսել սկսան ընդ նմա և ասեն. « Հրեշտա-

կութեամբ եկեալ հասեալ եմք յաշխարհէն Պարսից. եթէ հանդարտեսցեն միտք քոյ 'ի լուր պատգամացն Պարսից, խօսեսցուք և մեք զբանս հրեշտակութեան մերոյ աներկիւղ և անվտանգ. քանզի և այս հրամանք օրինաց են՝ կարգեալ յառաջնոց տերանց, որ ազատ կացուցին զդեսպանս յամենայն փնասու և արդ եթէ տացեալ հրաման, արքայ, խօսեսցուք:

Եւ թագաւորն Արտաւան հրամայեաց նոցա ասել զոր կամէին:

Է. Յայնժամ խօսել սկսան և ասեն. Փոյթ պնդութեան է արքայ առ մեզ Պարսիկս՝ ծառայից հպատակ կալ արքայի, իբրու գոլով նորուն ամենայնի տէր. և թագաւորին՝ հաւասարութեամբ և արդարութեամբ լինել իրացն խնամատար, և հեռի 'ի խժդժագոյն բարուց կառավարել. ահարկու առ թշնամիսն երեւել և մարդասէր առ հպատակս: Քանզի զիարդ իցէ նմա զանիրաւս պատուհասել, եթէ ինքն ինքեամբ յանիրաւութիւնս հատեալ իցէ. որպէս զեղեռնագործս ընդ տանջանօք արկանել, եթէ ինքն 'ի չարիս փնասակարս իցէ յօժարեալ: Արդ մեր 'ի վերայ հասեալ ծանր փնասուց քոյոցդ յանցանաց, 'ի բաց որոշեցաք զմեզ 'ի քումմէ իշխանութենէդ. ոչ 'ի հպատակութենէն տաղտկացեալք, այլ յապիրատ թագաւորէն խուսափեալք. ոչ զբռնաւորութենէ բռնն հարեալք, այլ անագորոյն մտաց բռնաւորի տանել չկարացեալք »:

Զայս խօսեցան Պարսիկք ընդ արքային:

Իսկ թագաւորն Արտաւան զաչս 'ի խոնարհ ունելով՝ զմեծ ժամս զյատակս տանն նշմարէր, իրագէտ, կանխագէտ կործանման թագաւորութեան իւրոյ: Հայեցեալ ապա առ պատգամաւորսն ասէ. Ես ինքն եմ պատճառք չարեացս, զի զմանս 'ի ձէնջ իշխանութեամբ և աւագութեամբ մեծարեցի, զայլս ընչիւք ճոխացուցի, և զյուլովս արքունի պարգևօք ապարակաց և կալուածոց տնարս կացուցի: Հայպա դուք փութասլիք 'ի կատարումն խոր-

հրդոց ձերոց, և զիս ինքն տեսանիլիք 'ի ձերդ խորհուրդ պատշաճեալ: տաց ձեզ գիտել չլինել ընդդիմակաց Թազաւորի. իսկ գուք որ առաքեալքդ էք 'ի բաց գնացէք. և մի ևս յաւելուցուք այսպիսեաց բանից լինել սպասաւորք, գուցէ արդեօք 'ի ձէնջ սկսայց զվրէժ չարեաց յիս անիրաւելոց:

Ը. Զայսոսիկ իբրև լուան Զիկ և Կարէն՝ չոգան յատեան խորհրդոյ Պարսից, և պատմեցին զամենայն Արտաշիի և աւագանւոյն Պարսից, և յաւելին 'ի կարգի բանիցն՝ զյանդուզն սրտմտութիւն յիմարութեան Թազաւորին, որ ոչ ևս այնուհետև սպասեալ մնայր պատգամաց, այլ զխորհուրդս իւր զինեալ էր ընդդէմ իշխանացն: Իսկ Արտաշիր յղեալ առ Արտադուխտ՝ 'ի բաց կորզեաց զնա. և արգել փակեաց զնա աղիւսիւքն հանդերձ յամուր դղեկի. և ինքն միաբանութեամբ ընդ Պարսից և ընդ Ասորեստանեայց վառեալ կազմէր ընդդէմ Արտաւանայ արքայի մեծի: Եւ 'ի վերայ հասեալ Արտաւանայ իրացն, եթէ պատրաստին 'ի մարտ ընդդէմ իւր, պատրաստէր և ինքն միաբանութեամբ Պարթեւաց, ունելով և 'ի Պարսից ոչ սակաւ՝ համակամս և հաւանս: Եւ յառաջնում յարձակման անդ՝ յորում հարան ընդ միմեանս, բազումք յերկաքանչիւր կողմանց Թաւալդլոր բնկանէին 'ի Պարսից և 'ի Պարթեւաց. այլ զօրանայր կողմն Արտաշիր՝ ի լքանել թողուլ և այլոց ևս բազմաց զԱրտաւան, և գալ յենուլ յինքն յԱրտաշիր: Ապա իբրև յերկրորդում նուապի անդ հարան ընդ միմեանս, բազումք անկանէին 'ի Պարթեւաց, և ինքն Արտաւան աճապարէր 'ի փախուստ. բայց ապա դարձաւ միւսանգամ 'ի տեղի մարտին: Արդ իբրև զամիսս երկոտասան ճակատեալ կացին ընդդէմ միմեանց, երբեմն 'ի մարտ մատուցեալք և երբեմն դադարեալք, ապա միւսանգամ բուռն հարեալ զմարտէ, իբրև այն ինչ առ միմեանս մերձեցեալ կամէին յիրեարս խառնել, ձայնեաց առ արքայ Արտաւան, և ասէ...

Թ. Թագաւորեաց 'ի վերայ մնացելոցն Պարթեւաց և Պարսից և Ասորեստանայց. զամենայն ինչ բարեկարգութեամբ ուղղեալ, սիրող երեւեալ արդարութեան և հաւասարադատ իշխանութեան. քանզի գուն գործէր արժանի երեւել զովութեան, որ կորզեաց յանձն զարքայութիւնն Պարսից:

Այս ամենայն անցք որ գործեցան լու եղեն յականջս խոսրովու արչակունւոյ. Թագաւորին Հայոց մեծաց, եթէ որդին Սասանայ Արտաշիր զօրացեալ բռնացաւ 'ի վերայ Թագաւորութեան Պարսից, և կորոյս զեղբայր նորա զԱրտաւան: Յաւելին գուժկանքն և ասեն թէ և Պարթեւք հաճեալ հաւանեալ են յոյժ ընդ Թագաւորութիւն Արտաշրի, քան ընդ համազգւոյն նորա և արեան հարազատին. և զի վաղվաղակի լքին խոտեցին...

Այս հատուածը եկամուտ կամ անհարազատ պէտք չէ սեպել, ու մեր ձեռքը եղած Ազաթանգեղոսի պատմութեան զբազորացը մէջ չգտնուելուն համար՝ մերժել. այլ անտարակոյս կորսուած, ու միայն յունական թարգմանութեան մէջ մնացած: Վասն զի խորենացին ալ՝ մեր մեծն խոսրով Թագաւորին վրայ խօսելու տառն՝ այսպէս կը գրուցէ. « Յազազս սորա և համատունիցն յԱզաթանգեղեայ պատմեալ փոքր 'ի շատէ զման Արտաւանայ Արքայից արքայի և զբռնեալ տէրութեան Պարթեւաց յԱրտաշրէ որդւոյ Սասանայ »: Ուստի և հաւանական կ'երևնայ թէ Մովսիսի խորենացւոյն ձեռքն եղած օրինակին մէջ այս հատուածը կը զբառնուէր, որովհետեւ հիմայ հայերէնին մէջ Արտաւանայ մասը չի չուիր:

★ ★

Այս վերը յիշուած հատուածէն ետքը՝ կը սկսի Ազաթանգեղոս իր սիրելի պատմութիւնը: Պատմութիւն մը՝ որուն առջի երեսէն կ'երևնայ թէ ինչպէս Աստուծոյ միայնոյ հնարաւոր է՝ մահկանացու աշաց աղէտք ու չարիք կարծուածներէն՝ բարութիւն առաջ բերել: Հայաստանի երջանկութեան և հաւատին լուսաւորութեան դարը

Հասեր էր. Աստուծոյ՝ մէկ բարերար նայուածքովը՝ Թադէի ու Բարթողիմեայ առաքելութեանց պտուղը կ'երևնար, ու անոնց արեան արգասաւորութիւնը:

Այն ժամանակները՝ արեւելից իշխանութիւնը կարգէ դուրս ցնցում մը կ'իմանար. Պարթեւք չկարենալով Սասանեանց դէմ դնել, կը խոնարհէին անոնց առջև, ու մեր Խոսրով Թագաւորը իր շինանիստ քաղաքներն ու ամարաստան տեղուանքը թողլով՝ ինչուան այն օրերը իմաստութեամբ գործածած խաղաղարար վարչութեան գաւազանը կը թողու, ու անոր տեղ դէնք առնելով՝ Պարսից վրայ պատերազմի կ'ելլէր, ու յաղթական փառքով իր հայրենիքը կը դառնար: Բայց որովհետեւ իր կեանքը յարատեւ տագնապ էր Սասանեանց, ու անոր զէնքին վախովը միշտ ահուդողի մէջ էին, բնական էր որ ետեւէ ըլլային այն կեանքը վերցընելու հնարք մը փնտռել: Այս սեւա խորհրդոյն գործադրութիւնը իր վրայ առաւ Անակ, ու բարեկամութիւն կեղծելով՝ Խոսրովու հետ ընտանեցաւ. և այն մտերմութեան տուած համար ձակութեամբը՝ որսի մէջ զինքն սպաննեց: Թագաւորը դեռ բոլորովին մահուամբ չծանրացած աշուրները զինքը սպաննող Անակայ վրայ դարձընելով, կիսահագագ ձայնովը հրամայեց որ այն անօրինին տունը տեղն ու ցեղը ջնջուի: Այն ընդհանուր մահուան մէջէն միայն սուրբն Գրիգոր և իր Սուրէն եղբայրը կ'ազատին: Գրիգոր կեսարիոյ օտարութեանը մէջ սրտի ու մտաց կրթութիւն մը ընդունելով, իր հօրը Անակայ յանցանքը քաւելու համար՝ յանձն կ'առնու Խոսրովու որդւոյն Տրդատայ ծառայութեան մէջ մտնել: Այն հաւատարիմ սպասաւորութեան ժամանակ կ'իմանայ Տրդատ Գրիգորի հաւատարմութիւնը նաև առ Աստուածն քրիստոնէից, ու չարաչար տանջանքներով անոր հաւատոց հաստատութիւնը փորձելէն ետքը, երբոր կ'իմանայ ալ թէ իր հօրը սպանչին որդին է, արեւու անարժան սեպելով այնպիսի կեանք մը, կը դատապարտէ որ Արտաշատու խոր վիրապին մէջ՝ դժնդակ մահուամբ իր հօրը յանցանքը քաւէ:

Երբոր Աստուծոյ կամօք՝ Գրիգոր վիրապին մթութեան մէջ տասն և հինգ տարի անյուսալի կենդանութեամբ կ'ապրէր, ուրիշ սրտաշարժ տեսարանի մըն ալ ականաւ տես կ'ըլլար Հայաստան: Հռովմայ Դիոկլետիանոս կռապաշտ կայսեր ձեռքէն կը փախչէին Գայիանէ և իրեն՝ հետեող կուսանաց խումբ մը. որոնց մէջ ամենէն աւելի կը փայլէր Հռիփսիմէ, որ իր գեղեցկութիւնը երկնքի ընծայած, Դիոկլետիանոսի հարսնութենէն փախած ժամանակ, Տրդատայ աչքն ու սէրը իր վրայ կը դարձնէր: Սակայն Տրդատ իր ամէն ուժովը, չի կրնար տըկար կուսի մը դէմ դնել. անոր հետ պատերազմած ժամանակ կը յաղթուի իրմէն. ու դեռ անոր գեղեցկութեամբը կուրացած չիկրնար ուրիշ կերպով մը յաղթել, բայց եթէ զինքն ալ իր ընկերներն ալ սպաննել տալով:

Դեռ անոնց մարմինը անթաղ՝ բայց անապական մնացած ատեն, աստուածային բարկութեան գաւազանը թէ՛ զՏրդատ թագաւոր և թէ զրովմանդակ նախարարները կը զարնէր: Նաբուգոդոնոսորայ պատիժը կը կրկնուէր Տրդատայ վրայ: Այս անակնկալ ու սաստիկ պատուհասը այնպիսի շփոթութիւն մը կը ձգէր նախարարաց մէջ, որ հնարք կը փնտռէին այն պատուհասէն ազատելու: Նոյն հնարքը՝ աստուածային տեսլեամբ կը յայտնուէր Խոսրովիդիստոյ, որ կը հրամայէր զԳրիգորիոս հանել վիւրապէն, ու իրմէն փնտռել այն բժշկութիւնը: Հնազանդեցան տեսիլքին, ու անկէց՝ զոր աշխարհի փնտաակար ու կենաց անգամ արժանի չէին սեպեր, կը խնդրէին իրենց ցաւոց դարմանը: Սուրբն Գրիգոր ալ, չէ թէ միայն անոնց մարմնոյն՝ հապա նաև հոգւոյն բժշկութիւնը կը պարգևէր՝ աստուածուսոյց խրատներով ու բանիւք: Այս քարոզութիւնը՝ Ագաթանգեղոսայ գրոցը մեծ մասն է:

Անկէ ետքը կը պատմէ Ագաթանգեղոս՝ Գրիգորի և Տրդատայ ձեռքով եղած բարեկարգութիւնները 'ի Հայաստան. անոնց 'ի Հռովմ ճանապարհորդելը, նորէն

դառնալը, նիկիոյ ժողովոյն հրաւերը առ Լուսաւորիչն Հայաստանի, ու ասոր՝ իր որդին փոխանակ ղրկելը ու առանձնութիւնը: Հոս կը լմննայ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը:

Այլ և այլ խնդիրք յուզուած են առ բանասէրս՝ Ագաթանգեղեայ գրոց հարազատութեան վրայ: Թէ Ագաթանգեղոս՝ ժամանակակից և ականատես անձն, Տրդատայ և սրբոյն Գրիգորի պատմութիւնը շարադրած է, իր դարուն մէջ Զենոբ Գլակ, և անմիջապէս հետեւեալ դարու պատմիչք մեծարոյք և պատուական իրենց հնութեամբն և հաւատարմութեամբ, անտարակուսելի վկայութիւնը կու տան: Խնդիրը կը մնայ թէ անոնց յիշատակած ու մեր ձեռքը գտնուած ու Ագաթանգեղոսի անունը կրող գիրքը՝ արդեօք և մի և նոյն երկասիրութիւնն է, թէ վերջինս փոփոխութիւններ և այլայլութիւն կրած է:

Այս ենթադրութեան կամ կարծեաց պատճառը՝ վիճի նիւթ եղող գրքին պատմական հանգամանքն է. յորում ողջամիտ քննադատութեան թերութիւններ ենթադրելով նկատել, չեն յօժարիր ոմանք ընծայել զայն Ագաթանգեղեայ. որ իբրև քարտուղար՝ ընդունելով 'ի Տրդատայ հրաման՝ գրելու անոր թագաւորութեանը անցից պատմութիւնը՝ ոչ յանձնողին արքայական մեծութեան և ոչ ալ գրողին կրնար պատշաճիլ, կ'ըսեն, այդպիսի ոճով և բացատրութեամբ աւանդել յետագայ սերնդոց՝ թագաւորին կիրքը, ամօթն ու շառագունանք, երկնասաստ պատուհասի մը հետեանք դէպքերն, և այլն:

Այսպիսի կարծիք և զգուշաւոր շրջահայեցութեան պարտք մը՝ կրնայ պատշաճական սեպուիլ այնպիսի անձի մը համար՝ որ պատմութիւնն շարադրել տուած ատեն՝ իր փառքն, համբաւն ու պատիւը կը փնտռէ. բայց ոչ անշուշտ այն մեծ թագաւորին՝ որուն համար այդպիսի

երկնահրաշ պարտութիւն մը 'ի վեր էր քան զամենայն փառս. զորմէ վկայէ Խորենացի թէ « Յետ հաւատոցն որ 'ի Քրիստոս ամենայն առաքինութեամբք բացափայլեալ... ընկեցեալ զերկրաւոր պսակս՝ զհետ ընթանայր երկնաւորին » : Աշխարհահոշակ պատմութիւն մը խարդախել, և կամ օտար 'ի ճշմարտութենէ գոյն և կերպարանք տալ անոր՝ ոչ Տրդատայ և ոչ իր պատմչին կըրնանք վերագրել :

Միւս առարկութիւն մ'ալ, բովանդակ պատմութեանն հրաշապատում ըլլալովը, եթէ ոչ բոլորովին առասպել՝ գէթ առասպելախառն կարծուիլը :

Ասոր ալ պատասխանը հետեւեալ իրաւացի անդրադարձութեանց մէջ կը համարինք լիուրի ամփոփուած տեսնել, որ ոչ մեր՝ այլ հմուտ ու բանիրուն քննաբանի մը խօսքերն են. « Ազաթանգեղեայ պատմութիւնն, կ'ըսէ, իր ամէն մանրամասնութիւններովն անտարակուսելի են թաղրել՝ անհանճար գործ մը կրնայ սեպուիլ. վասն զի այսպիսի յատկութիւն՝ մարդկային ո՛ր և իցէ զրուածքի մը չի կրնար տրուիլ. մանաւանդ ուր տեղեալ և ժամանակաւ հեռաւոր անցից և դիպուածոց վրայ է պատմութիւնն : Բայց եթէ մատենագիրք կը սխալին, կը սխալին նաև անոնց քննադատք. և այնչափ աւելի՝ որչափ ջանան սուր միտք և հանճար ունեցող երևնալու փափաքով դիմացինին պարզմտութիւնն արհամարհել : Զեմ հասկնար թէ ինչո՞ւ քրիստոնէութեան հաստատութիւնն 'ի Հայաստան՝ պէտք է որ առանց հրաշից կատարուած ըլլայ, մինչդեռ առողջ քննադատութիւնն՝ ուրիշ երկիրներու մէջ եղածներն տարակուսի տակ չի ձգեր : Թող զի յԱզաթանգեղեայ պատմութեանն մէջ եթէ լաւ մտադրութիւն ըլլուի անոնց, նշանակութեան արժանի այն է որ շատ բան կրնայ պատշաճապէս մեկնուիլ նաև ըստ մարդկային հաւանական կարծեաց. ինչպէս թագաւորին անբանական մոլեգնութիւնն, և իրեն հետ նաև նախաբարացն՝ կամ առ տազնապ խղճի, կամ նմանութեամբ,

և կամ արքային հաճոյական երևնալու համար. — բարեպաշտ այրւոյ մը ձեռքով՝ այնչափ տարի սրբոյն Գրիգորի ապրիլը 'ի գրին' ուստի նաև Աստուծոյ թոյլտուութեամբ և խնամօք՝ նաև բնական պատճառներով կըրնային տեղի տալ հեռանալ օձք. — սրբոյն և սրբուհեաց՝ երկար տանջանաց դիմանալը, մինչ գիտենք՝ թէ հոգեկան ոյժը կ'իշխէ զգացման ցաւոց, և կամ թերեւս նոյն խկ տանջողք՝ առ հիացման և գթոյ՝ կրնային տանջանաց սաստկութիւնն մերթ ընդ մերթ մեղմացընել... Մեծագոյն հրաշք, կրնանք սրբոյն Ագոստինեայ հետ կըրկնել, այնչափ բազմութեան փոփոխութիւնն է:

« Եթէ աւելի մանրամասնութեանց իջնենք՝ քննադատից առարկութիւններն իմաստակութիւնք կ'երևին մեզ, օրինակ իմն երբ Ագաթանգեղոս կ'ըսէ՝ թէ ամէն պատմածներուն ականատես եղած է քննադատը ապացուցանելով թէ անանկ չէ, կը հետեցընէ թէ ոչ ինչ է ճշմարիտ 'ի պատմեալսն: Ով որ կը պատմէ այնպիսի դէպքեր՝ որոնց մասամբ ականատես է, և մասամբ յայլոց հաւատարիմ տեսողաց լսած. կամ կը տեսնէ արդէն պատմութեան մերձաւոր արգասիքը, և կամ գործողաց շատին հետ կենակից եղած է և ապրած, առանց ստելու՝ Ագաթանգեղոսի իր ստուգախօսութեան համար զրուցածը կրնայ երկրորդել... »

« Անհաւատալի կը թուի որ Տրդատ բարձր լերան մը ծայրէն՝ ուսոցը վրայ շալկելով՝ փոխադրէ այն քարինքը՝ որոնցմով պիտի բարձրանար իրմէ 'ի մահ մատնուած սրբոց մահուան հանգստարանը, մինչ զանոնք տեղափոխելու ուրիշ շատ միջոցք կային... Եթէ Տրդատ արքայական մեծութեանը վրայ՝ իր քննադատէն տարբեր կարծիք ունէր՝ ինչ կրնանք ըսել... Այլ ինձ հաճոյ է այն ոչ անարգ նուաստութեանը մէջ՝ արքայական մեծվայելչութիւն մը նկատել. և առաւել կը մեծարեմ զՏրդատ

իր այդ խոնարհութեանը մէջ՝ քան զՄաքսիմիանոս յաղթող և յաղթական » ¹ :

Սերէոս եպիսկոպոս Մամիկոնենից, եօթներորդ դարու մատենագիր, իր պատմական երկասիրութեանը մէջ՝ Հայոց հին պատմութեան վերաբերեալ հետաքննական ու բաւական ընդարձակ հատուած մը մէջ կը բերէ՝ Ագաթանգեղեայ ընծայուած : « Հայելով, կ'ըսէ, 'ի մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ, զոր եգիտ դրոշմեալ ի վերայ արձանի 'ի Մծբին քաղաքի՝ յապարանսն Սանատրուկ արքայի Հանդէպ դրան արքունական տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայենիցն :

« Քանզի զսիւնս տաճարին խնդրեալ 'ի դուռն արքային Պարսից, և բացեալ զաւերածն վասն սեանցն ըստ դիպան արձանագրին դրոշմեալ 'ի վերայ վիմի զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթեւաց՝ յուռնարէն դպրութեամբ, զոր իմ գտեալ 'ի Միջագետս՝ 'ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ գրուցակարգել . քանզի այսու ունէր վերնագիրն այսպէս . « Ես Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի 'ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս սոռալին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ, առեալ 'ի դիւանէ արքունի » :

Այս պատմական քաղուածը՝ կ'ամփոփէ մարիբասեան ոճով՝ Հայոց պատմութիւն մը՝ 'ի սկզբանաւորելոյ ազգին մինչև ցթագաւորութիւն Պապայ, Տրդատայ մահուընէն վաթսուներեք տարի ետքը : Ասով յայտնապէս կ'իմացուի որ եթէ գրուածքին հեղինակը ինքն Ագաթանգեղոս ալ ըլլայ՝ շարունակութիւնն ուրիշի է : Մեր ազգին պատմութեան վրայ բոլորովին նոր մանրամասնութեանց կը

1. ԴՈՄՄԱՋԷ՝ՈՅ, 'ի յառաջաբանի խաւական թարգմանութեան Ագաթանգեղեայ :

Հանդիպինք՝ ի սմա, և որ 'ի Խորենացւոյն աւանդուած չեն, և որ իրեն բոլորովին անծանօթ երկասիրութիւն մը պիտի չըլլայ, ինչպէս կ'ականարկէ Սերէոսի պատմութեան նոր հրատարակողն (Պատկանեան)։ Վասն զի Ագաթանգեղեայ ընծայուած այս հատուածին մէջ՝ Բագարատ և իրեն տոհմը՝ սերեալք ասին յԱրամեանակայ և ոչ 'ի Հրէից՝ ինչպէս կ'աւանդէ Խորենացին, և կը յաւելու. « Ասելն ոմանց անհաւաստի մարդոց, ըստ յօժարութեան և ոչ ըստ ճշմարտութեան, 'ի Հայկայ զթագադիր ազգ լինել Բագրատունեաց։ Վասն որոյ ասեմ, մի այդպիսեաց յիմար բանից հաւանիր... զի 'ի բայ բանից և անոճ իմն յաղագս Հայկայ և նմանեացն կտկազէ »։ Սակայն ինչ ալ ըսուի՝ հնագոյն և պատուական նշխար մ'է ազգային պատմութեան, մեր ձեռքը չհասած պատմական վաղեմի աղբիւրներէ քաղուած։

Լանկուա իւր Հառաքման մէջ (Հատ. Ա. 195) հրատարակելով այս գրուածքը՝ խորագիր կը դնէ. Le Pseudo-Agathange, Histoire ancienne de l'Arménie.

*
* *

Խնդիր է դարձեալ թէ ինչ լեզուով շարագրեր է Ագաթանգեղոս իր Պատմութիւնը։ Վասն զի ոմանք տեսնելով թէ անիկայ հռովմայեցի էր, օտարազգւոյ համար անկարելի սեպեցին անանկ ճշգրիտ ու ընտիր հայկաբանելը. ուստի և ըսին թէ ինքը յունարէն շարագրած է այս գիրքը, ու ետքը 'ի թարգմանչաց 'ի հայ լեզու փոխուած։ Իրենց այս կարծեացը հաւաստիք մէջ կը բերեն թէ Ագաթանգեղոսի յունարէն օրինակը կը գտնուի տո Սիմէոնի Մետափրաստեայ, որ ուրիշ սրբոց վարուցը և վկայաբանութեանց հետ՝ սրբոյն Գրիգորի վարքն ալ կ'աւանդէ Ագաթանգեղեայ խօսքերն մէջ բերելով, բաց 'ի երկար վարդապետութենէն, և որ 'ի մատենադարանին Փլորենտիոյ պահուած միակ յոյն օրինակին հետևողութիւն է։

Այս կարծեաց հերքումը, ըստ մեզ, իր մէջն է։ Ազաթանգեղոս հռովմայեցի էր, իսկ գրուածքը՝ յունարէն։ Կէսք էր որ լատին կամ հռովմայեցի լեզուով շարագրած ըլլար երկասիրութիւնը՝ որպէս զի այս տարակոյսը իր վրան չըլլար։ Իսկ եթէ յունարէն գիտութեանը համար ինքը Ազաթանգեղոս կը վկայէ, ի՞նչ զարմանք թէ հայերէն ալ սորված ըլլայ, որ այնչափ ատեն Հայոց արքունիքը կեցաւ, ու նախարարաց ու պաշտօնէից հետ խօսակից ու կենակից։

Երկրորդ՝ Ազաթանգեղոս կ'աւանդէ թէ Տրդատայ հրամանաւ ձեռք զարկաւ այս երկասիրութեան, ու Տրդատայ կամքն էր որ մեր թագաւորաց և արքունի դիւաններուն մէջ մնայ. որպէս զի ըլլայ « յօրինակ քաջալերիչ հոգեւոր ծննդոց իւրեանց » . « զի և որդիք, կ'ըսէ, որ ծնանին՝ յարիցեն և պատմեսցեն որդւոց իւրեանց . զի դիցեն առ Աստուած զյոյս իւրեանց, և մի մոռացին զգործս Աստուծոյ . խնդրելով խնդրեսցեն՝ զի մի եզիցին իբրեւ զհարս իւրեանց » : Ուրեմն Հայոց համար գրուած երկասիրութիւն մը՝ հարկ էր որ անոնց լեզուովը գրուէր . և որչափ ալ ենթադրենք թէ յունական լեզուին ուսումը հասարակ էր մեր մէջը, սակայն տարակոյս չկայ որ ամենուն հասկընալի լեզու չէր։ Փարպեցւոյն խօսքը՝ իր ժամանակի Հայոց համար, երաշխաւորութիւն է մեր այս կարծեացը . « Ոչ ինչ էին, կ'ըսէ, կարող՝ լսել և օգտել ժողովուրդքն այնպիսի մեծ աշխարհի » : Ազաթանգեղոսի սկզբնագրին յունական սեպուեւուն գլխաւոր պատճառ, ինչպէս ըսինք, նոյն լեզուով իր երկասիրութեան գըտնուիլն է։ Բայց այս պատճառը եթէ զօրելու ըլլար՝ հաւասարապէս պիտի գրուցուէր նաև հայկականին համար։ Ուստի այս խնդրոյն վրայ ստուգութեամբ դատաստան ընելու համար՝ հարկ է երկուքն ալ իրարու հետ բաղդատել, և անանկով խնդրոյն լուծումը դիւրացնել։ Մենք ալ այս հնարքին ձեռք զարնենք։

Ա. « Զի գետն Երասխ (Έρασχα) յարուցեալ գայր դարիւ և դարիւ » :

Թէ որ սկզբնապէրը յունարէն ըլլար, Երասխ գետին տնունը Երասխ չէր գնէր, հապա ըստ յունին Արասիս՝ Ἀραξις:

Բ. « Երթեալ Հասանէր յամուր տեղին Անի, 'ի Թա-
գաւորարնակ կայանս Հանգստանոցացն գերեզմանաց Թա-
գաւորաց Հայոց. և անդ կործանեցին զբազինս դիցն Ա-
րամազդայ՝ հօրն անուանեալ դիցն ամենայնի » . (τοῦ
Κρονοῦ του πατρὸς Διδὸς παντοδαίμονος):

Ահաւասիկ յայտնի նշան մըն ալ թէ յոյնը հայերենէ թարգ-
մանուած է. վասն զի հայերենին մէջ Կր-աս ըսուը չկայ, ու
զԱրամազդ հայր կը սեպէ ուրիշ ամէն աստուածոց իսկ յոյն թարգ-
մանիչը ասանկ կարդացեր է, « զբազինս դիցն՝ Արամազդայ 'օրն՝
(կռնոսի), անուանեալ դիցն ամենայնի » . ու այս վերջին երկու
բառերը՝ Դիոսի ածական ըրեր է παντοδαίμονος բառով:

Դ. « Գայր Հասանէր 'ի Մրհական մեհեանն անուա-
նեալ որդւոյն Արամազդայ (εν τοῦ ἱερῷ Ηφοιστοῦ) 'ի
գիւղն զոր Բագառայիճն կոչեն 'ի պարթեւարէն լե-
զուէն » :

Մի՛հր աստուածը՝ ըստ արեւելեան առասպելաց՝ արեւն է, չէ թէ
կրակը կամ Հեփեստոս: Հոս ալ թարգմանչին՝ արեւելեան գի-
ցաբանութեան անհմտութիւնը կ'երեւայ:

Դ. « Ի կողմանս Գապադովկացւոց 'ի քաղաքն Գեսա-
րացւոց՝ (εἰς πολλὴν Καισαρολόν) զոր ըստ հայերէն լեզուի
Մաժաք (Μασαχ) կոչեն, զի տարեալ զԴրիգոր՝ քահա-
նայապետ կացուցեն իւրեանց աշխարհին » :

Յունականին՝ հայերէն առմամբ դնելը 'ի Կապադովկացւոց,
փոխանակ ըսելու իրենց յատուկ ոճովը εἰς Καισαρείαν կամ εἰς
πολλὴν Καισαρείαν, յայտնի քննադատական նշան է թէ հայե-
րենէն թարգմանուած է յունականը:

Ե. « Եւ հրամայեաց կատարել անդ ամ յամէ 'ի նմին տեղւոյ ժողովել ամենեցուն 'ի յիշատակ սրբոյն, որ օր եօթն էր սահմի ամսոյ. (τοῦ μηνὸς σαομῆ κατὰ χωρὰν (λεγομένου, κατὰ δε ρωμαιοῦς οκτοβριου) :

Սահմի ամսոյն մեկնութեան այս յաւելուածը, կամ յունին « ըստ հռովմայեցոց հոկտեմբերի » ըսելը, հաւանական փաստ մըն է մեր կարծեաց ստուգութեանը :

Զ. « Եւ զյիշատակ վկայիցն բերելոց ժամագրեաց 'ի տօն մեծ հոչակեալ յառաջագոյն կարծեցեալ սնոտեացն պաշտաման, ի ժամանակի դիցն ամանորարբեր նոր պըտողոց տօնին՝ հիւրընկալ դիցն Վանատրի. զոր յառաջագոյն իսկ 'ի նմին տեղւոյ պաշտէին յօր ուրախութեան նաւասարդ աւուր » :

Այս հատուածին մէջ հիւրընկալ դիցն Վանատրի կոչուած տօնը յատուկ էր Արամազդայ. որովհետեւ այս աստուածը միայն թէ յունաց և թէ լատին առասպելաբանութեանց մէջ Վանատրի կոչուած է : Արդ մէկ աստուածոյն տեղ՝ յունին բազմաւորական ξυνόδεχτον Θεῶν Վանատրի աստուծոյն ըսելը՝ զօրաւոր ապացոյց մըն ալ է տնոր սկզբնադէր չըլլալուն. վասն զի մեր լեզուին դէպքը՝ բազմութեան վրայ առած է՝ փոխանակ միոյն Արամազդայ :

Է. « Ապա եկեալ գտանէին 'ի Դարանաղեաց դաւառին, 'ի լերինն որ կոչի Մանեայ այրք » :

Յոյնը հոս ալ փոխանակ դնելու σπήλαιον Μανῆς, հայերէն ձայնով կը դնէ Μανασρε.

Ը. « ԶՇահապն Շահապիվանի և զիշխանն սպասկապետութեան » (πασκαπετέων) :

Ահաւասիկ ուրիշ փաստ մըն ալ. Սպասկապետութիւն բառին նշանակութիւնը ծանօթ է մեզի իսկ նոյն ձայնով յունական բառը՝ թէ՛ մեզի և թէ Յունաց անծանօթ :

Թ. « Առնոյր (Գրիգոր) զԱրշակունեաց տոհմի որերն » :
Յոյնը՝ Սարակիմոսաց կը դնէ :

Այս քանի մը օրինակք՝ բաւական կրնան սեպուիլ 'ի հաւատարիմ առնել ենթադրութիւն մը՝ որում համամիտ և զուգաձայն են նաև բազմագոյնք յազգային և յօտար բանասիրաց, թէ Ազաթանգեղեայ գրոց միակ գրչագիր յունական օրինակն որ 'ի լաւրենտեան մատենադարանի Փլորենտիոյ է թարգմանութիւն 'ի հայկականէ : Աւելի և նորագոյն հաւաստեաց փափաքողք և սիրողք՝ կրնան գտնել ուրիշ հմուտ երկասիրութեանց մէջ, ինչպէս և ի Հանդէս ամսօրեայ, (Դ տարի յէջս 129-134) :

Յունականն՝ բաց 'ի քաղուածոյ հրատարակութենէն առ Մետափրաստեսի, ինչպէս յիշեցինք, առաջին անգամ հրատարակուեցաւ 'ի Ստիլտինդայ՝ լատին թարգմանութեամբ և ընտիր ծանօթութիւններով. երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ ըրած է Լանկլուա 'ի Հաշաքման հայ պատմագրաց : Վարդապետական մասն, որ Ազաթանգեղոսի գրոց երկրորդ մասն է, կը պակասի նաև 'ի յոյն ձեռագրին¹ : Վերջին և ընտրելագոյն հրատարակութիւնն է Պ. Լահարտի ջանքով եղածը (1887) :

Որչափ ալ միաբանին բանասէրք յայսմ ենթադրութեան, սակայն ոչ սակաւք 'ի նոցանէ, ինչպէս ըսինք, կը զլանան տալ Ազաթանգեղեայ թէ՛ յոյն և թէ՛ հայ լեզուով մեր ձեռքն հասած գրուածքին այն հարազատութիւնը, զոր մեզ փափաքելի է չկապտել 'ի նմանէ, հնգետասան դարուց աւանդական կարծեաց և համոզման դէմ տարակոյտ վերցընելով : Այս է կարծիք եւրոպական նոր քննադատ

1. Դէ'ՁԱ, Իտալացի հմուտ հայագէտն և քննադատ, վերջի տարիներս ընտիր տեսութիւն մը հրատարակեց՝ Ազաթանգեղեայ գրոց յոյն օրինակին վրայ՝ իրենց ուսումնական օրագրի մը մէջ, բաղդատելով ձեռագիրն ընդ տպագրաց, և իրարմէ ունեցած բազմաթիւ ընթերցուածոց տարբերութիւններն նշանակելով :

բանասիրութեան, որուն կը ձայնակցին և ոմանք 'ի մերազգի հմտից: Կը համարին թէ հեղինակին ժամանակէն մինչև 'ի հինգերորդ դար, յորում իր պատմական երկասիրութիւնը թարգմանուած կը կարծեն ի հայ, մեծ կերպարանափոխութիւն և այլայլութիւն կրած ըլլայ սկզբը նագիրը. և հայ ազգին երախտագէտ մեծարանքն առ սուրբն Գրիգոր, օրինաւոր սեպել տուած է այլ և այլ յաւելուածներ: Հետեաբար՝ Ագաթանգեղոսի բնագիրն, — որ լեզուով ալ գրուած սեպենք, — հիմա կորսուած կը համարին. և « արդի երկլեզու Ագաթանգեղոսն յետին ժամանակի մը գործ կ'երևնայ, կ'ըսեն, որ հին Ագաթանգեղոսի գործը իրեն հիմն դրեր է, բայց պատմութիւնը բոլորովին այլափոխուեր, և դիւանական և ատենական գրուածքն՝ վկայաբանութեան փոխուեր »: Սակայն այսպիսի կարծեաց ընդունելութեան դժուարութեանն ալ անծանօթ չեն. « Զարմանք է, կ'ըսեն, որ մեր հնաւանդ տարեգիրք՝ արդի Ագաթանգեղոսը կը ճանչնան, և հայ օրինակին լեզուին յստակութիւնն, ճոխութիւնն և հմտութիւնն ալ թարգմանչաց դարու արժանաւոր է, և մանաւանդ թէ ուրիշ յետնագոյն դարու մը ընծայելը՝ ազգային մատենագրական պատմութեան ընդգէմ է »:

Երեք մասն կը բաժնուի Ագաթանգեղոսի գրուածքն. առաջինն՝ Լուսաւորչայ, Հռիփսիմեանց և Գայիանեանց վկայաբանութիւնն կ'ամփոփէ: Երկրորդ մասը 'ի հեղինակէն մակագրուած է. Վարդապետոռքիւն սրբոյն Գրիգորի առն Սատոռոյ. իսկ երրորդին խորագիրն է. Դարձ փրկոչքեան աշխարհիս Հայաստան ընդ ձեռն սրբոյ նահատակի: Իր գրոցը քննադատք կը կարծեն թէ « Որչափ ալ երեք մասին ալ մատենագրական ոճը նոյն երևնայ, սակայն անխրաւ չէ երկրորդ մասն եկամուտ սեպել, և երրորդն յաւելուած. վերջնոյս ալ մեծ հաւաստիք են Կորիւնի հետ ունեցած անթիւ նմանութիւնք բանից և բառից »:

Մենք կը կրկնենք թէ Ագաթանգեղոսայ և Թարգմանչաց մէջ եղած ոչ այնչափ երկար միջոց ժամանակի, և մանաւանդ այս վերջնոց վրայ ազգային անընդհատ և իրաւացի մեծարանքն՝ դժուարին կ'երեւցնէ այդպիսի գրականական անհաւատարմութիւն մը՝ այնպիսի անձանց և դիպուածոց նկատմամբ՝ որ աշխարհածանօթք և աշխարհալուրբ էին :

Ագաթանգեղոսայ գրոց մասն կը սեպեն ոմանք նաև Դաւանց կոչուած թուղթը :

Պատմութիւննիս կ'աւանդէ թէ երբոր Տրդատ Թագաւոր և Գրիգոր Լուսաւորիչ լսեցին Կոստանդիանոսի հաւատալը 'ի Քրիստոս, այն հրաշալի փոփոխմանը խնդակից ըլլալու համար՝ անձամբ ելան 'ի Հռովմ՝ գնացին, և այն առթով՝ իրարու հետ բարեկամական դաշինք դրին :

Այս դէպքին ստուգութիւնը՝ Ագաթանգեղոսի խօսքերուն մէջ յայտնի կը տեսնուի. « (Կոստանդիանոս), կ'ըսէ, և ուրբային Տրդատայ. եղբօր սիրելւոյ սէր ցուցեալ ուրախութեամբ մեծաւ, մանաւանդ վասն աստուածածանօթութեանն նորա՝ առաւել դաշինա կոէր ընդ նմա. միջնորդ կալեալ զհաւատսն որ 'ի տէր Քրիստոսն էր. զի անշուշտ մինչ 'ի բուն զհաւատարիմ սէրն 'ի մէջ Թագաւորութեանցն պահեսցեն » :

Իրմէ ետքը եկող պատմագիրներն աւելի բացայայտ կերպով կը խօսին այս բանիս վրայ : Բիւզանդ կ'աւանդէ թէ երբոր Հայաստան աշխարհքը կը նեղուէր 'ի թըշնամեաց, Վաղէս կայսեր կ'իյնար՝ իրմէն օգնութիւն խնդրելով, անիկայ ալ յանձն կ'առնոյր, « զուխտն յիշեալ, կ'ըսէ, զդաշանցն կռելոց՝ զերդմանցն հաստատութեան միջնորդութեամբ 'ի մէջ կայսերն Կոստանդիանոսի և 'ի մէջ Թագաւորին Տրդատայ եղեալ էր » : Նոյն դաշանց հաստատութեան ստուգութեանը վկայութիւն կու տայ

և Զենոր. « Ի ժամանակսն յայնոսիկ, կ'ըսէ, լուր եհաս 'ի դուռն արքային եթէ Կոստանդիանոս կայսրն հաւատաց 'ի Քրիստոս Աստուած, դադարեցոյց զհալածումն եկեղեցեաց, քաջութեամբ կալեալ զթագաւորութիւնն, ապա խորհուրդ 'ի մէջ առեալ զնալ 'ի դուռն կայսեր վասն դնելոյ դաշինս խաղաղութեան 'ի մէջ իւրեանց » : Այս խօսքէն անանկ կը հասկըցուի թէ Տրդատայ Հռովմ երթալուն զխաւոր պատճառը՝ այդ դաշանց հաստատութեան համար էր :

Տրդատայ մահուընէն ետքը՝ երբոր Հայաստանի ընտանի երկպառակութիւնքը իրենց առիթ առնելով՝ թըշնամիք վրան կը վազէին անոր ստացուածքներովն ու կողոպուտով ճոխանալու, ինքզինքը պաշտպանելու անկարող Հայաստան՝ այն դաշանց թղթոյն զօրութեամբը կայսերաց օգնութիւնը կը խնդրէր : Նոյն դաշինքը և ուխտերը կը յիշեցընէր սուրբն Վրթանէս՝ Կոստանդ կայսեր գրած թղթին մէջ, երբոր Տրդատայ Խոսրով որդին՝ անոր իշխանական աթոռոյն վրայ կ'ուզէր նստեցընել : Զնոյն և սուրբն Յովսէփ կաթողիկոս Թէոդոս կայսեր կ'երկրորդէր, երբոր Պարսիկք՝ մոգութեան կրօնքը կ'ուզէին Հայաստան մտցընել. « Նոքա, կ'ըսէ Նդիշէ, ընթերցան զգիր պաղատանաց Հայոց աշխարհին և զյիշատակարանս նախնեացն. բազում մատեանք 'ի մէջ եկեալ ընթերցան, որ զնոյն ուխտ հաստատութեան 'ի ներքս գտանէին » :

Այսչափ ստուգապատում վկայութեանց առջև տարակոյս չիմնար թէ Տրդատայ ու Կոստանդիանոսի, Սեղրեստրոսի ու Գրիգորի մէջ դաշինք դրուեցան. և հաւանական ալ է թէ այն ատեն գրուած դաշանց թղթոյն յօրինողն Ագաթանգեղոս եղած ըլլայ : Ասիկայ ոչ միայն իր ատենադպրութեան պաշտամանը յատուկ ծառայութիւն մըն էր, այլ նաև խորենացւոյն մէկ խօսքէն կրնայ գուշակուիլ : Որովհետև Վրաց աշխարհին առաքելուհի սրբուհւոյն Նունեայ վրայ խօսելու ատեն : Ագաթանգեղոս

քեզի կը սովրեցընէ, կ'ըսէ, թէ ինչպէս քարոզեց, « Ի Կղարջից սկսեալ, առ դրամբք Ալանաց և Կասրից մինչև 'ի սահմանս Մազքթաց » : Բայց Ագաթանգեղոսի պատմագրութեանը մէջ նունեայ և ոչ անունը կը տեսնուի, այլ միայն 'ի Դաշանց թղթին. որով կամ պիտի ըսենք թէ Ագաթանգեղոսի երկասիրութիւնը ամբողջ մեր ձեռքը հասած չէ, և կամ թէ անորն է նաև Դաշանց թղթոյն յօրինուածը :

Բայց թէ որ Ագաթանգեղոսի պատմութեան ոճը՝ Դաշանց թղթոյն հետ բաղդատենք, թէ գրութիւնը և թէ լեզուն յայտնի կ'աղաղակեն թէ կամ բոլորովին անհարազատ է այս գրուածքը, և կամ այնչափ ձեռնամուխ եղած՝ որ անհարազատութեան վիճակի մէջ ընկեր է :

Նախ լեզուին անտեղութիւններէն սկսինք :

Ոչ միայն Ագաթանգեղոսի յատուկ վայելուչ ու հայկաբան ոճը չերևնար այս թղթոյս մէջ, այլ զանգուած մըն է զանազան նոր ազգաց լեզուացը բառերուն : Ուստի և տաճկական ոչեհ և սաւձախ բառերը կը գործածէ. արաբական վեյհտի բառը, գաղղիացի ֆրէր (frère) ու ջամբռ (chambre) ձայները. դօսիձայ կամ դոքսիքայ կը կոչէ զԽոսրովիւրուխտ, որ է տիշես (duchesse) կամ տոռքեսսա (duchessa). նոյնպէս լատինական օֆրանդ (offrand) նոռեր բառը : Կը թողունք ուրիշ ասոնց նման անհարազատ բառերը, որոնցմով յայտնի կ'երևնայ թէ Կիլիկեցւոց կամ Խաչակրաց ժամանակակից էր այս թըղթոյն յօրինողը՝ կամ անոր սկզբնագրին խանգարիչը : Նման՝ ու նոյն ոճով և իմաստներով թղթերու կը հանդիպինք նաև արևմտեան մատենագրութեանց մէջ, և որք ընդհանուր անուամբ Մոռահակք պարգևատրոռքեանց կոստանդիանոսի (Donations de Constantin) կը կոչուին, միջին անուանեալ դարուց շարագրութիւնք և յօրինուածք :

Լեզուին խամութեանը հաւասար աչքի կը զարնեն նաև այնպիսի դիպուածոց յիշատակութիւնք՝ զորոնք անկարելի էր որ Ագաթանգեղոսի պէս կիրթ ու հմուտ միտք

մը մտածէր ու գրի վրայ առնուր։ Ասոնց կարգէն է այն վիշապին պատմութիւնը որ կ'ահաբեկէր բոլոր Հռովմայեցւոց քաղաքը, ու Տրդատ սպաննեց զանիկայ. և ինչպէս յետին ու տխմար գրիչ մը կը յաւելու՝ այն յաղթամարմին վիշապին գլուխը մինչև 'ի դուռն քաղաքին բերաւ, զոր ետքէն յիսունուերկու եղինք հազիւ կրցան ձգել։

Սրբոյն Սեղբեստրոսի այնչափ ինքզինքը մեծցնելն ալ՝ ոչ իրեն սրբութեանը և ոչ վիճակին բարձրութեանը կըրնանք պատշաճեցընել։ Իրեն աթոռը նստող հայրապետներէն ոչ ոք այն լեզուն գործածած է։ Իւ անիկայ որ ինքզինքն այնչափ կը մեծցնէ՝ գրեթէ հաւասարապատիւ իշխանութիւն կու տայ նաև սրբոյն Գրիգորի. բոլոր արևմտից և արևելից եպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսապետաց և պատրիարքաց կ'արգելու որ չըլլայ թէ համարձակին Գրիգորի վրայ ձեռք դնել. այլ Հայոց կաթողիկոսը միայն իրեն եպիսկոպոսներէն կարենայ ձեռնադրութիւն առնուլ, և թէ սրբոյն Գրիգորի և յաջորդաց հաւանութեամբ պիտի դրուին Երուսաղեմի, Անտիոքայ և Աղեքսանդրիոյ մետրապոլիտք. և թէ յարևելս՝ առաքելական դահուն փոխանորդ սեպուին Հայոց քահանայապետք։

Դարձեալ՝ ռամկական առասպելներ ալ տեսնուին թըղթոյս մէջ։ Ասոնց կարգէն են՝ թէ Նոյ Փռիւզիոյ մէջ շիներ է իր տապանը. թէ Կոստանդիանոս՝ Բեթղեհէմ քաղաքը ընծայեր է Տրդատայ, և թէ Տրդատ՝ իր հետ եղող կտրիճներէն իրեքհարիւր հոգի Կոստանդիանոսի արքունեաց մէջ ձգեր է անոր խնդրանօքը, որ ետքը կայսեր անձնապահապետներն եղեր են 'ի պատերազմունս, և այլն։

Ասոնցմէ զատ ժամանակագրական այլ և այլ սխալներ ալ կան։ Ինչպէս, կ'ըսէ թէ Կոստանդիանոս իր մօրը Հեղինէի ձեռքով գտնուած կենաց փայտին մէկ մասը շնորհեր է Տրդատայ. ուր ճշմարիտ պատմութիւնն կ'աւանդէ թէ Կոստանդիանոսի դարձէն շատ տարի ետքը

եղաւ խաչին գիւտը Հեղինէի ձեռքով: Կը թողունք ուրիշ ստուգութեան կարօտ խօսքերը. ինչպէս Կոստանդինոսին՝ իրեն մօրաքեռորդի կոչել՝ զՀռիփսիմէ, ու զՏրդատէս փեսայ:

Այս ամէն հաւաստիք յայտնի կը ցուցնեն թէ հիւմակուան մեր ձեռքն եղած 'Իաշանց թուղթը անհարազատ գործ մըն է յետին ժամանակաց, կամ ինչպէս վերն ըսինք, Ագաթանգեղեայ ձեռքով յօրինուածին՝ չէ թէ մասնաւոր՝ հապա ամբողջական խանգարումն:¹

*
* *

Ագաթանգեղոսի անուամբ ձեռագրաց մէջ ուրիշ մանր երկասիրութիւն մ'ալ կայ այսպիսի խորագրով. վասն վանորէից յոր 'ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ: յԱգաթանգեղեայ պատմութեանն, որ էր դպրապետ սուրբ Լուսաւորչիւն, և համառօտ ստորագրութիւն կամ անուանակոչութիւն մ'է յերուսաղէմ և 'ի մերձակայս սրբոյ քաղաքին գտնուած վանորէից, զորս՝ ըստ ձեռագրին, հիմներ ու հաստատեր են Տրդատայ թագաւորութեան և սրբոյն Գրիգորի հայրապետութեան ժամանակ « գլխաւոր և անուանի իշխանք Հայաստանեայց »: Հաւանականաբար անհարազատ է այս գրուածքը, բայց ունենալով նաև պատկառելի հնութիւն մը՝ 'ի վերջ եօթներորդ կամ 'ի սկիզբն ութերորդ դարու. վասն զի գրուածքին մէջ կը յիշատա-

1. Օրինակի մը մէջ որ կը գտնուի ի վատիկան Հռովմայ, ի վերջն այսպիսի ծանօթութիւն մը կը տեսնենք գրուած. « Ես Գրիգոր սարկաւազ Հայոց ի Հալապ, առնեմ վկայութիւն, որպէս զայս գիրս գրեցի ի յօրինակէ և ի հին պրոց, ի կաթողիկոսարանէն Սիսոյ. և է նման օրինակին և ողորդաբան. և ի վկայութիւն այսմ բանիս՝ գրեցի ձեռօք իմովք »: Ի ցուցակս մատենից Էջմիածնի կը գտնուի բաւական նման օրինակ մը, զոր քիչ ետքը պիտի յիշենք, յորում և Քաղիբ Դաւան, որուն հրատարակութիւնը փափաքելի է, նորագոյն զբոսի իրաւամբ կամ ենթագրեալ խանգարմունքն պիտի յայտնէ:

կուի թէ Անաստաս անունով հայ վարդապետ մը շարագրած է զայն 'ի խնդրոյ Համազասպայ Կամսարական իշխանի Պահլաւունայ՝ որ էր 'ի վերջ եօթներորդ դարու, և որ ազատեց 'ի ձեռաց պատրիարքին Երուսաղեմի Հայոց այս վանքերը, ուր յոյնք կ'ուզէին Յորնաղի վարդապետութիւնը մոծանել. և թէ այս պատճառաւ նոյն վանաց միաբան հայ կրօնաւորք ժողով մը գումարելով, բողոքեցին առ կաթողիկոսն Յովհաննէս՝ որ էր յերկրորդ կէս վեցերորդ դարու (557-574). Կը հաւատարմացնէ զայս ձեռագրի մը յիշատակարանը, յորում կ'ըսուի թէ « գտաք յերկրին Գաղատացոց, յԱնկիւրիա քաղաքի, սրբոյ Լուսաւորչի ընծայուած եկեղեցւոյ մէջ գիրք մը՝ և յորում այս հատուածը, և թէ Անաստաս կոչուած Հայոց վարդապետ մը երթալով յԵրուսաղէմ, աչքովը տեսեր է Հայոց ազգին պատկանող այս վանքերը, եօթանասուն թուով, ամէնքն աղէկ վիճակի մէջ. և գրի վրայ առնելով՝ բերեր հետը Ծովաց գաւառը, որ հիմա Զմէկածագ կը կոչուի. ուր հանդիպելով իր գրուածքին, գաղափարեցինք հաւատարմութեամբ » : Զի գիտցուի թէ ո՛վ է այս ծանօթութեան հեղինակը, բայց եօթնւտասներորդ դարէն յառաջ ըլլալը անտարակուսելի կ'երևնայ :

Ագաթանգեղոսի կամ Անաստասայ ընծայուած այս գրուածքը՝ քանի մը տարի յառաջ (1883) գաղղիական թարգմանութեամբ հրատարակուեցաւ 'ի Փարիզ (Archives de l'Orient latin II) այս մակագրով. Anastase d'Arménie, (VIIme siècle). Les LXX Couvents Arméniens de Jérusalem.

★ ★

Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ գտնուած Ագաթանգեղեայ հնագոյն գրչագիրք հետեւեալքն են՝ ըստ տպագրեալ Կարենեան ցուցակին.

1. Մեծագիր՝ բոլորագիր գրեալ 'ի թղթի 'ի Յովհանն

նաւանս որ 'ի Կարբի 'ի Թուին Հայոց ԶԻԲ (1293). յորում նաև Թոռոյն դաշանց, և Յաճախապատռոմ գիրք սրբոյ Լուսաւորչին: Աւելի հնագոյն օրինակ մ'ալ, բայց միայն Դաշանց Թղթոյն (Թիւ գրչ. 1630) գրուած « ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ ի Թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ ի Թուին Հայոց ՇՂԵ »:

2. Մեծագիր բոլոր հին ընտիր գրչութեամբ յանապատն Ակներ: — Ներքոյ Լոսաւորչի յոսկեբերանէ:

3. Մեծագիր բոլորագիր 'ի Բաղէշ 'ի մենաստանն Խնդրակատար, 'ի Թուին Հայոց ՌԺԹ:

Մեր Մատենադարանին վեց և աւելի գրչագրաց մէջ՝ ընտրելագոյնն է հնութեամբ և ստուգագոյն ընթերցուածովք դաղափարեալն յօրինակէն որ յազգային Մատենադարանին Փարիզու. և որոյ վրայ եղած են կրկին տպագրութիւնք 'ի Ս. Ղազար: « Գրեալ, ինչպէս յիշատակարանն կը ծանուցանէ, 'ի Վարդանայ քահանայէ 'ի Թուականիս Հայոց ԶԳ, 'ի քաղաքն Ռիմ, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարին որ յանուն սուրբ աւետարանչացն Յովհաննու և Մատթէոսի, ուր էր նա հոգեւորն Հայոց »:

Ասոնցմէ ամենէն աւելի հին է՝ Ագաթանգեղոսի երկաթագիր կրկնագիր օրինակ մը 'ի Մատենադարանի Մխիթարեանց 'ի Վիէննա:

« Այս կրկնագիր ձեռագրին բուն երկայնութիւնը մէկ ոտնաչափ ու լայնութիւնն ութը մատնաչափ է: Վրայի գրուածն է ամենէն հին բոլորագրով Անդրէի եպիսկոպոսի Կեսարու Կապադովկացւոց՝ մեկնութիւնն Յայտնութեան Յովհաննու առաքելոյ, Ս. Ներսէս Լամբրոնացիէն Թարգմանուած, որուն գիրք առջինին չորս մասին մէկ մասն է. որովհետև սոսկայ գրողը՝ Ագաթանգեղոսին ամէն մէկ Թերթը չորս ծալած է: Տակի գիրը միջին երկաթագիր է, ուսկից յայտնի կ'երեւայ որ ութերորդ կամ իններորդ դարերուն մէջ գրուած պիտ' որ ըլլայ:...

« Օրինակին ընտրութեանը վրայ խօսք ընելը աւելորդ կը համարինք. արդէն կրկնագիր ըսելը ու հնութիւնը՝ ա-

նոր ընտրութիւնն ալ կը ցուցնեն. այս միայն կ'աւելցնենք որ մինչև հիմա գտնուած ամէն օրինակներէն շատ աւելի աղէկ և ընտիր է. անանկ որ Փարիզի Թագաւորական զրքատան օրինակն ալ, որ մինչև հիմա գտնուած օրինակներուն մէջ ամենէն ընտիրն է, շատ տեղեր ասով կը սրբագրուի, մէջի սխալ կամ մթին բառերն ու իմաստները կ'ուղղուին, միանգամայն անկից աւելի կտորներ ալ մէջը կը գտնուի։ Օրինակի համար, հոս քանի մը կտորներ դնենք։ Փարիզի օրինակին յառաջարանութեան մէջ (Տպագր. Վենետիկոյ 1835) երես 4 այսպէս գրուած է. « ... Յանքոյթ նաւահանգիստն հասանել կարասցեն. այլ առ չգոյութեան աղքատութեան », և այլն. իսկ մեր կրկնագրին մէջ. « ... Յանքոյթ նաւահանգիստն հասանել կարասցեն, արդարեւ իսկ շատ այնք իսկ են, որ ոչ վասն ագահոռքեան զանձինս 'ի մահ դնեն, այլ առ չգոյութեան աղքատութեան »։ Նոյնպէս նոյն երեսին մէջ տող 24 Փարիզի օրինակը կ'ըսէ. « Երկպատիկ օգտութեան աւելի եղագս գտանել կարասցեն. միանգամայն զպարտաւորսն հաճել » . իսկ կրկնագիրը՝ « Երկպատիկ աւգտութեան ելի աղագս գտանել կարասցեն. միանգամայն զպարտաւորսն հաճել »։ Երես 7 տող 3 Փարիզեան օրինակը. « Ըստ վարիչ ոգւոյն » . կրկնագիր. « Ըստ վարգիչ աւգոյն »։ Երես 8 տող 2 Փարիզեան օր. « Յանդգնութեամբ բարբառովք » . կրկնագիր. « Յանդգնութեամբ տղայաբար բարուք »։ Երես 10 տող 4 Փարիզեան օր. « Երկայն ճանապարհացն » . կրկնագիր. « Երկայնուղայ ճանապարհաց »։ Երես 17 տող 16 Փարիզեան օր. « Առնութեան » . կրկնագիր. « Բռնութեան »։ Երես 20 տող 22 Փարիզեան օր. « Ո՛ր դե ուստեք, որ զայսպիսի շնորհով աստուածողէն երևեցաւ » . կրկնագիր. « Ո՛ր դե ուստեք որ զայս նորոգատուք զառաքելաբան շնորհս յանձին ցոցանելով, այնպիսին աստուածեղէն շնորհաւ երևեցաւ »։ Նոյնպէս նոյն երեսին մէջ տող 12. « Զալեօք ժամանակագրական ծովուս. որք հար-

ցեալ զհայրական մատենանս պատմեցի նոցա » . իսկ կըրկնագիրը կ'աւելցընէ . « Զալեաւք ժամանակագրական ծովուս , պատմել յազգս յայդ զԺողովրդին (զԺողովրդենէն) ստացելոյ , որք աշրհնեսցեն զտէր , որք յետ այսր անցեալ ժամանակաց գալոցն իցեն . որք հարցեալ զհայրական մատենանս , պատմեցի նոցա » , և այլն : — Բոլոր գըրքին մէջ այսպէս տարբերութիւններ ու գեղեցիկ յաւելումներ կը գտնուին : Բայց ափսո՛ս օրկատարեալ ամբողջ չէ . ինչու որ վրան նորէն օրինակողը՝ շատ անգամ հին մագաղաթին սիւներուն կէսէն կտրած է , որով տողերուն կէսը դուրս մնացած է » ¹ :

Այլ և այլ անգամ տպագրուած է Ագաթանգեղոսի գիրքը . ասոնց մէջ առաջին է 'ի Կոստանդնուպոլիս եղածը 1759ին Էջմիածնի նուիրակ Աստուածատուր վարդապետի մը ձեռքով : Վերջի երկու տպագրութիւնքն եղած են 'ի Վենետիկ , Միխիթարեանց վանքը , 'ի 1855 և 'ի 1862 , ընտիր և հարազատ ընթերցուածով . որոց ընամբով թարգմանուած է նաև իտալերէն և տպագրած 'ոն , 'ի 1843 : Նորագոյն տպագրութիւն մ'ալ հայ ընագիրին 'ի Թիֆլիզ , 'ի 1882 :

Ագաթանգեղոսի գրոց եւրոպական թարգմանութիւնքն են , բաց յիտալականէն զոր յիշեցինք , լատին մասնական Agathangel: Acta S. Gregorii Illum. (Bolland. Acta Sanctorum; Sept. VIII, 321 : Գաղղիականն . Agathange, Histoire du règne de Tiridate et la prédication de S. Grégoire l'Illuminateur, avec suppressions des passages purement religieux, sur le texte arménien, accompagnée de la version grecque, par V. Langlois; Paris, 1867. Մատենագիտական քննադատութիւնք . Agathangelos et la doctrine de l'Eglise arménienne au V. siècle... par Garabed Toumajan; Lausanne. — Agatangelus, von Alfred von Gutschmid, ու մեր վերը ակնարկած Դէզա իտալացոյն գրուածը :

1. Եւրոպ. , շաբաթական լուրեր , 1848 , թիւ 9 .

ԶԵՆՈՒ ԳԼԱԿ

Ո՞վ էր Զենոր: — Զենորայ պատմական երկասիրուհիներ
և նիշքը: — Իր գրուածքին գլխաւոր աղբերք. —
Ի՛նչ չեզոռով գրելը: — Տպագրութիւնք բնագրին և
քարգմանութիւնք:

Ասորի էր Զենոր, ու սրբոյն Գրիգորի հետ Կեսարիա-
յէն 'ի Հայաստան եկած, կրօնաւորական կենաց կար-
գերը՝ որուն նուիրած էր ինքզինքը, նորահաւատ աշխար-
հին մէջ ծաւալելու: Այս վախճանաւ Լուսաւորիչ Տարօ-
նոյ մօտ Իննակնեան՝ կամ սրբոյն Կարապետի վանքը
հաստատելով, հոն առաջնորդ և վանահայր կարգեց ըզ-
Զենոր:

Այսչափ է Զենորայ վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս:
Քանի մը խօսք ալ իւր երկասիրութեանը վրայ զրուցեմք,
յորում պիտի տեսնուի թէ ի՛նչ պատճառաւ և երբ գրեց
իւր պատմութեան գիրքը: Իւր և Ագաթանգեղոսի գրոց
մէջ երեցած տարբերութեանց վրայ պէտք չէ զարմա-
նալ, որովհետեւ ինչպէս ինքն ալ կ'ըսէ, Ագաթանգեղո-
սէն առաջ շարագրած է իւր գիրքը:

★
★ ★

Զենոր իր պատմութեան գիրքը քանի մը նամակնե-
րով կը սկսի: Ասոնցմէ առջինը՝ սուրբն Գրիգոր Լուսա-
ւորիչ կը գրէ առ Ղեւոնդիոս հայրապետ Կեսարու. յո-
րում նախ շնորհակալ կ'ըլլայ սրբոյն Յովհաննու Մկրտ-
չի նշխարքը իրեն ղրկելուն համար, և անոր ձեռքով

Հայաստանի մէջ կատարուած հրաշալի դէպքերը կը պատմէ Գիսանեայ կռոց պատկերին կործանմամբը: Շնորհակալ կ'ըլլայ դարձեալ Անտոն և Կրօնիդէս ճգնաւորաց համար, զորոնք նոյն սուրբ Հայրապետը շրկած էր 'ի Հայաստան, և կը խնդրէ որ անոնց նման ուրիշներ ալ յուղարկէ, մանաւանդ զՏիմոթէոս և զՆիկիազար՝ սրբութեամբ նշանաւոր անձինքը:

Դեռնդիոս այս թղթոյն փոխարէնը կը դարձնէ առ Լուսաւորչին: Ուրախակից կ'ըլլայ այն աստուածահրաշ փոփոխութեանց համար՝ որոց հանդիսարան եղած էր Հայաստան. ու այլ և այլ զգուշութիւններ կը պատուիրէ սրբոյն Գրիգորի: Իսկ այն կրօնաւորաց համար՝ զորոնք կը խնդրէր իրմէ, կը ծանուցանէ որ ուրիշ տեղ են: Սուրբն Գրիգոր այս թուղթն առնելով շատ ցաւեցաւ, ու թագաւորին և իշխանաց հետ մէկտեղ թուղթ մը գրեց առ Նիկիազար և առ Տիմոթէոս: Ասոնց գործակից ու վաստակակիցք Բեկտոր, Անաստաս, Աքիւղաս և Մարկեղիոս նոյն ժամանակները Բիւզանդիոն քաղաքը եկեր էին. հոն հանդիպեցան իրենց քանի մը անձինք որ Տարօնոյ Աշտիշատ քաղաքէն եկած էին. ու պատմեցին թէ ինչ զարմանալի գործեր կատարեց Աստուած սրբոյն Գրիգորի ձեռքովը. և փափաքելով այս դիպաց մանրամասն տեղեկութիւնը ունենալ, մասնաւոր թղթով մը աղաչեցին զսուրբն Գրիգոր որ իրեն պաշտօնէիցմէ մէկուն պատուիրէ՝ որպէս զի այդ ամէն հանդիպած դէպքերը զրով մը իրենց ծանօթացընէ: Սուրբն Գրիգոր երբոր այս թուղթն առաւ, Զենոբայ Ասորոյ համայեց որ առջի ու երկրորդ պատերազմաց պատմութիւնը նամակով մը անոնց իմացընէ: Զենոբ ուզեց որ Խոսրովու մահուընէն սկսի պատմութիւնը. բայց սուրբն Գրիգոր յանձն չառաւ. հապա միայն անոնց խնդրածը գրել պատուիրեց:

Այս առթով շարագրեց Զենոբ իր Պատմութիւնը: Համառօտիւ կ'աւանդէ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին պատմութիւնը, Խոսրովու մահը Անակայ ձեռքով, անոր ազ-

գատողներին բոլորովին չնչուիլը, ու միայն երկու հոգւոյ ազատիլը; ու անոնցմէ մէկուն՝ Ժամանակ անցնելէն ետքը Տրդատայ քով ծառայութեան մտնելը, ու կռոց պաշտօն չմատուցանելուն համար այլ և այլ տանջանաց մատնուիլը, վիրապը իջնելը, անկէց դուրս ելլելով՝ զամէնքն աշակերտելը քրիստոսական հաւատոց, եպիսկոպոս ձեռնադրիլը՝ ի Աւետոյեայ: Դարձեալ կը պատմէ թէ ինչպէս սուրբն Գրիգոր Աեսարիայէն դառնալու ատեն ամէն ջանքը բանեցուց կռատուններն ու մեհեանները կործանելու, և այն պատճառաւ կռապաշտ Արձան ու Եեմետր իշխաններն և իրենց համախոհքն՝ Գրիգորի ու Տրդատայ հետ միաբան եղող հաւատարիմ ու քրիստոնեայ բանակին հետ պատերազմեցան: Ասով կը լմընայ Զենոբայ գրոց առջի պատճէնը:

Երկրորդ պատճենին խորագիրն է « Վասն պատերազմին որ Սրձանն եղև » . յորում նոյնպէս Տրդատայ ըրած պատերազմներուն և քաղութեանց պատմութիւնն ընելով կը լմընցընէ երկրորդ թուղթը, որ միանգամայն իր գրոցն ալ լրումն է:

Այլ և այլ աղբիւրներ ունեցած է Զենոբ այս գիրքը շարագրելու համար. ու անանկ պատմագիրներ կը յիշատակէ որ կամ միայն անուամբ յայտնի և կամ բոլորովին անծանօթ են մեզ: Ասոնց կարգէն են Բարդա կամ Բարդեծան և Պիսիդոն թարգմանիչ: Ուր որ ինքը ստիպուած է համառօտ ոճով անցնիլ, հոն երբեմն այս պատմագրաց կը ղրկէ իր ընթերցողքը. « Ընթերցիր, կ'ըսէ տեղ մը, զթագաւորութիւն Հեփթաղինեկայ հելլենացի գրով, և կամ զթագաւորութիւնն ձենաց զոր գտանես յԱւհայ քաղաքի առ Բարդայ պատմագրի »: Ուրիշ տեղ մըն ալ. « Զոր եթէ ստուգիւ կամիք իմանալ, զՊիսիդոն թարգմանիչ ասորի՝ հարցէք »:

Ինչպէս որ և իցէ հին երկասիրութիւնք, ասանկ ալ Զենորայ գրուածքը շատ աղաւաղութիւն կրած է անհմուտ և ձեռնամուխ գրիչներէ, որով թէ՛ լեզուին և թէ՛ պատմութեան մէջ այլ և այլ կերպարանափոխութիւնք մտած: Ասկէց առաջ եկած է լեզուին խամութիւնը, բառից և դարձուածոց սխալ կամ անհարազատ իմաստներով ու եղանակաւ գործածուիլը, երբեմն ալ ամբողջ խօսքերուն մութ և անիմանալի մնալը:

Զենորայ ինչ լեզուով գրելուն վրայ տարակոյս կայ. հաւանականաբար հայերէն լեզուով գրած չէ, որովհետեւ թուղթը ասորոց համար ըլլալով՝ հարկ էր որ անոնց լեզուովը շարագրեր: Ոմանք կը համարին թէ նախ ասորերէն գրած ըլլայ, ու ետքը թարգմանած՝ ի հայ. որովհետեւ ի դրչագրաց ոմանք այս խորագիրը կը դնեն նոյն գրքին. Պատմութիւն Տարոնոյ՝ զոր թարգմանեց Զենոր ասորի: Բայց եթէ մէկը՝ թարգմանել բառը շարագրելու տեղ գործածուած հասկընայ՝ խօսքին իմաստն այլայլած չըլլար: Կարելի է որ հայերէն թարգմանութիւնը ժամանակաւ ետքը եղած ըլլայ. և որովհետեւ Զենորայ և անոր պատմութիւնը շարայարողին՝ Յովհաննու Մամիկոնեանի գրոցը մէջ նմանութիւն կը տեսնեն ոմանք, հաւանական կը սեպեն որ նոյն իսկ Մամիկոնեանն եղած ըլլայ թարգմանիչը:

Զենորայ գրոցը առաջին տպագրութիւնն եղած է ի Կոստանդնուպոլիս 1719ին, չանիւք և սրբագրութեամբ Պաղտատար զպրի. իսկ երկրորդ և ընտրելազոյն տպագրութիւնն ի Վենետիկ, Միխիթարեանց վանքը 1836ին. այլ և այլ ձեռագրաց բաղդատութեամբ. յետ որոց աւելի հին և ընտիր օրինակ ալ գտուած է: Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց ցուցակին մէջ՝ երկու օրինակ կը գտնենք Զենորայ պատմութեան գրոց, մին բոլորագիր և միւսն նոր՝ անթուականք (թիւ 1641, 1642):

Կրկին թարգմանութիւնը եղած են իր գրողը 'ի գաղղիական բար-բառ. առաջինն, Histoire de Daron par Zénob de Klag, évêque syrien, traduite pour la première fois de l'arménien, et accompagnée de notes, par Ev. Prud'homme. Paris 1864. Իսկ եր-կրորդն, Zénob de Klag, évêque syrien; Histoire de Daron, tra-duction nouvelle par V. Langlois. (Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, publiée en français.) Pa-ris, Librairie de Firmin-Didot frères, fils et C. Tome I, 1867.

Ն Ե Ր Ս Է Ս Պ Ա Ր Թ Ե Ի

Սրբոյն Ներսէսի վարոյց համառօտութիւնը: — Իր ար-դիւնքը նկատմամբ մեր քաղաքական պատմութեան: — Բանասիրականին վրայ ունեցած ազդեցութիւնը: — Իրեն ընծայուած երկասիրութիւնը:

Այս նուիրական անուան առջևը՝ մեր քաղաքական պատմութիւնը նոր կերպարանք մը կ'առնու. Հայաստանի արքունական սասանեալ գահոյքը՝ մէկ երկու անգամ՝ իրեն պարտըկան է իւր Հաստատութիւնը. Թագաւորաց սաստիչ, նախարարաց ու ժողովրդեան խրատող ու քարոզ, ամե-նուն Հաւասար Հայր եղած, և ազգին անմահական ե-րախտագիտութեանը արժանի: Սակայն ոչ ժամանակն իրեն, և ոչ ինքը ժամանակին արժանաւոր կ'երևնայ. իւր ամէն ջանքովը՝ զՀայաստան վերանորոգելու, գրե-թէ աչքովը կը տեսնէ անոր անկումը, և հոգեխառն զմայլմանցը մէջ՝ արցունքով կը նկատէ անոր գլուխը գա-լիք փորձանքները. անանկ թշուառութիւններ՝ երկնից կամքովը սահմանուած, որոնց առջևն առնելու համար՝ բաւական չըլլար իւր մեծ հոգին և անխոնջ եռանդը:

Մանաւանդ թէ պատմութեանց մէջ քիչ անգամ իրեն նմաններն ունեցող դէպքով մը՝ անօրէնութիւնը դժնդակ յաղթանակ մը կը կանգնէ, և այն լեզուն և սիրտը՝ որուն խրատուց չկրնար հանդուրժել, և որուն առաքինութեանց նմանիլը վատութիւն կը սեպէ, բոլորովին կը համրացընէ, թոյն խմցընելով անոր՝ որ իւր հայրենեացը անմահութեան բաժակը մատուակելէն չէր յոգնած:

Այս է մեծին Ներսիսի վարուց համառօտ ուրուագիծը: Տխուր դէպք մը, որուն ամօթը՝ դարուց հեռաւորութիւնն չէ կրցած փարատել:

Ինչպէս ազգին քաղաքական կենացը, ասանկ ալ բանասիրականին վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է Ներսէս. թէպէտ և պատմութիւննիս՝ այս նկատմամբ խիստ քիչ տեղեկութիւն կ'աւտնդէ:

Տղայութեան հասակին Կեսարիա գնացած է Ներսէս, և հոն իմաստասիրական ուսմանց մէջ ունեցած յառաջդիմութեամբը՝ աշակերտակցացը սիրելի, վարդապետաց ալ զարմանալի երևցած, ինչպէս կը վկայէ Բիւզանդ: Անկէց Կոստանդնուպոլիս անցնելով, հոն Յունաց երևելի իշխաններուն մէկուն դուստրն իրեն ամուսնացուց, և այն զուգութեան միակ պտուղն եղաւ սուրբն Սահակ պարթև:

Հայաստան դառնալէն ետքը՝ Փառնքոսեհի յաջորդ եղաւ 'ի կաթողիկոսութեան: Այն պաշտամանը մէջ մօտանց տեսնելով հայրենեաց խեղճութիւնը, անոր միակ դարման սեպեց ժառանգաւորաց կրթութիւնը. անոր համար բոլոր Հայաստանի մէջ վանքերը շատցուց. որոնց թիւը ոմանք ինչուան երկու հազարի կը հանեն, և անոնց բարեկարգութեանն համար կարգեր ու կանոններ սահմանեց, ինչպէս որ տեսած և սովորած էր առ Յոյնս:

« Զօրաւորն 'ի բան և 'ի գործ, կատարեալ աշխար-

հակալն հոգւոց՝ չէ թողուցած մեզի մասնաւոր երկասիրութիւն մը իւր մտաց և գրչի արդիւնք. սակայն կարելի՞ է մտածել որ հայրապետ մը ունեցած չըլլայ վերաբերութիւններ ընդ թագաւորս դրացիս, ընդ իւր ստորակարգ եպիսկոպոսունս և ընդ բոլոր ազգին՝ զանազան առիթներով: Բայց այս տեսութիւններէս բան մ'ալ աւելի կ'ենթադրենք, որ սուրբ Հօրս արդիւնք եղած է մեր Մաշտոցն, չըսեմ նաև Պատարագամատոյցն և Ժամագիրքն, այնպիսի մատենանք որ միակ կարևորք էին յամենայն ժամանակի, կը յիշէ Բուզանդ, որ սուրբն Ներսէս 'ի սպանութեան Գնելոյ առաւօտեան ժամերգութիւնը կը կատարէր, և Մեսրոպ երէց կը յիշէ թափօր խաչիւ և աւետարանաւ. կրնանք համարել միանգամայն որ սուրբն Ներսէս իբրև զսուրբն Բարսեղ յարդարած ըլլայ զեկեղեցական մատենանս ըստ մասնէ: Վկայէ ինքն Մեսրոպ որ մեր Մաշտոցին քահանայաթաղն՝ աղօթքն և հրաժարականքն՝ այն խօսքերն են զոր արտաբերեցին երջանիկ շրթունքն հոգիացեալ մարմնոյն Ներսիսի 'ի ժամարբման բաժակին: Երկարատև ազդեցութիւն մը ունեցաւ թոյնն 'ի նմա, և ըրաւ առ նախարարս սրտառուչ հրաժեշտն՝ զոր կ'ընթեռնունք յիւր աշակերտին գրուածս. կը դարձընէ սիրտն առաւել քան զաչսն՝ առ շրջակայս և կ'ըսէ. « Ողջոյն ձեզ դասք քահանայից, ողջոյն ձեզ կարգ սարկաւազաց, ողջոյն ձեզ մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ, ողջոյն ձեզ հաւատացեալ եղբարք. ես ճանապարհորդեցի առ արարիչն իմ. թողի զամենայն զկեանս իմ, և թողի զժառանգութիւնս իմ. ըստ հրամանի քում դարձայ 'ի հող յորմէ ստեղծայ: Ահա հրաժարիմ 'ի քէն սուրբ եկեղեցի: Ահա մեկնիմ 'ի ձէնջ սիրելի եղբարք, ի կոչումն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ » ... Այս ողջոյնքն են զորս կ'արտաբերէ ցարդ հանգուցեալն 'ի Քրիստոս՝ բերանով քահանային, որով Մաշտոցին գեղեցիկ դրուագ մը իր մասերովն անկէ առնուած է:

« Բայց մարդկային միտք շատ անգամ եղածովն գոհ

չըլլալով, կը սիրէ և կ'ախորժի նաև յաւելուլ և բար-
դել. այսպիսի գրուածներ ստեղծած է մեր պատմութիւնն
վասն սրբոյն Ներսիսի: Ինչպէս Մեթոտիոս պատարացի,
և Ադաթրոն մը 'ի մեզ, և Հիպպոդիտոս մը գրած ըլլալ-
նին կ'աւանդուի, Նեոին և վերջին գալստեան համար
և կատարածի աշխարհիս, ոչ ինչ նուազ գրութիւն մ'ալ
մերքն կու տան Ներսիսի, որպէս թէ 'ի կատարած կե-
նացն խօսած ըլլայ Հայոց ազգին և կատարածին վրայ
և Նեոին. և այս պատմողն և մանրամասն գրողն է ինքն
Մեսրոպայ երէց վայելչաբան ոճով պատմիչն, որ և... կը
յաւելու եւս որ սրբոյն Ներսիսի մահուանն առաջիկայ
գտան երկուք ոմանք՝ Մեսրոպ և Եպիփան՝ աշակերտք
սրբոյն, որ և զհայ գիրն գտան¹:

1. Բաղմուշ, 1877, յէջ 337:

Բ Ի Ի Զ Ա Ն Դ

Բիւզանդ. և իր անձին և ազգին վրայ եղած այլևայլ են-
 քաղրութիւնք: — Փարպեցի և իր խօսքերը Բիւ-
 զանդայ վրայ: — Բիւզանդայ պատմական գիրքը՝ հա-
 մեմատուած ուրիշ ազգային պատմւաց հետ: — Ա-
 նոնցմէ օտարանայն շատ դիպուածոց յիշատակութեան
 մէջ՝ օտարութիւն կ'ենթադրէ նաև ազգաւ: — Սահա-
 ռունի կոչուելը, ոչ այդպիսի անուանակոչութեան
 հաշտական սեպուած պատճառ մը: — Ո՛ր լեզուով
 գրուած է իր երկասիրութիւնը: — Արդեօք ամբողջ
 հասած է ձեռնորնիս Բուզանդայ յօրինած պատմու-
 թիւնը: — Բուզանդարանի նիւթը: — Տպագրութիւնք
 և քարգումանքութիւնք:

Չորրորդ դարուն գլխաւոր մատենագրաց մէկն է Բիւ-
 զանդ Փոստոս, նշանաւոր իր ընտիր և գեղեցիկ երկա-
 սիրութեամբը, և դարձեալ իր վրայ եղած զանազան կար-
 ծիքներովը: Մենք իրեքի կրնանք վերածել այս կարծիք-
 ները. նախ թէ ով է Բիւզանդ. և ինչ ազգէ. երկրորդ
 թէ ինչ լեզուով պատմագրեց, և երրորդ թէ արդեօք
 իր գրուածքը ամբողջ հասած է մեր ձեռքը:

Բիւզանդայ համար ոմանք կը գրուցեն թէ Յոյն էր
 ազգաւ, և այլք թէ Հայ: Երկու կարծեաց հետևողնե-
 րուն ալ պէտք եղած հաստատուն պատճառները կը պակ-
 սին իրենց դրութիւնը հաւաստելու կամ այլոց կարծի-
 քը հերքելու համար: Այն վախճանաւ հարկ է որ այս
 խնդրոյս լուծումը հիներուն գրոցը՝ կամ աւելի լաւ՝ Բիւ-

զանգայ գրողը մէջ փնտռենք։ Բանանք անոր վեցերորդ դպրութեան ցանկը. և հոն կը տեսնենք մասնաւոր գլխոյ մը նշանագրութիւն հետեւեալ խօսքերով. « Ստորոտ աւանայն պատմութեանց՝ յաղագս իմ տեղեկութեան, որ միանգամ զմատեանս ընթեռնոյք, տունք տասն՝ համարական թուօք »։ Սակայն գրուածքին մէջ այս նշանաւոր և հետաքրքրական գլուխը պակաս կը գտնենք։ Միայն նոյն գրող հինգերորդ և վեցերորդ գլուխներուն մէջ Փաւստոս անունով եպիսկոպոս մը կը յիշատակուի, սրբոյն Ներսիսի եպիսկոպոսապետին ժամանակ, և անոր տանը թելակալ կամ հոգաբարձու, և իր Առոստոմ եղբայրը որոնց համար յայտնապէս կ'ըսէ պատմագիրն թէ « էին սօքա լեալ ազգաւ հռոմ »։ Թէ որ հոս յիշուած Փաւստոսը՝ նոյն է պատմութեան գրող հեղինակին հետ, աւան տարակոյս կը վերցուի, և իր ազգութիւնը կը յայտնուի։ Ուրիշ վկայութիւն մըն ալ այս կարծեաց կրնանք սեպել Փաւստոսի պատմութեան երրորդ դպրութեան վերջին գլխոյն այս խօսքերը. « Կատարեցաւ երրորդ դարք, քսան և մի պատմութեանց դպրութիւնք, (այսինքն նոյն չափ գլուխք) ժամանակագիր կանոնք Փաւստեայ Բիւզանդեայ ժամանակագիր մեծի պատմագրի, որ էր ժամանակագիր Յռնաց »։

Սակայն ոմանք այս վկայութիւնները բաւական չսեպելով, և տեսնելով որ Բիւզանդ հայերէն յօրիններ է իր պատմութեան գիրքը, կարծեցին թէ մեր ազգէն ըլլայ, և միայն Բիւզանդիոնի մէջ իր ուսմունքը կատարած ըլլալուն համար Բիւզանդ կամ Բիւզանդացի կոչուած. ինչպէս նաեւ ոմանք մեր Թարգմանիչներէն Աթենքի մէջ իրենց ուսման ընթացքը քրած ըլլալուն համար Աթենացի կոչուած են։ Բայց մեզի այս կարծիքը անընդունելի կ'երևնայ. 'ի հաւաստիս' մէջ կը բերենք նախ վերի յիշուած երկու վկայութիւնները. երկրորդ՝ ուրիշ թէ՛ ժամանակակից և թէ՛ իրմէն ետքը եկող պատմագրաց խօսքերը, և երրորդ՝ ասոնցմէ ամենէն աւելի իր պատմութեան գիրքը։

Այս երկրորդ ու երրորդ հաւաստեաց վրայ քիչ մը երկընկեկ խօսինք :

★
★ ★

Բիւզանդայ վրայ խօսող պատմագրաց մէջ գլխաւոր է Ղազար Փարպեցի՝ որ ժամանակաւ իրմէն քիչ ետքը կ'իյնայ : Ասիկայ Ագաթանգեղեայ վրայ գովութեամբ խօսելէն ետքը կը յաւելու. « Երկրորդ գրոցն անուանեն զոմն պատմագիր կոչեցեալ՝ Փոստոս Բիւզանդացի. և վասն զի կարգելոցն առ 'ի նմանէ 'ի տեղիս ուրեք, կարծեցին ոմանք բանք ինչ ոչ յարմարք և դիպողք, յերկուացեալ հարկաւորին՝ չասել զայնպիսի անպատշաճ կարգումն Բիւզանդացւոյ ուսելոյ » : Ետքը Բիւզանդիոն քաղաքին վրայ մեծ համարմամբ խօսելէն վերջը, կը գրուցէ. « Յայնպիսումն քաղաքի, և 'ի մէջ այնչափ բազմութեան ուսելոյ վարժեալ այրն Փոստոս, այնպիսի ինչ արդեօք անհաճոյս լսողաց կարգէ՞ր 'ի պատմութեան իւրում. քաւ և մի լիցի. ուստի և անհաւատալի իմում տըկարամտութեանս կարծեցեալ գործն, ասեմ թէ այլ ոք յանդուգն և անհրահանգ բանիւ լրբաբար ձեռն արկեալ՝ յիւրսն գրեաց զինչ պէտս ըստ կամի... և անուամբ Փոստոսին՝ զիւրոյ յանդգնութեան սխալանս համարեցաւ ծածկել. և այն յայտնի երեւի ամենայն հայցողաց. քանզի եւն ոմանք 'ի Յոյնս, այլ մանաւանդ յԱսորիս » :

Փարպեցւոյն այս խօսքերը թէ որ մտադիր ու անաչառ քննութեան տակ ձգուին, մեզի կ'երևնայ թէ մեր կարծեացը զօրաւոր և անհակառակելի վկայութիւնք են : Իրաւ է որ ոչ հայ և ոչ յոյն ըլլալուն որոշ խօսք մը կայ աս հատուածիս մէջ, բայց յոյն՝ մանաւանդ թէ, ինչպէս ոմանք կ'ենթադրեն, ասորի ըլլալուն աւելի կրնան վերաբերիլ : Փարպեցւոյն պէս հմուտ անձի մը տգիտութիւնը այս խնդրոյս վրայ աւելի մեծ տգիտութիւն մը կ'ենթադրէ ազգին մէջ. և թէպէտ իր պատմութեան

գիրքը յունարէն կամ ասորի լեզուով գրուած ըլլայ, և իրմէ կամ ուրիշէ մը հայերէն թարգմանուած, բայց կ'երևնայ թէ ժողովրդեան մէջ Բիւզանդայ անունը կար, իսկ իր անձին վրայ ստոյգ տեղեկութիւն մը պակաս էր։ Փարպեցին ալ չափազանց խղճմտութեամբ՝ որ իրեն պատիւ է, ազգին մէջ նոյն հեղինակին համարումը չկոտրելու համար, քաղաքէն՝ քաղաքացին կը սկսի գովել ուստի և անոր գրոցը մէջ եղած անտեղութիւնքը ուրիշ տգէտի մը կ'ուզէ ընծայել, որ յանդգնութեամբ, կ'ըսէ, եռք զարկաւ, ու անանկ իմաստուն մարդու մը գըրուածքը խանգարեց. և թէ այս դէպքը զարմանալի կամ անօրինակ բան մը չէ. վասն զի կայ այդ սովորութիւնը Յունաց մէջ, բայց մանաւանդ Ասորոց։

Սակայն Փարպեցւոյն անորոշ խօսքերէն աւելի՝ Բիւզանդայ գիրքը անոր ազգութիւնը կը յայտնէ։ Կարգէ դուրս աննմանութիւն մը կը տեսնուի անոր գրոցը մէջ հայկական պատմութեանց վերաբերեալ դիպուածոց նըկատմամբ՝ տարբեր յայլոց պատմչաց բանից, որ համազգաց մը համար անկարելի էր. և ալ աւելի՝ չափազանց ատելութեան ոգի մը ընդդէմ Հայոց։ Փարպեցւոյն մեզադրանքն ու դարմանք ալ այս կէտին համար է, և ըզպատմիչն արդարացընելու ջանից նպատակն։ Մէկ քանի օրինակ մէջ բերենք։

Սուրբ Յակոբ Մծբնայ հայրապետը՝ որ գրեթէ Բիւզանդայ ժամանակակից կը սեպուի, և զոր մեր ամէն թէ՛ հին և թէ՛ յետին ժամանակաց պատմիչները՝ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին հօրաքեռորդին կը սեպեն, ազգաբանութիւնն ալ մէջ բերելով, 'ի Բիւզանդայ երկբայութեամբ մը կը յիշուի. « Որ փոխանակ ազգաւն պարսիկ կոչէր » կ'ըսէ։

Նոյն սուրբ հայրապետին համար Խորենացին և իրմէ

ետքը եկող ուրիշ պատմիչներ կ'աւանդեն, թէ Ռշտունեաց Մանածիհր իշխանը՝ Ասորոց կողմի Բակուր բռնելին վրայ պատերազմի ելլելով՝ զանիկայ կը մեռցնէր. ու թէ 'ի զինուորաց և թէ ռամիկ մարդիկներէն շատերը գերելով, սրբոյն Յակոբայ ութը սարկաւագունքն ալ ծովը նետել կը հրամայէ: Բիւզանդ այն ութ անձինքը ութհարիւրի կը հանէ. « Եւ առ վայրենի բարուցն զոր, ունէր, կ'ըսէ, յանձին իւրում, իբրեւ նմա հեճուկս առնելոյ, ութ հարիւր այր որ կային 'ի կապանս առանց յանցման, ետ ածել առաջի նորա, և հրամայեաց 'ի դահճէ միոյ՛է 'ի ծով անդր հոսել, և զայնչափ հոգի առանց յանցման կորուսանել »: Այս անգթութեան նախընթաց պատճառ եղող Բակուրայ պատերազմը և ոչ իսկ կը յիշէ. այլ Մանածիհրի համար չար ու ազգամ մարդ մը ըլլալը կը զրուցէ, և թէ սուրբն Յակոբ գնաց առ նա, որպէս զի խրատելով ուղիղ ճամբու բերէ զինքը: Այս խլրատին հետեանք կ'ենթադրէ յիշուած անգթութեան գործը:

Դարձեալ թէ 'ի Խորենացւոյն և թէ ուրիշ պատմիչներէ գիտենք սրբոյն Յուսկան նահատակութեան պատճառը: Յայտնի է մեզի թէ Տիրան Թագաւորը ուզեց Յուլիանոսի պատկերը եկեղեցեաց մէջ դնել. և երբոր սուրբ հայրապետը այդ անօրէն գործը խափանելու ետեւէ եղաւ, իր աստուածային նախանձուն մէջ գտաւ չարաչար մահը: Բիւզանդ բոլորովին տարբեր կերպով կ'աւանդէ այս դէպքը. « Օր մի, կ'ըսէ, յաւուրց տարեկան՝ դիմեաց գալ Թագաւորն Տիրան հանդերձ այլով աւագանւովն մտանել յեկեղեցին. իսկ նա ընդդէմ բարբառեալ ասէր. Չես արժանի, հիմ գաս. մի՛ գար 'ի ներքս: Վասն որոյ անդէն 'ի ներքս քարշէին զնա յեկեղեցւոյն. բրածեծ եղեալ ջախջախէր քահանայապետն Աստուծոյ սուրբ երանելի մանուկն Յուսիկ. կիսամահ կոշկոճեալ ընկեցեալ լինէր »:

Տիրանայ կուրանալուն պատմութիւնն ալ բոլորովին

տարբեր կերպով կ'աւանդէ: Յայտնի է մեզի յայլոց պատմչաց թէ Տիրան՝ Ուրացող Յուլիանոս թագաւորին օգնականութեան ձեռք տուաւ Պարսից դէմ. ու երբ Պարսիկք յաղթող ելան՝ Շապուհ թագաւորը կուրցնել տուաւ զՏիրան: Բիւզանդ այս պատժին տարբեր պատճառ մը մէջ կը բերէ. Տիրան թագաւորը, կ'ըսէ, ճարտուկ ճանճկէն երիվար մը ունէր. Շապուհ ուզեց իրմէ այս ձին. իսկ Տիրան յանձն չառնելով իրմէ օտարացնել՝ բոլորովին անոր նման երիվար մը գտաւ ու շրկեց Շապհոյ: Իմացաւ Շապուհ խարդախութիւնը, ու 'ի պատիժ հրամայեց զՏիրան կուրացընել:

Կը թողունք յիշատակել ուրիշ ասոնց նման զանազան դէպքերը, ինչպէս Գնելի ու Փառանձեմայ պատմութիւններն, Արշակայ ու Պապայ, և այլոց վրայ աւանդածներն, որոնք բոլորովին կ'օտարանան յայլոց պատմչաց, և մաւաւանդ 'ի Խորենացոյն: Բայց այս յիշուած մէկ քանի օրինակներն ալ բաւական են հաւատարմացընելու թէ ազգային պատմչի մը համար անկարելի է այդպիսի անգիտութիւն, ու ան ալ՝ իրեն ասանկ մերձաւոր ժամանակաւ մարդիկներու ու դէպքերու նկատմամբ: Բայց ալ աւելի իրեն ազգը քարոզողը՝ հնցած ատելութիւնն է, որով միշտ առիթ կը փնտռէ մեր ազգը վար զարնելու:

Ճշմարիտ ու հայրենասէր Հայու մը համար՝ սրբոյն Գրիգորի ու Տրդատայ պատմութենէն աւելի սրտաշարժ դէպք մը չկայ: Բոլոր Հայաստանին մէկ ծայրէն մէկալը աւետարանին քարոզութիւնը անանկ մտադիւրութեամբ ընդունելը, մէկ օրուան մէջ հազարներով մարդիկներու մկրտուիլը, բոլոր աշխարհին մէկ սիրտ մէկ հոգի ըլլալը, կուց տաճարները քանդելու և անոնց աւերակացը վրայ Աստուծոյ տունները բարձրացընելու, ասոնք անանկ դէպքեր են որ նոյն գործը կատարող ժողովրդեան վրայ թէ՛ սէր և թէ՛ զարմանք կը յաճախեն: Իսկ Բիւզանդ այն երջանիկ ժամանակաց համար ալ ասանկ կը խօսի. « Զի 'ի վաղնջուց, կ'ըսէ, յորմէ հետէ առին նոքա զհա-

ւատա քրիստոնէութեան, լոկ միայն իբրեւ գկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց և ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատովք ընկալան, այլ իբրեւ զմոլորութիւն իմն մարդկութեան 'ի հարկէ, ոչ եթէ որպէս պարտն էր գիտութեամբ, յուսով կամ հաւատով ... խառնադանջ բազմութիւն մարդկան ժողովրդոցն, նախարարացն և կամ շինականութեանն » :

Ասոր նման ուրիշ շատ օրինակներ ալ կրնայինք մէջ բերել՝ թէ որ խօսքի երկարութենէն չխորշէինք :

Տարակոյս չկայ որ ուրիշ աստուածարեալ հարք ալ աւ նաչառ և խիստ լեզու մը կը բանեցընեն շագին պակասութեանցը դէմ, և երբեմն ինչուան իրենց նուիրական շրթունքը յանէծս կը շարժեն . բայց նոյն խստութեան և նոյն իսկ անիծին մէջ ուրիշ գորովալիր սիրտ և ուրիշ հայրենի խանդաղատանք մը կը նկատուի :

Բիւզանդայ օտարազգի ըլլալուն ուրիշ փաստ մըն ալ այն կրնանք սեպել, որ ոչ երբէք իր Պատմութեանը գըրքին մէջ աշխարհս Հայոց, քագաւորն մեր կը գրէ, այլ պարզաբար աշխարհն Հայոց, քագաւորն Հայոց, և այլն . իսկ եթէ Յունաց վրայ ըլլայ խօսքը, ասանկ կը գրէ . « մեծ քագաւորն Յունաց, մեծ Աթենացոց քաղաք », և այլն :

★ ★

Իսկ որոնք որ զՓաւստոս Բիւզանդ հայ կը սեպեն, նոյն լեզուով պատմագրելէն զատ ուրիշ մէկ քանի փաստեր մէջ կը բերեն : Նախ Բիւզանդացի կոչուիլն հայրենեացը յայտարարութիւն չեն սեպեր, այլ ուսմունքը հոն ըրած ըլլալուն համար այնպէս անուանած, ինչպէս վերն ըսինք, և ապացոյց մէջ կը բերեն Թարգմանիչներէն ու մանց Աթենացի կոչուիլը, ինչպէս նոյն ինքն Ազար Գար-

պեցին ալ Սիմոն ապարանեցիէն Աթենացի կոչուած է 1. Եղիշէ այլ սրբոյն Եպիփանու Արարածոց գրոցը մեկնուածեան թարգմանչէն՝ Բիւզանդացի կը կոչուի։ Բայց անոնց միտքը ոչ եթէ Եղիշէի կամ Ղազարայ Հայրենիքը ցուցընել է, այլ անոնց յուսմունքս գերազանցութիւնը ընդհակառակն Փարպեցւոյն միտքը Բիւզանդայ Համար՝ բոլորովին տարրեր մտքով կը հասկըցուի, ինչպէս վերը ցուցինք։

Ասկէ աւելի զօրաւոր ապացոյց մը կը սեպուի անոնց առջև Բիւզանդայ Սահառունի կոչուիլը. որովհետեւ ինքը պատմիչը իւր գրոց երրորդ Դպրութեան մէջ կ'աւանդէ « Եւ զմերոյ տոհմի ազգի իշխան Սահառունեաց, և զԱբա իշխան Գնունեաց »։

Բայց մենք կրնանք ենթադրել թէ կամ Սահառունեաց ցեղին հետ խնամեցած էր Բիւզանդայ տոհմը և կամ գրչի սխալ մը պիտի ըլլայ անշուշտ այս հատուածին մէջ։ Վասն զի ինչպէս խիստ լաւ կ'առարկէ բանասէր մը, Բիւզանդ որ ուրիշ ամէն ցեղերուն նախարարաց անուանքը կը յիշատակէ այն գլխոյն մէջ, իրեն սեպհական ցեղին նախարարին անունը առանց յիշատակութեան կրնա՞ր թողուլ. ուստի և հաւանական կ'երևնայ ըսելը թէ Մերոհդահդատ իշխանին անունը փոխուէր եղեր է « մերոյ տոհմի »։ Որովհետեւ նոյն իսկ Սահառունեաց տոհմին ալ այնչափ բարեկամ չէ Բիւզանդ, որուն վկայ կրնայ ըլլալ Բատայ Սահառունւոյ պատմութիւնը՝ հինգերորդ Դպրութեանը մէջ։

Մէկ գլխաւոր պատճառ մը կրնայ առարկուիլ, վերը յիշուածներէն ամենէն աւելի զօրաւոր. և է Բիւզանդայ Հայերէն լեզուով մատենագրելը։ Թէպէտ և եղած են 9

1. « Ի յսեական երկիր գնացեալ
Եւ զարտաքնոց հանարս ուսեալ,
Աթենացի գիւնքն առնայեալ
Քան ըզնոսս այլ համոացեալ »։

մանք որ կարծեցին թէ սկզբնագիրը յունարէն կամ ասորի լեզուով եղած ըլլայ, ու ետքը թարգմանուած 'ի հայ, բայց հայկական լեզուին քաջ տեղեակ ոմանց բանասիրաց անհաճոյ կը թուի այդ կարծիքը: Սակայն այս ալ բաւական պատճառ չէ մատենագրի մը ազգը յայտնելու. ուր բազմալեզու մատենագիրք պակաս չեն թէ՛ հին և թէ նոր ազգաց մէջ, որ հաւասարապէս կրցեր են գրել թէ՛ իրենց և թէ օտար լեզուներով: Ասանկ՝ մեր մատենագրութեան մէջ Ագաթանգեղոս, ինչպէս ցուցինք, և լատին դպրութեանց պատմութեանը մէջ կարբեդոնացին Տերենտիոս, որ լատին բարբառը իբրև իրեն յատուկ լեզուն գործածեց, և ընտիր օրինակագիր մը եղաւ:

Այս կարծիքը ունեցողներուն մէջ առաջին ըլլալով մեր ինճիհեան վարդապետը, իր պատճառներն ուղեցինք մէջ բերել, իւր ձեռագիր գրութեան մէկուն մէջ գտնելով. « Փոստոսի անձին համար՝ որովհետեւ ինքզինքը յայտնապէս Սահառունի կը կոչէ, ուստի Հայոց ազգէն կը սեպեմ զինքը, բայց սնած և սորված առ Յոյնս, և ինչպէս հաւանական կ'երևի, 'ի Բիւզանդիա. ինչպէս ասանկ ուրիշ շատերն ալ եղած են մեր ազգին մէջ. ետքը Հայաստան դալով՝ չոն յօրինած ըլլայ այս Պատմութիւնը. և որովհետեւ Բիւզանդիայէն եկած ըլլալովը յունական Փոստոս անունը ընդունած էր, կարծուեցաւ թէ ինքն ըլլայ այն հռչակաւոր Փոստոսը՝ որուն վրայ կը խօսի Ղազար: Ինծի կ'երևնայ թէ զայս կ'աղնարկեն երբորդ Դպրութեանը վերջը գրուած մթին խօսքերը. « Փախստեալք Բիւզանդեայ ժամանակագիր, մեծի պատմագրի որ էր ժամանակագիր Յունաց »: Զոր ես այս կերպով կը կարգամ. « Փախստեալք Բիւզանդեան ժամանակագիրք, ըստ մեծի պատմագրին Փոստոսի Բիւզանդայ՝ որ էր ժամանակագիր Յունաց »: Բայց թէ որ այս մեր Փոստոսին համար զուրջուած սեպեն այս խօսքը՝ Յունաց ժամանակագիր կոչուած, մենք չենք հակառակիր. վասն զի թէպէտ ինքը հայկազուն էր, բայց որովհետեւ Յունաց մէջ մեծցած էր կրնար նաև Յունաց պատմական ժամանակագրութիւն մըն ալ գրած ըլլալ:

Իսկ իւր այս Հայկական պատմութեանը համար՝ ես կը կարծեմ թէ Բիւզանդ շատ բան Հայոց մատեաններէն ու գիւտաններէն քաղած է՝ որ այն ատեն կը գտնուէին. վասն զի իւր գրողը մէջ այնպիսի բազմազան պարագաներ կը նկատենք, որ կը յարմարին ու կը լուսաւորեն խորհնացւոյն պատմութիւնը. կը գտնենք նշանակուած դաւառաց

ու գիւղորէից անուանքը՝ ուր որ այն գործքերը կաաարուեցան. նոյն պէս ալ շատ անձանց անուանք, որոնց համար ինքնահար ըսելը անկարելի է: Թէ որ խորենացին ընդարձակ դրած ըլլաւ իւր պատմութիւնը, և իւր 'ի համառօտն փութալը շատ տեղ չյայտնած, այն ատեն կարելի էր տարակուսիլ և քննել թէ ինչ պատահաւ զանցառութիւն ըրած է այն դէպքերը յիշելու: Անոր համար իմ դատմանս համեմատ՝ միշտ պէտք է այս երկուքը միտքանելու աշխատիլ. և զոյն մերժել որ յայտնապէս կ'ընդգծմանայ խորենացւոյն պատմութեանը: Ահաւասիկ Բիւզանդայ աւանդած Դրաստամատն ներքինւոյն պատմութիւնը՝ Արշակ Թագաւորին ինքնասպան ըլլալուն պատճառները ընդարձակ կը մեկնէ, որուն վրայ խորենացին բան մը չնշանակեր. նոյնպէս ալ Արշակաւանի չարեացը ստորագրութիւնը՝ խորենացւոյն համառօտ խօսիցը բացատրութիւն է: Ուստի այնպիսի և ուրիշ նման գիպուածներէ իմաստասիրելով, պէտք չէ, կ'ըսեմ, 'ի Բիւզանդայ պատմութեան պէս ամէն դէպքերը մերժել, որ չեն գնաուիր առ խորենացւոյն. զոր օրինակ Մուշեղի ու Մանուկի զօրավարութիւնքը և անոնց քաջագործութիւններն, որոնց վրայ խորենացին բան մը չաւանդեր. վասն զի յայտնի է թէ այն ատեն Հայերը քաջագործութեամբ անուանի զօրավարներ ունէին, որոց և ոչ անուանը յիշատակութիւնը կայ առ խորենացւոյն: Անշուշտ մեր այս կարծիքը ունեցան նաև Մեսրոպ Երէց, Կիրակոս և Վարդան, որոնք այլ և այլ պատմութիւններ և դէպքեր քաղեցին Բիւզանդայ գրքէն՝ իրենց պատմական երկասիրութեանցը մէջ »:

*
* *

Կը մնայ երրորդ խնդիր մըն ալ թէ արդեօք Բիւզանդայ երկասիրութիւնը ամբողջ հասած է մեր ձեռքը՝ թէ անկատար. որովհետև Բիւզանդարանը երրորդ դպրութեանէ կը սկսի, և ուրիշ երկու նախընթաց դպրութիւնք ալ ենթադրել կու տայ: Բայց որովհետև ինքը մատենագիրը իր յատուկ յառաջաբանին մէջ հետեւեալ խօսքերը մէջ կը բերէ, « Այս ինչ է 'ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս. ժամանակագիր կանոնք մատենից, և առ նմին դպրութիւնք երեք, այս ինքն են սոքա չորս մատենք. և չորեքին միոյ իրաց յիշատակարանք են »: Այս խօսքերը յայտնապէս կը ցուցնեն թէ չորս գիրք կամ դպրութիւն չարագրած է Բիւզանդ. որով ինքնիրեն կը

լուծուի այս երկրայութիւնը. և հաւանական կ'երևնայ կարծելը թէ առաջին և երկրորդ դպրութիւնք կ'ենթադրէ հեղինակը իրմէ առաջ եղող ուրիշ երկու պատմագրաց գրուածներն, որոնք սրբոյն Թադէոսի և սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին պատմութիւնքը կ'աւանդէին. գուցէ Դերուբնայի ու Ագաթանգեղոսի կամ Զենորայ գրուածներն ակնարկելով: Ուստի և գրչագիրք ալ ընթերցողաց մտքէն ամէն տարակոյս վերցընելու համար այս գրքին ամբողջութեանը նկատմամբ, սովոր են երրորդ դպրութեան վրայ Սկիզբն բառը դնել: Ասոնցմէ մին՝ մասնաւոր կերպով ալ հարկ կը համարի ծանուցանել թէ « Երրորդ դպրութիւն սկիզբն է »:

Բուզանդարանի նիւթն է 29 տարուան պատմութիւն. և իրեն գլխաւոր նպատակն է Տրդատայ որդւոյն Խորով երկրորդին իշխելէն, ինչուան Արշակայ և Խոսրով երրորդի թագաւորելուն, և Ասպուրակէսի կաթողիկոսութեան պատմութիւնն ընել:

Համառօտ ոճով մը կը նշանակէ Թադէի առաքելունէն ինչուան Տրդատայ օրերուն անցքերը. վասն զի « այն ամենայն 'ի ձեռն այլոց գրեցան » կ'ըսէ, ակնարկելով անշուշտ Դերուբնայի երկասիրութիւնքը և Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը: Բայց հոնկէց՝ ուր անոնց պատմութիւնը կը դադրի, կը սկսի ինքն ճոխաբար աւանդել. և Լուսաւորչայ նուիրական ցեղին վրայ՝ ուր այլք 'ի պատմչաց համառօտ և ոչ այնչափ գոհացուցիչ պատմութիւններ կ'աւանդեն, ինքը տեղնիտեղը և մանրապատում յիշատակութիւններ կ'ընէ: Ասանկ են սրբոյն Վրթանայ, անոր որդւոցը՝ Գրիգորիսի և Յուսկան, ու այս վերջնոյս անարժան որդւոց՝ Պապայ և Աթանագինէի, և սրբոյն Դանիէլի ասորւոյ վարքերն. անանկ յիշատակութիւններ՝ որ մեր եկեղեցական պատ-

մութիւնքը փառաւորելով՝ քաղաքականին վրայ ալ մեծ լոյս մը կը ձգեն :

Ասոնց նուիրած կրնանք սեպել Բիւզանդայ երրորդ Դպրութիւնը :

Բայց անոնց օրովը՝ Հայաստանի մէջ անցած քաղաքական դէպքերն ալ անյիշատակ չիթողուր Փաւստոս : Հոն կը կարդանք Մանաւազեան և Որդունի նախարարութեանց իրարու դէմ տուած հակառակամարտ կռիւներն, ու իրենց սրովը մէկգմէկ անգաւակելը : — Մասքըթաց թագաւորին Հայաստանի վրայ վազելը, ու ամօթապարտ յաղթուիլը, Բակուր բդեշխին ապստամբութիւնը, Բղնունեաց ազգահատութիւնը, Վաչէ մեծ զօրավարին առաջնորդութեամբը՝ Հայոց ու Պարսից իրարու դէմ տուած պատերազմները, ու իրեն և արքունեաց վրայ եկած հասած խեղճ դիպուածներն : Ասանկ տխուր դիպաց ու աղետից և շփոթութեանց մէջ կը դադրեցընէ Բիւզանդ իրեն երրորդ Դպրութիւնը :

Տիրանայ որդւոյն Արշակայ թագաւորութեամբը կը սկսի Բիւզանդ իր չորրորդ Դպրութիւնը. Հայաստանի նեղութեանց ու թշուառութեանցը մէջ՝ երկնաւոր աստուածախնամ տեսչութիւնը՝ Աթանազիոնէի անարժան՝ բայց երկնից արժանի ու Հայաստանի բազմավրդով տառապանացը սփոփանք ներսէս մը կ'ընծայէին, այն Պարթեւ հայրապետը՝ որուն նման և ոչ մէկն 'ի մերոց թագաւորաց՝ այնչափ ազդեցութիւն ունեցած է Հայաստանի քաղաքական իշխանութեանը վրայ, և որուն հաւասար անձ մը կրնանք ըսել թէ հին և նոր պատմութեանց մէջ սակաւագիւտ է : Անոր պատմութիւնը Բիւզանդայ չորրորդ դրոց մեծ մասը գրաւած է. իր ծնունդը, Կեսարիա երթալը, Հայոց հայրապետական գահը նստիլը, Հայաստանի արքունական սասանեալ աթոռը փրկելու համար՝ մինչև առ Վաղէս ճանապարհորդելը, հոն իրմէ աջտուրուիլը, կրկին կայսեր հետ տեսնուիլը, ու ընդ Արշակայ թագաւորի զանիկայ հաշտեցընելը, ու 'ի հայրենիս վերադարձը :

Սակայն Ներսիսի սրտին, հոգւոյն ու հայրագութ թելադրութեանցը անարժան անձ մըն էր Արշակ, որ այնպիսի բարեբար հօր մը ձայնին մօտիկ չընելով՝ անօրէն գործքերովը բոլոր Հայաստանին ատելի կ'ըլլար. իրեն կրիցը միայն լսելով իր եղբորորդին՝ զԳնէլ՝ կը սպաննէր, ու անոր Փառանձեմ կնիկը իրեն առնելով՝ Հայոց արքունի տանը ընտանի խաղազութիւնը կը վրդովէր։ Վերջապէս ինքը Արշակ թաղաւորն ալ՝ Շապհոյ Պարսից արքային ձեռքն իյնալով, Անյուշ բերդին մէջ յուսահատ կեանքէ մը ետքը՝ աւելի յուսահատ մահուամբ կը մեռնէր։ Ո՛րչափ սրտաշարժ ու ճարտասան լեզուով կ'աւանդէ Բիւզանդ այս դէպքերը։ Արշակայ մահուամբը կը դադրի Փաւստոսի չորրորդ Դպրութիւնը, մէջ բերելով նոյն միջոցին Հայաստանի մէջ եղած այլ և այլ դէպքերու յիշատակութիւնը, և մանաւանդ Շապուհ Պարսից թագաւորին՝ Հայոց հետ ունեցած վերաբերութիւններն։

Արշակայ յաջորդը եղաւ Պապ, հօրը արժանի որդի մը, որուն պատմութիւնը կ'ընէ Բիւզանդ իւր հինգերորդ Դըպրութեանը մէջ։ Կը պատմէ անոր Մուշեղ զօրավարին Պարսից թագաւորին դէմ տուած պատերազմները. ժամանակին այլ և այլ նախարարական տանց մէջ անցած դէպքերը, Պապայ անօրէն ու անկարգ վարքը, ու զսուրբն Ներսէս մահադեղով սպաննելը. թագաւորին՝ իր խառնակ կենացը արժանի մահուամբ մը՝ Յունաց զօրագլխէն սպաննուիլը. Վարազդատայ՝ անոր տեղ թագաւորելը, ու մէկէնիմէկ Հայոց Մուշեղ զօրավարը սպաննելը ու ետքը Մանուէլ զօրավարին Պարսից գերութենէն դառնալը, ու Մուշեղայ մահուանը վրէժը խնդրելով, ու Վարազդատը Հայաստանէն ու թագաւորական աթոռէն մերժելը։ Դարձեալ նոյն Մանուէլ զօրավարին Պարսից հետ միաբանիլը՝ ի խաղաղութիւն աշխարհին, ու ետքը Մերութանայ արծրունեոյ թելադրութեամբ՝ պատերազմաց յուզմունքը, ինչուան որ այս վերջինս Պարսից զօրացը հետ միաբան Մանուէլի վրայ գալով, յաղթուեցաւ ու

սպաննուեցաւ. և այն ատեն Մանուէլ Թագաւորեցոյց զԱրշակ, և ինքն ալ մեռաւ: Իր մահուամբը կը վերջացընէ Բիւզանդ հինգերորդ Դպրութիւնը:

Բուզանդարանի վեցերորդ գիրքը՝ ամենեւին անարժան կրնայ սեպուիլ առջի իրեք Դպրութեանց. վասն զի ոչ առջիներուն մէջ երեցած հետաքննական դիպուածոց շարունակութիւնք են, և ոչ ալ անոնց ոճովը գրուած. այլ ժամանակին Հայաստանի մէջ երեցած քանի մը եպիսկոպոսաց վրայ կենսագրական տեղեկութիւններ, բաց 'ի առջի գլխէն՝ յորում Հայոց Թագաւորութեան երկու բաժնուելուն պատմութիւնը կ'ընէ. այս ինքն Յունաց Թագաւորին հրամանաւ Արշակայ իշխելը ու Պարսից կողմէնէ՝ ալ Խոսրովու Թագաւորելը, ու անով Հայաստանի Թագաւորական իշխանութեան տկարանալը:

Երեք տպագրութիւնք եղած են Բիւզանդայ գրոցը. 1721ին ('ի Կոստանդնուպոլիս). 'ի Վէննաիկ 1831ին, ընտիր ընթերցուածով և հմուտ յառաջաբանութեամբ, և նորագոյն տպագրութիւն մ'ալ 'ի Ս. Փ. Թըրպուրի (1883) 'ի ձեռն Քերովբէի Պատկանեան:

Եւրոպական լեզուով Թարգմանութիւնք. Faustus de Byzance, Bibliothèque historique en quatre livres; traduite pour la première fois de l'arménien en français, par Jean-Baptiste Emine, directeur du gymnase impérial de Vladimir sur le Kliazma- (Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, par Victor Langlois). Paris, Librairie de Firmin-Didot frères, fils et C. 1867. Բազմահմուտ Թարգմանիչն 'ի յառաջաբանին՝ Բիւզանդայ անձին ու գրոց վրայ յայտնած կարծեաց մէջ քանի մը տեղ մեզմէ կը տարբերի: Սկզբնագիրն յունարէն կը համարի, և յառաջին կէս հինգերորդ դարու Թարգմանուած 'ի հայ:

Des Faustns von Byzanz Geschichte Armeniens. Aus dem Armenischen uebersetzt und mit einer Abhandlung über die geographie Armeniens eingelates von D.r M. Lauer. Köln, 1879.

Ինչպէս Խորենացւոյն, ասանկ ալ բիւզանդայ պատմական երկասիրութիւնն, կարեւորութիւն ունի և առատ նիւթ կը մատակարարէ Հայաստանի քաղաքական ու եկեղեցական հին պատմութեանց հետամուտ եղողներուն: Հմուտն Սէն-Մարգէն շատ կը յարգէր այս գրուածքը, և յորմէ բազմապատիկ տեղեկութիւններ և դիպումներ քաղելով՝ ճոխացոյց Լըպոյի Սյրեւեան կայսերաց պատմութեան նոր տպագրութիւնը:

ՊՐՈՅԵՐԵՍԻՈՍ

Հայր յԱթենս և 'ի Հռովմ: — Պարոյր և իր ուսուցիչ: — Թառազդիւնոսքիւն և պատիւ 'ի Հռովմ: — Իր անուանը և համբաւոյն կանգնուած արձան: — Գրիգորի աստուածաբանի վերտառոսքիւնը:

Այս չորրորդ դարուս մէջ կը յիշուին 'ի Յունաց շատ բանասէր Հայկազունք, որ ուսմունք սորվելու համար կ'երթային Աթէնք ու Հռովմ և ուրիշ գլխաւոր քաղաքներ. որոց մէջ գլխաւորն է Պրոյերեսիոս կամ Պարոյր Հայկազն, որ այնչափ անուանի եղաւ ճարտարախօսութեան ուսման և հրահանգաց մէջ՝ որ ինչուան Աթենքի և Հռովմայ մէջ արձաններ կանգնեցին իրեն պատուոյն ու թագաւոր ճարտարախօսաց կոչեցին:

Սակայն ցաւալին այն է որ այսպիսի հայկական դըպրութեանց պարծանք անուանի անձին վրայ՝ մեր նախ-

նիք տեղեկութիւն մը չեն տար, ու կը ստիպեն որ օտար աղբերաց դիմելով՝ ազգային ճոխութեան խելամուտ ըլլանք: Պարոյրի վարքը գրողաց մէջ գլխաւոր նշանաբիոս յոյն ու իրեն ժամանակակից հեղինակ ըլլալով, հարկ է որ իրմէ քաղենք այս հարկաւոր ու հետաքրքրական տեղեկութիւնները՝ մեր ամենէն մեծ ճարտաստան անձին վրայ:

Պարոյր, կ'ըսէ պատմիչն, իրեն ծերութեան ատենն ալ այնպիսի դիմաց վայելչութիւն և գեղեցկութիւն ունէր, որով յայտնի կ'երևնար երիտասարդութեան ժամանակ ունեցած կորովն ու համեմատ կազմուածքը: Հասակին բարձրութիւնն ալ խելքէ մտքէ ու սովորական կարգէ դուրս բան մը կրնար սեպուիլ. վասն զի ութը տոք բարձրութիւն ունէր, և իրեն ժամանակակից բարձրահասակ մարդիկներուն քովն ալ՝ մեծ հսկայ մը կ'երևնար: Պատանեկութեան ատենը իրեն հայրենի Հայոց աշխարհէն ելլելով՝ Անտիոք գնաց, որովհետև առջի բերան Աթէնք երթալու յօժարութիւն մը չէր զգար. հոն յետին կարօտութեան մէջ ինկաւ, որովհետև դիմացը վայելչութեան հետ՝ աղքատութեան պարպէն ալ երկընքէն ունեցեր էր: Ուստի Ուլպիանոսի դիմեց, որ այն ժամանակներն Անտիոքի մէջ ճարտարխօսութեան լսարան սահմանած էր. և անոր աշակերտացը մէջ քիչ ատենէն ամենէն աւելի յառաջագէմներէն մէկն եղաւ Պարոյր:

Շատ ժամանակ իր քովը կենալէն ետքը՝ Աթէնք երթալով՝ հոն ալ մեծ պատիւ և անուն ստացաւ: Աթէնքի մէջ Հեփեստիոն անունով ընկեր մը ունեցաւ Պարոյր, և մէկմէկու հետ մտերիմ սիրով մը կապուեցան. և ինչպէս աղքատութեամբ՝ ասանկ ալ ճարտարխօսական արուեստի մէջ մէկմէկու հետ մրցանաց ելածի պէս՝ մէկ զմէկ գերազանցել կը ջանային: Մէկ պատմուճանէ ու մէկ վերարկուէ զատ բան մը չունէին. իրեք կամ չորս ալ կապերտի կտորուանք, որոնք հնութենէ մաշեր ու գունաթափ եղեր էին: Զարմանալի միաբանասիրութիւն մը ունէին այս երկու անձինքն իրարու հետ. անանկ որ կար-

Քեա թէ մէկ հոգի էր երկու մարմնոց մէջ. երբոր Պարոյր տնէն դուրս կ'ելլէր, Հեփեստիոն ներսը քաշուած կը մնար, ճարտարախօսութեան հրահանգն առաջ տանելու. նոյնպէս ալ Պարոյր՝ երբ Հեփեստիոն լսարանը կ'երթար. վասն զի այն աստիճանի յետին աղքատութեան մէջ ինկած էին խեղճերը, որ հազիւ մէկ դրսի զգեստ մը ճաբած էին. և փոփոխակի կը հագնէին: Աթէնքի մէջ իրենց ճարտասանութեան վարպետը՝ Կապպադոկացին Յուլիանոս՝ մեծ համարում ունէր Պարոյրի սրամտութեան ու հմտութեանը վրայ. և երբոր ինքն Աթէնքէն հեռացաւ, շատերն ետեւէ եղան իրեն ճարտարախօսութեան աթոռը ժառանգելու. բայց հմուտք՝ այն շատերուն մէջէն Պարոյրը, Հեփեստիոնը, Եպիփանը ու Դիոփանտէսը առաջարկեցին. և որովհետեւ թիւը լրացած չէր, հարկ եղաւ որ Սոպոլիտէս ու Պառնասիոս անունով մարդիկն ալ առաջարկուին, թէպէտ և առջիններուն համբաւը չունէին: Վասն զի Հռովմայեցիք Աթէնքի մէջ օրէնք մը հաստատեր էին՝ որ ինչպէս ունկնդիրք՝ ասանկ ալ ճարտարախօսք բազմաթիւ ըլլան:

Երբոր ընտրուեցան՝ իրենց մէջէն նուաստագոյնքը՝ վարժապետի միայն անունն ունէին, և իրենց կարողութիւնը դպրոցին պատերուն և ատեանին մէջ էր միայն: Իսկ աւելի համբաւ և իմաստութիւն ունեցողներուն համար՝ քաղաքը զանազան հերձուած բաժնուեցաւ. և չէ թէ միայն քաղաքը՝ հապա նաև բոլոր Հռովմայեցւոց հպատակ ազգերը: Արևելքի մեծ մասը զԵպիփանիոս կ'ընտրէր. Արաբիա՝ զԴիոփանտէս, Հեփեստիոն՝ Պրոյերեսայ համար Աթէնքէն ալ ելաւ, ու նաև կեանքէն ալ. իսկ Պրոյերեսի՝ բոլոր Պոնտացիք և մերձակայ գաւառներն աչակերտներ կը դրկէին՝ իբրև ծանօթի և իրենց մէջ համբաւ ունեցող հռչակաւոր մարդու: Անկէց զատ բոլոր Բիւթանիա և Հելլեսպոնտոս, և Ասիոյ այն մասը որ Կարիայէն ինչուան Լիկիա և Պամփիլիա և Տորոս լեռները կը տարածուի, ու Եգիպտոսէն ու Լիբիայէն՝

իրեն հանճարոյն վրայ զարմացողքը գունդագունդ կը վազէին. որով Պրոյերեսիոսի փառքը անանկ հայրենիք մը ունեցաւ՝ որուն սահմաններն դեռ ևս անծանօթ երկիրներ են :

Բայց փառաց զուգորդ է նախանձն. Պրոյերեսեայ ընկերակից ճարտարխօսութեան վարպետները չկրցան դիմանալ և հնարք չմնաց որ չբանեցընեն. ինչուան քաղքին իշխանն ալ կաշառելով իրենց կողմը ձգեցին, և ըզ՝ Պրոյերեսիոս Աթէնքէն աքսորել տուին: Հայկազն ճարտարախօսին հեռանալովը՝ սկսան իրենք պատիւ ու մեծարանք գտնել. այն աստիճանի հասած էր առջինին փառքն ու համբաւը:

Խեղճ Պարոյրը աքսորանաց դառնութեան հետ՝ դառնազոյն ցաւ մըն ալ ունեցաւ աղքատութիւնը. բայց քիչ ատենէն նորէն Աթէնք դարձաւ: Ուրիշները ոսկւոյ զօրութեամբը կրնային դառնալ, իրեն համար լոկ ճարտարախօսութիւնը բաւական եղաւ. ինչպէս Հոմերոսի հագներգութեանց մէջ ճարտարախօսութեան աստուածը Հերմէս՝ առանց թշնամեաց բազմութենէն վախնալու՝ Պրիամոսի հետ ինչուան Աքիլլեայ վրանը կ'երթայ: Պարոյր երբոր Աթէնք դարձաւ, բաղդը իրեն ձեռնտու գտաւ. որովհետեւ քաղաքին իշխանը փոխուեր էր, որուն արդէն մեծ վիշտ ալ էին այնպիսի ճարտարախօսի մը քաջած նեղութիւններն. և թէպէտ իրեն թշնամիքը դարձեալ ետեւէ եղան զինքը նորէն աքսորելու, բայց ճարչեղաւ. Պարոյր՝ Աթէնք դառնալուն՝ ինչպէս նոր Ողիւսսեւս մը իր ծանրատաղտուկ գերութենէն ետքը, բարեկամներէն ու ընկերակիցներէն քիչ հոգի գտաւ ողջ և առողջ. որոնց մէջ էր նաեւ Տուսկիանոս, զոր Սուրիդապամենագոր ճարտարախօս կ'անուանէ, և որուն համար Պարոյրի վարքն մեզի աւանդողն Նւնաբիոս՝ կ'ըսէր, թէ ինքը միայն արժանաւոր էր Պրոյերեսիոս ըլլալու՝ թէ որ ինքն Պրոյերեսիոս ողջ չըլլար:

Իշխանը երբոր Աթէնք դարձաւ, իմաստուններն խոր-

հրդի կանչեց և զանազան առաջարկութիւններ դրաւ առջեւին որ լուծեն: Բայց որովհետեւ իրենց տուած պատասխաններովը չիկրցան զիշխանը գոհ ընել, այն պատճառաւ Պարոյրի բարեկամներն ալ սրտաթափ եղան: Բայց բդեաշխը նորէն կանչեց զիրենք, ըսելով թէ առջի երախտեաց մրցանակը պիտի ընդունին. ամէնքը վազող վազողի եղան: Պարոյրն ալ առանց իրենց գիտնալուն կանչուած էր:

Բդեաշխը դարձաւ՝ մէկ նոր առաջարկութիւն մըն ալ, ըսաւ, պիտի ընեմ ձեզի. դուք մէջերնէդ մէկն ընտրեցէք որ կարենայ լաւ ճառել. անկէ ետքն ալ Պրոյերեսիոս ճառէ: Իմաստակէն զարհուրելով Պրոյերեսի ահունէն, մենք առանց պատրաստութեան բան չենք խօսիր, ըսին: Այն ատեն բդեաշխն ակնարկեց Պրոյերեսեայ, որ գտնուելով անոր առաջարկութիւնը, այսինքն յանպատրաստից բան խօսելը, ատենին մէջ կեցաւ. և անվախ գըրգռեց իրեն թշնամեաց գլխաւորները՝ որ իրենք իրենց ուզած առակը իրեն առաջարկեն. անոնք ալ չարութեամբ անանկ դժուար նիւթ մը ընտրեցին՝ որ ոչ միայն անյարմար էր պերճախօսութեան, այլ գրեթէ և անկարելի էր յանպատրաստից խօսելու: Սակայն Պրոյերեսիոս չը հրաժարեցաւ. մանաւանդ թէ խնդրեց որ նշանագիրք գրի առնուն իր խօսելիքը՝ որ յետոյ վէճ չըլլայ ըսածին չըսածին վրայ. դարձեալ խնդրեց ալ որ բոլոր ատենն լուռ կենայ և ծափահարութիւն չընէ՝ ինչուան որ ինքն խօսքը չիլմնցընէ: Ատենախօսութիւնն այն աստիճան զարմանալի, պերճաբան և իմաստալից եղաւ, որ ունկնդիրք կը նեղուէին ծափահարութիւն չընելուն և լուռութեան համար, նշանագիրք ալ հազիւ կը հասնէին խօսքին ետեւէն. որ մինչդեռ լմնցած կարծուէր, Պրոյերեսիոս երկրորդ մաս մ'ալ սկսաւ ըսել՝ առջինէն աւելի զօրաւոր և գեղեցիկ. և երբ լմնցուց, Կարելի է ըսաւ, սխալ բան մը ըսած եմ կամ սխալ դրած ըլլան. նայեցէք թէ շիտա՞ն է. և նորէն սկսաւ բոլոր ճառը առջի բառէն ին-

չուան վերջինը անփոփոխ կարգաւ ըսել: Այս բան ալ այնքան զարմացուց լսողները, որ երբ լռեց՝ ամէնքն վազեցին իրեն խնդակցելու, ոչ ճարտասան մը՝ հապա նոր Հերմէս մը՝ աստուած մը անուանելով: Բդեաշխն զինուորական հանդիսիւ հանեց զՊրոյերեսիոս յատենէն և իր արժանաւոր աթոռը տուաւ: Բայց իմաստակաց նախանձն դարձեալ հնարք գտաւ՝ զաշակերտները խարելով անվայել հնարքներով՝ վարպետին աթոռէն ձգել: Պրոյերեսիոս անտրտունջ կը կենար յԱթէնս իբրեւ սոսկական մը, երբ Անատոլիոս Պերիթացի՝ որ իմաստութեամբ անուանի եղած եպարքոսութեան պատուոյ հասեր էր՝ եկաւ յԱթէնս, և իր նախորդին նման իմաստակները կանչելով՝ իրենց ճառի նիւթեր տուաւ. բայց զամէնքն ալ արհամարհելով՝ աթոռէն ելաւ, միայն Պրոյերեսիոսը մեծարեց և իր սեղանը նստուց:

Այս միջոցներու, կամ քիչ մը յաւաջ, Կոստանդ կայսր 'ի Գաղղիա հրաւիրեց զՊրոյերեսիոս, որ և գնաց և զարմացուց զԿոստանդ և բոլոր արքունիքը, ոչ միայն իր հանճարովն, այլ և իր վարքովն և կենաց տնտեսութեամբն՝ վասն զի հսկահասակ և գեղապատշաճ անձն էր մեր հռետորն և ամէն կերպերովն սիրելի. ապրուստն ալ ամենապարզ և զարմանալի. մինչև Գաղղիոյ ցուրտ ձմեռներուն մէջ ալ՝ միայն մէկ պարեգօտ կը հագնէր, գրեթէ բոպիկ կը պտըտէր, ոչ միայն ջուրը պաղ կը խմէր, այլ տաք կերակուր ալ չէր ուտեր: Կոստանդ շատ պատուով խաւրեց զինքն 'ի Հռոմ. հոն ալ քաղքին մեծերն պատուելով զնա խնդրեցին որ գովեստ մը խօսի իրենց շնաշխարհիկ քաղքին վրայ: Պրոյերեսիոս հոս այլ այն աստիճան գերազանց ճարտարախօս երևցաւ, որ թերևս ինքնին Կիկերոն՝ եթէ ողջ ըլլար՝ ինքն իր վրայ միայն չպարծէր. Հռովմայեցիք արժանաւոր վարձք ընծայեցին իրենց գովասանին՝ պղնձէ ամբողջ անդրի մը կանգնելով Պրոյերեսեայ, և վրան գրելով, Թագոռնին Հոմ քագառորի

Բանին ¹: Ձգիտեմ թէ ուրիշի ալ տրուած է այսպիսի պատիւ: Հռոմայեցիք խնդրեցին 'ի Պրոյերեսեայ որ գոնէ իրեն տեղը աշկերտներէն մէկը խաւրէ իրենց, ան ալ խաւրեց զՆստանդ Եղեքսանդրացին:

Պրոյերեսիոս դարձաւ նորէն յԱթէնք՝ Զինապետի պատուանուամբ՝ զոր իրեն տուեր էր Կոստանդ կայսր, և յորդորեր ալ էր որ ուրիշ բան մ'ալ խնդրէ իրմէ. իսկ նա իբրեւ փոխարէն երախտեաց և փառաց զոր իմաստութեան մայր սեպուած Աթէնքի մէջ գտեր էր, խընդրեց որ քաղաքը մտած ցորենին մաքսը վերցուի. և այս բանս կատարել տուաւ վերոյիշեալ Անատոլիոսի ձեռօք. որուն հրաւիրանաւն ալ ներքող մը խօսեցաւ 'ի պատիւ Կոստանդ կայսեր՝ այս ցորենին ազատութեան ըրած շնորհաց համար: Ասկէ ետեւ դարձեալ Աթէնքի ճարտասանութեան աթոռը նստաւ Պրոյերեսիոս, և հոն էր Յուլիանոսի ինքնակալ ընտրուելու ատենն ալ. աս իմաստակ կայսրս որ թէ զէնքով և թէ զիտութեամբ ու հոգ, տորութեամբ մէկէ մը վար մնալ չէր ուզեր, իրեն նուաստութիւն չսեպեց զՊրոյերեսիոս պատուելն. և առ նա գրած նամակի մը մէջ կ'անուանէ զնա « Յորդառատ և անարգել գետ պերճախօսութեան, և հզօր զրուցուածովն՝ ամենեւին Պերիկլեայ նման » ²: Յուլիանոս մեծ ակնկալութիւն մ'ալ ունէր 'ի Պրոյերեսեայ, որուն իր բռնած կարգէն դուրս շնորհք և բացառութիւն մ'ալ ըրաւ. կը փափագէր և կը յուսար որ Պրոյերեսիոս գրէ իր զինուորական գործոց պատմութիւնը, որոց նա ականատես ալ էր մասամբ՝ 'ի Քաղղիա, և այս բանս թերեւ իրեն յաւիտենական պարծանք պիտի սեպէր, որոյ չէր արժա-

1. Regina rerum Roma, Regi Eloquentiæ. Η βασιλισσα Ῥώμη, τοῦ βασιλέως Λόγων.

2. Hominem ita in dicendo copiosum et abundantem, ut flumina cum in patente campo influunt; hominem æmulantem eloquentia Periclem.

նի. վասն զի ինքն Քրիստոսի հաւատոց յայտնի ուրացող և հալածող մ'էր, իսկ Պրոյերեսիոս պատուաւոր և պատուելի քրիստոնեայ մը. Յուլիանոս թշնամաբար բոլոր քրիստոնեայ վարժապետները հեռացուց իրենց աթոռներէն, միայն զՊրոյերեսիոս թողուց իր սուտ յուսովը, բայց այն մեծ անձն որ ինքն իրեն և ամէն ճանչցողաց պատիւ էր, կամաւ և ազատաբար հրաժարեցաւ իր աթոռէն, այն սիրելի ճարտասանութեան աթոռէն՝ որով այնչափ բարձրացեր և զոր այնչափ բարձրացուցեր էր, բայց անոնցմէ գերագոյն դասեց ճշմարիտ հաւատոց փառքը:

Արդէն այս ատեն 90 տարու մօտ ծերունի մ'էր Պրոյերեսիոս, և գեղեցիկ երկայն արծաթափայլ ալեւք զարդարեալ. բայց դեռ կայտառ երեսօք և երիտասարդական ուժով. այս ատենս էր որ Նենաբիոս՝ իր վարուց գրողն՝ 17 տարուան պատանի մը, աշակերտեցաւ անոր տանը մէջ հինգ տարի քովը կենալով, և տեղեկանալով անոր դիպուածներուն՝ աւանդեց մեզի: Իր բաժնուելէն քիչ վերջ մեռաւ Պրոյերեսիոս իբրեւ 95 ամեայ, լի տարւօք և փառք: « Տեսի զնա, կ'ըսէ Նենաբի, ալևոր սպիտակահեր արծաթափայլ, անցեալ զութսունեւթն ամօք, որպէս ինքն ասէր, բայց էր ժիր յոյժ՝ զորպիսի ալևոր չէր իմ տեսեալ երբէք, և համարեցայ զնա անմահ ոք »:

Վերոյիշեալ քանի մը ճառերէն զատ կը յիշուին թէ շատ ուրիշ հոգեւորական ճառեր ալ գրեր էր, աւելի իբրեւ դամբանական կամ ներբողեան. որոց և ոչ մէկն ալ մեզի հասած է, ժամանակին կամ նախանձու անգթութեամբ. թէպէտ և իր փառաց և արժէից համար բաւական սեպուին իր վրայ պատմութեան և ըսուածքն, և աշակերտքն. որոց մէջ գտուեցաւ և Նեսարիոյ աթոռոյն պարծանքն՝ մեծն Ս. Բարսեղ, և իր սիրելին ու համաՆման յունական մատենագրութեան և ընդհանուր եկեղեցւոյ պարծանք՝ սուրբն Գրիգոր աստուածաբան, որ իր խորունկ ու զարմանալի իմաստութիւնը՝ կերպով մը

Պրոյերեսեայ ջանիցն ու հանճարոյն պարտական կը ճանչնայ, 'ի մօտոյ զինքը ճանչցած 'ի մանկութեան, հասուն հասակին մէջ յետագայ տողերը իրեն կը նուիրէր .

« Մի՛ եւս յայսըմ հետէ բարձր 'ի գլուխ պարծի Կեկրոպիա .

Ոչ է օրէն 'նդ արեգական զաղօտալոյսըն կըշռել ջահ .

Ոչ մահացուի 'նդ Պրոյերեսեայ գալ 'ի պայքար հոռտորական .

Որ զհամօրէն նուաճեաց զերկիր 'ի ճարտասան բանիցն հանդէս :

Ի շանթեացն՝ յեղակարծուց սասանեցաւ Ատտիկաստան ,

Եւ ընդհանուր կոկոժարան իմաստակաց կոկոզ կահառք՝

Տեղի ետուն Պրոյերեսեայ . տալ ետ տեղի եւ ինքըն բաղդ .

Անշըքեցան փառքն Աթենայ պայծառք՝ 'ի դառն 'ի յօրհասէն .

Փախերուք այսուհետեւ 'ի Կեկրոպեայ մանկունք համբակք » :

Դիոփանտոս՝ ժամանակին ճարտարախօսաց մէջ հռչակաւոր, մասնաւոր ճառիւ դրուատեց զյիշատակ նորայետ մահուանն . և որոյ արձանականէն՝ հետեւեալ տողերը հասած են առ մեզ . « Ո՛վ Մարաթոն, ո՛վ Սալամին . լռութիւն ահա մածեալ ունի զմեծապայծառ անուանա ձեր . կորուսէք զպայծառացուցիչ դրօշ յաղթանակաց ձերոց » :

Պրոյերեսեայ ժամանակակցաց մէջ և քիչ մը իրմէն վերջ ալ՝ դարուն ամենէն անուանի իմաստակ և հոռտորն սեպուի Լիբանիոս, որ հեթանոս էր և միաց, անոր համար պատուեցաւ 'ի Յուլիանոսէ . այս հոռտորս ալ իր նամակաց մէջ մեծ գովութեամբ կը յիշէ զՊրոյե-

րեւիոս, և կը վկայէ թէ նա պերճախօսութեամբ աշխարհ-
քըս գրաւեր է, համբաւով՝ արձաններու արժանի եղած
էր, վարքովն ալ ազնիւ անձ:

Այս սքանչելի և անժանօթ անձին վարքը բովանդա-
կելու համար՝ ըսենք որ կենդանի յիշատակներ ալ թո-
ղուց. տարիքն առնելէն և անգամ մը Աթէնքէն հեռա-
նալէն ետև՝ Փոքր Ասիոյ Տրալլի քաղաքը գտնուած ա-
տենը՝ Ամփիկլէա անուամբ կին մ'առաւ և երկու դուստր
ունեցաւ. զորոնք ատենին հարսնացուց ալ, և բաժնուե-
լուն վրայ շաա ցաւ քաշեր է կ'ըսեն: Հեթանոսութիւնն՝
իր անհաշտ ատելութեամբն զոր ունէր ընդդէմ քրիս-
տոնէութեան, վայրկեան մը տեղի տուաւ մոլեռանդու-
թեան և Մելեսիոս քերթող և քուրմ՝ ուզեց և ջանաց
իր տողերովն ու տաղիւք մխիթարել զինքը այն դառն
կորստեանն համար:

Դ Ա Ր Ե

**Մեր մատենագրութեան ոսկեդարը: — Որո՞նք կը վերա-
բերի այս արդիւնքը: — Դարո՞ւս ազդեցութիւնը և
ոչ ուսումնական արգասիք:**

Հայկական դպրութեանց ամենէն աւելի նշանաւոր ժա-
մանակն է հինգերորդ դարը: Թագաւորական իշխանու-
թիւնը և եկեղեցական նուիրապետութիւնը իրենց ամէն
ազդեցութիւնն ու փոյթը կը բանեցընեն՝ ուսմանց և գի-
տութեանց մոտք, տեղութիւն և պահպանութիւն տա-
լու Հայաստանի մէջ: Իրենց ջանիցն արժանաւոր պտուղ-
ները կը տեսնուին:

Ուրիշ ազգերու մտաւորական զարգացմանց պատմու-
թեանը մէջ՝ շատ անգամ զուտումն և զկրթութիւն՝ գաղ-
թականութեանց արգասիք կը տեսնենք: Ասանկ Եգիպ-
տոս, Փիւնիկէ, Յունաստան, Հռովմ և Իտալիա՝ իրարու
պարտըկան են. շահավաճառք, պատերազմունք և յաղ-
թութիւնք՝ ուսմանց և գիտութեանց տեղափոխութեան
պատճառ կ'ըլլան: Հայաստան չունեցաւ այս բաղդը,
անոր համար հարկ սեպեց — ինչպէս յառաջ ալ առիթ ու-
նեցանք յիշատակել — իւր քաջուշիմ երիտասարդութիւնը
հո՞ն ղրկել ուր դեռ ևս կը ծաղկէին դպրութիւնք. և ա-
նոնց ջանքովը նոր կերպարանափոխութիւն մը տալ իւր
մտաւորական յառաջադիմութեանը:

Ո՛րչափ զարմանալի է Թարգմանչաց ժամանակը, որ իրաւամբ մեր ուսումնականութեան ոսկեդարը կը սեպուի : Ազգաց պատմութեանը մէջ նման դէպք մը փնտռելու՝ ընդունայն պիտի աշխատինք . ինչպէս նաև անոնց ջանքովն եղած ուսումնական արդեանցը հաւասարընկատել, քիչ ատենուան մէջ՝ այնչափ ինքնագիր երկասիրութիւն և բազմապատիկ Թարգմանութիւն, այնպիսի կիրթ ախորժակաւ և ընտիր լեզուով :

Իրենց ազդեցութիւնն ալ մեծ եղած է ժամանակակցաց վրայ : Հայաստան գրեթէ ուսմանց անճաշակ, մէկէն կ'իմանար անոնց քաղցրութեան ճաշակը . դպրոցներ կը յաճախէին, աշակերտք կը բազմանային, գիտութիւնք կը ծաւալէին, և ինչպէս ժամանակակիցն Կորիւն կը վկայէ, « Յայնմ ժամանակի երանելի և ցանկալի աշխարհն Հայոց անպայման սքանչելի լինէր » . և կամ ինչպէս ուրիշ պատմիչ մը կը զրուցէ, « Սկիզբն դպրութեանս Հայոց լինէր սկիզբն մեծի գիտութեան » :

Ափսո՛ս որ սկզբանը արժանաւոր շարունակութիւնը պակսեցաւ . Հայաստանի Թագաւորական ու հայրապետական աթոռներն մէկէն՝ ի մէկ ինկան կամ իրենց նախկին պայծառութիւնը կորսընցուցին . արտաքին պատերազմունք և ընտանի երկպառակութիւնք՝ կարկտախառն փոթորիկով մը Հայաստանի գեղեցիկ ու ծաղկազարդ դարունը կ'անապատացնէին :

Ս. ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵԻ

Սոչրբն Սահակ Պարթեւ: — Համառօտութիւն իշր սոչրբ
և բազմարկածեան վարուց: — Ազդեցութիւնն ազգիս
քաղաքական պատմութեան և մտաւոր քարգաւառանաց
վրայ: — Գրութեաներն:

Մեծին Ներսիսի որդին էր սուրբն Սահակ Պարթեւ,
որ իւր հօրը մահուանն առնն՝ Կոստանդնուպոլսի մէջ
ուսմանց կը պարապէր: Հոն սրբասէր ու մաքուր հոգին՝
աշխարհի կեանք ընտրելը հարկ սեպեց, որպէս զի Լուսաւորչայ նուիրական ցեղը Հայաստանէն չվերցուի: Բայց
Աստուած՝ որ իւր բարեացն ու շնորհաց չճանչցող Հայաստանը խրատելու աղէտք սահմանած էր, ուղեց որ
նոյն ցեղին վերջին շառաւիղն ըլլայ սուրբն Սահակ. ուստի միայն դուստր մը պարգեւեց իրեն Սահականոյշ անունով:

Այս բանիս համար՝ կարգէ դուրս տխրութեան մը
մէջ ինկած էր սուրբն Սահակ, և անոր դարմանը յԱստուծոյ կը խնդրէր, Վաղարշապատու եկեղեցւոյն մէջ
իւր սրտին ցաւերն ու վիշտերը՝ մխիթարիչ Աստուծոյ մը
առջևը ձգելով արտասուօք, հոն տեսլեամբ մը յայտնեց
Աստուած քիչ ատենեմն Հայոց աշխարհին վրայ հասնելու
չարիքն, ու անոնց հետեանք թագաւորական ու հայրապետական իշխանութեանց միանգամայն դադրելը:

Գերազոյն կամաց հպատակելով Սահակ, ինքզինքը բոլորովին Աստուծոյ ու ազգին բարւոյն ընծայեց. մէկ կողմանէ աղօթից ու ճգնութեանց պարապելով, և մէկալ

կողմանէ ալ իրեն արժանի աշակերտներ բազմացնելով, և անոնց թէ՛ հոգևոր և թէ՛ մտաւոր յառաջադիմութեան համար ջանալով ու յոգնելով:

Անով ազգին մէջ ընդհանուր և սիրելի համբաւ մը ստանալով, Ասպուրակէս կաթողիկոսին մահուընէն ետքը՝ բոլոր ժողովուրդն իր Խոսրով Թագաւորին հետ մէկտեղ՝ անոր յանձնեց հայրապետական աթոռը: Բայց որովհետեւ այս ընտրութեան մէջ՝ նախ Պարսից Թագաւորին կամքը չէր հարցուած, ուստի Շապուհ՝ Խոսրով Թագաւորին վրայ բարկանալով, թէ՛ զինքը և թէ՛ զսուրբն Սահակ զրկեց իրենց իշխանութենէն. թէպէտ քիչ ատենէն նորէն հաստատեց զինքը իւր պատուոյն մէջ ու Խոսրովու տեղն ալ Թագաւորեցուց անոր Վռամշապուհ եղբայրը:

Այն միջոցին սուրբն Մեսրոպ եկաւ առ Սահակ, և այս երեք նշանաւոր անձանց ջանքովն ու աշխատութեամբ՝ Հայերէն մատենագրութեան ոսկեդարին հիմունքը ձգուեցան: Վասն զի անոնց փութովն եղաւ հայերէն գրոց գիւտը, անոնք բացին այլ և այլ վարժարաններ՝ Հայաստանի մանկութիւնն ու երիտասարդութիւնը կրթելու, և այս երկունքին ձեռքովն եղաւ աստուածաշունչ գրոց Թարգմանութիւնն:

Երբոր իրենք այս գործերուն զբաղած էին, Վռամշապուհ Թագաւորն մեռաւ. ուստի և նախարարք՝ զսուրբն Սահակ զրկեցին առ Թագաւորն Պարսից Յազկերտ Ա, խնդրելով որ զԽոսրով Գ՝ զոր Շապուհ արքայն իշխանութենէ զրկելով՝ բանտի մը մէջ փակեր էր, նորէն Թագաւորեցնէ Հայոց վրայ. Յազկերտ ալ՝ սրբոյն խնդիրքը կատարեց: Այսպէս քանի մը տարի վերջ ալ երբոր նոյն Յազկերտ Թագաւորը՝ Պարսկաստանի մեջ բնակող քրիստոնէից դէմ սաստիկ հալածանք մը հանեց, սուրբն Սահակ իւր իմաստուն խօսքերովն՝ անոր սիրտը քաղցրացուց քրիստոնէից վրայ:

Տարիէ մը ետքը երբոր Յազկերտ մեռաւ, և այն պատ-

ճառաւ այլ և այլ խռովութիւններ ելան Պարսից աշխարհին մէջ, Սահակ հետն առնելով իւր թռուները՝ Մեսրովպայ հետ մէկտեղ Հայաստանի այն մասը զնաց որ Յունաց իշխանութեան տակն էր. բայց որովհետեւ այն գաւառներն Կեսարիոյ եպիսկոպոսին վիճակն էին, ուստի տեղւոյն վերականգութն չընդունեցան զսուրբն Սահակ. որ այս բանին վրայ վշտանալով՝ զսուրբն Մեսրովպ իւր Վարդան թռուանը հետ ղրկեց առ Թէոդոս փոքր. և խնդրեց իրմէ որ կարենայ իւր հայրապետական իշխանութիւնը բանեցընել Հայաստանի այն բաժնին վրայ ալ՝ որ Յունաց իշխանութեան տակն էր: Կայսրը շնորհեց իրեն խնդիրը. և զսուրբն Վարդան՝ ստրատելատութեան պատուով մեծարեց:

Բայց նախարարք զինքը նորէն Պարսից բաժնին մէջ հրաւիրեցին, որպէս զի Վառամայ ձեռքովը թագաւորեցընէ զԱրտաշիր՝ զորդին Վառամայհոյ: Սուրբն Սահակ յանձն առաւ իրենց առաջարկութիւնը, և սկսաւ աւելի փութով մը ետեւէ ըլլալ Հայաստանի բարեկարգութեանը: Սակայն երբ Արտաշիր իր անառակ վարքովը՝ նախարարաց սիրտը իրմէն պաղեցուց, անոնք ուզեցին զինքը Վառամայ ձեռքով Հայոց թագաւորութենէն զրկել, և խընդրել իրմէ որ անկէ ետքը պարսիկ մարզպան մը ղրկէ Հայաստանի վրայ. և այս իրենց խորհրդեանը կամակից է՝ ուզէին զսուրբն Սահակ: Աստուածարեալ հայրապետին ոչ արցունքէն կակղացան, և ոչ զօրաւոր խօսքերովը համոզուեցան այն վնասակար խորհրդէն ետ կենալու. մանաւանդ թէ տեսնելով որ կը հակառակի իրենց կամացը, նախարարներ ղրկեցին առ Վառամ, և միանգամայն ամբաստանեցին թէ՛ զԱրտաշիր և թէ՛ զՍահակ: Թագաւորը երկուքն ալ դուռը կանչեց, և զրկեց՝ մէկը իւր արքունի և մէկալը հայրապետական իշխանութենէն: Բայց երբ ետքը նորէն իւր հայրենիքը կը ղրկէր զՍահակ, և միայն ձեռնադրութեան իշխանութիւնը տալով կը յորդորէր զինքը որ միամտաբար Պարսից ծառայութեան

մէջ մնայ, և Յունաց հաւատակցութեամբը չխաբուի, հրաշալի ատենախօսութիւն մը ըրաւ հոն սուրբն Սահակ. ցուցընելով, կ'ըսէ Խորենացին, « զերախտիս ծառայութեան և զապերախտն 'ի նոցանէ լինել. ընդ նմին և զկեղծաւոր քաղցրաբանութիւն նոցա յանդիմանելով և զդառնութիւն խորհրդոց, և զգործս չարաչարս. յարելով 'ի նոսին զընդդիմաբանել անմիտ հայհոյութեանց արտաճառելոց, զոր ասաց մոլար հաւատակցութիւն. և զնոցայն խայտառակելով պաշտամունս, կատարեաց 'ի հրաշալի աստուածաբանութիւն, ըստ հանդուրժելոյ հեթանոսական լսելեաց » . անանկ որ մոգերուն բերանը խօսք չմնաց. թագաւորն բոլոր անձնագեղ Պարսից հրապարակին բազմութեամբ զարմանքով մտիկ ընելէն ետքը, հրաման տուաւ որ շատ ստակ տան իրեն՝ « իբրեւ քաջաբանի և ուժգնասրտի առն համարձակախօսողի առաջի այնքանոյ թագաւորին » : Բայց սուրբն Սահակ ոչ իրեն և ոչ իրեններուն զարմանքը բանի տեղ դրաւ, և ոչ ալ տուած ընծաներուն մօտեցաւ :

Ժամանակ անցնելէն ետքը՝ նախարարք անոր աթոռը անարժանապէս գրաւողներուն ձեռքէն ձանձրանալով, խնդրեցին իրմէ որ նորէն նոյն նուիրական գահուն վըրայ նստի. բայց սուրբն Սահակ յանձն չառաւ. « Քահանայանալ 'ի վերայ տիրանենգ ժողովրդոց ոչ կարեմ » ըսաւ. ու Դուին քաղքին քովերը քաշուեցաւ. յետոյ Բագրևանդայ մէջ կնքեց իւր բազմարդիւն կեանքը, գրեթէ իննսնամեայ հասակի մէջ :

Սահակայ վրայ թէ՛ ժամանակակից և թէ՛ յետագայ պատմիչք՝ ամենքը զարմանքով կը խօսին, հաւասար գովելով անոր սրբութիւնն և իմաստութիւնը : Մենք բազմապատիկ վկայութեանց մէջէն՝ միայն Խորենացւոյն խօսքերը մէջ բերենք. « Մահկանացու ծնեալ՝ անմահ գիւրն յիշատակ եթող. պատուեաց զպատկերն, պատկառեաց 'ի կոչնականէն, փոխանորդեաց զկեանսն » :

Սահակայ գրաւոր երկասիրութեանցը մէջ նշանաւոր եղած են այլ և այլ թագմանութիւններ, և մասնաւորաբար Աստուածաշունչ գրոց թարգմանութիւնն, որուն վրայ զատ պիտի խօսինք:

Ինքնագիր գրուածոցը մէջ ամենէն աւելի նշանաւոր կրնանք սեպել, գէթ ինչուան հիմա մեր ձեռքը հասածն երուն մէջ, կանոնական թուղթ մը՝ վեց գլուխ բաժնուած, զոր 'ի Վաղարշապատ գումարած ժողովքէն վերջը ղրկեց, գեղեցիկ և ընտիր շարագրութեամբ: Մեր եկեղեցական պատմութեան և մատենագրութեան արժանապէս պարծանք այս գրոց խորագիրքն են.

Ա. Յաղագս եպիսկոպոսաց թէ՛ որպէս պարտ է ունել զընտանիս սուրբ եկեղեցւոյ:

Բ. Թէ՛ որպէս պարտ է զկանոնական զկարգն հաստատուն պահել յեկեղեցիս Աստուծոյ:

Գ. Կարգ քահանայից առ ժողովրդեանս, և նոցին ժողովրդականաց հնազանդութիւն, և կարգ ուղղութեան առ քահանայս:

Դ. Թէ՛ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշման վանաց:

Ե. Թէ՛ որպէս պարտ է եպիսկոպոսին պահել զգանձս եկեղեցւոյ, կամ որոց որպէս մատակարարել:

Զ. Գիր աւանդութեան յաղագս կարգի սպասաւորաց սրբոյ եկեղեցւոյ և պտղոց ժողովրդականաց ընծայելոց 'ի տուն Աստուծոյ:

Զորրորդ գլխոյն վերջը՝ հետեւեալ յիշատակարանը գրուած կը տեսնենք. « Այս սահմանադրութիւն կարգաց գրեցաւ հրամանաւ սրբոյն Սահակայ մեծ հայրապետին Հայաստան աշխարհի, ընկալեալ 'ի քաջ նահատակէն 'ի տեառնէն Գրիգորէ՝ թարգմանեցաւ միայն 'ի Յունէ 'ի

Հայս » : Խորենացի մէջ կը բերէ 'ի Սահակայ գրուած թղթեր առ կայսրն Թէոդոս, առ Ատտիկոս եպիսկոպոս, առ Անատոլիոս, և իրենցմէ ընդունած պատասխաններն : Ասոնցմէ զատ հասած են առ մեզ երկու դաւանական թուղթեր առ Պրոկղ Հայրապետ Կոստանդնուպոլսի, և առ Ակակ եպիսկոպոս Մելիտինոյ :

Փարպեցւոյն գրոցը մէջ՝ Վաղարշապատու եկեղեցւոյն մէջ յայտնուած տեսչեան նկարագիրն ալ կայ՝ իրմէն պատմուած առ նախարարս . զոր յետին դարուց մատենագիրք ալ կը յիշատակեն, և մասնաւորաբար Մագիստրոս . նոյնպէս կը յիշէ զայն Վասիլ կայսեր թոռն Կոստանդին Պորփիրոսէն, ու կը յարմարցընէ զայն Վասիլի թագաւորութեանը : Լամբրոնացին որովհետեւ նոյն տեսչեան վկայութիւնը չի գտներ Խորենացւոյն գրոցը մէջ, ուստի և անոր հարազատութեան վրայ տարակուսիլ կը ցուցընէ . « Տեսիլն այն, կ'ըսէ, ոչ հաստատի առ մեզ գոյ սրբոյն Սահակայ, այլ 'ի կարծիս մնայ, վասն ոչ առնելոյ նմա 'ի գիրս իւր յիշատակ Մովսիսի Խորենացւոյ » :

Ազգային եկեղեցական գրոց կարգաւորութեանը մէջ ալ շատ աշխատանք ունի սուրբն Սահակ . բայց օրհնութիւններ կոչուած ցուցակին մէջ՝ մասնաւորաբար իրեն կ'ընծայուին հետեւալներն . « Իսկ զՔահանայօրհնէսն՝ սրբոյն Սահակայ գծեալ՝ յետ քսանեւ մի ամի արքեպիսկոպոսութեան իւրոյ՝ 'ի նաւասարդ ամսոյ որ օր մի էր, և 'ի Քահանայաթաղն այլ՝ յաւել եօթն աւետարան . նոյնպէս և զԱշխարհաթաղն, 'ի Քաղաքուղաշտի 'ի վկայարանս սրբոց Հռիփսիմեանց, յետ հարիւր և քսան և մի ամին սրբոյն Գրիգորի, զի մինչև ցայն վայր հնովն վարէին : Արար սուրբն Սահակ և զչորս քարոզսն զգիշերոյ և զնոցին աղօթսն » : Յովհան Իմաստասէրն ալ կը յիշէ թէ ինքը սուրբն Սահակ յօրինած ըլլայ գիշերային ժամակարգութեան չորս աղօթքները . բայց իւր մէջ բերած աղօթքները կը զանազանունին հիմակուաններէն : Յայսմաւուրաց մէջ ալ կը կարդանք . « Կարգեաց կանոնս

համաշխարհականս՝ եպիսկոպոսաց և աշխարհի երիցանց և վանաց՝ զի մի ամբոխեսցին ընդ միմեանս, վասն մըտիցն որ 'ի ժողովրդենէն: Նոյնպէս և վանաց որ առնթեր գիւղից և քաղաքաց էին, և անապատականաց. զի ամենայն ոք գիտացէ զիւր մասն: Արար և զչորս աղօթսն՝ որ ասի 'ի գիշերի, իւրեանց քարոզիւքն և հանգըստիւքն »:

Աւագ շաբաթուն մէջ երգուած շարականներն՝ Պարթեւ հայրապետիս կ'ընծայուին, որոնք իրենց պարզ ու մաքուր լեզուովը, բանաստեղծական հանճարով և ամփոփած գեղեցիկ իմաստներով՝ նոյն սքանչելի գրքին գերազանց կտորներն կրնան սեպուիլ արժանապէս:

Ս. Սահակայ Կանոնական Թղթին և դրած նոմականերուն տաղաբութիւնն եղած է 'ի Վենետիկ (Սոփերք հայկականք Հառ. Բ) 'ի 1852. առաջինն հրատարակուած է նաև յԱրարատ ամսագրի Էջմիածնի և առանձինն:

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

Ս. Մեսրոպայ վարքը: — Արքունեաց մէջ սպասաւորութիւնը: — Առանձնութիւնն և հրաժեշտ յաշխարհէ: — Աջակցութիւնն ընդ սրբոյն Սահակայ: — Հայկական գրոց գիւտը: — Իր մեծ արդիւնքը նկատմամբ հայկական մատենագրութեան: — Գրաւոր երկասիրութեանց յիշատակք:

Հայկական դպրութեանց ծաղկելուն նախկին առիթ ու բարգաւաճեցընող սեպուած անձը՝ երանելին Մեսրոպ կամ Մաշտոց՝ Տարոն գաւառին Հացեկաց գեղէն էր, Վարդան անունով մէկու մը որդի: Մանկութեան հասա-

կէն հեղինական դպրութեամբ վարժած՝ Հայոց Արշակունի թագաւորաց Վաղարշապատ քաղաքը եկաւ, ու արքունական դիւանին պաշտօնէից մէկն եղաւ: Տեղեակ և հմուտ աշխարհական կարգերու, զինուորական արուեստովն ալ իր ձեռքին տակն եղած զինուորներուն սիրելի անձ մըն էր:

Բայց քիչ ատենէն յաշխարհական մեծութեանց հրաժարելով՝ թողուց արքունիքը, ու լերանց և անապատներու միայնութեան մէջ Աստուծոյ հաճոյ ըլլալու կը ջանար: Իր սրբակաց վարուցը հետևողներ ալ ունեցաւ Մեսրոպ. ու անոնց հետ մէկտեղ գնաց Գողթն գաւառը, տեսաւ այն երկրին բնակչաց վայրենութիւնը, և թափանցող մտքովը իմացաւ թէ աւերիչ տգիտութիւնը իւր երկաթի ու ծանր ձեռքը տարածելով բոլոր Հայաստանի վրայ՝ այն նախանձելի աշխարհը անմարդի վայրենեաց բնակարան մը պիտի դարձնէր: Ասիկայ իր սրտին մեծ ցաւ եղաւ. և դարմանը գտնելու համար գնաց առ սուրբն Սահակ. և երկուքը միաբան առ Վրամշապուհ թագաւոր, ու հայերէն գրոց գիւտին համար կ'աշխատէին. ուրուն համար եղած ջանքը և յաջողութիւնը արդէն գրոցս պատրաստութեան մէջ պատմած ենք:

Երբ իմացան թագաւորն և սուրբն Սահակ՝ Մեսրոպայ եղած աստուածային յայտնութիւնը, ու անոր դառնալն ի Հայաստան և թագաւորական քաղաքին մօտենալը, բոլոր նախարարներն իրենց հետ առած՝ Ռահ գետին քովերը հանդիպեցան երանելոյն, և կարգէ դուրս ուրախութիւն և աստուածային խնամոց շնորհակալութիւն մատուցին:

Այն ատեն թագաւորէն հրաման առաւ Մեսրոպ՝ Մարաց խուժադուժ կողմանքն ալ հրահանգելու. ու թէ՛ անոնց և թէ՛ բոլոր Հայաստանի օգտին համար ձեռք զարկաւ թարգմանելու Աստուածաշունչ գիրքը. և նախ քանի մը օգնական հետն առնելով, (որոց առաջնոյն անունը Տիրայր Խորձենացի, և երկրորդին Մուշէ Տարու-

նացի, և ուրիշներ) անոնցմով Գողթն գաւառը իջաւ, ու Շարիթ անունով իշխանի մը ձեւնտուութեամբը սկսաւ քարոզել և ուսուցանել:

Անկէ՛ Գողթն գաւառին սահմանակից Սիւնեաց աշխարհքը գնաց. ու տեղւոյն Վաղինակ իշխանէն օգնականութիւն գտնելով, դայեկաբար՝ կ'ըսէ պատմիչը, գազանամիտ, վայրենագոյն, և ճիւղաղաբարոյ մարդիկը. կը խրատէր. ու Անանիա անունով մէկը տեղւոյն եպիսկոպոս կարգելով, բոլոր աշխարհքը վանականներով կը լեցընէր:

Քիչ ժամանակ անցնելէն ետքը՝ աստուածային տեսլեամբ նաև Վրաց աշխարհին նշանագիր ստեղծեց: Ետքը իր ընտիր աշակերտներէն ոմանք իր հետն առնելով՝ ներկայացաւ Վրաց Բակուր Թագաւորին և Մովսէս եպիսկոպոսին, ու թէ՛ անոնց ու՝ թէ՛ բոլոր աշխարհին գլխաւորներուն ընդունելի եղաւ: Զաղա անունով մէկը գտնելով՝ Վրաց լեզուին թարգման, գրագէտ ու ճշմարտահաւատ անձ մը, Թագաւորին հրամանով աշակերտաց բազմութիւն ժողովեց, ու յանձնեց անոնց կրթութեան խնամքը:

Իրեն աշակերտած գաւառացը կրկին այցելութիւն ընելէն ետքը՝ սուրբն Մեսրոպ սկսաւ մտածել Հայաստանի այն մասին վրայ՝ որ Յունաց Թագաւորին իշխանութեան տակն էր. ու շատ աշակերտներ հետն առած հոն անցաւ. և որովհետև արդէն իր բարի համբաւն տարածուած էր, ուստի և մեծ սիրով կ'ընդունէին զինքը աշխարհին եպիսկոպոսունքն և իշխաններն ու գաւառականները. և մանաւանդ Անատոլիոս սպարապետն՝ որ Յունաց երկիրը մտնելուն պէս սիրով ընդունեցաւ զՄեսրոպ և առ Թէոդոս կայսր մասնաւոր նամակ մը գրեց սրբոյն համար. որով և Թագաւորն ալ հրամայեց որ Ակոռմիտ պատուանունը տան սրբոյն:

Մեսրոպ իւր աշակերտները Մելիտինէ քաղաքը տանելով՝ տեղւոյն Ակակիոս եպիսկոպոսին յանձնեց գա-

նոնք . ետքը անոնցմէ գլխաւորներէն մէկը՝ զՂեւոնդ հոն թողլով, ինքն առաւ հետը Դերջանայ եպիսկոպոսը՝ ըզ- Գինթ, և ուրիշ քանի մը հոգի և անոնցմով գնաց 'ի Բիւզանդիոն . ուր թէ՛ կայսերէն և թէ՛ Ատտիկոս հայ- րապետէն մեծարանք, պատիւ և ընդունելութիւն գտաւ :

Հոն քիչ մը ատեն կենալէն ետքը՝ իմացուց կայսեր իր իշխանութեան տակ եղող Հայերուն խեղճ ու ցաւալի վիճակը, ու հրաման առաւ իրմէ՝ որ կարենայ դպրոց- ներ բանալ՝ ու պէտք եղած տեղերը նաև եկեղեցիներ հաստատել : Մեծ պատուով և փառք դարձաւ Մեսրոպ իրեններովն իր նպատակին տեղը, և հոն Հայոց սպա- րապետին պատահելով, կայսեր տուած հրամանագիրը ցը- ցուց . նա ալ՝ մէկէն մարդիկ շրկեց, բոլոր այն գաւառ- ները, շատ տղայոց բազմութիւն ժողովել տուաւ, և ա- նոնց ռոճիկ սահմանեց . սուրբն Մեսրոպ ալ իրեններովը մէկտեղ զանոնք սովորեցընելու ետեւէ կ'ըլլար :

Անկէ ետքը, կ'ըսէ պատմիչը, « երանելոյն զիւր վար- դապետութեանն պայման արարեալ, սակեալ և վճարեալ, և բազում շնորհագիր մատեանս զհարցն եկեղեցւոյ ստա- ցեալ, ծովացուցանէր զվարդապետութեանն զխորութիւն, և լցեալ գեղոյր ամենայն բարութեամբ » :

Այն օրերը Բենիամին անունով Աղուան մը եկաւ առ սուրբն Մեսրոպ, ուսկից տեղեկանալով Աղուանից լեզուին հանգամանքը, անոնց ալ նշանագիր ստեղծեց ու խաւ- րեց հոն իւր աշակերտներէն զԴանան և զԵնովք : Իսկ ինքը շատ աշակերտներով նորէն Վաղարշապատ քաղաքը դարձաւ առ Ս . Սահակ և առ Թագաւորն, պատմելով անոնց աստուածային շնորհաց յաջողութիւններն :

Վերջը Աղուանից կողմերը անցաւ, ու տեսաւ գաւառին եպիսկոպոսը գերեմիա, ու անոնց Արսվաղէն Թա- գաւորը . ու իմացընելով անոնց իւր գալստեան պատ- ճառը, յորդորեց իրենց յանձն առած դպրութեանը խը- նամբ տանիլ : Անոնք ալ հրաման տուին բոլոր գաւառ- ներէն և իրենց իշխանութեան տեղերէն դաս դաս տղայոց գումարել, և դարմանել արքունի ծախքով :

Երբ այս հրամանը թէ՛ արդեամբք և թէ գործով կը կատարուէր, Երեմիա եպիսկոպոսն աստուածաշունչ գրոց թարգմանութեան ետեւէ կ'ըլլար. որով նոյն աշխարհին շատ մեծ օգուտ առաջ կու գար: Հոն սուրբն Մեսրոպ իւր Յովնաթան աշակերտը ձգելով, Վրաց աշխարհքը անցաւ. ու Տաշրաց Աշուշայ իշխանին ձեռնտուութեամբը թէ դպրութիւնը և թէ հաւատոց ճշմարտութիւնը նորէն հաստատեց:

Անկէ Հայաստան դարձաւ Մեսրոպ, ու Սահակայ հետ մէկտեղ սկսան թարգմանութեան ետեւէ ըլլալ. « Սկըսեալ, կ'ըսէ Կորիւն, երանելոյն Մաշթոցի (Մեսրոպայ) ճառս յաճախագոյնս դիւրապատումս շնորհագիրս բազմադիմիս, 'ի լուսաւորութենէ և 'ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց կարգել և յօրինել, լի ամենայն ճաշակօք աւետարանական հաւատոցն ճշմարտութեան. յորս բազում նմանութիւնս և օրինակս 'ի յանցաւորաց աստի, առաւելագոյն վասն յարութենական յուսոյն առ 'ի հանդերձեալսն՝ յերկրեալ կազմեալ, զի հեշտընկալք և դիւրահասոյցք տխմարագունիցն և մարմնական իրօք զբաղելոցն լինիցին. առ 'ի սթափել և զարթուցանել, և հաստաշիմն առ 'ի խոստացեալ աւետիսն քաջալերել »:

Այսպիսի արդիւնաւոր կեանք մը կնքեց Մեսրոպ, սրբոյն Սահակայ մահուընէն գրեթէ վեց ամիս ետքը. ու Օշական գիւղին մէջ ամփոփուեցաւ. « Գերազանցեալ, կ'ըսէ Խորենացին, քան զամենայն որ զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք: Քանզի ամբարտաւանութիւն և մարդահանութիւն 'ի նորս վարս տեղի գտանել երբեք ոչ կարացին. այլ հեզ և յաւակամ և բարեխորհուրդ գոյով, և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր: Վասն զի գոյր տեսեամբ հրեշտակական, մտօք ծննդական, բանիւք պայծառ, գործովք ժուժկալ, մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերող, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձրոյթ »:

Մեսրոպայս ուրիշ անանուն կենսագիր մ'ալ այսպէս կը դրուատէ զինքը . « Էր վարդապետն Մեսրոպ ամենեկն հեզ բարուք և երկայն խորհրդովք , տեսեամբն հրեշտակակերպ և ծննդական մտօք 'ի բանս . բանիւ պայծառ և խորհրդովն մաքուր . գործովն ժուժկալ և հաւատովն ուղղափառ . յուսով համբերող և սիրովն անկեղծ . ուսուցանող անձանձրոյթ , և 'ի պատասխանատուութիւնս ստուգաբան . որ և երկրորդ Լուսաւորիչ գտաւ Հայոց յետ սրբոյն Գրիգորի : Եւ 'ի սուրբ հայրն մեր և վարդապետն Մեսրոպ , բնաւ ամբարտաւանութիւն և մարդահաճութիւն ոչ գտաւ երբեք » :

Մեսրոպայս մեծարեալ և նուիրական դամբանին վըրայ՝ Վահան Ամատունի 441ին սուրբ եկեղեցի մը կառուցանել տուած էր 'ի յիշատակ և 'ի փառս իր մեծ և բարերար անուանը և արդեանց : Փիլիպպոս կաթողիկոս 1635ին նորոգել տուաւ զայն : Ժամանակին աւերիչ ձեռք և բռնութիւնք՝ այն սիրալիր սրբավայրին ալ չխընայելով՝ լքեալ և խոպան դիրքի մը մէջ գտաւ զայն կաթողիկոսն Գէորգ Ե . և Ռուսիոյ Հայոց յօժարափոյթ նուիրօք՝ հոյակապ եկեղեցի մը կառոյց 'ի 1879 : Իսկ 'ի 1882՝ Էջմիածնի միաբաններէն Անդրէաս եպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսեցի՝ սուրբ գերեզմանին վրայ մասնաւոր տապանաքար մ'ալ դնել տուաւ հանդերձ արձանադրութեամբ :

Մեսրոպս իր այնչափ աշխատանացը մէջ՝ անդադար էր և 'ի թարգմանութիւնս . ինքը առաջին եղաւ՝ որ իւր աշակերտացը գլխաւորներուն հետ մէկտեղ՝ հայերէն գրոց գիւտը յԱստուծոյ ընդունածին պէս , սուրբ գրոց թարգմանութեան ետեւէ եղաւ . դարձեալ ինքն եղաւ ազգային եկեղեցական ծիսարանը կարգի դնող , այլ և այլ աղօթքներու թարգմանութեամբ կամ ինքնագիր յօրինմամբ ,

որ և իւր մականուամբը Մաշտոց կոչուած է: Գեղեցիկ, և իւր տեսակին մէջ անհամեմատ երկասիրութիւն մը, որուն մէջ հաւասար կը փայլին յօրինողին աստուածապաշտ եռանդը, բնատուր հանճարը և մաքուր լեզուն: Ասոնցմէ զատ՝ աւանդութիւնն իրեն կ'ընծայէ նաև մեծ պահոց շարականներն և քանի մը համառօտ աղօթքներ: Այսպէս նաև ի վերջ օրոյ լուսաւորչին ընծայուած Պատարագամատուցի՝ ընտիր ու ջերմեռանդն աղօթք մը յանուն « Մեսրոբայ վարդապետի »: — Իւր աշակերտն և վարուց պատմիչ՝ Կորիւն կ'աւանդէ թէ բաց 'ի Թարգմանութեանց, կենաց վերջի տարիներուն և աստուածանուէր փռանձնութենէն « բազում թուղթս խրատագիրս և զգացուցիչս ընդ ամենայն գաւառս առաքէր »:

ԹԱՐԳՄԱՆԻ ԶՔ

Թարգմանիչք և իրենց դասակարգութիւնն: — Ոչոռմեական ուղեւորութիւնն յԵդեսիա, 'ի Կեսարիա, յԱղեքսանդրիա, յԱթենս, 'ի Հռոմ և 'ի Բիւզանդիոն: — Դարձն 'ի հայրենիս: — Հայաստանի քաղաքական վիճակն: — Դտած ընդունելութիւնն ին և չարակրօքիւնք: — Թարգմանչաց թիւը: — Առաջին Թարգմանիչք: — Երկրորդ կամ կրտսերագոյն Թարգմանիչք:

Հայերէն դպրութեանց պատմութիւնը կ'աւանդէ, թէ սուրբն Սահակ և Մեսրոպ՝ մեր լեզուին գրոց գիւտը անմիջապէս կատարելէն ետքը՝ ետեւէ եղան աշկերտներ ժողվելու և զանոնք կրթելու. լեզուն սովորեցընելու, և ազ-

գին պիտոյիցը յարմար ծառայութեան վիճակի մը մէջ դնելու։ Ասոնք են որ ընդհանուր անուամբ Թարգմանիչք կը կոչուին։

Այն քսան տարուան միջոցին մէջ՝ որ ընդ գիւտ գըրոյն և Արշակունեաց թագաւորութեան իյնալը և Հայաստանի Պարսից բռնութեանն ոտնակոխ ըլլալը, անտարակոյս բազմաթիւ աշակերտներ հասուցած պիտի ըլլան՝ Հայաստանի սոմէն կողմերը հաստատուած վարժաւրաններն։ Բայց անոնց շատին՝ և ոչ իսկ անունը հասած է մեզի, ինչպէս այն դարուն արդիւնք և մեր գրաւորական պատմութեանց պարծանք՝ բազմապատիկ երկասիրութեանցն մնացածներուն ալ՝ ո՛րն որո՛ւն ըլլալը անծանօթ է։

Մենք այնչափ երկար միջոցի մէջ վարժուած աշակերտաց թիւը՝ յերկուս դասակարգութիւնս կը բաժնենք, զումանս առաջին Թարգմանիչք կոչելով, և զայլս երկրորդ կամ կրտսեր Թարգմանիչք։ Առաջին սեպուած են անոնք որ սրբոյն Մեսրոպայ Հայերէն գիրը հնարած կամ կատարելագործած ժամանակ՝ բաւական հասակ ունէին, և կրնային իրենց վարդապետացը օգնական և գործակից ըլլալ՝ ի Թարգմանութիւնս։ Իսկ կրտսերագոյն Թարգմանիչք անոնք են՝ որոնց համար կ'աւանդուի թէ առաջին Թարգմանչաց աշակերտներ էին, և անոնց քով իրենց ուսումը կատարէն ետքը՝ զրկուեցան իրենց վարդապետներէն յայլ և այլ քաղաքս, աւելի հմտանալու այն արուեստին։ Այս կարծեաց ստուգութեան երաշխաւորութիւն կրնանք սեպել այլ և այլ ժամանակակից պատմագրաց խօսքերն։

Ասոնց վրայ՝ գրուածքիս տանելուն չափ՝ համառօտ տեղեկութիւն մը տանք։

Վառաձայուն թագաւոր ըստ խնդրոյ Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ մասնաւոր արքունական հրամանով մը պատուիրեց որ բոլոր Հայոց աշխարհքին մէջ ուշիմ և իրենց ապագայ յառաջագիմութեան վրայ յոյս տուող մանկունք ընտրուին ու դրկուին առ թագաւորն: Հրովարտակը՝ իւր ազդեցութիւնն ունեցաւ. ու Մեսրոպայ և Սահակայ պատրաստած վարժարանաց մէջ ցրուեցան մանկունքն՝ յունական, ասորի և պարսիկ լեզուաց գիտութեան զբաղելու, (որովհետև այն լեզուներն էին ժամանակին մեր մէջը գործածական բարբառները). ու նոյն միջոցին իրենց վարդապետացը հետ աշխատիլ՝ հայերէն գրոց գիւտին համար: Երբ Ս. Մեսրոպայ իւր փափաքած խնդրոյն հասաւ, թագաւորն սուրբ հայրապետին հետ մէկտեղ հրաման տուաւ որ այն գրերուն աշակերտող քաջավարժ մանկունքն առաջ անցնին, և անոնցմէ ընտրեցան վաթսուն հոգի, որոնց համար ժամանակին ամէն պատմիչքը՝ տրամախոհք, քաջուշեղք, փափկավանդք, երկարողք, կատարեալ և ամենայարմար անունները կու տան:

Թագաւորը՝ իւր բոլոր արքունական գանձը, ոյժն ու ազդեցութիւնը՝ անոնց ու աշխարհին յառաջագիմութեանը կը գործածէր. անոնք ալ թագաւորին ջանիցն ու փութոյն արժանաւոր կ'երևնային. Հայաստան հայրենեաց ուսումնական յառաջագիմութեանը համար ամէն ջանք, ամէն աշխատութիւն դիւրին կ'երևնար իրենց աչքին. « Գումարէին, հանդերձէին, յաղթանակէին, երկայնաձիգ ճանապարհ հորդէին, 'ի ծովս ընթանային, 'ի թևս թեթևս թռչէին, յերիվարս փայտակերտս ելանէին » 'ի սասանուտ դաշտս անհաստատս յածէին, զմահ քան ըզկեանս միշտ ընտրէին, աներևոյթ նպատակի ուշ ունէին »: Ան ատեններն էր որ յԵդեսիա, 'ի Կեսարիա, Աղեքսանդրիա, Աթէնք, Հռովմ, Բիւզանդիոն ճանապար-

հորդութիւններ կ'ընէին. ու ամէն տեղ արժանաւոր պատիւ և մեծարանք գտնելով, ժամանակին ուսումնականացը մէջ համբաւաւոր, ու անոնցմէ շատերէն գերազանց երեւնալով՝ ինչուան ոմանց նախանձու ալ առիթ տուած են: Իրենց հօն ունեցած ուսումնական աշխատութիւններն՝ այսպէս կը համառօտէ գրեթէ ժամանակակից անձ մը. « Ժրանային, տընէին, աշխատէին, ուսանելով, կրթելով, վարժելով, վաստակելով, պատրաստելով զանձինս յերկս օգտակարս և 'ի գործս շահաւէտս. ոմանք զտառից գծագրութիւնս շահաւորեալ, ոմանք զիմաստս հաւաքեալ՝ զուսումնականն, զբնաբանականն, զհամարողականն, զերուժշտականն, զաստեղագաշխականն, զքերականն և զքերթողական, զգործնականն և զտեսական իմաստասիրութիւն: Ոմանց հաւասարէին գիտութեամբք, քան զոմանս վեհագոյնք երևէին, ոմանց զարմանալիք թուէին... ընդ ոմանս դասէին քննութեամբ, զոմանս պատասխանուոյ արժանի ոչ համարէին, հարցասէրք, բանասէրք, ընթերցասէրք »:

Ի Բիւզանդիոն՝ կայսրն Թէոդոս, ու Ատտիկոս և Սիսիննիոս հայրապետք՝ իրենց արժանաւոր առատամտութեամբ մեծարեցին այն օտարական հանճարները, որոնք քիչ մը ատեն Յունաստան կենալով, ոչ միայն յոյն եկեղեցւոյ բոլոր փառքը 'ի Հայս փոխադրելու աշխատութիւնն վրանին առած էին, այլ և յունական լեզուին կատարեալ գիտութեամբը՝ զամէնքը կը զարմացընէին: Անյաղթն Դաւիթ իւր յունական իմաստասիրութեամբը՝ յաղթութեան պարծանքը կը յափշտակէր. Խոսրով յոյն եկեղեցեաց մէջ՝ սրբոյն Բարսղի օրհնութիւնները կը կարդար. Մամբրէ՝ Ոսկերեբանի ճառերը կ'արտասանէր. Ղազար և ուրիշներն ալ այնչափ խորամուլք էին յունականին գիտութեանը մէջ՝ որ Աթենացի կոչուելու պարծանքը կը ստանային:

Այն երկար ու դժուարին ճանապարհորդութիւնները լմեցընելու ատեննին՝ իրենց բարերար Վռամշապհոյ

մահը լսեցին. իմացան թէ իրենց թողած Հայաստանը չէր որ կը սպասէր իրենց, և որուն անձկանօքը կը մաշէին. պարսկական բռնութիւնն ակսած էր զօրանալ. հաւատք իրենց նախկին մաքրութիւնն ու սրբութիւնը՝ աշխարհային շահուց և փառաց զոհելու վտանգի մէջ էր. անոր համար կը փութային ժամ մը առաջ դառնալ իրենց հայրենիքը. տեսնել հոգեւոր ծնողքին, և գէթ անոնց տեսութեամբը սրտերնուն ցաւը մեղմացընել. իրենց գիտութեամբն և յառաջադիմութեամբ՝ վրանին աշխատող արդիւնաւոր Հանճարները մխիթարել:

Սակայն բոլորովին տխուր տեսարան մը կը սպասէր իրենց Հայաստանին մէջ: Կը դառնային իրենց հայրենիքը. և ահաւասիկ տխուր մահն հողոյ աւանդած էր իրենց սիրելի վարդապետը՝ զսուրբն Սահակ և զՄեսրոպ: Այն ցաւին վրայ՝ ուրիշ դժնդակ տագնապ մըն ալ կը հասներ երանելի թարգմանչաց վրայ, ընտանի երկպառակութիւն մը Հայաստանին մէջ, ու անոր հետեանք կրօնական պատերազմն ընդ Պարսս:

Այնպիսի սպառնացող ահաւոր չարեաց առջևն առնելու համար՝ Հայաստան աղիտից և թշուառութեանց թատր կը դառնար. և մոգութիւնն այն ատեն միայն ամօթապարտ կ'ըլլար՝ երբ Հայաստանի որդիքը թէ՛ 'ի զինուորական և թէ՛ յեկեղեցական դասուէ՝ իրենց արեամբը փրկութեան զոհ կ'ըլլային հայրենեաց համար:

* * *

Այս քաղաքական մեծ յուզմանէն զատ, որով կործանման վերահաս վտանգի մէջ էին հայրենիք, ուրիշ դժբաղդութիւն մ'ալ կը սպասէր թարգմանչաց. — իրենց ազգակցաց տգիտութեան և նախանձու հետեանք կրելիք դառն հալածանք մը: Իրենցմէ շատին գրուածներէն, և մանաւանդ Փարպեցւոյն առ Մամիկոնէից իշխանն Վահան ուղղած նամակին խօսքերէն՝ այնպիսի բացայայտ

ակնարկութեանց կը հանդիպինք ժամանակին արեղայից վրայ, որ դժբաղդաբար շատ հեռի են անոնց ուսումնաւորութեան և առաքինի քաղաքավարութեան վրայ լաւ տպաւորութիւն մը ազդելէն: Որչափ թարգմանչաց վրայ ամենընտիր սիրտ և եռանդուն գործունէութեան ջանք մը կը նկատենք ազգին մտաւոր և բարոյական զարգացմանն ու յառաջադիմութեանն օժանդակելու՝ այնչափ ալ իրենց անուանն ու համբաւոյն նախանձորդ ու մախացող թշնամեաց վրայ, — զի հարկ է այս անունով կոչել զիրենք, — հակառակամարտ ու յարատե փոյթ մը զիրենք և ուսումնին անպատիւ ընելու, այս վախճանին և նպատակին հասնելու համար նաև անարժան միջոցներու և զինուց կիրառութեամբ:

Սահակայ և Մեսրոպայ, իրենց խնամոտ և հայրագութ դաստիարակաց կենդանութեանն ատեն՝ դժուարին էր որ հակառակողք կարենային իրենց դիտմանն հասնիլ. այլ այն մեծ և հռչականուն վարդապետաց մահը՝ իրենց աշակերտացն երկարատե հալածանաց և նեղութեանց սկզբնաւորութիւն պիտի ըլլար. որով թէ՛ իրենք և թէ՛ հայրենիք պիտի փնասէին: Ուստի և իրաւամբ կը փնտռէր զանոնք Խորենացի՝ հառաչանաց արտասուօք Պատմութեան գրոցը վերջը սրտառուչ խօսքեր նուիրելով անոնց անմոռանալի յիշատակին, և որ դարէ դար աւանդուելով՝ մինչև առ մեզ հասան. « Ողբամ զքեզ, կ'ըսէր, Հայոց աշխարհ. ողբամ զքեզ, հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն. զի բարձաւ թագաւոր և քահանայ, խորհրդական և ուսուցող. վրդովեցաւ խաղաղութիւն, արմատացաւ անկարգութիւն, դրդուեցաւ ուղղափառութիւն, կայկայեցաւ տգիտութեամբ չարափառութիւն: Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի Հայաստանեայց, խրթնացեալ 'ի բարեգարդութենէ բեմբին, 'ի քաջէն գրկեալ հովոռէ և հովռակցէ »: Ու խօսքը յառաջ տանելով. « Եւ մինչ նոքա զմերն յուսային դարձ, և պատուասիրել իմով ամենիմաստ արուեստիւս և կատա-

րելագոյն յարմարութեամբս, համայն և մեք փութապէս դիմեալք 'ի Բիւզանդիոյ, յուսայաք հարսանեաց պարել՝ անվեհեր երանութեամբ կրթեալք, և առագաստի. ասել երգս, արդ փոխանակ խրախճանութեանն՝ 'ի վերայ գերեզմանի ողբս ասելով ողորմելի հառաչեմ. ուր և ոչ տեսութեանն ժամանեցի աչաց նոցա կափուցմանց, և լսել զվերջին բարբառն և զօրհնութիւն: Այսպիսի անձկաւ հեղձամղձուկ եղեալ՝ վտանգիմ կարօտութեամբ մերոյ հօրն: Ո՞ւր է քաղցր աչացն հանդարտութիւն... ո՞ւր զուարթ շրթանցն ժպտումն առ բարի աշակերտացն հանդիպումն. ո՞ւր խնդամիտ սիրան ընդունող արբանեկաց. ո՞ւր երկայն ճանապարհաց յոյս հեշտացուցիչ, աշխատութեանցն հանգուցող: Կորեաւ ժողովողն, թաքեաւ նաւահանգիստն, ելիք օգնականն, լռեաց ձայնն յորդորեցուցիչ: Ո՞վ այսուհետեւ զմեր յարգեսցէ զուսումն. ո՞վ ուրախացի ընդ յառաջադիմութիւն աշակերտիս, ո՞վ ըզհայրականն բարբառեսցի զուարճութիւն, մասամբ ինչ յաղթահարեալ յորդուոյս: Ո՞վ կարկեսցէ զյանդգնութիւնն ընդդէմ առողջ վարդապետութեանն հակառակ յարուցելոցն. որք ամենայն բանիւք քակտեալք և քայքայեալք... զծիծաղիլն զմեւք և զարհամարհելն իբրու զանհաստատնովք, և որ ոչինչ պիտանացու ունիցի արուեստ: Ո՞վ զնոսա ըմբերանեցէ սաստելով, և զմեզ սփոփեսցէ գովելով, և չափ դնէ բանի և լռութեան... Ոչ գիտեմ եթէ զիարդ յարմարեցից զողբերգութիւնս, և կամ զո՞վ արտասուեցից... Զհայրն իմ և զքահանայապետ... զծնո՞րն իմ աղբիւր վարդապետութեան, զարդարութեանն առողջող, և հեղեղաւ զամբարշտութիւնն սահմանելով. եթէ զիս երաշտացեալ և թարշամեալ պապութեամբ արբուցման խրատու »:

Ուրիշ մ'ալ՝ ժամանակաւ ոչ այնչափ կրտսերագոյն, հետեւեալ խօսքերով կը նկարագրէ սրբոց թարգմանչաց ողորմ վիճակը, յետ դարձի նոցա յուսումնական և 'ի բազմաշահ շրջագայութեանց. « Վաճառականք մեր հո-

գեորք, կ'ըսէ, յորժամ դարձան 'ի մեծայած ուղեորութենէն, ոչ գտին զառաքիչսն իւրեանց. զի վախճանեալ էին սուրբն, և բարձեալ թագաւորութիւնն. քայքայեալ վայելչութիւնն և սպառեալ ուսումնասիրութիւն... նսեմացեալ ճշմարտութիւն և զօրացեալ ստութիւն: Վասն որոյ ողբա առեալ հառաչէին, հաշէին, արտասուա յաչաց կաթեցուցանէին, ձեռն 'ի ծնօտի հարեալ ողբային... 'ի զուր ժրացաք, ասէին, ունայն վաստակեցաք, յանպէտ ջանացաք, ընդ վսյր իմաստնացաք, յանշահս դեգերեցաք: Աւաղ երկայնութեան ճանապարհին, մեծագոյն տքնութեանն, յոլով աշխատութեանն, 'ի ծովու ալէկոծութեանն, 'ի ցամաքի վաստակելոյն, մեծագին բեռանց կապելոյն: Վաճառականքս պատրաստք, և վաճառականք չեն 'ի միջի. պսակքն մերձ, և պսակադիրքս յօժարք, և որք պսակինն չիք առաջի. բանքս 'ի բերան և բանաբերքս իմաստունք, և խնդրողք բանի ոչ երևին: Վարդապետք հուպ և ուսումն ազնիւ, և աշակերտեալք ոչ հանդիպին »:

Այս հակառակութիւնն այնչափ բռնացաւ, որ թարգմանիչք ալ չկրցան հանդուրժել. ուստի և ոմանք 'ի նուցանէ լաւագոյն համարեցան թողուլ քաղաք, եկեղեցի, վանորայ, տեղիք բնակութեան և ուսմանց, և անապատներու լիութեան՝ անձաւաց միայնութեան մէջ ողբալ թէ՛ իրենց և թէ հայրենեաց վիճակը: Եղիշէ հետեւող կ'ըլլար անոնց՝ որոց երկնակրօն քաղաքավարութիւնն կը ստորագրէ ոսկեղէն լեզուովը. « որ խոյս տան 'ի խորս և 'ի ստորոտս անապատ վայրաց, զի տեսանեն զաշխարհս լի ամենայն չարեօք »: Այսպէս նաև ուրիշ շատերն:

Եղան և այլք՝ արիաբար նահատակողք, ինչուան վերջի շունչերնին մաքառելով. թէպէտ վերջապէս բռնադատուեցան տեղի տալ հալածչաց բազմութեանն և ուժգին կրից՝ ասպարիզէն քաշուելով: Փարպեցին առ Վահան գրած թղթին մէջ՝ համառօտ բայց ազդու խօսքով և լե-

զուով քանի մը դէպք մէջ բերէ, ինքզինքն ալ կրողաց և յանիրաւի հալածուողաց թուոյն մէջ խառնելով. « Եւրանելի փիլիսոփոսն Մովսէս, կ'ըսէ, որ արդարեւ մինչ դեռ էր 'ի մարմնի' ցանկ երկնային զօրացն էր քաղաքակից, ոչ ապաքէն տեղւոյն 'ի տեղի արեղեանդ հալածական արարին: Ո՛չ զլուսաւորիչն և զտգիտահալած զգրեանն նորա առ անգիտութեանն փաքաղիկէս կոչէին, և այլ բազում ինչ իրօք թշնամանեալ՝ յետոյ ապա յաղագս այլոց ամօթոյ զխաբէական զեպիսկոպոսութիւնն նման դեղոց մահու արբուցեալ սրբոյն հեղձուցին... Զոսկերսն 'ի գերեզմանէն հանել տային և 'ի գետ արկանել »: — « Եւ զհրեշտականման այրն զՏէր՝ նոյն անհանգիստ հալածանօք վախճանեցուցանելով, որք և այժմ դեռ ևս անյագութեամբ գինով ընդ մեռելոյն կազին »: Նոյնպէս վարուեցան, կ'ըսէ, և « ընդ անարատ և ամենեցունց յարգելի յոյս Տէր Խոսրովիկ, զայս և ընդ Տէր Աբրահամ և ընդ այլս բազումս, որոց ոչ բացեալ 'ի բարերան զլեզուս իւրեանց... խստագոյն վշտիւ վախճանեցան »: Ուրիշ յիշատակագիր մ'ալ հետեալ խօսքերով՝ երանելի թարգմանչաց տխուր վիճակը կը նկարագրէ. « Յետ փոխման սրբոյն եկին աշակերտք նոցա յԱթենայ, ճոխացեալ և փարթամացեալ ուսմամբ. Մովսէս քերթողն, և Դաւիթ Անյաղթն, Մամբրէ Վերծանողն, և Նղիշ Պատմագիր, Ղազար Փարպեցի և Նզնակ Կողբացի, Ստեփանոս Ասողիկն և այլք ուսմանք: Եւ ոչ ժամանեալ սուրբ հարցն ի կենցաղս, ողբս առեալ լացին 'ի վերալ գերեզմանացն, և նստան լուսթեամբ. անընդունակ լեալ 'ի խստապարանոց... ազգէս Հայոց »:

*
* * *

Վահանայ մարզպանութեանն ատեն պարսկական գըրգըութեանց հանդիսարան եղող Հայաստանը՝ քիչ մը ա-

տենուան համար իւր հանգստութիւնը գտնելու բաղդը կ'ունենար, որով և թարգմանչաց ալ ժամանակ և պատեհ կու տար իրենց ուսումնական զբաղմանց ետեւէ ըլլալու :

Թարգմանչաց գլխաւոր երկասիրութիւններն՝ թարգմանութիւնը ըլլալով, անոնց վրայ զատ պիտի խօսինք : Բայց որովհետեւ գտնուած են մէջերին այնպիսիք ալ՝ որ ինքնագիր երկասիրութիւններ թողուցած են, կարգաւ մը անոնց վրայ խօսինք համառօտիւ, և նախ անոնց թուոյն վրայ :

Թարգմանչաց թուոյն վրայ՝ որոշ տեղեկութիւն չենք կրնար ունենալ. բայց որովհետեւ զանազան դպրոցներու մէջ և այլ և այլ ատեն կրթուեցան, մեզի կ'երևնայ թէ սուրբն Մեսրոպ և Սահակ՝ բոլոր Հայաստանի մէջ եղող դպրոցներու մէջ իրենց արժանի բազմաթիւ աշակերտներ ունեցած պիտի ըլլան. որոնց շատին և ոչ անունը ինչուան մեզի հասած է : Գրոց մէջ յիշատակուողներն ասոնք են .

Առաջին աշակերտք

ՅՈՎՍԷՓ 'ի Վայոց Ձորոյ, որ կաթուղիկոսական աթոռոյ արժանի եղաւ, և Արտաշատու ժողովոյն մէջ նախագահ բազմեցաւ, ինչպէս իր ընկերակիցն Կորիւն վկայէ . « Գլխաւոր վերականգու տեղապահս յայտ արարին, կ'ըսէ, հարցն կատարելոց : Որոց առաջին Յովսէփ՝ գլխաւոր ժողովոյն » .

Յովսէփայ հետ վերականգու և տեղապահ կարգեցաւ նաև .

ՅՈՎՀԱՆ, որ սրբոց Ղևոնդեանց մահուընէն ետքը՝ Տիգրան քաղաքին մէջ Քրիստոսի յուսոյն համար այլ և այլ չարչարանք քաշելով՝ խոստովանող կոչուեցաւ : « Ժրկրորդն այլ աշակերտ, կ'ըսէ նոյն Կորիւն, Յովհան աւուն, այր իսկ սուրբ, վարդապետասէր և ճմարտապա-

սում. որում դէպ լինէր յետ վախճանի սրբոյն՝ բազում և ազգի ազգի փորձութեանց և կապանաւոր վըտաց մենամարտիկ երկպատական բռնութեանն 'ի Տիգրոն քաղաքի՝ վասն Քրիստոսի յաղթութեամբ տարեալ համբերեաց » :

ՂԵՒՈՆԴԻ երէց 'ի Վանանդայ, որ իր երկնաւոր ուժովը, աստուածաւէր սրտով և հրեղէն լեզուով պարսկական մոգութիւնը Հայաստանէն վճռեց, և աստուածազդեցիկ խօսքերովը Վարդանայ բանակը քաջալերեց, փառաւոր մահուամբ մը՝ թէ՛ իրենց և թէ՛ Հայրենեաց անմահ փրկութիւնը ստանալու : Այս մեծ ու փրկարար ծառայութենէն առաջ, այլ և այլ ուսումնասիրական սպասաւորութիւն ալ մատուցած է ազգին : Ինքն էր գլխաւոր այն աշակերտաց՝ զորս Մեսրոպ մէկտեղ Մելիտինէ քաղաքը տարած էր, և Անատոլիս զօրավարին խնդրանօքը՝ քաղաքին Ակակ եպիսկոպոսին քով թողած էր : Մեսրոպ Նաղազումք անապատին մէջ՝ առաջին դասու աշակերտաց ուսումը բովանդակել տալէն ետքը, նոյն տեղւոյն վերակեցու կարգեց զՂեւոնդ. որ լսելով թէ իւր ընկերներէն ոմանք 'ի Բիւզանդիոն գտնուելով՝ հոն թարգմանութեանց և հելլեն լեզուին ուսմանը կը պարապին և վախճալով որ չըլլայ թէ ինքն անոնցմէ վար մնայ, Կորեան հետ մէկտեղ՝ առանց իրենց վարդապետաց կամքը հարցընելու՝ 'ի Բիւզանդիոն գնաց և ուրիշներուն պէս մեծ պատիւ գտաւ քաղաքին Մաքսիմինոս եպիսկոպոսէն : Անկէց նիկիական և նիքսոսի տիեզերական ժողովոց կանոններով և Աստուածաշուկն գրոց ընտիր օրինակներով՝ դարձաւ իւր վարդապետացը քով. « Յետ ժամանակի 'ի մէջ անցանելոյ, կ'ըսէ Կորիւն, դէպ լինէր ոմանց եղբարց 'ի Հայաստան աշխարհէս դիմել 'ի կողմանս Յունաց, որ և Ղեւոնդէս առաջնոյն անուն էր, և երկրորդին Կորիւնս, և մատուցեալ յարէին յնզնիկն, իբր առ ընտանեզոյն սննդակից 'ի Կոստանդինական քաղաքին. և անդ միաբանութեամբ հոգեւոր պիտոյից զխըն-

դիրն վճարէին: Որոց յետ այնորիկ հաստատուն օրինակօք աստուածատուր գրոց և բազում շնորհագիւտ հարց յետ այնր աւանդութեամբք, և նիկիական և եփեսոսական կանոնօք դային երևելով յաշխարհին Հայոց. և առաջի դնէին հարցն՝ զբերեալ կտակարանս եկեղեցւոյ սրբոյ » .

ԵԶՆԻԿ } որոնց վրայ մասնաւոր գլխով պիտի խօսուի
ԿՈՐԻԻՆ } սինք:

ՄՈՒՇԷ Տարոնեցի } Երբոր Մեսրոպ ուզեց ան-
ՏԻՐԱՅՐ Խորձենացի } ձամբ 'ի սփիւռս հեթանոսաց երթալով քարոզել ու սովորեցնել, հետն առաւ նաև այս երկու անձինքը, զՄուշէ Տարոնեցի և զՏիրայր կամ Տէր Խորձենացի, որոնց համար պատմիչն կը վկայէ թէ էին սուրբք և զուարթագոյնք. և թէ անոնց հետ կային նաև շատ աշակերտներ, « զոր չեմք բաւական ըստ անուանցն նշանակել » : Փարպեցին ալ կը զրուցէ թէ սուրբքն Սահակ՝ Մեսրոպայ օգնական տուաւ « արս բանիքունս և մտացիս 'ի քահանայից Հայոց, որք էին և նոքա սակաւ մի մերձաւորեալք 'ի յունարէն հեգենայսն, ... որոց անուն էր Տէր 'ի Խորձենոյ և Մուշէ 'ի Տարոնոյ. որոց օգնելով՝ զօրէր երանելին Մաշթոց » : Նոյն պատմիչը առ Մամիկոնեան Վահան գրած թղթին մէջ կ'ըսէ. « Զհրեշտականման այրն զՏէր (Խորձենացի) նոյն անհանգիստ հալածանօք վախճանեցուցանելով » :

Որիչ է ի սմանէ Տէր՝ զոր կը յիշէ նոյն Կորիւն. « Յետ այսորիկ, կ'ըսէ, առնոյր հաւանութիւն երանելին Մաշթոց, որպէս զի Տէր եպիսկոպոսն ի կայենականսն, և նա ի սփիւռս հեթանոսաց զբանն կենաց սերմանիցեն » : •

ՅՈՎՍԷՓ Պաղնացի } Այս երկու անձինքը՝ Թարգ-
ՅՈՎՀԱՆ Եկեղեցացի } մանչաց մէջ գլխաւորներէն կը սեպուին արժանապէս, և սրբոյն Մեսրոպայ հօր աջակից եղած 'ի հրահանգել զաշակերտս, և 'ի Թարգմանութիւնս գրոց սրբոց: Կորիւն, Խորենացի և Ղազար՝ միաձայն են այս վկայութիւնը տալու անոնց համար:

Կորիւն կ'աւանդէ թէ Մեսրոպ աստուածային օգնութեամբ հայերէն տառից պակասութիւնը գտնելէն ետքը, հոն մէկէն 'ի Սամա, « Ի թարգմանութիւնս դառնային հանդերձ արամբք երկու՝ աշակերտօք իւրովք, որոց առաջնոյն Յովհան անուն կոչէին յեկեղեցեաց գաւառէն, և երկրորդին Յովսէփ անուն 'ի Պաղանական տանէն, և եղեալ սկիզբն յառակացն Սողոմոնի » : Նոյնը կը զրուցէ նաև Խորենացի. « Իսկոյն 'ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսանելով յառակաց, բովանդակ զքսանեւերկու յայտնիսս, և զնոր կտակս յեղուլ 'ի հայ բան. նաև աշակերտք նորա՝ Յովհան եկեղեցացին և Յովսէփ Պաղնացի » :

Վերջը երբ Մեսրոպ Գուգարաց աշխարհէն դարձաւ, Եզնըկայ հետ մէկտեղ Միջագետաց Եդեսիա քաղաքը շրջկեց զՅովսէփ Պաղնացի, « զի որ միանգամ գտցի անդ գիրք ասացեալ հարցն առաջնոց, թարգմանեալ 'ի մեր լեզուս՝ բերցեն փութով », որպէս զի ետքը նոյն վախճանաւ նաև 'ի Բիւզանդիոն ղրկէ զանոնք : Որք Եդեսիա երթալնէն ետքը՝ քանի մը սուտագրոյցներէ լսելով թէ սուրբն Սահակ և Մեսրոպ կը պատրաստուին ուրիշները ղրկել 'ի Բիւզանդիոն, առանց հրամանի հոն գնացին. և « նախանձաւորս բարեաց եղեալ ուսմանց, և քաջ վարժեալ հեղին դպրութեամբ՝ ձեռնարկեցին 'ի թարգմանել և 'ի գրել » : Սոյն դէպքը՝ հետեւեալ խօսքերով կ'աւանդէ Կորիւն. « Դէպ լինէր եղբարս երկուս յաշակերտացն յուղարկել 'ի կողմանս Ասորւոց, 'ի քաղաքն Եդեսացւոց, զՅովսէփ՝ զոր 'ի վերոյն յիշեցաք, և երկրորդն Եզնիկ անուն՝ յԱյրարատեան գաւառէ 'ի Կողբ գեղջէ, զի յասորական բարբառոյն՝ զնոցին հարցն սրբոց զաւանդութիւնս, հայերէն գրեալս դարձուցեն : Իսկ թարգմանչացն հասեալ ուր առաքեցանն, և կատարեալ զհրամանսն, և առ պատուական հարսն առաքեալ, անցեալ գնացին 'ի կողմանս Յունաց. ուր և ուսեալք և տեղեկացեալք՝ թարգմանիչս կարգէին ըստ հեղինական լեզուին » : Անկէց Հայաստան

դառնալնէն ետքը՝ Տարոնոյ Աշտիշատ քաղաքին մէջ գտան իրենց վարդապետներն, ու Եփեսոսի ժողովոյն թղթոցն ու կանոնաց հետ մէկտեղ՝ աստուածաշունչ գրոց ստոյգ օրինակ մըն ալ մատուցին անոնց. « Զոր առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրովպայ, դարձեալ թարգմանեցին ըզմիանգամ թարգմանեալն, փութանակի հանդերձ նոքօք վերստին յօրինել նորոգմամբ » :

ԵՆՈՎՔ | ԵՐԲՈՐ ՄԵՍՐՈՎ Աղուանից լեզուին գրերը **ԴԱՆԱՆ |** գտնելով՝ պիտի դառնար 'ի Հայաստան՝ հոն անոնց վրայ վերակացու թողուց իւր աշակերտներէն երկու հոգի՝ զԵՆՈՎՔ և զԴԱՆԱՆ, որոնց համար վրկայէ Կորին. « արք կրօնաւորք և յառաջադէմք յաւետարանական սպասաւորութեան » :

ԵՐԵՄԻԱ, սրբոյն Սահակայ սարկաւազապետը զոր կ'անուանէ Կորին այր սուրբ և բարեպաշտօն, որ և թաղեց իր սուրբ հայրապետը 'ի Տարոն գաւառի :

ԹԱԴԻԿ կամ **ԹՈՒԴԻԿ**, սրբոյն Մեսրովպայ աշակերտը . որ երջանիկ մահը մօտեցած տեսնելով, իր աշակերտացը մէջէն գլխաւոր դաս մը կը կազմէր. և այն ժողոված աշակերտներուն մէջէն երիցագոյններէն մէկն էր Թագիկ « այր զգաստ՝ և զգուշագոյն հրամանաց վարդապետութեան » . որ վարդապետին մահուընէն ետքն ալ՝ անոր տեղապահութեանը պաշտօնն ըրաւ : Իրեն ընկերակիցք էին Յովսէփ՝ որ թերևս գատ չէ 'ի համանուն եպիսկոպոսէն զոր վերը յիշեցինք, և Յովհան, որոց համար կը վկայէ Կորին. « Վերակացուս ժողովրդեան ըստ յայտնութեան սուրբ հարցն՝ զՅովսէփ և զՅովհաննէս կացուցանէին արս ճշմարտասէրս և ողջախոհս . որոց դէպ լինէր յետ վախճանի սրբոցն ազգի ազգի փորձութեանց 'ի վերայ եկելոց 'ի բռնաւորաց, մենակուիլ մենամարտիկ 'ի Պարսս 'ի Տիսպոյն քաղաքի վասն Քրիստոսի . որոց և զխոստովանողական անուն ժառանգեալք, 'ի նոյն վերակացութիւնն վարդապետութեան դառնային յերկիրս Հայոց » :

ԳՆԻԹ՝ Դերջանայ եպիսկոպոսը, որ 'ի Շաղազոմս իրենց ուսումը կատարող գլխաւոր աշակերտաց մէկն էր :

ԱՐՁԱՆ արծունի, որ ուրեք Արջեւան կամ Արդեւան ալ կոչուած է, ընկերակից Կորեան. և անշուշտ զատ է համանուն Արձան կամ Աղան արծրունիէն, զոր անանուն պատմիչ մը՝ կրտսերագոյն թարգմանչաց կարգէն կը սեպէ : Այս հասակաւ երիցագոյն և ուսմամբ հմտագոյն Արձանը՝ առաջին աշակերտաց մէկն է, որ Յովհաննու Եկեղեցացւոյն հետ թարգմանութեան պատճառաւ գնաց 'ի Կեսարիա, որոնց համար կ'ըսէ Խորենացին. « Կանխադոյն առաքեալ էր (գնոսա) մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ, որոց յուլաբար ուղեւորեալ և ծուլաբար դեգերեալք՝ պարապեցան 'ի Կեսարիա » :

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Տարոնացի. սրբոյն Մեսրոպայ աշակերտաց հետ յիշատակուած կը գտնենք հին յիշատակաւանի մը մէջ. « Գտաք, կ'ըսէ, այլ պատմութիւն մի հնագոյն և անվերծանելի, որ շարունակաբար անցուցեալ էր 'ի գիր զյաջորդութիւն սուրբ առաքելոյն Բաղէսոսի 'ի Կեսարիա Կապադովկացոց վիճակին 'ի Թէոփիլոսէ աշակերտէ առաքելոյն, գրեալ հանդերձ ժամանակագրութեամբ. և անուն նորին Ստեփանոս Տարաւնացի, որ էր աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայ » ¹ :

Ասոնցմէ զատ առաջին աշակերտաց կարգէն կը սեպուի Ղազարիկ կամ Ղազրիկ անունով մէկը, որ այլ է 'ի Փարպեցւոյն :

Երկրորդ աշակերտք

Երկրորդ կարգի աշակերտք, որոնց վրայ՝ մեր գրոց մէջ բաւական պատմական ծանօթութիւն և անուանի երկասիրութիւններ գտնելնու համար՝ մասնաւոր պիտի խօսինք, ասոնք են .

1. Աբգար, ամսագիր Էջմիածնի, Ա տարի, 403 :

Դաւիթ Անյաղթ .
 Գիւտ կաթուղիկոս .
 Յովհան Մանդակունի .
 Եղիշէ .
 Մովսէս Խորենացի .
 Մամբրէ Վերծանող .
 Ղազար Փարպեցի .

Եզրաւ Անգեղացի, զոր տմանք 'ի պատմըաց Խորենացւոյ աշակերտ կը սեպեն, և որուն համար կ'ըսեն թէ « բազմացոյց զդասս ճարտասանաց » :

Ասոնցմէ զատ կը յիշատակուին անորոշ ժամանակաւ, և առանց ո՛ր դասուն վերաբերելուն .

Խոսարով, որուն համար կը յիշատակուի թէ գրած ըլլայ զպատմութիւն վարուց սրբոյն Սահակայ հայրապետի և 'ի նոր Զուղա պահուած ձեռագրաց թուոյն մէջ կը յիշուի գիրք մը հետեւեալ խորագրով. « Խոսարովայ թարգմանչի՝ պատմութիւն սրբոյն Սահակայ » : Չեռագրաց ցուցակի մը մէջ ալ կը հանդիպինք (Մատենադարան Էջմիածնի, թիւ 920) . « Արտասանութիւն Խոսարովայ թարգմանչի 'ի մենամարտութիւն Դաւթի և Գողթաթու » . և սկզբնաւորութիւնն է « Պատերազմական հանդիսիցն գումարք » : Իրեն կ'ընծայուի դարձեալ Զրորհնեաց կանոնին թարգմանութիւնն 'ի յունէ : Պատառիկ մը կայ առ մեզ « վասն կարգի կաթուղիկոսաց » խորագրով որ Խոսարովու կը կարծուի :

Յովհաննէս .

Արքահամ կամ Արքի . Եղիշէ իր պատմութեան գրոց մէջ կը յիշէ զԱբրահամ խոստովանող՝ ընկեր Ղեւոնդեանց 'ի գերութեան : Կը գտնենք տեղ մը հետեւեալ համառօտ տեղեկութիւնն . « Արեւելեան վկայիցն պատմութիւնք, որ թարգմանեցաւ յԱբրահամ խոստովանողէ, մինչ բանդարկեալ կայր 'ի Պարսիկս, 'ի պարսիկ լե-

զուէ » : Մեր մատենագրութեան մէջ, ինչպէս ծանօթ է բանասէր հմտից, կայ համանուն երկասիրութիւն մը, արժանաւոր հինգերորդ դարու ոսկեղէն լեզուին, և որ արդէն հրատարակեալ է տպագրութեամբ. և յետոյ գըտնուած է նաև ամբողջն՝ ընտրելագոյն ընթերցուածովք¹ : Արծրունին ալ կը յիշատակէ զԱբրահամ և իր պատմական երկասիրութիւնն. « Պատմի այս, կ'ըսէ, 'ի համառօտութեան Աբրահամու խոստովանողի » . թէպէտ և իրմէ մէջ բերուած հատուածը չի վերաբերիր յառաջ յիշուած վկայաբանութեան. այլ մասն է Վարդանայ և իր առաջնորդութեամբ տրուած պատերազմին պատմութեան . « Պատահի 'յառաջ, կ'ըսէ, Շաւասպ Արծրունի . յորոյ վերայ կալեալ և կանչեալ քաջն Վարդան իբրեւ զառիւծ և զկորիւն առիւծու . և առ ուժոյ և երազութեան ձեռինն 'ի վերայ ձգեալ զմիողնին՝ յերկուս կտրէ զՇաւասպն » : Ուրիշ տեղ մ'ալ նոյն պատերազմին առթիւ . « Ի վեր կպռուցեալ զաչս սրբոյն Վարդանայ՝ տեսանէ զանօրէնն Վասակ Սիւնեաց տէր . և զհետ նորա աճապարեալ՝ արկանեն զնա 'ի յամրափակ զինեալ վաշտն 'ի մէջ փղացն . և քաջն Վահան Արծրունի ընդ նմա նիզակակցեալ մեռանին » : Էջմիածնի Մատենադարանին ցուցակաց մէջ ալ կը հանդիպինք (թիւ գրչ. 920) . « Երանելոյն Աբրահամու խոստովանողին ասացեալ 'ի վկայսն արևելից : — Սկսայց այսուհետև պատմել դողալով զչարչարանս որ եկն 'ի վերայ ազգիս մերոյ » :

Անանիա .

Յովնաթան .

Խաչիկ կամ Խաչատուր .

Թաթուր .

Անդրեաս . Անշուշտ զսա ակնարկէ գրչագիր մը հետեւեալ խօսքերուն մէջ . « Իսկ Ափոց եպիսկոպոս դրանն

1. Ի շարս Հայկ. Սփերաց, Հատ. Ի :

արքունի. և Անդրէաս վանական որ զերիս որդիս և զմի դուստր բղեշխին կնքեալ էր և որդեացուցեալ, այր երկիւղած յԱստուծոյ, որ եկեալ էր զկնի տիկնոջն յաշխարհէն Մամիկոնեանց՝ վանական ի Ղազարու վանաց ի յերկրէն Տարաւնոյ՝ և ինքն խարազնագետստ և բոկագնաց եղեալ. սնեալ առ ոտս սրբոյն Սահակայ. և յաւերմանէն Հայոց անդ հասեալ խաղաղեալ կայր. քանզի բազում կործանումն էր հասեալ աշխարհիս Հայոց. յառ և աւար և ի սով և ի գերութիւն մասնեալ Պարսից. և նախարարք Հայոց սպառեալ էին. և Յոյնք ոչ փախստեան տեղի տային գերեացն Հայոց. և ամուրք ոչ պահէին զտագնապեալսն. զի աստուածասաստ էր բարկութիւնն» :

Ու կ'աւանդէ թէ սոյն երանելի այրն Անդրէաս կը փափաքէր սրբոյն Նունէի հետը տարած սուրբ խաչին նշանը՝ այլազգեաց նախատինքէն խալըսել: Առ այն կը բռնադատէր զինքն և Շուշանիկ տիկին, աղաչելով որ « փութանակի առցէ զսուրբ նշանն Նունէի և զայլ եւս բազում ոսկերս սրբոցն ի սրբոյն Գրիգորէ առ նա հասեալ նշխարքն և սպաս եկեղեցեաց և բազում խաչեր: Զայն ամենայն առեալ և երթեալ բառնայր զխաչն Նունէի ի բլրէն. քանզի եկեալ մոզքն տագնապէին զտունն տուն կրակի կացուցանել: Իսկ Զովիկ եղբայր բղեշխին օգնական լինէր տիկնոջն և Անդրիասու. և սպիտակափառ զարդուք զարդարէր զսուրբ նշանն. և բառնայր ի սպիտակ ջորիս և ի ձիս, և յղարկէր յարեմուտս կոյս, դարձարէր ի յամուրս Խաղտեաց: Իսկ սուրբն Անդրէաս ոչ հաւանեաց դարարել ի մէջ ամբոխին. առեալ զխաչն Նունէի և բնակեցաւ ի Սպեր գաւառի 'ի խորշ մի լեւրինն Պարխարու. և կացեալ անդ ամս եւթն՝ մինչև լուաւ զվաղճանն սրբոյն Շուշանկան: Ապա այնուհետև ի տարակոյտ եղեալ տագնապէր, եթէ զինչ աբասցէ ըզսուրբ նշանն Նունէի. և զայլ ոսկերս սրբոցն: Յայնժամ յարուցեալ տեղեկանայր ի տունն Մամիկոնէից. եթէ ո' արդեաւք իցէ կենդանի. և ոչ զոք յընտանի նախարարացն

գտանէր. ապա գտեալ զոմն մանուկ որդի Հմայեկի եղբար Վարդանայ, անուն Գրիգոր, որ բռնացեալ ունէր մանուկն զամուրս Կապուտա լերին և զձորն Երասխա. և զփոքր Բասեան՝ որ այժմ կոչի Վանանդ. և զփոքր ամրոցն Կարնենեաց: Զայս իմացեալ Անդրիասու ցուցանէ նմա զամենայն: Իսկ երանելի մանուկն Գրիգոր ուրախացաւ յոյժ և համարեալ զզաւրս իւր առն և ձիոյ երեք հազարաց. ոչ զանգիտացեալ ի զաւրացն Յունաց որք կային ի Թէոդոսուպաւլիս, այլ առիւծաբար յարձակեալ ընդ մուտ ձորոցն Տայոց պատճառելով զիւր հաւրն Հմայեկի զնշխարսն գտանել. և անցեալ ի յամուրսն Պարխարու, հանդիպի իւրում տենչանացն: Եւ երանելի առն ծերոյն բացեալ զգանձս աստուածայինս, աւանդեաց Գրիգորոյ զամենայն. զի էր այրն մերձ ի վախճանել. և համբարձեալ զձեռս իւր՝ աւրհնեաց զնա և զնշխարո նորա: Եւ աղաչէր զԳրիգոր աստուածաշտութեամբ և հայրենի ուղղութեամբ կալ. և ինքն փառս տուեալ Աստուծոյ աւանդեաց զհոգին. զի էր այր ծերացեալ և անցեալ ժամանակաւք. և բազում վիշտս յաղագս կործանման աշխարհիս Հայոց կրեալ »:

Վարդս. Յայսմաւուրաց մէջ կը կարդանք. « Սուրբն Վարոս՝ երէց եղբայրն Թաթլոյ՝ որ յետոյ Գիւտ կոչեցաւ, բնակեցաւ յանձաւս լերինն՝ որ կոչի Դիցմայրի. խոտաբուտ եղեալ և վայրի միգօք շատանայր ժամանակս բազումս. մինչև գտեալ զնա արք ոմանք ըստ խնամոցն Աստուծոյ, և խնդութեամբ լցեալ անուանեցին զնա Գիւտ: Այլ գտեղի նորա շինեցին վանք, որ մինչև ցայսօր կոչի Գիւտի վանք »: Իսկ Թաթլոյ համար. « Եր փոխանորդ վարդապետութեամբ Թաթուլ սրբոյն Մեսրոպայ և Ղեւոնդի վարդապետացն Հայոց. որպէս ի կամսարակածաց յիշի պատմութեան որ առաւել ասէ քան զՄեսրոպ և զԳառնիկ և զՂեւոնդ: Նաև երանելին Մովսէս քերթողահայրն, ի պատմութեան ուրեմն յիշէ և այսպէս ասէ. « Զայսու ժամանակաւ երանելին Թաթուլ՝ երկրորդ Անտոն. ընդ

վիշապս և ընդ գաղանս բնակեալ ընտանեանայր . և իբրև
 զանմարմին՝ մարմնով հանդիսանայր » . և այլ ոչ ինչ ա-
 ւելի քան զայսոսիկ գեղեցկագոյն հիւսէ պատմութիւնս : . .
 Բարձրագոյն այրն Աստուծոյ քրիստոսագգեաց ճգնաւորն
 Թաթուլ էր ի ժամանակս Թէոփոսի փոքու ծիրանագգեստ
 քրիստոսապսակեալ Թագաւորին Հռոմոց և Յազկերտի
 Պարսից արքայի . որ հակառակ Հայոց շարժեցաւ յազդմանէ
 չարին , և ի սուր և ի գերութիւն մաշեաց զերկիրս Հայոց :
 Իսկ սուրբ Թաթուլ էր ծննդեամբ ի Բղբուջ գեղջէ . և անտի
 գնացեալ բնակեցաւ ի քաղաքագիւղն Տիկոր . որ մերձ է
 յարքայանիստն յԱնի . և պարապեալ ի վարժումն զրոց ,
 սուրբ վարդապետութեամբ լուսաւորէ զբազումս . և շնորհք
 տուաւ նմա յԱստուծոյ՝ որպէս սրբոյն Մեսրոբայ . զոր բո-
 վանդակ որպիսութիւն գտանես ի պատմութեանն կամսա-
 բականաց : Արդ ի սաստկանալ բարկութեան Պարսից առեալ
 զկրտսեր եղբայրն իւր զՎարոս՝ որ այժմ կոչի Գտուկ , յանա-
 պատ փութայր որպէս ի նաւահանգիստ . և եկեալ՝ ի տեղին
 որ կոչի Վիշապաձոր , բնակելով ի նմա խոտաբուտ տընու-
 թեամբ և մերկութեամբ . . . և այսպէս կացեալ բազում ժա-
 մանակս . և ապա առ սակաւ սակաւ խաղաղանայր բար-
 կութիւնն Պարսից : Ընդ այն ժամանակս լինէր կատարումն
 սրբոց Ղեւոնդեանց ի Վարդէսն . և կարմիրն Վարդան
 յԱրտազական դաշտին պատերազմեալ կատարեցաւ ի Քրիս-
 տոս , որդւովն իւրով Զուրայիւ և այլ ազատովք : Եւ
 սուրբն Սահակ փոխի ի Քրիստոս ի Բագրեւանդ գաւառ :
 Արդ ի խաղաղանալ խռովութեանն Պարսից՝ յոյժ ու-
 րախանային սուրբքն և աւր ըստ աւրէ յաւելուին ի
 ճգնութիւնն :

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ

Եզնիկ՝ սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ առաջին աշակերտներէն, և իր ուսուցիչը: — Թարգմանութիւնք և Եղծ աղանդոց գիրքք: — Իր իմաստասիրական հմտութիւնը այդ երկասիրութեան մէջ: — Մատենագրական ու հնախօսական գիտութիւնք: — Մանր երկասիրութիւնք: — Պատմական գրութեան մը յիշատակութիւն և անոր քանի մը հատուածք: — Արդիւնքը եւրոպական գիտութեան առջև և իր գրոց տպագրութիւնք և բարգմանութիւնք:

Սրբոյն Սահակայ ու Մեսրոպայ երիցագոյն աշակերտներէն էր Եզնիկ Կողբացի, հմուտ՝ հայ, յոյն, պարսիկ և ասորի լեզուաց: Անոր համար՝ ինչպէս նախնիքաց զլիսոյն մէջ տեսանք, հայկական գրոց գիւտէն ետքը՝ իր Յովսէփ աշակերտակցին հետ Ասորուոց Եգեսիա քաղաքը ղրկուեցաւ ի սրբոյն Սահակայ, որպէս զի ասորի լեզուով գտնուած գրքերը՝ հայերէն տառերով գրեն կամ փոխադրեն. անկէ ետքը զիրենք Բիւզանդիոն ղրկելու միտք ունէր նոյն վախճանաւ. իրենք իրենցմէ գնացին հոն և սկսան թարգմանելու և գրելու ետեւէ ըլլալ. և իրենց ուրիշ աշակերտակիցներուն պէս մեծ պատիւ գտան Բիւզանդիոնի Մաքսիմիոս հայրապետէն:

Իւր ուսմունքը Բիւզանդիոնի մէջ գովութեամբ կատարելէն ետքը՝ Հայաստան դարձաւ Եզնիկ միւս ընկերակցացը հետ մէկտեղ, և Տարոնոյ Աշտիշատ քաղաքը գալով, հոն գտաւ իւր վարդապետներն, ու Եփեսոսի Ժո-

դովոյն կանոններն, ու աստուածաշունչ գրոց « ստոյգ և հաստատուն » օրինակներն անոնց յանձնեց. և սուրբն Սահակ՝ Եզնըկայ մասնաւոր գործակցութեամբը՝ միանգամ թարգմանուածը նորէն կրկին թարգմանեց ՚ի յունէ :

Եպիսկոպոսական աստիճանի ալ բարձրացած է Եզնիկ, և Բագրեւանդայ վիճակին հովիւ կարգուած. ուստի և Յովսէփ կաթողիկոսին յԱշտիշատ գումարած ժողովքին մէջ ալ ներկայ գտնուեցաւ, ինչպէս կը վկայեն Եղիշէ և Փարպեցիին :

Այլ և այլ թարգմանութիւններէն զատ՝ որ կամ պատմագրաց ստոյգ վկայութեամբը և կամ կարծեօք Եզնըկայ կ'ընծայուին, ինքնագիր գեղեցիկ երկասիրութիւն մըն ալ թողուցած է, որ թէ հեղինակին և թէ իւր ժամանակին մեծ պատիւ կ'ընէ. և այս է Եղծ աղանդոց գիրքը : Պարսկաստան սկսած էր այն ատենները իր վնասակար ազգեցութիւնը Հայաստանի վրայ տարածել. արքայից արքայք՝ իրենց կրօնական պարտք մը սեպած էին՝ անթագաւոր և իրենց հպատակ եղող Հայոց ազգը՝ Պարսից կրօնից աշակերտել. նախարարաց մէջն ալ կը գլտնուէին ոմանք՝ որ երկրաւոր թագի մը ընծայած փառքը՝ աներևոյթ յոյսէ մը վեր գնելու սկսած էին : Մէկալ կողմանէ ալ յունական ուսումը սկսած էր մեր սոգգին մէջ տարածուիլ. և այն պատճառաւ՝ ոչ միայն վարդապետական գրուածներ, այլ նաև հին դասական մատենագրութիւնք կը սկսէին ծանօթանալ Հայաստանի. և եպիսկոպոսաց և առաջնորդաց սիրտը իրաւացի վախ մը կը ձգէին՝ որ չըլլայ թէ ուսմանց հետ անանկ կարծիքներ ալ սպրդին ՚ի Հայաստան՝ որ կրօնից վնասակար ըլլան : Ասոնցմէ զատ՝ նաև քրիստոսական կրօնից ծոցէն երևցած Մարկիոն մըն ալ սկսեր էր իւր աղանդը տարածել. և այնպիսի համաճարակ կերպով մը, որ վախ կու տար Հայաստանի մէջ ալ մուտ գտնելու :

Այս ամէն վնասուց առջևն առնելու համար՝ շարագրեց Եզնիկ իւր Եղծ աղանդոց գիրքը, չորս մասն բաժնուած. և առանձին կերպով մը խօսելով Հեթանոսաց, Պարսից, Յունաց իմաստնոցը և Մարկիոնի աղանդոյն դէմ: Հին իմաստնոց դէմ իմաստասէր լեզու, գրիչ և հանճար գործածելով. և անոնցմէ ամենէն աւելի դժուար դէնքով մը, հաւատոց ճշմարտութեամբ՝ անոնց մոլորամիտ գրութիւններն եղծանելով:

Իր իմաստասիրական հմտութիւնը ցուցնելու համար՝ իրեքի բաժնենք. 'ի Բնականս, յուսողականս և 'ի բուն իմաստասիրականս: Բնական մակացութեանց մէջ՝ Թեւրեա մեր նախնեաց մէջ մէկը չկայ որ Եզնիկայ գիտութիւնն և հմտութիւնը ունենայ: Մեր այս խօսքին վկայ կրնան ըլլալ իրեն ստոյգ վարդապետութիւնքը թէ՛ տարերաց և թէ՛ բնութեան երևութից վրայ, և թէ՛ տարբեր կերպով մտածողներուն կարծիքը հերքելուն մէջ: Բաւական սեպենք՝ շատերէն մէկ քանի բան մէջ բերել. թէ որ իրմէն ուզենանք պատճառը հասկընալ թէ ինչո՞ւ արևուն ծագելուն և մտնելուն ժամանակ կը կարմրանան երկինք, պատասխան կու տայ մեզի. Վասն զի, կ'ըսէ, արևուն ծագելուն ատեն՝ օդը ջրոց խոնաւութիւնը առնելով՝ արևուն ճառագայթիցը վրան կը ձգէ. և որովհետեւ դեռ օդը թանձրացած ու ամպացած չէ, քիչ մը արևուն նշոյլքը արգիլելովը՝ արևը կը կարմրացնէ ու չիմթընցըներ: — Հարցընենք թէ առտուան ցօղը ի՞նչ բանէ առաջ կու գայ. կը պատասխանէ. Վասն զի, կ'ըսէ, օդը որ ինչուան առտու կ'ուռի (կը ծանրանայ) ջրոյն խոնաւութենէն, արևուն ճառագայթից ջերմութիւնը վըրայ հասնելով՝ թացութիւնը կը շքթեցընէ. ուստի չէ թէ միայն այն տեղը՝ հապա ամէն տեղ արևուն ծագելուն ժամանակ ցօղ կ'իջնայ: — Լուսնին չորս կողմը ե-

բեցած բակին պատճառն ալ կու տայ. լուսինը, կ'ըսէ, օգին խոնաւութենէն նեղուելով՝ կ'ուզէ խոնաւութիւնը իր վրայէն փարատել. ուստի խոնաւութիւնը մօտենալով ու իրեն չհասնելով՝ չորս կողմը կը կենայ. որով յայտնի կ'ըլլայ անձրեւին նշանը: Նոյնը կ'երեւնայ, կ'ըսէ, նաև ճրագին վրայ. և այլն:

Եզնըկայ Ուսողական հմտութեանցը վրայ չխօսած՝ պէտք է յիշեցընենք ընթերցողաց. թէ որովհետև գիտութեանց յառաջագիմութիւնը դարուց հոլովման ու չորջանին արդիւնք է, կը հանդիպի երբեմն որ ուղիղ կարծուած դրութիւնք սխալի կերպարանք կ'առնուն, և երբեմն սխալ երեցածներուն ուղղութիւնը կ'երեւնայ: Ուստի հին մատենագրաց գիտութիւնը քննելու ատեն՝ մեր ժամանակաց գիտութիւնը պէտք չէ անոնց վրայ փնտռել, այլ մտքով ելլել անոնց դարը, ու այն ատենուան գիտութեանց չափովը գիրենք քննել: Այս նկատմամբ այլ և այլ սխալ կարծիքներ ունի Եզնիկ, որ աւելի իր ժամանակին սխալները կրնան սեպուիլ: Օրինակ իմն, սաստիկ կերպով կը հերքէ այն կարծիքը՝ որ դարեր անցնելէն ետքը հաստատութիւն գտաւ, թէ երկիրս արևուն վրայ իր ընթացքը կ'ընէ. այլ նոյն չրջանը արևուն կու տայ, և իր կարծեաց հաստատութեան մէջ կը բերէ սուրբ գրոց այլ և այլ խօսքերը և դէպքերը, ինչպէս Յեսուայ՝ արևը իր չրջանէն կեցընելը, Եզնիկայի ժամանակ՝ Աքազու արևադէտ ժամացուցին ստուերին ետ դառնալը, և այլն: — Երկրիս դրից ու շարժմանը վրայ՝ Յունաց հին իմաստունքը կատարեալ տեղեկութիւն ունէին. անոնց կարծեացը հմուտ էր Եզնիկ, բայց ժամանակին նախապաշարմունքը անկարելի կ'ընէր թոյլ տալ իրեն՝ անոնց խօսիցը հաւանելու, նուիրական պարտք մը կը սեպէր ամէն ջանքովը դէմ կենալ այն կարծեաց որ հեթանոսաց գիտութեանցն արգասիք կը սեպուէին:

Աստեղագիտաց կամ հմայից վրայ խօսելու ատենը՝ մեծ ճարտարութեամբ և հանճարով կը հերքէ անոնց բաշաղանքը. ոչ միայն Պարսից օրինաց հետևողքը ըմբերանելով, այլ նաև ինչուան յետին դարուց ճակատագրականքը:

Բնագանգականին մէջ ուրիշ ամէն մասերէն աւելի յայտնի և որոշ կ'երևնայ Եզնըկայ հմտութիւնը: Կարգացողն կը տեսնէ թէ ինչ զօրաւոր ապացոյցներ ու հաւաստիք մէջ կը բերէ Աստուծոյ գոյութեանն ու անոր ստորոգելեացը. չէ թէ միայն աստուածաբանական ցուցակութեամբք հաւատարմացնելով իր խօսքերը, այլ նաև բնական ու անհակառակելի փաստեր մէջ բերելով, և երբեմն ալ նոյն իսկ հեթանոսաց առասպելներովը՝ անոնց կրօնքին ստութիւնը, ու աստուածաւանդ հաւատոց ճշմարտութիւնը հռչակելով: Նոյնպէս երբոր Յունաց իմաստնոց և անոնց կարծեացը վրայ կը խօսի, կարգէ դուրս հմտութիւն մը կը ցուցնէ անոնց տեսակ տեսակ վարդապետութեանցը. համառօտ կերպով մը անոնց ուղիղ կամ թիւր տեսութիւնքը կը զանազանէ, ու զօրաւոր լեզուով մը անոնց պատասխանը կու տայ:

Մատենագրական հմտութեանց նկատմամբ՝ առաջինն է Եզնըկայ լեզուին գեղեցկութիւնը: Երեք ազգ գեղոյ կը նկատենք Եզնըկայ գրոցը մէջ. նախ բառից ճշգրիտ նշանակութեամբ. երկրորդ՝ զուրցուածքի գեղեցիկ կերպովը, և երրորդ՝ ընտիր դասաւորութեամբ:

Հնախօս գիտութեանց մէջ՝ յազգային մատենագիրս նշանաւորներէն մէկը կրնայ սեպուիլ Եզնիկ: Հաւասար

1. Եպիփանու Հերչանոյն գէմ գրած մատենին մէջ՝ շատ անգ Պարսից աղանդոյն և Մարկիոնի գէմ խօսած բանն՝ համաձայն կը գրանենք զնա ընդ Եզնըկայ:

գիտութիւն կը ցուցընէ թէ հայրենի և թէ օտար հնութեանց: Առջիններուն կարգէն կրնան սեպուիլ՝ արուեստից սկզբանը, ցլու արեանը, թերիակէին, մանրագորին, հազարին, և այլն, վրայ տուած տեղեկութիւններն: Նոյնպէս Արալէզին, վիշապազանց, Արտաւազդայ, ծովային նհանգաց վրայ խօսելու, և մարմնոց բնական ազդեցութեանց վրայ ազգային գուշակութիւններն մէջ բերելուն ատեն: Իսկ օտար ազգաց հնախօսութեանը մէջ ունեցած գիտութիւնը յայտնապէս կը ցուցընէ Եզնիկ՝ երբոր Պարսից առասպելաց, անոնց կրօնական արարողութեանցը, զանդիկ և մոգութեան կրօնից, նախնի Յունաց, Հերակլեան արձանաց և անոնց վրայ եղած գրուածոցը, Հեսիոդեայ, Հոմերոսի և Պղատոնի վրայ կը խօսի:

Եզնիկայ խրատք անուամբ ընտիր խրատներ կան, հեղինակին արժանի լեզուով ու սրտով գրուած. բայց որովհետեւ անոնք Նեղոսի սուրբ հօրն սկզբնագիր երկասիրութիւնք համարուած էին, ուստի հաւանականաբար թարգմանիչ է Եզնիկ այն խրատուց, և անոր մէկ մասը իրեն ընծայուած:

Եզնիկայ Կողբացւոյն անուամբ ձեռագրաց մէջ երկու համառօտ երկասիրութիւնք ալ գտնուած են հետեւեալ խորագրովք. — Ա. « Հարցումն Արձանայ և պատասխանիք Եզնիկայ Կողբացոյ ոռոյդափառ վարդապետի »: — Բ. Հարցումն Աշտոյ որդոյ Սմբատայ և պատասխանի Եզնիկայ Կողբացոյ Հայոց վարդապետի »: Հրատարակողք կը ծանուցանեն վասն առաջնոյն. (Մասեաց աղանձի, 2 տարի 125, 166). « Ընտիրս այս նշխար երկասիրութեանց Արձանայ Արծրունւոյ մերոյն թարգմանչի և հոգելից վարդապետին Եզնիկայ... հանեալ է 'ի գրչազիր մատենէ թուագրելոյ յամին 910Ա: — Մեզ ոչինչ

բնաւ կասկածելի է հարազատութիւն հատուածոյդ, զի և բանիցն գեղեցկահիւս շարամանութիւն և բառիցն յըստակութիւն զնոյն յայտ առնեն » : Իսկ երկրորդին համար. « Թէպէտ և գրուածքին յստակ և գեղեցիկ ոճը յայտնապէս կը ցուցընէ որ հին և ընտիր մատենագրութեան կտոր է այս, բայց վերնագրին մէջ ժամանակի անյարմարութիւն մը կայ՝ որոյ պատճառը հասկընալ շատ դժուար է : Վասն զի Աշոտ որդի Սմբատայ, որ է անշուշտ Բագրատունեաց ցեղէն մեր առաջին թագաւորը, որդին Սմբատայ Խոստովանողի, թագաւորեց 883էն մինչև 889 թուականը. իսկ Եզնիկ Կողբացի (եթէ մեզի ծանօթ սուրբ թարգմանիչն է) 430ի ատենները ծաղկած էր. ուստի և գրեթէ չորս հարիւր յիսուն տարի յառաջ է քան զԱշոտ թագաւոր : Հարկ է ուրեմն ըսել թէ կամ այս վերնագրին անուանցը մէջ սխալ մը կայ, և կամ մեր Աշոտ առաջին թագաւորին ատենն ալ Եզնիկ Կողբացի անունով վարդապետ մը կայ եղեր՝ առաջնոյն անուանակից և հետեւող. բայց այս երկրորդ կարծիքը մեզի ալ հաւանական չերևիր : Թերեւս չեմք սխալիր ըսելով թէ հաւանական է որ այս հատուածը Համամ վարդապետի գրուածներէն է, որ Աշոտոյ ժամանակակից էր, և այն ատենի մատենագրաց մէջ իւր յստակ և համառօտախօս ոճովը անուանի » :

Ասոնցմէ զատ կը գտնենք 'ի ձեռագիրս նաև հետեւեալ քանի մը հատուածներն. « Եզնիկայ Կողբացոյ Հայոց վարդապետի վասն պատրաստոքեան հաղորդողաց : — Եզնականն ասացեալ վասն արարչոքեան : — « Սահմանադրոքիւն կարգաց՝ ընկալեալ 'ի նահատակէն տեսանէ Գրիգորի. բարգմանեցաւ ընդ ձեռն Եզնակայ՝ հրամանաւ Երանելոյն Սահակայ Եպիսկոպոսապետին Հայոց, և նորին Աթոռակցաց, թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի

և որոշումն վանաց » : — Յաղագս որոշման զանազան հերձուռածոց :

Ճառընտրաց մէջ կը գտնուին երկու հատուածք ճառից՝ խորագիր կրելով. « Եզնըկայ աս սոսրքն Մաշդոց » : Նոյն գրոց մէջ քանի մը ուրիշ անհարազատ երկասիրութիւններ ալ կան Եզնըկայ անուամբը, համառօտ և իրեն գիտութեանը և հանճարոյն ոչ այնչափ արժանաւոր, որոնց համար պիտի ըլլայ անշուշտ յետին պատմագրաց մէկուն, Կիրակոսի, ըսելը Եզնըկայ համար, թէ « խօսս յօղովս եթող յօգուտ լսողաց » :

*
* *

Պատմական գրուածքի մը՝ ու անկէ քանի մը կցկտուր հատուածոց յիշատակութիւնը կը գտնենք Եզնըկայ անուամբ առ Ստեփանոսի Ռոշքեան Կամենիցացոյ, իր հմուտ Բառագրոց կարգին մէջ : Չենք կրնար որոշակի զըրուցել թէ արդեօք Կողբացոյն է թէ ուրիշ համանուն և ժամանակաւ կրտսերագոյն անձի մը : Իբրև հետաքըննութեան արժանաւոր նիւթ՝ այս հատուածներն կ'ամփոփենք :

« Ետես խարտեաշ և զգիսակաւոր մանուկ » :

« Կայր մանուկն ընդ ողին անկեալ » :

« Ասէ. Թախանձ մեր եղեր խնդրելոյ զայսքան խըրատս » :

« Որպէս քարինք առ ջուրս լօռանան, նոյնպէս և որք 'ի մեղս են » :

« Հարին զսուրբն խթանաւոր վարոցօք » :

« Առաւել գտաւ քան զհամալսականն Պղատոն » :

« Պատուեն զնա հիւրընծայիւք » :

« Ասեն ղշանգլուխ խոտն դեղ տապաստի » :

« Հեծաւ յոստնաւոր ձի, բայց 'ի թօթափելոյն խօթացաւ » :

« Մի՛ դք կեցցէ չարակամաբար ընդ ընկերին » :

« Խոկալ պիտոյ է պարատեսութեամբ զելս հանդեր-
ձելոցն » :

« Յաստեացս վաղահասարար փոխի » :

« Կոշտք տափանօք... և մարմինն ճգամբ » :

« Արծիւն յորժամ ձագք իւր փետրաւորին՝ յանդի-
ման արեւու կացուցանէ » :

Ասոնք խրատական գրուածքի մը մասն կ'երևնան : Իսկ
յետագայք՝ պատմական կը թուին .

« Առ ժամ մի տեղի տայ ընդդիմարանից » :

« Ի ձին խամթաւոր նստեալ վազէր » :

« Եբեր նմա խանկաւ դալար թուզս » :

« Խմբական զօրքն 'ի ճակատ դարձան » :

« Որպէս զփայտ հերձանելի՝ զքարինսն ճեղքէր » :

★
★ ★

Արդի գաղղիացի հայերէնագէտ մը՝ Մարթէն (P. P. Martin) հետագայ խօսքերով և զարմացմամբ կը դրուա-
տէ զԵզնիկ .

Eznigh fut un des amis les plus dévoués de saint Sahag et de saint Mesrob, un de leurs plus zélés coopérateurs, celui de leur disciples qui eut le plus leur confiance. Il fut envoyé par eux, d'abord, à Édesse et ensuite à Constantinople, dans le but de préparer la traduction des Saintes-Écritures, et celles des Pères grecs et syriens.

Ce fut lui qui rapporta de Constantinople, les Actes du Concile d'Éphèse (431) et les Manuscrits grecs sur lesquels fut terminée, en 433, par saint Sahag et saint Mesrob, la version arménienne des Saintes-Écritures. On voit, par ces détails, qu'Es-nigh, loin d'être le premier venu, était au contraire un personnage fort distingué au point de vue intellectuelle et moral... Si nous ajoutons qu'Es-nigh possédait,

autre l'arménien, le grec, le persan et le syriaque, nous aurons fait connaître, dans ces grands lignes, le personnage. Ու իրեն գոված ու վրան սքանչացած Աղանդոց գրքէն վկայութիւններ մէջ բերելէն ետքը, կը յաւելու։ C'est là... un témoignage de première importance; le témoignage d'un grand écrivain, ... d'un savant qui connaît les langues hébraïque, grecque, syriaque et persan, et les nations qui parlent ces langues; le témoignage d'un auteur qui n'est pas demeuré étranger à la rédaction de la traduction arménienne (de la Sainte Bible). Aucun d'autre témoignage ne pourrait passer avant celui-là, à moins qui s'emanent de saint Sahag et de saint Mesrob.

Եզնիկայ Եղծ աղանդոց գիրքը նախ տպագրեցաւ 'ի Զմիւռնիա յամին 1763. երկրորդ և երրորդ անգամ 'ի Վենետիկ 'ի Մխիթարեանց (1827, 1863) ընտիր մատենագրաց կարգին մէջ։ Գաղղիարէն ալ թարգմանուած է այս գործը 'ի Լըվայեան Ֆլորիվալայ հայերէնի վարժապետէ, և տպագրած 'ի Բարիզ յամի 1833։ Այս թարգմանութեան վրայ քննադատական հաստուած մը հրատարակեց Արման Տըվիգերին գաղղիացի՝ Eznigh de Goghpe ... et son traducteur français խորագրով 'ի Հանդիս Արիւսից ամսագրի. (Հատ. Ե. 207-216)։ Մասնական թարգմանութիւն մ'ալ նոյն լեզուաւ 'ի Հատագիւն հին և նոր պատմութեան Հայոց Լանկուայի, այս խորագրով. Eznig de Goghpe; Extrait du Chapitre II. Réfutation de la religion des Perses; traduction nouvelle, par un membre de l'Académie arménienne de Saint-Lazare de Venise. Մանէսի և Պարսից աղանդոյն վերաբերեալ տեղեկութիւնքը թարգմանեցին 'ի գերմաներէն Նայման (Zeitschrift für die historische Theologie) և Վինտիշման (Bayerische Annalen, 1834)։ Եղեան Կ. Յալաֆ Լարտապետ-Ռեան Նախիջանցի ուսուցիչն գրուածքին մէջ այլ և այլ հաստուածներ թարգմանած է յԵզնիկայ, ինչպէս նաև Յալաֆ Լարտապետ-Ռեան Պարսից հաստուածի մը հեղինակէն վերը յիշուած Հանդիս Արիւսից ամսագրին մէջ։ Ըստ մասին թարգմանեալ է և անգղիարէն և հրատարակեալ քանասիրական օրագրի մը մէջ։ — Խրատիւրն այլ տպագրուած են 'ի Վենետիկ։

Կ Ո Ր Ի Ի Ն

Կորիւն 'ի դասուէ առաջին Թարգմանչաց: — Իրսէ շա-
րադրուած կենսագրական գրուած մը: — Իր ոճը: —
Ագաթանգեղոսի և Բիւզանդայ գրող հետ նմանո-
ւիւնք: — Տպագրութիւնք և քարգմանութիւնք:

Առաջին Թարգմանչաց դասէն էր նաև Կորիւն, որ
եղնրկայ ու Յովսեփայ Պաղնացոյ Բիւջանգիոն եղած ա-
տեն՝ Ղևոնդեայ Հետ Հոն ղրկուեցաւ Թարգմանութեանց
պարապելու, ու ետքը Ընձակայ Հետ Երուսաղէմ գնաց,
ուսկից սրբոյն Կիւրղի Երուսաղեմացոյ աշխատասիրած
Ապաշխարող արձըկելու կարգը բերաւ:

Սրբոյն Մեսրոփայ ձեռքով Վրաց աշխարհքը գրով,
գիտութեամբ և հաւատքով լուսաւորուելէն ետքը, Սա-
հակ Հայրապետ զԿորիւն Վրաց եպիսկոպոս ձեռնադրեց,
և անշուշտ այն պաշտաման մէջ իւր կեանքը կնքեց. ու-
րովհետև աւելի տեղեկութիւն մը չեն ընծայեր մեզի ժա-
մանակակիցք իւր վարուցը և զբաղմանց վրայ:

Չանազան Թարգմանութիւններէն զատ՝ իւր վարդա-
պետին, սրբոյն Մեսրոփայ պատմութիւնը շարադրած
է Կորիւն: Այս աշխատասիրութեան՝ որ իւր ժամանա-
կին գրաւորական պատմութեանը վրայ մեծ լոյս կը ծա-
ւալէ, զինքն յորդորած են սուրբն Յովսէփ կաթողիկոս
և իւր ուրիշ աշակերտակիցներն. որոնք այլ և այլ աշ-
խարհքներ իրենց ուսումը կատարելէն ետքը դարձան 'ի
Հայաստան ու տեսան որ արդէն վախճանած էին իրենց
և ընդհանուր հայրենեաց բարերար վարդապետներն, ու

զԿորինն աղաչեցին՝ որ անշուշտ անոնց կենաց վերջի տարիներն 'ի Հայաստան կը գտնուէր, սրբոյն Մեսրովպայ վարժը գրել:

Կորինն ալ յանձն առաւ ու շարագրեց, « ոչ եթէ, ինչպէս կ'ըսէ, 'ի Հին Համբաւուց տեղեկացեալ, այլ որոյ մեր իսկ ականատես եղեալ կերպարանացն, և առնթեալ կաց հոգևոր գործոցն, և լսող շնորհապատում վարդապետութեանն, և նոցին արբանեակք ըստ աւետարանական հրամանացն »:

Սրբոյն Մեսրովպայ ամբողջ կենսագրութիւնը չի կրնար սեպուիլ այս գրուածքը. վասն զի Մեսրովպ կրկին վիճակ կենաց ունեցած է. մէկը 'ի դրան արժունեացն Հայոց՝ պատուեալ իշխանական պաշտամամբ, մէյմ'ալ առ Սահակայ Հայրապետի: Կորինն իւր վարդապետին կենացը առաջին մասին վրայ՝ ամենևին, կամ խիստ քիչ տեղեկութիւն կ'աւանդէ. և իւր այս զանցառութեան պատճառը՝ ինքը մէջ կը բերէ. « Ոչ սուտապատում, կ'ըսէ, ճարտարախօս եղեալ, առ 'ի մերոց բանից զհօրէն իմոյ կարգեցաք, այլ զյաճախագոյնն թողեալ, և 'ի նշանադիմակացն քաղելով զհամատուրսն կարգեցաք. որք ոչ միայն մեզ՝ այլ և որք զատեանսն ընթեռնուն՝ յայտնի է: Քանզի չէաք իսկ հանդուրժողք զամենայն արարեալսն կտակաւ զիւրաքանչիւրսն, այլ 'ի դիւրագոյն և 'ի հեշտագոյնս՝ յառաքելական անդր զանձինս պատասպարեցաք, որոց անցեալ զբազմախուռն արգասեօք սրբոցն՝ առ 'ի մանրակրկիտ առնելոյ զկարևորագոյնս պատմելոյ ըզհանգամանս՝ ասացաք »: Հեղինակին այս մութ խօսքերը հետեւեալ կերպով կրնանք պարզել, թէ միայն սրբոյն Մեսրովպայ հոգևորական աշխատանացը ու վարդապետութեանց վրայ խօսեցանք. իսկ այն գործերուն վրայ՝ որ իւր աշխարհիկ կամ զինուորական կենացը կը վերաբերին, և որոնք շատ են, լռեցինք: որովհետև այն գործերը չէ թէ միայն մեզի, այլ նաև ատեանը կարգացողաց յայտնի են:

Իսկ սրբոյն կենացը երկրորդ մասին վրայ՝ բաւական ընդարձակ ու յագեցուցիչ կերպով կը խօսի Կորինն, տեղն 'ի տեղը և իրենն յատուկ ոճով մը պատմելով այն մեծ մարդուն ձեռքովը Հայաստանի մէջ եղած մտաւոր լուսաւորութեան արդիւնքը:

*
* * *

Իրենն յատուկ ոճով մը ըսինք, որովհետեւ ընդհանրապէս ընտիր ու հայկաբան լեզուի հետ՝ մութ ու խրթին դարձուածներ կը բանեցընէ, որոնցմով իր խօսքերը շատ տեղ անիմանալի կը մնան: Այս թերութիւնը՝ թերեւս գրչագրաց ալ թերութիւն է, որոնք շատ տեղ, ինչպէս նաեւ ուրիշ զանազան գրուածներ, ասանկ ալ Կորեան այս երկասիրութիւնը՝ ուզածնուն պէս համառօտեր են, առանց գիտնալու կամ ուզենալու մտադրութիւն ընել թէ պակասած կտորը՝ մնացածին հետ անմիջական վերաբերութիւն ունենալովը, այն պակասը մեծ փնաս կը բերէ գրուածին ամբողջութեան:

Ասանկ Մեսրոպայ ձեռքով եղած Վրաց դպրութեան գիւտը պատմելէն ետքը կը յաւելու. « Եւ արդ զնոսա որ յայնչափ 'ի մասնաւոր և 'ի բաժանեալ լեզուաց ժողովեցան, միով աստուածաբարբառ պատգամօքն մի ազգ կապեալ՝ փառաբանիչք միոյ Աստուծոյ յօրինէր. յորոց և իմ անարժանիս եղեալ 'ի կարգ՝ եպիսկոպոսութեան վիճակ »: Հոս խօսքին կարգը մէկգմէկ չբռնելով՝ պակասութիւն մը կ'ենթադրէ: Այսպէս ուրիշ զանազան տեղուանք ալ՝ զորս աւելորդ կը սեպենք մի առ մի նշանակել:

Ագաթանգեղոսի և Բիւզանդայ գրոց հետ շատ նմանութիւն ունի Կորեան այս գիրքը, մանաւանդ առջինին. ուսկից ամբողջ խօսքի հատուածներ մէջ կը բերէ: Վասն որոյ ոմանք համարեցան թէ այն գրոց թարգմանիչն եղած ըլլայ Կորինն, և այն է պատճառը այնչափ նմա-

նութեան : Բայց մենք որովհետև այն կարծիքն ունինք թէ Ագաթանգեղոս և Բիւզանդ սկզբնապէր երկասիրութիւնք են, ուստի անոնց շատ ընթերցմանը արդիւնք կը սեպենք այն նմանութիւններն :

Այս հատուածներէն մէկ երկու գլխաւորն մէջ բերենք :

« Եւ զի ըստ օրինակի գրեցելոցս առ 'ի մէնջ հարքըն 'ի կափարումս դարձան, ոչ եթէ 'ի հին համբաւուց տեղեկացեալ և մատենագրեալ զայս կարգեցաք, այլ որոց մեզ իսկ ականատես եղեալ կերպարանացն, և առնութեակաց հոգևոր գործոցն, և լսող շնորհապատում վարդապետութեանն », և այլն :

« Որոց անցեալ զբազմախուռն արգասեօք սրբոցն, առ 'ի մանրակրկիտ առնելոյ, զկարևորագոյնսն և զօգտակարագոյնսն պատմել : Ուստի և մեր առեալ հանգոյն ասացաք, ոչ 'ի պատիւ ընտրելոց Քրիստոսի, որք ամենապարծ և կենդանասուր խաչին ծանուցեալք յարգեցան . այլ յօրինակ քաջալերիչ հոգևոր ծննդոց իւրեանց՝ նոքա պատմելոց իցեն յազգս ազգաց, ըստ բանի հոգևորական երգչին՝ որպէս ասէ . Զի զոր ինչ միանգամ պատուիրեաց հարցն՝ ցուցանել զայս որդւոցն, զի ծանիցէ ազգ այլ . որդիք որ ծնանին յարիցեն և պատմեսցեն որդւոց իւրեանց, զի դիցեն առ Աստուած զյոյս իւրեանց » :

Մեր տպագրին (1833) յէջ 1. « Եկեալ հասանէր առ իս հրաման » . . , հատուածը կը գտնուի առ Ագաթանգեղայ յ'էջ. 20 (տպ. 1862) :

Յ'էջն 7. « Ամենայն կրթութեան հոգևորացն զանձն տուեալ միաւորութեամբ, լեռնակեցութեան . . . առ Ագաթանգեղ » :

Ի նոյն էջ 7. « Առեալ այնուհետև երանելոյն զհաւատացեալս իւր . . . առ Ագաթանգ. » :

Կորիան պատմութիւնն ապագրուած է 'ի Վենետիկ 'ի շարս զոր-
ծոց նախնեաց (1833). զարձեալ ուրիշ 'ի ռիտահէ 'ի կարգի Սո-
փերաց (1854) ընտելազոյն ընթերցուածովք: Գերմանական Թարգ-
մանութեամբ հրատարակեց հայագէտն Վելզէ 'ի Թիւզինկէն (1841)
'ի քանհհինգամեկի Թաղաւորութեան Գուլիէլմոսի Ա Թաղաւորին
Վիւրթէմպերի (Goriun's Lebensbeschreibung des bl. Mesrob):
Գաղղիական Թարգմանութիւնն ալ 'ի Հաստիս հին և նոր պարս-
կաց Հոյն Լանկուայի, (Հաս. Բ.), Goriun: Biographie du bien-
heureux et saint docteur Mesrob, traduite pour la première
fois en français, par Jean-Raphael Emine.

ԴԱԻԻԹ ԱՆՅԱՂԹ

Դաշիթ Անյաղթ 'ի բռնոյ կրտսերագոյն Թարգմանչաց: —
Իր ոչոռնն և համբառ առ Յոյնս: — Գրաշոր եր-
կասիրոչքիւնք: — Ներքող 'ի սոչք Խաչն: — Մահ-
մանաց գիրք: — Թարգմանոչքիւնք:

Մովսեսի Խորենացւոյն քեռորդի էր Դաւիթ, Տարօնոյ
մօտ Հարք գաւառին Հերեթ կամ Հերեան գիւղէն, և
կամ ըստ այլոց՝ Ներգիւն աւանէն, ուստի է Ներգիւն-
ցի կոչուած¹:

Սահակայ ու Մեսրովպայ ձեռքով ընտրուած վաթ-
սուն փափկաձայն, ուշեղ և երկարոգի աշակերտաց դա-
սէն էր Դաւիթ, և կամ անոնց վերջիններէն մէկը. բայց
իւր ուսմամբը անոնց հաւասարած, և մանաւանդ իմաս-
տասիրութեամբը մէջերէն ամենէն աւելի գերազանց

1. Գրչադրի մը մէջ կը գտնենք Անյաղթի համար՝ Թէ « էր ի Հար-
թըն գաւառէ և ի Հերեթն գիւղէ »:

երեցած. ուստի և իրեններէն, և անոնցմէ՝ ուր ուսմանցը ընթացքն կատարելագործեց գովութեամբ, մերթ լքեցապէս կոչուած, իբրեւ թէ անհաւասար, և ամենէն վեր իւր գիտութեամբը, և մերթ լքեցապէս անհաւասար իւր բարեպաշտութեանը համար, և առհասարակ յամենեցուն իմաստասէր կամ փիլիսոփայ կոչուած, և երբեմն նաև Ամենագիտուն, եռամեծ փիլիսոփայ. և պատճառը կուտայ Շնորհալին հետեւեալ խօսքերով. « Ունիմք սովորութիւն փիլիսոփայ ասել, որ յերաժշտական արուեստի կատարեալք են. այսպէս և Դաւիթ՝ ոչ միայն փիլիսոփայ, այլ յաստուածեղէն և յարտաքին հրահանգս անթերի և լիապատար էր, նորին աղագաւ կոչի փիլիսոփայ; զպատիւն զեկուցանելով » :

Այնչափ մեծանուն հանդիսացաւ Դաւիթ իւր իմաստասիրական ուսմամբը, որ ինչուան Յոյնք՝ այնպիսի պարծանք մը չուզելով իրենցմէ օտարացընել, որովհետեւ Դաւիթ այլ և այլ երկասիրութիւններ ունի յոյն լեզուով շարագրած, ուստի իրենցմէ մէկը ուզեցին սեպել զանիկայ: Ազգային յիշատակարանք կ'աւանդեն (թէ և աւելի պարծենկոտութեամբ քան ստուգութեամբ) թէ Դաւիթ 'ի Կոստանդնուպոլիս գտնուած ժամանակը՝ այլ և այլ ընդդիմադրութիւն ունեցած է փիլիսոփայական, ոմանք կ'ըսեն նաև հաւատոյ խնդրոց վրայ, Մարկիանոս թագաւորին արքունեացն փմաստասիրաց հետ, որք իրենց գիտութեամբը նշանաւորք էին. այսինքն Յորենաղայ, Մելիտոսի, Մամբրէի եպիսկոպոսի և անոնց նմանեացը հետ. ու երբ իւր քեռույն Մովսէս Խորենացույն հետ արքունական պալատը երեցան, ամէնքը իրենց աչքը ասոնց վրայ դարձուցին. « վասն զի, կ'ըսէ պատմիչն, էին ծերացեալ, կերպարանքն և խօսքն աթենացիք. զի երեսուն տարի էին յԱթէնս » : Ու երբ Յորենաղ անոնց իմաստու-

Թիւնը կ'արհամարհէր, Մովսէս իրաւացի պարծանքով մը զինքն յանդիմանելով կը զրուցէր. « Ո՛վ Յորնադ, հանաչե՛ն զիս. Մովսէս եմ, և սա Դաւիթ. բազում դպրութեան ազգաց հմուտ և պարծանք Աթենացոց, կենդանեաց և գերեզմանաց, ևս առաւել Հայոց աշխարհին » ։

Մարկիանոս Թագաւորն հրամայեց որ իւր իմաստնոցը հետ խօսի Դաւիթ. « Եւ յարեաւ, կ'ըսէ պատմիչն, յաղթող և քաջ սպառազէնն Դաւիթ. եկաց յոտին առաջի բազմութեանն՝ որպէս զամուր լեառն երկաթի » ։ Ու երբ այնպիսի պատրաստութեան արժանի հանճարով ու լեզուով խօսեցաւ իւր ընդդիմադրին հետ, Կորնթացոց Մամբրէ եպիսկոպոսը՝ իմաստասիրական ուսմամբքը ուզեց զինքը յաղթահարել. « Հպարտացեալ փիլիսոփայական արուեստիւ, յառաջ վազեաց և 'ի դիմի հարաւ քաջին Դաւթի և մեծ անյաղթն կոչեցեալ փիլիսոփայի, և ասէ. « Զի՞նչ անուն և զի՞նչ մականութիւն » ։ Եւ այն ընդդիմամարտութեան մէջ ալ իրեն արժանաւոր պատասխաններն ընդունելով՝ լռեցին իմաստականերն, աւելի մեծ համարում ստանալով անոր գիտութեանն վրայ ¹ ։

Հայաստան դառնալէն ետքը՝ տեսնելով Դաւիթ իւր հայրենեաց խեղճութիւնը, և գիտութեանց անպատիւ մնալը, քաշուեցաւ, աղօթքը՝ արտասուաց, հանճարը՝ գը-

1. Երկոտասաներորդ դարու քերթող մատենագիր մը Վարդան Հայկազն, Թուրքի ազնաւորիկ զայս հետազայ առդերուն մէջ.

« Մովսէս պիտէր խորհնացի
Քերպողահայրն կենդանի,
Իմաստութեամբն անշափելի
Զերգ հոգեւոր տուն և տեղի :
Կամ յընկերացն իւր նազելի
Բանիւք հզօրքն 'ի հանդիսի.
Յորոց անուանցն էին յահի
Յունաց ճարտարքն և յերկիւղի :
Զէին կարող կալ 'ի դիմի
Կամ բան մի տալ պատասխանի...
Այլ նոքա չեն աստ 'ի միջի » :

րոց հետ խառնելու՝ և մեռնելով թաղուեցաւ Տարոնոյ մօտ Ղազարու վանքը, ուր ինչուան հիմայ կը ցուցնեն իր գերեզմանը. և ուր դեռ ևս կը յաճախեն իմաստութեան և ճարտարխօսութեան ձիրքը խնդրելու և ընդունելու փափաքողք յուսով:

Ուրիշ գրչագրի մը մէջ ալ կը կարդանք թէ Աստուածաշունչ գրոց թարգմանութեան համար ի Բիւզանդիոն զրկուած երիցագոյն աշակերտներէն մէկը՝ սուրբն Սահակ և Մեսրոպ ուրիշ հինգ անձինք ալ յղեցին զԱնյաղթ, զԽորենացի, զՄամբրէ իմաստասէր և զԱբրահամ հռետոր. և զՊաւղոս՝ նմանակից սոցա. « Եւ կայսրն, կ'ըսէ, զԴաւիթ և զՄովսէս դատաւոր կացոյց ի տան հայրապետանօցին, և ի թարգմանութիւնէ ոչ դադարէին: Ապա կամեցեալ նոցա երթալ յԱթէնս, չեթող կայսրն. այլ կարգեաց զնոսա վերակացուս մէն մի ի վերայ շինուածոյ երկուց քաղաքացն՝ Կարնոյ և Յամթայ՝ զոր էր շինեալ հայրն Արգարու զառաջինն: Յետ շինութեան քաղաքացն՝ երթան յԱթէնս հրամանաւ Թէոդոսի թագաւորի հնգեքին եւս. ուսեալ և աւարտեալ յամս եօթն զիմաստասիրական ուսմունս. ընդ փորձ քննութեան անցանեն ըստ սովորութեան Աթենացւոց, ընդ այլոց յիսուն և չորս աշակերտելոց. և կացուցանեն զամենեսին ի հանդիպոյսեան միոյ՝ յորոյ վերայ գրեալ էին բանք եօթն թագաւորաց, և որ ոք լուծանէր զնոսա՝ հասանէր յաստիճան վարդապետութեան յայն եօթն ամսն »: Առաջ կ'անցնի Դաւիթ այդ հանդիսին մէջ, իր ամէն ուսմանակիցներէն աւելի խրախուսուելով համարձակօրէն, ուր այլք պշու-

Նորհալոյ տրուած հանելուկներուն մէջ, Դաւթի համար.

« Իմաստուն մի ի յԱթենայ.

Էր ի յազգէն Հայոց մեծաց.

Խոսրովային հառ մի ասաց,

Ու չոր հառուր վարդապետաց.

Վ ի պատանութեան մէջ կը վկայէ վասն թարգմանչաց

« Մինչ զի Յունաց գերազանցեալ »:

ցեալ կը նայէին ի սիւնն, ու բան առ բան կը լուծանէ եօթն թագաւորաց խօսքերը: Հանդիսականք կ'ապշին կը մնան Դաւթի իմաստութեան և հանճարոյն վրայ, կը փութան մարգրտայեռ և ականակուռ ոսկեղէն ասպար մը կը բերեն, և բարձրացընելով զԱնյաղթ այն փառաց ու հիացման ասպարին վրայ, ուսումնակիցքն ու սերնուն ու գլխոց վրայ կ'առնուն ու ընդ բոլոր քաղաքն կը շրջեցուցանեն, մինչ ձայնք տաւղի և փողոց կը հռչակեն իր անյաղթելի իմաստութիւնն:

*
* *

Այսչափ է Դաւթի իմաստասիրին վարուցը վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս: Քանի մը խօսք ալ իւր գրաւոր երկասիրութեանցը վրայ զրուցենք: Ասոնք գլխաւորաբար երկու դասակարգութիւն կրնան բաժնուիլ, մէյմը ինքնագիր, մէյմըն ալ թարգմանութիւնք:

Առջիններուն մէջ ամենէն աւելի նշանաւորն և մտադրութեան արժանին է

Խաչին ներքողը. — Որուն մասնաւոր յառաջաբանութեանը մէջ՝ աւանդուած է թէ ինչ պատճառաւ երկասիրած է Դաւիթ այս գրուածքը: Հայոց Գիւտ կաթողիկոսին իշխանութեան օրերը՝ Օշին գեղջէն Կոստանդին, Պետրոս և Թէոդորոս անունով երեք անձինք եկան, որ ժողովուրդը խաբելու համար՝ ամէն արտաքին պատրուակ տնէին. խարազն կը հագնէին, բոկագնացք, պահողք ու կեղծաւորք. որ սուրբ Կուսին համար կը քարոզէին թէ աստուածածին չէ. և Աստուծոյ մարդացելոյ խաչն ալ՝ փրկութեան փայտ չէին սեպեր, այլ գողոց պատժարան:

Գիւտ կաթողիկոս երբոր լսեց թէ Դաւիթ և իր ընկերներն Աթենքէն և ուրիշ քաղաքներ ուսմանց համար ճանապարհորդելէն դարձեր են, նամակ մը գրեց առ նա, աղաչելով որ իւր իմաստուն գրիչը և զօրաւոր լեզուին սուրբ խաչին գովութեան ու պաշտպանութեան գործածէ. որ-

պէս զի « բարձցի, կ'ըսէր, հերեսիովտաց հերձուածն, և խլեսցին յագարակաց փուշք, և որոմն սատանայական սերմանց, որ 'ի մարդ յուսան և ոչ յԱստուած » :

Դաւիթ պատասխան տուաւ կաթողիկոսին, յօժարամիտ յանձն առնելով հրամանը, յորմէ թէպէտ իւր տկարութիւնն զինքը ետ կը նահանջէր, բայց միանգամայն հայրապետին աղօթքին վստահացած կը քաջալերուէր : Դաւիթի առ Գիւտ գրած թղթին վերջը՝ այսպիսի ծանօթութիւն մը կ'աւելցընեն զըչագիրք. « Եղև այս 'ի ժամանակս մարգպանութեան և ստրատելատութեան Վահանայ՝ որդւոյ Մազնոսի, որդւոյ Վարդանայ, կամ որպէս ասեն՝ եղբօր : Փորձողք և գիտողք սուտ ասեն զայլ պատճառսն յԱթէնս կամ 'ի Բիւզանդիոն կամ յԵրուսաղէմ . կամ յորժամ 'ի Պարսից դարձաւ խաչն՝ և խօսեցաւ » :

Այս ծանօթութեանն մեկնութիւնը կու տայ Շնորհալին՝ Անյաղթին այս ճառին վրայ գրած բացատրութեանը մէջ : Կը պատմեն, կ'ըսէ, թէ սուրբն Սահակ և Մեսրոպ զոմանս իրենց աշակերտներէն՝ իմաստութիւն սովորելու համար, Յունաց աշխարհին կողմերն ու անոնց Աթէնք մայրաքաղաքը ղրկեցին . որոնք հելլենական լեզուին թարգմանիչ եղան . որովհետև նախ հարկաւոր էր որ ամէն իմաստասիրականաց հմտանան, բառերու և ու լորակներու, և ետքը համարձակին 'ի թարգմանութիւն : Եւ ըսին ոմանք թէ Աթենացւոց մէջ սովորութիւն կար եօթը տարի աշակերտութիւն ընել . ու այն եօթը տարուան լմըննալէն ետքը՝ բարձր տեղւոյ մը վրայ կ'ելլէր աշակերտը, ու ժամանակին և լսողաց պիտոյիցը յարմար բան մը կը խօսէր : Դաւիթ ալ՝ որ այն աշակերտաց մէկն էր, նոյն աստիճանին հասնելով, նշանին առջևը եղող աշտարակին կամ սեան վրայ ելաւ, և հոն զրուցեց այս ճառը՝ յուրախութիւն լսողաց և 'ի պատիւ խաչին : Ուրիշներն ալ կ'ըսեն թէ Աթենքէն Կոստանդնուպօլիս դարձած ատենը՝ իր ընկերներն զինքը մեծա-

րեցին, ու Վերացման խաչին օրը այս ներբողը զուրցընել տուին: Ոմանք ալ թէ յՆրուսաղէմ սուրբ Խաչին առջև, և այլք՝ թէ խաչը Պարսկաստանէն դառնալէն ետքը, և ոմանք ալ թէ անապատի առանձնութեան մէջ յօրինուած է այս ճառը: Բայց թէ Շնորհալին, և իրմէն աւելի Գիւտ կաթողիկոսին ու Դաւթայ վաւերական թղթերը ամէն տարակոյս կը վերցընեն, յայտնապէս ցուցընելով թէ երբ և ինչ վախճանաւ յօրինուած է այս ճառը:

Սահմանաց գիրք կամ Սահմանք իմաստասիրութեան. — Հին Յունաստանի մէջ ծաղկող փիլիսոփաներէն մէկը, Պիհագոր, մասնաւոր և անօրինակ աղանդ մը հնարած էր, ամէն բանի վրայ աւարակուիլ, և այն տարակոյսը և դեղեկալ վարանքը իրեն առջևը իմաստութիւն սեպուած էր. որով և բազմաթիւ աշակերտներ ստացած, որք ժամանակ անցնելով՝ իրենց վարդապետին կարծեացը վերան ալ հաստատուն չկենալով, շատ աւելի անդին անցեր էին. և բոլոր մարդկութիւնն իրեն ամէն գիտութեամբը, ուսմամբք և կրօնիւք՝ անէակ կը կարծէին, և ինչուան կենաց և մահուան մէջ խտրութիւն չէին դնել: Այսպիսի սխալ և մոլորակտն դրութեան մը դէմ զինեցաւ Դաւիթ իւր այս գրուածքովը, զոր ինքն կամ գրըչագիրք կը կոչեն « Ընդդէմ առարկութեանցն չորից Պիհագորի իմաստակի, և սահմանք և տրամատութիւնք իմաստասիրութեան »:

Միւս այլ գրչագրի մը յիշատակարանին մէջ. « Այսպէս պարտ է իմանալ զպատճառն գրոցս: Յորժամ գնայ մեծ Փիլիսոփայն Դաւիթ ի մայրաքաղաքն իմաստութեան յԱթէնս. և վարժեալ եղև ամենայն կատարելութեամբ, մինչև ընդ առաջին իմաստասէրս՝ համարել զնա. եղև ի ժամանակին յայնմիկ բազում հակառակութիւն ի մէջ իմաստասիրացն վասն իմաստասիրութեան. ոմանք անգոսնելով և այլք օրինակ ի մէջ բերելով, որպէս էքս ի հոսման և ի ծորման են, և ոչ ունին դադարումն, սոյնպէս

և իմաստասիրութիւն գոյութիւն ունի, բայց ոչ դադարի. և ոչ միաբանէին ընդ միմեանս ասացեալքն: Եւ այսպէս բազում վրդով էր ի մէջ նոցա, զոր մի ըստ միովէ ցուցանէ մեծս Դաւիթ, յինքն առեալ զամենայն հոգս իրին, և եղծ զամենայն հակառակութիւն նոցա. և եցոյց զիմաստասիրութիւնն գոյութիւն ունել: Եւ առեալ զբանս իմաստասիրացն, եցոյց միմեանց հակառակ գոլ: Եւ ինքն նախ սկիզբն դնէ և լուծանէ զնոցայն իմաստութիւն. և ապա հաստատէ զիմաստասիրութիւնն... Եւ յոմանց ասի թէ ոչ յԱթէնս, այլ յորժամ եկն ի Հայք ի բնիկ գաւառն իւր ի Հարք, յայնժամ եհաս համբաւս այս ի լսելիս նորա զարով ոմանք յուսումնակցացն և պատմելով զանհաշտ խռովութիւն որ էր ի մէջ իմաստասիրացն: Յայնժամ արարեալ զգիրս զայս առաքէ առ նոսա, զի բարձցի ի նոցանէ վրդովն. և արարեալ օրինակ, զօրինակն թողու ի Հայք, որ է այս գիրս... բայց թէ ի վերազրութեանն զանունն ոչ դնէ. քանզի ոչ ընդունէին հպարտ ազգս Հայոց զիմաստս վարդապետաց իւրեանց, ոչ եղ՝ զի մի կորուսցեն և կամ զի մի գիտացեն և պատուեսցեն զնա: Իսկ ի Բարձրացուցէքն, զի ի սկիզբն գրեալ է անուն նորա, վասն զի յետոյ կարգեցին: Եւ այս գիրս ոչ գտեալ եղև յայնմ ժամու, և յետոյ ոչ արարին փոյթ կարգել զանունն »:

Իմաստասիրական ուսմանց կտրգէ դուրս փափաքով մը ետեւէ եղած էր Դաւիթ. և իրեն անանկ կ'երևնար թէ « որք միանգամ իմաստասիրութեան տենչան բանից, և առ 'ի նմանէ հեշտութեանց ծայրիւ մատին միայն հանդիպին ճաշակեալք, ամենայն կենցաղական հոգոց բարեաւ մնալ առացեալք, ողջախոհ իմն մոլութեամբ առ այսոքիկ վարեալք բերին »: Այս փափաքին արժանաւոր գիտութիւն և լեզու բանեցուցած է Դաւիթ՝ Սահմանաց գրքին մէջ: Հին յունական իմաստասիրութեան կատարեալ և ամբողջ տեղեկութիւն մը կը տեսնուի, ու իմաստասիրութիւնը՝ իմաստասիրութեամբ կ'ապացուցանէ,

մէջ բերելով իմաստակաց ամէն առարկութիւններն, և անոնց ամենուն պատասխանը տալով: Ուստի և իրաւամբ կը գրուցէ Ստեփանոս Սիւնեցի. « Արդ թէ զինչ է բնութիւնս մեր, յատկապէս ուսաք 'ի Դաւթայ եռամեծէ. այն՝ որ ընդդէմ Ակադեմայցն և Պիլուզոնացեացն դիմակայէ քաջապէս, որք ջանային եղծանել զգոյութիւն իմաստութեան »¹:

Հայերէն մատենագրութիւնը՝ ճիշդ իմաստասիրական ըսուելու գրուածք մը ինչուան այն ժամանակ արտադրած չէր. ուստի և ինքն Դաւիթ եղաւ առաջին՝ բուն իմաստասիրութեան պարապող, և անոր յատուկ լեզուն գործածող: Ուստի ինչպէս ուսման, ասանկ ալ լեզուին,

1. Առաջել Սիւնեցի, ('ի Մեկն. Սահմանաց) կ'ըսէ. « (Պաւիթ) գրեաց նախ զՍահմանքս, երկրորդ զԲարձրացուցէքն, երրորդ զՊէտքն, չորրորդ զՄեկնութիւն քերականին, հինգերորդ զՄեկնութիւն Պորփիրի և զԱրիստոտէլին » և կը յաւելու. « Իսկ թէ վասն էր ոչ արդիւնեացաւ բանք նորա 'ի Հայս, այնպիսոյ փառաւոր առն և առաքինոյ և իմաստասիրի: Եւ այս վասն հինգ պատճառի. նախ՝ զի յետ Վարդանանց պատերազմի դառնացեալ էին Հայք, և ամենայն բան աչաց կլած էր նոցա վասն աւերութեան աշխարհիս և կոտորման իշխանացն. երկրորդ՝ զի ոչ գոյր ուսումնական, ... երրորդ՝ զի յանդիմանեալ 'ի նմանէ՝ անարգեցին զնա և զբանս նորա, և հարեալ զի բաւորեցին զնա. և նա գնացեալ 'ի Վիրս, անդ կացեալ վախճանեցաւ. չորրորդ՝ զի անիշխան էր ազգս և ոչ ոք էր որ յարգէր զնա »: Ուրիշ գրչագիր մ'ալ կ'անկնարկէ թէ Սահմանաց գրոց յօրինման պատճառն հետեւեալն է « Մեծն Դաւիթ, կ'ըսէ, և Եզնակ կողբացին զնացին յԱթէնս, և լուան և տեսին բիծս ի վարս վարդապետացն, և զայրացեալ մեղադրեցին: Եւ նոքա զչարեալ ասեն զՀայս կարճոգիս և չարճիս և հակառակողս և փորձողս. զոր յիշէ Աստուածաբան. և խորհել չթողուլ անդ գոք ի Հայոց ուսանել. և չգոյր պատճառայլ, բայց աւելի իմանալն քան զայլս յազգաց՝ Եւ զի էր ի նոսա շատ ինչ հակառակութիւն, Պիլուզոնացիք և... որք Ակադեմիանք կոչին »:

Ուրիշ գրոց մէջ ալ կը գտնենք Անյաղթի համար, « Կարող էր և բազմաց աստուածատուր իմաստիցն, զի զբնականն և զչնորհականն քաջ ունէր զատ յուսմանէն. այլ վասն անիշխանութեան և ազգիս անդելութեան խափան եղեւ »:

պէտք էր որ ինքն ըլլար հեղինակ: Այս պարծանքը աւելի արժանապէս կրնայինք իրեն ընծայել՝ եթէ իմաստասիրական ուսմանը հաւասար՝ լեզուին կատարելութեանն ալ պարապելու ետեւէ ըլլար, կամ թէ այնչափ յունականութեանն ետեւէ չըլլար, ուսմանը պէս՝ լեզուն ալ անոնցմէ փոխ առնելով:

Դաւթի իմաստասիրական ոճոյն և հմտութեան չափը այսպէս կը գրուատէ հայագէտն Վիլֆոլուա Գաղղիացի. « Թերեւս թուիցի ումեք ասել թէ՝ Դաւիթ ծառայաբար զհետ երթեալ իցէ Պղատոնի և կամ Արիստոտելի: Ոչ այդպէս: Զի գիտէ նա և ընտիր առնել ի մէջ միոյ կամ միւսոյն. գիտէ հերքել հաստատութեամբ զկարծիս՝ որք հետեւիցին նմա ճշմարիտ: Եղանակ գրութեան նորա գեղազանցեալ է յոյժ. ձեռնարկէ որոշ և հաստատուն, և յառաջ խաղայ կարգաւոր և ընտիր ոճով. առաջի առնէ իմաստս մտաց իւրոց այնպիսի և այնչափ յստակութեամբ մինչև ի վարմանս և ի հիացումն կրթել զընթերցողն: Ոճ նորա ինքնաբերական է յոյժ և համառօտ. և գրուածքն ոչ միայն չարտուցանեն զընթերցողն, վասն նիւթոյն ցամաքութեան որ ի նոսա, այլ և բռնադատեալ տանին զնա անդրադոյն, զոր ոչն դիտէր ի սկզբան »:

Դաւթի այս գրուածքին յունարէնն ալ կը գտնուի, (Τοῦ αὐτοῦ κατὰ Μανιχαίων λόγος, δώδεκα συλλογισμῶν, ὅτι τὸ καλὸν, φθαρτὸν καὶ γενητὸν καὶ ἀνίπαρχτον, καὶ ὁ τούτου δέ πατὴρ διάβολος οὐκ ἀγέννητος). ուստի և ոմանք կարծեցին թէ Անյաղթ՝ իւր մէկ քանի գրուածներն առաջ յունարէն լեզուով շարագրած է՝ Յունաստանի մէջ գտնուած ատեն, անոնց կիրառութեանը կամ գիտութեան համար, ու ետքը զանոնք՝ ի յունէ՝ ի հայ թարգմաներ: Ոմանք ալ համարեցան, թէ Սահմանաց ամբողջ գիրքը՝ թարգմանութիւն ըլլայ և ոչ սկզբնագիր, որովհետև նոյն գրքին վերջին գլուխը՝ որ կը սկսի « Ամենայն շար տանջելի », Նիւսացւոյն Գրիգորի ընծայուած է՝ անոր առումմբը տպագրուած երկասիրութեանց հետ մէկտեղ:

(Προλεγόμενα τῶν πέντε φωνῶν τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ φων τοῦ θεοφιλεστάτου φιλοσόφου... Կարծիք ալ կայ թէ ուրիշ անձ մը թարգմաներ է Դաւթայ գործը 'ի հայերէն Զ դարուն մէջ: Դաւթի Անյաղթի անուամբ ուրիշ գրուածք մ'ալ կայ հետեւեալ խորագրով. « Դաւթի Անյաղթ վարդապետի հայկազնի՝ գովեստ ներբողական 'ի սուրբ Եկեղեցի—յնրուաղէմ »: Որչափ ալ ոճոյ նմանութիւն են թաղրենք գտնել այս ճառին և իր անունը կրող ուրիշ երկասիրութեանց մէջ, բայց հարազատութիւնը միշտ տարակուսական կը մնայ: Թարգմանութեանցը վրայ պիտի խօսինք գրուածքիս երկրորդ մասին մէջ:

Դաւթայ անուամբ գտնուած ամենայն գործքն տպագրուած են 'ի Վենետիկ յամի 1833:

Գ Ի Ի Տ

Գիշտայ վարքը: — Կարոտղիկոսոսրիանն և յարքոռնիս
Պարսից կոչոռիլը: — Գրառոր երկասիրոսրիանքը:

Դաւթի Անյաղթին ժամանակակից էր Գիւտ, Տայոց գաւառին Արահեզայ գիւղէն, կրտսեր թարգմանչաց մէջ, ուստի և յիշատակարանի մը մէջ աշակերտ կոչուած սըլբոց քահանայից, այսինքն Վեոնդեանց, որոց 'ի Պարսկաստան նահատակուելէն տասը տարի ետքը՝ Հայոց կաթողիկոսական աթոռը նստաւ: Փարպեցին այս համառօտ խօսքերով՝ թէ անոր վարուցը և թէ գիտութեան վկայութիւնը կու տայ. « Այր լի գիտութեամբ հայովս և առաւելեալ յունիւն, յորդասաց բանիւ և առատաբուղիս վարդապետութեամբ, զոր ոչ երբեք արգելոյր ան-

գիտութեանն վարդապետութիւն. այլ զծածուկս առաջեալ Հոգւոյն՝ նոյն սուրբ Հոգւոյն շնորհ յայտ արարեալ՝ նովաւ լուսաւորապէս ուսուցանէր բովանդակ ժողովրդոց. որոյ բանք իւր՝ նման յորդառատ անձրևի՝ զամենայն լսողի ծաղկեցուցեալ պտղաբերէր զոգիս » :

Սակայն Պարսիկք այն ատեններն իրենց բռնաւոր ազդեցութեամբն սկսեր էին ինչուան նախարարաց սիրտը հեռացընել ՚ի սուրբ Հաւատոց : Ուստի սկսան ոմանք կրակատուներ ալ բանալ իրենց իշխանութեան տակ եղած երկիրներուն մէջ. և անով քաղաքական պատիւներու մէջ մեծնալով, ձեռուրնուն տակ եղած հպատակաց մոլորելու և գայթակղելու պատճառ ըլլալ :

Ասանկ ատենի մը մէջ հայրապետական աթոռոյն վրայ նստող Գիւտ կաթողիկոսը՝ իւր ամէն ջանքը կը բանեցընէր անարատ պահելու հաւատոց գանձը՝ որուն աւանդապահն էր. ուր իրեն աշակերտակիցքն՝ Եզիշէ, Խորենացի և այլք, զրեթէ յուսահատեալ ազգին բարեւաւորութենէն՝ անսպասները քաշուեր առանձնացեր էին :

*
* *

Երբ տեսաւ Գիւտ թէ իւր ամէն ջանքովն ալ համաճարակ աղետից առջևն առնելու բաւականութիւն չունի, սկսաւ խօսքովն ու գրով ուրացողներն յանդիմանել, և իրենց հաւատոցը մէջ հաստատուն մնացողները քաջալերել ու պատուել : Այս արդարադատ խտրութեան վրայ զչարեցաւ Գադիշոյ Խորխոռունի, որ ուրացելոց մէջ ամենէն աւելի չարասէրն էր, և ամենէն աւելի իւր ջանքն ու ազդեցութիւնը բանեցընող՝ որ իրեն հետևող ընէ զազգըն : Ու չկարենալով ուրիշ կերպով վրէժն առնուլ, Պարսկաստան գնաց, ու Պերոզ Թազաւորին առջև ամբաստանեց զԳիւտ :

Պերոզ՝ արքունի դուռը կանչեց զկաթողիկոսն, որպէս զի իրմէն լսէ վրան եղած ամբաստանութեանց ջատա-

գովութիւնը. բայց հոն՝ զինքն արհամարհող ու նախատող հեթանոսութիւնն անգամ իրմէ պատկառեցաւ, ինչպէս կը վկայէ Փարպեցի:

Թագաւորն իշխան մը զրկեց առ Գիւտ, և ամբաստանութեանց ստուգութիւնն անոր յանձնեց: Գեղեցիկ ատենախօսութեամբ մը Գիւտ արդարացուց ինքզինքն, և թէ ինչպէս իրեն համար նուիրական պարտք մըն է սիրել զքրիստոնէութիւն: Եւ որովհետեւ ուրիշ ամբաստանութիւն մըն ալ զրած էին վրան, Հռոմոց հետ շատ վերաբերութիւն ունենալը, անոր ալ պատասխանը տուաւ համարձակ. « Իսկ որ ասէ թէ ունի երթեկ 'ի Հռոմս, ոչ ըստ ամբաստանողին կարծեաց են իրքդ, այլ վասն զի զդպրութիւն և զգիտութիւն և զամենայն իմաստս բանաւոր ուսմանց յաշխարհին Հռոմոց ստացեալ եմք, և են իմ անդ ծանօթք և բարեկամք բազումք և ուսումնակիցք »: Աներկիւղ համարձակութեամբ Գիւտ զարմացուց զիշխանն ալ, թագաւորն ալ, որ չկարենալով իւր շարութեան խորհուրդը անոր վրայ կատարել, զրկեց զինքը 'ի հայրապետական պատուոյ:

Այն վիճակին մէջ վրայ հասաւ Գիւտայ մահը:

Իբրեւ թարգմանիչ՝ անշուշտ գլխաւոր մաս մը ունեցած պիտի ըլլայ Գիւտ իւր աշակերտակցացը մէջ. որովհետեւ մեծ է իւր գիտութեան և իմաստութեան գովութիւնը: Բայց իբրեւ ինքնագիր մատենագրութիւնք՝ քիչ բան հասած է մեր ձեռքը. յորս գլխաւոր կրնայ սեպուիլ թուղթ մը առ Դաւիթ Անյաղթ, Խաչին ճառը իրմէն խնդրելով, որուն վրայ առաջ խօսեցանք:

Կաղանկատուացին կը յիշատակէ Գիւտայ անուամբ թուղթ մը առ Վաչէ արքայ Աղուանից, որ իւր թագն ու մոգութեան կրօնքը, միանգամայն նուիրելով աւետա-

րանին ճշմարտութեանը, միանձնական կենօք փափաքած էր երկնաւոր թագաւորութիւն մը փնտռել. այսպիսի ընթացքի մը հարկաւոր և էական խրատները կը բովանդակէ Գիւտ թղթին մէջ:

Կ'երևնայ թէ ժամագրոց և հասարակաց աղօթից կարգաւորութեանն ալ ձեռնտու եղած է Գիւտ, որովհետև նոյն գրքին խորագրոցը մէջ իւր անունն ալ կը յիշուի, թէպէտ և առանց մասնաւոր աղօթք մը իրեն յատկացընելու:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

Մանդակունի և Հայաստանի վիճակը: — Վահանայ մարգարանոսթիւնը: — **Մանդակունոյ ընծայուած ձառեր:** — **Մանր գրուածք:**

Արշարունեաց Մախնոտ ¹ գեղէն էր Յովհան Մանդակունի, պրոյն Սահակայ ու Մեսրոպայ աշակերտաց կարգէն. ու եօթանասուն և հինգ տարուան հասակին՝ կաթողիկոսական պթողը նստաւ Վահան Մամիկոնեանին յորդորանօքը:

Դժուարին դրից մէջ էր իր ատենը Հայաստան: Վահան Մամիկոնեան՝ իր կտրուկ ու յաղթող սրոյն՝ ու Աստուծոյ անուանը վրայ երդուընցեր էր՝ խաղաղութիւն պարգևել Հայաստանի: Բայց իր այս ջանիցը ոխերիմ թշնամի էին Պարսիկք, ու անոնց ընկեր եղած 'ի Հայոց

1. Զեռագրի մը մէջ կը կարդանք. « Յովհաննու Մանդակունոյ 'ի գաւառէն Արշարունեաց 'ի գեղէն Մաղկեաց »:

ուրացելոց խումբ մը: Միաբանելոց հաւատքն ու քաջու-
թիւնը ամրացնող ու խրախուսող էր Մանդակունի՝ ի-
րեն հայրենասէր սրտովն, ու հայրապետական բարձր աւ-
տիճանով: Ինքը զանոնք՝ պատերազմին դաշտը չմտած,
մահուան արհաւիրքը չտեսած, սուրբ եկեղեցի կը մըտ-
ցնէր, կ'օրհնէր անոնց զէնքերը, ու հայրենեաց փր-
կութեանը զօրաւոր ախոյեաններ՝ Վահանայ ձեռքը կը
յանձնէր: Պատերազմաց մէջ ալ անոնց յաջողութեամբը
կ'ուրախանար, զինուոց ձախողելուն ատեն՝ աղօթքովը
այն քնջերուն օգնութիւն կը խնդրէր, որոնց յաղթա-
նակը՝ հաւատոց յաղթանակ պիտի ըլլար:

Այս վախճանին հասնելու համար՝ ծերութիւնն իրեն
փոքր արգելք մը կ'երևնար, ինչուան պատերազմաց բա-
նակներուն մէջ իր խրախուսիչ ձայնը բարձրացնելով,
ու մարտից խառնուրդին մէջ Պարսիկներէն մահառիթ-
վէրք մը ընդունելով, մեռելոց դիականց մէջ՝ իբրեւ մե-
ռեալ կ'իյնար, ու Աստուծոյ մասնաւոր հրաշքովը՝ կրկին
կենդանութեամբ հայրենեաց կը պարգևէր:

Բայց վերջապէս իւր վախճանին հասաւ Մանդակու-
նին: Վահան որ իր սրոյն և քաջութեան վախովը զՊարսս
սասանեցուցեր էր, անոնց սիրելի կ'ըլլար՝ իւր « Իմաս-
տից յառաջատեսութեամբն, արդարախոհութեամբն, աշ-
խարհագիտութեամբն ու քաջութեամբ », ու 'ի Պարս-
կաստան կանչուելով՝ Հայոց աշխարհքին մարգպանու-
թեան իշխանութեամբը կը փառաւորուէր, և արքունա-
կան հրովարտակով՝ կրկին իր հայրենիքը կը դառնար:

Այն հրամանագիրն առնելով՝ մէկէն Դուին քաղաքը
հասաւ Վահան, ու սուրբ կաթողիկոսին դիմեց յեկե-
ղեցին: Ուրախալի լրոյն համբաւը բոլոր քաղաքին մէջ
կը տարածուէր. նախարարք և ազատանի, իշխանք և
ռամիկք, արք և կանայք, ծերք և տղայք, ամենքն հոն
կը վազէին, անանկ որ ընդարձակ սրբավայրը՝ այդ բազ-
մութիւնը չէր կրնար տափիլ. ու չորս կողմի փողոցներն
ու հրապարակներն՝ բազմութեամբ կը լեցուէին: « Եղև

օրն այն, կ'ըսէ ականատես պատմիչը, անյագ խնդու-
թիւն և անսպառ ուրախութիւն աստուածասէր բարեսի-
րացն, և ողջախորհուրդ մտաց լաւահայեցաց. և սուգ
թախանձալից և տրտմութիւն անմխիթար՝ խօթամտացն» :

Այն սրտաշարժ տեսարանին՝ չէր կրնար Մանդակու-
նին իր ուրախութեան արցունքը բռնել. կ'ելլէր սուրբ
բեմին վրայ, ու խաղաղութեան ողջոյնը՝ իբրեւ առհա-
ւատչեայ աստուածաշնորհ խաղաղութեան իւր ժողովը-
դեանը տալով, ու այն զարմանալի փոփոխութեան վրայ՝
չկարենալով իր հիացումը բռնել, « Յեկեղեցիս, կ'ըսէր,
օրհնեցէք զԱստուած, և զտէր յաղբերացն Իսրայելի :
Ահա սիրեցէք զեկեղեցիս, և սիրեցայք յեկեղեցւոյ. ըզ-
թագաւորս քաղցրացոյց եկեղեցի, զգազանս ընդելացոյց,
զգայս՝ գառինս արար, զձեզ պայծառացոյց, զթշնամիս
ճշմարտութեան ամաչեցոյց » : Եւ ետքը՝ հայրենեաց բա-
րօրութեան համար հանապազատարած ձեռուըներն եր-
կինք վերցնելով, « Օրհնեալ տէր Աստուած Իսրայելի,
կ'ըսէր, որ ետ ինձ տեսանել զօրդիս եկեղեցւոյս՝ որ ինձ
հաւատացաւ, պատուով՝ շքեղութեամբ պայծառացեալ
'ի Քրիստոսէ » : Ու օրուանը զեղեցիկ հանդիսին և տե-
սարանին արժանի լեզուով մը, կորովով ու իմաստիւք
լի ճառ մը կը խօսէր. անանկ որ իւր աստուածագրեցիկ
սիրելի լեզուին լռելէն ու անոյ ձայնին դադրելէն ետքն
ալ, դեռ ևս եկեղեցւոյն մէջ լալու և արտասուաց
ձայնը կը շարունակուէր. ոմանց առ խնդութեան, այլոց
առ զղման, ու ամենքը միաբան զՎահան ողջունելով և
'ի հայրապետէն օրհնուելով՝ նոր ջանքով մը հայրենեաց
երջանիկ օրեր պարգևելու աշխատանքին երգմունքն կ'ը-
նէին :

Վեց տարի հայրապետական գահը արժանապէս գրա-
ւելէն ետքը վախճանեցաւ Յովհան, ու Շիրակ գաւառին
Բեռնոս ըսուած գիւղը թաղուեցաւ :

Այլ և այլ երկասիրութիւնք կ'ընծայեն Մանդակուն-
ւոյն մեր տասներորդ կամ մետասներորդ դարուց պատ-
միչք: Ասողնիկ կ'ըսէ. « Երանելին Յովհան Մանդակու-
նի՝ զՀայոց բազում կարգս ուղղութեան կատարեաց.
զքարոզս գիշերի և տուընջեան, զկարգս մկրտութեան և
զսարկաւադի, զքահանայի և զեպիսկոպոսի, և զօրհնու-
թիւնն եկեղեցւոյ, և զլիսովիմբ զպատարագամատոյցն՝
զոր Աթանասի ասեն լինել »: Յովհան կաթողիկոս.
« Մանդակունին առլցեալ ամենայն հոգեւոր հանճարով,
և կարգս յօրինեալ ճոխացուցանէ պայծառապէս զամե-
նայն աղօթականսն, ժամակարգութիւնս եկեղեցւոյ սըր-
բոյ. և յարդարէր ևս ճառս զգուշացուցիչս դիտաւորա-
կան կենցաղոյս, որ բերէ զոգւոցն փրկութիւն »: Կի-
րակոս. « Մանդակունի ... բազում կարգաւորութիւնս
եմոյծ յեկեղեցի, կարգեաց զքարոզս ազուհացիցն և զա-
ղօթս նոցա. զերրորդ ժամին և զչորրորդին և զիններորդ-
դին, և զեկեղեցւոյն հիմնարկէքն և ժամահարի, սկիհ և
զմաղզմային գիրք և բանք, խաչօրհնէք և պսակ »: Վար-
դան պատմիչ. « Յաջորդէ զնա Մանդակունին, իմաս-
տասէր և լի հոգւով Աստուծոյ, որ բարիոք յօրինեաց
զկարգ ձեռնադրութեան և ճառս խրատուց: Սա թարգ-
մանեաց զերրորդ կորնթացի թուղթն, զՅովհաննու, և այլ
բազում օգուտս գործեաց 'ի կեանս իւր »:

Ասոնք են ահաւասիկ յետին պատմչաց՝ Մանդակուն-
ւոյն ընծայած երկասիրութիւններն, և իրենց խօսքերը՝
որչափ ալ մթին և ըստ արժանւոյն գոհացուցիչ չսե-
պենք, յայտ կը միաբանին թէ այլ և այլ ճառեր շա-
րագրած է Յովհան, և թէ հինգերորդ դարուն մէջ եղած
եկեղեցական կարգաւորութեանց մեծապէս ձեռնտու ե-
ղած է, այլ և այլ աղօթից շարագրութեամբը և կամ
թարգմանութեամբ:

Երուսաղեմի Մատենադարանին գրչագիր մը (թիւ 989) հետեւեալ ճառերը կ'ընծայէ Մանդակունւոյն, Ա. Վասն մկրտութեան: — Բ. Վասն հաւատոյ: — Գ. Վասն Քրիստոսի մարմնոյն՝ մահուն և խաչին: — Դ. Վասն երկու բնութեան: — Ե. Վասն ծննդեանն Քրիստոսի: — Զ. Վասն որովայնամուտութեան: — Է. Վասն շնութեան: — Ը. Վասն գրկանաց: — Թ. Վասն դաւանութեան: — Թ. Վասն գիշերային աղօթից: — ԹԱ. Վասն յիշոցնատուաց: — ԹԲ. Վասն շնութեան: — ԹԳ. Վասն խոստովանութեան: — ԹԴ. Վասն անասնաբխաց և աբուաբխաց: — ԹԵ. Վասն ահեղ հարուածոյ: — ԹԶ. Վասն փոխոց և վաշխից: — ԹԷ. Վասն սիրոյ և մախանաց: — ԹԸ. Վասն չքամբասելոյ զքահանայս: — ԹԹ. Վասն երկիւղի և զգուշութեան: — Ի. Վասն ուխապահաց և քինահանաց: — ԻԱ. Վասն գողութեան: — ԻԲ. Վասն ընդդիմամարտութեան դիւաց: — ԻԳ. Վասն տասն պատգամաց: — ԻԴ. Վասն հնոց և նորոց նշանաց համեմատութեան:

Գլխաւոր երկասիրութիւնք կը սեպուին իւր ճառերը, և որոնք արդէն տպագրութեամբ ի լոյս ընծայուած են¹. քսանեութ խրատական կամ վարդապետական ճառեր, այլ և այլ բարոյական նիւթերու վրայ, ընտիր ոճով. և չորրորդ դարուն՝ յունական եկեղեցւոյ մէջ պայծառացած վարդապետներուն ոճոյն, սրտին և լեզուին հետևողութեամբ:

Այս սքանչելի հետևողութիւնը՝ տարակոյս ձգած է ումանց մտքին մէջ ասոնց հարազատութեանը վրայ. չէթէ երկրայեւով՝ որ Մանդակունւոյն պէս հանճար մը չը-

1. Ի կարգի Մատենադարանի նախնայ, Վահագնի, 'ի Ս. Ղազար, 1836, 1860:

կարենայ նման բան մը արտադրել, այլ քանի մը ձեռագրաց մէջ՝ Ոսկերերանի և Նփրեմի ընծայուելուն համար:

Այս տարակոյսը՝ գրչագրաց և գաղափարողաց անհրաժեշտ անհոգութեանը արգասիք կրնայ սեպուիլ, վասն զի յիշեալ երկու վարդապետաց յունական և ասորի սկզբնագրաց մէջ՝ այս ճառերուն և ոչ մէկը կը տեսնուի. և թէ որ կորսուած ալ համարինք անոնց սկզբնագիրը, ինչպէս նոյն սրբոց ուրիշ այլ և այլ ճառերը, բայց քսանեւութիւն ալ միանգամայն կորսուիլը իրաւամբ տարակոյս կը ձգէ մեր մտքին մէջ՝ թէ անոնց պիտի չըլլայ այդ երկասիրութիւնը:

Բայց թատերաց վրայ, կ'ըսեն, կը խօսի Մանդակունին, և այն անանկ ժամանակի մը մէջ՝ յորում Հայաստան ներքին և արտաքին խռովութեանց նշաւակ, աշուրները բանալու ատեն չունէր, թող թէ զքօսանաց ետեւէ ըլլալու. մանաւանդ որ այն ժամանակին չի յիշատակուիր 'ի Հայաստան թատերաց գոյութիւնը: Յօտար պատմչաց, 'ի Յունաց և 'ի Հռովմայեցւոց ունինք յիշատակ թատերական տեսարանաց 'ի Հայաստան. և զԱրտաւազդ երկրորդ՝ որ ըստ Պլուտարքեայ՝ այնպիսի քերթուածոց գրութեամբ ալ և յօրինմամբ կը զբաղէր, և յորոց հատուածք հասած էին մինչև պատմչին ժամանակ: Կը վկայէ նաև ազգային պատմութիւն՝ թատերաց և գուսանաց գոյութեանն 'ի Հայաստան Տիգրանայ երկրորդի ժամանակ: Բայց թէ՛ առաջինքն և թէ՛ յետինք՝ յոյն լեզուով գրուած և նոյն ազգին գուսանաց կը վերաբերին, և Մանդակունւոյն խօսքերը՝ անշուշտ յունական ծաղկեալ ու բարեկարգ թատերք չեն, ենթադրելի. և որոնք իրեն ժամանակ չիկային և չէին ալ կրնար ըլլալ 'ի Հայաստան. բայց ամենեկին անպատեհ է կարծելը թէ՛ զքօսանաց տեղուանք չըլլային առ մերսն, և թէ հոն զքօսանաց պատշաճը չպահուելով, կը ստիպուէին սուրբ Հայրապետքն ու վարդապետք՝ եկեղեցւոյ

բեմերուն վրայէն իրենց ձայնը բարձրացընել: Թող որ մեր ուրիշ հեղինակաց մէջ ալ չիպակսիր թատերաց յիշատակութիւն: Այսպէս Խոսրով. « Ի խաղս և 'ի թատերս և 'ի ժողովս այլանդակաց » : Նարեկացին. « Առ թատերս տեսարանաց » : Ուրիշ անանուն վարդապետ մը. « Յորժամ թատերախաղքն հարկանին՝ յայնժամ ողբայ եկեղեցի զկորուստ ժողովրդեան » : Սարկաւազ. « Ի տեսարանի աշխարհիս կարգեաց կացոյց տէր՝ իւր հանդիսականս անթուելիս » :

Ասոնցմէ զատ Մաշտոցին կարգաւորութեանը մէջ՝ իրենն է Մկրտութեան կանոնը, խաչ օրհնելու, պսակի, եկեղեցւոյ հիմնարկէից օրհնութիւնը, տաճարի սրբութիւնն, ժամահարի, սկւոյ, մաղզմայի, սպասու և աւազանի օրհնութիւնը: Պատարագամատուցին մէջ այլ և այլ քարոզներ ու աղօթքներ, ու 'ի մասնաւորի՝ սրբոյն Աթանասի կոչուած պատարագամատուցը: Ժամագրոց մէջ ալ գիշերային ժամուն՝ Զարթոցեալք և Զքէն գոհանաւք աղօթքները, և ճաշաժամուն երեք քարոզներն ու աղօթքներն: Խորատք վանականաց միանձնաց գրուածքի մըն ալ յիշատակութեան հանդիպեր ենք յանուն Մանդակունւոյ, որ մեզի անծանօթ երկասիրութիւն է:

Բաց 'ի ասոնցմէ Դըւնայ եկեղեցւոյն մէջ խօսած ճարտասան ու գեղեցիկ ատենաբանութիւնն, զոր վերը յիշեցինք, և զոր աւանդած է Փարպեցին իւր Պատմութեան գրոցը մէջ:

Հին ճառընտրի մը մէջ (որ ի Ս. Սարգիս Բաղիշու) Մանդակունւոյ կ'ընծայուի հետեւեալ խորագիրն ունեցող երկասիրութիւնն. « Պատմութիւն և գիւտ փոխման աստուածածնին և մաւր տեառն. թէ՛ որպէս եղև փոխումն, կամ որպէս շնորհեցաւ անարատ պատկերն ի փայտն, և տուաւ Հայոցս »:

Ե Ղ Ի Շ Է

Եղիշէի վարքը: — Յաղագս Վարդանայ և Հայոց պատերազմին գրոշածքը: — Անոր համառօտ բովանդակութիւնը: — Յաղագս Միանձանց ձառը: — Մեկնութիւն Յետոյ և Դատաւորաց: — Ճատերն: — Արարածոց մեկնութիւն: — Ահարազատ կամ երկրայական ձառեր: — Պատմութեան գրքին և մատենագրութեանցը զանազան տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք:

Կրտսերագոյն Թարգմանչաց՝ կամ երկրորդ աշակերտաց դասէն էր Եղիշէ, սրբոյն Վարդանայ ատենադպիրն, և ինչպէս հաւանական կ'երևնայ, նաև անոր մերձաւորն ազգականութեամբ ¹:

1. « Եղիշէ էր զինուորեալ Վարդանայ զօրավարին, և էր զպրագեա. և տեսող լեալ ամենայն անցիցն որ անցին ընդ զօրսն Հայոց 'ի Յազկերտէ Պարսից արքայէ. և յեռ նաւասակութեան զօրացն Հայոց՝ Թողեալ զզինուորութիւնն կրօնաւորեցաւ, և բնակէր չգնութեամբ և խառակրօն վարուք յանապատի. պաճոց և ազօթից պարագեալ, խոտաբուծ և գետնախշտի լեալ յաշխարհին Մովսէս և 'ի ժողկեղերն: Եւ անդ զբեաց զպատմութիւն սրբոց Վարդանանց և ըզգիրս կանոնակաւս. և զմեկնութիւն խաչելութեանն Քրիստոսի և այլ գիրս օգտակարս »: Այսպէս նշանակուած կը տեսնենք 'ի ինչ հաւանութիւն: Այս կարծեաց հաւատարմութիւնը նոյն իսկ Եղիշէի զբոյ մէջ կը կարծեն ոմանք տեսնել, երբ 'ի Հայաստան Արտաշատ քաղաքին մէջ ժողովք կը գումարուէր 'ի առաջ զպատասխանի Թղթոյն Միհրնեբսեի, Եղիշէ Վարդանայ քով էր կ'ըսէն, և իրեն նախարարաց 'եա 'ի զբան արքային Յազկերտի. « Ես ինքնին, կ'ըսէ, տեսմամբ 'ի տեղւոյն պատահեցայ և տեսի. և լուայ զձայն բարբառոյ յանգըդնաբար խօսելոյ »:

Թէպէտ և ընդհանրապէս վարդապետ կը կոչուի Եղիշէ՝ թէ՛ իւր գրոցը խորագիրներուն մէջ, և թէ՛ ուրիշ պատմիչներէն, բայց յոմանց կարծուի թէ եպիսկոպոսութեան աստիճանին ալ բարձրացած է, և թէ յԱրտաշատ գումարուած եպիսկոպոսաց ցուցակին մէջ նշանակուած համանուն Ամատունեաց եպիսկոպոսն՝ ինքն ըլլայ, ուրիշ միաբանակից պաշտօնակցաց հետ աւելցընելով նաև իր ստորագրութիւնը յաշխարհին Պարսից՝ ուր կը դառնուէր նոյն ատենը:

Հայաստանի թշուառ օրերուն ականատես, երբոր սըրբոյն Վարդանայ և իրեն քաջ ընկերաց ինկնալը տեսաւ, ու այն պատճառաւ՝ հայրենեաց դժնդակ աղիտից մէջ թաւալիլը, չկրցաւ դիմանալ, ու այնպիսի կեանքը՝ մահուանէ մը դառնագոյն սեպելով, մենաւոր առանձնութեան մէջ ուզեց իր կենաց մնացորդը աւարտել: Ինքզինքը ծածկելով ՚ի մարդկանէ, քաշուեցաւ Մոկաց լեռներուն մէջ, ու խոտերով կ'ապրէր: Այն լեռանց վրայ պտըտող հովիւները՝ գտան անոր առանձնութեան վայրը. տեսան խստակրօն վարքն ու ճգնութիւնը, և բոլոր մերձակայ գաւառներուն հոշակեցին: Ստիպուեցաւ Եղիշէ Մոկաց լեռներէն հեռանալ, և Ռշտունեաց գաւառը քաշուելով, հոն Աստուծոյ հաճոյական վարքը կնքեց:

« Դեռ չմտած Հայոց ձորը, — կ'ըսէ ազգային ու ազգասէր նոր ճանապարհորդ մը, — Ոստանայ ծառատանեայց յաջ կողմն քիչ մը խոտոր, այս անշուք շէնքին, մինակ մենաստանին երթանք ուխտ: Մի՛ նայիր արտաքին խրթնութեան, գեղեցկակերտ է ներքին տաճարն... Իսկ այդ շիրիմն, պաշտելի նշխարք աղու Եղիշէին կը գանձէ. Վարդանայ դպրին, Հայոց վարդապետին, հրեշտակակեցազ ճգնաւորին:

« Համբոյր իւր խոնաւ հողին:

« Հոս կը հանգչի անտապան, անարձան, անյիշատակագիր, նա՛ որ անմահ արձանացոյց Վարդանն և իր դարը... Իսկ վանքը կը կոչուի Զաղար Սուրբ Նշան, որ

ըստ աւանդութեանն, սրբոյն Նղիշէի սրբասնեալ լանջքէն կախուած Սուրբ Նշանն է. քանի՜ փափագելի: Խաչ՝ որ Քրիստոսի աստուածային մարմինը իր վրայ կրելով, կրեցաւ մեր Սրբոյն՝ Քրիստոսի և Ազգին սիրով հրաւիրու սրբազան ծոցը և կուրծքին վրայ...

« Մարդ քանի որ կենայ, քանի որ նայի, քանի որ խորհի, այնքան իր ուշքը կը բացուի, այնքան կարօտ կը շատնայ, այնքան սխրալի զմայլմանց և խորին զգացմանց խորեր կը պարզուին իւր առջև: Ինչե՞ր կը քարոզէ այս լոին գերեզման: Ի՞նչ ձայներ կու գան այս տապանաքարի տակէն. անմունջ աղաւնին կը մնջէ և կը մրմնջէ սրտանմիկ մրմունջներով: Գերեզման, ուր իւր չքնաղ մատենին չափ վսեմ լեզուով կը խօսի աղուն Նղիշէ. ուր կը ննջէ անմահն Նղիշէ »¹:

Այսչափ է Նղիշէի կենսագրութեանը վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս, աւելի ծանօթ մնալով իւր անմահական երկասիրութեամբքը, որոնց մէջ գլխաւոր կը սեպուի իրաւամբք Պատմութեան գիրքը:

★
* * *

Աւելի վիպասանական քերթուածի քան թէ պարզ պատմագրութեան կը նմանի Նղիշէի այս սքանչելի երկասիրութիւնն: Ընտիր նիւթ մը, ընտիր հանճարոյ և գրչի հանդիպած:

Նղիշէ համառօտ ընծայականէ կամ յառաջարանէ մը ետքը՝ կը սկսի իր պատմութիւնը: Արշակունեաց թագաւորութեան վերցուելէն կը սկսի խօսիլ. այն դէպքէն՝ ուր Խորենացի լալով դադրեցուցեր է իր Պատմութիւնը, և որ Հայաստանի դժբաղդութեանցն սկիզբն է: Մերձաւոր ուժով ազգ մը՝ Սասանեանք կամ Պարսիկք՝ այլ և այլ կերպերով Հայոց թագաւորութիւնը

1. ՍՐՈՒԱՆՁՑԵԱՆՑ (Գ. Վ.) ՀԻՄԷ-ՀԻՄԷ, 106:

տկարացընելէն ետքը՝ կը մտածեն քրիստոսական կրօնքն ալ անհետացընել. որովհետեւ անիկայ միայն մեծ արգեք էր իրենց ոտիցը հաստատուն կռուան մը գտնելու Հայաստանի մէջ։ Ասով կը սկսի Եղիշէի պատմութիւնը։ Անհնարին ոխութիւն մը կը նկատենք Պարսից Յազկերտ Թագաւորին վրայ, մեծ ատելութիւն մը ընդդէմ քրիստոսական կրօնից. յոր աւելի զրգուռած իր մոգերէն՝ Թուղթ մը կը գրէ իր ձեռքին տակն եղած հպատակ ազգաց. կ'իմացընէ իրենց թէ միտքը դրած ըլլալով Քուշանաց վրայ պատերազմի երթալ, իրենց օգնութեանը կը կարօտի. ուստի կը հրամայէ որ բոլոր ձիաւոր զօրքերնին հետերնին առած Ապար աշխարհքը ժողովուն։

Հայաստան ալ կը հասնի այս հրամանը։ Ոմանք միամտութեամբ, այլք 'ի հարկէ կը ստիպուին հնազանդիլ այնպիսի հրամանի մը՝ որուն հետեանաց գէշ ըլլալուն իրենց միտքն ալ կը վկայէր։ Գուշակութիւննին ալ սուտ չելաւ։ Թագաւորը հրաման տուաւ զիրենք չարչարել, ինչուան որ հաւատքնին ուրանան. անտէր Հայաստանին ալ ուրիշ խեղճութիւն մը պատրաստեր էր։ Դենշապուհ անունով մէկը զրկեց որ երթայ Հայոց աշխարհքը նստի, և զիրենք խաբելու համար ամէն պատրոդական հնարք 'ի գործ դնէ։ Բայց աստուածապաշտ Հայաստանը այն նենգաւորին խօսքերէն չխաբուեցաւ. և իրեն սուրբ հայրապետաց հետ միաբանած՝ քաջութեամբ ընդդէմ դարձաւ Դենշապուհոյ, ու Արտաշատ քաղաքին մէջ գումարուած եպիսկոպոսաց ձեռքովը՝ Միհրնեբսեհի հրապուրողական ու ամբարիշտ թղթոյն պատասխանը տուաւ։

Թագաւորն ու իրեն համախոհ մոգպետը՝ երբոր այն քրիստոնէական ոգւոյն թելադրած անվեհեր Թուղթը կարդացին, ալ աւելի զայրացան. մանաւանդ մոգպետը, այն դառնացեալ ծերը, որ կարծես թէ կը փափաքէր իր աչքովը տեսնել Հայաստանի կործանումը, ու իր ձեռքովը՝ սուրբ եկեղեցեաց աւերակներուն վրայ՝ ատրու-

շանաց հիմունքը ձգել. խրատ տուաւ թագաւորին որ քաղցրութիւնը մէկդի դնէ, ու այնպիսի ապստամբ ազգը բռնութեամբ ընկճէ: Հաւանեցաւ թագաւորը, ու կծու թղթով մը հրաման ղրկեց որ Հայոց գլխաւորները արքունի դուռը գան: Հնազանդեցան անոնք. Յովսէփ կաթողիկոսին օրհնութիւնը և քաջալերութիւնն առնելէն ետքը՝ հասան 'ի Պարսկաստան. տեսան իրենց ընկերակցաց նեղութիւնը, արտասուեցին անոնց վշտացը վրայ. բայց թագաւորին սիրտը աւելի չզայրացընելու համար՝ հանդարտութիւն կը կեղծէին:

Իսկ նա իր սրտին թոյնը դուրս թափելու շուշացաւ. նոյն իսկ հասած օրերնին՝ ինչուան այն ատեն սովորական եղած ընդունելութեան օրէնքները չկատարելէն զատ՝ ալէկոծ ծովու մը պէս, ինչպէս գեղեցիկ կը նկարագրէ պատմիչն, տակնուվրայ եղաւ, երդում ըրաւ արևուն վրայ՝ որ ամէն նեղութիւն իրենց գլուխը հասցընէ, եթէ երկրորդ օրը անոր առջև ինկած երկրպագութիւն չմատուցանեն արեգական: Ինչ դժնդակ հրաման աստուածասէր նախարարաց համար. այն օրն՝ յորում կ'ուզէր զՀայս արևապաշտ ընել, զիրենք իր արեամբը փրկող ճշմարիտ Աստուծոյն հրաշափառ յարութեան օրն էր: Այս բանիս յիշատակն ու մտածութիւնը միայն զիրենք կը սարսափեցընէր. ուստի և քաջութեամբ դէմ կեցան թագաւորին, յիշեցուցին թէ ինչպէս իրենց կրօնիցը վրայ հաստատուն են, և թէ առ ճշմարիտ Աստուածն ունեցած սէրերնին ամենևին արգելք չըլլար իրենց պարտքերնէն պակսելու զոր ունին առ երկրաւոր թագաւորս. ինչպէս իրօք ալ գովութեան արժանի սեպուեր են հին արքայից ատեն, և այլ և այլ պիտանի ծառայութիւններ մատուցած:

Բայց Յազկերտի առջև այն ամէն արդիւնքն ընդունայն էին: Յաւիլ կը ցուցընէր իրենց տգիտութեան վրայ ու թէ ինչպէս արեգական ու կրակի երկրպագութիւն չընելով՝ մլասակարգ են աշխարհի: Ալ չդիմացան նախա-

բարձր. երբոր հաւատոց համար վկայելու տեղն եկաւ՝ ամենքը ձայներնին բարձրացուցին. խոստովանեցան թէ ինչպէս հաստատուն է իրենց հաւատքը, և անընկճելի սուրբ եկեղեցին: Այսպիսի հաստատուն հիման մը վրայ կռթնած՝ չենք վախնար, ըսին, ոչ քու սպառնալիքներէդ և ոչ ալ տուած պատիժներէդ:

Պատմիչը հոս բառ չի կրնար գտնել թագաւորին սրտմըտութիւնը բացատրելու. կը ստորագրէ այնպիսի դառն սրտի մը մաղձերուն դուրս թափուիլը. և թէ ինչպէս անդարձ երգամաքը կը սպառնար՝ կտտամահ վերցընել այն պատուական անձինքը: Սակայն սպառնալեացն ալ արդիւնքը չտեսաւ. հրամայեց որ բանտի մէջ արգելուն գիրենք:

Հոս տխուր ու սրտաշարժ տեսարան մը կը բացուի առջևնիս: Ամէն նեղութեանց, ամէն վշտաց ու դառնութեան համբերող սրտեր՝ հայրենեաց սիրով կը լքանին. այն սէրը կը յորդորէ գիրենք այնպիսի բանի մը ձեռք զարնելու՝ որ երբէք չէր կրնար արդարանալ, որուն եթէ նախ իրենց արցունքովը ու ետքը արեամբ քաւութիւնը չփնտռէին: Կը ստիպուին գէթ առ երեսս, գէթ մէկ անգամուան համար արևուն երկրպագութիւն ընել. որպէս զի Քրիստոսի հաւատքը անվտանգ պահուի Հայաստանի մէջ:

Հարկ չէ ըսելը թէ ո՛րչափ մեծ կ'ըլլայ թագաւորին ուրախութիւնը. մտացը մէջ ալ ամենեւին տարակոյս չըմնար Հայաստանի վրայ տիրապետելու. ուրախութեամբ ամենայն պատիւ ու մեծարանք կը հրամայէ որ ըլլուին նախարարաց. հետերնին մոգեր ու մոգպետներ դրած Հայաստան կը ղրկէ:

Նոյն միջոցին այսպիսի դժնդակ լուր մը՝ բերնէ բերան, գաւառէ գաւառ անցնելով, ինչուան Հայոց մայրաքաղաքը՝ Վաղարշապատ, ու սուրբ Յովսէփ կաթուղիկոսին ու իրեն համախոհիցն ականջը կը հասնի: Յաւ ու տագնապ կը պաշարէ գիրենք, ու միաբան ժողովք

գումարելով՝ կը ստիպուին արտասուօք երդնուլ սուրբ աւետարանին վրայ, որ չէ թէ միայն իրենց արիւնովն սուրբ հաւատքը պաշտպանեն, այլ յիսնայեն նաև իրենց կարևոր սիրելեացն ալ, եթէ անոնք ուզենան Հայաստանի մէջ արևու պաշտօնը տարածել: « Հայրը իր որդւոյն չխնայէ, ըսին, որդին ալ այդպիսի առթի մէջ հօրմէն չպատկառի. կինը՝ իր էրկանը հետ կռուի, ծառան ալ տիրովը դէմ ելլէ. աստուածային օրէնք թագաւորեն աւանդուին վրայ. և այն օրինաց համեմատ՝ ամէն յանցաւորք իրենց պատիժը գտնեն »: Ինչ սրտաշարժ դէպքեր: Հին Հռովմայ պատմութեանցը մէջ յիշատակուած Կարթագինէի պատերազմունքն՝ որչափ իրենց ուժէն կը կորսնցնեն:

Մինչդեռ Հայաստանի մէջ այս գործողութիւնները կը կատարուէին, մէկալ կողմանէ ալ ուրացեալ Հայոց բանակը մոգերով ու մոգպետներով Հայաստանի մօտեցեր ու բանակած նստեր էին. իրենք ալ կ'իմանային թէ ինչ դժուարին արգելք մը կար առջևին՝ թագաւորին անօրէն կամքը առաջ տանելու համար: Իրենց ժողովուրդը անտերունչ չթողու պատճառաւ հաւատքնին ձգող նախարարները կը տեսնէին որ նոյն ժողովուրդը զիրենք կը մերժէ: Քսանդինգ օր այնպէս անգործ առթի կը սպասէին, շատերն իրենց մտաց ուղղութիւնը կերպով մը անոնց իմացնելու համար, և սակաւ՝ թագաւորին օւս խորհրդոցը արբանեկելու: Ինչուան զխաւոր մոգպետը սիրտ ըրաւ, հետը խումբ մը զօրաց առնելով՝ կիրակի օր մը եկեղեցւոյն վրայ վազեց, ու դռները խորտակելով՝ կ'ուզէր ներս մտնել: Հոն էր երանելին Ղևոնդ երէց իր քանի մը խորհրդակիցներովը. աչքովը տեսաւ մոգպետին անօրէնութիւնը, չկրցաւ համբերել, և ոչ ալ սպասել եպիսկոպոսաց՝ որպէս զի անոնց խորհրդովը շարժի. հրաման տուաւ հաւատացելոց որ կռուին անոնց հետ: Անգէն՝ բայց հաւատով զինուորեալ ժողովուրդը՝ քարերով վռնտեցին թէ մոգպետը և թէ անոր համախոհքը.

և ինքը եկեղեցին դառնալով՝ այն յաղթութիւնը պարգևող Աստուծոյն շնորհակալութեան մաղթանքը շարունակեց:

Այն տագնապին ձայնը բոլոր Հայաստանի մէջ տարածուեցաւ. ամէն կողմանէ արք և կանայք նոյն տեղը կը դիմէին, ու եղածը լսելով՝ մէկ կողմանէ շնորհակալ կ'ըլլային Աստուծոյ, միւս կողմանէ ալ հաւատոց համար վերահաս վտանգ մը աշուրնուն առջև տեսնելով՝ արտասուաց գետեր աշուրներնէն կը վազցընէին. կը փափաքէին, կ'ըսէ պատմիչը, որ երկիրը պատառի ու իրենց գերեզմանն ըլլայ, որպէս զի չտեսնեն այն դժնդակ հրամանաց կատարումը:

Զարմացաւ մնաց մոգպետը, ու իրեն ամէն համախոհքը. « Այնպիսի մարդկանց դիմաց, կ'ըսէր զարմանալով մը, որ զմահ նախամեծար կը համարին քան զկեանս՝ ո՞վ կրնայ դիմանալ »: Ուստի որոշեց՝ Յապկերտ թագաւորին գրելով՝ ամէն բան տեղնիտեղը իմացընել անոր, և յորդորել որ այսպիսի խորհրդոյ մը գործադրութենէն ետ կենայ:

Սակայն Հայ նախարարաց մէջ տնանկներ ալ կային որ 'ի սրտէ ուրացեր էին Քրիստոսի հաւատքը. և ասոնց մէջ գլխաւոր էր Վասակ Սիւնի, որուն հոգւոյ աշուրները փառասիրութեամբ կուրցած՝ կ'ուզէր քրիստոսական հաւատոց ջնջմամբը Հայոց թագաւորութիւնը ձեռք ձգել: Տեսնելով Վասակ թէ մոգպետը յուսահատեցաւ թագաւորին կամքը առաջ տանելէն, քաջալերել սկսաւ զինքը. այն դժուարին գործոյն կատարման յանձնառութիւնը իր վրայ առնելով՝ խոստացաւ ջանալ որ եկեղեցւոյ ուխտին մէջ երկպառակութիւն ձգէ. և թէ որ այս բանս յաջողցընեմ՝ ալ այն ատեն, կ'ըսէր, ամենեւին չեմ տարակուսիր թէ թագաւորին կամքը պիտի կարենամ 'ի գլուխ հանել: Սուրբ հաւատոց գնովը կ'ուզէր ստանալ այն երկրին թագաւորութիւնը՝ որուն անարժան էր:

Ծածուկ հնարագիտութեամբք կը սկսի Վասակ մաքի դրած չարութեան խորհուրդը առաջ տանելու աշխատիլ : Նախարարաց ու ազնուականաց տները մոգեր ու մոգպետներ կը ցրուէ . և այն կերպով կը ջանայ զանոնք մոլորցընել : Բայց սուրբ եպիսկոպոսունքն ամենայն արթնութիւն կը բանեցընեն անոր հնարագիտութիւնները խափանելու : Տեսնելով թէ սատանայական խորհուրդն առաջ կ'երթայ, սուրբ աւետարանը ձեռուընին, Հայոց սպարապետին՝ սրբոյն Վարդանայ՝ տունը կը վազեն, իմանալու համար թէ արդեօք ի՞ր խորհրդովը այնպիսի անօրէնութիւնք կը կատարուին . « Թէ որ ատանկ է , կ'ըսէին , նախ մեր գլուխը կտրեցէք , ու ետքը եկեղեցեաց վրայ ձեռուընիդ զարկէք » : Արդէն բոլորովին խռոված էր Վարդան իւր պատճառաւ Հայոց աշխարհքին վրայ հասած աղետիցը համար , արդէն սրտովը լացեր էր ուրացութեան ակամայ յանցանքը , ու առիթ կը փընտռէր թէ ինքն և թէ իրեն հետ եղող հաւատարիմ նախարարք որ իրենք զիրենք յայտնեն : Այլ չկրցաւ դիմանալ , անոնց ոտքն ինկաւ , իւր մտացն ուղղութիւնը լալով պատմեց անոնց , և թէ պատրաստ է նոյն սուրբ հաւատքին համար ինչուան արիւնն ալ թափելու : Մէկէն հրաման տուաւ որ համախոհքը ժողովուին , ու եղածը դարմանելու փութան :

Վասակ դարձեալ մէջ կը մտնէր՝ Հայոց միաբանութիւնը աւերելու : Սրտովը 'ի հաւատացելոց ուծացեալ , բերնով անոնց հետ ինքզինքը մէկ կը ցուցնէր . կը խռնուէր մէջերնին , ու անանկով կը ջանար զանոնք իրարմէ երկպառակել : Այնչափ և այնպիսի վստահութիւն կ'ազդէր իւր վրան , որ Պարսից դէմ պատերազմել ուզած ժամանակնին , անոր ձեռքը կը յանձնէին զօրաց մէկ գունդը : Երբոր բաւական վստահութիւն գտաւ Վասակ , ալ անկէ ետքը իր երկպառակութեան և անմիաբանութեան խորհուրդը սկսաւ յայտնել : Ասով կը սկսի եղիչէ իր չորրորդ գիրքը :

Միհրնեբսեհ Պարսից մեծ հազարապետը՝ տեսնելով թէ իրեն դժուարին պիտի ըլլայ Հայոց միաբանութեան դէմ դնել, ու միանգամայն գիտնալով Վասակայ 'ի սերտ սրտէ ուրացութիւնը, քովը կը կանչէ զինքը, ու իմանալով իրմէ թէ որչափ ջանացեր է Հայաստանին մէջէն վերցընել սուրբ կրօնքը, ու անով թագաւորին կամացը գործակատար ըլլալ, սիրտ առած, մեծամեծ պարգևներ կը խոստանայ՝ միայն թէ կարենայ իր միտքը դրած խորհուրդները առաջ տանիլ։ Անորէն խոստումը ընդունեցաւ Վասակէն։ Մէկէն իրեն հետ միաբանեց Վասակ այլ և այլ ուխտադրուժ նախարարներն. և անոնցմով ու անոնց հպատակներով զօրաց բանակ մը պատրաստեց, ու սկսաւ իր հայրենեացն ու կրօնիցը դէմ պատերազմի պատրաստուիլ. « Մոռնալով, ինչպէս կ'ըսէ պատմիչը, որդւոյն Աստուծոյ գալուստը, ու սուրբ աւետարանին քարոզութիւնը չյիշելով. իր սուրբ հաւատացը ոչ սպառնալիքներէն վախնալով, և ոչ աւետեօքը մը խիթարուելով »։ Ասանկով Հայաստան երկու մասն բաժնուեցաւ, հաւատացեալ և ուրացող։

Եղիշէին հինգերորդ գիրքը կամ յեղանակը կը սկսի սքանչանալով աստուածային սիրոյ մեծութեանը վրայ, որուն արդիւնքը յայտնապէս կ'երևնար հաւատարիմ հպատակաց ու անոնց զօրացը վրայ. որոնք ամէնքը ժողովուեցան իրենց սպարապետ մեծին Վարդանայ քովը՝ վաթսունևվեց հազար հոգի, և անոնց հետ Յովսէփ կաթողիկոս և Ղևոնդ երէց և ուրիշ բազմութիւն քահանայից։ Ամբողջ բանակը քաջալերուեցաւ նախ սրբոյն Վարդանայ խրախուսական և պերճաբան խօսքերովը, ու ետքը Ղևոնդեայ երիցու սրտաշարժ յորդորանքներովն. և պատերազմին նախընթաց գիշերը՝ հաղորդեցան սուրբ խորհրդոյն, ու պատրաստուեցան 'ի մարտ, փափաքանօք սպասելով այն արշալուսոյն՝ որ իրենցմէ շատերուն համար արքայութեան դռները պիտի բանար, ու իրենց արեամբը՝ փրկութիւն պիտի պարգևէր Հայաստանեայց։ Ասով կը լմընցընէ Եղիշէ իր հինգերորդ յեղանակը։

Կը սկսի վեցերորդը: Փափաքելի առաւօտը կը հասնի. Պարսիկ ու Հայ սպարապետները փոփոխակի իրենց բանակը կը սկսին քաջալերել. միանգամայն զօրքերնին պատերազմի կը պատրաստեն. ու Տղմուտ գետին քով՝ ահաւոր ճակատամարտ մը կը սկսի, և հոն Վարդան իր բազմաթիւ քաջերովը կ' ինկնայ:

Մահուանէ ազատող Հայոց քաջերը բերդերու մէջ կ' ամրանան. ու փափաքելով մահակից ըլլալ իրենց նիզակակցացը՝ ամենեւին չեն շարժիր՝ ոչ 'ի խոստմանց և ոչ 'ի սպառնալեաց: Բայց երբ կ' իմանան թէ Վասակ ամէն ջանք կ' ընէ որ զիրենք ալ կորսնցընել տալով՝ բոլոր աշխարհին անկմանը պատճառ ըլլայ, կ' իմացընեն Պարսից զօրապետին անոր ըրած ամէն չարութիւններն, ու թէ ինչպէս թէ՛ Պարսից և թէ՛ Հայոց աշխարհացը փնասակար է. ու անօրէնութեամբ ստացած պատիւներէն զինքը զրկել կու տան, որ իրենց հետ մէկտեղ բանտակից կ' ըլլայ, առանց անոնց մխիթարութիւնն և սփոփանքն ունենալու: Նախանձեցաւ ուրացողն անոնց երջանկութեանը վրայ, ու ինքը չկրցաւ նմանիլ, ու շարաչար կեանքով մը ապրելէն ետքը, դժնդակ ու դառն մահուամբ ալ մեռաւ:

Եղիշէ իր Յառաջաբանին մէջ խոստացած էր եօթն յեղանակօք կամ զրքով աւարտել իր Պատմութիւնը, բայց ետքը Արտաքոյ եւրքն յեղանակին ուրբերոյդ մըն ալ կ' աւելցընէ. որուն մէջ տեղնիտեղը կը պատմէ թէ ինչ նեղութիւնք ու շարչարանք կրեցին այն սուրբ քահանայք՝ որ Վարդանանց պատերազմէն ետքը ախոյեան հանդիսացեր էին Հայաստանի մէջ հաստատուն պահելու սուրբ հաւատքն ու ազգութիւնը: Նոյնը աւանդած է և Ղազար Փարպեցի. բայց Եղիշէ աւելի մանրամասն կերպով ու աւելի յատուկ և ընտիր ոճով: Վերջն ալ մասնաւոր հատուած մը կ' աւելցընէ այն սուրբ կանանց համար՝ որ իրենց արանցը արժանաւոր երեւցան սիրով ու սրտով, հաւասար քայլելով թէ՛ առաքինութեամբ և թէ՛ քաջութեամբ:

Եղիշէի այս պատմութեան գիրքը՝ խարդախած կը համարի Թովմաս Արծրունի, ու այլ և այլ հատուածներ առնոց մէջէն պակսած: Արծրունին՝ որ իւր ցեղին պարծանքն ու փառքը նորոգելու և անմահացընելու նպատակաւ՝ ձեռք զարկած է իր գրոցը, կրնան, կ'ըսէ, զարմանալ ընթերցողք թէ ինչո՞ւ Եղիշէ իւր պատմութեան մէջ ամենեւին չի յիշատակեր Վահանայ Արծրունւոյ վկայական մահը. և այս բանիս՝ հետեւեալ պատճառը մէջ կը բերէ:

Պարսից Պերոզ թագաւորին ատենը՝ Բարծուամ նետորական աղանդաւորն՝ Մոկաց աշխարհը եկաւ իւր մուրուքիւնը սերմանելու. և որովհետեւ այն միջոցին Մոկաց աշխարհին մէջ կը բնակէր Եղիշէ, Բարծուամ իւր պատմութեան գիրքը խնդրեց իրմէ, ու խնդիրը ընդունեցաւ: Բայց Արծրունեաց Մերչապուհ իշխանը՝ որ այն ատեններն Տմորեաց բերդին մէջ ամրացած էր, լսելով Բարծուամայի իւր սահմաններն մտնելը, ստիպաւ հրամայեց հեռանալ անկէ, ու սաստիկ պատիժներ և աքսոր սպառնացաւ թէ որ իւր հրամանացը մտիկ ընելու չըլլայ: Ան ատենը Բարծուամ՝ վրէժխնդիր հոգւով՝ Եղիշէի Գրոցը մէջ եղած ամէն Արծրունեաց տան վրայի յիշատակութիւններն հանեց, ու անոնց հետ նաեւ Վահանայ Արծրունւոյ մարտիրոսութեան պատմութիւնը: Նոյն իսկ մեր ունեցած Եղիշէի օրինակներէն կրնանք գուշակել Բարծուամայի խարդախութիւնը. վասն զի Եղիշէ ինն նախարարաց հետ՝ երկու հարիւր եօթանասունեութ հոգւոյ նահատակութիւնն յիշելէն ետքը կ'ըսէ թէ ասոնցմէ զատ « են յարքունի տանէն և 'ի տանէն Արծրունեաց և յիւրաքանչիւր նախարարաց տանէն, ... այլ եւս եօթնհարիւր քառասուն այր » . որով յայտնի կ'ըլլայ թէ Բարծուամ չկարենալով բոլորովին Արծրունեաց յիշատակութիւնը վերցընել՝ Վահանայ անունը և իրեն հետ իր ցեղէն մեռնողներուն թիւը վերուց, և մնացած Հայոց ցեղէն ինկածներուն հետ խառնեց անոնց թիւը գումարե-

լով եօթնհարիւր քառասունը. և անոր համար կը հարկադրի հոս յիշել զԱրծրունիս: Եղիշէ՝ Ռշտունեաց գաւառին ծովեզերքն առանձնացած ըլլալով՝ ատեն չունեցաւ իւր գրուածքը միւսանգամ աչքէ անցընելու, որովհետեւ հոն եղաւ իւր երջանիկ փոխումը: Այն պատճառաւ ոմանք կարծեցին թէ անանկ անկատար թողած է իւր գործը սուրբ վարդապետս¹:

Պատմութենէն զատ՝ որ Եղիշէի գլուխ գործոցը կը սեպուի, ուրիշ գեղեցիկ երկասիրութիւններ ալ թողուցած է սուրբ վարդապետս, և որոնց մէջ գերազանց կը սեպուի իրաւամբ Միանձնաց ճառը: Պատմութիւննիս կ'աւանդէ թէ Հինգերորդ դարուն քաղաքական յեղափոխութեանցը մէջ երբ Թարգմանիք դարձան իրենց հայրենի երկիրը, ու Վրամշապհոյ օրովը ծաղկած Հայաստանը՝ ներքին երկպառակութեանց, արտաքին մարտից և պարսկական բռնութեան նշաւակ տեսան, երիտասարդութիւննին՝ իրենց սիրելի երկրին երջանկութեանը նուիրող սրտերն՝ անոր ապագայ բարօրութենէն յուսահատածի պէս եղան, ու շատերնին՝ անանկ թշուառ կեանքէ մը աւելի մահը նախամեծար սեպելով, անապատներու լուութեանը մէջ իրենց սրտին խաղաղութիւնը և հօգ-

1. Էջմիածնի Մատենադարանը՝ քառածալ երկաթազիր օրինակ մը ունի Եղիշէի այս սիրելի և ընտիր երկասիրութեան «գրեալ 'ի վառն Գոշայ Արագածոտան 'ի Թուին Հայոց ՈՒԱ (Թիւ 442. 1643)»: Յիշուած ուրիշ երկու օրինակք (Թիւ 1643 և 1644) նորագիր են: Հին և ընտիր օրինակ է ըստ Անյի-աշի-աշի կոչուածը, որուն համեմատ եղած է Թէոդոսիոյ տպագիրը: Հին երկաթազիր օրինակ մ'ալ կայ յանապատն Լիմ: Մեր քով կ'ըսեն օրինակները նշանակուած են արդէն 'ի յառաջարանի տպագրին: Արդնոյ Բարձրանայեաց Ս. Աստուածածին Մատենադարանին մէջ պահուած գրչագիր մ'ալ (Թիւ 212) նետեալ խորագիրը ունի. «Յիշատակարան և պատմութիւն սրբոյն Վարդանայ քաջի և Հայոց սպարապետի»:

ւոյն փրկութիւնը փնտռել փութացին : Ասոնցմէ մէկն էր նաեւ Եղիշէ : Այն առանձնութեանը մէջ՝ խրատական ու գեղեցիկ ճառ մը զրեց առ միանձունս իւրոյ ժամանակին, հին անապատաւորաց օրինակաւ՝ անոնց կատարելութեանը փափաքողներն քաջալերելու նպատակաւ : Ո՛րչափ գեղեցիկ լեզու, քանի՜ ընտիր իմաստներ, և ի՞նչ վշտահար սիրտ մը կը ցուցընէ Եղիշէ՝ իւր այս գրուածքին մէջ . բայց ան էր այն ժամանակին Հայաստանին նկարագիրը՝ որ զինքը սիրող սրտերուն ըսել կու տար համարձակ, թէ « ամենայն չարիք եկին հասին 'ի վերայ մեր... կենդանեաւ մերով տեսաք զդիակունս անձանց մերօց » :

Այս գրուածք շատ նմանութիւն ունի Փիլոնի հերթայեցոյ « Յաղագս կենաց վարուց տեսականի » կոչուած ճառին հետ, որոյ թարգմանութիւնն ի յունէ՝ հինգերորդ ոսկեդարուս մէջ եղած կը համարուի :

Եղիշէի միւս այլ երկասիրութիւն է Մեկնոքիան Յեւոռայ և Դատաւորաց : Թէ՛ այս, և թէ՛ ասկէ ետքը յիշատակելիք քանի մը ճառերնիս՝ ժամանակաւ երիցագոյն կ'երևան քան զգրութիւն պատմութեան և ճառին Միանձանց : Ոճոյ մեծ զանազանութիւն մը կը տեսնուի ասոնց մէջ, և հարկաւ կ'ենթադրէ ժամանակի երիցութիւն մը, յորում հեղինակը դեռ չէր ստացած ոչ այն հմտութիւնը և ոչ լեզուի մաքրութիւնը : Ասանկ են Տէրոռնական աղօթից կամ Հայր մերի մեկնութիւնը, այլ և այլ ճառեր ու քանի մը աղօթքներ : Անոր համար ուզած են ոմանք տարակուսիլ անոնց հարազատութեանը վրայ . սակայն պատմիչը յայտնապէս անոր ուրիշ երկասիրութեանցը մէջ կը յիշատակեն այս ճառերն, և 'ի մասնաւորի՝ Կիրակոս . « Եղիշէ (զրեաց) զպատմութիւն սրբոց Վարդանանց և զգիրս կանոնացն, և այլ մեկնութիւնս զրոց սրբոց և զչարչարանաց փրկչին » :

Արարածոց մեկնութիւն մըն ալ շարադրած էր Նդիշէ, որուն կորուսածը՝ մեծ զրկում մըն է հայերէն դպրութեանց. և այս կորստեան ցաւը աւելի զգալի կ'ընեն անոր հատուածները, զոր համանուն երկասիրութեան մը մէջ առաջ կը բերէ Վարդան յանուն Նդիշէի: Յայամաւորք ալ կ'աւանդեն վասն Նդիշէի. « Արար Մեկնութիւն գրոցն Արարածոց, և ճառս վասն Զարչարանացն Քրիստոսի, Թաղմանն և Յարութեանն. և դիրս կանոնականս համեղ և ախորժ բանիւք »:

Այլ և այլ անգամ ազգերուած է Նդիշէի Պատմութեան գիրքը: Ասոնց մէջ առաջին կը սեպուի 1764ին 'ի Կոստանդնուպոլսոյն հրատարակուածը, զոր Էջմիածնի միաբան Աբրահամ վարդապետը ազգերէլ տուաւ: Որուն կրկին ազգերութիւնն է 'ի Փեթրպոլսի հրատարակուածը՝ 'ի ձեռն իշխանագն Յովոէփ Արղութեանց արքեպիսկոպոսի: Վերջը քանի մը անգամ ազգերուած է 'ի Վենետիկ (1825), և 'ի 1838 և 1860 ամբողջ Մասնազգութեանցը հետ մեկտեղ: Անցեալ տարիներ (1861) նոր ազգերութիւն մըն ալ եղաւ 'ի Թէոդոսիա, ըստ Անյե-պի-ոյի օրհնի կոչուած, որ Թէպէտ ըստ ընթերցուածոյն մեծ տարբերութիւն մը չունի իրմէն առաջ հրատարակուածներէն, բայց իր նութեամբ և յիշատակներով՝ զատուական: Գրութեան թուական չունի, այլ մէջը դանուած յիշատակարաններէն՝ իններորդ դարու գրուածք կրնայ սեպուիլ. վասն զի անոնց մէկուն մէջ կը յիշատակուի « տէրն Անձեապետ Ասոմ », զոր հրատարակողը նոյն կը համարի ընդ Ասոմայ, որ կը յիշատակուի առ Յովհաննու կաթողիկոսի, և որ Գուրգենայ որդի կը կոչուի:

Նդիշէի պատմութեան գիրքը՝ այլ և այլ եւրոպական լեզուներով ալ թարգմանուած է: Ասոնց մէջ առաջինն է անգլիականը, զոր 'ի 1830 ազգերեց 'ի Լոնտոն՝ Նայման գերմանացի արեւելագէտն, խորագիր դնելով: The history of Warton and of the battle of the Armenians, containing an account of religions wars between the Persians and Armenians, by Elisaeus Bishop of the Amadunians. Translated from the armenian by C. J. Neumann. London, 1830. Անկէ ետքը 'ի 1840 իտալական թարգմանութիւն մը հրատարակուեցաւ 'ի Վենետիկ՝ Գաբրիէլէզզի Նայագէտ քահայիկն աշխատասիրութեամբը, Eliseo storico armeno del V secolo; versione del prete Giuseppe Cappelletti. Venezia, tipografia Alvisopoli, և 'ի 1844 'ի Փարիզ դադղիական լեզուով Գապարանեան Գրիգոր վարդապետի ձեռքով. Soulevement national

de l'Arménie chrétienne au V.me siècle contre la loi de Zoroastre, sous le commandement du prince Vartan-le-Mamigonien. Ouvrage écrite par Élisée Vartabed, contemporain, sur la demande de David-le-Mamigonien, son collègue; traduit en français par M. l'abbé Grégoire Kabaragy Garabed. Paris, 1844. Նոյն լեզուով նորագոյն Թարգմանութիւն մ'ալ 'ի Հռոմէոս հին և նոր պատմութեան, Հայոց Լահիլուայի. Élisée Vartabed; Histoire de Vartan et de la guerre des Arméniens. Traduction nouvelle, accompagnée de notes historiques et critiques, par V. Langlois. Paris, 1869. Ռուսերէն Թարգմանութիւն և աղագրութիւն մըն ալ եղած է 'ի Փեթրպուրկ: — Կը Թողունք յիշատակել բնագրին զանազան տեղուանք նոր հրատարակութիւններն, և աշխարհիկ կամ դաւաճական լեզուով Թարգմանութիւններ 'ի Թիֆլիզ:

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Խորենացի և իր ոչսոսմնական դաստիարակութիւնն և ձա-
նապարհորդութիւնը: — Դարձն 'ի հայրենիս և կը-
րած նեղութիւնները: — Երկասիրութիւնները: —
Պատմութիւն Հայոց: — Աղբերք: — Արտաքին պատ-
միչք: — Սուրբ գրոց հետևողութիւն մանաւանդ 'ի
Ժամանակագրական մասին: — Իր Պատմութեան գրոց
նիւթը: — Չորրորդ գիրք իր այս երկասիրութեան:
— Խորենացոյն արժեքը իբրոշ պատմաբան և Ժա-
մանակագիր: — Եւրոպական և ազգային բանասի-
րութեան կարծիք: — Պատմութեան գրոց տպագրու-
թիւնը և բարգմանութիւնը: — Աշխարհագրութիւնն
ոչ անոր հարազատութիւնը: — Պիտոյից գիրք: —
Հռիփսիմեանց ձառ: — Վարդափառի ձառ: — Այլ
և այլ մանր երկասիրութիւնք: — Իրեն ընծայուած
անհարազատ գրուածք:

Հայ պատմագրաց հայրը, ազգային ծանօթ բանասի-
րութեան մէջ ամենէն բարգաւաճ միտքն և եւրոպական
գիտութեանց առջև ամենէն մեծ և ստոյգ պարծանք՝ կը
սեպուի արժանապէս Մովսէս Խորենացի: Չորրորդ դա-
րուն վերջերը Տարօնոյ Խորնի կամ Խորօնք գեղը ծնած
է Մովսէս և այն պատճառաւ Խորենացի կոչուած: Իր
մանկութեան ատեն Վռամշապէոյ և սրբոյն Սահակայ
և Մեսրոպայ ջանքով՝ Հայաստան նոր կերպարանափո-
խութիւն մը կ'առնուր ուսումնական զարգացմանց մէջ.
և Մեսրոպայ՝ հայերէն գրոց գիւտը հնարելէն ետքը՝ ու-

բիշ փափկաձայն, ուշիմ և հանճարեղ մանկանց հետ՝ ասոր ալ, որ իւր քեռորդին էր, դաստիարակութեանը խնամք ունեցաւ ու իր աշխատանաց արդիւնքը յայտնապէս տեսաւ անոր զօրաւոր մտացն ու հանճարոյն վրայ :

Իր միւս աշակերտակցացը պէս՝ Մովսէս ալ իր անմիջական դաստիարակաց ձեռքին տակ մեծ յառաջագիւժութիւն ցուցնելէն ետքը՝ անոնց հրամանաւը ճանապարհորդութիւններ ըրաւ 'ի Սիւնիս, յԵգեսիա, 'ի Բիւզանդիոն, յԱթէնս, 'ի Հռովմ, յԱնտիոք, 'ի Պաղեստին և յԱղեքսանդրիա, մտացը գաղափարներուն աւելի ընդարձակութիւն տալու, և հայկական թարգմանութեանց արուեստին կատարեալ հմտութիւն ունենալու համար. քննեց մատենադարաններն ու գրքերը, ու իր ժամանակին անուանի իմաստնոց աշակերտելով՝ եղաւ գերագոյն և ամենահմուտ բանագիտաց մէկն : Թարգմանչաց ու Անյաղթին վրայ խօսելու ատեննիս՝ տեսանք թէ ինչ պատիւ ունեցաւ իր ընկերակցացը պէս նաև Մովսէս՝ 'ի Բիւզանդիոն, ու Մարկիանոս կայսրն (ըստ աւանդութեան մը) զարմանալով անոր հմտութեանն և իմաստութեան վրայ, և ճարտասան լեզուին զօրաւոր ազդեցութենէն յաղթուելով, « Ո՛վ Մովսէս, կ'ըսէր, յաչս ամենեցուն ընտրեալ են բանք բերանոյ քոյ, որպէս զառաջինս 'ի Հռետորաց. և դու կարի քաջացար յոյժ » :

*
* *

Սակայն միւս Թարգմանչաց պէս՝ Մովսէս ալ չկրցաւ ոչ իւր հոգեւոր ծնողաց կրկին տեսութեամբը մխիթարել և մխիթարուիլ, և ոչ ալ ուզածին պէս օգտակար ընել Հայաստանի՝ իւր այնչափ ջանքով և յարատեւութեամբ ժողոված հմտութեանց գանձը : Դարձաւ 'ի Հայս յետ երկար ճանապարհորդութեանց, և իր սակաւամեայ պանդըխտութեանը միջոցին՝ վերիվայր եղած տեսաւ իր հայ-

րենիքը: Վասն զի, ինչպէս ուրիշ շատ անգամ յիշեցինք, կործաններ ինկեր էր Հայաստանի թագաւորութեան աթոռը, վախճաններ էին Սահակ ու Մեսրոպ, ու Հայաստանի վրայ սոսկալի ու դժնդակ աղետից նախագուշակութիւն մը ամէն կողմանէ յայտնի կը տեսնուէր:

Անանկ դժնդակ ատենի մը մէջ՝ ազգը ոչ միայն ժամանակ չունեցաւ, այլ նաև չուզեց ճանչնալ անոր արդիւնքը. ուստի հեռացաւ քաշուեցաւ Մովսէս ալ անծանօթ տեղուանք, թէ՛ իւր վարդապետք՝ և թէ՛ աւելի հայրենիքն արտասուելու. երիտասարդութեան աշխոյժ տարիները՝ հայրենեացը մտաւոր սնունդ պատրաստելու համար յոգնողն՝ ծերութեան հասակին մէջ օրուան հացին կարօտ եղաւ, ինչպէս տխուր աւանդութիւն մը կը յիշատակէ, ու պարկը կոնակը զարկած՝ դռնէ դուռ կը քալէր, ու իրեն նախատիպ օրինակ Քրիստոսի պէս՝ զլուխը հանգչեցընելու տեղ մը չէր գտներ այն Հայաստանին մէջ՝ զոր պիտի անմահացընէր իւր երկասիրութեամբը:

Տասը տարի այսպիսի թշուառութեամբ անցուց իր կեանքը Մովսէս, ինչուան Հայաստանի վիճակը սկսաւ քիչ մը կերպարանափոխ ըլլալ. պարսկական բռնութիւնը այնչափ անհամար անմեղ արիւններ թափելէն ետքը յոգնեցաւ, ու կաթուղիկոսական աթոռոյն վրայ նստելով Գիւտ՝ անակնկալ կերպով մը ճանչցաւ իր հին և սիրելի աշակերտակիցն՝ զՄովսէս, աղքատութեան տառապանացը և աղքատ գրգռելին մէջ, միխթարեց զինքը, և Հայաստանի՝ իրեն աննման բարերարը ճանչցընելով: Եզնըկայ Կողբացոյն մահուընէն ետքը՝ Բագրեւանդայ և Արշարունեաց եպիսկոպոս դրաւ, ուր վարժարաններ բանալով՝ կրթեց իւր նոր աշակերտաց դասերը. այս ալ կէս մը ըստ աւանդութեան:

Որոշ չենք կրնար զրուցել թէ ե՛րբ եղած է Մովսէսի մահը, այլ ժամանակագրութիւն մը կը յերկարաձգէ անոր կեանքը մինչև Զենոնի կայսրութեան տարիները, կամ՝ ի 487. և դար մը կամ աւելի ապրած կը սեպէ:

Տարօնոյ գաւառին մէջ հանդիպեցաւ անոր երջանիկ փոխումը, և մարմինն ալ նոյն գաւառին սուրբ Առաքեալք վանաց եկեղեցւոյն մէջ ամփոփեցաւ:

*
* *
*

Խորենացոյն երկասիրութիւնքը. — Մովսիսի երկար կեանքը՝ աստուածապաշտութեան և ուսմանց նուիրական եղած է, և ոչ երբէք ուղեր է ձգել ձեռքէն գրիչը: Բայց կ'երևնայ թէ իւր գրուածոց և երկասիրութեանց գլխաւոր մասն՝ թարգմանութիւնք եղած ըլլան, ինչպէս ինքն ալ «այր ծեր և անպարապ 'ի թարգմանութեանց» կը կոչէ ինքզինքը. հին յիշատակագիր մ'ալ կը վկայէ թէ «Մովսէս թարգմանական աշխատանօք ծերացաւ»: Որչափ ստոյգ է թէ հինգերորդ դարուն մէջ եղած թարգմանութեանց մէջ մեծ մասն ունեցած պիտի ըլլայ Խորենացին՝ իր անխռով և բազմավաստակ գրչովը, այնչափ չենք կրնար որոշակի հաստատել թէ որո՞նք են իրեն հարազատ թարգմանութիւնք. միայն քանի մը գրոց վրայ եղած կարծիքները պիտի յիշատակենք՝ թարգմանութեանց վրայ խօսած տեսննիս:

Հիմայ իւր սկզբնագիր երկասիրութեանցը վրայ խօսինք: Ասոնց մէջ ամենէն գերագոյն տեղը կը բռնէ իրաւամբք իւր Պատմագրութիւնը, որ այսօրուան օրս այլ և այլ լեզուներ թարգմանուած, և գրեթէ աշխարհածանօթ գիրք մը եղած է:

Հեղինակին բուն նպատակն եղած է այս գրքիս մէջ՝ Հայոց պատմութիւն մը շարագրել, այն ազգին ծագմանէն ինչուան իւր օրերը: Ասիկայ էր նաև Սահակայ Բագրատունեաց իշխանին փափաքը, որ լ'որենացի աղաչեց այն երկասիրութեան ձեռք զարնելու:

Բայց Հայոց պէս հին ազգի մը պատմութիւնը այլ և այլ վերաբերութիւններ ունեցած էր ուրիշ թէ՛ դրացի և թէ՛ մերձաւոր ազգաց և աշխարհաց հետ. որով բնա-

կանաբար Հայոց պատմութեան հետ այն ազգաց պատմութիւնն այլ իր մասը կ'ունենար այս գրուածքիս մէջ. և այս նկատմամբ աւելի սիրելի և հետաքննութեան արժանաւոր սեպուած է Եւրոպացւոց Խորենացւոյն գրուածքը: Այս վախճանին հասնելու համար՝ հարկ էր որ Մովսէս չէ թէ միայն ազգային՝ այլ նաև օտար աղբերաց գիմէ, և անոնց գրուածոց քննութեամբը աւելի հաւատարիմ և ախորժական ընէ իւր պատմութիւնը: Ուստի և Մովսէս գլխաւորաբար հինգ գլխաւոր աղբերաց օժանդակութեանը փոյթ ունեցեր է, և են Ա. Յոյն անգիր և գրաւոր մատենագիրք: Բ. Ասորի և պարսիկ մատենագիրք: Գ. Եդեսիոյ, Մծրնայ և Սինոպի դիւանագիրք, կամ մեհենական պատմիչք: Դ. Քաղդէական հեթանոս մատենադարանք և մատեանք՝ ասորի կամ յոյն թարգմանութեամբ: Ե. Հնոյն Հայաստանի ժողովրդական և ազգային երգերն, զրոյցք և վէպք՝ որ մինչև ցՀինգերորդ դար կենդանի և 'ի գործածութեան էին յազգին:

Բաց արտաքին պատմիչներէ, չէ ուզած ամենեւին օտարանալ նաև 'ի սուրբ գրոց, ինչպէս իւր վիճակն, գիտութիւնը և սրբութիւնը կը պահանջէր, ուստի և ջանացած է սուրբ գրոց ծննդաբանութիւնքն համեմատել, և կարելի եղածին չափ յարմարցընել իւր ազգային աւանդութեանցը. և 'ի հարկէ ունեցած է ասոր մէջ իւր դժուարին աշխատանքը. և չկարենալով յամենայնի զուգընթանալ ոչ նուիրական և ոչ ալ ազգային, կամ արտաքին օտար աւանդութեանց և պատմութեանց հետ, հարկ եղեր է երբեմն որ այս վերջիններուն հակառակի, և անով ոմանց առջևը կասկածելի եղեր է իր հաւատարմութիւնը: Այս դժուարութեանց մէջ աւելի խոհեմութիւն և պարտք սեպեր է Մովսէս՝ սուրբ գրոց հետեւիլ. և ամենէն աւելի իրեն գրուածքին նմանողութեան գաղափար առնուլ զԵւսեբիոս. ինչպէս որ այլ և այլ տեղ, և 'ի մասնաւորի առաջին գրոց երրորդ գլխոյն մէջ կը զրուցէ: Եւ սակայն պատմութեանցը մէջ՝ հին ժամա-

նական վրայ խօսելու ատեն՝ քրիստոնեայ հեղինակաց կարծիքները մէջ չի բերեր, այլ Բազմավէպ Աղեքսանդրի, Արիւդենայ, Կեփաղիոնի և այլոց, որոց գրուածներն առիթ տուած են իրեն քննելու և վիճելու՝ սուրբ գրոց և հին հեթանոսութեան պատմական աւանդիցը մէջ եղած, և իրարու հակառակամարտ կարծիքները: Այս աշխատանաց մէջ ալ ընդհանրապէս հետևող եղած է Խորենացին Եւսեբիոսի. վասն զի անանկ արտաքին պատմիչներ կը յիշատակէ՝ որոնք իւր ժամանակը արդէն կորսուած էին, և որոնց միայն քանի մը հատուածքը՝ իրմէ ժամանակաւ երիցագոյն՝ Կեսարիոյ եպիսկոպոսին (Եւսեբիոսի) ձեռքն անցած էին:

*
* *

Տեսնենք հիմայ այն մատենագիրներն՝ որոց գրուածոց օժանդակութեամբն և քննութեամբ շարադրեր է Մովսէս իր Պատմութիւնը: Ասոնց մէջ թէ՛ կարգաւ՝ թէ՛ մատուցած կարևոր ծառայութեամբը առաջին է Մարիբաս, որուն վրայ արդէն խօսեցանք: Իրմէ ետքը կու գայ Բերոսոս, կամ իւր շարագրողը՝ Աղեքսանդր Բազմավէպ, որ Քրիստոսէ 100 տարի առաջ է, և որուն բազմաթիւ հետաքրքրական գրուածոց մեծ մասը կորսուած են: Հնոց մէջ յարգի էին Բազմավիպին գրուածները, և որուն երկասիրութեանց միջնորդութեամբը այլ և այլ պատմական ընտիր հատուածներ հասած են ձեռու ընկա. որոնք ընդհանրապէս իւր Քաղդէական կամ Ասորական գրքերէն առնուած են, և զՀրէից կոչուած գրուածէն:

Այլ և այլ տեղուանք կը յիշատակէ Խորենացին ըզ-Յովսեպոս, և կ'երևնայ թէ հմուտ Հեբրայեցւոյն գրուածոցը կատարեալ տեղեկութիւն ունեցած ըլլայ: Իրմէն առնելով կը յիշատակէ Սեթայ կանգնած երկու սիւները. Յուլիոս Ափրիկանոսի ժամանակագրական պատմութեան հինգերորդ գրոց մէջ աւանդուածներն՝ անոր խօս-

քերով կը հաստատէ. և դարձեալ քանի մը խօսքով Հրէայ պատմիչն մէկ հատուածը կը հաւատարմացընէ՝ Միհրդատայ մահուանը նկատմամբ, զոր Պոմպէոս Երիւթովի քով լսեց:

Կը յիշատակէ դարձեալ Խորենացի և զԿեփաղիոն՝ առեալ յԵւսեբեայ, երբոր Շամիրամայ 'ի Հնդիկա ըրած արշաւանաց պատմութիւնը կ'ընէ: Ու տարակուսելով անոնց հարազատութեանը վրայ, ստուգագոյն կը սեպէ 'ի Մարիբասայ պատմութեանը: Ծանօթ է իրեն նաև Պորփիր բազմահոշակ անձն, և իմաստասէր անուանի. որուն հինք ընծայած են այլ և այլ գրուածք, և 'ի մէջ այլոց՝ պատմական երկասիրութիւն մը 'ի հինգ գիրս, յորմէ կը տեսնենք առ Եւսեբիոսի ('ի ժամանակագրութեան) հատուած մը՝ զբանաքաղ մատենագրաց:

Սիրիլլայից ալ յիշատակութիւնը կ'ընէ Խորենացին: Հինք Սիրիլլայից կամ մարգարէուհեաց գուշակութեանը մեծապէս հաւատք կ'ընծայէին, և բոլոր Յունաստանէն, Ասիայէն և Եգիպտոսէն կը հաւաքէին խնամով անոնց շատ անգամ՝ աննշան և անհաւաստի պատգամները: Վարրոն կ'աւանդէ իրեն ժամանակին համար՝ թէ տասնէն աւելի Սիրիլլայք կը համրուէին. և թէ անոնց պատգամները զգուշութեամբ պահուելով Հռովմայ մեհեաններուն մէջ, ինչուան իր ատենը հասած էին: Ասոնց մէջ նշանաւոր և աւելի համբաւեալ սեպուածն էր Պարսկային կամ Քաղդէական սիրիլլայն: Ասիկայ է նաև Խորենացւոյն յիշատակածը, զոր Բերոսեան կը կոչէ՝ անկէ յիշուած ըլլալուն համար:

Խորենացին Արշակայ առաջնոյ Թագաւորութեանը վըրայ խօսելու ատենը, այլ և այլ յոյն հեղինակաց հատուածները մէջ կը բերէ, որոց շատին՝ լոկ անուանքը, և այլոց ալ միայն գրուածոց քանի մը հատուածներն հասած են ձեռուընիս:

Ասոնց կարգէն է Հիւպպոդիդոս մատենագիր մը, որուն միայն անունը մեզի հասած է, կամ թէ ըսենք՝ նոյն

իսկ անունն անծանօթ է շատ հմուտ բանասիրաց : Վասն զի չենք կրնար կարծել թէ Խորենացին ուզենայ ակնարկել զՀիւպպոդիտոս եպիսկոպոս Բոստրացւոց, որուն բարոյական քանի մը ճառերուն հատուածները հասած են ինչուան մեր ձեռքը հին Թարգմանութեամբ :

Նեկտաներոսի վրայ խօսելուն ժամանակ՝ կը յիշատակէ Մովսէս և զՄաննթոն. և զՆեկտաներոս՝ հայր կը համարի մեծին Աղեքսանդրի : Բայց որովհետեւ աշխարհածանօթ է անուանի ինքնակալին հայրը՝ Փիլիպպոս Մակեդոնացի, հաւանականաբար Աղեքսանդրի վրայ եղած առասպելախառն պատմութիւններէն առած է Խորենացին :

Հինք՝ այլ և այլ երկպառակ կարծիքներ ունէին Կիւրոսի՝ Կրեսոսի գէմ տուած պատերազմին վրայ. և այս նկատմամբ ալ բազմաթիւ յոյն պատմագրաց հատուածները մէջ կը բերէ Խորենացին : Իրեն քննած և ձեռքն ունեցած շատ պատմագրաց կարծեաց համեմատ, ոչ եթէ Կիւրոս՝ այլ Արտաշէս եղած է Լիւդացւոց թագաւորին հետ պատերազմողը, զինքը բռնողը և մահուան դատապարտողը : Իւր այս կարծիքը հաւատարմացընելու համար՝ Խորենացին մէջ կը բերէ Պողիկրատ, Եւագր, Կամադորոս և Փլետոնիոս (Փլեդոն) պատմիչները :

Պողիկրատ այն մատենագիրներէն մէկն է՝ որոնց միայն անունը մեզի հասած է : Աթենէոսի մէջ բերած մէկ հատուածէն՝ կրնայ ենթադրուիլ թէ այլ և այլ գրուածներ շարագրած ըլլայ այս մատենագիրը : Աթենէոսի հատուածը՝ Լակոնական ըսուած գրքէն է, ուր Խորենացւոյն յիշատակածը տարբեր գրքէ մը կ'երևնայ, որ հաւանականաբար կ'աւանդէր Ասիոյ մէջ հին ատենէն ՚ի վեր կատարուած դէպքերը :

Եւագրոս՝ նոյն է անշուշտ ընդ Եւագորայ՝ որ եգիպտական պատմութիւն մը շարագրած է, զոր կը յիշատակէ Սուրիդաս, և որուն գրուածքը ծանօթ էին Պլինիոսի :

Կամադրոս հեղինակ է պատմական գրքի մը՝ որ կորսուած է, և զոր միայն Խորենացին կը յիշէ :

Իսկ Փլեգոն՝ Տրալլացի պատմիչ մըն է, որուն հատուածները կը յիշեն Սուրդաս, Ստեփանոս Բիւզանդացի, Յուլիոս Ափրիկանոս. նաև կը յիշեն Նևսերիոս, Փոտ, Որոգինէս, Սիւնկելլոս, Կոստանդին Պորփիրոս, և այլք :

Յոյն պատմագիր մըն է նաև Արիստոն Փելլացի, որուն գրուածքէն առած կ'երևնայ Խորենացին Հրէից ապրտամբութեան դէպքը Արտաշէս երկրորդի մահուանէն ետքը :

Խորենացին երբ կը հասնի Պարթեաց հարստութեան ժամանակը, և Սասանեանց՝ Պարսից աթոռոյն տիրապետելը, ուրիշ աղբերաց դիմելու հարկ կը տեսնէ : Եւ թէպէտ ընդհանրապէս Խոռոհբուտի հետևող կը ցուցնէ ինքզինքը այն ժամանակաց դէպքերուն գրութեանը մէջ, սակայն մեզի գրեթէ բոլորովին անծանօթ քանի մը յոյն պատմիչներ ալ մէջ կը բերէ : Ասոնք են Պաղեփատ, Պորփիր և Փիլեմոն : ԶՊաղեփատ կը յիշատակեն Սուրդաս և Ստեփան Բիւզանդացի : Սակայն կը կարծուի թէ այլ և այլ համանուն պատմիչներ եղած ըլլան. յորոց մին Եգիպտացի կամ Աթենացի քերական մը կամ փիլիսոփայ, որուն կ'ընծայուին զանազան պատմական շարագրածք, և 'ի մասնաւորի, զառասպելաց հնոց : Կայ և համանուն Աբիդենացի յոյն պատմիչ մը՝ ժամանակակից Աղեքսանդրի, և գրած է, կ'ըսեն, այլ և այլ մատեանս, որք և կը կոչուէին Կիպրիական, Դեղիական, Ստոիկեան, և այլն : Պորփիր Տիւրացի պատմիչ մըն է, որուն գրուածոցը այլ և այլ հատուածները հասած են մինչև առ մեզ : Իսկ Փիլեմոն՝ բոլորովին անծանօթ անուն մըն է. և անտարակոյս զատ է այն համանուն մատենագրէն՝ զոր Պլինիոս կը յիշատակէ :

Կը թողունք յիշել զՆևսերիոս, զՓիրմիլիանոս և զայլս : Բաց 'ի յունական աղբերաց՝ ուրիշ պատմական հա-

րուստ բովբ մըն ալ հետազօտեր է Խորենացին . այսինքն արամայական դպրութեան աղբերքը, որ ինչպէս ուրիշ տեղ ալ առիթ ունեցանք յիշատակելու, հեթանոս ժամանակաց մէջ՝ քաղդէական դպրութիւն կը կոչուէր, և քրիստոնէական դարուց մէջ ասորականի փոխուեցաւ : Այս դպրութեանս կը վերաբերին Բերոսոս, Սանքոնիատոն, Արիւդենոս, և վերջին ժամանակաց մէջ՝ Բարդաժան, և այլք :

Բերոսոսի անունը՝ մեծապէս յարգի ու ծանօթ էր հնոց, և մանաւանդ Յունաց մէջ, որոնք ընդհանրապէս իրեն կ'ընծայէին այն ամէն քաղդէական դպրութեան վերաբերեալ գրուածներն, որոնց տեղեկութիւնը ինչուան իրենց հասած էր : Խորենացին ալ՝ հաւանականաբար առանց տեսած ըլլալու անոր գրուածներն, զինքը 'ի վկայութիւն կը կոչէ, յեւսեբեայ առնելով, ինչպէս որ Եւսեբիոս ալ Բազմավէպ Աղեքսանդրէն : Կ'երևնայ թէ ինքն Բերոսոս ժամանակաւ մերձաւոր էր Աղեքսանդրի, և ըստ յունական աւանդութեանց՝ ոչ միայն այլ և այլ պատմական գրուածներ շարագրած էր, հապա նաև աստեղաբաշխութեան և աստեղագիտութեան վրայ գրուածներ :

Ասոնցմէ զատ աչքին առջև ունեցած էր Խորենացին Ղերուբնա, Ուղիւպ, Բարդաժան և Խոռոհրուտ պատմըշաց գրուածները, որոնց վրայ արդէն խօսած ենք համառօտիւ : Դարձեալ ազգային դիւանական գրուածներ, որոնք բազմաթիւ էին իւր ժամանակները, այլ և այլ ազգային աւանդութիւններ և երգեր :

Ասոնք են Խորենացւոյն հետազօտած օտար, արտաքին և ազգային աղբերք :

*
* *

Երեք գիրք բաժնուած է Խորենացւոյն Հայոց Պատմութիւնը : Առաջինը՝ զոր ինքն յրանդարանդութիւն Հայոց

մեծաց կը կոչէ, Հայկադանց թէ՛ նահապետական և թէ՛ թագաւորական պատմութիւնը կը բովանդակէ. ու կը սկսի մասնաւոր թղթով մը կամ ընծայականաւ առ Սահակ ասպետ Բագրատունի՝ որ նոյն պատմութեան շարագրութիւնը խնդրած էր իրմէ: Ետքը իւր աշխատասիրած գրքին աղբերացը վրայ խօսելով, կը ցուցնէ թէ աւելի Յունաց հետևող եղած է քան թէ Քաղղէացւոց և Ասորւոց. որոնք աւելի կերպով մը մեր ազգային յատուկ յիշատակներն ամփոփելնուն համար՝ յարմարագոյն կրնային՝ կամ պէտք էին սեպուիլ նմանողութեան. սակայն Խորենացին իւր բռնած հակառակ ընթացքն արդարացնելու համար՝ Յունաց ազգին ուսումնական գերազանցութիւնը, պատմութեանց ճշդութիւնը, և հետազօտութեանց փոյթը մէջ կը բերէ, որով իրաւամբ « մայր և դայեակ ամենայն իմաստութեան » կոչուած են, և մեծարուած:

Բայց որովհետև արտաքին աղբերք բաւական չէին ազգային պատմութիւն մը ամբողջ կազմելու համար, հարկ էր որ նոյն ազգին մէջ գտնուած պատմագրաց հետ ալ խորհրդակցի. և ահա հոս էր Խորենացւոյն համար ամենամեծ դժուարութիւն մը. որովհետև ինքը պիտի ըլլար ամբողջ ազգային պատմութիւն մը առաջին շարագրողը. և այն պատմութեան յօրինմանը համար պէտք եղած նիւթերը մատակարարող ազգային պատմիչներ կը պակսէին:

Ինչէն առաջ կու գար այս պակասութիւնը: — Խորենացին ազգին նախարարացը և թագաւորաց անիմաստասէր բարուցը կու տայ. « Իրաւ, կ'ըսէ, պզտիկ, սակաւաթիւ, քիչ զօրութիւն ունեցող և շատ անգամ ուրիշ զօրաւոր ազգաց հպատակ ժողովուրդ մը եղած ենք, բայց մեր մէջն ալ քաջութեան անուանի գործեր շատ հանդիպած են. որոնք կրնային պատմի մը արժանաւոր նիւթ պատրաստել, ինչպէս նման դէպքեր մատակարարած են քաղղէացի, ասորի, եգիպտացի և յոյն

պատմաց: Սակայն մեր իշխաններն չունէին, կ'ըսէ, այն իրաւացի փառասիրութիւնը, իրենց անուանքը և քաջութեանց և գործոց յիշատակը աւանդելու յետնոց » . ուստի և իրաւամբ կը դարմանայ Բագրատունւոյ վրայ, զոր ազգին մէջ առաջին և միակ կը գտնէ այսպիսի բանի մը փափաքող . և այդ փափաքը արդիւնացընելու համար՝ ամէն դժուարութիւն յանձն կ'առնու պատմիչը:

Եւ որովհետեւ, ինչպէս առաջ ալ յիշատակեցինք, Մովսէս իրեն գլխաւոր աղբիւր հետեւողութեան ուզեր էր բռնել զսուրբ գիրս, և արտաքին պատմաց խօսքերն և աւանդութիւններն կարելի եղածին չափ անոր հետ ընդելացընել, այս աշխատանքը Ադամէն և Նահապետներէն կը սկսի, որոց վրայ ուրիշ կերպով կը խօսին սուրբ գիրք, և բոլորովին տարբեր լեզու մը կը բանեցընեն Բերոսոս, Բագմավէպ Աղեքսանդր և Արիւղենոս, թէ՛ անոնց անուանը նկատմամբ և թէ՛ այն գործերուն զոր Աստուածաշունչը կու տայ անոնց . և կը ջանայ սուրբ գրոց ժամանակագրութիւնը՝ արտաքին պատմաց հետ համաձայնեցընել: Այս դժուարին՝ բայց հետաքննական աշխատանքին նուիրուած են Խորենացւոյն պատմութեան առաջին գրոցը՝ ինչուան ութերորդ գլուխները:

Այն գլխէն կը սկսի Մարիբասայ արդէն ծանօթ պատմութիւնն ընել, Վաղարշակայ հրամանաւ մինչև 'ի Նինուէ երթալը, հոն արքունի մատենադարանին մէջ ընդհանուր ազգաց պատմութիւն մը գտնելը, և անկէց Հայոց աշխարհին և պատմութեան վերաբերեալ տեղեկութիւնները 'ի մի հաւաքելը, և անոր առաջնորդութեամբը՝ ու շատ անգամ նաև խօսքերով մէջ կը բերէ Հայկայ, անոր որդւոցը՝ Արմենակայ, Հարմայի, Արամայ, Արայի, և այլն, պատմութիւնները: Այս յետին Նահապետը՝ որովհետեւ պատերազմ ունեցաւ Նինուէի հռչակաւոր Շաւիրամ թագուհւոյն հետ, և փառաւոր մահ մը, և այն մահուամբ Շամիրամ կրցաւ ինչուան Հայաստան մտնել և հոն իրեն բնակութեան քաղաք հաստատել, Խորենա-

ցին նոյն թագուհւոյն իւր որդիքը կոտորելը, Զրուան մոգէն 'ի Հայաստան փախուստը, և Նինուասայ իւր որդւոյն ձեռքով մեռնիլը՝ կը յիշատակէ, Վեփաղիոնի հետեւողութեամբ. բայց աւելի հաւանականագոյն կը սեպէ Մարաբասայ պատմութիւնը՝ որ Շամիրամայ ինչուան 'ի Հնդկիս ըրած արշաւանքը պատմելէն ետքը՝ անոր մահը կը դնէ 'ի Հայաստան, զոր և ազգին քանի մը հանճարեղ առակներովն ալ կը հաւատարմացնէ:

Շամիրամայ մահուընէն ետքը պատահած դէպքերը, և Հայոց վրայ իշխող նահապետաց և թագաւորաց ժամանակագրութիւնը նորէն հարկ կը սեպէ Խորենացին միաբանել սուրբ գրոց և Քաղդէացւոց ժամանակագրութեանը հետ, յԱրայէ մինչև 'ի Զարմայր, որոնց համառօտ պատմութիւնը կ'ընէ, յերկարելով իրեն ախորժական ու սիրելի Նրուանդեան Տիգրանայ վրայ:

Վահէիւ՝ որ Աղեքսանդրի հետ պատերազմեցաւ, ու կեանքն և թագաւորութիւնը կորսնցուց, կը վերջացնէ Խորենացին իբր Պատմութեան առաջին գիրքը, մասնաւոր յաւելուած մ'ընելով՝ այն գրոց մէջ շատ անգամ յիշատակուած Բիւրասպի Աժդահակայ վրայ, և այն անձին նկատմամբ պարսկական առասպելաց մէջ գտնուած դէպքերու:

Մովսէս իր երկրորդ գիրքը՝ Բան միջակ պատմութեան Հայոց կոչած է. և կը բովանդակէ միջոցը՝ որ 'ի մեծէն Աղեքսանդրէ մինչև 'ի Տրդատ, Հայոց պատմութեան ճոխագոյն և ընտիր մասը: Որովհետև Արշակունեաց թագաւորութեան ծագումը՝ Աղեքսանդրի մահուամբ և անոր ընդարձակ տէրութեան բաժանմամբ եղած է, հարկ կը սեպէ պատմիչն այն հռչականուն աշխարհակալին մահը, և թագաւորութեանը բաժնուելուն յիշատակութիւնն ընել. որուն մահուընէն ետքը Սելևկոս կը թագաւորէ:

'ի Բաբելոն, կը նուաճէ զՊարթևս, ու երեսուն և մէկ տարի թագաւորելէն ետքը իրեն յաջորդ կը ձգէ զԱնտիոքոս, որուն իշխանութեան մետասաներորդ տարին՝ Պարթևք Մակեդոնացւոց լուծը կը թօթափեն, և որոց վրայ կը թագաւորէ Արշակ. և բոլոր արեւելքը իր իշխանութեան տակ ձգելով՝ Մակեդոնացիքը Բաբելոնէն կը մերժէ, Հռովմայեցւոց հետ ալ կը կռուի, և իր քաջութեանը և համբաւոյն արհաւիրօքը բոլոր տիեզերքը կը լեցնէ: Իրեն կը յաջորդէ Արտաշէս, և Արտաշիսի՝ մեծն Արշակ, որ Դեմետրեայ ու անոր որդւոյն Անտիգոնոսի հետ կը կռուի, որուն չի կրնար դէմ դնել Անտիգոնոս, ու զէնքերը ակամայ ձգելով՝ շղթայիւք կը բերուի 'ի Պարթևս: Այսպէս աշխարհի երրորդ մասին տիրեց, կ'ըսէ, Արշակ: Այն փառաց և յաջողութեանը մէջ՝ իր Վաղարշակ եղբայրը Հայոց վրայ թագաւոր կը դնէ Արշակ. և աշխարհը անոր յանձնելով, սահմաններն ընդարձակելը իր զինուոցը յաջողութեան և քաջութեան կը յանձնէ: Իրեն վըստահութեանը արժանի կ'երևնայ Վաղարշակ. ոչ միայն աշխարհքին ներքին բարեկարգութիւնը հոգալով, այլ նաև տարածելով իր իշխանութիւնը մինչև Պոնտոսի բնակչացը վրայ և մինչև 'ի Փռիւգաստան. զորոնք ոճով և մանրապատում կ'աւանդէ Խորենացին: Քսանուերկու տարի կը թագաւորէ Վաղարշակ, ու իրեն յաջորդ կը թողու զԱրշակ:

Անոր թագաւորութեան պատմութեամբը՝ Մարիբասայ երկասիրութիւնն ալ կը լրանար. ուստի և ուրիշ աղբիւրներէ հարկ էր հաւաքել հետեւեալ դէպքերը: Խորենացի Եդեսիոյ դիւանացը մէջ՝ Ափրիկանոսի պատմութեան գրոցը հանդիպած էր, որ մեր պատմութեանց վերաբերեալ ամէն դէպքերը՝ նոյն դիւաններէն համառօտեր էր: Իրմէ և ուրիշ պատմագիրներէ կը սկսի շարայարել Խորենացին իր երկասիրութիւնը, սկսանելով յԱրտաշիսէ առաջնոյ որ 'ի Պարսից նախագահութեան իրաւունքը յափշտակեց, և անուանի եղաւ յաղթանա-

կաց բազմութեամբ, և հռչակաւոր նաև յոյն պատմագրաց գրուածոց մէջ. որոց այլ և այլ վկայութիւններն ալ մէջ կը բերէ Խորենացին. ու Լիւդացւոց թագաւորութեան կործանումը, և Կրեստոսի մահը, զոր Հերոդոտ, Պլուտարքոս, Յուստինոս և Վաղերիոս Մաքսիմոս Կիւրոսի կ'ընծայեն, զայն այլ և այլ յոյն պատմաց յատուկ խօսքերովը Խորենացին Արտաշիսի կու տայ: Թէպէտ և նախ ինքն ալ կը տարակուսի. « Ընդ որ տարակուսեալ մեր՝ բազում խոյզ խնդրոյ արարաք, քանզի լսէաք 'ի պատմութեանց ոմանց՝ Կիւրոսի սպանեալ զԿրիստոս » . և այս է ստոյգն. իսկ այն Յոյն պատմաց ըսածն Արտաշիսի վրայօք՝ դեռ մեզի ալ տարակուսելի և անլոյծ կը մնայ:

Անկէ առաջ կը տանի Մովսէս իւր պատմութիւնը, Տիգրանայ հետաքննական և մտադրութեան արժանի դիպուածոց վրայ, և վերջը յաջորդաբար մինչև Տրդատայ թագաւորելը և անոր մահը: Բայց այն դէպքերը՝ զոր արդէն այլք իրմէ առաջ աւանդած էին, ինչպէս Ղերուբնա, Ագաթանգեղոս, Գլակ և ուրիշները, ինքը համառօտ կերպով մը կը յիշատակէ:

*
* *

Խորենացւոյն երրորդ գիրքը՝ Աշարտաքանոսիսն մեռոց հայրենեաց կը կոչուի, և որուն նպատակն է 'ի սրբոյն Տրդատայ մինչև իւր օրերը հանդիպած դիպուածները յիշատակել. մինչև այն թշուառ ատենները յորս աչքովը տեսաւ Հայոց հայրապետական և արքունի աթոռոց ընկնալն. և այնպիսի փառօք լեցուն պատմութիւն մը դառն և սրտաշարժ ողբերովը կը լմնցընէ: Ողբ մը՝ որ եթէ գրողին սրտին արժանի ընթերցողներ ունենար՝ անշուշտ ազգին ապագային վրայ մեծ տարբերութիւն պիտի տեսնուէր:

Խորենացիէն քիչ առաջ՝ նման դէպքի և զրկման մը

մէջ գտնուելով Գրիգոր Աստուածաբան, սրտաշարժ արձանական մը յօրինել էր 'ի սուրբն Մեկիտոս Անտիոքայ հայրապետ. այն ճառին ընթերցումը այնպիսի տպաւորութիւն մը ըրած էր Խորենացւոյն սրտին վրայ՝ որ գրեթէ շատ անգամ անոր իմաստները և խօսքերը կը գործածէ այս ողբին մէջ։ Նման ցաւոց հանդիպած ու հանգունատիպ աղետից ականատես, զուգակից հանճարներ՝ նման լեզու ալ կը գործածէին։ Վասն զի Աստուածաբան՝ զՄեկիտոս կ'ողբար, որ ամուր ապաւէնն էր Քրիստոսի հաւատոցը, ուսկից կ'ակնածէր և ուրացողն Յուլիանոս. իսկ Մովսէս՝ զՍահակ և զՄեսրոպ՝ որ հաստատութիւն էին Հայաստանի հաւատոցը և քաղաքականութեան, և որոնց մահը՝ բոլոր աշխարհին կործանումը կրնար ըլլալ։ Անոր համար հառաջանօք կ'աղաղակէր Գրիգորիոս, « Ողորմիմ քեզ, ով եկեղեցիդ. առ քեզ է բանս Անտիոքու քաղաքդ. ողորմիմ քեզ յանկարծակի փոփոխմանդ այդմիկ »։ Եւ Խորենացին. « Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի Հայաստանեայց »։ Աստուածաբանն. « Նահատակէր յաղագս ճշմարտութեանն քրտամբք. իսկ հարսն համբերէր՝ ողջախոհութեամբք զամուսնութիւնն պահելով. ժամանակ էր 'ի մէջ յոլով, և ոմն սեղեխաբար յանդգնէր յանարատ առագաստն, այլ հարսն ոչ աղտեղանայր »։ Ու Խորենացին. « Երանի առաջնոյ և երկրորդի փոփոխմանն. զի էր ինչ ժամանակ հեռանալոյ փեսային և փեսաւիրին, և հարսնդ համբերէր՝ ողջախոհութեամբ զամուսնութիւնն պահելով »։ Կը թողունք յիշատակել ուրիշ քանի մը նմանութիւններն ալ։

*
* *

Խորենացւոյն այս ընտիր և անզուգական երկասիրութիւնը՝ գտած է իւր արժանաւոր յարգն ալ ոչ միայն ազգայնոցն առջև, այլ նաև բուն գիտութիւնն և իմաստութիւնը յարգող Եւրոպայի դիմաց։ Ազգին մէջ այն-

չափ մեծ էր իր համբաւը՝ որ ինչպէս Յունաց մէջ պատմագրաց հայր սեպուած էր Հերոդոտոս, և իւր հեղինակութեամբն ամենուն առջև պատկառելի, այսպէս ալ Խորենացին՝ իւր ազգային պատմութեան ունեցած հմտութեամբը, և հասուն անկողմնասէր քննադատութեամբանոր համար Ասողիկ՝ լոկ պատմագիր ըսելով զինքը կը հասկընայ. և ուրիշ տեղ մըն ալ իւր պատմութեան գրոցը մէջ կը կոչէ զնա « Մեծն Մովսէս հանգոյն Եւսեբեայ, որ քերթողացն անուանի հայր » : Աւելորդ կը սեպենք յիշել ուրիշ վկայութիւնները՝ որոնցմով լեցուն են Խորենացիէն ետքը եկող պատմագրաց երկասիրութիւնները : Բայց ամենէն աւելի իրենց առ Խորենացին ունեցած մեծարանքը անով կը յայտնուի՝ որ իրենք ալ իրենց կողմանէ ազգային պատմութիւն մը շարագրելու ձեռք զարկած ատեննին՝ կը ջանային յամենայնի իրեն հետևող ըլլալ, ու երբեմն գրեթէ ընդօրինակող : Այսպէս վարուած են Յովհաննէս կաթողիկոս, Ուխտանէս, և ինքն իսկ Ներսէս Շնորհալի իւր վիպասանականին մէջ :

Ազգային նոր բանասիրութիւնն ալ՝ ինչուան դարուս սկիզբը՝ նոյն յարգանաց մեծարանօք վարուած է միշտ այս մեծանուն անձին և իր բազմահմուտ երկասիրութեանը նկատմամբ : Պատմական ուսմանց նորագոյն հետազօտութիւնք՝ որչափ ալ կասկածելի երևցուցած են իրմէ պատմուած և իբրև ստոյգ յառաջ բերուած զանազան դէպքեր, սակայն երբէք չեն կրցած ժխտել աւնոր ծայրացեալ հմտութիւնն՝ և իբրև պատմաբան և մատենագիր ունեցած արժէքը : Անոնց մէջ ամենէն աւելի Խորենացւոյն անձին և երկասիրութեան վրայ խիստ լեզուով և քննադատութեամբ վարուող մը՝ կը բռնադատուի հետևեալ տողերով հռչակել և խոստովանիլ աւնոր արդիւնքը :

« Խորենացւոյն թէ՛ իբրև մատենագիր և թէ՛ իբրև պատմիչ՝ առաւելութիւններն չեն կրնար ուրացուիլ : Ընդհանրապէս խօսելով, իբրև հայերէն մատենագրութիւն,

Խորենացւոյն գիրքը մեր նախնի մատենագրութեան մնացորդաց մէջ երևելիներէն մին է : Ոչ բոլորովին յստակ, բայց ինքեան յատուկ ընտիր բառերով, հակիրճ՝ այլ պերճ և հարուստ, միանգամայն զուարթ ոճով, մանաւանդ նկարագիրներու մէջ, Խորենացին կը հաւասարի իւր իրօք քան զնա առջիններուն . որպիսի են Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, Նզնիկ . իսկ քան զնա յետոց՝ Նղիշէի, Փարպեցւոյն և այլոց մէջ խորենեան ոճոյ ըստուերն անգամ չի տեսնուիր : Հայկայ պատերազմին, ինչպէս նաև Զիրաւի ճակատուն, տեղագրութեանց մէջ՝ Արագածու դաշտին և Երուանդակերտի նկարագիրներն և ուրիշ ոչ սակաւ նկարագիրք, ոչ մերայոց միայն, Յոյն և Հռովմայեցի մատենագրաց մէջ անգամ հազիւ ունին զիւրեանց նմանն . գրեթէ չիք գլուխ ուր չիցէ տեսանելի մատենագրական հանճար հեղինակին . ամէն դէպք, ամէն պարագայ ընդ գրչաւ Խորենացւոյն առնու գեղեցկութիւն, վսեմութիւն, ոյժ և կենդանութիւն : Պարբերութիւն չկայ, իմաստ չկայ որ բոլոր գրքին հիմը կազմող բարձրութենէն անկանի կամ նուաստանայ : Միով բանիւ Խորենացւոյն պատմութիւնը բազմարուեստ ճարտարագործ պատկերներու թանգարան է որ կը հիացընէ և կը յագեցընէ տեսանողը մինչև ցգմայլումն : Ստոյգ է թէ խորենեան ոճոյն մատենագրական գերազանցութիւնը բնագրին կից է, ինչպէս մարմնոյ մը յատկութիւնը մարմնոյն հետ . գէթ մինչև ցարդ թարգմանութիւն մը չկրցաւ կաղապարել այս բնագիրն ինչպէս որ է իւր բանասիրական գոյներովը . այնպէս որ Խորենացին իբրև մատենագիր, պարտ է նոյն իսկ Խորենացւոյն մէջ տեսնել : Մի միայն թերութիւն ոճոյ նորա են ստէպ գեղչմունք և զարտուղութիւնք, որովք կամի կարճաօտ և ազդու երևել . բայց, հակառակ կանոնաց լեզուի, երբեմն այնպէս կը խրթնանայ մինչև յանել լարիւրինդոս արկանել զընթերցողն :

« Ոչ ինչ ընդհատ երևելի է Խորենացին նաև իբրև

պատմագիր: Դիպաց զանազանութիւն և հարստութիւն ստէպ պատմական շեղումներով, որ կամ անձանց և տեղեաց նկարագիրներ են և կամ հանճարեղ դիտողութիւններ, միանգամայն ազգային երգերու և աւանդութեանց ստէպ յիշատակութիւնք, ապացոյց են պատմական հմտութեան և ճաշակի նորա. երկու գլխաւոր յատկութիւնք՝ որ մեր հին պատմիչներէն և ոչ միոյն, իսկ արտաքիններէն սակաւուց քով կը տեսնուին: Այսպիսի և այսչափ եզակի յատկութեանց հետ ցաւ է տեսնել մեր ծերունի պատմագիրը քննադատութեան կողմանէ թերի » ¹:

Արեւմտեայց մէջ ունեցած յարգն ու մեծարանքն ալ, իր Պատմութեան գրոցը բազմապատիկ թարգմանութիւններէն, ու գրեթէ եւրոպական գիրք մը ըլլալէն կը յայտնուի: Այս արժանաւոր յարգը և իրաւացի մեծարանք համառօտած կը գտնեն ընթերցողք անոնցմէ միոյն, գիտութեամբն ու մատենագրական հմտութեամբ նշանաւոր, և արդէն մեզմէ յառաջագոյն յիշուած անձի մը, հետագայ դատաստանին մէջ մեր Քերթողահօր այս երկասիրութեան վրայ:

« Ամէն գրուածներէն աւելի Խորենացւոյն հանճարոյն ու սրտին պատիւ ընողը՝ իր հայրենեաց պատմութիւնն է: Իշխանի մը խնդրանօք կը գրէ զայն. բայց զինք կամ իր ցեղը շողաբորթելու համար՝ ճշմարտութիւնն անպատիւ չընէր կամ չի սքողեր: Կը սիրէ ու շատ կը սիրէ իր Հայաստանը, և սակայն յայտնապէս կը մերկանայ իր աղէտքը. անցեալներն խստիւ կը յանդիմանէ, ըլլալիքն ալ յառաջ կը ծանուցանէ: Եւ որովհետեւ ազգք՝

1. ԳԱՐԱԳԱՆ (Ա. Մ.) Քննական պատմութիւն Հայոց, Մասն Ա. 91:

շուտ կամ անագան, կը ճանչնան ճշմարիտ սիրոյ լեզուն, Հայաստան զինք կը մեծարէ և կը սիրէ, և այդ քանի մը խօսքերը՝ նուիրականք են իրեն համար: Զի ժածկեր իշխողաց յանցանքը. բայց երբ ազգէն յատուկ թագաւորի մը ընտրութեան խօսքը կ'ըլլայ, ինք ալ՝ իր վարդապետին հետ կը խրատէ համբերել: Կը սիրէ ուսուցիչքը, իբրև հոգւոյ ծնողս, գորովով լի խօսքեր կը գտնէ անոնց մահը արտասուելու:

« Ստուգախօս, ինչպէս արժան է ըլլալ պատմագրին, և որ այնչափ սակաւագիւտք են: Ոչ է սիրող հրաշալւոյն, և կ'ըսէ զայն: Հայկական այբուբենից գիւտին խօսքն ըրած ատեն, աստուածային ազդմամբ կը համարի զայն եղած, ոչ տեսլեամբ կամ զգալի երևմամբ, այլ յայտնութեամբ Բանին 'ի միտս ջերմեռանդն հայցողին: Առաւելագոյն մեծարանաց արժանաւոր է երբ այնպիսի դէպքեր մէջ կը բերէ՝ որուն ուրիշ պատմիչք չեն վկայեր կամ կը հակառակին. ինչպէս Քրիստոսի թղթելը առ Արգար, և հայ թագաւորին արչաւանքն 'ի Յունաստան՝ բոլորովին նման և ժամանակաւ յետոյ Քրսերքծեայ բեկման: Անստոյգ դէպքերն՝ իբրև անհաւաստի կ'աւանդէ. առասպելեօք խառն եղածներն՝ մեծ ըզգուշաւորութեամբ. յորոց և զոմանս՝ իբրև յաւելուած մը կը կարգէ առաջին գրոցը: Այսպիսի յիշատակութիւններ մէջ կը բերէ՝ չէ թէ իրեն հաճոյական սեպուելնուն, այլ լոկ ցուցնելու համար առ Բագրատունին ունեցած մեծարանաց և սիրոյ չափը: Տարբեր կամ հակառակ կարծիքներն ալ յիշելով, կարելի եղածին չափ ճշմարիտը կ'ընտրէ և կ'աւանդէ:

« Ամէն կարելի աղբերաց դիմեց. պատմագիրք և ժամանակագիրք, դիւանական գրութիւնք՝ զորս Աղեքսանդր փոխադրել տուած էր 'ի յոյն լեզու. և յորոց թերեւս օգտուեցան Կեփաղիոն, Աբիւղենոս և այլ պատմիչք: Այսպիսի հրաման մը մեծ պատիւ կը բերէ երիտասարդ աշխարհակալին հանճարոյն, և անգութ ամբարտաւա-

նութեամբ իրմէ թափուած արեան մէկ մասը կը ջնջէ, և կը ցուցնէ թէ ինչպէս նախախնամութեան ձեռքն է աւերման և կործանման գործինները՝ կենդանագործ քաղաքակրթութեան գործի ընել:

« Կը պակսէին Խորենացւոյն անընդհատ շարք ազգային վաւերական գրուածոց. սակայն քաղաքապետական դիւանաց մէջ կը պահուէին գաւառաց, գիւղից՝ ու ինչուան նաև մասնաւոր ընտանեաց յիշատակարանք՝ պարսիկ և յոյն տառերով: Իր քննած և խորհրդակցած մատենագրաց մէջ հնագոյնն է Մարիբաս... կը յիշէ նաև հին իմաստնոց խօսքերը, և Բերոսեան Սիբիլլայն. ազգային երգոց մէջ՝ կը տեսնէ անոնցմէ ելած պատմական ջերմ լոյսը. և յորում աւելի պատմաբան է և աւելի քերթող՝ քան զյոյնսն, զհռովմայեցիս և զմեր իտալացիս: ... Նորագոյն պատմագրաց մէջ կը յիշէ զԱփրիկանոս: Որոգիներայ ժամանակակից, և յԵւսեբեայ յիշատակուած ... իր ատենի մատենագիրներէն շատէն վեր է հմտութեամբ և դատմամբ. իսկ 'ի հնախօսական գիտութեան՝ ստորև միայն քան զԱփրիկանոս և զԵւսեբիոս:

« Փոքր ըսուած է իր երկասիրութեան ուրուագիծը, բայց բովանդակութիւնն մեծ: Իբրև պատմիչ՝ ինքն է ստուգապէս Հայկազանց Մովսէսը: Ի նմա՝ իբրև յաղբեր ամփոփեալ են՝ ցրուած ջուրք աւանդութեան, սրբութեամբ մաքրուած, հոսելով հանդարտ ներդաշնակութեամբ: Անցելոյն մթութեան մէջ՝ ինք միակ առաջնորդ. մարդկային ազգը իրեն պարտական է ժողովրդեան մը յիշատակարաններն՝ որ թէպէտ սակաւաւոր թուովը, և պատերազմական անիրաւութեամբք ոչ այնչափ հռչակեալ, այլ արևելից և արևմտից մեծ ազգերուն հետ միացած՝ իբրև քոյր մը անոնց և ազգակից: Ի Խորենացւոյ կ'իմանանք թէ ինչ վերաբերութիւններ ունեցաւ Հայաստան Ասորեստանեայց հետ Շամիրամայ ատեն. Եթովպացւոց և ասիակողման Յունաց Տրոյիոյ կոչուած

պատերազմին ժամանակ, և որ նշանակ մ'էր, ինչպէս Հեւրոդոտ ալ տեղ մը կ'ականարկէ, արեւելից և արեւմտից մէջ տրուած արդիւնաբեր մրցման: Չորրորդ Հայոց իր գաղթականութիւնները տարածելն մինչև 'ի Կապադովկիա, կը ցուցնէ զՀայս ասիական ուրիշ ազգերէն ալ մերձաւոր կերպով եղբայրացած եւրոպական արեան հետ...: Բայց հայ ազգին պատմութիւնը թէ՛ եւրոպականին մերձաւոր և թէ՛ հեռի նկատել ալ ուզենանք, կրկին տեսակէտով ալ արժանաւոր է ծանօթանալու: Խորենացի՝ թէ՛ վաւերական գրութեանց նուազութեան համար, թէ՛ աճապարանօք իր գրուածքը յօրինելուն, և թէ ընդհանրապէս ուրիշ ամէն պատմչաց ոճին հետեւելով՝ որոնք ազգի մը պատմութիւնն ըրած ատեննին՝ անոր սովորական և ներքին վիճակը նկարագրելէն աւելի, յաղթանակացը և պարտութեանց, նուաճելուն կամ նուաճուելուն դէպքերովը կը զբաղին, քիչ բան կ'ըսէ երկրին սահմանադրութեանց վրայ, բայց թերեւս աւելի քան ըզպատմիչս հռչակաւորագոյն ժողովրդոց: Հետաքննական են իր պատմութեան մէջ ասդիս անդին նշանակուած յարաբերութիւնք նախարարաց ընդ արքայի, և թէ քանի՛ խոհական խելամուտութեամբ կ'ընծայէ այս տեղեկութիւններն. որովք պիտի տեսնուի թերեւս՝ թէ ինչպէս նախնական թագաւորութեանց մէջ, ազնուապետութիւնը կը բարեխառնէր բարւոյ ու չարի քմահաճութիւններն, և ժողովրդեան ու թագաւորին մէջ անանց պարիսպ մ'էր...:

« Այսպիսի փութալան ու խոհական անձի մը ու մասնաւոր ժամանակաց համար գրեթէ միակ մատենագրի տուած տեղեկութիւնք՝ պատուականք են: Այլ և այլ դիպաց մէջ ընդ Փարպեցւոյն համաձայնութիւնը (ուր երկուքն իրարու գրութիւնը տեսած չեն), ինչպէս նաև ընդ պատմչաց Յունաց և Հռովմայեցւոց և յիշատակարանաց՝ կ'առաւելու իր հեղինակութիւնը. և զոր լիուլի կերպով ունեցած է իր ազգակցաց քով...: Պատմելու պարզ կեր-

պովը՝ աւելի հաւատարմութիւնը կ'աւելցընէ. ծանրութեան հետ խառնուած պարզութիւն մը: Խնամքով հեռի կը պահէ իր գրիչը ամէն աւելորդաբանութիւններէ. այն ամէն խօսելու կերպերէն՝ որ հոետոր պատմչաց և ոչ հոետորաց՝ փափաքելի զարդարանք սեպուած են. . . . բայց պէտք եղած ատեն գիտէ ճարտարխօսութիւն ալ գործածել, ինչպէս երկրորդ և երրորդ գրոց վերջը: Արեւելեան շքեղութենէ կը զգուշանայ. միայն տեղ տեղ նշանակ մը, իբրու երիտասարդական տիոց թել մը որ լսելի կ'ընէ իր ձայնը ուսմամբ և առաքինութեամբ ծայրացեալ հասակին մէջ: Քանի մը երկար նկարագրութիւններ, ինչպէս երբ քաղաք մը՝ մարդկային երեսաց կը նմանեցընէ, և ուսումը՝ երկնային լուսոյ ծագման, թերևս տարօրինակ նմանութիւնք կարենան սեպուիլ՝ բայց ոչ սուտ:

« Ոճը ամփոփ՝ բայց ոչ ցամաք. տեղ տեղ անհաւասար. իմաստներն երբեմն մոլթ, և իրարու հետ խառնուած, մանաւանդ ուր պատմութենէն իմաստասիրելու կ'անցնի: Լեզուն ընտիր է կ'ըսեն, բայց այլ և այլ հելլենաբանութեամբք խառն. որ չէ արուեստակութիւն, այլ արգասիք աղեքսանդրեան հրահանգաց, յունական լեզուի անընդհատ ուսման, Աստուածաշունչ գրոց 'ի յունէ թարգմանութեան, յորում հարկ էր ամէն բառ կշռել և վրան երկար խորհրդածել՝ բնիկ լեզուին մէջ անոր համաձայնը գտնելու համար: Յայտնապէս կը վրկայէ թէ բառից ընտրութեան ժամանակը կը պակսի. և որ ուրիշ ապացոյց մ'է թէ օտարամոլ փառասիրութեան փափաք մը չէ այն, այլ թէ շատ՝ անհոգութեան »¹:

Խորենացոյն առաջին թարգմանիչն եղած է Պրէնէր անունով շուետացի մը, որ նշանաւոր անձ մըն է իր ազգային մատենագրութեանը մէջ, և քաղաքական պատճառաւ մը Ռուսաց Մոսկուա քաղաքին մէջ

1. ԴՐՄՄԱՋԷՈՑ, 'ի յառաջաբանի իտալական թարգմանութեան Պատմութեան Խորենացոյն:

արդիւուած էր 'ի բանտի: Հոն իրեն քով բանտակից և կենակից ունեցաւ զՅովհաննէս Բարթուղիմէոս Յակինթեան Գոմինիկեան կրօնաւորը, տեղեակ հայերէն լեզուի. ուր ձեռուորին խնայով խորհնացւոյն այս պատմական երկասիրութիւնը, հայադէտ կրօնաւորը քաղելով կամ համառոտելով կը թարգմանէր 'ի լատին, և Պրէննէր ծանօթութեամբ կը ճոխացընէր, և զոր ետքը տպագրեց Սպլէնդի մէջ յամի 1723: Խորագիրն է. *Epitome Commentariorum Moysis Armeni, de origine et regibus Armenorum et Parthorum, item series principum Iberiæ et Georgiæ, a Brennero*. Իրմէ ետքը երկու անգլիացի եղբարք, Գուլիելմոս և Գէորգ Վիստոն, թարգմանեցին 'ի լատին թէ խորհնացւոյն պատմութիւնը և թէ աշխարհագրութիւնը, 1726ին տպագրեցին 'ի Լոնտրա: *Moysis Choronen-sis Historiæ Armeniacæ libri III. Accedit ejusdem Scriptoris Epitome Geographiæ, Præmittitur Præfatio, quæ de Litteratura ac Versione Sacra Armeniaca agit...* Armeniace ediderunt, latine verterunt, notisque illustrarunt Gulielmus et Georgius Gul. Whisthoni filii; Aulæ Clarensis Cantabrigiensi aliquandiu Alumni. Ասոնց 'հայրը՝ Գուլիելմոս Վիստոն՝ Հնգկաստանի Մատրաս քաղաքին մէջ անգլիական լեզուի ուսուցիչ էր՝ հայադէի Աղափիրեան Գրիգորի որդւոցը, ասոնցմէ սորվեցաւ Գուլիելմոս հայերէն լեզուն, ու Լոնտրա դառնալով սորվեցուց իր երկու որդւոցը:

Վիստոնեանցմէ դար մը ետքը հնգլիական թարգմանութիւն մը ըրաւ Լըվայլեան, դասատու հայկական լեզուի յազգային Մատենադարանի Փարիզու. և երկու անգամ տպագրեց, նախ 'ի Փարիզ (1836) և ապա 'ի Վիննտիկ (1841) ընաչորին հետ և զոր ետքը ճոխացուց խորհնացւոյն գրոցը մէջ եղած այլ և այլ անուանց երկար և հնահախոյզ ծանօթութեամբք, և նոր տպագրութիւն մը ըրաւ 'ի Փարիզ 'ի 1855: *Histoire d'Arménie de Moïse Khorénatzi, auteur arménien classique du V.me siècle, traduite par P. E. Le Vaillant de Florival. Paris, 1836. — Moïse de Khorène, auteur du V.me siècle. Histoire d'Arménie, texte arménien et traduction française, avec appendice, contenant notice géographique, précis de toute l'histoire d'Arménie; tableau de la littérature arménienne par P. E. Le Vaillant de Florival, chevalier de la Légion-d'Honneur, professeur d'arménien à l'école royale et spéciale des langues orientales vivantes près la Bibliothèque du Roi à Paris, etc. Venise, typographie arménienne de Saint-Lazare, 1841. — Moïse de Khorène, ... ouvrage dédié à S. M. Impériale Nicolas Ier, Empereur de toutes les Russies, par P. E. Le Vaillant de Florival... Paris, 1845: Ուրիշ գահական թարգմանութիւն մ'ալ 'ի Հաս. Բ. Հռոմէական հին և նոր*

պատմութեան Հայաստանի Լահիլուայի: Moïse de Khorène, Histoire d'Arménie en trois livres, traduction nouvelle accompagnée de notes historiques, critiques et philologiques, par Victor Langlois. Paris, 1870. Ընտիր իտալական թարգմանութիւն մը ալ հրատարակուեցաւ 'ի վէննայի 'ի Ս. Ղազար, ու երկու անգամ տպագրեցաւ (1841, 1850) նմուռ ժաքօթութեամբ: Storia di Mosè Corenese, versione italiana illustrata dai Monaci Armeni Mechitaristi, ritoccata quanto allo stile da N. Tommaseo. Venezia, tipografia armena di S. Lazzaro. 1841ին նոյն քաղքին մէջ հրատարակուեցաւ ուրիշ իտալական թարգմանութիւն մը Գաբրէլէզզի Կայազէտ երիցուն աշխատասիրութեամբ: Mosè Corenese, storico armeno del V° secolo, versione di Giuseppe Cappelletti, Venezia. Կրկին ուսու թարգմանութիւնք ալ եղած են այս գրքիս, առաջինը Յովնանիսեան սարկաւազին ձեռքով, որ և տպագրուած է 'ի Փէթրզուրկ. իսկ երկրորդը Մ. Էմինեան նմուռ քանասիրին ջանքով, տպագրեալ 'ի Մոսկուա 'ի 1858: Կայ նաև թարգմանութիւն մը 'ի լեզու գերմանական: Moses von Chorene, Geschichte Gross-Armeniens, aus dem Armenischen übersetzt, von Dr M. Lauer, Regensbourg, 1869. — Այլ և այլ ժամանակ և տեղուանք եղած Կայկական բնագրին և Կեդինակին ուրիշ գրուածոց տպագրութեանց նկատմամբ տես 'ի ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ:

★
★

Այսպիսի երկար և մթին ժամանակաց և զանազան ազգաց ու դիպուածոց պատմիչն՝ եթէ հիմակուան բանադատութեան առջև տեղ տեղ սխալած ալ երևնայ զարմանք չէ. բայց յիրաւի զարմանալի է Խորենացոյն քիչ սխալիլն և անչափ աշխատանքն ու քննութիւնն՝ ստուգութեանց համար, մանաւանդ 'ի ժամանակագրականս. որոց համար կ'երևայ թէ Յաւելուած կամ չորրորդ գիրք մ'ալ գրած էր: Այս Չորրորդ գիրքը կը յիշէ 'Թովմա Արծրունի, և կ'իմացնէ որ անոր մէջ կ'աւանդուէին այն նմէն անցքերը՝ որ 'ի բարձմանէ թագաւորութեանն Արշակունեաց՝ մինչև Ջենոն կայսեր ինքնակալութիւնը. « Սահակս այս, կ'ըսէ Արծրունին, այն Սահակ է՝ որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս, տիեզերահըն-

չակեալ քերթողն, զգիրս պատմութեան Հայոց մեծաց, հրաշազան յօրինուածով, սկսեալ յԱդամայ մինչ 'ի կայսրն Զենոն: Որոյ ժամանակ կենացն ձգեալ տեւալ ամս հարիւր և քսան, լի և պարարտ ծերութեամբ. որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս 'ի չորրորդ դրուագի խոստաբանեալ պատմութեանն Մովսիսի Խորենացոյ՝ վերադարձութեան 'ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին » : Բայց այս չորրորդ գիրքը ձեռուընիս հասած չէ, գէթ ամբողջ¹. Ինչպէս նաև երրորդ գրոցը ցանկին վերջը յիշուածը « Տաղք չափաւ յինք և 'ի Սահակ Բագրատունի » :

Խորենացոյ Պատմութեան գրոց 'ին գրչագիրք 'ի վանս Էջմիածնի. 1. Մեծագիր բոլորագիր, գրեալ 'ի Թղթի 'ի գիւղն Աւիփուզար. 'ի Թուին ՌձԻԵ, յորում ամփոփին և Ստեփանոս Տարոնացի, Արիստակէս Լաստիվերացի, Զենոբ Գլակ, Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ Փոստոս, Եղիշէ, Ստեփանոս Ուռպելեան, Վարդան պատմիչ, Կիրակոս Գանձակեցի, Եւսեբիոսի և Սոկրատայ եկեղեցական պատմութիւն, և այլն: (Թիւ գրչ. 1619): — 2. Մեծագիր բոլորագիր գրեալ 'ի Թղթի. յորում Եղիշէի պատմութիւն Վարդանանց, համառօտ պատմութիւն վան ամբարշտութեանց Բարծումայ եպիսկոպոսի ասորոյ 'ի Թովմաս վարդապետէ: — 3. Յերկրին Մովսէս 'ի Սուրս գեղջ 'ի Թուին ՌՁԸ: Ուրիշ այլ և այլ նորագիր օրինակք ՌՁ, ՌձԻԵ, ՌձԼԹ, ՌձԽ Թուակահաներով: — Մեր Մատենադարանին գրչագիրք նշանակուած են 'ի Յառաջաքանի Մատենադարանի Խորենացոյն (ի 1843 և 'ի 1863):

Խորենացոյն անուամբ մեր ձեռքն հասած Աշխարհագրոքիւն կոչուած գրուածքը՝ այլ և այլ քննադատութեանց ենթակայ եղաւ յերոպացի՝ նաև 'ի մերոց գիտնոց և բանասիրաց, և ինչուան նաև անհարազատ դատուեցաւ: Ասոնց պարագլուխ հայերենագէտ զաղղիացին Սէն-Մարթէն՝ բոլորովին մերժեց Աշխարհացոյց ստոյ

1. Տես Բազմ-Վիտ, 1831, Մարտ:

Մովսիսի խորենացոյ կոչելով զայն. իսկ այլք՝ ինչպէս նաև մերազգի հմուտ բանասէրն Պատկանեան՝ առանց յանձն առնլոյ ընծայել զայն Խորենացոյ, եօթներորդ դարուն՝ և հաւանականաբար Անանիայի Շիրակունւոյ երկասիրութիւն համարեցան։ Այս կարծեաց առիթ և հաւանականութիւն տուած են՝ իրենց ծանօթ ձեռագրաց և անոնց վրայ եղած տպագրութեանց անընդունելի ընթերցուածք, յաւելուածք և համառօտութիւնք. զորս ուղղելով ըստ հնագոյն ու աւելի հարազատ գրչագրաց, կը հաւանին հմուտք — առանց ժխտելու անոր կրած բազմապատիկ փոփոխութիւններն, — Խորենացոյն ընծայել զայն։

Պտղոմէոսի համանուն երկասիրութեան համառօտութիւնն է այս գրուածքը. զոր մտադիր քննողը յայտնի կը տեսնէ ամէն աշխարհաց ստորագրութեան, տուած սահմաններուն, գաւառներու բաժանման և անուանց մէջ։ Հեղինակն հայկականին և շարադրող, որ մեր ոսկեղէն դարու նշանաւոր անձնաւորութիւն մ'է, խորունկ հմտութիւնը կը ցուցընէ նաև 'ի յունական լեզուի այնպիսի գրուածքի մը շարագրութեան մէջ որ դժուարին է 'ի համառօտել, և դժուարագոյն 'ի ճշդել զանուանս գաւառաց, աշխարհաց և քաղաքաց։ Թէպէտ և հետևող Պտղոմեայ, այլ մերթ կ'ուղղէ անոր վրիպակներն՝ տեղ տեղ իրեն հետ համամիտ և համաձայն չըլլալն յայտնելով. սակայն և այնպէս նախամեծար սեպելով զնա քան զայս, որովհետև՝ ինչպէս հեղինակն ալ կը վկայէ, երկարժամանակեայ վաստակոց և ճանապարհորդութեանց արդիւնք էր իր գրուածքը։

Երկասիրութեանս մէջ յիշուած աշխարհագիրք բաց 'ի Պտղոմեայ, են Հիպպարքոս, Մարինոս Տիւրացի, Կոստանդին Անտիօքացի, Պապ յԱղեքսանդրիոյ, Դիոնեսիոս և Ապոլոն։ Առաջին երկու անձինք յիշուած են նաև 'ի Պտղոմեայ, ուստի առեր է և Խորենացի, իրենց ընծայուած խօսքերով. « Իպառքոս, կ'ըսէ, զքաղաքս ծո-

վական չափով աւանդեաց, և զլուսնի պակասութիւն յԱռբիւլայ ութ ժամ աւանդեալ, 'ի Կարբեդոն երկոտասան արժանաւորեալ: Բայց Մառին Տիւրենացի յերկրական բոլորակէն ուղղեալ՝ որչափ կարէ ցուցանել ժամադիտակն, առնէ զտիեզերագրութիւն ըստ ճանապարհակցութեանն ընդ օդդ անցանելով, 'ի ձեռն գործարանացն նկատելով զնշոյլս արեգական և լուսնի և աստեղաց, ըստ անձնիր եօթն նահանգաց փոփոխման սահմանաց » : Կոստանդին Անտիոքացի՝ մեղի անծանօթ անձ մ'է, եթէ անուան շփոթութիւն մը չկայ. որովհետեւ իրեն ընծայուած Տեղագրութիւն քրիստոնէական գրուածքին հեղինակ կը համարուի Կոզմաս անունով մէկը որ Կոստանդին միայնակեաց ալ կոչուած է : — Պապ կամ Պապպոս Աղեքսանդրացի ծանօթ էր հնոց. բայց աշխարհագրական գրուածք իր անուամբը առ մեզ հասած չէ : Որոշ տեղեկութիւնք կը պակսին մեզ՝ 'ի Խորենացւոյ յիշուած յետին երկու անձանց Իրոնեսիոսի և Ապոլոնի վարուց և երկասիրութեանց :

Առաջին երկու գլուխներուն մէջ ընդհանրապէս աշխարհագրութեան վրայ խօսելէն ետքը, հայ հեղինակն կը խոստանայ իւրաքանչիւր աշխարհաց և քաղաքաց վրայ խօսիլ առանձինն, հետեւելով Պտղոմեայ դրութեան, թէպէտեւ Պապայ համառօտութիւնն ուզելով ընել, ինչպէս կ'ըսէ. ուր այս վերջինս ալ քաղեր էր 'ի Պտղոմեայ, ինչպէս հայ օրինակին՝ Պտղոմէոսի յունական սկզբնագրին բաղդատութենէն յայտնի կ'երևնայ :

Գալով գրուածքին հարազատութեան, բաւական է բաղդատել զայն Խորենացւոյ պատմութեան գրոց հետ. որուն վրայ աւելցընելով նաև ոճոյ նմանութիւն մի և նոյն հեղինակի ընծայուած այս կրկին երկասիրութեանց մէջ՝ կը հաւանին բանասէրք պնդել և հաստատել թէ որչափ ալ ժամանակաւ մեծամեծ այլալուծիւններ կրած է այս գրուածը, ուստի և իրաւամբ կասկածելի եղած արդի գիտութեան համար, բայց նախկին շարագրու-

Թիւնը Խորենացւոյն է: Զայս ուզած է հաւատարմացնել ընդդէմ Սէն-Մարթէն գաղղիացւոյն և համախոհից՝ հայկական հնախօսական և աշխարհագրական գիտութեամբ պատկառելի՝ Ինճիճեան վարդապետը ¹, և Խորենացւոյ այս գրուածքին՝ յընտիր օրինակաց ՚ի գաղղիական լեզու վերածող նոր Թարգմանիչն՝ հմուտ տեսութեամբքն և բազմապատիկ ծանօթութիւններով, և յունականին հետ բաղդատութեամբ ²:

Աւելորդ չենք համարիր Պատկանեան Քերովբէ հմուտ և ամենայն մեծարանաց արժանի բանասիրին կարծիքն մէջ բերել այս գրուածքիս նկատմամբ. « Հինգերորդ դարու Հայոց պատմաբան Մովսէս Խորենացու աշխատութիւնը յայտնի եղաւ ուսումնական աշխարհին մանաւանդ այն օրից երբ անգլիացի Վիստոն եղբարք 1736 թուին Լոնտոնի մէջ լատիներէն լեզուով տպեցին: Դեռ եւս այն ժամանակն դորան կից տպած էր և յիշեալ աշխարհագրութեան Թարգմանութիւնը: Երկրորդ Թարգմանութիւնը այդ աշխատասիրութեան արաւ գաղղիացի հայագէտ Սէն-Մարտէնը. բայց սա այդ աշխատութիւնը մի խիստ քննութեան տակ ձգեց. և մօտ քսանի չափ պատմական սխալներ գտնելով, իրաւունք համարեց կարծել, թէ դա 950 թուականի գրութիւն է: Որպէս թէ ի պատասխան այդ քննութեան, Վենետիկցիք տպագրեցին յիշեալ աշխարհագրութիւնը՝ նորից 1843 թուին. և որովհետեւ համեմատած էին դոքա մօտ նասուերկու ամենահին և ամենաընտիր գրչագիր օրինակներ, վասն որոյ այս նոր տպագրութեան միջից վերացած է պատմական սխալներից մեծ մասը: Այսու ամենայնիւ այս

1. Հնախօսութեան Հայագրութիւն. Հատ. Գ. 315-14:

2. Տպագրին խորագիրն է. « Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ յաւելումովք նախնեաց »: Վենետիկ ՚ի տպարանի Միսիթարեանց, 1881. Géographie de Moïse de Khorène, d'après Ptolémée. Texte arménien traduit en français par le P, Arsène Soukry, Mékhitariste.

ուղղած և բուն բնագրին աւելի մօտ եղած տպագրութիւնն եւս տեղիք է տալիս կարծելու, որ դա հինգերորդ դարուց յետոյ է գրուած: Ներկայ ժամանակներում բոլոր մասնագէտները, ի թիւս որոց Հ. Ղևոնդ Ալիշանը և Կիպէրտը, համաձայն են որ մեր ունեցած աշխարհագրութիւնը շինած է կամ եօթներորդ դարու սկիզբին, կամ արաբաց առաջին արշաւանքին ժամանակ ի Հայաստան, այսինքն նոյն եօթներորդ դարու կիսին: Ուրեմն ինչպէս Սէն-Մարտէնը և իրաւացի կերպով կարծում է, այդ աշխարհագրութիւնը չի կարող Մովսէս Խորենացու աշխատութիւնը լինիլ»: Պատկանեանի հետազօտութեանցը նայելով, դորա հեղինակը եօթներորդ դարու մէջ է ապրած, ժամանակակից է Մաւրիկիոս կայսեր և Խոսրով Պարթեւի, և կարծելու է որ Անանիա Շիրակացին լինի:

Պիտոյից գիրք. — Այս անունով գրուած մը կ'ընծայուի Խորենացոյն: Հեղինակը Թէոդորոս անունով աշակերտ մը ունեցած է, որուն ճարտասանականին ուսումը աւանդելէն ետքը, նոյն ուսման հրահանգացը մէջ զինքը վարժեցնելու համար, հարկ սեպեր է վարդապետն ինք իր կողմանէ օրինակներ ալ ընծայել, և անոնց նմանողութեանը փութաջան և յորդորամիտ ընել զինքը, և յունական ձայնով Պէտք կամ Պիտոյից (Χρῖα) կոչեր էր այն գիրքը:

Տասն ձառ կամ Գիրք կը բովանդակէ այս երկասիրութիւնը, և որոնց վերնագիրքն են Պէտք, Խրատ, Եղծումն, Հասարակ տեղի, Ներբողեան, Պարսաւ, Բաղդատութիւն, Բարառնութիւն, Արտասանութիւն և Դրութիւն: Ասոնք, ինչպէս ընթերցողը գիտէ, ճարտասանական ձևեր են. և այն ձևերուն վրայ վարժելու համար՝ այլ և այլ օրինակներ մէջ կը բերէ: Բայց այն օրինակ-

ները ընդհանրապէս շատ հեռու կը մնան ճարտասանականին ուսումը աւանդող՝ կամ իրենց գրուածներովը անոր կանոնները սահմանող յոյն և լատին մատենագիրներէն. և աւելի մերձաւոր կրնան սեպուիլ թէ՛ ոճով և թէ՛ գրուածքի կերպով այն ճարտասաններուն երկասիրութեանցը՝ զորոնք Ելլադա աւերիչ և խանգարիչ կը սեպէր բուն և հարազատ ճարտասանութեան, և ընդհանրապէս սոփեստէս կամ իմաստակ անունը կու տար անոնց։ Ասոնց կարգէն կրնային սեպուիլ Հերմոգենէս Տարսոնացի, Թէոփն, Ափթոնիոս գրամարտիկոս, Լիբանիոս՝ Բարսղի բարեկամը և Ոսկեբերանի վարժապետը, և այլք։

Այս պատճառաւ ոմանք Խորենացոյն այս երկասիրութիւնը անհարազատ կը սեպեն և կամ թարգմանութիւն. և իրենց տարակուսանացը գլխաւոր պատճառ կը համարին այն ոճոյ զանազանութիւնը՝ որ յայտնապէս կը տեսնուի Պիտոյից գրոց և Պատմագրութեանը մէջ. մանաւանդ որ ոճն ու դասաւորութիւնը յար և նման կըրնայ սեպուիլ՝ դեռ քիչ մը յառաջ յիշատակուած Լիբանիոսի Ներակրթութեանց։

Փրանկիսկոս Սկորարիոս յամի 1597 ի Գինեւա Զուիցերիոյ տպագրութեամբ հրատարակեց Αφθόνιου σοφίστου Προγυμνάσματα καὶ μύθοι, յորում հաւաքուած են չորեքտասան հրահանգք կամ ներվարժմունք որ ընծայուած են Ափթոնի, Թէոփնայ և Հերմոգենեայ։ Գլխակարգութիւնք հրահանգացն՝ հետեւեալքն են. Օ՝ μύθος, Fabula. — Δίμνημα Narratio. — Χρεῖα Chria, — Γνώμη Sententia, — Ανασχουή Refutatio, — Κατασχόνη Confirmatio, — Κοινὸς τόπος Communis locus, — Εὐχώμιον Laudatio, — Χόγος Vituperatio, — Δύγκρισις Բաղդատութիւն, — Η' θοποτα։

Բայց ազգային ընդհանուր աւանդութիւն մը դէմ կ'ելլէ այս կարծեաց, որ Պետքը՝ Մովսիսի հարազատ կը համարի. և որուն կրնայ երաշխաւորել ժամանակաւ կըրտ.

սեր պատմչի մը, Կիրակոս Գանձակեցուն վկայութիւնը, որ յայտնապէս կը զրուցէ. « Սքանչելին Մովսէս (շարագրեաց) զՀայոց պատմութիւնն 'ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունւոյ... և զՊէտքն 'ի խնդրոյ Թէոդորոսի ումմն » : Իրեն ձայնակից է Ասողիկ. « Ի ժամանակս (Գիւտայ կաթողիկոսին) էր մեծ փիլիսոփոսն Հայոց Մովսէս, որ զճարտասանական արուեստ 'ի գործ առնու 'ի Հայս » : Նոյնպէս ալ, Թէպէտ աւելի անորոշ խօսքերով, Արծրունին, Գրիգոր Սարկաւագապետ և այլք, որք միաբան անուանի փիլիսոփոս և քաջ հռետոր կոչեն զինքը, և քերթող և քերթողահայր » :

Մեզի հաւանական կ'երևնայ ազգային աւանդութեան և անոր պատմչաց ձայնակցիլը, անոր դէմ հակառակող քանի մը պատճառները ցրելու աշխատելով : Այս պատճառներուն մէջ գլխաւոր կրնայ սեպուիլ զրքին հելլենաբանութիւնը : Այդ թերութիւնը, եթէ հաճոյ երևնայ մէկուն ատանկ անուանել, Մովսիսի ուրիշ զրուածոցը, և նոյն իսկ Պատմութեանը մէջ ալ կը տեսնուի. և ասիկայ արդիւնք է այն լեզուին ուսմանցը մէջ անխոնջ պարպմանը, և քիչ մըն ալ հելլենասիրութեանը, որուն մէջ ընկած կրնան սեպուիլ ոչ միայն Խորենացին, այլ իւր աշակերտակիցներէն ալ մէկ քանին, և այն պատճառաւ իրրւ նորութեան մը հեղինակք՝ ազգին մէջ բաւական հակառակութիւն և ընդդիմութիւն ալ կրեցին :

1. Միայն յետին դարուց հեղինակ մը, Առաքել վարդապետ, Անյաղթին կ'ընծայէ Պիտոյից գիրքը. և որուն վկայութիւնը մէջ բերինք յառաջ՝ Գաւթի վրայ խօսելու ատեննիս : Բայց ուրիշ անանուն մատենագիր մը՝ Պիտոյից տեղ Անյաղթին երրորդ երկասիրութիւնը կը սեպէ Էւֆոյ գիրքը : Էւֆոյ զրքի մը նկատմամբ՝ հետեւալ յիշատակագրին հանդիպած ենք զբնագրի մը մէջ. « Գեորգ քարտուղարս Հայոց մեծաց և սուրբ Թագաւորացն պաււտոյս (?) զարմանալի ի նախկի յիշատակի գրոցս այսմիկ, եթէ զրեցաւ գիրքս այս Էւֆո՝ հրամանաւ Թարգմանեալ ի յունաց ի Հայս տեառն հրամանաւ Մովսիսի Հայոց կաթողիկոսի Գաբեղնացոյ, ի քսան և հինգ թուականին Հայոց : Վկայ է այսմիկ Սարգիս Արաբացի եպիսկոպոս ճշմարիտ վկայութեամբ » :

Երկրորդ պատճառ, ոճոյ և մտածմանց տարբերութիւն, որ մեծ խտիր մը կը դնէ Պատմութիւնը և այս երկասիրութիւնը արտադրող հանճարոյն մէջ: Սակայն նոյն ոճը և գրիչը կրնանք նկատել յայտնապէս նաև այն ճառին մէջ՝ զոր Խորենացին յօրինած է՝ ի գովեստ սրբուհւոյն Հռիփսիմեայ, և որուն վերջերը՝ զօրաւոր պատճառ մը ինքը կու տայ՝ արդարացընելու իր ոճը. այսինքն հասակին մանկութիւնը: Նման պատճառ մը թերևս առիթ եղած է Խորենացւոյն՝ Պիտոյից գրոցը մէջ այդպիսի ոճ մը բռնելու. իր ժամանակին ճարտասանական արուեստին տղայութիւնը, որ չէր ուզեր իրեն նմանողութեան գաղափար ընտրել նուիրական բեմերու վրայէն որոտացող սուրբ հայրապետաց աննման լեզուն, այլ լսարանաց մէջ գործածուած, ու փիլիսոփայութիւնը՝ ճարտասանութեան հետ խառնել կարծող վարժապետաց լեզուն և ոճը:

Ուրիշ պատճառ մըն ալ՝ որով կը հաւանինք Պիտոյից դիրքը Խորենացւոյն ընծայել՝ այս կ'երևնայ՝ որ ինչպէս ի Պատմութեան, ասանկ ալ ասոր մէջ շատ անգամ վկայութիւն կը բերէ Փիլոնի խօսքերէն, նման շարադրութեամբ:

Բայց եթէ յունական մատենագրաց աւելի հմտութիւն մը երևնալով այն գրքին մէջ, այն պատճառաւ ուզենայ մէկը թարգմանութիւն սեպել Պիտոյիցը, կըրնանք ալ կարծել թէ թարգմանաբար յօրինած ըլլայ Խորենացին այս երկասիրութիւնը. թէպէտ և յունական մատենագրութեան հմտութիւնն ալ կրնանք ընծայել համարձակ՝ իր կենաց մեծ մասը անոնց գրուածոցը ու մատենադարանաց և ճեմարանաց մէջ անցընող անձի մը:

Միայն թէ կրնայ ալ ենթադրուիլ թէ գաղափարողը ոչ լոկ շարագրութեան և լեզուին մէջ մտահանոյ յաւելուածներ ըրած ըլլան, այլ նաև նիւթոյն մէջ փոփոխութիւն մտցընելով ու ճառերէն մէկ քանին աւելցընելով: Ասանկ կրնան համարուիլ Պիտոյից գրքին վերջը եղող երեք Բարաոնութեան օրինակներն, որ անհմուտ անձի,

և կամ թերևս աշակերտի արտադրութիւնք են: — Հին ձեռագրի մը մէջ ալ Դաւթի և Գողիադայ մենամարտութեան նկարագրութիւնը՝ կ'ընծայուի Խոսրովայ թարգմանչի, ինչպէս յառաջ ալ յիշատակեցինք:

Այսչափը ըսելնէս ետքն ալ, աւելի ու մանրախոյզ քննութիւնը՝ ժամանակին կը յանձնենք, յիշեցընելով Պատմկարտնէր Հայագիտին երկասիրութիւնը այս նիւթիս վրայ:

Պիտոյից զիրքը առաջին անգամ տպագրուած է օրինակաց բաղդատութեամբ և հմուտ ծանօթութեամբք 'ի Ս. Ղազար (Հ. Յովհաննէս Վ. Զոհրապ.) 'ի 1796. որուն համեմատ եղած է նոր տպագրութիւն 'ի 1843:

Խորենացոյն մանր գրուածներն: — Խորենացոյն մանր գրուածոցը մէջ առաջին է Պատմոգրիչն սրբոհռոյ Աստուածածնի և պատկերի նորա կոչուածը: Ազգային եկեղեցական պատմութիւնը կ'աւանդէ՝ թէ Հոգւոց վանացը մէջ՝ յերկրին Անձևացեաց, կիպարիս փայտէ յօրինուած սրբոյ Կուսին պատկեր մը կը մեծարուէր, Յովհաննու աւետարանչին ձեռագործ սեպուելով: Աստուածածնայ մահուանը ժամանակ՝ երբ մասնաւոր հրաշքով մը ամէն առաքեալք իրեն քովը գտնուեցան, Բարթոլիմէոս՝ որ 'ի Հայս առաքելութեամբ սուրբ աւետարանը կը քարոզէր, չիկրցաւ անոնց հետ միաբան գտնուիլ. ու Սրբուհւոյն մեռնելէն ու մարմնոյն 'ի գերեզման ամփոփուելէն ետքը հասնելով, միւս առաքեալք անոր սրտին ցաւը մեղմացընելու համար՝ այն պատկերը իրեն պարգևեցին: Բարթոլիմէոս ալ դառնալով 'ի Հայս՝ եկեղեցւոյ մը մէջ դրաւ զայն 'ի յարգութիւն, քովն ալ վանք շինեց, որ կոչեցաւ Հոգեաց վանք: Արծրունեաց իշխանը Սահակ՝ որ իւր համանուն Բագրատունւոյն խընդրանօքը՝ Խորենացոյն յօրինած Պատմութեան գիրքը կարդացեր էր, աղաչանաց նամակ մը գրեց առ Մովսէս՝

խնդրելով իրմէ որ Հոգւոց վանքին մէջ եղած պատկերին վաւերական պատմութիւնն ընէ ու իրեն ղրկէ : Այն թղթին մէջ՝ « հրեշտակ և սպասաւոր մեծութեանցն Քրիստոսի, կը կոչէ զնա, և այր երկնակենցաղ և լուսաւորիչ խաւարելոց... երկրորդ Սահակ և Մեսրոպ,՝ յետ գնալոյ նոցա առ Աստուած » : Խորենացին ալ կատարեց անոր փափաքը ¹ :

Մետասաներորդ դարու գրչագիր մը՝ հետեւեալ հետաքրքրական տեղեկութիւնը կու տայ Խորենացւոյն այս երկասիրութեանը վրայ. « Զայս ցանկալի պատմութիւնս՝ բազում ըղձիւ և ցանկալի յուզմամբ գտեալ մեծ հռետորն Մովսէս՝ որ կոչի Խորենացի գրեաց (դգ) ըստուգիւ հաւաստեալ. և քանզի էր աղօտացեալ յաւագաց մերոց, և ուր ուրեք գտանէին. մինչև 'ի ձեռն կրօնաւորի միոջ գտեալ՝ որ էր յերկրէն Խոր Հայոց, 'ի գաւառէն որ կոչի Զորոյ գետ, 'ի համբաւեալ ուխտէն Սանահին անուանեալ, պատահումն բարի իմն եղև. և հրամայեաց մեծն և բնաւն 'ի լաւս՝ Ատովմ, որդի Սենեքարիմայ, Հայոց նահանգի Վասպուրական կոչեցեալ. որոյ մասն փրկութեան հաւատացեալ էր Ատովմայ՝ պատկեր մօր տեառն 'ի բաժին Անձաւացեաց. հրամայեաց գրել մեծաւ յուսով և խնդութեամբ բազմաւ. որոյ անուամբ պարսպեալ եղիցի մեծաշուք իշխանութիւն նոցա, չորից հարազատ եղբարց՝ Դաւթի և Ատովմայ, Կոստանդինոյ և Համազասպայ, գեղեցիկ և շքեղազարդ Բագրատունեաց » ² :

1. Հնագիր ճառքնորի մը մէջ որ է Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ Բաղէշու՝ Յովհաննու Մանդակունւոյ կ'ընծայի հետեւեալ վերնագրով. « Յովհաննու Մանդակունւոյ ասացեալ պատմութիւն և գլխաւ փոխման Աստուածածնին և մաւր տեառն. թէ որպէս եղև փոխումն, կամ որպէս շնորհեցաւ անարատ պատկերն ի փայտն, և տուաւ Հայոց » :

2. Ըստ այլոց « ուրեք ուրեք գտանի յարկեղ դիւանի մերում : Վասն որոյ բազում փութով խնդրեալ Ատովմայ որդւոյ Սենեքերիմայ, գտանէ 'ի մեծ սուրբ ուխտն Սանահին կոչեցեալ : Եւ ի ձեռն մեծազոյն պար-

Ներքող 'ի սուրբն Հռիփսիմէ. — Երիտասարդութեան առոյգ հասակին մէջ շարագրեց Խորենացին այս ներքողը, դրուատելով այն հրաշագեղ կուսանը և իր ընկերակիցքը, որոնք 'ի Հայաստան՝ իրենց արեամբը աստուածանգիտութեանն խաւարը փարատելու նախկին առիթ եղան: Այնպիսի սրտաշարժ պատմութիւն մը, և անանկ արգասաւոր վկայութիւն, նոր եռանդ մը ազդած են 'ի Մովսէս, վառվառն և աշխոյժ իմաստներով և բացատրութեամբ՝ իր սրտին զգացմունքը, և իրեն ոգւոյն առաջին քրտունքը նուիրելու անոր որ « զքեզ սիրէ՝ սիրեցեալդ յիսկապէս բարւոյն »: Ասկէ զատ է Հռիփսիմեանց ճանապարհորդութեան պատմութիւնը:

Ճառ Վարդապետի. — Զոր Խորենացւոյն ուրիշ գըրուածոցը հետ կը յիշատակէ Կիրակոս. բայց իմաստներուն և ոճոյ անհամեմատ տարբերութիւնը կարծել կու տայ թէ ուրիշ համանուն Մովսիսի մը գրուածքն ըլլայ: Ըստ ձեռագրաց՝ խորագիրն է. « Երանելոյն Մովսիսի Խորենացւոյ սուրբ և ընտրեալ վարդապետի արարեալ, որ 'ի Կարիաթարիմ, որ բերէ զտաւն վարդավառի »: Իսկ ըստ այլոց. « Մովսիսի քերթողահաւըն՝ վասն վարդավառի տաւնին »:

Յ'Օրհնոգրիչներ ցուցակի կը տեսնենք հետեւեալ յիշատակագիրը. « Երանելին Մովսէս թարգմանիչ, որ էր գրիչ սրբոյն Սահակայ որդւոյ սրբոյն Ներսիսի. յորմէ և

գեւաջն և դրոց ձեռին՝ հայցէ ի նոցունց. և բերեալ զբով ասուգապէս հաւաստի պատմութիւնս: Եւ տայ դնել մերձ առ պատկեր սրբոյ կուսին, բնաւորեալ սուրբ հոգւոյն: Վասն զի որք կամիցին գիտել զպատճառ տպաւորեալ սուրբ պատկերի Աստուածամաւրն, ընթերցեալ դիւրեալ ի վերայ հասանիցեն ամենայնի հաւաստի ի վերայ հասեալ ստոյգ գիտութեամբ: Որում անկեալ իմ առաջի սուրբ պատկերին մեծաւ երկիւղիւ և դողութեամբ և բազում արտասուաւք հայցել ի սուրբ կուսէն զբժշկութիւն վերայ հոգւոյն իմոյ, և զբարեխաւսութիւն առ որդին իւր և աստուած մեր »...

առաքի յերրորդ ամի գիւտի հայերէն գրոց 'ի Նազիանզ՝ յաթու Աստուածաբանի. և բերէ անտի զՍերմեօրհնէքն զկալի և զհնձանի՝ զչարագրեալսն յԱստուածաբանէն 'ի հինգերորդ ամի հայրապետութեան իւրոյ » : Դարձեալ նոյն Մովսէս՝ յերեքտասաներորդ ամի Թարգմանութեան սրբոյն Սահակայ՝ կարգի դրաւ, կ'ըսէ ցուցակը, զկանոնս օրհնութեան այլ և այլ իրաց, զորս 'ի զանազան կողմանց բերեր էր :

Ահաբարզատ կամ երկրայական գրուածներ. — Մովսէս անուամբ այլ և այլ վարդապետներ երեցած են մեր ազգային եկեղեցական նուիրապետութեան մէջ, յորոց և ոմանք քերթող ալ կոչուած, ինչպէս Սիւնեաց եպիսկոպոսը, զոր ետքը պիտի յիշատակենք. ասոնց գրուածքը երբեմն իրարու ընծայուած են. ինչպէս երբեմն Խորենացուն երկասիրութիւնքը՝ ասոնցմէ մէկուն, այսպէս ալ ասոնց գրուածքը՝ Խորենացուն կարծուեր և այսպէս աւանդուեր են : Այսպիսեաց կարգէն է նաև Մեկնոշիոն կարգաց եկեղեցոյ, որուն մէկ քանի հաստուածքը Խորովու համանուն երկասիրութեանը մէջ կը տեսնուին այսպիսի մակագրով. « Մովսեսի քերթողի » . և Արշարունայն Ընթերցուածոց մեկնութեան հնագիր օրինակին մէջ. « Մովսիսի Քերթողահօր Հայոց վարդապետի և իմաստասիրի յաղագս կարգաց եկեղեցոյ » : Դարձեալ իր անունը կրող ճառական գրուած մը 'ի ձեռագիրս. « Երանելոյն Մովսիսի Խորենացոյ » սուրբ և ընտրեալ վարդապետի, ասացեալ պատճառս վասն սուրբ մարգարէից » : — Ուրիշ մ'ալ. « Յիշատակ սուրբ վկային Թէոդորոսի որ յաղուհացքն տաւնի, 'ի Մովսիսի պատմութենէն. — Ի ժամանակին յորում Մակեդոնացին Աղեքսանդրոս Փիլիպպեան կոչեցեալ՝ բազում բիւրովք » : Սրբոյն Սահակայ վարք մ'ալ կը գտնուի 'ի Քերթողական գրոց, զոր կ'ախորժինք Խորենացոյ վերագրել :

Հայոց ԶԽԸ Թուականին 'ի Հռովմայ գրչագրեալ մատենի մը մէջ՝ երկար վարդապետական գրուածի մը կը

հանդիպինք այս խորագրով. « Երանելոյն մեծի Քերթաղահօրն Մովսեսի Խորենացի եպիսկոպոսի » : Սկզբնաւորութիւնն է. « Յաղագս 'ի յոլովիցն կատարեալ կենդանի ընդէջ մի բնութիւն. այլ միոյ կենդանւոյն՝ հարկ է և բնութեան մի լինել » :

Այս անհարազատ գրուածոց կարգէն կրնան սեպուիլ նաև քերականական երկասիրութիւնք : Որչափ ստոյգ է թէ մեծ հմտութիւն ունեցած էր Մովսէս յայսմ գիտութեան, և թէ այն պատճառաւ ալ եղած է իւր Քերթող կամ Քերթողահայր կոչումը, այնչափ ալ անստոյգ կամ անհարազատ՝ քերականական գրուածոց մէջ իրեն ընծայուած քանի մը հատակոտորները, թէպէտ և որոշ և բացայայտ խորագրով : Ասոնցմէ կրնան սեպուիլ,

1. « Մովսիսի Խորենացւոյ բան իմաստութեան » կոչուածը. որ ընդհանրապէս քերականական արուեստին վրայ համառօտ տեղեկութիւն մըն է :

2. « Սուրբ երջանիկ հօրն Մովսիսի թարգմանչի և քերթողի՝ մեկնութիւն քերականի » . որ Դիոնեսիոսի Թրակացւոյ յոյն լեզուի քերականութեան մեկնութիւնը կըրնայ սեպուիլ. և որուն հետևողութեամբ վարուած են իրենց համանուն հրկասիրութեանցը մէջ՝ Խորենացիէն ետքը եկող գրեթէ ուրիշ ամէն քերականները :

3. « Մովսիսի Քերթողի յաղագս քերականութեանց » : Այս գրուածքը՝ քերականութենէ բարձր նպատակ մը ունի, լեզուի ուսմանէն աւելի հաւատոց և աստուածաբանական ճշմարտութեանց տեղեկութիւնը աւանդելու : Մասնաւոր անձի մը գրուածք չէ ապիկայ, այլ 'ի զանազան հեղինակաց հաւաքեալ. որոնց և անուանքը նշանակուած են գրոց լուսանցիցը մէջ՝ և են բաց 'ի Մովսիսէ քերթողէ, Դաւիթ Անյաղթ, Ստեփաննոս Սիւնեցի, Մագիստրոս, Համամ, Արիստակէս, Գէորգ, և այլք :

Համառօտ մաղթանք մըն ալ կը գտնենք յԱղօթագիրս՝ Խորենացւոյն ընծայուած :

Մ Ա Մ Բ Ր Է

Մամբրէ վերժանող՝ եղբայր Խորենացոյն: — Իր անունը կրող գրռածք: — Ճառ 'ի Յարութիւն Ղազարոս և անոր հարազատութիւնը: — Ճառ 'ի Փառնա Տեառն յԵրուսաղէմ: — Պատմական գրռածք մը:

Խորենացոյն կրտսեր եղբայրն էր Մամբրէ, ու Սահակայ և Մեսրոպայ աշակերտներէն մէկը, Վերժանող կոչուած. որուն վրայ մեծ յարգութեամբ կը խօսին թէ՛ ժամանակակից և թէ՛ յետագայ ազգային մատենագիրք, փիլիսոփայից մէջ երրորդ կամ երկրորդ դասելով, անշուշտ Խորենացիէն ու Դաւիթ Անյաղթէն ետքը: Իր ուրիշ աշակերտակցացը պէս՝ ճանապարհորդեց Մամբրէ յԱղեքսանդրիա, յԱթէնս և 'ի Բիւզանդիոն, ու ամէն տեղ իր հանճարովն մեծ պատիւ գտաւ:

★
★ ★

Կ'երևնայ թէ այլ և այլ երկասիրութիւններ ալ թողուցած ըլլայ, բայց մեր ձեռքը հասածներն են երկու ճառ, մէկը Ղազարու յարութեան վրայ, և միւսը Քրիստոսի Երուսաղէմ մտնելուն:

Եկեղեցւոյ հին վարդապետներէն շատին անունովը Ղազարու յարութեան վրայ բազմաթիւ ընտիր ճառեր կը գտնուին. որոնցմէ մէկ քանին թարգմանութեամբ աւանդած է մեզի հայկական դպրութիւնը: Այս պատ-

ճառաւ՝ անհմուտ գրչագիրք մէկուն գրուածքը մէկալին կ'ընծայեն։ Նոյնը հանդիպած է նաև Մամբրէի այս երկասիրութեանը . վասն զի գրչագիրներէն ոմանք Մամբրէի Վերծանողի կ'ընծայեն զայն, « Յովհաննու աւետարանին մեկնութենէն ասացեալ » կոչելով . որով կամ կարծել կու տան թէ Մամբրէ Յովհաննու աւետարանին մեկնութիւն մը շարագրած ըլլայ, որ դեռ ձեռուրնիս հասած չէ, և կամ նոյն դիպուածը Յովհաննու աւետարանին մէջ պատմուած ըլլալը կը նշանակեն։ Ոմանք ալ Ոսկերեբանի կ'ընծայեն զայն, որուն պերճախօս գրչին արժանաւոր երկասիրութիւն է . բայց անոր գրուածոցը մէջ չի գտնուելով, հաւանական կը կարծուի թէ սխալմամբ իրեն կ'ընծայուի այս ճառը, այլ իրեն հանճարոյն նախանձորդ և հետևող Մամբրէի գրչին և սրտին արդիւնք է։ Եղիշէի անուամբ ալ գրուած կայ այս ճառս։

Ոչ նոյն գեղեցկութիւնը և ոչ լեզուի ընտրութիւնն ունի Մամբրէի միւս ճառը 'ի Գալուստն Քրիստոսի յԵրուսաղէմ . անոր համար ոմանք ուզած են երկրայութեան տակ ձգել անոր հարազատութիւնը։ Բայց Կիրակոս յայտնապէս իրեն կ'ընծայէ . « Մամբրէ Վերծանող, կ'ըսէ, ասաց ներբողեան 'ի յօրն արմաւենեաց՝ 'ի գալուստն Քրիստոսի յԵրուսաղէմ յաւանակաւ »։

Արծրունին՝ պատմական գրուածք մըն ալ կ'ընծայէ Մամբրէի որ մեր ձեռքը հասած չէ . իւր Արծրունեաց ցեղին սկզբնաւորութեանը վրայ խօսելով կ'աւանդէ, « Իսկ առ մեզ հասին զրոյցքս այս ըստ մնացորդաց պատմագրացն առաջնոց, 'ի Մամբրէի Վերծանողէ և 'ի նորուն եղբորէ Մովսէս կոչեցելոյ ... որ հրամանաւ Վահանայ արծրունւոյ փոյթ յանձին կալեալ խուզել, քննել, կարգել 'ի համառօտ բանս զանմունս ազգացն անցելոց, ոչ կարի ինչ ընդ երկայնագոյնս աշխատասիրաբար անցանել պատմութիւնս »։

Հետեւեալ քանի մը հատուածներ Մամբրէի անուամբ պատմական երկասիրութենէ մը քաղուած են 'ի Հայ-

լատին Բառարանի Ստեփանոսի Ռոշքեան Կամենիցա-
ցւոյ: Առանց ուղելու երաշխաւորել թէ Թարգմանչիս և
իր կորսուած գրուածին վերաբերին, իբրու բանասիրաց
հետաքննելի՝ աւելորդ չենք համարիր մէջ բերել զանոնք:

« Ըղձիցն իւրեանց փափաքանաց հասին սուրբքն »: —

« Ընդ այնքան ժամանակ ոչ փոսացան մարմինք սրբոցն »: —

« Նախնիք մեր հակամիտաբար հետեւէին սուրբ հարցն »: —

« Այսար՛ օրինագրութեամբ թագաւորաց յարգարի »:

Մեկնողական երկասիրութիւնէ մ'ալ այլևայլ վկայու-
թեանց կը հանդիպինք նոյն Բառգրոց կարգին մէջ, որք
թերեւ իր անուամբը յիշուած Յովհաննու կամ աւելի
հաւանականաբար մովսիսական գրոց մեկնութեան վե-
րաբերին: Հին քերականաց մէջ քանի մը հատուածներ
կան Մամբրէի անուամբը: Էջմիածնի Մատենադարանին
գրչագրաց ցուցակին մէջ ալ (Թիւ 1756) Մամբրէի կ'ըն-
ծայուի ճառ մը « ի ծնունդ Փրկչին »:

Մամբրէի հառերը չրատարակուած են 'ի Վենետիկ 1833ին և
1890ին, Նախնեաց մատենագրութեան շարին մէջ:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ

Փարպեցւոյն ծնունդն: — Իր տոհմն ու վահան Մամիկոնեան իշխանին հետ մտերմութիւնը: — Հրաժեշտն յաշխարհական փառաց: — Էջմիածնի կաթողիկէին վերակացոչ դրոշիչը: — Այն պատճառաւ կրած հակառակութիւններն ու բռնամտութիւնք: — Ինքզինքը ջատագովելու համար առ վահան մարզպան գրած բռնադր: — Պատմութեան գրոց նիւթը: — Աղբերք այդ երկասիրութեան: — Տպագրութիւնք և քարգմանութիւնք:

Հինգերորդ դարուն վերջերը ու վեցերորդին սկիզբները ժողկեցաւ Ղազար: Թշուառ ատեն մը, յորում Արշակունեաց Թագաւորութիւնը վերցուած, մարզպանաց ձեռքն էր Հայաստանի քաղաքական իշխանութիւնը. նախարարաց մէջ անմիաբանութիւնն սկսած էր իր աւերիչ գլուխը վերցընել և աշխարհը կործանման վտանգի մէջ ձգել. « Եւ էր տեսանել յաշխարհին Հայոց, կ'ըսէ ինքն հեղինակն, զլաւութիւն հեռացեալ, զիմաստութիւն կորուսեալ, զքաջութիւն հեռացեալ և մեռեալ, զքրիստոնէութիւն Թաքուցեալ »:

Դեռ եւս պատանեակ՝ աշխարհի փառքն ու մեծութիւնն արհամարհելով Ղազար, իշխանական պատմութեանին տեղ՝ խոնարհ ու անպաճոյճ մենակեցութեան աբեմն ընտրեց, ու վանական առանձնութիւնը՝ երկնահրաշ ասպարէզ հոգեկեցոյց յառաջադիմութեան: Ոչ նոր և անսովոր էր այս իր մտածութիւնն նաև յայնմ ժամանակի:

Արդէն հետևողութեան նախանձելի օրինակն ունէր՝ իր իմաստուն և սրբակրօն դաստիարակին՝ Աղանայ արծըրունւոյ վրայ. ու երկոցունց իրաւամբք սիրելի ու սիրալի մեծին Մեսրոպայ, որ « ընկեցեալ յետս զմարմնական պատիւն... խնդրէր զանապատ » : Իր այսպիսի որոշման ոչ լոկ օրինակ և խրախուսիչ՝ այլ և զործադիր եզաւ նոյն ինքն Աղան. « Զատոյց զիս, կ'ըսէ Ղազար, պարեգօտիւք 'ի ծառայութենէ աշխարհի. և ազատութեան եղև մեզ առիթ » :

Մենդեան թուականին որոշ տեղեկութիւնը կը պակսի. բայց կարելի է դարմանել զայն իւր իսկ խօսքերով : Ինքզինքը Վահանայ Մամիկոնենոյ խնդակից և սննդակից կը կոչէ, յաւելլով միանգամայն թէ ըստ տիոց առաջագոյն քան զքեզ հաք. որով հասակի քիչ տարբերութիւն պէտք է ենթադրել երկուքին մէջ¹ :

Ղազար կ'երևնայ թէ ընտիր և ազնուական ցեղէ էր. վասն զի առ Վահան Մամիկոնեան գրած թղթին մէջ՝ պարծանքով մը կը զրուցէ թէ « Դու յայց ելեալ խնդրել զիս, և գտեալ յաշխարհին յայնմ՝ ածեր 'ի տուն, ոչ իբրև զաղքատ զոք 'ի կազմածէն և 'ի մանկտոյն, և ոչ իբրև օտար զոք 'ի քէն, և կամ ծառայ ուրուք » : Տղայութեան հասակին՝ իր նախնական կրթութիւնն առաւ Ղազար Վրաց Աշուշայ բղելխին տանը մէջ, որ Վահանայ Մամիկոնենոյ Անոյշ—վռամ հօրաբորջը հետ ամուսնացած էր : Ղազար Վահանայ սիրելին և մտերիմ, երկոցուն իսկ մանկութեան զբօսանաց ժամանակ՝ ինքն կը

1. Ազգային հմուտ բանասէրն Գր. Խալաթեան իր երկասիրութեանը մէջ՝ Ղազար Փարպէտի և Գրիգոր Զօրբա, պատմական այլ և այլ հաւաստիք մէջ բերելով՝ զՎահան 443—449 թուականին ծնած կը համարի, և զՂազար 440—443. այս երկու թուականներուն մէջ՝ և ոչ յառաջ կամ յետոյ դնելով անոր ծննդեան տարին :

կրէր անոր արկանելիքը: Իր թղթին մէջ առ նոյն մարդպան՝ կը յիշէ և կը յիշեցընէ թէ ինչպէս « Ի Դրան Աշուշայի սնուցանէր մայրն ձեր օրհնեալ և Անոյշ-Վոսմ՝ ըստ իւրեանց հօգեսիրութեանն՝ և զմեզ ընդ ձեզ և որպէս զձեզ »: Այս խօսքերով կրնայ հաւանական ենթադրուիլ որ Մամիկոնեանց ազնիւ ու նախարարական տոհմին հետ մերձաւոր ազգականութիւն ունեցած ըլլայ Ղազար: Փարսպեցի կոչուելուն ալ պատճառը՝ որով թէ ինք և թէ այլք սովոր են որոշել զնա ուրիշ համանուն անձերէ՝ Փարսի գիւղը ծննդավայր ունենալուն համար է. թէպէտև յարդի բանասիրաց ոմանք ուրիշ պատճառներ ալ ուզած են տալ այդպիսի անուանակոչութեան:

Նոյն ժամանակները՝ ինչպէս հիմա ալ յիշեցինք, Հայաստանի մէջ հռչակաւոր էր Վասակայ Արծրունւոյ որդին Աղան: Վասակ՝ Մեհրուժանայ՝ հայրենեաց կրօնքին և անկախութեանը թշնամի նենգաւորին հետ՝ սէր և բարեկամութիւն կը ցուցընէր. անով ոմանց կասկածելի, ու շատերուն խիթալի կ'ըլլար: Աղան՝ իր հօրը այս բռնած կերպին վրայ իրաւամբ տոգոհ, զնաց առ սուրբն Սահակ հայրապետ, և իր զինուորութեան զգեստը թողլով, սուրբ կաթողիկոսէն կրօնաւորութեան պէմը խընդրեց, ու Գողթն գաւառը առանձնանալով՝ եղաւ, ինչպէս կ'ըսէ Թովմա Արծրունի, « երանելի մարդկան, ահարկու դիւան »:

Աղանայ քով աշակերտեցաւ Ղազար, և երկարատեան ուսմանց պարապելէն ետքը, իւր վարդապետացը՝ Սահակայ և Մեսրոպայ հրամանաւր՝ Յունաստան գնաց, ու հոն հեղինակական ուսմանց և իմաստութեան հետեւելով, ամէն բանէ աւելի հռետորական արուեստի տուաւ ինքզինքը, և անշուշտ այն պատճառաւ ձարտասան կոչուած է: Անկէց իր հայրենիքը դառնալով՝ Մամիկոնեանց ազգական Կամսարականաց տիրոջ քով կեցաւ:

Դառն և տխուր էր ժամանակն: Աչքովը տեսնելով Հայաստանի վրայ եկած հասած տեսակ տեսակ թշուառութիւններն, ու չկարենալով հանդուրժել, ելաւ Սիւնեաց աշխարհքը գնաց, ու երկու տարի հոն կեցաւ, « անցուցանելով, ինչպէս ինքը կ'ըսէ, զձմեռն 'ի քարայրի առ առն միում հռչակելոյ 'ի բնակչաց գաւառին՝ յամենայն կրօնաւորութիւնս: որում անուն էր Մովսէս, և տեղին անձուկ. և զամառն՝ յաղագս տօթոյ տեղւոյն՝ քահանայապետ աշխարհին տէր Մուշէ՝ տանէր գնա առ ինքն, ուր և լինէր 'ի հովու »:

Երրորդ Վահան՝ Պարսից Վաղարշ Թագաւորէն Հայաստանի մարզպանութիւնն առաւ, ու անով Հայաստան՝ քիչ մը ժամանակ 'ի չլիթմանց և 'ի պատերազմաց հանդարտեցաւ, նոր մարզպանն՝ իր հայրենիքը բարեկարգելու ետեւէ եղաւ. ու զանազան վկայարաններ, եկեղեցիներ ու վանքեր շինելէն կամ նորոգելէն ետքը, շատ ծախքով՝ Էջմիածնայ կաթուղիկէն զարդարեց: Անկէ ետքը իւր հին բարեկամը՝ զՂազար, փնտռելու ետեւէ եղաւ, որ մէկէն ձգեց Սիւնեաց աշխարհքը, ու եկաւ գըտաւ զՎահան. հոն տեսաւ Փարպեցին նաև Վահանայ Վարդ եղբայրը և ուրիշները, և Գիւտ կաթուղիկոսին եղբորորդին՝ Յովհան Մանդակունին, որ այն ատեններն Հայոց կաթուղիկոսական աթոռը կը նստէր: Հոն խօսք բացուելով նորաշէն կաթուղիկէին համար՝ կը մտածէին որո՞ւն յանձնել անոր կառավարութիւնը: Յովհան կաթուղիկոս, — ասանկ կ'աւանդէ Ղազար, — ուրիշ քանի մը անձինք առաջարկեց այն պաշտօնին. բայց Վահան՝ Ղազարու յանձնել տուաւ սուրբ կաթուղիկէին հոգաբարձութիւնը. մանաւանդ երբ տեսաւ որ ուրիշ թեկնածուք անարժան միջոցներու ալ կը դիմէին՝ կարասւոյ և ընծայից մատուցմամբ և խոստմամբք կարծելով բռնադատել իր ընտրութիւնը:

Անզգոյշ և տկարամիտ գտնուեցայ, — կ'ըսէ Փարպեցին առ Վահան գրած թղթին մէջ, — ընդունելով այդ առաջարկութիւնը. « Ոչ զգուշացի ժամոյն դաւոյն. այլ պարտ էր փութով և երազ երազ անկանիլ յոտսդ արտասուօք և աղաչելով 'ի բաց փախչիլ 'ի հոգաբարձութենէ տեղւոյդ: Իւ անա լինէի պրծեալ 'ի շարաթոյն ժանեաց զազանացն. որք յայնմհետէ դարանամտեալք 'ի ծածուկ և ըստ անհամար մեծութեանց իւրեանց սաստիկ կարասեալ զնեալ բազում յեսան՝ սրեցին որպէս սուսեր զլեզուս իւրեանց, և թոյնք իժից էին 'ի ներքոյ շրթանց... որոց հետամտեալ այնուհետև խափանեցին զգնացս իմ և հասեալ խոցոտեցին զիս 'ի մահ » :

Մարզպանին վստահութեանը արժանաւոր երեցաւ Փարպեցին. քիչ ատենի մէջ՝ մեծ բարեկարգութեան ու պայծառութեան հասուց ան վանքը: Հայաստանի ամէն կողմերէն հոն կը վազէին՝ ուսանելու, կամ արդէն սովորածնին զխաւորելու համար. և ժամանակին ուսումնասէր ու բարեպաշտ իշխաններէն ալ՝ Վահանայ եղբարքն, Ներսէհ և Հրահատ Կամսարականներն, Համազասպ Մամիկոնեան, Վահանայ եղբորորդիքը, և Աբեղենից իշխանը Գազրիկ՝ պէտք եղած օգնութիւնն ընելէն ետ չէին կենար:

Վանքին բարեկարգութիւնը, արդէն Ղազարայ դէմ եղող արեղաներու նախանձը ալ աւելի շարժեց. զինքը վար զարնելու և իր համբաւը աղօտացընելու համար՝ ամէն ջանքերնին բանեցուցին. անոր ուսմանցն ու գիտութեանը հետ՝ հաւատոց վարդապետութիւնն ալ կը պախարակէին: Իրենց ամբաստանութիւնքն՝ ինչուան Վահանայ ականջն ալ հասուցին. և այնչափ պղտորեցին մարզպանին միտքը՝ որ երդամբ սպառնացաւ ոչ միայն զՂազար՝ այլ և ոչ իրեններէն մէկը թողուլ այն վանքին մէջ:

Խռովեցաւ Փարպեցին, ու չէր գիտեր ինչ կերպով իրեն դէմ բացուած անդուռն բերանները լռեցընել. իր

Հակառակորդացը Հետ խօսիլ ու զանոնք Համոզելն՝ իրեն համար ընդունայն աշխատանք մը կ'երևնար. այնչափ ա- տելութեամբ իրեն դէմ զինուած էին, որ Փարպեցին իր ամէն գիտութեամբն ու սրբութեամբն ալ՝ պիտի չը- կարենար իր անմեղութիւնը ցուցնել:

Ուստի Հարկ սեպեց դիմել առ քահանայապետն Յով- Հան Մանդակունի, և իրմէն խնդրել իր նեղութեանը մէջ այն օգնութիւնը՝ որուն կարօտ էր: Ընտիր տողմէ սե- պուհ մը ղրկեց առ քահանայապետն, ու ցաւօք և տագ- նապով կ'իմացընէր իր ինչ վիճակի մէջ ըլլալը. « Փու- թա, կ'ըսէր, հաս յօգնել. խոցոտեցայ թշնամիէն՝ ան- թիւ նետերով. կարեմէր եմ ու մահուան մօտեցած. աս- կէ ետքը քեզի հարկ է դեղը տալ ու բժշկել: Իսկ թէ որ մեռնելու ըլլամ՝ գերեզման տանիլ ու թաղիլ »: Երբոր պատգամաւորին բերնովը իր ուզած պատասխանը չառաւ Ղազար, Հարկ սեպեց անձամբ երթալ առ Մանդակունին: Քահանայապետն անհաւատալի տկարութեամբ մը, զոր պատմութիւնը ուրիշ առիթներու մէջ չիտար իրեն, չու- զեց և ոչ իսկ տեսնել զինքը, թող թէ լսել և իրաւացի դատաստանը կտրել. « Ես և 'ի տեսանել իսկ, — կը գրէր առ նա, — չիշխեմ զքեզ առ երկիւղի. դու ասես, եթէ գամ բժշկեմ և կամ թաղեա. մի՛ գուցէ զգացեալ ու- բուք և զիս ընդ քեզ թաղիցէ »¹:

1. Բտնասէրն Գր. Խալաթեան, վերը յիշուած երկասիրութեանը մէջ կը ջանայ ցուցնել թէ Մանդակունին չըլլայ 'ի Ղազարայ յի- շուած իր սրբազան աշտինանին և կոչման անարժան հայրապետը, որ թղթոյն գրութեան ժամանակ արդէն վախճանած էր և որուն վրայ այնչափ գովութեամբ կը խօսի՝ ժամանակաւ և գրութեամբ կրտսե- բագոյն Պատմութեան գրոցը մէջ: Ո՛վ էր արդեօք այդ հայրապետն. — Մանդակունւոյն յաջորդը Բաբգէն 487-491) թէ Սամուէլ (490-502) թէ Մուշէ (502-510), և հաւանականագոյն կը համարի այս վերջինը:

Ղազարու թշնամիքը երբոր տեսան թէ ամենէն երեսի վրայ ձգուած է, ալ չվախցան. անգթութեամբ զինքը վանքէն վուրնտեցին, ունեցածը շունեցածը յափշտակեցին, և ինչուան իր քովն եղած յոյն լեզուով գրքերն ալ շտուին. « որ կան այդր, կ'ըսէ գանգատելով, ընկեցեալ 'ի կերակուր ցեցոյ. բայց արդեօք կարդացեալ լուսաւորիցին 'ի դոցանէ բնակեալքդ 'ի տեղուջդ, և կամ զայլս լուսաւորեացեն » :

Սիրտը կոտորած և յուսահատած՝ ելաւ վանքէն ու Ամիթ քաղաքը գնաց. հոնկէց ինքզինքը Վահան Մամիկոնեանին առջևը արդարացընելու համար թուղթ մը գրեց, ու Համազասպ Մամիկոնեան նախարարին ձեռքովը ղրկեց անոր. յորում իրեն վրայ եղած ամէն ամբաստանութիւնները նշանակելով՝ անոնց ամենուն պատասխանը կու տայ ճարտարութեամբ. և անմեղութեան յաղթանակը կանգնելէն ետքը՝ զինքը բամբասողաց անկարգ վարքը և տգիտութիւնը կը յանդիմանէ :

Կ'երևնայ թէ այս թուղթը՝ պէտք եղած ազդեցութիւնն ըրած է Վահանայ վրայ, որ մէկէն կանչեց զինքը իր քովը. և հաւանական կ'երևնայ թէ անկէց ետքը առաջարկած է որ Պատմութեան գիրքը շարագրէ : Եւ ահա թղթէն զատ իր երկասիրութիւններէն մեր ձեռքը հասածն է այս պատմութիւնս :

Փարպեցոյն Պատմութեան նիշքը : — Գրոց սկիզբը կը յիշէ Փարպեցին իրմէն առաջ եղող պատմագիրքն, ու անոնց իրաւացի արժէքը կը ճանչցնէ : Ասոնք են Ագաթանգեղոս ու Փաւստոս Բիւզանդ, որոնց շարայարութիւնը կը սեպէ իւր գրուածքը, առ որ զինքը յորդորեր էին

իշխանաց հրամաններն ու սրբոց վարդապետաց խօսքերը. « Տուաք, կ'ըսէ, զանձինս յայսպիսի գործ կարևոր, չիշխեցեալք ընդդիմանալ, կարգել մի ըստ միովէ զիրս և զգործս, զքաղմայեղանակ դիպմունս Հայաստան աշխարհիս բաժանմանց յերկու թագաւորութիւնս, և 'ի վիճակէ բաժնոյ օրինացն՝ արանց քաջաց 'ի տոհմէ նախարարաց Հայոց՝ տալ զանձինս անհամարս 'ի նահատակութիւնս, 'ի վերայ ուխտին սուրբ եկեղեցւոյ, և կիսոցն համբերել կապանաց և բանտից... Հեղուլ քահանայից ընտրելոց Աստուծոյ և ճշմարիտ հովուաց՝ զարիւն 'ի պարանոցաց իւրեանց 'ի վերայ ընտրեալ բանաւոր հօտին Գրիստոսի. և ոմանց յընկերակցաց նախարարացս և յայլ ազատ մարդկանէ՝ դառնալ յետս յուխտէ սրբութեանն, և անշէջ՝ յաւիտենից հրոյն լինել լուցկիք, պատրաստելոյն սատանայի և նորին արբանեկացն: Եւ գրել զայս ամենայն մինչև ցօր սկզբան մարգպանութեան Հայոց Վահանայ Մամիկոնէից տեառն և մեծի զօրավարին Հայոց և մարգպանի. և դադարեալ հանգուցից յայնմ տեղուղ գրան վաստակոց պատմութեանցս այսոցիկ »:

Ասիկայ է Ղազարայ Փարպեցւոյն պատմութեան նիւթն ու նպատակը: Յորում կ'աւանդէ թէ ինչպէս Հայոց աշխարհին առ Աստուած դառնալէն ետքը՝ այն զարմանալի դէպքին, և անոր գործադրին օրբոյն Գրիգորի պատմութեան արժանի գրիչ երևցաւ Ագաթանգեղոս: Բայց իրմէ ետքը, կ'ըսէ, երբոր քաղաքական փոփոխութիւններ Հայաստանի մէջ տեսակ տեսակ շփոթութիւն յաճախեցին, տգէտ և յանդուգն մարդիկ՝ իրենք իրենցմէ ընդունայն ու անպիտան գրուածներ շարագրեցին, ու գիտուն և իմաստուն անձանց երկասիրութեանցը հետ՝ իրենց գրուածները խառնեցին: Այն անտեղութենէն զգուշանալու համար Վահան Մամիկոնէից իշխանը կը ստիպէ զՓարպեցին՝ որ իրեն ժամանակաց դէպքերը գրի վրայ առնու: Վերը յիշուած դժբաղդութեան հանդիպած կը համարի նաև Բիւզանդայ գիրքը, ինչպէս ուրիշ տեղ ալ խօսեցանք:

Կը սկսի Ղազար իր պատմագրութիւնը Արշակունեաց թագաւորութեան երկուքի բաժնուելէն. երբոր քաղաքական կերպարանափոխութեանց համար՝ Հայաստանի արեւմտեան մասը Յունաց կայսեր իշխանութեան տակն ընկաւ, ու արեւելեան մասն ալ Պարսից թագաւորին։ Այն ատեններն՝ Պարսից վիճակին մէջ եղող Հայոց նախարարներն՝ թագաւորին երթալով խնդրեցին իրմէ՝ որ իրենց բնիկ Արշակունեաց ցեղէն թագաւոր մը գնէ վրանին։ Շապուհ թագաւորը կատարեց անոնց խնդրուածքը, ու Արշակունեաց ցեղէն Խոսրովը գրաւ. որովհետեւ անկէց առաջ Արշակ թագաւորը տեսնելով Հայոց ազգին մէջ տիրած անմիաբանութիւնը, և ճանչնալով որ այն երկպառակութեանց վախճանը՝ բոլոր աշխարհին աւերումը պիտի ըլլայ, թողուց Այրարատ գաւառը Պարսից ձեռքը, որ կարենայ խաղաղութիւն գտնել թէ՛ իր անձին և թէ՛ աշխարհին, ու գնաց Յունաց աշխարհին ժառանգութեանը մէջ նստաւ։ Հոս արտողութիւն մը կ'ընէ Փարպեցին, Այրարատ գաւառին գովեստն ընելով, որ իր պատմագրութեանն ընտրելագոյն մասերէն մէկը կրնայ սեպուիլ։

Ժամանակ անցնելէն ետքը՝ Հայոց նախարարք թշնամացան իրենց թագաւորին հետ, ու Պարսից թագաւորին առջև ամբաստանեցին զինքը, որպէս զի չխաբուի Խոսրովու արտաքին բարեկամութենէն գոր կը ցուցնէր իրեն, և թէ անոր միտքը ուրիշ բան չէ բայց եթէ Յունաց հետ միաբանիլ։ Շապուհ սիրով մտիկ ըրաւ անոնց ամբաստանութեանցը. իրեն կանչեց զԽոսրով ու պատժեց զինքը. և Հայոց նախարարաց մատնութիւնն ալ վարձատրելու համար՝ անոնց խօսքին գէթ մէկ անգամ մը մտիկ ըրաւ, ու Վառամշապուհ վրանին թագաւորեցուց։

Մեր գրականութեան պատմութեանը մէջ՝ մատենագրական դպրագլուխ մը կրնայ սեպուիլ Վառամշապուհ թագաւորութիւնն. ուստի և Ղազար ճոխաբար կ'աւանդէ ինչ որ իրեն ժամանակ բարիք եղան ազգերնու՝ Սահակայ հայրապետի ու Մեսրոպայ վարդապետի ձեռնտու

ութեամբը: Կը պատմէ նաև Վռամշապէոյ մեռնելէն ետքը Խոսրովու կրկին անգամ թագաւորելը Վռամայ ձեռքով: Բայց երբոր Վռամայ մահուընէն վերջը՝ անոր եղբայրը Յազկերտ թագաւորեց Պարսից վրայ, չուզեց որ Արշակունեաց ցեղէն թագաւոր նստի 'ի Հայաստան. ուստի իր Շապուհ որդին ղրկեց հոն իշխան: Իսկ երբ Հայերը գոհ չեղան անոր իշխանութենէն, Յազկերտի որդւոյն Վռամայ թագաւորութեան ժամանակ՝ խնդրեցին իրմէն ու Խոսրովու որդին Արտաշէսը թագաւորեցուցին:

Արտաշէս անարժան վարքովը ատելի եղաւ ամենուն, և նախարարք մտածեցին ձգել զինքը իշխանական պատուէն անոր ձեռքովը՝ որով զինքը այն մեծութեան հասուցեր էին: Զանազին որ իրենց կամակից առնուն նաև զսուրբն Սահակ: Աստուածարեալ անձը որչափ իրաւացի կը գրտնէր անոնց բողոքը թագաւորին անարժան վարուցը համար, յանձն չէր առնուր որ խորհրդոցն ալ կամակից երևնայ: Այս առթով գեղեցիկ խօսակցութիւն մըն ալ ըրաւ անոնց, զոր մէջ կը բերէ պատմիչը. բայց նախարարք մտիկ չըրին, ու չէ թէ միայն իրենց ձեռքովը թագաւորը մատնելով՝ իշխանութիւննին վերուցին, այլ նաև իրենց խորհրդոցը դէմ կեցող սուրբ հայրապետն ալ՝ Պարսից դուռը բանտարկել տուին:

Այս դէպքով Հայաստանի թշուառութիւնը սկսաւ: Ու երբ նախարարք իրենց անմիտ գործոյն վրայ զղջալով՝ փութացան առ սուրբն Սահակ՝ որ իր աստուածատուր իմաստութեամբը դարման մը ընէ այն աղետից, ու կ'ուզէին միևսանգամ հայրապետական աթոռը նստեցընել զինքը, յանձն չառաւ Սահակ. ու արտասուալից աչքով մը՝ Վաղարշապատու եկեղեցւոյն մէջ եղած տեսիլքը պատմեց անոնց ու մեկնութիւնը տուաւ. իմացընելով թէ ինչպէս իրենք իրենց ձեռքովը, բայց միշտ աստուածային թոյլտուութեամբ, կորսընցուցին իրենց իշխանութիւնը և կործանումը փութացուցին: Անկէ քիչ ետքը հանդիպեցաւ Սահակայ ու Մեսրոպայ մահը, որով աւելի կերպով

մը համարձակութիւն առին անմիաբանութիւնք և թուլահաւատութիւն. նախարարք իրարու հետ սկսան իյնալ, ու մէկմէկու ձեռքէ իշխանութիւնը յափշտակելու համար զիրար Պարսից դուռը ամբաստանել: Ասոնց մէջ գլխաւոր եղաւ Վարազվադան, որ իր փեսային՝ Վասակայ՝ մեծնալը ու իշխանութեան հասնիլը տեսնելով՝ գնաց ուրացաւ հաւատքը, ու սկսաւ իր փեսային վրայ ամբաստանութիւններ ընել. կը ջանար անոր տեղն անցնիլ, խոստանալով որ եթէ այս մեծութիւնը իրեն տրուի, ինքն ալ երախտապարտ ըլլայ Պարսից, ու բոլոր Հայաստանը անոնց կրօնից աշակերտէ:

Այս խոստումը՝ մեծ ուրախութիւն ազդեց Միհրներսէսի, որ Յազկերտի առաջին հրամանատարն էր. սկսաւ յորդորել զթագաւորն որ փոխանակ զէնքերով իրեն իշխանութեան սահմանը ընդարձակելու, կրօնից ասպարէզը լայնցընէ. թագաւորին կողմանէ ու անոր հրամանաւ թուղթ մը գրեց Հայոց՝ որ ետ կենան իրենց կրօնքէն, ու ընդունին այն հաւատքը զոր Պարսից թագաւորը կը դաւանի: Երբոր Հայք յանձն չառին, ու անոր թղթոյն անհանճար խօսքերը՝ իմաստութեամբ ըմբերանեցին, իրեն քով կանչեց թագաւորը անոնց գլխաւոր նախարարներն ու բանտերու մթութեան դատապարտեց, որպէս զի ստիպուին մտիկ ընելու իր հրամանին: Երբ անոնցմէ ոմանք առ երեսս, և այլք սրտի մտօք ընդունեցան Պարսից կրօնքը, մեծապատիւ փառօք զրկեց զանոնք ի Հայաստան:

Հոս կ'աւանդէ Ղազար Վարդանանց հրաշալի պատմութիւնն ու յաղթանակը. անոնց միաբան նահատակութիւնն ու մահը՝ զոր արդէն իրմէ առաջ ստորագրած էր Եղիշէ: Անկէց Վստդեանց պատմութեանը կ'անցնի, գրեթէ Եղիշէի կերպովը, բայց աւելի համառօտ ոճով: Եղիշէ իր պատմութիւնը ինչուան Յազկերտի մահը ու նախարարաց դարձը կը հասցընէ. իսկ Ղազար անկէ ալ անդին կ'անցնի, սկսելով Գիւտ կաթողիկոսին օրերէն: Կը

պատմէ թէ ինչպէս անոր թշնամիքը Պարսից դուռը ամբաստանեցին զինքը, ու ինքն ալ հոն երթալով՝ արդարացաւ. բայց թագաւորը չուզեց միւսանգամ հայրապետական աթոռոյ վրայ նստեցընել զինքը, այլ ամենայն պատիւ տալով՝ սահմանեց որ ուզած տեղը նստի: Գիւտ ալ՝ երկար ատեն Պարսից դուռը կենալէն ետքը՝ ետ դարձաւ:

Նոյն ժամանակները Մամիկոնեանն Վահան կը պայծառանար: Քաղիչոյ Մալխազը և իրեն հետ քանի մը ուրացող նախարարք նախանձեցան վրան, ու ուզելով զինքն իշխանութենէ ձգել, ամբաստանեցին թէ ապրտամբ է, և թէ անոր ձեռացը տակ ամենեւին ապահով չի կրնար ըլլալ Պարսկաստան՝ իր Հայաստան աշխարհին աւարին վրայ:

Ինքզինքը արդարացընելու համար ելաւ Պարսկաստան գնաց Վահան, ու տեսնելով թէ անոնց նախանձը ամենեւին պիտի չլըռէ, և իրեն ալ անկարելի պիտի ըլլայ խաղաղութիւն գտնել, հաւատքին մէջ տկարացաւ: Անանկով մեծապատիւ դարձաւ ի Հայաստան. հոն իւր ուրացութեան վրայ զղջալով, հետը միաբանեց հաւատացեալ նախարարքը, ու Պարսից դէմ պատերազմի սկըսաւ. ու զանազան անգամ անոնց գէնքերը փշրելէն և ոյժը խորտակելէն ետքը՝ հետերնին հաշտութեան դաշինք դրաւ: Հայաստանն ազատեց, անոր կրօնքն ու ինչքը ապահովցուց, և ինքը մեծ փառքով պատուեցաւ. ուստի և իրաւամբք Մամիկոնէից տէր և Հայոց սպարապետ ու մարզպան ընտրուեցաւ:

Այս հրաշալի ու անակնկալ փոփոխութեան վրայ զարմացան Հայք, ու իրենց արժանաւոր հայրապետն Յովհան Մանգակունի՝ ատենանը ելլելով ու խաղաղութեան ողջոյնը տալով՝ աւետեց իր հաւատացելոցը այս զարմանալի ազատութիւնն, ու յորդորեց զիրենք որ փառք տան Աստուծոյ:

Այն գեղեցիկ ու պերճախօս ատենաբանութեամբը կը կնքէ Փարպեցին իր պատմութեան գիրքը:

Փարպեցոյն պատմութեան գրոց աղբերք. — Փարպեցի իր պատմութեան գրոց սկիզբը՝ իրմէ առաջ միայն երկու ազգային պատմիչք կը յիշատակէ, ըսինք, զԱգաթանգեղոս և զԲիւզանդ. տեղ տեղ ալ Կորեան անուընդ և երրորդ ինքզինքը և իր գիրքը կը կոչէ. որով բանասէրք և քննադատք ենթադրեցին և գրեցին թէ իր ժամանակին երկու գլխաւոր անձնաւորութեանց, Նղիշէի և Խորենացոյ գրքերը անծանօթ եղած ըլլան իրեն, կամ ո՛ր և իցէ պատճառաւ՝ Ղաղարայ ձեռքն անցած չեն իրենց երկասիրութիւնք։ Նոր հետազոտութիւնք և բանասիրաց բաղդատական քննադատութիւնք (և առանձինն Գր. Խալաթեան), այս կարծեաց չեն համաձայնիր. մանաւանդ թէ հակառակ կարծեաց պաշտպանք, օրինակներով ալ կը ցուցնեն թէ Փարպեցոյն ոչ լոկ Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ և Կորիւն ծանօթք էին, այլ նաև Խորենացի և Նղիշէ. և թէ ինչպէս առաջնոց՝ բայց մանաւանդ վերջնոցս պատմական գրութեանքն մեծապէս օգտուած է իր պատմական շարագրութեանը մէջ։ Ուստի և երկուքի կը բաժնեն իրեն աղբերքն. նախ յանուանէ յիշատակեալքն՝ ի նմանէ, և երկրորդ՝ կարևորագոյնքն քան զնոսա, և մեզի անծանօթ պատճառաւ մը յանուանէ իրմէ չի յիշատակուածքն։

Ագաթանգեղոսէն առած է՝ Լուսաւորչի տեսեան պատմութեան պարագաներն, որոնք կը նոյնանան իմաստիւք և բառիւք ընդ տեսեան սրբոյն Սահակայ, զոր կը պատմէ Փարպեցի։ Իրմէն առնուած է դարձեալ երկար հատուած մը բանի՝ ի տեսլենէ Լուսաւորչին, զոր Փարպեցի կը յատկացընէ Վարդանայ պատերազմին՝ ուխտապահ և ուխտազանց նախարարքն իրարու հետ բաղդատելով։ Ի Բիւզանդայ եկամուտ է իր գրոց մէջ սրբոյն Ներսեսի անէծքն առ Արշակ Թագաւոր, և գուշակօրէն

տեսութիւնը Հայոց արքայական իշխանութեան բարձմանը 'ի ցեղէ Արշակունեաց: Իսկ 'ի կենսագրական աշխատութենէ Կորեան քաղուած կ'երևնան Մեսրոպայ վարուց, նշանագրաց գիւտին և սրբոյն Սահակայ մահուան վրայ գրածները, եթէ՝ ինչպէս մեզի հաւանական կ'երևնայ, 'ի գիւանական գրութեանց առնուած չեն:

Բայց ասոնցմէ աւելի կարևորագոյն աղբերք եղած են, — ըստ իրեն նոր քննադատից, — Խորենացի և Եղիշէ: Ի դրոց առաջնոյն քաղած է Բիւզանդայ պատմութեան դագրելէն մինչև ցվախճանել Սահակայ և Մեսրոպայ՝ վաստունուերկու տարիներու անցից և դիպուածոց պատմութիւնն: Իսկ Եղիշէ միակ աղբիւր է Փարպեցւոյն՝ Վարդանայ պատերազմին պատմութեան համար: Մերթ, — նաև գլխաւոր պարագայից մէջ, — կը տարբերի իրմէ, թերեւս ոչ առանց մասնաւոր դիտման. բայց Եղիշէ՝ մերձաւորագոյն ժամանակաւ, ականատես և կենակից՝ իրմէ պատմուած անցից և անձանց, միշտ մեծագոյն հաւատարմութեան արժանի կը սեպուի իրաւամբ: Այս նմանութեանց գլխաւորներն կ'ամփոփենք 'ի ծանօթութեան¹:

Գալով Փարպեցւոյն մատենագրական արժէից՝ 'ի հնոց իրեն ընծայուած ձարտասան մակդրին ոչ անարժան կը տեսնենք զնա՝ թէ՛ 'ի պատմութեան, և թէ՛ մանաւանդ առ Մամիկոնեանն Վահան ուղղած թղթոյն մէջ. կորովի

1. Ի Խորենացւոյ առնուած են հետեւեալ հատուածք. (էջն նշանակուած են ըստ Վենետիկեան տորագոյն տպագր.): Խոր. Գ. 55. — Փարպ. էջ 51: — Խոր. Գ. 55: — Փարպ. 51: — Խոր. Գ. 63: — Փարպ. 58, 60: — Խոր. անգ: Փարպ. 61: — Խոր. Գ. 63: — Փարպ. 62: Նմանութիւնք ընդ Եղիշէի. (ըստ տպ. Վենետիկ. 1849). Եղիշէ, էջ 9: — Փարպ. 121: — Եղիշէ 22: — Փարպ. 124: — Եղիշէ 32: Փարպ. 134: — Եղիշէ 39: — Փարպ. 154: — Եղիշէ 49: — Փարպ. 176: — Եղիշէ 57: — Փարպ. 183: — Եղիշէ 58: — Փարպ. 183: — Եղիշէ 59: — Փարպ. 192: — Եղիշէ 61: — Փարպ. 193: Ասոնցմէ աւելի զգալի ընդօրինակութիւններ. Եղիշէ 26: — Փարպ. 291: — Եղիշէ 159: — Փարպ. 305: — Եղիշէ 140: — Փարպ. 407: — Եղիշէ 141: — Փարպ. 313:

ոճ մը, ուժով բացատրութիւնք, գեղեցիկ նկարագրութիւններ, սուր տեսութիւնք, և մանաւանդ գրիչ զոր կը գործածէ յանիրաւի զինք և իր վարքն ու գործերը բամբասողաց և անգոսնողաց դէմ: Իսկ հայ լեզուն՝ գեղեցիկ վայելութեամբքն՝ Թարգմանչաց դարուն և դպրոցին արժանաւոր, ունի նաև թերութիւններն՝ կրելով ժամանակին աշխարհիկ խօսից կերպարանքը. թէպէտ և այն իսկ յետագայիցս համար մեծապէս օգտակար, իր հետաքննական պատմութեանն հետ աւանդելով մասամբ նաև այն դարուց մէջ խօսուած լեզուին հանգամանքը:

Փարպեցւոյն պատմութեան գրոցը մէկ հետաքննական մասն ալ՝ սրբոյն Սահակայ տեսիլքն, և անոր մեկնութիւնն է: Ղազար իբրև հաւատարիմ դէպք մը կ'աւանդէ զայն. սակայն նոյն իսկ հինք՝ չժխտելով տեսլեան ստուգութիւնը՝ անոր մանրապատում նկարագիրն ու մեկնութիւնը վաւերական չեն համարիր, թրիչ ժամանակակից պատմչաց մէկուն քով չտեսնելով անոր յիշատակը. որով և կը կարծուի թէ Փարպեցւոյն գրոց մէջ յետոյ աւելցուցած են այլք՝ իրմէ ետքը եկող դարուց մէջ: Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց մէջ (թիւ 920) այս տեսլեան խորագիրը նշանակելով՝ բանասիրաց քննութեանը կը յանձնենք. « Յաւաջարան տեսլեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, զոր եցոյց նմա Բարձրեալն անբաւ մարդասիրութեամբ իւրով » . և սկզբնաւորութիւնն է. « Եւ յետ մահուան Յազկերտի որդւոյ Շապչոյ թագաւորին Պարսից՝ թագաւորեաց Վասմ որդի նորա 'ի վերայ աշխարհին Արեաց » : — « Ի յիշատակի սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի 'ի քերթողական գրոց, յազգս վարուց և կենաց նորա. և վասն տեսլեան զոր աւամայ պատմեաց նախարարաց Հայոց : — « Յայնժամ ժողովեալ 'ի միասին ամենայն նախարարացն Հայոց՝ չոգան առ մեծն Սահակ » : — « Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի հայրապետի Հայոց, զոր ետես յԱյրարատ գաւառի 'ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ

նստէր նա 'ի ժամ պաշտաման 'ի կաթողիկէ սուրբ եկեղեցւոյ՝ 'ի վերայ բեմին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ : — Մեկնութիւն սրբոյն Սահակայ տեսչեան » :

Յովսէփ . « Քրիստոսասիրի Վարազդայ Գաբեղենից տեառն, աղաչեալ զՅովսէփ ճշմարտախորհ և երկիւղած ի տեառնէ, զստուգել զպատմութիւն երանելեացն Թաթլոյ և Գիւտի և Թովմասու և վարուց ճգնաւորաց Քրիստոսի » : Սկզբնաւորութիւնն է . « Ընգալա զՔրիստոս Հարկեցուցանող խնդիրդ մասնաւորաբար խնդութեամբ ի Քրիստոս և երկիւղիւ » . (Մատենադարան Երուսաղեմի, Թիւ 278) :

Փարպեցւոյն Պատմութեան գրոց բնագրիւր առաջին տպագրութիւնն եղած է 'ի Ս. Ղազար Վենեակոյ յամի 1793. երկրորդ և նորագոյն հրատարակութիւն մ'ալ դարձեալ նոյն տպարանէն հանդերձ Թղթաւ առ Վահան Մամիկոնեան 'ի 1873 : Այս թղթոյն առաջին տպագրութիւնն եղած է 'ի Մոսկուա 'ի 1853, 'ի ձեռն Լազարեան արեւելեան լեզուաց ճեմարանի Տեսչին . Մկրտչի Էմին . աշխարհիկ լեզուով Թարգմանութիւն մը և բացատրութիւնք 'ի Մ. Նալբանդեանց, և հրատարակուած 'ի Փետրպուրկ (1868) : Պատմութեան 'ի գաղղիական լեզու Թարգմանութիւն մը 'ի Հաստատու Լանկուայի, Lazare de Pharbe ; Histoire de l'Arménie, traduite pour la première fois en français et accompagnée des notes historiques et critiques, par le P. Samuël D.r Ghésarian (Cantar), membre de l'Académie nationale arménienne de St. Lazare de Venise. Մասնական Թարգմանութիւն մ'ալ . Abrégé de la vie politique et guerrière du prince Vahan-le-Mamigonien, par Lazare de Pharbe. Traduit par le P. Garabed Kabaragy. Paris, 1843 :

Դ Ա Ր Զ

Դպրոռքեանց անկոռմն վեցերորդ դարուս մէջ: — Քաղաքական յոգնունք և կրօնական խնդիրք և խտրութիւնք պատճառ անկման:

Հայկական դպրութիւնք մէկէնիմէկ մեծ ու զարմանալի յեղափոխութիւն մը կը կրեն վեցերորդ դարուս մէջ. և զարմանք չէ. որովհետեւ աշխարհին քաղաքական դիրքն ալ բոլորովին փոխուած էր: Վարդանանց և Վահանեանց ջանքը՝ ուրիշ արդիւնք մը չէր ունեցած՝ բայց եթէ արգելուլ զՍասանեանս որ չկարենան իրենց մտքի դրած կերպով տիրել Հայոց վրայ:

Նոյն ժամանակները պատահած կրօնական դէպք մըն ալ՝ թէ՛ ժամանակին և թէ՛ անոնցմէ ետքը եղող մեր մատենագրաց սրտին ու մտքին վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ. — Քաղկեդոնի ժողովոյն գումարումը: Ազգային եկեղեցական պատմութեան թողլով՝ այս նկատմամբ ազգին մէջ պատահած դէպքերը, միայն յիշեցնենք թէ այն ժողովքին պատճառաւ՝ արտաքին պատերազմներէ զատ՝ ներքին գոտութիւնք և հակառակութիւնք ալ սկըսան մտնել մեր ազգին մէջ: Անով թշնամական ատելութիւն մը մտաւ Հայոց մէջ Յունաց ազգին հետ, ու անոնց կրօնքէն խորշելնուն պատճառաւ, երթեւեկք և մը-

տերմական յարաբերութիւնք պակսեցան, որով սկսան դըպրութիւնքն ու զրքերն ալ արհամարհուիլ: Ալ խափանուեցաւ յունական լեզուին ուսումը, ու անոնց օգտակար կամ դասական գրոց թարգմանութիւնք: Քանի մը սկզբնագիր գրիչք ալ՝ որ վեցերորդ դարուս մէջ երեւցան, աննշան երկասիրութիւններ թողուցին. սոսկ հայ մատենագրութեան ամփոփ հորիզոնին մէջ սնած ու մեծցած հանճարներն, ասոնցմէ աւելի նշանակութեան արժանի արտադրութիւններ դժուարաւ կրնային թողուլ:

ԱՐԱՀԱՄ ԵՊ. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Արրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոս: — Խրատական գրութեան իր անուամբը: — Պատմութիւն ժողովոյն Եփեսոսի: — Փիլաքսիանոս Նաբովկայ եպիսկոպոս:

Հինգերորդ դարուն վերջերը ու վեցերորդին սկիզբները կ'իյնայ Մամիկոնէից եպիսկոպոսը Արրահամ, որ Աղուանից Վաչագան թագաւորին խնդրանօքը՝ քանի մը խրատական գրուածներ յօրինեց. մասնաւորաբար՝ սրբոց նշխարքը պատուելու և ննջեցելոց հոգւոց հանգստեանն համար աղօթք ընելու վրայ: Այնչափ համառօտ գրուած մըն է ասիկայ՝ որ մասնաւոր քննութեան իջնալուն չարժեր:

Արրահամու անուամբը ուրիշ երկասիրութիւն մըն ալ կայ. Քրիստոսի 431 թուականին յեփեսոս գումարուած տիեզերական սուրբ ժողովքին պատմութիւնը ընտիր ոճով և կարգաբանութեամբ գրուած. և որովհետեւ ձեռագրաց մէջ գտնուած օրինակներու վրայ Վաչագանայ ա-

նունը կը յիշուէր, ուստի և կը կարծուէր հաւանակա-
նաբար թէ այս գրուածքն ալ նոյն թագաւորին ընծա-
յած ըլլայ. բայց ետքի տարիներս ուրիշ գրչագիր մըն
ալ երևնալով՝ իմացուեցաւ թէ նոյն պատմութեան հե-
ղինակն է Փիլաքսիանոս անունով մէկը՝ որ նաքովկ քա-
ղաքին եպիսկոպոսն էր, և Կոմիտասայ Հայոց կաթողի-
կոսին խնդրանօքը շարագրեց այս գրուածքը, ինչպէս
յայտնի կ'երևնայ այն ընդարձակ յառաջաբանէն՝ որ Ա-
բրահամու անուամբը յիշուած ձեռագրաց մէջ կը պակ-
սի: Հաւանականաբար Աբրահամ եպիսկոպոս մը եղած
է նոյն պատմութեան թարգմանիչ:

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊ. ՍԻՒՆԵԱՑ

Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց և իր ժամանակը: — Ճա-
սեր՝ որ իր անուամբ հասած են առ մեզ: — Պատ-
մական գրուածք մը: — Քանի մը հատուածք այդ
երկասիրութենէն առ Ստ. Ուսպելչեան: — Համբաւե-
ռն 'ի պատմչաց գովութիւնք իրեն և գրուածոցը:

Նշանաւոր անուն մը, մեր պատմագրաց շատերէն յի-
շուած և Սիւնեաց անուանի վարդապետանոցին մէջ կըր-
թուած անձինքներուն զլիաւորներէն մէկն: Որչափ ալ
քիչ ըլլան իր համբաւոյն արժանաւոր երկասիրութիւնք,
այս պակասութիւնս՝ անշուշտ աւելի ժամանակին տա-
լու է, որ ուրիշ այնչափ հռչակաւոր իմաստնոց երկա-
սիրութիւնը մեզմէ ծածկած է. ապա թէ ոչ, անտարա-
կոյս առանց պատճառի չէր այն համարում, և ոչ թէ
միայն մեր ձեռքը հասած գրուածքներուն համար:

Մեր պատմիչներէն ոմանք, ինչպէս Ասողիկ և Ստեփանոս Ուռպելեան՝ սրբոյն Մովսիսի Խորենացոյ աշակերտ կը համարին զՊետրոս. բայց այս ենթադրութեանս մէջ՝ ժամանակագրական սխալ կայ, և հաւանական կ'երևնայ ըսելը թէ Խորենացոյ աշակերտի մը աշակերտ եղած ըլլայ Պետրոս:

Պետրոսի անուամբ մեզի հասած երկասիրութիւններն են.

Սուրբ Աստուածածնայ վրայ գովեստից ներբողեան մը, « Բագմնաքիւնք քրիստոսասէր ժողովրդոց » . որ թէպէտ համառօտ գրուած մըն է, բայց նոյն իսկ համառօտութեան մէջ հոգեսէր եռանդ մը ու վարժ գրիչ կ'երեւցնէ¹:

Քրիստոսի ծննդեան վրայ ճառ մը, որուն միայն մէկ հատուածը ձեռուրնիս հասած է. « Ծնանի Էմմանուէլ՝ Աստուած մարդացեալ »:

Վաչագան արքային խնդրանօքը՝ անոր ալ և ալ հարցմանց պատասխանիք, այսպիսի մակագրութեամբ. « Պատասխանիք առ հարցմունս Վաչագանայ իշխանի » . ընդհանրապէս Մարդեղութեան սուրբ խորհրդոյն վրայ: Բայց ինչպէս ասոր նման ուրիշ երկասիրութեանց, ասանկ ալ ասոր մէջ, — եթէ յիշաւի Պետրոսի երկասիրութիւնը սեպենք, — օտարի ձեռք խառնուած կ'երևնայ, որոնք իրեն լուսաւորեալ մտաց հարազատ ծնունդքը չեն կրնար ըլլալ, որ թէ՛ գրութեան կերպէն և թէ՛ տէն կը յայտնուի:

1. « Երանելոյն Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի ասացեալ գովեստ յամենասուրբ Աստուածածին կոյսն Մարիամ և 'ի հաճութեան առնան նոր »: (Մատենադարան Էջմիածնի, Թիւ դրչազարաց 915): Նոյն Մատենադարանին ուրիշ դրչազարի մը մէջ (Թիւ 917) վերջի տողին տեղ. « ըստ յորջորջման նորին և 'ի սուրբ դրոց լուծմունք նորին հոգեւոր իմաստիւք » . Դարձեալ նոյնաթիւ դրչազարին մէջ նշանակուած կը գտնենք՝ Պետրոսի Սիւնեաց ընծայեալ ճառ մը Յաւարտի հաւատքի:

Այս գրուածներէն զատ կը յիշատակուի նախնեաց մէջ իր անուամբը՝ Պատմական գրուածք մ'ալ. վասն զի Ուռպելեանը՝ սրբոյն Մեսրոպայ Աղուանից գրերը հնարելը, և Անանիա Սիւնեաց եպիսկոպոսէն պատուիլը նշանակելէն ետքը՝ կը յաւելու. « Ահա ցուցանէ մեզ զայս սուղ ինչ՝ Մովսէս քերթողահայրն. և զբովանդակն ճշգրիտ՝ աշակերտ նորա Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց » : Ուռպելեանին խօսքին հաւատարմութեանը նշան կրնայ սեպուիլ՝ Մովսիսի Կաղանկատուացւոյն գրոցը մէջ գըտնուած Բաբկայ Սիւնոյ՝ Հոնանգուր Հոնին դէմ տուած մենամարտութեան պատմութիւնը, որ թէպէտ համառօտ գրուածք մըն է, բայց ընտիր գրչի մը ամէն կատարելութիւնքը կը տեսնուին վրան :

Նոյն Ուռպելեան պատմիչը կը յիշատակէ թէ մասնաւոր գովեստ ալ շարագրած ըլլայ Պետրոս՝ սոյն Բաբկայ, որ Վասակայ ուրացողին հայրն էր. « Յերանելոյն, կ'ըսէ, Պետրոսէ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ 'ի ներբողմանէն առաք, զոր արար 'ի վեհն Բաբիկ, զոր և Պարսիկք՝ յիւրեանց լեզուն լաւ կոչէին » : Մեր վերը յիշատակած հատուածը՝ արդեօք այս ներբողեանէն առնուած է, թէ իր անուամբը յիշատակուած պատմութեան մասն սեպուած որոշ չենք կրնար զրուցել :

Ուռպելեանը՝ Պետրոսի Սիւնեցւոյն պատմական գրուածքէն՝ հետեւալ ամբողջ հատուածներէ կը գաղափարէ :

ԳԼ. Թ. Վասն Անդոկայ Սիւնեաց իշխանի թէ զինչ գործ գործեաց. և թէ որպիսի տնցք անցին ընդ աշխարհն Սիսական՝ 'ի Շապուղ Պարսից արքայէ, և երթն նորա առ կայսրն Յունաց առ մեծն Թէոդոս և անդ վախճանիլն. յասացուածոց սրբոյն Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի :

Ժ. Վասն գալոյ Բաբկայ 'ի Հռոմոց առ Շապուհ, և քաջութեանն զոր եցոյց. և վերստին տիրելոյն սեպական հայրենեաց իւրոց աշ-

խարհիս Սիւնեաց և շինութեան նորա, և նախագահ պատուելոյն ընդ Բագրատունիս. 'ի նոյն հառիցն տեսուն Պետրոսի:

ԺԱ. Յայտնութիւն եկեղեցւոյն Շաղատայ. և գիւտ այնչափ սրբոցն որ 'ի նմա:

ԺԲ. Դարձեալ 'ի նոյն հառից տեսուն Պետրոսի. յետ քաղում ժամանակաց զրոյցք վասն գիւտի նշխարաց սրբոց որ 'ի Շաղատայ եկեղեցին. և որ յաւուրս Յովակիմայ եպիսկոպոսի վիճմունք, և սակս նախագասութեան տանուաւորաց և գիւղից Սիւնեաց. և թէ ո՞րք նախապատիւ և գահազուլիս սահմանեցաւ:

Ուռպելեանին գովեստից խօսքերը իրաւամբ մեծ ցաւ զգալ կու տան այսպիսի անձի մը գրաւոր երկասիրութեանց կորսուելուն: Մենք՝ հաւատարմութեան երանխաւորութիւնը բոլորովին իր գովաբանին վրայ ձգելով, միայն անոր վրայ զուրցած խօսքերը մէջ բերենք. « Եւ ապա եղև, կ'ըսէ, (Սիւնեաց իններորդ եպիսկոպոս), բազմերջանիկն և անհամեմատն 'ի մարդկանէ Պետրոս՝ աշակերտ Մովսիսի քերթողահօրն, քաջ հոետորն և անյաղթ փիլիսոփոսն, լի իմաստութեամբ և կատարեալ առաքինութեամբ. նախաթող վարդապետաց Հայոց, քերթող և թարգմանիչ, որ արար բազում թարգմանութիւնս, և արար ճառս իմաստալիցս 'ի ծնունդն Քրիստոսի, և այլ յոլովս, և մեկնեաց զխրթին և զգիւրիմաց բանս հին և նոր կտակարանաց: Սա գնաց ընդ այլոց վարդապետաց Հայոց՝ Մամբրէի, Եզնըկայ, Կորեան, Դաւթի՝ 'ի թագաւորական քաղաքն Կոստանդնուպոլսի... և կեցեալ յաթողն ամս տասն՝ մեռանի »: Եզնըկայ և Կորեան ընկերակից ըլլալ՝ անկարելի է այս Պետրոսի:

Պետրոս Քերթողին ուրիշ մէկ գլխաւոր արդիւնքն ալ՝ Հայոց տումարը նորոգելն է. վասն զի երբոր Մովսէս կաթողիկոս Նդիվարդեցի՝ Հայոց տումարը նորոգելու համար՝ ազգին ամէն գլխաւոր քաղաքաց իմաստունքը հաւաքեց 'ի Դուին՝ ժողովք ընելու համար, նոյն ժողովքին գլխաւորներէն մէկն էր, ինչպէս Վարդան կը յիշատատակէ, Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը, ներշապուհ Տա-

րոնացին և Աբգրիչոյ Սասնեցի: Բայց Ասողիկ նոյն պատմութիւնը ուրիշ կերպով ականդելով՝ կը գրուցէ թէ Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսին օրովը գումարած ժողովոյն մէջ՝ Հայոց տումարին վրայ խօսք ըլլալով, Հայոց թուականը հաստատեցին Պետրոս քերթողը և Ներշապուհ Տարոնացին: Այսպէս կ'ականդեն յերուսաղեմեան մատենադարանի պահուած գրչագրի մը (թիւ 1422) պատմական կամ ժամանակագրական յիշատակարանի մը հետեւալ խօսքերը. « Մովսէս կաթողիկոս ի դիրն թուականի, իսկ այլք ասեն Ներսէս և Պետրոս եպիսկոպոս քերթող ի Սիւնեաց և Ներշապուհ ի Տարոնոյ. սոքա էին ի ժողովն որ զթուականն եդին »: Քիչ մ'ալ յետոյ 'ի ճի թուին Անաստաս կաթողիկոս... խորհեալ Հայաստանեացս կարգել տումար անշարժ ըստ այլոց ազգաց, և հրամայէ Անանիայ շիրակացւոյ կարգել զքննիկոնն հրաշագան. յորում զտումարս մեր կարգեաց անշարժ. և Անաստաս խորհեալ ժողովօք և եպիսկոպոսօք հաստատել զքննիկոնն, և վախճանի, կացեալ յաթոռն ամս վեց »: Սակայն ընդհանրապէս մեր ամէն պատմիչք այս նորոգութեան պարծանքը Մովսէս կաթողիկոսին կու տան:

ՄՈՎԱԾԵՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ

Մովսէս Եղիվարդեցի: — Հայոց մէջ գործածուած հին թուականներ: — Եղիվարդեցուն ձեռքով ոչ ջանիչք եղած նորագոյրիւն: — Հայոց թուական և անոր սկզբնաշորոշիւնը:

Մովսէս՝ Արագածոտն գաւառին Եղիվարդ գեղէն էր, և կաթողիկոսութեան աթոռը նստաւ Քրիստոսի 551 թուականին, և իրեն գլխաւոր գործն կը համարուի Հայոց տումարին նորոգութիւն կամ հաստատութիւնն: Հաւանա-կան կ'երևնայ թէ Հայք 'ի սկզբանէ իրենց տումարը ունեցած ըլլան. կամ իրենց գործածած գլխաւոր տումարը՝ Նաբոնասարայ թուականը եղած ըլլայ. վասն զի այն ա-տեն հաստատուեցաւ այս թուականը՝ երբ Վարբակէս Մար և Բեղեսիս-Նաբոնասար՝ Պարոյրի հետ միաբանե-լով՝ Ասորեստանեայց թագաւորութիւնը վերուցին, և ի-րենք թագաւորութեան պսակ ընդունելով՝ սահմանեցին անկէ ետքը նոյն թուականը գործածել. (Քրիստոսէ 743 տարի առաջ):

Արեգակնային էր այն ժամանակը Հայոց տարին, ի-րենց մերձաւոր ազգաց՝ Բաբելացւոց, Պարսից, Մարաց և Եգիպտացւոց նմանութեամբ: Բայց որովհետեւ Յուդեան տումարին ճշդութիւնը չունէր, հարկ կ'ըլլար որ ամէն անգամ տարւոյն օրերը փոխոխութիւն կրեն: Տասուեր-կու ամիս բաժնուած էր տարին, ամէն մէկ ամիս երե-սուն օրով. և հինգ օր ալ Աշեղեաց, որ է ըսել 365 օր, և հասարակ տարի: Սակայն Յունաց և Հռովմայեցւոց տա-

րիները չորս տարին հեղ մը նահանջ ունենալով, համեմատութեամբ չորս տարին մէյմը Հայոց տարւոյն մէկ օրը կը պակսէր, և ուրիշ ազգաց տոմարէն առաջ երթալով՝ հարկաւ շփոթութիւն կը ծագէր:

Այս թուականէն զատ՝ մեր ազգին մէջ գործածական էր նաև Հայոց լռաստորոշեան թռականը, որ երբեմն զրչագրաց մէջ ալ կը գործածուի նոյն անուամբ: - Սուրբ Լուսաւորչէն քիչ ետքը՝ սկսեալ էին Հայք գործածել նաև Անդրէաս Բիւզանդացւոյն հինգհարիւրեկի շրջանը, որ 532 տարուան մէջ կը լրանար: Այս շրջանին լմննալէն ետքը՝ որովհետև շփոթութիւն ծագեցաւ, մանաւանդ Զատիկի տօնը կատարելու համար, այն ատեն Մովսէս կաթողիկոս՝ ազգին մէջ իմաստութեամբ և տումարական հմտութեամբ նշանաւոր եղած անձինքը քովը ժողովեց, և անոնց խորհրդովը և առաջնորդելով Հայոց թուականը հաստատեց, որ ինչուան հիմայ կը գործածուի:

Ոմանք կարծած են՝ թէ Մովսէս կաթողիկոս ուզելով իր ազգը Յունաց հաղորդակցութենէն բոլորովին զատել, կրօնական խտրութեանց պատճառաւ հաստատած ըլլայ այս թուականը. բայց ասիկայ ձրի ենթադրութիւն մըն է, և մեր ազգային պատմչաց շատին խօսքերուն հակառակ կ'ելլայ, որոնք կաթողիկոսին ձեռքովը եղած այս նորոգութեան մէջ ուրիշ բան չեն նկատեր՝ բայց միայն ուսումնական հետազօտութեան պարտք մը և արգասիք:

Մասնաւոր գրաւորական երկասիրութեանց յիշատակութիւն չկայ Մովսիսի վրայ: Միայն իրեն յաջորդը Արրահամ կաթողիկոս՝ առ Կիւրիոն Վրաց հայրապետ գրած թղթերուն մէջ կը յիշատակէ թէ մասնաւոր թուղթ մը գրած ըլլայ առ նոյն ինքն Կիւրիոն, զգուշացնելով զինքը որ ըլլայ թէ նեստորականաց հետ հաղորդակցութիւն ընէ: « Յառաջագոյն, կ'ըսէ, երանելի հայրապետն մեր Մովսէս՝ գրեաց առ ձեզ մեղադրութիւն, յաղաքս հաղորդելոյն ձեր ընդ այնոսիկ՝ ընդ որս չէր պարտ »: Նոյնը կը հաւատարմացընէ նաև Վրթանէս քերթող՝ առ

նոյն Կիւրիոն գրած թղթին մէջ. « Յառաջագոյն առ պատուականութիւն ձեր գրեաց երանելի հայրապետն մեր Մովսէս՝ յաղագս Խուժիկ չեպիսկոպոսին խաբէութեանց »¹ :

1. Մովսիսի Եղեվարդեցւոյ արուած է 'ի նախնեաց այս դիւտ և փոփոխութիւն: Անոնց հետեւեր են Չամչեան, Ինճիհեան և Աւիշան Վարդապետներ երեկց երկասիրութեանց մէջ: Բայց վերջինս հաւանականագոյն կը համարի և նոր քննութեանցը արդիւնք զնկրսէս Գ Կաթողիկոս Աշտարակեցի: Տես 'ի Շէր-ի, յ' էջ 37, 'ի ծան. 3:

Կ Ի Ի Ր Ի Ո Ն Վ Բ Ա Յ Կ Ա Թ Ո Ղ Ի Կ Ո Ս

Ե Ի

Ա Բ Ի Ա Հ Ա Մ Հ Ա Յ Ո Ց Կ Ա Թ Ո Ղ Ի Կ Ո Ս

Քաղկեդոնի ժողով ոչ այն պատճառաւ յռզմունք յեկեղեցւոջ: — Արքահամ կաթողիկոս: — Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոս: Թղթակցոսթիանք ընդ հայրապետին Հայոց: — Ասորեաց բողոք առ Ներսէս կաթողիկոս, և վերջնոյս պատասխանն: — Հայոց իշխանաց կողմանէ գրուած նամակ մը:

Հինգերորդ դարուն մէջ պատահած կրօնական դէպքը՝ առիթ տուաւ այս դարուս վերջերը այլ և այլ խօսակցութեանց և թղթակցութեանց և գումարման ժողովոց: Քրիստոսի 451 թուականին՝ Քաղկեդոնի մէջ ընդհանուր ժողովք մը գումարուեցաւ Եւտիքէսի մոլորութեանցը դէմ: Առջի գումարուած երեք ժողովոց մէջ՝ Հայերն ալ իրենց կողմանէ պատգամաւորներ ունեցած էին, և անոր

Համեմատ՝ ստոյգ տեղեկութիւն առած նոյն ժողովոց սահմանադրութեանցը վրայ. բայց այս չորրորդ ժողովոյն ժամանակ՝ որովհետեւ Հայաստան պատերազմաց և աւարառութեանց պատճառաւ ոտնակոխ եղած և նեղութեան մէջ էր, չկրցաւ իրեն կողմանէ մարդ ղրկել, և եղածին վրայ ճիշդ տեղեկութիւն մը ունենալ. այն պատճառաւ նոյն ժողովոյն թշնամիքն առիթ և համարձակութիւն ունեցան՝ իրենց հարցը հաւատոցը վրայ հաստատուն կեցող Հայաստանի բնակիչքը ջանալ օտարացընել նոյն ժողովքէն՝ մոլար վարդապետութեանց սահմանադիր քարոզելով: Բայց որովհետեւ անոր ջատագովքն ալ պակաս չէին, Հայաստանն ալ ստիպուեցաւ՝ այս պատճառաւ գումարած ժողովքներուն մէջ՝ երբեմն ընդունել զայն իբրեւ ուղղափառական, և երբեմն ալ մերժել իբրեւ մոլորամիտ:

Այս ժամանակներս՝ Վրաստանի կաթողիկոսական աթոռը կը նստէր Կիւրիոն արքեպիսկոպոս, որ Մովսիս Նդիվարդեցւոյն աշակերտն էր, յոյն, հայ, պարսիկ և վրացի լեզուաց հմուտ: Ճանչցաւ Կիւրիոն նոյն ժողովքին ուղղափառական սահմանադրութիւնները, և մտադիւրութեամբ ընդունեցաւ. ու փափաքելով որ ուրիշներն ալ իրեն հետեող երեւնան, Կոստանդնուպոլսէն բերել տուաւ նոյն ժողովքին վաւերական պատմութիւնը, ու Ս. Լեոնի Հռովմայ հայրապետին տումարը. անոնց ընթերցմամբը ճանչցաւ բոլոր վրացի ազգը նոյն ժողովքին ուղղութիւնը և ընդունեցաւ:

Իր այս գործոյն հակառակող երեցաւ Յուրտաւ քաղքին Մովսէս եպիսկոպոսը. ու այլ և այլ ամբաստանութիւններ ըրաւ վրան առ զանազանս, և մասնաւորաբար առ Աբրահամ կաթողիկոս Հայոց: Կաթողիկոսն ալ մեղադրանաց թղթեր գրեց առ Կիւրիոն:

Ինքզինքը և իր գործը ջատագովելու համար նամակ-

ներ գրեց Կիւրիոն, ու 'ի կաթուղիկոսէն և 'ի զանազանից անոնց պատասխաններն ընդունեցաւ: Այս բոլոր թղթերը որ երեսնի չափ են՝ հաւաքած և պատմութեամբ աւանդած է Ուխտանէս պատմիչ տասներորդ դարու մէջ, որ վերջի տարիներս տպագրութեամբ հրատարակուեցաւ Էջմիածնի տպարանէն:

Երեքտասաներորդ դարու գրչագրի մը մէջ թուղթ կամ նամակ մ'ալ կայ զոր ներսեսի Բ կաթուղիկոսի Հայոց ուղղեր են Ասորիք՝ նոյն ժամանակներն յուզուած կրօնական խնդրոց վրայ: Այս նամակը կը գրեն « Սամուիէլ քովրեպիսկոպոս և Դանիէլ վանից երեց, և Սիւնական Սարեբայի, Գարրիէլ վանից երեց Ուփեսի, և Յղիա Սիւնական և վանից երեց Սուսինայի, և Շապուհ վանից երեց Գեիսթայի, և Յագդեն վանից երեց Գումայի, և Դանիէլ վանից երեց Բըզնայի և Բդեշի վանից երեց Սաղիմայի, և Մեղիի վանից երեց Յովտամայ և Դաւիթ վանից երեց Սոքփոնէի, և այլ երիցունք և սարկաւազունք գաւառիս եկեղեցեաց և վանից սպասաւորք, և ամենայն ժողովրդականք ուղղահաւատք 'ի Քրիստոս » . և զոր կ'ուղղեն այս՝ մեծարանաց խօսքերով. « Լաւաց, ճշմարտից և աստուածասիրաց հովուաց արդարոց և հարանց հոգևորաց, որ էք լոյս աշխարհի և սիւնք հաւատոյ, քարոզիչք արդարութեան և աշակերտք առաքելոց, ընկերք սրբոց և բարեկամք արդարոց, սիրելիք Քրիստոսի և պահապանք խաչին նորա. Տէր ներսէս կաթուղիկոս Հայոց մեծաց, և Մերշապուհ եպիսկոպոս Տարաւնոյ և Մամիկոնեանից, և այլ աթոռակցաց և իշխանաց աշխարհիդ » :

Հաւատոյ խնդրոց համար իրենց 'ի հակառակորդաց կրած նեղութիւնները բացատրելէն՝ ու իրենց ճանչցած և ընդունած ճշմարտութեան վրայ անշարժ մնալու հաստատուն կամքն յայտնելէն ետքը, կը յաւելուն. « Վասն այսորիկ 'ի ձեզ ապաւինեցաք յետ Աստուծոյ, և ընտրեցաք արս 'ի մէնջ և առաքեցաք ձեզ և թուղթս աղա-

չանաց որ ծանուցանեն զսիրտս մեր և զխորհուրդս. և արս զորս առաքեցաք առ ձեզ, անուանք են այսոքիկ. Ահարոն վանից երեց Մարհալայ, Դաւիթ վանաց երեց Խուփայի... Զայդ եղբարս և միապաշտօնս որ տան ձեզ զթուղթս աղաչանաց և մատուցանեն առաջի ձեր կամօք մեր և կամօք սրբոյ Հոգւոյն, զհեզ այրդ Աբդիսոյ երեց 'ի վանաց Սարեբայի, մեք խնդրեմք 'ի ձեզնէ՝ ողորմութեամբն Աստուծոյ՝ զի իշխանութիւն զոր ընկալայք 'ի Քրիստոսէ տացէք ձեռնադրութիւն դմա որ ընդրեցաւ. և առաքեցէք զդա մեզ զարդարեալ լուսով Աստուծոյ՝ 'ի ձեռն ճշմարտութեան ձերոյ, և դարձցի առ մեզ վառեալ 'ի ձեռն գրոյ ձերոյ և պինդ հրամանաւ » :

Հայոց կաթողիկոսն այս նամակն և թղթաբերքն ընդունելով՝ կու տայ զպատասխանին, քաջալերելով զնոսա 'ի հաստատութիւն. և կատարելով յայտնած փափաքնին՝ իրենց կողմանէ խրկուած անձին եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տալով : « Պատասխանի թղթոյն Ասորեաց 'ի Ներսիսէ Հայոց կաթողիկոսէ և 'ի Մերչապչոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսէ » : Նամակին սկզբնաւորութիւնն է. « Ի բազում ժամանակաց լուեալ զեղբայրութեանդ ձերոյ ուղղափառութիւն համբաւով, իսկ այժմ ընկալաք գրով առ 'ի ձէնջ աներկբանալի սրբոյ հաւատոյ հաստատութիւն » :

Նոյն ինքն Ներսէս ուրիշ թուղթ մ'ալ գրած է առ եպիսկոպոսունս ոմանս հայկական գաւառաց, որոնց վրայ անշուշտ 'ի նեստորականաց զգոյշ մնալու և զգուշացընելու հարկաւոր արթնութիւնը չէր տեսած : Այս նամակին խորագիրն է « Տեառն Ներսեսի Հայոց կաթողիկոսի թուղթ մեղադրութեան առ եպիսկոպոսունս » . և ուղղած է « Սրբասիրաց և քրիստոսասիրաց աթոռակցաց մերոց Գրիգորի Արծրունեաց եպիսկոպոսի, Սահակայ Ռշտունեաց եպիսկոպոսի, Սողովմոնի Մոկաց եպիսկոպոսի, Ստեփանոսի Անձեւացեաց եպիսկոպոսի, Միքայէլի Զարեհաւանից եպիսկոպոսի, Աստուածատրոյ

Իժնունեաց եպիսկոպոսի, Թաղէոսի Մեհնունեաց եպիսկոպոսի. — Ի Ներսիսէ Հայոց կաթողիկոսէ, 'ի Մերչապհոյ Տարաւնոյ և Մամիկոնեաց եպիսկոպոսէ, 'ի Գրիգորէ Մարդաբետական եպիսկոպոսէ, 'ի Պարգեւայ Հարթայ եպիսկոպոսէ, 'ի Տիրկանէ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսէ, 'ի Գրիգորոյ Բասենոյ եպիսկոպոսէ, 'ի Պետրոսէ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ, 'ի Մաշտոցէ Խորխոռունեաց եպիսկոպոսէ, հոգեւոր սիրով ողջոյն » : Կը յիշեցընէ թէ ինչպէս նետտորականք վաճառաչահութեան պատրուակաւ մուտ գըտնելով 'ի Հայաստան, իրենց մուրական վարդապետութիւնքը սկսան սերմանել ու ծաւալել, ու ազգին կողմանէ թուութիւն կամ անտարբերութիւն գտնելով, համարձակեցան « իւրեանց պղծութեան հաւատոյ առաջնորդ չեպիսկոպոս ածեալ և մեզ լուսաւոր և ուղղափառ հաստատուն հաւատոյս խոշ ընդ ակն կացուցանել » : Եւ կը յաւելու. « Յառաջագոյն վասն նորին իրաց մեք և աշխարհիս մերոյ տանուտեարք և ազատք միաբանութեամբ 'ի ձեռն գրոյ հրաման արարաք վասն ձեր, փութապէս 'ի Գուին 'ի սուրբ եկեղեցիս ժողովելոյ և աստ միաբանութեամբ ըստ հաճոյիցն Աստուծոյ առնել խորհուրդ և հնար լինել բառնալ զայսպիսի աղէտս և զհանապազորդ հեծութիւն յոգւոց մերոց. և ձեր ոչ ունելով զնախանձ վասն Աստուծոյ հեղգացեալք սպուժեցէք... Արդ վասն նորին զայս գիր միաբանութեամբ առ ձեզ հրամայեցաք առնել » . և կը յորդորէ որ ամենք գումարին գան 'ի ժողով, սպառնալով եպիսկոպոսական պատուէն զրկել զորս հեղգութեամբ կամ պատճառանօք այս հայրապետական պատուիրանին կամ կոչոյն անհնազանդ երևնան :

Այս ստիպողական նամակէն զատ՝ Ներսիսի անուամբ ուրիշ կարևոր գրուած մ'ալ կայ հետևեալ խորագրով. « Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս 'ի ձեռն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի, և Մերչապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի, և Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, և այ-

դոց աթոռակցաց, և տանուտերանց և ազատաց և համօրէն ժողովրդականաց » : Նամակին նիւթն է՝ հակառակիչ նեստորամիտ անձանց վարդապետութեան և անոնց յառաջադիմութեան, մերժելով զիրենք և իրենց կարծիքը, քանդելով իրենց ժողովոյ տեղիք կամ եկեղեցիքը, միաձայն հաւանութեամբ խոտան և արհամարհ հռչակելով անոնց ձեռքով և եկեղեցեաց մէջ մատակարարուած խորհուրդները : Այս թղթին ձեռնագիր կը դրնեն՝ Ներսէս Հայոց կաթողիկոս, Մերչապուհ Տարաւնոյ և Մամիկոնէից եպիսկոպոս, Գրիգոր Սեպհական գնդին եպիսկոպոս, Պարգեւ Հարքայ եպիսկոպոս, Տիրուկ Բագրեւանդայ եպիսկոպոս, Գրիգոր Բասենոյ եպիսկոպոս, Ներսէս Մարդաղաղոյ եպիսկոպոս, Վազոտ Արշամունեաց եպիսկոպոս, Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, Գրիգոր Արծրունեաց եպիսկոպոս, Մարկոս Բագրեւանդեայ եպիսկոպոս, Մաշտոց Խորխոռունեաց եպիսկոպոս, Յոհան Ապահունեաց եպիսկոպոս, Արգիշոյ Ասորոց ուղղափառաց եպիսկոպոս, Յովնան Վանանդայ եպիսկոպոս, Հաւուկ Արշարունեաց եպիսկոպոս, Քրիստափոր Պալունեաց եպիսկոպոս, Յոյս Գողթան եպիսկոպոս, Թադէոս Մեհենունեաց եպիսկոպոս, և ամենայն եպիսկոպոսունք Հայոց աշխարհին, և իշխանք :

Վասն զի այս նամակին տակ՝ բաց յեկեղեցական աւագաց, իշխանական դասէն ալ այլեայլ անձանց ստորագրութիւնը կայ, և են Համազասբ 'ի Դուգ Վառամեան 'ի տանէ Մամիկոնից, Դարձոյր Հայոց Մաղխազ, Սամեղ յԱրտաւազդան սպարապետ, Գրիգոր 'ի Հմայական, Սահակ 'ի Վանդանան, Աստուածատուր Վանանդայ տէր, Դատոյ 'ի Գարջուղեան, Գրիգոր և Վարդան 'ի Վասակայ, Զօրակ 'ի Գղաւոնան, Վարազ-Յոհան 'ի Յոհանան, Վարդան 'ի Մուշեղեան, Համազասբ, Սահակ 'ի Հմայակեան, Գնեալ Դնուի, Վարազ Դաբեղեան, Գրիգոր Աբեղեան, Մերչապուհ 'ի Շինական, Համազասպ Զիւնականեան, Աստուածատուր Հաւենունի, Արշոտ 'ի

Վարազտիրոցեան, Մուշեղ 'ի Հմայեկեան, Վրիւ յԱրտաշրան, Աստուածատուր Արշաւրեան, Սամուէլ 'ի Մամական, Վարդ 'ի Հմայական, Ներսէս 'ի Սամառեան, Վարդան Վահեւունի, Հմայեակ Վարաժնունի, Մանուէլ Սպանդունի, Վարդ և Արտաւազդ 'ի Մամական, Համազասպ 'ի Սահական, Սահակ 'ի Մանուեղեան, Վարդան Մուշեղեան :

Այս միաձայն հերքման որոշումը նեստորականաց և իրենց վարդապետութեան, Ներսէս կաթողիկոս, Մերչապուհ Տարոնոյ և Մամիկոնէից, և Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսունք պաշտօնական գրով մը կը հաղորդեն՝ Գրիգորի Մարդպետական և Գրիգորի Արծրունեաց եպիսկոպոսաց « ուղղափառաց և ճշմարիտ հաւատացելոց աթոռակցաց » : Այս գիրը, որ մեր ձեռքն հասած է, խորագիր կը կրէ . « Որոշումն նեստորականաց 'ի սրբոյ Եկեղեցւոյ » :

ԴԱՐԷ

ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՒՂՈՍԿՈՍ

Ո՞վ էր Կոմիտաս: — Ի պատիւ Հռիփսիմեանց երգած Անճիկը շարականը: — Անոր վայելուչ ոչ քերթողական ոճը: — Կոմիտասայ անուամբ յիշատակուած հարագատ կամ ոչ հարագատ երկասիրոչիւնք:

Արրահամ կաթողիկոսին յաջորդն էր Կոմիտաս՝ Տարոնոյ եպիսկոպոսը և Գլակայ վանից առաջնորդը: Իր հայրապետութեանը ժամանակ՝ սրբոց Հռիփսիմեանց վեկայարանները նորոգել ուզեց. և անոնց սուրբ մարմնոյն տապանակներն՝ հողէն դուրս հանելուն ժամանակ՝ տեսնելով որ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին և Սահակայ Պարթև հայրապետին կնիքներովը վաւերացած են, չուզեց դաշիւ. այլ իր կնիքն ալ զարնելով՝ արժանաւոր պատուով ամփոփել հրամայեց անոնց սուրբ մարմինները:

Այս առթով սրբոց կուսանաց վրայ շարադրեց շարական մը այբուբենի կարգաւ, որ իր անուամբը մեզի հասած գլխաւոր երկասիրութիւնն է, և կ'ըսուի

Հռիփսիմեանց անճիկը. — Գեղեցիկ քնարերգական բանաստեղծութիւն մըն է այն սուրբ կուսանաց յիշատակին և փառացը նուիրուած, որոնց արեանը պարտա-

կան է Հայաստան իր լուսաւորութեան գլխաւոր մաս մը : Հռիփսիմեանց սրտաշարժ պատմութիւնն՝ ազդած է Քերթոզին այս աննման և սիրելի երգը վրանին յօրինելու : Որպիսի կտրուկ և բանաստեղծական՝ միանգամայն պարզ լեզուով նկարագրուած են իրենց պատմութեան գլխաւոր մասերը, մանաւանդ սրբուհւոյն Հռիփսիմէի, այն հրաշագեղ կուսին՝ որուն գեղեցկութիւնը՝ կը յիմարեցընէ զթագաւորն . հեթանոսք կը սքանչանան իրենց անմիտ իմաստութեանը մէջ՝ այնպիսի տեսքի մը արհամարհուելուն համար, և հրեշտակք՝ ուրախութեամբ կը տօնեն՝ փափուկ կուսի մը մահը և զաշխարհս արհամարհելը : Իրար կ'անցնին բոլոր աշխարհք . մէկ պատուական մարգարտի մը (Հռիփսիմէի) վրայ խնդութեամբ կը վազեն ամենայն հեթանոսք . արեւմուտք և արեւելք, Դիոկլետիանոս և Տրդատ, իրարու կ'իմացընեն այն հրաշալի գեղեցկութիւնը . և մինչդեռ խօսքով իրարու կը խոստանան, ծածուկ հնարքներով կը ջանան յափշտակել իրարմէ : Աշխարհիս առջև զօրաւոր սեպուած մարդիկնեւ, բուն զէնքերը կը թուլնան . ուր ընդհակառակն տկար կարծուած կանայք աստուածազգեցիկ զօրութեամբ քաջալերուած՝ զօրութեամբ և փառքով պերճացեալ թագաւորը՝ կուսական ձեռօք կը յաղթահարեն : Ո՛րչափ գեղեցիկ, պարզ և բանաստեղծական են այն նմանութիւնքը, մերթ առ Աստուած, մերթ առ կուսանս և մերթ առ տօնողս դառնալները . որով իրաւամբք ազգային բանաստեղծութեան գլխաւոր յիշատակարաններէն մէկը կը սեպուի ¹ :

1. Մեր գարուն նշականուն Խաւաթի քերթող մը, Լուիս Գարբեր, գեղեցիկ ոտանաւոր թարգմանութիւն մը ըրած է այս երգին, և որ հրատարակուած է 'ի Ս. Ղազար Վենետիկոյ յամի 1843 :

Կոմիտասայ անուամբը յիշատակուած ուրիշ երկասիրոշքիւնք. — Ուսպելեան և Կաղանկատուացիւն ուրիշ այլ և այլ ճառեր և գրուածներ կ'ընծայեն Կոմիտասայ: Ասոնց մէջ գլխաւոր կրնան սեպուիլ առ պատրիարքն Կոստանդնուպոլսոյ գրուած քանի մը թղթերը՝ հաւատոյ դաւանութեան և այլ և այլ ազգային ծիսից վրայ: Այս թղթերէն մէկ քանին Կաղանկատուացւոյն գրոցը մէջ կը տեսնուին, ու արժանաւորք են Կոմիտասայ հանճարոյն, սրտին ու գիտութեանը: Իրեն կ'ընծայուին ուրիշ քանի մը քննաքանական կամ աստուածաբանական համառօտ գրուածներ, որ իրենց իմաստներովն ու լեզուով շատ կը հեռանան Կոմիտասայ գիտութենէն ու ընտիր և կիրթ ախորժակէն. ուստի և հաւանականաբար ուրիշ հակառակասէր ու տգէտ անձանց գրուածներ են՝ իրեն անուամբը հրատարակուած: Ասոնց կարգէն են անշուշտ իրեն անունը կրող Հարցմունք որ ձեռագրաց մէջ կ'երևնան, և « Հարցումն Պիւռոսի Կոստանդնուպոլսի հայրապետի և Կոմիտասայ Հայոց կաթողիկոսի », և Թողոք վրասն հաշատոյ:

ՔԱՆԻ ՄԸ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ

Եղնիկ Երեց: — **Եզր կարողիկոս:** — **Մարտապա:** —
Ոռպեղեանի գովոսրեանց խօսքերը: — **Իր համբա-**
ւը: — **Գրիգորատոսը վարդապետ:** — **Յովհանն Մայ-**
րագոմեցի:

Ե Զ Ն Ի Կ Ե Ր Է Ց

Այս տանններս կը յիշատակուի Եղնիկ երեց կամ վարդապետ մը, որ կոմիտաս կաթողիկոսին ժամանակ և անոր ձեռքովը եղած սրբոց Հռիփսիմեանց մարմնոյն փոխադրութեանը ականատես, և այն դէպքին պատմութիւնն ըրած է, քանի մը խօսքով յիշատակելով սուրբ Թարգմանիչը, և անոնց ձեռքովն եղած ազգային բարիքը: Ձեռագրաց ցուցակին մէջ նանդիպած ենք նաև նետեհալ երկատիրութեան. « Եղնիկ վարդապետի վասն արարչութեան աւուրց », և որ ցարգ խորագրովս միայն մեղի ծանօթ է:

Ե Զ Ր Կ Ա Թ Ո Ւ Ղ Ի Կ Ո Ս

Կոմիտաս և Քրիստափոր կաթողիկոսաց յաջորդն էր Եզր, Նիկ գաւառին փառաժնակներս գեղէն. որ մեր եկեղեցական պատմութեանց մէջ նշանաւոր կարնոյ ժողովքը գումարեց, Յունաց Հերակլ կայսեր յորդորելովն և ստիպմամբ: Եկեղեցական ուրիշ այլ և այլ բարեկարգութիւններ ալ ըրած է. մասնաւորաբար ժամակարգութեան և նասարակաց աղօթից մէջ: Այս խօսքիս ստուգութեան երաշխաւորութիւն կու տայ Յովհան Իմաստասէր, որ Արեւազալի կարգը իրեն կ'ընծայէ:

Եզրի ժամանակակից ուրիշ քանի մը անուանի վարդապետք ալ կային, Թէ բարեպաշտութեամբ և Թէ գիտութեամբ նշանաւոր անձիք: Ասոնց մէջ անուանիներէն կը սեպուէր

ՄԱԹՈՒՍԱՂԱ

Ասոր գովեստը կ'ընէ Ուռպելեան, Սիւնեաց փառացը և պատմութեան հանդիսացընողը: Կ'աւանդէ թէ Դաւիթ Սիւնեաց արքեպիսկոպոսին վախճանելէն ետքը՝ միաբան հաւանութեամբ տեղապահ ընարուեցաւ Մաթուսաղա, զոր « մեծ քերթող և անյաղթ փիլիսոփայ կ'անուանէ. զարգացեալ ամենայն առաքինութեամբ, ուսեալ զքերթողութիւն և վարժեալ ճարտասանականաւ. հմտացեալ փիլիսոփայական արուեստից, լի ամենայն իմաստութեամբ և կատարեալ գիտութեամբ: Եւ զի էր մեծարոյ և նախաթող 'ի հայրապետսն Սիւնեաց, զի էր 'ի վաղնջուց հետէ հրամայեալ զթարգմանութիւնն և ըզմեկնողութիւնն նոցա ունել 'ի սրբոցն Սահակայ և Մեսրոբայ, և զլուխ կալ և հրամանատար ամենայն վարդապետաց Հայոց: Վասն որոյ տեսեալ յայնմ ժամանակի պայծառացեալ իմաստայեղց ճառագայթիւք զերանելին Մաթուսաղայ, վարժեալ և սնեալ 'ի նոյն տան՝ կացուցանեն յաստիճան վարդապետութեան եկեղեցւոյ. և նշատուցանեն զլուխ ամենայն վարդապետացն 'ի վերայ բարձր և ահարկու ամբիոնի բարունարանին, յորմէ բղիէր գետօրէն աստուածային իմաստութիւնն և փարթամացուցանէր զամենայն աշակերտեալսն »:

Մաթուսաղայի այս համբաւը լսեց Կոմիտաս կաթողիկոս. և թէպէտ կաթողիկոսարանին մէջ ուրիշ այլ և այլ վարդապետք կային, Արշարունեաց գաւառին մէջ ալ հռչականուն վարդապետարան մը յերասխաձոր, Վարդիկ հայր կոչուած, ուր գիտութեանց ետեւէ եղող և ուսումնասէր մանկունք կը կրթէին « ճարտարք և գիտունք Հայոց », սակայն իր Թէոդորոս եղբորորդւոյն դաստիարակութեան խնամքը Մաթուսաղայի յանձնեց: Կաթողիկոսին վստահութեանը և համարման արժանաւոր երեւ-

ցաւ Մաթուսաղա, կ'ըսէ պատմիչը. վասն զի « մեծաւ զգուշութեամբ ուսոյց և հասոյց 'ի գլուխ կատարման » :

★
★ ★

Կոմիտաս և Քրիստափոր կաթողիկոսաց մահուընէն ետքը՝ Եզրի հայրապետութեանը ժամանակ՝ Յունաց Հերակլ կայսրը հրաման հանեց որ թէ՛ Հայք և թէ՛ Ասորիք ժողովին 'ի քաղաքն Կարնոյ՝ հաւատոյ խնդրոց քննութեան զբաղելու, և նոյն ժամանակաց մէջ յուզուած հերձուածքը խափանելու համար: Այս վախճանիս դիւրաւ հասնելու նպատակաւ՝ կայսրն հետը բերած էր Յունաց իմաստուններ: Այս հրամանը առնելնուն պէս՝ Թէոդորոս Ռշտունի և ուրիշ նախարարք ժողով գումարեցին Եզրի քով, և իրենք շուտով դէպ 'ի Կարին ճամբայ ելլելով, պատուիրեցին Հայոց կաթողիկոսին որ ինքն ալ իր ազգին իմաստուններն ու եպիսկոպոսներն առնու, և անանկ երթայ ժողովքի. բայց աղաչեցին որ չըլլայ թէ առանց Մաթուսաղայի երևնայ ժողովքին մէջ: Այսչափ մեծ էր ժամանակակցաց համարումը իր գիտութեանն և իմաստութեան վրայ:

Եզր մարդիկ զրկեց առ Մաթուսաղա, թէ՛ իր և թէ՛ ուրիշ եպիսկոպոսաց և նախարարաց կամքն ու բաղձանքն անոր յայտնելու: Բայց Մաթուսաղա որովհետեւ իր ամէն փոյթն ու խնամքը վարժարանին բարեկարգութեանը վրայ դարձուցեր, ու անոր յառաջագիմութեան համար գիշեր ցորեկ կ'աշխատէր, յանձն չառաւ անոնց խընդրուածոցը զիջանիլ: Կաթողիկոսը երբոր կրկին անգամ մարդիկ զրկեց, Մաթուսաղա առջի պատճառներուն վրայ տկարութիւնն ալ աւելցնելով, տեղը զրկեց Կոմիտաս կաթողիկոսին եղբորորդին և իր աշակերտը՝ զԹէոդորոս, և անոր ձեռքը տուաւ հաւատոյ դաւանութեան թուղթ մը, պատուիրելով որ նոյն թուղթը կարդան ժողովքին մէջ: Ժողովոյն լմըննալէն ետքը՝ Մաթուսաղա եկաւ առ

Եզր, և մեծ պատիւ գտնելով իրմէն, Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, ու նորէն իր վիճակը դառնալով, իր նախկին ջանքն ու փոյթը շարունակեց:

Ուռպելեանը իր Պատմութեան մէջ ամբողջ կը դնէ Հաշատոյ դաշանոսրեան գիրը՝ զոր Մաթուսաղա տուաւ առ Հերակլ՝ յանուն Եզրի:

Մաթուսաղա տասնևութ տարի Սիւնեաց մետրապօլիտութիւն ընելէն ետքը վախճանեցաւ:

Նոյն ժամանակներն ծաղկեցան նաև Գրիգորատուր և Յովհան Մայրագոմեցի վարդապետք:

ԳՐԻԳՈՐԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ Արձախից ձոր կոչուած գաւառէն. որուն համար կ'աւանդէ Շապուհ Բագրատունի՝ թէ Մայրագոմեցւոյն և անոր մոլորամիտ վարդապետութեանցը դէմ կոռւած ըլլայ երկար ժամանակ: Բայց իր գրուածներէն բան մը ձեռուընիս հասած չէ: Բագրատունւոյն գրուածոց մասն կը համարուի (անշուշտ ի ճառէն պահոց) հետեւեալ հատուածը՝ որոյ կը հանդիպինք ի գրչագիրս (Մատ. Երուս. 999). « Այր ոմն, անուն Գրիգորատուր, 'ի գաւառէ Արձախից ձորոց, այլ ուղղափառ հաւատովք և զօրութեամբ արուեստիւք. յաւուրս նորա Հռոմք սիրէին զմեզ ¹... զՅովհաննու Մայրագոմեցւոյ զաղանդն խափանեաց »:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՑԻ՝ սրբոյն Գրիգորի եկեղեցւոյն փակակալն էր, և նոյն ատեններն ազգին մէջ յուզուած կրօնական խնդրոց մէջ՝ Յունաց և անոնց ընդունած վարդապետութեանց դէմ կը հակառակէր: Այս վախճանաւ երեք գրուածք ալ շարագրեց, կ'ըսեն Ասողիկ և Վարդան պատմիչները. բայց որովհետեւ զանա-

1. Ի Մատ. Էջմիածնի Դիւքի Դ:

զան մոլորական վարդապետութիւններ կը բովանդակէին այն գրքերը, չհամարձակեցաւ Յովհան իր անուամբն հրատարակել, այլ անծանօթ անուններ դրաւ վրանին, այսինքն խրատ վարդաց կամ խրատաւարք, Հաշատարմատ և Նոյնմակ¹։ Բայց ազգը չընդունեցաւ այս գրուածները, և անհետ ըրաւ։ Եզր կաթուղիկոսն ալ զրկելով զինքը ամէն իշխանութենէ, մասնաւոր տեղ մը վռնտեց։

Ուղարկեանը կ'աւանդէ, թէ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն և իրեն հետ եղող նախարարք ստիպած ըլլան զԵզր՝ որ Մաթուսաղայի հետ Կարնոյ ժողովքը տանի նաև ըզՄայրագոմեցին, և անոնց աստուածաբանական տեղեկութեամբքը Յունաց դէմ դնէ. և թէ Եզր արհամարհելով զՄայրագոմեցի՝ անոր խօսքը մտիկ ըրած չըլլայ, և թէ անով իր և Ռշտունեաց իշխանին մէջ գփտութիւն ինկած է։

Բայց այս դէպքը անհաւատարիմ կ'երևնայ, նախ որ ինչպէս տեսանք, զարմանալի համարման արժանաւոր անձ մը սեպուած չէր Յովհան, և երկրորդ որ՝ Փոտ Կոստանդնուպոլսի հայրապետն առ Զաքարիա կաթուղիկոս գրած թղթին մէջ՝ բոլորովին հակառակ վկայութիւն մը կու տայ, թէ Թէոդորոս Ռշտունի բռնած ըլլայ զՅովհան, և պղուխադրոշմ խարան մը դնելով անոր ճակտին վրայ, ինչօւն 'ի Կովկաս աքսորած ըլլայ։

1. Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց ցուցակին մէջ (թիւ 1500) կը նշանակուի. « Յովհաննու Մայրավանեցւոյ գիրք Արմատ հաւատոյ », որ անշուշտ յետին դարուց գրուած է, և հաւանականաբար համանուն Որոտնեցւոյն։

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Յովհան Մամիկոնեան պատմիչ: — Իր երկասիրութեան
նիւթը: — Մատենագրական ոճը: — Տպագրութիւնք
և քարգմանութիւն իր գրութեան:

Ներսէս Շինող կաթողիկոսին օրովն էր Յովհան Մա-
միկոնէից եպիսկոպոսն, և նոյն հայրապետին հրամանաւ
պատմական գրութեան մը շարագրեց, որ կերպով մը Զե-
նորայ ասորոյն պատմութեան շարայարութիւնն ըլլալով,
նոյն անուամբ Տարօնոյ պատմութիւն կը կոչուի:

Պատմութեանը Յիշատակարանին մէջ կը պատմէ թէ
Զենորայ ժամանակէն 'ի վեր հանոյական բան մը սե-
պուած էր Տարօնոյ մէջ, որ իւրաքանչիւր առաջնորդ՝ իր
ժամանակին իշխող գլխաւորին քաջութիւնները և պա-
տերազմունքը և բարեկարգութիւնները գրէ, և Գլխայ
վանաց և եկեղեցւոյն յիշատակ թողու. ասանկով օր օ-
րուան վրայ պատմութիւնը կը շատնար, և կը կոչուէր
Ասորոց պատմութիւն. որովհետեւ ինչուան Թողիկ վա-
նահօր ժամանակ՝ վանքին առաջնորդքն ասորի էին ազ-
գաւ, և ինքն եղաւ որ թէ՛ գիրենք և թէ՛ իրենց կար-
գերն և լեզուն հայածական ըրաւ: Բայց ես, կը յաւե-
լու Մամիկոնեան, տեսայ որ Խոսրովու ժամանակէն ի վեր
ինչուան Տրդատայ թագաւորութեան ատենը Մամիկո-
նէից տան մէջ հանդիպածները՝ գրի վրայ առնուած չէին.
ետքէն տեղեկացայ թէ Ուռհայի կողմերը Մարմառա կո-
չուած կրօնաւոր մը կայ՝ որ այդպիսի գիրք մը ունի քո-
քը, գնացի քննելու, և տեսայ որ նոյն Իննակնեան վան-

քին մէջ գրուած էր, և հաւանականաբար թշնամեաց յարձակման կամ աւարառութեանը պատճառաւ անոր ձեռքն ինկած: Եւ որովհետեւ քովս արդէն տասը զլուխ բան կար գրուած, քսանըութ զլուխ ալ անկէ թարգմանեցի, և բոլորը մէկէն երեսուն զլուխ՝ մէկ գրքի մէջ հաւաքելով, ինծմէ ետքը եկողներուն յիշատակ ձգեցի:

Բայց մատենագրին յիշատակած երեսունըութ պատճէններէն միայն ութը ձեռուրնիս հասած են. և ասոնցմէ հինգը Զենոբայ անուամբն են, միւս երեքն ալ Յովհաննու Մամիկոնենի:

*
* *

Մամիկոնենի պատմութեան նիւթը. — Գլակայ վանից առաջնորդներուն շարակարգութեամբը կը սկսի Մամիկոնեանն իր պատմագրութեան գիրքը, Զենոբ ասորւոյն օրուրնէն ինչուան Թողիկ վանահայր, որուն ժամանակ Գլակայ վանքը թէ՛ շէնքերով և թէ բարեկարգութեամբ պայծառացաւ:

Անկէ ետքը կը պատմէ թէ ինչպէս Փոկաս զՄօրիկ հայկազն կայսրը սպաննեց, և անոր անպարտ մահուանը վրէժխնդիր եղաւ Խոսրով Պարսից թագաւորն. և ուզելով որ Տարօնոյ Մուշեղ իշխանն ալ հետ միաբանի. մարդ ղրկեց իրեն այս փափաքը իմացընելու. ապա թէ ոչ՝ կը սպառնար որ Յունաց երկրէն դառնալու ժամանակ՝ Հայաստանէն և Տարօնոյ երկրէն անցնի աւերելով և քանդելով: Մուշեղ և ոչ պատասխան տուաւ. ու մէկալ կողմանէ սկսաւ երկիրը ամրացընել:

Խոսրով շատ զօրքով Յունաց երկիրը արշաւելէն ետքը իր Միհրան քեռորդւոյն ձեռքը երեսուն հազար զօրք տալով՝ ի Տարօն ղրկեց, որոնք մէկէն Մեղտի և Աստեղունք կոչուած բերդերը սփռեցան: Ոմանք ալ Արձան ըսուած տեղւոյն վրայ դիմեցին: Հոն տեղուանքը բնակող եօթն խոտանարակ ճգնաւորները՝ մէկէն Տարօնոյ սուրբ Կա-

բապետ վանքը վազեցին, և տեղւոյն միաբանիցը իմացընելով, ստիպեցին զիրենք որ փախչին երթան, և իրենք մնացին նոյն տեղը. վրայ հասան Պարսիկք և սպաննեցին սուրբ ճգնաւորները: Ասոնց արեանը՝ և թշնամեաց ձեռքով Տարօնոյ երկրին մէջ եղած արիւնհեղութեանց վրէժն առնելու համար՝ Մուշեղ իր Վահան որդին կանչեց, և յիշեցընելով իրեն թէ ինչպէս շատ տարիներէ՝ ի վեր պատերազմի մէջ մտած և միշտ յաղթական ելած, հիմայ ծերութեան հասակին պատճառաւ ալ չի կրնար զէնք բռնել, իրեն յանձնեց որ Պարսիցմէ վրէժն առնու:

Մամիկոնեանն կը սկսի անկէ ետքը Գայլ Վահանայ հնարագիտութիւնքն և յաղթութիւնները պատմել, աշխոյժ և զուարճաբան ոճով մը. բայց շատ անգամ այնպիսի պարագաներով՝ որ կարծես թէ ստուգութենէ հեռանալով առասպելաց կերպարանք կ'առնուն: Վասն զի երբեմն՝ հարիւր տարուան մէջ հանդիպած դէպքերը՝ իբրեւ մէկ կամ երկու տարուան դիպուած կը յիշատակէ. երբեմն ալ անոր հակառակ՝ քանի մը տարուան դիպուածոց՝ երկայն ժամանակ կու տայ: Անձինքը շատ անգամ իրարու հետ կը շփոթէ. անոր համար մէկուն ձեռքով եղած գործ մը՝ իբրեւ ուրիշի ձեռքով եղած կ'աւանդէ: Առանց յերկուանալու՝ առասպելախառն դէպքեր՝ իբրեւ ճշմարիտ պատմութիւն կը զրուցէ. և ընդհակառակն առասպելաց կերպարանք կու տայ այնպիսի դէպքերու՝ որոնց ճշմարտութիւնն ուրիշ պատմագրաց գրուածներէն յայտնի է: Երբեմն ալ իր գրոցը մէջ այնպիսի դիպուածոց յիշատակութիւնք կը գտնուին՝ որ իր մահուընէն ետքը պատահած են:

Գլխաւոր մէկ պակասութիւնն ալ՝ շատ տեղերու և քաղաքաց ստուգաբանութիւններ են, որոնք ընդհանրապէս իմաստակական են, և ինքն իբրեւ իրական կ'աւանդէ: Օրինակ իմն, երբոր Վահան քսանեւութ հազար հոգով՝ Ռեհանայ դէմ պատերազմի կ'երթար, Հաշտենից իշխանը

կաշառուելով՝ Ռեհանայ գլխոյն տեղ երեսուն հազար դահեկան թշնամիներէն առած՝ ետ կը դառնար, Վահան աստուածային նախանձով վառուած՝ թշնամեաց վրայ վազեց, անոնք ալ Վահանայ դառնալով՝ ըսին. « Առ ի՞նչ դարձայք, ո՞վ աւելախօսք ». և անոր համար, կ'ըսէ, տեղւոյն անունը Առինչք կոչուեցաւ: Նմանապէս երբոր Վարազայ և անոր համախոհ Պարսից դէմ գնաց պատերազմաւ, թշնամիքն ահաբեկելով սկսան զրուցել թէ կորսուեցանք՝ « Կորեաք ». և թէ այն պատճառաւ տեղւոյն անունը մնացած ըլլայ « Կորի »:

Այսպիսի անտեղութեանց պատճառ կրնայ սեպուիլ նաև օտար անձանց ձեռք խառնելը Մամիկոնեանի պատմութեան մէջ. մանաւանդ որ ինքը Յիշատակարանին մէջ ազատութիւն տուած, կամ աւելի լաւ ըսենք՝ ստիպած է՝ որ իրենց ժամանակին դէպքերը աւելցընեն, և զարմանք չէ որ երբեմն տգէտ և անգրագէտ անձինք ալ զեղծած ըլլան իր այս թոյլտուութեամբը: Խօսքերնուս ստուգութեանը գլխաւոր ապացոյց է ձեռագրաց մէջ եղած գանազան տարբերութիւնները:

Պարզ ու գրեթէ ռամկական ոճ մը ունի Մամիկոնեանն. և իր գիրքը աւելի յարգի կրնայ սեպուիլ իբրեւ պատմութիւն՝ քան թէ իբրեւ մատենագրութիւն:

Յովհաննու Մամիկոնեանի պատմութեան գիրքը տպագրուած է նախ 'ի Կոստանդնուպոլիս 1719ին, ու ետքը ձեռագրաց բաղդատութեամբ 'ի Վենետիկ 1832ին և 1889, Զենոբայ ասորեաց Տարօնոյ պատմութեանը հետ: Գաղղիական թարգմանութիւն մ'ալ 'ի Հաստատու Լանկուայի 'ի 1869: Jean Mamigonien, continuation de l'histoire de Daron, traduite pour la première fois de l'arménien par Jean-Raphaël Emine.

Ս Ե Բ Ի Ո Ս Ե Պ Ի Ս Կ Ո Պ Ո Ս

Սերիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց: — Իր անձին վրայ տեղեկութիւն: — Պատմութեան նիւթը: — Այդ երկասիրութեան շարադրութեան մէջ իր ունեցած մասը: — Սերիոսի ոճն: — Պատմական արժեքը: — Իր գրութեան տպագրութիւնը և թարգմանութիւնը և մատենագիտական քննադատութիւնը:

Մեր պատմչաց կարգին մէջ յետ ոսկեղէն դարու մատենագրաց՝ յետագայ պատմիչք կը դառնն զՍերիոս եպիսկոպոս, յիշելով իր Պատմութիւնն 'ի Հերակլ, կամ Պատմութիւն Հերակլի կայսեր պատերազմաց ընդ Պարսից. որ և շատոնց անծանօթ մնացած՝ հազիւ ասկէ յիսուն տարի մ'առաջ յերևան ելաւ և հրատարակեցաւ: Իր անձին և ուրիշ գործոց վրայ տեղեկութիւնն չունինք, բայց միայն որ Բագրատունեաց ցեղի եպիսկոպոս էր, ինչպէս որ ստորագրած է անունն 'ի գործս Ժողովոյն Դունայ՝ Գ Ներսէս կաթողիկոսին ատեն, 'ի կէս է դարու:

*
* *

Սերիոսի Պատմութեան նիւթն. — Յետ յաւերժայիշատակ դիպուածոց Վարդանայ և Վահանայ, զոր անմահացուցին ճարտար գրիչք Եղիշէի և Ղազարու, գրեթէ ամբողջ դար ու կէս՝ ոչ ոք ոճով Հայոց պատմութիւն մը գրած էր, և թէ գրած ալ էր՝ ոչ միայն մեզի հա-

սած չէ, այլ և ոչ Սերիոսի, որ է դարուն սկիզբներն ծնած ըլլալու է. ինչպէս կը վկայէ և ինքն. Թերևս Հայոց անիշխան ըլլալուն և թշուառութենէ զատ նշանաւոր գործ մը, մանաւանդ ազգային քաջագործութիւն մը չըլլալուն համար՝ յօգուտ հայրենի աշխարհին. բայց Զ դարուն վերջերը և էն կիսուն՝ ոչ միայն Պարսից և Յունաց մէջ նշանաւոր գործեր եղան՝ դաշանց և պատերազմաց, այլ և Հայք անոնցմէ նեղեալք կամ ձանձրացեալք կամ անհամբերք՝ թէ ապստամբութեան և թէ քաջութեան գործեր ըրին, որ երկու ինքնակալ պետութեանց մէջ ալ հռչակուեցան և անոնց մտադրութիւնն արթնցուցին: Սերիոս ետքի և գլխաւոր գործերուն ալ կանատես՝ ուզեց զանոնք զրոյժ աւանդել, մանաւանդ ամենէն հռչակաւոր դիպուածն, որ էր Հերակլ կայսեր արշաւանքն՝ ի վերայ Պարսից, անցնելով կրկին անգամ ընդ Հայաստան: Ասոր պատերազմներն ընդ Պարսից, և այս ետքիններու տէրութեան շփոթութիւնն Ապրուէզ Խոսրով Թազաւորին ատեն, և քիչ մ'առաջ ու ետեւ, ու անոնց տէրութեան նախ տկարանալն հարուածովք Հերակլի, ու յետոյ վերցուիլն ի ձեռն նորահաստատ տէրութեան Մահմէտի, գլխաւոր նպատակն են մեր պատմըին. անոր համար ալ իր գրուածն կ'անուանի յոմանց Հերակլ՝ ի Սերիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ:

★
★

Իրմէ առաջ երկայն ատեն ազգային պատմիչ չըլլալն՝ բնական պատճառ մը պիտի սեպուէր Սերիոսի՝ համառօտաբար յիշելու այն միջոցին կամ առաջին դիպուածներն. և յիրաւի իր նպատակած պատմութենէն առաջ՝ Վահանայ մեծին գործքն համառօտ կը յիշուին, և իրմէ վերջն եղածներն. բայց անկէ առաջ ալ Հայոց Արշակունի Թազաւորաց և իրենց ատենի Պարթեաց և Յունաց կայսերաց՝ համառօտ ժամանակագրական ցանկ մը

կայ, 'ի Մովսիսէ Խորենացւոյ և 'ի Ստեփանոսէ Տարօնացւոյ առնուած, ըստ խորագրին, ինչպէս որ գրուած է տպագրելոյն մէջ ալ ¹. և ալ աւելի առաջ՝ Հայոց ազգին 'ի Հայկայ սկզբնաւորութեան, և անոր պատերազմին ու իր պայազատաց յիշատակութիւնք կ'ըլլան, հին ու վեհմ ոճով. որ ոչ միայն Սեբիոսի գրածն չէ, այլ թերևս և ոչ իրեն դրածն 'ի սկիզբն պատմութեան իւրոյ. այլ այն հին և պատուական հատուածքն՝ Ագաթանգեղոսի և Ղազարայ Փարպեցւոյ ծանօթ պատմական գրքերէն դուրս գրուած գործքերէն են. նոյնպէս ժամանակագրականքն ալ՝ անյարմար թուականներով՝ յետին և ոչ շատ հմտի գործ են: Երկուքն ալ անհարազատ սեպելով Սեբիոսի՝ աւելորդ կը սեպենք հոս քննել զանոնք: Իր հարազատ գործն կը սկսի տպագրին Գ դպրութիւն ըսած տեղէն, որոյ երկու առաջին գլուխքն համառօտ յիշատակք են իրաց, և Հայոց իշխանաց կամ մարզպանաց, 'ի մեծէն Վահանայ մինչև ց'Բ Խոսրով թագաւորն Պարսից. և այս միջոցիս գլխաւոր դիպուածն է Վարդան Մամիկոնին (որ կարծի թողն եղբօր Վահանայ) Պարսիկ Սուրէն մարզպանը սպաննելն, և փախչիլն 'ի կողմն Յունաց, որոց օգնութեամբ դէմ կեցաւ և յաղթեց Ա Խոսրովու Անուշաւանայ: Այս թագաւորիս համար կ'ըսէ պատմիչս՝ նման քանի մը ուրիշներու՝ թէ մահուան ատեն հաւատաց 'ի Քրիստոս ու մկրտեցաւ:

*
* *

Ասկէ ետև ոճով կը պատմէ Սեբիոս անոր որդւոյն Որմզդի անխոհեմ նախանձն 'ի վերայ քաջ զօրավարին Վահրամայ՝ որ յաղթեր էր Մաղքթաց. և ասոր ապըս-

1. « Առք թէ պիտոյ է քեզ, ո՛վ ընթերցասէր, երկրորդեցից 'ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացւոյ և Ստեփանոսի Տարօնացւոյ հաւաստի և հմարիտ մատենագրաց՝ զորդի 'ի հաւրէ հանաչել »: (Իսիդօր Բ. Դպրութեան):

տամբիլն, և առ Հայոց Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետն ալ գրել ու յորդորելն որ իր հետ միանայ. բայց Հայք, Յոյնք և Պարսիկք միաբանին ընդ Խոսրովայ Ապրուէզի՝ որ կը թագաւորէ փոխանակ հօրը՝ Որմզդի սպանելոյ. և միաբանութեամբ կը յաղթեն ապստամբին Վահրամայ: Խոսրով շնորհակալութեամբ ինքզինքն որդեգիր սեպէ կայսեր Յունաց (Մօրկայ). բայց կասկածանօք պատիւ չի տար Մուշեղի, որուն երախտապարտ էր՝ իր թընամուոյն հետ չմիաբանելու համար. Մուշեղ ալ դժարած՝ կ'իմանայ Խոսրովայ թեթեամտութիւնը և կը գուշակէ որ ժամանակաւ Յունաց ալ ապերախտ ու փնասակար պիտի ըլլայ. և խորհուրդ կու տայ. որ վերցընեն զայն ալ. բայց Յոյնք չեն հաւանիր ու զգուշութեան համար Մուշեղ կը կանչուի կայսեր քով: Յունաց և Պարսից մէջ խաղաղութիւն կ'ըլլայ. զոր և անխռով պահելու համար՝ Հայոց կտրիճ իշխանաց միջէն կասկածաւորները և երբեմն անկասկածելիներն ալ կը ջանան տեղերէն հեռացընել: Յոյնք կը խաւրեն զանոնք ընդդէմ Բաղդադաց 'ի պատերազմն: Սմբատ Բագրատունի Բագմայաղթն՝ Հայոց դիւցազանց և հսկայից մէկն, այս վտանգին մէջ շննկնալ ուզելով՝ աւելի մեծ վտանգներու կ'ինկնայ Յունաց ձեռքը. և երկրորդ անգամ մ'ալ բաղդով ազատելով կ'ապաւինի առ Խոսրով, և մեծամեծ քաջութիւններով անուանի եղած՝ Վրկան աշխարհին մարգպան կ'ըլլայ, Հայոց չինութեան և խաղաղութեան պատճառ, և Պարսից մէջ թագաւորէն ետեւ երկրորդ մեծ իշխան, և լի փառօք կը մեռնի հոն. փառաց արժանի կը սեպուի իր Վարազտիրոց որդին, որ յետոյ կ'անցնի 'ի Յունաց կողմն, և ուրիշ Հայ նախարարաց հետ կասկածելի կ'ըլլայ. որոց ոմանք անխոհեմութեամբ ալ գործելով՝ յիրաւի կը պատժուին:

Խոսրով լսելով Մօրկայ սպաննուիլն՝ 'ի Փոկասայ, իր հայրագրին վրէժն առնուլ կ'ուզէ. պատերազմ կը բանայ ընդդէմ Յունաց, 'ի ձեռն քաջ զօրավարին Ռազ-

ման Խոռեմայ, որ երկայն տարիներ տազնապեցընէ զՅոյնս, չատ երկիրներու տիրելով և ինչուան գերուսազէմ ալ առնելով, ու Քրիստոսի սուրբ Խաչը գերելով և տանելով 'ի Պարսկաստան: Այս սրբազան գերութիւնը դարձընելու և Յունաց կորանքը կանգնելու համար՝ Հերակլ սպաննելով զՓոկաս և յաջորդելով, Պարսից դէմ կ'ելլայ՝ ինչուան իրենց մայրաքաղաքը դիմելու. ուր և կը հասնի յետ երկար ու երազ յարձակմանց: Խոսրով կը սպաննուի 'ի Պարսից, տեղը կը դրուի Կաւատ և յետոյ այլք. որոց հետ հաշտութիւն կ'ընեն Յոյնք. Հերակլ ետ կը դառնայ, սուրբ Խաչն ալ կը դարձընէ իր տեղը:

Այս գլխաւոր գործքէն զատ Սեբիոս կը պատմէ Պարսից վերջի տկար ժամանակը ու Սասանեանց 400 տարուան ահարկու տէրութեան վերջանալն՝ աւելի զօրաւոր տէրութեան ձեռքով, որ է Մահմէտի հաստատածն. կը պատմէ ասոր ծագումն և առաջին զօրավարաց ու յաջորդաց պատերազմներն և աշխարհակալութիւնքն 'ի Յոյնս, 'ի Պարսս և 'ի Հայս, մինչև ցամ Տեառն 660. յիշելով այն ատեններուն Հայ իշխանաց գործերն ալ, որոց գլխաւորքն են նախայիշեալ Վարազտիրոցն, իւր որդին Սմբատ, և Թէոդորոս Ռշտունի:

Քաղաքական դէպքերէ զատ կը պատմէ Սեբիոս եկեղեցական խնդիրն ալ՝ Հայոց և Յունաց հետ միաբանութեան համար, ստիպմամբ Կոստանդ. կայսեր, Հայոց ժողովն 'ի Դուին և առ կայսրն պատասխանն: Իսկ Եզրի ատեն հանդիպածը հազիւ թէ կը յիշէ: Երուսաղեմի առմանէն ետև ալ հոն պատրիարքի տեղ դրուած Մողեստոսի թուղթ մը մէջ բերէ առ Կոմիտաս կաթողիկոս մեր և ասոր պատասխանը¹. Թէ՛ ասոր և թէ՛ ուրիշ կաթողիկոսաց գործերն ալ համառօտիւ յիշէ պատմիչս:

1. Այս թուղթն ալ աւելցընելու է Կոմիտասայ կաթողիկոսի ուրիշ հարազատ գրուածոց 'հետ՝ զոր յիշեցինք գրուածքիս մէջ յ'էջ 423:

Սերիոսի ոճն և պատմական արժեքն. — Սերիոսի լեզուն մերձաւոր է մեր մատենագրութեան ոսկի դարուն հեղինակաց. դեռ կը պահէ այն նուիրական հնութեան օճն և պարզութիւնը, որ յաջորդ դարուն մէջ կը խառնուի արաբական բազմաբանութեան: Պատմելու եղանակին մէջ ալ ընդհանրապէս համառօտ և ուժով երագութիւն մ'ունի, որ կարծես թէ իր դիւցազին՝ Հերակլ կայսեր՝ արագարագ արշաւանացը կ'ուզէ նմանցընել: Առանց երկար խորհրդածելու՝ իրաց և անձանց որոշ և ճշգրիտ կերպարանքը կը յայտնէ, անկողմնասէր կամ անաշու տեսութեամբ, որ ինչպէս ամէն պատմիչ կը վայելէ՝ մեր հին պատմչաց այլ ձիրքն է, բայց դժբաղդաբար ո՛չ յետնոց ալ: Ի ժամանակագրութեան թէ և տեղ տեղ կը յիշէ Յունաց կամ Պարսից Թագաւորին Թագաւորութեան տարին, բայց ոչ ամէն տեղ, և ոչ ալ Հայոց Թուականը կը բանեցընէ. որով ամէն պատմածին տարին որոշ չգուշակուիր, և մութ կը մնայ. մանաւանդ երբ այն դիպուածներն ուրիշ պատմիչներէ յիշուած չըլլան: Կան ալ այսպիսի դիպուածներ. և ասոնք են ըստ պատմականին աւելի արժէք տուողն Սերիոսի պատմութեան, ուսկից առած են շատ բան ժ դարու պատմիչքն, Յովհաննէս Կաթողիկոս, Թոմա Արծրունի և այլք. և կան քանի մը կարևոր ազգային դիպուածք՝ որ ուրիշներէ յիշուած չեն, և ոչ ալ դեռ մեր ընդհանուր պատմութեան մէջ անցած: Հերակլ կայսեր արշաւանաց մէջ ալ՝ թէ և շատ բան յիշուած է՝ ի Բիւզանդացւոց, բայց կան նոր և կարևոր գիտելիք տեղեաց և գործոց, որ արևելեան կայսերութեան և արեւելից պատմութեան այն ժամանակին պիտանի լոյս կ'ընծայեն, և պէտք է պատմասէրք յարգեն զանոնք:

Սերիոսի պատմութիւնը տպագրած է 'ի Կոստանդնուպոլիս յամին 1831 ըսնասէրն Թագէոս Միհրդատ Միհրդատեանց, ըաղգատու-
թեամբ երկուց օրինակաց, մէկն գրուած յամի 1568, միւսն 1572:
Ռուսերէն ալ թարգմանած և տպագրած է ծանօթութեամբք 'ի Փե-
թրպուրկ, յամի 1862, աշխատասիրութեամբ գիտնական ազգայնոյ
Ք. Պատկանեան, որ 'ի 1879 հայ ընագրին երկրորդ տպագրութիւն
մ'ալ հրատարակեց նոյն քաղաքին մէջ: Այս երկրորդ տպագրին մէջ
որ ըստ ընթերցուածոցն էական տարբերութիւն մը չունի յառաջնոյն,
նշանակուած են այն ամէն հատուածներն՝ որ 'ի Սերիոսէ հոգ եկող
պատմագրաց փոխ առնուած են 'ի գրոց նորա, առ թովմայի Արծը-
րունւոյ, Յովհաննու կաթուղիկոսի, Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ և Վար-
դանայ:

Պատկանեանի ռուսերէն թարգմանութենէն զատ, Հիւլսթան գեր-
մանացի հայագէտը մասնական թարգմանութիւն և տեսութիւն մը
հրատարակած է: Zur Geschichte Armeniens und der ersten
Kreige der Araber. Aus dem Armenischen der Sebeos, von D.^r
H. Hübschmann. Տիւլորիէ գաղղիացին ալ այլ և այլ թարգմանու-
թիւններ ըրած է Սերիոսի գրքէն իր Recherches sur la Chrono-
nologie arménienne գրոցը մէջ:

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑԻ

Կաղանկատուացի և իր ժամանակը: — Պատմութեան
նիւթը: — Աղոռանք և իրենց ժագռներ և յառաջա-
դիւնութիւնը: — Իրենց նոր հարստութիւնը: — Կա-
ղանկատուացոյն պատմական արժեքն և ոճը: —
Մատենագրական լեզուն: — Շարունակութիւն պատ-
մութեանն Աղոռանից: — Կաղանկատուացոյն գրոց
ուպագրութիւնը 'ի հայ և յօտար լեզուս, և քննադա-
տական տեսութիւնը:

Դարուս մատենագրաց նշանաւորներէն մէկն և պատ-
մըչաց ամենէն նշանաւորն է Մովսէս Կաղանկատուացի,
որ Սեբիոսի նման՝ ինչուան ասկէ քառասուն կամ յի-
սուն տարի առաջ՝ շատոնց անծանօթ միացած և կոր-
սուած կը սեպուէր. և միայն 'ի նախնեաց կը յիշուէր
'ի շարս պատմչաց, թէպէտ և անոնց իսկ շատերուն ալ
շատ ծանօթ եղած պիտի չըլլայ, որովհետեւ ոչ անկէ
վկայութիւն մը կը բերեն, և ոչ ալ ստոյգ ժամանակը
գիտեն. այլ ոմանք ճշմարտապէս այս է դարուս կը ցու-
ցընեն, և ոմանք տասներորդ դարուն. ինչու որ իր ա-
նուամբ ընծայուած գրոց պատմութիւնն՝ ինչուան ժ դա-
րուն վերջերը կը հասնի. յորմէ նաև հիմակուան բանա-
սիրաց ոմանք ալ ժ դարու հեղինակ կը սեպեն զսա,
մասնաւորապէս Մխիթարայ Այրիվանեցոյ ժամանակա-
գրութեան խօսքին նայելով, որ ՆԼ և ՆԾ (980-1000)
թուականաց մէջ կը դնէ, ըսելով. « Աստ Աղուանից պատ-
մագիր Մովսէս Կաղանկատուացի, և Գրիգոր Նարեկա-

ցի », և այլն: Թէ և նոյն ինքն Մխիթար ուրիշ տեղ՝
 'ի շարի պատմագրաց Հայոց, աւելի վեր կը դնէ զսա,
 յառաջ քան զՂեւոնդ՝ և զՅովհաննէս կաթողիկոս: Արդ
 մենք աներկբայ ենք որ բուն Աղուանից պատմիչն Մով-
 սէս էր 'ի Կաղանկատուք գեղէ բնիկ Ուտի գաւառին, և
 Պարտաւ մայրաքաղաքի ու Տրտու գետոյն մօտ (որ հի-
 մայ Թարթառ կ'ըսուի), իսկ գեղն ալ ըստ ծանօթից այն
 կողմերուն՝ հիմայ Պարունկաթաղ կամ Վարունկաթաղ
 կ'ըսուի եղեր. և եօթներորդ դարու մէջ մեռած է, հա-
 ւանօրէն և ծնած: Աղուանից Վիրոյ կաթողիկոսին քով
 փոքրաւորի պէս կ'երևի՝ անոր հետ Խազրաց բանակը
 գացած ատեն յամի 629. վասն զի իբրեւ ականատես կը
 ստորագրէ և կ'ըսէ ալ. « Անդ տեսաք զբազմոցս նոցա », և
 այլն: Իսկ իր պատմութիւնը դադրեցուցած է 683-5
 թուականին միջոց. ինչպէս կը յայտնուի պատմածէն և
 ոճէն և գրոց բաժանմունքէն, որ երեք գիրք են. երկուքն
 մեծաւ մասամբ իրենն է հարազատ. երրորդն որ եսեւի
 երկու կամ երեք հարիւր տարուան դէպքեր կը պատմէ
 կամ կը յիշէ համառօտաբար, ուրիշի գրած է, որ և
 իրեն համանուն ըլլալով՝ նոյն մէկ անձն կարծուած է:

*
* *

Կաղանկատուացոյն Պատմութեան նիշքն. — Հին ա-
 տեն արևելեան իշխանութիւնքն ալ իրենց ցեղին և իշ-
 խանութեան գործոց առանձին յիշատակագիր և պատ-
 միչ ունէին. մեր ազգին մէջ ալ ոչ միայն թագաւորն՝
 այլ և գլխաւոր նախարարք իրենց ազգաբանութիւնը և
 ժամանակագրութիւնը խնամով գրել կու տային. և այս-
 պէս ընդհանուր ազգային պատմութենէ զատ՝ կային այլ
 և այլ մեծամեծ ցեղերու մասնաւոր պատմութիւնք ալ,
 ինչպէս Սիւնեաց, Արծրունեաց, Մամիկոնէից, Բազրա-
 տունեաց, և այլն. յորոց ոմանք ինչուան մեզի հասած
 են. ասոնց մէջ ամենէն հինն է (բաց յանկատար պատ-

մութենէն Մամիկոնէից կամ մանաւանդ Տարօնոյ) մեր հեղինակին Պատմութիւնն Աղոռանից: Այս ազգս որ հին կովկասեան ազգաց մէջ զօրաւորագոյնն էր, մինչև մեծին Պամպէոսի զէնքերն իր վրայ դարձընել տաւաւ, և ծանօթ Յունաց և Հռովմայեցւոց, կ'արժէր իր առանձին պատմիչն ունենալ. բայց թէ ինչուան մեր հեղինակին ժամանակ ունեցե՞ր էր ոճով ժամանակագիր մը, շատ հաւանական չէ. վասն զի կէս լեռնցի և բարբարոս խըստալեզու ազգ մ'էր. ծագումն ալ ոչ շատ ծանօթ. սակայն մերձաւորութեամբ մեր ազգին և ազգախառնութեամբ՝ ընտելացած քաղաքական օրինաց, ևս առաւել քրիստոնէական կրօնից ընդունելութեամբ. զոր թէպէտ և անմիջապէս առաքելոց աշակերտաց քարոզութեամբ ընդունած էր, ըստ աւանդութեան Պատմիչս և այլոց, այլ շուտով խափանուած էր սուրբ կրօնքն, մինչև մեր Լուսաւորիչն Գրիգորիոս անոնց ալ կրկին լուսատու եղաւ, և իր համանուն թողը անոնց առաջին կաթողիկոս դրաւ. յետոյ մեր ուսմանց լուսատու կամ դպրութեանց հայր Ս. Մեսրոպն՝ նոյնպէս եղաւ անոնց ալ, գրեթէ ստեղծելով, թարգմանութիւն ընելով Ս. Գրոց, և ալիսագուր լեզունին կանոնաւորելով ըստ կարելոյն: Այն ատեններն մեր ազգային տէրութիւնն տկարացած և վերջին շունչն հասած էր. իսկ Աղուանք՝ իրենցմէ աւելի հիւսիսային և հեթանոս Կովկասաբնակներէն նեղուած՝ իրենց լեռներէն իջնելով անցեր էին զՎուր գետ, և Հայոց Ուտի, Փայտակարան և Արցախ նահանգաց՝ քիչ շատ տիրած, որոց վրայ իշխեցին նաև յետագայ դարուց մէջ՝ իրենց այլ և այլ իշխանական հարստութեամբք, մինչև գրեթէ յ'ԺԲ և ԺԳ դար. և բոլոր այս իշխանութեան այն հին հայկական նահանգներն՝ կոչուեցան Աղուանք կամ Աշխարհ Աղուանից, փոխանակ լեռնային և կովկասեան աշխարհին, ուր Քրիստոսի գալստենէն դարերով առաջ ալ հին Աղուանք թագաւորութիւն ունէին: Ե, 2, է դարերն են նոր Աղուանից ծաղկած և վայել-

լուչ ժամանակն, որոց վերջերը մեր հեղինակն՝ ականատես մեծամեծ քաղաքական դիպուածոց և իր դիւցազնացուցեալ Զուանշէր իշխանապետին, շարժեցաւ գրելու իր ազգին պատմութիւնը. թէ և ճշդակի ըսելով՝ այն ատեն Աղուանք կոչեցելոց մեծ մասն Հայք էին, և հայերէն կատարուէին կրօնական և քաղաքական մեծ պաշտամունք. իսկ Աղուան լեզուն երթալով կը նուագէր, թէ և ինչուան հիմայ կը լսուի քանի մը տեղ՝ Կուր գետոյն երկու կողմն ալ, և Ուտիք կամ Ուտէացւոց լեզու կ'ըսուի: Ս. Մեսրոպայ քարոզութիւնը յիշող հեղինակաց անուանեալ Գարգարացւոց, Գարգմանաց, Ուտէացւոց և Աղուանից լեզուքն՝ ամենն ալ նոյն կը սեպուին, և հիմկու մնացորդէն անտարակոյս կ'ըլլայ՝ որ անոնց վկայածին համեմատ՝ խեցքեկ, կոկորդախօս, ալխազուր լեզու մ'էր, և անարժան կիրթ մտաց գործածութեան: Այս պատճառներով գրեթէ հարկ էր որ Կաղանկատուացին ալ իր պատմութիւնը հայերէն գրէր. ինքն իսկ ազգաւ Հայ էր՝ Ուտեցի ըլլալովն. իսկ Ուտիք և մերձակայ գաւառաց բնակիչք՝ ըստ մեր պատմչաց աւանդութեան, և նոյն իսկ հեղինակիս, սերեալ են յԱռանայ, զոր Վաղարշակ առաջին թագաւոր մեր՝ կարգեց վերականգու կամ իշխանապետ Աղուանից. և ասկէ կը սկսի մեր հեղինակն ալ իր աշխարհին իշխանաց կամ թագաւորաց ազգաբանութիւնը կամ շարակարգութիւնը. վկայելով ընդ Խորենացւոյն՝ որ յիշեալ Առանն այլ էր 'ի ցեղէ Սիսակայ Հայկազնոյ՝ յորմէ և Սիւնիք. իսկ անկէ (Առանէն) առջի Աղուանից պատմութեան համար, կը խոստովանի որ « չունիմ ինչ ասել զստոյգն 'ի պէտս լսողաց, մինչև ցՎաղարշակ արքայն Հայոց »:

Թէպէտ անկեղծ և խոհեմական. խոստովանութիւն, այլ և կը ցուցնէ թէ որչափ նուազ էր Աղուանից Մովսէս պատմչին հմտութիւնն քան զՀայոց պատմչին Մովսիսի Խորենացւոյ, որ Վաղարշակէ առաջ ալ իր ազգին պատմութիւնը գտեր էր մինչև 'ի նահապետաց դարն և

'ի ջրհեղեղն հանելով, և Հայկազանց ատենն ալ կը յիշէ
 զԱղուանս: Կաղանկատուացին յուսահատելով այս հին
 ժամանակներէն լոյս հանել՝ իր Պատմութեան (որ երկու
 գիրք բաժնած է) սկիզբը՝ երեք զլուխ համառօտիւ կը
 կարգէ նահապետաց անուանքն և թուականը, սկսեալ
 յԱդամայ. յետոյ Նոյի երեք որդւոց ցեղերը, և թէ ո՞ր
 ազգեր գիր ու դպրութիւն ունին. այս կարճ և անկա-
 տար յիշատակներն ալ առած է իրմէ առաջ թարգմա-
 նուածներէ, և Յունաց զատկական ըսուած ժամանակա-
 գրութենէն: Չորրորդ գլխոյն մէջ կ'իմացընէ վերը ըսած-
 նիս վասն Առանայ, և թէ 'ի Սիսակայ էր, և սա ալ 'ի
 Յարեթայ: Հինգերորդ՝ քանի մը տող կարճ գլխով՝ կ'ի-
 մացընէ Աղուանից աշխարհին բնական դիրքը և բերքը.
 զոր արժան էր երկարօրէն նկարագրել, և դժար ալ չէր
 իրեն: Յաջորդ գլխով կը խոստովանի դարձեալ թէ նաև
 յԱռանայ մինչև 'ի Վաչագան թագաւոր ալ՝ « պատմու-
 թիւն ճշմարիտ... այլ ինչ ոչ գտաք » . և չգտնելուն պատ-
 ճառն ալ կու տայ (ետեւի գլխուն մէջ), թէպէտ « յոյժ
 ցանկալի էր ըստ կարգաց գիտել զպատմածս որ ինչ յԱ-
 ռանայ նախագահութենէն ցայսօր գործք. բայց արեւ-
 ելեայցս բազմազգութիւն ամբոխեալ ցուցանէ զորպէսն,
 և կտակարանացն հրկիզութիւնք: Սակայն յայսմ վայրի
 նպաստաւորէ մեզ քերթողահայրն Մովսէս՝ զպատերազ-
 մելն Արտաւազդայ (Ա) ընդ Հռովմայեցիսն », և այլն:
 Եւ կարճ խօսքով կը յիշէ որ Աղուանք ալ օգնական էին
 Հայոց այն պատերազմին մէջ: Յետոյ ջանալով կը գըտ-
 նէ ուրիշ պատմական մանաւանդ կրօնական դիպում-
 ներ ալ, Քրիստոսի առաջին հինգ դարուց մէջ, և նախ
 քան զՎաչագան եղած, և կարգաւ կամ ետև առաջ կը
 յիշէ զանոնք. շատ տեղ իրմէ առաջ գտած յիշատակա-
 գրութիւնքն օրինակելով: Այսպէս են Թադէոս առաքե-
 լոյ աշակերտ Նղիշէի գալն և զԱղուանս լուսաւորելն քրիս-
 տոնէութեամբ, իր նահատակիլն, և յետ ժամանակաց
 նշխարացը յայտնուիլն. Ուռնայր թագաւորի հաւատալն

'ի Քրիստոս, և մկրտիլն 'ի Ս. Լուսաւորչէն մերմէ. Տրդա-
 տայ և իր յաջորդացը գործերն յԱղուանս. Գրիգորիսի
 հայրապետ կարգիլն Աղուանից, և նահատակիլն 'ի Մազ-
 քթաց. և իր և իրեն բերած սրբոց նշխարաց ծածկուիլն
 ու Վաչագանայ ատեն յայտնուիլն. ասոր հօր Վաչէ
 Թագաւորին տկարանալն 'ի հաւատս և դարձեալ ղօրա-
 նալն, և մեր Գիւտ կաթողիկոսին առ նա գրած թուղթն,
 որոյ համար պարտական եմք հեղինակիս: Որ և հոս հաս-
 նելով՝ նորէն (զլ. ԺԵ.) Յարեթէն սկսեալ Հայոց նահա-
 պետներ և Հայկազուն Թագաւորները կ'անուանէ. կը
 յիշէ զԱռան 'ի նոյն Հայկազանց. և ապա Արշակունեաց
 ցեղէն Թագաւոր մը Աղուանից՝ Վաչագան քաջ, որ իւ-
 բեւ Գ դարուն կիսուն Թագաւորած կ'երևի, և անոր
 պայազատները կը համրէ՝ մինչև յ'Գ և մեծն Վաչագան,
 որ կ'ըլլայ տասներորդ 'ի Թագաւորս, և Ե դարուն վեր-
 ջերն իշխանութեան հասած: Ասոր գործերը մանրամասն
 կը պատմէ (ԺԶ-ԻԶ գլխոց մէջ), թէ՛ քաղաքաշինութեան,
 թէ՛ ուսմանց զարգացման և թէ՛ մանաւանդ կրօնական
 բարեկարգութեանց, հեթանոսութեան հետքը ջնջելով,
 եկեղեցիներ շինելով, Ժողովք մ'ընելով 'ի Պարտաւ, Գրի-
 գորիսի և ուրիշ սրբոց անյայտ եղած նշխարքները փնտ-
 ռել տալով: Շատ հետաքննական է Աղուանից քրմացմատ-
 նահատութեան հեթանոսական և անգութ սովորութիւնն՝
 զոր ջնջեց Վաչագան: Այս Թագաւորիս գործերը յիշե-
 լէն ետև՝ կ'անցնի պատմիչն Ս. Մեսրովպայ քարոզու-
 թեանը յԱղուանս, և անոր աշակերտաց բնակութեանն
 'ի Զղախ (Խաչենու կողմերը), և նահատակուիլն 'ի Հո-
 նաց՝ որ հոն արշաւեր էին, զորս և Եզեկիէլ մարգարէին
 տուած անուամբ Ռոսմոսոքեան և Թորեղական զօրք կ'ա-
 նուանէ. և ասոնց զօրավարին հաւատալն 'ի Քրիստոս և
 նահատակիլն: Հոս կը լմընայ Ա գիրք պատմութեանն.
 Թէպէտ և Երկրորդին առջի գլխոց մէջ ալ դարձեալ Մես-
 րովպայ յիշատակ կ'ըլլայ և անկէ առաջ Վարդանանց,
 զորս հարկ էր յիշել նախ քան զգործս Վաչագանայ.

յայտնապէս շփոթութիւն կայ գլխակարգութեանց մէջ, նաեւ պահպանութիւն գրոցն. վասն զի ոչ Վաչագանայ մահն և ոչ յաջորդքն կը յիշուին, այլ պատմութիւնն կ'անցնի 'ի կէս Զ դարու, 'ի սկիզբն Հայոց թուականին, երբոր Աբաս կաթողիկոս նստաւ Աղուանից և աթոռն 'ի Զոլայ փոխեց 'ի Պարտաւ, ուր և ժողովով մերժեց աղանդաւորները, որոց համար գրեք էր առ նա կաթողիկոսն Հայոց: Ասկից ալ դարձեալ 75 տարուան միջոց մ'անցնելով՝ կու գայ իր ժամանակ՝ զինքն փոխեցընող դիպուածները պատմելու, ինչպէս ինքնին կը վկայէ (գլ. Թ.) խոստովանելով թէ « Մոռացայ զկարգ բանին » . և կը սկսի Քրիստոսի 625 թուականէն պատմել Պարսից Բ Խոսրովու և Հերակլ կայսեր պատերազմները, Յունաց տկարանալը և օգնութիւն խնդրելը 'ի Խազրաց, որք կ'արշաւեն 'ի Վիրս և յԱղուանս. երկու կողմէն նեղեալ Խոսրով՝ իր բնիկ ազգէն, ընտանիքէն և յորդուցն ալ կը մերժուի ու կը սպաննուի. այս ողբերգական դէպքը ճարտար կը պատմէ հեղինակս (գլ. ԺԳ.): Խոսրովայ սպանութեամբ իր բռնութենէն գերեալ և կապեալքն կ'արձակին. ասոնցմէ է Աղուանից կաթողիկոսն ալ Վիրոյ, որ երկար տարիներու տառապանքէ ետեւ կը դառնայ իր եկեղեցին բարեկարգելու. բայց Խազիրք իր հայրենիքը պաշարած են, կը ստիպուի իբրեւ գերի երթալու անոնց ահաւոր խաբանին որդւոյն բանակը, և պատիւ գտնելով կը դառնայ տեղը: Այս ուղեգնացութեան ընկեր էր մեր պատմիչն այլ, որ շատ հետաքննական և պիտանի տեղեկութիւններ կու տայ այն ատենուան ամենէն զօրաւոր ազգին՝ Խազրաց վրայօք:

*
* *
*

Ասոնք յիշելէն ետեւ կը սկսի Աղուանից նոր հարըստութեան պատմութիւնը, որ նոյն վերոյիշեալ Խոսրովու Միհրան անուն ազգականաց մէկէն առաջ եկած է, ա-

նոր համար Միհրական ցեղ կ'ըսուի. որ և նախ փախչելով 'ի Խօսրովայ, վերջը անոր հաւանութեամբ կը բնակի մեր Դարդման գաւառը՝ 30000 տուն հետը բերած, որովք կը զօրանայ. մինչև իր թոռնորդին Վարդան՝ խարդախութեամբ կը ջնջէ Աղուանից թագաւորաց ցեղը՝ որ Առանշահիկ կ'ըսուէր, և ինքն կը տիրանայ. ասոր թոռն Վարազ՝ կ'ընդունի զքրիստոնէութիւն մկրտուելով 'ի Վիրոյէ, և կը կոչուի Վարազ-Գրիգոր. ասոր որդին է Զուանշէր քաջն և մեր պատմիչին դիւցազնն, որոյ գործերը երկար կը պատմէ. Արժանի իսկ մտադրութեան. դժուար դրից և ժամանակի մէջ ըլլալով՝ յորում չորս մեծամեծ տէրութեանց հետ վարուելու էր, որ են Պարսիկք, Յոյնք, Խազիքք և նոր տիրապետող Արաբացիք. որոց ամենուն հետ ալ ճարտարութեամբ կը յարմարի Զուանշէր, ամենուն իշխողաց քով ալ կ'երթայ զանազան անգամ, ամենուն սիրտը կը շահի, ամենէն ալ մեծ պատիւ և ընծաներ առնելով կը դառնայ իր աշխարհը շինելու շէնցընելու. եկեղեցեաց շինութեան և բարեկարգութեան ալ պարապելով՝ օգնական կ'ունենայ պաշտօնասէր եպիսկոպոսներ և քահանաներ, որոց աղօթիւք և ջանիւք կը յայտնուին Ս. Մեսրովպայ աշակերտաց ծածկած նշխարները և խաչը. որոց համար եկեղեցիք կը շինուին: Բայց յամենայնի բարեբաղդն Զուանշէր՝ դժբաղդ վախճան մը կ'ունենայ՝ դաւաճանութեամբ սպաննուելով. զոր ոչ միայն կենդանի կերպով նկարագրէ պատմիչն, այլ և մէջ կը բերէ քերթողական ողբ մը՝ զոր երգեց « ճարտասան ոմն 'ի մէջ անցեալ՝ որ տեղեակ էր արհեստական իմաստից, Դաշթակ անուն կոչեցեալ, հնարագիւտական վարժիւք յաջողակ, և վերժանական քերթութեամբ յառաջադէմ... սկսաւ նա երգել ըստ ալփափետաց գլխակարգութեանց զողբս զայս », և այլն. զոր յետոյ առանձինն կը յիշենք: Զուանշէրի կը յաջորդէ եղբորորդին՝ Վարազ-Տրդատ, զոր կը նեղեն Հոնք արշաւանօք, իբր թէ 'ի վրէժ մահուան հօրեղբօրն.

իսկ նա խորհրդակցութեամբ իշխանաց և կաթողիկոսին՝ պատգամաւոր կը խաւրէ մինչև 'ի Վառաշան մայրաքաղաք Հոնաց (Թարքուի մօտ) Մեծկունեաց գաւառին եւ պիսկոպոսը՝ Իսրայէլ, որ սրբութեամբ վարուց և ճգնութեամբ անուանի եղած էր շատոնց. Իսրայէլ ոչ միայն հաշտութեան դաշինք հաստատել կու տայ, այլ և զքաղաքումս 'ի Հոնաց դարձընէ 'ի քրիստոնէութիւն իրենց ծառապաշտութենէն և Թանգրի-խան հսկայ շաստուծոյ պաշտամանէն. մինչև Թագաւորն Հոնաց ինքնին եկեղեցիներ կանգնել կու տայ, և կը խնդրէ յԱղուանից և 'ի Հայոց կաթողիկոսէն՝ որ զԻսրայէլ իրենց հովիւ տան: Աղուանք շատ դժարութեամբ և վախով կը հաւանին, բայց խնդրելով որ երբեմն երբեմն իրենց ալ այցելութիւն ընէ սիրելի եպիսկոպոսն:

Հոս (գլ. ԽԵ.) կը լմննայ ըստ մեզ Կաղանկատուացոյն պատմութիւնն. իսկ Բ գրոց ետքի գլուխներն (ԽԶ-Մ.) որ կրօնական խնդրոց վրայ գրուածներ են, կամ կարգէ դուրս գրուած են, և կամ աւելի հաւանօրէն՝ ուրիշէ աւելցուցած են. մանաւանդ որ մէկուն մէջ (ԽԸ.) ինչուան Ը դարու վերջերուն յիշատակ կայ: Վերջին երկու գլուխներն (ՄԱ, ՄԲ.) Երուսաղէմի եկեղեցեաց և Աղուանից անուամբ հօն եղած վանաց յիշատակն են, որք անդէպ չեն մեր պատմէն կարգած ըլլալ 'ի լրումն պատմութեան Աղուանից:

*
* *

Կաղանկատուացոյն պատմական արժեքն, և ոճն: — Նախագրեալ համառօտութենէս կ'իմացուի որ պատմիչս մասնաւոր ազգի կամ ցեղի մը դիպուածներ պատմելով, և անոր հետ հիւսիսային Կովկասեան ազգաց և մանաւանդ Հոնաց վրայ տեղեկութիւններ տալով, աներկբայապէս շատ հետաքննելի և պիտանի գրուած մը թողած է. և հարկ է ընդհանուր պատմչի մը՝ առ նա դիմել այս

տեղեաց և ժամանակաց վրայ գրելու համար. զոր և ոչ ուրիշ մէկն գրած է, կամ մեզի հասուցած: Այս ծանօթութիւններս՝ ալ աւելի յարգ մ'առին հիմայ Ռուսաց տիրելովն Աղուանից և Հոնաց աշխարհաց վրայ, և Փեթրպոլորկի ճեմարանին քննասէր ուսումնականք շատ լոյս պիտի առնուն 'ի Կաղանկատուացոյն, շնորհապարտ ըլլալով թէ՛ հեղինակին և թէ՛ անոր ռուսերէն թարգմանչին, մերազգի բանասիրի Ք. Պատկանեան: Սերիոսի պէ՞ս ժամանակակից ըլլալով է դարուն կիսուն հանդիպած մեծ յեղափոխութեանը, Սասանեանց տէրութեան կործանելուն և Արաբացոց կանգնելուն, կարեւոր են Մովսիսի պատմածներն ալ գոնէ՛ իբրեւ վստահանալի հաստատութիւն մը ուրիշներուն պատմածին: Մեր ազգային պատմութեան գալով, աւելի եկեղեցական դիպուածոց տեղեկութիւն կ'առնումք հեղինակէս քան քաղաքական. և թերեւ երկուքէն աւելի՝ մատենագրական. վասն զի ոչ միայն Ս. Մեսրոպայ և աշակերտացն վրայ նոր ծանօթութիւններ կու տայ, այլ և ոչ սակաւ Ե, Զ, Է դարուց Հայոց հեղինակաց թըղթեր և գրուածներ կ'աւանդէ մեզի, զոր ուրիշ տեղէ չունէինք. այսպիսիք են թուղթքն Գիւտայ, Արրահամու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի, Մատթէի երիցու առ Վաչագան, Յովհաննու կաթողիկոսի Հայոց առ Աբաս կաթողիկոս Աղուանից, Արրահամու կաթողիկոսի թուղթն, Յոհ. Մայրապոմեցւոյ գրուածն վասն Պատկերաց պաշտաման, և այլն: Ասոնց կարգը, և թերեւ աւելի վեր դնելու է վասն նորութեանն և աշխուժին՝ վերոյիշեալ Դաւթակայ ողբն 'ի Ջուանշէր, այբուբենից գլխակարգութեամբ տնատեալ, ըստ ոճոյ Կոմիտաս կաթողիկոսին երգած Հռիփսիմեանց Անճիւնք շարականին. քան զոր աւելի ազատ և արձակ կ'երևի Դաւթակայ ողբերգս, բայց ոչ ինչ ընդհատ ներդաշնակաւոր և արուեստաւոր: Արժան է յիշել՝ որ ձեռագրաց ոմանց մէջ մինչև 'ի Ճ տառն կը հասնի ողբս, իսկ ոմանց մէջ մինչև 'ի Ք հասուցած է. սակայն այս երկրորդ մասն առջինին չի

նմանիր, և յայտնապէս օտար և նոր գրչի հիւսուած է: Հեղինակին հմտութեանը գալով՝ շատ ընդարձակ ասպարիզի տէր չէ, և ոչ յունական լեզուի և դպրութեանց հետամուտ. սխալ կարծեացն մէջ նշանելի է Ալանաց և Աղուանից շփոթութիւն (Ա գիրք, Ը գլ.) մեր Բ Արտաշիսի պատերազմը և Սաթինկան խնամութիւնը պատմելու ատեն: Ուրիշ կողմանէ՝ բաւական անաչառ և ուղղական ոգի և լեզու կը բանեցընէ, առանց երկար և բարակ խեղամտութեանց:

Ըստ ոճոյ մատենագրութեան՝ Կաղանկատուացւոյն լեզուն յստակ և հարուստ է, և դեռ առաջին ընտիր դարուց հայկաբանութիւնն կը փայլէ ՚ի նմա, բայց ոչ բոլորովին. վասն զի տեղ տեղ, թէ և քիչ, մթաբանութիւն ունի, և աւելի շատ տեղ ճոխաբանութիւն մը, որ թէպէտ իրմէ վերջիններուն պէս չափազանց չէ, բայց և ոչ առաջնոց չափ ճշդած և սքանչելի պարզութեամբ: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ կենդանի և վառվռուն զրուցուածք մ' ունի, և աշխոյժ ու զրեթէ բանաստեղծական նկարագրութիւններ՝ ուր որ նորանշան բան մը տեսնէ կամ երևակայութիւնն զրդի. ինչպէս Պարսից յետին և Հագարացոց առաջին դիպուածները պատմել սկսելու ատեն (Բ. Թ.) կամ Ջուանշէրի՝ Խալիֆայէն առած ու բերած ընծաները տեսնելով, որ են պապկայն (Թութակ,) փիղն ու տաճիկ երիվարներ, զորս զմայլմամբ և ճշգրիտ երևոյթներով կը նկարէ: Խոքրովու և Ջուանշէրի սպանութիւններն ալ աղէկ և սրտառուչ պատմուած են, բայց ետքինին մէջ մթաբանութիւններ կան. Հոնաց և Խազրաց սովորութիւններն ալ թէ՛ ըստ նորութեանն և թէ՛ ըստ գրութեանն հաճոյ են կարդալու:

Շարունակութիւնն պատմութեանն Աղուանից. — Ինչպէս 'ի սկզբան ըսինք՝ Կաղանկատուացւոյն պատմութեանն ետեւ Դ գիրք մ' ալ աւելցուցած է 23 գլխով. որ համառօտ և աւելի ստորին ոճով՝ Աղուանից յետագայ դիպուածները կը պատմեն, ինչուան 'ի կէս ժ դարու կամ աւելի անդին: Բայց առջի գլխոց մէջ հեղինակն Մահմէտի ծագման և անոր յաջորդաց պատմութիւնը կ' ընէ. յետոյ կրօնական դէպքերու կ' անցնի որ 'ի սկզբն Ը դարու հանդիպեցան, պատճառաւ Աղուանից կաթողիկոսին ընդունելուն ղժողովն Քաղկեդոնի և Հայոց Եղիա կաթողիկոսին գալուն յԱղուանս ու ուրիշ կաթողիկոս դնելը, և ասոնց ըրած ժողովները: Յետոյ կը պատմէ (ուսկից որ Կաղանկատուացին լռեր էր) Վարապ—Տրդատ իշխանապետին երթալն և արգելուիլն 'ի Կոստանդնուպոլիս ու դառնալն հնարագիտութեամբ. նոյնպէս իրեն որդւոց դիպուածն ալ. ապա կը յիշէ Արաբացւոց արշաւանքն 'ի Հայս և յԱղուանս յէ և Ը դարս. և դարձեալ 751 թուականէն ինչուան ժ դարուն սկիզբները հանդիպածներն յԱղուանս: Վերջինթեր գլխով մը կը համառօտէ Միհրական Աղուան ցեղին յաջորդութիւնն և անոր խնամենալն ընդ Սիւնեաց, և առ սոսա անցնիլն Աղուանից իշխանութեան, որ և 'ի թագաւորութիւն փոխեցաւ իշխանութեան Յովհաննու Սենեքերիմայ, յետ կիսոյ ժ դարու: Վերջին գլուխն է Աղուանից կաթողիկոսաց կարգը, որ և կը հասնի մինչև 'ի վերջ ժ դարու, յորում դեռ կը թագաւորէր Յովհ. Սենեքերիմն: Արդ թէ ասկից ալ, թէ Միս. Այրիվանեցւոյն ըսածէն յայտնի է՝ որ այս ժամանակս, այսինքն 'ի վերջ ժ դարուն, գրած է զասոնք՝ Աղուանից պատմութեան շարունակողն, որ է անշուշտ Մովսէս Դասխառարանցի, յիշեալ յ'ժԲ դարու հեղինակէ մը:

Աղուանից Պատմութիւնն այլ և այլ օրինակաց բաղդատութեամբ, ծանօթութեամբ և երկար յառաջաբանիւ, Աղուանից վրայ, հրատարակեց տպագրութեամբ 'ի Փարիզ' յամին 1860, Շահնազարեան կարապետ վարդապետն. որ և իր դրչագրաց հետեւելով կաղանկաբանացի կ'անուանէ: Նոյն տարին հայկական բնագրին ուրիշ տպագրութիւն մ'ալ ըրաւ՝ հմուտ բանասէրն Մ. Էմին 'ի Մոսկուա: Ռուսերէն թարգմանութիւնն յիշեցինք, տպագրեալ 'ի Փեթրպոլսի: Գաղղիական թարգմանութեամբ համառոտութիւն մ'ալ 'ի Փարիզ' Katkantouni Moïse; Histoire des Aghovans, extrait et traduction du manuscrit arménien, par E. Boré, avec des annotations par M. Vivien de St.-Martin. — Extraits de l'Histoire des Aghovans en arménien, par Mosé Caghancatovatsi; par M. Brosset. St.-Petersbourg, 1851.

ԴԱԻԻԹ ԲԱԳՐԵԻԱՆԴԱՅԻ

Դաշիթ Բագրեանդացի: — Իր անոռնով գտնուած ձառնը: — Իրեն ընծայուած երկասիրութիւնն մը: — Ս. Բարսէղի ձառից քարգմանութիւնն:

Ներսիսի Շինող հայրապետին կաթողիկոսութեան օրովը ծաղկած է նաև 'Դաւիթ անուհով մէկը՝ Բագրեանդ գաւառին Բագաւան գեղջէն, զոր մեծապէս կը դրուատէ Ասողիկ՝ իմաստասէր և մեծ փիլիսոփայ կոչելով: Ասիկայ 648ին ժամանակները՝ Կոստանդ կայսեր հրամանաւ դեսպանութեամբ գնաց 'ի Հայս, և անոր կողմանէ բերաւ հրովարտակ մը առ Ներսէս կաթողիկոս, և առ եպիսկոպոսունս և առ կիւրապաղատն Սմբատ Վարդատիրոցեան, և ուրիշ իշխաններուն: Անոնցմէ մէկն՝ Աշոտ պատրիկ, յորդորեց զ'Դաւիթ՝ որ իւր գիտութեանը

արժանաւոր գրուածով մը ցուցընէ թէ ինչ կերպով կամ իմաստով ուղղափառապէս կրնայ գրուցուիլ երկու բնութիւն 'ի Քրիստոս. Բագրեւանդացին ալ ճառ մը շարագրեց, որ մեր ձեռքն ալ հասած է:

Քրչագրաց մէջ ուրիշ գրուած մըն ալ կայ, Քրիստոսի ներգործութեանց վրայ, այսպիսի խորագրով. « Հարցումն Դաւթի իմաստասիրի », որ թերեւ այս Դաւթի երկասիրութիւնն է և ոչ Անյաղթին. որուն թէ՛ համբաւոյն և թէ՛ գիտութեանը արժանաւոր գրուած մը չի կրնար սեպուիլ:

Սրբոյն Բարսղի ճառերուն թարգմանութեանցը երկաթագիր օրինակի մը մէջ, Քրիստոսի ծննդեանը վրայ գրուած ճառին թարգմանութենէն ետքը՝ հետեւեալ ծանօթութիւնն գրուած է. « Դաւթ թարգման Տարօնացի՝ զճառս զայս յետոյ դարձոյց 'ի յունէն 'ի հայ բարբառ, 'ի Դամասկացոց քաղաքին, հրամանաւ Համազասպայ կուրապաղատի Մամիկոնէից տեառն »: Ըստ ոմանց այս Դաւթս ալ Բագրեւանդացին է: Իսկ Համազասպ կիւրապաղատին համար մեր ազգային պատմիչք կ'աւանդեն թէ ընթերցասէր և հմուտ անձ մը եղած ըլլայ:

Ոմանք կը համարին թէ սրբոյն Բարսղի ուրիշ ճառերուն թարգմանութիւնքն ալ՝ սոյն Բագրեւանդացոյս ձեռքով եղած ըլլան, և ոչ առաջին թարգմանչաց երկասիրութիւն: Բայց վերը յիշուած յիշատակարանին խօսքը՝ « յետոյ դարձոյց 'ի յունէն 'ի հայ բարբառ », ըսել կ'ուզէ թէ մէկալներն կամ շատերն առաջուց թարգմանուած էին:

ԱՆ ԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ

Անանիա Շիրակացի: — Իր վարքը: — Անանիայի գրոշածները: — Աստեղարաշխոշիւն: — Շիրակուն-
շոյն աստեղարաշխական կարծիք և դրոշիւն: —
Ազգին մէջ ունեցած յարգը իր գրոշածոց: — Ժա-
մանակագրոշիւն: — Յաղագս կշռոց և չափոց: —
Անհարազատ և անծանօթ գրոշածք Անանիայի ա-
նոշամբ: — Ազգային պատմչաց բոշոյն մէջ յիշոշի-
ւը: — Իր ոշը:

Ազգային հին մատենագրութեան պատմութեանը մէջ՝
համարողական և թուաբանական գիտութեանց ետեւե-
ղող գլխաւոր՝ և թերեւ իրեն նմանն չունեցող անշը՝ Ա-
նանիա Շիրակացի կամ Անեցի՝ այս եօթներորդ դարուս
մէջ ծաղկեցաւ: Տղայութեան հասակէն ուսմանց և գի-
տութեանց չափէ դուրս սէր և եռանդ ունենալով՝ քիչ
ատենուան մէջ զարմանալի երեցաւ բարոյական և աս-
տուածաշունչ գրոց գիտութեամբը: « Բայց ետքը, կ'ըսէ
ինքն Շիրակացին՝ իր վարուցը պատմութեան մէջ, հաս-
կընալով թէ թուաբանական գիտութիւնքն են մայր ա-
մենայն իմաստից » անոնց ետեւէն սկսաւ ըլլալ¹: Տես-
նելով որ Հայաստանի մէջ ոչ վարդապետ և ոչ գը-
րուածք կայ այս ուսման՝ ելաւ Յունաստան երթա-

1. Շիրակացւոյն այս հետաքննական երկասիրութեան խորագիրն է
ըստ ձեռագրաց. « Անանիայի Շիրակիւնցւոյ երկցս երանեալ վարդա-
պետին վասն որպիսութեան կենացն »:

լու. նախ Թէոդոսուպոլիս կամ Կարին քաղաքը գնաց. հոն Եղիազարոս անուանով իմաստուն մարդ մը պատմեց իրեն, թէ Զորորդ Հայոց մէջ Քրիստոսատուր անուանով գիտնական մը կայ. մէկէն քովն երթալով՝ վեց ամիս աշակերտեցաւ անոր. և հասկընալով թէ համբաւոյն համեմատ չէր անոր գիտութիւնն, այլ ասդիէն անդիէն կցկտուր բան մը, ելաւ անկէ Կոստանդնուպոլիս գնաց: Ուր իրեն ծանօթ մարդիկ խրատեցին զինքը թէ « Որովհետեւ այդչափ դժուարութիւն և ճամբորդութիւններ յանձն առեր ես, գնա՛ Տրապիզոն քաղաքը. հոն Տիւքիկոս անուանով մէկը կայ, որուն հզօր գիտութեանն համբաւը ինչուան թագաւորաց քով հասած է. և աչքովնիս ալ տեսանք որ Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետին Փիլազրոս սարկաւազը՝ բազմաթիւ տղաք կը տանէր առ նա յաշակերտութիւն »: Աս որ լսեց Անանիա, մեծ ուրախութեամբ ելաւ անոր քովը գնաց: Սիրով և ուրախութեամբ ընդունեցաւ զինքը Տիւքիկոս, և ունեցած ուրիշ ամէն աշակերտներէն աւելի ուրախ եղաւ Շիրակացւոյն վրայ. վասն զի կ'ըսէր թէ « Ատենօք ես ալ շատ կեցեր եմ Հայոց մէջ, և աղէկ գիտեմ թէ ո՛րչափ մեծ կարօտութիւն ունին այսպիսի գիտութեան մը »:

Անանիա՝ իր վարդապետին սիրոյն և համարմանն արժանաւոր երեցաւ, կարգէ դուրս յառաջադիմութեամբը. անանկ որ աշակերտակիցքն սկսան նախանձիլ վրան: Ութ տարի կեցաւ 'ի Տրապիզոն, և Տիւքիկոսի քով գտնուած ամէն տեսակ գրքերը, որոնց թարգմանութիւնը չկար մեր ազգին մէջ, կարդաց և հմտացաւ անոնց:

Մեծապէս կը գովէ Անանիա զՏիւքիկոս իր վարպետը. ոչ միայն համարողականին մէջ ունեցած հմտութեանը նկատմամբ, այլ նաև հայկականին. անանկ որ, կ'ըսէ, ո՛ր և իցէ օտար լեզուով գրուած գիրք ձեռքը առնուր՝ իբրև թէ հայերէն լեզուով գրուած ըլլար՝ անանկ կը կարդար:

Իրմէ համարողական ուսմանց ամէն մասունքը սորվե-

ցաւ Շիրակացին, առանց ուրիշի մը ձեռնտուութեան, այլ միայն իր անխոնջ ջանքովը և անդադար յարատեւութեամբ: Ետքը նոյն ուսումը բերաւ 'ի Հայաստան. « Թէպէտ և ոչ ոք եղև շնորհակալ իմոյ աշխատութեանս, կ'ըսէ - զի ոչ սիրեն Հայքս իմաստ կամ գիտութիւն, այլ ծոյլք են և ձանձրացողք »: Վասն զի շատերն եկան իր քովը սովորելու համար. և հազիւ թէ քիչ մը բան վերիվերանց սովորելով, բաւական սեպեցին այնչափ գիտութիւնը, և սկսան մէկուն մէկալին վարդապետել. և որ դժնդակն էր վար զարնելով թէ՛ զԱնանիա և թէ՛ իր գիտութիւնը: Այս բանիս վրայ դառնապէս կը զանգատի Շիրակացին: Սակայն ունեցաւ քանի մը աշակերտք ալ՝ որ մեծապէս օգտուեցան իր գիտութեամբը. և ասոնց մէջ յանուանէ նշանաւոր եղած են Հերմոն, Տրդատ, Ազարիա, Եգեկիէլ և Կիրակոս:

Անանիայի գրուածները. — Շիրակացւոյն երկասիրութեանցը մէջ նշանաւորներն են

Աստեղաբաշխութիւն կամ Աստեղագիտութիւն, որ մեծ պատիւ կ'ընէ հեղինակին: Գրչագիրք ընդհանրապէս պարզ Յաղագս երկնի կը կոչեն այս գիրքը, ոչ միայն անոր համար որ աստեղաբաշխական ուսմանց գլխաւոր ասպարէզն երկինքն է, այլ նաև անով որ հեղինակը գրքին սկիզբը կը սկսի երկնքի վրայ խօսիլ, և թէ ինչ այլ և այլ կարծիք ունեցեր են հին իմաստասէրք՝ երկնից և անոր ձևակերպելուն վրայ: Անկէ ետքը երկրիս վրայ կը խօսի, և ապա կարգաւ՝ ծովու, երկնային զարդուց, երկնի և երկրի մէջ եղած շարժմանց, ծիր կաթին, լուսնի, արեգական, կենդանատեսակաց, աստեղաբաշխութեան, կենդանատեսակ բոլորատեսութեան կամ կենդանակերպից, և խառնարան աստեղաց վրայ: Բայց մեր ձեռքը

հասած գրչագրաց մէջ՝ պակասաւոր կը մնայ այս ընտիր և օգտակար երկասիրութեան շարայարութիւնը¹ :

*
* *

Շիրակոռնշոյն սաստեղաբաշխական կարծիքը. — Անահիա եօթը պարունակ կը բաժնէ գերկինս, և սաստեղեայ գօտիք կը կոչէ այն պարունակները: Այս եօթն գօտիները կամ պարունակքն են այրեցանող գօտի կամ շարահիշսակ, մեծասիր գօտի, խառնարան գօտի կամ երեր, յորում կը դնէ զարեգակն, գեղեցկական գօտի, յորում առկայռումն մոլորակաց, և խոնարհ գօտի՝ որ միւս գօտւոյն մօտ է, ուր եթերն է, և անկէց կ'ըլլան հրացանութիւնք և փայլատակմունք, ամպոց խրտմունք, անձրևք և բուսոց սնունդը: Այս եօթն գօտիները իրարու հակառակ կը համարի Շիրակացին: Երկնից ու երկրի վրայ ընդհանրապէս ուղիղ և ուսումնական կարծիքներ ունի. թէպէտ և երբեմն հին յոյն իմաստասիրաց գրութիւնները պախարակելով, կը ստիպուի դէմ խօսիլ այն կարծիքներուն՝ որ ըստ ինքեան ուղիղ են, և սուրբ գրոց՝ միայն առ արտաքս դէմ երևնալնուն պատճառաւ՝ հին հարց առջև արհամարհելի սեպուած են: Բայց ինքը Շիրակացին ընդհանրապէս սրբոյն Բարսղի հետևող է, որ ինչպէս յայտնի է իր գրուածներէն՝ սուրբ հարց մէջ ամենէն աւելի ուսումնական հանճարն է:

Մովու վրայ խօսելով՝ վար կը զարնէ Անանիա հին

1. Նոյն օրինակն է տպագրութեամբ հրատարակեալն 'ի Փեթըրպուրկ Ռուսաց 'ի Ք. Պատկանեան բազմամուտ բանասիրէ: Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ եղած օրինակը (Թիւ գրչ. 2152) ամբողջ կ'երեւայ. « Աստղաբաշխութիւն Անանիայի Շիրակացւոյ. — նորին՝ Մեկնութիւն տոմարի և յաղագս կշռոյ և կշռորդացն և համարողականն »: Բարձրանայեաց Ս. Աստուածածնի վանաց Մատենադարանին գրչագիրն ալ (Թիւ 229 կը յիշատակէ իր անունովը « Անանիայի Շիրակունւոյ համարողի Թիւք կշիռք »:

իմաստասիրաց այն կարծիքը որ կ'ըսէին թէ երկրիս չորս կողմը պատած է ծովը, և ծովուն մէջ՝ իբրև կղզի մըն է երկիրս. անանկ որ չորս կողմերնիս՝ մթնոլորտէն դուրս բոլոր ջուր է, և այն ջրոց անհուն և անսահման ընդարձակութեան մէջ՝ հաստատուած է երկիրս: « Իսկ ես, կ'ըսէ, բարի և ուղղախոհ իմաստասիրաց կարծեացը հետևող եմ որ կ'ըսէին թէ երկրէս դուրս ծով չկայ, այլ երկրիս մէջ եղած ծովերն են միայն, և իրարու հետ վերաբերութիւն կամ կցորդութիւն ունին, և այլ և այլ տեղեաց ու դրից նկատմամբ՝ զանազան անուանք ունին »: Կը զանազանէ ծովակը ծովէն, և առջիններուն կարգը կը սեպէ Հրէաստանի մօտ եղող Ասփաղդէս ծովակը (Մեռեալ ծով), զՍերբինիդիս՝ որ Եգիպտոսի և Պաղեստինի մէջ է, Բզնունեաց ծովակը՝ որ Հայաստանի մէջ է:

Խնդիր կը հանէ թէ ինչպէս կ'ըլլայ որ ծովը միակերպ միակշիռ կը մնայ, որովհետև ամենայն գետք և ուղիք ՚ի ծով կը թափուին և չլեցուիր: Եւ կը պատասխանէ՝ թէ ասոր պատճառ՝ արեգական ջերմութիւնը սեպուեցաւ յիմաստասիրաց, որ իր գոլորշեք կը ծծէ անոյշ, նուրբ և թեթև նիւթերը ու վեր կը հանէ զանոնք. իսկ թանձր և ծանր նիւթերը մէջը կը մնան, և անոր համար է որ ծովը միշտ դառն է: Համոզիչ և դիւրամբունելի օրինակ մը մէջ կը բերէ՝ կրակի վրայ դրուած ջրով լեցուն կաթսայն, և թէ ինչպէս ջուրը կը պակսի՝ գոլորշւոյն վեր ելլելովը. անանկ որ եթէ երկար ատեն կրակի վրայ թողուա, և մէջը նորէն ջուր չդնես, բոլորովին կը սպառի և կը լմննայ: Ծովու վրայ ճամբորդութիւն ընողները կ'ըսէ՝ երբոր ջրի նեղութիւն քաշեն, աղի և դառն ջուրը կ'առնուն, և կաթսայի մէջ դնելով՝ կրակի վրայ կը դնեն. կաթսաներուն վրայ ալ խուփի տեղ՝ սպունգներ կը դնեն. երբոր սպունգները՝ ջրոյն գոլորշեաւը ծանրանան, կը քամեն և անոյշ ջրի տեղ կը խմեն:

Շիր կաթին վրայ խօսելու ատեն՝ կը մերժէ հին իմաստասիրաց այլ և այլ առասպելախառն կարծիքները, թէ ինչպէս ոմանք Պերսեփոնէի առագաստ կոչեցին, ոմանք հին արեգական ճամբուն հեաքը համարեցան, ոմանք ալ ըսին թէ Հերակլէս նոյն ճամբէն վաւրտեց զԱնտէոգերիոն¹։ Կ'աւանդէ նաև հին Հայոց դիցաբանութեան ժամանակի առասպելը ծիր կաթին համար, թէ խիստ ճմրան ժամանակ՝ Վահագն՝ Բարշամայ Ասորւոց նախնոյն յարդը գողցաւ, և ճամբան տանելու ատեն՝ գետին թափթըփած յարդերէն ձևացաւ այն լուսեղէն ճանապարհը. և թէ այս պատճառաւ Յարդգողի հետք կոչուեցաւ Հայոց մէջ այս ճամբան։ Շիրակացին իր կողմանէ հիմակուան աստեղաբաշխից ուղիղ կարծիքը մէջ բերելէն ետքը՝ թէ յարդգողը բազմութիւն է աստեղաց, որոնք մեզմէ հեռու ըլլալնուն համար՝ իբրև մէկ լոյս մը կ'երևնան մեզի, մենք, կ'ըսէ, Եկեղեցւոյ վարդապետաց կը հետևինք՝ որ կ'ըսեն թէ ամենայն « զգայութիւնքս վերինք և ներքինք՝ ունին խառնուած միաբանութեան առ իրեարս, և է դա անգայտութիւն գօտեացն վերնոց, զթաղկեալ հնոյն նշոյլս հեղուվ'ի վայր, երևումն գործէ տեսողացն »։ Այլ և այլ տեղեկութիւններ կու տայ նաև լուսնի, արեգական և կենդանատեսակաց վրայ խօսելուն ատեն, որոնց մէջ թէպէտ և վրիպական կարծիքներ ալ ունի, բայց կան նաև ուղիղ և ուսումնական տեսութիւնք²։

1. Ի տպ. Փեթրպուրկի Վերտի Գերիւնի։ Բարշամայ անուան տեղ ալ՝ ինչպէս կը գնեն մեր Մատենադարանին ընտրելագոյն գրչագիրք, տպագիրն կ'ըսէ (յ'էջ 48)։ « Ոմանք յառաջնոցն Հայոց ասացին՝ թէ խիստ ճմրանի Վահագն նախնին Հայոց՝ գողցաւ զյարդն Բաաղամայ Ասորւոց նախնոյն, զոր և մեք սովորեցաք բնախօսութեամբ Յարդգողի հետ անուանել »։

2. Այս երկասիրութեան թի կամ վերջին գլուխը, զոր Շիրակացին կը կոչէ Պաղատի Աղիսանդրոսոյ Նախագահի 'ի Ներսէս-Նախնի յոյժ, թարգմանութիւն է 'ի յունէ. և որուն բնագիրն լատին թարգմանութեամբ հրատարակեալ է 'ի 1886 'ի Վիթթեմպերկ. լատինականին խորագիրն է; Paulus Alexandrinus: Introductio ad Astrologiam.

Շիրակացւոյն Աստեղագիտութիւնը մեծ յարգ ունէր մեր նախնեաց առջև՝ թէ իրեն պարզ և դիւրըմբռնելի ոճովը՝ և թէ մեր մէջ ուրիշ նմանօրինակ երկասիրութիւն չգտնուելուն համար։ Մագիստրոս՝ առ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս գրած թղթին մէջ՝ այնպիսի թախանձանօք կը խնդրէ այս գիրքը՝ որ յայտնի նշանակ է ունեցած մեծարանքին առաւելութեանը. « Համարձակիմք, կ'ըսէ, միշտ սովորեալ յառատաձիր պարգև՝ ըզկարեւորսն և զպիտանացուս յարատեական բաշխելովքեզ, որ ոչդ երբէք դանդաղիս, հայցել 'ի քէն զգիրս Անանիայի Շիրակայնոյ, որ բազում աշխատութեամբ և յածաչու խոնջմամբ հաւաքեալ 'ի բազմազան և յոքնաբեղուն մատենից... յորում և ենթայակայացեալ են ոչ միայն քառիցն արուեստք, այլ բոլոր էական խոկմունս... կայացեալ ամենայն արուեստք մականցութեան։ Եւ նախադասեալ է թուականութեանն և երաժշտականութեան, որք են 'ի տարրորչ քանակէ տարակացեալք. նաև երկրաչափութեանն և աստեղաբաշխութեանն, որք են 'ի պարունակ քանակէ։ Եւ զկնի այսորիկ յարամանեալք արուեստք և մականցութիւնք և մատենագրութիւնք. և գրեթէ ամենայն բոլոր վարժումն հռետորական... Եւ արդ քանզի սակս մատենին Անանիայի եղև յիշատակ իմաստասիրելոյս մեզ, բեր՝ ոչ ինչ խրթին և անյայտաբար կամիմք զհարցուած մեր ծանուցանել մերոյ լուսաւորչիդ. 'ի բազմաց անփոյթ եղելոյ այսպիսի գործառնութիւնք և հանդէսք. որ ոչ երբեք 'ի ստատին վարժելոց գրամարտկոսաց և քերթողաց հնացեալ՝ 'ի մոռացումն այսպիսուոյ մատենի եղև անկանել » :

Ժամանակագրութիւն. — Ոչ այնչափ ստուգութեամբ՝ որչափ կարծեօք կրնանք ընծայել Անանիայի՝ ժամանակագրական երկասիրութիւն մը, Խորենացւոյն և Անդրէասայ խօսքերով և շարայարութեամբ՝ մինչև 'ի ժամանակս Շիրակացւոյն։ Ընտիր և օգտակար երկասիրութիւն մըն է ասիկայ, և մեր մէջ գտնուած համանուն երկասիրութեանց մէջ գլխաւոր, կամ գլխաւորներէն մէկը, թէ՛ կարգաբանութեամբը, թէ՛ ոճով և թէ՛ հմտութեամբ։ Անանիայի ընծայելնու գլխաւոր պատճառն ալ մէյմը այն է՝ որ ինչուան իր ժամանակը կը հասնի ('ի ՃԼԻԹուականն Հայոց) և հոն կը դադրի, մէյմ՝ ալ որ գըրչագիրք անմիջապէս Անանիայի ուրիշ երկասիրութեանց ետեւէն ասիկայ ալ կը շարայարեն՝ առանց անուան մատենագրի։

Յաղագս կշռոց և չափոց. — Այս անուամբ համառօտ երկասիրութիւն մըն ալ հասած է ձեռուընիս Անանիայի Շիրակունւոյ անուամբը. և որուն գլխաւոր նիւթն է՝ սուրբ գրոց մէջ յիշատակուած և գործածուած չափուց և կշռոց համառօտ մեկնաբանութիւն, ընդհանրապէս սրբոյն Եպիփանու Կիպրացւոյն հետեւողութեամբ։ Որչափ ալ իմաստուն երկասիրութիւն մը սեպենք այս գրուածքը, և հեղինակին քննութեանց և տեսութեանց արժանաւոր, աւելորդ կ'երևնայ մեզի խօսքերնիս երկընցընել այնպիսի գրուածոց վրայ՝ որ ընդհանրապէս մատենագրութեան չեն վերաբերիր։ Յիշեցնենք միայն թէ Եպիփանու և Շիրակացւոյն այս գրուածները՝ հանդերձ կարևոր տեղեկութեամբք և դիտողութեամբք՝ տպագրուած են 'ի Վենետիկ՝ 'ի 1821, աշխատասիրութեամբ Հ. Յարութիւն Վ. Աւգերեան։

վեցհազարեակ կամ Եօթնազրեանք. — Գրուածք մը՝ որուն յօրինողը ուզեր է Շիրակացւոյն անունով իր երկասիրութեան յարգ մը տալ. գիտնալով ազգին մէջ անոր վայելած համարումն և մեծարանքը: Բայց այս գիրքը այնչափ հեռու է Շիրակացւոյն ընծայուելու հաւանականութենէն, որչափ որ լուսաւորեալ էր անոր միտքը, և անկարելի որ այսպիսի անոճ երկասիրութիւն արտադրէր:

Անժանօթ գրոշմանք. — Անանիայի անուամբը ուրիշ քանի մը գրուածք կամ ճառեր ալ գտնուած են, որոնցմէ ոմանք իրենց ոճովը և ոմանք ալ իրենց հոգով՝ Շիրակունւոյն հոգիէն և ոճէն կը հեռանան, և անշուշտ ուրիշ համանուն վարդապետաց երկասիրութիւնք են: Ասոնց կարգէն են Յաղագս զղջման և արտաստաց ճառ մը՝ 'ի խնդրոյ Գրիգորի միայնակեցի. ուրիշ ճառ մըն ալ Յաղագս խոնարհութեան: Քրիստոսի ծննդեան և Զատիկի տօնին վրայ հակաճառական գրուածներ՝ Յունաց և անոնց հաւատոց և վարդապետութեանցը դէմ: Այս ճառից խորագիրքն են. « Անանիայի Շիրակայնոյ Համարողի ասացեալ 'ի Յայտնութիւն Տեառն և Փրկչին մերոյ: — Անանիայի Շիրակայնոյ Համարողի ասացեալ 'ի Զատիկն Տեառն »:

Գրչագրաց ցուցակաց մէջ ուրիշ երկասիրութիւն մ'ալ կը տեսնենք՝ Անանիայի անուամբը. « Անանիայի գիր խոստովանութեան յաղագս սուտ կարծեաց 'ի վերայ նորա, և բացայայտութիւն թուոց »: Այս վերջին խօսքը՝ հաւանական կ'երևցնէ մեզ Շիրակունւոյն ընծայել զայն, և ոչ ուրիշ նոյն անունը կրող վարդապետի մը:

Յովհան կաթողիկոս կ'աւանդէ թէ Անաստաս հայրապետը ուզելով որ Հայոց ազգին տումարն ալ՝ ուրիշ ազգաց տումարին պէս անշարժ ըլլայ, գլխաւորաբար սրբոց տօներուն դիւրութեանը համար, իրեն կանչեց զԱնանիա, և յորդորեց որ այս բանիս մէկ ճարը տեսնէ: Ետքը երբ եպիսկոպոսաց մասնաւոր ժողովք ալ գումարելով՝ կը փափաքէր այս բանս յառաջ տանիլ, մահը

վրայ հասաւ. ու թէ՛ բաղձանքը և թէ՛ անոր գործադրու-
թիւնը անկատար մնաց:

Իմաստասիրական և ուսումնական գրութեանց յատուկ
ոճ մը կը բանեցընէ Շիրակացին. և ինչպէս ուսմանը՝
ասանկ ալ լեզուին գլխաւոր հեղինակը սեպուած է ար-
ժանապէս: Փափաքելի էր տեսնել 'ի նմա՝ աւելի ճշդու-
թիւն 'ի կարծիս և պարզութիւն 'ի բացատրութեան,
որով յաճախ մութ և անիմանալի կը մնան յետազայիցս:

Ազգային պատմչաց թուոյն մէջ տեղ մը յիշատակուած
կը գտնենք նաև զՇիրակացին, հետեւեալ խօսքերով նշա-
նակելով նաև գրուածքին նիւթը. «Սկիզբն արարեալ
յԱդամայ համառօտ գաւազանաւ՝ իջանէ մինչև 'ի ժա-
մանակս Անաստասայ կաթողիկոսի»: Թերեւս կամ վերը
յիշուած ժամանագրական երկասիրութիւնն, և կամ կայ-
սերաց պատմութիւնն կոչուած ընտիր գրուածք մը ուզե-
նան ակնարկել, որուն հատուածք հասած են մինչև առ-
մեզ՝ հետագայ խորագրով. կայսերք Հռոմվնոց թէ որչափ
ամբ կաշան համարիտք, և զինչ գործ գործեցին, զոր ո-
մանք Շիրակացւոյ կ'ընծայեն և այլք Ուխտանիսի:

ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՂ

Վրթանէս Քերթոյ: — Ընդդէմ Պատկերաւարտաց ձառ: —
Զանազան նամակներ Վրթանայ անոռար: — Գրի-
գոր Քերթոյ:

Վեցերորդ դարուն վերջերը կամ 'ի սկիզբն եօթնե-
րորդիս կը յիշատակուի Վրթանէս Քերթոյ, որուն ա-
նուամբն հասած է առ մեզ համառօտ՝ բայց ոճովն ըն-

տիր և նիւթովն հետաքննական գրուած մը Յադագա Պատկերաւարտաց կոչուած : Այս աղանդոյն հետևողք՝ 'ի Բիւզանդիոնէ՝ ուր սկսաւ, և 'ի Հոռոմոց աշխարհէ՝ ուր ճարակեցաւ, մինչև 'ի Հայաստան մուտ և յոմանց նաև ընդունելութիւն գտնելով, իրենց դէմ սրեցին Քռթենաւորն Թէոդորի ու իր պանծալի հռչականուն աշակերտին Իմաստասիրին լեզուն ու գրիչը անոնց դէմ, « որք չարեաց 'ի չարիս վերացեալ ելին, կ'ըսէ Օձնեցին, 'ի պատկերամարտութենէ 'ի խաչամարտութիւն և 'ի քրիստոսատեցութիւն » . և Վրթանէս Քերթող ալ այս գրուածքին մէջ կը վկայէ թէ « մթաւորական ուսմանց խոհալք, որք չըլին յաղմամուղ խաւար ընդվայրայածք չաղեալք՝ ուսանին զանհեթեթս, պատրեն զսիրտս անմեղացն, և մուծանեն հերձուածս յեկեղեցի » . ու հին և նոր կտակարանաց խօսքերով ու պատմական վկայութեամբ անոնց մոլորութիւնները ըմբերանելէն ետքը, յոյն եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն ալ մէջ կը բերէ յոսկերբեանէ, 'ի Սեւերիանոսէ, յեկեղեցական պատմութենէ Նւսերեայ . ապա նաև Գրիգորի Լուսաւորչի խօսքերը և Հայոց եկեղեցւոյն սովորութիւնն՝ անդստին յընդունելութենէ հաւատոց սրբութեան, թէ ինչպէս « յեկեղեցիս քրիստոնէից և յարկս վկայից Աստուծոյ տեսանեմք նկարեալ զսուրբ Գրիգոր, և աստուածահաճոյ չարչարանք իւր և սուրբ առաքինութիւնք, և զՍտեփանոս նախավկայ 'ի մէջ քարկոծչացն, զերանելի և զփառաւոր կոյսն սուրբ զԳայիանէ և զՀռոփսիմէ հանդերձ ամենայն ընկերօքն և յաղթող նահատակօք » : Եւ որովհետև հակառակողք կ'ըսէին թէ չկար առ հինսն մեր այդ սովորութիւն, և թէ Պապ Թագաւոր 'ի Յունաց աշխարհէ եմոյծ զայն 'ի Հայաստան, կը պատասխանէ . « Այդ ամենեցուն յայտնի է թէ սուտ խօսիք : Քանզի 'ի Հայք պատկեր ոք չգիտէր առնել մինչև ցայժմ, բայց 'ի Հոռովմոց բերէին . և մեր ուսմունքն անտի էին, և եթէ նոքա չէին կորուսեալ, և քան զՊապ յառաջ այլ Թագաւորք

էին, և պատկերս և նկարս առնէին յեկեղեցիս յանուն Քրիստոսի. և դարձեալ զկնի Պապայ և այլ թաղաւորք եղեն 'ի Հայս, և հայրապետք՝ որպէս երանելի սուրբն Սահակ և Մեսրոպ և Եզնիկ և Արձան և Կորիւն և ընկերք նոցա. որ և 'ի ձեռն իսկ նոցա Հայոց դպրութիւն շնորհեցաւ 'ի տեառնէ Աստուծոյ. և ոչ ոք 'ի նոցանէ վասն պատկերաց և նկարուց եկեղեցւոյ բանս ինչ ոք արար. բայց միայն պիղծն մոլին Թադէոս և Եսայի և ընկերք նոցուն » :

Վրթանայ Քերթողի անուամբ, որ սրբոյն Գրիգորի տեղապահ ալ կոչուած է, այլ և այլ նամակներ կան թէ առ Ուխտանէս պատմելի, և թէ թղթոց հաւաքմանց մէջ՝ առ զանազանս, հաւատոց վերաբերեալ նիւթերու վրայ. և մանաւանդ իր դարուն երեցած իսկական կամ ենթադրեալ հերձուածոց կամ մոլորութեանց դէմ: Ասոնց մէջ է Շրջագայական կոչուած թուղթ մը ուղղեալ « Սըրբասիրաց ուղղափառաց և ճմարտից և վանաց երիցանց և գեղջ քահանայից, ազատաց և շինականաց, ծերոց և տղայոց համօրէն ամենայն ժողովրդականաց հայալեզու աշխարհացդ որ էք ընդ իշխանութեամբ եկեղեցւոյն Ցուրտաւայ, 'ի Վրթանիսայ և յայլ պաշտօնէից սրբոյ եկեղեցւոյս » : Այս թղթին պատասխանը կ'ընդունի Վըրթանէս, յորում գոհութեամբ կը վկայեն թէ « Տեսաք զթուղթ ուղղափառ հաւատոյ ձերոյ և լուաք զողջոյն ձեր... և որպէս երկիր ծարաւի 'ի բազում երաշտութենէ պապեալ, ընդունելով անձրև շայեկան... յիշեցուցանելով սուրբ և զուգիղ հաւատն զոր մեծին սրբոյն Գրիգորի սերմանեալ էր յայս 'ի կաւկասային կողմանս » : Ցուրտաւայ եպիսկոպոսն Մովսէս կը գրէ թուղթ մը առ Վրթանէս, և կ'ընդունի իրմէն պատասխան. « Զգիր ողջունի սրբութեան քո ընկալեալ, կ'ըսէ, զԱստուծոյ գո-

հացաք. և ուրախ եղեաք որ տէրդ պահպանութեամբ ա մենասուրբ Երրորդութեանն ողջ է » :

Թուղթ մ'ալ կը գրէ առ Պետրոս եպիսկոպոս, զոր 'ի սկիզբն նամակին կը կոչէ « Փառաւորելոյ տեառն Պետրոսի, աստուածաշնորհ պարգեւօք պայծառացելոյ, 'ի Վրթանիսայ և 'ի միաբանական սրբոյ եկեղեցւոյ պաշտօնէից՝ տերամբ ողջոյն » : Նամակ մ'ալ առ Կիւրիոն Վրաց կաթուղիկոս, միւս մ'ալ 'ի պատասխանի երրորդ թղթոյն զոր ուղղեր էր առ Մովսէս եպիսկոպոս : Այսչափ փոփոխակի գրուած և ընդունուած գրութեանց և Մովսէս կաթուղիկոսի մահուանն առթիւ գումարի ժողովն Դըւնայ, ուր հաւատոց ուղղութեան համար կանոններ կ'առաջարկուին և կը սահմանուին, և զորս իրենց ձեռնագրով կը վաւերացընեն Թէոդորոս Մարդպետական, Յովհաննէս Արծրունեաց, Քրիստափոր Սիւնեաց, Մանասէ Բասենոյ, Արրահամ Ռշտունեաց, Յովհաննէս Ամատունեաց, Գրիգոր Անձեւացեաց, Սիոն Գողթան, Ահարոն Մեհնունեաց, Ներսէս Բաթունեաց, Յոհանիկ, Թադէոս եպիսկոպոսունք. « եպիսկոպոսք յիսուն, ինչպէս կ'ըսէ, հարք և քահանայք երեքհարիւր և վեց, կամօք և այլոց. հաստատել սահմանս կանոնականս » :

Վրթանայ Քերթողի անունը կրող թուղթ մ'ալ կայ 'ի գրչագիրս առ Աղուանս, իրենցմէ առ Հայս գրեալ նամակին պատասխան, 'ի դիմաց Արրահամու կաթուղիկոսի, և եպիսկոպոսացն Թէոդորոսի Մարդպետական, Դաւթի Սիւնեաց, Ստեփանոսի Բագրեւանդայ, Մովսիսի Խորխոռունեաց, Քրիստափորի Ապահունեաց, Մատթէոսի Ամատունեաց, և « յայլ եպիսկոպոսաց և յուխտէ սրբոյ եկեղեցւոյ, և յազատ մարդկանէ և 'ի ժողովրդականաց » :

★ ★

Այս ատեններս կը յիշատակուի նաև Գրիգոր Քերթող, որուն մէկ նամակն հասած է առ մեզ ուղղեալ առ

Արրա՛համ կաթուղիկոս՝ և նոյն նպատակ ունենալով՝ հաւատոց համար յուզուած խնդիրներ։ Այն վախճանաւ գրուած են նաև այլ և այլ նամակներ « 'ի Սմբատայ Գուրկան (կամ Վրկան) մարգպանէ և տերանց զինուորէ, և 'ի Գիգայ Գաշտկարանէ, և 'ի Վարդապետէ Հայոց Շաղսաղարէ և յայլ ազատորերոյ » առ Կիւրիոն Վրաց կաթուղիկոս և Ատրնեբսեհ իշխան և առ Մովսէս եպիսկոպոս, և անոնց պատասխաններն։ Եղած խնդրոց, վիճմանց և հակառակութեանց լուծումը տալու համար՝ Արա՛համ կաթուղիկոս գրած է Շրջագայական թուղթ մը, և որ նախընթացից հետ հասած է մինչև առ մեզ։

ԹԵՈԴՈՐՈՍ ՔՌԹԵՆԱԽՈՐ

Քաթենաւորի վարքը։ — Ճառ ընդդէմ Մայրագոմեցոյն։ —
Ուրիշ ձառեր։ — Գրութեան ոճը։

Իսրայէլ կաթուղիկոսին ժամանակ ծաղկիլ սկսաւ Թէոդորոս անուամբ խարազնագգեաց և սրբակրօն ճգնաւոր մը՝ Քռթենաւոր կոչուած, թէ՛ հայկական և հելլենական գիտութեամբքը և թէ աստուածային ուսմամբը նշանաւոր, իմաստութեամբն և առաքինութեամբ անուանի։

Արագած լեռան ստորոտը կառուցուած Սուրբ Աստուածածին վանքին վանահայր եղաւ, և հոն շատերը աշակերտեցան իրեն. որոնք ետքը թէ՛ իրենց վարդապետին և թէ ազգային գրականութեան պարծանք եղան։

Իր աշակերտաց մէջ յանուանէ նշանաւոր եղան՝ Սահակ և Յովհաննէս Իմաստասէր՝ որք յետոյ կաթուղիկոս եղան. այս ետքինս մեծապէս կը դրուատէ իւր վարդա-

պետը, և իբրև յԱստուծոյ իրեն եղած մասնաւոր շնորհք կը համարի՝ այնպիսի մարդու մը աշակերտիլը: Ոմանք կ'աւանդեն թէ այս Թէոդորոսս ըլլայ՝ Կոմիտաս կաթուղիկոսին եղբորորդին և Եզրի քնուորդին, որ Սիւնեաց հռչակաւոր վարդապետանոցը գնաց սովորելու, և Մաթուսաղայի աշակերտեցաւ՝ ինչպէս վերն յիշեցինք:

★
★ ★

Թէոդորոսի ժամանակներն սկսան զօրանալ Մայրագոմեցւոյն աշակերտեալքը, և իրենց մոլորական ու փնասակար վարդապետութիւնքը սերմանել. և ստիպեցին զՔոթենաւոր՝ որ իր հանճարովն և աստուածապաշտ եռանդով անոնց դէմ դնէ: Այս վախճանաւ յօրինած է ընդդէմ Մայրագոմեցւոյն ճառը, որով անոր հետևողացը՝ սուրբ հաւատոց որչափ փնասակար ըլլալնին կը ցուցնէ, և թէ վաբերնին՝ իրենց արտաքին խոշոր ձևոյն և ճշմունթեանը դէմ է բոլորովին: Հակառակորդաց այլ և այլ առարկութիւնները մէջ բերելով՝ կը հերքէ զանոնք, և Բանին Աստուծոյ մարդեղութեան հրաշալի խորհուրդը զօրաւոր փաստերով կ'ապացուցանէ. և զնոյն կը հաստատէ նաև Յունաց բազմաթիւ աստուածաբան հայրապետաց վկայութեամբը, ինչպէս Բարսղի, Գրիգորի աստուածաբանի, Ոսկեբերանի, Եպիփանու Կիպրացւոյ, և այլն: Վերջը առ մոլորեալսն կը դարձնէ խօսքը, յորդորելով զիրենք որ դառնան 'ի ճանապարհս ուղղութեան:

Այս ճառով՝ Քոթենաւորը հանճարի տէր, և ճարտար-խօսութեան ձիրքն ունեցող կ'երևնայ. հմուտ սուրբ գրոց և հարց, և արտաքին իմաստասիրութեանց ալ լիուղի տեղեակ. հայկական լեզուի հմտութեամբն ալ ոչ աննշան, իրեն յատուկ ոճովն և բացատրութեամբ, մանաւանդ եթէ յունաբանութիւնք յաճախ չըլլային, և իմաստից և բառից խրթնութիւնք և բարդութիւնք, որոնցմով ոճոյ

պարզութիւն և զրուցուածքի յստակութիւն փնտռողաց համար կը պակսեցընէ իր գրուածոց յարգը: Այս թերութիւնքն առաւելապէս կ'երևնան հետագայ երկասիրութեանց մէջ:

Ներքողեան 'ի սուրբ Խաչն աստուածընկալ. — Ընտիր և գեղեցիկ իմաստներով, և հետևողութեամբ Դաւիթ Անյաղթի համանուն գրուածքին:

Գովեստ 'ի սուրբ Աստուածածինն և 'ի կոյսն Մարիամ. — Խաչի ճառին զուրցուածքէն շատ աւելի խըրթին լեզու մը կը բանեցընէ Թեոդորոս այս գովասանութեան մէջ. անոր համար բանասէրներէն ոմանք կը տարակուսին հարազատութեանը վրայ. այլ կամ նոյն առնուն ունեցող ուրիշ վարդապետի մը կու տան, և կամ Թադէոս անունով մէկու մը, որուն ուրիշ քանի մը ներքողական գրուածները ձեռուընիս հասած են, նոյն դժուարիմանալի լեզուով և խրթին կամ աւելորդ բառերով:

Հարկ է կրկին յիշեցընել թէ Քռթենաւոր՝ որչափ ալ պարծանք սեպուի մեր հայկական դպրութեանց իբրև սկզբնագիր հեղինակ մը, հետևողութիւնը զգուշալի է համբակաց, որովհետև այսպիսի երկասիրութիւնք կրնան ախորժակը կրթելու տեղ՝ վնասակար ըլլալ, և միանգամայն լեզուններնուս վայելչութիւնը խանգարել, որուն գեղեցկութիւնը և հոգին՝ իր պարզութեանը մէջ է:

Քռթենաւորի ճառերը տպագրուած են 'ի Վենետիկ 1833ին, Նախնեաց մատենադրութեան դասակարգութեանը մէջ:

ՄՈՎՍԷՍ ՍԻՒՆԵՑԻ

Մովսես ֆերթոդ: — Իր անձին և գրռածոց վրայ կար-
ծիք: — Քերականական երկասիրոչքիւնք:

Այս դարուս մէջ ծաղկեցաւ Սիւնեաց եպիսկոպոս մը՝ Մովսէս անունով, որ յունական դպրութեանց, և մանաւանդ հայկական հռետորութեան տեղեակ ըլլալուն համար՝ ֆերթոդ և ֆերթոդահայր կոչուեցաւ: Ձեռագրաց մէջ շատ քերականական և ճարտասանական գրուածներ կան՝ որ ասոր կ'ընծայուին: Ոմանք Խորենացւոյն անուամբը ծանօթ՝ Պիտոյից գիրքը՝ ասոր ուղեցին սեպել. բայց այս կարծիքս ընդհանրապէս անհաւանական կ'երևայ. մանաւանդ թէ այլք՝ ինչուան Քերականի մեկնութեանց մէջ գտնուած երկասիրութիւնները Խորենացւոյն կ'ուղեն ընծայել. որովհետեւ ազգերնուս մէջ տիրապէս Մովսէս Քերթոդ միայն Խորենացին կոչուած է. անշուշտ այս պատճառաւ է որ Կիրակոս՝ Խորենացւոյն կ'ընծայէ զանոնք: Ուղարկեան՝ որ Սիւնեաց ամէն փառացը հանդիսացընող է և պատեհ չփախցընէր զանոնք գովելու, այս Մովսէսը՝ որ Սիւնեաց իննևտասներորդ եպիսկոպոսն է և Ստեփանոսի Սիւնեցւոյն ուսուցիչ՝ Քերթոդ անուամբ յիշած չէ:

Այս խնդրոյս վրայ՝ պէտք եղածը զրուցել ենք Խորենացւոյն վրայ խօսած ատեննիս:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

Գրիգոր Արշարունի: — Ընթերցուածոց մեկնութիւն: —
Որուն խնդրանօք այս երկասիրութեան ճեշք զարնե-
լը: — Հայերէն լեզուն և ոճը:

Վահան Կամսարականին ժամանակ անուանի եղաւ Գրիգոր կամ Գրիգորիս անունով մէկը, որ 684ին Սահակ կաթողիկոսէն Արշարունեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: Ետքը նոյն Վահանայ Կամսարականի խնդրանօքը՝ Ընթերցուածոց գեղեցիկ մեկնութիւն մը շարագրեց, երեսունևչորս կամ երեսունևհինգ գլխոց մէջ ամփոփուած, ընտիր լեզուով և իմաստներով: Հմտաբար և վայելուչ ծանրութեամբ կը խօսի թէ՛ ազգային և թէ՛ Յունաց տօներուն վրայ, և հարկ սեպելով ազգայիններն արդարացընել այնպիսի փոփոխութեանց համար՝ որ չեն մասն հաւատոյ, կը պաշտպանէ իրենները, առանց վար զարնելու կամ նախատելու զուրիշները:

Շարագրութիւնը հայկաբան և ընտիր, և հետևողութեան յարմար, մանաւանդ վարդապետական ոճոյ մէջ. յորում մերթ Մամբրէի և Եղիշէի կերպը փոխ կ'առնու, և մերթ Շնորհալոյն համբոյր և քաղցր լեզուին նախագաղափարը կու տայ: Սամուէլ Կամրջաձորեցի կ'աւանդէ թէ Յովհան Իմաստասիրին խնդրանօքը շարագրած ըլլայ այս գիրքը. Ասողիկ ալ՝ Ներսէհ Կամսարականին հրամանաւ: Յառաջաբանին մէջ՝ որ գեղեցիկ օրինակ է ընծայականի՝ մեծապէս կը դրուատէ Արշարունին զՎահան պատրիկ Կամսարական, թէ հասակաւ և թէ իմաստու-

Թեամբ ծերունի կոչելով զինքը, և իբրև թագաւոր մը՝ պարգևեալ յԱստուծոյ ազգերնուս. անոր համար չկրցայ, կ'ըսէ, քու հրամանիդ դէմ կենալ. և որչափ որ մտացս աղքատութիւնը ներեց՝ քու փութով յինէն պահանջած խնդիրքդ՝ յամբ քեզի ընծայեցի:

Ասողիկ՝ ներսեհ Կամսարականին վրայ խօսած ատեն, « Ի սորա աւուրս, կ'ըսէ, պայծառանայր Գրիգորիս Արշարունեաց քորեպիսկոպոս՝ փիլիսոփայական արուեստիւ », և կ'աւանդէ թէ Յովհաննու Օձնեցւոյն 'ի Մանազկերտ գումարած ժողովքին վարդապետաց մէջ գլուխունեցաւ նաև « Գրիգորիս փիլիսոփայ՝ քորեպիսկոպոս Արշարունեաց »:

ՓԻԼՈՆ ՏԻՐԱԿԱՑԻ

Տիրակացոյն ժամանակը: — Յօրինած Եկեղեցական պատմութիւնը: — Սոկրատ Սկոլաստիկոս: — Փիլոնի գրութեան ոճը և իր պատմութեան շարունակութիւնը:

Անաստաս կաթողիկոսին ժամանակ ծաղկեցաւ Փիլոն Տիրակացի կամ Շիրակացի¹, որ ներսեհ Կամսարականին խնդրանքը՝ Սոկրատ Սկոլաստիկոս նոյն եկեղեցական պատմաբանին գրուածքը թարգմանեց 'ի հայ: Եթէ զիրք բաժնուած է այս երկասիրութիւնը. և Եւսեբիոսի համանուն գրոց շարայարութիւնը կրնայ սեպուիլ. Կոստանդիանոսի մահուընէն ինչուան փոքուն Թէոդոսի կայսերութիւնը հասցընելով, որուն ժամանակակից էր Սոկրատ:

1. Յոմանց նաև Թրակացի կոչուած:

Փիլոն այս աշխատասիրութեան մէջ որչափ ալ ջանացած է ընտիր լեզու և մատենագրական ոճ գործածել, հաւատարմութեան կողմանէ չէ կրցած անպարսաւ մնալ, այլ հեղինակէն դուրս, և իրեն բերնովը՝ այլ և այլ պատմութիւններ մէջ բերած է թէ՛ ՚ի հայ գրոց, և թէ մանաւանդ յասորի պատմութեանց. Փլաբիանոսի, Եւտիքէսի ու Եփեսոսի երկրորդ ժողովոյն վրայ խօսք ընելով՝ յորում ժամանակի արդէն մեռած էր Սոկրատ: Կրնայ ըլլալ որ այս բանս գրչագրաց աղաւաղութենէն ալ առաջ եկած ըլլայ, և այն ատեն թարգմանիչը կ'արդարանայ: — Իբրեւ ինքնագիր երկասիրութիւն, և ոչ ՚ի կարգս թարգմանութեանց սեպելնուս, և յիշատակն ընելնուս պատճառն այս է:

ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

Զորափորեցի Սահակ կաթողիկոս: — Աս Մոհմատ Հագարացի իշխան գրած թռչոյր: — Իրեն ընծայոռած երկասիրոչիւնք:

Քռթենաւորին աշակերտ էր Սահակ Զորափորեցի, որ 677ին կաթողիկոսութեան աթոռը նստաւ. և իր խոհականութեամբն և իմաստութեամբը ամենուն յարգի և պատկառելի եղաւ:

Յովհան կաթողիկոս կ'աւանդէ թէ երբ ՚ի Դամասկոս գերի էր այս սուրբ հայրապետը, Սմբատ իշխանն մասնաւոր աղաչանաց թուղթ գրեց անոր, խնդրելով որ երթայ Հագարացոց Մոհմատ ոստիկանին սիրտն իջեցնէ, որ բազմաթիւ զօրքով Հայոց վրայ պատերազմի կ'երթար,

Յանձն առաւ Սահակ . բայց երբոր Խառան հասաւ , հիւանդանալով՝ իմացաւ թէ ալ իրեն համար բժշկութեան յոյս չկայ , ու Արաբացւոց լեզուով աղաչանաց գիր մը գրեց առ նոյն ինքն Մոհմատ , և իրեն մարդկանցն ալ պատուիրեց՝ որ երբ մեռնի՝ նոյն թուղթը իր ձեռքին մէջ դնեն , և երբոր ոստիկանը գայ՝ տան որ կարդայ : Յոյս ունէր թէ մեռելի մը ձեռքէն աղաչանաց գիր ընդունելովը՝ սիրտը շարժի , ու միտքը դրածէն ետ կենայ : Մոհմատ երբոր լսեց թէ կաթողիկոսն իրեն գալու ատենը մեռեր է , արգիլեց որ չթաղեն . ու ինքն 'ի Խառան երթալով՝ երբ մտաւ այն սենեակը՝ յորում երանելոյն մարմինը դրուած էր , իբրեւ կենդանւոյ ողջոյն տուաւ իրեն . անիկայ ալ՝ ինչպէս կ'աւանդեն պատմիչք , բարեւն ընդունելով՝ ձեռքն երկընցուց որ թուղթը մատուցանէ : Զարմացաւ ոստիկանը , ու կարդալով անոր աղաչանքը , կատարեց խնդիրքը : Այս թղթին հարազատ թարգմանութիւնը պահած է Վեռնդ երէց՝ իր Պատմութեան գրուցը մէջ :

Շարականաց հին գրչագիրք՝ ընդհանրապէս իրեն կ'ընծայեն նաւակատեաց և սուրբ Խաչի շարականներն , որոնք գերազանց բանաստեղծութիւններ են : Նոյնպէս իրեն կ'ընծայուի Արմաւենեաց կամ Ողոգոմեան (Ծաղկազարդի) տօնախմբութեան վրայ ճառ մը , ընտիր ոճով և շարագրութեամբ , տպագրած 'ի Վենետիկ 1834ին ¹ :

1 . Գրչագրաց մէջ՝ մերթ պարզապէս կը յիշատակուի . « Առացուած Իսահակայ յաւուր արմաւենեաց , որ է ողոգոմեան » :

Դ Ա Ր Ը

ՅՈՎՀԱՆ Ի ՄԱՍՏԱՍԷՐ

Իմաստասիրին մանկութիւնը: — Քսթենաշորի աշակերտիւր: — Կաթոշիկոսական արձոր բարձրանալը: — Ատենաքանութիւն: — Ճառ ընդդէմ Երեւոթականաց: — Ընդդէմ Պաշտիկեանց ձառը: — Գործածած լեզուի ընտրութիւնը և ոճ: — Ուրիշ երկասիրութիւնք: — Եկեղեցական կանոնադրութիւնք: — Երկրայական գրոշածներ: — Իր ձառից բնագրին տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք:

Տաշրաց գաւառին Օձին կամ Օձուն գեղջէն էր Յովհան, և մանկութեան հասակէն աշակերտած Թէոդորոսի Քոթենաւորի, որ անոր մատաղ և թարմ մտացը վրայ՝ ապագայ հանճարոյն կնիքը և մեծութեան նշանակը դրոշմուած տեսնելով, ամէն ջանքն ըրաւ որ ընտիր դաստիարակութեամբ արգասաւոր ընէ այն միտքը՝ որ սարիքը առնելէն ետքը կրցաւ իբրեւ զնոր ոմն Սողոմոն պարծենալով զրուցել. « Մանուկ էի մտավարժ՝ և ոգւոյ բարւոյ դիպեցայ »¹: Այնչափ մեծ էր Քոթենաւորին խնամքը

1. « Սուրբ Կայրապետն Յովհաննէս էր 'ի գաւառէն Տաշրայ՝ որ արդէ կոչի Լաւո՛ւ, 'ի գիւղաքաղաքէն Աւձնոյ, յազատ տանէ, քաջաբոյս,

իր աշակերտին վրայ, որ ինքն Իմաստասէրն կը զրուցէ. « Ոչ զառ յինքենէն ևեթ բաւականանայր շտեմարանել յիմումս ոգւոյ զբարին, այլ և 'ի յուլից զպայծառագոյնսն ծաղկաքաղ առնելով զշնորհաց, լիացուցանել զազահութեանն իւրոյ ինև ջանայր զուսումնասիրութիւն » : Ժամանակը՝ Յովհաննու մտացը վրայ իր զօրաւոր ազդեցութիւնն ընելով, անոր հանճարոյն և իմաստութեանը վրայ սքանչացող ազգայինքն՝ սրբոյն Գրիգորի աթոռոյն ժառանգ ըրին զինքը, կաթողիկոսական պատուով մեծարելով :

Մեր նախնեաց մէջ՝ իր վրայ զարմացողաց մէկը, այսպէս կը դրուատէ զինքն... « Մեզ բաւական համարելի է զսակաւսն ի բազմաց, զոր ունին գիրք յիշատակարանաց, և զլուրն դիպողական յաւանդութեանց, և անտի կազմեցաք բարեբաղդ առաքաստի մեծին Յովհաննու հիւսակ պսակի. որպէս ասէ քաջն Պինդորոս իբրև զփունջ մի վարդի ընկենելով զայն ի գոգս կաթողիկէ եկեկեցւոյ. ի փառս անմահ փեսային Աստուծոյ մերոյ Յիսուսի : Արդ հայրն մեր աստուածապարզև և հայրապետն փառազգեաց Յովհաննէս էր, որպէս գիրք պատմազրաց ցուցանեն, աշխարհաւ երկոտասաներորդ ի Գուգարաց, գաւառաւ չորրորդ ի Տաշրոյ, բնակութեամբ ի նշանաւոր գիւղաքաղաքէն Ուձնայ 'ի յարենէ ծննդեան յազատ տանէ : Քաջաբոյս գոլով մանուկ և ուշիմ 'ի վարժս կըրթութեան, հռետորական ուսման և փիլիսոփայական արհես-

վայելագեղ, և գեղեցկատես. ուշիմ և հանճարեղ 'ի վարս ճգնողական և յիմաստ կրթութեան, հռետորական ուսման և փիլիսոփայական արուեստից : Զախս տղայական մանգութեանն առ հանճարեղս անցուցանէր : Վասն որոյ առեալ զիմաստասիրականն անուն... Երթայր այնուհետև եռանդնաշարժ սիրով, ազդամաք հոգւոյն սրբոյ առ մեծ ճգնաւորն և անուանի վարդապետն Թէոդորոս՝ Քութենաւոր կուչեցեալ, և յանձն առնոյր զխոշոր և զնորք վարս նորա յաւելուածովք. որով և զխորզն դարկնաձև զգենոյր ծածկաբար մինչև ցկատարումն կենաց իւրոց » : Ի Յայտարարութեան :

տից պարապեալ. զտիս տղայութեան անցուցանէր առ հանճարեղս, քանզի գոյր յայնժամ այսպիսի ուսման դըպրոցք յաշխարհիս Հայոց և Յունաց և Ասորոց ճարտարաց. յաղագս որոյ առեալ և զիմաստասիրական անունն կոչմամբ և արդեամբ զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ: Երթայր այնուհետև եռանդնոտ բնութեամբն... առ մեծ ճգնաւորն և անուանի վարդապետն Թէոդորոս, Քութենաւորն կոչեցեալ... զորոյ սիրեցեալ զվարս սուրբս, խոշորս և պարկեշտս, յանձն առնոյր յաւելուածով... ուսանէր ի նմանէ ըստ հաճոյ կարգին զամենայն գիրս աստուածաշունչս հին և նոր մատենից, որովք ընդարձակեալ սրտիւ անէր խստամբեր վարուք և հանճարով գրոց, փառաւորեալ յԱստուծոյ և ի մարդկանէ... Զոր տեսեալ հայրն նորա ըստ հոգւոյ՝ տայր նմա կոչել զնա յաստիճան շնորհաբաշխութեան. 'ի կատարման մարմնաւորական և հոգեւորական հասակին և մօրուաց՝ ի կարգ սարկաւազութեան և 'ի պատիւ քահանայութեան, որովք և աղբիւրանայր յորդառատ իմաստութեամբ, և թարգմանութեամբ և մեկնութեամբ գրոց զարդարէր զեկեղեցի, և ժիր և մաքուր քահանայագործութեամբ հաշտեցուցանէր զԱստուած ընդ կենդանիս և ընդ մեռեալս: Քանզի թէպէտև թագաւոր ոչ գոյր աշխարհիս Հայոց յայնմ ժամանակի, այլ ընդ ծառայութեամբ Տաճկաց էին, որ կոչին Ամիր Մեւնիք, սակայն 'ի գթութիւնս եղ Տէրն զազգս առաջի նոցա աղօթիւք սրբասիրին Յովհաննու, և որք ընդ նմա զկամս Աստուծոյ կատարէին ուղղափառ հաւատով և խաչաչարչար ճգնութեամբ առ լերամբն որ Սոթից կոչի, Գէորգ վարդապետն սքանչելագործ և Մաթէոս խոտանարակն, և իւր իսկ վարդապետն և այլ բազում խստակրօնք և երկնաթռիչք»:

*
* *

Կաթուղիկոսական պաշտօնն 'ի գործ դնել սկսաւ Յովհաննէս՝ ժողովրդեան մէջ մտած անկարգութեանց դար-

մանը մատուցանելով: Այս վախճանաւ ժողով մը գու-
մարեց 'ի Դուին, իր հայրապետութեանը երկրորդ
տարին. ու ժողովոյն առջի գումարումը՝ սուրբ հայրա-
պետաց գովելի սովորութեան համեմատ՝ ատենախօսու-
թեամբ մը սկսաւ, իմացնելով թէ ինչո՞ւ գումարեց զի-
րենք 'ի ժողով, և թէ անհրաժեշտ էր այն գումարումը:

Գեղեցիկ և ընտիր ոճոյ ամէն յատկութիւններն ունի
այս Ատենախօսութիւնը. խօսքի վսեմ ծանրութիւն մը,
իմաստից առաստութիւն և ընտրութիւն, աստուածաշուք
զրոյց, սրբոց հարց և հին առասպելաց հմտութիւն, և
ամէն բանէ աւելի բարւոյ նախանձ մը: Կը յիշեցնէ
հին եկեղեցւոյ բարեգարդութիւնքը, և թէ ինչպէս ժա-
մանակը՝ իր ապականիչ և խանգարող ձեռքը՝ նաև այն
սրբազան և աստուածային շէնքին վրայ ձգած է՝ ապա-
կանել զայն մերթ հերձուածոց երևմամբ, մերթ տգի-
տութեամբ, մերթ անհոգութեամբ: Մարդկային հասա-
կին կը նմանցընէ՝ եկեղեցւոյ վիճակը. թէ ինչպէս ան-
մեղ է մանկութիւնը, անգէտ չարի, անհմուտ մեղաց. և
թէ ատեն անցնելով՝ նոյն անմեղութիւնը չարութեան
կերպարանք կ'առնու: Իր անձին օրինակովը՝ այս բանս
հաւատարմացընել կ'ուզէ Օձնեցին. առանց պարծենալ
ուզելու՝ կը յիշեցնէ իր այն մատաղ հասակին մէջ տուած
յոյսերը՝ թէ՛ զինքը տեսնողաց և թէ իր վարդապետին
թէոդորի. և խորունկ սրտէ առաջ եկած հառաչանքով
մը՝ Յովբայ խօսքերը կը կրկնէ: « Ո՛վ առնէր զիս ըստ
աւուրցն առաջնոց »: Ասկէց առիթ կ'առնու հայաստա-
նեայց եկեղեցւոյն մէջ սպրդած անկարգութիւններն յի-
շեցընել, և թէ ինչ կերպով և կանոններով դէմ դնելու
է անոնց. որպէս զի չըլլայ թէ հաւատացեալ ժողովրդոց
մէջ ճարակելով՝ թէ՛ հաւատոց, և թէ նոյն հաւատքը դա-
ւանողաց բարօրութեանը փնասակար ըլլայ:

Ոճոյ կողմանէ ընտիր հայկաբանութիւն՝ միանգամայն
և քիչ մը հեղինարանութիւն կ'երևնայ այս ճառին մէջ:
Անանկ լեզու մը գործածել ուզած է Իմաստասէր՝ որ նիւ-

թոյն ծանրութեանը և մեծվայելչութեան արժանաւոր ըլլայ :

Ճառ ընդդէմ Երեւոյթականաց. — Հեղինակին գըլխաւոր դիտումն եղած է այս ճառովս ցուցնել՝ Քրիստոսի երկու բնութեանց վարդապետութիւնը, Եւտիքական աղանդաւորաց դէմ, թէ ինչպէս 'ի մի անձն Քրիստոսի անշփոթ միացեալ են մարդկային և աստուածային բնութիւնք, և թէ սխալ է գրուցելն մի բնութիւն 'ի Քրիստոս՝ շփոթելով զերկուս բնութիւնս 'ի մի անձն նորա : Այս աստուածաբանական խորունկ և դժուարին խընդիրը՝ իր մտքին և հանճարոյն արժանաւոր պարզութեամբ կ'ապացուցանէ երանելի վարդապետս, հին յոյն հարց լեզու և հմտութիւն գործածելով ¹ :

Երեւութական կ'ըսուէին այն հերետիկոսները՝ որ Քրիստոսի տնօրէնութիւնը ոչ իրական ճշմարտութիւն՝ այլ առաջօք կը համարէին. և ասոնց մոլորամիտ վարդապետութիւնքն ինչուան 'ի Հայաստան ալ տարածուելով, Յովհաննու Մայրապոմեցւոյն աշակերտներէն ոմանք հետեւող երեցեր էին անոնց, և իրենց դէմ գրգռած՝ Քրոթենաւորին զօրաւոր և յաղթահարող գրիչը : Բայց երբ իր մահուընէն ետքը՝ Մայրապոմեցւոյն աշակերտը Սար-

1. Որովհետեւ մեր հին պատմագիրներէն ոմանք կը շփոթեն իրաբու հետ զՅովհան Մանազկերտցի և զՅովհան Օձնեցի կամ զԻմաստասէր, առջինին մոլորութիւնքը երկրորդիս ընծայելով, և երկրորդիս հմտութիւնն ու գրուածները առջինին սեպելով, Չամչեան Հ. Միքայել վարդապետը՝ Հայոց պատմութեան մէջ երկար և անժխտելի փաստերով ցուցնելով թէ որչափ կը սխալին թէ նկատմամբ պատմութեան և ժամանակագրութեան և թէ նկատմամբ ոճոյ և գրութեան, որոնք իրարու հետ այս երկու անձինքը կը շփոթեն, գուշակօրէն զբողցեց որ եթէ Յովհան Իմաստասիրին Երեւութականաց դէմ չառը գտնուի, ուղղափառական և ողջամիտ պիտի ըլլայ այն երկասիրութիւնը. իր խօսքին հաւատարիմ ապացուցութիւն սեպելով՝ Գրի-

գիս, զոր Իմաստասէրն՝ իսանգարիչ տանս Հայոց կը կռ-
չէ, սկսաւ նորէն գլուխ վերցընել, և կրկին կենդանու-
թիւն տալ այն մահառիթ վարդապետութեանց, Քրիս-
տոսի ուղղափառ հաւատոց գէնքը ձեռքն առած՝ երեցաւ
Յովհաննէս յասպարիզի. « Վասն նորա (Քրիստոսի) —
իր գերազանց խօսքերը մէջ բերելով, կ'ըսէ, — գիր հա-
նեմք, և յանուն նորա խրախոյս բառնամք. յաղագս նո-
րին ահաւասիկ և ատեամք զատելիս նորա. զկատարե-
լագոյնն զնոսին ատեսցուք զատելութիւն » :

Այսպիսի իրաւացի ատելութեան մը՝ ամէն էական
յատկութիւններն ունի Իմաստասիրին այս ճառը: Նուրբ
և խորունկ գիտութիւն աստուածաբանական ճշմարտու-
թեանց, զօրաւոր և աննկուն ճարտարխօսութիւն՝ հա-
կառակողաց բերանը սանձելու, և ընտիր լեզու մը՝ ո-
րուն նման մեր մէջ քիչ կը գտնենք, և որ ազգակից է
յոյն հկեղեցական մատենագրաց գործածած լեզուին.
Հայախօս Աստուածաբան մը, Բարսեղ կամ Կիւրեղ: Ուս-
տի և իրաւամբք զմայլած էին այս գրուածքիս վրայ մեր
հին հայրապետքն. և Գրիգորիս Վկայասէր՝ իրեն համար
մասնաւոր օրինակ մը գաղափարել տալով, ճառին վեր-
ջը իր ձեռքով ասանկ գրած էր. « Այս է գիրք կտակի
ուղղափառութեան հօր մերոյ սրբոյն Յովհաննու կաթո-
ղիկոսի Հայոց և Իմաստասիրի Օձնեցւոյ: Եւ ես Գրիգո-

գորի Վկայասիրի, Ներսիսի Կլայեցւոյն, Գրիգորի Տղայոյ և Ներ-
սիսի Լամբրոնացւոյ գովութեան խօսքերը, որոնք անկարելի էր որ
այսպիսի նայրապետ մը՝ անանկ լեզուով մը գովէին, եթէ անոր կրօ-
նական համոզումը՝ իրենց համոզմանէն տարբեր ըլլար՝ հաւատոց այս-
պիսի նիւթի մը մէջ:

Այս ճառը գտնուելուն պէս՝ ի դրատան Փարիզու, Աւգերեան Հ.
Մկրտիչ վարդապետը մէկէն ծանօթութեամբք հրատարակեց (1807)
քննգիրն ու լատինական թարգմանութիւնը, թէ Հեղինակին և թէ
անոր պաշտպանին ողջմտութիւնն և արդիւնքը հանդիսացընելով. զոր
և լատին աստուածաբանք՝ թէ իրենց գիտութեամբք և թէ հին Հարց
գործածած լեզուին հմտութեամբք նշանաւորը, լիուրի վկայութեամբ
հաստատեցին:

ըիս նուաաստ՝ նորին հաւատոց որդի և աշակերտ՝ ձայնակից եմ այսմ խոստովանութեան և աւանդման։ և որք այլապէս դաւանեն քան զայսոսիկ և նորաձեւ առնեն՝ (նզովեալ լիցին)» :

Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսն ալ կը զրուցէ. « Խընդրելի է՝ թէ յետ այսորիկ ո՞վ որ 'ի հարցն սրբոց յայսոսիկ դրդուեցաւ. եթէ զՅովհաննէս ասեմք զԻմաստասէրն՝ որ և աթոռակալ սրբոյ աթոռոյս, և նա այսոցիկ հետեւեցաւ շաւղաց ուղղափառութեան. և մերն այլ սուրբ նախնիք զնորայն ընկալան խոստովանութիւն, և ձեռնագրեցին անխախտելի մնալ գիրս, Գրիգոր Վկայասէր և Բարսեղ հետեւող նորին, և միւս Գրիգորիս և Ներսէս՝ մերս հարք. և է յարկեղս դրոց մերոց՝ ընկալեալ 'ի նուցանէ » : Ուրիշ տեղ ալ « Երջանիկ և սուրբ հայրապետ » կը կոչէ զինքը, և անոր խօսքերը՝ « Հոգեշունչ բանք » :

Շնորհալի ալ Թէորիանէ յոյն աստուածաբանին հետ խօսած ատենը՝ այսպէս կը դրուատէ զԻմաստասէրն. Հայոց կաթողիկոս մը կար, կ'ըսէ, Յովհաննէս անունով, որ իր վարքովը և խօսքով սուրբ հարց զուգահաւասար էր. ու արտաքին գիտութեանց և փիլիսոփայութեան ալ ոչ անտեղեակ. իսկ աստուածային վարքովը՝ թէ ոչ քան զամենեսին, այլ քան զբազումս գերազանց » : Կը միաբանի և Յովհաննէս կաթողիկոս. « Հմուտ և տեղեակ գոլով նա, կ'ըսէ, բոլոր քերթողական շարագծաց՝ մասանց բանի և մասնականաց, այլ և վարժից սեռից՝ և որք ընդ գոյացութեամբ են սեռական տեսակարարութիւնք՝ մինչ ցանհատ վայր. և տարբերութեանցն ևս հանգամանաց, և պատահմանց անջատից և անանջատից՝ ոչ անտեղեակ : Դարձեալ և կրթական վարժից թէոնականաց՝ որ զարուեստին ծառոյ պտուղս՝ առողանապէս ներադրէ յարուեստասէրն... Սա ամենայն առաքինի քաջողջութեամբ զինքն տուեալ՝ աշխատասիրաբար կրթական ջանիւ զինքն զինէր յերգս Հոգևորս, պահօք և աղօթիւք և ամենագիշեր տքնութեամբ » : Գրիգոր Մագիս-

տրոս առ կաթուղիկոսն Ասորւոց գրած թղթին մէջ Թոն-
դրակեցի աղանդաւորաց վրայ խօսելու ատեն կը յաւե-
լու, — անշուշտ զՅռնեցի ակնարկելով, — « Երանելի քա-
հանայապետն մեր սուրբն Յովհաննէս, և վարդապետն
Անանիա գրեալ զչարափառութեան նոցա զսարսափելի
հերձուածս » :

*
* *

Ճառ ընդդէմ Պաշտիկեանց. — Առջի երկու ճառերուն
արժանի երկասիրութիւն մըն է նաև ասիկայ: Պաւղի-
կեանք՝ հերետիկոսներ էին, հետևողք Պօղոսի Սամոս-
տացւոյ, և որոց արքանեակ երևեցաւ Մայրագոմեցւոյն
վերոյիշեալ Սարգիս աշակերտը, ու Յուլիանիտաց, Ա-
պողինարեանց, Մարկիոնեանց և Սաբելեանց աղանդները
մէկի վերածելով՝ սկսաւ իր մոլորամիտ վարդապետու-
թեանցը զՀայաստան աշակերտելու ետեւէ ըլլալ: Ասոնց
խաբէութեանցը դէմ սրեց իւր գրիչը Իմաստասէր հայ-
րապետն Յովհան: Կարծես թէ մեզի մերձաւոր ժամա-
նակաւ՝ նորաղանդ հերձելոց մոլորութիւնքն գուշակօրէն
նկատեր էր, որոնք եկեղեցի բարեկարգելու պատրուա-
կաւ՝ իրենց ախտերուն ու կրից համարձակութիւն և ա-
զատութիւն փնտռեցին:

« Ահա գտաւ, — կ'ըսէ Յովհան, Պաւղիկեանց վրայ խօ-
սելով, — որոգայթ իբրև զվարմ հաւորսաց ձգեալ 'ի մէջ
ժողովրդեան ազգի իւրոյ, ըմբռնել զախմարս և զպար-
զամիտս 'ի մարդկանէ, որք չարեաց 'ի չարիս ելին. 'ի
պատկերամարտութենէ 'ի խաչամարտութիւն և 'ի քրիս-
տոսատեցութիւն. և անտուստ յանաստուածութիւն և 'ի
դիւապաշտութիւն »: Ամբարշտութեան այս ծայրը հա-
սած՝ սկսան արհամարհել և անգոսնել Քրիստոսի եկե-
ղեցւոյն հաւատքը, և իրենց թիւր վարդապետութիւնքը՝
սուրբ գրոց նուիրական խօսքերովը կ'ուզէին ապացու-
ցանել: Խաչին ընծայուած պաշտօնը կռապաշտութիւն

կը սեպէին, պատկերաց յարգանքը՝ տւելորդապաշտութիւն, և այլն։ Ասոնց դէմ կը խօսի Իմաստասէրն, ու սուրբ գրոց խօսքերովը զանոնք կ'ըմբերանէ։ Կը ցուցնէ՝ սքանչելի գիտութեամբ նաև հին կրօնական պատմութեանց, թէ որչափ կը զանազանին 'ի միմեանց՝ կուպաշտութիւնն՝ զոր կը մերժեն քրիստոնեայք, և անոնց ընդունած խաչի և պատկերաց պաշտօնն։

Յաղագս կարգաց Եկեղեցւոյ. — Երկու մասն կը բաժնուի այս ճառը. առջինին մէջ համառօտ մեկնաբանութիւն մը կ'ընէ ժամակարգութեան, գիշերային պաշտամանէն մինչև 'ի ճաշատամն. իսկ երկրորդին մէջ կը բացատրէ՝ ճաշատամնէն մինչև ցիններորդ ժամ, կամ ցերեկոյեան ժամակարգութիւնը։ Համառօտութեանը մէջ գեղեցիկ, յատուկ և կատարեալ երկասիրութիւն մըն է։ Անշուշտ այս ճառերուն համար կ'ըսէ Յովհաննէս կաթողիկոս. « Յաւէտ իմն հմտագոյնս գրով դրոշմեալ տայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի զբովանդակ կարգաւորութիւնս պաշտաման ժամուց, գեղեցիկ իմն յօրինուածով ճոխացուցեալ, և բացայայտեալ ևս զմիոյ միոյ կարգացն զմեկնութիւնս, 'ի մխիթարութիւն գղերց եկեղեցւոյ։ Այլ և ճառս ևս ինքնախօսս՝ բանաստեղծս յարգարեալ զղջացուցիչս չար գործոց, և յորդորականս 'ի պէտս ապաշխարութեան սակի »։ Սամուէլ ալ կը գրուցէ, « Սուրբ իմաստասէրն Յովհան կանոնական կարգօք պայծառացոյց գեկեղեցիս »։ Ասոնց կարգէն և ասոնց նման գրուածներ են Յաղագս մեծի առաջի միաշաքարոյ ճառը, և Հատուածք բանից։

★ ★

Շարականք. — Շարականները յօրինողաց ցուցակին մէջ կը տեսնենք որ Իմաստասէր Հայրապետիս կ'ընծայուին Առաջ տօնից շարականներն. այսինքն Դաւթի մարգարէին և Յակովբայ առաքելոյն, Ստեփանոսի նախավկային, գլխաւոր առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի և Որդւոց Որոտման շարականները: Ետքի իրեքն ալ՝ եթէ Հաւանինք Իմաստասիրին ընծայել, իրեն թէ՛ ոճոյն, թէ՛ հմուտութեանը և թէ՛ բանաստեղծութեան անպատիւ բան մը ըրած չենք սեպուիր. բայց Դաւթի մարգարէին և Յակովբայ առաքելոյն վրայ երգուածը՝ այն աստիճանի օտար է, որ իրաւամբ զրուցած է հմուտ բանասիրին մէկը՝ թէ և ոչ Իմաստասիրին աշակերտի մը կրնայ ընծայուիլ այնպիսի խակ և անոճ շարագրութիւն: Այս սխալման գլխաւոր պատճառ՝ Կիրակոս պատմիչն մէկ խօսքն եղած կ'երևնայ որ կ'ըսէ, « Երգեաց շարական և զհարց՝ Մեղաք յաւենայնի, որ մինչև ցայսօր պաշտի յեկեղեցին Հայոց »: Մտադրութեան արժանի է որ պատմիչն երգեաց կ'ըսէ և ոչ թէ յօրինեաց. որով անշուշտ կ'ուզէ հասկըցընել թէ խափանուած էր այն շարականին երգեցումը, և թէ Իմաստասէրը սահմանեց որ նորէն երգեցուի: Նոյնը կը հաստատեն նաև Յայսմաւուրաց խօսքերը: — Հռիփսիմեանց տօնին օրը երգուած Անակիգրն Աստուած համբարձի շարականին յօրինումն ալ՝ ոմանք ուզած են Իմաստասիրիս ընծայել. բայց այլք աւելի հաւանականաբար այն երգին հեղինակ կը համարին զՄանդակունի:

★ ★

Իմաստասիրին մէկ նշանաւոր աշխատանքն ալ եղած է՝ հին Հարց և Ժողովոց սահմանած կանոններն կարգի

և դասաւորութեան վրայ առնուլ, և իր հայրապետական իշխանութեամբը՝ անոնց կարեւոր հաստատութիւնը տալ. որպէս զի իւրաքանչիւր ոք ըստ հաճոյս կանոններ չաւելցընէ, կամ արդէն սահմանաւորները չվերցընէ: Այս վախճանաւ՝ նոյն հաւաքմանէն ետքը մասնաւոր Յիշատակարան մըն ալ աւելցուց, խմացընելով թէ ինչ վախճանաւ և դիտմամբ եղած է այս աշխատութիւնս: Բայց Իմաստասէր հայրապետը իր դիտմանը չհասաւ. ժամանակ անցնելէն ետքը՝ սոգէտ և ձեռներէց ընդօրինակողք՝ եկամուտ և անհարազատ կանոններ մտուցին սուրբ առաքելոց և հայրապետաց անուամբ աւանդուած սահմանադրութեանց մէջ. և Օձնեցւոյ այս Յիշատակարանն ալ իրենց օրինակացը մէջէն վերուցին:

Իմաստասիրին բուն խօսքերն են. « Կամեցայ զբովանդակ զառ ՚ի նոցանէն կանոնական սահմանեալ բան՝ ՚ի միում տեղում գեղեցկագործ մատենիւ ՚ի հայրապետանոցի աստ արձանացուցանել. ուրանօր և զիս աստուածային Հոգին վերակարգեաց յաթոռ սրբոյն Գրիգորի, ՚ի կաթողիկոսութիւն աշխարհիս Հայոց. Յովհաննէս՝ նուաստագոյն յիմաստասիրականաց խմբից, և ՚ի բոլորից մեկին մնացեալ ըստ մարմնոյ յազգականաց: Եւ ընկալեալ զայս ջան՝ նախկին, վասն կանոնականաց իմոց զարմին, զի ըստ հրամայողական անուանն՝ առնթեր կայցեն և հրամանացն գումարութիւնք. և թէ պարտ է սպասաւորաց բանին՝ աստուածախօսունակ հարցն բանիւք կնքել բանիս: Երկրորդ, զի զուսումնասիրաց անձանց՝ իմով աշխատութեամբ սիրով կամեցայ հանգուցանել զբազմախոյզ խնդիրս: Քանզի զրեցաք ՚ի սմա ոչ միայն զկանոնական սահմանեալն նոցա շարակարգութիւնս, այլ և զժամանակն և զպատճառն ՚ի սոյն յայս ՚ի ներքս ածեալ յաւելաք, ընդ նմին և զգլուխս անցնիւրոց համառօտեալ բանիւք ՚ի սկզբան անդ նախակարգեցաք. զի անաշխատաբար անդուստ զբանն յիւրում տեղոջն գտցէ խընդրողն »:

Ուրիշ այլ և այլ երկասիրութիւնք ալ կը յիշատակուին Իմաստասիրիս անուամբը, յորոց ոմանք կորսուած են, և այլք երկրայականք: Առջիններուն կարգէն կը համարուին՝ Ապաշխարութեան և վարուց զգաստութեան վրայ ընտիր ճառեր, զորս Յովհան կաթողիկոս կ'աւանդէ թէ շարագրած ըլլայ, և մեր ձեռքը հասած չեն:

Երկրայականաց կարգէն են՝ Եկեղեցւոյ Հիմնարկէից վրայ երկու ճառ; Հիմնարկէք Եկեղեցւոյ կոչուածները: Այս ճառերէն առջինին մէջ կը խօսի հեղինակն՝ տաճարաց հիմնարկութեան վրայ. երկրորդովն ալ՝ թէ նորաշէն եկեղեցիաց մէջ ինչպէս տաճար կանգնելու է. և վայելուչ ոճով մը կը խօսի այն արարողութիւնքը կազմող խորհրդաւոր աղօթից և սաղմոսաց վրայ: Երկրայականներէն կը սեպուի նաև սուրբ Եկեղեցւոյ վրայ ընդարձակ ճառ մը, յորում հին և նոր, ստորին և վերին եկեղեցեաց բաղդաստութիւնը կ'ընէ:

Կամ Օձնեցւոյս և կամ Մանդակունւոյ, և կամ ուրիշ համանուն հայրապետի մ'է ԶԽԸ թուին 'ի Հռոմ կլա գրուած մատենի մը մէջ աստուածաբանական տեսութիւն մը՝ այս խորագրով. « Երանելոյն Յովաննու Հայոց եպիսկոպոսապետի ապացոյց յերկուց բնութեանց ասել զՓրկիչն, կամ մի բնութիւն »: Սկզբնաւորութիւնն է. « Եւ քանզի առաքելականն և մարգարէիցն կտակքն ոչ ուրեք յիշատակեն զերկուց բնութեանց այլութիւն, ապա պարտ է անդրդուելի խոստովանութեամբ դաւանել 'ի սուրբ Երրորդութեանն զԲանն աստուած մարմնացեալ »:

Այս ամէն ճառերն՝ բաց 'ի վերջնոյս, Իմաստասիրին հարազատ երկասիրութեանքը հեա ապագրեցան 'ի Վինեաիկ, 1853. ու լատինական Թարգմանութեամբ ալ ծանօթացան արևմտեայց:

Ս Տ Ե Փ Ա Ն Ո Ս Ս Ի Ի Ն Ե Ց Ի

Սիւնեցոյն վարքը և ուսումը: — Ճանապարհորդութիւններն 'ի Բիւզանդիոն և Հսովմ: — Երկասիրութիւններն: — Իրեն ընծայուած շարականք և անոնց հարգատուութիւնը: — Ուրիշ գրուածք: — Թարգմանութիւնք:

Դուին քաղքին աւագերիցուն որդին էր Ստեփանոս Սիւնեցի, որ Հայոց կաթողիկոսարանին մէջ՝ ինչպէս կ'աւանդէ Ուռպելեան, իր նախնական ուսմունքն ընելէն ետքը, երբ հասակը քիչ մ'առաւ՝ Մաքենեաց կոչուած հռչակաւոր կրօնաստանը գնաց, նոյն վանքին առաջնորդ՝ ու գիտութեամբն և աստուածպաշտութեամբ նշանաւոր Սողոմոն վարդապետին քով: Հոն երկար ժամանակ կըրթոճելէն ետքը՝ Սիւնեաց վարդապետարանը գնաց, առ Մովսէս եպիսկոպոս Սիւնեաց. որուն ջանքովը նոյն վարդապետարանը շատ ծաղկած էր գիտութեամբ¹: Այնպիսի հմուտ անձի մը առաջնորդութեամբ՝ քիչ ատենուան մէջ կատարեալ տեղեկութիւն ստանալով աստուածային գիտութեանց, եպիսկոպոսին հրամանաւ բարունական ամպիոնը նստաւ, և սուրբ գիրքը կը մեկնէր նոյն

1. « Փութայ հեպի, կ'ըսէ Ուռպելեան, յաղբիւրն իմաստից 'ի վարդապետարանն Սիւնեաց, որ էր գլուխ ամենայն գիտնոց Հայոց, և պայծառացեալ դպրոցքն որ 'ի նմա. քանզի որպէս Աթենացիքն 'ի մէջ Հոռոմոց և Յունաց հոխացեալ էին և մայր իմաստից կոչեցեալ... լատին և հելլեն դպրութեամբ, այսպէս և սոքա 'ի տանս Թորգոմայ յաշխարհիս Հայոց »:

վարժարանին աշակերտացը: Երբոր Մովսիսի մեռնելու օրերը մօտեցան, նոյն աթոռոյն հոգաբարձութիւնը իրեն յանձնեց: Ստեփանոս ալ Անանիա անունով մէկը՝ որ թէ՛ վարժովը և թէ՛ գիտութեամբ մտադրութեան արժանաւոր անձ մըն էր՝ հետը առնելով, Դուին գնաց առ կաթուղիկոսն և Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրել տուաւ ու զրկեց: Իսկ ինքն չուզեց ետ դառնալ, հապա հոն կաթուղիկոսարանին մէջ նստած՝ հին և նոր կտակարարանաց մեկնութիւն կ'ընէր:

*
* *

Նոյն ատենները՝ Սմբատ Բագրատունի անունով իշխան մը՝ հաւատոյ խնդրոց վրայ հակաճառելով Սիւնեցւոյն հետ, չհաւանեցաւ անոր խօսքին. բայց միանգամայն չկարենալով դէմ դնել՝ անարգեց զՍտեփանոս, ու ետեւեղաւ զինքը հալածելու. Ստեփանոս ալ Դուին քաղաքէն ելլելով՝ փախստական գնաց 'ի Կոստանդնուպոլիս, ուր միայնակեցի մը քով բնակեցաւ, որ արտաքին հմտութեանց ալ տեղեակ անձ մըն էր. և հոն յոյն և լատին լեզուները սորվեցաւ, և գիշեր ցորեկ գիտութեանց հըմտանալու կը ջանար: Ետքէն Կոստանդնուպոլիս դառնալով, կ'երթար 'ի սուրբ Սոփի, և հոն եկեղեցւոյն մատենադարանին մէջ գտնուած գրքերը կը կարդար: Լսեց զայս Սմբատ և Լեւոն կայսեր իմացուց թէ թագաւորութեանդ անարգիչ և սուրբ հաւատոցդ հայհոյիչ մը՝ մեզմէ հալածուած՝ միայնաւորի սուտ անուամբ ու ձեռով, ձեր քովը եկած է: Լեւոն բարկութեամբ հրամայեց փրնառել զինքն, ու ածել 'ի դուռն արքունի: Սիւնեցւոյն ընկեր միայնակեացը՝ խրատ տուաւ իրեն՝ անազգի և օտարական անձ մը ձեւացնել ինքզինքը, և թէ մուրալու պատճառաւ եկած էր 'ի թագաւորեալ քաղաքն: Զորերը լսեց Լեւոն՝ բարկութենէն իջնելով, թոյլ տուաւ և յազատութեան: Ստեփանոս յետոյ Աթէնք ալ գնաց, և

հոն ըրաւ իրեն թարգմանութիւններն, որոնց վրայ ետ-
քը պիտի խօսինք :

Երբոր Սիւնեցւոյն իմաստութեան համբաւը կայսեր
ականջը հասաւ, կանչեց զինքը, ու հաւատոյ խնդրոց
համար կը հարցընէր: Պատասխան տուաւ Ստեփանոս.
Հրաման տուր որ կայսերական մատենադարաններն բա-
ցուին իմ առջև, և ես խօսք կու տամ այնպիսի գրու-
թեանց հոլովներ ամփոփուած ըլլայ » : Երբ թագաւորը
հրամանը տուաւ, ոսկի տուփի մը մէջ պահուած գիրք
մը գտաւ Սիւնեցին, ուղղափառ հաւատոյ վրայ գրուած,
ու թագաւորին առջևը բերաւ: Կայսրը ուրախանալով,
« Դուք Հայք ալ, ըսաւ, այս հաւատքը կը դաւանիք » :
Եւ հրբ Սիւնեցին հաստատուն վկայութեամբք հաւա-
տարմացուց թէ նոյն հաւատքը ունին Հայք, կայսրը
պատուիրեց իրեն որ Հռովմ երթայ, և մեծ եկեղեցւոյն
մատենադարանին մէջ ալ եթէ երեք գիրք գտնելու ըլլայ
նոյն ճշմարիտ հաւատոց ուղղութեանը վրայ ճառող, խոս-
տացաւ բոլոր աշխարհքը՝ նոյն կրօնից աշակերտիլ ստի-
պել: Սիւնեցին Հռովմ գնաց, ու առջի գտածին միա-
բան և համախորհուրդ ուրիշ երեք գիրք ալ գտաւ. այս-
ինքն՝ սրբոյն Կիւրղի Պարսպմանց և Գանձոց գիրքը,
Աթանասի աղեքսանդրացւոյ և Եպիփանս Կիպրացւոյ եր-
կասիրութիւնքը: Այն գրքերը հետն առնելով՝ կասկա-
ծեցաւ որ եթէ դառնայ 'ի Կոստանդուպոլիս՝ կայսրը ի-
րեն տուած խոստումը պիտի չպահէ, ուստի Հռովմէն
անցաւ 'ի Հայաստան, և աշխարհը աւերեալ ու ապա-
կանած գտաւ. յԱրարացւոց: Կաթուղիկոսն ալ վախճա-
նած ըլլալով, անոր յաջորդն եղեր էր Դաւիթ, որ հայ-
րապետական աթոռը փոխադրեր էր յԱրամոնս: Սիւնե-
ցին՝ թէ սրբոյն Գերմանոսի թուղթը՝ որուն հայ թարգ-
մանութիւնն ըրեր էր, և թէ մէկալ գրքերը կաթուղի-
կոսին ընծայեց. անիկայ ալ մեծապէս ուրախանալով՝
հրամայեց որ բերած թղթոյն պատասխանը ինքը տայ.

Ստեփանոս ալ յանձն առաւ, ու բան առ բան ամէն խընդիրները լուծեց:

Նոյն միջոցին Սիւնեաց աշխարհին կը տիրապետէր Քարկեն, որ 'Իաւիթ կաթողիկոսին մարդիկ զրկեց, որպէս զի հայրապետը՝ եպիսկոպոսական աթոռը և Սիւնեաց մետրապոլիտութիւնը յանձնէ Ստեփանոսի: 'Իաւիթ ուրախութեամբ յանձն առաւ այն առաջարկութիւնը. ու մէկէն Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրելով զինքը՝ միանգամայն անոր յանձնեց եպիսկոպոսաց գլուխ կամ գահերէց կոչուելու պատիւը: Այն պաշտամամբ իր վիճակը դարձաւ Ստեփանոս, ու մէկ տարի մը միայն, կամ ըստ ոմանց՝ ութ տարի նոյն իշխանութիւնը վարելով՝ անգուծ մահուամբ մեռաւ. վասն զի անզգամ կին մը՝ անկարգ վարուցը համար յանդիմանուելով սուրբ հայրապետէն՝ անոր առանձնութեանը և քնոյ մէջ սրով սպաննեց զինքը: Թանահատի կոչուած միաբանակեցաց վանքին մէջ թաղուեցաւ Սիւնեցին:

Սիւնեցոյն երկասիրոչքիւնքը. — Այլ և այլ գրուածներ կը յիշատակուին Սիւնեցոյն անուամբ, որոնց մեծ մասը թարգմանութիւնք են: Ասոնց մէջ զիսաւոր կրնանք սեպել՝ մեր արդէն յիշատակած Ս. Գերմանոսի Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետին՝ թուղթը, որուն պատճառն այս է: Ստեփանոս աստե՛ն մը Յունաց եկեղեցիքը երթալէն կը խորշէր. Ս. Գերմանոս հայրապետն կանչեց զինքը և պատճառը հարցուց. ու կասկածելով որ չըլլայ թէ՛ այն խտրութիւնը մտաց մոլորութենէ առաջ եկած ըլլայ, հաւատոյ դաւանութիւն մը ուզեց իրմէն: Յանձն առաւ Ստեփանոս, և գրով ուզեց տալ նոյն դաւանութիւնը. յորում կը խոստովանէր իւր ուղիղ հաւատքը ըստ երից ժողովոցն՝ Նիկիոյ, Նիքեոսի և Կոստանդնուպոլսի. բայց Քաղկեդոնի ժողովոյն և անոր դաւանութեան խօսքը չէր

ընեք: Այն ատեն Գերմանոս ուզեց համոզել զինքը՝ այն ժողովքին ողջմտութեանը վրայ. և թէպէտ հաւանեցաւ Սիւնեցին, բայց յանձն չէր առնուր Յունաց հետ հաղորդիլ, պատճառ բերելով թէ քանի որ ազգը նոյն ուղղութեանը խելամուտ եղած չէ, իրեն հալածանք և այլոց գայթակղութիւն կ'ըլլայ: Այն ատեն Գերմանոս գրեց թուղթ մը առ Հայս՝ որուն սկզբնաւորութիւնն է. « Քրիստոս է խաղաղութիւն մեր ». և յորում իմաստալից ու յայտնի խօսքերով կը ցուցնէ՝ Քաղկեդոնի ժողովոյն ուղղափառութիւնը. և թէ Յոյնք՝ երկու բնութիւն 'ի Քրիստոս ըսելով ուրիշ բան չեն հասկընար, բայց եթէ զմի անձն Քրիստոսի՝ որ ունի զճշմարիտ աստուածութիւն և զճշմարիտ մարդկութիւն, և թէ Քրիստոսի աստուածութիւնը և մարդկութիւնը 'ի միաւորման իւրեանց, իրարու հետ չլիովեցան. այլ երկու բնութիւնքն ալ կատարեալ մնացին 'ի մի անձն Քրիստոսի. որով մի և նոյն Քրիստոս՝ կ'ըլլայ և է ճշմարիտ Աստուած ըստ աստուածութեան, և ճշմարիտ մարդ՝ ըստ մարդկութեան: Նոյն թուղթը թարգմանեց 'ի Հայ Սիւնեցին, և բերաւ առ կաթողիկոսն. և իրեն հրամանաւը գրեց նոյն թղթին պատասխանը, ինչպէս վերն ալ յիշեցինք: Այս թղթին հայերէն օրինակը՝ ժամանակ անցնելէն ետքը՝ հակառակասէր անձանց ձեռքն իյնալով խանգարեցաւ, և անոր համար իրաւամբ կ'արհամարհէ զայն Լամբրոնացի: Բայց նոյն իսկ Լամբրոնացւոյն օրերը խնդիր ելաւ ազգին մէջ՝ թէ արդեօք Սիւնեցւոյն պէս իմաստուն և կիրթ միտք մը՝ կրնա՞ր այնպիսի գրութիւն հրատարակել ընդդէմ Գերմանոսի և Եկեղեցւոյն Յունաց, որոց թէ՛ բարեկամութիւնը և թէ՛ ձեռնտուութիւնը վայելեր էր. ու գրչագրաց մէջ փնտռելով՝ այն թղթին վաւերական օրինակը գտան, որ բոլորովին կը տարբերէր ազգին մէջ գտնուածէն. ինչպէս կը վկայէ Վանական վարդապետն ալ, թէ « Ի գալ Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ՝ ետուն թուղթ յազգս Հայոց. այլ ոչ ոք պատասխանուոյ փոյթ չարար.

ինքն զրեաց, բայց մինչև յայն տեղին թէ « Սերմանողք աշտոցիկ 'ի հանդերձեալն ունին զպտուղն » : Իսկ զայն որ նախատինք է՝ այլք են զրեալ » :

Մօտերս ուրիշ երկու թուղթեր ալ գտնուեցան յանուն Սիւնեցւոյն. մէկը գրուած առ պատրիարքն Անտիոքայ, և մէկալը առ վարդապետս Աղուանից, որ համառօտ գրուած մըն է. իսկ առջինը ընդարձակ, յորում Հայոց եկեղեցւոյն դաւանութեան խօսքը ընելէն ետքը, պաշտպան կ'ելլէ նաև անոր ծիսական ականդութեանցը և տօնախմբութեանց, ընդդէմ Յունաց. և 'ի հաւատարմութիւն իւր բանիցը այլ և այլ պատմութիւն մէջ կը բերէ, որոնք առաւել առասպելաց կերպարանք ունին քան թէ ճշմարտութեան¹ : Նման ոճով ուրիշ երկու ճառեր ալ գտնուեցան, որոնց ամենուն հաւատարմութիւնը կըրնանք տարակուսի տակ ձգել իրաւամբք :

*
* *

Շարականք. — Ոմանք մեր ազգային մատենագրութեան մէջ երկու Ստեփանոս Սիւնեցի դնելով, առաջնոյն ընծայած են Առագ օրհնոթիւնքը՝ բաց 'ի վառ ձայնէն, որ Շնորհալույն երգածն է, և երկրորդիս կու տան Խաչի շարականաց կարգին մէջ գտնուած Սրբոթիւն սրբոց՝ վսեմ և իմաստալից երգը : Բայց որովհետև ըստ պատմութեանց մի է Ստեփանոս Սիւնեցին՝ քերթող և թարգմանիչ և

1. Խորագիրն է. « Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի մեծի իմաստասիրի պատասխանի թղթոյն Անտիոքու եպիսկոպոսի զոր վասն հաւատոյ գրեալ էր » : Իսկ միւս հառից խորագիրը. « Յաղագս եկեղեցաւորնեաց կարգաց թէ զինչ է խորհուրդն. — Վէմն անառչ և անկոփ եղեալ ի հիմունս » : — « Խորհուրդ և կարգաւորութիւն եկեղեցւոյ. — Ուրախ լիւր եկեղեցի սուրբ, իմանալի դրախտ աստուածադործ » : — « Նորին և այլոց վարդապետաց, ի նոյն խորհուրդ եկեղեցւոյ. — Նաւ է եկեղեցի. նաւապետ հայր, նաւավար որդի, նաւանդգիստ սուրբ հոգին » :

գրական կոչեցեալ, բնականաբար այս շարականներն ալ՝ մեր Սիւնեցւոյն քերթողական հանճարոյն արգասիքն են : Խօսքերնուս ստուգութիւնը կը հաւատարմացնէ և Ուռւ պելեան . « Բաժանեաց, կ'ըսէ, և զութ ձայնսն . և կարգեաց շարեաց շարականս՝ զյարութեան օրհնութիւնան . երգեաց և կցորդս քաղցրահամս . յարմարեաց և զստուղոգին յինանցն, եօթն եղանակօք յոյժ խորհրդաւոր » : Կը միաբանի և Կիրակոս . « Արար և երգս հոգեւորս քաղցր եղանակաւ, շարականս, կցորդս և երգս » :

Ազգային պատմագիրք ուրիշ այլ և այլ երկասիրութիւնք ալ կ'ընծայեն Սիւնեցւոյս, որոնք մեր ձեռքը հասած չեն . ինչպէս Արարածոց, Յովբայ, Դանիելի և Եղեկիելի մարգարէութեանց մեկնութիւնները : Միայն այս վերջինիս հատուածներէն քանի մը կտոր բան մնացած է : Դանիելի մեկնութեան հատուած մ'ալ ընտիր ոճով, որ թերեւս Սիւնեցւոյն ըլլայ ¹ :

Խոսրով Անձեացեաց եպիսկոպոսն ալ կ'աւանդէ թէ եկեղեցական կարգաւորութեանց մեկնութիւն մըն ալ չարագրած ըլլայ, և անշուշտ անոր հատուածն է՝ որ ճառընտրի մը մէջ կ'երևնայ այսպիսի խորագրով . « Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի ասացեալ, վասն նախերգանի աղօթից որ 'ի մէջ գիշերի կատարի » : Կիրակոս ալ կը զրուցէ թէ սուրբ աւետարանաց մեկնութիւն մը յօրինած ըլլայ, որ դարձեալ՝ մեզի անծանօթ երկասիրութիւն է : Միայն զանազան քերականական գրութիւնք հասած են ձեռուընիս Սիւնեցւոյն անուամբ, և անոնց համար է Քերթող կոչուիլը : Հետեւեալ մակագրով գրուածքի մ'ալ կը հանդիպինք գրչագրաց մէջ և զոր ենթադրութեամբ կրնանք ընծայել Սիւնեցւոյս՝ եթէ ուրիշ

1 . « Մեկնեաց, կ'ըսէ Ուռւպելեան, և գրեանս բազումս, զԱրարածքն, զՅօբն, զԵղեկիէն և այլ բազումս . որոյ բանքն նշանաւոր 'ի մէջ այլոց մեկնչաց՝ փայլին որպէս ջա՛ պայծառ : Արար և ճառս բազումս » :

Համանուն անձի մը երկասիրութիւնն չէ. « Վասն ան-
ապականութեան մարմնոյն որք ասեն թէ որ անէ՝ և նուա-
զէ. Ստեփանոսի իմաստասիրի ասացեալ » : Ուրիշ գըր-
չագրի մը մէջ ալ յիշուած կը գտնենք նոյնպէս մեզի
անծանօթ երկասիրութիւն մը որ Ստեփանոսի իմաստա-
սիրի անունը կը կրէ. « Աշխարհացոյց Ստեփանոսի Հայոց
իմաստասիրի 'ի գրոց մեկնութենէ » :

Բանք ընդդիմութեան 'ի նիւթս հաստոյ քսանեւերկու
գլխովք 'ի Ստեփանոսէ Սիւնեաց : Կը գտնուի 'ի Մա-
տենադարանին էջմիածնի : Արղընոյ Բարձրահայեաց Ս.
Աստուածածին վանաց Մատենադարանին մէջ գրչագիր
մ'ալ, որ նոյն է անշուշտ այս գրութեան հետ. « Ստե-
փանոսի Սիւնեաց տեառն պատասխանիք ընդդէմ ազ-
գին Ֆռանգաց » :

Ստեփանոսի թարգմանած գրոց մէջ մեզի ծանօթք և
մնացեալքն են Ս. Դիոնեսիոսի Արիսպագացոյ գրուածքն,
Ս. Կիւրղի Պարապմանց գիրքն, Գր. Նիւսացոյ Յաղագս
Բնութեան մարդոյ գիրքն, Ղեշտական գրոց մեկնութիւն
մը, զորոնք ամենն ալ թարգմաներ է 'ի Կոստանդնու-
պոլիս՝ Դաւիթ Հիւպատ անուամբ ազգակցի մը օգնու-
թեամբ :

ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ

Ղեռնդ Երեց և իր պատմական գրոշածքը: — Անոր նիշ-
քը: — Ոճը: — Պատմական արժեք իր գրոշածին: —
Բնագրին տպագրութիւնն և քարգմանութիւն: — Մոհշ
գաղղիացի արևելագիտին կարծիք:

Ղեռնդ պատմագրին թէպէտ ծննդեան և մահուան
տարին որոշ չեն նշանակեր ժամանակագիրք, բայց յայտ-
նի կ'երևնայ թէ ինչուան ութերորդ դարուն վերջերը ա-
պրած ըլլայ, որով հետևաբար ականատես վկայ՝ պատ-
մած վերջին դէպքերուն:

Ձեռունիս հասած Ղեռնդեայ գրոց գրչագիրներուն
խորագիրն է. « Պատմաբանութիւն Ղեռնդեայ մեծի վար-
դապետի Հայոց որ յաղագս երևելոյն Մահմէտի. և զկնի
նորին թէ որպէս, և կամ որով օրինակաւ տիրեցին տիե-
զերաց, ևս առաւել թէ Հայոց ազգիս »: Բայց գրոցը
մէջ Մահմէտի ծննդեան և ոչ խօսքը կ'ըլլայ. և առջի
բանն որ աչքիդ կը հանդիպի՝ անոր մահն է. որով Ղե-
ռնդեայ պատմութիւնը Մահմէտի մահուընէն ետքը կը
սկսի, և սրբազան սեպուած պատերազմէն՝ զոր Ապու-
պէքիր, Ոմար և Օսման խալիֆաները հրատարակեցին՝
իրենց դենին չհետևողաց դէմ:

Բաց ասկէ, Ղեռնդ համառօտ յիշատակութեամբ մը
կ'անցնի՝ Մահմէտի անմիջական յաջորդ երեք խալիֆայից
ժամանակ Հայաստանի մէջ պատահած դէպքերուն վրայ:
Իր բուն պատմութիւնը կը սկսի Քրիստոսի 661 թուա-
կանէն, Ումիյատեանց առաջին խալիֆային՝ Մուավիէի

իշխանութեան ատենէն, որ իր թագաւորութեան աթոռը՝ Արաբիայէն յԱսորիս փոխադրեց, և իր ժամանակը Հայք բոլորովին Արաբացւոց լուծին տակ ընկան, և երկու մի հպատակութեան տուին. և 662ին Գրիգոր Մամիկոնեանը առաջին իշխան եղաւ Հայոց, զոր Արաբացւոց խալիֆայն անուանեց: Ղեւոնդ ինչուան Քրիստոսի 788 թուականը կը հասցընէ իր պատմութիւնը, յորում Ստեփանոս Հայաստանի կաթողիկոս ընտրուեցաւ. որով 156 (կամ 128) տարուան պատմութիւն կ'աւանդուի իր գրոցը մէջ: Հոն կը լմնցնէ Ղեւոնդ իր Պատմութիւնը, և գրչագիրք կը յաւելուն. « Կատարեցաւ վարդապետութիւն Ղեւոնդի վասն ժամանակագրաց տանս Թորգոմայ, 'ի հրամանէ տեառն Շապհոյ Բագրատունւոյ »:

Ոճոյն նկատմամբ՝ շատ պարզ և հետեակ է, և գրեթէ հասարակաց խօսից ոճէն չտարբերիր: Տարակոյս չկայ թէ հինգերորդ դարուն պատմաց ոճը՝ Ղեւոնդեայ երիցուն գրքին մէջ չտեսնուիր. բայց եթէ ուզենանք նկատել զինքն իբրև ութերորդ դարու մատինագիր մը, մեզի համար թէ՛ ոճովը և թէ՛ պատմագրելով՝ մտադրութեան արժանի անձ մը կ'երևնայ Ղեւոնդ. իր ժամանակին աղիտիցը մէջ կրթուած հանճար և սիրտ մը կը ցուցընէ: Պատմութիւնը ճիշդ, ժամանակագրութիւնը ուղիղ՝ կարելի եղածին չափ, համառօտախօս և ստուգաբան:

Եւրոպական գիտութեանց օգտակար ծառայութիւն մը ընելու դիմամբ՝ Էջմիածնի միաբան Շահնազարեան Կարապետ վարդապետն գաղղիական Թարգմանութեամբ հրատարակեց Ղեւոնդեայ պատմագրութիւնն 'ի Փարիզ: Այս հրատարակութիւնը Ասիական ընկերութեան կանառոյն հաղորդելուն առթիւր՝ անուանի արևելագէտն Մոնչի հետեւեալ քննադատութիւնն կ'ընէ հեղինակին անձին և ոճոյն վրայ. « Ղեւոնդ, կ'ըսէ, իւր գրքի վերջի մասին անցքերուն ժամանակակից և ականատես եղած է. ասով մեծ յարգ ունի. բայց ուրիշ կողմանէ մեծ իմաստուն և հանճարեղ մարդ մը չէ. երկրին վիճակը խեղճ կերպով կը բացատրէ, լաւ ալ չի հասկըցուիր թէ ինչ էին այն քաղաքական երկպառակութեանց պատճառները որ առիթ կու տային Արա-

բացւոյց 'ի Հայաստան արշաւելու. և զբքին երրորդ մասը բռնած է
 Լեւոն Իսաւրացիին առ Ոմար Բ գրած աստուածաբանական մէկ նա-
 մակը, որ թերեւս վաւերական չէ. վաւերական ալ սեպուի, Հա-
 յաստանի պատմութեան հետ ամենեւին վերաբերութիւն չունի: Այսու
 ամենայնիւ, Ղեւոնդ պատմիչը այնպիսի մատենագիր մըն է, որ իւր
 յայտնի էջմարտախօսութեանն համար շատ յարգի է, և իւր սաստիկ
 հայրենասիրութիւնը իրեն բաւական պերճախօսութիւն մը կու տայ
 հայրենեաց թշուառութիւնը գրելու ատեն՝ որոնց ականատես եղած
 է »: — Նոյն Շահնազարեան վարդապետ Ղեւոնդեայ պատմութեան
 քնագրին տպագրութիւնն ալ հրատարակած է 'ի Փարիզ ի 1859:
 Պատկանեան ալ ոռւս թարգմանութիւն մը 'ի Փեթրպուրկ յամի 1862:

Դ Ա Ր Թ

ՋԱՔԱՐԻԱ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

Ջաքարիա կաթողիկոս և փոտ պատրիարք Կոստանդնուպոլսի: — Շիրակաշանի ժողովը: — Թղթակցոսթիւնք ընդ փոտ պատրիարքի: — Ջաքարիայ անուամբ գրուած ձառերը:

Քրիստոսի 854 թուականին երբ Յովհաննէս կաթողիկոս վախճանեցաւ, Սմբատ իշխանաց իշխանն հրամայեց որ Շիրակայ Երազգաւորս աւանաքաղաքը եպիսկոպոսաց ժողովք մը ըլլուի՝ նոր հայրապետի ընտրութեան համար. և վիճակը ելաւ Զաքարիա անունով սոսկական անձի մը, զոր՝ մի և նոյն օրուան մէջ՝ ժամանակին կարճութենէն ստիպուած՝ սարկաւազ, քահանայ, եպիսկոպոս և կաթողիկոս ձեռնադրեցին:

Այն ատենները Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռը կը նստէր Փոտ. և սկսեւ էր Յունաց իշխանութեան մէջ բնակող Հայերը հալածել, և նախատանօք վարուիլ անոնց հետ, Քաղկեդոնի ժողովքը՝ մերժելնուն համար: Զաքարիա կաթողիկոս որ չէր գիտեր թէ ինչ հնարագիտութեամբք այն մեծ իշխանութեան հասեր է Փոտ, սիրոյ թուղթ գրեց՝ առ նա, միանգամայն իմացը-

նելով թէ Հայք ինչ պատճառաւ կը խորշին 'ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, և տղաչեց որ ճշմարտութիւնը ծանուցանէ իրենց: Տեղնիտեղը պատասխանեց իրեն Փոտ, ի մացընելով թէ ինչպէս սուտ համբաւներ հասեր են Հայոց ականջը. և որովհետեւ Զաքարիա կաթուղիկոս գրած էր թէ Հայք հերձուածապետաց հետևողք չեն ամենեին, այլ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, Փոտ՝ անկէց առիթ առնելով կը ցուցընէ իր ու բոլոր եկեղեցւոյն Յունաց նոյն սուրբ Հօր վրայ ունեցած մեծարանքը, և միանգամայն խրատելով կ'ըսէ. « Եւ վասն զի այդպիսի հրաշափառ վարդապետի աշակերտք էք, ոչ է պարտ հետևող լինել մտաց ձերոց, այլ սուրբ և աստուածապաշտ գրոց հետևել »:

Զաքարիա կաթուղիկոս երբոր Փոտայ թուղթը կարդաց, հետն առնելով Նանա ասորի և Յովհան կամ Վահան եպիսկոպոսը՝ Երազգաւորս աւանը գնաց առ Աշոտ իշխան, և Փոտայ թուղթը տուաւ անոր:

*
* *

Այն ատեն Աշոտոյ հաճութեամբ և կաթուղիկոսին հրամանատրութեամբ Շիրակաւանի ժողովքը գումարեցաւ. յորում Վահան երկար և լուսաւոր վարդապետութեամբ ճառ մը խօսեցաւ՝ սուրբ Երրորդութեան և Մարդեղութեան խորհրդոց վրայ: Ետքը երբոր նոյն ժողովոյն մէջ հնգետասան գլուխք բանից կամ վարդապետութիւնք սահմանեցան. Վահան եպիսկոպոս միւսանգամ սկսաւ խօսիլ ժողովոյն կողմանէ, ցուցընելով երկուց բնութեանց անճառ և անչփոթ միութիւնը 'ի մի անձն Գրիստոսի:

Շիրակաւանի ժողովքէն քիչ ետքը՝ Սահակ Մուստ կամ Ապիկուրէշ վարդապետը, զօր Վարդան Տոյոց Աշունք տեղւոյն եպիսկոպոս կ'աւանդէ, Զաքարիա կաթուղիկոսին քով գալով, և իմանալով իրմէ թէ Յունաց և

Հայոց մէջ միաբանութիւն եղեր է, շատ վշտացաւ. աւ-
յանդիմանութեան թուղթ մը գրեց առ Փոտ, Յունաց
եկեղեցին մոլորեալ ցօւցնելով: Բայց այն թուղթը Կոս-
տանդնուպոլիս չհասաւ: Այս դէպքը՝ բոլորովին հակա-
ռակ կերպով, կ'աւանգէ Կիրակոս, և որ աւելի համա-
ձայն է 'ի հնոց առ մեզ հասած յիշատակարանաց: Փոտ
մասնաւոր թուղթ մը գրեց, կ'ըսէ, առ Աշոտ իշխան,
ու թղթոյն հետ Քրիստոսի տնօրինական խաչէն մաս մը
ղրկեց անոր. Աշոտ իշխանին հրամանաւ Սահակ վար-
դապետ այն թղթին պատասխանը տուաւ, գեղեցիկ և
իմաստասիրական: Ասողիկ ալ կը վկայէ թէ « գրեաց
պատասխանի թղթոյն Փոտայ Յունաց պատրիարքի, լի
իմաստութեամբ և գիտութեամբ »: Այս երկու թղթոց
օրինակներն ալ հասած են առ մեզ: Փոտայ առ Աշոտ
գրածին խորագիրն է. « Պատճէն թղթոյն հայրապետին
Կոստանդինուպալսի Փոտայ առ Աշոտ իշխանաց իշխան:
Քաջայայտ բարեպաշտութեամբ, հզաւրագոյնդ ճօխու-
թեամբ, բարձրագոյնդ 'ի համասեռս՝ Աշոտդ իշխանդ
Հայոց. Փոտս՝ շնորհիւն Աստուծոյ գլուխ եպիսկոպոսաց
նոր Հռովմայ, և պատրիարք հանուրց »: Աշոտոյ կամ
իր կողմանէ գրուածին ալ. « Պատասխանի թղթոյն Փո-
տայ գրեալ Սահակայ Հայոց վարդապետի՝ հրամանաւ
Աշոտեայ Հայոց իշխանաց իշխանի: Քահանայապետ ըզ-
գաւնացեալ պարկեշտ և առաքինասէր որ 'ի Քրիստոս վա-
րիւք Փոտ, վերադիտող թագաւորական մեծ քաղաքիդ
նոր Հռովմայ պատրիարք, Աշոտ իշխանաց իշխան Հայոց
մեծաց: Զգիր հանճարեղ խոհականութեան ձերոյ, ով
աստուածարեալդ, ընթերցայ, և յոյժ բարեբանեցի ու-
րախութեամբ զերկնաւորն զՔրիստոս զՓրկիչ մեր »:

Վերը յիշուած թղթէն զատ՝ այլ և այլ ճառեր (մեզի
ծանօթք՝ հնգետասան թուով) շարագրած է Զաքարիա
կաթողիկոս Քրիստոսի տնօրինականացը վրայ, ընդհան-
րապէս վայելուչ ոճով և շարագրութեամբ, և յոյն եկե-
ղեցւոյ վարդապետաց քիչ շատ հետևողութեամբ: Ասանկ

են իր ճառերը Քրիստոսի Ծննդեան, Մկրտութեան, Գալստեան յերուսաղէմ, մեծի Երկուշաբաթին, մեծի Երեքշաբաթին, մեծի Չորեքշաբաթին, վասն կատարածի աշխարհիս, վասն Մատնութեանն Յիսուսի, 'ի խորհուրդ մեծի Հինգշաբաթուն, Տէրունական ընթրեաց, 'ի Զարչարանս տեառն յօր մեծի Ուրբաթուն, Թաղման, 'ի Ճրագալուցի զատկին, 'ի Յարութիւնն, 'ի Համբարձումն տեառն, 'ի սուրբ Խաչն աստուածընկալ 'ի տօնի սուրբ նշանին, 'ի սուրբ Եկեղեցին և 'ի ննջումն ամենասուրբ կոյս Աստուածածնին:

Զաքարիայի կ'ենթադրուին Տօնապատճառի մը մէջ (Մատենադարան Երուսաղեմի, Թիւ 413) գտնուած հետեալ ճառերը. Յաղագս տապանակին խորհրդոյ. — Յաղագս Այլակերպութեան տեառն մերոյ, և Աստուծոյ. — Ի նոյն խորհուրդ վարդապառի տօնին յառակացն Սողոմոնի. — Յաղագս Շողակաթին: — Զաքարիայի կաթողիկոսի և Մովսեսի քերթողի ի փոխումն Աստուածամաւրն և պատկերի նորին:

ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

—

Շապհոյ պատմական երկասիրոչքիւնը: — Իր անոռանն և երկասիրոչքեանց յիշատակոչքիւնը առ նախնիս: — Գրոչքեան ոճը: — Իրեն ընծայոչաժ անհարազատ գրոչքիւն մը:

Շապուհ Բագրատունի՝ Աշոտոյ անթիպատրկի որդին էր: Հայոց, կամ աւելի ճիշդ խօսելով, իր ժամանակին պատմութիւնը շարագրեց Շապուհ, ինչպէս որ կը վկայէ

Յովհան կաթողիկոս, բայց իր պատմութեան գիրքը՝ ինչուան մեր օրերը դեռ տեսնուած չէ։ Յովհաննու կաթողիկոսի խօսքերէն կ'երևնայ՝ թէ աւելի Բագրատունեաց և անոնց ժողկելուն պատմութիւնն է գրած, վասնզի հին ժամանակաց անցքերը աւանդելէն ետքը՝ համառօտ կերպով մը պիտի անցնիմ, կ'ըսէ, այն դէպքերուն նկատմամբ՝ զորս Շապուհ Բագրատունին աւանդեր է, տեղնիտեղը պատմելով Սմբատայ սպարապետին որդւոյն՝ Աշոտոյ՝ պայազատելը, և թագաւորական հանգամանաց կարգը, Բուղա ոստիկանին գերի տարածներուն դարձը, և իւրաքանչիւր նախարարաց իրենց սեպկական իշխանութեան մէջ հաստատուիլը, և անոնց՝ թշնամեաց դէմ ըրած զանազան յաղթութիւնքը։ Քիչ մը ետքը՝ Դրիգոր Արծրունեաց իշխանին սպանումը պատմելէն ետքը՝ կը յաւելու Յովհան կաթողիկոս. « Բայց զմնացորդս բանիցս այսոցիկ՝ զօրութեանց և քաջութեանց և մրցարանաց և պատերազմաց և բազում բարի օճանից, ահաւասիկ գրեալ է 'ի գիրս պատմութեանց Շապուհ Բագրատունւոյ, բաւական քեզ կացուցանել տեղեկագոյն առնն բարեբաստութեան » . այսինքն է Աշոտ Արծրունեաց իշխանին վարուցը, որ մօր կողմանէ Աշոտոյ Բագրատունեաց առաջին թագաւորին՝ թոռն էր։ Յովհաննու կաթողիկոսին խօսքերէն յայտնի է որ Շապուհ երիցագոյն ըլլալով ժամանակաւ քան զինքն և ժամանակակից պատմած դէպքերուն՝ արժանահաւատ անձ մըն է¹։ Քէորդ Ա կաթողիկոսի օրով՝ առ նուազութեան մեծամեծաց 'ի մերում աշխարհի, պակասեաց՝ կ'ըսէ, 'ի

1. Յետին դարուց նորագոյն յիշատակագիր մը պատմաց դատակարարութեանը մէջ կը թուէ նաեւ « Շապուհ պատմութիւն. որ է գիրք սրբոյն Սմբատայ սարատեւատին և այլ սուրբ նահատակացն. թուին Հայոց ՅԲ »։ Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանաց ձեռագրաց ցուցակի մը մէջ ալ կը գտնենք ի թիւս այլոց։ « Շապուհ պատմագիր, որ է պատմութիւն Որմըլզաքաւայ և այլոց սրբոց նահատակաց որ ի թուին ԳՃԲ »։

պատմութենէ մեր իշխանաց վրայ զրոյցք. և վրայ կը բերէ. « Բայց եթէ գուցէ գտցի ինչ՝ բաւական քեզ բերցի նախ քան զմեզ պատմեալն 'ի Շապհոյ պատմագրէ » : Ուրիշ տեղ մ'ալ. « Ի մանկութենէ մինչև ցերեւոյթս երիտասարդութեան զԱշոտոյ որդւոյ Սմբատայ սպարապետի զգորութիւնս և զքաջութիւնս և զպատերազմունս և զհրոսմունս 'ի յայլս, և զայլոց եւս 'ի նա բաւական բերցի քեզ առ 'ի Շապհոյ պատմաքն » : Ասողիկ ալ կը գրէ. (Կոստանդիանոս մեծն) « խնդրեաց և ա՛ռ զնախկի թագն Դաւթի մարգարէին 'ի Շապհոյ Պարոնից արքայէ, զոր բարձեալ էր 'ի գլխոյն Յեքոնիայ որդւոյ Յովսիայ, Նաբուգոդոնոսոր արքայ : Որպէս ուսուցանէ քեզ պատմութիւնն Շապհոյ Բագրատունւոյ » : Կիրակոս 'ի շարս ուրիշ ազգային պատմիաց կը յիշատակէ և զնա. « Եւ Շապուհ Բագրատունի » : Նոյնպէս ալ Սամուէլ երէց :

Ոճոյն նկատմամբ կ'երևնայ թէ այնչափ ընտիր եղած պիտի չըլլայ. գէթ ըստ Յովհաննու կաթողիկոսի, որ թէպէտ պատմութեան ստուգութիւնը անհակառակելի կը համարի, բայց « զբոլորովին բաժանումն ապացուցից՝ ոչ կարացեալ ըստ քերթողական հրահանգացն համառօտաբար ընձեռել, սակայն ըստ իւրումն ժամանակի ընտանի գոլով նորա զրուցացն ամենայնի, գեղջոռի թանիչ բաւական քեզ տայ պատճառս տեղեկութեան » :

Յանուն Շապհոյ Բագրատունւոյ՝ պահոց վրայ գրուած ճառ մը կայ, որ թերեւս ուրիշ համանուն անձի մը երկասիրութիւն է : Աւելցնենք միայն որ յերուսաղեմեան Մատենադարանի պահուած գրչագրի մը մէջ (թիւ 999) նշանակուած կը գտնենք այսպէս. « Ի Շապհոյ պատմութենէն. Այլ քանզի ստունգանեաց նախահայրն՝ յերկիր դարձաւ ուստի առաւն » : Այս համառօտ խօսքէն ետքը, որ մասն է Պահոց ճառին, աւելցուած է հետագայ տեղեկութիւնը Շապհոյ պատմի անձին վրայ. « Այս ի պատմութենէ Շապհոյ Բագրատունւոյ է որդի Աշոտի ապուհի պատ

պատրկի, յանուն Դաւթի Բագրատունւոյ որդւոյ Աշոտի իշխանաց իշխան. զոր ձեռնառեալ և ընկալեալ յօժարութեամբ հօր Դաւթի առաջնորդի վանաց սրբոյն Ստեփանոսի ի Բագրեւանդ գաւառի և յոյժ բերկրեալ յաղագս հեռի լինելոյ ի ստութենէ, և զի ճշմարտութեամբ յաւել յինքենէ զճառս բանից աստուածայնոց » :

ՄԱՇՏՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

Մաշտոց և իր վարքը ըստ ժամանակակից յիշատակագրաց : — Աբաս քաղաւոր : — Դրռնայ շարժը : — Մաշտոցի գրած բռնդքը : — Իրեն ընծայուած ուրիշ երկասիրութիւնք :

Աշոտ և Սմբատ թագաւորաց օրերը ծաղկեցաւ Մաշտոց վարդապետն, որ Կոտէից կամ Արագածոտն գաւառին Նղիվարդ գեղէն էր, քահանայի որդի « Ի ժառանգաց մենաստանաց, — ինչպէս իրեն ժամանակակից յիշատակագիր մը կ'աւանդէ, — որ անուամբն սրբոյն Թէոդորոսի էր » : Երբ այլազգիք զօրացան բռնութեամբ այն գաւառին վրայ, հայրը՝ մանկութեան հասակին բռնադատեցաւ երթալ պանդխտութեամբ 'ի Սոթից գաւառ. ուր մտնելով 'ի կարգ աշխարհի, ծնաւ Մաշտոց : Հօրը դաստիարակութեան տակ՝ ուսմանց, մանաւանդ աստուածայնոց պարապեցաւ. անոր մահուընէն ետքն ալ աշակերտեցաւ Գեղարքունեաց գաւառին Մաքենոցը կրօնաստանին մէջ գտնուող Թէոդորոս անունով միանձի մը, կամ նոյն վանաց առաջնորդ՝ Ստեփանոս վարդապետին, ինչպէս կ'աւանդէ Ուռպելեանն :

Քահանայութեան աստիճանն ընդունելով՝ իր բարեկրօն, ճգնասուն և աստուածահաճոյ վարուք ամենուն սիրելի եղաւ: Բայց առաւելագոյն կատարելութեան փափաքանօք, « Եկն, — կ'ըսէ իր վարուք պատմագիրն, — բնակեցաւ 'ի կղզոյն (Սեւան) սովին վարուք. և թողլով զառ 'ի բնակութենէ մարդկան, սիրօղն 'ի պատուի և յանարգանս՝ բազմաց նշողացուցանէր զինքեան և զտեսակ առաքինութեան. զոր թէ ունիցին հօսել՝ վարատան հողմով 'ի ձորս և 'ի փապարս կորստեան: Այլ սա ոչ այսպէս. այլ գնացեալ բնակեցաւ յապալերին, յայս կղզւոյ. ուստի հարկաւորեալ բազում թախանձանօք՝ ի մաստուն և հանճարեղն և լռութեան սիրողն, 'ի Մարիամայ Սիւնեաց տիկնոջէ կանգնեալ զսա ուխտ: Եւ ժողովեալ եղբարս միանձնականաց դասս՝ վասն հոգեաց տեսուն իւրոյ, յարեապէս վախճանելոյ Վասակայ Սիւնեաց իշխանին. յորում ունկնդիր եղեալ՝ յետոյ հաւատացաւ ասէ՝ Եթէ յԱստուծոյ է հրամանս, ես ոչ ընդդիմացայց. և շինեաց վանս, և ժողովեալ եղբարս՝ կալով կրօնաւորական կարգաւ: Եւ զարդարեալ բազմախուռն պատուիրանօք վայելչական սպասուք. և անձին իւրում յաւելոյր օր ըստ օրէ զգործ մշակութեան առաքինութեան շնորհօքն Քրիստոսի: Եւ այսչափ առաւելեալ 'ի մարմնի իւրոյ տանջանս, մինչ զի մեկնէր եւս 'ի մրգոյ և 'ի ջրոյ անգամ: Եւ զարմանալի այս էր թէ զիարդ ոչ ինչ ուրուք իրաց նուազ գտանէր. քանզի զաղօթսն հանապազորդ կարգալ՝ անխափան ունէր զցայգ և զցերեկ. և զընթերցասիրութիւն գրոց սրբոց ոչ կասեցուցանէր. այլ և առնէր իսկ, և խրատէր զամենեւեան 'ի նոյն կարգ...

« Եւ ելեալ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ իշխանն Հայոց Աշոտ 'ի կողմանս՝ Վրաց վասն ապստամբելոց ոմանց յելուզակաց.. առ յեզերբ գետոյն հզաւրի որ կոչի Կուր. դարձեալ ընդ խաղաղութեամբ ճանապարհորդէր առ եզերբ ծովակին: Եկեալ գումարեցաւ 'ի տեղւոյ միոյ, հանդէպ կղզւոյն որ կոչի Բանակետդ. հայցէր տեսանել

գերանելին Մաշթոց. որ իբրև տեսին գիրեարս, բազում ուրախութիւն եղև երկուցունցն. ապա յոյժ սիրեալ և մեծապէս ընկալեալ զնա բարեպաշտ իշխանն Աշոտ. որ և թագաւոր իսկ եղև յետոյ: Ապա շնորհէր երանելի հօրն Մաշթոցի զլոյսն մշտնջենաւոր. զոր արձակեալ էր նմա արքային Յունաց Վասլի: Յոտն կացեալ և արտասուօք հանդերձ առեալ յինքն զսուրբ խաչն, զոր պնդեալ էր ոսկւով և զարդարեալ գեղեցկազան գործով, ընդելուզեալ մարգարտով. և առեալ եւ ի վերայ աչաց իւրոց և համբուրեաց զնա: Եւ երկիր պագեալ իշխանն՝ զաջ նորա համբուրէր... ապա հրաժարեցին 'ի միմեանց. իշխանն գնաց զճանապարհ իւր, և նա դարձաւ 'ի մեհնաստան իւր... Յայսմ ամի յորում կարգեցի զսակաւաւոր գրումն՝ էր ամբ կենաց նորա սակաւ ինչ քան զվաթսուն ամ. իսկ որ մեկնեալ էր 'ի կերակրոց և 'ի բոլոր իսկ հեշտութեանց մարմնոյ՝ երեսուն և երեք ամբ. և 'ի շինութեան տեղուոյ քսան և երկու ամբ »...

Աբաս սպարապետն տեսնելով որ իր եղբորորդին Սմբատ՝ Բագրատունեաց վրայ թագաւորեց, Գէորգ կաթողիկոսէն օծուելով, ասկէ վրէժն առնելու համար՝ ուղեց զԳէորգ ձգել յիշխանութենէ, ու անոր տեղ նստեցընել զՄաշտոց. ուստի և մասնաւոր թուղթ գրեց առ նա: Մաշտոց՝ այնպիսի առաջարկութիւն մը թէ՛ իր սրբոյն և թէ մտածմանցը հակառակ տեսնելով, բացէ 'ի բաց հրաժարեցաւ. ու չէ թէ միայն չուզեց համախոհ ըլլալ Աբասայ հետ, այլ նաև մասնաւոր խրատական թուղթ մը գրեց առ Աբաս, յորդորելով որ այնպիսի վնասակար խորհուրդներէ ետ կենայ. կը ջատագովէր Գէորգ կաթողիկոսը, իրեն դէմ եղած ամբաստանութեանց ստութիւնը և անիրաւութիւնը ցուցընելով: Երբ այն թուղթն առաւ Աբաս, սաստիկ ամօթէն և ոչ իր մտերիմ համախոհիցը ցըցուց. և երբ իր կուսակիցներէն շատն աստուածառաք պատիժներով պատուհասեցան, Աբաս անձամբ գնաց թողութիւն ինդրեց Գէորգ

կաթուղիկոսէն, ու ետքը իր եղբորորդւոյն՝ Սմբատ Թագաւորին հետ ալ հաշտուեցաւ: Մաշտոցի՝ առ Արաս գրած թղթին ամբողջ օրինակը մէջ կը բերէ Յովհան կաթուղիկոս իր Պատմագրութեանը մէջ: Հոն կը կարգաւոր նաեւ առ Դրենեցիս ուղղած թուղթ մը, զոր հետեւեալ պատճառաւ շարագրած է Մաշտոց:

Քրիստոսի 894 թուականին՝ հոկտեմբեր ամսոյն 13ին գիշերը՝ յանկարծական սասանութեամբ մը Դուին քաղքին մեծ մասը կործանեցաւ, և բնակչաց շատը մեռան: Այն խեղճ գոյժը՝ մեծ տպաւորութիւն ըրաւ ուրիշ քաղաքաց մէջ բնակող Հայոց վրայ. և Մաշտոց վարդապետն ալ՝ որ նոյն ժամանակները Սեան կղզւոյն մէջ կը բնակէր, սրտաշարժ ու գեղեցիկ ոճով մխիթարութեան թուղթ մը գրեց այն սաստիկ հարուածէն ազատող խեղճերուն:

Յետ վախճանի Գէորգ կաթուղիկոսի՝ ամենուն հաւանութեամբը անոր յաջորդ ընտրուեցաւ Մաշտոց, որ միայն եօթն ամիս կրցաւ հայրապետական աթոռը նստիլ:

Ուռպելեանը կ'աւանդէ թէ նոյն միջոցները այլ և այլ երկպառակութիւնք կային Հայոց, Վրաց, Աղուանից և Յունաց մէջ, հաւատոյ խնդրոց և եկեղեցւոյ ինն դասակարգութեանց վրայ. որոնց ամենուն լուծումը տուաւ, կ'ըսէ՝ Մաշտոց վարդապետ, այն թղթովը՝ զոր 'ի հրամանէ և 'ի խնդրոյ Գէորգեայ կաթուղիկոսի գրեց. բայց այս թուղթը մեր ձեռքը հասած չէ, ինչպէս նաեւ ոչ այն նամակը զոր Յովհ. կաթուղիկոս կ'աւանդէ թէ գրած ըլլայ՝ երբ դեռ Սեան կղզւոյն մէջ էր, Աշոտոյ առաջնոյ Թագաւորութեանը ժամանակ, անոնց դէմ՝ որ 'ի Քաղկեդոն և 'ի Շիրակաւան գումարուած ժողովոց հակա-

ուակ կը խօսէին : Ուսպելեանը պատմագրական երկասիրութիւն մըն ալ կ'աւանդէ Մաշտոցի անուամբ . վասն զի Թանահատի կոչուած վանքին մէջ գտնուող միանձանց ճգնութիւնները ստորագրելէն ետքը կը յաւելու, թէ « Զայս ժանոյց մեզ պատմութիւն երանելոյն Մաշտոցի որ 'ի Սեան » : Ուրիշ տեղ մ'ալ . « Թէ զլիովն և զերկայնն կամիս լսել՝ ընթերցիր զՈւխտանէսն և զԱլվանից պատմութիւնն և 'ի Գիր թղթոցն տեղեկացիր . եւս և զՏեառն Մաշտոցին որ 'ի խնդրոյ Գէորգեայ Հայոց կաթողիկոսի գրեալ է » : Այս պատուական ու փափաքելի երկասիրութիւնն ալ դեռ մեզի անծանօթ է :

Արծրունին՝ Մաշտոցի ճգնողական վարքին հետ մեծապէս կը դրուատէ զինքը նաև յուսումնասիրութեան . վասն զի կ'ըսէ . « Այլ և ուսումնական բանգիտութեամբն յոյժ հմտագոյն » : Սամուէլ ալ իր ժամանակագրութեանցը մէջ . « Մաշտոց ճգնաւորական հանդիսիւ և ի մաստասիրական արհեստիւ պայծառանայր » :

Ոմանք ուղեցին կարծել թէ սոյն Մաշտոց հայրապետին երկասիրութիւնն ըլլայ՝ նաև ազգային եկեղեցական արարողութեանց հաւաքման գիրքը կամ ծիսարանը, որ սովորական անուամբ Մաշտոց կը կոչուի : Այս յայտնի սխալման գլխաւոր պատճառ եղած է նախ անուան նմանութիւնը . որովհետեւ այն ծիսարանին հեղինակ՝ որոյն Մեսրոպայ անունն ալ շատ անգամ Մաշտոց կը կոչուի . և երկրորդ՝ Յայսմաւուրաց և Կիրակոս պատմչին խօսքերը, որոնք թերևս փոխանակ ըսելու թէ ծիսարանին մէջ քանի մը բան կարգաւորեց, կամ քանի մը սաղմոս և աղօթք աւելցուց, որ հաւանական կրնայ սեպուիլ, կ'աւանդեն թէ ինքը եղած ըլլայ այն աղօթքները ժողովող և կարգի դնող : Ահաւասիկ Կիրակոսի խօսքերը . « Սա կարգեաց զգիրս՝ որ ըստ անուան իւր Մաշտոց կոչի . ժողովեալ զամենայն կարգեալ աղօթս, և ընթերցուածս 'ի միասին յարմարել յաւելուածով յիւրմէ . որ ունի յինքեան զամենայն կարգս քրիստոնէութեան » :

Բայց իր խօսքին դէմ կ'ելլէ ընդհանուր ազգին աւանդութիւնը; և սուրբն Ներսէս Շնորհալի, որ առ Միջագետացիս գրած թղթոյն մէջ յայտնապէս կը զրուցէ, թէ որչափ անտեղի է այս կարծիքը:

ՅՈՎՀԱՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

Յովհանն կաթողիկոս յաշակերտաց Մաշտոցի: — Հայրապետական աթոռը ելլելը: — Պատմութիւնն և անոր նիւթը: — Արժեքը այս երկասիրութեան: — Գրաւորական ոճը: — Բնագրին հրատարակութիւն և քարգմանութիւն:

Այս անուամբ՝ Հայաստանի Հայրապետական աթոռը նստողաց վեցերորդն է Յովհաննէս, և ընդհանրապէս կը կոչուի՝ Յովհանն կաթողիկոս կամ Պատմաբան: Դրասձանակերտ աւանին մէջ ծնած էր Յովհան, Դուին քաղաքին մօտերը. բայց ոչ ծնողքն և ոչ ալ ծննդեանը ճիշդ տարին յայտնի է: Ի խորին ծերութեան վախճանեցաւ Քրիստոսի 925 թուականին: Իր ուսմունքը՝ Մաշտոց վարդապետին ձեռքին տակ ըրաւ, որոյ և ազգական էր, ետքը մասնաւոր բարեկամութեամբ մտերմացաւ Գէորգ կաթողիկոսին ալ, ու անկէ և Մաշտոցէ ետեւ նստաւ ի Հայրապետական աթոռն, Ա. Սմբատայ թագաւորութեան ժամանակ:

Իր Պատմագրութեանը երեսներորդ երկրորդ գլխոյն մէջ՝ այն պատուոյն հասնելուն պատմութիւնը կ'ընէ՝ կար-

գէ դուրս խոնարհութեամբ մը¹. մեծարանօք և գովութեամբ կը խօսի իրեն նախորդ Մաշտոց Հայրապետին վրայ, ողբալով անոր վաղահաս մահը, զոր թէ՛ Հայոց աշխարհին և թէ՛ իր անձին համար աղետալի դէպք մը կը համարի. որովհետեւ կ'ըսէ թէ 'ի մանկութենէ անոր հայրական խնամոցը յանձնուած ու աշակերտած էր:

Զգիտցուիր թէ երբ կամ որ իշխանին խնդրովը և առաջարկութեամբ ձեռք զարկաւ իր Պատմագրութիւնը շարագրելու: Ոմանք կարծած են թէ տասներորդ դարուն սկիզբները սկսած ըլլայ յօրինել իր երկասիրութիւնը, Հայրապետական աթոռը նստելէն ետքը. բայց աւելի հաւանական կ'երևնայ այլոց զրուցածը՝ որ կը համարին թէ մի և նոյն միջոցի երկասիրութիւն չէ ասուկայ. այլ մէկ մասը՝ 897 թուականէն առաջ շարագրուած է, մնացածները անկէ ետքը: Այս կարծեաց ստուգութեանը զխաւոր պատճառ այն կը սեպեն, որ Քաղկեդոնի ժողովոյն վրայ խօսելու ատենները՝ գրքին առջի մասին մէջ, խիստ և ուժով լեզու մը կը բանեցընէ նոյն ժողովոյն դէմ, բայց անկէ ետքը լեզուն կը փոխէ: Եւ թէ՛ կրօնական համոզմամբ՝ թէ քաղաքական պատճառաւ, գիտնալով որ ինչուան յունական կայսերութիւնը վրանին ձեռք չգնէ՝ անկարելի է որ Հայաստանի խեղճութեանց դարման մը ըլլայ, կը սկսի չափաւորել խօսքը, թէ՛ նոյն ժողովոյն, և թէ՛ անոր սահմանադրութեանցը հպատակող Յունաց նկատմամբ: Ինչ աստիճանի ստուգութիւն ուզենանք տալ այս ենթադրութեանս, այս յայտնի է որ Յովհան կաթողիկոս գրեթէ ինչուան մահը աշխատեցաւ իր Պատմագրութեանը վրայ. որովհետեւ Քրիստոսի 925 թուականին մեռաւ, և իր պատմած դէպքերն ալ ինչուան 923 կամ 924 թուականը կը հասնին:

1. « Զկնի ապա՝ հէզս եւս և թշուառականս և պապեալս ըստ հոգևոր արքունցմանս խրատուն Յովհաննէս, որ զսոյն զայս գրեցի դիրքս, ոչ ըստ արժանեաց ամայ յաթոռ սրբութեան... զի թէպէտ և յաշակերտութենէ առն սրբոյն Մաշտոցի, և 'ի մանկութենէ իմմէ, այլ և աղգակից հարազատութեան նորա ըստ մարմնոյ »:

Պատմութիւնն և անոր նիւթը. — Հարիւր ութսուն և եօթը զլուխ կը բաժնուի Յովհաննու պատմութիւնը: Առջի երկուքին մէջ հեղինակը իր երկասիրութեան յատակագիծը կը դնէ, ու միանգամայն կ'իմացընէ թէ իր վախճանն է աւելի համառօտութիւն մը՝ քան թէ բուն ընդարձակ պատմագրութիւն մը շարագրել: Իր այս խոստմունքը կը պահէ՝ ինչուան այն ժամանակաց պատմութեանը մէջ՝ որոնց ականատեսս վկայ է: Ժամանակին ու ազգային պատմաց սովորութեանը համեմատ՝ ջրհեղեղէն կը սկսի իր Պատմութիւնը, և կ'իմացընէ թէ պատմածներուն գլխաւոր աղբերքը երկու են. աշխարհածնութեան համար՝ սուրբ գիրք, և պատմութեանց համար օտար և ազգային պատմիչք: Բայց ընդհանրապէս ազգային պատմչաց կը հետևի, և գլխաւորաբար՝ Մովսիսի Խորենացւոյ, իրեն ժամանակաւ մերձաւոր դէպքերուն նկատմամբ՝ Նապհոյ Բագրատունւոյ և ուրիշ ազգային պատմչաց: Բայց որովհետև միտքը դրած է այսպիսի վայելուչ ոճ և լեզու մը գործածել 'ի պատմագրութեան' գոր Խորենացիէն ետքը ուրիշները գործածած չեն, իր այս ջանքը չափազանցութեան մէջ կը ձգէ գինքը. վասն զի ուզելով զարդարուն ոճ մը գործածել, վայելչականէն անդին կ'անցնի, այնպիսի լեզու մը բանեցընելով որ ըստ ինքեան այնչափ գովելի և հետևելի չէ, ոչ ըստ ոճոյն և ոչ ըստ լեզուին: Բայց ասիկայ արևելեան՝ և մանաւանդ Յովհաննու ժամանակացը ընդհանուր թերութիւնն է: Մեր ազգին սովորական գրչաց՝ մէկ չափաւորելի սովորութեանն ալ հետևած է Յովհան, սուրբ գրոց խօսքերը յաճախ իր պատմութեան գրոցը մէջ բերելով, յարմար կամ անյարմար վկայութիւնները շատցընել:

Պատմութեանը Գ-է գլուխներուն մէջ՝ Յովհան կաթողիկոս Հայոց ազգին սկզբնաւորելուն վրայ կը խօսի:

Մարիրաս Կատինայի ու Խորենացւոյն հետեւելով Հայոց ազգը Յաբեթի ցեղէն առաջ եկած կը սեպէ։ Ութերորդ գլխոյն մէջ կը սկսի Հայկայ պատմութիւնն ընել, և աւոր օրինաւոր յաջորդացը, մինչև 'ի մեծն Աղեքսանդր, որ' ինչպէս պատմութիւնն կ'աւանդէ, եկաւ Հայաստանի ալ տիրեց։ Անկէ ետքը Արշակունեաց պատմութիւնը կը սկսի աւանդել, համառօտագոյն ոճով, և անոնց ինկնալը և մարգպանաց յաջորդելը, և անոնցմէ ետքը Հայաստանի վրայ իշխելը մերթ կիւրապաղատից և ոստիկանաց, զորս երբեմն Յունաց կայսերք կը ղրկէին, և երբեմն Դամասկոսի և Պաղտատի խալիֆաները։ Այս առթով կը ցուցնէ Բագրատունեաց ցեղին իշխաններէն ոմանց զօրանալը, ինչուան այն ժամանակ՝ յորում Աշոտ Ա կամ Մեծն՝ անկախ իշխան և Հայոց թագաւոր ճանչըցուեցաւ խալիֆայէն։

Գրքին ԺԷ-ԽԸ գլուխներուն մէջ կ'աւանդէ Աշոտոյ առաջնոյ թագաւորութեան, անոր որդւոյն Սմբատայ, և այլն, պատմութիւնը։ Յովհաննու կաթողիկոսին երկասիրութեան այս մասը՝ աւելի մանրամասն և հետաքննական տեղեկութիւն կը պարունակէ Բագրատունեաց և Արծրունեաց թագաւորաց վրայ։ — ԽԹ գլխոյն մէջ կը սկսի խօսիլ՝ Սմբատայ և Յուսուփայ մէջ ծագած զգաւորութիւններուն և տարաձայնութեանց վրայ, որոնք այնչափ արինհեղութեանց պատճառ եղան։ Արտաքին թշնամութիւնք կը լռեն, և ահաւորագոյն աղէտք և պատերազմունք Հայաստանի մէջ կը սկսին երևնալ՝ ներքին անմիաբանութեանց պատճառաւ. իշխան իշխանի դէմ, նախարար նախարարի դէմ կ'ելլեն. ժողովուրդք ալ մերթ մէկին մերթ մէկալին կողմը բռնելով՝ իբրեւ ընդ թշնամեաց կը պատերազմին։ Առիթ կ'առնու Եուսուֆ Հագարացի ոստիկանը՝ Հայոց ներքին անմիաբանութիւնը. ու Նար անունով մէկը Ատրպատականի վրայ կը ղրկէ շատ զօրքով. ան ալ կու գայ ու Շահնշահ Աշոտին հետ երկար ու խիստ կերպով կը պատե-

բազմի, զինքը ստիպելու համար որ խալիֆային հնազանդութեան տակ մտնէ։ Աշոտ Սեան կղզին կը քաշուի, Գեղայ կոչուած բերդին մէջ. ինչուան որ Աշոտայ կուսակիցներէն մէկը Գորգ՝ կը պատերազմի անոր դէմ, Նարայ՝ Դուին քաղքին մէջ դրած Բշր (Պէշիր) ոստիկանը կը սպաննէ, և Արարացուց Թշնամի գունդերը կը ցրուէ։ Այն ժամանակն է՝ յորում Յովհան կաթողիկոս Աշոտ Շահնշահին քով կ'երթայ, երկար ատեն նոյն իշխանին արքունեաց մէջ կը բնակի, և սիրոյ ու մեծարանաց նշաններ կ'ընդունի իրմէն։ Անկէց Գագիկ Թագաւորին արքունիքը կ'անցնի, ու թէ՛ իրմէն ու թէ՛ անոր եղբոր մէն մեծ սիրով կ'ընդունուի։ Նոյն ժամանակները՝ այս երեք իշխանաց վրայ ալ սպառնալիք կը հասնին, և Գեղայի մէջ եղած զօրքերը՝ Թշնամեաց ուժէն վախնալով անձնատուր կ'ըլլան։ Արարացուց սպարապետը կը տիրէ բերդին, ու անանկով իր իշխանութեան տակը կ'իյնան մերձակայ քաղաքներն, աւաններն ու երկիրներն։

Հոս կը դադրեցընէ իր պատմութիւնը Յովհաննէս կաթողիկոս։ Արդէն հասակն առած՝ ու իր մահը մերձակայ տեսնելով, Խորենացւոյն պէս իր գրքին վերջաբան գլուխ մը կը դնէ, ողբալով այն աղէտքը որ Հայաստանի վրայ ծանրացեր էին. բայց միանգամայն կը քաջալերէ՝ գուշակօրէն զրուցելով, թէ ատեն պիտի գայ՝ յորում մեր Հայրենեաց աղետիցը վախճանը պիտի հասնի, քրիստոսական կրօնք յաղթանակեն, և հաւատացեալք իրենց Թշնամեացը վրայ զօրանան։ Անկէ խօսքը առ Թագաւորս, իշխանս, պետս և հրամանատարս Հայաստանեայց կը դարձնէ, իմացընելով իրենց թէ ինչ պատճառի համար և ինչ նպատակաւ այս Պատմագրութիւնը գրելու ձեռք զարկաւ. կը ցաւի այն ուրացութեանց վրայ՝ որոց ալ կանատես կամ պատմիչ եղաւ, և Հայաստանի իշխա-

նացը՝ և անոնց հպատակաց՝ իմաստուն խորհուրդներ և խրատներ կու տայ: Այս սրտաշարժ և ազդու վերջաբանով կ'աւարտէ իր Պատմութեան գիրքը:

Կենացը վերջին տարիները Զորոյ վանքը քաշուեցաւ Յովհան, և հոն մեռաւ, 925 թուականին, քսանեւութ տարի Հայոց կաթողիկոսական աթոռը նստելէն ետքը: Իր յաջորդն եղաւ Ստեփանոս Բ, որ հայրապետական աթոռը Աղթամարայ կղզին փոխադրեց: — Չենք գիտեր թէ արդեօք ուրիշ գրուածք ալ շարագրած է Յովհան. ազգային հեղինակք՝ իր Պատմագրութենէն զատ ուրիշ երկասիրութիւն չեն յիշատակեր իր անուամբը:

*
* *

Մեծ յարգանք կը խօսին նոյն ազգային պատմիչք Յովհաննու կաթողիկոսի թէ՛ կենացը և ուսմանց, և թէ՛ այս Պատմագրութեան վրայ. Թովմա Արծրունի՝ « Սնեալ և ուսեալ էր, կ'ըսէ, առ ոտս սրբոյն Մաշտոցի, նորին հրահանգեալ կրթարանի ուսումնասիրութեան վարժիւք առողջացեալ. այր քաղցրաբարոյ և հեղաձայեաց »: Եւ Յուսուփ ոստիկանին զօրացը ձեռքով՝ Հայաստանի մէջ եղած անթիւ արիւնհեղութեանց վրայ խօսելով, կը յաւելու. « Զոր այլ զօրաւոր և մտահարուստ ոմն հռետոր մեծ՝ նախ քան զմեզ վերագրեաց և աւանդեաց 'ի գանձս արքունի »: Սամուէլ՝ գեղեցկաբան շարագրութիւն կը կոչէ անոր պատմութիւնը. Ասողիկ՝ ձարտասան և պատմագիր կ'անուանէ զինքը. Կիրակոս՝ գեղեցկայարմար պատմաբան կը կոչէ: Տարակոյս չկայ որ ճարտասան պատմիչ մըն է Յովհան, և աւանդած դէպքերուն շատին ալ ականատես ըլլալով՝ այն աղէտքն տպաւորագոյն ազդեցութիւն ըրած են սրտին վրայ, և արժանի լեզու մը բանեցընելով՝ 'ի գութ կը շարժէ թէ՛ լսողքը և թէ՛ ընթերցողները: Բայց ճարտասանական արուեստը Յովհաննու գրչին տակ՝ երբեմն սովորական սահմանէն դուրս ելած

է. լեզուն ալ, ինչպէս քիչ յառաջ յիշատակեցինք, արուեստակութեան կերպարանք առած. անով է որ՝ որչափ ալ գեղեցիկ երևնայ ոմանց իր կերպն և շարագրութեան ոճը, անընտիր հետևողութիւնն զգուշանալի է:

Իբրև պատմիչ՝ ընտիր բարեմասնութիւն մըն ալ ունի Յովհաննէս, որ մեր՝ մանաւանդ յետին պատմչաց մէջ՝ սակաւագիւտ յատկութիւն է, հաւատարմութիւնը. անով է որ ամէն լսած դէպքերը չպատմեր. և եթէ պատմելու ալ ստիպուի՝ երաշխաւորութիւնը վրան չառնուր: Օրինակ իմն՝ երբոր Սմբատայ առաջնոյն մարմնոյն վրայ լոյս իջնելուն պատմութիւնը կ'ընէ, և թէ ինչպէս թէ՛ հաւատացեալք և թէ՛ անհաւատք տեսած ըլլան այն ճառագայթաւէտ պայծառութիւնը, կը յաւելու. « Եւ որք ասէինն զայս՝ ստուգութեամբ իմն հաւաստի զբանն առնէին. բայց մեք զայսոսիկ 'ի տեսողս անգր թողացուցեալ, և զորս աչօք իսկ տեսեալ է մեր, ոչ դանդաղեցուք պատմել »: « Ետես աչօք, — կ'ըսէ Վարդան պատմիչ — զխաւարաբեր ժամանակն, և զրեաց 'ի յիշատակ ապագայիցն »:

Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութիւնը՝ տպագրեցաւ յԵրուսաղէմ (1843): Այդ թուականէն երկու տարի յառաջ Գաղղիոյ Հասարակաց կրթութեան Պաշտօնէին հանութեամբ հրատարակուեցաւ անոր զաղդիական թարգմանութիւնն 'ի Փարիզ, զոր անուանի արեւելէան Սէն-Մարգէն երկասիրեր էր, ու իր մահուընէն շատ տարի ետքը Ֆելէքս Լաժառ տպագրեց: — Խորագիրն է. Histoire d'Arménie, par le Patriarche Jean VI, dit Jean Catholikos, traduit de l'arménien en français par M. Saint-Martin. Ouvrage posthume, publié sous les auspices du ministère de l'Instruction publique, par Félix Lajard, 1841. Մատենախօսական հատուած մ'ալ հրատարակած է Նէվ հայագէտն պելէիացի. Examen de l'histoire Jean VI le Patriarche, traduite de l'arménien par Saint-Martin, par Félix Nève; Louvaine, 1843: Հայկական քննադիրն երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ ունեցած է 'ի Մոսկուա (1853), շանիւք Մկրտիչ Էմին, Տեսչի Ճեմարանի Արեւելեան լեզուաց:

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Թովմայի Արծրունչոյ ժամանակը: — Գազկայ իշխանի յանձնարարութեամբ Արծրունեաց պատմութիւն գրելը: — Այդ երկասիրութեան աղբերք: — Արծրունչոյն պատմութեան նիւթը: — Գրութեան ոճը: — Բանասիրական արժեք: — Բնագրին տպագրութիւնն ու քարգնանութիւնը:

Յովհաննու կաթողիկոսի գրեթէ ժամանակակից՝ կամ անկէ քիչ կրտսերագոյն է Թովմա Արծրունի: Ժամանակաւ որչափ ալ մերձաւոր՝ բայց ՚ի հմտութեան մեծ տարբերութիւն կը տեսնուի այս երկու անձանց մէջ. որով և արժանապէս առաջին կարգի պատմագիր կրնանք սեպել զԱրծրունին, թէ որ քանի մը թերութիւններէն զգուշանար, մանաւանդ լեզուի խրթնութենէն: Եղիշէ վարդապետին աշակերտ կը համարուէր Արծրունին. որովհետեւ իբ պատմութեան խորագրոցը մէջ՝ նոյն վարդապետին աշակերտ կ'անուանի¹. անոր համար քանի որ իր պատմութեան գիրքը գտնուած չէր, վեցերորդ դարու պատմիչ կը կարծուէր Թովմաս. բայց ետքը երկասիրութիւնն երևան ելնելով՝ յայտնապէս տեսնուեցաւ այն ենթադրութեան սխալ ըլլալը, թէ որ ուրիշ հոմանուն վարդապետի մը աշակերտ չուզենանք սեպել զինքը:

Տասներորդ դարուն սկիզբը Գագիկ Արծրունեաց տէր

1. «Պատմագիր վասն Արծրունեաց ազգին, զոր արարեալ է Թովմա վարդապետի՝ աշակերտի Եղիշայի»:

և Վասպուրականի իշխանն՝ իւր հայրենասէր քաջագործութեամբքն ամենուն աչքը իւր վրայ դարձուցեր էր, անոր յաղթական զինուց վրայ՝ ՚ի թշնամեաց հարստահարեալ ազգին վերանորոգութիւնը կը փափաքէին տեսնել. այն յոյսն և ակնկալութիւնն արդիւնաւորելու գեղեցիկ պարծանքն, իրեն վրայ առած էր Գագիկ: Եւ որովհետեւ իւր զէնքերուն փառքը մինչև հեռաւոր ժամանակաց վրայ կ'ուզէր տարածել, և պատմութեանց մէջ՝ իրեն փառաց արձագանգը թողուլ Բագրատունեաց Սահակ իշխանին պէս՝ ուզեց որ իրեն ու իր փառաւոր Արծրունեաց ցեղին պատմութիւնը թողու ազգին. ու իր այս կամացը և փափաքին գործադրութիւնը յանձնեց Թովմայի. որուն արդէն իր հայրն այլ նոյնը յանձնած կ'երևի. վասն զի Թովմա իր յառաջաբանին ետքը կ'ըսէ առ Գրիգոր Արծրունեաց Տէր և Վասպուրական իշխան, որ անշուշտ Դերենիկն է. « Ընկալեալ զհրաման պատուիրանի քո... ձեռն ՚ի գործ արկի » և այլն: Իսկ Ա դըպրութեան վերջը՝ խօսքն առ Գագիկ կ'ուղղէ:

Չսխալեցաւ Գագիկ իւր ընտրութեանը մէջ. վասն զի Թովմաս ոչ միայն ժամանակին հմտագոյն հանճարներէն մէկն կրնար սեպուիլ, այլ ինքն իսկ Արծրունեաց ազգէն ըլլալով, հին ու անցած փառքերը՝ հնութեան աւանդիցը և գրքերուն մէջ փնտռելու յարմարութիւն և անխոնջ յարատեւութիւն ունէր. ու ամէն բանէ աւելի հայրենասէր, կամ լաւ ևս ըսելով, ցեղասէր ոգի մը:

Բայց այն առաջարկութեան գործադրութեանը ամէն դժուարութիւնները իւր աչքին առջևն էին: Հայոց պատմութիւններ, զանազան անձանց ու այլ և այլ ժամանակաց երկասիրութիւնք հասեր էին իր ձեռքը. բայց Արծրունեաց ցեղին վրայ լիակատար ու յագեցուցիչ գորուածք մը պակաս էր. իրեն հնութեամբը պատկառելի ցեղ մը՝ սակայն այն հնութիւնը ընդարձակ ասպարէզ մը պիտի բանար իւր առջևը հետազօտութեանց, և հարկ էր պատմութեան մոռացութիւնը դարմանել, փառաց պարծանքը նորոգել, կամ ուրիշներէն յափշտակել:

Արծրունին առաջնորդ առած է իրեն այս երկասիրութեանը մէջ բաց յաստուածային գրոց, մարդկութեան նախնական ստեղծմանը և ընդ ամենայն աշխարհ ցըրուելուն՝ նաև արտաքին պատմիչներ. և մասնաւորաբար մէջ կը բերէ Եւսեբիոսի, Աիրիկանոսի, Բերոսոսի, Մանեթոնի, Արիստոնի Կեսարացւոյ, Յուլիանոսի Աղիկաունացւոյ, Փիլոնի Աղեքսանդրացւոյ, և այլոց կարծիքները ¹ : Ծանօթ կը ցուցնէ ինքզինքը նաև Հերոդոտեայ պատմութեանը, և անոր հետեւողութեամբ կ'աւանդէ Պարսից պատմութեան այն մասը՝ որ Հայոց ազգին պատմութեան հետ վերաբերութիւն ունի : Ազգային պատմչաց հետ ալ կը խորհրդակցի Արծրունին, և գլխաւորաբար Մովսիսի Խորենացւոյ. և Արծրունեաց ցեղին պատմութիւնն ընելու ժամանակ կ'աւանդէ, թէ նոյն ցեղին սկզբնաւորութեան վրայ խօսած ըլլան Մամբրէ Վերծանող և անոր եղբայրը Մովսէս և Թէոդորոս Քերթող : Այս երկու պատմիչները միայն անուամբ ծանօթ են մեզի, և իրենց երկասիրութիւնները կորսուած :

Սակայն անոնց գրուածոցը մէջ եղած տեղեկութիւնքը անբաւական կը սեպէ իւր առաջարկութեանը. ուստի « փոքր ինչ և դուզնաքեայ, կը կոչէ, զմնացորդս յիշատակարանացն 'ի յառաջագոյն և հին պատմագրոցն, զմեր բնիկ տերանց տոհմին Արծրունեաց » : Այն պատճառաւ հարկ սեպած է՝ ուրիշ քննութեանց տալ ինքզինքը, և մանաւանդ ճարտար և ստուգախօս պատմա-

1. « Օժանդակեալ 'ի գրոց հնագէտ պատմութեանց մարգարէականաց, և նորոց վարդապետաց եկեղեցւոյ Քրիստոսի, և արաքիս վապաւորացն՝ աշխատասէր և մտահարուստ արանց. որք դպեկաբար յանձնեցին մեզ յետոյ հետեւելոցս՝ զառողջ և զառանց խարդախութեան ճաշակս համեղագոյն և կարեւորագոյն կերակրոց, յարբունս կատարեալ գիտութեանն տանել հասուցանել զուսուճասէրն » :

բանից համեմատ՝ այն դիպուածոց և քաջութեանց հանդիսարան գաւառներն ու քաղաքները քալել անձամբ. ու պատմութեանց մէջ մոռցուած անցքերը՝ հոն անոնց հնաւանդ յիշատակարանաց մէջ փնտռել: Ինքը Արծրունին ալ կը վկայէ. « Որ ինչ 'ի սկզբանց անտի շինութեանց աշխարհիս Հայոց, 'ի Հայկայ աղեղնաւորէ և 'ի նորուն զարմից, և ցկաթոտ և վաւաշոտ Շամիրամն տիկին Ասորեստանեայց, և 'ի նմանէ յայլս. և յայլոց ևս յաւէտ ձեռակերտք և շինուածք յիւրաքանչիւրոցն յերկրիս մերում եղեն, մեր առ ամենայն անձամբ հասեալ և աչօք տեսեալ: Զկտեալ և 'ի հեռաւոր աշխարհս, մինչև ցկղարջս և Շուշեթացիս, և առ լերամբն Կաւկասայ, և յԱհիզ, մինչև 'ի մուսսն 'ի Գաղա, և ընդ Տայաստան, և ընդ ամենայն հիւսիսականս և ընդ արևելս. 'ի հետիոտս գնալով տեսաք զգործ քաջաց և նախնեաց »: Ուրիշ տեղ մըն ալ. « Իսկ Գուրգէն (Արծրունի) օր ըստ օրէ աճէր զօրութեամբ 'ի բազում քան թէ 'ի սակաւ տեղիս. զոր 'ի Տարօն և զոր յԱնձաւացիս և զոր յԱրզն, և զոր առաւել ամենայն ուրեք, որպէս ցուցանեն յիշատակարանքն՝ որք յառաջ քան զմեզ հոգացան »:

Այսպէս կը վարուի ժամանակաւ իրմէ հեռու եղած դէպքերու նկատմամբ: Իսկ ուր հարկ էր որ մերձաւոր պատմութեանց յիշատակութիւնն ընէ, հոն բաւական չի սեպեր վեր 'ի վերոյ քննութիւն մը, այլ անձամբ քննած է անոնց ստուգութիւնը և այնպէս աւանդած: Իր պատմութեանը շատ դէպքերը կը հաւատարմացնեն այն խօսքը զոր կ'ըսէ իւր անձին համար. « Ոչ իբրև յայլոց համբաւուց տեղեկացեալ՝ ընծայեալ արձանացուցանեմ քեզ ստայօդ բանից պաճուճեալ առասպելս, այլ ականատես և ականջալուր և իմով իսկ ձեռօք շօշափեալ, պատմեմ քեզ հաւաստապէս զեղելոցն զարմանս »: Այս խօսքիս ստուգութիւնը յայտնի կը ցուցնէ, երբոր Խութայ լեռնականներէն Յովսեփայ Հագարացոյն մահը պատմելէն ետքը, « Ես՝ ինքնին, կ'ըսէ, աչօք իմովք տե-

սի զայրն զայն՝ որ հարեալն էր զնա, (զՅովսէփ Հագարացի), և 'ի նմանէ սառագեցի վասն նորա » : Ասանկ՝ Ռշտունեաց աշխարհին մէջ բազմաթիւ անձինք դեռ կենդանի են, կ'ըսէ, տեսողք վկայական մահուան Ապուսահակ երանելւոյն, յորոց լսեր էր պատմիչը մանրամասն հանգամանքը և իր պատմութեան գրքովը աւանդեր յետնոց :

★ ★

Արծրունչոյն Պատմութեան նիւթը. — Բիւզանդայ նըման չորս դպրութիւն բաժնած է Թովմաս իրեն այս պատմական գրուածը՝ և գլխաւոր դիտմունքն եղած է, ինչպէս ըսինք, Արծրունեաց պատմութիւնը շարագրելասիկայ էր նաև Գագկայ Վասպուրականի իշխանին խընդիրքը : Բայց Արծրունին՝ մեր ազգին շատ պատմագրաց սովորութեանը համեմատ՝ իւր պատմութիւնը կը սկսի Ադամէն և Նոյէն, ու մարդկութեան բաժանմանէն. և որովհետև Հայկայ քաջութիւնները, և անոր Բելայ վրայ ըրած յաղթութիւնն ալ կը պատմէ, այն առթով նաև Բաբելացւոց և անոնց առասպելացը վրայ կը սկսի խօսիլ, հմտաբար քննելով և աւանդելով քաղդէական զրոյցքը, և թէ ինչէն կամ երբ սկսան անոնց պաշտամունքը : Անկէց Ասորեստանի Թագաւորութեան վրայ խօսելու կ'անցնի, ու Զրադեշտի և Մանիթոպայ կամ Մանեթովայ ուսմանց վրայ, և Զրադաշտէն՝ Զրուանայ որդւոցը՝ Որմզդի և Արհմենի Թագաւորելուն, համեմատ այն առասպելաց զորս Եզնիկ և Եղիշէ կ'աւանդեն : Պարսից կրօնիցը վրայ խօսելու ատեն՝ այն առասպելքն ալ կը յիշատակէ՝ զոր աւանդութեամբ կը պատմէին Շախրիք կոչուած գիւղականքն, որոնք Ապլաստան աշխարհը կը բնակին, կ'ըսէ, և յորոց լսած է պատմութեան մէջ յիշատակուած դէպքերը : Այն աւանդութեանց յիշատակութենէն ետքը՝ Կիւրոսի պատմութեանը կ'անցնի. և

Ասորեստանեայց ու Մարաց թագաւորութեան քարձումը պատմելով, այն պատճառաւ Հայոց իշխանութեան մեծ-նալուն և ընդարձակելով փառաւորելուն խօսքը կ'ընէ : Յետոյ Պարսից տկարանալը և Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ աշխարհակալութիւնը պատմած ատեն, կը յիշէ Արծրունեաց ցեղին Ասուդ նազապետը՝ Դարեհի նիզակակից, որ գերի բռնուած 'ի Յունաց' քաջութեան համար Աղեքսանդրէն տրուեցաւ առ Պտղոմէոս : որ և տարաւ զնա յԲփպտոս և իրեն զօրավար ըրաւ : Աղեքսանդրէն ետեւ Արչակունեաց թագաւորութեան կանգնիլը կը պատմէ, Հայոց ալ նոր թագաւորութեան, զոր և ինչուան վերջանալը 'ի Ե դարու' կը յիշէ. և իւրաքանչիւր թագաւորաց տտեն Արծրունեաց իշխանաց կամ ա-նոնց երկրին մէջ հանդիպածները՝ որչափ որ գտած է՝ կը յիշէ. բաւական ու նոր տեղեկութիւններ տալով Արչամայ, Երուանդայ, Արտաշիսի՝ թագաւորաց ատենին. նոյնպէս ալ Տրդատէն ետեւ հանդիպած բաներուն, անաչառապէս յիշելով և դատելով Մեհրուժանայ և Շաւառպայ պէս ուրացող Արծրունեաց ըրածները : Արչակունեաց թագաւորութեան հետ կ'աւարտէ Թովմաս իր Ա դպրութիւնը :

Բ դպրութիւնը չորս հարիւր տարուան դիպուածոց պատմութիւն է, Վարդանանց պատերազմէն մինչև 'ի գալ Բուղայի' Հայոց նախարարները ջնջելու կամ գերի տանելու. նախ կ'իմացընէ թէ Վարդանայ նիզակակից Արծրունեաց Վահան նազապետին պատմութիւնն՝ Յիշէի գրոց մէջ չգտնուելուն պատճառն է՝ Բարձումա Ասորոյն չարութիւնն, որ այն պատմութեան բնագիրը ձեռք բերելով՝ մէջէն հասներ ջնջեր էր իշխանին յիշատակը, որովհետեւ անոր յաջորդն Մերշապուհ իշխան՝ վռնտեր էր զաղանդաւոր ասորին իր երկրէն : Յետոյ կարգաւ կը յիշէ Վահանայ Մամիկոնենոյ քաջագործութիւնքն ընդդէմ Պարսից, ասոնց պատերազմները Զ և է դարուց մէջ ընդ կայսերաց Յունաց, Հերակլ կայսեր քա-

ջութիւնները. Պարսից տկարանալը և յետոյ նուաճուիլն յԱրաբացւոց. ասոնց զօրանալն, Մահմէտի նոր օրինադրութիւնը, և իր յաջորդաց աշխարհակալութիւնը. զորոնք համառօտիւ կը յիշէ, մինչև Զափր (Ճեաֆար) ամիրապետին տէրութիւնը, որ խիստ ոստիկաններ ղըրկեց 'ի Հայս. ասոնք ալ չգիմանալով՝ դէմ կեցան. և յետոյ Սասնեցիք սպաննեցին Եռասուֆ ոստիկանը. այս գործոց մէջ Արծրունիք ալ մասնակից էին: Հոս կ'աւարտէ Թովմաս Բ դպրութիւնը, հետաքրքրական տեղեկութեամբ մը Սասնոյ լեռնցոց վրայօք: Դիտելու արժանի է որ այս 400 տարուան կարևոր միջոցիս գրեթէ բնաւ չեն յիշուիր Արծրունեաց նահապետքն, և ոչ Ս. Սահակայ և Հաժազասպայ Արծրունի իշխանաց նահատակութիւնն, զոր կը վայելէր ոճով պատմել. թերևս գրած ալ ըլլայ Թովմաս և հիմայ գրքէն պակսած, ինչպէս որ պատմութեան սկիզբն և ուրիշ տեղ տեղ ալ Ա դպրութեան մէջ յայտնապէս պակաս և կիսատ մնացած է, ինչուան հիմայ մեր ձեռքը հասած օրինակաց մէջ:

Գ դպրութիւնն գրեթէ 30 տարուան պատմութիւն է, սկսեալ 'ի կիսոյ Թ դարու, որ և պաամշին տղայութեան ատենն կ'ըլլայ. գլխաւոր և երկարագոյն մասն պատմածին առջի չօրս հինգ տարուան դիպուածքն են. և են Բուղայի պատերազմներն և կերպ կերպ հնարքներով Հայոց իշխանները բռնել և 'ի Բաբելոն խաւրելն: Այս բաներս պատմած պիտի ըլլայ Բագրատունեաց պատմիչն Շապուհ ալ, բայց անոր զրոց կորուստն աւելի ցանկալի կ'ընէ Արծրունւոյն այս պատմածը որ կրնայ իր լաւագոյն և կենդանագոյն ոճով գրուած մասը սեպուիլ. յորում կը սկսի ստորագրել ամիրապետին բարկութիւնը՝ 'ի լսելն Սասնեցւոց և Վասպուրականի Աշոտ իշխանին բռնութիւնը, զօրք ժողովելն և յանձնելն Բուղայի. որ կու գայ նախ 'ի Խլաթ քաղաք, հոն Սմբատ Մոկաց իշխանն՝ իրեն անձնատուր կ'ըլլայ. բայց ուրիշներն քաջութեամբ դէմ կը կենան իր զօրաց. ոճանք ալ բռնուելով կը նահատակուին,

և նախ Ապուսահակ՝ Նախաւանայ եպիսկոպոսին եղբայրն : Աշոտ Վասպուրականի իշխանն առջի բերան դէմ կը կենայ Բուղայի, յետոյ անոր խոստման վատահացեալ՝ անձնատուր կ'ըլլայ իր Գրիգոր որդւովն : Նոյնպէս անձնատուր կ'ըլլայ Գուրգէն իշխանն ալ, բայց յետ կտրիճ դիմակալութեան Կորճայից լերանց մէջ Զապ գետոյն եզերքը . շատ բնական և վառվռուն նկարագրած է այս դիպուածս . նոյնպէս ալ յետոյ Աղուանից կամ Արցախոյ մէջ՝ անոնց իշխանին Ապուսուսէի երկար պատերազմները և դիմակալութիւնը . որուն դէմ Բուղայի ճարն հատնելով գրեց ամիրապետին և հրաման առաւ՝ որ բռնութիւն չընէ . այլ պատուով հրաւիրէ զքաջն երթալու առ ամիրապետըն, ինչպէս որ ըրաւ . Ապուսուսէ ալ : Ուրիշ պատերազմներէ և կտրիճ վկայներ ալ նահատակելէն ետեւ, Բուղա երեք տարուան մէջ բռնած իշխանները կը տանի առ ամիրապետն, իր տեղ կուսակալներ թողլով . որոց դէմ կը կենայ ուրիշ Գուրգէն (որդի Ապուսուսէի) Արծրունի իշխան ժը . ինչուան որ յետ վեց եօթն տարուան գերութեան իշխանաց Հայոց՝ ամիրապետն անոնցմէ տըկարները հաւատքէ կը հանէ և կը դարձնէ իրենց երկիրը, հաստատ կեցողներէն ոմանք կը նահատակէ, զոմանս ալ կը թողու բանտի մէջ մեռնելու . ասոնցմէ եղաւ Սմբատ Բագրատունի Հայոց իշխանապետն, որ և անոր համար Խոստովանող կը կոչուի . որուն տեղ Բուղա Հայոց գլխաւոր թողեր էր անոր որդին Աշոտը, այն որ յետոյ ամիրապետին հաւանութեամբը ոչ միայն Հայոց իշխանապետ՝ այլ և թագաւոր եղաւ :

Գերութենէն դարձող իշխանաց մէջ առջիններէն եղաւ Գրիգոր Դերենիկ որդին Աշոտոյ, և յետոյ հայրն ալ . աս երկուքն ալ հակառակելով կը կռուին Գուրգենի հետ նախիշխանութեան վրայ, ինչուան որ Գուրգէն Անձեւացեաց երկիրն առնլով՝ մէկալ կողմերը կը թողու անոնց : Աշոտ՝ ուրիշ տեղուանք ալ այլազգեաց՝ ձեռքէն ազատելով, և իր ակամայ ուրացութիւնը ապաշխարելով՝

կը մեռնի տարիքը չառած: Հոս կ'աւարտի Գ գլխուն թիւնն ալ:

Դիւ մէջ կը պատմէ Թումաս իր ժամանակին ականատես պատմութիւնը, որոյ զխաւօրն է՝ յետ Գրիգորի Դերենկայ և անոր անդրանկին Աշոտոյ գործոց, ապա միջին եղբոր՝ Գագկայ՝ գործքերն: Գագիկ որ և Խաչիկ՝ ծնած էր յամին 879, և քան զԱշոտ ու իրենց կրտսեր եղբայր Գուրգէնը՝ ամենայն բարեմասնութեամբ առաւելեալ էր, թէ մարմնաւոր ճրիւք և քաջութեամբ, թէ իմաստութեամբ և հնարագիտութեամբ և թէ քաղաքական կարգաւորութեամբ և շինութեամբ, և ըստ նկարագրի պատմչին՝ միանգամայն դիւցազն է և աշխարհաշէն իշխան. և այսպիսի բարեմասնութեանց արժանաւոր վարձք կը սեպէ Արծրունեաց թագաւոր և թագաւորութեան հեղինակ ըլլալն. որ ուրիշ աչքով նայելով՝ փառասիրութեան և ապերախտութեան արգասիք կը սեպուի: Վասն զի Գագիկ երկար ատեն անգութ և չարահնար Յուսուփ ոստիկանին վարպետութեամբ հակառակելէն ետեւ, անոր աչքը մտաւ, և իր Արծրունեաց երկրին վրայ թագաւոր եղաւ, որով զատեց այն երկիրը Հայոց թագաւորութենէն, զոր իմաստութեամբ և քաջութեամբ կը կառավարէր իր քեռին Սմբատ Բագրատունի, որդի Ա Աշոտոյ. աս երկուքն ալ շատ բարեքրած էին Գագկայ հօրը և իրեն ու եղբարցը՝ հօրերնուն մեռնելէն ետեւ: Ասով Սմբատ իր մեծ օգնականը և յոյսը կորսընցուց, և յետոյ ստիպուեցաւ անգութ ոստիկանին ձեռքն ինկնալ և նահատակուիլ: Այս խորհրդածութիւնները չի կրնար ընել մեր պատմիչն և ոչ մեղադրել իր դիւցազնը. թէպէտ և չի զլանար զՍմբատ ալ մեծապէս գովել ու աննման մարդ մ'անուանել: Երկիրը խաղաղելէն ետեւ Գագկայ շինութիւնները կը ստորագրէ պատմիչն՝ տեղ տեղ բանաստեղծական աշխուժիւ. Աղթամար կղզւոյ մէջ Ս. Խաչ եկեղեցին, որ ինչուան հիմայ ալ կանգուն է՝ թէ և քանդակքն և նկարքն մա-

շած և թափած, և նոյն կղզւոյն ու Ոստանայ մէջ արքունի ապարանից շէնքերն, որ հիմայ բոլորովին անհետ եղած են Վանայ ծովուն մէջ, ուր և ամբարտակ մը շիւներ էր մեծամեծ քարերով: Պատմելով Գագկայ վերջին քաջագործութիւններն որ 'ի Դուն' օգնական երթալով Աբասայ թագաւորի՝ որդւոյ Սմբատայ, և որ ընդդէմ 'Դելմկաց, մեր հեղինակն կ'ուզէ պատմութիւնը վերջացնել Գագկայ վրայ գովեստով մը, սկսելով իր արտաքին կերպարանքը նկարագրել, և անցնելով իր բարուց, քաջութեան և իմաստութեան վրայ: Սնշուշտ ընծայականով մը, կամ խօսքն առ Գագիկ դարձնելով՝ աւարտած էր Թոմաս իր երկասիրութիւնը, ուրախութեամբ և փառօք կնքելով խօսքերը. սակայն այս վերջաբանը մեղի հասած չէ. հոս կիսատ կը մնայ գիրքն. և թէպէտ գեռ ուրիշ բաներ կը կարգանք Արծրունւոյն անուամբ հրատարակեալ գրոց մէջ, և Ե դպրութիւն մ'ալ, բայց իրմէ ետքի գրողի և շարունակողի գործ է այն. մասամբ կրկնութիւն ըլլալով Գագկայ և իր եղբոր Աշոտոյ պատմութեանն, մասամբ Գագկայ ցեղին վերջին պայապատին՝ Սենեքերիմայ Արծրունեաց յետին թագաւորին յիշատակն, և անոր ցեղէն իջած Աբդլմսեհ իշխանի ու ասոր որդւոց. որոնց դարձեալ ուրիշ յիշատակագիրք ալ՝ պակասաւոր շարունակութեամբ՝ ինչուան 'ի ԺԴ դար կը հասցնեն Արծրունեաց յիշատակները:

*
* *

Արծրունւոյն ոճը. — Ըստ լեզուի մաքրութեան տաւրակոյս չկայ որ Թովմաս պատմիչ ալ լաւ հայկաբան է. բայց տեղ տեղ՝ ինչպէս ի սկզբան ալ ըսինք՝ խրթնաբանութեամբն կամ պակաս ընտրութեամբ բառից՝ կը հեռանայ 'ի յստակութենէ. և ընդհանրապէս խիստ քան փափուկ կրնայ ըսուիլ. գլխաւոր պակասութիւնն ալ յայսմ մասին է իր դարուն քաղաքական ազդեցութեամբ

առած եկամուտ ոճը, այսինքն արարական պերճաբանութիւն մը կամ բռնութիւն բառից, որ թէ և շատ տեղ սաստկութիւն կու տան բացատրութեան՝ այլ ընտիր նախնեաց պարզութեան շնորհքը չունին։ Ի վերայ այսր՝ ամենայնի դիտելով պատմութեան կարգաբանութիւնը, միակերպ պահած ոյժը, վառվռուն և երբեմն բանաստեղծական նկարագրութիւնները, դիմացնիս դրած միտք գրաւող տեսարանները, կտրիճ ոգի մը՝ որ բոլոր պատմածին և գրուածին վրայ կը փայլի իբրեւ անդրադարձութիւն մը հոգւոյ հեղինակին, բաւական անաչառ դատաստանները, և յաջողութիւնը կերպ կերպ իմաստներ և կրքեր կենդանագոյններկայացընելու . ասոնք զթովմաս առաջին պատմիչ կ'ընծայեն մեզի յետ ոսկեգիր պատմչաց Եղարուն և Աղուանից պատմչին, իրմէ վերջ եկողներէն ալ ամենէն գերազանց, յիշեալ ամենայն բարեմասնութիւնքը մէկտեղ առնելով։

Պիտնական և պատմական արժէից դառնալով, բաց 'ի պէսպէս յիշեալ դիպուածներէն երախտապարտ ենք իւրեն մեր հին և կորուսեալ քանի մը հեղինակաց գործքերէն յիշածներուն, և քանի մ'ալ գործոց յիշատակութեանն համար . ինչպէս են Մովս. Խորենացւոյ պատմութեանն Դ գիրքը, անոր եղբօր Մամբրէի և Թէոդորոսի գրած Հայոց մնացորդ պատմութիւնները, Աբրահամ խոստովանողին համառօտ պատմութիւնը Վարդանանց, և այլն։ Ասոնցմէ ալ հին՝ Հայոց կամ գէթ Արծրունեաց պատմութիւն մը, թերևս Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ ատեն կամ քիչ վերջ գրուած, որոյ օրինակն կը գըտնուէր 'ի հռչակաւոր գրատան Աղեքսանդրիոյ Եգիպտոսի, ուսկից բերել տուաւ Ա Տիգրան Արշակունի, խնդրելով 'ի Կղէոպատրայ թագուհւոյ։ Թովմա երկու տեղ կը յիշէ հին պատմագիր մ'ալ և հատուածներ կը բերէ, որք մարգարէական ոճով կէս ողբական և սպառնական խօսքեր

են Պարսից կամ Ելիմացուց վրայ. և բանասիրաց հետաքննութեան արժանի գլուխ մ'է այս ¹:

Յարգի են մեզի նաև Թովմայի յիշած քանի մը պատերազմական և քաղաքական օրինաց սովորութիւններ, զորս ուրիշ տեղէ չենք գիտեր:

Աստուածաբանական խնդրոց մէջ ալ կ'երևի որ Թովմաս ոչ միայն բաւական հմտութիւն ունէր, այլ և դատող և ոչ ծառայական միտք. և երբ պատմութեան կարևոր դիպուածն կը պահանջէ՝ կ'իջնայ քննութեան և ընտրութեան. խստիւ կը յանդիմանէ զԲագարատ իշխան Տարօնոյ և Հայոց իշխանապետ, որ ուրացութեանը վրայ պատրուակ աւելցնելով ըսեր էր, թէ ակամայ ուրացութիւնն մեղք չէ: Անսովոր և համարձակ կարծեօք մ'ալ կը հաւանի՝ թէ ջրհեղեղի ատեն Նոյի տապանին մէջ՝ Ս. Գրոց յիշած ութ անձանցմէ զատ ուրիշ անձինք ալ եղած ըլլան, ինչպէս տապանը շինողներէն ոմանք, և ճարտարապետն ու Նոյի մէկ դուստրն, ըստ ոմանց աւանդութեան. և այս բանս կ'արդարացնէ Պետրոս առաքելոյն վկայութեամբ վասն ապրելոցն 'ի ջրհեղեղէն « ոգիք իբրև ութ »: Ընթերցողք 'ի հարկէ կը խորհրդածեն թէ ի՞նչ պէտք էր Թովմայի՝ Արծրունեաց պատմութեան ատեն՝ այսպիսի խնդրոց մէջ մտնել. — իրաւացի է. Թովմաս 'ի սկզբան պատմութեանն ալ այսպիսի աւելորդաբանութիւն կ'ընէ նաև նախաջրհեղեղեան նահապետաց վրայ, մանաւանդ Կայէնի վրայ իմաստասիրելով:

Թովմա Արծրունի իր պատմութեան պատրաստութիւնը սկսելէն ինչուան զլիաւորելը՝ իբրև 40 տարի ան-

1. « Առ փոքր ինչ և դուզնաքեայ զճացորդս յիշատակարանացն 'ի յառաջագոյն և 'հին պատմագրացն՝ զմեր քնիկ տերանց տոհմին Արծրունեաց զիրն և զտեղին բացայայտեսցուք 'ի պատմութեան աստ, զի յայտ յանդիման երևեսցին արիութիւնք առաքինութեանց, ըստ անուանց և տեղեաց և ժամանակաց »: (Ա. Դպրութիւն):

ցուցեր է. որովհետեւ Գրիգոր Դերենիկ՝ որոյ առաջարկութեամբ ձեռք զարկաւ պատմագրութեանը, մեռած է յամին 886, իսկ ինքն գրեթէ ինչուան 930ի հանդիպած բաները կը պատմէ :

Թովմայի Արծրունւոյ Պատմութիւնն առաջին անգամ տպագրեցաւ 'ի Միջագիւղ Պոլսոյ յամին 1852, Աղթամարոյ մէջ գրուած օրինակէ մը, որ հիմայ 'ի Կ. Պոլիս է, և ուսկից զաղափարած կ'երեւան ուրիշ տեղ մեզի ծանօթ օրինակք ալ: Ասկէ զատ բնագրին տպագրութիւն մը եղած է ի Պատկանեան Քերովքէ ուսումնականէ ի Փեթրպուրկ: Նոյն մայրաքաղաքին մէջ նաեւ զաղգրական թարգմանութիւն մը Պրոսէի ձեռքով, և հրատարակեալ յերկնաւոր Հաստիս Հայ պատմագիր Կրելով խորագիր Histoire des Ardzrouni, par le Vartabed Thoma Ardzrouni; traduite par M. Brosset. Saint-Petersbourg, imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, 1874. Մատենախօսական հատուած մ'ալ հրատարակած է զարձեալ նոյն հայագէտ բանասէրը Արծրունւոյն պատմական երկասիրութեան վրայ. Notice sur l'histoire arménien de Thoma Ardzrouni, Xe siècle. Tiré des Mélanges Asiat. IV, 686-763. — Ուրիշ հատուած մ'ալ իր թարգմանութեան վրայ. Sur l'histoire composée en arménien par Thoma Ardzrouni, traduite en français par M. Brosset. Mélanges Asiat., VI, 226-232.

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Գ Ի Ր Ք

1. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԺԻՇԿ. — Ինչներորդ դարուս մէջ կը յիշատակուի Յովհաննէս անունով բժիշկ մը, որ սրբոյն Դիոնեսիոսի պատմութիւնը գտնելով՝ 'ի յունականէն փոխադրեալ 'ի Վիսիականն (?) հայերէն թարգմանեց մեր ՅիԹ (Քրիստոսի 880) թուականին:

2. ԱՀԱՐՈՆ ՎԱՆԱՆԴԱՅԻ զոր զրչագիրք թռն կը կոչեն Ղեւոնդեայ երիցու յ'իջաւանից գեղջէ:

3. Նոյնպէս Բագրեւանդ գաւառին Ս. Ստեփաննոսի վանուց ԴԱԻԻԹ՝ վանահայրն, որուն համար այսպէս կը գրուցէ յիշատակարան մը. « Այս 'ի պատմութենէ Շապհոյ Բագրատունւոյ է, որդւոյ Աշոտոյ Ապուհիւպատ պատրկի, յանուն Դաւթի Բագրատունւոյ՝ որդւոյ Աշոտոյ իշխանաց իշխանի. զոր 'ի ձեռն առեալ և ընկալեալ յօժարութեամբ հօր Դաւթի՝ առաջնորդի վանաց սրբոյն Ստեփաննոսի 'ի Բագրեւանդ գաւառի, և յոյժ բերկրեալ՝ յաղաքս հեռի գոլոյ 'ի ստութենէ և լի ճշմարտութեամբ, յաւել յինքենէ զճառս բանից աստուածայնոց » :

4. ՍՏԵՓԱՆՈՍ աշակերտ Մաշտոց կաթողիկոսի, որ Մաշտոց գիրք մը օրինակած է յամին 893, և վերջը իր վարդապետին՝ Մաշտոցի վարքը գրած. Թերևս աս ալ պատճառ եղած է այս Մաշտոց վարդապետը կարծելու հեղինակ նոյն գրոց, որ կ'ընծայուի Ս. Մեսրոպայ—Մաշտոցի :

5. ԳՈՒՐԳԵՆ Արծրունի Անձեւացեաց տէրն, իններորդ դարուս մէջ Արդմսեհի վկայաբանութիւնը Թարգմանել տուաւ 'ի հայ. « Թարգմանեցաւ վկայաբանութիւն ծառայիս Աստուծոյ յասորի գրոց ի հայ, հրամանաւ աստուածապահ տեառն Գուրգենայ Արծրունւոյ Անձեւացեաց տեառն, ՅԻԲ (873) Թուականութեանս Հայոց. յօգնականութիւն անձին իւրոյ և ամուսնոյ իւրոյ Հեղինէի աստուածասիրի, և որդւոց իւրոց Տաճատայ և Ատոմայ » :

6. ԳԵՈՐԳ Բ կաթողիկոս Գառնեցի, որ հաւատոյ խընդրոց վերաբերեալ թուղթ մը գրած է առ Յովհաննէս պատրիարք Ասորւոց :

Դ Ա Ր Ժ

ԱՆ ԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Անանիա Նարեկացի, և իր յիշատակոչքիւնք առ ճախ-
նիս: — Ճաս ընդդէմ Թոնդրակեցոց: — Ուրիշ
հարագատ կամ կեդակարժ գրութիւնք իր անուամբք:

Տասներորդ դարուն սկիզբները ծաղկեցաւ Անանիա,
որ Նարեկայ վանքին առաջնորդն ըլլալուն համար՝ անոր
անուամբ կոչուեցաւ: Թէպէտ և իր գրուածներէն քիչ
բան ձեռուընիս հասած, բայց ազգային պատմիչք մե-
ծապէս կը գովեն թէ՛ երկասիրութիւնքը և թէ՛ զանոնք
երկասիրող անձը. մերթ՝ մեծ փիլիսոփոս կոչելով զինքը,
մերթ՝ երևելի վարդապետ. իսկ Կիրակոս՝ այր անուանի
և գիտնական, լուսաւորիչ եկեղեցոյ, մտաւոր և հանձա-
րեղ և աստուածայնոց գրոց մեկնող կ'անուանէ: Նոյն
պատմիչը՝ նաև տոշմարական արհեստից գիտակ կը հա-
մարի զԱնանիա, թերևս շփոթելով համանուն Շիրակա-
ցւոյն հետ: Ուխտանէս պատմիչն վրայ խօսելու ատեն-
նիս ալ՝ պիտի լսենք իր դրուատանաց խօսքերն առ Ա-
նանիա՝ յընծայականի երկասիրութեանն:

Անանիայի Նարեկացւոյ գլխաւոր երկասիրութիւնն ե-

դած է՝ Թոնդրակեցւոց մոլորութեանը դէմ գրուած մը, Անանիա կաթողիկոսին հրամանաւը շարագրած, որ գովութեամբ կը յիշատակուի թէ՛ 'ի Շնորհալոյն և թէ՛ 'ի Մագիստրոսէ։ Այս գրուածքն է անշուշտ որ յամի 1892 հրատարակուեցաւ առաջին անգամ 'ի Վաղարշապատ՝ հանեալ ի մատենադարանաց Մայր Աթոռոյ Էջմիածնի։ Խորագիրն է « Երանելոյ հաւր Անանիայի գիր խոստովանութեան որ յաղագս սուտ կարծեացն որ ի վերայ նորա »։ Մեզի արդէն ծանօթ էր այդ մակագրութիւն, բայց և ոչ գրուածքն, և վրիպակաւ ենթադրեր էինք թէ համանուն Շիրակունւոյն ըլլայ, ուր եթէ պարունակութեանն տեղեակ ըլլայինք, ժամանակագրական այդ սխալման մէջ չէինք իյնար։

Գրուածքէն յայտնի կ'երևնայ թէ վրան ամբաստանութիւն կամ կարծիք եղած ըլլայ համամտութեան ընդ աղանդաւորս, ուստի և ի հոգևորական իշխանութենէ բռնադատուած յարգարացուցումն կամ ի հերքումն։ Հրատարակողին հետ (Միաբան) կը համաձայնինք ըսել թէ ինչ որ կրնայինք յուսալ տեղեկութիւն աղանդին վերաբերմամբ, Անանիայի նորագիւտ երկասիրութիւնը կերպով մը յուսախար կը ձգէ զմեզ, չգտնելով ի նմա՝ ինչ որ փափաքելի կրնար սեպուիլ։ Աւելի անձին պաշտպանութիւն մ'է, և ոչ այլ ինչ. կ'անիծանէ և լիուր բերնով և ոճով հարկ կը համարի նզովել զԹոնդրակեցիս որպէս զի անոնց համամտութեան արատը սրբէ վրայէն և արդարանայ. « Տարօրինակ և սրտաշարժ տեսարան, կը յաւելու հրատարակողն. — Հայոց ամենամեծ վարդապետներէն մէկը, Նարեկեան դպրոցի հիմնադիրը, յօր ծերութեան, հիւանդանութեան անկողնում մեղադրում է աղանդաւորութեան մէջ նոյն իսկ իւր ընկերակից կրօնաւորից, որոյ կեղտ անունը ջնջուել է պատմութեան էջերից և մեզ չէ հասել... Դառն և արդարացի ցասմամբ լի խօսքերով է դառնում Անանիա Նարեկացին իւր անուանակից, հայրենակից Անանիա կաթողիկոսին, որ իր-

մէ ուղղափառ խոստովանութեան գիր էր պահանջում և անէծք Թոնդրակեցիներին: Իւ իսկապէս այս առաջին անգամ լոյս տեսնող թղթի ամենէն շահաւոր մասը այդ սրտաշարժ, զգացուած յառաջաբանն է և մասամբ ալ նոյն ոգևով գրուած վերջաբանը: Այդ մի քանի տողերը՝ ամբողջ դարի պատկերն բաց անում մեր առաջ¹: «Կիրակոս կ'աւանդէ թէ առաքելական թղթոց մեկնութիւն մըն ալ շարագրած է Անանիա դիւրիմաց բանիւք և հետևողութեամբ Եփրեմի, Ոսկեբերանի և Կիւրղի և ուրիշ վարդապետաց: Կ'ըսէ դարձեալ նոյն պատմիչը, թէ աւետարանաց համեմատութիւն և խորհրդական և մտաւոր տեսութիւնք շարագրած ըլլայ. և ճառ մը՝ ցուցնելու համար թէ ինչպէս ուղղափառ մտքով կ'երգեցուի սոսրք Սատուած մաղթանքը խաչեցարիւ: Շողակաթի վրայ ճառ մը շարագրած է, կ'ըսէ, որ անշուշտ եկեղեցւոյ վրայ խօսած ճառն է՝ մեր ձեռքը հասած, իմաստալից գրուած մը, բայց անսովոր բառերով և ոճերով:

Ճառընտրաց մէջ կը հանդիպինք հետևեալ խորագրով յիշատակուած երկասիրութեանց. «Շնորհալից վարդապետին Անանիայի Նարեկացւոյ ասացեալ վասն աղօթից, պահոց և արտասուաց»: Ասկէ զատ ուրիշ ճառի մը՝ խորագրովը առջինին նման՝ բայց իմաստիւք տարբեր. «Անանիայի Հոգեւից վարդապետի և Նարեկայ վանից առաջնորդի ասացեալ վասն զղջման և արտասուաց և աղօթից»:

Դարձեալ. «Անանիայի Հոգեւորոգ վարդապետի խրատ Հոգևոր՝ ցուցեալ թէ որպէս կարասցէ մարդ որոշել ըզմիտս յերկրաւորացն և զՔյոս կեանս արհամարհել, և Աստուծոյ միայն ցանկալ և արքայութեան նորա: — Արդ եթէ կամիս որ յաղթես աշխարհիս, և ոչ ըմբռնիս 'ի կենցաղոյս պատրանս»:

1. Տես Բազմ-Վեյ 1893, շատ տեղեկութիւններով Եփրեմ վրայ:

ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՑԻ

Խոսարով Անձեաացի՝ հայր Նարեկացոյն։ — Ժամագրոց մեկնոսքիւն։ — Մեկնոսքիւն խորհրդոյ սրբոյ Պատարագին։ — Իր անուամբ յիշատակուած ոչրիչ գրոսքիւն մը։ — Տպագրոսքիւնք իր երկասիրոսքեանց։

Տասներորդ դարուն մատենագրական պատմութեանը պարծանք է իր հանճարովն և իմաստութեամբ՝ մեծն Խոսարով Անձեաացեաց եպիսկոպոսը. որ տղայ հասակէն ուսմանց և գիտութեանց ետեւէ եղաւ, և վերը յիշուած Անանիա Նարեկացոյն եղբօրը դստեր հետ ամուսնանալով՝ երեք որդի ունեցաւ, Յովհաննէս, Սահակ և Գրիգոր, որոնց վրայ ետքը պիտի խօսինք։ Ժամանակ անցնելէն վերջը հրաժարեցաւ յաշխարհէ, ու վաղք մը քաշուեցաւ. և քանի մը տարիէն Անձեաացեաց գաւառին եպիսկոպոս ընտրուեցաւ։ Իր եպիսկոպոսութեանը ժամանակ շարագրեց հետագայ գրուածները։

Ժամագրոց մեկնոսքիւն. — Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հասարակաց աղօթիցը ընտիր և սրտեռանդն մեկնութիւն մըն է, որուն յառաջաբանին մէջ այս պատճառը կուտայ. « Թէ որ իշխանաց և Թագաւորաց առջև խօսելու ատեննիս ամենայն զգուշութիւն, մտադրութիւն և արթնութիւն կ'ընենք, որպէս զի չըլլայ թէ անվայել կերպ կամ խօսք մը տեսնուի վրանիս և մեր բերնին մէջ, ևս առաւել նոյն զգուշութիւնը պիտի բանեցընենք Թագաւորին Թագաւորաց՝ Աստուծոյ հետ խօսակցելու ժամանակնիս. և այս վախճանաւ յօրինեցի նոյն սուրբ աղօ-

թից մեկնութիւնը » : Աւելի տգիտաց համար շարագրեցի, կ'ըսէ, այս երկասիրութիւնը. ուստի և կ'աղաչէ որ չըլլայ թէ գիտունք արհամարհեն այն գրուածը՝ որ իրենց օգտակար ըլլալու դիտմամբ գրուած չէ. այլ պարզապէս անոնց համար՝ որ կ'աղօթեն առանց նոյն աղօթից ոյժը և խօսքերուն զօրութիւնը հասկընալու :

Որչափ պարզ՝ այնչափ ալ ընտիր է այս մեկնութիւնը . համառօտ՝ բայց առանց կարեւորը դուրս թողլու : Աստուածասէր հոգի և կիրթ միտք մը կը ցուցնէ Խոսրով այս երկասիրութեան մէջ. եկեղեցական գրոց և իմաստից ալ ընդարձակ հմտութիւն. անոր համար շատ անգամ յոյն եկեղեցւոյ վարդապետաց խօսքերն ալ մէջ կը բերէ :

*
* *
*

Նոյն ոճով ու սրտով գրուած է, և Մեկնոչքիւն խորհրդոյ սրբոյ Պատարագին, թէպէտ և առանց ունենալու այն հմտութիւնն ու լեզուն՝ զոր Լամբրոնացին բանեցուցած է համանուն երկասիրութեանը մէջ : Ինչպէս առջի գրուածքին, ասանկ ալ ասոր շարագրութեանը մէջ ուրիշ վախճան ունեցած չէ սուրբ հայրապետս, բայց միայն իր պաշտաման պարտքը անթերի կատարել . « Ոչ եթէ անձինս փառք ստանալու համար էր, կ'ըսէ, որ այս գրուածքիս ձեռք զարկի, այլ որովհետեւ եպիսկոպոսութեան աստիճան ունիմ, և շատերուն քով ամենամեծ տգիտութիւն տեսայ, անոր համար հարկ սեպեցի այս գրուածքս յօրինել, իմանալով թէ անկարելի էր միայն խօսքով անոր կարեւոր դարմանը մատուցանել » :

Մեր քովը գտնուած գրչագրաց մէջ յիշատակարան մը կայ՝ Խոսրովու որդւոյն Սահակայ ձեռքովը գրուած, որ իր հօրը երկասիրած Պատարագի մեկնութիւնը գաղափարելով կ'աւանդէ այսպէս .

« Շնորհիւն Աստուծոյ եղև մեկնութիւն այսմ գրոց 'ի ձեռն Խոսրովայ Անձևացեաց եպիսկոպոսի, յոյժ հե-

տևողի պատուիրանացն Աստուծոյ. զոր մեզ և գովել անճահ է, զի մի՛ գայթակղեսլիք 'ի նոյն, վասն զոլոյ նորին հայր իմ ըստ մարմնոյ. որոյ չեմ արժանի կոչիլ որդի և ոչ վարձկան, ըստ գրեցելումն. այլ 'ի գրելոցդ՝ լիցին հասու խնդրողքդ վասն նորա, որք սրտի մտօք ունկն դնիցեն. որք և աղօթիւք փոխադարձել պարտին ընդ տուեցելոյս. և հասարակաց տուողն Աստուած՝ և ձեզ հայցողացդ ձիրեսցէ զիւրականն պարզէ: Այլ յոյժ ամաչեցեալ և տարակայ գտանիմ, ես Գրիգոր պարտաւոր պատուիրանաց սուրբ գրոցս: Արդ առաջին սուրբ գրոցս այսորիկ գծագրութիւն եղև ձեռամբ Սահակայ՝ որդւոյ տեառն Խոսրովու, այս սուրբ գրոցս մեկնողի ՅՂԹ Թուականութեանս Հայոց»: Այս խօսքերէն կ'երևնայ թէ Խոսրովու թելադրութեամբ՝ որդին գրի վրայ կ'առնուր: Զայս ականարկէ անշուշտ Այրիվանեցին. « Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոս արար զմեկնութիւն Աղօթամատուցին՝ զոր գրէր Սահակ որդի իւր »:

Բանք երանելոյն Խոսրովայ խորագրով երկասիրութեան մը յիշատակութեան հանդիպեր ենք (Մատենադարան Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանաց, Թիւ 229), որ հաւանականաբար Անձեւացւոյն է:

Խոսրովու Ժամերոց մեկնութեան տպագրութիւնն եղած է 'ի Պոլիս յամի 1730-36: Իսկ Պարտեզի Իւրհրդոյն 'ի Ս. Ղազար 'ի 1869:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Նարեկացի և իր սրբակրօն վարքն: — Երկասիրոտ ին-
ները: — Ապարանից խաչին պատմութիւնը: — Ներ-
քող 'ի սուրբ Աստուածինն: — Ճառ 'ի գովեստ Ա-
ռաքելոց: — Գովեստ 'ի սուրբն Յակոբ Մօթրեայ: —
Երգերգոցի մեկնութիւն: — Աղօթք կամ Նարեկ: —
Նարեկացոյն մանր երկասիրոտ իշններն: — Անհա-
րազատ գրոշածներ:

Խոսորովու Անձեացեաց եպիսկոպոսին որդին էր սուրբն
Գրիգոր, որ 951 թուականին ծնաւ, ու մանկութեան
Հասակէն Ռշտունեաց գաւառին մէջ եղած Նարեկայ վան-
քին առաջնորդ Անանիա վարդապետին իմաստուն խնա-
մոցը յանձնուեցաւ: Հոն իւր վարուցը սրբութեամբն ու
անարատ քաղաքավարութեամբ՝ մարմնաւոր հրեշտակ մը
երեցաւ. իսկ գիտութեամբն ու իմաստութեամբը՝ ժա-
մանակին ամենէն անուանի Հանճարներէն մէկն: Անանկ
որ քսանեւեց տարուան առոյգ Հասակին՝ թագաւորներ
իրենց տարակուսանացը լուծումը կը խնդրէին իրմէ:
Բայց Հանճարն ու սրբութիւնը իրեն դէմ յարոյց ժա-
մանակին տգէտ ու ինքնահաւան գլուխները, որոնք ին-
չուան Անի քաղաքը գնացին՝ կաթողիկոսին առջեւ զինքն
ամբաստանելու, իր միաբանասէր եռանդը՝ յանցանք սե-
պելով: Կ'աւանդեն թէ կաթողիկոսն ալ քանի մը վար-
դապետաց հետ խորհուրդ ընելով, նուիրակներ ղրկեց
անոր, ու զինքը դատաստանի կանչեց: Իմացաւ Գրիգոր
անոնց գալստեան դիտումը, ու սիրով ընդունելութիւն

ընելով՝ ուրբաթ օր մը զանոնք կերակուրի հրամցուց, և խորոված աղաւնի դրաւ առջևնին: Երբ անոնք մէկ կողմանէ իրենց ծուռ կարծեացը վրայ հաստատուելով՝ մէկալ կողմանէ կը գայթակղէին վրան, ու օրուանը պահք ըլլալը կ'իմացընէին, Նարեկացին ներումն խնդրեց անոնցմէ գործած վրիպակին համար, ու խորոված աղաւնիներուն դառնալով՝ հրամայեց որ ելլեն երթան. որոնք մէկէնիմէկ ողջըննալով՝ թռան: Ասով չարախօսաց բերանը կարկեցաւ, ու սրբոյն արժանաւոր համբաւը ալ աւելի շատցաւ:

Անկէց ետքը ինքզինքը բոլորովին ներանձնական կենաց ու գրաւորական գրադմանց տուաւ Գրիգոր. ու իր մեծ և անզուգական հանճարը երկնից ու երկնքի արժանաւոր նիւթերու նուիրելով՝ իբր 60 տարուան փոխեցաւ առ Աստուած, ու Նարեկայ վանքին մէջ թաղուեցաւ, ուր ինչուան հիմա աւանդութեամբ կը ցուցընեն իւր սուրբ և նուիրական շիրիմը:

Նարեկացոյն երկասիրոչքիռները. — Նարեկացւոյն բազմապատիկ երկասիրութեանցը մէջ նշանաւորներէն կրնան սեպուիլ իր ճառերը. որոնց մէջ առաջին է

Ապարանից խաչին պատմութիւնը. — Վասիլ ու Կոստանդ հարազատ եղբարց կայսերաց ժամանակ՝ Մոկաց աշխարհէն ազնուական անձ մը՝ գնաց նոյն ինքնակալաց դուռը զինուորելու. այս մարդս եղբորորդի ըլլալով Դաւթի՝ Մոկաց հռչակաւոր և սքանչելագործ եպիսկոպոսին, անոր տապանին հողէն կտոր մը քովը պահած էր իբրեւ 'ի մխիթարութիւն, և անկէց այլ և այլ հրաշքներ կ'ըլլային: Բարեպաշտ ինքնակալքն այս բանս իմանալով, ալ աւելի պատուեցին զինքը. ու ետքէն իմանալով թէ անոր Ստեփանոս քեռորդին՝ նոյն սքանչելագործ Դաւթին՝ աթոռոյն վրայ նստած է, ուղեցին անոր

գերեզմանին ընծաներ ղրկել: Բայց Մոկացի ազնուականը հրաման ուզեց ինքնակալներէն, որ ղրկէ իմանայ թէ իր ազգայնոցը՝ աւելի ո՛ր ընծայն հաճոյական կ'անցնի. և լսեց թէ շատ փափաքելի է անոնց՝ կենաց փայտին մէկ երևելի մասն ունենալը: Թագաւորը սքանչացան անոր բարեպաշտութեանը վրայ. ու կենաց փայտին վրայ աւելցուցին՝ Քրիստոսի տեառն մերոյ ոտնըլալի ժամանակ սփածած ղենջակէն մաս մը, նոյնպէս 'ի փշեղէն պսակէն, 'ի սպնգէն, բւեռներէն և 'ի խանձարոցն: Այս ամէն պարգևները՝ նոյն ազնուականն անձամբ Մոկաց գաւառը տանելով՝ յանձնեց իւր Ստեփանոս քեռորդւոյն. ու մեծահանդէս փառք՝ նախ Դաւթի հանգստարանին քով ամփոփելով, յետոյ սրբոյն Յովհաննու Կարապետի տաճարին մէջ ղրին. ու վերջէն ալ՝ աւագ ուրբաթի օր մը՝ սուրբ Աստուածամօր եկեղեցին փոխադրեցին: Այն վերջին ու հանդիսական փոխադրութեանը ներկայ գտնուեցան՝ երեք թագազարմ արծրունի հարազատք՝ Սենեքերիմ, Գուրգեն և Աշոտ:

Նոյն հանդիսին ստորագրութիւնն ըրաւ Նարեկացի այն գրուածքին մէջ՝ որ սովորաբար Ապարանից խաչիկ պատմոռքիւն կը կոչուի, և ըստ ձեռագրաց « Յիշատակագրութիւն պատմաբանութեան ամենագօր նշանի աստուածեան խաչին որ... 'ի ստորին կողմանց կայից աշխարհի ազգացն Յունաց՝ բերեալ հանգուցաւ 'ի սահմանս վայրից գաւառին Մոկաց, 'ի շինուած բնակութեան ուխտին սրբութեան՝ որ կոչի Ապարանք »: Այս պատմութեան շարայարութիւն յօրինած է նաև սուրբ Խաչին վրայ Ներքող մը, որ լի է ընտիր իմաստիւք և գեղեցիկ խօսքերով, ու նարեկեան հանճարոյ յատուկ և անհաւասարելի արժանաւոր գեղեցկութեամբ մը:

Խաչին գովեստին կամ ներբողին հետ մէկտեղ շարա-
գրած է նաև սուրբ Աստուածածնի հռչակաւոր ներբողը՝
որ սովորաբար ճառին սկզբնաւորութեամբը Գոռմարք
խմբից կը կոչուի: Ինչպէս առջի երկու ճառերը, այս
երրորդս ալ նոյն Ստեփանոս եպիսկոպոսին՝ խնդրանօքը
յօրինեցաւ: Եւ ասոնց ամենուն գրութեան ժամանակը՝
յառաջ է քան զգրութիւն Աղօթամատոյց գրքին, այսինքն
ՆԼԲ և ՆԾԱ թուականութեանց միջոց:

Այս ճառերուն գրութենէն ետքը՝ ընծայական մ'ալ
շարագրած է Նարեկացին՝ առ խնդրող բանիցն Ստեփա-
նոս եպիսկոպոս, յորում հետևեալ խօսքերը կը կար-
դանք, « Աճանացուցի սմին անջինջ յիշատակ՝ զանուն
տենչալի ձերումդ կոյման, տէր Ստեփանոս, լերինդ Մո-
կաց հզօր դիտապետ. որպէս զի մնացեն յարակայ 'ի սոյն
համառօտագիծ մատենի՝ յաւուրս անթիւս և յամս հա-
զարաւորս իմով սակաւամասնեայ իմաստիւ: Ես Գրիգոր՝
յետին վարժապետաց և կրտսեր բանասիրաց, որդի դըս-
տեր եղբօր՝ հօր Անանիայի հոգեղարդ և մտավարժ փի-
լիսոփայի, և ըստ վարուց մաքրութեան կրօնից գովելոյ
և հռչակելոյ. և ընծայեցի քումդ եկեղեցեաց՝ զայս նուէր
բարեաց բանից ցանկալեաց: ... Յիշատակեսցես... զիս
և զեղբայրն իմ զանդրանիկ զՅովհաննէս ցանկալի ա-
նուն 'ի միում կարգի, որ գիտականն է և հանճարեղ
իմաստասէր քան զիս առաւել 'ի յամենայնի »:

Այս յիշատակարանին մէջ՝ Նարեկացին կերպով մը
ազատութիւն կու տայ իւրաքանչիւր վանականաց՝ որ իր
պատմութեանը և ճառերուն մէջ՝ պակաս երևցած մասերն
ու խօսքերը լրացնեն. և այս բանս համարձակութիւն
տուած է քանի մը ձեռներէց կամ անզգոյշ գաղա-
փարողաց՝ անանկ բաներ ալ մէջը խառնել՝ որ կրնան

անհաւատարմութեան կասկած տալ, այնպիսի դէպքեր ու խօսք յիշատակելով զորս Գրիգոր չէր կրնար գրել, իր ժամանակէն ետքը հանդիպած ըլլալնուն համար:

★ ★

Ճառ 'ի գովեստ Առաքելոց. — Թէ՛ առաքելոց և թէ եօթանասունուերկու աշակերտաց վրայ յօրինած ներբողական ճառը՝ Աղօթամատոյց գրքին շարագրութենէն առաջ յօրինած է Նարեկացին: Այս կարծեաց ստուգութիւնը յայտնապէս կ'երևնայ նոյն աղօթից գրոց այս խօսքէն. « Զորոց զգովեստն արժանաւորութեան՝ ըստ իմում կարի յայլում բանի պաշտեցի » (ԶԲ. 2):

Գովեստ 'ի ստորեւ Յակոբ ՄԺԲնայ հայրապետ. — Այս ճառին իմաստներն ու զուրցուածքի կերպը կը հաւատարմացընեն թէ Նարեկացւոյն երկասիրութիւնն ըլլայ. բայց թէ ինչ պատճառաւ շարագրած է այս ճառս, ոչ ինքը և ոչ ուրիշներն յայտնի բան մը աւանդած են: Ոմանք կը համարին թէ սուրբն Գրիգոր Առաքելոց վրայ գովեստ մը յօրինելէն ետքը՝ ուզած ըլլայ նաև հայրապետաց վրայ ներբող մը շարագրել, անոնց խմբէն նիւթ առնելով զսուրբ հայրապետն ՄԺԲնայ: Ոմանք ալ կ'ըսեն թէ որովհետև Ռշտունեաց գաւառին մէջ կը բնակէր Նարեկացին, ուստի և ուզած է դրուատել այն մեծ հայրապետը՝ որ նախ անիծեց այն երկիրներն ու ետքը օրհնեց:

Բայց այս ճառին գրութեան բուն գլխաւոր պատճառը՝ սրբոյն Յակոբայ պատմութեանը մէջ փնտռելու է: Որովհետև Մարուգէ ճգնաւորին աշակերտներէն մէկը՝ Մաղաքիաս՝ կ'աւանդէ, թէ 'ի Հայոց ոմանք սրբոյն Յակովբայ նշխարաց մէկ մասը խնդրելով առին Աղձնեաց գաւառին մօտ տեղ մը դրին: Ուրիշ հին պատմագիր մ'ալ կ'ըսէ, թէ Հայերը՝ ՄԺԲնացւոյն մատին կոճը առնելով՝ Աղձնեաց գաւառը հասան, Երկաթահանք կոչուած

բլուրը. և երբ անկէց լեռնէն վար դէպ 'ի Ռշտունեաց երկիրը կ'իջեցնէին այն պատուական նշխարքը, անշարժ մնացին. և տեսիլքով հրաման ընդունեցան որ հո՛ն հանգուցանեն. ուր փառաւոր եկեղեցի շինեցին՝ և տեղը յետոյ Մոգա ըսուեցաւ: Ժամանակ անցնելէն ետքը՝ այն տեղը գնեց Արծրունեաց ցեղէն Հայոց Թագաւոր մը, և հոն փառաւոր եկեղեցի՝ և քահանայից և կրօնաւորաց բնակութեան տեղ և վանք շինեց: Վարդան պատմիչն ալ կ'ըսէ թէ Նարեկայ վանքին մէջ կը պահուէր սրբոյն Յակոբայ ճկոյթ մատը, և Ընձաքիսարայ վրայ վանք մը կար նոյն սրբոյն անուամբը:

Այս պատմութիւններէն կրնանք գուշակել ճառիս գըրութեան պատճառը, և թէ Նարեկացին ուզած ըլլայ պատուել անոր սրբազան յիշատակը այն տեղուանքին վրայ՝ ուր միշտ կենդանի էր սրբոյն անունը և մեծարելի: Հաւանական կ'երևնայ կարծելը թէ Նարեկացւոյն ժամանակ եղած ըլլայ այն Արծրունի Թագաւորը՝ որ յիշատակուած լեռը գնեց, և փառաւոր եկեղեցի և վանք շինեց. և անոր նաւակատեաց առթիւը՝ խօսեր է սուրբն Գրիգոր այս ճառս: Թերեւս այս կարծեաց ստուգութիւնը կ'ակնարկեն նոյն ճառին հետևեալ խօսքերը. « Հիմնեցուցես զայս քար գովեստի 'ի շինուած յարկի քումդ հանգստի՝ դաւանարանի այս բարի հովուի »:

★
★

Երգերգոցի մեկնութիւն. — Նարեկացւոյն երկասիրութեանցը մէջ ժամանակաւ առաջին կը համարուի այս մեկնութեան գիրքը՝ ըստ հաւանագոյն կարծեաց: Վասն զի քսանեւից տարուան հասակին՝ երբ նոր ընդունած էր քահանայական աստիճանը, Գուրգեն Արծրունի՝ Անձևացեաց Թագաւորին խնդրանօքը շարագրած է յետ շատ հրաժարելու. վասն զի, կ'ըսէր, մեծն Գրիգոր Նիւսացին իսկ չէր համարձակեր այսպիսի խորիմաստ գրոց

մեկնութեան ձեռք զարնել, որչափ աւելի ես՝ որ ոչ ա-
նոր գիտութիւնն ունիմ և ոչ ալ աստուածազգեցիկ միտ-
քը: Բայց ետքը նոյն սրբոյն Գրիգորի մեկնութեան շաւ-
ղացը հետեւելով՝ շարագրեց պարզ, համառօտ և ընտիր
մեկնաբանութիւն մը, ինչպէս որ առաջարկողը ուզեր
էր: Սակայն իր համառօտախօսութեանը մէջ ալ ա-
նանկ ընտիր ոճ մ'ունի՝ որ նոյն իսկ եւրոպացի բա-
նասէրք՝ որոնք կամ ազգային ընկի լեզուով և կամ
թարգմանութիւնը կարդացած են, սքանչացեր են վրան.
և գահղիացի աստուածաբան մը՝ Գուլիէլմոս Վիլֆոուա
կ'ըսէ թէ Երգերգոց գրոց այսպիսի ընտիր մեկնութիւն
մը ուրիշ ազգի մը մէջ տեսնուած չէ: Ոճոյն պարզու-
թեանը գլխաւոր պատճառն այն եղած է՝ որ Նարեկա-
ցին ուզած է դիւրիմաց ընել նոյն սուրբ գրքին իմաստ-
ները կարդացող հասարակ անձանց և կանանց անգամ,
որոնք եկեղեցեաց մէջ այս գիրքը լսելով ուրիշ մտքեր
ու իմաստներ կու տային Հոգւոյն սրբոյ ազդեցութեամբ
ներշնչուած ու հոգեւորական նիւթ ու նպատակ ունեցող
այն խօսքերուն:

*
* *

Աղօթք կամ Նարեկ. — Հռչակաւոր ու մեր ազգին
մէջ սիրելի ու փափաքելի ու գրեթէ ամենուն ծանօթ և
Նարեկացւոյն սրտին և գրչին արժանաւոր երկասիրու-
թիւն մը: Ողբերգութիւնք ալ կը կոչուի այս Հոգւոյ ու
մտաց հետ խօսող գերազանց երկասիրութիւնը. և իրեն
խրթին մթութեամբն հանդերձ՝ անանկ զարմանալի գե-
ղեցկութիւն և ոճոյ քաղցրութիւն ունի՝ որ ոչ միայն ազ-
գային, այլ նաև շատ օտար բանասէրք միաձայն վկա-
յած են թէ այսպիսի գրուած մը ուրիշ ազգաց մէջ դեռ
երևցած չէ. այնչափ գեղեցիկ ու զմայլեցուցիչ է բա-
նաստեղծական հիւսուածին ոճը, իմաստները այնչափ
վսեմ և անակնկալ, ու պերճախօսութիւնը առատ:

Իննսուներկինգ զլուխ բաժնուած են այս աղօթքները, զորս ինքն 'ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ՝ կը կոչէ. ասոնցմէ դուրս է այն յիշատակարանը՝ որ գրքին վերջը դրուած է, և յորում իր ըստ մարմնոյ և ըստ հոգւոյ հարազատ եղբայրը զՅովհաննէս՝ մէջ կը բերէ իբրեւ գործակից 'ի յօրինուած աղօթագրոցս։ Բայց որովհետեւ թէ ընդհանուր ազգին աւանդութիւնը և թէ նոյն իսկ սրբոյն խօսքերը՝ յայտնապէս կը ցուցնեն զինքը միայն հեղինակ, անոր համար հաւանական կ'երևնայ կարծելը թէ այս օգնականութիւնը՝ պարզ խորհրդակցութեանը՝ կամ սուրբ գրոց քանի մը տեղուանքը քննելուն համար զուրցուած ըլլայ։ « Այս պզտի մատենին մէջ, կ'ըսէ նոր բանասէրներէն մէկը, բանական արուեստն ընդ աստուածայնոյն կը միաւորէ սուրբ նարեկացին. տեսական աստուածաբանութիւնն խորհրդականին հետ, սուրբ գրոց պատմողական առածը՝ մեկնողականին հետ, աղօթից հոգին՝ բանաստեղծականին հետ. սիրոյ հետ վախը, զըղման հետ յոյսը, Աստուծոյ բարութիւնը՝ մարդկան շարութեան հետ. համառօտ ըսենք՝ զԱստուած ընդ մարդոյ »։ Գրուածքիս ընտիր, ճարտարարուեստ՝ անթուական բոլորգիր գրչագրի մը հետեւեալ յիշատակարանը կը գըտնենք. « Շնորհիւ քո բարերար փրկիչ աշխարհի, Քրիստոս օրհնեալդ յամենայնի, որ յանգ հանեալ կատարեցի զխոստովանականս մատեան ողբոց աղաղակի, որ է կշտամբող և կռփիչ անձինս մեղապարտի, և լալագին պաղատանաւք որդւոյ անառակի. զի սովաւ զղջացեալ դարձայց ամաչեցեալս 'ի գաւթս հայրենի առաջի Հաւր քո գթածի և մարդասիրի, և Հոգւոյդ նորոգչի և կենսաբաշխի. քեւ և բանիւ քո՝ ի յոյս քո համարձակեալ յեցեալ և հաստատեալ. խրախուսեալ ի հրաման խնդրելի բանիդ տերունի. որ զփրկաւէտ քո աստուածային եկաւորութիւն ասացեր լինել, ոչ ի սակս արդարոց, այլ փրկչական քո պաշտելի ձայնիւ կոչել զմեղաւորս յապաշխարութիւն... Վասն որոյ ոչ վտտիմ բազմասղալս յան

ցաւորս խոցեալս յոգի վիրաւոր, ոչխարս քո բանաւոր՝ մոլորականս և յոգնախոտորս: Դարձեալ կարօտիմ ի ձայն քո հովիւ բարի երկնաւոր, թէ կոչեսցես վերստին և մոռցես ի փարախ հօտի քո երանաւոր. և իմս սպեղանեաց քաղցրութեան դեղոյ քոյ աղերսաւոր, թէ պատեսցես զվէրս իմ բժիշկդ հնարաւոր, և արկցես ի նոյն ձէթ և գինի խորհրդաւոր: Այլ և յայսմ մատենէ շնորհեսցես ինձ զղլումն դարձի ապաշխարութեան. բարեխօսութեամբ բարերգակ ողբացողին Գրիգորի մեծի հռետորին, աղօթանուէր վարդապետին, այսմ մատենի մատենագրին » : . . .

Այսպիսի ընտիր երկասիրութիւն մը՝ զարմանք չէ որ իր արժանաւոր յարգն ալ գտած ըլլայ մեր ազգէն, գրեթէ ամենայն հոգեսիրաց ձեռքը ընտիր աղօթից գիրք մը ըլլալով, անոր համար ալ շատ անգամ տպագրուած է այլ և այլ տեղուանք, և որոնց մէջ նախընծայ է 'ի Մարտիրիկա տպագրուածը 'ի 1673. Իսկ 'ի Կոստանդնուպոլիս տպագրուածներուն մէջ ընտրեւագոյն կրնայ սեպուիլ 1790ին եղածը, զոր Մուրատեան Գասպար ամիրայն՝ Հայաստանի վանքերէն ընտիր գրչագիրներ ժողվելով՝ անոնց համեմատութեամբ տպագրել տուած է:

Նարեկացւոյն խրթին ոճը և մթին զուրցուածքի կերպը՝ յորդորեց զՅակոբ Նալեան պատրիարք անոր լուծումը և մեկնութիւնը շարագրել: Իր այս աշխատասիրութեանը մէջ գաղափար ունեցաւ՝ հին ատենները շարագրուած լուծմանց գիրք մը, վրիպակաւ Սարգսի Շնորհալուոյ կամ Լամբրոնացւոյն ընծայուած. որ ընդհակառակն ԺԴ դարու մէջ երեցած աննշան մարդու մը երկասիրութիւն էր: Լամբրոնացին՝ որովհետեւ սուրբ պատարագի խորհրդոյն մէջ գործածուած երկու նարեկեան աղօթից մեկնութիւնն ըրած էր, կարծուեցաւ թէ բոլոր Նարեկ գրոց մեկնութիւնն ալ շարագրած ըլլայ:

Ասկէց զատ կայ ուրիշ լուծմանց գիրք մըն ալ՝ աւելի համառօտ ոճով, և վերոյիշեալ ընդարձակէն քաղուած. յարգն ալ՝ անոր ունեցածին նման:

Այս լուծմանց անբաւականութիւնը տեսնելով Հ. Գար-
րիէլ Վ. Աւետիքեան, ընդարձակ մեկնութիւն մը շա-
րագրեց թէ՛ աղօթամատոյց գրոց և թէ՛ ճառերուն, ըն-
տիր տեսութիւններով և հմուտ աստուածաբանութեամբ,
որ ազգին մէջ իր արժանաւոր ընդունելութիւնը գտաւ:

*
* *

Նարեկացոյն մանր երկասիրոյթիւնները. — Բաց 'ի
վերոյիշեալ գրքերէն՝ այլ և այլ մանր երկասիրութիւն-
ներ ալ ունի Նարեկացին, գանձեր, մեղեդիք և տաղեր.
որոնց մէջ յայտնի կ'երևնայ իր բանաստեղծական հո-
գին, հանճարն ու աշխոյժը: Գանձերը իրեք են թուով,
այսինքն 'ի Գալուստ Հոգոյն սրբոյ, 'ի սոռոք խաչն և
յեկեղեցի: Իսկ տաղերն ու մեղեդիքը՝ քսանէն աւելի
մեր ձեռքը հասած և տպագրուածքն իր Մատենագրու-
թեանցը մէջ, որոց վրայ աւելցած են յետոյ և այլք: —
Թողոք մը կ'անայ վանից առաջնորդին, զգուշացնելով
յաղանդոյն Թոնդրակեցւոց:

Նարեկացոյն անհարազատ գրոյածները. — Այս գը-
րուածներէս դուրս կը յիշուի յանուն Նարեկացոյն՝ Յով-
բայ գրոցը մէջ եղած Ո՛վ է դա ընթերցուածին մեկնու-
թիւնը: Ասոր հարազատութիւնը իրաւամբ ասրակուսա-
կան է, ոչ միայն բոլորովին ոճոյ տարբերութեանը հա-
մար, այլ նաև անով որ պատմաց մէջ մէկը չիկայ որ
այս բանս յիշատակէ. ուստի և հաւանական կ'երևնայ
կարծելը թէ իրմէ ետքի դարերուն մէջ երեցած Գրիգոր
անունով մէկու մը գործ ըլլայ¹: Ասկէ զատ՝ գտնուե-

1. ԶԻՐ (1299) գրչագրած օրինակի մը յիշատակարանին մէջ կը
կարդանք. « Յամի եւթնհարիւրերորդի քառասներորդի ութերորդի
թուաբերութեան Հայոց աւարտեցաւ մեկնութիւնս երջանիկ նահա-
տակին Յովբայ յայլ և այլ ժամանակ և տեղի զանազան գրչաւք, 'ի
գաւառիս Կիլիկեցւոց՝ հուպ յանառիկ դղեակս Բարձր կոչեցեալ 'ի

ցաւ նաև ուրիշ գրուած մը այսպիսի մակագրութեամբ « Հօրն և երջանիկ քահանայապետին Գրիգորի Նարեկացւոյ խրատք վասն աղօթից և վասն արտասուաց, յուսոյ և սիրոյ » : Ասիկայ թէպէտ և բոլորովին աննշան երկասիրութիւն մը չէ, բայց այլք աւելի հմտութեամբ Եփրեմի սուրբ Հօրն կ'ընծայեն. և այս անուամբ տպագրուած է նոյն ճառը 'ի Կոստանդնուպոլիս ¹ :

Նախեան պատրիարքին տպագրութեանը մէջ կայ նաև հոգեւորական խրատ մը որ Հրահանգ հաշատոյ կը կոչուի, և ուսկից իրմէն առաջ ալ նրոտէր գերմանացիին վկայութիւն կը բերէ իր Արամեան Գանձարանին մէջ, և Նարեկացւոյ երկասիրութիւն կը համարի : Մեր տեսած գրչագրաց մէջ այս հրահանգին վերնագիրն է. « Սրբոյ վարդապետի յօններանեան մենաւորի Գրիգորի՝ համառօտիւք բանք խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ և մաքուր վարուց առաքինութեան, 'ի խնդրոյ նորին հարազատի Վարդանայ դիւանագարի » : Այս վերնագրին մէջ որովհետև Նարեկացւոյն անունը չի գտնուիր, հաւանական կ'երևնայ թէ ուրիշ համանուն Գրիգորի մը երկասիրութիւն ըլլայ, որ հայերէն լեզուի կարգաւորեալ հմտութիւն, և աստուածաբանական իմաստից ալ ներհուն և քաջավարժ տեղեկութիւն ունեցեր է : Ոմանք ալ կարծեցին թէ Գրիգորի Սկեռացւոյ կամ Լամբրոնացւոյ աշխատասիրածն ըլլայ : Նարեկացւոյն չըլլալուն գլխաւոր ապացոյցն ալ այն կ'երևնայ որ Վարդան անուամբ եղ-

դառնադոյն ժամանակի յորում յոյժ զգուիմք յանաւրինաց... Այ՛ դՆարեկացւոյն Գրիգորի բանսն որ յ'Ով է դայն է խաւտեալ, և սուղ ինչ Յիսիդորի բանիցս՝ գրեալ յայլոյ ումեքէ մատոյց մեզ 'ի ձեր քնորհի քահանայ ոմն Կարապետ անուն. և մեր զթերին լցեալ՝ ըծայեցաք զկնի եկելոցդ » :

1. Էջմիածնի Մատենադարանին ցուցակը՝ Անանիայի Նարեկացւոյ կ'ընծայէ զայս ճառ : Մեր քոմէ ալ գտնուած Եւազրի վարուց գտնութեան գրչագիր մը՝ նոյնպէս Անանիա անունով վարդապետի մը առանց որոշելու թէ որուն 'ի համանունաց, յառաջաբանական յանդուածով մը :

բայր չունէր Նաբեկացին, այլ ըստ աւանդելոյ պատմութեան՝ երեք եղբարք էին ասոնք, Սահակ, Յովհաննէս և Գրիգոր:

Նաբեկացւոյ այլեւայլ երկասիրութեանց բնագրին բազմաթիւ և բազմատեսակ տպագրութեանց վրայ՝ տես 'ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՆՈՒԹԵԱՆ:

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Գ Ի Ր Ք

Այս դարուս մէջ Հայոց հայրապետական աթոռոյն վըրայ նստաւ ԽԱՁԻԿ կաթողիկոս, որ նախ քան զամբառնալն ի հայրապետական աթոռ Եջմիածնի, եպիսկոպոս էր Արշարունեաց, և Շիրակ գաւառին մէջ բազմաթիւ հոյակապ և գեղեցկակերտ տաճարներ շինելէն ետքը՝ փառաւոր պրատուն մըն ալ կանգնեց, ու հոն հաւաքեց այլ և այլ արտաքին և վարդապետական գրքերու բազմութիւն մը: Չեռագրաց մէջ կը կարդանք թուղթ մը. « Տեսուն Խաչկայ Հայոց կաթողիկոսի բան խոստովանութեան, պատասխանի Յունաց գրոյն զոր արձակեալ էր սա առ մետրոպոլիդն Մելետինոյ »: Եւ 'ի լուսանցսն. « Թուղթ Սամուէլի Կամբջոյձորեցւոյ Հայոց փիլիսոփայի, պատասխանի թղթոյն Թէոդորոսի մետրապաւլտի Մելետենոյ՝ գրեալ հրամանաւ Խաչկայ Հայոց կաթողիկոսի »:

Ասկէ զատ նաև կոնդակ մը՝ հետեւեալ առթով գրուած և տրուած: Բարգէն՝ զոր Խաչիկ կաթողիկոս եպիսկոպոս ձեռնադրած էր նախաՎկայի բեմին վրայ, զՎահան ի կաթողիկոսութենէ ձգելու ժամանակ կուսակից էր Խաչկայ. ուստի երբ 971 թուին Ստեփանոս կաթողիկոս գնաց ի Վստպուրական՝ ուր փախստեայ ապաւինած էր Վահան, Ստեփանոսի հետ էր նաև Բարգէն վանա-

կան՝ կոչեցեալն Սիւնեցի: Վասպուրական նահանգին այն մասն ալ՝ ուր է Նախավկայի վանքը, Սիւնեաց նահանգին սահմանակից լինելով, յիշեալ մասին վրայ կաթուղիկոսը եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ զԲարգեն, և Աշոտ Թագաւորի հրամանաւ նորա վիճակ և թեմ կը հաստատէ Նախիջեանայ գաւառը, մասնաւոր կոնդակաւ մը՝ որոյ սկզբնաւորութիւնն է. « Անուամբ անեղին Աստուծոյ հաւր, և ի փառս ծնեցելոյն ի նմանէ... Այս մեր գիր հոգեւորական բարձր հրամանի հաստատութիւն է և աւրհնութիւն, և ՚ի հոգեւոր հովուութեան տեառն Խաչկայ Հայոց կաթուղիկոսի, և ըստ մեծի մերոյ տէրութեան արեւելից հարաւոյ Հայոց Թագաւոր Աշոտ յորջորջեալ անուամբ բարեպաշտ և մեծ Շահանշահի. ես Աշոտ Թագաւոր Թագաւորաց ամենայն տիեզերաց, եկեալ ի սուրբ ուխտս աստուածաբանակ Նախավկային հանդերձ զաւրաւքս, Թագաւորաւք և իշխանաւք »...

Կը յիշատակուի դարձեալ այս դարուս մէջ ԴԱԻԹ անուամբ վանահայր մը, որուն երկասիրութիւն կը սեպուի Պահոց վրայ գրուած մը այս վերնագրով. « Հարցմունք երկուց փիլիսոփայից ընդ միմեանս »:

Այս ատեններս կը յիշատակուին քանի մը վարդապետք, ինչպէս Պետրոս՝ մեկնիչ գրոց կոչուած. Մովսէս Տարոնացի, Սարգիս, Ստեփանոս, որ թերեւ Մոկաց եպիսկոպոսն է, և որուն կ'ընծայուի Սրբաշին սրբոց շարականը. Գառիթ Մաշկոտն, Գառիթ եպիսկոպոս Մոկաց, և այլն: Բայց ասոնց ամենուն ալ մատենագրական երկասիրութեանցը վրայ մասնաւոր յիշատակութիւն չկայ:

Տասներորդ դարուս մէջ է նաեւ՝ Տիմոթէոս անունով վարդապետ մի՝ որուն կ'ընծայուի Արարածոց մեկնութիւն մը:

Ս Տ Ե Փ Ա Ն Ո Ս Ա Ս Ո Ղ Ի Կ

Ասողիկ և իր վրայ կենսագրական տեղեկոթիւնք: — Պատմութեան գիրքը և բովանդակութիւնք: — Մեկնութիւն Երեմիայ մարգարէութեան: — Տպագրութիւնք բնագրին և քարգմանութիւնք:

Տասներորդ դարու ազգային պատմագրաց նշանաւորներէն սեպուած է ընդհանրապէս Ստեփանոս, որ 'ի Տարոն ծնած ըլլալուն՝ Տարոնեցի ալ կը կոչուի, և յոմանց ալ Ասողիկ կամ Ասողնիկ, թերևս երաժշտական արուեստի և երգոց ունեցած հմտութեան պատճառաւ, ինչպէս կարծեցին ոմանք 'ի բանասիրաց: Ոչ ծննդեանն և ոչ մահուան ճիշդ թուականն յայտնի է: Բայց հաւանական կ'երևնայ թէ տասներորդ դարուն վերջերը և մետասներորդին առաջին կիսուն ապրած ըլլայ Ասողիկ. որովհետև իր պատմութիւնը՝ զոր շարագրած է Սարգիս կաթողիկոսին հրամանաւ, կը հասցընէ մինչև 'ի 1004 թուականն Քրիստոսի՝ Գագկայ առաջնոյ թագաւորութեան հնգետասներորդ տարին: Մագիստրոսի առ Գէորգ վարդապետ գրած թղթին մէկ խօսքէն, զոր յետոյ պիտի յիշատակենք, կը գուշակուի թէ մինչև 'ի խորին ծերութիւն հասած ըլլայ. ուստի և ոմանք 117-122 տարուան կեանք տուած են իրեն, որ անհաւանական կ'երևնայ: Անացը հանգամանքն ալ անծանօթ են մեզ. հոգեւորական կոչման նուիրուած և սուրբ գրոց գիտութեան հետամուտ և բաւական տեղեակ անձ մը կը թուի: Կը յիշէ մանկական հասակի մէջ ծանօթութիւնն և տեսու-

թիւն ընդ այլեայլ ծերունի վարդապետս ժամանակին . ինչպէս Կամրջաձորոյ առաջնորդ Պողիկարպոսի, Ստեփանոս՝ մականուն Հոգեւոր, և Մովսէս վարդապետաց, որք միաբանեցան յԱնի՝ ի քննել և ի դատել զՎահան կաթողիկոս, և իրեն պաշտպանն և ի կրօնականս համամիտ զԱպուսազէ՝ Թագաւոր Վասպուրականի: Այս դիպաց յիշատակութենէն կրնայ ենթադրուիլ թէ Ասողիկ՝ մանուկ հասակէն իր ուսումն ըրած էր յԱնի, ուր զարգանալով ուսմամբ և գիտութեամբ, և բարձրանալով ի պաշտօն սրբութեան սեղանոյն, աջակից և օգնական եղած ըլլայ Սարգսի կաթողիկոսի:

*
* * *

Պատմութիւնն. — Մեր ուրիշ շատ պատմաց պէս՝ բայց անոնցմէ շատէն պակաս կարգաբանութեամբ և հմտութեամբ՝ յարարչագործութենէ կը սկսի իւր պատմութիւնը Ասողիկ, հետեւելով մանաւանդ Եւսեբիոսի՝ հին աւանդները մէջ բերելուն ժամանակ, և Մովսիսի Խորենացոյ՝ ազգային պատմութեանց մէջ, զոր և շատ տեղ գրեթէ զաղափարելով կ'երկրորդէ: Երեք գիրք՝ կամ ինչպէս ձեռագրաց խորագիրք կ'ըսեն՝ հատուած բաժնուած է իր այս գործը. և երրորդ մասը միայն կրնայ սեպուիլ բուն Ստեփանոսի երկասիրութիւն. որովհետեւ ընդհանրապէս իւր ժամանակին անցքերը կ'աւանդէ, զորս չէր կրնար ուրիշ պատմիչներէ քաղել. և այս պատճառաւ երրորդ գրոց խորագիրն է Ստեփանոսի Տարոնեցոյ պատմութիւնն ժամանակաց, ինքնախօսութիւնն. մինչդեռ առջի երկու գրքերը Պատմութիւնն բանից պատմագրական տառից կը մակագրին: Արարչագործութենէն կը սկսի իր պատմութիւնը Ասողիկ, և առաջին գլխոյն մէջ Իսրայելացոյ ծագմանը, անոնց ցեղերէն ելած Թագաւորութեանց և յաջորդութեան և ժամանակագրութեան վրայ կը խօսի: Անկէ ետքը Եգիպտոսի մէջ Պտղոմեանց ցե-

դէն նստող թագաւորաց վրայ, ու վերջը նորէն Հրէից դառնալով, կրկին հին ժամանակաց վրայ կը սկսի խօսիլ, Ասորւոց՝ Մարաց ու Պարսից թագաւորութեանցը. ետքէն Պարթևաց ժագմանը վրայ ճառելով, կը հասցընէ խօսքը մեր Արշակունի թագաւորաց ժամանակ: Այս մասին մէջ՝ ինչպէս ըսինք, գլխաւորաբար առաջնորդ բռնած է իրեն զՄովսէս Խորենացի, թէպէտ ինքը 'ի պատմագրելն ինքզինքը հետևող կը ցուցընէ Ագաթանգեղոսի, Բիւզանդայ, Խորենացւոյ, Նղիշէի, Փարպեցւոյն, Սեբէոսի, Ղեւոնդեայ երիցու, Շապհոյ Բագրատունւոյ և Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսի: Վաղարշակայ թագաւորութեանը օրերէն մինչև 'ի Տրդատայ մանկութիւնը հասցընելով պատմութիւնը, առաջին գիրքը կը լմնցընէ. իսկ երկրորդ գիրքը Տրդատէն կը սկսի, և կը հասցընէ մինչև 'ի Յովհան Իմաստասէր, և անկէց ալ մինչև 'ի թագաւորութիւն Աշոտոյ Բագրատունւոյ: Մասնաւոր գրելիով մը կը խօսի նաև Սասանեան Պարսից թագաւորաց վրայ, անոնց Արտաշէր թագաւորէն սկսելով, ու կը հասցընէ մինչև 'ի Յակեբատ որդի Կաւասայ, թոռն Խոսրովու: Եւ որովհետև Խոսրովու մահուընէն քիչ առաջ՝ երկեքեր էր Մահմէտ, և իրմով Հագարացւոց իշխանութիւնն ու ցեղապետութիւնը, ուստի այս երկրորդ ցրոց չորրորդ գլուխը անոնց վրայ կը ճառէ, մասնաւոր խորագրով. Ամիր-ալ-մուշնիք Տաճկաց, և որ ինչ յաշոշրս նոցա գործեցան, և Մահմէտէն սկսելով՝ կը հասցընէ մինչև 'ի Մրուան և յԱբդլլա, և անով կը լմնցընէ երկրորդ գիրքը:

*
* *
*

Աշոտոյ թագաւորութեամբը կը սկսի Ասողիկ Գ գիրքը, որ ինչպէս առաջ ալ ըսինք, իւր պատմութեանը գլխաւորագոյն և էական մասն է. վասն զի ընդհանրապէս իր ժամանակին և կամ՝ իրեն մերձաւոր դէպքերու

վրայ կը խօսի՝ բաւական հմտութեամբ և ոճով. որով ազգային պատմութեան վրայ՝ բաւական գոհացուցիչ լոյս մը կը ծագէ, նորանոր դէպքեր աւանդելով, և կամ այլոց պատմածը աւելի կերպով լուսաւորելով: Այս պատճառաւ պիտի ըլլայ անշուշտ՝ որ իրմէ ետքը եկող պատմըչաց գովեստին արժանի եղած է. որոնց մէջ Լաստիվերտցին՝ յիշելով Գագիկ Ա Շահնշահի ատեն ծաղկած վարդապետները, գլխաւոր կը սեպէ անոնց մէջ այս « Ստեփանոս Տարոնացին՝ որ զաշխարհապատում գիրսն շարագրեաց, սքանչելի յօրինուածովք սկսեալ 'ի մարդն առաջին. և գայ բովանդակէ զպատմութիւն իւր 'ի վախճան Գագիկայ՝ վասն որոյ պատմութիւնս է »:

Ոմանք կ'աւանդեն թէ Ասողիկ՝ Երեմիա մարգարէին գրոցը մեկնութիւն մըն ալ շարագրած ըլլայ. և իրենց կարծեացը երաշխաւորութիւն կը սեպեն Մագիստրոսի հետեւեալ խօսքերը, զոր իր թղթերէն մէկուն մէջ գրած է առ Գէորգ վարդապետ. « Վասն որոյ բանս հայցէ 'ի քէն զմեկնութիւն Երեմիայի մարգարէի, զոր գրեալն է Ասողկայ՝ երջանիկ ծայրագոյն ծերոյ՝ շնորհել մեզ »: Այս երկասիրութիւնը ինչուան հիմայ երեւցած չէ. և ուրիշ համանուն մեկնութիւն մը կայ՝ զոր գրչագիրք Մխթարայ Գետկացւոյ կամ Գոշի կ'ընծայեն, և որ ստուգիւ հեղինակ է Երեմիայ մարգարէին մեկնութեան:

Ասողկայ Պարթևիւն առաջին տպագրութիւնն եղած է 'ի Փարիզ յամի 1839 այս խորագրով. « Տիեզերական պատմութիւն Ստեփանոս վարդապետի Տարօնեցւոյ. 'ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց՝ միաբան սրբոյ Էջմիածնի »: Երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ 'ի 1883 'ի Փեթրպուրկ. « Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան պատմութիւն Տիեզերական » հմտական յառաջաբանով և բազմապատիկ ծանօթութեամբք Ստեփանոսի Մալխասեանց, և նուիրեալ « 'ի յաւերժական յիշատակ ազգասիրի առնն Յովսեփայ Իզմիրեանց Ղզլարեցւոյ »: Գաղղիական թարգմանութիւնն ըրաւ հանրածանօթ հայագէտն Եդ. Տիւրբիէ, և իր մահուընէն ետքը առաջին հատորն հրատարակուեցաւ, խոստամբ մերձաւոր տպագրութեան երկրորդին, 'ի Գարբիէր հայագիտէ գաղ-

դիպացւոյ: Խորագիրն է, Histoire Universelle, par Étienne Aco-
gh'ig de Daron; traduite de l'arménien et annotée par Ed.
Dulaurier, Membre de l'Institut, Professeur à l'École des lan-
gues orientales vivantes. Première partie, Paris; Ernest Le-
roux, éditeur, 1883. Ռուս թարգմանութիւն մ'ալ ըրած է բաղմա-
հմուտ Մ. Էմիլն, և ապագրեալ 'ի Մոսկուա 'ի 1864:

Ռ Ի Ր Տ Ա Ն Է Ս

Ոճիստանէս պատմիչ: — Պատմութեան նիշքը: — Պատ-
մական և բանասիրական արժեք իր երկասիրութեան:
— Բնագրին տպագրութիւն և քարգմանութիւնք:

Տասներորդ դարուս մէջ ապրած է նաև Ուխտանէս
պատմիչ, որուն մէկ պատմական երկասիրութիւնն թէ-
պէտև քիչ ատենէն 'ի վեր գտնուած և հրատարակուած
է, բայց իր անուանը և գրուածոց նիւթին յիշատակու-
թեանը կը հանդիպինք առ Կիրակոս պատմիչի և Ստե-
փանոսի Ուռպելեան: Առաջինն՝ ուրիշ ազգային պատմը-
չաց թուոյն մէջ կը յիշատակէ և գնա. « Ուխտանէս ե-
պիսկոպոս Ուռհայի, կ'ըսէ, որ զրեաց զբաժանումն Վրաց
'ի Հայոց՝ 'ի ձեռն Կիւրիոնի »: Ուրիշ տեղ մ'ալ. « Յայնմ
հետէ բարձաւ ձեռնադրութիւն Վրաց որ 'ի Հայոց. զի
սկսան զյունօք թեակոխել. զայս ամենայն ստուգու-
թեամբ ուսուցանէ քեզ Ուխտանէս եպիսկոպոսն. զի նա
զամենայն լիով զրեաց, զթուղթսն և զպատասխանին և
զքաջութիւն Պետրոսի եպիսկոպոսի, որ պատգամաւոր
էր տեառն Աբրահամու առ Կիւրիոն, զոր Վիրք վասն
համարձակութեան նորա Գայլ կոչեցին գնա »: Դարձեալ.
« Եւ զպատճառս բանիցն՝ որպէս վերագոյնս խոստացաք,

բացայայտեցից սակաւութիւն, որպէս հաւատարմութիւն ուսալք 'ի սրբոյն Ուխտանիսէ Սեբաստացւոց եպիսկոպոսէ » : Կը յիշատակուի նաև առ Այրիվանեցւոյն :

Պատմութեանը խորագիրն է (ըստ միակ ծանօթ օրինակին որ պահի 'ի Մատենադարանին Էջմիածնի), « Զպատմութիւնս յերիս հատուածս, զոր ասացեալ է սրբոյն Ուխտանէսի Սե(բաստացւոց) եպիսկոպոսի, 'ի խնդրոյ հաւրն Անանիայի Նարեկավանից առաջնորդի և նախաշար վարդապետի . հատուածն առաջին՝ յաղագս թագաւորաց և հայրապետաց մերոց . և երկրորդն՝ վասն բաժանման Վրաց . և երրորդն յաղագս մկրտութեան ազգին այնմիկ Մադն կոչեցեալ » : Այս երեքմասնեայ գրութենէն, — ինչպէս կը ծանուցանեն հրատարակողք 'ի յառաջարանին, — միայն առաջինն ամբողջ հասած է առ մեզ . երկրորդն՝ թերի, իսկ երրորդն բոլորովին անհետ եղած : Բայց թէ հեղինակին յօրինուածն ամբողջ էր, կը վկայէ և ինքն Ուխտանէս յընծայականին առ խնդրող պատմութեանս . « Կարգել մի ըստ միոջէ՝ ըստ իւրաքանչիւր խորհրդոյ . նախ զթիւ թագաւորացն և հայրապետացն մերոց . և զբաժանումն Վրաց 'ի Հայոց միաբանութենէ . և յետ այնորիկ զմկրտութիւն ազգին որ Մադն կոչի . նաև զգաւառս և զգեղս գլխաւորս, և զքաղաքս և զքերդս իւրաքանչիւր գաւառօք՝ որ են յաշխարհին յայնմիկ, որպէս և կամք քո հրամայեցին, և զվանորայս հանդերձ վանականօք՝ անուամբ իւրաքանչիւրոց » : Գրուածքիս այս հետաքննական մասն կորսուած է :

*
* * *

Պատմոգրեան նիւթը. — Հաւատարմիմ իր խոստմանն՝ հեղինակն գրուածքին առաջին մասն կամ հատուածը կը նուիրէ Հայոց թագաւորաց և հայրապետաց պատմութեանը, 'ի գլուխ գրոցն կարգելով ընծայական մը առ խնդրողն, զոր « աստուածագարդ և վսեմական տէր, կը

կոչէ, տիեզերական վարդապետ, իբրև ծառ իմն բազմապտուղ և բարձր 'ի մէջ վայելուչ և աստուածատունկ դրախտիդ Նարեկայ կոչեցեսլ ուխտի, սաղարթ առեալ և վարսաւորեալ վարուք առաքինութեան » : Կ'անուանէ զնա և քանիքունս պոռնտիկոս և հռչակաւոր հետոր, դրուատելով նաև անոր ուսումնական եռանդն ու փոյթը : Յետոյ կը սկսի իր պատմական երկասիրութիւնն՝ յԱդամայ և յորդոց նորա . Նոյի ու սերնդոցը վրայ խօսելու ատեն կը յիշատակէ և զՀայկ 'ի ցեղէ Յարեթի . « Ի սոցանէ, կ'ըսէ, եղև սկիզբն թագաւորութեան 'ի Հայք, 'ի գալն Հայկայ և յանուանել զիւր անուն . և յայնմ հետէ տիրել 'ի նմանէ և անդր ամենայն աշխարհի, արեւմտից և հիւսիսի » : Այսպէս կը շարունակէ Ուխտանէս աստուածաշունչ գրոց ծննդաբանութեամբք և համառօտ տեղեկութեամբ կամ յիշատակութեամբ անուանց լերանց, ծովուց, գետոց և բաժանման աշխարհաց մինչև 'ի գլուխն ԺԵ . որ նուիրուած է Հայկայ և իր պատերազմին ընդդէմ Բելայ Խորենացւոյն խօսքերովը , և Նոյն ճճով և հետևողութեամբ կը շարունակէ՝ համառօտելով զպատմութիւն նորա՝ և յարգական մեծարանօք խօսելով հեղինակին վրայ, զոր մերթ անունովը կը կոչէ, և մերթ լոկ պատմագիր ըսելով գոհ կ'ըլլայ : Փոփոխակի համառօտելով զպատմութիւն Հրէից, Հայոց, Պարսից և Յունաց, 'ի գլուխն ԻԵ Տիգրանայ առաջնոյ վրայ խօսած ատեն՝ կը տարբերի քիչ մը 'ի Խորենացւոյն՝ իրեն որդի ու յաջորդը Բապտիւրան կոչելով, « զորոյ քաջութեան գովութիւն, կ'ըսէ, երգիչք երգէին 'ի պարս խաղուց, զոր և աստուածացուցեալ զնա ասեն Վրաց աշխարհին . և զչափ հասակի նորա անդրի կանգնեալ՝ պատուէին զոհիւք, ասէ մեզ ստուգիւ պատմագիրն : Եւ Տիգրան, ասէ, ընդվզեալ մեռանի յԱղեքսան գրացուց Մակեդոնացուց » :

Ի գլուխն ԻԶ կը խօսի յաղագս թագաւորելոյն Արշակունեաց 'ի վերայ Պարսից և Հայոց, ու կը շարայարէ

(Ի՛է) 'ի վերայ թագաւորաց Հայոց որ 'ի Պարթեւաց, Արտաշեսի, Արտաւազդայ ու Արգարու և իրենց յաջորդաց, նշանակելով համառօտիւ նաև Հռովմայեցւոց կայսերքն՝ և իրենց ժամանակաց դէպքերն, եկեղեցւոյ վրայ յարուցած հալածանք և արկածք 'ի ներքին անմիաբանութեանց և 'ի հերձուածոց՝ բաւական ստուգապատում և հետաքննական ոճով: Այս կերպով յառաջ կը վարէ գրուածքն մինչև 'ի գլուխն ՀԶ որ վերջին է առաջին հատուածին կամ գրքին: Միայն վերջնիւն գլխոյն մէջ Շապհոյ Բագրատունւոյ պատմական գրուածքէն հատուած մը մէջ կը բերէ Ուխտանէս, այս խորագրով. « Յաղաքս թագին երանելոյն Կոստանդիանոսի՝ թէ ուստի՞ կամ ո՞րպէս յաջողեալ եղև նմա 'ի Տեառնէ՝ Շափոյ որիոյ (Շապհոյ՝ որդւոյ) Աշոտոյ ապահի պատրակի ասացեալ 'ի Պատմութեան իւրոյ »: Այս հատուածը կը յիշատակէ և Ասողիկ՝ Բագրատունւոյն անուամբ: Վարդան պատմիչն ալ. « Յես այսորիկ խաղաղութիւն խնդրեաց Շապուհ Պարսից արքայ 'ի Կոստանդեայ, նեղեալ 'ի Տրդատայ արքայէ. և նորա հաւանեալ խնդրեաց 'ի նմանէ զթագն Դաւթի մարգարէի, զոր առ Յովաբ յորդոցն Ամոնայ՝ 'ի տանէ Մեղքումայ. և եդ 'ի գլուխն թագաւորին Դաւթի, և անկաւ 'ի Քաղդէացիսն, և ապա 'ի Կիւրոս, և 'ի Դարեհէ յԱղեքսանդր, որով պսակեցան Մակեդոնացիքն մինչև ցԱնտիոքոս, զոր սպան Պարթեւն Արշակ և առ 'ի նմանէ, և եկն մինչև ցՇապուհ. յորմէ խնդրեաց կայսրն՝ զի օրինակաւն արասցէ իւր թագ, և զայն առ նա դարձուցէ. և յորժամ ետ կազմել՝ եդ զերկոսին 'ի վերայ սեղանոյ, ասաց ծառայիցն Շապհոյ առնուլ զիւրեանցն. և նոցա աչք կալեալ առին զնորն և գնացին. քանզի խնդրեաց յԱստուծոյ Կոստանդիանոս զի առ ինքն մնասցէ Դաւթի մարգարէի յիշատակն »:

Ուխտանէսի գրոց երկրորդ մասն կամ հատուածը կը կոչուի՝ ինչպէս ըսինք, Պատմութիւն բաժանման Վրաց 'ի Հայոց: Չենք կրնար ըմբռնել թէ ի՞նչ վերաբերու թիւն ունի այս մասը առջինին հետ, ինչպէս նաև կորսուած երրորդը՝ երկու նախընթացներուն հետ. եթէ չուզենանք ենթադրել որ մի և նոյն հեղինակի այլևայլ նըպատակ ունեցող շարադրութիւնք ըլլան՝ ըստ հայցման և առաջարկութեան խնդրողին, և ապա իրարու հետ միացած 'ի գաղափարողաց և այնպէս առ մեզ հասած: Ընդհանրապէս ժամանակին եկեղեցական պատմութեան կարևոր և հետաքննական յիշատակարանք են՝ հաւաքեալք յՈւխտանիսէ յայլևայլ դիւանաց և 'ի գրոց. և զորս մարթ է ամբողջացընել 'ի թղթոց կոչուած մատենից, յորս հաւաքուած են այսպիսի թղթակցութիւններ: Ինչպէս խորագիրն ալ կ'ակնարկէ, Քաղկեդոնի ժողովոյն պատճառաւ Հայոց 'ի Վրաց բաժանման պատմութիւնն է. և մինչ հայրապետք Հայոց և ժողովք կը զգուշացընեն զՎիրս յընդունելոյ զժողովն, կամ արդէն տրուած համամտութենէն ետ կենալու, Վիրք ալ իրենց գործը և համոզումը կ'արդարացընեն. և այս վախճանաւ եղած են փոխադարձ թղթակցութիւնք Մովսիսի Հայոց կաթողիկոսի առ Նիւրիոն, Վրաց հայրապետին առ Մովսէս, Մովսիսի եպիսկոպոսի Յուրտաւայ թուղթք առ Վրթանէս Քերթոզ, և սորա պատասխաններն, և այլն, և այս թղթակցութեանց պատճառաւ այլ և այլ դիպուածք, ժողովք և բանակցութիւնք: Գրեթէ բովանդակ այս նիւթերով կը զբաղի Ուխտանէս իր գրոց երկրորդ մասին եօթանասուն գլուխներով. յորոց վերջինը՝ Աբրահամ Հայոց կաթողիկոսին շրջաբերականն թերի կը մնայ 'ի գրչագրին՝ որով նաև 'ի տպագրին էջմիածնի:

Երրորդ հատուածը, հետաքննականն անշուշտ քան

զառաջինսն, Յադ ազգին մկրտութեան վրայ, բոլորովին կորսուած է ըսինք:

Ուխտանեսի լեզուն, պատմական արժէք, գրութեան ոճ՝ ունին իրենց յարգը, ուստի և իրաւամբ հաճոյ բանասիրաց: Այլևայլ աղաւաղութիւնք գրչագրին կ'երևնան, քիչ մ'ալ տպագրողաց. որով շատ տեղ ընթերցուածոց հաւատարմութիւնք կասկածելի կը մնան, ու փափաքելի կ'ընեն նոր և ընտրելագոյն գաղափարաց գիւտը և հրատարակութիւն:

Հայկական բնագիրն հրատարակուեցաւ յԷջմիածին, յամի 1871: Գաղղիարէն թարգմանութիւնն Պրոսէի ջանքով. Histoire en trois parties, composée par l'évêque Ter-Oukthanès, à la prière d'Ananie, supérieur du Couvent de Narek, et Vartabed de premier rang, par M. Brosset; Saint-Petersbourg, 1870. Մատենախօսական կրկին հատուածք ալ նոյն հայագիրին. Études sur l'historien arménien Oukthanès, Xe siècle, par M. Brosset; Mélanges Asiatiques, VIe. — Histoire de la scission religieuse entre les Georgiens et les Arméniens, depuis la fin de Ve siècle; Saint-Petersbourg, 1851.

Մ Ե Ս Ր Ո Վ Պ Ե Ր Է Ց

Մեսրոպ Երեց: — Իր անուամբ գտնուած պատմական երկասիրութիւն մը: — Ի հետոյ գրուած Մեծիկ Ներսէսի հայրապետի վարք: — Ծաղկաքաղ այդ գրուածիկն 'ի Մեսրոպայ: — Նիւքը և արժեք: — Տպագրութիւնք և թարգմանութիւն:

Այս դարուս մէջ ապրած և մատենագրած է Մեսրոպ ոմն երէց, վայելչահիւս գրիչ վարուց և կենաց սրբոյն մեծիկ Ներսիսի Պարթեւ: Ի վերջ այս երկասիրութեան դրուած ինքնագիր յիշատակարանին խօսքերն են՝ զոր մէջ կը բերենք. « Ի ՆԺՁ Թուականիս Հայոց և 'ի վերադիտողութեանն Տեառն Վահանայ Հայոց կաթողիկոսի, և յամս Աշոտոյ Բագրատունւոյ Հայոց Թագաւորի 'ի տանէն Շիրակայ, ես Մեսրոպ նուաստ քահանայ 'ի Վայոց ձորոյ 'ի գեղջէ Հողոցմանց, ուստի Յովսէփ էր երանելի նահատակն յաւուրս սրբոյն Վարդանայ... մեծ ցանկութեամբ ծաղկաքաղ արարի զգիրքս զայս 'ի Հայոց մնացորդաց յԱրեւելից գրոց. զյաղթութիւն և զվատթարութիւն Թագաւորացն Հայոց և Վրաց, և զառաքինութիւն և զսքանչելիս Հայրապետաց տոհմից սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, և զտեսիլ և զկտակ սրբոյն Ներսիսի. և զքաջութիւն և զյաղթութիւն արիական ազգին Մամիկոնէից... Ես Մեսրոպ ազգակից սրբոյն Յովսէփայ երիցու, իմացուցանեմ վասն նորա, զորս ոմանք ասեն եթէ եպիսկոպոս գոլով նորա, չէ ճշմարիտ. վասն զի Ղուոնդ երէց Վանանդացի, որ է նահատակակից սրբոյն

Յովսեփայ, յառուրս սրբոյն Վարդանայ, ի ժամ մարտիրոսութեանն ասէր ցՅովսէփ, յառաջ մատիր զի դու աստիճանաւ ի վեր ես. աստիճան ասաց և ոչ աթոռ. զի երիցու կարգ և սարկաւազի և դպրի՝ աստիճան է և ոչ աթոռ: Յորժամ ձեռնադրի եպիսկոպոս կամ կաթողիկոս, յայնժամ լինի աթոռոյն տուն օրհնութեան: Եւ արդ յառաջ քան զվախճանելն Սահակայ կաթողիկոսի, տայր զտեղապահութիւն աթոռոյն սրբոյն Գրիգորի՝ Մեսրոպայ վարդապետին. և Մեսրոպ տայր Յովսէփ երիցու: Եւ ի շփոթմանէ ժամանակին ոչ ժամանեաց Յովսէփ ձեռնադրիլ եպիսկոպոս կամ կաթողիկոս, այլ մնայ երէց և ՚ի նմին վախճանեալ: Եւ արդ զայս հանեալ յԱրեւելից գրոց ՚ի Հայոց մնացորդացն պատմութեանց. և ետու որդիացելոյն իմոյ սուրբ աւագանին ծննդեամբն՝ Վահանայ Մամիկոնենոյ, ՚ի գեւղն որ կոչի Վարժի »:

Աւելորդ է անդրադարձընել թէ նոյն իսկ երկասիրողին վկայութեամբ՝ լոկ ծաղկաքաղ մ'է արդէն ազգին մէջ իր ատեն գտնուած և ծանօթ ընդարձակագոյն երկասիրութեան մը՝ ՚ի Հայոց մնացորդաց յԱրեւելից գրոց: Թէ ինչ կը նշանակէ այս խորագիրը՝ չենք կրնար ստուգութեամբ գրուցել. բայց այդ անունը կրող գրուածքին գոյութիւնը մեր դպրութեան մէջ արդէն յիշատակեցինք, նախնեաց իսկ վկայութեամբ ընծայելով զայն Աբրահամու Խոստովանողի, միոյ ՚ի կրտսերագոյն Թարգմանչաց: Բայց որովհետև մեր ձեռքն հասածը Մեսրոպայ երիցու աշխատասիրածն է՝ և ոչ իրմէ յիշուած նախնական երկասիրութիւնն՝ որ կորսուած կ'երևի, ուստի և իր անուան և ժամանակին տակ ուղեցինք զետեղել:

★
* *

Հնութեան ոչ լոկ հետք՝ այլ նաև յարգը կը կրէ իր վրայ այս համառօտ բայց ընտիր գրուածը. « Խուն առ մեծութեամբ Ներսիսի, — ինչպէս կ'ազդեն հրատարա-

կողք, — զի զի՛նչ իսկ այնպիսում գեր եղելոյ 'ի մարդիկ գուցէ հնար պատշաճեցուցանել. այլ առ մեզ մի ճանաչի 'ի գեղեցիկ չափով և համով սովերաց դպրութեան հայ լեզուի, մանաւանդ ըստ վիպասանութեան առանձին կենցաղականաց » : Բիւզանդ՝ արդէն իր առատաբան և պաճուճեալ լեզուով և ոճով հռչակած էր զսուրբ հայրապետն Ներսէս. բայց թերեւս սրբագրի մը ոչ այնչափ պատկանաւոր կերպով ու բացատրութեամբ՝ որ իսկապէս արժանի ըլլայ այն անգուգական անձին՝ որ սրբակենցաղ քաղաքավարելովն՝ յերկրի երկնաքաղաքացի, ու երկրաւոր հայրենեաց ճշմարիտ բարւոյն համար տոչորող սրտիւր՝ իրաւամբ հայր հայրենեաց կոչուած է : Բիւզանդայ քով թերի սեպուած մասը՝ երկրորդիս մէջ լրացած կը գըտնենք :

Ո՞վ եղած է սկզբնագիր հեղինակ այս վարուց սրբոյն Ներսիսի : — Բանասիրութիւնը՝ գէթ ինչուան հիմայ չունի որոշ պատասխան մը այս հարցման : Երկու տեղ 'ի պատմութեանն կը յիշուի Մեսրովպայ — Մաշթոցի առնունը, մէյմը՝ իբրու ընկերակից սուրբ հայրապետին առաքելական վաստակոց, և միւս անգամ մ'ալ՝ յերկրէ յերկինս մահաքիրտն՝ բայց յաղթական ու քրիստոսանուէր անցից ժամանակ երբ « քիրտն, — ինչպէս կ'ըսէ պատմիչն, — ոռոգանէր զանձամբն, և ցաւն ստիպէր զնա ուժգին. և նա ճեպէր 'ի հանգիստն : Եւ յարուցեալ յաթոռոյն ել 'ի գաւիթս եկեղեցւոյն, և տարածեալ զձեռս իւր, հայեցաւ յերկինս զուարթ սրտիւ. և յիշէր յաղթիւ իւր զամենայն աշխարհ, զհեռաւորս և զմերձաւորս : Եւ ունկն դնէր նմա Մեսրովք աշակերտն իւր, որ անուանեցաւ Մաշդոց » : Այսպիսի հրաշալի նուիրման և մահուան մը տեսարանին ներկայ՝ ու հոգեհրատ խօսքերուն ականջալուր վարդապետասէր աշակերտը՝ ոմանք հաւանականաբար նաև գրիչ ուղեցին սեպել առաքինակրօն վարուցը : Այլք Խորենացւոյն ընծայեցին, որովհետեւ 'ի ցուցակս Մատենադարանին որ 'ի Ս.

վրայ կը խօսի՝ բաւական հմտութեամբ և ոճով. որով ազգային պատմութեան վրայ՝ բաւական գոհացուցիչ լոյս մը կը ծագէ, նորանոր դէպքեր աւանդելով, և կամ այլոց պատմածը աւելի կերպով լուսաւորելով: Այս պատճառաւ պիտի ըլլայ անշուշտ՝ որ իրմէ ետքը եկող պատմըչաց գովեստին արժանի եղած է. որոնց մէջ Լաստիվերտցին՝ յիշելով Գագիկ Ա Շահնշահի ատեն ծաղկած վարդապետները, զլիաւոր կը սեպէ անոնց մէջ այս « Ստեփանոս Տարոնադին՝ որ զաշխարհապատում գիրսն շարագրեաց, սքանչելի յորինուածովք սկսեալ 'ի մարդն առաջին. և զայ բովանդակէ զպատմութիւն իւր 'ի վախճան Գագկայ՝ վասն որոյ պատմութիւնս է »:

Ոմանք կ'աւանդեն թէ Ասողիկ՝ Երեմիա մարգարէին գրոցը մեկնութիւն մըն ալ շարագրած ըլլայ. և իրենց կարծեացը երաշխաւորութիւն կը սեպեն Մագիստրոսի հետեւեալ խօսքերը, զոր իր թղթերէն մէկուն մէջ գրած է առ Գէորգ վարդապետ. « Վասն որոյ բանս հայցէ 'ի քէն զմեկնութիւն Երեմիայի մարգարէի, զոր գրեալն է Ասողկայ՝ երջանիկ ծայրագոյն ծերոյ՝ շնորհել մեզ »: Այս երկասիրութիւնը ինչուան հիմայ երեցած չէ. և ուրիշ համանուն մեկնութիւն մը կայ՝ զոր գրչագիրք Մխիթարայ Գետկացւոյ կամ Գոշի կ'ընծայեն, և որ ստուգիւ հեղինակ է Երեմիայ մարգարէին մեկնութեան:

Ասողկայ Պարթևիւն առաջին տպագրութիւնն եղած է 'ի Փարիզ յամի 1859 այս խորագրով. « Տիեզերական պատմութիւն Ստեփանոս վարդապետի Տարօնեցւոյ. 'ի լոյս ընծայեաց Կանդերձ ծանօթութեամբ կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց՝ միաբան սրբոյ Էջմիածնի »: Երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ 'ի 1885 'ի Փետրպուրկ. « Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան պատմութիւն Տիեզերական » հմտական յառաջաբանով և բազմապատիկ ծանօթութեամբ Ստեփանոսի Մալխասեանց, և նուիրեալ « 'ի յաւերժական յիշատակ ազգասիրի առնն Յովսէփայ Իզմիրեանց Ղզլարեցւոյ »: Գաղղիական թարգմանութիւնն ըրաւ Կանրածանօթ հայագէտն Եդ. Տիւրբիէ, և իր մահուընէն ետքը առաջին հատորն հրատարակուեցաւ, խոսամամբ մերձաւոր տպագրութեան երկրորդին, 'ի Գարրիէր հայագէտէ գաղ-

դիտելու: Խորագիրն է. Histoire Universelle, par Étienne Azo-gh'ig de Daron; traduite de l'arménien et annotée par Ed. Dulaurier, Membre de l'Institut, Professeur à l'École des lan- gues orientales vivantes. Première partie, Paris; Ernest Le- roux, éditeur, 1883. Ռուս թարգմանութիւն մ'ալ ըրած է բազմա- նման Մ. Էմին, և տպագրեալ 'ի Մոսկուա 'ի 1864:

ՈՒԽՏԱՆԷՍ

Որխտանէս պատմիչ: — Պատմութեան նիւթը: — Պատ- մական և բանասիրական արժեք իր երկասիրութեան: — Բնագրին տպագրութիւն և բարգմանութիւնը:

Տասներորդ դարուս մէջ ապրած է նաև Ուխտանէս պատմիչ, որուն մէկ պատմական երկասիրութիւնն թէ- պէտեւ քիչ ատենէն 'ի վեր գտնուած և հրատարակուած է, բայց իր անուանը և գրուածոց նիւթին յիշատակու- թեանը կը հանդիպինք առ Կիրակոս պատմիչի և Ստե- փանոսի Ուռպելեան: Առաջինն՝ ուրիշ ազգային պատմը- չաց թուոյն մէջ կը յիշատակէ և զնա. « Ուխտանէս ե- պիսկոպոս Ուռհայի, կ'ըսէ, որ գրեաց զբաժանումն Վրաց 'ի Հայոց՝ 'ի ձեռն Կիւրիոնի »: Ուրիշ տեղ մ'ալ. « Յայնմ հետէ բարձաւ ձեռնադրութիւն Վրաց որ 'ի Հայոց. զի սկսան զյունօք թեակոխել. զայս ամենայն ստուգու- թեամբ ուսուցանէ քեզ Ուխտանէս եպիսկոպոսն. զի նա զամենայն լիով գրեաց, զթուղթսն և զպատասխանին և զքաջութիւն Պետրոսի եպիսկոպոսի, որ պատգամաւոր էր տեառն Աբրահամու առ Կիւրիոն, զոր Վիրք վասն համարձակութեան նորա Քայլ կոչեցին զնա »: Դարձեալ. « Եւ զպատճառս բանիցն՝ որպէս վերագոյնս խոստացաք,

բացայայտեցից սակաւութիւն, որպէս հաւաստի ուսաք 'ի սրբոյն Ուխտանիսէ Սեբաստացւոց եպիսկոպոսէ » : Ալ յիշատակուի նաև առ Այրիվանեցւոյն :

Պատմութեանը խորագիրն է (ըստ միակ ծանօթ օրինակին որ պահի 'ի Մատենադարանին էջմիածնի), « Զպատմութիւնս յերիս հատուածս, զոր ասացեալ է սրբոյն Ուխտանէսի Սե(բաստացւոց) եպիսկոպոսի, 'ի խնդրոյ հաւրն Անանիայի Նարեկավանից առաջնորդի և նախաշար վարդապետի . հատուածն պաշտին՝ յաղագս թագաւորաց և հայրապետաց մերոց . և երկրորդն՝ վասն բաժանման Վրաց . և երրորդն յաղագս մկրտութեան ազգին այնմիկ Մադն կոչեցեալ » : Այս երեքմասնեայ գրութենէն, — ինչպէս կը ծանուցանեն հրատարակողք 'ի յառաջարանին, — միայն առաջինն ամբողջ հասած է առ մեզ . երկրորդն՝ թերի, իսկ երրորդն բոլորովին անհետ եղած : Բայց թէ՛ հեղինակին յօրինուածն ամբողջ էր, կը վկայէ և ինքն Ուխտանէս յընծայականին առ խնդրող պատմութեանս . « Կարգել մի ըստ միովէ՛ ըստ իւրաքանչիւր խորհրդոյ . նախ զթիւ թագաւորացն և հայրապետացն մերոց . և զբաժանումն Վրաց 'ի Հայոց միաբանութենէ . և յետ այնորիկ զմկրտութիւն ազգին որ Մադն կոչի . նաև զգաւառս և զգեղս գլխաւորս, և զքաղաքս և զքերդս իւրաքանչիւր գաւառօք՝ որ են յաշխարհին յայնմիկ, որպէս և կամք քո հրամայեցին, և զվանորայս հանդերձ վանականօք՝ անուամբ իւրաքանչիւրոց » : Չգրուածքիս այս հետաքննական մասն կորսուած է :

★ ★

Պատմութեան նիւթը . — Հաւատարիմ իր խոստմանն՝ հեղինակն գրուածքին առաջին մասն կամ հատուածը կը նուիրէ Հայոց թագաւորաց և հայրապետաց պատմութեանը, 'ի գլուխ գրոցն կարգելով ընծայական մը առ խնդրողն, զոր « աստուածազարդ և վսեմական տէր, կը

կոչէ, տիեզերական վարդապետ, իբրեւ ծառ իմն բազմապտուղ և բարձր 'ի մէջ վայելուչ և աստուածատունկ դրախտիդ Նարեկայ կոչեցեալ ուխտի, սաղարթ առեալ և վարսաւորեալ վարուք առաքինութեան» : Կ'անուանէ զնա և բանիքոռն պոռնտիկոս և հռչակաւոր հանտոր, գլուատելով նաև անոր ուսումնական եռանդն ու փոյթը : Յետոյ կը սկսի իր սլատմական երկասիրութիւնն՝ յԱդամայ և յորդոց նորա. Նոյի ու սերնդոցը վրայ խօսելու ատեն կը յիշատակէ և զՀայկ 'ի ցեղէ Յաբեթի. « Ի սոցանէ, կ'ըսէ, եղև սկիզբն թագաւորութեան 'ի Հայք, 'ի գալն Հայկայ և յանուանել զիւր անուն. և յայնմ հետէ անիւր 'ի նմանէ և անդր ամենայն աշխարհի, արեւմտից և հիւսիսի » : Այսպէս կը շարունակէ Ուխտանէս աստուածաշունչ գրոց ծննդաբանութեամբք և համառօտ տեղեկութեամբ կամ յիշատակութեամբ անուանց լերանց, ծովուց, գետոց և բաժանման աշխարհաց մինչև 'ի գլուխն ԺԵ. որ նուիրուած է Հայկայ և իր պատերազմին ընդդէմ Բելայ Խորենացւոյն խօսքերովը, և նոյն ճով և հետևողութեամբ կը շարունակէ՝ համառօտելով զպատմութիւն նորա՝ և յարգական մեծարանօք խօսելով հեղինակին վրայ, զոր մերթ անունովը կը կոչէ, և մերթ լոկ պատմագիր ըսելով գոհ կ'ըլլայ : Փոփոխակի համառօտելով զպատմութիւն Հրէից, Հայոց, Պարսից և Յունաց, 'ի գլուխն ԻԵ Տիգրանայ առաջնոյ վրայ խօսած ատեն՝ կը տարբերի քիչ մը 'ի Խորենացւոյն՝ իրեն որդի ու յաջորդը Բապտիրան կոչելով, « զորոյ քաջութեան գովութիւն, կ'ըսէ, երգիչք երգէին 'ի պարս խաղուց, զոր և աստուածացուցեալ զնա ասեն Վրաց աշխարհին. և զչափ հասակի նորա անդրի կանգնեալ՝ պատուէին զոհիւք, ասէ մեզ ստուգիւ պատմագիրն : Եւ Տիգրան, ասէ, ընդվզեալ մեռանի յԱղեքսան դրացւոց Մակեդոնացւոց » :

Ի գլուխն ԻԶ կը խօսի յաղագս թագաւորելոյն Արշակունեաց 'ի վերայ Պարսից և Հայոց, ու կը շարայարէ

(Ի է) 'ի վերայ թագաւորաց Հայոց որ 'ի Պարթեւաց, Արտաշեսի, Արտաւազդայ ու Արգարու և իրենց յաջորդաց, նշանակելով համառօտիւ նաև Հռովմայեցւոց կայսերքն՝ և իրենց ժամանակաց դէպքերն, եկեղեցւոյ վրայ յարուցած հալածանք և արկածք 'ի ներքին անմիաբանութեանց և 'ի հերձուածոց՝ բաւական ստուգապատում և հետաքննական ոճով: Այս կերպով յառաջ կը վարէ գրուածքն մինչև 'ի գլուխն ՀԶ որ վերջին է առաջին հատուածին կամ գրքին: Միայն վերջնթեր գլխոյն մէջ Շապհոյ Բագրատունւոյ պատմական գրուածքէն հատուած մը մէջ կը բերէ Ուխտանէս, այս խորագրով. « Յաղագս թագին երանելոյն Կոստանդիանոսի՝ թէ ուստի՞ կամ ո՞րպէս յաջողեալ եղև նմա 'ի Տեսառնէ՝ Շափոյ որիոյ (Շապհոյ՝ որդւոյ) Աշոտոյ ապահի. պատրակի ասացեալ 'ի Պատմութեան իւրոյ »: Այս հատուածը կը յիշատակէ և Ասողիկ՝ Բագրատունւոյն անուամբ: Վարդան պատմիչն ալ. « Յետ այսորիկ խաղաղութիւն խնդրեաց Շապուհ Պարսից արքայ 'ի Կոստանդեայ, նեղեալ 'ի Տրդատայ արքայէ. և նորա հաւանեալ խնդրեաց 'ի նմանէ զթագն Դաւթի մարգարէի, զոր առ Յովար յորդուցն Ամոնայ՝ 'ի տանէ Մեղքումայ. և եդ 'ի գլուխն թագաւորին Դաւթի, և անկաւ 'ի Քաղդէացիսն, և ապա 'ի Կիւրոս, և 'ի Դարեհէ յԱղեքսանդր, որով պսակեցան Մակեդոնացիքն մինչև ցԱնտիոքոս, զոր սպան Պարթեւն Արշակ և առ 'ի նմանէ, և եկն մինչև ցՇապուհ. յորմէ խնդրեաց կայսրն՝ զի օրինակաւն արասցէ իւր թագ, և զայն առ նա դարձուցէ. և յորժամ ետ կազմել՝ եդ զերկոսին 'ի վերայ սեղանոյ, ասաց ծառայիցն Շապհոյ առնուլ զիւրեանցն. և նոցա աչք կալեալ առին զնորն և գնացին. քանզի խնդրեաց յԱստուծոյ Կոստանդիանոս զի առ ինքն մնասցէ Դաւթի մարգարէի յիշատակն »:

Ուխտանէսի գրոց երկրորդ մասն կամ հատուածը կը կոչուի՝ ինչպէս ըսինք, Պատմութիւն բաժանման Վրաց 'ի Հայոց: Չենք կրնար ըմբռնել թէ 'ի'նչ վերաբերուած թիւն ունի այս մասը առջինին հետ, ինչպէս նաև կորսուած երրորդը՝ երկու նախընթացներուն հետ. եթէ չուզենանք ենթադրել որ մի և նոյն հեղինակի այլևայլ նըպատակ ունեցող շարադրութիւնք ըլլան՝ ըստ հայցման և առաջարկութեան խնդրողին, և ապա իրարու հետ միացած 'ի գաղափարողաց և այնպէս առ մեզ հասած: Ընդհանրապէս ժամանակին եկեղեցական պատմութեան կարևոր և հետաքննական յիշատակարանք են՝ հաւաքեալք յՈւխտանիսէ յայլևայլ դիւանաց և 'ի գրոց. և զորս մարթ է ամբողջացընել 'ի թղթոց կոչուած մատենից, յորս հաւաքուած են այսպիսի թղթակցութիւններ: Ինչպէս խորագիրն ալ կ'ակնարկէ, Քաղկեդոնի ժողովոյն պատճառաւ Հայոց 'ի Վրաց բաժանման պատմութիւնն է. և մինչ հայրապետք Հայոց և ժողովք կը զգուշացընեն զՎիրս յընդունելոյ զժողովն, կամ արդէն տրուած համամտութենէն ետ կենալու, Վիրք ալ իրենց գործը և համոզումը կ'արդարացընեն. և այս վախճանաւ եղած են փոխադարձ թղթակցութիւնք Մովսիսի Հայոց կաթուղիկոսի առ Վիրիոն, Վրաց հայրապետին առ Մովսէս, Մովսիսի եպիսկոպոսի ծուրտաւայ թուղթք առ Վրթանէս Քերթող, և սորա պատասխաններն, և այլն, և այս թղթակցութեանց պատճառաւ այլ և այլ դիպուածք, ժողովք և բանակցութիւնք: Գրեթէ բովանդակ այս նիւթերով կը զբաղի Ուխտանէս իր գրոց երկրորդ մասին եօթանասուն զուխներով. յորոց վերջինը՝ Աբրահամ Հայոց կաթուղիկոսին շրջաբերականն թերի կը մնայ 'ի գրչագրին՝ որով նաև 'ի տպագրին էջմիածնի:

Երրորդ հատուածը, հետաքննականն անշուշտ քան

զառաջինսն, ծաղ ազգին մկրտութեան վրայ, բոլորովին կորսուած է ըսինք:

Ուխտանեսի լեզուն, պատմական արժէք, գրութեան ոճ՝ ունին իրենց յարգը, ուստի և իրաւամբ հանոյ բանասիրաց: Այլևայլ աղաւաղութիւնք գրչագրին կ'երևնան, քիչ մ'ալ տպագրողաց. որով շատ տեղ ընթերցուածոց հաւատարմութիւնք կասկածելի կը մնան, ու փափաքելի կ'ընեն նոր և ընտրելագոյն գաղափարաց գիւտը և հրատարակութիւն:

Հայկական բնագիրն հրատարակուեցաւ յԷջմիածին, յամի 1871: Գաղղիարէն թարգմանութիւնն Պրոսէի ջանքով. Histoire en trois parties, composée par l'évêque Ter-Oukthanès, à la prière d'Ananie, supérieur du Couvent de Narek, et Vartabed de premier rang, par M. Brosset; Saint-Petersbourg, 1870. Մասնախօսական կրկին հատուածք ալ նոյն հայագիրին. Études sur l'historien arménien Oukthanès, Xe siècle, par M. Brosset; Mélanges Asiatiques, VIe. — Histoire de la scission religieuse entre les Georgiens et les Arméniens, depuis la fin de Ve siècle; Saint-Petersbourg, 1851.

Մ Ե Ս Ր Ո Վ Պ Ե Ր Է Ց

Մեսրոպ Երեց: — Իր անուամբ գտնուած պատմական երկասիրութիւն մը: — Ի հետք գրուած Մեծիկ Ներսէսի հայրապետի վարք: — Ծաղկաքաղ այդ գրութեան 'ի Մեսրոպայ: — Նիւթը և արծէք: — Տպագրութիւնք և թարգմանութիւն:

Այս դարուս մէջ ապրած և մատենագրած է Մեսրոպ ոմն երէց, վայելչահիւս գրիչ վարուց և կենաց սրբոյն մեծիկ Ներսիսի Պարթեւ: Ի վերջ այս երկասիրութեան դրուած ինքնագիր յիշատակարանին խօսքերն են՝ զոր մէջ կը բերենք. « Ի ՆԺՁ թուականիս Հայոց և 'ի վերադիտողութեանն Տեառն Վահանայ Հայոց կաթողիկոսի, և յամս Աշոտոյ Բագրատունւոյ Հայոց թագաւորի 'ի տանէն Շիրակայ, ես Մեսրոպ նուաստ քահանայ 'ի Վայոց ձորոյ 'ի գեղջէ Հողոցմանց, ուստի Յովսէփ էր երանելի նահատակն յաւուրս սրբոյն Վարդանայ... մեծ ցանկութեամբ ծաղկաքաղ արարի զգիրքս զայս 'ի Հայոց մնացորդաց Սրբեկից գրոց. զյաղթութիւն և զվատթարութիւն թագաւորացն Հայոց և Վրաց, և զառաքինութիւն և զքանչելիս հայրապետաց տոհմից սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, և զտեսիլ և զկտակ սրբոյն Ներսիսի. և զքաջութիւն և զյաղթութիւն արիական ազգին Մամիկոնէից... Ես Մեսրոպ ազգակից սրբոյն Յովսէփայ երիցու, իմացուցանեմ վասն նորա, զորս ոմանք ասեն եթէ եպիսկոպոս գոլով նորա, չէ ճշմարիտ. վասն զի Ղեւոնդ երէց Վանանդացի, որ է նահատակակից սրբոյն

Յովսէփայ, յաւուրս սրբոյն Վարդանայ, ի ժամ մարտիրոսութեանն ասէր ցՅովսէփ, յառաջ մատիր զի դու աստիճանաւ ի վեր ես. աստիճան ասաց և ոչ աթոռ. զի երիցու կարգ և սարկաւագի և դպրի՝ աստիճան է և ոչ աթոռ: Յորժամ ձեռնադրի եպիսկոպոս կամ կաթողիկոս, յայնժամ լինի աթոռոյն տուն օրհնութեան: Եւ արդ յառաջ քան զվախճանելն Սահակայ կաթողիկոսի, տայր գտեղապահութիւն աթոռոյն սրբոյն Գրիգորի՝ Մեսրոպայ վարդապետին. և Մեսրոպ տայր Յովսէփ երիցու: Եւ ի շփոթմանէ ժամանակին ոչ ժամանեաց Յովսէփ ձեռնադրիլ եպիսկոպոս կամ կաթողիկոս, այլ մնայ երէց և ՚ի նմին վախճանեալ: Եւ արդ զայս հանեալ յԱրեւելից գրոց ՚ի Հայոց մնացորդացն պատմութեանց. և ետու որդիացելոյն իմոյ սուրբ աւագանին ծննդեամբն՝ Վահանայ Մամիկոնենոյ, ՚ի գեւղն որ կոչի Վարժի »:

Աւելորդ է անդրադարձնել թէ նոյն իսկ երկասիրողին վկայութեամբ՝ լոկ ծաղկաքաղ մ'է արդէն աղգին մէջ իր ատեն գտնուած և ծանօթ ընդարձակագոյն երկասիրութեան մը՝ ՚ի Հայոց մնացորդաց յԱրեւելից գրոց: Թէ ինչ կը նշանակէ այս խորագիրը՝ չենք կրնար ստուգութեամբ զրուցել. բայց այդ անունը կրող գրուածքին գոյութիւնը մեր դպրութեան մէջ արդէն յիշատակեցինք, նախնեաց իսկ վկայութեամբ ընծայելով զայն Աբրահամու Խոստովանողի, միոյ ՚ի կրտսերագոյն Թարգմանչաց: Բայց որովհետեւ մեր ձեռքն հասածը Մեսրոպայ երիցու աշխատասիրածն է՝ և ոչ իրմէ յիշուած նախնական երկասիրութիւնն՝ որ կորսուած կ'երևի, ուստի և իր անուան և ժամանակին տակ ուզեցինք զետեղել:

*
* *

Հնութեան ոչ լոկ հետք՝ այլ նաև յարգը կը կրէ իր վրայ այս համառօտ բայց ընտիր գրուածը. « Խուն առ մեծութեամբ Ներսիսի, — ինչպէս կ'աղղեն հրատարա-

կողք, — զի զինչ իսկ այնպիսում գեր եղելոյ 'ի մարդիկ գուցէ հնար պատշաճեցուցանել. այլ առ մեզ մի ճանաչի 'ի գեղեցիկ չափով և համով սոփերաց դպրութեան հայ լեզուի, մանաւանդ ըստ վիպասանութեան առանձին կենցաղականաց » : Բիւզանդ՝ արդէն իր առատարան և պաճուճեալ լեզուով և ոճով հռչակած էր զսուրբ հայրապետն Ներսէս. բայց թերեւս սրբազրի մը ոչ այնչափ պատկանաւոր կերպով ու բացատրութեամբ՝ որ իսկապէս արժանի ըլլայ այն անզուգական անձին՝ որ սրբակենցաղ քաղաքավարելովն՝ յերկրի երկնաքաղաքացի, ու երկրաւոր հայրենեաց ճշմարիտ բարւոյն համար տոշորող սրտիւր՝ իրաւամբ հայր հայրենեաց կոչուած է : Բիւզանդայ քով թերի սեպուած մասը՝ երկրորդիս մէջ լրացած կը գրանենք :

Ո՞վ եղած է սկզբնագիր հեղինակ այս վարուց սրբոյն Ներսիսի : — Բանասիրութիւնը՝ գէթ ինչուան հիմայ չունի որոշ պատասխան մը այս հարցման : Երկու տեղ 'ի պատմութեանն կը յիշուի Մեսրովպայ — Մաշթոցի անունը, մէյմը՝ իբրու ընկերակից սուրբ հայրապետին առաքելական վաստակոց, և միւս անգամ մ'ալ՝ յերկրէ յերկինս մահաքիրտն՝ բայց յաղթական ու քրիստոսանուէր անցից ժամանակ երբ « քիրտն, — ինչպէս կ'ըսէ պատմիչն, — ոռոգանէր զանձամբն, և ցաւն ստիպէր զնա ուժգին. և նա ճեպէր 'ի հանգիստն : Եւ յարուցեալ յաթոռոյն ել 'ի գաւիթս եկեղեցւոյն, և տարածեալ զձեռս իւր, հայեցաւ յերկինս զուարթ սրտիւ. և յիշէր յաղթս իւր զամենայն աշխարհ, զհեռաւորս և զմերձաւորս : Եւ ունկն դնէր նմա Մեսրովք աշակերտն իւր, որ անուանեցաւ Մաշդոց » : Այսպիսի հրաշալի նուիրման և մահուան մը տեսարանին ներկայ՝ ու հոգեհրատ խօսքերուն ականջալուր վարդապետասէր աշակերտը՝ ոմանք հաւանականաբար նաև զրիչ ուղեցին սեպել առաքինակրօն վարուցը : Այլք Խորենացւոյն ընծայեցին, որովհետեւ 'ի ցուցակս Մատենադարանին որ 'ի Ս.

Յակոբ Երուսաղեմի կը յիշատակուի, կ'ըսեն, այսպիսի գրութիւն մը յանուն Մովսիսի. ոմանք ալ Աբրահամու Խոստովանողի:

Գրուածքիս խորագիրն է. « Յաղագս զարմից սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի և պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Հայոց Հայրապետի »: Կը սկսի սրբոյն Գրիգորի մահուընէն, տալով նաև իր որդւոց վրայ համառօտ և արդէն ծանօթ տեղեկութիւններ: Անոնցմէ բնականաբար կ'անցնի 'ի սուրբն Ներսէս. իր ուսումնն 'ի Կեսարիա, անդ 'ի կարգ աշխարհի մտնելով՝ Մամիկոնեան ցեղէն ընդ Սանդուխտ օրիորդի ամուսնութիւնն ու զաւակ մը ունենալը, զսուրբն Սահակ, յետ երից ամաց կնոջը մահը, ու Ներսեսի յարգունական սպաս Արշակայ Թագաւորի մտնելը իբրու սենեկապետ: Տխուր գոյներով, — ինչպէս էր իրաւամբ, — կը ստորագրէ նոյն ժամանակի Հայաստան աշխարհին բարոյական վիճակը. և թէ ինչպէս անոր դարմանն գտնելու համար՝ միայնակեացք սրբակրօնք 'ի ժողով գումարէին, և հոգեկոն ազդեցութեամբ կը գուշակէին թէ այն փափաքելի բարեկարգութեան հասնելու միակ միջոցն էր՝ Լուսաւորչի ցեղէն մէկը բազմեցընել յաթոռ նորա Հայրապետական. որոց համախոհ և ձայնակից՝ Նիրակայ գաւառէն մեծ նախարար մը, Պարթեւ անուն, ուրախարար աւետիսը կու տար գումարելոցն թէ « Ես տեսի 'ի տան Թագաւորին յազգէ սրբոյն Գրիգորի մանուկ մի, որում կոչի անուն Ներսէս, կատարեալ հասակաւ և լի իմաստութեամբ և շնորհօք Աստուծոյ »: Արշակ Թագաւորն ալ որ յայտնապէս կը տեսնէր հայրենեաց անկումը, պատճառը ուրիշ բան չէր գտնէր, կ'ըսէ պատմիչը, բայց « զի պակասէր քահանայապետ 'ի ցեղէ սրբոյն Գրիգորի, և զօրավար՝ 'ի քաջ և 'ի տիրասէր ազգէն Մամիկոնէից »: Եւ իբրև իշխան և պետ՝ 'ի կորուստ դիմող ազգին այս կարևոր պակասը լեցընելու փափաքանօք, զշրս հարազատս, զՎարդան, զՎասակ, զՎահան և զՎը-

րուժ՝ զորդիս Արտաւազդայ Մամիկոնենոյ կարգէր 'ի զօրավարութիւն Հայոց, զորս կը դրուատէ պատմիչն, « աներկիւղք 'ի պատերազմունս, — կոշելով զնոսա, — աջողակք 'ի մարտս պատերազմաց, բարեհամբաւք, բարենշանք, աղեղնադրօշք, 'ի մարտս պատերազմաց իբրեւ հուր ընդ եղէգն ընթանային » : Այս մեծ կարգաւորութենէն ետքը՝ կը հրամայէ թագաւորն աշխարհաժողով բազմութեամբ և հաւանութեամբ փութալ յընտրութիւն Ներսիսի. և արքունական փառօք և ճոխութեամբ կը զրկէ զնա 'ի Կեսարիա՝ եպիսկոպոսական օծութիւն ընդունելու :

Հայրապետական շքով և իշխանութեամբ 'ի Հայրենիսն դառնալով, ոչ ևս յերկրէ, այլ Աստուծոյ և Հայրենեաց բոլորանուէր հոգի, անձն և սիրտ, իրեն վաստակոց և հայրագութ խնամոց լայն ու ընդարձակ ասպարէզ մը կը բացուի. և նախ՝ անշուշտ թագաւորական բարեհաճութեամբ և առաջարկութիամբ, 'ի Խորովայ և յայլ թագաւորաց սահմանուած ու դրուած Հայոց իշխանաց գահը կը նորոգէր. « Զնոյնն և նա, կ'ըսէ պատմիչն, կարգէր 'ի ժամ ճաշոյն 'ի սեղան արքային Արշակայ՝ բարձս չորեքարիւր » . յորոց հարիւր և վաթսուն և աւելի հետաքննական ցուցակաւ յանուանէ կը յիշատակէ, և որ մեծ յարգ և նշանակ մ'է երկասիրողին հմտութեանն և հնութեան, և կը յաւելու. « Այս են գահոյք և այլ եւս յոլով, զոր ծանր համարեցայ արկանել ընդ գրով. զոր նորոգեաց Արշակ թագաւորն և կարգեաց 'ի ժամ ճաշոյն իւրոյ 'ի սեղան իւր. բարձս չորեքարիւր՝ հրամանաւ մեծին Ներսիսի » : Իշխանական դասու և տոհմի բարեկարգութենէն կ'անցնի հայրապետն նաև եկեղեցական նուիրապետութեան մէջ սպրդած անպատշաճութիւններն և անվայելուչ զեղծմունք բառնալ. զորս մի ըստ միովէ կը յիշատակէ պատմիչս, աւանդելով նաև իր ձեռքով և հրամանաւ կատարուած բազմութիւ շինութիւնք 'ի պատսպարան և 'ի սփոփումն աղ-

քատաց, հիւանդաց և ուրկաց, յորոց բազումք անխնամ և անայցելու և հալածեալք յանբնակ տեղիս՝ « գազանակուրք, գետավէժք, ձիւնախեղդք և անգիւտ կորընչէին » :

★
★ ★

Այսպիսի փրկարար և բարեգործ արդիւնք հռչակելէն ետքը, պատմիչը նոր և հրաշափայլ անձնաւորութիւն մը կ'երևցընէ մեզ զՆերսէս, նկարագրելով իր գրաւած մեծ և կարեւորագոյն դերը ազգային պատմութեան մէջ. և ուր աւելի է նենգագործ շարութիւն՝ հոն աւելի կը փայլեցընէ անոր քարութիւնը. ուր յաղթողի մը խրոխտանօք կ'երևնայ անիրաւութիւն, զՆերսէս աներկիւղ 'ի խորտակել և 'ի փշրել անոր զէնքերը. ուր անխուսափելի են վտանգք՝ ինքն է առաջին յանձնանուիրութեան 'ի փրկել զՀայրենիս. ուր արտասուք՝ հոն կը հասնի 'ի մխիթարել և 'ի սփոփել, Այսպէս՝ երկասիրութեան առաջին երեաներուն մէջ՝ երբ անմեղին Գնելայ անպարտ ու դաւաճան մահուան նկարագրութիւնը կ'ընէ. երբ կը ցուցընէ զՓառանձեմ՝ որ կը տեսնէ թագաւորին ղրկած սուսերաւոր և վահանակիր հետեակաց գունդը, որք փայլական պէս վրայ կը հասնին, կը ձգեն զպատանեակն Գնէլ յերիվարէն, կը կապեն կը կապկըպեն անոր ձեռքերը, ու կը տանին 'ի տեղի սպանման: Այն անգութ և անողորմ տեսարանին ականատես անգէնն Փառանձեմ՝ ճիշ վերցընելով կը դիմէ առ սուրբն Ներսէս, կը գտնէ զնա դեռ եւս 'ի պաշտաման առաւօտու ազօթից. կը փառի անոր ոտիցը, կը թանայ ջերմիկ և յորդառատ արտասուօք. « Զպատանեակն Գնէլ՝ զոր գունսիւրէի, կ'ըսէ, զամուսին իմ, առանց իրիք յանցանաց կորուսանել կամին: Կենդանի է Տէր, ոչ թողից զգարչապարս քո, մինչև ցուցցես խաւարեալ աչաց իմոց զսրբութեամբ ամուսինն իմ զպատանեակն Գնէլ: Վաղ

Հասիր սուրբ Հայրապետ, վաղ Հասիր, զի զմատաղիկ ուռն Հատանեն ի յորթոյ. վաղ Հասիր սուրբ Հայրապետ անօգնականին Գնելոյ, ոչ գոյ զի օգնեսցէ պատանեկին. և գազանքն ոչ ողորմին նմա » : Սուրբ Հայրապետն այս գուժին՝ մէկէնիմէկ կը խափանէ առաւօտեան մաղթանքն. կը փութայ 'ի խորանն արքունի : Կ'իմանայ Արշակ այդ անակնկալ գալստեան պատճառը. արքունական քօղովը գլուխը կը ծածկէ, կեղծելով զքուն : Ներսէս կը բռնէ անոր ձեռքէն՝ 'ի գահոյիցն վեր վերցընելու, մինչ Արշակ կը շարունակէ իր կեղծիքը, սպասելով որ իրմէ տրուած անօրէն հրամանն ելնէ 'ի գլուխ : Այն ատեն Ներսէս կը հրամայէ երիվար մը պատրաստել. ու սուրհանդակի մը պէս կը վազէր, կ'ըսէ պատմիչը, որպէս զի ատենին Հասնի անմեղին Գնելոյ մահը խափանելու : Հազիւ բանակէն դուրս ելած է, և ահա կը Հասնին բանբերք՝ աւետելու արքայի որ հրամանը կատարուեցաւ : Զի թողուր Ներսէս որ վայրկեան մ'ալ ուրախ ըլլայ թագաւորն իր խորհրդոցն յաջողութեան համար. այլ անոր պարտաւոր գըլխոյն վրայ՝ երկնագդեցիկ արիութեամբ կը տեղայ կը թօթափէ կայծականց ու անիծից շանթեր. ու չխաբուելով անոր սուտ արտասունքէն՝ կը քաշուի իր վրանը ողբալ թագաւորն և զհայրենիս :

Դիտմամբ յերկարեցինք խօսքերնիս այս գեղեցիկ դրուագին վրայ, և որուն ոչ անարժան է Մեսրոպայ ոճը բովանդակ երկասիրութեան մէջ : Վասն զի համանման և ընտիր դրուագք են՝ Արշակայ խոնարհիլն իյնալը յոտս Ներսիսի՝ իր անձին ու հայրենեաց փրկութիւնը խնդրելով յարգարադատ ցասմանէ Վաղեսի. սուրբ Հայրապետին փութալն 'ի Պոլիս առ կայսրն, առաքելանման համարձակախօսութիւնն ընդ նմա, կամուկար աքսորանքն, Վաղեսի երկնաւոր պատուհասն, սրբոյ Պարթեւին դարձն 'ի հայրենիս, Արշակայ գերութիւնն յԱնյուշ բերդի, Պապայ բազմարկածեան թագաւորութիւնը, Ներսիսի աղօթիւք 'ի Նպատական լերին Հայոց բանակին յաղթու-

Թիւնը, Մուշեղ և իր արութիւններն, և վերջապէս սուրբ հայրապետին մահը, և այլն. ասոնք ամէնքը սրտաշարժ ոճով ու լեզուով պատմուած են 'ի Մեսրովպայ:

Մեսրովպայ երէցու այս գրութեան առաջին անգամ տպագրուած է 'ի Մատրաս Հեղեաց 'ի Յակոբայ Շամիրեան 'ի 1775: Նորագոյն և ընտիր տպագրութիւն մ'ալ 'ի 1853 'ի Ս. Ղազար Վենետիկոյ 'ի շարս Հայկական Սոփերաց: Գաղղիական Թարգմանութիւնն ալ 'ի Հռոմէոս Վարդապետի Հայոց Լանկուայի (Հատ. Բ.). *Généalogie de la famille de Saint-Grégoire Illuminateur de l'Arménie, et Vie de Saint-Nerses, patriarche des Arméniens, par un auteur anonyme du Ve siècle. Ouvrage traduit pour la première fois en français, par Jean-Raphaël Emine, Paris, 1869.*

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐՔ

Այս դարուս մէջ կը յիշուին, ՄՈՒՇԵՂ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ, որ Կարուց Թագաւոր կ'երևնայ, ու Աշոտոյ երկաթի եղբայրը, որով տասներորդ դարուն առջի կիսուն մէջ կ'իյնայ: Անանուն վարդապետ մը՝ իւր խնդիրքովը Արիոսեանց, Եւտիքեանց, Նեստորականաց ու Քաղկեդոնականաց դէմ գրուած մը շարադրած է, այսպիսի սկզբնաւորութեամբ. « Ո՛վ քաջ բանասիրաց, տէր իմ Մուշեղ Բագրատունի, պերճաբանդ և հանճարեղ գունակացեալդ առ ծայրագոյն խորոց խոհեմագոյն, ըստ գործնականին և տեսականին գրող ստորագրութեանց »:

ՆԼ Թուականին գրուած մատենի մը մէջ ալ կը յիշատակուի ԱՏՈՄ ԱՆՁԵՒԱՑԻ, տասներորդ դարուն առջի քառորդին մէջ ապրած, որուն հրամանաւը՝ Արտաշագդ Մաղազունեաց տէրն « բացայայտեաց զսուրբ պա-

տուիրանս » : Ներբողեան մ'ալ կայ 'ի գրչագիրս 'ի սուրբ Կարապետն Յովհաննէս « երանելոյն տեառն Ատովմայ Անձեւացեաց եպիսկոպոսի ասացեալ. Զկարապետին մեծի զյիշատակս տօնելով, զկուսութեանն հանդէս գովեսցուք » : (Մատենադարան էջմիածնի, թիւ գըրչագրաց 920) :

Հաւաքում մ'ալ յօրինեց սրբոց վարուց և դասաւորեց հռովմէական ամսոց օրերով. այս պատճառաւ յոմանց Ատումադիք ըսուեցաւ իր անունովը և յոմանց Հռոմադիք. ոմանք ալ Տօնացոյց կամ Տօնացոցակ կ'անուանեն զայն : Ասողիկ՝ Ատումայ սուրբ ուխտին առաջնորդ Գագկայ կ'ընծայէ այս կարգաւորութիւնը : Յիշատակագիր մը Վարագացի կը կոչէ զսա, և կը յաւելութէ ի թուին ՆԾ « զՀռոմադիրն կարգաւորէր » :

Կը յիշատակուի նաև Արամ ոմն, որ ունի թուղթ առ Ատովմ Անձեւացեաց իշխան՝ վասն պէսպէս հարցմանց, և սկզբնաւորութիւնն է. « Աստուածապսէ և աստուածասէր իշխանիդ իմոյ մեծագահի. — Աստուածատունկ մատանցդ գիր և հրամանն եհաս առ իս » :

Իրեն ժամանակակից ՍԱՄՈՒԷԼ ԿԱՄՐՋԱՋՈՐԵՑԻ յօրինեց զՏօնապատճառ գիրս :

Դարձեալ ՏԱՃԱՏ անունով կրօնաւոր վարդապետ մը, որ իրեն աստիճանակից թովմայի մը հարցմանցը պատասխան կու տայ : Այս հարցմանցը վերջը՝ հետեւեալ խօսքերը կը կարդանք. « Կիւրեղ Երուսաղեմի վկայէ և Յովհանն Բիւզանդացի և Եղիշա Կողբացի, որով և զտեղիսդ ոչ բացայայտեցաք » . թերևս զԵղնիկ և զԵղիշէ շփոթելով :

Ճառընտրաց մէջ կը յիշուի սրբոց Ատովմանց վկայարանութիւնը՝ « զոր արարեալ է Տաճատ հայրն Վարագայ » : — Կայ թուղթ մ'ալ յանուն Թովմայի առ Ատում իշխան :

Դ Ա Ր Ժ Ա

Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Է Ս Կ Ո Ջ Ե Ռ Ն

Յովհաննէս Կոզեան: — Իր վարքը: — Երկասիրութիւնը: —
Պատմական գրութեան մը յիշատակութիւն:

Մետասաներորդ դարուն սկիզբները, Խաչիկ Բ Կաթողիկոսին օրերը ծաղկեցաւ Յովհաննէս վարդապետ Կոզեան Տարոնացի, զոր գովութեամբ կը յիշատակէ Մ. Ուռհայեցին, և կ'ըսէ. « տկար բանիւ և մեծ գիտութեամբ բացայայտէր զգիտութիւն զբոց սրբոց » . ուրիշ տեղ մ'ալ « այր ճգնազգեաց և բանիրուն հոետոր » կոչուած կը գտնենք զինքը: Կը պատմեն Լաստիվերտցի և Ուռհայեցի թէ Հայոց ՆՁԵ թուականին՝ արեգական մեծ և սաստիկ խաւարում մը պատահեցաւ. Պետրոս Կաթողիկոս և Յովհաննէս թագաւոր՝ զԳրիգոր Մագիստրոս և ուրիշ ազնուական և գիտուն անձինք և քահանաներ զրկեցին առ Կոզեան վարդապետ, որպէս զի այս նշանին մեկնութիւնը տայ, և իրենց վարանեալ միտքը հանգարտեցընէ: Երբ զանոնք տեսաւ Յովհաննէս վարդապետ, հառաչեց ու սկսաւ բարձրաձայն լալ. պատգամաւորք ալ աւելի շփոթեցան. և այն ատեն մեկնեց թէ ինչպէս Քրիստոսի խաչելութեան հազարերորդ թուականը լե-

ցուելով՝ սատանայ պիտի արձակուի 'ի չղթայից, և բոլոր աշխարհս տակնուվրայ պիտի ընէ. Թագաւորք՝ Թագաւորաց, և ազգք ազգաց վրայ պիտի ելլեն, և բազմապատիկ թշուառութիւնք պիտի հասնին. Հայաստանի վրայ: Ուռհայեցի պատմագիրը, որ այս դէպքը կ'աւանդէ, Հայաստանի վրայ հասած այլ և այլ աղէտքն աչքով տեսնելէն և զանոնք ողբալէն ետքը, կը յաւելու. « Զոր խօսեցաւ 'ի մերում ժամանակիս սուրբ վարդապետն Հայոց Յովհաննէս՝ որ ասի Կոզեռն. սա խօսեցաւ բազում բանք, որպէս զմարգարէութիւն 'ի վերայ այսմ ժամանակիս, և խափանելոյ աստուածապաշտութեան յամենայն մտաց, և թուլանալոյ հաւատոց. և զայս ասաց 'ի նոյն գիրքս յառաջ ժամանակաց »:

Լաստիվերտցին կը զրուցէ Կոզեռն վարդապետին համար, թէ « զՀաւատոց գիրս գրեաց ». բայց այսպիսի գրուած մը դեռ ձեռուընիս հասած չէ: Ուրիշ գրքի մ'ալ, այսինքն տումարական արուեստի և թուականաց և շրջանաց վրայ գրածէն՝ 'ի խնդրոյ Անանիայ եպիսկոպոսի Վաղարշակեւոցւոյ, միայն հատուած մը հասած է մեզի: Հաւանականաբար այս գրուածն է որ կը նշանակի յէջմիածնեան Մատենադարանին (թիւ 1975) այսպիսի խորագրով. « Մեկնութիւն տումարի 'ի Յովհաննէս Կոզեռն վարդապետէ »:

Պատմական գրուած մ'ալ կը յիշատակուի իր անուամբը՝ որ մեզ անծանօթ է. « Յովհաննէս Կոզեռն, կ'ըսեն յիշատակագիրք, որ արար զոր ինչ եղևն 'ի ժամանակս իւր »:

Կոզեռն Վարդապետի ուրիշ գրուածք մ'ալ կայ հետեւեալ խորագրով. « Յովհաննիսի Հայոց վարդապետի, որ և մականունն Կոզեռն, ասացեալ վասն ՎարդաՎառի տօնին. եթէ վասն է՞ր յընթերցուածն ոչ շարադրեցաւ, ոչ ի Յակոբայ մեծէ, որ է եղբայր տեառն, և ոչ ի Կիւրդէ, և ոչ զկնի նոցա յայլոց վարդապետաց և յառաջնորդաց եկեղեցւոյ »:

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ

Մագիստրոսի տոհմը: — Քաղաքական դիրքը: — Կոստանդնուպոլիս երթալը և հոն 'ի Բիզանդական արքունեաց մեծարոշիլը: — Մատենագրական կեանքը: — Այս նկատմամբ իրեն տրուած գովուրիւնը: — Թղթերը: — Վարդապետականք: — Իմաստասիրականք: — Ընտանեկանք: — Քերթոշածք: — Հազարտողեանն առ Մանուչէ արարացի: — Քերականականք:

Պահլաւունեաց տոհմէն Վասակ նահատակին որդին էր Գրիգոր Մագիստրոս, որ իւր հօրը մահուընէն ետքը ուրիշ նախարարաց հետ միարանեցաւ, ու Գագիկ Բ Բագրատունին թագաւորեցուց Հայոց վրայ: Բայց ետքը Վեստ Սարգսի քսութեամբը Գրիգորի հետ թշնամացաւ թագաւորը. որովհետեւ Անույ կողմերը Հայոց 'ի Յունաց կրած վնասուց պատճառ և թելադիր կը սեպէր զնա. որով ստիպուեցաւ Մագիստրոս Արարատեան աշխարհը թողլով՝ Տարոնոյ գաւառը առանձնանալ. և հոն սկսաւ վանքեր շինել, և սրբոյ Կարապետին ժամատունը: Բայց նորէն հալածուելով 'ի Գագիկայ, այն շինութիւններն իւր Հրահատ գործակալին յանձնեց, ու ինքը գնաց 'ի Բիւզանդիոն: Կայսերական քաղաքին մէջ իւր արժանաւոր պատիւն ու մեծարանքը գտաւ. ու բաց 'ի Յունաց գլխաւոր պաշտօնակալներէն՝ ծանօթացաւ նաև այլազգի Մանուչէ և Արրեհիմ իշխանաւորաց հետ:

Կոստանդին և Մոնոմախոս կայսերաց առջևն ալ իւր

Հաւատարմութեամբ նշանաւոր երեւնալով, և անոնց սահմաններուն մէջ քաջութիւններ գործելով՝ Մագիստրոս և Գուքս կոչուեցաւ: Այս պատիւներն ու ընդունելութիւնները՝ ալ աւելի Հաստատեցին Գագիկ թագաւորը իւր կարծեացը մէջ, և սկսաւ իբրեւ 'ի մպտնիչ նայիլ անոր վրայ, ինչուան յանդիմանութեան թուղթ մըն ալ գրեց առ Գրիգոր: Բայց Մագիստրոս իւր ճարտար և իմաստուն գրիչը շարժեց ինքզինքը պաշտպանելու համար. որով թագաւորը առանց բոլորովին իւր կարծիքը անոր վրայ փոխելու՝ առջի ատելութենէն ինջաւ:

Երբոր Յոյնք մատնութեամբ Անի քաղաքը յափշտակեցին, Մագիստրոս Կոստանդնուպոլիս գնաց, ուր էր այն ատենը Գագիկ թագաւորը, որպէս զի իրեն օգնական ըլլայ՝ կործանման վերահաս վտանգի մէջ եղող Հայոց աշխարհին թագաւորութիւնը կանգնելու: Բայց տեսնելով թէ իւր փափաքանաց և ջանքին գործադրութիւնը անկարելի է, ինքն ալ Յունաց ձեռքն յանձնեց իւր Հայրենի ամրոցները՝ Բջնի, Կայեան և Կայծոն, ու փոխաբէն՝ Միջագետաց աշխարհին մէջ քաղաքներ ու գիւղեր առնելով՝ հոն քաշուեցաւ. և Թոռնիկ Մամիկոնեանին յանձնեց Տարնոյ մէջ ունեցած իշխանութիւնն:

Անկէց ետքը իւր կեանքը բոլորովին բարեպաշտական ու մատենագրական պարապմանց տալով, իւր արդիւնաւոր օրերը կնքեց յամի 1058:

*
* *

Այսչափ ընդհանուր և համառօտ կերպով մը՝ Մագիստրոսի քաղաքական կենաց ընթացքը յիշատակելէն ետքը, անցնինք նկատել զինքը իբրեւ մատենագիր:

Այս մասին՝ նոյն իսկ իրեն քաղաքական ընթացքը վար զարնող մատենագիրք՝ մեծ գովութեամբ կը խօսին իր վրայ: Շնորհալին՝ որ թէ՛ ժամանակաւ և թէ՛ ազգակցութեամբ մերձաւոր էր իրեն, ասանկ կը զրուցէ իր վիպասանութեանը մէջ.

« Յորմէ Գրիգոր որդի ծընեալ
 (Որ) Մագիստրոս վերապատուեալ,
 Աստուածային շքնորհօք լըցեալ
 Իմաստութեամբ պայծառացեալ...
 Ի յարքայէն Յունաց պատուեալ
 Եւ նահանգաց յոգունց տիրեալ.
 Տեսականաւն ճոխացեալ,
 Եւ երկիւղիւն զարդարեալ.
 Ըստ Հոմերի տաղաշափեալ՝
 Ըստ Պղատոնի պերճաբանեալ:
 Յունականին ներուն եղեալ,
 Յոբնիմաստիցըն մակացեալ.
 Զաստուածաշունչ տառ վերժանեալ,
 Օր ըստ օրէ 'ի նոյն կըրթեալ »:

Լաստիվերտցին ալ կը վկայէ թէ « Այր իմաստուն էր, և խելամուտ յոյժ աստուածային գրոց՝ որպէս թէ ոչ այլ ոք »: Ինքն իսկ Մագիստրոս իւր թղթոցը մէջ երբ որ հարկ կ'ըլլայ իւր անձին վրայ խօսիլ, կը յիշատակէ իւր ուսումնասիրութիւնը և անպարապութիւնը յուսումնական վաստակոց: « Եւ զի բազում աշխատութեամբ խոնջեալ և տագնապեալ, մինչ տակաւին յիմումն անտիական ելով տիս, հազիւ հազ մակացու այսմ եղեալ, սուղ ինչ էակացն հասեալ, ըստ որում են յԱրաբացւոց և Քաղղէացւոց և Յունաց, ոչ դանդաղեցայց քննութեամբ զփորձ առնուլ »: Ուրիշ անգամ մըն ալ՝ Հագարացւոց Արրեհիմ ամիրային գրելով, կը զրուցէ պանծանօք. « Մեք զամենայն մատեանս որ միանգամ յաշխարհի՝ ընթերցեալ, ոչ անտեղեակք եմք եթէ Քաղղէացւոցն անվաւերական պատմութեանն, և եթէ Հելլենացւոցն, եթէ Կապադովկացւոցն, եթէ Եթովպացւոց, թէ Պարսից և այլոց բազմաց, զորս ոչ եմք բաւական զբոլորն յայտնի կացուցանել »: Առ աշակերտսն իւր Բարսեղ և Նղիշէ կը գրէ խրթնաբանելով. « Քանզի տրամադրութիւնս այս վաղ ուրեմն պատահեաց մեզ, մինչ

տակաւին պատանեակ եղելոյ (այսինքն՝ պարապել յուսումն ստորոգութեանց Արիստոտելի)։ Իսկ թէ որչափ ջան եղեալ ոչ խոնջանս վարկանել վասն տոփելոյն, յաւէտ այսպիսի ժողովմանց որոց տեղեակ էք դուք, 'ի պարսկականէ անտի և յիսմայելացոցն, և այժմ Յունաց, անդանդաղ քառիցն արհեստից հետևաբար մասին ինչ տեղեակ լինել. քանզի յայսոսիկ կրթեալ զմեզ վեհագոյն վարկանէի, անկողոպտելի և անծանրագոյն ստանձնել քան զամենայն ինչ որ 'ի կենցաղումն ազնուագոյն »։ Ուրիշ տեղ մ'ալ իրաւացի պարծանօք կը վկայէ վասն անձին. « Եթէ ձկնորսացն եմ աչակերտ, կ'ըսէ, սակայն ոչ եմ անտեղեակ Աթենացոցն ստորոգութեանց և հելլենական հանճարոյ. սակայն հաւատք մեր ծածկեցին զիմաստութիւն »։

Ներսիսի Շնորհալոյն վարուցը կենսագիր մը, որ ժամանակաւ ալ մերձաւոր էր Մագիստրոսի, ասանկ կը խօսի իրեն վրայ. « Յոյժ իմաստուն և հանճարեղ, և ներքին և արտաքին ուսմամբ ներակրթեալ վարժմամբ 'ի մանկական տիոց՝ հայկական և յունական դպրութեամբ, մինչև հասեալ 'ի հռետորական աստիճան փիլիսոփայութեան. որ և ուղևորեալ 'ի Թագաւորական քաղաքն Կոստանդնուպոլիս յանդիման լինէր Թագաւորին, և պատուեալ յինքնակալէն և 'ի մեծամեծաց պալատանն՝ ըստ արժանեաց քաջատոհմութեանն և ըստ մեծիմաստ գիտութեանն և հանճարոյն. քանզի ընդ իմաստունսն Յունաց աւուրս բազումս 'ի հարց և 'ի փորձ դժուարալոյծ բանից մաքառեալ ըստ փիլիսոփայական սարասի, և ըստ եկեղեցական օրինաց և կարգի յաղթէր բնաւիցն. տկարագոյն զամենեւեան երևեցուցանէր անճշմարիտ գիտութիւնն. հզօր գոլով նորա 'ի պատասխանիս, և հանճարեղ և խոհական 'ի դարձուածս բանից »։ Ուրիշ յիշատակագիր մ'ալ կ'ըսէ. « Մագիստրոս հմտագին քերթող էր »։ Նոյնն դարձեալ. « Գրիգոր Եվկլիտոնացին (?) վասն յաճախ իմաստասիրութեան իւրոյ Մագիստրոս անուանեցաւ »։

Այլ և այլ աշակերտներ ունեցաւ Մագիստրոս, որոնց մէջ անուամբ մեզի ծանօթ եղողներն են Բարսեղ և Եղիսէ, որ ժամանակ անցնելէն ետքը Խախկոպոսութեան աստիճանի ալ հասան, ինչպէս նաև իւր որդին ալ Գրիգոր Պահլաւունի կամ Վկայասէր, իր հօրը անմիջական խնամոցը տակ թէ՛ բարեպաշտութեան և թէ՛ ուսումնական հրահանգաց մէջ կրթուելով՝ կաթողիկոսական, աթոռը նստաւ:

Մագիստրոսի համար այսպիսի յիշատակութիւն մը կը գտնենք ի գրչագիրս. « Մոնոմախն որ կալաւ զԳագիկ թագաւորն՝ ետ զիշխանութիւն երկրիս Գրիգորի Մագիստրոսի, որ շինեաց զեկեղեցին Կեչառուաց: Սա է որդին Հոյում Վասակայ Շինողին Բըջնոյ և Կայենոյ և Կարծեանայ, զոր յանգէտս սպանին ի Սերկելէ »:

✱ ✱

Մագիստրոսի թէ՛ արձակ և թէ՛ ոտանաւոր գրուածոցը մէջ իրաւամբ զլիաւոր տեղ մը կը գրաւեն

Թոռաքերը, որոնք ութսունի չափ են, և որոնց մէջ երեւցած իմաստից գեղեցկութիւններն և դիցարանական գիտութիւնը՝ յայտնի կը ցուցնեն մատենագրին հանճարն և հմտութիւնը. — հայ միտք մը՝ ելլադական գիտութեամբ սնած և մեծցած: Բայց որովհետև Բիւզանդիոն՝ ուր երկարատեան կեցաւ Մագիստրոս՝ հին Աթէնքը չէր, անոր համար ալ իր գրուածոցը մէջ յայտնապէս կը տեսնուի՝ դպրութեանց կողմանէ ալ ապականեալ աշխարհի մը գաղափար: Ասկէց է իր թղթերուն մէջ երեւցած թէ՛ իմաստից և թէ՛ շարագրութեան խրթնութիւնը, կիրթ ախորժակաց կանոններուն հակառակ. որով զանազան անգամ ու մտադրութեամբ զանոնք կարգալնէս ետքը՝ դեռ մութ աշխարհքի մը մէջ կը գտնենք ինքզինքնիս. և Մագիստրոսի հանճարը գոված ժամանակնիս ալ՝ պակասութիւն մը ոճոյ կը տեսնենք վրան՝ և սրտերնիս ա-

ռաջ չերթար դրուատիլ։ Այս խրթնութեան մէկ պատճառն ալ՝ իր գրոց լաւ և ընտիր օրինակներ չունենալն է, երկրորդ և զլիսաւոր պատճառ մ'ալ՝ այլ և այլ ու բազմապատիկ նիւթոց վրայ գրած ըլլալն։ — Ուստի Մագիստրոսի թղթոցը վրայ չխօսած՝ կրնանք այլ և այլ դասակարգութեան բաժնել զանոնք. այսինքն վարդապետական, իմաստասիրական և ընտանեկան թղթեր։ Ասոնց մէջ ամենէն աւելի դիւրիմաց են վարդապետականներն, որոնց մէջ ժամանակաւ երիցագոյն կը սեպուի այն թուղթը՝ զոր գրած է առ կաթուղիկոսն Ասորւոց. երբոր ինքն Միջագետաց կողմերը դքսութեան իշխանութիւն կը վարէր, հոն համարձակութիւն առնող Թոնդրակեցի և Մանիքեցի աղանդաւորները իր տէրութենէն հալածեր էր. անոնք ալ Ամիթ կամ Տիգրանակերտ քաղաքը գնացին, ու տեղւոյն Ասորւոց կաթուղիկոսին ապաւինելով, զանգատ ըրին իրեն այն կարծեցեալ բռնաւորական կերպերուն վրայ՝ զոր իրենց դէմ բանեցուցեր էր Մագիստրոս։ Կաթուղիկոսն ալ չկարենալով որոշել թէ յորում էր անոնց վարդապետութեան ծուռութիւնը, և իրենց խօսքերէն զիրենք անմեղ ենթադրելով՝ մեղադրանաց և գանգատի թուղթ մը գրեց առ Մագիստրոս։ Այս թղթիս պատասխանն է Մագիստրոսի շարագրածը, յորում տեղնիտեղը պատասխան տալով անոր մեղադրանացը, կը ծանուցանէ թէ ինչ իրաւացի պատճառներ ունէր զանոնք հալածելու, և կը ցուցնէ թէ ինչ բանի մէջ օտարաձայն են յուղիղ վարդապետութենէ եկեղեցւոյ, և թէ այն պատճառաւ հարկ ու պարտք է որ ինքն ալ ետեւէ ըլլայ զանոնք մերժելու, և անոնց խարէական խօսքերուն հրապուրանացը մէջ չիյնալու։

Այս թղթոյն խորագիրն է. «Պատասխանի թղթոյն կաթուղիկոսին Ասորւոց, 'ի ժամանակին յորժամ էր դուքս 'ի Վասպուրական և 'ի Տարոն, զկնի բառնալոյն զՄանիքեցիսն յաշխարհէն Յունաց. և 'ի Թոնդրկաց Միաջեալսն նոցա կործանեալ ազգն, չոգան առ կաթուղի-

կոսն Ասորոց 'ի քաղաքն Ամիթ. զի թերեւ խաբէութեամբ հաւանեցուցեն զնա: Զոր նորա գրեալ թուղթ 'ի Դրիգոր Մագիստրոսն յԱրշակունին: Եւ այս է պատասխանին »:

Հատուած մը միայն այս նամակէն, զոր մէջ կը բերենք, բաւական է 'ի ցուցանել Մագիստրոսի ճարտարաստ լեզուն, սուր և կտրուկ գութեամբի ոճը. « Զինչ երկարագոյն քեզ սասցից կամ գրեցից քրիստոսաւէր անձինդ. այլ առկաւուք հաստենել յօժարանամ. զի բոլոր աղէտ տարակուսանաց նոցա անբարի բարեձեւութեանն, և խորամանկ խաբէութեանն, և տղայաբար անուտումնութեանն, և անաստուած վարդապետութեանն, և անճոռմ ճոռմարանութեանն, և անաեղի հաւանութեանն, . . . անքահանայապետ քահանայագործութեանն, և խաւարչտին ձեռնադրութեանն, և անշնորհ մկրտութեանն, և անդամպարտափայլ նսեմութեանն, և անյոյս դաւանութեանն և աներկիւղ երկիւղածութեանն, և խաւարածէր լուսաւորութեանն, հրեշտակակերպ դիւազգեցութեանն, . . . աշակերտելոցդ ստանդէրն Սմբատայ՝ սասանադին հիման ռուքելոց և մարգարէից »: Երկար ու հետաքննական թուղթ մ'է. ու Թոնդրակեցւոց ազանգին և իրենց ծիսից, արարողութեանց, հաւատալեաց և ծաւալման վրայ կարևոր տեղեկութիւններ կը բովանդակէ:

Ասոնց հետևողք էին և Թուլայեցիք կոչուածներն, որոնց դէմ իր ամէն իշխանական ոյժն ու խառութիւնը գործածեց Մագիստրոս, ազանդն անհետ ընելու և զիրենք շահելու դիտմամբ. ու երբ անոնք ալ դիմեցին առ կաթողիկոսն Ասորոց, և կ'ուպէին խաբել զնա, Մագիստրոս երկրորդ թուղթ մ'ալ գրեց. « Պատասխանի թղթոյն Թուլայեցեացն մնացելոցն 'ի նորոց Մանիքեցւոց Թոնդրակեցեացն, որք եկեալ էին առ կաթողիկոսն Ասորոց և կամէին խաբել զնա »: Կը յիշեցնէ իրենց թէ « Փրկիչն հրամայէ երկիցս և երիցս բողոքել եղբօրն. ապա եթէ ոչ լուիցէ՝ եղիցի իբրեւ զայլազգի և զհեթա-

նոս. և փոխանակ երկուց և երից բողոքելոյ՝ զհարիւր և զեւթանասուն ամ երեքտասան քահանայապետք Հայոց մեծաց, նոյնչափ Աղուանիցն, և բիւր եպիսկոպոսունք և անթիւ քահանայք և սարկաւագունք բողոքեցին ձեզ և ոչ լուայք. խօսեցան և յանդիմանեցին, և ոչ պատկառեցէք. անիծեցին և արտաքսեցին, և ոչ զղջացայք. մինչև Հոգին սուրբ առաջնորդեաց ինձ. և աղօթք նախահօրն և հաւուն իմոյ օրբոյն Գրիգորի. և եկեալ 'ի Միջագետս՝ հանդիպեցայ մահարբեր և մորկեալ պղտորեալ վտակաց՝ որ հոսէր մահացու արտաթորեալ՝ յանիծելոյն Սմբատայ, որ 'ի Թոնդրակաց. և մաքրեալ զայնոսիկ՝ խաղացի չու արարեալ մինչև յակն յորում բունեալ էր իժն և քարքն և վիշապն չարութեան. և խլեալ զնոսա տապալեցի, զոր օրինակ հաւն իմ զԱշտիշատն... և յուսամ 'ի տէր Աստուած՝ այն որ նստին 'ի քրովբէական յաթոռ՝ զի 'ի ձեռն իմ ծագեսցէ առ ձեզ զողորմութիւն մաքդասիրութեան իւրոյ » :

Համառօտ՝ բայց ընտիր նամակ մ'ալ է զոր կ'ուղղէ « Առ Հոգեւոր տէրն Պետրոս կաթողիկոս, 'ի ժամանակին յորում 'ի կապանաց իւրոց վերօտին յաջորգեաց յաթոռ իւր, խնդրեալ 'ի Գրիգորէ զգիր սրբոյն Եփրեմի Հաւատոցն՝ զոր ընթեռնոյր մինչ 'ի բանտին էր » : Ուրիշ հմտական և գեղեցիկ նամակներ ալ ունի ուղղած առ նոյն Հոգեւոր տէրն « Ի ժամանակի խուժան յառնելոյն 'ի քաղաքին 'ի վերայ նորա, բան մխիթարական. և հայցումն Անանիայի գրոց Շիրակայնւոյն, զոր մեծ Քննիկոնն անուանեն » : — « Պատասխանի տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի, 'ի ժամանակի քանզի խընդրեաց յաշակերտաց իւրոց զոմանս՝ զԲասիլ և զԵղիսէ » : — « Պատասխանի տեառն Պետրոսի կաթողիկոսին Հայոց մխիթարական թղթին » և այլն :

Վարդապետական թղթոց մէջ գերազանցներէն կրնանք սեպել այն թուղթը զոր գրած է առ Պետրոս կաթողիկոս Գետադարձ, որ իմացուցած էր իրեն թէ Գագիկ

Դ Ա Ր Ժ Ա

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈԶԵՌՆ

Յովհաննէս Կոզեան: — Իր վարքը: — Երկասիրոյթիւնը: —
Պատմական գրութեան մը յիշատակութիւն:

Մետասաներորդ դարուն սկիզբները, Խաչիկ Բ Կաթողիկոսին օրերը ծաղկեցաւ Յովհաննէս վարդապետ Կոզեան Տարոնացի, զոր գովութեամբ կը յիշատակէ Մ. Ուռհայեցին, և կ'ըսէ. « տկար բանիւ և մեծ գիտութեամբ բացայայտէր զգիտութիւն գրոց սրբոց » . ուրիշ տեղ մ'ալ « այր ճգնազգեաց և բանիբուն հոետոր » կոչուած կը գտնենք զինքը: Կը պատմեն Կաստիվերոցի և Ուռհայեցի թէ Հայոց ՆՁԵ թուականին՝ արեգական մեծ և սաստիկ խաւարում մը պատահեցաւ. Պետրոս Կաթողիկոս և Յովհաննէս թագաւոր՝ զԳրիգոր Մագիստրոս և ուրիշ ազնուական և գիտուն անձինք և քահանաներ ղըրկեցին առ Կոզեան վարդապետ, որպէս զի այս նշանին մեկնութիւնը տայ, և իրենց վարանեալ միտքը հանդարտեցընէ: Երբ զանոնք տեսաւ Յովհաննէս վարդապետ, հառաչեց ու սկսաւ բարձրաձայն լալ. պատգամաւորք ալ աւելի շփոթեցան. և այն ատեն մեկնեց թէ ինչպէս Քրիստոսի խաչելութեան հազարերորդ թուականը լե-

ցուելով՝ սատանայ պիտի արձակուի 'ի շղթայից, և բոլոր աշխարհս տակնուվրայ պիտի ընէ. Թագաւորք՝ Թագաւորաց, և ազգք ազգաց վրայ պիտի ելլեն, և բազմապատիկ թշուառութիւնք պիտի հասնին. Հայաստանի վրայ: Ուռհայեցի պատմագիրը, որ այս դէպքը կ'աւանդէ, Հայաստանի վրայ հասած այլ և այլ աղէտքն աչքով տեսնելէն և զանոնք ողբալէն ետքը, կը յաւելու. « Զոր խօսեցաւ 'ի մերում ժամանակիս սուրբ վարդապետն Հայոց Յովհաննէս՝ որ ասի Կոզեռն. սա խօսեցաւ բազում բանք, որպէս զմարգարէութիւն 'ի վերայ այսմ ժամանակիս, և խափանելոյ աստուածապաշտութեան յամենայն մտաց, և թուլանալոյ հաւատոց. և զայս ասաց 'ի նոյն գիրքս յառաջ ժամանակաց »:

Լաստիվերտցին կը գրուցէ Կոզեռն վարդապետին համար, թէ « զհաւատոց գիրս գրեաց ». բայց այսպիսի գրուած մը դեռ ձեռուրնիս հասած չէ: Ուրիշ գրքի մ'ալ, այսինքն տումարական արուեստի և թուականաց և շրջանաց վրայ գրածէն՝ 'ի խնդրոյ Անանիայ եպիսկոպոսի Վարդապետեաց, միայն հատուած մը հասած է մեզի: Հաւանականաբար այս գրուածն է որ կը նշանակի յիշմիածնեան Մատենադարանին (թիւ 1975) այսպիսի խորագրով. « Մեկնութիւն տումարի 'ի Յովհաննէս Կոզեռն վարդապետէ »:

Պատմական գրուած մ'ալ կը յիշատակուի իր անուամբը՝ որ մեզ անծանօթ է. « Յովհաննէս Կոզեռն, կ'ըսեն յիշատակագիրք, որ արար զոր ինչ եղևն 'ի ժամանակս իւր »:

Կոզեռն Վարդապետի ուրիշ գրուածք մ'ալ կայ հետեւեալ խորագրով. « Յովհաննիսի Հայոց վարդապետի, որ և մականունն Կոզեռն, ասացեալ վասն Վարդապառի տօնին. եթէ վասն է՞ր յընթերցուածն ոչ շարադրեցաւ, ոչ ի Յակոբայ մեծէ, որ է եղբայր տեառն, և ոչ ի Կիւրդէ, և ոչ զկնի նոցա յայլոց վարդապետաց և յառաջնորդաց եկեղեցւոյ »:

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ

Մագիստրոսի տոհմը: — Քաղաքական դիրքը: — Կոստանդնուպոլիս երթալը և հոն 'ի Բիզանդական արքունեաց մեծարոշիլը: — Մատենագրական կեանքը: — Այս նկատմամբ իրեն տրուած գովուրիւնք: — Թղթերը: — Վարդապետականք: — Իմաստասիրականք: — Ընտանեկանք: — Քերթոռածք: — Հազարտողեանն առ Մանուէլ արաքացի: — Քերականականք:

Պահլաւունեաց տոհմէն Վասակ նահատակին որդին էր Գրիգոր Մագիստրոս, որ իւր հօրը մահուընէն ետքը ուրիշ նախարարաց հետ միաբանեցաւ, ու Գագիկ Բ Բագրատունին թագաւորեցուց Հայոց վրայ: Բայց ետքը Վեստ Սարգսի քսութեամբը Գրիգորի հետ թշնամացաւ թագաւորը. որովհետեւ Անույ կողմերը Հայոց 'ի Յունաց կրած վնասուց պատճառ և թելադիր կը սեպէր զնա. որով ստիպուեցաւ Մագիստրոս Արարատեան աշխարհը թողլով՝ Տարոնոյ գաւառը առանձնանալ. և հոն սկսաւ վանքեր շինել, և սրբոյ Կարապետին ժամատունը: Բայց նորէն հալածուելով 'ի Գագկայ, այն շինութիւններն իւր Հրահատ գործակալին յանձնեց, ու ինքը գնաց 'ի Բիզանդիոն: Կայսերական քաղաքին մէջ իւր արժանաւոր պատիւն ու մեծարանքը գտաւ. ու բաց 'ի Յունաց գլխաւոր պաշտօնակալներէն՝ ծանօթացաւ նաև ալլազգի Մանուէլ և Արքեհիմ իշխանաւորաց հետ:

Կոստանդին և Մոնոմախոս կայսերաց առջևն ալ իւր

հաւատարմութեամբ նշանաւոր երկնալուով, և անոնց սահմաններուն մէջ քաջութիւններ գործելով՝ Մագիստրոս և Դուքս կոչուեցաւ: Այս պատիւներն ու ընդունելութիւնները՝ ալ աւելի հաստատեցին Գագիկ թագաւորը իւր կարծեացը մէջ, և սկսաւ իրրեւ ՚ի մպտնիչ նայիլ անոր վրայ, ինչուան յանդիմանութեան թուղթ մըն ալ գրեց առ Գրիգոր: Բայց Մագիստրոս իւր ճարտար և իմաստուն գրիչը շարժեց ինքզինքը պաշտպանելու համար. որով թագաւորը առանց բոլորովին իւր կարծիքը անոր վրայ փոխելու՝ առջի ատելութենէն ինջաւ:

Երբոր Յոյն մատնութեամբ Անի քաղաքը յափշտակեցին, Մագիստրոս Կոստանդնուպոլիս գնաց, ուր էր այն ատենը Գագիկ թագաւորը, որպէս զի իրեն օգնական ըլլայ՝ կործանման վերահաս վտանգի մէջ եղող Հայոց աշխարհին թագաւորութիւնը կանգնելու: Բայց տեսնելով թէ իւր փափաքանաց և ջանքին գործադրութիւնը անկարելի է, ինքն ալ Յունաց ձեռքն յանձնեց իւր հայրենի ամրոցները՝ Բջնի, Կայեան և Կայծոն, ու փոխաբէն՝ Միջագետաց աշխարհին մէջ քաղաքներ ու գիւղեր առնելով՝ հոն քաշուեցաւ. և Թոռնիկ Մամիկոնեանին յանձնեց Տարոնոյ մէջ ունեցած իշխանութիւնն:

Անկէց ետքը իւր կեանքը բոլորովին բարեպաշտական ու մատենագրական պարապմանց տալով, իւր արդիւնաւոր օրերը կնքեց յամի 1058:

*
* *

Այսչափ ընդհանուր և համառօտ կերպով մը՝ Մագիստրոսի քաղաքական կենաց ընթացքը յիշատակելէն ետքը, անցնինք նկատել զինքը իրրեւ մատենագիր:

Այս մասին՝ նոյն իսկ իրեն քաղաքական ընթացքը վար զարնող մատենագիրք՝ մեծ գովութեամբ կը խօսին իր վրայ: Շնորհալին՝ որ թէ ժամանակաւ և թէ ազգակցութեամբ մերձաւոր էր իրեն, ասանկ կը զրուցէ իր վիպասանութեանը մէջ.

« Յորմէ Գրիգոր որդի ծընեալ
 (Որ) Մագիստրոս վերապատուեալ,
 Աստուածային շնորհօք լըցեալ
 Իմաստութեամբ պայծառացեալ...
 Ի յարջայէն Յունաց պատուեալ
 Եւ նահանգաց յողունց տիրեալ.
 Տեսականաւն ճոխացեալ,
 Եւ երկիւղիւն զարդարեալ.
 Ըստ Հոմերի տաղաշափեալ՝
 Ըստ Պղատոնի պերճաբանեալ:
 Յունականին ներուռն եղեալ,
 Յոբնիմաստիցն մակացեալ.
 Զաստուածաշունչ տառ վերծանեալ,
 Օր ըստ օրէ 'ի նոյն կրթեալ »:

Լաստիվերացին ալ կը վկայէ թէ « Այր իմաստուն էր, և խելամուտ յոյժ աստուածային գրոց՝ որպէս թէ ոչ այլ ոք »: Ինքն իսկ Մագիստրոս իւր թղթոցը մէջ երբ որ հարկ կ'ըլլայ իւր անձին վրայ թօսիլ, կը յիշատակէ իւր ուսումնասիրութիւնը և անպարապութիւնը յուսումնական վաստակոց: « Եւ զի բազում աշխատութեամբ խոնջեալ և տագնապեալ, մինչ տակաւին յիմուքն անտիական ելով տիս, հազիւ հազ մակացու այսմ եղեալ, սուղ ինչ էակացն հասեալ, ըստ որում են յԱրաբացւոց և Քաղդէացւոց և Յունաց, ոչ դանդաղեցայց քննութեամբ զփորձ առնուլ »: Ուրիշ անգամ մըն ալ՝ Հագարացւոց Արրեհիմ ամիրային գրելով, կը զրուցէ պանծանօք. « Մեք զամենայն մատեանս որ միանգամ յաշխարհի՝ ընթերցեալ, ոչ անտեղեակք եմք եթէ Քաղդէացւոցն անվաւերական պատմութեանն, և եթէ Հելլենացւոցն, եթէ Վապադովկացւոցն, եթէ Նթովպացւոց, թէ Պարսից և այլոց բազմաց, զորս ոչ եմք բաւական զբոլորն յայտնի կացուցանել »: Առ աշակերտսն իւր Բարսեղ և Նղիշէ կը գրէ խրթնաբանելով. « Քանզի տրամադրութիւնս այս վաղ ուրեմն պատահեաց մեզ, մինչ

տակաւին պառանեակ եղելոյ (այսինքն՝ պարապել յուսումն ստորոգութեանց Արիստոտելի)։ Իսկ թէ որչափ ջան եղեալ ոչ խոնջանա վարկանել վասն տուփելոյն, յաւէտ այսպիսի ժողովմանց որոց տեղեակ էք դուք, 'ի պարսկականէ անտի և յիսմայելացոցն, և այժմ՝ Յունաց, անդանդաղ քառիցն արհեստից հետևաբար մասին ինչ տեղեակ լինել. քանզի յայսոսիկ կրթեալ զմեզ վեհագոյն վարկանէի, անկողոպտելի և անծանրագոյն ստանձնել քան զամենայն ինչ որ 'ի կենցաղումս ազնուագոյն »։ Ուրիշ տեղ մ'ալ իրաւացի պարծանօք կը վկայէ վասն սնձին. « Եթէ ձկնորսացն եմ աշակերտ, կ'ըսէ, սակայն ոչ եմ անտեղեակ Աթենացոցն ստորոգութեանց և հելլենական հանճարոյ. սակայն հաւատք մեր ծածկեցին զիմաստութիւն »։

Ներսիսի Շնորհալուոյն վարուցը կենսագիր մը, որ ժամանակաւ ալ մերձաւոր էր Մագիստրոսի, ասանկ կը խօսի իրեն վրայ. « Յոյժ իմաստուն և հանճարեղ, և ներքին և արտաքին ուսմամբ ներակրթեալ վարժմամբ 'ի մանկական տիոց՝ հայկական և յունական դպրութեամբ, մինչև հասեալ 'ի հռետորական աստիճան փիլիսոփայութեան. որ և ուղեւորեալ 'ի Թագաւորական քաղաքն Կոստանդնուպոլիս յանդիման լինէր Թագաւորին, և պատուեալ յինքնակալէն և 'ի մեծամեծաց պալատանն՝ ըստ արժանեաց քաջատոհմութեանն և ըստ մեծիմաստ գիտութեանն և հանճարոյն. քանզի ընդ իմաստունսն Յունաց աւուրս բազումս 'ի հարց և 'ի փորձ դժուարալոյծ բանից մաքառեալ ըստ փիլիսոփայական սարասի, և ըստ եկեղեցական օրինաց և կարգի յաղթէր բնաւիցն. տկարագոյն զամենեսեան երևեցուցանէր անհամարիա գիտութիւնն. հզօր գոլով նորա 'ի պատասխանիս, և հանճարեղ և խոհական 'ի դարձուածս բանից »։ Ուրիշ յիշատակագիր մ'ալ կ'ըսէ. « Մագիստրոս հմտագին քերթող էր »։ Նոյնն դարձեալ. « Գրիգոր Եվկլիտոնացին (?) վասն յաճախ իմաստասիրութեան իւրոյ Մագիստրոս անուանեցաւ »։

Այլ և այլ աշակերտներ ունեցաւ Մագիստրոս, որոնց մէջ անուամբ մեզի ծանօթ եղողներն են Բարսեղ և Նղիսէ, որ ժամանակ անցնելէն ետքը եպիսկոպոսութեան աստիճանի ալ հասան, ինչպէս նաև իւր որդին ալ Գրիգոր Պահլաւունի կամ Վկայասէր, իր հօրը անմիջական խնամոցը տակ թէ՛ բարեպաշտութեան և թէ ուսումնական հրահանգաց մէջ կրթուելով՝ կաթողիկոսական աթոռը նստաւ:

Մագիստրոսի համար այսպիսի յիշատակութիւն մը կը գտնենք ի գրչագիրս. « Մոնոմախն որ կալաւ զԳագիկ թագաւորն՝ ետ զիշխանութիւն երկրիս Գրիգորի Մագիստրոսի, որ շինեաց զեկեղեցին Կեչառուաց: Սա է որդին Հոյում Վասակայ Շինողին Բըջնոյ և Կայենոյ և Կարծանայ, զոր յանգէտս սպանին ի Սերկելիէ »:

*
* *

Մագիստրոսի թէ՛ արձակ և թէ՛ ոտանաւոր գրուածոցը մէջ իրաւամբ զլիաւոր տեղ մը կը գրաւեն

Թողորերը, որոնք ութսունի չափ են, և որոնց մէջ երեցած իմաստից գեղեցկութիւններն և դիցարանական գիտութիւնը՝ յայտնի կը ցուցնեն մատենագրին հանճարն և հմտութիւնը. — հայ միտք մը՝ ելլադական գիտութեամբ սնած և մեծցած: Բայց որովհետև Բիւզանդիոն՝ ուր երկար ատեն կեցաւ Մագիստրոս՝ հին Աթէնքը չէր, անոր համար ալ իր գրուածոցը մէջ յայտնապէս կը տեսնուի՝ դպրութեանց կողմանէ ալ ապականեալ աշխարհի մը գաղափար: Ասկէց է իր թղթերուն մէջ երեցած թէ՛ իմաստից և թէ շարագրութեան խրթնութիւնը, կիրթ ախորժակաց կանոններուն հակառակ. որով զանազան անգամ ու մտադրութեամբ զանոնք կարգալնէս ետքը՝ դեռ մութ աշխարհքի մը մէջ կը գտնենք ինքզինքնիս. և Մագիստրոսի հանճարը գոված ժամանակնիս ալ՝ պակասութիւն մը ոճոյ կը տեսնենք վրան՝ և սրտերնիս ա-

ռաջ չերթար դրուատել: Այս խրթնութեան մէկ պատճառն ալ՝ իր գրոց լաւ և ընտիր օրինակներ չունենալն է, երկրորդ և գլխաւոր պատճառ մ'ալ՝ այլ և այլ ու բազմապատիկ նիւթոց վրայ գրած ըլլալն: — Ուստի Մագիստրոսի թղթոցը վրայ չխօսած՝ կրնանք այլ և այլ դասակարգութեան բաժնել զանոնք. այսինքն վարդապետական, իմաստասիրական և ընտանեկան թղթեր: Ասոնց մէջ ամենէն աւելի դիւրիմաց են վարդապետականներն, որոնց մէջ ժամանակաւ երիցագոյն կը սեպուի այն թուղթը՝ զոր գրած է առ կաթուղիկոսն Ասորոց. երրորդ ինքն Միջագետաց կողմերը դքսութեան իշխանութիւն կը վարէր, հոն համարձակութիւն առնող Թոնդրակեցի և Մանիքեցի աղանդաւորները իր տէրութենէն հալածեր էր. անոնք ալ Ամիթ կամ Տիգրանակերտ քաղաքը գնացին, ու տեղւոյն Ասորոց կաթուղիկոսին ապաւինելով, զանգատ ըրին իրեն այն կարծեցեալ բռնաւորական կերպերուն վրայ՝ զոր իրենց դէմ բանեցուցեր էր Մագիստրոս: Կաթուղիկոսն ալ չկարենալով որոշել թէ յորում էր անոնց վարդապետութեան ծուլութիւնը, և իրենց խօսքերէն զիրենք անմեղ ենթադրելով՝ մեղադրանաց և զանգատի թուղթ մը գրեց առ Մագիստրոս: Այս թղթիս պատասխանն է Մագիստրոսի շարագրածը, յորում տեղնիտեղը պատասխան տալով անոր մեղադրանացը, կը ծանուցանէ թէ ինչ իրաւացի պատճառներունէր զանոնք հալածելու, և կը ցուցնէ թէ ինչ բանի մէջ օտարաձայն են յուղիղ վարդապետութենէ եկեղեցւոյ, և թէ այն պատճառաւ հարկ ու պարտք է որ ինքն ալ ետեւէ ըլլայ զանոնք մերժելու, և անոնց խաբէական խօսքերուն հրապուրանացը մէջ չիյնալու:

Այս թղթոյն խորագիրն է. « Պատասխանի թղթոյն կաթուղիկոսին Ասորոց, 'ի ժամանակին յորժամ էր դուքս 'ի Վասպուրական և 'ի Տարոն, զկնի բառնալոյն զՄանիքեցիսն յաշխարհէն Ցունաց. և 'ի Թոնդրկաց մնացեալսն նոցա կործանեալ ազգն, չոգան առ կաթուղի-

կոսն Ասորոց 'ի քաղաքն Ամիթ. զի թերեւ խարէութեամբ հաւանեցուցեն զնա: Զոր նորա գրեալ թուղթ 'ի Գրիգոր Մագիստրոսն յԱրշակունին: Եւ այս է պատասխանին »:

Հատուած մը միայն այս նամակէն, զոր մէջ կը բերենք, բաւական է 'ի ցուցանել Մագիստրոսի ճարտարախօս լեզուն, սուր և կտրուկ գութնաւորութիւնը. « Զինչ երկարագոյն քեզ ասացից կամ գրեցից քրիստոսատէր անձինդ. այլ սակաւուք հատանել յօժարանամ. զի բոլոր աղէտ տարակուսանաց նոցա անբարի բարեձեւութեանն, և խորամանկ խարէութեանն, և տղայաբար անուտամնութեանն, և անաստուած վարդապետութեանն, և անճոռով ճոռմարանութեանն, և անաեղի հաւանութեանն, ... անքահանայապետ քահանայագործութեանն, և խաւարչտին ձեռնադրութեանն, և անշնորհ մկրտութեանն, և անղամպարափայլ նսեմութեանն, և անյոյս դաւանութեանն և աներկիւղ երկիւղածութեանն, և խաւարատէր լուսաւորութեանն, հրեշտակակերպ դիւազգեցութեանն, ... աշակերտելոցդ ստանդէրն Սմբատայ՝ սասանադին Հիման առաքելոց և մարգարէից »: Երկար ու հետաքննական թուղթ մ'է. ու Թոնդրակեցւոց աղանդին և իրենց ծիսից, արարողութեանց, հաւատալեաց և ծաւալման վրայ կարևոր տեղեկութիւններ կը բովանդակէ:

Ասոնց հետևողք էին և Թուլայեցիք կոչուածներն, որոնց դէմ իր ամէն իշխանական ոյժն ու խառութիւնը գործածեց Մագիստրոս, աղանդն անհետ ընելու և զիրենք շահելու դիտմամբ. ու երբ անոնք ալ դիմեցին առ կաթողիկոսն Ասորոց, և կ'ուպէին խաբել զնա, Մագիստրոս երկրորդ թուղթ մ'ալ գրեց. « Պատասխանի թղթոյն Թուլայեցեացն մնացելոցն 'ի նորոց Մանիքեցւոց Թոնդրակեցեացն, որք եկեալ էին առ կաթողիկոսն Ասորոց և կամէին խաբել զնա »: Կը յիշեցնէ իրենց թէ « Փրկիչն հրամայէ երկիցս և երիցս բողոքել եղբօրն. ապա եթէ ոչ լուիցէ՝ եղիցի իբրեւ զայլազգի և զհեթա-

նոս. և փոխանակ երկուց և երից բողոքելոյ՝ զհարիւր և գեւթանասուն ամ երեքտասան քահանայապետք Հայոց մեծաց, նոյնչափ Աղուանիցն, և բիւր եպիսկոպոսունք և անթիւ քահանայք և սարկաւագունք բողոքեցին ձեզ և ոչ լուայք. խօսեցան և յանդիմանեցին, և ոչ պատկառեցէք. անիծեցին և արտաքսեցին, և ոչ զղացայք. մինչև Հոգին սուրբ առաջնորդեաց ինձ. և աղօթք նախահօրն և հաւուռն իմոյ սրբոյն Գրիգորի. և եկեալ 'ի Միջագետս՝ հանդիպեցայ մահաբեր և մրրկեալ պղտորեալ վտակաց՝ որ հոսէր մահացու արտաթորեալ՝ յանիծելոյն Սմբատայ, որ 'ի Թոնդրակաց. և մաքրեալ զայնոսիկ՝ խաղացի չու արարեալ մինչև յակն յորում բունեալ էր իժն և քարքն և վիշապն չարութեան. և խլեալ զնոսա տապալեցի, զոր օրինակ հաւն իմ զԱշտիշատն... և յուսամ 'ի տէր Աստուած՝ այն որ նստին 'ի քրովբէական յաթոռ՝ զի 'ի ձեռն իմ ծագեսցէ առ ձեզ զողորմութիւն մարդասիրութեան իւրոյ » :

Համառօտ՝ բայց ընտիր նամակ մ'ալ է զոր կ'ուղղէ « Առ Հոգեւոր տէրն Պետրոս կաթողիկոս, 'ի ժամանակին յորում 'ի կապանաց իւրոց վերօտին յաջորդեաց յաթոռ իւր, խնդրեալ 'ի Գրիգորէ զգիր սրբոյն Սփրեմի Հաւատոցն՝ զոր ընթեռնոյր մինչ 'ի բանտին էր » : Ուրիշ հմտական և գեղեցիկ նամակներ ալ ունի ուղղած առ նոյն Հոգեւոր տէրն « Ի ժամանակի խուժան յառնելոյն 'ի քաղաքին 'ի վերայ նորա, բան մխիթարական. և հայցումն Անանիայի զրոց Շիրակայնուոյն, զոր մեծ Բնիկոնն անուանեն » : — « Պատասխանի տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի, 'ի ժամանակի քանզի խընդրեաց յաշակերտաց իւրոց զոմանս՝ զԲասիլ և զԵղիսէ » : — « Պատասխանի տեառն Պետրոսի կաթողիկոսին Հայոց մխիթարական թղթին » և այլն :

Վարդապետական թղթոց մէջ գերազանցներէն կրնանք սեպել այն թուղթը զոր գրած է առ Պետրոս կաթողիկոս Գետադարձ, որ իմացուցած էր իրեն թէ Գագիկ

կոսն Ասորոց 'ի քաղաքն Ամիթ. զի թերեւ խարէութեամբ հաւանեցուցեն զնա : Զոր նորա գրեալ թուղթ 'ի Գրիգոր Մագիստրոսն յԱրշակունին : Եւ այս է պատասխանին » :

Հատուած մը միայն այս նամակէն, զոր մէջ կը բերենք, բաւական է 'ի ցուցանել Մագիստրոսի ճարտարախօս լինելուն, սուր և կարուկ գութեամբի ոճը. « Զինչ երկարագոյն քեզ տասցից կամ գրեցից քրիստոսաւէր անձինդ. այլ ռակաւուք հատանել յօժարանամ. զի բարդ աղէտ տարակուսանաց նոցա անբարի բարեձևութեանն, և խորամանկ խարէութեանն, և տղայաբար անուսումնութեանն, և անաստուած վարդապետութեանն, և անճոռմ ճոռմաբանութեանն, և անտեղի հաւանութեանն, .. անքահանայապետ քահանայագործութեանն, և խաւարչտին ձեռնադրութեանն, և անշնորհ մկրտութեանն, և անղամպարափայլ նսեմութեանն, և անյոյս դաւանութեանն և աներկիւղ երկիւղածութեանն, և խաւարասէր լուսաւորութեանն, հրեշտակակերպ դիւաղգեցութեանն, ... աշակերտելոցդ ստանուէրն Սմբատայ՝ սասանադին հիման առաքելոց և մարգարէից » : Երկար ու հետաքննական թուղթ մ'է. ու Թոնդրակեցւոց աղանդին և իրենց ծիսից, արարողութեանց, հաւատալեաց և ծաւալման վրայ կարևոր տեղեկութիւններ կը բովանդակէ :

Ասոնց հետևողք էին և Թուլայեցիք կոչուածներն, որոնց դէմ իր ամէն իշխանական ոյժն ու խառութիւնը գործածեց Մագիստրոս, աղանդն անհետ ընելու և զիրենք շահելու դիտմամբ. ու երբ անոնք ալ դիմեցին առ կաթողիկոսն Ասորւոց, և կ'ուպէին խաբել զնա, Մագիստրոս երկրորդ թուղթ մ'ալ գրեց. « Պատասխանի թղթոյն Թուլայեցեացն մնացելոցն 'ի նորոց Մանիքեցւոց Թոնդրակեցեացն, որք եկեալ էին առ կաթողիկոսն Ասորոց և կամէին խաբել զնա » : Կը յիշեցնէ իրենց թէ « Փրկիչն հրամայէ երկիցս և երիցս բողոքել եղբօրն. ապա եթէ ոչ լուիցէ՝ եղիցի իբրեւ զայլազգի և զհեթա-

նոս. և փոխանակ երկուց և երից բողոքելոյ՝ զհարիւր և զեւթանասուն ամ երեքտասան քահանայապետք Հայոց մեծաց, նոյնչափ Աղուանիցն, և բիւր եպիսկոպոսունք և անթիւ քահանայք և սարկաւազունք բողոքեցին ձեզ և ոչ լուայք. խօսեցան և յանդիմանեցին, և ոչ պատկառեցէք. անիծեցին և արտաքսեցին, և ոչ զղջացայք. մինչև Հոգին սուրբ առաջնորդեաց ինձ. և աղօթք նախահօրն և հաւուն իմոյ օրբոյն Գրիգորի. և եկեալ 'ի Միջագետս՝ հանդիպեցայ մահաբեր և մորկեալ պղտորեալ վտակաց՝ որ հոսէր մահացու արտաթորեալ՝ յանիծելոյն Սմբատայ, որ 'ի Քոնդրակաց. և մաքրեալ զայնոսիկ՝ խաղացի չու արարեալ մինչև յակն յորում բունեալ էր իժն և քարքն և վիշապն չարութեան. և խլեալ զնոսա տապալեցի, զոր օրինակ հաւն իմ զԱշտիշաուն... և յուսամ 'ի տէր Աստուած՝ այն որ նստին 'ի քրովբէական յաթոռ՝ զի 'ի ձեռն իմ ծագեացէ առ ձեզ զողորմութիւն մարդասիրութեան իւրոյ » :

Համառօտ՝ բայց ընտիր նամակ մ'ալ է զոր կ'ուղղէ « Առ հոգեւոր տէրն Պետրոս կաթողիկոս, 'ի ժամանակին յորում 'ի կապանաց իւրոց վերստին յաջորդեաց յաթոռ իւր, խնդրեալ 'ի Գրիգորէ զգիր սրբոյն Եփրեմի Հաւատոցն՝ զոր ընթեռնայր մինչ 'ի բանտին էր » : Ուրիշ հմտական և գեղեցիկ նամակներ ալ ունի ուղղած առ նոյն հոգեւոր տէրն « Ի ժամանակի խուժան յառնելոյն 'ի քաղաքին 'ի վերայ նորա, բան մխիթարական. և հայցումն Անանիայի զրոց Շիրակայնւոյն, զոր մեծ Քննիկոնն անուանեն » : — « Պատասխանի տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի, 'ի ժամանակի քանզի խընդրեաց յաշակերտաց իւրոց զոմանս՝ զԲասիլ և զԵղիսէ » : — « Պատասխանի տեառն Պետրոսի կաթողիկոսին Հայոց մխիթարական թղթին » և այլն :

Վարդապետական թղթոց մէջ գերազանցներէն կրնանք սեպել այն թուղթը զոր գրած է առ Պետրոս կաթողիկոս Գետադարձ, որ իմացուցած էր իրեն թէ Գագիկ

ետեւ է որ զքեզ ձեռք ձգէ և սպաննել տայ: Կաթուղիկոսին այս թղթին՝ ընդարձակ պատասխան մը կու տայ Մագիստրոս, և յորում նոր Գաւիթ մը կը նկատենք զինքը 'ի վիշտս, հեղութեամբ, անոխակալութեամբ և աստուածպաշտութեամբ սքանչելի, Աստուծոյ կամացը նուիրուելով: Ասոր նման է նաև այն թուղթը՝ զոր գրած է առ առաջնորդն Սեանայ Սարգիս, մինչդեռ Գագիկ Թագաւոր կը հալածէր զինքը. առ նոյն Սարգիս՝ 'ի պատասխանի իրեն թղթոյն, և յորում ողբ 'ի վերայ Արամեան նահանգի. դարձեալ՝ առ Յովհաննէս Սիւնեաց արքեպիսկոպոս, 'ի պատասխանի անոր մէկ մխիթարական թղթին զոր գրած էր իր հօրեղբօրը՝ Վահրամայ՝ մարտիրոսական վկայութեամբ նահատակուելուն պատճառաւ:

Մտադրութեան արժանաւոր են դարձեալ և այն երկու թուղթերը զորս ուղղած է առ Աբրեհիմ ամիրայ Հագարացի, որուն մայրը հայկազն էր՝ սիսակեան ցեղէն. և այն պատճառաւ ընտանի ըլլալով իրեն քրիստոնէութեան օրէնքը, աւելի կերպով մը կը փափաքէր տեղեկութիւն առնուլ: Ուստի քրիստոնէական կրօնից վրայ ունեցած զխաւոր տարակոյսները տասնուերկու գլուխ բաժնելով՝ թուղթ մը գրեց առ Մագիստրոս, անոնց լուծումը իրմէն խնդրելով: Մագիստրոս ալ սքանչելի վարդապետութեամբ անոր ամէն տարակոյսներուն մեկնութիւնը տալով՝ անանկ անդիմադրելի ցըցուց քարոզութեան ստուգութիւնը, որ Հագարացին զարմանալով՝ մասնաւոր թղթով մը խնդրեց իրմէ՝ որ դարձեալ գրէ նոյն նիւթոց վրայ, և քանի մը խօսք ալ իմաստութեան վրայ աւելցընէ. զոր և մտադիւրութեամբ կատարեց իշխանը: Այս երկու թղթոց մէջ, ինչպէս նաև յառաջագոյն յիշուածներուն, խորունկ փիլիսոփայութիւն, իմաստուն աստուածաբանութիւն և կենդանի հաւատք կ'երևնայ, որոնք մեծ պարծանք են այնպիսի քաղաքական զբաղմանց մէջ իր կեանքը և սիրտը մաշեցընող իշխանի մը, ինչպէս էր Մագիստրոս: Շարագրութեան կող-

մանէ ալ՝ ասոնց մէջ ընդհանրապէս իրեն յատուկ և հաճոյական ոճոյ մթին խրթնութիւնը չի գործածեր։ Այս երկու թղթերը խորագիր կը կրեն, առաջինն՝ « Առ Աբրեհիմ ամիրայն վասն հաւատոց, Գրիգորի որդւոյ Վասակայ ասացեալ »։ Իսկ երկրորդն. « Պատասխանի թղթոյն Աբրեհիմի ամիրայի, զոր խնդրեաց մի՛ վասն իմաստասիրութեան, և մի՛ վասն հաւատոց »։

Իմաստասիրական թղթոց մէջ գլխաւորներէն են, այն թուղթը՝ զոր գրած է, առ Եփրեմ Բլնոյ եպիսկոպոս, իրեն ընծայ զրկած նռանցը համար, և առ Մամիկոնեանն՝ կարմրախայտ ձկանց ընծայից առթիւը. որոնց մէջ բառերու խրթնութիւնն և խաղերը՝ ինչուան իմաստակուսութեան կը տանին զհեղինակը։ Քանի մը թղթեր ալ ունի՝ անանկ խառն և խրթին բառերով և իմաստիւք լցուած, որոնց մեկնութիւնը թերեւ ոչ ոք պիտի կարենայ գտնել։ Ասանկ են այն թղթերը՝ զոր գրած է առ Վահրամ Վեստ որդին իւր. և միւսը՝ զոր իր աշակերտաց մէջ ծուլագունից ուղղած է, և զոր հանճարեղք անգամ և հմտագոյնք չէին կրնար ըստ արժանւոյն հասկընալ։ Անշուշտ կամաւ այնպիսի խրթին ոճ մը բանեցուցեր է, որպէս զի ծոյլերը մէկգի ձգեն իրենց թուլութիւնը, և ջանան հասկընալ իրենց ուղղած թուղթը, յորում իրենց վարդապետին հանճարը կ'երևնար։ Ասոնց կարգէն կըրնայ սեպուիլ նաև այն թուղթը որուն սկզբնաւորութիւնն է. « Գամագտական գեղանամ », և որոյ սկզբնատառքն իր անունը կը կապեն։

Ընտանեկան թղթոց մէջ յիշատակենք առ Մամիկոնեան գրած քանի մը նամակներ. « Սակս ծառոյն զոր խնդրէր 'ի պէտս սեղանոյ »։ — Առ նոյն՝ « Խոստացար երբեմն մեզ նպաստ առաքել լուղակս, և այն յատուկ »։ — Առ նոյն Մամիկոնեան՝ զոր կոչեալ 'ի տօնի նաւակատեաց եկեղեցւոյն »։ Առ վարդապետն Անանիա այլ և այլ նամակներ. առ Դանիէլ՝ յաղագս քնոյ. առ իշխան Ժմն՝ « որ խոստացեալ էր կաթսայ, և հեղգայր առա-

քել » : — « Առ կարծեցեալ ոմն գիտնական, զոր և յոյժ տգէտ գտեալ. և զգիրս արտաքին և զաստուածաշունչ արտուղի մեկնէր » : — « Առ ոմն իմաստասէր՝ ոչ ուղղապէս » և այլն :

Մագիստրոսի քերականական գրուածոցը մէջ՝ զխաւոր և միակ երկասիրութիւն կրնանք սեպել Հին քերականին մեկնութիւնը, զոր համանուն գրուածքին մէջ շատ անգամ կը յիշատակէ Երզնկացին, և նախագրութեանը մէջ ասանկ կը զրուցէ՝ « Բայց ցուցից քեզ և զայս. զի մի՛ յաւելորդս և յանպէտս թուիցի աշխատութիւնս մեր : Վասն զի մեծապատիւ իշխանն Մագիստրոս՝ որդի Վասակայ մարտիրոսի, և հայր կաթուղիկոսին տեառն Գրիգորիսի՝ տէր Վահրամ կոչեցելոյ, աշխատեալ էր ՚ի հաւաքումն մեկնութեան սորա, և մինչ առ մերս ժամանակ այնու վարժէին վարդապետք մեր զաշակերտեալն » : Ետքէն անոր պակասութիւնը, և թէ ինչ պատճառաւ այս գործը շարագրելուն ձեռք զարկաւ՝ կը յիշատակէ. զոր իւր վրայ խօսելու ատեննիս պիտի նշանակենք :

Մագիստրոսի այս երկասիրութեան խորագիրն է ըստ ձեռագրաց որ առ մեզ. « Գրիգորի Մագիստրոսի և Կինտոնտի (?) որդւոյ Վասակայ մարտիրոսի, մեկնութիւն Քերականի՝ զոր եղեալ է զայլոցն, և այլ եւս յաւելեալ յիւրոց իմաստիցն » : Յորում նախ քերականութեան արուեստին կամ ուսման վրայ խօսելով, մասնաւոր գլխով մը կը ճառէ Վասն գրագիտի, և կ'ըսէ. « Գտեալ զգիր նախ՝ Փիւնիկեցիք. երկրորդ՝ Եգիպտացիք. երրորդ՝ Եբրայեցիք. չորրորդ՝ Արքիացիք. հինգերորդ՝ Քաղդէացիք. վեցերորդ՝ Հելլենացիք. եօթներորդ՝ Հայք, և ապա այլք » : Կ'աւանդէ թէ ո՛վ եղաւ առ հինսն գտիչ արուեստիս, և կը համարի նաև ըստ հնոց՝ զՀոմերոս, զոր

որդի կոչէ Մեղապոռոսի՝ այսինքն Սեաւ ստան, և մօր
 Եւթիտիդեայ՝ յաղգէ Կոմմեսեայ, և կատարելագործող
 արուեստին զծանօթն Դիոնեսիոս Թրակացի: Գրագի-
 տութեան այլևայլ բաժանմանց վրայ հառելէն ետքը՝ ա-
 ռանձին գլուխ մը կը կարգէ Յաղագս Վերծանոչքեան.
 յետոյ կարգաւ Յաղագս Ոլորակի, Յաղագս Կէտի, Վասն
 Հագնեղոչքեան, Յաղագս Տառի, Վասն Վանգի, Յա-
 ղագս Երկար Վանգի, Յաղագս սոռղ Վանգի, Յաղագս հա-
 սարակ Շաղաշարաց, Յաղագս Բառի, Յաղագս Բանի,
 Յաղագս Բնոշան, Յաղագս Բայի, Յաղագս Լծորդոչքեան,
 Յաղագս Ընդունելոչքեան, Յաղագս Յօդի, Յաղագս Դե-
 րանունոչքեան, Յաղագս Նախադրոչքեան, Յաղագս Մակ-
 րայի, Յաղագս Շաղկապի, Յաղագս Առգանոչքեան, Յա-
 ղագս Ոտից. և որ վերջին գլուխ է Մագիստրոսի այս
 գրուածքին, ուր շատ հմուտութիւն և տեղեկութիւնք ամ-
 փոփուած են, բայց նաև շատ այլայլութիւնք՝ ի գաղա-
 փարողաց:

*
* *

Քերթոյական գրուածներ. — Զանազան նիւթոց վրայ
 այլ և այլ բանաստեղծական գրուածներ շարադրած է
 Մագիստրոս. և ասոնց մէջ գլխաւոր կը սեպուին

Թռչոյքերն, բաց անոնցմէ՝ զոր վերը յիշատակեցինք,
 և որոնց մէջ առաջին կը սեպուի առ անանուն ոմն գը-
 րածը՝ որուն սկզբնաւորութիւնն է.

« Լուսք Թէ եկըն պապն Պաղակ
 Վարդանասարն պիտակ ».

ասոր ինչ արուեստով յօրինուած ըլլալուն վրայ այսպիսի
 բացատրութիւն մը կ'աւելցընէ հեղինակը. « Աղէ՛ ան-
 ընթերցիր զարհեստ ոտանաւորացդ. գիւցազնակաւն է
 տաղդ, քաջուրեալ և տաղ պսպղուն, օղուն և գեղուն,

եռակի վանկօք շարակայեալ, լի, հոյծ, կատարուն, շար-
ժուն. ոչ վիժեալ գծի, ոչ նուազեալ յօդի, ոչ փոփո-
խեալ տառիւ. կարեկցաբար առ իս ձգելով զձայնակիցն
ստուգաբանութեամբ. և շարակայացուցեալ շորթելով
կամ ճողոպրելով » : Բացատրութիւն մը՝ որ նիւթէն ա-
ւելի դժուարին է յիմացումն :

Երկրորդ ոտանաւոր գրուածն է Ներքող 'ի սուրբ Խաչն
աստուածընկալ, որ կը սկսի. « Օրհնեալ ես փայտ կե-
նաց, բարեբանեալ, երկրպագեալ » որուն մէջ բանա-
ստեղծական հանճար, ու այլ և այլ ընտիր գրուցուածք
կան :

Երրորդ, այն ատենները Հայաստանի կաթողիկոսա-
կան աթոռը նստող Պետրոս Գետադարձ Հայրապետին՝
խաչանշան գաւազանի մը հետ ընծայած ոտանաւոր մը,
այս սկզբնաւորութեամբ.

« Ընծայեմ քեզ տարեկան
Նորոյ հասեալ ձեզ բարութեան » :

Այս քերթուածէն ետքը՝ արձակ շարագրութեամբ տե-
ղեկութիւն մը կը յաւելու վիպասանական քերթութեան
կամ հագներգութեան վրայ :

Ասոնցմէ շատ աւելի ընդարձակ ու մտադրութեան ար-
ժանաւոր գրուած մըն է՝ հազարտողեան ոտանաւորը,
աստուածաշունչ հին և նոր գրոց պատմութիւնը բանա-
ստեղծական չափու վրայ առած, զոր շարագրած է ըստ
խնդրոյ Մանուչէի հազարացւոյ. որուն հետ ծանօթացեր
էր 'ի Բիւզանդիոն, որ և հռետորական արուեստի հմուտ
անձն էր, ու այլ և այլ լեզուաց՝ ինչպէս նաև հայկա-
կանին ալ տեղեակ. և իրեն քաջարուեստ տաղաչափու-
թեանը համար՝ մեծ պատիւ գտած թէ՛ Եգիպտոսի ա-
միրայէն, թէ՛ Պաղտատու ամիրապետէն և թէ՛ Յունաց
կայսերէն : Քրիստոնէական կրօնից ալ տեղեակ, և ա-
նոր վարդապետութեանը վրայ սքանչացած էր. միայն

արհամարհելի կ'երևնար իրեն թէ՛ հին և թէ՛ նոր կտակարանին պարզ և անզարդ ոճը, և կը գովէր իրենց զուրանին կամ օրինաց գրքին ընտիր լեզուն և գեղեցիկ տաղաչափութիւնը: Մագիստրոս ուզելով հասկըցընել անոր թէ՛ տաղաչափութիւնը մարդկային գիւտ է, աստուածային սքանչելիքն անոր կարօտութիւն չունին, խոստացաւ որ թէ՛ հին և թէ՛ նոր կտակարանը երեք օրուան մէջ ոտանաւորի վրայ առնու, միայն թէ Հագարացին ալ խոստանայ որ եթէ յաջողի իր այս գործառնութեանը մէջ, թողու իւր հաւատքը և քրիստոնէական կրօնից աշակերտի: Խօսք առաւ իրմէ, և աստուածային շնորհաց վրայ վստահացած՝ երեք օրուան մէջ հազար տուն ոտանաւորի մէջ բովանդակեց հին և նոր կտակարանի պատմութիւնը և ընծայեց Մանուչէի: Ան ալ զարմացաւ Մագիստրոսի հանճարոյն վրայ, և տուած խօսքին վրայ կենալով՝ քրիստոնէութիւնը ընդունեցաւ: Ասիկայ է այն քերթութիւնը՝ որուն սկզբնաւորութիւնն է, « Մեծ են գործք Աստուծոյ »:

Այս ինքնագիր երկասիրութիւններէն գատ՝ շատ թարգմանութիւններ ալ ըրած է Մագիստրոս, և որոնք իրեն գլխաւոր պարապմունքն եղած են. թէպէտ այս աշխատասիրութեանց մեծ մասը կորսուած են. ինքը կը վկայէ թէ « Ոչ եմք դադարեալ 'ի թարգմանութենէ, և զբազում մատեանս՝ զորս ոչ եմք գտեալ 'ի մեր լեզուս, զերկուս մատեանսն Պղատոնի՝ զՏիմէոսի Տրամաբանութիւնն և զՓեդոնի, յորս բոլոր մասն նախագիտականին այն պարփակեալ կայ, և զայլս բազումս յիմաստասիրացն: Իւրաքանչիւր մատեանքս այս մեծագոյն է քան զտարւոր տօնականս... Բայց և զերկրաչափականն զԵւկլիդեսին սկսայ թարգմանել: Եւ եթէ տակաւին կամեսցի Տէր յերկարանալ մեզ 'ի կենցաղումս, բազում հոգս յան-

ձին կաշեալ զձնացեալսն բոլոր Յունաց և յԱսորոց՝ Թարգմանել ոչ դանդաղեցայց։ Եւ կարօտիմք քեզ մերձ եղոյ մեզ օգնականութեան այսպիսում՝ իրողութեանց. ապա թէ ոչ՝ աղօթիւք օգնեսցեա մեզ... Բայց և գտեալ մեր իսկ է՝ ի հայ լեզու գրեալ Թարգմանչացն զգիր Ոլոմպիոդորոսի՝ զոր Դաւիթ յիշատակէ, կարի յոյժ սքանչելի և հրաշալի բանաստեղծութիւն, մակաւստար բոլոր իմաստասիրական բանից. գտեալ եմ և զԿալիմաքոսի և զԱնդրոնիկեայն ի հայ լեզու » :

Այս յիշատակուած գրքերէն՝ միայն Պղատոնի գիրքը՝ զոր Մագիստրոս Տիմէի և Փեդոմիդի տրամախօսութիւն կը կոչէ, հասած է մեր ձեռքը. յոյում նախ բնութեան և բնական իրաց վրայ կը խօսի, հին հեթանոս իմաստասիրաց կարծիքները մէջ բերելով. երկրորդ՝ օրինաց վրայ ընդհանրապէս, և երրորդ՝ յազազօ օրէնսդրութեանց. տասուերկու գիրք, այլ և այլ անձանց մէջ տրամախօսութեան ձեռով :

Ոմանք կարծեցին թէ այս գրքին Թարգմանութեան ժամանակը՝ երիցագոյն է քան զՄագիստրոս, և թերեւ ինչուան հինգերորդ դարու երկասիրութիւն, կրտսեր՝ կամ երկրորդ Թարգմանչաց ձեռքովը եղած. և թէ հաւանականաբար մի և նոյն անձն է անշուշտ՝ որ Փիլոնի և Պղատոնի իմաստասիրական գրքերը Թարգմանած ըլլայ։ Եւկլիդեսի երկրաչափութենէն քիչ բան ձեռուրնիս հասած է. իսկ մէկալ գրքերէ՝ զորս կը յիշատակէ Մագիստրոս, այսինքն Ոլոմպիոդորոս, Կալիմաքոս և Անդրոնիկոս իմաստասիրաց գրքերը՝ կորսուած, կամ դեռ մեր ձեռքը հասած չեն։

Մագիստրոսի գրուածքներէն քանի մը թղթեր և ոտանաւորներ միայն հրատարակուած են ծաղկաքաղ գրոց կամ օրագրաց մէջ։ Հազարաոդեան քերթուածն ալ առ Մանուչէ՝ տպագրուած է ի Վենետիկ, ի 1868։ Եւկլիդեսի՝ հատուածն ի Բազմալի շահաբաւարանի (1884, յէջ 30)։ Լանկուա գաղղիացին ալ մատենախօսական յօդուած մը Մագիստրոսի և իր երկասիրութեանց վրայ։

Մագիստրոսի ժամանակակից գրաւոր անձանց մէջ գրւ-
խաւորներէն են,

ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐԶ կաթողիկոս, որ ստէպ կը
թղթակցէր Մագիստրոսի հետ, և մեծ մասն ունեցաւ ա-
նոր քաղաքական կենաց ընթացքին մէջ. շատ ալ հոչա-
կաւոր եղաւ թէ՛ ազգին թէ՛ օտարաց: Իր նախնական
ուսմանց հրահանգը Տրապիզոնի վանքին մէջ առաւ Պե-
տրոս. մատենագիրք և տւանդութիւնն կը հաւատարմա-
ցընեն թէ ոչ միայն սրբազան գիտութեանց, այլ նաև
արտաքին իմաստասիրութեանց և չափաբերականին մէջ
անուանի եղած ըլլայ: Բայց մեր ձեռքը հասած երկա-
սիրութիւնքը թէպէտ և ընտիր՝ բայց չեն կրնար առիթ
ըլլալ այն փառաւոր գովեստներուն՝ որոնց արժանի ե-
ղած է: Այս գրուածներս են ութ ձայնի վրայ առած
մարտիրոսաց և հանգստեան շարականները, և քանի մը
շարականներ՝ որ ընդհանուր անուամբ Մանկոռնք կը կո-
չուին, և որոնց մէջ վայելուչ շարագրութեան և ոճոյ հետ
հաւասար կը փայլին բանաստեղծական հանճար և աշ-
խոյժ¹. Կ'աւանդի դարձեալ թէ այլ և այլ գեղեցիկ ճա-
ռեր ալ շարագրած ըլլայ Գետագարձ, որոնք մեր ձեռքը
հասած չեն:

Հետաքննական է Մոնոմախոս կայսեր իրեն ըրած փա-
ռաւոր ընդունելութիւնն ի Բիւզանդիոն, զոր քաղելով
կը դնենք, 'ի պատմագրաց. « Ընդ այն ժամանակս ('ի
ՂԲ թուի) լուեալ Մոնոմախ թագաւորն Յունաց զբարի
համբաւս անուան տէր Պետրոսի, և յղեալ սիրով կոչէ
զնա գալ առ ինքն: Եւ սուրբ հայրապետն պատրաստե-
ցաւ ի գնալ. և օրհնեաց ի տեղի իւր կաթողիկոս Հայոց
զամենագովն Խաչիկ զքուերորդին իւր. և ինքն ել և

1. « Նա ասաց զերկու կարգս շարականաց Մարտիրոսացն և ըզ-
Հանգստեան » . (Յայտ) :

զնաց ի կոչն կայսեր երեք հարիւր ձիաւորօք և հարիւր քսան կարգաւորօք. որք էին եպիսկոպոսք, վարդապետք և անուանի փիլիսոփայք և երկու հարիւր հետեակ սպասաւորօք: Եւ ի մտանելն ի Կոստանդնուպոլիս շքեղ և զարմանալի փառօք, և քաղաքն ամենայն ելին ընդ առաջ, և տարեալ զայն օր իջուցին ի սուրբն Սոփի: Եւ ապա ի վաղիւն զնացին ի պաղատն արքունի: Որոց ընդ առաջ եկեալ Թագաւորն երկիր եպագ հայրապետին ի վերայ երեսաց երկրի, և ապա ետուն միմեանց զհամբոյր ողջունին և նստան: Եւ իբրև ելին խրախութեանցն, տէր Նղիսէ զոսկի սելին յորոյ վերայ նստեալ էր կաթողիկոսն՝ ի վեր եկալ և յինքն էառ: Եւ հարցեալ Թագաւորն ըզպատճառսն, և ասէ տէր Նղիսէ, թէ հայրապետական աթոռ է, և չէ պարտ այլ ումեք նստել: Ասէ Թագաւորն. Իրաւ հրամայես, քսան հազար դահեկանի է. պահեա զայգ տեսուն քո:

ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ. — Մագիստրոսի ժամանակակից էր սա և Սանահնի վանաց միաբան. Գետադարձ հայրապետին խնդիրքովը՝ Պողոս առաքելոյն շորեքտասան թղթոց մեկնութիւնը շարագրեց, հաւաքելով ի բանից Ոսկերերանի, Նփրեմի և Կիւրդի: Այս բանս իրենց պատմութեան գրոցը մէջ կ'աւանդեն Կիրակոս և Վարդան. Կիրակոս կ'ըսէ թէ « Անանիա վարդապետ, սորա ասեն ի մի հաւաքեալ ի մեկնութիւն զբանսն Նփրեմի, և Յովհաննու Ոսկերերանի և Կիւրդի և այլոցն, արարեալ համառօտ վասն դիւրահասութեան ընթերցողաց: Արար և խորհրդական և մտաւոր տեսութիւն և համեմատութիւն աւետարանացն օրինակս: Գրեաց և լուսաւոր իմացուածս վասն խորհրդական սրբասացութեանն՝ որ յեկեղեցիս ուղղափառաց խաչեցարիւ ասի, և զներբողեան շողակաթին »: Իսկ Վարդան. « Եւ նախ քան զսոսա Անանիա՝ որ զԱռաքելն համառօտեաց հրամանաւ կաթողիկոսին Պետրոսի, Սանահնեցին »: Բայց ու

ըովհետև այս գրուածքին գրչագրաց մէջ՝ որ մեր ձեռքը հասած են, Անանիայի անունը չյիշատակուիր, ոմանք անոր երկասիրութիւնն ըլլալուն վրայ կը տարակուսին:

Երկրորդ գիրքը՝ զոր 'ի խնդրոյ Գետադարձ հայրապետին շարագրեց Սանահնեցին, ու անոր յաջորդ Խաչիկ կաթողիկոսին նուիրեց, ընդդիմադրութեան գիրք մըն է՝ ընդդէմ Յունաց, այսպիսի մակագրով, « Անանիայի վարդապետի Հայոց՝ բան հակաճառութեան ընդդէմ երկաթնակաց. զոր գրեաց հրամանաւ տեառն Պետրոսի Հայոց վերադիտողի »: Եւ կը խօսի այն զանազան խնդրոց վրայ՝ որոնք Յունաց և Հայոց մէջ հակաճառութեան նիւթ եղած են. այսինքն անխտիր ընդ միմեանս հաղորդուելուն վրայ, մեծի հինգշաբաթուն վրայ, անոնց դէմ՝ որ ապականացու կը համարին զմարմին Քրիստոսի. ներքինացեալներու դէմ, պատկերաց պաշտաման, Քաղկեդոնի ժողովոյն, Վրաց բաժանմանը վրայ, չորս աթոռներուն, մեռոնին, բաղարջին, Քրիստոսի ծննդեան տօնին, և երից սրբասացութեանց համար՝ զոր Հայոց եկեղեցին կ'երգէ 'ի դէմս Որդւոյ: Կիրակոս պատմիչ միայն այս վերջին նիւթը կը յիշատակէ՝ երբոր կը զրուցէ թէ, « Գրեաց և լուսաւոր իմացուածս վասն խորհրդական սրբասացութեանն՝ որ յեկեղեցիս ուղղափառաց խաչեցարիւ ասի »: Շարագրութեան ոճը գեղեցիկ է և զարդարուն, և ճարտասանական աղուոր զուրցուածները յաճախ. ափսոս որ հակառակութեան նիւթ եղող, և արդէն ազգին մէջ այլ և այլ տարաձայնութեանց և երկպառակութեանց առիթ խնդրոց վրայ խօսելու առտեն՝ պէտք եղած զգուշութիւնը և անկողմասիրութիւնը չի ցուցնէր:

Կիրակոս՝ երրորդ երկասիրութիւն մըն ալ կ'ընծայէ Սանահնեցւոյն, խորհրդական և մտաւոր տեսութիւն մը և համեմատութիւն աւետարանչաց՝ որուն գրչագիրը դեռ ձեռուրնիս հասած չէ: Նոյնպէս ալ Շողակաթի ներբողեան մը, որ թերևս մեր քովը գտնուածն է, և որուն

վերնագիրն է. « Երանելոյ Հօր Անանիայի Հոգեվարժ փխտփսյի՝ ներբողեան, ասացեալ 'ի սուրբ կաթուղիկէն՝ որ է 'ի Նոր քաղաք՝ որ այժմ կոչի Վաղարշապատ » : Թէպէտ և այս գրուածքը՝ ուրիշ համանուն վարդապետի մը կ'ընծայուի յամանց, ինչպէս նաև ուրիշ քանի մը գրուածներ, որոնց միայն խորագիրերը կը դնենք հոս :

Ա. Անանիայի վարդապետի խրատ Հոգեշահ, թէ որպէս կարասցէ զմիտս որոշել յերկրաւորացս :

Բ. Խրատք քահանայից :

Գ. Ի խորհուրդ Յովնանու մարգարէի :

Դ. Ի խորհուրդ կատարման սուրբ առաքելոյն Պետրոսի :

Ե. Անանիայի Հայոց վարդապետի գրուած 'ի սուրբ Մկրտիչն Յովհաննէս. « Ի ձեռն առեալ զիմաստ Հոգւոյն ձեռնտուութեամբ շնորհաց իմաստութեան ըստ չափոյ տկարութեանս իմոյ » :

Իրեն կամ համանուն վարդապետի ուրիշ գրուած մ'ալ կը տեսնենք Հետեւեալ խորագրով. « Երանելոյն Անանիայի խօսք և խրատք աւետարանական, որ տանի ըզմեզ 'ի կեանս յաւիտենական, և ոչ տայ խոտորել յաջ կամ յահեակ » . և սկզբնաւորութիւնն. « Քանզի գրեալ և պատուիրեալ է մի խոտորել » :

ՍԱՐԳԻՍ ՍԵՒԱՆԵՑԻ. — Մագիստրոսի գլխաւոր թղթակիցներէն ու մտերիմներէն մէկն էր ճակ Սարգիս վարդապետ՝ Սեւան կղզւոյն առաջնորդը, գիտնական ու լեզուագէտ անձ մը, որուն իմաստութեանն ու գիտութեան վկայութիւնը կու տայ Մագիստրոս Հետեւեալ խօսքերով. « Զի՞նչ արդեօք հզօրդ հռետոր և աստուածային տելետիս. մի և ատեցեալ 'ի գիր 'ի մէնջ կամ թէ արհամարհեալ. զի միանգամ և երկիցս ոչ տաս պատաս-

խանի, որ միշտ կարօտեալ եմ բանի քում և գրի: Քանզի հզօր ես 'ի պուետիկոսական մատենագրութեան. և սիրելի ինձ ոչ այլ ինչ՝ եթէ ոչ այնպիսի ինչ լսել կամ ասել»: Ուրիշ թղթի մը մէջ ալ իր թարգմանութեանց և գրաւորական վաստակոց վրայ խօսելու ատենը կ'ըսէ. « Կարօտիմք քեզ՝ մերձ ելոյ մեզ օգնականութեան այսպիսում իրողութեանց »:

Սեանեցւոյս համար կ'աւանդի թէ այլ և այլ ճառեր և թարգմանութիւն և մեկնութիւններ երկասիրած ըլլայ. սակայն անոնցմէ բան մը ձեռունիս հասած չէ. միայն Սարգիս վարդապետի մակագրութեամբ ճառ մը կայ ննջեցելոց վրայ՝ 'ի յունականէն թարգմանուած 'ի հայ՝ հանդերձ մասնաւոր յիշատակարանով մը, զոր ումանք Սեանեցւոյս կ'ընծայեն:

Ասոնց նման անուանի եղած են նաև ուրիշ քանի մը վարդապետներ, ինչպէս Խնատի վանաց առաջնորդ Սահակ Լուրդադեպ, Գեորգ անունով վարդապետ մը, Տէգրան Պահլավանի պատմիչ. որոց գրաւոր երկասիրութիւնը ձեռունիս անցած չէ:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՅԻ

Լաստիվերտցի և իր վարքը: — Պատմական երկասիրու-
թիւնը: — Նիւթն ու բովանդակութիւնը: — Բանա-
սիրական և մատենագրական արժեք: — Իրեն ըն-
ծայռած ընթերցողածոց վեկնութիւն մը: — Պատմու-
թեանը բնագրին տպագրութիւն և գաղղիական բարգ-
մանութիւն:

Այս գարուս մատենագրաց մէջ նշանաւոր կրնայ սե-
պուիլ Արիստակէս Լաստիվերտցի՝ իւր պատմական եր-
կասիրութեամբը: Իր վրայ կենսագրական տեղեկութիւն
մը չունինք ամենեւին. միայն գրուածքէն և պատմագրե-
լու ոճէն կ'երևնայ թէ եկեղեցական էր, և թէ բաւա-
կան ընդարձակ հմտութիւն ունէր աստուածաշունչ գը-
րոց: Աս գիտութիւնը ուզած է ցուցնել նաև պատմա-
գրութեանը մէջ, և անով գրուածոցն յարգը մասամբ
կորսնցուցած. վասն զի թէպէտ յաշխարհի ամենայն
ինչ յԱստուծոյ կը սահմանուի, բայց զայդ իսկ 'ի պատ-
մութեան յայտնապէս ցուցնելու համար՝ մասնաւոր ի-
մաստասիրական տեսութիւններ պէտք են, ու մտածու-
թեանց ընդարձակութիւն և խորութիւն, և բաւական չէ
յաճախ մարգարէից խօսքերը կրկնելը:

★
* *

Լաստիվերտցոյն պատմութեան նիւթը. — Հայաստանի
թշուառ ժամանակացը ականատես, ականջալուր և ըս-

տուգապատում՝ վիպագիր մ'է Արիստակէս: Անգութ և անողորմ թշնամիք՝ մեր աշխարհին նիւթական և բարոյական խեղճութիւնը իրենց նպաստաւոր գտնելով, զանիկայ յափշտակելու և կամ աւերմամբ ոտնակոխ ընելու համար՝ ամէն շարութեան ձեռք զարնելու պատրաստուեր էին: Ուստի իրաւամբ Լաստիվերտցին իւր պատմութեանը նախերգանացը մէջէն կը սկսի ողբալ ազգը, և անոր գլխուն գալիք ապագայ թշուառութեանց աղէտքը կը նկատէ. « Փառք մեր, կ'ըսէ, դարձան յապականութիւն. շունչ 'ի մեզ ոչ մնաց, զօրացաւ մահ և եկուլ. ամենեցուն յարձակեցան 'ի մեզ ձեռք. 'ի սիրելեաց քակտեալք՝ զորս ոչ սուր սատակեաց, ցրուեցաք զօրէն աստեղաց մոլորական կոչեցելոց »:

Այս տխուր նախերգանքէն ետքը կը սկսի Լաստիվերտցին իւր Պատմութիւնը: Կը յիշատակէ Դաւթի Կիւրապաղատին թագաւորութիւնը, այն աշխարհաշէն, մեծապարգև և աղքատասէր իշխանին, որուն ատենը հանգըստութիւն և խաղաղութիւն կը գտնէր Հայոց աշխարհքը: Կը յիշատակէ դարձեալ Սմբատայ ու Գուրգենայ եղբոր՝ Աշոտոյ Բագրատունւոյ՝ թագաւորութեանը ժամանակը, որ 'ի պատերազմունս հզօր և յաղթող ըլլալով՝ 'ի խաղաղութեան պահեց Հայոց աշխարհքը: Բայց մահուընէն ետքը անոր որդիքը Սմբատ Յովհաննէս և Աշոտ հակառակելով իրարու սահմանաց և իշխանութեան վրայ, Ափխազաց Գորգի թագաւորին դիմեցին. Գորգի անոնց մէջ ուղղելով խաղաղութիւն ընել՝ ձեռքն ու զէնքը երկընցուց Հայաստանի վրայ. Յունաց կայսրն ալ իրեն դէմ ելաւ, և այն պատճառաւ իրարու հետ պատերազմներ ունեցան, որոնց վնասն ու աւերմունքը Հայաստան կրեց:

Անկէ ետքը Արիստակէս՝ Բիւզանդիոնի այլ և այլ թագաւորաց յաջորդութեան շարը կը դնէ իւր պատմութեանը մէջ, և այն վերաբերութիւններն՝ զորս անոնց հետ ունեցաւ Հայաստան: Այն ատենուան ազգային պատմութեան անցիցը մէջ նշանաւոր է Անի քաղաքին

վաճառումը առ Յոյնս, որով Գազիկ Բ թագաւորը զրկուեցաւ արքունական գահէն, ու արտասուելով ազգին աղէտիցը վրայ՝ թէ՛ կեանքը և թէ՛ բովանդակ թագաւորութիւնը կորսնցուց: Այս վաճառման գլխաւոր պատճառը՝ մեր քանի մը իշխանաց անմիաբանութիւնն էր, ու երիցու մը արծաթասէր շահախնդրութիւնը: Այն ցաւալի դէպքը սրտաշարժ գրչով մը և հայրենասէր արցունքով կ'աւանդէ Լաստիվերտցին. կը յիշատակէ Անի թագաւորանիստ քաղաքը իւր ամէն շինուածոցն ու կազմութեանց վայելչութեամբ. իսկ ետքը « Թագաւորն անկեալ 'ի պատուոյ, իբրեւ զգերի կալանաւոր նստի 'ի հեռաբնակ տեղիս... հայրապետական աթոռն ամայացեալ ցուցանի տխուր դիմօք, իբրեւ զկին նորահարսն մնացեալ յայրիութեան... յողբս փոխեցաւ մեզ ամենայն »:

Այսպէս Հայաստան անտերունչ վիճակի մը մէջ համարձակութիւն կու տար իւր չորս կողմը բնակող և իրեն կորստեանը սպասող թշնամիներուն: Անոնց ձեռքովը Բասենոյ գաւառին ու Սմբատայ լեւրան ու Արծնի մէջ սոսկալի ու դժնդակ կոտորածներ կ'ըլլան, կը զարնուի Կարս քաղաքը. վրայ կը հասնի Ալփասլան՝ արիւնարբու և մահաշունչ սուլգանը, կը խորտակէ՝ կը տապալէ Մանազկերտ քաղաքը. ու անլուր կոտորածք և աւարառութիւնք կ'ըլլան Խորձեանի ու Հանձէթի, Դերջանայ ու Նկեղեաց մէջ, որոնց տխուր պատմութիւնները՝ մատենագրին սիրտը առաջ չերթար նշանակելու. վասն զի՝ կ'ըսէ « հատկիմ արտասուօք, փղձկի սիրտ իմ, և յիմարին միտք և զդողանի հարկանին ձեռքս »:

Սակայն և այնպէս հայրենեացը խեղճութեանը ուրիշ դաւալի դէպքերն ալ յիշատակելու չդանդաղիր: Անի քաղաքը՝ որ նոյն ժամանակաց գլխաւոր շահաստանն էր, իւր փառքովն ու մեծութեամբքը՝ յաղթողաց ձեռքը անգրթութեան և չարութեան խաղալիկ մը կ'ըլլայ. և անոր գլուխը եղած ցաւալի դէպքերը կ'աւանդէ Լաստիվերտցին: Ասիկայ է իւր պատմագրութեան գլխաւոր մասը,

գոր գեղեցիկ և սրտաշարժ ոճով և բանաստեղծական հանճարով կը ստորագրէ. և անով կը լմընցընէ իւր երկասիրութիւնը:

Ոմանք Լաստիվերտցւոյն գրուածքը՝ խիստ ողբական ոճով շարագրուած կը գտնեն: Տարակոյս չկայ որ այս մասին մէջ չափաւորութիւն պահած չէ հեղինակը, որով թերևս ընթերցողաց սիրտը շարժելու տեղ՝ մերթ տաղտկութեան պատճառ ալ ըլլայ: Կ'երևնայ թէ մատենագիրը այն հանճարներէն է՝ որոնք տխրութեան հակամէտ բնավորութիւն կ'ունենան. բայց և այլոց վրայ ոչ նուազ աղդեցութիւն պիտի ընէին անշուշտ իւր ժամանակացը տխուր և եղբրական դէպքերը:

Արխտակէս վարդապետի անուամբ, որ մեր հեղինակն կը կարծուի, կան ընթերցողաց մեկնութեան ճառք կամ հատուածք բանից, վայելուչ շարագրութեամբ:

Լաստիվերտցւոյն Պատմութիւնն տպագրուած է 'ի Ս. Ղազար Վեհեակոյ, յամին 1844: Գաղղիարէն թարգմանութիւն մ'ալ 'ի Բարիզ 1864, Բրիտոմ հայագիտին ձեռամբ, այսպիսի խորագրով. Histoire d'Arménie, comprenant la fin du royaume d'Ani, et le commencement des invasions des Seldjoukides, par Arisdaguès de Lasdiverd; traduite pour la première fois de l'arménien et accompagnée de notes par M. Ev. Prud'homme. Paris, 1864.

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԵՐ

Վկայասեր և իր վարուց համառօտութիւն: — Ըրած բարեկարգութիւնք: — Ճանապարհորդութիւններն յերոշաղէմ և յԵգիպտոս: — Երկասիրութիւնք: — Մեկնութիւն Գործոց: — Գեորգ Լամբրոնեցոյ ընծայուած համանուն գրուած մը: — Գրիգորի քարգմանութիւնք: — Կիրակոս աշակերտ և վաստակակից Վկայասիրին: — Մատթեոս: — Գեորգ Մեղրիկ: — Թեոդորոս Ալախօսիկ: — Սիսիանոս Սեբաստացի: — Պօղոս Տարօնեցի:

Մետասաներորդ դարուն մատենագրաց մէջ թէ՛ բարեպաշտութեամբ և թէ՛ ուսումնասիրութեամբ անուանի հանդիսացաւ Մագիստրոսին որդին Գրիգոր Վկայասէր, որուն առջի անունը Վահրամ էր: Հօրը աչքին և խնամոց տակ կրթուելով՝ թէ՛ հօրը և թէ՛ հայրենեաց և եկեղեցւոյ արժանաւոր երեցաւ: Ուսմանցը հրահանգը կատարելէն ետքը՝ աշխարհք մտաւ, և ըստ աշխարհի առաքինութեամբքն ալ մեծ համբաւ ստանալով, Բիւզանդիոնի կայսրէն զանազան պատիւներ առաւ, ու դուքս պատուանունով՝ իւր հօրը իշխանական աթոռը նստաւ: Բայց քանի մը տարի անցնելէն ետքը՝ ամէն երկրաւոր մեծութիւններէ հրաժարելով, ինքզինքը միայնակեցական կենաց առանձնութեան տուաւ, սրտին ու հոգւոյն խաղաղութիւնը փնտռելով: Սակայն իր ամէն ջանքով ալ ինքզինքը չկրցաւ ծածկել անոնցմէ՝ որոնց արդէն հասեր էր իր առաքինութեան և սրբակրօն վարուց համբաւը:

ուստի Խաչիկ կաթուղիկոսին մահուընէն ետքը՝ անոր ար-
ժանաւոր յաջորդ մը փնտռելու ատեն՝ ամենուն աչքը
ասոր վրայ դարձաւ, ու մեծ աղաչանքով նստուցին զինքը
հայրապետական աթոռոյն վրայ, ու կոչեցին Գրիգոր եր-
կրորդ :

Այլ և այլ եկեղեցական բարեկարգութիւններ ընելէն
ետքը՝ ինքզինքը գրաւոր զբաղմանց տուաւ Գրիգոր, թէ՛
անձամբ և թէ՛ այլոց ձեռքով թարգմանութիւններ ընե-
լով, և կամ սկզբնագիր երկասիրութիւնք շնորհելով ազ-
գին. անոր համար է որ Շնորհալին՝ անոր հոգեւոր և եկե-
ղեցական արդիւնքը նշանակելէն ետքը՝ կը զրուցէ,

« Երկրորդ Մեսրոպ մեզ երեւալ
Զգիրըս բազումըս թարգմանեալ .
Առ 'ի Յունաց և յԱսորւոց
Ճառըս սրբոց վերաբերեալ » :

Իր գրաւոր երկասիրութեանցը մէջ գլխաւոր եղան սրբոց
վկայաբանութիւններն, զորս թարգմանեց և կարգի դը-
րաւ, և անոնց շատերուն տօները հաստատեց, և այն
պատճառաւ վկայասէր կոչուեցաւ :

Վարդան պատմիչ կ'աւանդէ թէ վկայասէր հայրա-
պետը տարի մը չափ կաթուղիկոսական աթոռոյն վրայ
նստելէն ետքը 'ի Մամնդաւ, նոյն աթոռոյն տեսչութեան
հոգը թողուց Լօռեցի Գէորգ վարդապետին, և ինքը
թարգմանութեանց համար անցաւ 'ի Կոստանդնուպոլիս :
« Գայր հասանէր, — կ'ըսէ ժամանակաւ իրեն մերձա-
ւոր պատմիչ մը, — 'ի թագաւորեալ քաղաքն Կոստան-
դինուպոլիս և յանդիման լինէր թագաւորին և պատրիար-
գին. որոց տեսեալ զայնպիսի աստուածազգեաց հայ-
րապետ... մեծաւ պատուով ընկալան զնա... քանզի քաջ
տեղեակ էր յունական լեզուին և դպրութեանն, և յիրս
և 'ի բանս ըստ ամենայնի վարժ և կիրթ, 'ի հարցուածսն
խոհեմ, և 'ի պատասխանիսն զգօն և հանդարտ. գեղ

զնաց ի կոչն կայսեր երեք հարիւր ձիաւորօք և հարիւր քսան կարգաւորօք. որք էին եպիսկոպոսք, վարդապետք և անուանի փիլիսոփայք և երկու հարիւր հետեակ սպասաւորօք: Եւ ի մտանելն ի Կոստանդնուպոլիս շքեղ և զարմանալի փառօք, և քաղաքն ամենայն ելին ընդ առաջ, և տարեալ զայն օր իջուցին ի սուրբն Սոփի: Եւ ապա ի վաղիւն զնացին ի պաղատն արքունի: Որոց ընդ առաջ եկեալ Թագաւորն երկիր եպագ հայրապետին ի վերայ երեսաց երկրի, և ապա ետուն միմեանց զհամբոյր ողջունին և նստան: Եւ իբրեւ ելին խրախութեանցն, տէր Եղիսէ զոսկի սելին յորոյ վերայ նստեալ էր կաթողիկոսն 'ի վեր եկալ և յինքն էառ: Եւ հարցեալ Թագաւորն ըզպատճառսն, և ասէ տէր Եղիսէ, թէ հայրապետական աթոռ է, և չէ պարտ այլ ումեք նստել: Ասէ Թագաւորն. Իրաւ հրամայես, քսան հազար դահեկանի է. պահեա զայդ տեաւն քո:

ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ. — Մագիստրոսի ժամանակակից էր սա և Սանահնի վանաց միաբան. Գետադարձ հայրապետին խնդիրքովը՝ Պօղոս առաքելոյն չորեքտասան թղթոց մեկնութիւնը շարագրեց, հաւաքելով 'ի բանից Ոսկերերանի, Եփրեմի և Կիւրղի: Այս բանս իրենց պատմութեան գրոցը մէջ կ'աւանդեն Կիրակոս և Վարդան. Կիրակոս կ'ըսէ թէ « Անանիա վարդապետ, սորա ասեն 'ի մի հաւաքեալ 'ի մեկնութիւն զբանսն Եփրեմի, և Յովհաննու Ոսկերերանի և Կիւրղի և այլոցն, արարեալ համառօտ վասն դիւրահասութեան ընթերցողաց: Արար և խորհրդական և մտաւոր տեսութիւն և համեմատութիւն աւետարանացն օրինակս: Գրեաց և լուսաւոր իմացուածս վասն խորհրդական սրբասացութեանն՝ որ յեկեղեցիս ուղղափառաց խաչեցարիւ ասի, և զներքողեան շողակաթին »: Իսկ Վարդան. « Եւ նախ քան զսոսա Անանիա՝ որ զԱռաքեալն համառօտեաց հրամանաւ կաթողիկոսին Պետրոսի, Սանահնեցին »: Բայց ու-

րովհետև այս գրուածքին գրչագրաց մէջ՝ որ մեր ձեռքը հասած են, Անանիայի անունը չյիշատակուիր, ոմանք անոր երկասիրութիւնն ըլլալուն վրայ կը տարակուսին:

Երկրորդ գիրքը՝ զոր 'ի խնդրոյ Գետադարձ հայրապետին շարագրեց Սանահնեցին, ու անոր յաջորդ Խաչիկ կաթողիկոսին նուիրեց, ընդդիմադրութեան գիրք մըն է՝ ընդդէմ Յունաց, այսպիսի մակագրով, « Անանիայի վարդապետի Հայոց՝ բան հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց. զոր գրեաց հրամանաւ տեառն Պետրոսի Հայոց վերադիտողի »: Եւ կը խօսի այն զանազան խնդրոց վրայ՝ որոնք Յունաց և Հայոց մէջ հակաճառութեան նիւթ եղած են. այսինքն անխտիր ընդ միմեանս հաղորդուելուն վրայ, մեծի հինգչաքաթուն վրայ, անոնց դէմ՝ որ ապականացու կը համարին զմարմին Քրիստոսի. ներքինացեալներու դէմ, պատկերաց պաշտաման, Քաղկեդոնի ժողովոյն, Վրաց բաժանմանը վրայ, չորս աթոռներուն, մեռոնին, բաղարջին, Քրիստոսի ծնընդեան տօնին, և երից սրբասացութեանց համար՝ զոր Հայոց եկեղեցին կ'երգէ 'ի դէմս Որդւոյ: Կիրակոս պատմիչ միայն այս վերջին նիւթը կը յիշատակէ՝ երբոր կը գրուցէ թէ, « Գրեաց և լուսաւոր իմացուածս վասն խորհրդական սրբասացութեանն՝ որ յեկեղեցիս ուղղափառաց խաչեցարիւ ասի »: Շարագրութեան ոճը գեղեցիկ է և զարդարուն, և ճարտասանական ազուր զուրցուածները յաճախ. ափսոս որ հակառակութեան նիւթ եղող, և արդէն ազգին մէջ այլ և այլ տարաձայնութեանց և երկպառակութեանց առիթ խնդրոց վրայ խօսելու աւտեն՝ պէտք եղած զգուշութիւնը և անկողմնասիրութիւնը չի ցուցըներ:

Կիրակոս՝ երրորդ երկասիրութիւն մըն ալ կ'ընծայէ Սանահնեցւոյն, խորհրդական և մտաւոր տեսութիւն մը և համեմատութիւն աւետարանչաց՝ որուն գրչագիրը դեռ ձեռուընիս հասած չէ: Նոյնպէս ալ Շողակաթի ներքուղեան մը, որ թերևս մեր քովը գտնուածն է, և որուն

վերնագիրն է. « Երանելոյ Հօր Անանիայի Հոգեվարժ փելխսոփայի՝ ներբողեան, ասացեալ 'ի սուրբ կաթուղիկէն՝ որ է 'ի Նոր քաղաք՝ որ այժմ կոչի Վաղարշապատ » : Թէպէտ և այս գրուածքը՝ ուրիշ համանուն վարդապետի մը կ'ընծայուի յոմանց, ինչպէս նաև ուրիշ քանի մը գրուածներ, որոնց միայն խորագիրերը կը դնենք հոս :

Ա. Անանիայի վարդապետի խրատ Հոգեշահ, թէ ո՞րպէս կարասցէ զմիտս որոշել յերկրաւորացս :

Բ. Խրատք քահանայից :

Գ. Ի խորհուրդ Յովնանու մարգարէի :

Դ. Ի խորհուրդ կատարման սուրբ առաքելոյն Պետրոսի :

Ե. Անանիայի Հայոց վարդապետի գրուած 'ի սուրբ Մկրտիչն Յովհաննէս. « Ի ձեռն առեալ զիմաստ հօգւոյն ձեռնտուութեամբ շնորհաց իմաստութեան ըստ չափոյ տկարութեանս իմոյ » :

Իրեն կամ համանուն վարդապետի ուրիշ գրուած մ'ալ կը տեսնենք հետեւեալ խորագրով. « Երանելոյն Անանիայի խօսք և խրատք աւետարանական, որ տանի ըզմեզ 'ի կեանս յաւիտենական, և ոչ տայ խոտորել յաջ կամ յահեակ » . և սկզբնաւորութիւնն. « Քանզի գրեալ և պատուիրեալ է մի խոտորել » :

ՍԱՐԳԻՍ ՍԵՒԱՆԵՑԻ. — Մագիստրոսի գլխաւոր թղթակիցներէն ու մտերիմներէն մէկն էր նաև Սարգիս վարդապետ՝ Սեւան կղզւոյն առաջնորդը, գիտնական ու լեզուագէտ անձ մը, որուն իմաստութեանն ու գիտութեան վկայութիւնը կու տայ Մագիստրոս հետեւեալ խօսքերով. « Զի՞նչ արդեօք հզօրդ հռետոր և աստուածային տելետիս. մի և ատեցեալ 'ի գիր 'ի մէնջ կամ թէ արհամարհեալ. զի միանգամ և երկիցս ոչ տաս պատաս-

խանի, որ միշտ կարօտեալ եմ բանի քում և զրի: Քանզի հզօր ես 'ի պուետիկոսական մատենագրութեան. և սիրելի ինձ ոչ այլ ինչ՝ եթէ ոչ այնպիսի ինչ լսել կամ ասել»: Ուրիշ թղթի մը մէջ ալ իր թարգմանութեանց և գրաւորական վաստակոց վրայ խօսելու ատենը կ'ըսէ. « Կարօտիմք քեզ՝ մերձ ելոյ մեզ օգնականութեան այս պիտում իրողութեանց »:

Սեանեցւոյս համար կ'աւանդի թէ այլ և այլ ճառեր և թարգմանութիւն և մեկնութիւններ երկասիրած ըլլայ. սակայն անոնցմէ բան մը ձեռունիս հասած չէ. միայն Սարգիս վարդապետի մակագրութեամբ ճառ մը կայ ննջեցելոց վրայ՝ 'ի յունականէն թարգմանուած 'ի հայ՝ հանդերձ մասնաւոր յիշատակարանով մը, զոր ումանք Սեանեցւոյս կ'ընծայեն:

Ասոնց նման անուանի եղած են նաև ուրիշ քանի մը վարդապետներ, ինչպէս Խնատի վանաց առաջնորդ Սահակ Լուրդաղեւ, Գեորգ անունով վարդապետ մը, Տէգրան Պահլավանի պատմիչ. որոց գրաւոր երկասիրութիւնը ձեռունիս անցած չէ:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՑԻ

Լաստիվերտցի և իր վարքը: — Պատմական երկասիրու-
թիւնը: — Նիւթն ու բովանդակութիւնը: — Բանա-
սիրական և մատենագրական արժեք: — Իրեն ըն-
ծայռած ընթերցուածոց մեկնութիւն մը: — Պատմու-
թեանը բնագրին տպագրութիւն և գաղղիական բարգ-
մանութիւն:

Այս դարուս մատենագրաց մէջ նշանաւոր կրնայ սե-
պուիլ Արիստակէս Լաստիվերտցի՝ իւր պատմական եր-
կասիրութեամբը: Իր վրայ կենսագրական տեղեկութիւն
մը չունինք ամենեւին. միայն գրուածքէն և պատմագրե-
լու ոճէն կ'երևնայ թէ եկեղեցական էր, և թէ բաւա-
կան ընդարձակ հմտութիւն ունէր աստուածաշունչ գը-
րոց: Աս գիտութիւնը ուզած է ցուցնել նաեւ պատմա-
գրութեանը մէջ, և անով գրուածոցն յարգը մասամբ
կորսընցուցած. վասն զի թէպէտ յաշխարհի ամենայն
ինչ յԱստուծոյ կը սահմանուի, բայց զայդ իսկ 'ի պատ-
մութեան յայտնապէս ցուցնելու համար՝ մասնաւոր ի-
մաստասիրական տեսութիւններ պէտք են, ու մտածու-
թեանց ընդարձակութիւն և խորութիւն, և բաւական չէ
յաճախ մարգարէից խօսքերը կրկնելը:

★
* *

Լաստիվերտցոյն պատմութեան նիւթը. — Հայաստանի
թշուառ ժամանակացը ականատես, ականջալուր և ըս-

տուգապատում վիպագիր մ'է Արիստակէս: Անգութ և անողորմ թշնամիք՝ մեր աշխարհին նիւթական և բարոյական խեղճութիւնը իրենց նպաստաւոր գտնելով, զանիկայ յափշտակելու և կամ աւերամար ոտնակոխ ընելու համար՝ ամէն շարութեան ձեռք զարնելու պատրաստուելը էին: Ուստի իրաւամբ Լաստիվերտցին իւր պատմութեանը նախերգանացը մէջէն կը սկսի ողբալ ազգը, և անոր զլխուն զալիք ապագայ թշուառութեանց աղէտքը կը նկատէ. « Փռք մեր, կ'ըսէ, դարձան յապականութիւն. շունչ 'ի մեզ ոչ մնաց, զօրացաւ մահ և եկու. ամենեցուն յարձակեցան 'ի մեզ ձեռք. 'ի սիրելեաց քակտեալք՝ զորս ոչ սուր սատակեաց, ցրուեցաք զօրէն աստեղաց մոլորական կոչեցելոց »:

Այս տխուր նախերգանքէն ետքը կը սկսի Լաստիվերտցին իւր Պատմութիւնը: Կը յիշատակէ Դաւթի Կիւրապաղատին թագաւորութիւնը, այն աշխարհաշէն, մեծապարգև և աղքատասէր իշխանին, որուն ատենը հանգըստութիւն և խաղաղութիւն կը գտնէր Հայոց աշխարհքը: Կը յիշատակէ դարձեալ Սմբատայ ու Գուրգենայ եղբոր՝ Աշոտոյ Բագրատունւոյ՝ թագաւորութեանը ժամանակը, որ 'ի պատերազմունս հզօր և յաղթող ըլլալով՝ 'ի խաղաղութեան պահեց Հայոց աշխարհքը: Բայց մահուընէն ետքը անոր որդիքը Սմբատ Յովհաննէս և Աշոտ հակառակելով իրարու սահմանաց և իշխանութեան վրայ, Ափխազաց Գորգի թագաւորին դիմեցին. Գորգի անոնց մէջ ուղելով խաղաղութիւն ընել՝ ձեռքն ու զէնքը երկընցուց Հայաստանի վրայ. Յունաց կայսրն ալ իրեն դէմ ելաւ, և այն պատճառաւ իրարու հետ պատերազմներ ունեցան, որոնց փնասն ու աւերմունքը Հայաստան կրեց:

Անկէ ետքը Արիստակէս՝ Բիւզանդիոնի այլ և այլ թագաւորաց յաջորդութեան շարը կը դնէ իւր պատմութեանը մէջ, և այն վերաբերութիւններն՝ զորս անոնց հետ ունեցաւ Հայաստան: Այն ատենուան ազգային պատմութեան անցիցը մէջ նշանաւոր է Անի քաղաքին

վաճառումը առ Յոյնս, որով Գագիկ Բ թագաւորը զրկուեցաւ արքունական գահէն, ու արտասուելով ազգին աղէտիցը վրայ՝ թէ՛ կեանքը և թէ՛ բովանդակ թագաւորութիւնը կորսնցուց։ Այս վաճառման գլխաւոր պատճառը՝ մեր քանի մը իշխանաց անմիաբանութիւնն էր, ու երիցու մը արժաթասէր շահախնդրութիւնը։ Այն ցաւալի դէպքը սրտաշարժ գրչով մը և հայրենասէր արցունքով կ'աւանդէ Լաստիվերտցին. կը յիշատակէ Անի թագաւորանիստ քաղաքը իւր ամէն շինուածոցն ու կազմութեանց վայելչութեամբ. իսկ ետքը « Թագաւորն անկեալ 'ի պատուոյ, իբրև զգերի կալանաւոր նստի 'ի հեռաբնակ տեղիս... Հայրապետական աթոռն ամայացեալ ցուցանի տխուր դիմօք, իբրև զկին նորահարսն մնացեալ յայրիութեան... յողբս փոխեցաւ մեզ ամենայն »։

Այսպէս Հայաստան անտերունչ վիճակի մը մէջ համարձակութիւն կու տար իւր չորս կողմը բնակող և իրեն կորստեանը սպասող թշնամիներուն։ Անոնց ձեռքովը Բասենոյ գաւառին ու Սմբատայ լեռան ու Արծնի մէջ սոսկալի ու դժնդակ կոտորածներ կ'ըլլան, կը զարնուի Վարս քաղաքը. վրայ կը հասնի Ալփասլան՝ արիւնհարբու և մահաշունչ սուլդանը, կը խորտակէ՝ կը տապալէ Մանազկերտ քաղաքը. ու անլուր կոտորածք և աւարառութիւնք կ'ըլլան Խորձեանի ու Հանձէթի, Դերջանայ ու Նկեղեաց մէջ, որոնց տխուր պատմութիւնները՝ մատենագրին սիրտը առաջ չերթար նշանակելու. վասն զի՝ կ'ըսէ « հատկիմ արտասուօք, փղձկի սիրտ իմ, և յիմարին միտք և զդողանի հարկանին ձեռքս »։

Սակայն և այնպէս հայրենեացը խեղճութեանը ուրիշ ցաւալի դէպքերն ալ յիշատակելու չդանդաղիր։ Անի քաղաքը՝ որ նոյն ժամանակաց գլխաւոր շահաստանն էր, իւր փառքովն ու մեծութեամբը՝ յաղթողաց ձեռքը անգրթութեան և չարութեան խաղալիկ մը կ'ըլլայ. և անոր գլուխը եղած ցաւալի դէպքերը կ'աւանդէ Լաստիվերտցին։ Ասիկայ է իւր պատմագրութեան գլխաւոր մասը,

զոր գեղեցիկ և սրտաշարժ ոճով և բանաստեղծական հանճարով կը ստորագրէ. և անով կը լմնցընէ իւր երկասիրութիւնը:

Ոմանք Լաստիվերտցոյն գրուածքը՝ խիստ ողբական ու ճով շարագրուած կը գտնեն: Տարակոյս չկայ որ այս մասին մէջ չափաւորութիւն պահած չէ հեղինակը, որով թերեւս ընթերցողաց սիրտը շարժելու տեղ՝ մերթ տաղտկութեան պատճառ ալ ըլլայ: Կ'երեւնայ թէ մատենագիրը այն հանճարներէն է՝ որոնք տխրութեան հակամէտ բնավորութիւն կ'ունենան. բայց և այլոց վրայ ոչ նուազ ազդեցութիւն պիտի ընէին անշուշտ իւր ժամանակացը տխուր և եղբրական դէպքերը:

Արիստակէս վարդապետի անուամբ, որ մեր հեղինակն կը կարծուի, կան ընթերցողաց մեկնութեան ճառք կամ հատուածք բանից, վայելուչ շարագրութեամբ:

Լաստիվերտցոյն Պատմութիւնն տպագրուած է 'ի Ս. Ղազար Վեհեակոյ, յամին 1844: Գաղղիարէն թարգմանութիւն մ'ալ 'ի Բարիզ 1864, Բրիւտոմ հայագիտին ձեռամբ, այսպիսի խորագրով. Histoire d'Arménie, comprenant la fin du royaume d'Ani, et le commencement des invasions des Seldjoukides, par Arisdaguès de Lasdiverd; traduite pour la première fois de l'arménien et accompagnée de notes par M. Ev. Prud'homme. Paris, 1864.

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԵՐ

Վկայասեր և իր վարուց համապատասխան : — Ըրած բարեկարգութիւնք : — Ճանապարհորդութիւններն յերոշաղեմ և յԵգիպտոս : — Երկասիրութիւնք : — Մեկնութիւն Գործոց : — Գեորգ Լամբրոսնեցոյ ընծայուած համանուն գրուած մը : — Գրիգորի թարգմանութիւնք : — Էիրակոս աշակերտ և վաստակակից Վկայասիրին : — Մատթէոս : — Գեորգ Մեղրիկ : — Թեոդորոս Ալքասիկ : — Սիսիանոս Սեբաստացի : — Պօղոս Տարօնեցի :

Մետասաներորդ դարուն մատենագրաց մէջ թէ բարեպաշտութեամբ և թէ ուսումնասիրութեամբ անուանի Հանդիսացաւ Մագիստրոսին որդին Գրիգոր Վկայասէր, որուն առջի անունը Վահրամ էր : Հօրը աչքին և խնամոց տակ կրթուելով՝ թէ՛ հօրը և թէ՛ հայրենեաց և եկեղեցւոյ արժանաւոր երեցաւ : Ուսմանցը հրահանգը կատարելէն ետքը՝ աշխարհք մտաւ, և ըստ աշխարհի առաքինութեամբքն ալ մեծ համբաւ ստանալով, Բիւզանդիոնի կայսրէն զանազան պատիւներ առաւ, ու դուքս պատուանունով՝ իւր հօրը իշխանական աթոռը նստաւ : Բայց քանի մը տարի անցնելէն ետքը՝ ամէն երկրաւոր մեծութիւններէ հրաժարելով, ինքզինքը միայնակեցական կենաց առանձնութեան տուաւ, սրտին ու հոգւոյն խաղաղութիւնը փնտռելով : Սակայն իր ամէն ջանքովն ալ ինքզինքը չկրցաւ ծածկել անոնցմէ՝ որոնց արդէն հասեր էր իր առաքինութեան և սրբակրօն վարուց համբաւը :

ուստի Խաչիկ կաթուղիկոսին մահուընէն ետքը՝ անոր ար-
ժանաւոր յաջորդ մը փնտռելու ատեն՝ ամենուն աչքը
ասոր վրայ դարձաւ, ու մեծ ազաշանքով նստուցին զինքը
հայրապետական աթոռոյն վրայ, ու կոչեցին Գրիգոր եր-
կրորդ :

Այլ և այլ եկեղեցական բարեկարգութիւններ ընելէն
ետքը՝ ինքզինքը գրաւոր զբաղմանց տուաւ Գրիգոր, թէ՛
անձամբ և թէ՛ այլոց ձեռքով թարգմանութիւններ ընե-
լով, և կամ սկզբնագիր երկասիրութիւնք շնորհելով ազ-
գին. անոր համար է որ Շնորհալին՝ անոր հոգեւոր և եկե-
ղեցական արդիւնքը նշանակելէն ետքը՝ կը զրուցէ,

« Երկրորդ Մեսրոպ մեզ երևեալ
Զգիրըս բազումըս թարգմանեալ .
Առ 'ի Յունաց և յԱսորւոց
Ճառըս սրբոց վերաբերեալ » :

Իր գրաւոր երկասիրութեանցը մէջ զլիաւոր եղան սրբոց
վկայաբանութիւններն, զորս թարգմանեց և կարգի դը-
րաւ, և անոնց շատերուն տօները հաստատեց, և այն
պատճառաւ Վկայասէր կոչուեցաւ :

Վարդան պատմիչ կ'աւանդէ թէ Վկայասէր հայրա-
պետը տարի մը չափ կաթուղիկոսական աթոռոյն վրայ
նստելէն ետքը 'ի Մամիդաւ, նոյն աթոռոյն տեսչութեան
հոգը թողուց Լօռեցի Գէորգ վարդապետին, և ինքը
թարգմանութեանց համար անցաւ 'ի Կոստանդնուպոլիս :
« Գայր հասանէր, — կ'ըսէ ժամանակաւ իրեն մերձա-
ւոր պատմիչ մը, — 'ի թագաւորեալ քաղաքն Կոստան-
դինուպոլիս և յանդիման լինէր թագաւորին և պատրիար-
գին. որոց տեսեալ զայնպիսի աստուածազգեաց հայ-
րապետ... մեծաւ պատուով ընկալան զնա... քանզի քաջ
տեղեակ էր յունական լեզուին և դպրութեանն, և յիրս
և 'ի բանս ըստ ամենայնի վարժ և կիրթ, 'ի հարցուածսն
խոհեմ, և 'ի պատասխանիսն զգօն և հանդարտ. գեղ

երեսացն բարետեսիլ և հեղահայեաց, և բանք աստուածաներկ լեզուին համեստ և՛ քաղցրագոյն. յորս կապեցան սիրով թագաւորն և բովանդակ իմաստնոցն ժողով » : Անկէց այլ և այլ գրքեր հետն առնելով՝ երբոր կ'ուզէր Երուսաղէմ՝ երթալ, հովը հակառակ ըլլալով՝ ստիպուեցաւ ելլել յԵգիպտոս. և հին անապատաւորաց բնակութեան տեղուանքը պտըտելով, իր սրտին փափաքը և ուխտը կատարեց : Այդ հոգեւոր այցելութիւնը այնչափ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ իր եռանդուն և աստուածասէր սրտին վրայ, որ փափաքելով նորոգել զվանական և ըզմիանձնական կեանս 'ի Հայաստան՝ ետեւէ եղաւ հոն տեսած կրօնաւորական կարգերն ու լսած ու գտած վարքերն գրել, թարգմանել և ընտանեցընել իր հայրենակցաց. ու այս վախճանաւ կաթողիկոսական պաշտամանէն ետքն ալ գնաց նաև 'ի Պաղեստին. տեսաւ հին ճրչնաւորաց մենաւորութեան տեղուանքը. հաւաքեց անոնց վարքը, որ թէ և իրմէ առաջ մասամբ ծանօթ էին Հայոց հին նախնեաց թարգմանութեամբ, այլ ինքն եղած է երկրորդ հաւտքող և թարգմանիչ, օժանդակ և ձեռնտու ունենալով զԳրիգոր քեռորդի իւր : Զայս կ'ականարկեն անշուշտ ՈւռՀայեցւոյն ըսելը վասն Վկայասիրին թէ « Պայծառացոյց զկարգս կրօնաւորութեան » :

Մեծ պատիւ գտաւ Եգիպտոսի սուլդանէն. և հոն բնակող Հայերը՝ երեսուն հազար հոգիէն աւելի՝ իր քովը ժողովուեցան. և ինքն Գրիգոր անոնց համար վանք շինեց, և վրանին գլխաւոր իր մերձաւոր ազգականը՝ ըզԳրիգորիս, զոր Վարդան՝ Վկայասիրին եղբօրորդին կը կոչէ, և ՈւռՀայեցին՝ քեռորդի : Վիրակոս կ'աւանդէ թէ Եգիպտոսի մէջ վախճանած ըլլայ Վկայասէր. իսկ ուրիշ պատմիչք կը զրուցեն թէ դարձաւ 'ի Հայաստան, և Տորոս լերան սահմաններն կամ Եփրատ գետին քով եղած Վարմիր վանքը բնակելով՝ հոն կ'նքեց իր բազմարդիւն կեանքը :

Վկայասիրին երկասիրոչքիւններն . — Վկայասիրին երկասիրութեանցը՝ կամ իր ջանիւք և հրամանաւ եղած գրաւոր արդեանց մէջ, գլխաւոր կը սեպուի Գործոց Առաքելոց մեկնութիւն մը, որուն ինքնագիր յիշատակարանին մէջ ասանկ կը պատմէ Գրիգոր . « Տուկիժ կայսեր որդւոյն Միքայելի թագաւորութեան ու Կոզմայի պատրիարքութեանը ժամանակ՝ Կոստանդնուպոլիս քաղաքը գնացի . և հոն շատ ետեւէ իյնալով՝ Յովհաննու Ոսկերեքեան հայրապետին շարագրած Գործոց Առաքելոց գերահրաշ մեկնութիւնը ձեռքս անցաւ : Հոն Կիրակոս անուամբ հմուտ հռետորի մը հանդիպելով, որ թէ՛ հայկական և թէ՛ յունական ուսմամբ անուանի էր, և առատ վարձք տալով իրեն՝ այս ցանկալի գիրքը թարգմանել տուի : Եւ ինչպէս նախամարգարէն Մովսէս օրինաց տախտակները՝ անանկ ուրախութեամբ այս նուիրական գիրքը հետս առած՝ շատ աշխատութեամբ Լիբիոյ և ասիական ծոցոյն համատարածը անցայ, և Հոգւոյն սրբոյ խնամքովը՝ Սեմայ բաժնին մէջ Տորոսի ստորոտը եղող սրբոց հրեշտակաբնակ կայարանը հասայ, և գտայ հոն՝ Կիրակոս հոգեշնորհ գիտնականը՝ որ իմ ըստ հոգւոյ որդիս է, և մեր փոխանորդին Գէորգեայ աշակերտը : Ասիկայ իրեն հմտութեամբը՝ առջի թարգմանչին ունեցած անհարազատ ոճերն ու խորթութիւնները՝ մեր ազգին դիւրալուր և յարմարական ոճի մը վերածեց շատ աշխատութեամբ » :

Այս յիշատակարանը կը գտնուի այն գործոց մեկնութեան մէջ՝ որ ընդհանուր անուամբ Խմբագիր կը կոչուի, յոսկերեքեանէ և յնփրեմէ քաղուած ըլլալուն համար . և այս անուամբ ալ տպագրուած է ի Վենետիկ յամի 1839 :

Սակայն ոմանք կը կարծեն թէ այս խմբագիր մեկնու-
թիւնը կրտսեր է ժամանակաւ քան զՎկայասէրն, որով-
հետեւ Շնորհալույն ու Լամբրոնացւոյն խօսքերէն ալ զա-
նազան հատուածներ մէջ բերուած կը տեսնուին, և յըն-
ծայականին կը յիշատակուի Տէր Յովհաննէս արքայեղ-
բայրն՝ Հեթմոյ Ա, և թէ անոր հրամանաւը ձեռք զար-
նուած ըլլայ այս երկասիրութեան: Ուստի հաւանական
կ'երևնայ թէ ասոր ընդարձակ մեկնութիւնն էր զոր
թարգմանել տուաւ Վկայասէր, և վրան ժամանակ անց-
նելէն ետքը՝ ուրիշ մը նոյնը համառօտեց՝ սրբոյն Եփրեմի
և ուրիշ վարդապետաց խօսքերէն ալ այլ և այլ հատուած-
ներ աւելցընելով:

Այս կարծիքը կ'արդարացընեն նորագիւտ յիշատա-
կարանի մը խօսքերն՝ որ մեր յիշած երկասիրութիւնը
Գէորգայ Լամբրոնեցւոյ կու տայ, որուն վրայ ետքն ալ
առիթ պիտի ունենանք խօսելու. « Արդ 'ի թուականին
արեթական տումարին՝ կ'ըսէ, յեւթն հարիւր և 'ի յի-
սունն՝ եղև վախճան երջանիկ և հռչակաւոր մեծ բարու-
նապետին և հռետոր գիտնականին Գէորգայ Լամբրո-
նեցւոյ, յունվարի ԺԱ. յաւուր չորեքշաբաթի... »

» Եւ արդ սա ծնեալ 'ի նահանգին Կիւլիկեցւոց, 'ի
գաւառի մայրաքաղաքին Տարսոնի, յանառիկ զղեկին
Լամբրոն կոչեցելոյ, որ 'ի յունական բարբառոյն 'ի հայ
լեզու՝ կրակարան հրոյ. և այս յաւէտ յիրաւի, քանզի
զհուր աստուածային սիրոյն յինքեան ջերմապէս բորբո-
քեալ. որով և սնեալ և վարժեալ 'ի հռչակաւոր սուրբ
ուխտն Սկեւռայ կոչեցեալ, առ քեռոյն իւրում տեառն
Գրիգորի գիտապետի նմին ուխտի. որոյ և վարժապետ
կարգեալ զի կրթեսցէ զնա գրովք սրբովք 'ի մանկական
հասակին. յորում և քան զյոգունս առաւելեալ գտա-
նէր. և յորժամ յարբունս հասանէր հասակի, ընթանայր

նա և յելս արևու. որ և դարձեալ լինէր անտի բազում բարգաւաճեալ փառօք. և եկեալ դադարէր 'ի տեղի իւր. և բնաւ ոչ այլ իմիջ փափաքէր՝ բայց վերծանութեան աստուածային տառից...

» Առնէր և գանձս յօլովս տօնից տէրունականաց և սրբոց Աստուծոյ. գրէր և կանոնս կարգաւորս և բանս խրատականս վասն խոստովանութեան առ 'ի յօգուտ տգիտաց քահանայից: Առնէր համարս զլիւց և ցանկք, և նախադրութիւնս աստուածաշնչից տառից: Գրէր և ճառս ներբողականս 'ի պատիւ սրբոց: Առնէր և համառօտ մեկնոչիոն Գործոց առաքելոցն 'ի խնդրոյ արքայեղբորն տեառն Յովհաննոս: Գրէր և մարգարէին Նսայեայ լայն և ընդարձակ մեկնութիւն հրամանաւ արքային Հայոց Հեթմոյ. բազում բանս պիտանիս հաւաքէր 'ի գանձուց աստուածայնոց առ 'ի վարժումն մանկանց նորագունից »:

*
* *

Վկայասիրին կ'ընծայուին յիշատակարանաց ստոյգ վկայութեամբը՝ Պրովիդի՝ սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանին վրայ շարագրած ներբողին թարգմանութիւնը, Ոսկեբերանի կարգը, սրբոյն Նփրեմի՝ Յովհաննու Մկրտչին վկայութեանը և Հերովդիադայ կաթաւմանը վրայ գրած ճառը, ինչպէս իրենց խորագիրներէն և յիշատակարաններէն կը հասկըցուի: Իրեն աշխատասիրութեամբ եղած են դարձեալ սրբոց այլ և այլ վկայաբանութիւններ, շատը թարգմանութեամբ 'ի յունէ և կամ յասորւոյն. մեր ձեռքն հասած կամ մեզի ծանօթ վկայաբանութեանց մէջ կը գտնենք 15 կամ անկէ աւելի յիշատակարանք Գրիգորի Վկայասիրի, և կ'իմանանք անոնցմէ թէ զանազան վանքերու և քաղաքաց մէջ երկասիրուած են 'ի նմանէ: Բայց իր աշակերտ ու աշխատակցին Կիրակոսի վկայութեամբ շատ աւելի եղած պիտի ըլլայ անոնց թիւը,

և որ ցարդ մեզի անծանօթ մնացած են։ Այս վկայաբանութիւններէն զատ թարգմանքներ և հաւաքներ է Վեկայասէր նաև տերունական կամ սրբոց տօնից պատշաճ ներբողներ ու ճառեր. թէպէտ և ոմանք այս վերջիններն փոքր Վկայասիրին կ'ընծայեն։

Վկայասիրին երկասիրութիւնն է նաև սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի վարուց պատմութիւնը, ինչպէս յիշատակարանին մէջ կը պատմէ ինքն Վկայասէր թէ Քրիստոսի 1104 թուականին (ՇՄԱ) Ալեքս. Կոմնենոս կայսեր իշխանութեանը ժամանակ՝ այլ և այլ հալածանքներէ շատ նեղուելով՝ Սեաւ լեռը քաշուեր է, և հոն սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի վարքը թարգմանքներ. « Ի ձեռն առն մի՛ որում անուն էր Թէոփիստէ՛ ազգաւ յոյն . և ապա ետու վերստին արծարծել զսա 'ի տարաբան և 'ի յօտարաձայն բայից և բառից առաջին թարգմանութեանն՝ ըստ քերթողական իմաստից, միաշար տողելով 'ի ձեռն Մատթէոսի քահանայի, որ սնեալ և վարժեալ էր ընդ մերով ձեռամբ » :

Վկայասիրին վրայ խօսելու ատեննիս՝ տեսանք թէ՛ 'ի թարգմանութեան և թէ՛ 'ի գիր՝ մեծապէս ձեռնտու եղած է իրեն ԿԻՐԱԿՈՍ անունով վարդապետ մը, որ՝ ինչպէս վերը յիշատակեցինք, Վկայասիրին փոխանորդ Գէորգ վարդապետին աշակերտն էր, և հայերէն լեզուի հմուտ ու տեղեակ. անոր համար Վկայասէրն ալ ուրիշներուն թարգմանած երկասիրութիւնքը՝ ասոր դարձեալ աչքէ անցընել կու տար։ Նոյն աշխատասիրութիւնն ըրաւ Կիրակոս նաև Ոսկեբերանի՝ Յովհաննու աւետարանչին մեկնութեանը վրայ։ Վասն զի սա ինքն Կիրակոս վարդապետ՝ Ոսկեբերան հայրապետին այս սքանչելի գրուածը տեսնելով՝ Վկայասիրէն խնդրեց որ թարգմանել տայ 'ի հայ։ Վկայասէրն ալ հարուգատ յունական սկզբ-

բնագիրը քովը չունենալով՝ ասորի լեզուով եղած թարգմանութիւնը գտաւ, և նոյն լեզուին տեղեակ Անդրէաս անունով քահանայի մը որ հայկական լեզուի ալ բաւական հմտութիւն ունէր՝ յանձնեց որ նոյն գիրքը թարգմանէ։ Բայց Կիրակոս տեսնելով թէ յասորի բարբառոյ մեր լեզուին դարձնելը դժուարին, ու « շաղփաղփի և այլատարազ » կ'ըլլայ, ինչպէս ինքը կ'ըսէ յառաջարանին մէջ, Վկայասիրին աղաչեց որ նորէն թարգմանել տայ զայն 'ի յունէ։ Անիկայ ալ Կիրակոսի թախանձանաց իրաւացի ըլլալը տեսնելով՝ ընդհատել տուաւ Անդրէի ձեռքով սկսուած թարգմանութիւնը, և նոյն Կիրակոսը ղըրկեց 'ի Միջագետս Թէոփիստէ յոյն հռետորին, որ նոյնպէս տեղեակ էր հայ լեզուի, և առատ վարձք շնորհելով իրեն՝ թարգմանել կու տար նոյն գիրքը։ Բայց որովհետեւ նոյն միջոցներուն պատահեցաւ Վկայասիրին երջանիկ փոխումը, Կիրակոս այս օգտակար աշխատասիրութիւնը խափանել չտուաւ. այլ նոյնպէս շատ ծախքով շարունակել տուաւ ու աւարտել նոյն ճառերը, որոնց ամբողջ թիւը յիսուն և հինգ է. որովհետեւ անոնց մէջ երեսուն և երեք ճառը շատ աշխատութեամբ գտած էր՝ թարգմանեալ 'ի նախնեաց, ուստի մնացածները նորէն թարգմանել տուաւ, և անոնց մէջ առջի տասուիրեք ճառերը թարգմանուած են յասորի լեզուէ, իսկ մնացած քսանը 'ի յունէ։ Յիշատակարանին մէջ կը գրուցէ Կիրակոս թէ « բովանդակ գիրքն էր լեալ թարգմանած 'ի հայս. և 'ի ծուլութենէ և յանփոյթ առնելոյ այլքն կորուսեալ եղծեալ էին յօրինակս հինս ուր և կայր. և այս զոր գտաք՝ յախմար և 'ի տգէտ խաւարած գրագրերոյ այլայլած և թիւրած էր բանքն և տառքն, և աւելի և պակաս՝ անօգուտ 'ի կարգալոյ և յիմանալոյ »։

Կիրակոսի նման վաստակակից և օգնական եղաւ Վրկայասիրին նաև ՄԱՏԹԵՈՍ, որուն գլխաւոր երկասիրութիւնն եղաւ Յովհաննու Ոսկեբերանին վարուցը թարգմանութիւնը, ինչպէս յիշեցինք։

Նոյն ժամանակներն ծաղկած է նաև ԳԵՈՐԳ վարդապետ, որ քաղցրուսոյց վարդապետութիւն ունենալուն համար, ինչպէս կ'ըսէ Վարդան, Մեղրիկ կոչուեցաւ¹։ Վասպուրական գաւառին Անալիւր կոչուած գեղը ծնած էր Գէորգ, և ետքը կրօնաւորելով՝ Դրազարկի սուրբ ուխտը նորոգեց։ Յիսուն տարի կրօնաւորական կեանք վարելէն ետքը՝ եօթանասնամեայ վախճանեցաւ բարի համբաւով և սրբութեամբ, « և թաղեցաւ 'ի գաւառն Անաւարգոյ, 'ի մեծ յանապատն որ Դրազարկ կոչի », և՛ ըսէ Մ. ԲԼԱՀԱՅԵՑԻ։ Ուրիշ մ'ալ կ'աւանդէ թէ ոչ միայն 'ի Դրազարկ, այլ և « 'ի Խորին անապատն որ յաշխարհին Կիլիկեցւոց 'ի Սիս գոր նորոգեաց Թորոս իշխանն որդին Կոստանդեայ », եկեղեցական բարեկարգութիւնք և նորոգութիւններ մուծած ըլլայ։ Միւս կարևոր գործ մ'ալ ձաշոց գրոց կարգաւորութիւնն է, Վկայասիրին հաճութեամբ և հրամանաւ։

Անուանի եղաւ դարձեալ և ԹԵՈԴՈՐՈՍ վարդապետ՝ Զահան գաւառին Հոնի քաղաքին եկեղեցւոյն փակակալը, որ ալէլուքը՝ քաղցրաձայն եղանակաւ նուագելուն համար Ալախօսիկ կոչուեցաւ. և ետքը ինչուան կաթողիկոսութեան աթոռն ալ գրաւեց։ Վասն զի անշուշտ իրեն կը վերաբերին Ուռհայեցւոյն այս խօսքերը. « Նըստուցանեն յաթող կաթողիկոսութեան Հայոց զտէր Թէոդորոս, զդրան եպիսկոպոսն տեառն Սարգսի Հայոց կաթողիկոսի՝ զմեծ երաժիշտն ձայնաւորաց՝ որ մականունն ասի Ալախօսիկ »։ Դարձեալ. « Յայսմ ամի (ՇԽԴ) մեռաւ մեծ երաժիշտն և սիւնն սրբոյ եկեղեցւոյ տէր Թորոս կաթողիկոսն Հայոց, և թաղեցաւ 'ի Հոնին՝ մօտ 'ի տէր Սարգիս »։ Կ'աւանդեն ոմանք թէ չորս աւետարանչաց մեկնութիւն մը շարագրած ըլլայ Ալախօսիկ։

1. « Մեղրիկն ասացեալ էր՝ քաղցրախօս և ճարտարաբան » կ'աւանդէ յիշատակագիր մը։

Ժամանակակից է ասոնց նաև՝ ՍԻՍԻԱՆՈՍ կամ ՍԻՍԻՆԱՍ վարդապետ Սեբաստացի (ի գրչագիրս ուրեք Ստեփանոս կոչուած), որ իր Հայրենեացը՝ իրենց վկայական մահուամբը և սքանչելեօք պարծանք եղող Քառասուն մանկանց վրայ ընտիր և գեղեցիկ ներբողեան մը շարագրած է։ Յոմանց ՍԻՍԻՆԱՍ կոչուած է և ազգաւր «Ասորւոց վարդապետ և կրօնաւոր»։ Զեռագրաց խորագիրն է. «Երանելոյն Սիսիանոսի վարդապետի խօսք ասացեալ յամենաժողով տօնի սրբոց Քառասնիցն և ՚ի խորհուրդ սրբոց քառասնորդացն աղուհացից»։

Աւելորդ չենք սեպեր յիշել նաև զՊՕՂՈՍ ՏԱՐՈՆԵՑԻ, որ Տարոնոյ Ղազարու վանքը կը նստէր, և վերը յիշատակուած Թէոփիմոսէ յոյն կրօնաւորին դէմ գրուածք մը հրատարակեց լի հոգևով հակառակութեան։ Եւ այն հոգին իրեն պարծանք սեպելով, Հոգւոյն սրբոյ տուրք կը սեպէր ըսելով Համարձակութեամբ, թէ «Որպէս տուեալ է ՚ի Հոգւոյն ումեմն այնպիսի շնորհք, և ինձ տուեալ է այսպիսի բանակոռուծիւն»։ Եւ թէպէտ Միսիթար կաթողիկոսի ատեն գումարուած ժողովքի մը մէջ ազգը միաբանութեամբ մերժեց Տարոնեցւոյն այս գրուածքը, բայց շատ ժամանակէ ետքն ալ իրեն Համախոհ տպագրիչ մը գտաւ ՚ի Կոստանդնուպոլիս յամի 1752։ — Ասկէ զատ և լաւագոյն գործ մ'ալ ունի Պօղոս, Վերլոռժոռքիւն կարգաց եկեղեցոյ, այսինքն պատճառք Տօնից, Ժամակարգութեանց, Ընթերցուածոց, Ծիսից, և այլն. ուսկից կ'առնուն նոյն նիւթոց վրայ գրող յետագայ մեկնիչք։ Իրեն են նաև Հետեւեալ խորագրով ճառերը. «Յաղագս քառասնորդաց պահոց, Պաւղոսի վարդապետի Ղազարու վանից վանականի բացայայտեալ։ — «Նորին Պաւղոսի յաղագս Առաջաւորաց պահոց»։

Դ Ա Ր Ժ Բ

Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Է Ս Ս Ա Ր Կ Ա Ի Ա Գ

Սարկաշագայ տոհմն և դաստիարակութիւնը: — Ուսումն
'ի Սանահին և 'ի Հաղբատ: — Տումարի նորագոշ-
քիւնը կամ Սարկաշագայի շրջան: — Գրաւոր եր-
կասիրութիւններն: — Պատմութիւնն: — Քանի մը
հատուածք ինչոշան առ մեզ հասած: — Յաղագս
Քահանայութեան ձառ: — Ներքողեան: — Աղօրա-
գիրք: — Ի Սարեակն: — Սուրբ գրոց վրայ աշխա-
տութիւնք: — Ճառեր: — Մանր գրուածներ: Իր
աշակերտներն: — Երեմիա Անճրեշիկ: — Կոնկ
Սարգիս, և այլք:

Երկոտասաներորդ դարը՝ որ մեր հայկական դպրու-
թեանց համար իրաւամբք գեղեցիկ Արծաթի դար կոչուած
է, կ'ընծայէ մեզի նախ զՅովհաննէս Սարկաւազ վար-
դապետ, հայրենեօք Արցախու Փառխոս գաւառէն, իր
ուսումնական և բարոյական կրթութեանը խնամատար
ծնողաց զաւակ. ծնած իբրեւ 'ի կէս ԺԱ դարու և վախճա-
նած յամի 1129:

Սարկաւազայ հայրը՝ որ քահանայական դասուն կը
վերաբերէր, և որդւոյն ապագայ յառաջադիմութեանը

վրայ մեծ փոյթ և յոյս ունէր, իրենց գիտութեամբը և սրբասէր կարգերով համբաւուած Սանահնի և Հաղբատայ վանորէից մէջ աշակերտութեան կը դնէր. հոն կ'անցընէր Սարկաւագ իւր մանկութեան առջի տարիները. ու կը տքնէր՝ ինչպէս ինքն ալ կը վկայէ, « զօր ամենայն և զգրիշերն բովանդակ՝ առ իմաստս ցանգութեամբ, նաև սիրովն որ առ հանճար » : Ուրիշ տեղ մ'ալ. « Ի նախնեաց բարեպաշտից և յիմաստուն ծնողաց բուսեալ, որք սնուցին զիս օրինօք հոգւոյն կենաց՝ առնել քան ըստ բնութեան տածիւք խնամս յառ մանկունս. որովք յառաջնունմն հասակին դաստիարակեալ՝ յոյս տայի քաջութեան » :

Այդ փափաքին արժանաւոր հանճար ալ ունենալով, իւր ժամանակին ու հայերէն դպրութեանց գլխաւոր պարծանքներէն մէկն եղաւ Սարկաւագ. որով իրաւամբք իւր վրայ « քանչաջողներէն մէկն կը կոչէ զինքը « Մեծիմաստ գիտութեամբ քան զյոլովս և հանճարեղ յամենայնի և մտահարուստ... յոյժ իմաստուն և աստուածային շնորհօք զարդարեալ » :

Իւր գլխաւոր արդիւնքներէն մէկն եղաւ՝ հայկական տոմարը նորոգելու համար ունեցած աշխատանքը. իրմէն առաջ Մովսէս Եղիվարդեցի և ուրիշներն ջանացեր էին այս բանիս. բայց իրենց ջանքն անկատար կամ անգործ մնացած էր : Սարկաւագ կրկին աշխատեցաւ. որովհետև ուրիշներուն շտկած տոմարը շարժական ըլլալով՝ այլ և այլ շփոթութեանց պատճառ կ'ըլլար. և ուզեց հաստատուն տոմարի մը կարգաւորութիւն ընել, և այս է Սարկաւագադիր կոչուածը, որ չկրցաւ ազգին մէջ հաստատութիւն գտնել :

Գրչագրի մը մէջ հանդիպած ենք. « ՇԼԴ. Սկիզբն նոր թուականին որ կարգեցաւ ի Յովհաննէս վարդապետէ Հաղբատեցւոյ որ Սարկաւագ կոչեցաւ : Սա արար անշարժ տոմար ընդ այլոց ազգաց : Հանապազ ի Քաղոց ԻԹ Յայտնութիւն է. Մեհեկի Ը Տեառնընդառաջ է. Արեգի ԺԲ

գարուն. — Լ Աւետեաց, Ահեկի է Անկաստեղ. Մարերի ժէ Ելաստեղ. Մարգաց ժԳ Ամառն. Նաւասարդի Ե Աստուածածնին. Հոռի Ե սուրբ խաչին. — Ի Աշունն. Տրէ Թ Յիսնակաց բարեկենդան. — Ժ Պահքն Քաղոց Ժ Զմեռն. — ԻԱ Յայտնութեան բարեկենդան » :

Ուսմանց սիրովը վառուած՝ ուզեց իւր օրինակաւն ու ջանքով կիրթ ախորժակ, ուղիղ և ճշմարիտ գիտութիւն խոթել Հայաստանի մէջ. և այս բանիս համար մասնաւոր խնամք ունէր մանկանց դաստիարակութեանը վրայ, խրատներով անոնց եռանդը վառելով, և իր զօրաւոր խօսքերովը հասկըցընելով թէ իմաստութեան գանձուն հաւասարապատիւ բան չկայ :

Հաղբատայ առաջնորդ ալ եղաւ Սարկաւազ, և այն մեծ վանքին ուսմանց յառաջադիմութեանը գլխաւոր արդիւնքն իրեն կրնայ սեպուիլ : Ներքին բարեկարգութեանն համար ալ շատ աշխատեցաւ անոյշ սրտովն ու լեզուովը և հայրագութ խանդաղատանօքը :

Այս իւր բարեմասնութեանցն համար՝ պատուական էր ամենուն առջևը. ինչուան իշխանք և թագաւորք մեծաբեցին անոր հանճարը, և սքանչացան սրբութեանը վրայ. և Դաւիթ Վրաց թագաւորին համար կ'աւանդեն թէ ամէն անգամ որ կը տեսնէր զՍարկաւազ՝ նախատինք չէր համարեր արքունի թագով զարդարուած գլուխը խոնարհեցընել անոր առջին և օրհնութիւնը խնդրել : « Ի ՇՀԹ թուին, — կ'ըսէ Սամուէլ ժամանակագիր, — փոխեցաւ 'ի Քրիստոս մահուամբ սուրբ վարդապետն Սարկաւազ 'ի Հաղբատ » : Նոյն վանքին Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ զանգակատան տակ թաղուած է Սարկաւազ, և մարմինը ամփոփող քարին վրայ գրուած հետեւեալ արձանագիրը. Արձանս այս սեմական է Սոփեստոսի Սարկաւազին :

Սարկաւագայ երկասիրոչքիւնքը. — Սարկաւագ վարդապետին անունը կրող երկասիրութիւնքն որչափ ալ ըստ ինքեան գեղեցիկ են, բայց իւր իմաստութեանը և անխոնջ փութոյն քանի մը երախայրիք պիտի ըլլան անշուշտ, վասն զի հաւանական կ'երևնայ թէ իւր գրուածներէն շատը կորսուած են, և որոնց մէջ գլխաւոր է

Պատմոչքիւնք՝ զոր կը յիշատակեն Կիրակոս, Վարդան, Մխիթար Այրիվանեցի, և քանի մը ընտիր հատուածներն իւր ժամանակագրութեանը մէջ կը բերէ Սամուէլ Անեցի իր աշակերտը։ Կ'երևնայ թէ այս պատմութեան գիրքը երկու մասն բաժնուած էր. մէյմը ընդհանուր Սկիւթական ազգաց ծագման և արշաւանաց վերայ, որ ԺԱ դարէն սկսան գալ 'ի Հայաստան. Սէլհուգեանց ու Տուղրիլեանց, և Ալիասլանայ ու իր նախորդացը վրայ. մէյմըն ալ Ալիասլանայ որդւոյն Մէլիքշահի գործքերը, որուն մահուամբը դադրեցուցած կ'երևնայ Սարկաւագ իւր պատմութիւնը։

Այս կարծեաց ստուգութեանը կ'երաշխաւորեն՝ իրմէ ժամանակաւ քիչ կրտսեր՝ ու իրեն պատմութեան գիրքը կարդացող հետեւեալ պատմագիրներն։ Կիրակոս կ'ըսէ. « Մինչև ցՄէլիք շահ սուլթանն՝ գրեալ էր զպատճառ տիրելոյ նոցա մեծիմաստ վարդապետն որ Սարկաւագ կոչիւր »։ Սամուէլ. « Իսկ յետ նոցա (Ամիրմուշեանցն) Սկիւթացւոցն առնուլ զբռնակալութիւնն, այսպիսի պատճառաւ ընթերցաք, գրեալ վարդապետին մեծի՝ որ Սարկաւագ վերակոչի անուանեալ. զի ասէ թէ Պարսից և Մարաց զմիմեամբք ելանելով՝ տուրևառիկ փոփոխութեամբ մինչև ցաւուրս մեր։ Զայսոսիկ նշանակաւ զորոյ եցոյց մեզ իմաստասէրն մինչև ցՄէլիք շահն, զոր յիւրում տեղւոյն գրեցից սորին ձեռնտուութեամբ։ Իսկ զհօրն նորա ժամանակ՝ զարիւնախանձին Ալիասլանայ, և զնորին հօրն

և զհաւուց, զոր Տուղլու (Տուղրիլ) Բէկ և Մահմուտ, և Սարչուկ (Սէլճուգ) անուանք են նոցա: Տեսաք երբեմն զրեալ սորին ձեռօք ստոյդ գտակաւ. եթէ հանդիպիմք մատենին՝ և մեք շարագրեսցուք, և թէ ոչ՝ լքցուք » և այլն: Սամուէլ՝ Մէլիք շահի թագաւորութեանը վրայ խօսելու ժամանակ՝ ասկէ վկայութիւն կը բերէ՝ ըսելով. « Զի ասէ Իմաստասէրն աստուածային, թէ իբրեւ առնոյր զփառս իշխանութեանն », և այլն: Դարձեալ յիշատակելով խաչակիր արևմտեայ գալուստը, և Ալեքս կայսեր անոնց ըրած նենգութիւնը, կ'ըսէ. « Եւ այս բանք գըրեալ էր վարդապետին Սարկաւազի »:

Այս ընտիր ու փափաքելի երկասիրութենէն մինչև առ մեզ հասած երկու հատուած մէջ բերենք, պահեալ առ Անեցւոյն. որով ինչպէս իրաւամբ կ'անդրադարձնէ զանոնք առաջին անգամ հրատարակող բանասէրն, ամբողջ գրքին վսեմութիւնն ու ազնուութիւնը կրնանք ճանշնալ. և թէ ինչպէս այն պատմութիւնն մեր զրականութեան ընտիր գրուածքներէն մին էր, և իրեն ցեղին մէջ թերեւս ամենէն ընտիրը.

« Իբրեւ առնոյր զփառս իշխանութեանն՝ բարերադրն Մէլէք շահ, զկնի հօրն մահուանն՝ Ալիասլանն կոչեցելոյն, մեծապէս կարգօք յօրինէր զթագաւորութիւնն. ըստ անուանն եղեալ սրդարեւ արքայ արքայից: Ոչ հետեւալ հօրն բարուց և կամաց, այլ և յաւէտ մանաւանդ զընդդէմն ախորժեալ, մինչ զի և մտահաճ եղեալ՝ զնորայն բասրէր զիմացմունս, իբրեւ եղեալ հակառակ խաղաղութեան և կենաց մարդկան, արեամբ և զրկմամբ խանդացեալ: Իսկ ինքն իմաստաբար քաղաքավարութեան կարգօք սլատրաստէր զամենայն: Արդ խոհեմն այն և արի քան զյուլիս 'ի թագաւորաց և քան զամենեսեան որ առ մեօք, ոչ այնքան տանէր հոգ՝ որքան արդարութեամբ առ ամենեւին վարիլ. զի մի՞ ոք լիցի տրտում 'ի զրկելոց, և հպարտ 'ի գոռոզաց: Էր և սզատաբարոյ և մեծախորհուրդ. այլ և տեսիլ մարմնոյն արժանի թագաւորու-

թեանն. ընդ որում հեղութիւն 'ի քաղցրութիւն բարուցն լծակցեալ՝ առնէր սիրելի ամենեցուն. զոր միայն կոչեցից թագաւոր և փարթամ: Սա 'ի դոյզն ժամանակի փոքր ինչ նուազ զբոլորս հնազանդէր տիեզերս. զոր այլք 'ի թագաւորաց 'ի բազում ժամանակս և կամ ոչ բնաւ. բայց ոչ այնքան պատերազմաւ և բռնութեամբ՝ որքան սիրով և քաղցրութեամբ: Զի եթէ սակաւ ինչ ժամանակաւ այնքան զօրեաց՝ կարծեմ թէ և ոչ Եւրոպէ կարէր ոչ տալ մուտս արքայութեան նորա, եթէ յոլովեալ էին՝ հենաց նորա ժամանակք:...

» Ի ՇԽԱ թուականին սպանաւ մեծ հազարապետն արքային Պարսից Մէլիք շահին, որում անուն էր Հասան. իսկ ըստ պատուոյ աստիճանին՝ Վզրուկ խօճայ: Եւ զկնի աւուրց քսանեութից մեռանի և ինքն Մէլիք շահն. զորմէ համբաւէր յոմանց դեղակուր 'ի կնոջէն լեալ. որ էր մեզ առ ամենեսեան և քաղցր բարուք յաւէտ առ ազգս քրիստոնէից: Եւ յետ մահուան նորա անպատմելի եղև խռովութիւն ամենայն ազգաց զամս չորս. զի եղբայր նորա Դդուշն և որդի նորա Բէքիարուխն՝ զայսոսիկ զամս մարտիւ պատերազմաց զբարեյարմարութիւն զամենայն 'ի բաց կտրեցին, վասն ոչ ընդ փոյթ միոյ 'ի նոցանէ տիրելոյ. հոսմանց արեանց իբրև զուղխից լինէր, ոչ միայն զինակիր նահատակացն՝ այլ և առհասարակ ազանց և զաւառաց. և նեղութիւնք վշտաց սովու և գերութեան: Եւ այսպէս բարիքն 'ի բաց վճարեցան ընդ խզման կենաց թագաւորին. որոյ երկը և աշխատութիւնք թագաւորականք՝ ուրոյն, և շահն և օգուտն՝ հասարակաց ամենեցուն, մեծամեծք և ընտրելիքն. մանաւանդ զխաղաղականսն ասեմ՝ զկեանս և զանհակառակսն. զի սիրէր զազգս մեր այնքան՝ զի աղօթս հայցէր և օրհնութիւնս. յորմէ և անդ երբեմն չոգաւ հայրապետն: Օ՛չ, թէ միայն էր աշակերտեալ քրիստոսական կրօնից և կարգաց »:

Յադագս ֆահանայութեան ձառ. — Ինքզինքնին Աստուծոյ սեղանոյն նուիրող քահանայից համար զգուշութեան և խրատական ճառ մը: Աստուածամերձ և ահաւոր սրբավայրին արժանաւոր և նիւթոյն վսեմութեան պատկանաւոր լեզու մը կը բանեցընէ Սարկաւազ այս ճառիս մէջ. կը նկատէ զքահանայն իբրեւ պաշտօնեայ Աստուծոյ և մարդկան, ու կը յիշեցընէ անոր այլ և այլ պարտքերը:

Ներքողեան. — Կիրակոս՝ Սարկաւազայ վրայ խօսելով կ'աւանդէ թէ « գրեաց ճառս ներքողականս 'ի մեծագօր արքայն Հայոց Տրդատ, և 'ի սուրբ հայրապետն Ներսէս և 'ի պանչելին Սահակ և Մեսրոպ »: Այս ճառերը մեր ձեռքը հասած չեն: Միայն 'ի պատիւ սրբոյ Լուսաւորչին ընտիր ներքողեան մը իր անունովը, զոր թերեւս ուզած ըլլայ ակնարկել Կիրակոս: Մեր մատենագրութեան մէջ քիչ հանդիպած ենք այսպիսի հաճոյական ոճով ու կիրթ հանճարով յօրինուած ներքողենի մը: Ոմանք սրբոց Թարգմանչաց վրայ ընդհանրապէս գրուած ներքողական ճառի մը հեղինակ ուզած են համարել ըզ-Սարկաւազ, և որ ձեռագրաց մէջ սովորաբար կը կրէ « Պատմութիւն վասն սրբոյն Սահակայ հայրապետին և Մեսրոպայ վարդապետին » խորագիրը: Բայց այդ ճառը իւր հմուտ և ընտիր ոճովն ալ՝ Սարկաւազայ հարազատ երկն ըլլալուն իրաւացի տարակոյս կը վերցընէ առ բանասէրս:

Աղօթաւատոյց. — Առ Աստուած՝ դիմելու անձկանք վառուած, ու աշխարհի ու մարմնոյ բազմադիմի յուզմանց, վարանմանց, լքման, վտանգաց, տագնապալի վայրկեաններուն երկնաւոր սփոփանաց և քաջալերութեան փափաքող մտքեր՝ ասկէ աւելի սրտաշարժ աղօթից գիրք մը դժուարաւ կրնան գտնել: Սարկաւազ որ Հաղբատայ մենաւոր

առանձնութեան մէջ աշխարհքէս հեռացած, ու արդէն առ սեամա երկնից կը դեգերէր հոգւովն ու անձկանօք, այնպիսի փափաքելի մերձաւորութեան զմայլման թելադրութեամբ գրած է այս աղօթքները: Ամէն հասակի, վիճակի և կենաց դիրքի մէջ գտնուողք՝ իրենց սրտին, վիճակին և զգացմանցը համեմատ աղօթքներ կը գտնեն այս սքանչելի մատենկան մէջ¹:

Ասոնցմէ զատ ուրիշ քանի մը ընտիր համառօտ գերութենք ալ ունի Սարկաւազ, որոց ամբողջը մեր ձեռքը հասած չէ. և են վասն մասանց պատուոյ և պատկերաց ընդունելութեան. — վասն շարժման երկրի. — Մեկնութիւն տումարի և յաղագս անկիւնաշոր թռոյ. — Յաղագս ամառնոց Հայոց և տօնից, և չորեքտասաներորդ յոշնոյ զատկաց: — Յովհաննոս իմաստասիրի որ մականուանի Սարկաւազ, ասացեալ յառաջ քան զորոշիւն իշորոյ տոմարին: — Բան խրատոռ առ ոշունմանսէրս. — Տումար ժամանակաց և թռականաց. — Բան վասն հիւնք հարիւրից. — Ի պատիւ սրբոց Աւոնդեանց երգուած Պայծառացի գեղեցիկ և ընտիր շարականը: Դարձեալ՝ Սարեակ թռչնոյն վրայ բանաստեղծական, ընտիր և գեղեցիկ քերթութիւն մը²: Մեր ազգային դպրութեան մէջ՝ այս իր տեսակին անհամեմատ աշխոյժ, եռանդուն և սիրելի արտադրութիւնը՝ այս խորագիրը կը կրէ. Յովհաննոս Սարկաւազի իմաստասիրի և վարդապետի ասացեալ քան իմաստոքեան առ ճագն՝ որ զաղօթանոցաւ նորա ձրւոռողէր քաղցրաճայն՝ որ կոչի Սարիկ »: Ասոնցմէ զատ կը յիշուին Սարկաւազայ անուամբ Հոգւոյն սրբոյ վրայ գրուած ճառ մը. — Առկասու Աւետարանին մեկնութիւն՝ զոր կը յիշէ իր աշակերտն Աւոնդ Սարգիս, և Տաղ մը՝ ի Յարութիւն Քրիստոսի:

1. Քահանայութեան ճառը, ինչպէս նաև ներքողական դովանաք ի Ս. Լուսաւորիչն և ի Թարգմանիչս, և Աղօթաւորոյն ճառարակեալ են ի վեներիկ, ի շարս Հայկուն Սփեւոյ ի 1853:

2. Հրատարակուած ի Բագմավիպի, Հատ. Ե. 221:

Կիրակոս՝ Սարկաւազայ համար կ'աւանդէ թէ « գրեաց և օրինակս ստոյգ գրոց » . և կ'ուզէ անշուշտ ակնարկել նոյն վարդապետին Հաղբատայ վանուցը մէջ գտած հին սաղմոսագրոց օրինակ մը՝ Թարգմանչաց ժամանակ և անոնց մէկուն ձեռքովը գրուած : Որովհետեւ ատեն անցնելէն ետքը՝ անոնց թարգմանածէն զատ ուրիշ նոր կամ աւելի հնագոյն քան զընկալեալն յազգին՝ թարգմանութիւն մըն ալ երեցեր էր ազգին մէջ, անկատար և աղաւաղ, որով չփոթութիւն կար, և բուն ստոյգ և հարազատ օրինակը գտնելու համար աշխատանք կը քաշէին : Սարկաւազ գտաւ բուն և իսկական թարգմանութիւնն և ազգին մէջ հրատարակեց ¹ :

Աստուածաբանական գրուածներ ալ ունի Սարկաւազ, մանաւանդ այն խնդրոց վրայ որ Յունաց և Հայոց մէջ վիճի նիւթ էին, իր կտրուկ և զօրաւոր ոճովն, բայց կ'երեւայ թէ ասոնց մէջ օտար ձեռք մտած է :

1. « Ապա ճանապարհ արարեալ (Յովհաննէս Գառնեցին է որ կը պատմէ), գնացի 'ի մայրաքաղաք մենաստանն 'ի Հաղբատ և գտի Թարգմանչացն գրած սաղմոս . զոր առեալ սուրբ վարդապետին՝ Սարկաւազ կոչեցեալ, այն որ զտոմարն երեւեցոյց զհին Հային, և նա սերմանեաց զայս ուղիղ և զուղղորդ սաղմոս, որ ոմանց այլ և այլ երեւի 'ի սա » :

Սաղմոս գրոց յիշատակարանի մը մէջ ալ կը կարդանք. « ...Սա է գաղափարն գերունակ սուրբ վարդապետին և մեծ սոփեստոսին սուրբ ուխտին Հաղբատայ՝ Սարկաւազին... Եւ սա մշտացեալ էր 'ի բազում ժամանակս վասն այլայլման Սաղմոսիս . և ոչ գիտէր զելս իրացն թէ ո՛ւստ ուստեք ճշգրտեացէ . և ապա մտեալ 'ի յարկեղս գրեանցն որ 'ի Հաղբատ՝ զամենայն որոնեաց . և ապա հուսկ քան զամենայն գրեանս 'ի ներքոյ՝ եգիտ թարգմանչապիւր Սաղմոսարան ջինջ և նուազ դրով, և առեալ զայն խնդութեամբ՝ համբուրեալ և եղ 'ի վերայ աչաց իւրոց . և ապա արկեալ ձեռն 'ի գործ՝ բացայայտեաց անտի զժածկեալ դանձն և զիցեալ աղբիւրն . և ցրուեաց ընդ ամենայն սահմանս Հայաստանեայց զայս օրինակ : Եւ այդ նշմար սեւակի որ ծրի յառաջիկայդ, յայնմ օրինակէ է » : Ուրիշ յիշատակագիր մ'ալ կը մտցնէ. « Իմաստութիւն Հօր Յիսուս և բան, սիրողին իմաստութեան վարդապետին Սարկաւազ կոչեցեալ՝ աշխատանաց յուղղութիւն տառիս, զարժանն հատո յանյաշաղ ձրիցդ » :

Էջմիածնի Մատենադարանին ձեռագրաց տպագիր ցուցակին մէջ նշանակուած կը տեսնենք Սարկաւազայ աւուամբ հետեւեալ մեզի դեռ անծանօթ երկասիրութիւնք. Ա. « Հարցումն վարդապետաց թա Սարկաւազ » : Բ. « Յաղագս չորից առաքինութեանց 'ի Սարկաւազ վարդապետէ » : Նոյն գրչագրին մէջ կ'երևնայ նաև Ընդդէմ երկարնակաց մակագրով՝ գրուածք մը Սարկաւազայ ընծայուած : Քառասնալ երկաթագիր գրչագիր մ'է, կ'ըսէ հրատարակողն, և թերի 'ի վերջէ : Նոյն ցուցակին մէջ (թիւ 519) « Սարկաւազ վարդապետի բանք ընդդէմ այնոցիկ, որք վասն բաժակին մոլին »¹ :

Սարկաւազայ աշակերտաց մէջ կը յիշատակուին Երեմիա՝ որ Անճրեկի ալ կը կոչուէր, ՍԱՄՈՒԷԼ Երեց և ԱՆԱՆԻԱ, ԽԱԶԱՏՈՒՐ, ԳՐԻԳՈՐ և ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Անեցիք :

Ասոնցմէ զատ նաև ՍԱՐԳԻՍ վարդապետ ԿՈՒՆԴ ԿՈՆՆԱԾ, Արարատեան գաւառէն, զոր ժամանակակիցք « աշխատասէր և արի մշակ տեառն կը կոչեն. հմուտ

1. Երուսաղեմի Մատենադարանին ցուցակը այս վերջին գրուածքը կ'ընծայէ Եսայեայ Նշեցոյ, Սարկաւազայ տալով ուրիշ համառօտ (միայն վեց տողի մէջ ամփոփուած) գրութիւն մը այսպիսի սկզբնաւորութեամբ. « Զլինելն որդի մարդոյ և մտանել ընդ օրինօք »... : Նոյն ցուցակը (թիւ-384) նետեալ խորագրով գրուածք մ'ալ կուտայ Սարկաւազ վարդապետի. « Յեկեղեցական պատմութենէ զոր երկրորդեալ է Սարկաւազ վարդապետի » :

Նոյն Մատենադարանին մէջ կը յիշուի նաև ուրիշ հառի մը գոյութիւն՝ Սարկաւազայ անունով. « Հարցմունք Վրաց եպիսկոպոսէ ի Հայոց վարդապետէ Սարկաւազին, գեր գոլով յազգս ամենայն, թէ զիարդ ունի երգք սաղմոսին ասացեալ. Դու խորտակեցեր զգլուխ վիշապաց ի վերայ ջուրց. դու փշրեցեր զգլուխ » և այլն : Յանկողն կը յաւելու. « Այս հառ առ Մխիթարեանս մակագրի Վրաց շարքի և առաջնութեան երկի բթէ չիցէ այս որիշ, զորմէ խօսի նեղինակս ի վերջաբանին իւրում, այսպէս. Եւ եթէ ընդէր բարիք ընդ չարս մեռանին և անմեղք ընդ մեղաւորս, ի բանէ անտի ուսցիս զոր արարեալ է մեր ըստ կարողութեան յաղագս մեծի և սաստկական արեւմտեայ շարժմանն. և զայդ բաւական համարեալ՝ թողցուք զերկայնմըութիւն բնախօսութեանն » :

և հանճարեղ իմաստիւք հոգւոյն » : Ղուկաս և Յովհաննէս աւետարանագրաց մեկնութիւնը շարագրած է Սարգիս՝ իւր ծերութեանը հասակին, կամ Սարկաւագայ թուականին 63 տարւոյն մէջ : Ինքն հեղինակը մասնաւոր յիշատակարանով մը կ'աւանդէ թէ Եփրեմի, Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ, Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ և Իգնատիոսի և Յովհաննու Ոսկեբերանի և Գրիգորի Աստուածաբանի և Եպիփանու և Նարեկացւոյն և Սարկաւագայ և Անանիայի և Նանայի համանուն երկասիրութեանց հետևողութեամբը շարագրած է այս գիրքը, ընդհանրապէս ընտիր ոճով և լեզուով :

Ս Տ Ե Փ Ա Ն Ո Ս Մ Ա Ն Ո Ւ Կ

Ստեփանոսի գիտոչքիւնն և համբաւ : — Արժանապէս կը մեծարուի ի Բարսէ կաթողիկոսէ : — Իրեն ընծայուած գրութեանը : — Աշակերտքը :

Ստեփանոս Մանուկ, որ տղայութեան հասակէն իմաստութեամբն և սրբութեամբ համբաւաւոր, աշխարհէ հրաժարելով, Շուղր անսպասին Կարմիր վանքն առանձնացեր էր, իր գիտութեամբն ալ աւելի մեծանուն հանդիսանալով, տեղւոյն ծերունի վարդապետացն հրամանաւ՝ բեմին վրայ կ'ըլլէր ու սուրբ հաւատոց ճշմարտութիւնը սքանչելի վարդապետութեամբ կը քարոզէր ամենեցուն : Նոյն ատենի վարդապետներէն ոմանք լսելով թէ Ստեփանոս անանկ տարածամ հասակի մը մէջ քարոզութեան սկսեր է, դժկամակեցան որ ութևատանամեայ պատանի մը այնպիսի մեծ պաշտաման ձեռք զար-

կեր է, թէպէտ և յաջող հանճարով և գիտութեամբ: Իրաւացի սեպեց անոնց գանգատը Բարսեղ կաթուղիկոս, և ուզեց անձամբ լսել անոր քարոզութիւնը, որուն վրայ այնչափ հասակաւոր հանճարներ զարմանալէն չէին դադրեր. և երբ լսեց՝ ոչ միայն իրաւունք տուաւ այլոց խօսքերուն, այլ անձամբ հանեց իր մատանին ու ձեռքի գաւազանը անոր տալով հրամայեց որ շարունակէ այն պաշտօնը՝ զոր յօգուտ փրկութեան հոգւոց այնչափ յաջողութեամբ սկսեր էր: Երկրորդ օրն ալ կիրակի հանդիպելով՝ Գող Վասլին իշխանութեան և հրամանացը տակ եղող գաւառներուն եպիսկոպոս ձեռնադրեց զինքը, ու Կարմիր վանքին առաջնորդութիւնը անոր յանձնեց:

Երբոր Գրիգոր Վկայասէր մեռաւ, սա ինքն Ստեփանոս Մանուկ անոր արձանականը շարագրեց. և անոր պանչելի սրբութեանը և անարատ վարուց արժանաւոր գովաբան երեցաւ: Ափսոս որ ոչ այս և ոչ իր ուրիշ երկասիրութեանց մէկը ձեռուրնիս հասած է. միայն պատմութիւնն և իր աշակերտներն իր վրայի համբաւը կ'արդարացընեն:

Այս աշակերտացը մէջ գլխաւոր են Գրիգոր Պահլաւունի և իր հարազատը Ներսէս Շնորհալի, և Սարգիս և Իգնատիոս վարդապետք:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՀԼԱՒՈՒՆԻ

Պահլաւ Գրիգոր՝ եղբայր Շնորհալոյն : — Կաթողիկոսական արծառ նստելը : — Իր համբաւն և 'ի ժամանակակցաց ընծայուած մեծարանք : — Հայկական գրականութեան ծաղկելուն համար ունեցած ջանք : — Երկասիրութիւնքն :

Բարսեղ կաթողիկոսին մահուընէն ետքը՝ իրեն մասնաւոր հրամանաւ և կարգադրութեամբ՝ նոյն հայրապետական աթոռոյն վրայ նստուցին զԳրիգոր կամ զԳրիգորիս Պահլաւունի՝ որ Վկայասիրին քեռորդի Ապիրատ իշխանին որդին էր, և Ներսիսի Շնորհալոյ երէց եղբայրը : Ասիկայ իր տղայութեանը հասակէն նախ Վկայասիրին ու ետքը Ստեփանոսի աշակերտելով, թէ առաքինութեամբը և թէ իմաստութեամբ անանկ մեծ համբաւ ունեցաւ, որ քսանամեայ հասակին հայրապետական աթոռը նստելու արժանի երևցաւ. և ինչպէս կը վկայէ Շնորհալին « Յոյժ հրաշափառագոյն բանիւ և գործով քան զբազումս յաթոռակալացն գտաւ նախնեաց, 'ի մաքրութիւն հոգւոյ ըստ հրոյ գոլով զուգամասնութեան, յիմաստս բանի և 'ի շարագրութիւնս գրոց ծայրագոյնս, և 'ի խորհուրդ հանճարոյ՝ ըստ տերունեան խրատու բարիոք խորագիտութեամբ » : Սամուէլ ժամանակագիրն ալ կը յաւելու. « Յաղագս աստուածային շնորհի ընկալելոյ, և սրբական և մաքուր վարուցն պատուեալ փառաւորութեամբ ոչ միայն 'ի մերոյ ազգէս, այլ և յօտարասեր թագաւորաց և իշխանաց և պատրիարգացն : Սա չոգաւ

‘ի քաղաքն սուրբ յերուսաղէմ... և անդ ծանուցեալ և իմացեալ զառատահոս ծաւալումն աստուածային շնորհին ‘ի վերայ հայրապետին ազգին Հռովմայեցւոց, իշխողք աշխարհացն որ Փռանգք կոչին, և ընդ վայելչագգեաց և պատշաճագեղ տեսիլ-մարմնոյն՝ ծանեան և զհոգւոյն գեղեցկութիւն, և ‘ի բանս հաւատոյ զճշմարտութիւն աւմենեամբ, զոր պայծառ և կանոնական կարգաւ և քանոնով վարդապետական ճոխութեամբ բարբառէր. ուրախացան հաճելութեամբ, և առաւել սէր հաստատեցին ընդ հայրապետին և ընդ ազգս մեր » :

*
* *

Մեծ Զանքով ետեէ եղաւ Գրիգոր հայկական գրականութեան ծաղկելուն, և Վկայասիրին օրինակին հետեւլով՝ իր ժամանակին անուանի վարդապետացը այլ և այլ երկասիրութիւն յանձնեց: Սամուէլ Երէց՝ իր հրամանաւը Քրոնիկոնը կամ ժամանակագրութիւնը շարագրեց. Իգնատիոս վարդապետ՝ Ղուկասու աւետարանչին մեկնութիւնը, Շնորհալին՝ իր այլ և այլ գրուածները, և հաւանական կարծեօք նաև Սարգիս վարդապետ՝ կաթողիկեայց թղթերուն մեկնութիւնը:

Ինքը Գրիգորիս ալ՝ հայրապետական զբաղմունքներէ զատ գրաւորական երկասիրութեանց ալ պարապելու աւտեն կը գտնէր: Իրենն է Աւետեաց շարականը Խորհուրդն անձառ, և Ծաղկազարդի երկրորդման օրը երգուածը Մեծահրաշ այս խորհուրդ. Զքօրհնեաց գեղեցիկ տաղն Ո՛վ զարմանալի խորհուրդս. ‘ի պատիւ Լուսաւորչի ալ ընտիր մեղեդի մը ի յերս արևոռ արև: Վկայասիրին նման՝ սրբոց վկայաբանութիւններն ալ կարգի վրայ առնելու աշխատեցաւ. և սահմանեց որ ամէն մէկուն տօնին նախընթաց օրը՝ անոնց վարքը կարդացուին. անոր համար ալ է որ ոմանք զինքը փոքր Վկայասէր կոչեցին, ոմանք ալ այս երկուքին գրուածները իրարու հետ շփոթելով՝ մէ-

կին երկասիրածը մէկալին ընծայեցին: Կիրակոս ասոր համար կ'աւանդէ՝ ինչ որ այլք Վկայասիրին համար զուր-ցած են. « Սկսաւ թարգմանութիւն առնել աստուածային գրոց. և բազում գիրս ետ թարգմանել 'ի հայ լեզու՝ զորս ինքեամբ և զորս այլոց ձեռամբ »:

Իրենն է նաև բանաստեղծական բաւական ընտիր գը-րութիւն մը Վասն Երոշուսաղեմի և հարոշածոց քրիստո-նէից կոչուած ¹:

1. Տիւրիէ հրատարակեց այս քերթուածը 'ի Recueil des Hi-
storiciens des Croisades, (Documents Arméniens), ընագիրն ու
գաղղիական թարգմանութիւնը:

Ն Ե Ր Ս Է Ս Շ Ն Ո Ր Հ Ա Լ Ի

Շնորհալի և իր նախնական դաստիարակութիւնն: — Քահանայանալը: — Ուսումն և կրթութիւնը: — Եպիսկոպոսական աստիճանի կը բարձրանայ: — Իր եղբորը կը յաջորդէ յաբոս հայրապետութեան Հայոց: — Ընդհանրականն առ արեւնայն հայասեր ազինս: — Խնդիր միութեան ընդ եկեղեցւոյն Յոռնաց. և այս առթիւ գրուած թուղթք: — Շնորհալւոյն երկասիրութիւնք: — Թուղթք առ զանազանս: — Հրեշտակաց ներքող: — Բարձրացոցեաց մեկնութիւն: — Մեկնութիւն Մատթէի: — Մեկնութիւն կաթողիկեայց: — Մանր երկասիրութիւնները: — Խորատ ժամերգութեան: — Շնորհալի քերթող: — Եղեսիոյ ողբ: — Թխոռս որդի: — Բան հաշատոյ: — Յաղագս երկնից և զարդոց նոցա: — Մանր քերթուածք: — Մատենագիտական տեղեկութիւնը իր գրուածոց:

Այն ընտիր և սիրելի տոհմին՝ որ արդէն ընծայած էր Հայաստան եկեղեցւոյ և դպրութեանց զՄագիստրոս և զՎկայասէր և զԳրիգորիոս, սերունդ էր սուրբն Ներսէս Կլայեցի, իրաւամբ Շնորհալի կոչուած իւր վարքով, խօսքով և գրչով: Մագիստրոսի դստեր Ապիրատ որդւոյն զաւակ էր Ներսէս, և կրտսեր եղբայր Գրիգորիս Պահլաւունի կաթողիկոսի. բայց թէ՛ իր հարազատաց և թէ՛ իր տոհմին մէջ անզուգական անձ մը կրնայ սեպուիլ Շնորհալին:

Երկոտասաներորդ դարուն սկիզբը ծնաւ Ներսէս (1102),

և տղայութեան հասակէն Գրիգորի Վկայասիրի արթուն և բարեպաշտ խնամոցը տակ մեծցած. ետքն ալ Սեաւերան վրայ եղած Կարմիր վանից առաջնորդ՝ Ստեփանոս Գիտնականին աշակերտեցաւ, իրեն ուսումնակից ունենալով իր երէց եղբայրը ու զԳնատիոս և զՍարգիս:

Սրբութեամբն և իմաստութեամբ՝ իրեն հանճարոյն և կոչմանը արժանաւոր յառաջադիմութիւն ցուցնելով, իւր երէց եղբայրը Գրիգորիս երբ քսանուերկու կամ քսանուիրեք տարուան հասակին կաթողիկոսական աթոռը բարձրանալու արժանացաւ, քահանայ ձեռնադրեց զՆերսէս, ութևտասնամեայ պատանեակ՝ բայց հոգւովն ու սրտիւ արդէն հասունացած և արժանաւոր այն գերագոյն և սուրբ պաշտաման՝ յոր 'ի հոգւոյն Աստուծոյ առաջնորդեալ՝ կը հրաւիրէր զինք Գրիգորիս: « Անմարմնաբար և աստուածայնապէս սպասաւորեալ մեղսաբաւիչ և կենարար սուրբ խորհրդոյն, օրինակ բարեաց տայ զանձն բազմաց, և նախանձելի լինէր ողջախոհ մոլորացն 'ի բարիս » հիանալով կը վկայէ իրեն վարուց գրիչ մը և ժամանակաւ մերձաւոր: Լամբրոնացին ալ կ'ըսէ. « Զանձն 'ի Փրկչին խաչ հեղուսէ »:

Ուսմանց և կրթութեան տեղուանք սակաւաւորք կը թուին յայնժամ 'ի Հայաստան, և որոց կարօտութիւնը և պէտքը զգացած է և Շնորհալի՝ որ ատեն անցնելէն ետքն ալ հառաչանօք կը գրէր առ կայսրն Մանուէլ. « Ո՛ւր մեր վարժարանք՝ 'ի Թագաւորական պատրաստեալ հրամանացն. և կամ յոյս փառաց և պարգեւաց՝ յառաջացելոցն յիմաստս, որ մանաւանդ մանկաբարոյից՝ են առաւելագունի պատճառ փութոյ կրթութեան »: Վիպասանականին մէջ ալ կը խոստովանի թէ

« Զի հրահանգից վարժարանի
 Զեմ տակաւին ներկուռ բանի » . —
 « Յաթենականն քաղաքի
 Զանձն իմաստիւք ոչ կըրթեցի .
 Ուր լըսարանն Պղատովնի »

Եւ չափ ոտիւք Հոմերոսէն...
 Ուր հոյւք ամէն հոեաորի,
 Ժողովարան հարտասանի
 Ներհմուտութիւն քերականի »:

Որչափ ալ արտաքին յարաբերութիւնք սկսած էին յաճախել իրմէ առաջ և իր ատենը, ընդ բիւզանդական արքունեաց, և թերեւս աւելի սերտիւ քան 'ի հինգերորդ դարու, սակայն ոչ նոյնպէս և յունական դպրութիւնն և ուսում, որով կը բռնադատուէին 'ի յոյն գրոց թարգմանութեանց հարկին մէջ՝ այն ազգէն հայկական լեզուի հմտի մը սփանդակութեամբն օգտուիլ՝ մեծ ջանքով ու ծախքով, ու անոնց անարուեստ թարգմանութիւնն յղկել. որով հայ լեզուն գիրք մ'ալ աւելի կ'ոռնենար, բայց մատենագրական իսկական ճոխութենէ գուրկ մնալով:

Ազգին այսպիսի բանասիրական դիրքին մէջ՝ Շնորհալուոյն ուսումն և գիտութիւնք՝ իր փափաքանաց համեմատ չբարձրացան. կամ աւելի ճիշդն ըսելով՝ անհաւասարելի բարձրութիւն մը ունեցան հոգեխառն գիտութեանց մէջ քան արտաքնոյն, եկեղեցական քան քաղաքական. աստուածաշունչ գրոց և սուրբ Հարց վարդապետութիւն և մեկնութիւն. եկեղեցւոյ և սրբոց պատմութիւնք, երաժշտութիւն եկեղեցական, և վայելուչ շարագրութիւն արձակ կամ ոտանաւոր բանիւ: « Գրէր և շարժագրութիւն գրոյ, — կը վկայէ իր կենսագիրն, — հրաշատեսակ և վայելուչ 'ի զանազան կերպս, որպէս աստուածային մատամբք շարժահիւսեալ. և գիծք շնորհակիր և աստուածաներկ մատանցն, և բանք հոգեշարժք լեզուին՝ արտաբերիաք 'ի յոգնահանճար մտացն, օտար և գեր 'ի վերոյ երևէին մարմնականաց գիտութեանց և իրաց: Քանզի ոչ ունէր 'ի մարդկանէ և ոչ 'ի ձեռն մարդոյ, այլ 'ի ձեռն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ. որոյ մաքրեալ և յարգարեալ էր զհոգի և զմարմին և զմիտս »:

Այսպիսի վարք, եռանդն և գիտութիւն փութացուցին զԳրիգորիս, ու հայրապետական աթոռը Հռոմկլայ փոխադրելէն ետքը՝ եպիսկոպոս օծեց զՆերսէս:

Զսխալեցաւ Գրիգորիս իւր ընտրութեանը մէջ. վասն զի Ներսէս իւր վիճակին բարձրութեանը համեմատ՝ ամէն առաքինութիւն և կարևոր բարեմասնութիւն ցըցուց իւր վրայ. և ոչ միայն իւր համազգեսացը, այլ նաև Յունաց և Հռովմայեցւոց, և ինչուան այլազգեսաց առջև ակնածելի և համբաւաւոր եղաւ: Ուստի երբ Գրիգորիս տարիքն առնելով՝ հայրապետական հոգոց ծանրութենէն ուզեց հրաժարիլ, արժանաւոր յաջորդ ճանչցաւ և Ներկայացուց զՇնորհալի: Ընդունայն տեղը ջանաց սոս հրաժարիլ և թաքստեամբ փախչիլ այն պատուէն՝ առ որ կը կոչէին զինքը իւր սրբութիւնն և ժողովրդեան միաբան ձայնակցութիւնն: Հարկ եղաւ որ հնազանդի անոնց, և երկնքէն եկած անձայն հրամանի մը: Այն ատեն Գրիգորիս հայրապետական զգեստներն անոր հագցընելով, կաթողիկոսական կրկին քօղը գլուխը դրաւ. ու գաւազանն ալ ձեռքը տալով՝ նստոյց այն աթոռին վրայ, ուսկից ինքը կ'իջնէր, ու ամենէն առաջ ինքը ողջունեց զնա երկրպագութեամբ կաթողիկոս ամենայն Հայոց: Իրեն հետևեցան հոն գտնուող բազմաթիւ եպիսկոպոսունք, վանահարք, երիցունք և ժողովուրդք: Այն բազմութեան առջև՝ առաջին անգամ իբրև հայրապետ՝ բացաւ իր աստուածուսոյց բերանը սուրբն Ներսէս, ու պեղեցիկ ատենախօսութեամբ ցըցուց հովուական պաշտաման ծանրութիւնը, ուսկից ինքն իրաւամբ կը հրաժարէր, այնչափ հեռու տեսնելով ինքզինքը այն սրբութե-

նէն որ իրմէ կը պահանջուէր: 1165ին հանդիպեցաւ այս դէպքը ու իրեք ամիս ետքը վախճանեցաւ Գրիգորիս:

Եղբօրը մահուան գոյժը հրատարակեց Ներսէս ամենայն Հայկազանց՝ Ընդհանրական թղթով մը¹, յիշատակելով երջանիկ փոխումն առ Աստուած, և իւր անոր աթոռը և իշխանութիւնը ժառանգելը. « Ինքն նաւու հաւատով, կ'ըսէ, ընդ ծով աշխարհիս՝ հողմով հոգւոյն ուղղակի նաւապետեալ ճշմարտութեամբ և առաքինութեամբ՝ եհաս անշնաս յանբոյթ և առանց ալեաց նաւահանգիստն ». և որովհետեւ, կ'ըսէ, գտնուած դիրքիս մէջ հարկ՝ բայց անկարելի է ինծի ըստ փափաքանացս ամէն մէկերնուդ հետ խօսիլ, և իմացընել իմ բաղձանքս՝ ինչպէս որ կ'ախորժիմ տեսնել զձեզ անխոտոր աստուածային ճանապարհաց ուղղութեանը մէջ, ուստի եպիսկոպոսաց գովելի սովորութեանը համեմատ՝ ուզեցի խրատել զամենքը: Այսպիսի աստուածահաճոյ և օգտակար ձեռնարկի մը մէջ՝ գեղեցիկ օրինակ մ'ունէր Շնորհալի՝ ղսուրբն Սահակ Պարթեւ, զիմաստասէր հայրապետն Յովհան և զայլս որք իրմէ առաջ պայծառացուցած էին իրենց սրբութեամբն և իմաստութեամբ զհայրապետական աթոռն Հայաստանի: Մանաւանդ զի, — կ'ըսէ ցաւե-

1. Այս ընտիր երկասիրութիւնն յիշելով հետեւեալ խորհրդածութիւններն կ'ընէ գաղղիացի բանասէրն և հայագէտ Վիլֆրուա մեզմէ դար մը և աւելի յառաջ. « Cette lettre est pleine d'une piété solide, et l'on y découvre partout les sentiments de respect, dont Nersès était pénétré pour la religion, l'église et la discipline ecclésiastique. Ce grand patriarche est un des plus éloquens pères de l'église d'Arménie. Il était la plume de Grégoire III, son prédécesseur. Très propre pour le gouvernement, il monte sur le trône patriarcal avec un applaudissement général. Son pontificat fut employé à chercher des voies de conciliation entre l'église Grecque et celle d'Arménie. Il y aurait sans doute réussi, car il avait gagné les cœurs des Grecs, qui étaient pleins de vénération pour lui; mais il ne fut que sept ans sur le siège patriarcal...

լով հայրենեաց գտնուած վիճակին վրայ, — « Քաղաք
 Թագաւորական և բազմաժողով ոչ գոյ ազգի մերում, որ-
 պէս զի անդանօր նստելով յաթոռ հայրապետութեան և
 վարդապետութեան՝ ուսուցանէաք ժողովրդեան մերոյ
 զաստուածային պատուիրանս, ըստ առաջին հայրապե-
 տացն. այլ եմք իբր զայծեալն յորսորդաց և 'ի շանց
 փախուցեալք՝ 'ի քարանձաւս յայս բնակելով » : Առաջ
 հաւատոյ դաւանութիւն մը կը դնէ, ու ետքը այլ և այլ
 վիճակներու պատշաճական՝ սքանչելի և հայրագութ խը-
 րատներ : Նախ խօսքը կրօնաւորաց կ'ուղղէ, զանոնք եր-
 կնից աստեղաց նմանցընելով. ետքը վանաց առաջնորդ-
 ներու՝ աչք կոչելով իրենց խնամօքը յանձնուած միաբան
 եղբայրութեանց մարմնոյն. ապա առ եպիսկոպոսոսն,
 զորս մերթ զլուիս, մերթ տէր և տնտես կոչելով՝ կը յոր-
 դորէ յանպակաս կատարումն իրենց պարտուցը. ետքը
 առ քահանայս, զորս Քրիստոսի ժողովրդեան ծնողքը կը
 համարի : Ապա կարգաւ զգուշութեան գեղեցիկ խրա-
 ներ ու պատուէրներ կ'աւանդէ առ իշխանս, առ զի-
 նուորս, առ ժողովրդականս, և յետոյ առ կանայս : Վայե-
 լուչ և ընտիր հայկաբան լեզու մը գործածած է Շնոր-
 հալին այս գրուածքիս մէջ, և կարելի եղածին չափ պարզ
 ու գիւրիմանալի :

*
* *

Այն ժամանակները կարեւոր խնդիր մը կը յուզուէր
 Բիւզանդիոնի արքունեացը և Հայոց մէջ, կրօնական միու-
 թիւն մը հաստատելու համար զանազան տարաձայնու-
 թեանց՝ ու երբեմն կամ անտեղի պատճառներով իրար-
 մէջ հեռացած և օտարացած երկու եկեղեցեաց հետ : Այս
 խնդրոյն մէջ մտած է նաև Շնորհալի, ու բարենպաստակ
 վախճանին հասնելու համար այլ և այլ թղթեր ալ գրած,
 որոնք ամենքը Պատմառ խնդրոյ միաբանութեան կը կո-

չուին: Յունաց Ալեքս իշխանը՝ որ Կիւ Մանուէլ կայսեր փեսայն էր, Շնորհալոյն հետ տեսութիւն մը ընելով 'ի Կիլիկիա, երկար խօսակցութիւն եղաւ մէջերնին այս կառքեր խնդրոյն վրայ. ու ետքը իշխանը աղաչեց որ բերնով խօսածները 'ի գիր անցընէ, և ասանկով սկսան թղթակցութիւնքն: Ի Շնորհալոյն գրուած թղթերը՝ թէ 'ի դիմաց եղբօրը և թէ իր կողմէն ասոնք են.

1. Թռռոյք առ մեծ իշխանն Ալեքս՝ փեսայ կայսեր, Հայոց ՈԺԴ (1165) թուականին գրուած, այսպիսի սկզբնաւորութեամբ. « Բանիւք դուզնաքեայ իմն խօսելով » . յորում նախ համառօտիւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հաւատոյ դաւանութիւնը կ'ընէ, ու ետքը Յունաց կողմանէ առարկուած այլ և այլ տարակոյսներուն պատասխանը կու տայ յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ և տօնից: Այս թուղթը ընդունելով Ալեքս, երբ իրեն իշխանութեան համար սահմանուած ատենը լմընցաւ՝ 'ի Կոստանդնուպոլիս դառնալով՝ Մանուէլ կայսեր ներկայացոյց այն թուղթը. որ զարմացաւ, կ'ըսէ պատմիչը, տեսնելով այն խօսքերուն մէջ պարունակուած իմաստից զօրութիւնը. անոր համար փութաց արձրկել պալատին ներքինեաց մէկը, և թուղթ մը տուաւ անոր ձեռքը, ուղղեալ առ Գրիգորիս կաթողիկոս, որպէս զի հրաման և հաւանութիւն տայ իւր եղբօրը՝ երթալու 'ի Բիւզանդիոն առ ինքնակալն:

2. Թռռոյք առ կայսրն Մանուէլ, պատասխանն առ Գրիգորիս կաթողիկոս գրուած թղթին, որ այն ատին վախճանած էր: Շնորհալին ծանուցանելով իւր եղբօրը մահը, կ'իմացընէ թէ հայրապետական զբաղմանց յաճախութիւնը չեն ներեր իրեն թագաւորին փափաքը կատարել: Բայց կ'իմացընէ իւր կատարեալ հաճութիւնը առաջարկուած միաբանութեան համար, ու այս թղթին մէջ ալ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետութեանցը և աւանդութեանց վրայ խօսելով՝ կը լմընցընէ գիրը, յիշեցընելով թէ ինչպէս ջանացողաց հարիւրապատիկ կը

պտղաբերեն աւետարանական սերմանց արգասիք՝ սէրն ու խաղաղութիւնն: Կայսրն ընդունելով այս թուղթը, և միշտ զարմանալով նամակագրին իմաստուն խօսքերուն վրայ, ինքն ալ ուրիշ գիր մը գրեց, ու Թէորիանէ ճարտար իմաստասիրին ձեռքը տուաւ, որ անձամբ երթայ առ Հայրապետն և թուղթին պակասը բերնով լրացնէ:

3. Այն ատեն Շնորհալին ուրիշ երկրորդ թուղթ մը գրեց առ Մանուէլ կայսր, և որովհետեւ Յոյնք թէ՛ կայսեր թղթովը և թէ՛ Թէորիանեայ բերնով այլ և այլ տարակոյսներ հաներ էին Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանութեանն ու կարգաց համար, հարկ կ'ըլլար Շնորհալւոյն այս նիւթերուն վրայ դարձեալ գրել, 'ի խընդրոյ նոյն Թէորիանեայ:

4. Դարձեալ առ կայսրն երրորդ համառօտ նամակ մը, յորում կը ցուցնէ Շնորհալին թէ Հայերը ինչ մտքով մի բնոթիւն կը դաւանին 'ի Քրիստոս, ըստ վարդապետութեան սրբոյն Կիւրղի:

5. Նոյն խնդրոյն վրայ դարձեալ թուղթ մը առ Միքայէլ պատրիարքն Յունաց, ընտիր ու գեղեցիկ շարադրութեամբ:

6. Եւ որովհետեւ այս միութեան խնդիրն ըստ արժանւոյն 'ի գործ դնելու համար՝ հարկ էր նաև ընդհանուր Հայաստանեայց հաճութիւնն ընդունիլ, այս պատճառաւ Շնորհալին թուղթ մը գրեց առ եպիսկոպոսունս և վարդապետս Հայոց, Աղուանից աշխարհէն մինչև 'ի Կեսարիա և յարևմտեան կողմանս, որպէս զի եպիսկոպոսունք և վարդապետք և վանահայրք միաբանելով՝ քննեն 'ի Յունաց առաջարկուած միութեան խնդիրը, և անանկ պատասխանեն: Բայց երանելին այն թղթոյն պատասխանը չընդունած, նոյն տարին փոխեցաւ առ Քրիստոս (1172) յամսեանն օգոստոսի: Զոր լսելով կայսրն՝ հառաչեց ու ըսաւ. « Մեծ ու արթուն զգայարան մը

վերցուեցաւ այսօր Աստուծոյ եկեղեցիէն. Հայաստանեայք զրկուեցան իրենց կրկին Լուսաւորչէն » ¹ :

*
* *

Շնորհալոյն երկասիրոջ ինքնը. — Ոչ միայն իբրեւ Հայրապետ եկեղեցւոյ՝ մեծարգոյ և սիրելի է Շնորհալւոյն անունը, այլ իբրեւ ընտիր մատենագիր մըն ալ՝ դպրութեանց պատմութեանը մէջ նշանաւոր տեղ գրաւած է: Իրեն աթոռոյն և նախնեացը արժանաւոր է՝ հրբոր պաշտամանը և հոգւոց փրկութեան նախնձովը վառուած՝ թուղթեր կը շարագրէ, և իւր վիճակին ամէն կողմերը կը տարածէ փրկարար վարդապետութիւնն քաղցր և հաճոյական լեզուով. երբոր եկեղեցւոյ բեմերուն վրայէն սուրբ աւետարանաց մեկնութիւնը կ'ընէ. և երբ Հայրապետական հոգերէն ու 'ի մտածմանց ծանրացեալ մըտքին ախորժական պարապմունք մը հնարելու համար՝ հոգւոր երգեր, քերթուածներ և ինչուան հանելուկներ կը շարագրէ:

Այս երկասիրութեանց վրայ խօսելու համար՝ երկու դաս բաժնեմբ զանոնք. ոմանք արձակ, և ոմանք ալ քերթողական չափաւ:

Արձակ գրուածոց մէջ գլխաւորներէն կրնան սեպուիլ իւր զանազան թուղթերը. և որոնց մէջ առ ընդհանոյ հայասեր ազիկն և առ Յոյնս գրուածին վրայ խօսեցանք: Հիմայ մնացածներն համառօտիւ յիշատակենք:

Գիր շրջաբերական 'ի կողմանս արեւելից 'ի Կարս. — Շնորհալւոյն Հայրապետութեանը ժամանակ՝ Կարս քաղաքին Արրահամ եպիսկոպոսը վախճանելով, քաղաքա-

1. Թէ Ընդհանրական և Թէ Միաբանութեան Թղթերն շատ անգամ տպագրուած են, առաջինն նաև Թարգմանեալ 'ի լատին լեզու և տպագրեալ 'ի Վենետիկ 'ի Ս. Ղազար յամին 1829, և ուրիշ գործքերով մէկտեղ՝ 1833:

ցւոց առաջարկութեամբ և բարի վկայութեամբ անոր յաջորդ խնդրուեցաւ Խաչատուր անունով քահանայ մը: Շնորհալին քննելով անոր վարքը, և իմանալով արժանաւորութիւնը, եպիսկոպոս ձեռնադրեց զինքը. ու իր վիճակը ղրկելու ատենը՝ մասնաւոր շրջաբերական գիր մը տուաւ ձեռքը, օրհնութեան նամակ մը. որուն մէջ կ'իմացընէ նորընտիր այցելուին գալուստը, և իր հայրագութ սրտին և խոհական իմաստութեանը արժանաւոր խրատներ կու տայ քաղաքացւոց, թէ՛ անոր և թէ իրարու հետ վարուելու համար:

Բան մխիթարութեան առ վտանգեալսն մարմնով. — Շնորհալւոյն հայրապետութեան օրերուն՝ դժնդակ ուրկութեան ախտ մը երեցաւ բոլոր Նդեսիա քաղաքին մէջ. ու բնակչաց մէջ ճարակելով՝ առողջ մնացողները չէ թէ միայն լոկ նախապահեօտ զգուշութեան համար սկսան հեռու կենալ անոնցմէ, հապա նաև այն հիւանդութիւնը աստուածային պատուհաս մը սեպելով՝ սկսան նախատել ու արհամարհել բռնութիւնները: Անոնք ալ ցաւազին ու վշտահար սրտով գանգատանաց նամակ մը գրեցին առ Ներսէս, իմացընելով իրենց խեղճ վիճակը: Ընդունեցաւ Շնորհալին անոնց թուղթը, ու իրեն օրդեգորով սրտին բնական սիրով ու գթով՝ այն խեղճութեան և թշուառութեան վրայ մինչև յարտասուս խանդաղատելով, սրտաշարժ գրչով ու լեզուով մխիթարութեան նամակ մը գրեց անոնց:

Յաղագս Արևորդեացն դարձի. — Սամոստիա քաղաքին Թորոս քորեպիսկոպոսը՝ իր քահանայակիցներովն և իշխանաց համախոհութեամբ թուղթ մը գրեց առ Ներսէս, ծանուցանելով թէ ինչպէս իրենց քաղաքին մէջ բնակող Արևորդիք՝ հեթանոսական կրօնքէն հրաժարելով, կը փափաքին քրիստոնէական ճշմարտութեան հետևիլ. Ներսէս պատասխանը գրեց, իմացընելով թէ այդ Արևորդիքը եկան մինչև առ ինքն ալ, և նոյն խնդիրքն ըրին: Այս առաջարկութեան վրայ՝ մեծ ուրախութիւն ունեցաւ Ներ-

սէս. որովհետեւ Արևորդիք՝ ազգաւ հայ էին, ու իրենց մէջ սովորութիւն եղած էր իբրեւ Աստուծոյ պաշտօն մատուցանել արևու և բարտի ծառոց. և թէպէտ սուրբ Լուսաւորիչ իւր քարոզութեանն ատեն շատ աշխատեցաւ զանոնք 'ի հաւատս ածելու համար, բայց վախճանին չկրցաւ հասնիլ. որովհետեւ անոնք հաստատուն մնացին իրենց մովորութեանը մէջ: Բայց կ'երևնայ թէ ատեն անցնելէն ետքը՝ մերձակայ քրիստոնեայ ժողովուրդներէն ալ այլ և այլ աւանդութիւններ առնելով, կռապաշտ թիւրութեանց հետ՝ քանի մը քրիստոնէական պաշտամունք ալ խառն կը յարգէին: Շնորհալին այս թղթին մէջ ուրախութիւնը և սրտին գոհութիւնը յայտնելէն ետքը, զանոնք աշակերտելու և ընդունելու կերպը կը սորվեցնէ:

Առ Պօղոս քահանայ հայկազն. — Շատ անգամ առիթ ունեցանք յիշելու թէ ինչպէս Շնորհալոյն և իւր նախորդին ժամանակ՝ թէ 'ի Յունաց և թէ 'ի Հայոց բանակցութիւնք կ'ըլլային, և հաւատոց միաբանութեան փափաք մը ու ջանք կ'երևնար: Նոյն ատենները՝ Պօղոս անունով հայկազն քահանայ մը որ 'ի Կոստանդնուպոլիս կը բնակէր, ու ազգութիւնը ուրանալով՝ հռոմացած էր կը բամբասէր մեր ազգը, և ձեռքէն եկած ամէն հնարքը կը բանեցընէր այն միաբանութեան խորհուրդը ընդունայնացընելու համար. և իր ջանից արդիւնքը կ'իմացընէր 'ի Հայաստան եղող իւր մէկ համամիտ գործակցին՝ որ Սամուէլ կը կոչուէր: Իմացաւ ներսէս անոր այս ընթացքը, և յանդիմանողական գրով մը ուզեց զինքը յուղութիւն բերել:

Առ Ժպիրհ ոմն. — Այս վերնագրով երեք թուղթ ունի Շնորհալին առ ոմն Ժպիրհ և յանդուգն, որ ինչպէս կ'երևնայ, սրբոյն միաբանասէր և աստուածահաճոյ ջանից հակառակելով, բաւական չէր սեպեր անոր դէմ 'ի ծածուկ մենքենայել, այլ իւր մտածմունքն և թշնամանքը կը համարձակէր մինչև առ սուրբն հասցընել՝ յանդի-

մանողական և նախատալից գրերով: Հեղութեամբ՝ բայց այսպիսի լրբութիւն մը ջախջախելու ուժով և զօրութեամբ գրուած են Ներսիսի այս թուղթերը:

Առ Ստեփանոս ումն. — Ստեփանոս անունով մէկը խընդրած էր 'ի Շնորհալւոյն որ Դաւիթ Անյաղթի Սահմանաց գրքին վերջին գլխոյն մեկնութիւնը իրեն շնորհէ. Ներսէս կատարեց անոր խնդիրքը, և համառօտ նամակաւ ձեռքը հասուց:

Առ երջանիկ վարդապետն Գեորգ, երեք համառօտ թուղթեր:

Հրեշտակաց ներքող. — Եկեղեցւոյ գլխաւոր վարդապետ մը, Արիսպագացին, իր երկնասլաց և աստուածապարգև հանճարը գործածելու էր 'ի դրուատել այն երկնաւոր զօրութիւնքը՝ որ պաշտօնեայք են աստուածութեան, և պահապանք մարդկային ազգի: Նոյն նիւթին վրայ գրեց նաև Շնորհալին գեղեցիկ ներբողեան մը, Արիսպագացւոյն հետևելով, և շատ անգամ անոր իմաստները մէջ բերելով: Ասկէց է՝ Շնորհալւոյն միայն աս գրուածին մէջ երևցած յունաբանութիւնը և խրթնութիւնը: Ներբողէն զատ՝ ոտանաւոր գովեստ մըն ալ շարագրած է Շնորհալին, ու երկուքն ալ 'ի Հռոմկայ երկասիրած, Հայոց ՈԺԱ թուականին, իւր եղբորը, Գրիգորիս կաթողիկոսին խնդրանքը:

Մեկնոթիշն Բարձրացուցեաց. — Դաւիթ Անյաղթին վրայ խօսելու ատեննիս յիշատակեցինք թէ սուրբ Խաչին վրայ ներբող մը շարագրած է, « Բարձրացուցէք զտէր Աստուած մեր » սկզբնաւորութեամբ: Բայց որովհետեւ Դաւիթի ոճը իւր խրթնութեամբը շատերուն անիմանալի եղած էր, ուստի Հաղբատայ վանից առաջնորդ Վարդան վարդապետ խնդրեց 'ի Շնորհալւոյն որ այն ճառին մեկնութիւնն ընէ. և թէ ինչ առթով եղած է անոր գրութիւնը: Շնորհալին ալ կատարեց խնդիրը:

Մեկնոթիշն Մատթէի. — Մատթէոս աւետարանագրին մեկնութեանն ալ ձեռք զարկած էր Շնորհալին՝

իւր կենաց վերջի տարիները, և չկրցաւ գլխաւորել, կէս մը օրհասին վրայ հասնելովը, կէս մըն ալ իւր հայրապետական հոգոցը պատճառաւ: Ընդհանրապէս Ոսկեբերանի հետևող եղած է սուրբն՝ իւր այս աշխատասիրութեանը մէջ. այն ոսկի բերանին բղխածն՝ իր արծաթափայլ բանիւ և գրչով յերկրած յարմարած է հասարակաց մտաց դիւրահաս, և միջակ չափով. իբրև անարուեստ արուեստով մը, որ պանչելի պարզութեան հետ՝ մտաց յագուրդ կու տայ և սրտի հանգիստ: Այս գործս Շնորհալուոյ գլխաւոր գործոց մէկն է, և ալ աւելի պիտի ըլլար, եթէ այնու ոճով շարունակուած մինչև 'ի վերջ աւետարանին՝ մեզի հասած ըլլար. սակայն իր գըրածն և մեկնածն մինչև յ'17 համար է գլխոյ Մատթէոսի հասած և հոն դադրած է. և այսպէս գտաւ հաւիւր տարի վերջը՝ Կիրակոս պատմիչ. որ « ոչ գիտեմ, կ'ըսէ, թէ վասն ինչ պատճառի խափան եղև », շարունակութիւն մեկնութեանն. յիսուն տարի ետքն ալ (յամին 1316) մեծ բանասէրն Յովհաննէս Երզնկայեցի շատ քննեց՝ բայց չկրցաւ ստուգել թէ ինչո՞ւ անկատար մնացեր էր Շնորհալուոյն երկասիրութիւնն. և թէպէտ « ո. մանք զմահն ասացին խափանումն, և այլք զհոգ հայրապետական աթոռոյն, և կէպք՝ թէ գրեաց և չէ 'ի միջի, բայց սոքա ինձ ոչ եղեն հաւանելի » կ'ըսէ. և իր առանձին կարծիքը չիյայտներ. բայց միայն կ'իմացընէ որ իրմէ առաջ ոմանք ձեռք զարկիր էին շարունակելու Շնորհալուոյ սկսածը. « սակայն ոչ էր կարգաւոր որպէս սրբոյն »¹: Յիշատակարանի մը մէջ ալ կը կարդանք. « ... Արդ թէպէտ ամենայն մեկնիչքն հարքն սուրբ և երանելիք, որպէս Ոսկիաբանն և Եփրեմ, և այլք բազումք եղեն մեկնիչք սրբոյ աւետարանիս, ոմն յերկար և ոմն կարճ. բայց ոչ լինէր պիտանի յաղագս ձանձրութեան ընթերցողաց: Զայս տեսեալ երանեալ հեղահոգի պա-

1. Շնորհալի և Պարթոյ էր, 118:

տրիարգն Հայոց տէր Ներսէս Կլայեցին, հարկեալ 'ի սըր-
բոց վարդապետաց՝ սկիզբն արար հաւաքումն մեկնու-
թեանն սորա. և ոչ կարաց աւարտել. վասն զի հանդիսու-
դիրն կոչեաց զնա 'ի հանգիստն անվախճան... և էր այս
մեծ աղէտ տարակուսանաց բանասիրաց անձանց » :

Մեկնութիւն կաթողիկեայց. — Նոյնպիսի ոճով և լե-
զուով, բայց աւելի համառօտութեամբ մեկնած է Շնոր-
հալին նաև եօթն կաթողիկեայ թղթերը, հետևելով Ու-
կեբերանի, Կիւրղի, Բարսղի, Գրիգորեանց և այլոց վար-
դապետաց : Գաղափարողաց մէկը ասանկ կը դրուատէ
Շնորհալուն այս գրուածքը. « Ոմն 'ի սրբազանից առաջ-
նորդաց՝ հայրապետական արժանացեալ շնորհի, և վար-
դապետական վիճակեալ աշտիճանի՝ տէր Ներսէս, մակ-
անուամբ Կլայեցի, հմտասիրացն հետևելով պարուց, եր-
կասիրարար ընթերցմամբ աշխատեալ 'ի մատեան հոգե-
կիր արանցն, աստուածազան գլխաւորաց առաքելոցն
դասուց, մանրամասն խուզմամբ եղեալ առնթրի գլու-
ծումն տեսութեան ասացելոցն, գեղեցկանկար բառիւք,
համառօտ յարմարութեամբ. ըստ կարգի երջանկացն դա-
սուց պուեստիկոսաց սրբոց, 'ի հրահանգ կրթութեան ե-
կեղեցւոյ պաշտաման » ¹ :

Գրչագիր մը հետևեալ խորագիրը կը դնէ այս գը-
րուածքին. « Տեառն Ներսեսի Հայոց կաթողիկոսի ա-

1. Ուրիշ յիշատակագիր մըն ալ կ'աւանդէ թէ Գրիգորիս կաթո-
ղիկոսն, զոր « մեծ գիտնական և վսեմափայլ առաջնորդ » կը կոչէ,
մասնաւոր նամակով ու թախանձանօք 'հրաւիրեց 'ի Հռոմկայ՝ Տէրա-
ցու Ստեփանոս անունով ծերունի քահանայ մը, որուն իմաստութեան
և փութոյն վրայ մեծ համարում կը ցուցընէր կաթողիկոսը : Մերու-
նին իւր հոգեւոր տիրոջը հրամանին չկարենալով դէմ կենալ, յանձն
առաւ այն ճանապարհորդութիւնը, հետը տանելով նաև Յակոբ անու-
նով ճարտար ընդօրինակողը. հոն տեսնելով Շնորհալուն այլապատի-
թեամբ մեկնուած կաթողիկեայ թղթերը, 'հրամայեց Յակովբայ որ
անոնց գաղափարը առնէ : Եւ այդօրինակը կը գտնուի Միխիթարեանց
մատենադարանը 'ի վէնետիկ :

րարեալ Մեկնութիւն առաքելական բանին » . և 'ի վերջ գրոցն կը յաւելու . « Առաջին գլուխ ընդդէմ նոցա՝ որք ասնն ոչ գոյ Աստուած : Երկրորդ ճառ՝ թէ մի է Աստուած . (Երրորդը չի կայ) : Զորրորդ գլուխ ընդդէմ կռապաշտիցն : Գլուխ հինգերորդ ընդդէմ Մանեայ » :

*
* *

Շնորհաշոյն մանր երկասիրոչքիանները . — Ասոնց մէջ առաջին կրնայ սեպուիլ իրաւամբ՝ իւր տեսակին մէջ անհամեմատ « Հաւատով խոստովանիմ » հանրածանօթ գերազանց աղօթքը . քսանեւորս տուն՝ օրուան նոյնչափ ժամուց համար՝ ամէն հասակի ու պիտոյից յարմար աղօթք մը, և որ շատ անգամ հրատարակուած է նաև բազմալեզու տպագրութեամբ :

Շնորհալուոյն երկասիրածն է նաև սրբոյն Սարգսի վրկայաբանութիւնը : Հաղթատայ ուխտին առաջնորդ Գէորգ վարդապետը թուղթ մը գրեց առ Ներսէս, փափաքելով սրբոյն Սարգսի հարազատ վկայաբանութիւնն ունենալ, Ան ալ Միխայէլ անունով ասորի քահանայի մը յանձնեց, որպէս զի ասորական բնագրէն թարգմանէ 'ի հայբայց որովհետև թարգմանիչը՝ հայկական լեզուի հարկաւոր հմտութիւնը չունէր, անոր համար Շնորհալին՝ անոր անհարթ ոճը մաքուր և ընտիր հայերէնի վերածեց, իւր եպիսկոպոսութեանը ժամանակ : Կը վկայէ և յիշատակարանն . « Թարգմանեցաւ ճառս յասորւոցն 'ի մերս 'ի ձեռն Միխայելի ուրումն կրօնաւորի քահանայի ասորւոյ, և յարմարեցաւ ըստ կարի մերում լեզուի շարագրութեամբ 'ի Ներսիսէ եպիսկոպոսէ յեղբօրէ կաթողիկոսի Հայոց Գրիգորիսի, 'ի թուարեւութեանս Հայոց Ո՛ւ » :

Նոյն աշխատանքն ունեցաւ նաև Ոսկեբերանի ներբողին վրայ, զոր խօսած էր 'ի պատիւ սրբոյ Լուսաւորչիմ . և զոր կ'ականարկեն՝ Շնորհալուոյն ինքնագիր յիշատակարանին հետեւեալ խօսքերը . « Ի թուականիս Շ՛՛

Թարգմանեցաւ ճառս 'ի յունականէն 'ի մերս, 'ի ձեռն Աբրահամու զրամատիկոսի, 'ի Հին և յեղծ օրինակաց. իսկ յարմարեցաւ ըստ բանից դպրութեան և բառից՝ յիմոյ նուաստութեան Ներսիսի, հրամանաւ տեառն իմոյ և հարազատի՝ Գրիգորիսի Հայոց կաթողիկոսի » :

Խրատ ժամերգութեան. — Շնորհալոյն ժամանակ եկեղեցական արարողութեանց մէջ այլ և այլ նորաձևութիւններ ու թիւրութիւնք մտած էին, զորս հարկ էր ուղղել: Եւ որովհետեւ Մաքենոցաց ու Թեղենեաց վանքերուն մէջ աւելի հաւատարմութեամբ կը պահուէին այն արարողութիւնք, Շնորհալին հմտացաւ անոնց, ու ըստ այնմ իրենց անշի ձևին վերածելով՝ մասնաւոր խրատ մըն ալ աւանդեց անոնց զգուշաւոր պահպանութեանն համար: Գրուածքիս խորագիրն է. « Կարգաւորութիւնք եկեղեցւոյ և արարողութիւնք ժամատեցալ, մինչև ցին. ներորդ ժամն, տեառն Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի; որ ետ բերել 'ի մեծ ուխտէն Մաքենեաց. և զպակասն ելից և զսխալն ուղղեաց » :

Հետևեալ քանի մը տողքն յայտարարք են իր ամբիծ և եռանդուն սրտին և երկիւղած բարեպաշտութեան.

« Նորոգելոյս ի քէն, Յիսուս,
 Եւ ի մեղաց խաւարելոյս
 Երբեմն քեզ հարսնացելոյս
 Եւ այժմ ի քէն այրիցելոյս.
 Բարունաբար ծագեալ յիս լոյս
 Եւ աճեցո զբարեացն բոյս,
 Սիրել զփեսայդ իմոյ հոգւոյս
 Ըստ պարագրեալ տառիս երգոյս:
 Երանուհւոյ հարսին լուսոյս
 Լինել նըման սուրբ աղանոյս
 Սրբի մաքուր ըստ նըմանոյս,
 Ի կրից մեղաց ախտացելոյս:
 Ի քեզ հըպիլ ինձ մեռելոյս
 Եւ կեանս առնուլ տարագրելոյս
 Երեւել ի յայս կենցաղոյս
 Յիմանալիդ ծագիլ ի լոյս » :

Շնորհալի քերթող. — Ոչ միայն արձակ, այլ նաև զանազան քերթողական երկասիրութիւններ թողուցած է մեզի Շնորհալին: Բանաստեղծութիւնը՝ որ քիչ յարգ ու յաջողութիւն գտած է մեր հին դպրութեանց պատմութեան մէջ, Ներսիսի գրչովը աւելի ծանօթացած ու հաստատուն կանոնի մը մէջ մտնելու բաղդն ունեցեր է. և թէպէտ աշխոյժն ու խանդը, որոնցմով քերթողական լեզուն սրտաշարժ ու ազդու կ'ըլլայ, նուազ է 'ի Շնորհալին քան թէ 'ի Նարեկացին և 'ի Մագիստրոս, բայց լեզուի գեղեցկութիւնը, իմաստից փափկութիւնն և հաստատուն կանոն մը՝ աւելի կը տեսնուի իր գրուածոցը մէջ: Մեծ ու գլխաւոր թերութիւն մը՝ յանգի միակերպութիւնն է, զոր յԱրաբացւոց սովորելով՝ սկսած էր գործածել նաև Մագիստրոս. բայց աւելի նմանաձայնութիւն և միակերպութիւն մը տուաւ անոր Շնորհալին, և անով թերևս քիչ մը տաղտկալի ըրաւ իւր ոճը: Սակայն և այնպէս պէտք է որ յարգի սեպուին Ներսիսի այս գրուածները. վասն զի իրեն ժամանակը՝ բանաստեղծութեան դար չէր. ու երբ բոլոր աշխարհք զինուց և աշխարհակալութեանց զբաղած՝ արհամարհոտ մոռացութեան մը դատապարտած էր զքնար, անոր ձայնը նուազ՝ բայց ախորժական եղանակով Հայաստանի մէջ կը հնչեցընէր Շնորհալին. ու կը լսեցընէր աստուածային պաշտամանց մէջ՝ իրեն սիրելի շարականներովը, ու 'ի ժողովրդեան՝ շարագրած ընտիր վիպասանութիւններովն, ողբերովը, ու զանազան՝ սրտի ու մտաց հետ խօսող՝ երգերով և տաղաչափութեամբք. ինչուան Հռոմկլայի բերդին պահպանութիւնն ընող զինուորք, պատերազմի փողոց ահաւոր ձայներէն լռելով, ու հայրենեաց ապահովութեանը հա-

մար հսկելու ոտիպուած գիշերային ժամերը՝ անոր շա-
րագրած աստուածազգեցիկ երգերովը կ'անցընէին 1:

Ազգային յետ դարուց քերթող մը, ի վերջ իր հանե-
լուկներուն, ակնարկելով զՇնարհալի՝ կ'ըսէ.

« Իշխան մի կայր յեկեղեցի,
ի 'ի ծայրագոյն տառիւնի.
Քան զոր շեղեւ ոք աւելի
Երգէլ տաղի և շարականի »:

Այս քերթողական երկասիրութեանց մէջ ամենէն նը-
շանաւորն է

Եղեսիոյ ողբը. — Եղեսիա՝ Միջագետաց շահաստան
քաղաքը, Արգարու թագաւորութեանն աթոռը, և Քրիս-
տոսի անձեռագործ դաստառակին պատճառաւ նուիրա-
կան սրբավայրը, 1144 թուականին՝ Հագարացոց Զան-
դի ամիրային զինուցը չկարենալով դիմանալ, ստիպուե-
ր իր անկախութեանն ու հաւատոց թշնամին՝ իր պար-
սպացը մէջ ընդունիլ: Ահաւոր և դժնդակ կոտորած ու
աւերմունք մը՝ կարապետ ու հետեանք եղան այս յաղ-
թութեանը. բնակչաց շատը՝ անգութ և անյագ սուսե-
րաց մատնուեցան, եկեղեցիք կործանեցան. ու քաղաքը
աւարեցաւ, ու արհաւրօք և արեամբ ծածկուեցաւ այն՝
որ քերթողին գեղեցիկ ստորագրութեամբ ու բարառնու-
թեամբ՝

« Գետոց նըման վրտակ հոսեր,
Ըզբուրաստանս արբուցաներ.
Ծովն 'ի միջի իմ ծածանէր,
Քաղցրիկ օգովն ծիծաղէր...

1. « Աւար նա երգս և ուսոյց իսկ այնոցիկ որք պահէին զբերդ
(Հռոկիպու), զի փոխանակ վայրապար Հայնից զայն ասասցեն, որոց
սկիզբն է 'ի սաղմոսէն Դաւթի. Յիշեցի 'ի գիշերի զանուն քոյ տէր,
և այսպէս խորհրդաբար ըստ կարգի, Զարթիք փառք իմ, որ այժմ
ասի յեկեղեցի՝ 'ի ժամ գիշերային պաշտաման » . Կէր-ի-ո ու-տ-ի-լ:

Սաղարթաբեր ծառովք ծաղկէր
Առատագոյն պղտղաւետէր.
Տերեւախիտ հեզիկ շարժէր,
Հոտ անմահից յիւրմէ բուրբէր
Նարդոս քըրքում ինձ ընծիւղէր,
Վարդ մանիշակ վերաբերէր,
Առաւօտուն ցօղն իջանէր,
Ոսկէնըման հաճանշ փայլէր»:

Այս սրտաճմլիկ լուրը հասաւ մինչև 'ի Հայաստան, և անոնց թշուառութեան աղէտք՝ 'ի գութ և 'ի կարեւորութիւն շարժեցին զամենքը. յորոց Ապիրատ իշխանն՝ Շնորհալույ եղբօրորդին՝ փափաքելով այն ցաւալից կործանման ու թշնամեաց անգթութեան տխուր յիշատակը կենդանի պահել ապագայից մտքին ու սրտին մէջ, խնդրեց 'ի Ներսիսէ որ իրեն բանաստեղծական աշխոյժը բանեցընէ այս նիւթին վրայ: Անոր խնդրանացն արգասիք է եղեսիոյ ողբը, 1053 տուն քերթուած:

Չորս տպագրութիւն ունեցած է այս քերթուածս. մէկն 'ի Մատրաս (1810), 'ի Փարիզ հանդերձ ծանօթութեամբք 'ի Սէն-Մարթինէ 'ի 1828. հետեւեալ տարին ալ 'ի Թիֆլիզ 'ի Կալկաթա (1832): Առաջին կէսն 1358 տող՝ Տիւորիէ ընծայեց դազդիական Թարգմանութեամբ 'ի Recueil des Croisades երկասիրութեան մէջ:

★
★

Յիսուս որդի. — Հին և նոր կտակարանի համառօտ պատմութիւն մը կրնայ սեպուիլ այս ընտիր և սրտաշարժ ոտանաւոր քերթողական երկասիրութիւնը, երեք մասն բաժնուած, և ընդհանրապէս զղջական աղօթքի և մաղթանաց ձևով և լեզուով շարագրուած: Կամաւ քերթողաբար գրած է այս երկասիրութիւնս Շնորհալին, որպէս զի ընթերցողաց ձանձրութեան առիթ չտայ. այլ մանաւանդ զուարճութեամբ կարդալու, և այն՝ իրենց հոգե-

ւոր պտղովը: Հայոց Ո (1151) թուականին շարագրուած է այս գիրքս, և յիշատակարանին մէջ կը յիշատակէ հեղինակը իւր ծնողքը և Վասիլ եղբայրը, և զքոյրն իւր Մարիամ ու անոր Վահրամ որդին: Եւրոպացի հայերէնագիտաց մէկը, Յակոբ Վիլլոզ, մատենան արդարեւ առտաժային կը կոչէ այս գիրքը:

Նման երկասիրութիւն մըն է նաև Բան հաշատոյ կոչուածը: Հայոց վեցհարիւր թուականին՝ երբ Յունաց իշխանութիւնը կը տկարանար, ու անոր հակառակամարտ Հագարացոց զօրութիւն մը բոլոր աշխարհին կը տիրապետէր, այն նեղութեան ժամանակ Գրիգորիս կաթողիկոս՝ Ծովք դղեկէն ելլելով՝ Հռոմկլայի ամրոցը կ'ապաւինէր, իրեն ընկերակից ունենալով զեղբայրը՝ Շնորհալին: Այն առանձնութեանը մէջ շարագրեր է ներսէս այս խրատական ու ջերմեռանդ գրուածը, նուիրելով դարձեալ իւր եղբարցը և ծնողաց և համատոհմից յիշատակին:

Յաղագս երկնից և զարդոց նոցա. — Մխիթար անունով բժշկապետ ու աստեղագէտ մը, որ է ինքն Հերացին, խնդրեց 'ի Ներսիսէ որ երկնաւոր զարդուց վրայ ոտանաւոր քերթութիւն մը յօրինէ: Այս վախճանաւ գրուած են երկու չափաբերական գրուածներն, յորոց երկրորդին տանց սկզբնագիրքն կը յօդեն, « Մխիթար բժիշկ, ընկալ 'ի Ներսիսէ զայս բան »:

Վիպասանոգրիւն. — Հայոց համառօտ պատմութիւնը, ութոտեան ոտանաւորի վրայ առնուած, հեղինակին պատանեկութեանը գրուածքն է. անոր համար ոչ ուրիշ քերթողական երկասիրութեանցն աշխոյժը և ոչ ալ արուեստն կ'երևայ ասոր մէջ. թէպէտ և իբրև պատմութիւն՝ ունի իրեն մասնաւոր արժէքն ու պատուականութիւնը:

Շնորհալին ունի նաև ուրիշ այլ և այլ մանր ոտանաւոր գրուածներ, որոնց միայն անուանց յիշատակութեամբը գոհ կ'ըլլանք. և են « Իմ եղական » և « Միշտ էիդ », զոր դարձեալ 'ի խնդրոյ Հերացւոյն երգած է.

« Ներբող սրբոյ խաչին », որ Անյաղթին՝ նոյն նիւթին վրայ գրած ճառին ոտանաւոր յարմարութիւն է. « Մաղթանք առ սուրբ Հրեշտակս », 'ի խնդրոյ Գրիգորիսի կաթողիկոսի. « Ի Սողոմոն, Յիշատակարան գրոցն Սողոմոնի », այլ և այլ տաղեր, թուղթեր, խրատներ ու հանելուկներ: Ասոնցմէ դուրս են շարականներն:

Այս սուրբ և սիրելի հայրապետին բաւական ընդարձակ կենսագրութիւն մ'ալ հասած է մինչև առ մեզ՝ իր անմահախառն մահուանէն քիչ ետքը գրուած, հետեւեալ խորագրով. « Պատմութիւն վարուց սրբոյն Ներսիսի կաթողիկոսի Հայոց և տիեզերալոյս իմաստասիրի՝ սկսեալ 'ի նախնեաց անտի նորին »: Մեզի անուամբն անծանօթ հեղինակը գրած է այս ընտիր երկասիրութիւնը « 'ի հրամանէ և 'ի յորդորմանէ սուրբ վարդապետին Յովհաննու... 'ի ժամանակս քրիստոսապսակեալ բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթումոյ յաշխարհիս Կիլիկեցոց, որ երրորդ է 'ի Լեւոնէ բարեպաշտէ առաջնոյ արքայէ այսմ նահանգի »: Հրատարակուած է 'ի Վենետիկ (1854) 'ի շարս Հայկական Սոփերաց (Հատոր ԺԴ):

Ուրիշ յիշատակարան մը՝ գրչագրողի վարուց սրբոյս. « Գրեալ ի թուականութեանս Հայոց ԶԻԲ. զկնի հարիւր և մի ամի վերափոխման սրբոյն Ներսիսի ի հրամանէ հօր Ստեփանոսի աստուածազարդ ծերոյ և սպասաւորի սուրբ ուխտիս Ականց անապատիս շարագրեցաւ պատմութիւն սուրբ հայրապետին Ներսիսի և իւրոց նախնեացն՝ ճշմարտաճառ և անսուտ պատմութեամբ. ի ժամանակս Քրիստոսապսակեալ բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Լևոնի որդւոյ թագաւորին Հեթումոյ, յաշխարհիս կիլիկեցոց »:

Շնորհալի հայրապետին գրուածոց բազմաթիւ տպագրութեանց և թարգմանութեանց վրայ տես 'ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՅԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԵՂ 342-344. 456-462. 518-528: Իրեն եկեղեցական և մատենագրական վարուց և գործունեայ վաստակոց վրայ լիուրի ու հեաքըն.

նախան տեղեկութիւն առնուլ փափաքողք՝ կը գտնեն զայն մեծ հմտութեամբ ամբողջութեամբ Շնորհաւի և Պարսկոյ իւր կոչուած Աւետիս Զ. Ղեւոնդ վարդապետի երկասիրութեան մէջ՝ հրատարակեալ 'Ի Ս. Ղազար Վենետիկոյ (1873) :

Ի ԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Իգնատիոս և իր աշակերտակիցքը : — Պահպանունի կաթողիկոսին առաջարկութիւնը : — Ղուկաս առետարանագրի մեկնութիւն : — Իգնատիոսի ոճը, լեզուն և հմտութիւն այս երկասիրութեան մէջ : — Բնագրին տպագրութիւնը :

Գրիգորի կաթողիկոսի Պահլաւունոյ և Ներսիսի Շնորհաւի և Սարգիս վարդապետին աշակերտակիցն էր Իգնատիոս, որ փառօք իւր ուսումնական ընթացքը կատարելով Կարմիր վանքին մէջ, Սեաւ լերան Շափիրին անապատը կամ վանքը առանձնացաւ : Ու երբ խոնարհութեամբ կը ջանար ինքզինքը այն լուծեան մէջ ծածկել, Պահլաւունի կաթողիկոսին հետազօտ աշուրները գտան զինքը, և անոր հմուտ, վարժ և աստուածարան գրչին յանձնեց Ղուկասու աւետարանչին մեկնութիւն մը շարագրել : Իւր մտաց չափաւորութիւնը և խօսքին անբաւականութիւնը մէջ բերելով՝ հրաժարեցաւ Իգնատիոս և երբ հայրապետը իր ամէն ջանքովն և յորդորանքներովը չկրցաւ զինքը համոզել, որ մը տեսլեանը մէջ տեսաւ Իգնատիոս լուսաւոր և գեղեցիկ տուն մը՝ յորում ժողովուած էին ամենայն վարդապետք, և ուզեց որ ինքն ալ մտնէ մէջերնին . բայց անոնք կ'արգելուն ու չէին թողոր, որովհետեւ չուզեցիր, կ'ըսէին, աւետարանի մեկնութեան

Թարգմանութիւնը յանձն առնուել, հոս մեզի հետ մասն
և բաժին չունիս։ Այս տեսիլքէն ինքն իրեն եկաւ Իգ-
նատիոս. ու իր տկարութիւնը Աստուծոյ առջևը դնելով՝
իրմէ զօրութիւն խնդրեց, և սկսաւ այս գրուածքս շա-
րագրել։ Հաւանական կ'երևնայ թէ 1146ին արդէն ա-
ւարտած ըլլայ այս երկասիրութիւնը. վասն զի Կունդ
Սարգիս որ նոյն թուականին շարագրած է Համանուն
Համառօտ երկասիրութիւնը՝ բաց յայլոց կը յիշէ նաև
զԻգնատիոս։

Վարպետ գրուածքի մը ամէն կարևոր հանգամանքը
պահած է Իգնատիոս իր երկասիրութեանը մէջ. ընտիր
ոճ, գեղեցիկ լեզու և մեծ հմտութիւն սրբազան գրոց։
Այս վերջինիս նկատմամբ՝ որ աստուածաբանական և
մեկնողական գրքի մը համար ամենահարկաւոր է, ջա-
նացած է Իգնատիոս յոյն եկեղեցւոյ հարց գրուածոցը
կատարեալ հմտութեամբ ձեռք զարնել այս գրուածքին,
մանաւանդ Ոսկերեքանի։ Միջին ոճ մը բռնած է հեղի-
նակս. ոչ խիստ երկայն՝ որ բառից շատութեան մէջ ի-
մաստները կորսուին, և ոչ այնչափ համառօտ՝ որ սուրբ
գրոց մեկնութեան հարկաւոր տեղուանքն անբացատրելի
մնան։ Ասիկայ է իրեն յատուկ ճարտարութիւնը. որով
շատ անգամ այլոց երկայն բարակ բացատրածները՝ ին-
քը համառօտիւ քիչ խօսքի մէջ ամփոփելով կը զրուցէ.
և երբեմն ալ անանկ վայելուչ կերպով կ'ընդլայնէ իր
խօսքերն՝ որ ամենևին տաղտկութիւն չի բերեր ընթեր-
ցողին վրայ։ Լեզուի նկատմամբ ալ՝ ընտիր և գեղեցիկ
շարագրութիւն մը ունի, պարզ և հաճոյական։

Ընտիր գրչագիր մը երկասիրութեանս կը գտնուի յԵ-
րուսաղէմ գրեալ ի ՊԼ (= 1383) « ի մայրաքաղաքիս
ընդ ափն նաւագնաց ծովիս լատին ազգաց իշխանու-
թեան, ընդ հովանեաւ առ ոտս Սուրբ Յակոբայ 'ի յան-
տիպեկի տեղն » .

Այս գրուածքս կրկին անգամ ապագրուած է 'ի Կոստանդնուպո-
լիս 'ի 1733 և 'ի 1824։

ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Սարգիս Շնորհալի: — Մեկնոչքիւն կարողիկեայ բըղ-
թոց: — Անոր համառօտոչքիւնը: — Ոձը և շեզոռն: —
կարապետ վարդապետ: — Սարգսի անծանօթ երկա-
սիրոչքիւնը:

Իգնատիոսի և անոր ընկերացը աշակերտակից էր Սար-
գիս, անոնց հետ մէկտեղ կրթուած Ստեփանոսի ձեռացը
և խնամքին տակ 'ի Կարմիր վանս: Հասակն առնելէն
ետքը՝ առանձնութեան սիրող ըլլալով՝ Սեաւ լերանց վը-
րայ եղող Քարաշիխու վանքը քաշուեցաւ: Հոն բոլորովին
հոգեւոր և ուսումնական կենաց նուիրելով ինքզինքը, սըր-
բոց հարց գրոց ընթերցմանը պարապեցաւ, և մանաւանդ
Ոսկերեքանի հրաշալի ճառերուն: Այն ընթերցմունքը՝
փափաք մը վառեց իր սրտին մէջ՝ նոյնպիսի ոճով ու սըր-
տով՝ Կաթողիկեայց կոչուած եօթն առաքելական թղթ-
ոց մեկնութիւնն ընելու. և իր այս յօժարութեանն գըլ-
խաւոր պատճառն այն եղաւ որ նման երկասիրութիւն
մը չէր գտած ազգային մատենագրութեանը մէջ:

Գրութեան թուականն 1156ին կ'երևնայ, ինչպէս ինքն
ալ կ'ականարկէ. իսկ համառօտութիւնն, զոր պիտի յի-
շենք, տասն տարի աւելի կրտսերագոյն է ժամանակաւ.
« Հայ թուականն, կ'ըսէ, յայնմ ամի յորժամ կատա-
րեցի զհամառօտս, յիշատակ ինձ և իմոցն, և 'ի վար-
ժումն մանկանց նորոյ առաքաստի մօրս մերոյ՝ վերինն
Երուսաղեմի, հնգեւտասան էր ընդ վեց հարիւրի »: Տեղ
մ'ալ կը յիշեցնէ թէ ծերութեան ատենն յօրինած է.
« Աղաչելով, կ'ըսէ, վասն իմ ծերոյս Սարգսի զՏէր »:

Ինքնագիր յիշատակարանը Սարգսի յիւրագիր համառօտ մեկնութեան. (1166) « Յիշատակ անարժան գրչիս Սարգսի, արտադրութիւն ճառիցս այսոցիկ » :

« ... նական զկրկին աշխատող գրոցս ի յերկս բանք մեկնութեան նախագունիցն, և ապա ի համառաւտել ըզպիտանացուն ընթերցաւ լուսամիտ համբակացդ, ուսումնասիրացն քրիստոսանիրաց. զորս աղաչեմ սիրով հոգւոյն և մաղթեմ նախանձելով, մի անտես առնել զերկայն ժամանակաց աշխատութիւնս իմ. այլ սրբամատոյց աղաւթիւք յիշել միշտ առաջի յուսոյն մերոյ Քրիստոսի... » :

« Ու ընթերցասէր մանկունք եկեղեցւոյ, ցանկացողք վարդապետական իմաստից, որք հանդիպիք այսմ մատենի աստուածային գանձուս, և ընթեռնոյք և զաւգուտն ձեր գտանէք ի նմա և կամ զաղափար առեալ գրէք, զանձն իմ եղկելի զՍարգսի կրտսերոյ և մեղապարտի, որ կրկին աշխատեցայ ի սմա վասն շահի ձեր. յիշեցէք առաջի Քրիստոսի աղաչեմ » ...

« Եթէ արժանի համարիք զաշխատութիւնս իմ յիշատակի՝ որ ընթեռնոյքդ, ահա կարաւտ եմ յոյժ և արտասուաւք աղաչեմ և հեծեծանաւք մաղթեմ, և հոգւովս խնդրեմ և սրտիւ հայցեմ և բաղձանաւք ի ձեզ նայիմ. և որք յիշէքդ՝ աղաչելով վասն իմ ծերոյս Սարգսի զՏէր » ... :

« ԶՍարգիս մեղապարտ ծառայ Աստուծոյ և զանպէտ կրաւնաւոր յիշեցէք ՚ի Քրիստոս աղաչեմ » ...

« Յիսուս Քրիստոս, լոյս ճմարիտ, սուրբ Հաւր Որդի. անոխակալութեամբ քո և մարդասիրութեամբ ողովեա՛ մեղապարտ ծառայի քոյ Սարգսի կրտսերոյ և ողորմելոյ. և որք ընթեռնոյքդ՝ և լուսաւորիք մտաւք, և որ լսէ՞քդ և մխիթարիք սրտիւ՝ աղաչելով ասացէք, այոյ, ամէն, եղիցի, եղիցի » :

« Վասն որոյ և իմ աղաչանք են առ ձեզ եղբարք, սիրելիք Աստուծոյ, և սիրեցեալք ՚ի Քրիստոսէ, և ար-

տասուաւք պաղատանք. չ'առնել անտես զերկայն ժամանակաց աշխատութիւնս իմ՝ յերկս վաստակոյ բանիս. այլ՝ ընկալարուք ձեզ՝ 'ի փշոց վարդ և 'ի տատասկէ թուզ, և 'ի մորեմոյ խաղող, և 'ի խորածորոցն՝ զափնս պատուական, և 'ի գաղտակրայէ՝ զմարգարիտս գեղեցիկս: Եւ ինձ հիքոյս՝ տուք վարձս բարեաց, զարտասուս և զողբս հառաչանաց, զաղաւթս պաղատանաց, զթողութիւն մեղաց հայցելով ինձ եղկելոյս Սարգսի յապէնիազ Տեառնէն և յամենեցունց արարչէն... Հայ թուականն յայնմ ամի յորժամ կատարեցի զհամառաւտս յիշատակ ինձ և իմոցն, և 'ի վարժումն մանկանց նորոյ առաքաստի մաւրս մերոյ վերին Երուսաղեմի, ժե էր ընդ վեցհարիւրի »:

Մեկնողական գրքի մը ամէն կարեւոր յատկութիւններն ունի Սարգսի այս գրուածքը. ողջամիտ վարդապետութիւն, եռանդուն լեզու և բաւական սուր քննադատութիւն մը, որոնցմով արժանապէս յարգ գտած է: Ընդհանրապէս հետևող է Գրիգորի աստուածաբանի, Կիւրղի, Բարսղի և Նփրեմի, և ասոնցմէ ամենէն աւելի սրբոյն Ոսկեբերանի: Այս նմանողութիւնը՝ որ ըստ ինքեան գովելի է, եթէ չափուն մէջ չիմնայ՝ կրնայ ունենալ իրեն թերութիւնները: Բայց Սարգիս այսպիսի հետևակ գործաց կարգէն չէ: Անշուշտ մեծապէս սքանչանալով Ոսկեբերանի աննման հանճարոյն և սքանչելի գրչին վրայ և չկարենալով անոր հաւասար լեզու մը գործածել, շատ տեղ իրեն զուրցուածքներն, ճարտասանական ձևերն և աշխոյժը, երբեմն նաև շարագրութեանն ալ եղանակը գործածեր է: Ասկէց է այն նմանութիւնը որ այս երկու գրքերուն մէջ կը տեսնուի, մանաւանդ յորդորակաց մէջ:

Ուստի իբրև մատենագիր՝ ընդհանրապէս այն գեղե-

ցիկ յատկութիւններն ունի, թէպէտ և ոչ հաւասար աստիճանաւ, որ բոլոր աշխարհի սիրելի և զարմանալի ըրած են Ոսկերեքեան հայրապետին երկասիրութիւնը: Պերճախօս լեզու մը կը բանեցընէ, ու իր օրինակագրին պէս՝ ամէն հնարք և ջանք կը գործածէ՝ մարդկային սըրտից մէջ արմատացած կրքերն անհետ ընելու. անոր հակառակ՝ անոյշ ու փափուկ լեզու մը կը բանեցընէ առաքինութիւնը դրուատելու և սիրելի ընելու համար: Իր գլխաւոր թերութիւնը թերեւ թիչ մը երկարաբան ըլլալն է. և անտարակոյս շատ աւելի մեծ պատիւ ըրած կ'ըլլար թէ՛ իրեն և թէ հայկական մատենագրութեան, թէ որ ասոր մէջ ալ ուզենար՝ կամ կարենար Ոսկերեքեանի հետեւիլ: Անշուշտ այս պակասութիւնս ինքն ալ իմանալով՝ ծերութեան ատենը, յամին 1166, համառօտութիւն մ'ալ գրեց նոյն մեկնութեան գրոց:

Ասկէ զատ է ուրիշ նման երկասիրութիւն մ'ալ՝ Կարապետ անունով վարդապետի մը ձեռքով եղած, ամենահամառօտ ոճով. որուն սկզբնատառքը իւր անունը կը յօդեն, և որ տպագրած է 'ի Կոստանդնուպոլիս (1744) բուն Սարգսի ընդարձակ երկասիրութեանը հետ մէկտեղ:

*
* *

Սարգսի կ'ընծայուի և Նսայեայ մարգարէութեան մեկնութիւն մը՝ որ մեզի անծանօթ է: Դարձեալ գրուածք մը կայ Առաջաւորաց պահոց վրայ՝ 'ի խնդրոյ Գրիգորի Պահլաւունեոյ գրուած 'ի Սարգսէ:

Լեզուն՝ դասական սեպուելու արժանացած է 'ի հըմտից, և իր դարուն ամէն որոշիչ և ընտիր յատկութիւններն ունի: Ոչ հինգերորդ դարու ոսկեղէն լեզուն, և ոչ ալ անկման դարուց ոճոյն հետքը կամ նշմարանքը կ'ենթանայ այս մատենագրութեան մէջ. մանաւանդ թէ ինչպէս երկօտասաներորդ դարուս ուրիշ մատենագրաց շա-

տը՝ աւելի առջինին մօտ է իր ոճովը, քան թէ երկրորդին: Բայց որովհետեւ մի և նոյն ժամանակը՝ այլ և այլ տարբեր ազդեցութիւն կ'ընէ զանազան հանճարներու վրայ, ուստի և զարմանք չէ որ այս նկատմամբ աւելի ստորին մատենագիր կրնայ սեպուիլ Սարգիս՝ քան զԻգնատիոս՝ և քան ուրիշ իր աշակերտակիցները:

Ն Ե Ր Ս Է Ս Լ Ա Մ Բ Ր Ո Ն Ա Ց Ի

Ներսէս Լամբրոնացի: — Իր տոհմն ոչ ազնուականութիւնը: — Վարուց համաստոութիւնը: — Եպիսկոպոսութեան աստիճանի բարձրանալն: — Երկասիրութիւններն: — Ատենաբանութիւն: — Մեկնութիւն սրբոյ Պատարագի: — Մեկնողական ուրիշ գրութեաները: — Ճառք: — Թուղթք: — Քերթուածք: — Թարգմանութիւնք: — Տպագրութիւնք իր գրութեանց: — Ժամանակակից անձիւնք: — Գրիգոր Գանձակեցի: — Գաշիք Ալաշկայ: — Գրիգոր Յետուանց: — Խաչատուր աշակերտ Լամբրոնացոյ: — Գաշիք քահանայ:

Ընտիր սւ սիրելի անուն և հանճար մը, սրտովն լեզուով ու գրչով անհամեմատ՝ ու մեր դպրութեանց պատմութեան մէջ գրեթէ իրեն նմանը չունեցող անուանի անձ մը. թէպէտ և իւր այնքան բարեմասնութեամբն ալ՝ մանաւանդ թէ աւելի այն ձրիցն համար, քիչ անգամ մխիթարութեան, այլ շատ հեղ վշտաց և նեղութեանց հանդիպած:

Ներսէս Լամբրոնացին, 1154ին ծնած է, բարեպաշտ

և ազնուական տոհմէ. հայրը Օշին Լամբրոնի իշխանն էր որ դեռ զներսէս չստացած՝ իւր բարեպաշտ ամուսնոյն Շահանդխտոյ հետ, որ էր եղբորդուստր Ն. Շնորհալուոյ, Աստուծոյ ուխտ ըրած էր՝ անոր սեղանոյն նուիրել իւր որդին: Բայց զաւակն ունենալէն ետքը՝ անոր գեղեցիկ և վայելուչ կերպարանքը տեսնելով, կը ստորանային ծնողքը իրենց ուխտին վրայ, ու այնպիսի կայտառ ու զուարթ մանկութեան մը տուած յոյսերէն չէին ուզեր զրկել զաշխարհ: Սակայն տղուն մահառիթ հիւանդութեամբը զգաստացած՝ դարձեալ Աստուծոյ նուիրեցին, և մնացին հաւատարիմ իրենց խոստմանը:

Մանուկ հասակէն Սմբատ, — ասիկայ էր Լամբրոնացւոյն մկրտութեան անունը, — իւր ապագայ սրբութեան և գիտութեան հաւաստի ապացոյցները կու տար: « Սըխրալի ամենեցուն, — կ'ըսէ իր գովաբանն Սկեւռացի, — մանկական տիոցն երեւէր յառաջադիմութիւն. մինչ զի 'ի մտի եղեալ բազմաց, Զինչ կամի լինել մանուկս՝ աւելին, զի ոչ զքօսմամբ ընդ հասակակիցսն, այլ ընդ կատարեալսն խրատու փարէր... ընդ աստուածայինս խօսելով օրէնս՝ զընդունայնաբանութիւնս 'ի բաց վարէր. խոկալով միշտ 'ի վերինս՝ զանց ստորնայնովքս առնէր. և 'ի խուն ժամանակի՝ 'ի յորովս աստուածային վարժիցն 'ի չափ հասանէր »: Բիւզանդիոնի կայսրն, Անտիոքայ իշխողն՝ և այլք, իրենց ամէն հրապուրանքներովն և երկրաւոր փառաց և հաճոյից խոստմամբք չէին կրնար Աստուծոյ ճամբէն զինքը դարձնել. այլ իւր ծնողաց մեծութիւնն ու իշխանութիւնն արհամարհելով՝ Սկեւռայ վանքը կը քաշուէր, ու հոն առաքինութեամբը՝ հոգին, միտքն ալ ուսմամբ կը զարդարէր. ու քիչ ատենի մէջ զարմանալի յաջողամտութեամբ՝ յոյն, լատին երբայական, և ուրիշ լեզուներ կը սովորէր:

Օշնի՝ իւր հօրը մեռնելէն ետքը՝ անոր մասնաւոր կըտականն ու առանձին կամքով Ներսէս Սկեւռայ վանքին առաջնորդ պիտի ըլլար. բայց անիկայ հրաժարեցաւ այն

պատուէն, ու նոյն իսկ քահանայական աստիճանը գրեթէ բռնի իրեն ընդունել տուաւ Շնորհալին. որ աստուածաշնորհ ոգւով նկատելով անոր Աստուծոյ սեղանոյն սպասաւորութեամբը ազգին ընելիք բարիքը, բռնադատեց զինքն առ այն, առանց մտիկ ընելու անոր ընդդիմադարձութեանցը. ու փախստեանն ու առանձնութեան տեղուանքէն զինքը գտնելով, ութևտասնամեայ հասակին Աստուծոյ ընտիր պաշտօնեայ մը ու ազգին միխթարութեան առիթ մը ընծայեց: Իր անունն ալ օծութեան հետ տուաւ անոր:

Տեսնենք զԼամբրոնացի 'ի կայսերական արքունիս Բիւզանդիոնի՝ երբ դեսպանութեամբ ի Թագաւորէն Հայոց Կեոնէ գնաց 'ի քաղաքն՝ վասն կրօնական խնդրոց և վիճից: « Իբրև յառաջեաց սուրբն Ներսէս, — կ'ըսէ պատմիչն, — առաջի Թագաւորին Յունաց և ետ ողջոյն, մատուցին զպատուէրս և զհրամանս և զթուղթս տեառն Գրիգորիսի Հայոց կաթողիկոսին և զԹագաւորին Հայոց Կեոնի. և նա մեծաւ ուրախութեամբ և պատուով ընկալաւ զսուրբն Ներսէս և մեծարեաց մեծաւ պատուով: Իբրև յառաջեցին ի սուրբ եկեղեցին և արարին ատեան՝ Թագաւորն և պատրիարքն և այլ ամենայն գիտնականք Յունաց ազգին, և ասէ Թագաւորն ցսուրբն Ներսէս, եթէ մարդս յերկուց է՝ ի հոգի և 'ի մարմին. և նախաժեծար՝ հոգին է քան զմարմին. արդ վասն քոյ գրեալ է կաթողիկոսն և Թագաւորն թէ իմաստութեամբ կատարեալ ես. և զոր ինչ ի մեր մէջն թերութիւն կայ՝ դունու: Եւ յետ պատարագին հանդարտեցաւ Թագաւորն և պատրիարքն: Խօսեցաւ Թագաւորն ընդ սուրբն Ներսէս և ասէ, թէ վկայեալ է կաթողիկոսն որ սուրբ և ճշմարիտ մարդ ես: Ետ պատասխանի և ասէ. Զճշմարտութիւնդ տուեալ տէրն իմ՝ որպէս զԱստուծոյ սուրբ և ընտրեալ հայրապետ. իսկ ես նուազտ եմ յամենայն ի Հայոց, և կամ առաջի ձեր. և զոր ինչ հարցանէք տամ պատասխանի. և թէ ի մէնջ թերութիւն կայ՝ մեր

սուրբ եկեղեցին կատարեալ է 'ի փառս Աստուծոյ, ի հաւատս և 'ի գործս... Եւ էանց ի վերայ այսոցիկ աւուրք ինչ մինչև ի Հոգւոյն գալուստն. գնաց և պատրիարքն և թագաւորն բազմախուռն ժողովով և եպիսկոպոսօք հանդերձ. կոչեցին և զսուրբն Ներսէս... և զօրացաւ սուրբն ի պատասխանիսն և հաճութեամբ ընկալաւ ամենայն ժողովն... Եւ յորժամ ել պատրիարքն, եկն ոմն իմաստասէր կրօնաւոր առ սուրբն Ներսէս. և ասէ թէ Առանձինն առեր գովութիւն ի մետրապոլտացն և ի կղերիկոսացն և յիշխանաց և առ հասարակ յամենայն ժողովրդոցն. զի որ ի մարտ ելանէ և ինքն գիտէ զիւր ումբին թափ տալն, բայց հայեցողքն առաւել եւս տեսանեն, այսպէս և մեք զքո յաղթութիւնդ հակառակամարտին: Նոյնպէս և իշխանքն գային և ասէին զարմացմամբ թէ մին մարդ՝ զայսքան մեծ ժողովս յոտին կացոյց. և 'ի հարցանելն և 'ի պատասխանելն սրբոյն Ներսիսի ասիբերան եղեն »:

★ ★

Քսանուիրեք տարուան հառակին Տարսոն քաղաքին եպիսկոպոսութեան աստիճանն ալ ընդունեցաւ Ներսէս, և Սկեռայ վանից առաջնորդութիւնը. և անով արդէն ստացած համբաւն՝ ալ աւելի մեծցաւ: Ինքն իսկ Լամբրոնացի կը բռնադատուի հակառակորդաց բերանը կարկելու համար՝ իրեն յատկանիշ ու սիրելի խոնարհութիւնը առ վայր մի մոռնալով, առաքելաբար պարծիլ: « Բարեհոչակիմ, կ'ըսէ, 'ի Լատինացւոց եկեղեցիսն և 'ի Հելլենացւոց և Ասորւոց, և կամ 'ի Հայաստանս »:

Վասն զի իւր գիտութիւնն ու սրբութիւնը, և մանաւանդ միաբանասէր հոգին, իրեն դէմ հանեց ժամանակին տգէտ և ինքնահաւան մարդկան դաս մը, որ սրբոյն նախանձուն ու եռանդեանը մէջ ազգային եկեղեցւոյն անկումը կամ իրաւանցը բռնաբարութիւն կը կար-

ծէին. և ժողովրդեան առջև զինքն ամբաստանելով ալ գոհ չըլլալով՝ ինչուան թագաւորական արքունիքն իրենց ձայնը հասուցին, և կ'ուզէին զՆերսէս թէ՛ իւր պաշտամանէն զրկել և թէ անոր աստուածային օծութեամբ լեցուած լեզուն լռեցնել: Զխռովեցաւ Ներսէս. իւր խղճին մէջ անմեղը՝ հակառակորդաց նախանձուն և ատելու թեանը հարուածներէն չվախցաւ: Լսեց իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւններ, և արդարակշիռ պատասխաններն տուաւ առ իշխողն Վոն, թուղթ մը՝ յորում սըրբոյն աստուածային նախանձը, անմեղութիւնն ու հանճարը միանգամայն կը տեսնուի. գրուած մը՝ յորում ամբաստանեալը կը սիրուի, և իրեն հակառակորդացը չարութիւնն աւելի ատելի կ'ըլլայ:

Այդ աստուածազդեցիկ նախանձը՝ մէկալ կողմանէ ալ արգելք չէր ըլլար իրեն՝ ազգային իրաւանց անարատ պահպանութեանը խնամատար ըլլալու. և այդ պատճառաւ ինչուան յԱնտիոք և 'ի Բիւզանդիոն ճանապարհորդութիւններ ըրած է, և այլ և այլ օգտակար ծառայութիւններ մատուցած ազգային եկեղեցւոյ ու հայրենեաց, զորոնք հրապարակել գովութեամբ՝ եկեղեցւոյ պատմութեանը կը վերաբերի:

Քառսուենկեց տարուան հասակին հանդիպեցաւ Կամբրոնացւոյ երջանիկ փոխումը:

Լամբրոնացոյն երկասիրոչիւններն. — Վեշտասանամեայ՝ երբ այլոց դեռ սորվելու և հմտանալու ասպարիզին սկզբնաւորութիւնն է, տիրաբար վարդապետական գրիչը ձեռք առաւ Լամբրոնացի, և ինչուան 'ի մահ չըթողուց զայն. և այնպիսի արժանաւոր հռչակաւ և գովութեամբ, որ դեռ քսան և երեքամեանի, 1175 թուականը կրող յիշատակարանի մը մէջ Տիեզերական վարդապետ կոչուած է 'ի զրչէն. ուրիշ մ'ալ Անյաղբ վարդապետ և Թարգմանիչ կը կոչէ զնա: Լամբրոնացւոյն գրաւոր երկասիրութեանցը մէջ նշանաւորներէն մէկն է Ատենաքանոչիւնը: Շնորհալոյ և Գրիգորի Տղայոյ վա-

րուցը մէջ կը տեսնենք որ այն ատեններէն մեծ խնդիր մը սկսեր էր յուզուիլ Հայաստանի մէջ. մէկ կողմանէ յունական եկեղեցին կը ջանար կրօնական միութիւն մը հաստատել՝ արդէն իրեն հին դարերէ 'ի վեր ծանօթ և այլ և այլ ընտանի յարաբերութիւններ ունեցող Հայաստանեայց եկեղեցւոյն հետ. մէկալ կողմանէ ալ Քաղակիրք իրենց արևելքի մէջ ըրած արշաւանքներով սկսեր էին Հայաստանի ծանօթանալ: Այս ծանօթութիւններն ու վերաբերութիւնքն ունէին իրենց հակառակորդքը, որոնք, ինչպէս ըսինք, կը վախնային որ չըլլայ թէ ազգային հաւատքը՝ զոր միայն ուղիղ կը կարծէին, ուրիշ կարծեցեալ մոլորական վարդապետութեանց զոհ ըլլայ: Այս խնդրոյս լուծումն՝ ու ակամայ կամ կամաւ տգիտացելոց միտքը լուսաւորելու համար՝ սահմանեցաւ Տարսոնի Ժողովքը գումարել:

Հայաստանեայց եկեղեցւոյն՝ զոր այնչափ սուրբ և աստուածամերձ անձինք փառաւորած էին, առջի փառքը յիշելէն ետքը, իւր օրերուն վիճակը արտասուաց ու ցաւոց արժանի կը գտնէ Կամբրոնացին: Աստուծոյ տունը՝ սուրբ եկեղեցին՝ սողոմոնեան տաճարին կը նմանցընէ, որուն պայծառութիւնն, մեծութիւնն ու գեղեցկութիւնը՝ բանսարկուն՝ Նաբուգոդոնոսորի ու Քաղդէացւոց պէս, վեր 'ի վայր ընելու կ'աշխատի. և որչափ ալ աստուածահիմն շէնքը չիկրնար կործանել, սակայն սրով և հրով կ'աւերէ: Այս աւերման ու խանգարման պատճառ՝ սիրոյ պակսութիւնը կը գտնէ Կամբրոնացին. ազգին՝ յայլոց քրիստոնէից խորշելովը և անոնցմէ ուժանալով՝ Աստուծմէ հեռանալը կը ցուցընէ. և ասոր դարմանը՝ դարձեալ սիրոյ ու միաբանութեան մէջ կը գտնէ: Ո՛րչափ զարմանալի՝ է Կամբրոնացին իւր այս խօսակցութեանը մէջ. Աստուծոյ ու ազգին սէրը՝ հաւասար իր սիրտը կը տոչորեն. Աստուծոյ փառացը առաւելութեամբը՝ իւր ազգին բարոյական ապագայն հաստատուն գործել կը ջանայ: Այս փափաքն առաջ տանելու համար՝ ինչուան իւր

ազգէն նշովին ալ աչք կ'առնէ: Մեր ամբողջ հայերէն մատենագրութեան մէջ՝ այս ճառին նման սրտով, ուժով և գիտութեամբ գրուածք մը քիչ կը գտնուի. անոր համար Եւրոպացի իմաստուններէն մէկը « Թէ որ Դեմոսթենէս, կ'ըսէ, նոյն առիթներուն մէջ գտնուած ըլլար, ինչ որ այս սուրբս, և անոր հաւատոցը ճշմարտութիւնը ճանչցած ըլլար, իրմէ տարբեր լեզու պիտի չգործածէր »: Ուրիշ մըն ալ Կիկերոնի կը նմանցընէ զինքը, ոչ զՀռոմով՝ ալ զԵկեղեցի Աստուծոյ իւր թշնամեացը ձեռքէն թափելու համար:

Մեկնոքիւն պատարագի. — Քսանէչորս տարուան հասակին՝ այս ընտիր, իմաստուն և բազմահմուտ մատենանք երկասիրեց Կամբրոնացին, երբոր Տաւրոս լեռանց առանձնութեանը մէջ՝ աշխարհքի զբաղմունքներէն ու փառքէն հրաժարած, հոգւոյ անդորրութեամբը կը զմայլէր: Հայաստան՝ որ քաղաքական ոյժն ու զօրութիւնը կորսնցընելով, օր օրուան վրայ կը վատթարանար, կարգէ դուրս զեղծմուքներ մտուցած էր ինչուան սուրբ սեղանոյն նուիրական պաշտամանց և պատարագին խորհրդոց և զոհին մէջ: Հարկ էր այս զեղծմունքը վերցընել. բայց արդէն արմատացած և հիննալու սկսած սովորութեանց հետ կռուելու համար՝ Կամբրոնացւոյն պէս կտրիճ ախոյեանի մը կարօտ էր ազգն: Այդ ընտիր ախոյեանն, որ միայն Աստուծոյ փառքն ու երկիւղը իրեն շարժառիթ և նպատակ ունէր, այս գրուածքովս երիտասարդ հասակին մէջ դատաւոր կը նստի ծերոց, ու իր վրայ կ'առնէ անոնց նախապաշարմանցը հետ կռուիլ, մտաց խաւարը լուսաւորել, ու աստուածային ուղիղ ճամբուն մէջ առաջնորդել:

Սակայն այս աստուածահաճոյ ջանքովն ալ՝ յայտնի կը տեսնէր իրեն դէմն ելլելիք հակառակութիւններն: Անանկ

ատենի մը հանդիպած էր՝ յորում ոչ միայն ազգին բարւոյն վրայ մտածելը՝ այլ նաև անոր վրայ արցունք թափելն ալ կ'արգելուին: « Եւ ոչ ողբալոյ տան թոյլ, կ'ըսէր հառաչելով. զափա 'ի բերան եղեալ խփեն զլատագոփաց ճշմարտութեան զլեզուս, կամ այսպանելով երգիծանեն, կամ սաստիւ կռփահարեն, միայն զի մի՛ 'ի ստութեան սուտք երևեսցին » : Բայց Աստուծոյ քաջահաւատ պաշտօնեայն արհամարհեց այդ ամէն բռնութիւնները. և ընտրելի սեպեց այն երանութիւնը՝ զոր տէրն « Հատոյց փոխարէն նախատանացն. և ախորժելի վասն նորին՝ մարդկան չարախօսութիւնն » : Եւ այս վախճանաւ շարագրեց Պատարագի մեկնութեան գիրքը. յորում հզօր հանճարով, զօրաւոր լեզուով, աննախանձ սրտով և ծայրալիր հմտութեամբ կռուեցաւ ամէն նախապաշարմանց դէմ, ցըցուց ամէն զեղծմանց ապօրինաւորութիւնը, և ճշմարտին Աստուծոյ սեղանոյն վրայ՝ յաղթանակել տուաւ ճշմարտութեան: Եւ այն գրքին՝ և անոր մէջ ամփոփուած իմաստից կարօտ ազգին՝ նուիրեց իր աշխատութիւնը. ու մէկ երկու անգամ ինչուան եպիսկոպոսաց ատեանը հանեց որ կարդան, քննեն, ու իրեն սիրտը մրկող կրակովը՝ գէթ իրենք ալ ջերմանան. սակայն և ոչ ընթերցման կամ ունկնդրութեան արժանի եղաւ, ինչպէս գանգատելով կ'ըսէ վերջաբանին մէջ:

Իր մէկ երկասիրութիւնն՝ սիրելի քրոջը ընծայած է՝ հետագայ սրտազղեցիկ խօսքերով. « Աստուածային իղձս փափագանաց պատուականագունիդ ինձ գիտելով միշտ 'ի տէրունականսն, վասն որոյ ուրախացուցիչ առիթ մատուցանեմ քեզ նուէր, սիրելի հարազատ Մարիամ, զոր առ մեզ անցուցեալ աստուածային ոգւոյն փչմանէ միշտ ընդ տուողին բարգաւաճելոյ առնն, 'ի ստիպմանէ խընդրոյ յորմէ որ վերագոյնդ յայտնէ բան, համանմանոյն երգ, զոր երկօք աշխատութեան արձանագրեալ քոյոյս Ներսէսի՝ ըստ այնմ յաղագս որոյ բանս է, քեզ ի սիրփանս ընձեռեցի. գիտելով պատուականագոյն քեզ քան

զորովք քամահեցեր, զոսկի և զականս պատուականս և զորս նոյնպիսի: Նաև յաղագս և յայս ևս զքեզ յորդորելոյ, զի որպէս 'ի սկզբանց անտի սկսման քո 'ի կոչումնդ որ ետդ, և զանծուկ ընթացից ուղւոյն բուռն հարկանելով բարեբանելոյդ էր նախանձարկութեամբ. նոյնպէս և յայսմ օրէ հետէ փութալ ի քեզ եղիցի ընդ սկզբանն, և կատարածին փոյթ ըստ հանդիպել. թէպէտ և բնաւիցն եմք օտար. զի մի՛ յանձինս մեր աւարտիցի բանն ասացեալ ի տեսունէ. Այս այր սկսաւ շինել՝ և ոչ կարաց կատարել: Այլ եղիցի արժանի լինել հաստատել զանձինս՝ որպէս զսա ի վերայ ամրագոյն վիմի անվերդով յամենայն յարուցմանց »:

Այն ժամանակները, 1187ին, այլազգիք Երուսաղեմի տիրեցին, և տնօրինական տեղեաց սպասաւորք, եկեղեցականք և իշխանք գերեցան: Այս համբաւը ինչուան արեւմուտք հասնելով, ամենայն ազգք թագաւորներով և իշխաններով, Հռովմայ հայրապետին հրամանաւ խաչակրութեան մը յորդորուեցան, և անթիւ բազմութիւն՝ նաւերով հասան ելան 'ի Պաղոմայիս: Այն միջոցին Լեւոն Ռուբինեանց պայազատն զրկեց զԼամբրոնացին 'ի Հռովմայ առ Գրիգոր կաթողիկոս. ճամբուն վրայ՝ Մարաշ քաղաքէն անդին վրանին վազեցին Թիւրքմէնք, և Ներսեսի ուղեկից կրօնաւորներէն ու աշխարհականներէն գրեթէ քսան հոգի սպաննեցին, ու իրենց ստացուածոցը հետ յափշտակեցին նաև Պատարագի մեկնութեան գիրքը. որուն վրայ անչափ տրտմութիւն ունեցաւ հեղինակը, որովհետև հաւասարը չունէր: Բայց քանի մը տարիէն ետքը Ջահան գաւառին մէջ գտնուեցաւ, և գնոց առնուելով՝ նորէն Լամբրոնացոյն ձեռքը անցաւ: Զայս ինքը Ներսէս կ'աւանդէ իւր յիշատակարանին մէջ:

Մեկնողականք. — Լամբրոնացւոյ կենսագիր մը կ'ըսէ, վկայելով իր եռանդուն և անդադար ուսումնասիրութեանն. « Յամենայն երեկոյի՝ մինչև այրէին մոմեղէնք՝ գրէր. և ապա անդէն յաթոռն իւր նստեալ՝ սակաւ մի ննջէր, և խփոյն յարուցեալ երթայր յեկեղեցին » . իր նոր ու արժանաւոր գրուատիչ մ'ալ կը յաւելու. « Այսպիսի բռնազօս հնարիւք խարեաց զմահ. և գէթ տասն ամ գողացեալ 'ի ստուերագիր մահուանէ՝ 'ի թմբրութենէ քնոյ ասեմ, ծախեաց զնոյն 'ի խոկմունս և 'ի լուծմունս աստուածաշունչ տառից, որոց իբր երկոտասանիցն ծանօթ են մեզ նորայն Մեկնաթիանք » . և են Արարածոց զբքինը, Սողոմոնի գրոց՝ այս ինքն Առակաց, Ժողովողի, Իմաստոսքեան և Երգոց երգոյն, երկոտասան փոքր մարգարէից ¹, Գանիելի և Սաղմոսաց. նոր կտակարանէն ալ՝ Մատթէի մեկնութիւն, կաթողիկեայ թըղ-

1. Գրչագիր մը այսպիսի խորագրով կը նշանակէ Լամբրոնացւոյն այս երկասիրութիւնը. « Սրբոյ Կօրն մերոյ Տեառն Ներսիսի արքեպիսկոպոսի Տարսոնի մեկնութիւն երկոտասան մարգարէից՝ զոր 'ի Թելագրութենէ արքայ Եփրեմի և Կիւրղի և յիւրոց յաւելուածոց մըտաց գեղեցկայարմար յեռեալ իբր ոսկի ընդ սարգիսն » :

Առակաց բրքին ինքնագիր յիշատակարանը. « Սկսեալ ի քննութիւն աստուածախօս իմաստիցս՝ երեք ամօք յառաջ քան զայս՝ որ է ՈԻԶ (= 1194) Թուականին, ի 'իւանդոտ մարմնոյ, 'ի ծանրութենէ հոգւոյ դանդաղէր միաք նուաստութեան քննել, և ձեռն՝ ի գրել: Յայս ամ գնացեալ իմ ի Կոստանդնուպոլիս, և խնդրեալ ի նորին պատրիարքէն՝ զոր առ նոսին տեսութեան Առակացս և Յովքայ, և ընթերցեալ, և տեղեկացայ՝ զի զոր առ ի մէջ պաղարբերէ շնորհ սուրբ Հոգւոյն՝ ոչ ինչ նուազ էր յայնմանէ, և նախքննեալն համաձայն էր և ոչ օտարանայր. եկեալ ի յարկս իմ՝ երկրպագութեամբ գոհացայ զԱստուծոյ և քաջալերեցայ ի քննութեանս, հոգս Ներսէս որ ի Տարսոն անուամբ այցելու և ի Սկեւռայն օթեւանքս բնակեալ ի հանգիստ » :

քոց, Տէրունական Առակաց, Ննջման Յովհաննու՝ կամ Էր
ընդ եղբարսն ընթերցուածոյն որ 'ի վերջ աստուածաշունչ
գրոց: Ասոնց ամենուն մէջ ալ որ ընդհանրապէս հեղի-
նակին երիտասարդական հասակին արդիւնքն են, յայտ-
նապէս կ'երևնայ իր հմտութիւնն և հանճարը: Բայց ու-
րովհեաւ ընդհանուր հաւատացելոց համար յօրինուած
չեն այս մեկնութիւններն, այլ մասնաւոր կերպով մը նե-
րանձնական կենաց փափաքող միանձանց հոգեւոր օգուտը
դիտելով, որոնց խնդրանքն ալ շարագրուած են, ուստի
աւելի խորհրդական քան թէ նկարագրական իմաստնե-
րով մեկնաբանուած են: Յայամաւորք կ'աւանդեն թէ
« Մեկնեաց և զքարոզս եկեղեցւոյ և զաղօթին » . որով
հաւանական կ'երևնայ թէ կ'ուզեն ակնարկել Ժամագրոց
մեկնութիւնը, և ուրիշ եկեղեցական աղօթից, սրբոց հարց
դժուարիմաց խօսքերուն Լոսթմանքը, ինչպէս Դիոնեսիոսի
Արիսպագացւոյն, Նարեկացւոյն, և այլոց:

Վերջին գրուածիս խորագիրն է. « Տեսութիւն քննու-
թեան աղօթից աւետարանչին Յովհաննու՝ ի խնդրոյ
Ստեփանոսի վարդապետի Յակովբացւոյ, ի Ներսիսէ ա-
շակերտէ իւր և հոգեւոր որդեկէ: — Գիր քո պատուա-
կանութեանդ միանգամ և երկիցս, հայր սուրբ, եհաս
առ իս՝ փութացուցանել առ 'ի խնդիր քննութեան աս-
տուածաբան առաքելոյն Յովհաննու աղօթիցն » ...: Եւ
ի վերջն, « ... Որ ամենայնիւ ես ճամարտասէր և իմա-
տասէր, մինչ զի ոչ քոյովդ բաւականացեալ այլ և զմեզ
ձգեցեր հաւանութեամբս 'ի յանդգնութիւն, ո՛հ հայր պա-
տուական Ստեփանոս. զորոյ 'ի գլուխ ած շնորհն Աս-
տուծոյ զխնդրելիս 'ի ձեռն տառապեալս գործարանի 'ի
փառս իւր և 'ի վայելս քումդ հաւատոց՝ և ճամբիտ որ
առ աստուածաբանս սիրոյ. ոչ թէ ըստ որում պարտ
էր կամ զբովանդակն ածել 'ի լոյս զսորա գօրութիւնն
որ անհասն էր յինէն. այլ փութացեալ միայն որդիա-
կան հնազանդութեամբ հպատակութեամբ պատճառ նիւ-
թել իմաստնոյդ » ...:

Հետագայ տողերուն մէջ՝ որ իր աշակերտին սրտի ձայնն ու հառաչանք են, ամփոփուած կը գտնենք Լամբրոնացւոյ մեկնողական գլխաւոր երկասիրութիւններն:

« Առ ձեզ խօսիմ, հին կտակարանք,
 Եկէք որ լանք, զի անպիտանացայ:
 Ե՛կ Սողոմոն, զի անպիտանացար.
 Ե՛կ Դանիէլ, որ խոպանեցար.
 Ե՛կ Արարածք, լաց, որ փակեցար.
 Արե՛կ Դաւիթ, որ անպարտեցար:
 Առնում լալով վայիս ձայնակից.
 ԸզՅովհաննէս Որդին Որոտման.
 Եկ ժողովէ զՏեսիւն ու պահէ,
 Զի այլ չըկայ տէրն որ մեկնէ...
 Լացողք Թըղթոց կաթողիկէից,
 Եկէք ու լիք վայիս ձայնակից...
 Ե՛կ Առաքեալը Տարսնեցի
 Ու ան ամփոփէ զբանքս որ լսեցի:
 Ե՛կ Աթանաս, լալոյս ձայնակից,
 Բաներըս քո են 'ի Պատարագի.
 Բայց իմ հըսկող տէրն չերեւի,
 Ոչ մեկնուի ու ոչ բացայայտի.
 Ոչ այլ պայծառ Քարոզն ասուի,
 Ոչ այլ նըման քեզ տէր գըտանի »:

Ճառք. — Հինգ այլ և այլ ճառեր կ'ընծայուին Լամբրոնացւոյն. 'ի Լամբարձումն Քրիստոսի, 'ի Փալուստ Հոգւոյն սրբոյ, 'ի Փոխումն Կուսին, յԱնառակ որդին, և 'ի Տնտեսն: Ասոնց մէջ առջի երկուքը ընտրելագոյն կը սեպուին իրաւամբք թէ՛ լեզուի գեղեցկութեամբը և թէ՛ ճարտասանական ոճով:

Թղթերուն մէջ ալ անուանի է առ Լևոն իշխանն գըրածը, զոր առաջ յիշատակեցինք: Թուղթ մ'ալ առ Ոսկան ճգնաւոր, և առ Յակոբ ոմն Ասորի:

Բազմաթիւ և հետաքննականք են Լամբրոնացւոյ երկասիրութեամբ եղած թարգմանութիւնքը 'ի յունէ, յասորւոյ, 'ի լատին և 'ի փռանկ լեզուաց, որոց վրայ խօ-

սիլը գրուածքիս երկրորդ մասին կը պատկանի: Ոչ սակաւ են իրեն համբուրելի ձեռք գրուած և մինչև առ մեզ հասած գրչագիրք:

Ունի Լամբրոնացին քանի մը կտոր մանր քերթողական գրուածներ ալ. բայց անոնց ոճը այնչափ հեռու է իր արձակ գրուածոց ոճէն, որ յայտնապէս կը տեսնուի թէ հռովմայեցի ճարտասանին պէս միայն խօսելու ու ժող և գեղեցիկ ու համոզիչ լեզուով ծնած էր Լամբրոնացին, քան թէ քերթողարանելու: Այս գրուածքն են՝ քանի մը շարականներ, ու Ներսիսի Շնորհալույ վրայ գրուած Վիպասանոքիսն մը, և ուրիշ մանր քերդուածներ, ինչպէս 'ի Ս. Յովհաննէս առետարանիչ, 'ի Հրեշտակապետս, 'ի Ս. Գեորգ, 'ի Թաղոսմն Տեսան, մեղեդի մը 'ի Ս. Կոյսն, որոնց ամենուն մէջ կը փայլի իր հոգեսիրութեան եռանդը:

Ժամանակաւ կրտսերագոյնք կ'ընծայեն իրեն նաև ուրիշ քանի մը երկասիրութիւնք՝ որ հիմա կորսուած կամ դեռ յայտնուած չեն. ինչպէս Վարք Գրիգորի Նարեկացոյ, Մեկնոքիանք ոչ խորհրդոց 'ի խնդրոյ Ատոմայ ճգնաւորի, Անուանք Քաղաքաց շինողաց 'ի խնդրոյ Աբուսայիտ բժշկի: Լամբրոնացւոյն տրուած կը գտնենք նաև Տօնացոյց գրոց վերջին կարգաւորութիւնը, և զկանոն կարողիկոսօրհնէից և Եպիսկոպոսօրհնէից, և քերթուած մ'ալ 'ի Սոչրք Խաչն:

Յիշատակագիր մը հետեւեալ հետաքննական տեղեկութիւնները կուտայ Լամբրոնացւոյն մէկ քանի երկոց յօրինման ժամանակին վրայ. « Ներսէս Լամբրոնացի արար զթարգմանութիւն տեսլեան Յովհաննու և զմեկնութիւն նորին, և զՊարապմանց՝ գրեաց յայլևայլ ժամանակի. զՊարապմանցն ՈՒՒ Թուակնին, և զՅոհաննու տեսիլն ՈՒԷ. յորում ամի վերապատուեցաւ Ըռուբէն Թագաւոր Հայոց՝ յերկուց թագաւորաց, Հռոմայ և Յունաց: ՈՒՋ ամի անկաւ Երուսաղէմ 'ի ձեռս Իսմայէլացոց, և բազում արեան հեղմունք եղեալ 'ի Լատինացոց, մինչ 'ի

թագաւորելն Ըռուբենայ. յորում ամի թարգմանեաց զՏեսիլն. և զԽորհրդի և զԱղօթից մեկնիչն. և էր ընդ եղբարսի մեկնութիւնն և զնարեկացւոյ լուծմունքն » :

Յիշեալ ամենայն ծանօթ գրուածքն զանազան անգամ և տեղուանք տպուած են. որոց վրայ տես 'ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ, յէջ 60, 249: Լամբրոնացւոյն հոգեւոր և ուսումնական կենաց արժանաւոր գրուած ու գրուագ մ'ալ 'ի ՍԻՍՈՒԱՆ, յէջ 86-95:

Այս հոշականուն մատենագրաց հետ՝ երկրորդաբար կը յիշուին դարուս մէջ,

ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ կամ Թոքակերի որդի, որուն կարգէ դուրս ուսումնասիրութեանը վրայ հետեւեալ գէպքը կը պատմէ Կիրակոս: Օր մը, կ'ըսէ, այրի մը մէջ առանձնացաւ, ուր բաղմութիւնք գրոց կային, և հետն ալ ուրիշ շատ ընկերակիցներ ունէր: Անոնք այրէն դուրս ելան ու մոռացմամբ զինքը հոն ձգեցին, կարծելով թէ անիկայ իրենցմէ առաջ ելած ըլլայ. ու դուռը փակելով՝ գնացին: Գրիգոր՝ առանց ամենեւին իմանալու՝ շարունակեց հոն գրոց ընթերցման պարապելու: Վրան օրեր անցնելէն ետքը՝ հարկաւոր բանի մը համար նորէն ելան այրը գնացին, ու զինքը հոն տեսնելով սքանչացան, կը հարցընէին թէ ինչպէս առանց ուտելու խմելու կըրցաւ ապրիլ այնչափ օր. անիկայ գրքերը ցուցընելով կ'ըսէր. « Ասոնք եղան իմ կերակուրս և ըմպելիս »: Կ'աւանդեն թէ Ընթերցողածոց մեկնութիւն մը շարագրած ըլլայ:

Վարդան պատմիչ կը զրուցէ թէ Սարկաւագ վարդապետին մահուընէն տարի մը ետքը հանդիպեցաւ թէ Գրիգորի և թէ իրեն ընկեր ճգնասուն Սարգիս վարդապետի մահը՝ Գանձակայ երկրաշարժին փլատակաց տակ:

ԴԱԽԻԹ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ վարդապետ Աչաւկայ որդի։ Սա Աբգայութիւն կոչուած նորընծայ քահանայի մը խընդրանօք՝ կանոնական սահմանադրութիւններ գրեց, որոնց համար Կիրակոս կ'ըսէ թէ գեղեցկայարմար ու պիտանացոյ երկասիրութիւնը ըլլան, ու Վարդան, թէ դիւրահաս կանոններ էին։ Մեր ձեռքն հասած 97 կամ 98 կանոններն՝ ասոնց դատաստանը չեն արդարացըներ։

ԳՐԻԳՈՐ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ, որ Մարաշու Յեսուանց աւագատին միաբաններէն էր, և իր ընկերակիցներէն այս պատուոյ անուամբը մեծարուած։ Իր անունովն ձեռուընիս գիրք մը հասած է՝ զոր հեղինակը Գիորջ վայից և մեղայից կը կոչէ, պարզ և միջակ ոճով մը, ՇՂԸ (1149) թուականին յօրինուած։

Կը յիշատակուի Լամբրոնացոյ ժամանակակիցն և աշակերտ՝ ԻԱԶԱՏՈՒՐ անունով մէկը. որ իր աստուածաշընորհ վարդապետին վրայ գեղեցիկ ու քերթողարան ողբ մը շարագրած է ոտանաւոր։ Խորագիրն է. « Ողբք 'ի տէր Ներսէս արհիմ Տարսոնի, ասացեալ Խաչատուր պաշտօնէի նորոսն աշակերտի »։

Ուրիշ ԴԱԽԻԹ քահանայ մ'ալ կը յիշատակուի երկօտասաներորդ դարուս մէջ, և իր անունով գրուած մը. « Ի սքանչելի վկայն Քրիստոսի Յովսէփ պատանի, որ յԱյրարատոյ նահանգէն, ներքողական գովեստի բուն »։

ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ

— — —

Ոռոհայեցոյն ժամանակը: — Իր պատմական երկասիրոշքիւնը: — Բանասիրական արժեք: — Ոձ և յեզոռ: — Գրիգոր Երեց՝ շարայարող իր պատմութեան: — Բնագրին տպագրութիւն և քարգեանութիւնը:

Մատթէոսի Ուռհայեցոյն վրայ գիտցածնիս՝ իւր երկասիրութեանը երկրորդ և երրորդ մասերուն յառաջաբաններուն մէջ տուած տեղեկութիւններն են: Ինքզինքը Ուռհայեցի կը կոչէ, այսինքն բնակիչ կամ մանաւանդ ծնունդ Ուռհայ (Եդեսիոյ), և իւր այս քաղաքին մէջ ծնած ըլլալը յայտնապէս կ'աւանդէ: Ուրիշ տեղ ալ ինքզինքը Վաներէց կը կոչէ: Ծննդեանն ու մահուան տարին անստոյգ է. այս միայն յայտնի է որ իւր կեանքը 1136էն աւելի անդին անցած է. որովհետեւ այն թուականին կը լմնցնէ իւր գիրքը: Չամչեան վարդապետը իւր Հայոց պատմագրութեանը մէջ կը համարի թէ 1144ին, Սաորւոց աթաբէկներուն իշխան հռչակաւոր Նուրէտտինի հօրը Զանգիին ձեռքով եղած Եդեսիոյ կոտորածին մէջ՝ մեռած ըլլայ նաև Մատթէոս՝ ի խորին ծերութեան: Բայց այս կարծեաց ստուգութեան երաշխաւորութիւնը կը պակսի: Կ'երևնայ թէ կենաց մեծ մասը անցուցած ըլլայ յԵդեսիա. որովհետեւ այն քաղաքին մէջ հաւաքեց և կարգի վրայ առաւ ժամանակագրութեանն նիւթը, որուն միայն երկու առաջին մասանցը վրայ տասնըհինգ տարի աշխատեցաւ: Իւր մէկ խօսքէն կ'երևնայ թէ կե-

ազգէն նզովին ալ աչք կ'առնէ։ Մեր ամբողջ հայերէն մատենագրութեան մէջ՝ այս ճառին նման սրտով, ուժով և գիտութեամբ գրուածք մը քիչ կը գտնուի. անոր համար Եւրոպացի իմաստուններէն մէկը «Թէ որ Դեմոսթենէս, կ'ըսէ, նոյն առիթներուն մէջ գտնուած ըլլար, ինչ որ այս սուրբս, և անոր հաւատոցը ճշմարտութիւնը ճանչցած ըլլար, իրմէ տարբեր լեզու պիտի չգործածէր»։ Ուրիշ մըն ալ Կիկերոնի կը նմանցընէ զինքը, ոչ զՀռոմով՝ ալ զԵկեղեցի Աստուծոյ իւր թշնամեացը ձեռքէն թափելու համար։

*
* *

Մեկնոքիւն պատարագի. — Քսանէչորս տարուան հասկին՝ այս ընտիր, իմաստուն և բազմաՀմուտ մատենաբերկասիրեց Կամբրոնացին, երբոր Տաւրոս լեռան ձնութեանը մէջ՝ աշխարհքի զբաղմունքներէն ու փառքէն հրաժարած, հոգւոյ անդորրութեամբը կը զմայլէր։ Հայաստան՝ որ քաղաքական ոյժն ու զօրութիւնը կորսնցընելով, օր օրուան վրայ կը վատթարանար, կարգէ դուրս զեղծմունքներ մտուցած էր ինչուան սուրբ սեղանոյն նուիրական պաշտամանց և պատարագին խորհրդոց և զոհին մէջ։ Հարկ էր այս զեղծմունքը վերցընել. բայց արդէն արմատացած և հիննալու սկսած սովորութեանց հետ կռուելու համար՝ Կամբրոնացւոյն պէս կտրիճ ախոյեանի մը կարօտ էր ազգն։ Այդ ընտիր ախոյեանն, որ միայն Աստուծոյ փառքն ու երկիւղը իրեն շարժառիթ և նպատակ ունէր, այս գրուածքովս երիտասարդ հասակին մէջ դատաւոր կը նստի ծերոց, ու իր վրայ կ'առնէ անոնց նախապաշարմանցը հետ կռուիլ, մտաց խաւարը լուսաւորել, ու աստուածային ուղիղ ճամբուն մէջ առաջնորդել։

Սակայն այս աստուածահաճոյ ջանքովն ալ՝ յայտնի կը տեսնէր իրեն դէմն ելլելիք հակառակութիւններն։ Անանկ

ատենի մը հանդիպած էր՝ յորում ոչ միայն ազգին բարւոյն վրայ մտածելը՝ այլ նաև անոր վրայ արցունք թափելն ալ կ'արգելուին։ « Եւ ոչ ողբալոյ տան թոյլ, կ'ըսէր հառաչելով. զափս 'ի բերան եղեալ խփեն զլատագովաց ճշմարտութեան զլեզուս, կամ այլպանելով երգիծանեն, կամ սաստիւ կոփահարեն, միայն զի մի՛ 'ի ստութեան սուտք երևեսցին »։ Բայց Աստուծոյ քաջահաւատ պաշտօնեայն արհամարհեց այդ ամէն բռնութիւնները. և ընտրելի սեպեց այն երանութիւնը՝ զոր տէրն « հատոյց փոխարէն նախատանացն. և խորոժելի վասն նորին՝ մարդկան չարախօսութիւնն »։ Եւ այս վախճանաւ շարագրեց Պատարագի մեկնութեան գիրքը. յորում հզօր հանճարով, զօրաւոր լեզուով, աննախանձ սրտով և ծայրալիր հմտութեամբ կռուեցաւ ամէն նախապաշարմանց դէմ, ցըցուց ամէն զեղծմանց ապօրինաւորութիւնը, և ճշմարտին Աստուծոյ սեղանոյն վրայ՝ յաղթանակել տուաւ ճշմարտութեան։ Եւ այն գրքին՝ և անոր մէջ ամփոփուած իմաստից կարօտ ազգին՝ նուիրեց իր աշխատութիւնը. ու մէկ երկու անգամ ինչուան եպիսկոպոսաց ռատեանը հանեց որ կարդան, քննեն, ու իրեն սիրտը մրկող կրակովը՝ գէթ իրենք ալ ջերմանան. սակայն և ոչ ընթերցման կամ ունկնդրութեան արժանի եղաւ, ինչպէս գանգատելով կ'ըսէ վերջաբանին մէջ։

Իր մէկ երկասիրութիւնն՝ սիրելի քրոջը ընծայած է՝ հետագայ սրտազդեցիկ խօսքերով. « Աստուածային իղձս փափագանաց պատուականագունիդ ինձ գիտելով միշտ 'ի տէրունականսն, վասն որոյ ուրախացուցիչ առիթ մատուցանեմ քեզ նուէր, սիրելի հարազատ Մարիամ, զոր առ մեզ անցուցեալ աստուածային ոգւոյն փշմանէ միշտ ընդ տուողին բարգաւաճելոյ առնն, 'ի ստիպմանէ խընդրոյ յորմէ որ վերագոյնդ յայտնէ բան, համանմանոյն երգ, զոր երկօք աշխատութեան արձանագրեալ քոյոյս Ներսէսի՝ ըստ այնմ յաղագս որոյ բանս է, քեզ ի սիրփանս ընձեռեցի. գիտելով պատուականագոյն քեզ քան

զորովք քամահեցեր, զոսկի և զականս պատուականս և զորս նոյնպիսի: Նաև յաղագս և յայս ևս զքեզ յորդորելոյ, զի որպէս 'ի սկզբանց անտի սկսման քո 'ի կոչումնդ որ եսդ, և զանծուկ ընթացից ուղւոյն բուռն հարկանելով բարեբանելոյդ էր նախանձարկութեամբ. նոյնպէս և յայսմ օրէ հետէ փութալ ի քեզ եղիցի ընդ սկզբանն, և կատարածին փոյթ ըստ հանդիպել. թէպէտ և բնաւիցն եմք օտար. զի մի՛ յանձինս մեր աւարտիցի բանն ասացեալ ի տեառնէ. Այս այր սկսաւ շինել՝ և ոչ կարաց կատարել: Այլ եղիցի արժանի լինել հաստատել զանձինս՝ որպէս զսա ի վերայ ամրագոյն վիմի անվերդով յամենայն յարուցմանց »:

Այն ժամանակները, 1187ին, այլազգիք Երուսաղեմի տիրեցին, և տնօրինական տեղեաց սպասաւորք, եկեղեցականք և իշխանք գերեցան: Այս համբաւը ինչուան արեւմուտք հասնելով, ամենայն ազգք թագաւորներով և իշխաններով, Հռովմայ հայրապետին հրամանաւ խաչակրութեան մը յորդորուեցան, և անթիւ բազմութիւն՝ նաւերով հասան ելան 'ի Պաղովմայիս: Այն միջոցին Լեւոն Ռուբինեանց պայազատն զրկեց զԼամբրոնացին 'ի Հռովմայ առ Գրիգոր կաթողիկոս. ճամբուն վրայ՝ Մարաշ քաղաքէն անդին վրանին վազեցին Թիւրքմէնք, և Ներսեսի ուղեկից կրօնաւորներէն ու աշխարհականներէն զրեթէ քսան հոգի սպաննեցին, ու իրենց ստացուածոցը հեա յափշտակեցին նաև Պատարագի մեկնութեան գիրքը. որուն վրայ անչափ տրտմութիւն ունեցաւ հեղինակը, որովհետև հաւասարը չունէր: Բայց քանի մը տարիէն ետքը Ջահան գաւառին մէջ գտնուեցաւ, և գնոց առնուելով՝ նորէն Լամբրոնացւոյն ձեռքը անցաւ: Զայս ինքը Ներսէս կ'աւանդէ իւր յիշատակարանին մէջ:

Մեկնողականք. — Լամբրոնացւոյ կենսագիր մը կ'ըսէ, վկայելով իր եռանդուն և անդադար ուսումնասիրութեանն. « Յամենայն երեկոյի՝ մինչև այրէին մոմեղէնք՝ գրէր. և ապա անդէն յաթոռն իւր նստեալ՝ սակաւ մի ննջէր, և խսկոյն յարուցեալ երթայր յեկեղեցին » . իր նոր ու արժանաւոր գրուատիչ մ'ալ կը յաւելու. « Այսպիսի բռնազրօս հնարիւք խարեաց զմահ. և գէթ տասն ամ գողացեալ 'ի ստուերագիր մահուանէ՝ 'ի թմբրութենէ քնոյ ասեմ, ծախեաց զնոյն 'ի խոկմունս և 'ի լուծմունս աստուածաշունչ տառից, որոց իբր երկոտասանիցն ծանօթ են մեզ նորայն **Մեկնոչիւնք** » . և են Արարածոց գրքինը, Սողոմոնի գրոց՝ այս ինքն Առակաց, Ժողովողի, Խնաստոքեան և Երգոց երգոյն, երկոտասան փոքր մարգարէից ¹, Դանիէի և Սաղմոսաց. նոր կտակարանէն ալ՝ Մատթէի մեկնութիւն, կաթողիկեայ թըղ-

1. Գրչագիր մը այսպիսի խորագրով կը նշանակէ Լամբրոնացւոյն այս երկասիրութիւնը. « Սրբոյ հօրն մերոյ Տեառն Ներսիսի արքեպիսկոպոսի Տարսոնի մեկնութիւն երկոտասան մարգարէից՝ զոր 'ի թելագրութենէ արքայ Եփրեմի և Կիւրղի և յիւրոց յաւելուածոց մըտաց գեղեցկայարմար յեռեալ իբր ոսկի ընդ սարգիտն » :

Առակաց գրքին ինքնագիր յիշատակարանը. « Սկսեալ ի քննութիւն աստուածախօս իմաստիցս՝ երեք ամօք յառաջ քան զայս՝ որ է ՈԽԶ (= 1194) թուականին, ի հիւանդոտ մարմնոյ, 'ի ծանրութենէ հոգւոյ դանդաղէր միտք նուաստութեան քննել, և ձեռն՝ ի գրել: Յայս ամ գնացեալ իմ ի կոստանդնուպոլիս, և խնդրեալ ի նորին պատրիարքէն՝ զոր առ նոսին տեսութեան Առակացս և Յովբայ, և ընթերցեալ, և տեղեկացայ՝ զի զոր առ ի մէջ պտղաբերէ շնորհ սուրբ Հոգւոյն՝ ոչ ինչ նուազ էր յայնմանէ, և նախքննեալն համաձայն էր և ոչ օտարանայր. եկեալ ի յարկս իմ՝ երկրպագութեամբ զոհացայ զԱստուծոյ և քաջալերեցայ ի քննութեանս, հոգս Ներսէս որ ի Տարսոն անուամբ այցելու և ի Սկեւռայն օթեանքս ընակեալ ի հանգիստ » :

քոց, Տէրունական Առակաց, Ննջման Յովհաննու՝ կամ Էր
ընդ եղբայրսն ընթերցուածոյն որ 'ի վերջ աստուածաշունչ
գրոց: Ասոնց ամենուն մէջ ալ որ ընդհանրապէս հեղի-
նակին երիտասարդական հասակին արդիւնքն են, յայտ-
նապէս կ'երևնայ իր հմտութիւնն և հանճարը: Բայց ո-
րովհետեւ ընդհանուր հաւատացելոց համար յօրինուած
չեն այս մեկնութիւններն, այլ մասնաւոր կերպով մը նե-
րանձնական կենաց փափաքող միանձանց հոգեւոր օգուտը
դիտելով, որոնց խնդրանքն ալ շարագրուած են, ուստի
աւելի խորհրդական քան թէ նկարագրական իմաստնե-
րով մեկնաբանուած են: Յայսմաւուրք կ'աւանդեն թէ
« Մեկնեաց և զքարոզս եկեղեցւոյ և զաղօթին » . որով
հաւանական կ'երևնայ թէ կ'ուզեն ակնարկել Ժամագրոց
մեկնութիւնը, և ուրիշ եկեղեցական աղօթից, սրբոց հարց
դժուարիմաց խօսքերուն Լոսթմունքը, ինչպէս Գիոնեախոսի
Արիսպագացւոյն, Նարեկացւոյն, և այլոց:

Վերջին գրուածիս խորագիրն է. « Տեսութիւն քննու-
թեան աղօթից աւետարանչին Յովհաննու՝ ի խնդրոյ
Ստեփանոսի վարդապետի Յակովբացւոյ, ի Ներսիսէ ա-
շակերտէ իւր և հոգեւոր որդեկէ: — Գիր քո պատուա-
կանութեանդ միանգամ և երկիցս, հայր սուրբ, եհառ
առ իս՝ փութացուցանել առ 'ի խնդիր քննութեան աս-
տուածաբան առաքելոյն Յովհաննու աղօթիցն » ...: Եւ
ի վերջն, « ... Որ ամենայնիւ ես ճշմարտասէր և իմաս-
տասէր, մինչ զի ոչ քոյովդ բաւականացեալ այլ և զմեզ
ձգեցեր հաւանութեամբս 'ի յանդգնութիւն, ո՞ հայր պա-
տուական Ստեփանոս. զորոյ 'ի գլուխ ած շնորհն Աս-
տուծոյ զխնդրելիս 'ի ձեռն տառապեալս գործարանի 'ի
փառս իւր և 'ի վայելս քումդ հաւատոց՝ և ճշմարիտ որ
առ աստուածաբանս սիրոյ. ոչ թէ ըստ որում պարտ
էր կամ զբովանդակն ածել 'ի լոյս զսորա զօրութիւնն
որ անհասն էր յինէն. այլ փութացեալ միայն որդիա-
կան հնազանդութեամբ հպատակութեամբ պատճառ նիւ-
թել իմաստնոյդ » ...:

Հետագայ տողերուն մէջ՝ որ իր աշակերտին սրտի ձայնն ու հառաչանք են, ամփոփուած կը գտնենք Լամբրոնացւոյ մեկնողական գլխաւոր երկասիրութիւններն:

« Առ ձեզ խօսիմ, հին կտակարանք,
 Եկէք որ լանք, զի անպիտանացայ:
 Ե՛կ Սողոմոն, զի անպիտանացար.
 Ե՛կ Դանիէլ, որ խոպանեցար.
 Ե՛կ Աբարաժք, լա՛ց, որ փակեցար.
 Առ՛եկ Դաւիթ, որ անպարտեցար:
 Առնում լալով վայիս ձայնակից.
 ԸզՅովհաննէս Որդին Որոտման.
 Եկ ժողովէ զՏեսին ու պահէ,
 Զի այլ չըկայ տէրն որ մեկնէ...
 Լացողք Թըղթոց կաթողիկէից,
 Եկէք ու լիք վայիս ձայնակից...
 Ե՛կ Առաքեալը Տարսնեցի
 Ու առ ամփոփէ զբանքս որ լսեցի:
 Ե՛կ Աթանաս, լալոյս ձայնակից,
 Բաներըս քո են ՚ի Պատարագի.
 Բայց իմ հըսկող տէրն չերեւի,
 Ոչ մեկնելի ու ոչ բացայայտի.
 Ոչ այլ պայծառ Քարոզն ասուի,
 Ոչ այլ նըման քեզ տէր գըտանի »:

Ճառք. — Հինգ այլ և այլ ճառեր կ'ընծայուին Լամբրոնացւոյն. ՚ի Համբարձումն Քրիստոսի, ՚ի Փալուստ Հոգւոյն սրբոյ, ՚ի Փոխումն Կուսին, յԱնառակ որդին, և ՚ի Տնտեսն: Ասոնց մէջ առջի երկուքը ընտրեւագոյն կը սեպուին իրաւամբք թէ՛ լեզուի գեղեցկութեամբը և թէ՛ ճարտասանական ոճով:

Թղթերուն մէջ ալ անուանի է առ Լևոն իշխանն գըրածը, զոր առաջ յիշատակեցինք: Թուղթ մ'ալ առ Ոսկան ճգնաւոր, և առ Յակոբ ոմն Ասորի:

Բազմաթիւ և հետաքննականք են Լամբրոնացւոյ երկասիրութեամբ եղած թարգմանութիւնքը ՚ի յունէ, յասորւոյ, ՚ի լատին և ՚ի փռանկ լեզուաց, որոց վրայ խօ-

սիւր գրուածքիս երկրորդ մասին կը պատկանի: Ոչ ապա եւ իրեն համբուրելի ձեռք գրուած և մինչև առ մեզ հասած գրչագիրք:

Ունի Լամբրոնացիին քանի մը կտոր մանր քերթողական գրուածներ ալ. բայց անոնց ոճը այնչափ հեռու է իր արձակ գրուածոց ոճէն, որ յայտնապէս կը տեսնուի թէ հռովմայեցի ճարտասանին պէս միայն խօսելու ու ժով և գեղեցիկ ու համոզիչ լեզուով ծնած էր Լամբրոնացիին, քան թէ քերթողարանելու: Այս գրուածքն են՝ քանի մը շարականներ, ու Ներսիսի Շնորհալույ վրայ գրուած Վիպասանոչքիչն մը, և ուրիշ մանր քերդուածներ, ինչպէս 'ի Ս. Յովհաննէս առետարանիչ, 'ի Հրեշտակապետս, 'ի Ս. Գեորգ, 'ի Թաղոռմն Տեառն, մեղեդի մը 'ի Ս. Կոյսն, որոնց ամենուն մէջ կը փայլի իր հագեւիրութեան եռանդը:

Ժամանակաւ կրտսերագոյնք կ'ընծայեն իրեն նաև ուրիշ քանի մը երկրորդութիւնք՝ որ հիմա կորսուած կամ դեռ յայտնուած չեն. ինչպէս Վարդ Գրիգորի Նարեկացոյ, Մեկնոչքիչնք ոչք խորհրդոց 'ի խնդրոյ Ատոմայ ճգնաւորի, Անուանք Քաղաքաց շինողաց 'ի խնդրոյ Արուսայիտ բժշկի: Լամբրոնացւոյն տրուած կը գտնենք նաև Տօնացոյց գրոց վերջին կարգաւորութիւնը, և զկանոն կաթողիկոսօրհնէից և Եպիսկոպոսօրհնէից, և քերթուած մ'ալ 'ի Սոբր խաչն:

Յիշատակագիր մը հետեւեալ հետաքննական տեղեկութիւնները կուտայ Լամբրոնացւոյն մէկ քանի երկոց յօրինման ժամանակին վրայ. « Ներսէս Լամբրոնացի արար զթարգմանութիւն տեսլեան Յովհաննու և զմեկնութիւն նորին, և զՊարապմանց՝ գրեաց յայլևայլ ժամանակի. զՊարապմանցն Ուրիշ թուականին, և զՅոհաննու տեսլին Ուրիշ. յորում ամի վերապատուեցաւ հռութէն թագաւոր Հայոց՝ յերկուց թագաւորաց, Հռոմայ և Յունաց: Ուր ամի անկաւ Երուսաղէմ 'ի ձեռս Իսմայէլացոց, և բազում արեան հեղմունք եղեալ 'ի Լատինացոց, մինչ 'ի

թագաւորելն Ըռուբենայ. յորում ամի թարգմանեաց
զՏեսիլն. և զԽորհրդի և զԱղօթից մեկնիչն. և Էր ընդ
եղբարսի մեկնութիւնն և զնարեկացւոյ լուծմունքն » :

Յիշեալ ամենայն ծանօթ գրուածքն զանազան անգամ և տեղուանք
տպուած են. որոց վրայ տես 'ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ,
յէջ 60, 249: Լամբրոնացւոյն հոգեւոր և ուսումնական կենաց ար-
ժանաւոր գրուած ու գրուագ մ'ալ 'ի ՍԻՍՈՒԱՆ, յէջ 86-98:

Այս հռչականուն մատենագրաց հետ՝ երկրորդաբար
կը յիշուին դարուս մէջ,

ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ կամ Թոքակերի որդի, ու-
րուն կարգէ դուրս ուսումնասիրութեանը վրայ հետեւեալ
դէպքը կը պատմէ Կիրակոս: Օր մը, կ'ըսէ, այրի մը
մէջ առանձնացաւ, ուր բազմութիւնք գրոց կային, և հետն
ալ ուրիշ շատ ընկերակիցներ ունէր: Անոնք այրէն դուրս
ելան ու մոռացմամբ զինքը հոն ձգեցին, կարծելով թէ
անիկայ իրենցմէ առաջ ելած ըլլայ. ու դուռը փակելով՝
գնացին: Գրիգոր՝ առանց սովորելի իմանալու՝ շարու-
նակեց հոն գրոց ընթերցման պարապելու: Վրան օրեր
անցնելէն ետքը՝ հարկաւոր բանի մը համար նորէն ե-
լան այրը գնացին, ու զինքը հոն տեսնելով սքանչացան,
կը հարցընէին թէ ինչպէս առանց ուտելու խմելու կըր-
ցաւ ապրիլ այնչափ օր. անիկայ գրքերը ցուցընելով կ'ը-
սէր. « Ասոնք եղան իմ կերակուրս և ըմպելիս »: Կ'ա-
ւանդեն թէ Ընթերցողաժող մեկնութիւն մը շարագրած
ըլլայ:

Վարդան պատմիչ կը զրուցէ թէ Սարկաւագ վարդա-
պետին մահուանէն տարի մը ետքը հանդիպեցաւ թէ Գրի-
գորի և թէ իրեն ընկեր ճգնասուն Սարգիս վարդապետի
մահը՝ Գանձակայ երկրաշարժին փլատակաց տակ:

ԴԱԽԻԹ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ վարդապետ Ալաւկայ որդի։ Սա Արքայութիւն կոչուած նորընծայ քահանայի մը խընդրանօք՝ կանոնական սահմանադրութիւններ գրեց, որոնց համար Կիրակոս կ'ըսէ թէ գեղեցկայարմար ու պիտանացոռ երկասիրութիւնք ըլլան, ու Վարդան, թէ դիւրահաս կանոններ էին։ Մեր ձեռքն հասած 97 կամ 98 կանոններն՝ ասոնց դատաստանը չեն արդարացըներ։

ԳՐԻԳՈՐ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ, որ Մարաշու Յեսուանց աւագատին միաբաններէն էր, և իր ընկերակիցներէն այս պատուոյ անուամբը մեծարուած։ Իր անունովն ձեռուընիս գիրք մը հասած է՝ զոր հեղինակը Գիրք վայից և մեղայից կը կոչէ, պարզ և միջակ ոճով մը, ՇՂԸ (1149) թուականին յօրինուած։

Կը յիշատակուի Կամրոնացւոյ ժամանակակիցն և աշակերտ՝ ԻԱԶԱՏՈՒՐ անունով մէկը. որ իր աստուածաշընորհ վարդապետին վրայ գեղեցիկ ու քերթողաբան ողբ մը շարագրած է ոտանաւոր։ Խորագիրն է. « Ողբք 'ի տէր Ներսէս արհիև Տարսունի, ասացեալ խաչատուռ պաշտօնէի նորոգն աշակերտի »։

Ուրիշ ԴԱԽԻԹ քահանայ մ'ալ կը յիշատակուի երկօտասաներորդ դարուս մէջ, և իր անունով գրուած մը. « Ի սքանչելի վկայն Քրիստոսի Յովսէփ պատանի, որ ՍԱՅՐԱՐԱՄՈՅ նահանգէն, ներթողական գովեստի բուն »։

ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ

Ոռոհայեցոյն ժամանակը: — Իր պատմական երկասիրութիւնը: — Բանասիրական արժէք: — Ոճ և լեզու: — Գրիգոր Երեց՝ շարայարող իր պատմութեան: — Բնագրին տպագրութիւն և քարգմանութիւնը:

Մատթէոսի Ուռհայեցոյն վրայ գիտցածնիս՝ իւր երկասիրութեանը երկրորդ և երրորդ մասերուն յառաջաբաններուն մէջ տուած տեղեկութիւններն են: Ինքզինքը Ուռհայեցի կը կոչէ, այսինքն բնակիչ կամ մանաւանդ ծնունդ Ուռհայ (Նդեսիոյ), և իւր այս քաղաքին մէջ ծնած ըլլալը յայտնապէս կ'աւանդէ: Ուրիշ տեղ ալ ինքզինքը Վաներէց կը կոչէ: Ծննդեանն ու մահուան տարին անստոյգ է. այս միայն յայտնի է որ իւր կեանքը 1136էն աւելի անդին անցած է. որովհետեւ այն թուականին կը լմնցընէ իւր գիրքը: Չամչեան վարդապետը իւր Հայոց պատմագրութեանը մէջ կը համարի թէ 1144ին, Ատորուոց աթաբէկներուն իշխան հռչակաւոր Նուրէտտինի հօրը Չանգիին ձեռքով եղած Նդեսիոյ կոտորածին մէջ՝ մեռած ըլլայ նաև Մատթէոս՝ ի խորին ծերութեան: Բայց այս կարծեաց ստուգութեան երաշխաւորութիւնը կը պակսի: Կ'երևնայ թէ կենաց մեծ մասը անցուցած ըլլայ յՆդեսիա. որովհետեւ այն քաղաքին մէջ հաւաքեց և կարգի վրայ առաւ ժամանակագրութեանն նիւթը, ուրուն միայն երկու առաջին մասանցը վրայ տասնըհինգ տարի աշխատեցաւ: Իւր մէկ խօսքէն կ'երևնայ թէ կե-

նացը վերջի տարիները Կոմագենի հիւսիսակողման Գե. սուն քաղաքը քաշուած ըլլայ, որ Մարաշու պէս՝ Պոտուէն (Բալդովինոս անունով լատին իշխանի մը ձեռաց տակ էր)։ Որովհետեւ կ'աւանդէ թէ երբ Ամր-Գագի եկաւ պաշարեց զՔեսուն, 1136ին, հոն էր և ինքն Ուռհայեցին. և զՊոտուէն՝ կոմսն մեր կը կոչէ, անշուշտ անոր իշխանութեան հպատակ ըլլալը ուզելով հասկըցընել։

★
* *

Իւր հայրենի քաղաքը՝ յորում էր այն վանքը որուն առաջնորդութեան պաշտօնը կը վարէր, պատմական հետազօտութեանց համար ընդարձակ դաշտ մը կրնար սեպուիլ։ Եղեսիա՝ Միջագետաց հին և հռչակաւոր քաղաքը՝ արեւմտեան Ասիոյ ծաղկած մեծամեծ տէրութեանցը մէջ, և յունական ու արեւելեան աշխարհաց սահմանները կ'իյնար. արեւելքէն սահմանակից ունէր Պարսից աշխարհքը, հիւսիսէն գնչաստան, հարաւէն խալիֆայից իշխանութիւնը, արեւմուտքէն զԱսորիս, զՊաղեստին, Բիւզանդիոյ կայսերաց ընդարձակ երկիրներն։ Իւր չորս դին կատարուեցան այն մեծ յեղափոխութիւններն՝ որոց արեւելից այս մասը վկայ եղաւ։ Հին ատեններէն վաւարան մը սեպուած էր այն քաղաքը ասորի, յոյն և հայ դպրութեանց։ Հուանական կ'երևնայ թէ երկոտասաներորդ դարուն սկիզբները՝ յորում Մատթէոս գրեց, դեռ բոլորովին անհետացած չէր այն նախկին ուսումնական ախորժակը։

Շատ անգամ կը յիշատակէ Մատթէոս թէ իւր պատմութիւնը գրելու համար՝ ականջալուր աւանդութեանց և իրմէ առաջ եղող պատմագրաց դիմած ըլլայ։ Բայց թէ ո՞վ են այս պատմագիրները, ամենեւին չըսեր մեզի. ոչ անուն մը կը յիշէ, և ոչ գրուած մը յանուանէ մէջ կը բերէ։ Ժամանակակից հայ մատենագրաց մէջ ալ չկայ մէկը որ նոյն դիպուածոց վրայ գրած ըլլալով կարենանք

իրենց զրուածքը Մատթէոսի երկասիրութեանը հետ համեմատել: Նոյն իսկ յետագայ պատմիչք՝ կարծես թէ մեծ պիտանաւորութիւն մը չեն ուզեր տալ իր զրուածքին՝ բաց 'ի Սմբատ Գունդստապլէն, որ երեքտասաներորդ դարուն պատմիչ է, և իւր ժամանակագրութեանը առաջին մասին մէջ զՄատթէոս կը համառօտէ, առանց ամենևին իւր առաջնորդին անունը տալու:

Այս լուծեան հաւանական պատճառը այն կ'երևի որ Մատթէոս գլխաւորաբար արեւմտեան Հայոց ու սահմանակից օտար գաւառաց պատմութիւնը գրեց. իսկ իրմէն ետքը երեցող պատմիչք՝ ինչպէս Կիրակոս և Վարդան, Սանահնի՝ Հաղբատայ և Գետկայ, արեւելեան Հայոց հըռչակաւոր դպրոցներու աշակերտք, գլխաւորապէս մեծ Հայոց վրայ կը գրեն՝ որով և Մատթէոսի հետ նոյն տեղւոյն վրայ չէին կրնար հանդիպիլ: Մատթէոս՝ պարզ ժամանակագիր, բաւական կը համարի ամ ըստ ամէ արձանագրել այն անցքերը՝ զորս կամ ծերունեաց խօսքերէն և աւանդական հմտութենէն, և կամ իւր ձեռքն եղած գրքերուն մէջէն ժողովեց: Իւր հմտութիւնը, ինչպէս ինքն ալ անկեղծաբար կը խոստովանի, չափաւոր է. ոչ իւր ազգին հնախօսութիւնը կը ճանչնայ, և ոչ անոնց վրայ գրող ազգային հեղինակները: Երբ իւր գրոցը առաջին գլխոյն մէջ Եղեսիոյ հիմնարկութեանը վրայ կը խօսի, չեմ գիտեր որ աւանդութենէ առած՝ Տիգրանայ կ'ընծայէ զայն, առանց ըսելու թէ Հայոց վրայ իշխող երեք Տիգրաններէն քանիերորդն է ասիկայ: Յետագայ գլխոց մէջ՝ մինչև յերկրորդ մասն, բոլորովին կը շփոթէ Բագրատունեաց ժամանակագրութիւնը, թէ՛ և ժամանակաւ անոնց շատ մօտ է: Որով յայտնի կ'երևնայ թէ և ոչ Շապհոյ Բագրատունւոյ, Յովհաննու կաթողիկոսի և Ստեփանոսի Ասողկան զրուածները ծանօթ են իրեն: Կրօնական գիտութիւնն ալ՝ սուրբ գրոց բառական հասկացողութենէն անդին չանցնիր, ուսկից սաէպ վկայութիւններ մէջ կը բերէ: Անծանօթ են իրեն Յունաց եւ

գորովք քամահեցեր, զոսկի և զականս պատուականս և զորս նոյնպիսի: Նաև յաղագս և յայս ևս զքեզ յորդորելոյ, զի որպէս 'ի սկզբանց անտի սկսման քո 'ի կոչումնդ որ եսդ, և զանծուկ ընթացից ուղւոյն բուռն հարկանելով բարեբանելոյդ էր նախանձարկութեամբ. նոյնպէս և յայսմ օրէ հետէ փութալ ի քեզ եղիցի ընդ սկզբանն, և կատարածին փոյթ ըստ հանդիպել. թէպէտ և բնաւիցն եմք օտար. զի մի յանձինս մեր աւարտիցի բանն ասացեալ ի տեսունէ. Այս այր սկսաւ շինել՝ և ոչ կարաց կատարել: Այլ եղիցի արժանի լինել Հաստատել զանձինս՝ որպէս զսա ի վերայ ամրագոյն վիմի անվերջով յամենայն յարուցմանց »:

Այն ժամանակները, 1187ին, այլազգիք Երուսաղեմի տիրեցին, և տնօրինական տեղեաց սպասաւորք, եկեղեցականք և իշխանք գերեցան: Այս համբաւը ինչուան արեւմուտք հասնելով, ամենայն ազգք թագաւորներով և իշխաններով, Հռովմայ հայրապետին հրամանաւ խաչակրութեան մը յորդորուեցան, և անթիւ բազմութիւն՝ նաւերով հասան ելան 'ի Պաղոմայիս: Այն միջոցին Լեւոն Ռուբինեանց պայազատն զրկեց զԼամբրոնացին 'ի Հռովմայ առ Գրիգոր կաթողիկոս. ճամբուն վրայ՝ Մարաշ քաղաքէն անդին վրանին վազեցին Թիւրքմէնք, և Ներսեսի ուղեկից կրօնաւորներէն ու աշխարհականներէն գրեթէ քսան հոգի սպաննեցին, ու իրենց ստացուածոցը հետ յափշտակեցին նաև Պատարագի մեկնութեան գիրքը. որուն վրայ անչափ տրտմութիւն ունեցաւ հեղինակը, որովհետև հաւասարը չունէր: Բայց քանի մը տարիէն ետքը Զահան գաւառին մէջ գտնուեցաւ, և գնոց առնուելով՝ նորէն Լամբրոնացւոյն ձեռքը անցաւ: Զայս ինքը Ներսէս կ'աւանդէ իւր յիշատակարանին մէջ:

Մեկնողականք. — Լամբրոնացւոյ կենսագիր մը կ'ըսէ, վկայելով իր եռանդուն և անդադար ուսումնասիրութեանն. « Յամենայն երեկոյի՝ մինչև այրէին մոմեղէնք՝ գրէր. և ապա անդէն յաթոռն իւր նստեալ՝ սակաւ մի ննջէր, և իսկոյն յարուցեալ երթայր յեկեղեցին » . իր նոր ու արժանաւոր դրուատիչ մ'ալ կը յաւելու. « Այսպիսի բռնագրօս հնարիւք խաբեաց զմահ. և գէթ տասնամ գողացեալ 'ի ստուերագիր մահուանէ՝ 'ի թմբրութենէ քնոյ ասեմ, ծախեաց զնոյն 'ի խոկմունս և 'ի լուծմունս աստուածաշունչ տառից, որոց իբր երկոտասանիցն ծանօթ են մեզ նորայն Մեկնութիւնք » . և են Արարածոց գրքինը, Սողոմոնի գրոց՝ այս ինքն Առակաց, Ժողովողի, Իմաստոտքեան և Երգոց երգոյն, երկոտասան փոքր մարգարէից ¹, Դանիելի և Սաղմոսաց. նոր կտակարանէն ալ՝ Մատթէի մեկնութիւն, կաթուղիկեայ թըղ-

1. Գրչագիր մը այսպիսի խորագրով կը նշանակէ Լամբրոնացւոյն այս երկասիրութիւնը. « Սրբոյ հօրն մերոյ Տեառն Ներսիսի արքեպիսկոպոսի Տաբսոնի մեկնութիւն երկոտասան մարգարէից՝ զոր 'ի Թելադրութենէ աբբայ Եփրեմի և Կիւրղի և յիւրոց յաւելուածոց մըսաց գեղեցկայարմար յեռեալ իբր ոսկի ընդ սարգիսն » :

Առակաց գրքին ինքնագիր յիշատակարանը. « Սկսեալ ի քննութիւն աստուածաբան իմաստիցս՝ երեք ամօք յառաջ քան զայս՝ որ է ՈԻԶ (= 1194) թուականին, ի հիւանդոտ մարմնոյ, 'ի ծանրութենէ հոգւոյ դանդաղէր միտք նուաստութեան քննել, և ձեռն՝ ի գրել: Յայս ամ գնացեալ իմ ի կոստանդնուպոլիս, և խնդրեալ ի նորին պատրիարքէն՝ զոր առ նոսին տեսութեան Առակացս և Յովքայ, և ընթերցեալ, և տեղեկացայ՝ զի զոր առ ի մէնջ պտղաբերէ շնորհ սուրբ Հոգւոյն՝ ոչ ինչ նուազ էր յայնմանէ, և նախքնեալն համաձայն էր և ոչ օտարանայր. եկեալ ի յարկս իմ՝ երկրպագութեամբ գոհացայ զԱստուծոյ և քաջալերեցայ ի քննութեանս, հոգս Ներսէս՝ որ ի Տաբսոն անուամբ այցելու և ի Սկեւռայն օթեւանքս բնակեալ ի հանգիստ » :

քոց, Տէրունական Առակաց, Ննջման Յովհաննու՝ կամ Էր
ընդ եղբարսն ընթերցուածոյն որ 'ի վերջ աստուածաշունչ
գրոց: Ասոնց ամենուն մէջ ալ որ ընդհանրապէս հեղի-
նակին երիտասարդական հասակին արդիւնքն են, յայտ-
նապէս կ'երևնայ իր հմտութիւնն և հանճարը: Բայց ո-
րովհետեւ ընդհանուր հաւատացելոց համար յօրինուած
չեն այս մեկնութիւններն, այլ մասնաւոր կերպով մը նե-
րանձնական կենաց փափաքող միանձանց հոգեւոր օգուաբ
դիտելով, որոնց խնդրանքն ալ շարագրուած են, ուստի
աւելի խորհրդական քան թէ նկարագրական իմաստնե-
րով մեկնաբանուած են: Յայտնաւորք կ'աւանդեն թէ
« Մեկնեաց և զքարոզս եկեղեցւոյ և զաղօթին » . որով
հաւանական կ'երևնայ թէ կ'ուզեն ակնարկել Ժամագրաց
մեկնութիւնը, և ուրիշ եկեղեցական աղօթից, սրբոց հարց
դժուարիմաց խօսքերուն Լոսթմանքը, ինչպէս Դիոնեսիոսի
Արիսպագացւոյն, Նարեկացւոյն, և այլոց:

Վերջին գրուածիս խորագիրն է. « Տեսութիւն քննու-
թեան աղօթից աւետարանչին Յովհաննու՝ ի խնդրոյ
Ստեփանոսի վարդապետի Յակովբացւոյ, ի Ներսիսէ ա-
շակերտէ իւր և հոգեւոր որդեկէ: — Գիր քո պատուա-
կանութեանդ միանգամ և երկիցս, հայր սուրբ, եհաս
առ իս՝ փութացուցանել առ 'ի խնդիր քննութեան աս-
տուածաբան առաքելոյն Յովհաննու աղօթիցն » ...: Եւ
ի վերջն, « ... Որ ամենայնիւ ես ճշմարտասէր և իմա-
տասէր, մինչ զի ոչ քոյովդ բաւականացեալ այլ և զմեզ
ձգեցեր հաւանութեամբս 'ի յանդգնութիւն, ո՛հ հայր պա-
տուական Ստեփանոս. զորոյ 'ի գլուխ ած շնորհն Աս-
տուծոյ զխնդրելիս 'ի ձեռն տառապեալս գործարանի 'ի
փառս իւր և 'ի վայելս քումդ հաւատոց՝ և ճշմարիտ որ
առ աստուածաբանս սիրոյ. ոչ թէ ըստ որում պարտ
էր կամ զբովանդակն ածել 'ի լոյս զսորա զօրութիւնն
որ անհասն էր յինէն. այլ փութացեալ միայն որդեա-
կան հնազանդութեամբ հպատակութեամբ պատճառ նիւ-
թել իմաստնոյդ » ...:

Հետագայ տողերուն մէջ՝ որ իր աշակերտին սրտի ձայնն ու հառաչանք են, ամփոփուած կը գտնենք Լամբրոնացոյ մեկնողական գլխաւոր երկասիրութիւններն:

« Առ ձեզ խօսիմ, հին կտակարանք,
 Եկէք որ լանք, զի անպիտանացայ:
 Ե՛կ Սողոմոն, զի անպիտանացար.
 Ե՛կ Դանիէլ, որ խոպանեցար.
 Ե՛կ Արարածք, լա՛ց, որ փակեցար.
 Ար՛եկ Դաւիթ, որ անպարտեցար:
 Առնում լալով վայիս ձայնակից.
 ԸզՅովհաննէս Որդին Որոտման.
 Եկ ժողովէ զՏեսիլն ու պահէ,
 Զի այլ չըկայ տէրն որ մեկնէ...
 Լացողք Թըղթոց կաթողիկէից,
 Եկէք ու լիք վայիս ձայնակից...
 Ե՛կ Առաքեալըդ Տարսոնեցի
 Ու ա՛ռ ամփոփէ զբանքս որ լսեցի:
 Ե՛կ Աթանաս, լալոյս ձայնակից,
 Բաներըս քո են ՚ի Պատարագի.
 Բայց իմ՝ հըսկող տէրն չերեւի,
 Ոչ մեկնելի ու ոչ բացայայտի.
 Ոչ այլ պայծառ Քարողն ասուի,
 Ոչ այլ նըման քեզ տէր զըտանի »:

Ճառք. — Հինգ այլ և այլ ճառեր կ'ընծայուին Լամբրոնացոյն. ՚ի Համբարձումն Քրիստոսի, ՚ի Գալուստ Հոգւոյն սրբոյ, ՚ի Փոխումն Կուսին, յԱնառակ որդին, և ՚ի Տնտեսն: Ասոնց մէջ առջի երկուքը ընտրեւագոյն կը սեպուին իրաւամբք թէ՛ լեզուի գեղեցկութեամբը և թէ՛ ճարտասանական ոճով:

Թղթերուն մէջ ալ անուանի է առ Լևոն իշխանն զըրածը, զոր առաջ յիշատակեցինք: Թուղթ մ'ալ առ Ոսկան ճգնաւոր, և առ Յակոբ ոմն Ասորի:

Բազմաթիւ և հետաքննականք են Լամբրոնացոյ երկասիրութեամբ եղած թարգմանութիւնքը ՚ի յունէ, յասորւոյ, ՚ի լատին և ՚ի փռանկ լեզուաց, որոց վրայ խօ-

սիլը գրուածքիս երկրորդ մասին կը պատկանի: Ոչ սակաւ են իրեն համբուրելի ձեռօք գրուած և մինչև առ մեզ հասած գրչագիրք:

Ունի Լամբրոնացին քանի մը կտոր մանր քերթողական գրուածներ ալ. բայց անոնց ոճը այնչափ հեռու է իր արձակ գրուածոց ոճէն, որ յայտնապէս կը տեսնուի թէ հռովմայեցի ճարտասանին պէս միայն խօսելու ու ժով և գեղեցիկ ու համոզիչ լեզուով ծնած էր Լամբրոնացին, քան թէ քերթողարանելու: Այս գրուածքն են՝ քանի մը շարականներ, ու Ներսիսի Շնորհալույ վրայ գրուած Վիպասանոտրիան մը, և ուրիշ մանր քերդուածներ, ինչպէս 'ի Ս. Յովհաննէս առետարանիչ, 'ի Հրեշտակապետս, 'ի Ս. Գեորգ, 'ի Թաղուզմն Տեառն, մեղեդի մը 'ի Ս. Կոյսն, որոնց ամենուն մէջ կը փայլի իր հագեսիրութեան եռանդը:

Ժամանակաւ կրտսերագոյնը կ'ընծայեն իրեն նաեւ ուրիշ քանի մը երկասիրութիւնք՝ որ հիմա կորսուած կամ դեռ յայտնուած չեն. ինչպէս Վարք Գրիգորի Նարեկացոյ, Մեկնոտրիանք ուր խորհրդոց 'ի խնդրոյ Ատոմայ ճգնաւորի, Անուանք Քաղաքաց շինողաց 'ի խնդրոյ Աբուսայիտ բժշկի: Լամբրոնացւոյն տրուած կը գտնենք նաեւ Տօնացոյց գրոց վերջին կարգաւորութիւնը, և զկանոն կաթողիկոսօրհնեից և Եպիսկոպոսօրհնեից, և քերթուած մ'ալ 'ի Սոչրք Խաչմ:

Յիշատակագիր մը հետեւեալ հետաքննական տեղեկութիւնները կուտայ Լամբրոնացւոյն մէկ քանի երկոց յօրինման ժամանակին վրայ. « Ներսէս Լամբրոնացի արար զթարգմանութիւն տեսլեան Յովհաննու և զմեկնութիւն նորին, և զՊարապմանց՝ գրեաց յայլևայլ ժամանակի. զՊարապմանցն Ուրթ թուականին, և զՅոհաննու տեսիլն Ուրթ. յորում ամի վերապատուեցաւ Ըռուբէն Թագաւոր Հայոց՝ յերկուց Թագաւորաց, Հռոմայ և Յունաց: Ուր ամի անկաւ Երուսաղէմ 'ի ձեռս Իսմայէլացւոց, և բազում արեան հեղմունք եղեալ 'ի Լատինացւոց, մինչ 'ի

Թագաւորելն Ըռուբենայ. յորում ամի Թարգմանեաց զՏեսիլն. և զԽորհրդի և զԱղօթից մեկնիչն. և էր ընդ եղբարսի մեկնութիւնն և զնարեկացւոյ լուծմունքն » :

Յիշեալ ամենայն ժանօթ գրուածքն զանագան անգամ և տեղուանք տողուած են. որոց վրայ տես 'ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ, յէջ 60, 249: Լամբրոնացւոյն հոգեւոր և ուսումնական կենաց արժանաւոր գրուած ու գրուագ մ'ալ 'ի ՍԻՍՈՒԱՆ, յէջ 86-95:

Այս հոչականուն մատենագրաց հետ՝ երկրորդաբար կը յիշուին դարուս մէջ,

ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ կամ Թոքակերի որդի, որուն կարգէ դուրս ուսումնասիրութեանը վրայ հետեւեալ դէպքը կը պատմէ Կիրակոս: Օր մը, կ'ըսէ, այրի մը մէջ առանձնացաւ, ուր բազմութիւնք գրոց կային, և հետն ալ ուրիշ շատ ընկերակիցներ ունէր: Անոնք այրէն դուրս ելան ու մոռացմամբ զինքը հոն ձգեցին, կարծելով թէ անիկայ իրենցմէ առաջ ելած ըլլայ. ու դուռը փակելով՝ գնացին: Գրիգոր՝ առանց ամենեւին իմանալու՝ շարունակեց հոն գրոց ընթերցման պարապելու: Վրան օրեր անցնելէն ետքը՝ հարկաւոր բանի մը համար նորէն ելան այրը գնացին, ու զինքը հոն տեսնելով սքանչացան, կը հարցընէին թէ ինչպէս առանց ուտելու խմելու կըրցաւ ապրիլ այնչափ օր. անիկայ գրքերը ցուցընելով կ'ըսէր. « Ասոնք եղան իմ կերակուրս և ըմպելիս »: Կ'աւանդեն թէ Ընթերցողաժոց մեկնութիւն մը շարագրած ըլլայ:

Վարդան պատմիչ կը գրուցէ թէ Սարկաւագ վարդապետին մահուընէն տարի մը ետքը հանդիպեցաւ թէ Գրիգորի և թէ իրեն ընկեր ճգնասուն Սարգիս վարդապետի մահը՝ Գանձակայ երկրաշարժին փլատակաց տակ:

ԴԱԻԻԹ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ վարդապետ Ալաւկայ որդի։ Սա Արքայութիւն կոչուած նորընծայ քահանայի մը խընդրանօք՝ կանոնական սահմանադրութիւններ գրեց, որոնց համար Կիրակոս կ'ըսէ թէ գեղեցկայարմար ու պիտանացոյ երկասիրութիւնը ըլլան, ու Վարդան, թէ դիւրահաս կանոններ էին։ Մեր ձեռքն հասած 97 կամ 98 կանոններն՝ ասոնց դատաստանը չեն արդարացըներ։

ԳՐԻԳՈՐ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ, որ Մարաշու Յեսուանց աւագատին միաբաններէն էր, և իր ընկերակիցներէն այս պատուոյ անուամբը մեծարուած։ Իր անունովն ձեռուընիս գիրք մը հասած է՝ զոր հեղինակը Գիորջ վայից և մեղայից կը կոչէ, պարզ և միջակ ոճով մը, ՇՂԸ (1149) թուականին յօրինուած։

Կը յիշատակուի Լամբրոնացւոյ ժամանակակիցն և աշակերտ՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐ անունով մէկը. որ իր աստուածաշընորհ վարդապետին վրայ գեղեցիկ ու քերթողարան ողբ մը շարագրած է ոտանաւոր։ Խորագիրն է. « Ողբք 'ի տէր Ներսէս արհիմ Տարսունի, ասացեալ Խաչատուր պաշտօնէի նորոյն աշակերտի »։

Ուրիշ ԴԱԻԻԹ քահանայ մ'ալ կը յիշատակուի երկօտասաներորդ դարուս մէջ, և իր անունով գրուած մը. « Ի սքանչելի վկայն Քրիստոսի Յովսէփ պատանի, որ յԱյրարատոյ նահանգէն, ներքողական գովեստի բան »։

ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ

Ոռոտայեցոյն ժառանգակր: — Իր պատմական երկասիրութիւնը: — Բանասիրական արժեք: — Ոճ և շեշտ: — Գրիգոր Երեց՝ շարայարող իր պատմութեան: — Բնագրին տպագրութիւն և քարգմանութիւնը:

Մատթէոսի Ուռհայեցոյն վրայ գիտցածնիս՝ իւր երկասիրութեանը երկրորդ և երրորդ մասերուն յառաջաբաններուն մէջ տուած տեղեկութիւններն են: Ինքզինքը Ուռհայեցի կը կոչէ, այսինքն բնակիչ կամ մանաւանդ ծնունդ Ուռհայ (Նդեսիոյ), և իւր այս քաղաքին մէջ ծնած ըլլալը յայտնապէս կ'աւանդէ: Ուրիշ տեղ ալ ինքզինքը Վաներէց կը կոչէ: Ծննդեանն ու մահուան տարին անտոյգ է. այս միայն յայտնի է որ իւր կեանքը 1136էն աւելի անդին անցած է. որովհետեւ այն թուականին կը լմնցնէ իւր գիրքը: Չամչեան վարդապետը իւր Հայոց պատմագրութեանը մէջ կը համարի թէ 1144ին, Սաորւոց աթաբէկներուն իշխան հռչակաւոր Նուրէտտինի հօրը Զանգիին ձեռքով եղած Նդեսիոյ կոտորածին մէջ՝ մեռած ըլլայ նաև Մատթէոս ՚ի խորին ծերութեան: Բայց այս կարծեաց ստուգութեան երաշխաւորութիւնը կը պակսի: Կ'երևնայ թէ կենաց մեծ մասը անցուցած ըլլայ յՆդեսիա. որովհետեւ այն քաղաքին մէջ հաւաքեց և կարգի վրայ առաւ ժամանակագրութեանն նիւթը, որուն միայն երկու առաջին մասանցը վրայ տասնըհինգ տարի աշխատեցաւ: Իւր մէկ խօսքէն կ'երևնայ թէ կե-

նացը վերջի տարիները Կոմագենի հիւսիսակողման Քե-
սուն քաղաքը քաշուած ըլլայ, որ Մարաշու պէս՝ Պո-
տուէն (Բալդովինոս անունով լատին իշխանի մը ձեռաց
տակ էր)։ Որովհետեւ կ'աւանդէ թէ երբ Ամր-Գազի եկաւ
պաշարեց զՔեսուն, 1136ին, հոն էր և ինքն Ուսհայե-
ցին. և զՊոտուէն՝ կոմսն մեր կը կոչէ, անշուշտ անոր
իշխանութեան հպատակ ըլլալը ուզելով հասկըցընել։

★
★

Իւր հայրենի քաղաքը՝ յորում էր այն վանքը որուն
առաջնորդութեան պաշտօնը կը վարէր, պատմական հե-
տազօտութեանց համար ընդարձակ դաշտ մը կրնար սե-
պուիլ։ Եղեսիս՝ Միջագետաց հին և հռչակաւոր քաղա-
քը՝ արեւմտեան Ասիոյ ծաղկած մեծամեծ տէրութեանցը
մէջ, և յունական ու արեւելեան աշխարհաց սահմանները
կ'իյնար. արեւելքէն սահմանակից ունէր Պարսից աշ-
խարհքը, հիւսիսէն զՀայաստան, հարաւէն խալիֆայից
իշխանութիւնը, արեւմուտքէն զԱսորիս, զՊաղեստին, Բիւ-
զանդիոյ կայսերաց ընդարձակ երկիրներն։ Իւր չորս գին
կատարուեցան այն մեծ յեղափոխութիւններն՝ որոց ա-
րեւելից այս մասը վկայ եղաւ։ Հին աստեղներէն վառա-
րան մը սեպուած էր այն քաղաքը ասորի, յոյն և հայ
դպրութեանց։ Հաւանական կ'երեւնայ թէ երկոտասանե-
րորդ դարուն սկիզբները՝ յորում Մատթէոս գրեց, գեո-
քոլորովին անհետացած չէր այն նախկին ուսումնական
ախորժակը։

Շատ անգամ կը յիշատակէ Մատթէոս թէ իւր պատ-
մութիւնը գրելու համար՝ ականջալուր աւանդութեանց
և իրմէ առաջ եղող պատմագրաց դիմած ըլլայ։ Բայց թէ
ո՞վ են այս պատմագիրները, ամենեւին չըսեր մեզի. ոչ
անուն մը կը յիշէ, և ոչ գրուած մը յանուանէ մէջ կը
բերէ։ Ժամանակակից հայ մատենագրաց մէջ ալ չկայ
մէկը որ նոյն դիպուածոց վրայ գրած ըլլալով կարենանք

իրենց գրուածքը Մատթէոսի երկասիրութեանը հետ համեմատել: Նոյն իսկ յետագայ պատմիչք՝ կարծես թէ մեծ պիտանաւորութիւն մը չեն ուզեր տալ իր գրուածքին՝ բաց 'ի Սմբատ Գունդստապլէն, որ երեքտասաներորդ դարուն պատմիչ է, և իւր ժամանակագրութեանը առաջին մասին մէջ զՄատթէոս կը համառօտէ, առանց ամենեւին իւր առաջնորդին անունը տալու:

Այս լռութեան հաւանական պատճառը այն կ'երևի որ Մատթէոս գլխաւորաբար արեւմտեան Հայոց ու սահմանակից օտար գաւառաց պատմութիւնը գրեց. իսկ իրմէն ետքը երեցող պատմիչք՝ ինչպէս Կիրակոս և Վարդան, Սանահնի՝ Հաղբատայ և Գետկայ, արեւելեան Հայոց հռչակաւոր դպրոցներու աշակերտք, գլխաւորապէս մեծ Հայոց վրայ կը գրեն՝ որով և Մատթէոսի հետ նոյն տեղւոյն վրայ չէին կրնար հանդիպիլ: Մատթէոս՝ պարզ ժամանակագիր, բաւական կը համարի ամ ըստ ամէ արձանագրել այն անցքերը՝ զորս կամ ծերունեաց խօսքերէն և աւանդական հմտութենէն, և կամ իւր ձեռքն եղած գրքերուն մէջէն ժողովեց: Իւր հմտութիւնը, ինչպէս ինքն ալ անկեղծաբար կը խոստովանի, չափաւոր է. ոչ իւր ազգին հնախօսութիւնը կը ճանչնայ, և ոչ անոնց վրայ գրող ազգային հեղինակները: Երբ իւր գրոցը առաջին գլխոյն մէջ Եդեսիոյ հիմնարկութեանը վրայ կը խօսի, չեմ գիտեր որ աւանդութենէ առած՝ Տիգրանայ կ'ընծայէ զայն, առանց ըսելու թէ Հայոց վրայ իշխող երեք Տիգրաններէն քանիերորդն է ասիկայ: Յետագայ գլխոց մէջ՝ մինչև յերկրորդ մասն, բոլորովին կը շփոթէ Բագրատունեաց ժամանակագրութիւնը, թէ՛ և ժամանակաւ անոնց շատ մօտ է: Որով յայտնի կ'երևնայ թէ և ոչ Շապհոյ Բագրատունւոյ, Յովհաննու կաթողիկոսի և Ստեփանոսի Ասողկան գրուածները ծանօթ են իրեն: Կրօնական գիտութիւնն ալ՝ սուրբ գրոց բառական հասկացողութենէն անդին չանցնիր, ուսկից սաէպ վկայութիւններ մէջ կը բերէ: Անծանօթ են իրեն Յունաց ե-

կեղեցւոյն սուրբ հարժը՝ որ իր հայրենակից հին վարդապետացն այնչափ ընտանի էին:

★ ★

Իր կեանքը այն տեղուտնքը անցուցած ըլլալով՝ ուր ասորի դպրութիւնք երբեմն ծաղկած էին, կրնար կարծուիլ թէ բաւական օգտուած ըլլայ այն լեզուին յիշատակարաններէն: Սակայն Մատթէոսէն ետքը եկող երկու ասորի, Միքայէլ ու Գրիգոր Ապուլֆարաճ պատմիչներէն դաւելով՝ կը տեսնուի, թէ ասորական գպրոցը որչափ կը տարբերէր հայկականէն, թէ կրօնական գաղափարներովը, թէ ազգային նախապաշարմամբք և թէ պատմական դէպքերը կշռադատելու կողմանէ: Մատթէոս և Ապուլֆարաճ՝ երկու ամենեւին իրարու հակառակ հոգւով լցուած են. առիթ չպակսիր որ առջինը՝ Ասորուց ծանր նախատիւքներ չտայ. երկրորդն ալ՝ ամէն անգամ որ կրնայ՝ զշայերը կը բամբասէ ու կը չարախօսէ: Այս ներհակութենէն կրնամք հետեւցընել թէ իրարու հետ հաղորդակցութիւն չունէին:

Նոյնը կրնանք ըսել եթէ Բիւզանդացի տարեգրաց հետ զՄատթէոս բաղդատենք: Իւր տուած տեղեկութիւնները՝ մեզի հասած տարեգիրներէն այնչափ կը տարբերին՝ որ կարծես թէ ուրիշ աղբիւրներէ քաղած ըլլայ: Օրինակի համար, եթէ Նիկեիորայ, Փոկասու և Զմէկիկի թագաւորութեան վրայ՝ Վոն սարկաւազին պատմութեանը հետ զՄատթէոս բաղդատենք, թէպէտ և հիմնական դիպուածոց մէջ յոյն պատմիչն հետ զուգընթաց է, բայց տարբեր յիշատակարաններու վրայ աշխատած կ'երևնայ: Այդ բաղդատութիւնը Կեդրենոսի, Զոնարասայ, Աննա Կոմնենի հետ ընելով, նոյն աննմանութիւնները կը գրանենք, որ ոչ միայն այս ժամանակագրաց ու Մատթէոսի հետ ունեցած ծանօթութեանց տարբերութենէ առաջ կու գան, հապա նաև իրենց տեսութեան տարբեր կիտէն:

Թէ որ անոնք Կոստանդնուպոլսոյ արքունեացն ու կայսերութեան արեւմտեան գաւառներն յուզող խռովութեանց վրայ աւելի լաւ տեղեկութեամբ կը գրեն, չկայ մէջերնին մէկն որ ասիական գաւառաց վերաբերեալ բաները՝ Մատթէոսէն լաւ գիտնայ. ինքը կրնայ զանոնք սրբագրել և լրացընելու օգնել:

Այսպէս ահա հոգ տանելով աւանդել մեզի Չմշկիկի առ Աշոտ գրած թուղթը որ բիւզանդական պատմութեան ամենէն աւելի ազնիւ յիշատակարաններէն մէկն է, այսօրուան օրս այն կայսեր Ասորոց մէջ բռնած ընթացքը կը հասկընամք այն մանր տեղեկութիւններով՝ զորս փոռ տեղ պիտի փնտռէինք Վեոն սարկաւագին պատմութեանը մէջ: Այս թղթիս՝ որ բազրատունեաց դիւանէն հանած կ'երևնայ, վաւերականութեանը վրայ տարակոյս չկայ: Վասն զի նոյն իսկ մէջը գտնուած սխալները կը ցուցընեն թէ յոյն բնագրի մը վրայէ թարգմանուած է 'ի հայ: Մատթէոս՝ ուրիշ պատուական բան մըն ալ պահած է. և այս է Գագիկ Բ թագաւորին Կոստանդնուպոլսոյ Սուրբ Սոփիայ մեծ եկեղեցւոյն մէջ խօսած ճառը, Կոստանդին Դուկաս կայսեր և Յունաց կղերին առջև, հայ և բիւզանդական եկեղեցւոյ մէջ եղած հաւատոյ վէճերուն վրայ: Անտարակոյս այս ճառը նախ հայերէն գրուած է, բայց յունարէն թարգմանուած ու խօսուած, որով սկզբնագիրը կ'ըլլայ զոր Մատթէոս մեզի կը հասցընէ: — Այսպէս չկարենալով ստուգել Մատթէոսի աղբիւրները, եթէ կարծիք մը հարկ ըլլար կազմել, պէտք էր ըսել թէ ինքը ոչ ասորի և ոչ բիւզանդացի պատմիչներ նայած ըլլալով, հարկաւ ուրեմն իրեն ժամանակակից հայկական յիշատակարաններ ու գրքեր պէտք է որ գործածած ըլլայ, որ այս օրուան օրս կորսուած են կամ ինչուան մեր ձեռքը չհասած:

Ժամանակագրութեան ոճն այլ յայտնի կը ցուցընէ թէ հեղինակն իւր ազգային դպրութեան անհմուտ է. ոչ միայն անոր ոսկի դարուն օրինակագրացը անծանօթ,

Հապա նոյն իսկ ութերորդ, իններորդ և տասներորդ դարուն մատենագիրներէն ալ անբաւ հեռաւորութիւն ունի: Ոչ Արծրունեաց պատմիչ Թովմա Արծրունեոյն ճոխարան, պահուստալ ու մթախօս կերպն ունի, ոչ Յովհաննու կաթողիկոսի արուեստակեալ ու բառազարդ վայելչարանութիւնը և հռետորական ձևերը, և ոչ Ասողկան հանճարեղ չափաւորութիւնը: Առանց ամենեւին արուեստի՝ իր ժամանակին գրեթէ խօսողած լեզուովը կը գրէ: Հայոց մատենագրութեան ու ազգութեան վատթարանալուն ատենը գրուած ըլլալով՝ իր ժամանակակցաց զաղափարներն ու նախապաշարմունքներն ունի: Միամիտ է ու դիւրահաւան, իր տեսութեանցը մէջ անհաղորդական ու սահմանաւոր, թէպէտ և կեանքը անանկ քաղաքի մը մէջ անցուցած է որ ամէն քաղաքական ու մատենագրական ազդեցութեանց բաց էր:

*
* *
*

Իր ժամանակակցացը պէս ոսոխ Քաղկեդոնի ժողովոյն, թէ և անոր հետ երկու բնութիւն կը դաւանի՝ ի Քրիստոս, Յունաց դէմ ունեցած կրօնական հակակրութիւնը՝ ցասմամբ վրանին կը թափէ: Ոչ ինչ պակաս բուռն է նաև այլազգեաց ատելութիւնն ալ: Չիխնայեր նաև Փռռանկաց, որ Հայաստանի գաւառացը մէկ մասին կ'իշխէին: Թէ որ այս կիրքը բան մը կրնայ արդարացընել՝ միայն հայրենասիրութիւնն է որով վառուած է. այն զգացմունքը՝ որուն չափազանցութիւնը շնորդ պատճառին վեհանձնութենէն ու անշահասիրութենէն ներուժն կը գտնէ: Բայց այս պակասութիւններն կ'երպով մը իրենց փոխարինութիւնն ունին: Իր պատմագրութիւնն որ վարժ արուեստի մը փափկութիւն չընդունիր, յղկած սճէ մը աւելի ճշմարիտ և ազգու գործելով՝ իւր ազգին մտաւոր և բարոյական վիճակը մեղի կը ներկայացընէ: Պատմագրելու այս անհարթ կերպին մէջ, և այն բարբարոս

և աղմկայոյզ ժամանակին՝ ուր որ այս կերպս կը գործածուէր, ներդաշնակութիւն մը կայ. կարծես թէ անհրաժեշտ ձեռքէ ելած պատմութիւններն՝ բուն իսկ նիւթին գեղեցկութիւնն աւելի դուրս կը ցատքեցընեն: Ի՞նչ ցաւալի տեսարան՝ անմեղ ժողովուրդ մը տեսնել՝ որ քրիստոնէական համակամութեամբ այլազգեաց անողորմ սրոյն տակ կ'իյնայ կը մեռնի հազարաւորը մէկտեղ: Ի՞նչ յօժարակամ անձնանուիրութիւն է՝ զոր Տաւրոսի Հայոց վրայ կը տեսնենք, որ Խաչակրաց հասնելու ատենը՝ խոնարհալ խաչին վրէժը խնդրողներուն գալուստը կ'ողջունեն, կ'երթան անոնց օգնելու սովուն խստութեանը մէջ, և անոնց հետ պատերազմին ամէն վտանգներուն մասնակից կ'ըլլան: Ի՞նչպէս մեծ է Մատթէոս իւր հայրենասիրութեանը մէջ, երբ իր բնական զգացմունքն՝ ատելութեան ու կրից ամբոխամբը չինուաստացընէր: Ո՛րչափ կը սիրէ իր հայրենիքը, և կը փառաւորէ Հայոց քաջութիւնը՝ որ իրենց աշխարհքը պաշտպանեցին: Ի՞նչ ճարտասան պարզութեամբ կը պատմէ այն հնգետասան ամեայ դիւցազին մահը, որ հայրենի տունը կը թողու, կը վազէ սուրը ձեռքը այլազգեաց անհամար խումբերուն մէջ կ'իյնայ՝ հալածելու. անդին այս ցաւալի տեսարանիս վրայ՝ պատանւոյն ծերունի պապուն բազուկները կը ջլատին, և սուրը գետին կ'իյնայ: Վսեմ է նաև գեղի խոնարհ հովուի մը՝ տէր Քրիստափոր երիցուն մահը, որ պաշարեալ յանկարծ յայլազգեաց՝ կ'աճապարէ իւր հօտը եկեղեցւոյն մէջ կը ժողվէ. որուն թէպէտ չորս կողմը առեր են թշնամիք, սուրբ խորհուրդը կը կատարէ, հացն ու գինին կը բաշխէ հաւատացելոց, որոնք մէկիկ մէկիկ բարրարոսաց սրոյն սպանդ կ'երթան. մինչև որ տէր Քրիստափոր և իր երկու որդիքը Թորոս ու Ստեփան՝ մինակ մնացած՝ իրարու վերջին համբոյրը կուտան, ու այն վսեմ ու հանդիսաւոր գրկախառնութենէն ետքը՝ երեքն ալ մէկտեղ կը վազեն տաճարին սեմոցը վրայ, մարտիրոսական պսակն ընդունելու: Ի՞նչպէս սիրտ

շարժող ոճով մը կը խօսի՝ Բագրատունեաց ազնուական ու մեծ ցեղին վերջի Գագիկ Բ Թագաւորին վրայ. այն հոյակապ Թագաւորին՝ որ իր գիտութեամբն ու քաջ սրբութեամբ անուանի, իրեններէն կը մատնուի, իր հարցը ժառանգութենէն կը զրկուի, ու աքսորանաց և թշուառութեան մէջ կեանքը կ'անցընէ, և արտասուելի դաւանանութեամբ մը կը լմընցընէ:

Վերը յիշուած մատենագրական կրթութեանն պէտք է ընծայել հեղինակին միւս թերութիւններն, յորոց մը ամաւոր մշակութեամբ մը կրնար զգուշանալ. ինչպէս չափազանցութեան սէրը, բացազանշութեան հակամիտութիւնը, նոյն գարձուածոց յոգնեցուցիչ կրկնութիւնը, կարեւոր պարագայից մէջ ցուցած վերջի աստիճանի խօսքի ազաւորութիւնը, և անդին նուազ հարկաւորաց վրայ երկարաբանելը:

*
* *

Ժամանակագրութեան շարայարողը ԳՐԻԳՈՐ իւր աշակերտը եղած պիտի ըլլայ, թէ որ Յունաց դէմ ցուցած ատելութեանը նայինք, զոր 'ի Մատթէոսէ ժառանգած կ'երևի: Ինքզինքն Երէց կը կոչէ, բայց կ'երևնայ թէ իւր հայրենակցացը մէջ երևելի աստիճան մը ունէր. վասն զի կը տեսնեմք զինքը՝ որ Քեսնոյ մեծամեծացն ու կառավարչին կը դիմէ, երբ 1137ին քաղաքացիք այլազգիներէն պաշարուելով՝ թողուցին զՔեսուն. Գրիգոր կը յորդորէ որ իրենց պարիսպները պաշտպանեն, և անոնց հետ հոն կը փոխուի: Յունաց Կոմնենոս կայսեր կրկին ասպատակութիւնքն յԱսորիս և 'ի Նիլիկիս, Զանգիին Փռանկաց ձեռքէն Եղեսիան առնուլը, Իկոնիոյ սուլդաններուն՝ Ռուբինեանց հետ մերթ թշնամութեան և մերթ բարեկամական վերաբերութիւնքն, Կապադովկիոյ Էմիրներուն և Տանշմէնտի տանը հետ եղած պատերազմները, Քուրդընէ՝ գաղղիացի իշխանական ցեղին մարիլը,

Խաչակրաց Նուբէտտինի դէմ ձեռնարկութիւնքն, Վրաց թագաւորաց Հայաստանի մէջ Անի և Դուին քաղաքաց դէմ ըրածները, Գրիգորի ժամանակագրութեան զլիսւոր նիւթերն են: Գրութեան ոճն ալ Մատթէոսինէն ոչ ինչ ընդհատ ստորին է և ռամկական:

Մատթէի Ուռհայեցոյն Պատմութեան ընագիրը հրատարակուած է յԵրուսաղէմ (1869) շատ ծանօթութեամբք: Անկէ տասնըմէկ տարի յառաջ արդէն Տիւրիէ գաղղիական թարգմանութեամբ ծանօթացուցեր էր արևմտեայց՝ միջին դարուց պատմութեան համար հետաքննական այս գրուածն հետեւեալ խորագրով. Chronique de Mathieu d'Édesse (952-1136) avec la continuation de Grégoire-le Prêtre jusqu'en 1162; par Ed. Dulaurier. Մատենախօսական այլևայլ գրուածք ալ հրատարակուած են թէ՛ ի Տիւրիէէ և թէ յայլոց հայագիտաց, և են. 1⁰ Notice de deux manuscrits arméniens contenant l'histoire de Mathieu Jierets, et Extrait de cette histoire, relatif à la première Croisade, en arménien et en français, par M. Chaban de Cirbied. Paris, 1812. — 2⁰ L'Histoire des Croisades, d'après les Chroniques arméniens, par Ed. Dulaurier. Paris, 1848. — 3⁰ Les Chefs Belges de la première Croisade, d'après les historiens arméniens, par Félix Nève, — 4⁰ Beitrag zu der Geschichte der Kreuzzüge aus armenischen Quellen, von H. Petermann. — 5⁰ Այլ և այլ հատուածք ընագրան և գաղղիարէն թարգմանութեամբ ի Recueil des Historiens des Croisades, (Documents Arméniens.). Հատոր Ա:

Ս Ա Մ Ո Ւ Է Լ Ե Ր Է Ց

Սամուէլ Երեց: — Ժամանակագրութիւնը կամ Գառ-
զանք: — Այս երկասիրութեան աղբերք: — Ոճը —
Եւրոպական լեզուով քարգմանութիւնք: — Բնագրին
տպագրութիւն:

ՈւռՀայեցւոյն ժամանակակից կ'երևնայ նաև Սամուէլ,
որ Անուոյ կաթուղիկէին աշխարհիկ երիցանց դասակար-
գութենէն ըլլալով Երեց և մերթ ալ Անեցի կը կոչուի:
Ինքզինքը աշակերտած կ'աւանդէ Գէորգ անունով վար-
դապետի մը, որ հաւանականաբար Մեղրիկն է. ուրիշ-
ներն ալ՝ և մասնաւորապէս Վարդան պատմիչ, Յովհան-
նու Սարկաւազայ աշակերտ կը համարին զինքը:

Սամուէլի գլխաւոր՝ և մեր ձեռքը հասած երկասիրու-
թիւնն է Ժամանակագրութիւնը կամ Գառզանքը, զոր
Պահլաւունի Գրիգոր կաթուղիկոսին խնդրանքը յօրի-
նած է և իրեն ընծայած¹: Ասանկ մեծ և կարևոր եր-
կասիրութեան մը համար՝ իմաստութեամբ իրեն օգնա-
կան և ձեռնտու առած է Սամուէլ՝ ուրիշ ազգաց մէջ
արդէն գտնուած և մեծարգոյ համանուն երկասիրութիւն-
ներն, և մասնաւորաբար Եւսեբիոսի և Խորենացւոյն աշ-
խատասիրածները: Ինքը հեղինակն ալ այս բանս կը
խոստովանի յընծայական նամակին առ կաթուղիկոսն.

1. Ժամանակագրութեան գրոցը խորագիրն է. « Սամուէլի քաւ-
նայի Անեցւոյ հաւաքմունք 'ի գրոց պատմագրոց, յաղագս գիւտի
ժամանակաց անցելոց մինչև 'ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ »:

« Զանացի, կ'ըսէ, զամենագեղեցիկ զաստուածարեալ զպատմութիւնս Եւսեբեայ՝ կրկին գրելով, որպէս զցայտուն արեւո՝ որ 'ի մթին տեղիս ծագէ և լուսաւորէ »¹ : Ուրիշ տեղ մըն ալ. « Մոռացեալ զտգիտութիւն և զանուսումնութիւն իմ, 'ի Թախանձելոյ քոյ, սրբագգեացդ Գրիգոր, յաղթեցայ 'ի սիրոյ կամաց ձերոց առ 'ի գրեւ զոր կամեցար. և այժմ օժանդակեալ 'ի Հոգւոյն սրբոյ՝ ժողովեցից 'ի սոցանէ կարճ 'ի կարճոյ զախորժակս ձեր՝ զբանից հանդէս, միայն զճշմարտութեանն գնալով զհետ. և 'ի յղովիցն՝ առաւել զերկոքումբք Թեակոսեսեցուք, ձեռնտու ունելով զնոսա, զԵւսեբի ասեմ, և զՄովսէս Խորենացի » :

Իսկ երբ հին օրինակագրաց գրուածները կը սպառին, և հարկ կ'ըլլայ որ Անեցին ինքիրմէ սկսի շարունակել, այն ատեն տարակոյսը զինքը կը պատէ. « Մինչև ցայտոսիկ ժամանեալ վայր՝ անկասկած հետեւամբ, առաջնորդ ունելով զհաւատապատում գիրս զյառաջասացեալ վարդապետացն. իսկ յայսմ հետէ 'ի տեղում՝ ուր պիտոյացաւ այլ ինչ յաւելուլ 'ի շարագրութիւնս մեր, աշխատութիւն և տարակուսանք անկաւ յաղագս անմիաբան գրելոյ պատմագրացն. ոմն առաւել և ոմն նուազ շարագրելով, և կամ թէ ոչ բնաւ : Սակայն մեք զբնախօսիցն զոճ պահելով, սկսցուք ըստ կարի զհետ ճշգրտութեան հետեւելով, և զառաջին ամն Տրդատայ զուգել երրորդ ա՝ ինն Դիոկղետիանոսի՝ ըստ Մովսիսի Հայոց պատմագրի » :

Սամուելի ժամանակագրութիւնը կը սկսի յԱդամայ, ու կը հասնի ինչուան իր օրերը, կամ Քրիստոսի 1179 Թուականը : Սակայն իրմէ ետքը ոմանք շարայարած են 'ի երկասիրութիւնը, նոյն ոճն ու համառօտութիւնը պա-

1. Ի վերջ ընծայականին՝ յայլմէ գրչէ յաւելեալ. « Սամուէլ քանայ Անեցի ժողովող գրոյս, յամի մարդեղութեան Փրկչին ՌՃԾԱ, մերոյս թիւ Ո, 'ի քառասներորդ ամի կաթողիկոսութեան Գրիգորի Գ Պահլաւունոյ, և 'ի Թագաւորութեան Հայոց Թորոսի Բ » :

հելով: Զոր կը վկայէ գաղափարողաց մէկը հետեւեալ խօսքերով. « Աստանօր զտեղի առեալ կացին շարագրութիւնք գեղեցկաբանին Սամուելի. զոր բազում երկասիրութեամբ հոգ տարեալ ստուգագրութեան, և ճշգրտիւ հասուցեալ մինչև յիւրն ժամանակ: Եւ վասն զի պատմագրութեանց սահման է՝ զանցելոյն և զներկայէն ճառել, իսկ յառաջիկայն ոչ գոյ հնար անցանել. այլ թէպէտ յայսմ հետէ մտանէ կանոն իշխանութեան Հայոց 'ի շարագրութիւնս աղիւսակիս, սակայն սխալ յոլով տեսնի կանոնացս. վասն զի յայսմ հետէ այլոյ ուրուք է շարագրութիւնս, և գրեթէ Քրիստոսի ծննդեանն ամբ և թուականն Հայոց միայն գոյ անսխալ »: Այս խօսքերէն ետքը՝ Հայոց Շիէ Թուականէն սկսելով՝ կը շարունակէ ժամանակագրական աղիւսակը ինչուան ԶԺԱ թուականը: Ուրիշ յետին ընդօրինակողք ալ զանազան յաւելումներ ընելով անոր ժամանակագրական աղիւսակաց՝ ինչուան ՌՃԼԱ և ՌՃԽԵ թուականներն հասուցած են: Ասիկայ յիշուելու ստենը ընդարձակող Սամուելի կը կոչուի գրոց մէջ. և տուած տեղեկութիւններն ընդհանրապէս կարեւոր են, մանաւանդ Կիլիկեցի Թագաւորաց տեն պատահած անցքերուն:

Ասկէ գրեթէ եօթնասուն տարի առաջ՝ անուանի ժերմաւոր Մայ՝ որ այն ատեն Միլանու մատենադարանին տեսուչն էր, Եւսերեայ Քրոնիկոնն հրատարակելու ատեն՝ լատիներէն Թարգմանեց նաեւ Սամուելի Երեցու ժամանակագրութիւնը, և ապագոյց կրկին, մէյժ 'ի Միլան (1818), երկրորդ անգամ 'ի Հոլմ (1839): Samuelis presbyteris Aniensis, Temporum usque ad suam ætatem ratio e libris historicorum summatim collecta. Opus ex Haicanis quinque codicibus ab Joh. Zohrabo diligenter excerptum atque emendatum. Zohrabus et Ang. Majus nunc primum conjunctis curis latinitate donatum notisque illustratum ediderunt. — Գաղղիական Թարգմանութիւն, մ'ալ 'ի Հոլմ Լոնտոնի Հոգաբարձաց Պրեսիտի. Samuel d'Ani, Tables Chroniques, traduits par M. Brosset. Մատենախօսական և քաղուած. Samuel d'Ani, Revue générale de sa Chronologie, par M. Brosset. (Mélanges Asiati-

ques). — Extrait de la Chronique de Samuel d'Ani, Recueil des Historiens des Croisades, (Documents Arméniens), Հատ. Ա. 447-468. յորում նաև Սամուելի շարունակողին հայ բնագիրն՝ գաղղիարէն թարգմանութեամբ 'ի 1178 թուականէն Քրիստոսի ց'1340: Հայ բնագիրն տպուեցաւ անցեալ տարի յԷջմիածին:

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Հ Ե Ր Ա Ց Ի

Ո՞վ էր Մխիթար Հերացի: — Բժշկական գիտութիւն և արուեստ 'ի Հայաստան: — Զերմանց մխիթարութիւն: — Նիւոր: — Աղբերք՝ Հերացոյն: — Իր գրոց տպագրութիւն:

Երկոտասաներորդ դարուն մէջ կը ծաղկէր 'ի Հայս Մխիթար անուամբ հռչակաւոր բժշկապետ մը, որ Հեր քաղաքը ծնած ըլլալուն համար՝ ընդհանրապէս Հերացի կը կոչուի: Տղայութենէն Արաբացոց, Պարսից, և Հելլենացոց իմաստութեամբքը վարժած, բաւական հմտութիւն ունէր նաև փիլիսոփայական և աստղաբաշխական գիտութեանց: Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյն մտերիմն էր, որ և Յաղագս երկնից և զարդոց նորա կոչուած ընտիր քերթուածը՝ իրեն ընծայած է, ինչպէս նաև Յաղագս Աստուծոյ և արարածոցքերթութիւնը, որուն սկզբնատառքը կը յօդեն, « Մխիթար բժիշկ, ընկալ 'ի Ներսիսէ զայս բան »:

Բժշկական արուեստն ու գիտութիւն՝ որ այնչափ սերտ կցորդութիւն և կարևորութիւն ունի մարդկային կենաց վրայ, անկարելի է բոլորովին անծանօթ ենթադրել առ հիշման մեր. բայց հաւանականաբար ոչ այնչափ ծաղկեալ և բարգաւաճ վիճակի մը մէջ, որպէս առ Յոյնս և

միջին կոչուած դարուց մէջ առ Արաբացիս. որով և աղօտ, և ոչ միշտ գերծ 'ի նախապաշարմանց իրենց գաղափարն նոյն արուեստին և գիտութեանը նկատմամբ: Երկար դարեր գոհ եղած կ'երևնայ հայկական դպրութիւնն այդ հարեանցի տեղեկութեամբք. մինչև Ռուբինեանց հարստութեան ժամանակ՝ յորում Հայք աւելի ծանօթութիւն ունեցան իրենց մերձաւոր ազգաց և աւսոնց գիտնոց հետ: Յառաջ քան զՀերացի՝ ու երեքտասաներորդ դարու վերջերը գաղափարուած ու բաւական հնութիւն ունեցող բժշկարան մը հասած է ձեռուընիս, որ մակազիր կը կրէ. Բժշկարան զոր փոխած է 'ի տաճիկ լեզուէ 'ի հայս՝ 'ի ժամանակս յաղթող թագաւորին Հայոց Գագիայ, որ քաղուածոյ և թարգմանաբար երկասիրութիւն մը կը թուի, ինչպէս կը կարծենք որ ըլլայ նաև Հերացւոյն գրուածը, և իրմէ ետքը յօրինուած ուրիշ բժշկարաններ, որոց հեղինակք կը ճանչցուին Ամիրտովլաթ, Ասար և Պունեաթ Սերաստացիք և այլք. որոց ամենուն գրուածոց աղբրքն արաբական կ'երևնան, ինչպէս կը վկայեն բժշկաց անուանքն և դեղոց և անոնց զուգութեան և բժշկական բառերուն անուններն: Վասն զի նոյն իսկ յոյն բժշկաց՝ արաբական թարգմանութենէ առնելով՝ արաբացի հնչումն տուած են մերքն. ինչպէս Իպպոկրատ հռչականուն բժիշկն՝ փոխուած է մեր բժշկարանաց մէջ 'ի Պուգրատ, Բուկրատ, Բագրատ. — Գաղենոս՝ Գելիանոս, Ճալինոս. — Ռուփոս՝ Ըռուպուս, Ըռուպոս, Ըռօֆուս. — Որիբազ՝ Ռուբաս, Արպիասուս. — Ասկղեպիոս՝ Ակիւղեպէս. — Պաւղոս Եգինացի՝ Փօլոս, Ֆլոս, Ֆուլուս, Ֆօլոս. — Դիոգենէս՝ Դեւճանիս, և այլն:

Հերացւոյն ալ գիտութիւնն, ուսումը և գործածած բժշկական լեզուն ասոնցմէ տարբեր չէր կրնար ըլլալ, ինչպէս նաև հետևողութեան աղբիւրներն, ինչպէս քիչ մը ետքը ճիտի տեսնենք:

Գրիգոր Տղայ կաթուղիկոսին, որուն մեծ մտերիմն էր Մխիթար, ու անոր յորդորելովն ու խնդիրքովը՝ համառօտ բժշկական գիրք մը շարադրեց, Թարգմանաբար հաւաքուած յոյն, պարսիկ և արաբացի բժշկաց գրուածներէն: Գրքին անունը Զերմանց մխիթարոտքիռն դրած է հեղինակը, ու այնպիսի անուանակոչութեան պատճառն ալ ինքը կու տայ. « Զի սա, կ'ըսէ, մխիթարէ զբժիշկն՝ ուսմամբ, իսկ զհիւանդն՝ առողջութեամբ »: Երկայն ու արուեստին գիտութեանը արժանի ոճով մը կը խօսի երեք ազգ շերմանց վրայ, զորոնք ասանկ իրարմէ կը զանազանէ. Բոքրոսայիկ և անբոքրոս, Սոշր և երկարօրեայ, Նոպայով և աննոպայ: Երբ այս հիւանդութեանց նկատմամբ այլ և այլ բժշկաց կարծիքները մէջ կը բերէ, անոնց անուանքն ալ շատ անգամ կը յիշատակէ. որոնց մէջ գլխաւորներն են Գաղենոս, Իպպոկրատ՝ զոր ինքն ալ Բագարատ կը կոչէ, Սահակ՝ հայկազն բժիշկ, Փոլոս, Մատայի, Մասր ձուէն, Մահամմատ Զաքարիա, Որիբազ, Դեւճանիս, Սապիթ-Կուրան, և այլն:

Գրոցը սկզբնաւորութեանը յառաջաբանին մէջ կը պատմէ նոյն երկասիրութիւնը շարագրելուն պատճառը. կ'աւանդէ թէ ինչպէս 'ի մանկութենէ իմաստութեան և բժշկական արուեստից սիրող եղած ըլլայ, ու Պարսից, Յունաց և Արաբացուց դպրութեամբը վարժուած: « Թէ հիմնովին սորված էր բժշկականութիւն և արդեամբ իսկ 'ի գործ կը դնէր, զայդ կը ցուցնենն բաց յիւր այս հմտալից գրութենէն՝ իմաստոռն բժիշկ, իմաստոռն և ձաքոտար բժիշկ, իմաստոռն բժշկապետ և այլ սոյնպիսի տիտղոսք՝ զոր կուտան իրեն ժամանակակիցք և յաջորդք: Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ տեղեակ էր նաև աստեղագիտութեան, որովհետև զինքն իւր բարեկամութեամբ պատուող Շնորհալի՝ Բժշկապետ և աստեղագէտ տիտղոսն ի-

րեն կուտայ»¹։ Անոնց բժշկական գրքերը կարդալով « տե-
սի, կ'ըսէ, զի ունէին զարուեստ բժշկութեան լի և կա-
տարեալ ըստ առաջին իմաստնոցն. այսինքն զնախագի-
տութիւն՝ որ է իմաստ և վարդապետութիւն բժշկական
արուեստից. և 'ի Հայք բնաւ ոչ գտի զվարդապետու-
թիւն և զիմաստ նախագիտութեանն, այլ զստածուսն
միայն, և այս ոչ ըստ կարգի և լի, այլ համառօտ և
ծաղկաքաղ աստի և անտի հաւաքեալ, յայլ և այլ գրչաց
և մտաց այլայլած»։

Կամեցայ ըստ իմոյ կարողութեան առնել զգիրքս զայս՝
միայն վասն երեք ազգ ջերմանցն համառօտ՝ նախագի-
տութեամբն և ստածմամբն։ Զբովանդակն որ վասն ա-
րուեստի բժշկութեանս թողի, և զերեք ազգ ջերմանցս
միայն հաւաքեցի, և թարգմանեցի ի Հայ բառ։ Պատ-
ճառ ունելով այսմ աշխատութեան և զսէր զյօժարու-
թիւն սրբոյ և աստուածապատիւ կաթողիկոսին Հայոց
տեառն Գրիգորի որ մակակոչի Տղայ, սմա որ էր առաջ-
նորդ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին Հայոց, զոր
տեսի ամենայնիւ սիրող իմաստութեան և հմուտ։ Եւ
յաղագս այսորիկ յօժարեցի ի պէտս և ի յօգուտ սորա
առնել զգիրքս զայս ի հոռոմ և ի յարապիկ և ի պար-
սիկ գրեմաց, ըստ իմոյ կարողութեանս և շնորհի զոր
ետ ինձ Տէր գիտութիւն լեզուաց և գրոց նոցա»։ Ուսմ-
կօրէն՝ կամ ժամանակին սովորական՝ լեզուով գրելուն
ալ պատճառ կու տայ. « Զի դիւրահաս լիցի ամենայն
ընթերցողաց»։ Եւ կը յաւելու յայտնելով զորոշ թու-
կան շարագրութեան. « Թարգմանեցաւ և գրեցաւ գիրքս
այս յամի 1184 Տեառն մերոյ Քրիստոսի գալստեանն,
յորում էր և թուականս Հայոց ՈՒԳ. Ի հայրապետու-
թեան սրբազան կաթողիկոսին Հայոց տեառն Գրիգորի՝
որդւոյ Վասլի բարեպաշտ իշխանի Պահլաւունուոյ, որ և
պատճառն է գրոցս»։

1. Հանդէս տնօրէն, Բ տարի (1888) հոկտեմբեր։

Վերջին պարբերութեան մէջ, ինչպէս նաև ուրիշ տեղ մը, հեղինակին գործածած քարգմանեղ բառը իրաւացի խնդիր մը կը վերցընէ թէ արդեօք ինքնագիր թէ յայլ լեզուաց ի մեզ փոխադրուած է Մխիթարայ այս երկասիրութիւնը:

Պատասխանը կու տանք հմուտ ազգային բանասիրի մը խօսքերով, զորս յօժարամիտ մեզի կ'իւրացընենք. « Եթէ քարգմանեղ բացատրութիւնն ամենայն ճշգրտեամբը առնունք, ի հարկէ կարծելու ենք թէ թարգմանութիւն է: Բայց արդեօք պէտք է այսպէս ճշդիւ և անձուկ մտօք առնուլ նոյն բացատրութիւնն. միթէ կարելի մանաւանդ թէ պատշաճ չէ՞ աւելի ընդարձակ միտք տալ ի կիր արկած բառին: Գիտէ ամենայն ոք որ քարգմանեղ բառն՝ այժմ՝ յարդի լեզուիս միակ նշանակութեամբ կը գործածուի, իբր՝ միով լեզուաւ ըսուածն կամ գրուածն յայլ լեզու փոխել, յորում ինքնին կ'իմացուի՝ սկզբնաւորին բովանդակութիւնն առաջի ընթերցողաց դնել ճշգրտեամբ, ամբողջապէս, առանց փոփոխութեան և յաւելուածոյ: Եւ եթէ թարգմանիչ մի պատշաճ համարի ի տեղիս տեղիս իւր սկզբնագրէն շեղիլ, համառօտել կամ ընդարձակել, յաւելուլ կամ յապաւել, հաւատարմութիւնը կը պահանջէ որ յայտնապէս ծանուցանէ: Սակայն այսպէս չէր առ նախնեօք: Իրենք քարգմանեղ բառն ոչ միայն մեր այժմու գործածութեան համեմատ կը վարէին, այլ նաև 'ի գործ կ'ածէին՝ յայտնել, մեկնել, ընդարձակագոյնս բացատրել... նշանակութեամբ. ինչպէս ցայսօր արևելեան հին ազգաց մէջ ալ նոյն իմաստներն ունի այդ բառը:... Կը համարինք թէ Հերացի բժշկապետին ի կիր արկած թարգմանել բառն հարկ չէ ոչ այնչափ անձուկ մտօք առնուլ... Մեզի այնպէս կ'երևնայ որ Մխիթար « կամեցայ... առնել զգիրքս... հաւաքեցի և թարգմանեցի » ըսելով կը յայտնէ թէ ի ձեռին ունենալով այլ և յայլ օտար լեզուաւ գրքեր, անոնցմէ քաշած, կարգի դրած, իւր անձնական դիտողութիւնքն ու՝

փորձառութիւնքն յաւելցուցած, ... նոր գիրք մը յօրինած է հայերէն լեզուաւ: Եւ որովհետեւ ի ձեռին ունեցած գրքերն օտար լեզուաւ էին, անոնցմէ քաղած կամ հաւաքած մասունքն ՚ի հարկէ թարգմանելու էր...

« Լեզուի նկատմամբ ալ Մխիթար, տարբեր ընթացք կը բռնէ այլ ռամկախօս մատենագիրներէն: — Ոչ միայն հնագոյն ռամկագիրք, այլ նաև ոչ սակաւք ի յաջորդաց, և ոմանք ի յետնագունաց իսկ, սովորաբար իրենց գրութիւնն գրաբար կը սկսին, և ոմն աւելի՛ ոմն պակաս, բաւական տեղ նոյնպէս յառաջ կը վարեն՝ մէջ ընդ մէջ ռամկօրէն ընդելուզելով: Եւ իրենց բնական լեզուին դառնալէն ետև ալ՝ երբեմն երբեմն երկայն կամ կարճ գրաբար հատածներ կը մուծանեն. այնպէս զի բովանդակ գրութիւնն կ'ըլլայ ռամկախառն գրաբարի և գրաբարախառն ռամկօրէնի հիւստեալ: Ասոր հակառակ՝ Մխիթար իւր Յառաջաբանէն ի զատ չունի ամենևին անխառն գրաբար հատուածներ, և ոչ իսկ այնպիսի գրաբարախառն կտորներ՝ ինչպիսի էին ի վեր անդր գրուածներն: Գրեթէ բոլոր գիրքն մի և նոյն ռամկօրէն լեզուաւ կը գրէ. ուստի և հազիւ աստ անդ կը գտնենք՝ գրաբարի յատուկ ձևերէ և կազմակերպութիւններէ և սասցուածներէ զատ՝ միակ և առ առաւելն երկու տող միահետ բուն գրաբար նախադասութիւններ:

« Թէ (Մխիթարայ) առաջիկայ գրուածոյս և թէ՛ այլ եւս ռամկօրէն գրուածոց յատկութեանց մին եւս այն է՝ որ հասարակօրէն լեզուն հետ զհետէ և աստիճանաբար կը ռամկանայ, մինչև ի վերջ կոյս զուտ ռամկօրէնի կերպարանք կ'առնու: Յայտնի է որ ինչպէս յամենայնի՛ նոյնպէս նաև յայսմ բացառութիւնք կը հանդիպին » *:

Այսպիսի ողջպահիկ գիտութեան մը պակասութիւնը դարմանելու համար՝ ուզեց Մխիթար այս գիրքս շարագրել. և իրեն կարողութենէն վեր սեպելով բովանդակ

* 1. Հանդէս աւագիւտայ. վերը յիշուած թերթին մէջ:

բժշկութեան արուեստին վրայ զրելը, միայն երեք ազգ ջերմանց վրայ ուզեց համառօտիւ՝ նախագիտութեան և ստածման կամ դարմանելու եղանակին վրայ՝ պէտք եղած տեղեկութիւնները տալ. « գոր շարեցաք և հաստատեցաք, կ'ըսէ, ըստ կարգի հին և նոր վարդապետացն » : Բայց մեր բժշկարանաց մէջ ուրիշ հիւանդութեանց վրայ ալ կարճ գրուածներ կամ հատուածներ կան Մխիթարայ անուամբ, ինչպէս նաև գրուած մը Վասն քարանց և յատկոչեանց ևնցաւ և բժշկոչքիւն ևնցաւ :

Հերացոյն երկասիրութիւնը հրատարակուած է 'ի Ս. Ղազար Վեհեակոյ յամի 1832 :

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ

Գրիգոր Տղայ : — Հայրապետական արուստը գրաւելը : — Բանակցոչքիւնք ընդ կայսեր Բիւզանդիոյ : — Տարսունի ժողովը : — Թուղթք : — Ան Կիւ Մանուէլ : — Ան Միքայէլ պատրիարք Հոռոմոց : — Ան վարդապետս հիշսիտոյ : — Ան Հաղբատացիս : — Ողբք Երոշապետի :

Ներսիսի Շնորհալուոյն Վասիլ եղբօրը որդին էր Գրիգոր Տղայ, որ մանկութեան հասակէն իւր հօր եղբօրը իմաստուն առաջնորդութեանը տակ՝ հմտացաւ աստուածային և արտաքին գիտութեանց, ու կաթողիկոսարանին մէջ եղող Վոստանդին յոյն քահանայէ մ'ալ տեղեկացաւ հելլենական դպրութեանց. կ'երևնայ թէ հմուտ էր նաև եբրայական լեզուի, եթէ առ Տուտէորդին

գրած թուղթերուն խօսքերը իրեն վրայ ուզենանք հասկընալ:

Շնորհալոյն յուղարկաւորութեան հանդիսին ներկայ գտնուելու համար՝ Հռոմկլայ եկած ըլլալով, հոն գումարուած ամէն եպիսկոպոսաց ընդհանուր հաւանութեամբը անոր յաջորդ ընտրեցաւ. վասն զի անոր ըստ մարմնոյ մերձաւորը՝ Ժառանգ և հետեւող տեսան նաև որոյն լուսափայլ առաքինութեանցը. և իր ընտրութեամբը՝ ազգին այսպիսի հօտասէր հայրապետէ մը զրկմանը ցաւը մեղմել ուզեցին:

Այն արժանաւոր ընտրութիւնը՝ ուրախացուց նաև զկայսրն Բիւզանդիոյ Կիւ Մանուէլ, որ մասնաւոր մխիթարութեան թուղթ մը գրելով առ կաթողիկոսն, կը յորդորէր զինքը որ հօրեղբօրը ջանիւքն սկսած յոյն և հայ ազգաց եկեղեցական միաբանութեան խորհուրդն առաջ տանի: Անիկայ էր նաև Գրիգորի բաղձանքը. բայց կը վարանէր թէ ինչպէս պիտի կարենայ ամբողջ ազգի մը հաւանութիւնն առնուլ այնպիսի օգտակար խորհրդոյ մը գործադրութեանը: Այս վախճանաւ Շնորհալին՝ Ստեփանոս անունով վարդապետ մը արեւելք ղրկած էր միութեան հակառակող եպիսկոպոսաց հետ խօսելու, և անոր մեծ օգտակարութիւնը հասկըցնելով՝ հաւանութիւննին առնելու: Ստեփանոս՝ Կլայեցւոյն մահուընէն ետքը՝ առաջնորդաց հաւանութեան գիրը բերաւ ու անոր յաջորդին յանձնեց. որով սիրտ առաւ հայրապետը, ու սկսաւ կայսեր ու Յունաց Միքայէլ հայրապետին հետ թղթակցիլ. և երկու ազգաց հաւատոյ մասանցը մէջ ունեցած զանազանութեանց մեկնութիւն տալով կամ ուղղելով, կաթողիկոսը Հռոմկլայ ժողովեց Հայոց, Աղուանից ու Վրաց եպիսկոպոսունքն ու առաջնորդները և վանահարքը: Այն գումարմանը մէջ ներսէս Լամբրոնացին իւր ազդու և գեղեցիկ ատենախօսութիւնն ըրաւ, որով շատերուն մտաց տարակոյսը լուծեց, զայլս իրենց ուղղութեանը մէջ հաստատելով: Ժողովոյն լմըննալէն ետքը՝

ամէն գումարեալ եպիսկոպոսունքը իրենց հաւատոյ խոստովանութիւնը գրեցին, և անոր տակը դրին իրենց ստորագրութիւնը և ղրկեցին առ կայսրն: Բայց նոյն միջոցին Միքայել կայսեր մահը և ուրիշ քաղաքական յեղափոխութիւնք վրայ հասնելով, միաբանութեան խորհրդոյն գործադրութեանը արգելք եղան:

Լատինացւոց հետ ալ սիրով և ընտանութեամբ էր Գրիգոր, և այն պատճառաւ Լուսիոս Գ Հռովմայ քահանայապետին ալ թուղթ գրեց, անոնց եկեղեցական պաշտամանց կարգաւորութեան գիրքը խնդրելով: Լուսիոս կատարեց անոր խնդիրքը, ու 'ի պատիւ՝ հայրապետական խոյր, եմիփորոն և պալիում ղրկեց՝ կոնդակաւ մը, զոր Լամբրոնացին թարգմանեց:

Այն տարիները Հագարացիք նորէն Երուսաղեմի տիրեցին. Գերմանիոյ կայսրը Փրեդերիկոս Ա՝ խաչակրաց խմբով մը արևելք անցաւ, սուրբ քաղաքը նորէն քրիստոնէից դարձնելու: Ռուբինեանց պայազատն Լևոն Բ երբ լսեց անոր գալուստը, կաթողիկոսին հետ մէկտեղ կայսրը դիմաւորելու փութաց. և թէպէտ մեռած գտան զինքը, բայց իրեն իշխաններէն մեծարուելով՝ դարձան իրենց աթուռ 'ի Հռովմայ. և հոն հանդիպեցաւ կաթողիկոսին մահը՝ իւր վաթսուն տարուան հասակին (1193):

*
* *

Գրիգորի Տղայոյ երկասիրութիւններէ՝ միակ մէկ քանի թուղթերը ձեռուընիս հասած են: Ասոնց մէջ զլիաւորներն են

Առ Կիս Մանուէլ կայսր 'ի Կոստանդնուպոլիս, Յունաց եկեղեցւոյն Հայոց հետ ընելիք միաբանութեան խընդրոյն համար, որուն սկզբնաւորութիւնը Շնորհալոյն առ տենէն եղած էր: Շնորհակալ կ'ըլլայ կայսեր այն միաթարական թղթոյն համար՝ զոր սրբոյն Ներսիսի մահուանը

առթիւ գրած էր իրեն. կը խոստանայ առաջ տանիլ միաբանութեան խնդրոյն նկատմամբ եղած ձեռնարկութիւնը, թէպէտ և 'ի նմին ժամանակի առջևը կը դնէ նաև մեծամեծ դժուարութիւններն, և թէ անկարելի է որ Հայք ծիսականաց մէջ փոփոխութիւն ընդունին, ինչպէս կը պահանջէին Յոյնք:

Առ նոյն ինքն էիս Մանուէր, յորում կը յայտնէ կայսեր թէ կը փափաքին Հայք որ 'ի գործ դրուի այն միաբանութիւնը՝ զոր թէ՛ թագաւորը և թէ երկու ազգաց ռզուտը կը պահանջէր. և թէ մտադիւր յանձն կ'առնու զայն նաև ազգային ընդհանուր եկեղեցական ժողովը՝ զոր ինքը գումարած էր, և որուն բերնէն հաւատոյ խոստովանութեան ընդարձակ թուղթ մը կը հրատարակէ:

Առ Միքայէլ պատրիարք Հռոմոց 'ի Կոստանդնուպոլիս. դարձեալ նոյն խնդրոյն վրայ, և Հայոց ազգային ընդհանուր ժողովոյն հաւանութեամբը: Այս թղթին վերջերը խօսք կ'ըլլայ հաւատոյ դաւանութեան վրայ՝ զոր առաջ տուած էին առ կայսրն. և կը բովանդակէ համառօտ քաղուած մը նոյն յայտարարութեան:

Առ Հաղբաստացիս, և առանձին առ Գրիգոր Տուտեորդի, որ կարծելով ազգին ու եկեղեցւոյն իրաւանցը պաշտպանութիւն ընել իր տեսութեամբն ու գաղափարներով, դէմ ելած էր կաթողիկոսին և Յունաց, ու անոնց հաւատօցը դաւանութեան վրայ այլ և այլ տգիտական ամբաստանութիւններ ըրած, ու անարգական խօսքերով նախատած Հռոմկլայի ժողովքը: Սպառնալիք ալ ըրած էր կաթողիկոսը իւր իշխանութենէն ձգելու: Հանդարտ ոգւով՝ բայց լի քրիստոսահրաման սիրով և աստուածաբանական հմտութեամբ պատասխան տուած է իրեն Գրիգոր Տղայ, յորդորելով զինքն 'ի զգաստութիւն: Ոչ լոկ իրեն պաշտամանը և եկեղեցական աստիճանին արժանաւոր օծութեան, այլ նաև մատենագրական ոճոյ և պերճախօսութեան ընտիր օրինակ մը կրնայ ըլլալ այս թուղթս:

Ան վարդապետս հիշսիսոյ, որոնք կամ տգիտութեամբ և կամ նախապաշարմամբ դէմ կը կենային միաբանութեան, ու նոյն ձեռնարկին պատճառ և համամիտ եղող կաթողիկոսը՝ իրաւունք և պարտք կը սեպէին թշնամանել: Ասոնց ուղղուած է Գրիգորի Տղայոյ այս թուղթը, որ ժամանակաւ երիցագոյն է քան զգրութիւն թղթոյն առ Տուտէորդին: Ընդարձակ ու աստուածային ոգւով վառուած կը խօսի այս թղթիս մէջ սուրբ Հայրապետս, յորդորելով զվարդապետսն՝ որ ամէն բանէ աւելի նախամեծար համարին զսէր և զմիաբանութիւն:

Այս թղթերուն մէջ ընտիր, հարթ և ընդհանրապէս հայկաբան ոճ մը կը բանեցընէ Տղայն, և կը ջանայ Շնորհալւոյն հետևող երևնալ թէ՛ գրչով և թէ սրտով: Միայն թէ Շնորհալւոյն վսեմութիւնը և քերթողաբան ոճը կը պակսի ասոր քով: Տղայոյն թղթոցը մէջ ընտրելագոյն է առ Հաղբատացիս գրածը:

Գրիգորի կաթողիկոսի կ'ընծայուին ուրիշ երկու թղթեր ալ. մէկը առ Լուսիոս Հայրապետ Հռովմայ, զոր կը յիշատակէ Լամբրոնացին. իսկ զմիւսը կը յիշէ նոյն ինքն կաթողիկոսն՝ կայսեր գրած թղթոյն մէջ, որ առ նա ուղղած էր անմիջապէս Շնորհալւոյն մահուընէն ետքը: Այս երկու թուղթերն ալ դեռ մեր ձեռքը հասած չեն, բաց 'ի Լուսիոս քահանայապետին առ կաթողիկոսն Հայոց գրածէն՝ զոր 'ի լատինէ թարգմանեց 'ի հայ Լամբրոնացին:

Ողբք Երոռասդեմի. — Գրիգոր Տղայ իր օրերը հանդիպած Երոռասդեմի առումը յայլազգեաց՝ ողբերգական քերթուածով մը աւանդեց, հետևելով և յայսմ իր հօրեղբօր, Շնորհալւոյ ողբոցն՝ յառումն Նդեսիոյ. նոյն չափով ոտանաւոր ալ գրած է: Բայց ինչպէս յարձակ գրութեանն՝ ասոր մէջ ալ ստորև կը մնայ քան Շնորհալին, թէ և հիներէն ոմանք աւելի բանաստեղծ սեպեր են զսա, գուցէ ուրիշ գրուածոց համար՝ որ մեզի ծանօթ չեն:

Գրեգորի Տղայոյ Թուղթիւնը հրատարակուած են 'ի Ս. Ղազար (1838): Իսկ Երանուշիպ Եղբւրջ ընտելեալ և զազդեալեան Թարգմանու-
թեամբ 'ի Փարիզ. (առաջէջ 620, ուղղելով անմատչելի թեամբ եղած
մեր վերապահը):

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Գ Ո Շ

Մխիթար Գոշ: — Իր ոչնչումն: — Համբաւը: — Շի-
նած վանքերը: — Զարարե Սպասարար: — Իր հրա-
մանաւ գոռնարոնած ժողովն յԱնի: — Գոշի երկա-
սիրոյն: — Դատաստանագիրք: — Աղբերք և
ոճ: — Հմտոյն: — Պատմական գրոնած մը Մը-
խիթարայ անոնար: — Առակք: — Մեկնոյն ի-
րեմիայ: — Աղօթագիրք: — Մանր երկասիրոյն: —
— Տպագրոյն իր գրոնածոց:

Լամբրոնացւոյն օրերը կը ծաղկէր Մեծ Հայաստանի
մէջ Մխիթար անունով վարդապետ մը, որ Գոշ կոչուե-
ցաւ՝ մօրուացը ուշ աճելուն պատճառաւ: Գանձակ քա-
ղաքէն էր. ընտիր ու բարեպաշտ ծնողաց զաւակ, որոնք
սրբազան ուսմանց նուիրեցին զինքը. և երբոր տարիքն
առաւ՝ կուսակրօն քահանայ ձեռնադրել տուին: — Շատ
տարի քահանայական պաշտամունքը կատարելէն վերջը՝
փափաքելով կատարեալ հմտութեան սուրբ գրոց, և ա-
նոնց մէջ իրեն թաքուն մնացած ճշմարտութեանց, հան-
դիպեցաւ Տաւուշեցի կամ Ուշեցի Յովհան վարդապե-

1. « Այսպէս կոչեցին զնա՝ զի հեղափոխն եկին ալիք նորա » . Եկ-
բախտ:

տին՝ որ նոյն ժամանակին մէջ գիտութեամբք համբաւաւոր անձ մը սեպուած էր. յառաջագոյն աշխարհիկ, ու ամուսնոյն մահուընէն ետքը կրօնաւորելով՝ քահանայական օծութեան և վարդապետական աստիճանի բարձրացած: Մխիթար աշակերտեցաւ յետոյ ուրիշ հոգեւորականաց ալ, և վարդապետական անուն և պատիւ ստացաւ անոնց քով: Բայց ինքը անով գոհ չըլլալով, գէպ 'ի արեւմուտք գնաց, Սեաւ լեռան վրայ բնակող վարդապետներուն քով. և առանց իմացընելու թէ ինքն ալ վարդապետական իշխանութիւն ունի, շատ օգուտ քաղեց անոնցմէ. ու դարձաւ 'ի Կարին, ուր ծանօթացաւ Քուրդ անուն բարեպաշտ իշխանին, որ Վրաց թագաւորէն սարտուցեալ եկեր էր հոն. և Մխիթար հետը մտերմանալով՝ սիրելի եղաւ իշխանին: Անկէ վերադարձաւ իւր հայրենիքը. ուր իմաստութեամբը մեծ համբաւ ստանալով, շատերը կու գային իրեն աշակերտելու. և ինչպէս Կիրակոս պատմիչը կը վկայէ, ամենայն ոք կը փափաքէր տեսնել զինքը, և իր խօսքը մտիկ ընել: Այնչափ մեծ էր անունը՝ որ ոչ միայն ուսմանց փափաքով վառուած երիտասարդութիւնն, այլ նաեւ շատ վարդապետներ իրենց մեծութեան աստիճանը ծածկելով, աշակերտի պէս կու գային անոր քովը որ մտիկ ընեն. ետքը իրմէն հրաման առնելով՝ նորէն վարդապետութեան աստիճանը կ'ընդունէին: Եւ թէպէտ բազմաթիւ էին իր ոնուանի աշակերտքը, բայց անոնց մէջ ամենէն աւելի նշանաւորներն էին Թորոս անունով մէկը, որուն հայրը հայկազն էր և մայրը ասորի, որ առաքինի և ուսումնական կեանք մը անցընելով, խոր ծերութեամբ վախճանեցաւ ու 'ի Հաղբատ թաղուեցաւ. և Վանական Յովնանէս վարդապետ՝ որուն վրայ առանձին պիտի խօսինք: Էայց Մխիթար իր հայրենի քաղաքին մէջ նեղուելով 'ի 'աճկաց՝ յորդորանօք Ստեփանոսի Աղուանից կաթողիկոսի գնաց 'ի Խաչեն՝ Հաթերքոյ Վախթանկ իշխանին անոր եղբարց քով, և յորոց մեծապէս պատուեցաւ:

Հոն քանի մը տարի կենալէն ետքը՝ իշխանն Գուրգ եկաւ յիւր հայրենիսն յաշխարհն Կայենոյ և 'ի բերդն Մահկանոյ. և Վրաց Թամար թագուհին ոչ միայն սիրով և պատուով ընդունեցաւ զնա՝ դարձընելով հայրենական ստացուածոց ժառանգութիւնն, այլ նաև ուրիշ տեղեր ալ տալով իրեն։ Գոշ՝ յիշելով անոր բարեկամութիւն ու սէրը՝ փութաց առ նա։

Վարդապետն՝ որուն քով աշակերտած էր Գոշ՝ երբոր լսեց անոր իմաստութեան համբաւը, և եթէ կրկին դարձեր է իւր հայրենիքը, եկաւ անոր քով, ու իրենց հին սիրովը միաբանելով, կեցան Գետիկ վանքին մէջ, զոր նոյն ինքն Գոշ մեծածախ և փառաւոր շինել տուեր էր Հաղբատայ մօտ, Կայենոյ կամ Կայենական գաւառին մէջ։ Վանքին առաջնորդն որ Սարկաւագ վարդապետ կը կոչուէր, և յառաջագոյն աշակերտած էր Մխիթարայ, ուրախութեամբ ընդունեցաւ զինքը, և կը սպասաւորէր յօժարութեամբ այգալիսի հռչականուն անձի մը։ Երբոր նոյն վանքը կործանեցաւ սաստիկ երկրաշարժով մը, և նորոգութիւնն անհնարին կ'երևնար, բնակիչքն՝ ուղեցին հեռանալ 'ի տեղեացն և ցրուիլ. մանաւանդ որ նեղուէին ալ 'ի մերձակայից. որովհետև Սարգիս անունով իշխան մը՝ իր գեղէն հոն փոխադրուելով, վանք մ'ալ ինք շիներ, և երկու ուխտերու մէջ անհամաձայնութեանց և գժտութեանց առիթք չէին պակսեր։ Գոշ յորդորեց զիրենք չցրուիլ, և ինք անոնց բնակութեան համար ուրիշ վանք մը շինեց նոյն Գետիկ անուամբ՝ Տանձուտայ ձոր ըսուած տեղը, Իւանէ մեծ իշխանին հրամանաւն ու օգնութեամբ։ Ուրիշ շատերն ալ օգնական եղան իրեն, և մասնաւորաբար Խաչենոյ իշխանը Վաղթանկ և անոր կիներ, և Զաքարէ Սպասալար՝ եղբայրն Իւանէի։

*
* *

Այս Զաքարէ Սպասալար՝ մասնաւոր սէր և մեծարանք կը ցուցնէր Գոշ վարդապետին, և իրեն խոստովանութեան հայր ընտրած էր զինքը: Այն օրերը Հայաստանի արևելեան կողմի վանքերուն մէջ շատ տեսակ շփոթութիւններ ծագած էին, եպիսկոպոսական ու կաթողիկոսական աթոռոց օրինաւոր յաջորդութեանն նկատմամբ: Այս պատճառաւ Զաքարէ իշխանը հրամայեց որ ժողովք մը գումարուի յԱնի Շիրակայ, ու հոն ժողովեցան նոյն վարդապետներն ու եպիսկոպոսուները՝ որ առաջ գումարուած էին 'ի Լօռի: Բայց Մխիթար վարդապետը իւր ծերութիւնն ու հիւանդութիւնը պատճառ բերելով՝ հրաժարեցաւ ժողովոյն ներկայ գտնուելէն. այլ թուղթ մը գրեց առ իշխանն Զաքարէ, թէ ինչ որ վարդապետք նոյն ժողովոյն մէջ վճռեն, ես ալ կ'ընդունիմ ու կը հաւանիմ անոնց սահմանածին: Երբոր ժողովը գումարեցաւ, Զաքարէ ստիպեց զվարդապետս որ իր խնդրուածոցը հաւանին, և Սոսյ ժողովոյն մէջ սահմանուածներուն ընդունելի ըլլալը՝ թղթով ալ իրեն ձեռքը յանձնեն: Երբ անոնք նեղը մտան, ամէնքը մէկ բերան զրուցեցին. «Այդ ահա անկարելի է որ մենք կարենանք ընել առանց մեծի վարդապետին Մխիթարայ»: Այն ատենը Զաքարէ հանեց այն թուղթը զոր ընդունած էր 'ի Գոշէ. եպիսկոպոսներէն ոմանք հաւանեցան. ուրիշներն ալ չհամուրելով՝ Սպասալարէն ժամանակ ուզեցին որ իրենք ալ յարենան գրել առ Մխիթար, և խնդրել որ անձամբ յանձն առնու ներկայ գտնուիլ այն գումարման: Այս թղթին մէջ կ'աղաչէին որ ամենայն նեղութիւն և դժուարութիւն յանձն առնելով՝ գայ 'ի ժողովն. ու եթէ, կ'ընէին, ճամբու մէջ մահ հանդիպի քեզի՝ անունդ հին ուրբ հայրապետաց կարգը կը դնենք. միայն թէ դու անձն առնուս գալ առ մեզ:

Մխիթար վարդապետ անոնց թուղթը կարդալով իմացաւ յայտնապէս թէ առանց իրեն անկարելի պիտի ըլլայ անոնց համոզուիլը. ուստի Գետկայ վանքէն ելլելով՝ Անի քաղաքը եկաւ: Բայց քաղաքին դռնէն ներս չմտած՝ Զաքարէ մարդիկ զրկեց որպէս զի ժողովքի չըգացած՝ իրեն երթայ. և թէպէտ Մխիթար չուզեց մտիկ ընել, բայց իշխանը բռնութեամբ ձիուն երասանալէն բռնելով՝ Զաքարէի տարաւ զինքը: Գումարուած վարդապետներ երբ այս բանս լսեցին, շատ խռովեցան. և մէկէն Ներսէս անունով վարդապետ մը զրկեցին առ Մխիթար, որպէս զի Զաքարէի տունը չմտած՝ իրենց դայ: Հասաւ Ներսէս, ու տեսաւ որ անիկայ Սպասալարին դռնէն ներս մտնելու վրայ էր. ու չկարենալով ինքն ալ մտնել, անոր ետեւէն ձայնեց, ու ժողովոյն աղաչանքը ծանոյց անոր: Բայց երբ չկրցաւ զինքը ետ դարձնել, անոր ու Զաքարէի վրայ շատ բան խօսեցաւ, ու մեծ շփոթութիւն ձգեց ժողովքին մէջ: Իսկ Զաքարէ հարցուց Մխիթարայ կարծիքը. ու տեսաւ թէ անիկայ դէմ չկեցաւ, ալ չուզեց ժողովոյն հաւանութեանը մնալ. « Որովհետեւ եկիր դու, ըսաւ, — ինչպէս կ'աւանդէ Կիրակոս, — ինձ ոչինչ փոյթ է զնոցանէ » . ու հրաման զրկեց ժողովքը գումարողներուն որ ամէնքը իրենց տեղը գանան. Մխիթար ալ մասնաւոր թղթով յորդորեց զիրենք որ Սպասալարին խօսքը մտիկ ընեն, և իւրաքանչիւր որ իւր վանքը դառնայ:

Այս երկայն դէպքը պատմեցինք, ցուցնելու համար թէ որչափ մեծ էր և պատկառելի Մխիթարայ անունը թէ եկեղեցականաց և թէ աշխարհական իշխանաց առջև: Ժամանակակից պատմիչք շատ կը գովեն զինքը. և Կիրակոս՝ հռչակաւոր և մեծիմաստ գիտոռքեամբ կը կոչէ. ուրիշ տեղ մըն ալ՝ այր իմաստուն և վարդապետական ուսմամբ հռչակեալ: Վարդան պատմիչն ալ՝ սքանչելի գիտոռքեամբ կը կոչէ զՄխիթար:

Ի Գետիկ կամ 'ի Հաղբատ հանդիպեցաւ Մխիթարայ

Գոշի մահը, Հայոց ՈԿԲ (1213) թուականին « ալևորեալ
և լի աւուրբք... 'ի խորին ծերութեան » :

Գոշի երկասիրութեանցը մէջ նշանաւոր է

Դատաստանագիրքը, զոր Խաչենոյ Վաղթանկ իշխանին
ու Աղուանից Ստեփանոս եպիսկոպոսին խնդրանքը յո-
րինեց Հայոց ՈԼԳ (1184) թուականին : Այս գործոյն շա-
րագրութեանը պատմութիւնը ինքը Մխիթար կ'ընէ հա-
մառօտիւ յիշատակարանին մէջ, հետեւեալ խօսքերով .
« Ձեռնարկութիւն մեզ յայսմ իրողութեան եղև 'ի թուա-
կանութեանս Հայոց ՈԼԳ, և շրջանին երթալոյ 'ի բաց
ձԱ, որ կոչի փոքր . իսկ հռոմին ՆԵ . յամս անիշխա-
նութեան թագաւորութեան մերոյ . 'ի վաղնջուց 'ի ժա-
մանակի մնացելոց սակաւ իշխանացս 'ի կողմանս Խաչե-
նոյ, ընդ ժամանակս անուանելոյ Հասանայ որդւոյ Վախ-
տանգայ կրօնաւորեցելոյ, և որդւոյ նորա Վախտանկայ,
'ի գղեկին որ կոչի Հաթերք, գլխաւորի այլոց իշխանաց :
Եւ կողմանցս Կիլիկիայ՝ մեծի իշխանին Ռորենի, յամի
յորում մեռաւ յաղթող թագաւորն Վրաց Գէորգէ . 'ի
հայրապետութեան տեառն Գրիգորի Հայոց մեծաց, և
չիտապետութեան տեառն Ստեփանոսի տանն Աղուանից
յաշխարհիս Առանայ, 'ի նահանգիս որ կոչի մայրաքա-
ղաքին Գանձակայ, յանապատ և յեղբայրանոցս անուա-
նեալ Դասնոյ, սկզբնաւորեալ 'ի լեռնակողմն մենաստա-
ւին կոչեցելոյ Հոռոմաշէն, ընդ հովանեաւ սրբոց եկե-
ւեցեաց կուսաստանացն յիշեցելոց, ձեռնատուութեամբ
'որ Յովսեփայ և եղբօր Պաւղոսի յորդորմամբ յառաջար-
ութիւնս : Բայց գծագրութիւն յիշատակիս 'ի նախա-
յրութիւն գրոցս դատաստանի եղև, զի կատարած սորա
ի ձեռն մեր միանգամ ոչ է, որպէս ասացեալ է կան-
աւա զպատճառն : Եւ արդ որքան է կար, անկանիմք
իւսել զկնի զիրս դատաստանի . ընդ որս և զայս ևս

մաղթեմք, ... եթէ հաճոյ ոմանց թուի յօրինակէ աստի փոխել զիրս դատաստանի », և այլն :

Այս երկասիրութեան մէջ Մխիթարայ աղբիւրներն եղած են Բնական օրէնք, Քրիստոնեայ ազգաց իրաւաբանական աւանդութիւնք, մերթ նաև Մահմետական օրէնք, Հին և նոր կտակարանք, և մանաւանդ մովսիսեան Հնգամատեանը, Հայկական կամ ազգային ժողովոց կանոնք : Իրեք գլխաւոր մասերու բաժնած է Դատաստանաց գիրքը . և ընդարձակ Նախադրութիւն մը . — Եկեղեցական կանոններ, ու — Աշխարհական օրէնք : Նիւթոյն արժանի հմտութիւն կը գործածէ Դոշ, և փութաջան հետազօտութիւն . անանկ որ կ'երևնայ թէ բաւական խորունկ ուսումն և հետեալար տեղեկութիւն ստացած է օրինաց, և անով յաջողեր է այսպիսի գեղեցիկ և իրաւամբք ազգին հաճոյ և ընդունելի երկասիրութիւն մը արտադրել : Նախ իբրև յառաջաբանական տեղեկութիւնք՝ տասնութէկ գլուխք բանի կան, որոնց մէջ տեղն իտեղը կը բացատրէ զրուածքին վախճանը, և իրեն ինչ ոճ բռնելը նոյն աշխատասիրութեան մէջ, նաև դէմն ելած դժուարութիւններն՝ ազգին համար նոր այսպիսի երկասիրութեան մը մէջ, զոր և կը յիշեցնէ՝ զայդ իրեն յանձնող Ստեփանոս կաթողիկոսի Աղուանից . « Աղաչեմ զքեզ, կ'ըսէ, պատուական գլուխդ եկեղեցեաց տանս Աղուանից, մի վայրապար և թեթև գործ համարիր զհոգեւոր հարկ զոր եդիր 'ի վերայ իմ » :

Այս տասնըմէկ գլխէն զատ՝ երկու հարիւր յիսունըմէկ գլուխք կը կազմեն Դատաստանաց գիրքը ու կանոններն, մասնաւոր ցանկով մը՝ որ նոյնպէս Դոշի աշխատասիրութիւնն է : Իր օրէնքները սահմանելու համար՝ ջանացած է Մխիթար՝ աստուածային ու քաղաքական օրէնքներն իրարու հետ միաբանել . այն վախճանաւ քաղուած մը կը սեպուի այս գիրքս սուրբ գրոց, առաքելական կանոնաց և ժողովոց սահմանադրութեանցը, և այլ և այլ ազգաց կանոններուն, համառօտ աւ վայելուչ ոճով :

Աղուանից Ստեփանոս կաթողիկոսին հրամանաւ շա-
րագրուած է, ըսինք, այս գիրք. բայց ոչ յիշատակ և ոչ
ալ պատմական երաշխաւորութիւն մը կայ՝ թէ Մխի-
թարայ երկասիրութիւնը պարտաւորիչ օրէնք կամ սահ-
մանադրութիւն մը սեպուած ըլլայ երբեք յազգին՝ յա-
տուկ ինքնօրինութիւն ունեցած ատենին ալ: Առ այդ
կը պահանջուէր քաղաքական ու եկեղեցական բարձրա-
գոյն իշխանութեանց հաւանութեան կնիքը՝ որ կը պակ-
սի, ուստի ինչպէս հեղինակին ժամանակ, ասանկ ալ
իրմէ ետքը՝ պարզապէս գիտնական հետազօտութիւն և
արտադրութիւն մը սեպուած է:

*
* *
*

Ձեռագրաց մէջ երբեմն համառօտած ալ կը գտնանք
այս գիրքս, ըստ պիտոյից տեղւոյն: Այսպիսի աշխատա-
սիրութիւն մը ըրած է նաև Սմբատ Գունդըստապլ, ինչ-
պէս ետքը պիտի տեսնենք: Անոյ գաղթականքն ալ 'ի
Լեհս' թարգմաներ են Թաթարերէն և Լատիներէն. ետ-
քինս տպագրեցաւ 'ի Վիեննա այսպիսի խորագրով. Das
alte Recht der Armenier in Lemberg, von Dr. Fer-
dinand Bischoff. Wien, 1862. Թարգմանիչը յառաջա-
բան տեղեկութեանց մէջ կը ծանուցանէ թէ 'ի Լեհաս-
տան գաղթող և տեղական իշխանութիւններէ զանազան
ազատութեանց շնորհք վայելող Հայք՝ իրենց զարգաց-
ման ընթացքին շատ անգամ կը բռնադատուէին հա-
կառակիլ գերմանական քաղաքային հասարակութեան
հետ, մանաւանդ դատաստանական իրաւասութեանց մէջ.
յրովհետև Հայք իրենց հին աւանդութեանց վրայ հիմ-
նուելով չէին ուզեր ճանչնալ ուրիշ դատաստանական
'իրաւասութիւն' բաց 'ի իրենց ազգային դատաւորաց և
իշխանաց յատուկ և ընդունուած օրէնքէն: 1518 թուա-
լանին Սիգիսմունդ Ա թագաւորն հրամայեց Հայոց որ
Թարգմանեն իրենց օրէնքն 'ի Հայէ 'ի ռութեն և կամ

մաղթեմք, ... եթէ հաճոյ ոմանց թուի յօրինակէ աստի
փոխել զիրս դատաստանի », և այլն:

Այս երկասիրութեան մէջ Մխիթարայ աղբիւրներն ե-
ղած են Բնական օրէնք, Քրիստոնեայ ազգաց իրաւա-
բանական աւանդութիւնք, մերթ նաև Մահմետական օ-
րէնք, Հին և նոր կտակարանք, և մանաւանդ մովսի-
սեան Հնգամատեանը, Հայկական կամ ազգային ժողո-
վոց կանոնք: Իրեք գլխաւոր մասերու բաժնած է Դա-
տաստանաց գիրքը. և ընդարձակ Նախադրութիւն մը -
եկեղեցական կանոններ, ու - Աշխարհական օրէնք: Նիւ-
թոյն արժանի հմտութիւն կը գործածէ Գոշ, և փութա-
ջան հետազօտութիւն. անանկ որ կ'երևնայ թէ բաւա-
կան խորունկ ուսումն և հետեաբար տեղեկութիւն ստա-
ցած է օրինաց, և անով յաջողեր է այսպիսի գեղեցիկ
և իրաւամբք ազգին հաճոյ և ընդունելի երկասիրութիւն
մը արտադրել: Նախ իբրև յառաջաբանական տեղեկու-
թիւնք՝ տասնութէկ գլուխք բանի կան, որոնց մէջ տեղն
իտեղը կը բացատրէ զրուածքին վախճանը, և իրեն ինչ
ոճ բռնելը նոյն աշխատասիրութեան մէջ, նաև դէմն ե-
լած դժուարութիւններն՝ ազգին համար նոր այսպիսի
երկասիրութեան մը մէջ, զոր և կը յիշեցնէ՝ զայդ իրեն
յանձնող Ստեփանոս կաթողիկոսի Աղուանից. « Աղա-
չեմ՝ զքեզ, կ'ըսէ, պատուական գլուխդ եկեղեցեաց
տանս Աղուանից, մի՛ վայրապար և զոր՝ համա-
րիր զհոգևոր հարկ զոր եզիր 'ի »:

Այս տասնութէկ գլխէն զատ՝ իր յիսունը-
մէկ գլուխք կազմեն Դատաստանաց գիրքը ու
կանոններն, որոնց մէջ յառաջ եկող գլխէս Գոշի
խատարանն է: Իր յաջմաներէն յաջորդող
մար՝ Մխիթարայ աղբիւրն է: Սխիթարայ աղբիւրն ու
կանոններն իրարմէն յաջորդող են. ապա
նաև Մխիթարայ աղբիւրն զիրքս
առաջին կանոնադրութեան սահման
ցընալ աշխարհական և եկեղեցական
վարդապետութեան:

Աղուանից Ստեփանոս կաթողիկոսին հրամանաւ շա-
րագրուած է, ըսինք, այս գիրք. բայց ոչ յիշատակ և ոչ
ալ պատմական երաշխաւորութիւն մը կայ՝ թէ Միսի-
թարայ երկասիրութիւնը պարտաւորիչ օրէնք կամ սահ-
մանադրութիւն մը սեպուած ըլլայ երբէք յազգին՝ յա-
տուկ ինքնօրինութիւն ունեցած ատենին ալ: Առ այդ
կը պահանջուէր քաղաքական ու եկեղեցական բարձրա-
գոյն իշխանութեանց հաւանութեան կնիքը՝ որ կը պակ-
սի, ուստի ինչպէս հեղինակին ժամանակ, ասանկ ալ
իրմէ ետքը՝ պարզապէս գիտնական հետազոտութիւն և
արտադրութիւն մը սեպուած է:

*
* *

Չեռագրաց մէջ երբեմն համառօտած ալ կը գտնանք
այս գիրքս, ըստ պիտոյից տեղւոյն: Այսպիսի աշխատա-
սիրութիւն մը ըրած է նաև Սմբատ Գունդըստապլ, ինչ-
պէս ետքը պիտի տեսնենք: Անոյ գաղթականքն ալ 'ի
Լեհա՝ Թարգմաներ են Թաթարերէն և Լատիներէն. ետ-
քինս տպագրեցաւ 'ի Վիեննա այսպիսի խորագրով. Das
alte Recht der Armenier in Lemberg, von Dr. Fer-
dinand Bischoff. Wien, 1862. Թարգմանիչը յառաջա-
բան տեղեկութեանց մէջ կը ծանուցանէ թէ 'ի Լեհաս-
տան գաղթող և տեղական իշխանութիւններէ զանազան
դատութեանց շնորհք վայելող Հայք՝ իրենց զարգաց-
ան ընթացքին շատ անգամ կը բռնադատուէին հա-
կիկ բերմանական քաղաքային հասարակութեան
ման զատաստանական իրաւասութեանց մէջ.
Իրենց հին աւանդութեանց վրայ հիմ-
նուած ճանչնալ ուրիշ դատաստանական
դատարանի 'ի իրենց ազգային դատաւորաց և
և ընդունուած օրէնքէն: 1518 թուա-
ն թաղաւորն հրամայեց Հայոց որ
օրէնքն 'ի հայէ 'ի ուրեմն և կամ

առթիւ զրաժ էր իրեն. կը խոստանայ առաջ տանիլ միաբանութեան խնդրոյն նկատմամբ եղած ձեռնարկութիւնը, թէպէտ և 'ի նմին ժամանակի առջևը կը դնէ նաև մեծամեծ դժուարութիւններն, և թէ անկարելի է որ Հայք ծիսականաց մէջ փոփոխութիւն ընդունին, ինչպէս կը պահանջէին Յոյնք:

Աս նոյն ինքն կ'իս Մանուէլ, յորում կը յայտնէ կայսեր թէ կը փափաքին Հայք որ 'ի գործ դրուի այն միաբանութիւնը՝ զոր թէ՛ թագաւորը և թէ երկու ազգաց օգուտը կը պահանջէր. և թէ մտադիր յանձն կ'առնու զայն նաև ազգային ընդհանուր եկեղեցական ժողովը՝ զոր ինքը գումարած էր, և որուն բերնէն հաւատոյ խոստովանութեան ընդարձակ թուղթ մը կը հրատարակէ:

Աս Միքայէլ պատրիարք Հռոմէոց 'ի Կոստանդնուպօլիս. դարձեալ նոյն խնդրոյն վրայ, և Հայոց ազգային ընդհանուր ժողովոյն հաւանութեամբը: Այս թղթին վերջերը խօսք կ'ըլլայ հաւատոյ դաւանութեան վրայ՝ զոր առաջ տուած էին առ կայսրն. և կը բովանդակէ համառօտ քաղուած մը նոյն յայտարարութեան:

Աս Հաղբատացիս, և առանձին առ Գրիգոր Տուտ-որդի, որ կարծելով ազգին ու եկեղեցւոյն իրաւանցը պաշտպանութիւն ընել իր տեսութեամբն ու գաղափարներով, դէմ ելած էր կաթողիկոսին և Յունաց, ու անոնց հաւատոցը դաւանութեան վրայ այլ և այլ տգիտական ամբաստանութիւններ ըրած, ու անարգական խօսքերով նախատած Հռովմայի ժողովքը: Սպառնալիք ալ ըրած էր կաթողիկոսը իւր իշխանութենէն ձգելու: Հանդարտ ոգւով՝ բայց լի քրիստոսահրաման սիրով և աստուածաբանական հմտութեամբ պատասխան տուած է իրեն Գրիգոր Տղայ, յորդորելով զինքն 'ի զգաստութիւն: Ոչ լոկ իրեն պաշտամանը և եկեղեցական աստիճանին արժանաւոր օծութեան, այլ նաև մատենագրական ոճոյ և պերճախօսութեան ընտիր օրինակ մը կրնայ ըլլալ այս թուղթս:

Ան վարդապետս հիշսիտոյ, որոնք կամ տգիտութեամբ և կամ նախապաշարմամբ դէմ կը կենային միաբանութեան, ու նոյն ձեռնարկին պատճառ և համամիտ եղող կաթողիկոսը՝ իրաւունք և պարտք կը սեպէին թշնամանել: Ասոնց ուղղուած է Գրիգորի Տղայոյ այս թուղթը, որ ժամանակաւ երիցագոյն է քան զգրութիւն թղթոյն առ Տուտէորդին: Ընդարձակ ու աստուածային ոգւով վառուած կը խօսի այս թղթիս մէջ սուրբ հայրապետս, յորդորելով զվարդապետսն՝ որ ամէն բանէ աւելի նախամեծար համարին զսէր և զմիաբանութիւն:

Այս թղթերուն մէջ ընտիր, հարթ և ընդհանրապէս հայկաբան ոճ մը կը բանեցընէ Տղայն, և կը ջանայ Շնորհալոյն հետևող երևնալ թէ՛ գրչով և թէ սրտովը: Միայն թէ Շնորհալոյն վսեմութիւնը և քերթողաբան ոճը կը պակսի ասոր քով: Տղայոյն թղթոցը մէջ ընտրելագոյն է առ Հաղբատացիս գրածը:

Գրիգորի կաթողիկոսի կ'ընծայուին ուրիշ երկու թղթեր ալ. մէկը առ Լուսիոս հայրապետ Հռովմայ, զոր կը յիշատակէ Լամբրոնացին. իսկ զմիւսը կը յիշէ նոյն ինքն կաթողիկոսն՝ կայսեր գրած թղթոյն մէջ, որ առ նա ուղղած էր անմիջապէս Շնորհալոյն մահուընէն ետքը: Այս երկու թուղթերն ալ դեռ մեր ձեռքը հասած չեն, բաց 'ի Լուսիոս քահանայապետին առ կաթողիկոսն Հայոց գրածէն՝ զոր 'ի լատինէ թարգմանեց 'ի հայ Լամբրոնացին:

Ողբք Երուսաղեմի. — Գրիգոր Տղայ իր օրերը հանգիպած Երուսաղեմի առումը յայլազգեաց՝ ողբերգական քերթուածով մը աւանդեց, հետևելով և յայսմ իր հօրեղբօր, Շնորհալոյ ողբոցն՝ յառումն Եդեսիոյ. նոյն չափով ոտանաւոր ալ գրած է: Բայց ինչպէս յարձակ գրութեանն՝ ասոր մէջ ալ ստորև կը մնայ քան Շնորհալին, թէ և հիներէն ոմանք աւելի բանաստեղծ սեպեր են զսա, գուցէ ուրիշ գրուածոց համար՝ որ մեզի ծանօթ չեն:

Գրեգորի Տղայոյ Թաւմէրէ Կրտսերականած էն 'ի Ս. Ղազար (1838) . Իսկ Երեւանի մէջ զաւգրու է զազգիական Թարգմանաւ Թեմար 'ի Փարիզ . (աւս յէջ 620, ուղղելով անմատչութեամբ եղած մեր վերկալը) :

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Գ Ո Շ

Մխիթար Գոշ : — Իր ոչսոսմն : — Համբար : — Շի-
նած վանքերը : — Զաքարէ Սպասարար : — Իր հրա-
մանաւ գոռարոռած ժողովն յԱնի : — Գոշի երկա-
սիրոռքիւնը : — Դատաստանագիրք : — Աղբերք է
ոճ : — Հմտոռքիւն : — Պատմական գրոռած մը Մը-
խիթարայ անոռար : — Առակք : — Մեկնոռքիւն Ե-
րեւիայ : — Աղոռագիրք : — Մանր երկասիրոռքիւնը :
— Տպագրոռքիւնը Իր գրոռածոց :

Լամբրոնացւոյն օրերը կը ծաղկէր Մեծ Հոյաստանի
մէջ Մխիթար անունով վարդապետ մը, որ Գոշ կոչուե-
ցաւ՝ մօրուացը ուշ անելուն պատճառաւ : Գանձակ քա-
ղաքէն էր . ընտիր ու բարեպաշտ ծնողաց զաւակ, որոնք
սրբազան ուսմանց նուիրեցին զինքը . և երբոր տարիքն
առաւ՝ կուսակրօն քահանայ ձեռնադրել տուին : — Շատ
տարի քահանայական պաշտամունքը կատարելէն վերջը՝
փափաքելով կատարեալ հմտութեան սուրբ գրոց, և ա-
նոնց մէջ իրեն թաքուն մնացած ճմարտութեանց, հան-
դիպեցաւ Տաւուշեցի կամ Ուշեցի Յովհան վարդապե-

1 . « Այսպէս կոչեցին զնա՝ զի հեղաշոյն եկին ալիք նորա » . Կի-
բախ :

տին՝ որ նոյն ժամանակին մէջ գիտութեամբք համբա-
ւաւոր անձ մը սեպուած էր. յառաջագոյն աշխարհիկ,
ու ամուսնոյն մահուընէն ետքը կրօնաւորելով՝ քահա-
նայական օծութեան և վարդապետական աստիճանի
բարձրացած: Մխիթար աշակերտեցաւ յետոյ ուրիշ հո-
գեւորականաց ալ, և վարդապետական անուն և պատիւ
ստացաւ անոնց քով: Բայց ինքը անով գոհ չըլլալով,
գէպ 'ի արևմուտք գնաց, Սեաւ լերան վրայ բնակող
վարդապետներուն քով. և առանց իմացընելու թէ ինքն
ալ վարդապետական իշխանութիւն ունի, շատ օգուտ
քաղեց անոնցմէ. ու դարձաւ 'ի Կարին, ուր ծանօթա-
ցաւ Քուրդ անուն բարեպաշտ իշխանին, որ Վրաց թա-
գաւորէն սարտուցեալ եկեր էր հոն. և Մխիթար հետը
մտերմանալով՝ սիրելի եղաւ իշխանին: Անկէ վերադար-
ձաւ իւր հայրենիքը. ուր իմաստութեամբը մեծ համբաւ
ստանալով, շատերը կու գային իրեն աշակերտելու. և
ինչպէս Կիրակոս պատմիչը կը վկայէ, ամենայն ոք կը
փափաքէր տեսնել զինքը, և իր խօսքը մտիկ ընել: Այն-
չափ մեծ էր անունը՝ որ ոչ միայն ուսմանց փափաքով
վառուած երիտասարդութիւնն, այլ նաև շատ վարդա-
պետներ իրենց մեծութեան աստիճանը ծածկելով, աշա-
կերտի պէս կու գային անոր քովը որ մտիկ ընեն. ետ-
քը իրմէն հրաման առնլով՝ նորէն վարդապետութեան
աստիճանը կ'ընդունէին: Եւ թէպէտ բազմաթիւ էին իր
տնուանի աշակերտքը, բայց անոնց մէջ ամենէն աւելի
նշանաւորներն էին Թորոս անունով մէկը, որուն հայրը
հայկազն էր և մայրը ասորի, որ առաքինի և ուսումնա-
կան կեանք մը անցընելով, խոր ծերութեամբ վախճա-
նեցաւ ու 'ի Հաղբատ թաղուեցաւ. և Վանական Յով-
հաննէս վարդապետ՝ որուն վրայ առանձին պիտի խօսինք:
Բայց Մխիթար իր հայրենի քաղաքին մէջ նեղուելով 'ի
Տաճկաց՝ յորդորանօք Ստեփանոսի Աղուանից կաթողի-
կոսի գնաց 'ի Խաչեն՝ Հաթերքոյ Վախթանկ իշխանին
և անոր եղբարց քով, և յորոց մեծապէս պատուեցաւ:

Հոն քանի մը տարի կենալէն ետքը՝ իշխանն Գուրգ եկաւ յիւր հայրենիսն յաշխարհն Կայենոյ և 'ի բերդն Մահկանոյ. և Վրաց Թամար Թագուհին ոչ միայն սիրով և պատուով ընդունեցաւ զնա՝ դարձընելով հայրենական ստացուածոց ժառանգութիւնն, այլ նաև ուրիշ տեղեր ալ տալով իրեն: Գոչ՝ յիշելով անոր բարեկամութիւն ու սէրը՝ փութաց առ նա:

Վարդապետն՝ որուն քով աշակերտած էր Գոչ՝ երբոր յսեց անոր իմաստութեան համբաւը, և եթէ կրկին դարձեր է իւր հայրենիքը, եկաւ անոր քով, ու իրենց հին սիրովը միաբանելով, կեցան Գետիկ վանքին մէջ, զոր նոյն ինքն Գոչ մեծածախ և փառաւոր շինել տուեր էր Հաղբատայ մօտ, Կայենոյ կամ Կայենական գաւառին մէջ: Վանքին առաջնորդն որ Սարկաւագ վարդապետ կը կոչուէր, և յառաջագոյն աշակերտած էր Մխիթարայ, ուրախութեամբ ընդունեցաւ զինքը, և կը սպասաւորէր յօժարութեամբ այդպիսի հռչականուն անձի մը: Երբոր նոյն վանքը կործանեցաւ սաստիկ երկրաշարժով մը, և նորոգութիւնն անհնարին կ'երևնար, բնակիչքն ուղեցին հեռանալ 'ի տեղեացն և ցրուիլ. մանաւանդ որ նեղուէին ալ 'ի մերձակայից. որովհետև Սարգիս անունով իշխան մը՝ իր գեղէն հոն փոխադրուելով, վանք մ'ալ ինք շիներ, և երկու ուխտերու մէջ անհամաձայնութեանց և զժտութեանց առիթք չէին պակսեր: Գոչ յորդորեց զիրենք չցրուիլ, և ինք անոնց բնակութեան համար ուրիշ վանք մը շինեց նոյն Գետիկ անուամբ՝ Տանձուտայ ձոր ըսուած տեղը, Իւանէ մեծ իշխանին հրամանաւն ու օգնութեամբ: Ուրիշ շատերն ալ օգնական եղան իրեն, և մասնաւորաբար Խաչենոյ իշխանը Վաղթանկ և անոր կիներ, և Զաքարէ Սպասալար՝ եղբայրն Իւանէի:

Այս Զաքարէ Սպասալար՝ մասնաւոր սէր և մեծարանք կը ցուցընէր Գոշ վարդապետին, և իրեն խոստովանուած թեան հայր ընտրած էր զինքը: Այն օրերը Հայաստանի արևելեան կողմի վանքերուն մէջ շատ տեսակ շփոթութիւններ ծագած էին, եպիսկոպոսական ու կաթողիկոսական աթոռոց օրինաւոր յաջորդութեանն նկատմամբ: Այս պատճառաւ Զաքարէ իշխանը հրամայեց որ ժողովք մը գումարուի յԱնի Շիրակայ, ու հոն ժողովեցան նոյն վարդապետներն ու եպիսկոպոսուները՝ որ առաջ գումարուած էին 'ի Լօռի: Բայց Մխիթար վարդապետը իւր ծերութիւնն ու հիւանդութիւնը պատճառ բերելով՝ հրաժարեցաւ ժողովոյն ներկայ գտնուելէն. այլ թուղթ մը գրեց առ իշխանն Զաքարէ, թէ ինչ որ վարդապետը նոյն ժողովոյն մէջ վճռեն, ես ալ կ'ընդունիմ ու կը հաւանիմ անոնց սահմանածին: Երբոր ժողովը գումարեցաւ, Զաքարէ ստիպեց զվարդապետս որ իր խնդրուածոցը հաւանին, և Սոյ ժողովոյն մէջ սահմանուածներուն ընդունելի ըլլալը՝ թղթով ալ իրեն ձեռքը յանձնեն: Երբ անոնք նեղը մտան, ամէնքը մէկ բերան զրուցեցին. « Այդ բանը անկարելի է որ մենք կարենանք ընել առանց մեծի վարդապետին Մխիթարայ »: Այն ատենը Զաքարէ հանեց այն թուղթը զոր ընդունած էր 'ի Գոշէ. եպիսկոպոսներէն ոմանք հաւանեցան. ուրիշներն ալ չհամուզուելով՝ Սպասալարէն ժամանակ ուզեցին որ իրենք ալ կարենան գրել առ Մխիթար, և խնդրել որ անձամբ յանձն առնուի ներկայ գտնուիլ այն գումարման: Այս թղթին մէջ կ'աղաչէին որ ամենայն նեղութիւն և դժուարութիւն յանձն առնելով՝ գայ 'ի ժողովն. ու եթէ, կ'ըսէին, ճամբու մէջ մահ հանդիպի քեզի՝ անունդ հին սուրբ Հայրապետաց կարգը կը դնենք. միայն թէ դու յանձն առնուս գալ առ մեզ:

Մխիթար վարդապետ անոնց թուղթը կարդալով՝ իմացաւ յայտնապէս թէ առանց իրեն անկարելի պիտի ըլլայ անոնց համոզուիլը. ուստի Գետկայ վանքէն ելլելով՝ Անի քաղաքը եկաւ: Բայց քաղքին դռնէն ներս չմտած՝ Զաքարէ մարդիկ զրկեց որպէս զի ժողովքի չըգացած՝ իրեն երթայ. և թէպէտ Մխիթար չուզեց մտիկ ընել, բայց իշխանը բռնութեամբ ձիուն երասանակէն բռնելով՝ Զաքարէի տարաւ զինքը: Քուամարուած վարդապետներ երբ այս բանս լսեցին, շատ խռովեցան. և մէկէն՝ Ներսէս անունով վարդապետ մը զրկեցին առ Մխիթար, որպէս զի Զաքարէի տունը չմտած՝ իրենց գայ: Հասաւ Ներսէս, ու տեսաւ որ անիկայ Սպասալարին դռնէն ներս մտնելու վրայ էր. ու չկարենալով ինքն ալ մտնել, անոր ետեւէն ձայնեց, ու ժողովոյն աղաչանքը ծանոյց անոր: Բայց երբ չկրցաւ զինքը ետ դարձնել, անոր ու Զաքարէի վրայ շատ բան խօսեցաւ, ու մեծ շփոթութիւն ձգեց ժողովքին մէջ: Իսկ Զաքարէ հարցուց Մխիթարայ կարծիքը. ու տեսաւ թէ անիկայ դէմ չկեցաւ, ալ չուզեց ժողովոյն հաւանութեանը մնալ. « Որովհետեւ եկիր դու, ըսաւ, — ինչպէս կ'աւանդէ Կիրակոս, — ինձ ոչինչ փոյթ է զնոցանէ » . ու հրաման զրկեց ժողովքը գումարողներուն որ ամէնքը իրենց աեղը դառնան. Մխիթար ալ մասնաւոր թղթով յորդորեց զիրենք որ Սպասալարին խօսքը մտիկ ընեն, և իւրաքանչիւր որ իւր վանքը դառնայ:

Այս երկայն դէպքը պատմեցինք, ցուցնելու համար թէ որչափ մեծ էր և պատկառելի Մխիթարայ անունը թէ՛ եկեղեցականաց և թէ աշխարհական իշխանաց առջև: Ժամանակակից պատմիչք շատ կը գովեն զինքը. և Կիրակոս՝ հռչակաւոր և մեծիմաստ գիտոչքեամբ կը կոչէ. ուրիշ տեղ մըն ալ՝ այր իմաստուն և վարդապետական ոռամամբ հռչակեալ: Վարդան պատմիչն ալ՝ սքանչելի գիտոչքեամբ կը կոչէ զՄխիթար:

Ի Գետիկ կամ 'ի Հաղբատ հանդիպեցաւ Մխիթարայ

Գոշի մահը, Հայոց ՈԼԳ (1213) թուականին « ալեորեալ
և լի աւուրբք... 'ի խորին ծերութեան » :

***

Գոշի երկասիրութեանցը մէջ նշանաւոր է

Դատաստանագիրքը, զոր Խաչենոյ Վաղթանկ իշխանին
ու Աղուանից Ստեփանոս եպիսկոպոսին խնդրանքը յո-
րինեց Հայոց ՈԼԳ (1184) թուականին: Այս գործոյն շա-
րագրութեանը պատմութիւնը ինքը Մխիթար կ'ընէ հա-
մառօտիւ յիշատակարանին մէջ, հետեւեալ խօսքերով.
« Ձեռնարկութիւն մեզ յայսմ իրողութեան եղև 'ի թուա-
կանութեանս Հայոց ՈԼԳ, և շրջանին երթալոյ 'ի բաց
ձԱ, որ կոչի փոքր. իսկ հռոմին նե. յամս անիշխա-
նութեան թագաւորութեան մերոյ. 'ի վաղնջուց 'ի ժա-
մանակի մնացելոց սակաւ իշխանացս 'ի կողմանս Խաչե-
նոյ, ընդ ժամանակս անուանելոյ Հասանայ որդւոյ Վախ-
տանգայ կրօնաւորեցելոյ, և որդւոյ նորա Վախտանկայ,
'ի դղեկին որ կոչի Հաթերք, գլխաւորի այլոց իշխանաց:
Եւ կողմանցս Կիլիկիայ՝ մեծի իշխանին Ռորենի, յամի
յորում մեռաւ յաղթող թագաւորն Վրաց Գէորգէ. 'ի
հայրապետութեան տեառն Գրիգորի Հայոց մեծաց, և
դիտապետութեան տեառն Ստեփանոսի տանն Աղուանից
յաշխարհիս Առանայ, 'ի նահանգիս որ կոչի մայրաքա-
ղաքին Գանձակայ, յանապատ և յեղբայրանոցս անուա-
նեալ Դասնոյ, սկզբնաւորեալ 'ի լեռնակողմն մենաստա-
նին կոչեցելոյ Հռոմաշէն, ընդ հովանեաւ սրբոց եկե-
ղեցեաց կուսաստանացն յիշեցելոց, ձեռնատուութեամբ
հօր Յովսեփայ և եղբօր Պաւղոսի յորդորմամբ յառաջար-
կութիւնս: Բայց գծագրութիւն յիշատակիս 'ի նախա-
գրութիւն գրոցս դատաստանի եղև, զի կատարած ուրա
'ի ձեռն մեր միանգամ ոչ է, որպէս ասացեալ է կան-
խաւ զպատճառն: Եւ արդ որքան է կար, անկանիմք
հիւսել զկնի զիրս դատաստանի. ընդ որս և զայս ևս

մաղթեմք, ... եթէ հաճոյ ոմանց թուի յօրինակէ աստի փոխել զիրս դատաստանի », և այլն :

Այս երկասիրութեան մէջ Մխիթարայ աղբիւրներն եղած են Բնական օրէնք, Քրիստոնեայ ազգաց իրաւաբանական աւանդութիւնք, մերթ նաև Մահմետական օրէնք, Հին և նոր կտակարանք, և մանաւանդ մովսէսեան Հնգամատեանը, Հայկական կամ ազգային ժողովոց կանոնք : Իրեք գլխաւոր մասերու բաժնած է Դատաստանաց գիրքը . և ընդարձակ Նախադրութիւն մը . — Եկեղեցական կանոններ, ու — Աշխարհական օրէնք : Նիւթոյն արժանի հմտութիւն կը գործածէ Գոչ, և փութաջան հետազօտութիւն . անանկ որ կ'երևնայ թէ բաւական խորունկ ուսումն և հետեւաբար տեղեկութիւն ստացած է օրինաց, և անով յաջողեր է այսպիսի գեղեցիկ և իրաւամբք ազգին հաճոյ և ընդունելի երկասիրութիւն մը արտադրել : Նախ իբրև յառաջաբանական տեղեկութիւնք՝ տասնութէկ գլուխք բանի կան, որոնց մէջ տեղն իտեղը կը բացատրէ գրուածքին վախճանը, և իրեն ինչո՞ճ բռնելը նոյն աշխատասիրութեան մէջ, նաև դէմն ելած դժուարութիւններն՝ ազգին համար նոր այսպիսի երկասիրութեան մը մէջ, զոր և կը յիշեցնէ՝ զայդ իրեն յանձնող Ստեփանոս կաթողիկոսի Աղուանից . « Աղաչեմ զքեզ, կ'ըսէ, պատուական գլուխդ եկեղեցեաց տանս Աղուանից, մի վայրապար և թեթև գործ համարիր զհոգեւոր հարկ զոր եդիր 'ի վերայ իմ » :

Այս տասնըմէկ գլխէն զատ՝ երկու հարիւր յիսունըմէկ գլուխք կը կազմեն Դատաստանաց գիրքը ու կանոններն, մասնաւոր ցանկով մը՝ որ նոյնպէս Գոչի աշխատասիրութիւնն է : Իր օրէնքները սահմանելու համար՝ ջանացած է Մխիթար՝ աստուածային ու քաղաքական օրէնքներն իրարու հետ միաբանել . այն վախճանաւ քաղուած մը կը սեպուի այս գիրքս սուրբ գրոց, առաքելական կանոնաց և ժողովոց սահմանադրութեանցը, և այլ և այլ ազգաց կանոններուն, համառօտ ու վայելուչ ոճով :

Աղուանից Ստեփանոս կաթողիկոսին հրամանաւ շա-
րագրուած է, ըսինք, այս գիրք. բայց ոչ յիշատակ և ոչ
ալ պատմական երաշխաւորութիւն մը կայ՝ թէ Մխի-
թարայ երկասիրութիւնը պարտաւորիչ օրէնք կամ սահ-
մանադրութիւն մը սեպուած ըլլայ երբեք յազգին՝ յա-
տուկ ինքնօրինութիւն ունեցած ատենին ալ: Առ այդ
կը պահանջուէր քաղաքական ու եկեղեցական բարձրա-
գոյն իշխանութեանց հաւանութեան կնիքը՝ որ կը պակ-
սի, ուստի ինչպէս հեղինակին ժամանակ, ասանկ ալ
իրմէ ետքը՝ պարզապէս գիտնական հետազոտութիւն և
արտադրութիւն մը սեպուած է:

*
* *

Զեռագրաց մէջ երբեմն համառօտած ալ կը գտնանք
այս գիրքս, ըստ պիտոյից տեղւոյն: Այսպիսի աշխատա-
սիրութիւն մը ըրած է նաև Սմբատ Գունդըստապլ, ինչ-
պէս ետքը պիտի տեսնենք: Անւոյ գաղթականքն ալ 'ի
Լեհս' թարգմանեք են Թաթարերէն և Լատիներէն. ետ-
քինս տպագրեցաւ 'ի Վիեննա այսպիսի խորագրով. Das
alte Recht der Armenier in Lemberg, von Dr. Fer-
dinand Bischoff. Wien, 1862. Թարգմանիչը յառաջա-
բան տեղեկութեանց մէջ կը ծանուցանէ թէ 'ի Լեհաս-
տան գաղթող և տեղական իշխանութիւններէ զանազան
ազատութեանց շնորհք վայելող Հայք՝ իրենց զարգաց-
ման ընթացքին շատ անգամ կը բռնադատուէին հա-
կառակիլ գերմանական քաղաքային հասարակութեան
հետ, մանաւանդ դատաստանական իրաւասութեանց մէջ.
որովհետև Հայք իրենց հին աւանդութեանց վրայ հիմ-
նուելով չէին ուզեր ճանչնալ ուրիշ դատաստանական
իրաւասութիւն՝ բաց 'ի իրենց ազգային դատաւորաց և
իշխանաց յատուկ և ընդունուած օրէնքէն: 1518 թուա-
կանին Սիգիսմունդ Ա թագաւորն հրամայեց Հայոց որ
թարգմանեն իրենց օրէնքն 'ի հայէ 'ի ռուսէն և կամ

ի լատին լեզու. և ներկայացընեն իրեն 1519ին գու-
մարուելի պետական ժողովոյն մէջ. զոր և ըրին Հայք՝
լատինական թարգմանութեամբ ՚ի Քրաքաւ քաղաքի ըն-
ծայելով թագաւորին: Սիգիսմունդ քննել տուաւ զա-
նոնք, ու իր աւագանւոյն հետ խորհրդակցելով՝ քանի
մը կարևոր սեպուած փոփոխութիւններ ընելէն ետքը,
հաճեցաւ տալ իր հաւանութիւնն և հաստատութիւնը
Հայոց օրինագրքին:

« Տարակոյս չիկայ, կ'ըսէ Պիշոֆ, որ այս օրէնագիրքը
ոչ միայն Լէմպէրկի՝ այլ Լեհաստանի ուրիշ քաղաքաց
մէջ բնակող Հայք ալ ընդունած էին. և ասոր յայտնի
նշանը՝ ձեռագիր օրինակաց զանազան տեղուանք գրտ-
նուիլն է: Շքեղ կերպով զարդարուած և Սիգիսմունդ
թագաւորին համար պատրաստուած բնագիրը հայերէն
և լատին լեզուով՝ կը գտնուի, կ'ըսէ, Ձիալինսկի կոմ-
սին քով: Լատին թարգմանութեան ալ երկու ձեռագիր
օրինակք կան ՚ի Լէմպէրկ, յորոց մին կայսերական հա-
մալսարանի մատենադարանին մէջ հետեւեալ խորագրով.
Statuta juris Armenici per Sigismundum primum
Regem Poloniæ potentissimum approbata et confir-
mata, jussuque ac mandato ejusdem Regiæ Maje-
statis ex lingua illorum nativa in latinum sermonem
translata et hic fideliter ex exemplari descripta ».

Գաղթական հայ աւագանւոյն ձեռքով թարգմա-
նուեցաւ այս օրինաց գիրքը նաև ՚ի լեհ բարբառ յամի
1604 ¹: Պիշոֆի երկասիրութիւնն ալ Մխիթարեանք Վեն-
նայի հրատարակեցին աշխարհաբառ, ՚ի Վեննա ՚ի 1890):

1. Մխիթարայ Դոքտորանդոյն բնագրին առաջին և միակ տպ-
գրութիւնն ըրաւ Բաստամեանց Վահան վարդապետ, և տպագրեց
յիշմիածին ՚ի 1880, ընդարձակ և հմուտ յառաջաբանով, բաղմաթի-
ծանութիւններով և ընթերցուածոց բաղդատութեամբ և համեմա-
տութեամբ: Աշխատասիրողին իրաւաբանական գիտութեանն և յա-
րատե ուսմանց արժանապէս պատիւ ընող երկասիրութիւն մը, յորմէ
և մեք օգտուեցանք համառօտ տեսութեանս մէջ:

Մխիթարայ ընծայուած է Դատաստանագրոց ամե-
նահին և իրեն ժամանակակից գրչագրի մը մէջ, որ յո-
մանց հաւանականաբար հեղինակին ձեռաց գիրը սե-
պուած է, նաև պատմական հետաքնին գրուած մը՝ այս
մակագրով. « Շարք հայրապետացն Աղուանից և որ ինչ
առ նոքօք դէպք » : Յօրինակին իննևտասն էջերու մէջ
կ'ամփոփուի այս գրուածքը. բայց յետին թուղթը առ
հնութեան եղծեալ և շատ տեղ անընթեռնլի կը մնայ.
այսպէս նաև ուրիշ այլ և այլ տեղուանք՝ փափաքելի կ'ը-
նեն աւելի անաղարտ պահուած օրինակի մը գիւտը :
Կ'երևնայ թէ իրմէ առաջ պատահած անցիցը վրայ հա-
մառօտագրելով, երկար գրած է Մխիթար իր ժամանա-
կին մէջ հանդիպած անցից վրայ. յորում անշուշտ նաև
իրեն կրած հալածանաց վրայ, որ հոս հարևանցի կեր-
պով մը յիշատակուած է : Ջալալեան Սարգիս արքեպիս-
կոսպոս՝ Ողեռորոտքեան գրոցը մէջ Խաչապատ ձորոյ մե-
նաստանին վրայ խօսելու ատեն որ յաշխարհին Աղուա-
նից, կ'ըսէ. « Գտաւ աստ և պատմութիւն անցից Գոշ
Մխիթարայ » : Այրիվանեցին ալ ազգային ուրիշ պատ-
մագրաց թուոյն մէջ կը յիշատակէ նաև իրեն անունը :

Այս եկեղեցական — պատմական գրուածքին սկզբնաւո-
րութիւնն է, « Փառք Փրկչին մերոյ Յիսուսի, ընդ նմին
Հօր և Հոգւոյն, որ ետ զգադարումն աստանօր տալ գը-
րոցս Դատաստանի. զի թէ և յառաջագոյն ասացաք գրե-
լով զսակաւ յիշատակարանն եթէ աւարտումն սորա ոչ
է. սակայն մեք այժմ հանգուցանել կամեցաք գրելով
ըստ կարի, ոչ խափանել զայլոց որք կամին գրել և յա-
ւելուլ : Եւ թէպէտ յամի յորում սկսաք՝ գրեցաք զեգեալ
չափս դատաստանի, սակայն յաղագս հալածանաց որ ե-
հաս մեզ ընտանի և ոչ օտար, յապաղեաց գրել զյիշա-
տակս զայսոսիկ :

« Բայց համարեցա՞ք և զայս ևս հարկաւոր լինել, զի զշար կարգի հայրապետացն դիցուք զԱղուանից. զի և յայնոսիկ յամենեանն զսոսա որ այժմ ունին յարմարեցուք. մի՛ ըստ այդմ գրեցուք պատճառի. երկրորդ՝ զի թէ ոք յօժարեացի գրել պատմութիւն զկնի գրեցելւոյն պատմութեանն Մովսեսի Դասխուրանեցւոյն, որ ըզբովանդակ պատմէ զտանս Աղուանից, դիւրին լիցի յայսմանէ՝ զշար հայրապետացն առնուլ. զի ոչ զամենեցուն անուն՝ 'ի նորայն գտցէ պատմութեան, բայց զայնոցիկ զորոց գրեաց: Զի յայնմ ժամանակէ մինչև ցայժմ՝ ոչ ոք գրեաց. և եթէ պատահի ոք՝ յոյժ հարկաւոր է: Եւ արդ դիցուք զկարգն » :

Եւ կը յարէ անմիջապէս. « Շարք հայրապետացն Աղուանից, որք կացին զկնի տեառն Եղիշայի որ եկն յերուսաղեմէ » :

Առակք. — Հարիւր իննսունի չափ առակներ ալ շարագրած է Մխիթար, և իրաւամբ այս դժուարին արուեստին մէջ անուն ստացած ու Հայոց Եզովբոսը կոչուած: Իրաւ է որ իւր առակացը մէջ՝ ոչ յոյն քերթողին հանճարն ու փիլիսոփայութիւնը կայ, և ոչ ալ Փեղրոս՝ լատին առակախօսին վայելուչ զուրցումքը. բայց անանկով ալ աննշան երկասիրութիւն մը չէ, մանաւանդ լեզուին նկատմամբ: Քիւտերն ալ շատ անգամ հասարակ են, ու առանց նորութիւն մը ունենալու, որոնցմով անհամեմատ առաւելութեամբ հանոյ կրնային ըլլալ իւր առակները: — Թէպէտ և Կիրակոս՝ Մխիթարայ գրուածոց խօսքն ըրած ատեն՝ Առակացս յիշատակութիւնը չըներ, բայց ձեռագիրք ընդհանրապէս իր անուամբը կը յիշատակեն:

Առակաց կրկին ապագրութիւն եղած է 'ի Վիննաիկ. նախ 1790ին, և ապա 'ի 1842, որ թէ ապագրութեամբն և թէ ընթերցումոց ուղութեամբը ընտրեալոյն է քան զառաջինն:

Մեկնոռքիւն Երեմիայ. — Կիրակոս պատմիչը Մխիթարայ աշխատասիրութեանցը վրայ խօսելով, այսպէս կը գրուցէ. « Եթող նա յարձան և յիշատակ գերեզմանի՝ գիրս իմաստախոհս յօգուտ իմաստասիրաց, համառօտ մարգարէութեան Երեմիայի գեղեցկադիր կարգօք » : Այս մեկնութիւնը ոմանք ուզեցին Ասողկայ ընծայել, ինչպէս առաջ յիշատակեցինք, բայց գրուածքին ոճն ու լեզուն աւելի կը հաւատարմացնեն անոնց կարծիքը որոնք Մխիթարայ կ'ընծայեն¹ : Համառօտ՝ բայց ընդհանրապէս ընտիր երկասիրութիւն մըն է ասիկայ. և ինքը գրիչը կը վկայէ՝ թէ այլ և այլ պատճառներու համար ստիպուած ըլլայ՝ սակաւաբան ոճ մը գործածել :

Աղօթք. — Մխիթարայ անուամբը այլ և այլ ընտիր ու ջերմեռանդն աղօթքներ կան, պատարագի մատուցման ժամանակ զուրցուելու համար : Դարձեալ խրատական գրուածք մը նոյն սուրբ խորհրդոյն սպասաւորելու համար, զոր կը յիշէ և Կիրակոս. « (գրեաց) սուղ ինչ կանոնս վասն սպասաւորելոյ մարմնոյ և արեան տեառն, թէ ո՛րչափ պատշաճ իցէ կամ որպիսի կարգօք » : Ձեռագիրք կը խորագրեն. « Եռամեծի և քաջ վարդապետի Մխիթարայ Գոշի ասացեալ զաղօթս 'ի ժամ սուրբ պատարագին » :

Կ'աւանդէ դարձեալ Կիրակոս թէ Մխիթար շարագրած ըլլայ նաև զանազան խրատական թուղթեր, և գիրք մը Յայտարարոռքիւն ոչդղասիւս հաշատոյ կոչուած, 'ի խընդրոյ Զաքարէ մեծ զօրավարին և անոր Իւանէ եղբօրը : Ուրիշ գիրք մըն ալ որուն մակագիրն էր. « Ողբ 'ի վե-

1. Իր անունը կը կրէ նաև 'ի Մատենադարանին Էջմիածնի գրուած օրինակը (թիւ 1228) : Արդոյ Բարձրաշայեաց Ս. Աստուածածնի վանաց Մատենադարանին գրչագիրն ալ (թիւ 224) Գոշի անունովը կը յիշատակէ. « Արարեալ կրկին աշխատութեամբ Գոշ վարդապետին Մխիթարայ. և զթերի և զանյայտ քանս 'ի դիւտ և 'ի յայտ ածեալ սուղ և սատար մեկնութեամբ առ 'ի պէտս ուսումնասիրաց » :

բայ բնութեանս՝ 'ի դիմաց Ադամայ առ որդիս իւր, և 'ի դիմաց Եւայի առ դստերս իւր » : Ղազարոս յարոտքեան վրայ ալ ճառմը կը յիշուի Մխիթարայ Գոշի անուամբ Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց ցուցակին մէջ (թիւ 1227) :

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՏԱՐՕՆԱՅԻ

Խաչատուր Տարօնացի : — Ազգային երաժշտական արուեստին մէջ ոսկեցած արդիւնք : — Խորհուրդ խորին երգը : — Տաղեր — վարդան Հայկազն : — Դասիք Բոքայրեցի : — Սամուէլ Սկեռացի : — Դասիք վարդապետ : — Արիստակէս վարդապետ և իշր աշակերտ Եփրեմ : — Ստեփանոս Տիրացոյ վարդապետ : — Յովհաննէս կրօնաւոր :

Մխիթարայ Գոշի ժամանակակից էր նաև Տարօնացի Խաչատուր վարդապետն, որ Գուգարաց աշխարհքին մէջ եղած Հաղարծնի վանքին առաջնորդն էր. « Այր սուրբ և առաքինի, ասանկ կը վկայէ անոր վրայ Կիրակոս, և գիտութեամբ հռչակեալ, մանաւանդ երաժշտական արուեստիւ » : Հաղարծնի վանաց ուխտը՝ որ իրմէն առաջ շատ խանգարած ու աւրուած էր, թէ՛ շինութեամբք և թէ բարեկարգութեամբ պայծառացոյց : Մեծ պատիւ գտաւ Վրաց Գորգի թագաւորէն : Պատմիչը կ'աւանդէ թէ ինքը բերած ըլլայ խազը արևելքի կողմերը, այսինքն վերին կամ մեծ Հայաստանի մէջ. ու իրմէն առաջ եղող իմաստուն երաժշտաց երգերը՝ որ մոռցուել կամ բոլորովին այլակերպուած էին, գրեց ու շատերուն սովորե-

ցուց : Հաղարծնի վանքին մէջ մեռնելով, եկեղեցւոյն աւրեմտեան կողմը թաղուեցաւ :

Պանչարանաց ու տաղարաններու մէջ բազմաթիւ երգեր ու գանձեր կը գտնուին Խաչատրոյ անուամբը, և որոց շատին սկզբնատառքը իւր անունը կը յօդեն : Բայց ասոնց մէջ ամենէն աւելի գեղեցիկն ու մտադրութեան արժանաւորը՝ Խորհուրդ Խորիկ երգն է, որ կ'երգուի քահանային զգեստաւորուելուն ժամանակ՝ սուրբ պատարագը մատուցանելու համար : Այս երգիս յօրինման պատճառը հետեւեալ դէպքն եղած է, Զաքարէ սպասաւար իշխանը տեսնելով որ պատարագի մատուցման արարողութեանց մէջ շատ քմահաճոյ նորութիւններ մտածեն, մասնաւոր ժողովքով մը ուղեց այն անկարգութիւնները վերցնել : Երբ իւր վախճանին հասաւ, հրամայեց որ դուրսը բացօթեայ տեղ մը՝ սուրբ Խորհրդոյն պատամանը վայելուչ խորան մը կանգնելով, հանդիսաւոր պատարագ մատուցուի՝ եկեղեցւոյ հին և հարազատ արարողութեամբքը : Այս առթով շարագրեց Խաչատուր վերը յիշուած ծանօթ երգը :

Տաղարանաց մէջ յիշատակուած երգերը հետեւեալներն են, յորոց ոմանք Խաչատրոյ Կեչառեցւոյն են անշուշտ. բայց զանազանելը դժուարին ըլլալով՝ ամէնը մէկէն հարկ սեպեցինք նշանակել :

Խաչատրեւոյն յորովայնէ. — Յովհաննու կարապետին.

Խանդաղալից սրտիւ. — Քառասուն մանկանց.

Խանդաղակաթ սրտիւ. — Բեթղէնի մանկանց.

Խաչ կենաց նշան յաղթութեան. — Վարազայ խաչի.

Խաչաքարձ արհի պանծալի. — Բարսղի.

Խաչաքարոյ խաչելոյն. — Ոսկեբերանի.

Խաչի քո Գրիստոս երկիր պապանեմք. — Գիւտ խաչի.

Խնամք խորհրդոյն, գութ արարչական. — Յարութեան.

Խնամք սիրոյ խնդիր փրկութեան. — Մննդեան.

Խնդա խորան Աստուծոյ բանին. — Մննդեան.

Խնդա Սիոն խորան խորհրդոյ. — Մաղկազարդի.

Խնդա տաւար. մայր տեսնն Յիսուսի. — Ծննդեան.
 Խնդահրաւէր դասք. — Ծննդեան.
 Խնդահրաւէր մանկունք Սիոնի. — Թէոդորոսի և Գէորգեայ.
 Խնդութեան ձայն, բարբառ աւետեաց. — Աւետեաց.
 Խնդութեան ձայն բերկրական. — Տեառնդառաջին.
 Խնդութեան առն այսօր կատարեմք. — Կիրակամախ:
 Խնդութեան քարոզ՝ բարբառ կենդանի. — Ստեփանոսի.
 Խնկաբեր ծառ, ծաղիկ անթառամ. — Ծննդեան.
 Խոնարհեալ բանին Աստուծոյ. — Մարտիրոսաց.
 Խոնարհիմք հոգւոյն հեղութեամբ. — Լուսաւորչի.
 Խոստովանիմք զքեզ միածին. — Ոսկեանց.
 Խորան փառացն Աստուծոյ. — Ծննդեան.
 Խորան քեզ ողբայ. — Վահանայ Դողթնացւոյ.
 Խորհուրդ անշարժ հայրաշարժ. — Թադէի և Բարդուղիմէոսի.
 Խորհուրդ անքնին անհառ. — Դաւթի և Յակոբայ.
 Խորհուրդ ընարեալ յառաջ գուշակեալ. — Խաչի.
 Խորհուրդ հրաւիրմամբ քոյոյ. — Յովհաննու Երուսաղեմացւոյ.
 Խորհուրդ չանգատեան. — Թադման.
 Խորհուրդ յառաջ քան զիսկզբանէ. — Ղազարու.
 Խորհուրդ հրաւիրեալ կամաց — Յարութեան.
 Խորհուրդ սոսկալի անխմանալի. — Աւագ ուրբաթու.
 Խորհուրդ որ ծածկեալ էր. — Աւագ ուրբաթու.
 Խորհրդաբար պատուեալ պատկերին. — Սարգսի.
 Խորհրդազգած քոյ մարդեղութեանդ. — Առաքելոց.
 Խորք անքնին, անհառ անհասին. — Յովհ. և Յակոբայ.
 Խրամատեալ կանոն օրինի. — Ղևոնդեանց.
 Խրատ մարդասիրին. — Անուանի:

*
 * *

ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅԿԱԶՆ հեղինակ վերջի տարիներուս
 գտնուած քերթողական քանի մը էջ երկասիրութեան՝
 հետեւեալ խորագրով. Տաղ գերեզմանական վասն փոխ-
 ման երանեալ և սուրբ կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորի
 Վկայասիրի: Առաջին անգամ զայն հրատարակողք՝ հե-
 տեւալ տեղեկութիւնը կու տան իր վրայ:

« Հեղինակն՝ որպէս և իւր գրուածն « Տաղ գերեզմա-
 նական » նորոգ յայտնուած, տակաւին անծանօթ կը

մնայ իր վարքովն, կարգաւ կամ աստիճանաւ. և զարմանալի իսկ Հայկազն կոչմամբը յերկոտասաներորդ դարու յորում գրեց, և ինչպէս խօսքերէն կրնայ ենթադրուիլ՝ ի սկզբան դարուն, ժամանակակից ըլլալով իրմէ ողբացուած Վկայասիրին: Փափաքելի էր լսել իրմէ աւելի երկարապատում և հաւաստի տեղեկութիւններ աւնոր կենացն և գործոց վրայ, քան ողբական տողերուն կրկնութիւնը. թէպէտև կը գտնուին անոնց մէջ ալ՝ այլ և այլ նոր և վայելուչ բառեր և ասացուածք ռամկական ոճոյ կամ բարբառոյ՝ կամ իր ժամանակին աշխարհիկ լեզուին՝ զոր ընտրեր է, յորում երիցագոյն ընծայուած քան զներսէս Շնորհալի ՚ի Հանելուկսն, և զԼամբրոնացի ՚ի Թուղթսն և քան զՄխիթար Հերացի ՚ի Բժշկարանին: Ուրիշ կարևոր և մեր դպրութեանց համար հետաքննական տեղեկութիւն մ'ալ կ'ամփոփէ այս քերթուած, իրեն մերձաժամանակ ու մեզի անծանօթ երկու ազգային քերթողք յիշատակելով զԳագիկ և զԱղբներսեհ, որոց վըրայ աւելի յագեցուցիչ տեղեկութիւնք փափաքելի են: Նորագիւտ քերթուածիս օրինակը զըջագրուած է ՚ի ԶԾԵ (1306) Թուականի»¹:

Դեննք այս տողերն՝ յորս երկու քերթողաց յիշատակութիւնն կ'ընէ.

« Այլ նոքա չեն աստ ՚ի միջի
 Այլ յանմարմնոցն դասն ՚ի պարի.
 Յաջորդ չըկայ և չերեւի
 Ոչ ժառանգորդ մեծն արուեստի:
 Սրահն աւեր ճեմարանի,
 Ճեմողքն անհետ չեն ՚ի միջի.
 Հիմըն խըլած վարժանոցի
 Աթոռ չըկայ վարդապետի.
 Վարժեալքն եղեն այսն ու գերի
 Դատարկացած յամենայնի:
 Բայց Էր չյիշեմ զոր ՚ի մօտի

1. Բազմալի, (1873), 264:

Դեռ յերեկեան ժամանակի.
 Գազիկ պիտէր Բազրատունի
 Ու Աարներսե՛ Բազրեւանդի
 Իւր պերճ բանիւքն էր պանծալի
 Զափովք աաղի Հոմերոսի.
 Դրուաա երգել բան տերունի
 Աշխարհալոյս որդւոյն շիրմի » :

ԴԱԻԻԹ ՔՈՐԱՅՐԵՑԻ. Երկոտասաներորդ գարուն մէջ ծաղկեցաւ 'ի Հայաստան Դաւիթ Քորայրեցի կամ Քորարեցի, Հաղբատայ վանքին միաբաններէն, որ Զաքարէ սպասալարին գումարած ժողովականացը մէկն էր, և կ'երևնայ թէ անոր բարի դիտմանցն ու ջանից հաւանակողներէն: Անշուշտ զայս կ'ուզէ ակնարկել Լամբրոնացին հետեւեալ խօսքերով՝ զոր գրած է առ Կեան թագաւոր. « ԶԱնեցւոյն պտուղն դուք էք լսել, և զՁերոյ գետոյն, և անդ Տուսէորդին և Քորայրեցին, և այլք իւրեանց տեսողքն և կենակիցք »:

Քորայրեցւոյն անուամբը կը գտնուին Գրիգորի աստուածաբանին ճառից լուծմունքը, և համառօտ երկասիրութիւն մը այս վերնագրով. « Թելադրութիւն յաւետարանն Մատթէի՝ 'ի պէտս ատենաբանութեան Դաւթի վարդապետի »: Յովրայ մեկնոռփիւն մըն ալ կը յիշատակուի իր անուամբ, ուսկից վկայութեան խօսքեր մէջ կը բերէ Վանական վարդապետ. բայց ամբողջ զրուածը ձեռուրնիս հասած չէ:

Այս դարուս վերջերը երեցած է նաև ՍԱՄՈՒԷԼ անունով ծերունի մը, Սիււալ վանքին միաբաններէն, և այն պատճառաւ Սկեռացի կոչուած: Ասոր միակ երկասիրութիւնը՝ Լամբրոնացւոյն վարուցը համառօտ պատմութիւնն է, զոր անոր շարադրած Սաղմոսի մեկնութեան ետեւը աւելցուց: Ընտանի և մտերիմ էր սրբոյն, ինչպէս նաև իւր երկու վանակիցքն Գրիգոր և Ներսէս:

ԴԱԻԻԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, հեղինակ Մեկնոսքեան Եսայայ մարգարէի, որ թերեւ ըլլայ առանց անուան յիշատակեալն 'ի Գէորգայ Սկեռացւոյ' իւր Եսայեայ մեկնութեան մէջ:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ և իւր աշակերտն ԵՓՐԵՄ, որ « աշխատեալ ժողովեաց զբանս մեկնչացն 'ի մի, յետ սրբոյն Ներսեսի » Շնորհալոյ, և շարունակեալ յեփրեմէ և յոսկերբերանէ՝ Մատթէի աշտարանին մեկնութիւն մը գրեց:

Համանուն Արիստակէս վարդապետի մը ընծայուած կը գտնենք Նաշակատեաց ճառ մը հետեւեալ խորագրով. « Առիստակիսի Հայոց վարդապետի վասն ութօրեայ նաւակատեաց, որ զկնի աստուածայայտնութեանն կատարի »:

Դարձեալ նոյն անուամբ ճառ մ'ալ, բաւական հնուութիւն Տօնապատճառի մը մէջ յերուսաղէմ, (թիւ 414) ի խորհուրդ Ռտնոշային՝ այս սկզբնաւորութեամբ. « Աստուածապարտն շնորհիւ լցեալ որդիք հաւատոյ »:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԻՐԱՑՈՒ վարդապետ, Վարագայ կամ անոր մօտ Խաչի վանաց առաջնորդն, և յետոյ նաեւ արքեպիսկոպոս Վանտոսպայ, մեծահամբաւ սրբութեամբ և իմաստութեամբ, զոր՝ թէպէտ և շատ ծեր էր՝ թախանձանօք հրաւիրեց և 'ի Հռովմայ բերել տուաւ Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսն, Լեւոնի մեծին արքայական օծման ուրիշ բազմաթիւ հրաւիրելոց հետ ներկայ զըտնուելու. գովութեամբ կը յիշէ զսա նաեւ Ս. Ներսէս Լամբրոնացին, բայց յանուանէ գրաւոր գործ մը չյիշուիր Ստեփանոսի:

Երկոտասաներորդ դարուս մէջ կը յիշատակուի նաեւ Յովհաննէս կրօնաւոր մը որդի Մուղի?, որուն երկասի-

րաժ Եսայեայ մեկնութեան սկզբնագիրն կը պահուի 'ի Մատենադարանին Էջմիածնի (թիւ գրչ. 1209) և կը վրկայէ ցանկողն. « երկաթագիր գրեալ 'ի թուղթ բամբակեայ, 'ի Տոսպ գաւառի 'ի գիւղն Մարմէտ 'ի հեղինակէն, 'ի թուին Հայոց ՇԿՆ » :

ՎԱՆՈՐԱՅՔ Ի ԿԻԼԻԿԻԱ

Կիլիկիոյ վանորայք յերկոտասաներորդ դարոշ: — Դրազարկի վանք: — Սկեռայ վանք: — Կոստանդիէ Բ կաթողիկոս: — Գեորգ վարդապետ հաւաքող Հա. րանց վարոշ: — Ստեփանոս Սկեռացի: — Գըսնեայ ուխտ: — Թովհաննէս արքայեղբայր: — Իրերկք և գրաւորական արդիւնք: — Անդրիասանց ուխտ: — Խորին անապատ: — Ակներոյ վանք և այլն:

Երկոտասաներորդ դարուս վանական—ուսումնական նըշանաւոր հաստատութեանց մէկն է Դրազարկու կամ Թրազարկի վանքը, հեռի 'ի Սիս մայրաքաղաքէ Ռուբինեան Հայաստանի միօրեայ ճանապարհաւ, և յԱնաւարդայ երկու օր հեռու. և այս վերջնոյս գաւառին մէջ կը դնէ Մատթէոս Ուռհայեցի, որ առաջին է 'ի պատմիչս մեր այդ տեղւոյն և հոն գումարուող վանականաց միաբանութեան յիշատակութիւնն ընողաց մէջ: Վաղբին հիմնարկութեան ժամանակն անծանօթ է. բայց թուի յառաջ քան զգալուստ և զհաստատութիւն Ռուբինեան իշխանաց. իսկ յերկոտասաներորդ դարուս նորոգեց զայն Թորոս Ա, երկու հռչականուն վարդապետաց ձեռքով,—

զորս արդէն յիշատակեցինք, Դրիգորի Վկայասիրի ընտրելագոյն և համավաստակ աշակերտաց. — և էին Գէորգ Մեղրիկ և Կիրակոս վարդապետք: Մեղրիկ յիսուն տարի ճգնեցաւ այն նուիրական սրբավայրին առանձնութեանը մէջ, անքուն և չորաճաշակ, և « օրինակ բազմաց եղեալ և հայր խոստովանութեան լինէր ամենայն Հայաստանեայցս, — ըստ Ուռհայեցւոյն. — և ժողովեաց զամենայն դասս ճգնաւորացն Քրիստոսի. և հաստատեաց անդ կարգ և կրօնք՝ զառաջին սուրբ հարցն ». զոր և « հաստատեաց զրաւորական աւանդութեամբ, որ կայ մինչև ցայսօր » կ'աւանդէ ուրիշ պատմիչ մը: Հոն թաղուեցաւ ինքն Մեղրիկ վարդապետ¹, ու տասուիրեք տարի ետքն ալ՝ իր գործակիցն և ճգնակից Կիրակոս « կանոնադիրն Դրազարկու, — ինչպէս կը կոչէ զինքն Սամուէլ Անեցի, — նմանեալ առաջին սրբոցն, ուսեալ զամենայն կտակագիրս Աստուծոյ, և ամենայն խորին քննութեամբ հասու եղեալ, լիապէս հասեալ 'ի վերայ հին և նոր կտակարանացն Աստուծոյ. և կոչեցաւ վանքն այն Գերեզմանատուն սուրբ վարդապետացն »:

Այն աստուածաճհաւէր կոչման յուսով սպասող հանգըստարանին մահաքուն լռութեան մէջ ամփոփուեցաւ յամի 1162 նաև « ամենագովելին Բարսեղ վարդապետ՝ աստուածաշնորհ », Մարաշոյ և Քեսնոյ Բաղդովինոս (Պոտուէն կոմսին հայր խոստովանութեան. որ երբ աւելի սրտին քաջութեան՝ քան Բարսղի հայրագութ խրատուց անսալով, պատերազմի խռան մէջ գտաւ արիական բայց աղէտալի մահը, իր սրտին ու հոգւոյն սիրելւոյն վրայ արտասուեց Բարսեղ՝ ողբերգական սրտաշարժ ճառով մը, սգալով « զանգիւտ կորուստն », վասն զի

1. Զեռագրաց մէջ հետեւեալ երկասիրութիւնը կը գտնենք իր առումամբը. « Երբք օրհնութեանց ոգւոց արթնոց և մաղթանք մաքուր մտաց առ Աստուած, ասացեալ սուրբ վարդապետին Գէորգայ Մեղրի կոչեցելոյ »:

չգտնուեցաւ անոր դիակն ալ. « Զտանին զնա, կ'ըսէ, տիեզերք ամենայն. զի ծով աղաղակէ թէ ոչ աստ. և երկիր գոչէ, թէ ոչ ծածկեցաւ ընդ հողով ի ծոց իմ. և օդ և ջուր՝ հրային մասամբն, եթէ ոչ մեք համարձակեցաք բանալ յայտնել ումեք... Մահ և գերեզման բաղաբն, թէ մեք ոչ ըմբռնեցաք և ոչ տեսաք իջեալ ի կարգս մեռելոց, և ի մէջ կենդանեաց ոչ ուրեք երևի... Ո՛ր ձեռք ամփոփեցին զհաստայեղց պնդութիւն կարծրացելոց ձեռաց հզօրին. կամ ո՞ր բազուկ տկար խոնարհեցոյց զանվանելի բազուկս անուանի քաջին... ո՞ր կատաղեցելոյ գազանի սիրտ ոչ խանդաղատեցաւ ի գեղեցկութենէ նորա, և ոչ ամաչեաց պատկառելով ի դիմաց նորա. ոչ գթացաւ ի գեղեցկութիւն նորա, և ոչ ողորմեցաւ մանկական տիոց վայելչութեան նորա, խնայելով ի հասակ տղայութեան... տեղի ոչ ուրեք երևեցաւ, կ'ըսէ, գերեզմանի նորա. այնքան զօրաց տէր և երևելի իշխան, ... և այժմ 'ի մեռեալս ոչ յիշատակի... 'ի կենդանութեան իւրում ոչ հանգեաւ, և այժմ 'ի կատարածի կենաց իւրոց կուրեաւ անյիշատակ » :

Ասոնցմէ զատ ուրիշ շատ մեծանուն և փառաշուք թագաւորաց, իշխանաց, հայրապետաց և վարդապետաց հանգստարան եղած է Դրազարկ: Յանուանէ կը յիշատակուին երեք Թորոսեանք՝ առաջինն, երկրորդ և երրորդ. Ռուբէն Բ մեծին Լեւոնի եղբայրը, և Հեթում Ա որ քառասուն և հինգ տարի լի փառօք և յաղթական թագաւորութենէ մը ետքը « 'ի ժամ վախճանին բարիօք խոտովանութեամբ կրօնաւորեցաւ և անուանեցաւ Մակար » . ուր արդէն իննևտասն տարի յառաջագոյն արդարոց խաղաղ քունն կը ննջէր Զապէլ Ա իր լծակիցն և սիրելին, « զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ և բարեգործութեամբ » : Հոն թաղուեցան նաև Լեւոն Բ թագաւորին երեք որդիքն, մանկիկն Ստէֆանէ, Ալինախ և Օշին: Իսկ յեկեղեցական դասուէ և յաւագութեանց՝ Գրիգոր կաթողիկոս Տղայ, Գրիգոր Քարապէժ, Յովհաննէս

Մեծաբարոյ, Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի և Կոստանդին Գ Լամբրունեցի .

Դրազարկի վանաց մէջ և 'ի միաբանիցն գրուած կամ գաղափարուած բազմաթիւ գրչագիրք կը ցուցընեն թէ ներանձնական կենաց սիրալիր ու քաղցր պարապմանց հետ՝ սիրելի էր իրենց նաեւ ուսումն և դպրութիւն, մանաւանդ սուրբ զրոյց և հարց գիտութիւնն, որոց յառաջադիմութեան մեծապէս նպաստած են առաջնորդք տեղւոյն, որք հետզհետէ յաջորդած են երկու առաջին հիմնադրաց՝ Գէորգ և Կիրակոս վարդապետաց . և են ժամանակագրական կարգաւ Սամուէլ (1173-1182), Յովհաննէս Մեծաբարոյ (1198), որ յետոյ բարձրացաւ յաթոռ հայրապետութեան Հայոց . Հեղի-Հեթում՝ եղբայր Լամբրունացւոյն (1200), Յովհաննէս Մեծաբարոյ՝ կրկին, զոր մերժեց Լեւոն 'ի հայրապետական աթոռոյ, և միւսանգամ հետը հաշտուելով Դրազարկի առաջնորդութիւնն իրեն յանձնեց (1218) . Բարսեղ (1220), Բարսեղ արքայեղբայր (1241-1275) և այլք : Ուսումնական բարգաւաճանք և վաստակք՝ ժԲ դարէ մինչև ցկէս չորեքտասաներորդին տևողութիւն ունեցած են . ազգային իշխանական ինքնօրինութեան անկմամբ, և անոր հետեանք աղիտալի անցից տխուր և սրտաճմլիկ յիշատակաց մէջ կ'անհետանայ նաեւ վանքին անունն : — Դրազարկի եպիսկոպոսաց մէջ կը յիշուի և Ներսէս ոմն, որուն ատեն առաջնորդն Բարսեղ 'ի Պոլսոյ կաթողիկեայց մեկնութեան գիրք մը բերել տալով 'ի յոյն լեզու, Գրիգոր դպրին յանձնեց, որ թերեւս Սկեւռացին էր, թարգմանել 'ի հայ, որ թէպէտ տեղեակ յոյն և ազգային լեզուի և դպրութեան, բայց թարգմանութիւնն պակասաւոր դատուելով 'ի տեղեկագունից, յիշեալն Ներսէս եպիսկոպոս « յարմարեաց յետ մահուան տէր Բարսղի՝ ըստ քերթողական արհեստի » : Այս գրուածքն ձեռուընիս հասած չէ :

Հռչակաւոր եղաւ յայսմ դարու և Սկեւռայ վանքն
Լամբրոնի. որուն հիմնադիրն և սկզբնաւորութիւնը ան-
ծանօթ, բայց ժամանակակից կ'երեւնայ բերդին շինու-
թեանն և պայծառանալուն՝ երբ առաջինն Օշին հաստա-
տեց Հոն իր բնակութիւնը. թերեւս և հնագոյն իսկ, և
'ի Յունաց կառուցուած. որովհետեւ անունն ալ աւելի
յունական կը թուի քան հայկական: Երկու մասն բաժ-
նուած էր. մին՝ բուն վանքն, իսկ միւսն Անապատ կո-
չուած. ինչպէս էին ընդհանրապէս 'ի Հայաստան ուրիշ
շատ վանքեր, խստակրօնք մին առաւել քան զմիւսն:
Վանքին մէջ էր Սուրբ Աստուածամօր նուիրուած եկե-
ղեցի մը, որուն շինութիւնը Օշնի երկրորդի կ'ընծայեն՝
հօր Լամբրոնացոյն, ուր և առաջնորդ դրաւ զորդին.
բայց կ'երեւնայ թէ արքունական իշխանութեան բարձրա-
նալէն յառաջ շինել տուած ըլլայ և կամ 'ի հօրէն և 'ի
հաւոյն արդէն կառուցուածը աւելի ընդարձակած և փա-
ռաւորած. որովհետեւ Հոն ստնգիայ մանուկ բերուեցաւ
Լամբրոնացին՝ երբ « պատահեաց ախտ ցաւոց և ըն-
ծայեցաւ ամենօրհնեալ և միշտ փառաւորեալ Աստուա-
ծամօր, 'ի տաճար անուան իւրոյ որ 'ի վանքն Սկեւռայ...
սկսեալ 'ի դեռարոյս հասակէն՝ վարժեցաւ յուսումն դը-
պրութեան ծնողացն, ընդ այլ եղբարսն » : Հոն էր սուրբն
քսանամենի պատանեակ, երբ 'ի Հռովմլայէ Գրիգոր ա-
նունով մէկը գալով՝ վանքին մէջ պահուած աւետարանի
մը ընդօրինակութեանն համար, 'ի յանձնարարութենէ
Կոստանդնի ուրումն սպասաւորի Շնորհալոյն, յիշատա-
կարանին մէջ կ'աւանդէ թէ զայն « Շնորհեաց մեզ սուրբ
և ընտրեալ քահանայն, որդի մեծազօր Սեւաստոսի Պա-
տրոն Աւշնի, որ ամենեւին հանգիստ եղև գրչիս տկա-
րութեան՝ յիւր սեպհական անապատն Սկեւռայ անուն
կոչեցեալ, որ է մերձ յանառ զղեակն Լամբրուն » : Յետ

Օչնի՛ Լամբրոնացւոյն անդրանիկ եղբայրն Հեթում Սե-
բաստոս, անոր եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանն առ-
թիւ «ամենապատիւ վայելչութեամբ շինեալ էր տաճար
աղօթից 'ի սուրբ ուխտս (Սկեււայ), և նկարագրութեամբ
պատկերաց զարդարեալ. ընկալեալ՝ զելեալ յանապա-
տէն զփեսայս (զՆերսէս), զեղեցկացեալ աստուածային
հանճարովն՝ որպէս լուսին, և պայծառացեալ գիտու-
թեամբ իբրու զարեգակն » :

Սկեււայ վանաց մէջ սրբակրօն բնակութեամբ և մա-
տենագրական վաստակօք փայլեցան՝ Խաչատուր Լամբրո-
նացւոյն աշակերտն, սիրողն և ողբասաց. զոր արդէն
յիշատակած եմք : — Գեորգ ոմն վարդապետ, նոյն սրբոյն
վերակացութեամբ և առաջնորդութեամբ Հարաւեց վարք
կոչուած գիրքը հաւաքող և կարգի վրայ դնող. « Շնորհին
Աստուծոյ կատարեցի, — կ'ըսէ 'ի յիշատակարանին — ընդ
ձեռամբ հոգեւոր վերակացութեան տեառն իմոյ Ներսեսի
արքեպիսկոպոսի սրբոյ. որ այժմ կայ 'ի զլուխ սուրբ և
հռչակաւոր այս ուխտի միաբանութեան ժողովոյ, և հո-
վուէ զմայրաքաղաքն Տարսոն հանդերձ Կաւառօք Կիլի-
կիոյ » : Այդ միաբանակցաց մէջ նշանաւոր կը համարուի
Գեորգ, ոչ միայն մասնաւոր վարժապետ կոչմամբ 'ի Սա-
մուելէ՝ յընդօրինակողէ Սաղմոսամեկներչի Լամբրոնա-
ցւոյն, այլ նաև անով որ սրբոյն ընկեր և ուղեկից դրաւ
զինք Լեւոն երբ Ալամանաց կայսեր ընդ առաջ կը խըր-
կէր պատուիրակութեամբ իր կողմանէ յողջոյն : Ներսիսի
քեռորդւոյն և համանուն 'ի պատիւ սրբոյն յօրինած
երկասիրութեան մը մէջ գովութեամբ կը յիշուին 'ի
միաբանս Սկեււայ՝ Գրիգոր և Բաւիլ « բարեկամք նո-
րա և երջանիկ վարդապետքս մեր, առ որովք այժմ դե-
գերիմք 'ի վարժս. որով լցեալ առ մեզ լինին թերու-
թիւնք սրբոյն յորմէ զրկեցաք, որք յաղօտ և 'ի նսեմա-
ցեալ ժամանակի մեր՝ որպէս զաստեղս լուսապայծառս
փայլեն 'ի մէջ գիշերի » : Ասոնցմէ զատ կը յիշատակէ
զԲաւիլ քահանայ, զՅովհաննէս և զԲարդուղիմէոս զու-

սուսնակիցս իւր, զԳեորգ, զՄխիթար և զմիւս այլ Գեորգ Սկեւռացի վարդապետս. որոց վրայ առանձին պիտի խօսինք հետեւեալ երեքտասաներորդ դարու մատենագրաց կարգին մէջ:

Սկեւռայ վանից առաջնորդաց մէջ կը յիշուի և Կոստանդին Բ կաթողիկոս Հռոմկլայեցի, որ հայրապետական աթոռէն հրաժարած կամ բռնադատուած 'ի հրաժարել, — որովհետեւ ոմանք 'ի պատմչաց՝ կապանօք արգելեալ կը վկայեն 'ի Լամբրոն բերդի 'ի Թագաւորէն Հեթմոյ, — վանական առանձնութեան մէջ ապրեցաւ քանի մը տարի, մինչև կրկին կոչեցաւ բազմիւ յաթոռն յորմէ մերժուած էր: Հոն եղած ատեն՝ շինել տուած է Կոստանդին ճարտարագործ և բազմադրուագ Սրբարան կամ Պահարան մը նշխարաց սրբոց, որ և ձեռքէ ձեռք՝ 'ի հինից և յասպատակաց զերծանելով՝ հասած է մինչև առ մեզ, գեղեցիկ և նախանձելի յիշատակ մեր նախնեաց բարեպաշտութեան: Սրբարանին երկու դռնակաց վրայ հարիւր չորս ոտանաւոր տողերու մէջ ամփոփուած յիշատակարան մը կայ՝ երկասիրութեամբ Կոստանդին կաթողիկոսի յորում կ'աւանդուի իր հայրապետութիւնն և առաջնորդութիւն 'ի վանս Սկեւռայ:

« Հաւատացաւ ինձ աստիճան,
Նըստիւ յաթոռ պցելութեան՝
Գաւազանաւ հովական.
Արդ ըստ աստուածեան յաշողման,
Ի դէպ ժամու և պատահման.
Բարոյն Հեթմոյ արքայութեան,
Որ գիտնական եր սրբազան.
Եղէ յաթոռ վսեմական
Սկեւռա վանացս 'ի հովութեանն:
Եղայ տեսուչ այն մեծի տան,
Եւ վինակին իւր սեպհական »:

Կոստանդինի ժամանակ անուանի եղան 'ի Սկեւռա Ստեփանոս Սկեւռացի՝ որ ըստ Ուռպելեանի իր նախկին ու

սուճն և յառաջագիմութիւնը ըրած էր յաշխարհին Սիւնեաց. Մարկոս վարդապետ և Ստեփանոս դպիր, և այլք չորեքտասաներորդ դարու առաջին քառորդին. որով կ'ենթադրուի թէ մինչև այն ատեն չէն էր վանքն և ուխտն. թէպէտև Անեցւոյն ժամանակագրութեան շարունակողը կ'աւանդէ թէ յամի 1279—80ին հրոյ ճարակ եղած ըլլայ 'ի Թուրքաց:

Անուանի էր և Գռներ կամ Գռներոյ վանքն, « հռչակելի սուրբ ուխտ » կոչեցեալ 'ի նախնեաց, և « մերձ յաստուածապահ զղեակն Բարձր Բերդ կոչեցեալ »: Միակ յիշատակ այս վանքին և փառք՝ Յովհաննէս Արքայեղբայրն և իր անունը հասած է առ մեզ, հռչակեալ իր տոհմին ազնուափայլ շքովն և մատենագրական սիրովն ու ջանիւք: Վասն զի էր, ինչպէս ինքն ալ և այլք գնումանէ կ'աւանդեն, « որդի քրիստոսարեալ և բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Կոստանդեայ Թագապահի և արքայահօր Հայոց, և եղբայր քրիստոսապսակ քաջ արքային Հայոց Հեթմոյ », յառաջագոյն Պաղտին կոչուած, ու եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան ժամանակ փոխելով զանունն 'ի Յովհաննէս. մանկութեան հասակէն խնամով ու փութով ու արքայական տոհմին արժանաւոր դաստիարակութիւն մը ընդունելով յեղբարցն, և մանաւանդ յարքեպիսկոպոսէն Բարսղէ, զոր « տէր որդւոյ իւրոյ կը կոչէ և երախտաւոր մարմնոյ » և կը յաւելու թէ « որոյ երախտիք գերազանց է քան զքանս և զմիտս՝ 'ի կրսերս իւր »: որուն խնամոցը և ձեռքին տակ կ'երևնայ թէ շարունակած է իր կրթութիւնն 'ի վանս Դրազարկի:

Յովհաննու Արքայեղբոր առաջին երկասիրութիւնն է, արգասիք երիտասարդական մտաց և հասակին, քերթուած մը « Յարքայն Հեթում միև 'ի Տաքարն էր, ուրոյ նախագիծ տանցն ըստ անուանցն է ոգեալ » . վասն

զի տանգլուխ տառքն հետեւեալը կը կազմեն. « Երգս
Հերմոյ ե արքային Հայոց. ա (ի) Յոհաննիսէ կրսերէ
իւր » : Այս՝ բաւական ընտիր ոճով ու ընարելագոյն սըր-
տով ու հօգւով շարագրածէն զատ՝ Արքայեղբոր անուամբն
մասնաւոր երկասիրութիւն մը ձեռուընիս հասած չէ, բաց
'ի քանի մի տաղից. մին ի սուրբ Աստուածածինն « Ե-
րոյ նախագիծ տանցն ըստ անուանն է ոգողին. մեծին
Յովհաննիսի վարդապետի ասացեալ, եղբոր Թագաւորին
Հայոց », ինչպէս կը վկայէ հին և ընտիր տաղարանի
մը մակագրութիւնը, և միւսն՝ ապաշխարութեան մեղեդի
մը՝ որոյ սկզբնատառք կը յօդեն. Յովհաննէս վայ քեզ:
Բազմաթիւ են իր իսկագիր կամ իւր յանձնարարու-
թեամբ ընդօրինակուած գրչագիրք՝ մանաւանդ սուրբ ա-
ւետարանաց. որոց ընթերցուածոց ընտրութեանն համար
չատ աշխատած է, ու տարբերութիւններն կը դնէ 'ի
լուսանցս, և մերթ ալ կ'ազդէ թէ « յոյժ տագնապիմ
յուզղոյն գիւտ », կամ « յոյժ տաժանեցայ յուզղոյն
գիւտ », որ այն ալ մեծ արդիւնք մ'է իրեն և յետա-
գայիցս երախտապարտ մեծարանաց արժանի: Վայելուչ
և ընտիր են ինքնագիր այլևայլ յիշատակարաններն՝ ցը-
րուած իրմէ կամ իրեն համար ընդօրինակուած գրոց
մէջ: Այս « սուրբ և ընտրեալ աստուածահաճոյ արքե-
պիսկոպոսն » — ինչպէս կը կոչեն զինք ժամանակակից
գրչագրաց յիշատակարանք — մեռաւ 'ի 21Բ թուականին
Հայոց: Իրեն յաջորդքն յաթոռ առաջնորդութեան Գռնե-
րոյ վանից եղան Ներսէս (1316) և Մխիթար (1341), որ
Յակոբ կաթողիկոսէն ետքը բարձրացաւ 'ի գահ հայրա-
պետութեան Հայոց, և կրօնական խնդրովք և հակառա-
կութեամբք յուզուած ազգը խաղաղելու համար գումա-
րեց ժողով 'ի Սիս նաև 'ի յորդորելոյ քահանայապետին
Հռովմայ, և ժողովականաց հաճութեամբ և հաւանու-
թեամբ խոհական մտքով ու սրտով երկար նամակ մը
գրեց առ նա՝ յանդիմանելով ու սուտ հանելով հակա-
ռակողաց ոմանց յազգայնոց ընդդէմ Հայաստանեայց ե-
կեղեցւոյ ըրած ամբաստանութիւններն:

Յիշենք մերձ 'ի Սկեւռա զանապատն Ս. Աստուածա-
 ժիկն Սաղորոյ, ամայացեալ 'ի մէջ լերանց, ուր աննմանն
 Լամբրոնացի « 'ի գիշերի և 'ի տուընջեան անհանգիստ
 էր յընթերցումն. և միայն կատարէր զգործ սրբոյ պա-
 տարագին պաշտաման... ընդ հոգեւոր դաստիարակին իւ-
 րում Յովհաննոս՝ ելեալ մնայր 'ի միայնութիւն, և քաղցր
 էր նմա այն քսն զամենայն հեշտութիւն » : - Ս. Գեորգ,
 ուր շարագրեց իր հրաշալի երկասիրութիւնը Մեկնոչքեան
 սրբոյ պատարագին :

*
* *

Պատմական և մատենագրական դիպօք և արդեամբք
 ոչ նուազ փայլ ստացած են Անդրիասեանց կոչեցեալ ուխ-
 տըն՝ մերձ 'ի Բարձրբերդ, անապատն Խորիկն՝ զոր ար-
 դէն յիշեցինք, Փերձեր կամ Պերձեր վանք. այլ ասոնցմէ
 շատ աւելի հռչականունն Ականց կամ Ակներոյ վանքը,
 առ ստորոտով Բարձրբերդոյ, մեծին Լեւոնի համակրու-
 թեանն ու սիրոյն արժանաւոր սրբավայր. որ թէպէտ
 առատամիտ սրտովն ու հոգեւով և քաղաքագէտ մտօք՝ իր
 խնամքը շատ վանորէից վրայ տարածեց որ 'ի Թագա-
 ւորական սահմանի իշխանութեանն, ու չիխնայեց 'ի
 ծախ անոնց շինութեանն ու բարեզարդութեան համար.
 բայց անոնցմէ ամենէն աւելի սէր ու սիրտ կապեց ա-
 սոր վրայ. « Զի յոյժ սիրէր նա զայն վանս, - կը վկայէ
 Կիրակոս, - վասն բարիօք կարգաւորութեան նոցա և հա-
 ճոյական աղօթից » . ու փափաքեցաւ մահուանէն ետքն
 ալ հոն հանգչիլ, թէպէտ և իր այս կամքը մասամբ ևեթ
 կատարուեցաւ, զսիրտն և զփորոտին միայն փոխադրե-
 լով յԱկներ և զմարմինն 'ի Սիս : Հոն վշտահար ու ան-
 միսիթար սրտին սփոփանք և դիւր խնդրեց նաև Հե-
 թում Ա, երբ թշնամոյն առջև տկարանալով՝ տեսաւ
 որդւոցը մէկուն մահը ու մէկալին գերուիլն. ու իրա-
 ւամբ « բեկաւ սիրտն 'ի կարի և յանհնարին տրտմու-

Թենէ, — կը վկայէ ուրիշ պատմիչ մը, — և ոչ կարէր կանգնել զսիրտ իւր, մինչև եկն 'ի սուրբ և 'ի գերահռչակ ուխտն միանձանց, 'ի յԱկանց անապատն, և աստ մխիթարեալ սակաւ մի 'ի միեղէն եղբարց սուրբ ուխտիս » : Հոն կնքեց նաև իր կեանքը, հրաժարելով յարքունական ծիրանեաց, ու անշուք կրօնաւորական սքեմաւն 'ու Մակար անուան տակ ծածկելով աշխարհական փառօք անցեալ մը, անմահական ու անանց երանութիւն մը փափաքանօք փնտռելով :

Ականց վանաց առաջնորդաց ու միաբաններու մէջ կը յիշուին Թորոս և Ստեփանոս վարդապետք, Ճյոզգ կոչուած Յովհաննէս վարդապետ մը, որուն տաղարանք՝ ընտիր երգ մը կ'ընծայեն 'ի Ս. Գրիգոր Լուսաւորի : Իբրև գիտնական ու ազգին մեծարանաց արժանի հաստատութիւն մը ծաղկած կ'երևի Լեւոն Բ Թագաւորի ժամանակ և իրմէ ետքը. ինչպէս գուշակել կու տան Գրիգորի Անաւարգեցոյ խօսքերն 'ի Թղթին առ Հեթում Բ Թագաւոր : Սոյ ու Մխիթար կաթողիկոսի գումարած ժողովոց մէջ ալ իրենց արժանաւոր ներկայացուցիչքն ունեցան :

Յ'Ակներոյ վանաց ոչ յոյժ հեռի՝ Չորոյն սուրբ Թորոս վանք, որոյ առաջնորդաց մէջ կը յիշատակուի՝ Թորոս փիլիսոփայ կամ Երաժիշտ կոչուած, մի 'ի հարց ժողովոյն Սոյ : Մօտ է և Թիւրքթի վանք զոր ՉՉԳ Թուականին գրուած ձեռագրի մը յիշատակարան՝ մեծ և հռչակաշուք անապատ կը կոչէ, և կը յաւելու մաղթել. « երգ օրհնութեան և ձայն սաղմոսաց և լուցումն լապտերաց և բուրումն անուշահոտ խնկոց մի՛ պակասեսցի 'ի սմունէ մինչև 'ի կատարած աշխարհի » : Վանահայրն Գրիգոր մի էր 'ի ժողովականաց Սոյ : Ասոնց մօտ էին Ս. Յակոբ վանք, — Գալոռ վանք՝ 'ի գետահովիտս Զահանայ, Ս. Ռամանոս անապատ, և այլն :

Գ Ա Ր Ժ Գ

Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ս Կ Ե Ի Ռ Ա Ց Ի

Գրիգոր Սկեռացի, մտերիմ Լամբրոնացոյն: — Երբ
նոցա առ կայսրն փրեղերիկ: — Երկասիրոշիւնք: —
Ներբողեան 'ի Ս. Ներսէս Լամբրոնացի: — Ճառք: —
Շարական 'ի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ: — Աղօթք:

Հայ մատենագրութեան անկման այս դարուն մէջ
Ժամանակաւ երիցագոյն կը սեպուի Գրիգոր Լամբրոնա-
ցի, Սկեռայ միաբաններէն: Ներսիսի Լամբրոնացոյ մը-
տերիմն ու սիրելին եղած է Գրիգոր, և անոր հետեող
'ի սրբութեան վարուց և 'ի մատենագրութեան: Իրեն
յանձնած էր Սաղմոսի մեկնութեան իսկական բնագրէն
գաղափարելու հոգն ու խնամքը. զոր սիրով յանձն ա-
ռաւ Գրիգոր, ու բաւական ալ յառաջ տարաւ. բայց ա-
պա կարեւորագոյն գործով մը զբաղած, ընկերելու Լամ-
բրոնացոյն 'ի նուիրակութեան առ Փրեղերիկ կայսրն
Ալամանաց, բռնադատեցաւ յանձնել զայն ծերունւոյն
Սամուէլի: Լեւոն մեծն թագաւորն ալ՝ որ զինք իրեն
հայր խոստովանութեան ընտրած էր, 'ի յունականէ 'ի
հայ թարգմանել տուաւ Նիկիոյ արքեպիսկոպոս Վահա-

նայ կամ Յովհաննու Թռչորը՝ զոր գրեր էր առ Զաքարիա կաթողիկոս Հայոց. ինչպէս կ'աւանդէ Անաւարդեցի « սուրբ և մեծ վարդապետ Հայոց » զնա կոչելով:

Այլ և այլ երկասիրութիւններ շարագրած է, յորոց ոմանք իւր իսկ անուամբը կը յիշատակուին, և այլք անծանօթ մնացած, նոյն անուամբ ուրիշ հեղինակներ ալ ըլլալուն համար: Կան նաև այնպիսի երկասիրութիւններ՝ որոց յիշատակը կ'աւանդի գրոց մէջ, և կամ միայն քանի մը հատուածներ հասած են մեր ձեռքը:

*
* *

Յայտնի երկասիրութեանց կարգէն են

Ներքողեան մը ի սուրբ Կոյսն, այս խորագրով. « Բան գովեստի պատմագրաբար յաղագս ծննդեան, սննդեան և քաղաքավարութեան և վերափոխման ամենասուրբ կուսին, ասացեալ ի Գրիգորէ մենաւորէ » . (Մատենադ. Ե. քուսաղեմի. թիւ 41) ի ճառընտրի գրելոյ ի ԶՀ թուին Հայոց, առ կենդանութեամբ հեղինակին, 'ի Վահանայ գրչէ:

Միւս այլ Ներքողեան 'ի սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի, զոր անոր Ներսէս քեռորդւոյն խնդրանօքը շարագրած է, ողբալով այնպիսի անդարման կորուստ մը, և անմահացընելով այն մեծ ու նշանաւոր անձին վարքը, առաքինութիւններն ու իմաստութիւնը: Իբրեւ հոգետորական գրուածք՝ մը՝ իւր ժամանակին համար բաւական նշանաւոր երկասիրութիւն կրնայ սեպուիլ, բայց առանց նախագիծ գաղափար սեպուելու պատիւն ունենալու: Անշուշտ ոչ անծանօթ էր Գրիգորի գովելւոյն մեծութեան հետ նաև իր մտաց չափաւորութիւնը. ուստի առջի բերան չուզեց յանձն առնուլ իրեն եղած առաջաբկութիւնը « սակաւ ինչ գովելի հակառակութեամբ բերեալ, — կ'աւանդէ Ներսէս՝ խնդրող բանին, — ըստ սրբոցն օրինի, գերազանցութիւն քան զչափ զօրութեանն զայս վարկա-

նելով» : Այլ իր համարումը այնչափ մեծ էր Սկեւռացւոյն վրայ՝ որ ոչ միայն յետ մահուանն Յովհաննու՝ հայրապետական աթոռոյն վրայ բազմելու արժանաւոր կը սեպէր զնա և հետամուտ կ'ըլլար, այլ զրկուելով 'ի քեռւոյն կը փութար աշակերտիլ իրեն « որպէս կրկին ժառանգել զոր կորուսին » : Սիրտն ու ճարտասանական հոգւոյն յատկութիւններն յայտնի կ'երևնան, բայց ճարտասանին խօսքերուն ոյժը կրկին աւելցնող կտրուկ լեզու կը պակսի, և որով այնչափ փայլեր էր Կամբրոնացի. թէպէտ ջանացած իրեն նմանող երևնալ, ուզելով իր ոճովն ու լեզուով զինք դրուատել¹ :

Ճառք. — Յիշատակուած ներբողէն զատ՝ քանի մը ուրիշ ճառեր ալ կը գտնուին Սկեւռացւոյն անուամբը. այսինքն Քրիստոսի յարոչքեան վրայ ճառ մը, և ուրիշ մըն ալ Նսայի մարգարէին « Տէր ո՞ հաւատաց » խօսքին վրայ : Իրեն կ'ընծայեն ոմանք կարծեօք Նւագրի Լոռսաւոր պատերազմ կոչուած գրոց մեկնութիւնը, որուն միայն քանի մը պատառիկք հասած են մեր ձեռքը : Տարբեր է այս գրուածքս Նւագրի գրոցը համառօտ լուծմանէն, որ անանուն երկասիրութիւն մըն է և վերջին դարուց արժանի :

Շարականաց ցուցակներուն մէջ Սկեւռացւոյն կ'ընծայուի Յովհաննու Կարապետին վրայ երգուածը, այբուբենից կարգով, և որուն սկզբնաւորութիւնն է « Արեգականն արդարութեան » : Հեղինակին պատիւ ընելու բաւականութիւն ունեցող երգ մըն է ասիկայ, թէպէտ չերևնայ մէջը այն բանաստեղծական ոգին՝ զոր Կոմիտաս ցուցած է Հռիփսիմեանց շարականին մէջ, և ոչ այն ընտիր լե-

1. Հրատարակեալ 'ի Ս. Ղազար 'ի կարգի Հայկա՝ Սփրայ 'ի 1854 (Հատ. ԺԵ) : Բնագիրն խորագիրն է. « Ներբողեան ասացեալ 'ի վարս մեծի քահանայապետին սրբոյն Ներսիսի արհիեպիսկոպոսին Տարսոնի կիւլիկեցւոց 'ի խնդրոյ նորին համանուն և համազգւոյ Ներսիսի քահանայի » :

զուն՝ որ ընդհանրապէս յատուկ է շատ շարականներու :

Ոմանք Սկեւռացւոյն կ'ընծայեն այն Հաշատոյ հրա-
հանգը, զոր այլք ուղած են Նարեկացւոյն սեպել, և ու-
րուն վարքը շարագրեց Սկեւռացի :

Ծանօթ են իր անուամբ քանի մը ջերմեռանդական
աղօթք, և մանաւանդ առ սուրբ Կոյսն յօրինածը 'ի խըն-
դրոյ Պետրոս անուն քահանայի մը : Ասոնցմէ են աղօթք
մը ի սուրբ Երրորդութիւնն, միւս այլ ի վերայ ութ խոր-
հրդոց, և « աղօթք որ ի խորհրդական ժամու սրբոյ և
մեղսաքաւիչ խորհրդոյն մատուցանի » :

Գ Է Ո Ր Գ Ս Կ Ե Ի Ռ Ա Ց Ի

Սկեւռացի Գեորգ : — Իր ուսումն և դաստիարակու-
թիւն : — Երկասիրոյթիւնք : — Արուեստ գրչութեան : —
Մեկնութիւն Եսայեայ : — Խմբագիր մեկնութիւն
Գործոց : — Գեորգեայ աշակերտն Մովսէս :

Երեքտասաներորդ դարուս մէջ հռչակեցաւ 'ի վանս Ըս-
կեւռայ Գեորգ վարդապետ, վերը յիշատակուած Գրի-
գորի Սկեւռացւոյ քեռորդի, որ Լամբրոն դղեկին մէջ
ծնած ըլլալուն՝ Լամբրոնացի ալ կոչուած է : Մանկու-
թեան հասակէն սիրող և հետամուտ ուսմանց՝ Բջնոյ Գրի-
գոր արքեպիսկոպոսի՝ և իր հօգեսուն որդւոցը Վարդան
և Գրիգոր քահանայից խնամքովն դաստիարակուած,
չրջեցաւ վասն ուսման յայլեայլ վանորայս . նախ յուխան
Վիրապին « սակս կրթութեան 'ի մեծ վարդապետէն և
յաստուածազգեաց առնէն Վարդանայ », որ էր մեծա-
հռչակն Արեւելցի՝ պատմիչ և մեկնիչ, յետոյ 'ի Սաղ-

մոսավանք և 'ի Թեղենիս, յորս իր մէկ պարապմունքն էր ընդօրինակութիւն գրչագրաց, յորոց Տօնապատճառ գիրք մ'ալ հասած է առ մեզ « 'ի ձեռն տարաշխարհիկ պատանւոյ ուրեմն, — ինչպէս կը կարդանք յինքնագիր յիշատակարանին, — Թարմատար գրչի Գէորգեայ, 'ի Կիւղիկեան յանմատչելի ամրոցէն Ղամբրաւն կոչեցելոյ, որ է 'ի ստորոտ մեծի լերինն Տաւրոսի » : Այն հասակին կը զբաղէր նաև չափական քերթուածոց յօրինմամբ, յորոց միոյն՝ որ հասեալ է առ մեզ, սկզբնատառքն յօգեն Գեորգ պատանին և գրեաց. և վերջնատառք՝ Գրիգորի վարդապետին :

Սկեւռայ դառնալէն ետքը Կոստանդին անունով մէկու մը, և յետոյ նաև Ստեփանոսի Գոյներ Երիցանց առաջարկութեամբն և խնդրանօք Գրչոչքեան արուեստին վերայ գրելու ձեռք զարկաւ, ընդարձակելով Արիստակեայ վարդապետի համանուն գրուածքը. « Ծաղկաքաղ արարեալ, — ինչպէս կ'ըսէ ինքն աշխատասիրողն, — զմասն ինչ գրելոցն յԱռիստակիսէ հռետոր գրչէ՝ եդի աստ. է ինչ զոր լուծեալ 'ի նմանէ, և է յեղելոցս աստ տակաւին տարակուսիւ փակեալ. իսկ 'ի ծանօթ և յերկարեալ նորայն բանից՝ էր ինչ յորոց երկայնութենէն զանց արարի, և էր զոր վասն հաւաստի գոլոյն՝ թողի » : Ստեփանոս Գոյներ Երիցանց ալ կը վկայէ թէ « Արարեալ էր զսա յառաջագոյն Գէորգեայ վարդապետին 'ի խընդրոյ ուրումն, զորոյ զպակասն 'ի նմանէ՝ յետոյ իմ 'ի վարդապետէն խնդրեալ, և նա կատարեաց զխնդրուածս իմ, եդեալ յառաջ զԱռիստակիսի արարեալն, և զթերին 'ի նմանէ՝ կատարեաց ինքն, ինձ նուաստիս՝ Ստեփանոսի Գոյներ Երիցանց » :

★
★ ★

Գէորգայ Սկեւռացւոյ երկասիրութեանց մէջ ընտրելագոյն է Եսայեայ մարգարէոչքեան մեկնութիւն մը, զոր

Հայոց Հեթում թագաւորին առաջարկութեամբն ու խընդրանք յօրինեց. առաջնորդ ունենալով՝ մանաւանդ առաջին գլխոց մեկնաբանութեան մէջ զեփրեմ Խուրի աւորի, զՈսկերերան և զԿիւրեղ Աղեքսանդրացի, և զՍարգիս ոմն վարդապետ՝ որուն համար կը վկայէ թէ իրմէ յառաջ ձեռք զարկած էր այդպիսի աշխատասիրութեան, և որ մեզի համար ցարդ անծանօթ է անուամբն և գրութիւնքով։ Հետեւող է և նմանող նաև Գրիգորի Սկեւռացոյ ու երբեմն նաև Աստուածաբանին և Բարսղի և Աթանասի։

Մէջ բերենք իրեն ժամանակակցի և աշակերտին յիշատակարանին խօսքերը, յորմէ կ'իմանանք նաև այս գրութեան պատճառ եղողին իմաստասէր փոյթը և ժամանակը։

« Ի թուականութեան Հայկազեան տումարիս ԶԻՒ, 'ի հայրապետութեան տեաան Գրիգորի և 'ի թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ բարեպաշտի. որ ճշմարտիւ թագաւորեաց 'ի վերայ մարմանջեցուցանաւ և գունակ գունակ հեշտակարծ ախտիցն առաթուր կոխելով. և գրեթէ զամենայն աշխարհական փառսն ունայն և նանիր վարկանելով, որպէս և է։ Նաև զանուն թագաւորութեան ծանր գրէր. և նուիրէր զանձն Աստուծոյ. և յալով անգամ հրաժարէր 'ի հայրենական աթոռոյն՝ և զընայր աղքատանալ. զոր հազիւ հազ մեծաջան տենչիւ ոչ կարէին յեղաշրջել զկամս նորա. և զայս դիպուածս Աստուծոյ 'ի յանձն առնեմք։ Իսկ մինչ յայս էր՝ սիրէր զՔրիստոս և զեկեղեցի նորա, և զընթերցումն սուրբ գրոց։ Սա տեսեալ զմեկնութիւն համարձակախաւս առտուածատես մարգարէին Եսայեայ, և զի մեծն Եփրեմ կարճ և համառօտ քաջոյրակի բանիւք էր անցեալ ընդ նա։ Իսկ աստուածաշնորհն Յովհան Ոսկերերան յորջորջեալ վասն հոգեշահ վարդապետութեան և առատահոս իմաստից, որ 'ի բերանոյ նորա բղխեալ արբուցանէր զականջս եկեղեցւոյ, և սա ճոխաբար խաւսեցեալ։ Եւ քաջ

ախոյեանն ուղղափառ հաւատոյս սքանչելին Կիւրեղ, 'ի սակաւն և նա խաւսեցեալ:

« Արդ բարգաւանս այս վսեմս Հեթում 'ի մտի եղեալ զսոսա 'ի մի ժողովեալ զաւակ 'ի Սիոն զսա իւր և բարի նախնեաց գանձել տուն՝ խնդրեաց զայս առնել հարկեցուցիչ հրպմանաւ 'ի յերր երջանիկ և 'ի լուսաբան բառունապետէս Գէորգեայ, որ ընդ այսու ժամանակ առաքինութեամբ՝ յանձին ներգործութեամբ բնաւին փաթամացեալ, որ այժմս քրտնաջան երկամբք հրահանգէ զհամբակս, որ բանի են հետեւեալ զյոլովս:

« Իսկ սա որպէս քարոզ ճշմարիտ հնազանդեալ հարկեցուցանաւ հրամանին. և զի էր Սարգսի վարդապետի հոգացեալ, առեալ և զայն. և զայլ բան սրբոց մեկնըչացն՝ համառաւտ զուգեաց առ իրեարս կարճաբանութեամբ եղեալ՝ զմտացն ամբողջ ունելով զգաւրութիւն և զրեալ ձեռամբ իւրով ետ նմա ի վայելումն վսեմ անձին և ի աւգուտ ամենայն վարդապետաց եկեղեցւոյ:

« Արդ ես զայս տեսեալ վերջինս 'ի բնաւիցս փցնամիտ աշակերտս սորին Գէորգեայ... պիտակագործ անուանեալ Երեմիայ յորջորջեալ, յետիոտն աշխատեալ, երկու անգամ առ թագաւորն իմ երթեալ, խնդրեցի զարարեալ աւրինակն. և վասն սիրոյ նորին ետու գրել զսա Լեւոնի դպրի, լաւ արհեստի գրչի 'ի յիշատակ բարի », ... և այլն:

Ուրիշ գրչագրող մ'ալ կը ծանուցանէ որ թէպէտ արդէն կային յազգին Եփրեմի, Կիւրղի և Ոսկերերանի համանուն երկասիրութիւնք, և « իւրաքանչիւր ասացուածովքն կատարեալք էին յիւրաքանչիւր գիրս, և օգտակարք, բայց գրչաց մեծագունի կարօտէին և լայն մեծատար մտաց. յաղագս որոյ օգտէին, այլ ոչ գրեթէ ամենեքին: Զայսոսիկ տեսեալ մեծիմաստ արքայն Հայոց Հեթում՝ Միակեցն կոչեցեալ, և խնդրեալ 'ի հօետոր վարդապետէն Սկեւռացւոյ Գէորգ կոչեցելոյ, որպէս զի ըստ յօժարութեանն իւրում աշխատեսցի 'ի սմա, և ըստ

իմաստութեանն համառօտեացէ և 'ի մի վայր հաւաքեցէ, որպէս զի հանդիպեալքն սմին՝ առանց աշխատանաց և ամենեքեան վայելեցեն 'ի սոցանէ: Իսկ նորա 'ի յանձն առեալ և կատարեալ զինդիրս նոցա գեղեցիկ յօրինուածով »:

Կը վկայէ նաև Եփրեմ կաթողիկոս 'ի պատմութեան կաթողիկոսացն Ստյ թէ « Ըստ խնդրոյ արքային Հայոց Հեթմոյ՝ արար զմեկնութիւն մարգարէութեանն Յայեայ՝ սուրբ վարդապետս այս Սկեւոացի »: Ուրիշ երկասիրութիւն մ'ալ կու տայ իրեն Եփրեմ. « Առ սովաւ (Յովհաննու եպիսկոպոսի Արքայեղբօր), էր մեծիմաստ վարդապետն Գէորգ Սկեւոացի, որ ըստ խնդրոյ սորա արար դրուատ ներբողական առ սուրբ աւետարանիչն Յովհաննէս, որոյ և մակագիրն է այսպէս, — Գրուատ ներբողական բանի յաստուածաբան աւետարանիչն Յովհաննէս. 'ի պատկառեցուցիչ խնդրոյ Յովհաննու եպիսկոպոսի՝ եղբօր բարեպաշտ՝ արքային Հեթմոյ 'ի թուականիս ՉԼԲ. Գէորգայ վարդապետի երջանկի Սկեւոացոյ ասացեալ »:

Նոյն Արքայեղբօր առաջարկութեամբն յօրինած է Ըսկեւոացի և Խմբագիր մեկնութիւն մը Գործոց առաքելոց. և որուն վրայ արդէն խօսած ենք ¹:

Գէորգայ մահը հանդիպեցաւ 'ի 28 թուին: Իբ աշակերտն Մովսէս գրեց « Գրուատ բանի սուղ ինչ պատմագրաբար յերջանիկ ռաբունապետն և 'ի քաղցրաբարառ վարդապետն Գէորգ Լամբրունեցի »: յորում ողբալով իր մահը՝ հետեւեալ սրտառուչ տողերով կը պատուէ անոր յիշատակը. « Աւաղ ինձ յետնելոյս, թէ որպիսի հայր կորուսի. զորպիսի՝ դաստիարակ, զորպիսի՝ յորդորիչ և մխիթարիչ... Ո՛ հայր պատուական, այլ ո՞չ գրես առ իս դրան և զգիր քո պատուական. այլ ո՞չ լսեմ զբերկրական լուր քո 'ի հեռաստանէ »: Նոյն վարդապետատէր և երախտապարտ աշակերտն կը վկայէ թէ « Գծէր և

կանոնս կարգաշորս, և բանս խրատականս վասն Խոստովանութեան առ 'ի յօգուտ տգիտաց քահանայից, առնէր Համարս գլխոց և Յանկք և Նախադրոշքիւնս Աստուածաշնչից տառից. գրէր և Ճառս ներքողականս 'ի պատիւ սրբոց... բազում բանս պիտանիս հաւաքէր 'ի գանձուց աստուածայնոց, առ 'ի վարժումն մանկանց նորագունից » : Ուրիշ մ'ալ կը վկայէ թէ այլեայլ Գանձք ալ յօրինած ըլլայ, և որ հաւանականաբար կը խառնուին կամ կը շփոթին ուրիշ համանուն անձանց յօրինածներուն հետ :

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ա Ն Ե Ց Ի

Միւիթար Անեցի կամ Երէց : — Ժամանակակցաց իրեն ընծայած գրոշածք : — Պատմական երկասիրոշքիւն մը : — Անոր մեկ մասին գիշտն և հրատարակոշքիւն : — Անեցոյն պատմութեան նիշքը և աղբերք : — Արժեքն և մատենագրական ոճ :

Երկոտասաներորդ դարուն վերջերը և 'ի սկիզբն երեքտասաներորդիս ծաղկեցաւ 'ի Հայաստան Միւիթար անուամբ քահանայ մը՝ որ Անուոյ կաթողիկէին երիցանց դասակարգին պատշաճելուն՝ ընդհանրապէս Անեցի կոչուած է : Իր անուամբը քանի մը պատմական երկասիրութիւններ կը յիշատակուին մեր պատմչաց քով, յորոց գլխաւոր կրնայ սեպուիլ Հնախօսական Պատմութիւն մը Հայոց, Պարսից, Վրաց և Արաբացոց : Վարդան պատմիչ՝ Վրաց սկզբնաւորութեան վրայ խօսելով՝ Թորգոմէն ինչուան Աբաս՝ որ Ափխազաց վրայ թագաւորեց, կը յա-

ւելու. « Այս ըստ Մխիթարայ երիցուն ասիցն » : Ուրիշ տեղ ալ 'ի պատմութեանն' 'ի խօսելն զԹուրքաց և անոնց ծագման վրայ, կը գրուցէ. « Այս ըստ Վահրամայ որդւոյ Տիգրանայ վիպագրի : Իսկ պատուական երէցն Մխիթար Անեցի այսպէս ասէ. Յոշով աշխատ եղէ գտանել զորպէսն սուրտանացն որ 'ի Թուրքաց. և գտի այսպէս ». ու կը շարունակէ անոր երկասիրութենէն հատուած մը մէջ բերելով : Ուսկելեանն ալ կը յիշէ Անեցւոյն երկասիրութիւնը ու գեղեցիկ պատմութիւնն կը կոչէ զայն. « Այլ զի ժտեալ էր, կ'ըսէ, յիշատակ նախնական զրուցատրութեանց նոցա, նաև ամենայն արութիւնք և գործք երևելիք 'ի տանն Վրաց ազգին Օրբէլեանց 'ի նոցին ժամանակագրոցն, զոր Քարթլիս Տխորեբայ կոչեն, վասն այն մեք ոչ գիտացաք զորպէսն և զկարգ բանիցն. զի և ըստ կարգի շարայարեալ էաք 'ի մատենիս : Բայց զոր ինչ գտաք 'ի հայալեզու գիրս սակաւ ինչ յիշատակ դիցուք. եւս և զվախճան կատարածի նոցա, զոր հաւաստեալ ծանոյց մեզ գեղեցիկ պատմութիւն Մխիթարայ Անեցւոյ » :

Այս պատմական կարևոր գրուածը ինչուան հիմա յայտնուած չէ : Միայն քանի մը տարի յառաջ՝ հանրածանօթ ազգային բանասէրն Ք. Պատկանեան Հասան Զալալեանց Սարգիս արքեպիսկոպոսին գրչագրաց ընտիր հաւաքման մը մէջ, — որ հիմա փոխադրուած է յէջմիածին, — Անեցւոյն անուամբը ինչուան հիմա անծանօթ մնացած երկասիրութեան մը մէկ մասին հանդիպելով հրատարակեց 'ի Փեթրպոլք (1879), և որուն խորագիրն է՝ ըստ ձեռագրին « Հանդէսք բանից աշխարհագրամար զրուցաց տիեզերապատում անցից, վիպասանեալ 'ի քոջ գիտնականէն Մխիթարայ, աւագերիցու մեծ կաթուղիկէին Անւոյ հոյակապ քաղաքի. 'ի խնդրոյ հօր Հառիճայի Գրիգորոյ վարդապետի » :

Հաւանական կ'երևնայ թէ Վարդանայ և Ուսկելեան Ստեփանոսի ակնարկած երկասիրութիւնն ըլլայ Անեցւոյն

այս նորագիւտ գրուածը, որ ինչպէս ըսինք՝ դեռ մասամբ միայն յայտնուած է. վասն զի հեղինակն ալ կ'ըսէ 'ի յառաջարանին, թէ երեք մասն կամ պրակ բաժնած էր իր այս գրուածը. « Առաջին պրակն սկսանի 'ի Պարոյրայ հայկազնոյ, առաջին թագաւորէ Հայոց, մինչև ցնովհանէս վերջին: Իսկ երկրորդն 'ի Յովանիսէ մինչև 'ի քահանայանալն տեառն Բարսղի: Եւ երրորդն մինչև 'ի գերեզն զերուսաղէմ և յելս ազգաց Ֆռանգաց: Յայս երիս հատուածս բազմատարազ ճառիւք ոչ դանդաղեցից գրել, քաղելով 'ի սրբոց և 'ի պիտանեաց պատմութեանց »: Պատկանեանի հրատարակածը՝ միայն առաջին գրոց մէկ մասը կ'ենթադրուի. ուստի և 'ի տպագրին իրաւամբ կը խորագրէ. « Սկիզբն նորագիւտ պատմութեան Մխիթարայ Անեցւոյ » քսանեւթոն գլուխք բանից:

*
* * *

Անեցւոյն պատմութեան նիւթը. — Գրուածքին սկիզբըն գրուած ընդարձակ, — ըսենք նաև, — նւթոյն ոչ այնչափ պատկանաւոր յառաջարանէն կ'իմացուի թէ Հառիճոյ վանահայրն Գրիգոր, խնդրող բանին, միայն իրենց ժամանակէն վեր ելլելով՝ հարիւր քառասուն տարուան պատմութեան գրութիւնը յանձներ է Մխիթարայ, Յովհաննու Բագրատունեաց վերջին թագաւորէն մինչև իրենց ատենը. բայց Անեցին՝ անշուշտ 'ի պատիւ Բագրատունեաց տոհմին, ինչպէս տեղ մ'ալ կը թուի ակնարկել 'ի յառաջարանին, իրենց հրէական ծագմանէն և անկէց ալ 'ի վեր ելնելով, մեր շատ պատմչաց ոչ այնչափ գովելի սովորութեամբ, կը սկսի յԱդամայ, թէպէտև համառօտ ոճով. « սղամանակ տեղեկութեամբ, կ'ըսէ, թեւացեալ յԱդամայ հետէ, մինչ 'ի բնաւին վերջին ամանակս. յաւուրս Յովանիսի թագաւորի, և անտի լայն և տարած բանիւք յընդարձակեալ մինչև 'ի Ուրթ թուականս »: Կը խօսի յերկար, բայց միշտ օժանդակեալ

յաստուածաշունչ գրոց և 'ի վկայութեանց, պատմութեան օգտից վրայ յուսումն և 'ի խրատ ապագայ սեւրնդոց, և այն բաւական ոճով և հմտութեամբ, որչափ թերեւս սակաւք 'ի ժամանակակից պատմչաց: Երկրորդ գլուխը համառօտ և գրեթէ պարզ անուանական ցեղականագութիւն մըն է սուրբ գրոց համեմատ տոհմաբանութեան, բաժանեալ յերկոտասան շարս, հետեւողութեամբ եւեբեայ և Սամուելի Անեցւոյ ժամանակագրաց: Փրլուխն երրորդ խորագիր ունի: « Դասակարգութիւն Յարեթի նախնոյն և արմատոյն Հայոց » իջեցնելով մեր ազգին սկզբնաւորութիւնն մինչև 'ի Հայկ և 'ի Պարոյր, և մինչև ցՎահէ վերջին թագաւոր Հայկազանց. և կը յաւելու. « Զսա սպանեալ Աղեքսանդր Մակեդոնացի »:

Հայկազանց հարստութեան անկմանէն ետքը՝ նուաճեալ երկրին վրայ 'ի Պարթեւաց իշխողներէն կը յիշատակէ զՍեբեւկիոս, զԱնտիոքոս, զհամանունն Թէոս, որուն ատեն Պարթեւք ապստամբեցան 'ի Մակեդոնացւոց, և թագաւորեցուցին զքաջն Արշակ, որուն յաջորդեց Արտաշէս, յետոյ Արշակ « որ զեղբայր իւր զՎաղարշակ առաքէ 'ի Հայս, առաջին թագաւոր պարթեւ զկնի սպառելոյ Հայկազանցն 'ի ձկն ողոմպիատին »: Արշակունեաց ցեղէն թագաւորաց անուանքն յիշատակելէն ետքը՝ կ'անցնի Անեցին 'ի մարզպանս, և ապա առ Բագրատունիս, մինչև 'ի Յովհաննէս որդի Գագկայ: « Սա, կ'ըսէ, վերջին թագաւոր 'ի Բագրատունեաց: Աստանօր սպառեցան թագաւորք 'ի տանէն Բագրատունեաց »: Միսիթարայ երկասիրութեան չորրորդ գլուխը նուիրուած է կաթողիկոսաց յաջորդութեան 'ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ մինչև յեօթանասներորդ երկրորդ յաջորդ նորա՝ և պատմչին ժամանակակից « Այժմ է տէր Գրիգոր Անավարդայ եպիսկոպոսն »: Անկէ կէս իմաստասիրական և կէս աստուածաբանական ոճովն ու լեզուով հինգերորդ գլխոյն մէջ կը դառնայ խօսիլ « Թէ զինչ է պատմութիւն, և կամ քանիք են որ յայտնի են

առ մեզ » . ուր բաց յայլոց՝ 'ի սրբազան և յեկեղեցական պատմչաց, կը յիշէ նաև զմերսն . « նախ և առաջին պատմող Ղերուբնա, որդի Ափշադարայ դպրի, գրէ զգործս Արգարու և Սանատրկոյ . և հզօրն բանիւ Ագաթանգեղոս, և Բիւզանտացին Փաւստոս : Եւ զկնի նոցա պատմութիւն ներսեսի՝ զոր Ղազարիկ Հայոց անուանէ . Կորեան պատմութիւն, և պատմութիւն Հայոց 'ի Մովսիսէ շարագրեալ . և Ղազարիկ Փարպեցի . և Եղիշէ, Շապուհ, և Սեբիոս որ Հերակլին է . և պատմութիւն Աղուանից, և Ղեւոնտ երիցոյն, տէր Յովհաննէս և Ասողունիկ . և Լաստիվերտցին և Կողուանն, և Սամուէլ երիցու : Հուսկ ամենայնի վերջինն՝ այս որ 'ի մէնջս գրեալ . բայց բանիւք կարևորօք և զարմանազան իրօք . հարուստ և ընտանեգոյն, նոր և ծանօթ գրուցօք » : Ասոնց, բայց մանաւանդ Խորենացւոյ հետեւողութեամբ են՝ Անեցւոյն թերի առ մեզ հասած պատմական երկասիրութեան գլուխներն (Զ-ԻԴ) քաղելով Բագրատունեաց ցեղին պատկանող դէպքերն . անոնց գերութիւնն 'ի Հրէից, և 'ի խնդրոյ Պարոյրի մեր առաջին թագաւորի որդւոյն Հրաչէի՝ հաստատուիլն ու պատուիլ յերկրին Հայոց . Բագրատայ թուռան՝ թագադիր և ասպետ անուանիլն 'ի Վաղարշակայ, Ենանոսի Բագրատունւոյ վրայ, որ յաւուրս Արգարու . յորմէ առիթ կ'առնու պատմիչն խօսիլ այս նախահաւատ թագաւորին ծանօթ պատմութիւնն մէջ բերել . ու անոր աղգակցութիւնն յիշեցընելով ընդ Տրդատայ, և սխրացած այս երկու թագաւորաց ժամանակ 'ի Հայաստան կատարուած աստուածահրաշ անցից վրայ, « Սոսկալի և նորալուր սիրոյ զեղմունք, կ'ըսէ, եւս առաւել քան զամենայն ազգաց 'ի մեզ 'ի մեստասեան ժամեայ գործօնեայս աստուածակերտ այգւոյն » : Կը պատմէ գերթ Արգարու յարեւելս՝ Արշաւրի որդւոց մէջ խաղաղութիւն հաստատելու . թղթակցութիւնն ընդ Քրիստոսի . Թադէի քարոզութիւնն յԵդեսիա և մկրտելն զԱրգար, ու այս վերջնոյս կրկին անգամ գրելն առ Տիբեր կայսրն և իր-

մէ ընդունած պատասխանը: Կ'աւանդէ Սանատրկոյ թագաւորէն, անոր որդեոց կոտորուիլն յերուանդայ, և ըրունարար թագաւորելը 'ի վերայ Հայոց. Բագրատունեաց և Արշակունեաց իրարու հետ խնամութեամբ խառնուիլը, Սմբատայ քաջութիւններն, և որ « բազում և անհնարին մարտս յարդարէր ընդդէմ թշնամեաց Խոսրովու Պարսից թագաւորի, ընդ որ յաւէտ իմն հաճոյանայր արքայ (Մաւրիկ). և ընդ այլ բազում ընծայից՝ և զմարգպանութիւն Վրկանայ տայ նմա: Որոյ երթեալ անդ՝ գտանէ ազգ մի գերեալ 'ի Հայոց և բնակեցուցեալ 'ի Թուրքաստան կողմանէ, որ Սագաստանն անուանի. մոռացեալ զլեզու և զգիր Հայերէն: Որոց տեսեալ զՍմբատ ուրախ լինէին: Եւ նա նորոգէ դարձեալ զլեզու և զգիր Հայերէն 'ի ձեռն Հաբելի երիցոյ և տայ զնոյն առաջնորդ նոցա »: — Անեցւոյն վերջին երեք դուռներն՝ Հագարացոց աղանդապետին պատմութեան ու գործոց կը վերաբերին:

Իբրեւ պատմական երկասիրութիւն մը՝ չենք կրնար ըսել թէ բոլորովին զերկ ըլլայ 'ի կարեւորութենէ, թէպէտև ըստ մեծի մասին քաղուածոյ արդէն մեզի ծանօթ պատմագրաց գրուածներէն: Դիպուածոց իրարու հետ ունեցած վերաբերութեան թելք յաճախ կը պակսին, ու նիւթէ նիւթ անցնիլներն՝ ընդոստ և անոճ. հմտութիւնն ալ խիստ չափաւոր կ'երևնայ. ու դիպուածք և անձինք իրարու հետ կը շփոթէ, մէկուն վերաբերածը միւսին ընծայելով, և այլն: Սակայն այս թերութեամբքն ալ փափաքելի է երկասիրութեանն ամբողջին գիւտը, մանաւանդ իրեն մերձաւոր դիպուածոց և անցից տեղեկութեանն համար:

Վարդան պատմիչ կ'աւանդէ թէ արևու և լուսնի խաւարման վրայ գիրք մը շարագրած ըլլայ Անեցին՝ Ռճիէ անունով պարսկի մը գրքէն, որ կ'ըսէր թէ յունարենէն թարգմանուած է 'ի պարսիկ, և թէ Յոյնք Ենովքայ մարգարէութենէն ունէին. յորում կ'աւանդուէր թէ

արեգակը բնութեամբ չխաւարիր, այլ անոր խաւարման պատճառը լուսինն է: Բոլորածիր աղիւսակներ ալ ծրագրեց, աստեղաբաշխութեան այս երևոյթը ուսումնական լեզուով մեկնելու համար: Այս գրուածքս ալ կորսուած է հիմայ:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա ԿԱԹՈՒՂԻ ԿՈՍ

Կոստանդին Ա. Կաթողիկոս: — Իր գրած այլ և այլ քղթերն առ Քահանայապետս Հսովմայ և առ այլս:

Այս ատեններս Հայաստանի կաթողիկոսական աթոռը նստաւ Կոստանդին Ա կաթողիկոս Բարձրբերդցի, որուն համար կ'աւանդեն ազգային պատմագիրք թէ եօթն այլ և այլ թղթեր գրած ըլլայ առ զանազանս:

Ա. Առ քահանայապետն Հռովմայ Գրիգոր Թ:

Բ. Առ Իննովկենտիոս Դ, շնորհակալ ըլլալով քահանայապետին շրկած ընծայից համար:

Գ. Հայաստանի բոլոր առաջնորդաց, իշխաններուն և ժողովրդոց ուղղած մխիթարական և քաջալերիչ գիր մը, զոր շրկեց Վարդան վարդապետին ձեռքով:

Դ. Դարձեալ ուրիշ թուղթ մը անոնց, պաշտօնական կերպով ծանուցանելով ամենուն թէ երեք տարի յառաջ մեծ ժողով մը գումարուեցաւ 'ի Սիս, և հոն՝ սրբոց հարց աւանդութեանց համեմատ՝ քսանևեօթն գլուխք կանոնաց սահմանուեցան:

Ե. Դարձեալ օրհնութեան գիր մը անոնց՝ որ իբրև կանոնական ընդունած էին իւր տոջի թուղթը:

Զ. Մեծ կամ վերին Հայոց բնակիչներուն, Հոգւոյն սրբոյ բղխմանը խնդրոյն վրայ:

Է. Առ քահանայապետն Հռովմայ, ծանուցանելով թէ ինչպէս ընդունելի է Հայաստանի մէջ նոյն խնդիրը:

Ի Հռովմ դրկած թղթերուն՝ լատին թարգմանութիւնքը ինչուան մեր օրերը պահուած են քահանայապետական կոնդակագրաց մէջ. դաւանութեան թղթոյ մը հայերէն բնագիրն ալ կը պահուի 'ի Վատիկան, գրեալ առ Իննովկենտիոս Դ, 'ի պատասխանի թղթոյն զոր բերեր էր Պապին նուիրակն Տիմանջ՝ առ Հեթում թագաւոր և առ կաթողիկոսն:

ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Վանական վարդապետ: — Մ. Գոշի աշակերտեր: — Խորանաշատ վանքին շինոթիւնը և հոն աշակերտներ սորվեցընելը: — Երբն առ խսնկ թաքարաց: — Մահը: — Երկասիրոթիւնք: — Յովրայ մեկնութիւն: — Վարդապետական գրուածներ: — Պատմութիւնք:

Կոստանդին կաթողիկոսին օրերը ծաղկեցաւ Յովհաննէս Վանական Տաւուշեցի վարդապետը, որ ինչպէս առաջ ալ յիշատակեցինք, Մխիթարայ Գոշի գլխաւոր աշակերտներէն մէկն էր. և կը վկայէ Կիրակոս՝ թէ իր ժամանակին ամենէն անուանի վարդապետն ըլլալով, շատերը ուսման պատճառաւ իրմէն չէին հեռանար. և ոչ միայն վարքովն, այլ նաև խօսքերուն լսողութեամբը ամէնքը կ'օգտէին. անոր կեանքն ու ամէն շարժումը՝ տե-

սողաց համար անգիր օրէնք էին: Եւ զայս ոչ միայն իբրեւ ականջալուր կը զրուցէ Կիրակոս, այլ նաեւ ականատես. որովհետեւ երկար ժամանակ աշակերտեցաւ իրեն, Տաւուշ բերդին սահմաններն եղող անապատին մէջ: « Համբաւ իմաստութեան սորա, — կ'ըսեն յիշատակագիրք, — տարածեցաւ ընդ աշխարհս, և զային առ նա յամենայն կողմանց, և ուսանէին ի նմանէ զվարս պարկեշտութեան և սրբութեան, և զգիտութիւն աստուածեղէն զրոց. և լուսաւորեալք գնային յիւրաքանչիւր տեղիս՝ լոյս լինել աշխարհաց »:

Ժամանակ անցնելէն ետքը իւր հայրենիքը դարձաւ Վանական. ու մեծաշէն փառաւոր վանք մը շինեց և բազմախորան հոյակապ եկեղեցի մը՝ որ Խորանշատ անուանեցաւ: Վերջը իւր աշակերտներն հետն առնլով, որոնց մէջ էր նաեւ Կիրակոս Գանձակեցի, Վահրամայ երկրին սահմանները գնաց, ու կը բնակէր մեծ այրի մը մէջ՝ որ իր ամրութեամբը դղեկի մը կը նմանէր: Հոն եկեղեցի մը շինած էր Վանական ու միանձանց բնակարան: Երբոր Թաթարաց իշխան զարկաւ այն կողմերը, մօտ գեղերուն և աւաններուն բնակիչքը հոնտեղը ժողվուեցան իրենց կանամբքը և որդւովք: Թաթարք եկան այրին չորս կողմն առին, ու ներսն ամրացողները կը ստիպէին որ դուրս ելլեն: Երբ տագնապն ու վախը մէկ կողմանէ, և սովոյն սաստկութիւնը մէկալ կողմանէ սկսաւ զիւրեմք չարչարել, Վանական վարդապետն հետ առաւ Մարկոս ու Սոսթենէս¹ աշակերտները, ու Թաթարաց գլխա-

1. Թերեւս զսա ականարկէն Զիթ (1279) թուականին գրչագրեալ աւետարանի մը յիշատակարանին խօսքերը. « ... Հրամանաւ Սոսթենէս բաբունւոյ, որ էր վարժ և կիրթ յամենայն գիրս աստուածային՝ հնոցն և նորոցս և արտաքին ֆիլիսոֆայիցն դեր 'ի վերոյ. որ և 'ի ժամանակիս մեր և 'ի թագ. Լեւոնի և 'ի հայրապետութեան Յակոբայ ոչ որ է կատարեալ իբրեւ զսա յամենայն իմաստս. բաց 'ի մեծ բարունեաց բաբունւոյն որոյ անուն ցաւդ է քաղցր, որ և Վահրամ կոչի »:

ւորին գնաց: Մեծ սիրով ընդունեցաւ զինքն իշխանը. հարցուց ու իմացաւ իրմէ Վահրամ իշխանին ուր գտնուիլը, և հրամայեց Վանականին որ յորդորէ այրին մէջ եղողներն՝ անվախ դուրս ելլելու: Երբ անոնք վարդապետին խօսքերէն համոզուելով, այրէն ելան, թշնամիք անոնց ունեցածը չունեցածը վրանին յուզելով, ամէն ստացուածք յափշտակեցին, ու զիրենք ալ հեռու տեղ մը զրկեցին զոր գերեաց համար սահմաններ էին, շատերն ալ վաճառեցին: Ասոնցմէ էր և Վանական, զոր յիսուն դահեկանով գնեցին քրիստոնեայք. ինքն ալ ելաւ Խորանաշատի վանքը գնաց՝ աշակերտացը հետ մէկտեղ, ուր ազգին և հայրենեացը վրայ եկած աղէտքն ու թշուառութիւնները գրի վրայ կ'առնուր:

Կոստանդին կաթողիկոս Սոյ մէջ գումարած ժողովքէն ետքը, նոյն ժողովոյն սահմանադրութիւններն ու կանոններն մասնաւոր թղթով ծանոյց ամէն գլխաւոր եպիսկոպոսաց և վարդապետաց, որ իրենց զբաղմանցը կամ հեռաւորութեան պատճառաւ չէին կրցած նոյն ժողովոյն ներկայ գտնուիլ: Ասոնցմէ ոմանք չուզեցին հաւանիլ ժողովոյն կանոնացը, ուրիշներն ալ համոզուելով յանձն առին. ասոնց մէջ էր նաև Վանական վարդապետ:

Այն օրերը ուրիշ եկեղեցական խնդիր մըն ալ ծագեցաւ. և արդէն շատ անգամ յուզուած՝ ու առանց կարևոր քննութեան մերժուած խնդիրը՝ Վանական իրեն իմաստութեամբն և ազգին մէջ ստացած արժանաւոր համարմամբը լմնցուց: Աս մտադրութեան արժանի դէպքով ասանկ կը նշանակէ Վարդան. « Ի՞նչ թուին շարժեցաւ խնդիր 'ի մեծ պապէն Հռովմայ. և գրեաց յազգս ամենայն քրիստոնէից, եթէ պարտ է զամենասուրբ Հագին Աստուած խոստովանիլ՝ 'ի Հօրէ և յՈրդւոյ բղխեալ: Եւ չեղև հաճոյ Ասորւոց և Յունաց և Վրաց, բայց 'ի

Հայոց, որք քննեցին զդաւանութիւն առաջնոց սրբոցն՝
 'ի ձեռն աստուածամերձ վարդապետին Վանականին, և
 գտին համախոհ երեւելի արանց փառաւորաց, Աթանա-
 սի, Գրիգորի Աստուածաբանի, Գրիգորի Նիւսացոյ, Գրի-
 գորի Լուսաւորչին և այլոց սրբոց » : Եւ որովհետեւ գիտէր
 Վանական թէ ազգին մէջ կրնային դեռ ևս գտնուիլ այն-
 պիսի անձինք որ ասանկ նորաձայն երեւցած վարդապե-
 տութենէ մը խորշին, երկայն ճառ մը գրեց, յայտնելով
 թէ ինչո՞ւ համար պէտք է զսուրբ Հոգին խոստովանիլ և
 դաւանիլ բղխեալ 'ի Հօրէ և յՈրդւոյ : Այս գրած ճառը
 կը կարդանք Կիրակոսի պատմագրութեանը մէջ հետեւեալ
 խորագրով . « Խրատ դաւանութեան Վանական վարդա-
 պետին » :

Խորանշատի մէջ եղաւ Վանականի մահը նոյն 2 թուա-
 կանին, ուր քովը կանչելով իւր ամէն աշակերտներն՝
 յորդորեց զիրենք հաւատոց գանձը անարատ պահել, ու
 վախճանեցաւ, մեծ սգոյ և տրտմութեան պատճառ ըլ-
 լալով իւր բազմաթիւ աշակերտացը . « Զհարիւրապատիկն
 աստէն թողեալ, կ'ըսէ Վարդան, զանուն քաջութեան
 յաշակերտս իւր, և 'ի գիրս գանձուց եկեղեցւոյ, զոր
 ամբարեաց 'ի շնորհացն Աստուծոյ և 'ի յատակ մտաց
 ծննդականաց » :

Յայսմաւուրք ալ կը յաւելուն . « Հանդեաւ ի վանքն
 որ կոչի Խորանշատ, զոր իւր իսկ շինեալ էր, և կայ
 հանդէպ Երզնէանից բերդին, ի թիկանց Գարտմանայ,
 և թաղեցաւ ի գլուխ վանացն . և խառնի յիշատակ նո-
 րա ընդ յիշատակին Կիւրդի Երուսաղեմայ հայրապետին,
 և երեքհարիւր ութուտասն հայրապետացն որ ի Նիկիայ,
 և Որենդի և վեց եղբարց իւրոց, ի տասն Արեգի, և ութ-
 ուտասն մարտի » .

Յիշատակագիր մը կ'աւանդէ . « Ժողովողն մեկնու-
 թեանս է Վանական վարդապետն . աշակերտ Մխիթա-
 րայ վարդապետի որ Գոշ անուանի : Եւ է նա վարդա-
 պետ Վարդանայ, և Վարդան՝ Ներսիսի, և Ներսէս՝ Ե-
 սայեայ վարդապետի Նշեցւոյ ...

Իրմէն եաքը վանքին առաջնորդութեան պաշտօնը յանձնուեցաւ անոր եղբորորդւոյն Պօղոս անունով քահանայի մը. իսկ վարդապետական ուսումը՝ Գրիգորիա վարդապետին որ Վանականին աշակերտն ու ազգականն էր:

Վանականի գրոշածները. — Վանականի գրուածոցը մէջ կը յիշատակուի

Յովբայ մեկնադրիչն մը, որ ծաղկաքաղ հաւաքմունք մըն է Իսիւբիոսի և Դաւթի Քորայրեցւոյն համանուն երկասիրութիւններէն: Լուսանցիցը մէջ կը յիշատակուին Ստեփանոսի, Եփրեմի, Եւսեբի և այլոց ոմանց հեղինակաց անուանք, որոց գրութիւններէն մեծապէս օգտուած կ'երևնայ Վանական:

Այսչափ զանազան ոճ ու գրուածքի կերպ ունեցող մատենագրաց սատարութեամբ ալ ամփոփ, հմուտ և իր համաօտարանութեամբն՝ բաւականապէս սրտի ու մտաց պարարիչ երկասիրութիւն մ'է, սակաւաբան՝ բայց ընտիր յորդորակներով: Ստեփանոսի (որ անշուշտ Սիւնեցին է) վկայութեամբ կ'ուզէ հաստատել թէ Սողոմոնի է Յովբայ գրոց շարագրութիւնը. « Ոմանք Մովսիսի աւսեն գրեալ, և ոմանք Սողոմոնի և այլք Եզրի, և կէսք Երեմիայի: Բայց աւելի կարծիս գոյ Սողոմոնի. զի նկարագիրդ առական է, որպէս ամենայն շարագիրք Սողոմոնի. զի Մովսէս և Եզրաս ոչ գտանեմք այսու շարագրաւ շարագրեալ: Մովսէս գրեաց որպէս պատմութիւն, և Սողոմոն ստիճսեաց որպէս իւրականսն¹ »:

Ասոր նման գրուածք մըն է նաև Ոչրախացիոյ պապկոյնից ըսուած շարականին տեսութիւնը, զոր Պետրոս անունով մէկու մը խնդրանօքը շարագրեց:

1. Կը յիշատակուին իր անուամբ մեկնութիւնք մարգարէութեանց Զաքարիայ և Եղեկիէլի, և որոց օրինակ մը պատուած է 'ի Մատենադարանին Էջմիածնի (թիւ 1227):

Վարդապետական գրուածոցը մէջ նշանաւոր է այն ճառը՝ զոր սուրբ Հոգւոյն բղիմանը վրայ շարագրեց, ինչպէս վերը յիշատակեցինք։ Տօնապատճառ կոչուած գրոց մէջ ալ քանի մը մանր երկասիրութիւնք կ'ընծայուին Վանականի, որոնց հարազատութիւնը կրնայ տարակոյս վերցընել։ Ասոնց կարգէն են ճառ մը հետեւեալ բնաբանով, « Հայեաց 'ի քեզ, գուցէ լինիցի բան ծածուկ 'ի սրտի քում »։ — Խորհրդաւոր Համեմատութիւն մը հին և նոր կտակարանաց. — զանազան նիւթերու վրայ այլ և այլ Հարցմունք ու պատասխանիք։ — Տարեգլխի վրայ տումարական գրուած մը՝ յորում Հայոց և ուրիշ ազգաց ամիսներուն խօսքը կ'ըլլայ։ — Պատճառք վասն առաջադրաց պահոց՝ արարեալ Վանական վարդապետի վասն հակառակացն և այսպանողաց զսուրբ պահս։ — Ճառ մը « Յադագս անքոռն որդանցն »։ — Հանդիպեր ենք նաև գրութեան խորագրի մը Վանականի անուամբ « Գովեստ զՀայոց » կոչուած։

Պատմութիւն. — Վանականի երկասիրութեանցը մէջ գլխաւոր, և յետագայից հետաքննութեանը արժանաւոր նիւթ և ճարակ պիտի ըլլար Պատմութիւնը, որ դժբաղդաբար մեր ձեռքը հասած չէ, և որուն կորուստը՝ մեծ կորուստ մը պէտք է սեպուի թէ՛ ազգային մատենագրութեան և թէ՛ պատմութեան։ Թէ՛ Վարդան և թէ՛ Կիրակոս կ'աւանդեն որ երբ Վանական՝ զինքը գերող Թաթարներուն ձեռքէն ազատելով՝ իւր Խորանաշատ վանքը քաշուեցաւ, իր և ազգին գլխէն անցած ամէն աղէտալի բէպքերը զրի վրայ առաւ։ « Հայոց ՈԶԵ Թուականէն 1236), կ'ըսէ Վարդան, մինչև 'ի 2ԺԴ (1265) յորում սյժմ կը գտնուիմք, ինչ որ ըրին նետողաց ազգը՝ այն ամէն իշխաններուն և իշխանութեանց վրայ, որ մեծ ծոռն ասդիի կողմը կ'իյնան, Պարսից, Աղուանից, Հայոց, Երաց և Հոռոմոց աշխարհին վրայ, յորս կը բնակին այք, Ասորիք, Յոյնք, Տաճիկք և Թուրքմանք, տեղնիտեղը ատմած է մեր փառաւորեալ հայրը Վանական վարդապետը։

պետ » : Կիրակոսի խօսքերէն հաւանական կ'երևնայ թէ այս գրքիս մէջ 'ի Սիս գումարուած ժողովոյն պատմութիւնն ալ ըրած է :

Նոյն պատմիչները մեծապէս կը գովեն նաև Վանականի գրասէր ուսումնասիրութիւնը, և թէ ամէն ջանք կ'ընէր որ չըլլայ թէ նախնեաց երկասիրութիւններէն բան մը կորսուի. ու յանուանէ կը յիշատակեն Երգեվանից մէջ ժողոված գրոց բազմութիւնը. տեղ մըն ալ չափազանցութեամբ խօսելով՝ Եղբայրասէր Պտղոմեայ կը նմանցընեն զինքը, « բազում գրեանս հաւաքեալ յազգաց և 'ի լեզուաց » :

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Վարդան վարդապետ : — Երբն 'ի Կիլիկիա : — Կոստանդին կաթողիկոսին կողմանէ նոշիրակոչութիւնն : — Թարգմանոչիւն գրոցն Միխայելի Ասորոյ : — Հռչադոշ խանին հետ տեսութիւն : — Պատմութեան գիրքը : — Մեկնողական գրութեանք : — Հեզամատեանին, Սաղմոսի, Երգոց Երգոյն, Դանիելի մեկնութիւնք : — Ներքող 'ի սուրբ Լուսաւորիլն : — Մանրկամ անհարազատ գրութեանք : — Առակք : — Վարդանայ երկասիրութեանց քնագրին տպագրութիւնք և քարգմանութիւնք :

Արևելեան Հայոց և Աղուանից աշխարհին սահմանակից քաղաքներէն մէկուն մէջ ծնած է Վարդան, մանկութեան հասակէն Վանական վարդապետին աշակերտած, և անոր ուրիշ աշակերտացը մէջ հռչակաւոր և ու-

րելի իւր վարդապետին : Ուխտի համար Երուսաղէմ ըրած ճանապարհորդութեանը ժամանակ Կիւլիկիա հանդիպեցաւ և իրեն հանճարոյն և զգօնութեանը արժանաւոր պատիւը գտաւ թէ՛ Հեթում թագաւորէն և թէ՛ Կոստանդին կաթողիկոսէն . ու հայրապետին ստիպողական թախանձանօքը հինգ տարի կեցաւ անոր քով, կաթողիկոսարանին կարևոր գործառնութեանց օժանդակելու համար . և երբ Կոստանդին նոյն Վարդանայ ձեռքովը իւր մէկ յղարբերական թուղթը ղրկեց առ արևելեայս, մասնաւոր գովեստներով կը դրուատէր զվարդապետն այն թուղթին մէջ, « արդիւնական վարդապետ, անուանելով զնա, և նախախնամութեան մասնաւոր պարգև մը », ղոր և իւր սիրտն ու խօսքը կ'անուանէ յամենայնի : Թղթոյն հետ մէկտեղ արևելք տարաւ Վարդան նաև Սոյ ժողովոյն կանոններն, որուն ինքն ալ ներկայ գտնուած էր Կիւլիկիոյ եպիսկոպոսաց և վանահարց հետ :

Կաթողիկոսին գլխաւոր վախճանն էր Սոյ ժողովոյն սահմանադրութեանցն ու կամաց հակառակողքը համուզել, և անոնցմէ հաւանութեան գիր կամ խօսք առնուլ : Զոր կատարեց Վարդան՝ կաթողիկոսին կամացն ու բաղձանացը համեմատ . և հոն ժամանակ մը կենալով հայրապետին քով՝ թարգմանեց Ասորոց Միխայէլ պատրիարքին ընդհանուր պատմութիւնն, իրեն օգնական ունենալով Իշոխ անունով ասորի քահանայ մը : Ոմանք 'ի գրչագրաց Դաւիթ անունով վարդապետի մը կ'ընծայեն Միխայէլ պատրիարքի ժամանակագրականաց թարգմանութիւնը . « Զբարեացապարտն ամենայն և զթարգմանիչն հին և նոր պատմութեան գրոց՝ մանաւանդ այսմ լուսազարդ գրոց . զմեծապատիւ բարունին և զքարոզն տիեզերահռչակ և զամենագով սուրբ վարդապետն զԴԹ (զԴաւիթ) յիշեցէք 'ի Քրիստոս » : Իսկ այլք ընդհանրապէս կը խորագրեն . « Պատմութիւն արարեալ պատրիարքին Ասորոց Միխայելի, զոր Վարդան վարդապետ Արևելցին փոխեալ էր յասորի գրոց » : Ոմանք կը նշա-

նակեն նաև թարգմանութեան ժամանակը. « Յամի ան-
 ժամանակին Աստուծոյ ընդ ժամանակաւ լինելոյն ՌՄԻԸ
 թուահամարութեան և 'ի ՈՂԵ թուաբերութեան Հայոց
 փոխեցաւ գիրքս այս (Միխայելի) Ասորւոց 'ի հայս՝ հրա-
 մանաւ տեառն Կոստանդեայ 'ի ԻԵ ամի հայրապետու-
 թեան, 'ի ԻԵ ամի թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ » :

Կիլիկիայէն դառնալէն ետքը՝ Կայենոյ ձորոյն մէջ ե-
 դած Անդրէի վանքը առանձնացաւ, և հոն շարագրեց
 իւր գլխաւոր երկասիրութիւնքը, որոնց վրայ ետքը պի-
 տի խօսիմք: Յետոյ Վիրապի կոչուած վանքը նստած է,
 և աշկերտներ սովորեցուցած. նոյն պաշտօնը կատարած
 նաև Սաղմոսավանից ու Թեղենեաց վանքին մէջ:

Վարդանայ կենացը գլխաւոր պարագաներէն մէկն է
 Հուլաղու խանին հետ ըրած տեսութիւնը, որուն ման-
 րամասն ստորագրութիւնը կ'ընէ իւր պատմութեան գրոցը
 մէջ: Ինքը խանը, չգիտցուիր ինչ պատճառաւ, իւր քովը
 կանչեց զՎարդան, Շնորհաւոր, կամ ըստ այլոց Սար-
 վանի որդի Շահպատի ձեռքով, ու հետը Սարգիս ու Գրի-
 գոր անունով վարդապետներն ու Տփխեաց աւագ քա-
 հանայն: Հոն իրենցմէ առաջ հասած էր նաև Հայոց Հե-
 թում թագաւորը ու Վրաց Դաւիթ արքայն, և Անտիո-
 քայ լատին իշխանը, և Պարսից շատ ազատագգի մար-
 դիկ: Հուլաղու մեծ սիրով և մարդասիրութեամբ պա-
 տուեց զՎարդան. և անոր գինի օրհնել տուաւ, ու ձեռ-
 քէն առաւ խմեց ու իր աղօթքը խնդրեց: Այլ և այլ հե-
 տաբերքական հարցմունքներ ըրաւ, ու պատասխաններն
 ընդունեցաւ, զոր կը յիշատակէ պատմագիրը իւր գրուած-
 ծին մէջ:

Խանէն ետ դառնալու ժամանակ՝ աւազակաց հանդի-
 պեցաւ, և իւր գիրքը ինկաւ անոնց ձեռքը, զոր ետքը

նորէն ստացաւ¹։ Կենացը վերջի տարիներն Հաղբատայ վանքին մէջ անցուց, ուր շարագրեց Երգոց երգոյն մեկնութիւնն, և հոն մեռնելով թաղուեցաւ յամի 1271։

Պատմոգրեան գիրքը. — Վարդանայ գրուածոցը մէջ ամենէն աւելի նշանաւորն ու մտադրութեան արժանի՝ Պատմութեանը գիրքն է։ Հետաքնին գրուած մը, մանաւանդ իւր ժամանակացը դէպքերուն համար, և իւր ատենուան գիտութեան վիճակէն բարձր երկասիրութիւն մը։

Հեղինակին գլխաւոր նպատակն եղած է այս գրուածքին մէջ՝ ազգային ժամանակակից պատմութիւն մը շարագրել համառօտ ոճով. բայց ուզեր է ազգին սկիզբէն սկսիլ, և անով ալ գոհ չեղած՝ ուրիշ զանազան ազգաց պատմութիւններն ալ մերինին հետ խառնել ու աւանդել է։

Անոր համար արարչագործութենէ կը սկսի իւր գրութեանը, և կը հասցնէ ինչուան Սենաարայ աշտարակաշինութիւնը, անկէց 'ի Ներքովթ և 'ի բաժանումն ազգաց։ Յարեթայ վրայ խօսելուն ատեն, Հայկայ և Հայկազանց իշխանութեան վրայ ալ կը խօսի, մինչև 'ի Վահէ, համառօտ ոճով։ Ետքը նորէն աստուածաշունչ պատմութեան կը դառնայ, համեմատութեամբ և ընդարձակ ոճով աւանդելով Արրահամու կոչմանէն մինչև 'ի Քրիստոս այլ և այլ ժամանակակից պատմութեանց համառօտ յիշատակութեամբքը։

Կ'անցնի ապա Արշակունեաց պատմութեանը, բաւական հմտութեամբ և նոր պարագաներով աւանդել այն դէպքերը, զոր յայլոց պատմչաց գիտեմք, և կը հասցնէ մինչև իւր ժամանակը։

1. « Յաւուրս յայս՝ 'ի մեղաց իմոց անկաւ գրքունկս այս 'ի ձեռս հարամեաց, աղայօք մեր, և յողորմութենէն Յիսուսի ապրեցան տըղայքն առ ժամ. և յիս ամի և կիսոյ դէրբս 'ի Տփլիս 'ի վաճառ բերեալ և գնեալ 'ի տանէ եղբօր մերոյ միոյ՝ Մեղեր կոչեցելոյ »։

Վեց հազար տարուան պատմութիւն է, զոր կ'աւանդէ Վարդան: Այնչափ ընդարձակ ժամանակի պատմութիւն՝ այնպիսի համառօտ գրուածի մը մէջ՝ կամ խիստ ճարտարութիւն և կամ հմտութեան պակասութիւն կ'ենթադրէ. և հարկ է ըսել Վարդանայ համար թէ այս երկրորդ թերութեան մէջ ինկած է: Անոր համար է որ շատ անգամ պարզապէս անուանց ցուցակ մըն է իւր գիրքը, և ոչ յագեցուցիչ պատմութիւն: Ժամանակագիտութեան մէջ ալ ունեցած տեղեկութիւնը, որ պատմութեան կարեւոր աշքն է, խիստ սահմանաւոր է. անոր համար թագաւորաց և իշխանութեանց ժամանակներն իրարու հետ կը խառնէ, կամ անխտիր կ'աւանդէ, մինչդեռ երկայն դարերու տարբերութիւն կայ մէջերնին: Իւր համառօտախօսութեանը դէմ ալ՝ երբեմն երկայնաբանութեան մէջ կ'իյնայ, ու՝ այնպիսի դէպքեր ու աւանդութիւններ մէջ կը բերէ, որոնց հաւատք ընծայելը՝ իւր իմաստութեանն և համբաւոյն կրնան վնասակար ըլլալ, դիւրահաւանութեան ու պարզմտութեան արատ մը դնելով վրան:

Սակայն այս թերութեամբքն ալ՝ թէ՛ ազգային պատմութեան և թէ՛ եւրոպական գիտութեանց համար՝ ունի իւր արժէքը Վարդան, մանաւանդ իր ժամանակին հետաքննական դիպուածոցը համար, զորոնք 'ի լրոյ կամ 'ի տեսոյ աւանդած է:

Թէպէտև յայտնի չէ թէ երբ սկսած է հաւաքել իւր այս համառօտութիւնը, բայց 1265ին լմընցուցած է, Հուլիպոլ խանին երթալէն՝ ետքը: Իսկ անկէ առաջ եղած երեսուն տարիներուն պատմութիւնը համառօտիւ նշանակած է. որովհետև արդէն Վանական և Վիրակոմասնաւոր գրքով աւանդած էին այն ժամանակաց դէպքերը¹: Անկէ ետքը կը յիշատակէ խանին մահը, ու Ե-

1. Ինքը Վարդան համառօտ ոչ մը ընտրեալագոյն սեպկուն այս պատհառը կու տայ. «Զոր մեք ոչ համարձակեցաք, կ'ըսէ, երբեկնել կամ

գիպտացւոց Կիլիկիա զարնելը, և Կոստանդին կաթուղիկոսին մահը ողբալով՝ կը լմենցընէ իւր գիրքը:

Մեկնողական գրութեանք. — Իւր հոգեսէր եռանդեանը և սուրբ գրոց քաջավարժ հմտութեանն արժանաւոր այլ և այլ մեկնաբանական գրութեանք ալ շարագրած է Վարդան, որոց մէջ ժամանակաւ երիցագոյն կը սեպուի:

Դանիէլի մեկնութիւնը. — Ի խնդրոյ եղբարց, յորում հետեւած է, ըստ իրեն վկայութեանը՝ Եփրեմի, Հիւսպուղիտեայ և Ստեփանոսի սիւնեցւոյ, համառօտ և ամփոփ ոճով:

Սաղմոսի մեկնութիւն. — Հաղբատու Յովհաննէս եպիսկոպոսին խնդրանօքը՝ սաղմոսը մեկնաբանելու ձեռք զարկաւ Վարդան, Լամբրոնացիէն՝ աւելի համառօտ ոճ մը բռնելով, և ընդհանրապէս հետեւելով թէ՛ իրեն և թէ՛ ուրիշ հին մեկնչաց, այս ինքն Աթանասի, Բարսղի, Ե-

բազմաբանել. այլ համառօտ բերել միայն զթիւ ժամանակին, և նշանաւոր իրաց և գործոց յիշատակօք՝ ի լրումն մերոյ գործառնութեանս, յոլով ժամանակօք սկսեալ և թերի թողեալ՝ պատկառելով ի գրողացն պատուոյ: Ուրիշ պատճառ մ'ալ կը բերէ, իր ատեն հանդիպած անցից և դիպուածոց շատութիւնը, զոր « չկարէ բան և նիւթ պեղել և ի յիշումն ածել »: Հոս վերջաբան խօսքով մը կարծես թէ կ'աւարտէ պատմութիւնը. ուր և կը դադրի նաև հնագոյն օրինակն որ ի մերում Մատենադարանի: Իսկ միւս օրինակն՝ գրչագրեալ ի 22 թուականի ի խնդրոյ արքեպիսկոպոսին Ստեփանոսի Ուռպելեան՝ որդւոյ Տարսայիէ իշխանի, կ'աւելցընէ թաթարաց պատմութիւն, որուն կը հետեւին նաև միւս նորագոյն օրինակք ընդհանրապէս: Բայց որովհետև այս յաւելուածին մէջ գրութեան ոճը և լեզուն կը փոխուի, աշխարհիկ բառք կը յաճախեն, տարօրինակ և ի տգիտաց հրաշալի համաբուլած դէպք, թուականաց անդադար կրկնութիւնք, և այլն, յումանց անհարազատ սեպուած է Վարդանայ պատմութեան այս մասը, և յաւելուած յայլոց:

պիփանու, Եփրեմի, և այլոց: Գործածած լեզուն ալ ըստորին՝ գրեթէ ռամկականին մօտենալով¹:

Մեկնոթիւն Հնգաւատեանիւն. — Հաղբատայ Համազասպ եպիսկոպոսին ու Սանահնի վանից Գրիգոր. փակակալին խնդրանօքը շարագրեց Վարդան այս գրուածքը Հայոց 26 (1261) թուականին: Իրմէն առաջ եղող վարդապետաց՝ որ նոյն նիւթին վրայ խօսեցան, գրուածոցը բովանդակութիւն կամ քաղուած կրնայ սեպուիլ այս երկասիրութիւնս: Յունական հարց դասակարգութեան հետ կը յիշատակուի նաև մերն Եղիշէ, ու անոր Արարածոց մեկնութեանէն քանի մը հատուած ալ մէջ կը բերէ, և ասոնք միայն մեր ձեռքը հասած են այն ընտիր և գեղեցիկ գրուածքէն: Այլ և այլ քաղուածներ ալ կ'ընէ հեղինակը Բարսղի, Եփրեմի, Գրիգորի Աստուածաբանի, Պիսիդեայ, Նիւսացւոյն մարդակազմութեան գրքէն, Ոսկեբերանի գրուածներէն. տեղ տեղ ալ 'ի Լուսաւորչէ, Դաւիթ փիլիսոփայէն, Փիլոնի գրուածներէն, Թովմայի Արծրունւոյ գրքէն, և այլն:

Մեկնոթիւն Երգոց երգոյն. — Իրեն աշակերտակից Կիրակոս վարդապետին խնդրանօքը յօրինած է այս գիրքը Վարդան 1265 թուականին, Կոստանդին կաթողիկոսին ու Հեթմոյ թագաւորութեան և Յովհաննու արքեպիսկոպոսութեան ատենը, Հաղբատայ վանքին մէջ:

Առ Կիրակոս ուղղեալ ընծայականին մէջ, որուն առաջնորդութեամբը և ինչ կերպով այս գրուածքին ձեռք զարնելը կ'աւանդէ Վարդան. « Յորոց և դու ճանաչիս՝ տէրունական իր և անուն, հարազատ եղբայր մեր Կիրակոս, բարունեաց պետ և քաղցուայնի կիրք մեր, և

1. Խորագիրն ըստ ձեռագրաց. « Աշխարհալուր և տիեզերալոյս վարդապետին Վարդանայ պարզ և լուսաւոր խորին խորհրդով և դժուարագիւտ լուծմամբ և բանիւ մեկնութիւն արարեալ Սաղմոսիս, շարժեալ 'ի Հոգւոյն սրբոյ և յարհապանէն Հաղբատայ և աշակերտաց իւրոց, յոյժ աշխատեալ մտաւոր բանիւք զոր ցուցանէ առաջիկայ ամբարեալս... նաև զսրբոցն 'ի մի հաւաքեալ ձեռնհաս սիրողացն »:

մեծ մասն յուսոյն 'ի սուրբ եկեղեցի. որ և քում ըզ-
 ձիցն կցորդել հրամայեցեր 'ի բան և 'ի գիր, զհաւատն
 Տեառն տալով, շնորհօք նորա կարել մեզ զմնացեալն յեր-
 գոց երգոյն 'ի Գրիգորէ Նիւսացւոյ, որ մեծն է և աղ-
 բիւր եկեղեցւոյ՝ ընուլ, առաջնորդութեամբ Որդինեայ,
 համառօտել և զԳրիգորին 'ի սկզբանէ, որ 'ի վեր գտա-
 նի քան զկարն մեր յոյժ » :

Ներքող 'ի սոչրք Լուսաւորիւն. — Ի խնդրոյ Համա-
 զասպայ՝ որ Հաղքատայ առաջնորդ եղաւ յետ Յովհան-
 նու եպիսկոպոսին¹ : Ճառ մ'ալ ի սուրբ խաչն, որոյ
 սկզբնաւորութիւնն. « Ի գերազանց լուսոյն պայծառացան
 անստուեր միջօրէիւ » : Իրենը կ'ենթադրուի ուրիշ ճառ
 մ'ալ նոյն նիւթին վրայ. « Բազում ամբաստանութիւն
 աւետարանիչս բանայ » :

Մանր կամ անհարազատ գրոշածներ. — Այլ և այլ
 մանր և անհարազատ գրուածներ ալ կ'երևնան Վարդա-
 նայ անուամբը, որոնք քիչ կամ բոլորովին անարժանք
 են մտադրութեան և մասնաւոր քննութեան : Ասոնց կար-
 գէն է

Դաշանոտիւն հաշատոյ երկու տեսակ, մէկն ընդար-
 ձակ՝ իսկ միւսն համառօտ :

Համառօտ գրուած մը այսպիսի խորագրով. Բանք յա-

1. Հրատարակեալ 'ի կարգի Հայ-Կոն Սոբորոյ (Հատ. Ե.) 'ի
 1854, 'ի Ս. Ղազար :

Էջմիածնի Մատենադարանին ձեռագրաց ցուցակին մէջ (թիւ 920)
 հետեւեալ խորագրով երկասիրութիւն մ'ալ կ'ընծայուի Վարդանայ.
 « Յերիցս երանեալ հայրն մեր և 'ի սուրբ հայրապետն Յովհան Աւ-
 նեցի, յայտարարութիւն բանից 'ի նուաստե Վարդանայ 'ի խնդրոյ
 տեառն Համազասպայ արքեպիսկոպոսի մեծի աթոռոյն Հաղքատայ.
 առ որ սկիզբն նախադրութեան ճառիս պատասխանի է » : Սկզբնա-
 ւորութիւնն է. « Պայծառ ջանն արեւելից եկեղեցեացս այրն քրիստո-
 սազգեաց Գրիգորիոս » :

դագս երկոտասան տկանց, նմանոքեամբ երկոտասան առաքելոց: Եպիփանու Կիպրացւոյ ընծայուած է յարեմըտեայց, իր անունով գտնուելով նաև յունական սկըզբնագիրը:

Քերականի մեկնութիւն. — Աննշան գրուածք մը, իբրեւ 'ի խնդրոյ Հեթմոյ Թագաւորի:

Մանր գրուածոց կարգը կրնան սեպուիլ քանի մը շարականներ ալ որ Վարդանայ կ'ընծայուին. ինչպէս 'ի պատիւ Յովակիմայ և Աննայի երգուած « Որ նախիմաց » շարականը, զոր 'ի Հռովկայ՝ Հեթում Թագաւորին և Կոստանդին կաթողիկոսին քովը եղած ատենը երգած կ'երևնայ. որովհետև մէջը մասնաւոր մաղթանք կան Հայոց Թագաւորին և Հայրապետին կենդանութեանը համար: « Ե յանուհման ծովէն » 'ի պատիւ Երկոտասան առաքելոց, և « Որք զարդարեցին » Թարգմանչաց վրայ, և « Ամենասուրբ Երրորդութեան » 'ի յիշատակի սրբոյն Սարգսի զօրավարի: Սարգիս անունով մէկու մը խնդրանօքն ալ Անթառամ ժաղիկ շարականին մեկնութիւնը շարագրած է վայելուչ ոճով:

Առակք. — Վարդանայ անուամբը Առակաց գիրք մըն ալ կը գտնուի, որոց թիւը Աղուեսագրոց մէջ ինչուան հարիւր քառասունի կը հասնի: Հաւանական կ'երևնայ թէ Մխիթարայ Գոշի և այլոց առակներէն հաւաքուած երկասիրութիւն մըն է ասիկայ, որուն վրայ իւր քովէն ալ քանի մը առակներ յարմարցընելով հեղինակը՝ ամբողջ գիրք մը ձևացած է: Բաւական հանճարեղ գիւտեր և զուրցուածքի կերպեր կը բովանդակեն այս առակները: Երկու անգամ տպագրուած են այլ և այլ տեղուանք, և երրորդ մասնական տպագրութիւնն ալ եղած է 'ի Փարիզ, հանդերձ գաղղիական Թարգմանութեամբ (1825):

Աշխարհագրութիւն. — Սոյն անուամբ երկասիրութիւն մըն ալ կը գտնուի Վարդանայ ընծայուած, որուն վրայ այսպիսի խորագիր մը կը գնեն զրչագիրք. « Աշխարհագրութիւն նորոգ Թարգմանչին և երկրորդ լուսաւորչին,

Վարդանայ վարդնապետի » : Աւելի Հայաստանի աշխարհագրութիւն՝ կամ քաղաքաց անուանակոչութիւն կրնայ սեպուիլ այս գրուածս, զոր գաղղիական թարգմանութեամբ ծանօթացոյց արեւմտեայց՝ Սէն-Մարդէն : Անկէ զատ ուրիշ տպագրութիւն մըն ալ եղած է մատենկանս 'ի Կոստանդնուպօլիս 1728ին :

Վարդանայ ընծայուած երկասիրութիւն մ'ալ կայ յԵրուսաղէմ, (թիւ 936) յօրինեալ ի խնդրոյ Պաղտին իշխանի Հայոց : Հետաքննական է գրողին յիշատակարանն . « Ես ողորմելիս Վարդան, տգէտս ի գիտնականաց և աննմանս ի կարգաւորս, գրեցի զայս աստուածաբնակ տառս, ի խնդրոյ աստուածասէր իշխանին՝ պարոն Պաղտինին, որ է ազն թագաւորին, և աղաչեմ անմեղադիր լինել . . . Քի այս էր կարն մեր և որչափ հասու եղև միտք մեր, ողորմութեամբն Աստուծոյ ժողովեցաք յօրինացն Աստուծոյ, և եղաք ի սմա : Եւ այս յոյժ ծանր եղև մեզ, զի երկու ամ է որ 'ի զբաղումն աշխարհի էաք, և ոչ յընթերցումն գրոց . քանզի բունն է կարիք մարմնոյ յորժամ պակասէ, զի հալածական եղաք ի բնիկ ժառանգութենէ մերմէ, յերկրէն Կիւրիսոյ և ի գաւառէն Տըքլոյ . և եկաք յԱյգեկս, և Աստուած ի բարի յաջողեաց զամենայն զործս մեր և զպէտս մարմնոյ : Իսկ ի Հին ուսմանէ յիշեալ հաւաքեցի զսա : Եւ յորժամ հաւաքեցի ի սա, և կատարեցի զսա յաստուածաբնակ ցանկալի աշնապատս յԱյգեկս, ընդ հովանեաւ աստուածընկալ և հրաշագան սրբոցս՝ Աստուածածնի և սուրբ Կարապետի . և յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տեառն Կոստանդեայ սրբասնեալ եպիսկոպոսի, մատաղ հասակաւ նոր ընծայ գոլով յաստիճան ժամանեալ յառաքելական : Էր թուականն Հայոց ՈՀԱ, և էր թագաւոր Հայոց Լեւոն Ռուբինեաց ի Կիլիկիայ քրիստոսապսակ և ահարկու ի վերայ անաւրինաց : Իւ էր ի վերին Հայք անուանի և զաւրավար հալածիչ անաւրինաց . և է քսան և չորս ամ որ գերեալ է յանաւրինաց Երուսաղէմ : Եւ բարձաւ թա-

գաւորութիւն Յունաց, և ազգն արիական առին զԿոստանդնուպոլիս: Եւ յայտմամբ փոխեցաւ տէր Դաւիթ, որ կալաւ զկաթողիկոսութիւն սակաւ ամաւը յԱրքայկաղնին: Եւ արդ աղաչեմ զամենեսեան որ ընթեռնոյք զսա, աղօթս արարէք աստուածասէր իշխանին պարոն Պաղտինին, որպէս զի Աստուած ի խաղաղութեան պահեսցէ զնա հարազատ եղբարքն » ...

Վարդանայ Պատմութեան գրոց երկու տպագրութիւն եղած է. մէկ մը 'ի Մոսկուա (1861), երկրորդն 'ի Վենետիկ (1862) հմուտ և ընտիր ծանօթութեամբք: Վերջին տպագրութեանս յառաջաբանին 'հեղինակը՝ բաց 'ի Վարդանայ պատմագրողէ, ուրիշ մէկ կամ երկու համանուն վարդապետներ ալ կը յիշատակէ, և թէ այս երեքին գրուածներն վերջապէս իրարու ընծայուած են: Այս երկուքն են՝ Վարդան Բարձրբերդցի, որ մերինէն տասնըվեց տարի կրտսեր է ժամանակաւ, և որ Երեւոյթ Վարդան կը կոչուի 'ի Ղազարայ Զահկեցոյ և որուն կ'ընծայէ Զորի տարաւորաց համար Բիւն-Բիւն մը, Արմէն-Արմէն և Բերդ-Բերդ և թէ այս վերջիններս՝ երրորդին աշխատասիրութիւններն են: — Վարդանայ Պատմութիւնը ուսեսերէն ալ թարգմանելով և ծանօթութեամբք հրատարակեց 'ի Մոսկուա՝ գիտնական բանասէրն Մկրտիչ Էմինեան, յամի 1861: Մտե նախօսական երկասիրութիւնք. Les Mongols, d'après les historiens arméniens. Fragments traduits sur les textes originaux: Extrait de Vartan, par Ed. Dulaurier. Paris, 1860. — Extrait de l'Histoire universelle de Vartan-le-Grand. Dans le Recueil des Croisades. — Dulaurier, Documents arméniens. Paris. — Analyse critique de l'Histoire universelle de Vartan; édition princeps du texte arménien et traduction russe par M. Eminé. par M. Brosset. Saint-Petersbourg, 1862. Քննադատութիւն մ'ալ 'ի ուս, 'ի ձեռն հմուտ ուսուցչի Ք. Պատկանեան: — Vardan (Vardapet). Extrait du livre intitulé Solutions des passages de l'Écriture-Sainte, écrites à la demande de Héthum Ier, roi d'Arménie; trad. de l'arménien vulgaire sur le texte original, par E. Prud'homme. Paris, 1867. Տես նաև ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ:

Կ Ի Ր Ա Կ Ո Ս Գ Ա Ն Ձ Ա Կ Ե Ց Ի

Կիրակոս Գանձակեցի աշակերտակից Վարդանայ : —
 Պատմական երկասիրոչքիւնը : — Անոր նիշքը : —
 Մատենագրական ոճ և հմտոչքիւն : — Բնագրին տր-
 պագրոչքիւնը և քարզմանոչքիւնը : — Ժամանակա-
 կից փոչքը մատենագիրը : — Միւրքար Սկեռնացի : —
 Վարդան կամ Վարխամ : — Կիրակոս Արեւելի :

Վանական վարդապետին աշակերտ ու Վարդանայ
 ուսմնակից էր Կիրակոս Գանձակեցի : Գետկայ վանքին մէջ
 ըրած էր իւր ուսումը, որչափ որ կը ներէր խոռվեալ
 ժամանակը՝ յորում ապրեցաւ, և վարդապետաց ուսման
 և գիտութեան չափը : Այս կարծիքս կը հաւատարմացընէ
 իրեն Պատմութեան գիրքը, որ Կիրակոսի միակ երկասի-
 ոութիւնն է՝ մեր ձեռքը հասած : Իրը մատենագիր՝ չունի
 այն կարգաբան ոճը՝ զոր իւր վարդապետն և ուսումնա-
 լիցն աւելի կերպով մը գործածած են իրենց գրութեանցը
 մէջ. և ոչ ալ այն հմտութիւնը՝ զոր կը ցուցընէ Վար-
 ղան իւր տիեզերական պատմութեանը մէջ. դարձեալ և
 ի բանադատ քննութիւնն՝ որ անհրաժեշտ պարտաւո-
 յութիւն մըն է՝ անցեալ և ժամանակակից դիպումներն
 սպագայից աւանդելու աշխատութիւնը վրան առնող մա-
 ռենագրի համար :

Կիրակոսի ատեն՝ հայերէն դպրութիւնք ազգային քա-
 յաքականութեան հետ իրենց մահառիթ ճգնաժամին հա-
 ժած էին. կործանման մօտ եղող և չորս կողմանէ ի
 Դշնամեաց հարստահարեալ իշխանութիւն մը՝ չէր կրնար

ոչ բարեկարգ վարժարաններ և ոչ ալ ուսուցիչներ երեւցընել. և անոնց պակասութիւնը հարկ էր որ զգալի ըլլար ժամանակին բանասիրացը մտքին, դպրութեանը, հմտութեան և գրչին վրայ:

Առողջ քննադատութիւն մը կը պակսի Կիրակոսի պատմութեանը մէջ, երբոր անանկ դէպքեր կ'աւանդէ ու հաւատարմացընել կը ջանայ, որոնց ստուգութեանց զոյութիւնը դժուարին, ու երբեմն ինչուան անկարելի է. երբոր իրմէ առաջ եղող պատմըչաց հետեւելու տեղ՝ շատ անգամ անոնց զրուածոցը անտեղեակ՝ տարբեր պարագաներ և յիշատակներ կ'աւանդէ: Լեզուն ալ՝ իւր ժամանակին, ըսենք նաև թէ պատմած խեղճ դիպուածոցը՝ արժանաւոր է:

Պատմադրեան նիշքը¹. — Գրիչը ձեռք կ'առնու Կիրակոս պատմագրելու անանկ թշուառ ատենի մը մէջ, յորում « սէր ցամաքեալ, անգթութիւն տիրեալ, աստուածպաշտութիւն նուազեալ և անհաւատութիւն բարձրացեալ. սեղանք և պատարագք լռեալ, և քահանայք անողորմ 'ի սուր արկեալք. կանայք և մանկունք գերեալք, և արք դառնամահ լեալ »: Այսպիսի սրտով գրուած յառաջարանութենէ մը ետքը, կը սկսի իւր Պատմագրութիւնը այսպիսի վերնագրով. « Համառօտ պատմութիւն և ցոյցք անուանց սրբոյն Գրիգորի, և որք յետ նորայաջորդեցին յաթոռն »: Եւ այս վերնագիրը կը հաւատարմացընէ իրեն գրուածքին առաջին մասը. վասն զի սրբոյն Գրիգորի, անոր որդւոցն և թոռանցը պատմութիւնը կ'ընէ համառօտ ոճով, քաղելով իրմէ առաջ եղող պատմագրաց զրուածքը, և մանաւանդ Բիւզանդայ, և այլոց: Եւ թէպէտ քաղաքական այլ և այլ անցքեր ալ

1. Վերնագիրը այսպէս կը նշանակուի գրչագրաց մէջ. « Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց 'ի սրբոյն Գրիգորէ՝ մինչև մի յետին աւուրս թուացեալ: Աբարեալ Կիւրակոսի՝ մեծ և ընտրեալ վարդապետի 'ի մեծաւոյակ սուրբ ուխտն Գեաղայ »:

կը յիշատակէ, և ոչ միայն ազգային՝ այլ նաև Բիւզանդեան կայսերաց, Պարսից, Արաբացւոց և Մահմետի և իրեն կրօնիցը և աշխարհակալութեանց դէպքերը, սակայն գրեթէ միշտ երկրորդաբար, աւելի ուզելով ճանշցընել և մեծարել տալ Հայաստան եկեղեցւոյ իրեն փառաւոր պարծանքը: Վասն զի ուր համառօտիւ և վեր 'ի վերոյ յիշատակութեամբ գոհ կ'ըլլայ քաղաքական նշանաւոր անցից, աւելի մանրամասն՝ գրոցը տանելուն չափ՝ կը խօսի եկեղեցական դիպուածոց, անձանց և գրաւոր երկասիրութեանց վրայ: Այսպէս Շնորհալուոյն առ Յոյնս գրած երկար հաւատոյ դաւանութիւնը՝ ամբողջ կ'ընդօրինակէ:

Ասանկ են ընդհանրապէս Կիրակոսի պատմութեանց սռալին տասը գլուխներն: Բայց երբոր իրեն մերձաւոր և ժամանակակից դէպքերու վրայ կը սկսի խօսիլ, առջի լամառօտախօսութիւնը կը թողու, ու ոճով կ'աւանդէ սյն դիպուածներն՝ որոնք Հայաստանի պատմութեան մէջ ոխուր տեղ մը գրաւած են. վասն զի հայրենեաց կորանման և աւերելուն մանրամասն պարագաներն են: Սաայն առաջ Աղուանից ազգին վրայ համառօտ տեղեկութիւն մը կը դնէ¹, և պատճառն ալ ինքը մէջ կը բերէ. լասն զի զանոնք « ազգային և հաւատակից Հայոց » կը ոչէ. « մանաւանդ զի և առաջնորդք նոցա հայալեզուք, այբերենախօսք յոլովք էին. թագաւորքն՝ հնազանդք թաւաւորին Հայոց, ընդ ձեռամբ նոցա լեալք. և եպիսկոպոսքն՝ ձեռնադրեալք 'ի սրբոյն Գրիգորէ և յաթոռաւալաց նորա »: Ու անոնց եկեղեցական և ազգային հաւառօտ պատմութիւնը՝ կը հասցընէ մինչև իւր օրերը:

Անկէջ Թաթարաց ազգին վրայ կը սկսի խօսիլ, աոնց ըրած պատերազմունքը, յաղթութիւններն, Հայոց Հայաստանի հետ ունեցած յարաբերութիւններն, Գան-

1. « Համառօտ հիւսուած պատմութեան կողմանցն Աղուանից, ընդ իրգոյս զրուցատրաբար »:

ձակ, Շամբոր, Լոռի քաղաքաց աւերումը, Անւոյ, Կարսայ հիմնայատակ քանդիլը, Թաթարաց Հայաստանի մէջ բռնանալը, ծանր հարկահանութեամբ բոլորովին աղքատութեան և խեղճութեան մէջ ձգելները, և այլն: Ասոնք են Գանձակեցւոյն Պատմութեան գլխաւոր դիպուածոց նիւթերը:

Այս նկատմամբ հետաքրքրական է իրեն երկասիրութիւնը: Թաթարաց վրայ՝ նոյն իսկ Եւրոպացի ազգաց մէջ գտնուած տեղեկութիւններն այնչափ ցրիւ և առասպելախառն են, որ այսպիսի մատենագրի մը գրուածքը իրաւամբք իրեն արժանաւոր յարգը կը գտնէ անոնց առջևը:

Թէպէտ շատ տեղ կարգէ դուրս դիւրահաւան պարզմըտութիւն մը կ'երեցնէ Կիրակոս, բայց ընդհանրապէս իւր ստուգախօսութիւնն ալ չենք կրնար մերժել. մանաւանդ իրեն ժամանակակից դիպուածոց նկատմամբ, գորոնք չէ գանդաղած մանր քննել: Ինքն ալ կը վկայէ իւր անձին համար, երբոր Կեոնի Թագաւորութեան վրայ խօսելու ատենը կը զրուցէ. « Մինչև ցայս վայր էր պատմութիւնս երկօք աշխատութեան հաւաքեալ 'ի նախագրելոց. իսկ որ առաջի կայս մեզ ասպարէզ պատմութեանս, է որ ականջալուր, և է որ ականատես »: Դարձեալ Հեթում առաջնոյն ճանապարհորդութեան դարձը նշանակելով, կ'ըսէ. « Բազում և այլ ինչ պատմէր Թագաւորն իմաստասէր՝ զխժական ազգացն, զոր Թողթ մեք. զի մի՛ աւելորդ համարեսցի »: Ուրիշ տեղ մըն ալ Հուլաւու Թաթար զանին Պաղտատ քաղաքը առնելը յիշատակելով, կ'ըսէ. « Զայս ամենայն պատմեաց մեզ իշխանն Հասան, զոր Պռօշ անուանէին, որդին Վասակայ բարեպաշտի, ... որ ականատես և ականջալուր էր իրացս »:

Բնագրին երկու ապագրութիւնք Կրտսէն են. առաջինն 'ի Մոսկու. « Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեց.

ւոյ: Ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տէր Գէորգեան Յովհաննիսեանց Երեւանեցի. 'ի Մոսկուա, 'ի ապարանի արեւելեան լեզուաց Ճեմարանի Տեսարց Լազարեանց, 1858 »: Իսկ երկրորդն 'ի Վենետիկ, « Կիրակոս վարդապետի Գանձակեցւոյ, Համառօտ Պատմութիւն 'ի սրբոյն Գրիգորէ ցաւուրս իւր, լուսաբանեալ », 1863. Թարգմանութիւնք 'ի լեզու գաղղիական. Histoire d'Arménie, par le vartabed Kiracos de Gantzac, traduite par M. Brosset, Saint-Petersbourg, 1871. — Les Mongols, d'après les historiens arméniens. Extraits de Guiragos, par M. Ed. Dulaurier. Paris, 1858. — Traduction latine de quelque passages de Kiracos, par M. Petermann, de l'Académie de Berlin.

Երեքտասաներորդ դարուս մէջ գիտութեամբն և խոհական զգօնութեամբ համբաւեալ էր յազգին ՄԽԻԹԱՐ ռմն վարդապետ Սկեւռացի, զոր Կոստանդին կաթողիկոս և Հեթում, յարգելով անոր հանճարը, նուիրակ խըրկեցին առ պատգամաւորն Ուրբանոս Դ քահանայապետի, առ արքեպիսկոպոսն Տիւրոսի Գուլիէլմոս. որ Աքքեա գալով՝ կրօնական խնդրոց համար խօսելու և վիճելու նպատակաւ, դժկամակութիւն կը ցուցնէր ոչ Հայոց կաթողիկոսին և ոչ անոր նուիրակին երեւնալուն վըրայ: Երբ վերջապէս հասաւ Մխիթար, առջի բերան ոչ այնչափ սիրալիր ընդունելութիւն մը ըրաւ անոր Գուլիէլմոս. բայց ետքը կաթողիկոսին կողմանէ խրկուած ընծաներն ընդունելով, յարգեց ու մեծարեց նաև անոր նուիրակը, տեսնելով անոր հմտութիւնն և տուած իմաստուն պատասխաններն: Որ մը կոչեց զնա 'ի Ժողով. հոն ներկայ էին Աքքեայի քաղաքապետն Ճօֆրէ (Ջուփրի) ռաճարական ասպետաց կարգապետը, Հիւանդանոցին վեատեսուչը, և շատք յիշխանաց, բաց 'ի գլխաւորէ նոյա և փաստաբանք. և սկսան վիճել սրբոյն Պետրոսի աւաքելոյն գլխաւորութեան վրայ: Եւ թէպէտ Մխիթար շաւական հմտութեամբ կու տար պատասխաններն, բայց Ներթ նաև կանխակալ կարծեօք և հոգւով, չափազանց

յարմամբ ազգային-եկեղեցական գլխոյն իշխանութեան և իրաւասութեան, և մեծ համարելով զնա քան զայլ ամենայն պատրիարքունս: Այս վիճաբանութեան պատմութիւնն ու խօսքերը գրի վրայ առաւ Սկեւռացին, ու 'ի դարձին ընծայեց զայն Հեթում Թագաւորի՝ քառատող ոտանաւորով: — Իրեն երկասիրութիւնն է նաև Յունաց պատրիարքական աթոռոց, և մանաւանդ Կոստանդնուպոլսի աթոռոյն վրայ վիճաբանական գրուած մը, զոր յօրինեց 'ի խնդրոյ Յակոբայ արքեպիսկոպոսի Կաստաղօնի: Գրիչք կը չփոթեն զինք երբեմն ընդ Վարդանայ, զոր պիտի յիշենք, որ հոգւովն ու գրչով իրմէ շատ հեռի կը մնայ:

Հաւանականաբար իրենն է աստուածաբանական գրուածք մը՝ խորագրովս. « Մխիթարայ վարդապետի թէ զինչ է պատճառ մարդեղութեան բանին Աստուծոյ », որոյ յիշատակարանն է. « Առաջին այս գրեցաւ սովիեր հոգեւորական տառից իմով ձեռամբ Մխիթ. պիտակաւուն վարդապետի, որ հաւաքեցի զսա յաստուածաշունչ մատենից... Ի թուի ՉՀերորդի Հայկազեսնս տոհմի տու մարի՝ ես անպիտանս... Մխիթար անուն, կրտսեր վարժապետաց և յետին բանահիւսաց կարգեցի... գործակցութեամբ ընտրեալ և սրբազան բարունւոյ, և մերում հարազատ եղբօր. այլ և օգնականութեամբ աղօթից Բարսեղ արեղայի »:

ՊԱՂՏԻՆ իշխան, որոյ կայ թուղթ առ Վարդան վարդապետ (?) այսպիսի սկզբնաւորութեամբ. « Զքրիստոսակիր անձին, զսուրբ և զարդինական վարդապետ Վարդանայ, և յետ Քրիստոսի յուսոյդ մերոյ: Զպատուական և զողջունաբեր նամակս ընթերցայ եղբայրս Պաղտինս. և յոյժ ուրախացաք ընդ ձեր բարի և ոգեշահ խրատս, զոր գրեալ էր առ մեզ վասն գործոց բարեաց: Եւ յօժարութեամբ ընկալաք իբրև զհրամանս Աստուծոյ, և այնպէս ուրախացաք, որպէս թէ զննջեցեալսն մեր ան-

սաք կենդանի հարազատս մեր զսուրբ քահանայն Բարսեղ և զմեծ իշխանն Սմբատ, և զպանծալի նախնին մեր՝ զաստուածահաճոյ եպիսկոպոսն Բարսեղ » : . . .

Այն ժամանակներն Հռովմայ քահանայապետին ու Կոստանդին կաթողիկոսին մէջ թղթակցութիւններ կ'ըլլային. և թէպէտ ազգին մէջ շատերը կը գտնուէին որ կաթողիկոսին առ արեւմտեայս ցուցած մտերմութեանը վրայ գոհ էին, բայց գտնուեցան ոմանք ալ որ այլ և այլ պատճառներով դէմ կը կենային, ու չէին ուզեր որ գործադրուի այն միաբանութեան խորհուրդը, ուսկից թէ՛ եկեղեցւոյ և թէ՛ ազգին մեծամեծ բարիքներու յոյս ունէր Կոստանդին։ Ասոնցմէ էր և ՎԱՐԴԱՆ կամ Վարսեմ, որ տեսնելով Հռովմայ հայրապետին նուիրակին Թղթերը առ Կոստանդին կաթողիկոս, ինքիրմէ՝ իբրեւ ի դիմաց կաթողիկոսին թուղթ մը գրեց առ Հեթում Թագաւոր, արեւմտեան եկեղեցւոյն վրայ հնգետասան մոորութիւններ բարդելով անզգոյշ բացատրութեամբք։ Ուով ազգին մէջ հետեող չունեցաւ, մանաւանդ թէ կուսակից և համամիտ կարծուածներն ալ հեռացան իրմէ։

Կ'աւանդեն թէ ժամանակ անցնելէն ետքը նոյնպիսի ճով գրուածք մ'ալ հրատարակած է Վարխամ, զոր Մըսիթար կաթողիկոսն ալ կը յիշէ առ Խնովկենտիոս Հռովմայ հայրապետ գրած թղթին մէջ, ու կը մերժէ 7է՛ հեղինակը և թէ անոր գրուածը. « Այն ատեններն, 'ըսէ, Սեաւերան վրայ բնակէր Վարխամ անունով հաւառակասէր ու անծանօթ մարդ մը, որ նուիրակին դէմ շնկարգ, մոլորամիտ ու տխմար գրութիւններ հրատարակեց։ Բայց այն խօսքերը հաճոյ չեղան ոչ Թագաւորն և ոչ կաթողիկոսին, և մեծապէս արհամարհուածն մեր քովը. և ուր որ գտնուին՝ կրակի կու տանք » :

Կիրակոսի պատմչին ժամանակակից և գրեթէ հայրեակից ալ է ԿԻՐԱԿՈՍ ԱՐԵՒԵԼՑԻ վարդապետն, հեղի-

նակ կամ հաւաքող Յայամաւորք գրոց, որոյ համար կ'ըսէ ինքն. « Ի միասին հաւաքեցի զտօն սրբոցն Աստուծոյ ըստ իւրաքանչիւր յիշատակի աւուրց. գրեցի և պատմութիւնս նոցա, որոց ոչ էր եղեալ 'ի գիրս Յայամաւորացն, և խառնեցի ընդ նախակարգսն... Եւ եղև իրակութիւնս այս 'ի Թուիս ԶԺԸ, յաշխարհիս Կիլիկեցւոց, 'ի Սիս մայրաքաղաքի, 'ի Թագաւորութեան Հեթմոյ, և յառաջին ամի իշխանութեան որդւոյ նորին Լեւոնի, 'ի վաթսուն և վեց ամի կենաց պանդխտութեան մերոյ: Եւ ճառքն որ յաւելաք մեք ընդ հինն խառնեալ՝ հարիւր եօթանասուն »:

ՅՈՎՀԱՆ ԵՐԶՆԿԱՅԻ

Երզնկացոյն ուսուցմն ու դաստիարակութիւն: — Գիտնշխարաց մեծին Ներսիսի հայրապետի: — Այն աւրով երգուած շարականք յԵրզնկացոյն: — Երբն 'ի Կիլիկիա և յարքունիս Լեւոնի: — Ժողովք 'ի Սիս և յԱտանա: — Միաբանողաց սկզբնաւորութիւնն: — Երզնկացոյն երկասիրութիւնք: — Քերականի մեկնութիւն: — Ներքող 'ի սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ: — Մեկնութիւն Մատթէի: — Խրատական երկասիրութիւնք: — Քնարերգականք:

Յովհաննու Երզնկացւոյն ծնած տարին, ինչպէս մահուանը թուականն ալ՝ խիստ յայտնի չէ. միայն հաւանական կ'երևնայ թէ ծնած ըլլայ 1250 թուականին, և մեռած 'ի 1326: Այլ և այլ անուամբք կոչուած է 'ի գիրս այս վարդապետս. մերթ Երզնկացի կամ Երզնկայեցի,

այն Քաղաքը ծնած ըլլալուն համար. մերթ Պրոգ՝ որ կապոյտ աշուի ըսել է. երբեմն Երոթորեցի, որովհետեւ երկայն ատեն բնակեցաւ Երոթորու կոչուած սուրբ Աստուածածնի վանքին մէջ, որ Արտազ գաւառին մէջ կ'իյնայ. տեղ մըն ալ՝ Յովհաննէս Երզնկացի՝ « մականունը Դաշածին » կոչուած, անգիտելի պատճառաւ : Ի խորագիրս իրմէ՝ յօրինուած շարականաց կը կարդանք. « որ մականունը Քաղցրիկ կոչի » :

Նոյն ատենները Երզնկայի քաղաքական իշխանութիւնը՝ Յովհաննէս պարոնին ձեռքն էր, իսկ հոգևորականը՝ իր հօրը Սարգիս արքեպիսկոպոսին, երկուքն ալ աշխարհաշէն, ուսումնասէր և ուսմանց ետեւէ ինողներուն ձեռնտուութիւն ընող. անձինք : Երզնկացին իր ուսմանցն առջի ընթացքը՝ Սեպուհ լերանը քով սրբոյն Մինասայ կոչուած անապատին մէջ ըրաւ. ետքէն չրջակայքն եղող վանքերուն մէջ իր փնտռած ուսմունքն և գիտութիւնը խնդրելով ու վախճանին չհասնելով, ստիպուեցաւ հեռաւոր տեղուանք ճանապարհորդութեան ելլել :

Այն ժամանակներն Հայաստանի մէջ մեծ անուն հանած էր իւր իմաստութեամբն և գիտութեամբը Վարդան վարդապետն, որ իւր օգտակար կենաց վերջի տարիները առանձնացեր էր Հայոց ու Վրաց սահմաններուն մօտ Հաղբատ ու Սանահին վանաց մէջտեղ՝ Կայենոյ ձոր ըստուած տեղը. և հոն եղող պզտի վանքին մէջ քաշուելով՝ քովը յաճախող աշակերտաց դաս կու տար : Յովհաննէս ալ հոն գնաց, ու հաւանական կը կարծուի թէ ինչուան Վարդան վարդապետին մահը անոր քով կեցաւ :

★
★ ★

Յովհաննէս Երզնկայ դառնալէն տարի մը ետքը՝ նշանաւոր դիպուած մը հանդիպեցաւ. գրեթէ 700 տարի առաջ փլած Թիլն աւանին մէջ գտնուեցաւ Հայաստանի մեծ հայրապետին սրբոյն Ներսիսի մարմինը, ու Սարգիս

արքեպիսկոպոսին ձեռքով փոխադրեցաւ մաս մը Երզնկայ, մաս մըն ալ Տիրաշէն ըստած վանքը, Պայլ գետին երկու ափունքը: Այս գիւտիս և փոխադրութեան ոչ միայն ականատես կը կարծուի Երզնկացին, այլ կ'երևնայ թէ ինքը շարագրած է նոյն հրաշալի դէպքին պատմութիւնը: Որովհետեւ կ'աւանդուի թէ այն փոխադրութեան ժամանակ՝ Սարգիս եպիսկոպոս ականատես ու իրենց իմաստութեամբը նշանաւոր եղող անձինքներէն մէկուն հրամայեց որ ոչ միայն պատմութիւնն ընեն, այլ նաև ճառ մըն ալ գրուցուի. և կը կարծուի 'ի բանասիրաց թէ. այս պարտքս կատարողն Երզնկացին եղաւ: Անկէ զատ գեղեցիկ շարական մըն ալ երգեց 'ի պատիւ սրբոյն Ներսիսի, յորում կը յիշատակուի նաև անոր մարմնոյն փոխադրութիւնը: Լևոն Գ Հայոց Թագաւորը լսելով սրբոյն Ներսիսի նշխարաց գիւտն, հրամայեց էր եկեղեցի մը շինել անոր պատուոյն. և այն եկեղեցւոյն նաւակատեաց և օծման հանդիսին առթիւը շարագրեց այս շարականս:

Կ'երևնայ թէ այն դէպքէն քանի մը տարի ետքը Երզնկացի իր հայրենի քաղաքէն հեռացած չէ, ինչուան Սարգիս արքեպիսկոպոսին ու անոր որդւոյն անպարտ մահը, որ 1276 թուականին հանդիպեցաւ: Անկէ չորս տարի ետքը՝ սրբոյն Գրիգորի վանքին միաբաններն՝ իրենց միաբանութեանը նոր կարգ մը տալու համար խընդրեցին 'ի Յովհաննէ որ կանոններ գրէ. ինքն ալ կատարեց անոնց խնդիրքը, և գրեց « Կանոնք և սահմանք միաբանութեան եղբարց, որ աստուածային սիրով միաբանեցան յեղբայրութիւն միմեանց յեզնկա »:

Յաջորդ տարին Երզնկացին ուզեց ճանապարհորդութիւն մ'ընել յերուսաղէմ, թէպէտ և յայտնի չէ իւր այս փափաքը կատարած ըլլալը: Ասիկայ միայն գիտե՞ք որ Կիլիկիայէն անցաւ, որպէս զի հոնտեղը Թագաւորին ու հայրապետին ջանքով պայծառացած գիտութեանց ճաշակն առնու: Յակոբ կաթողիկոս սիրով ընդունեցաւ զինքը, և իր ուսումնարանին վերակացու կարգեց:

Երզնկացւոյն համբաւը լսուեցաւ նաև արքունեաց մէջ, և Լևոն թագաւորէն այլ և այլ մեծարանաց ու սիրոյ նշաններ տեսաւ: Ուրիշներն թագաւորք՝ եւրոպական ազգաց հետևողութեամբը՝ սրբոյն Վլասայ անուամբ ասպետական կարգ մը հաստատեր էին. Երզնկացւոյն Կիլիկիա գտնուած ժամանակը՝ Լևոն թագաւորին երկու որդիքն՝ Հեթում ու Թորոս պատանեկութեան ու կտրճութեան հասակը հասնելով Ձիաշոր ընտրուեցան, ուրիշ քանի մը իշխանազանց ու արքունի պաշտօնէից որդւոցը հետ մէկտեղ: Այս հանդիսին մէջ հրաւիրուեցաւ Երզնկացին՝ ատենական ճառ մը խօսելու, որ մեր ձեռքն ալ հասած է: Լևոնի անդրանիկ որդին ու թագաւորութեան ժառանգը՝ Հեթում՝ սէր կապեց վրան. իշխաններն ու եպիսկոպոսունք ճանչցան ու յարգեցին անոր հանճարը, ու անոնց յորդորելովն ու խնդրանքը բազմաթիւ երկասիրութիւններ շարագրած է, ինչպէս ետքը պիտի տեսնենք:

Երզնկացին իր ծերութեանը տարիները՝ Հայաստանի Արտազ գաւառին սուրբ Աստուածածնի կամ Թաղէի վանքը քաշուեցաւ, որուն համար աւանդութիւնը կ'ըսէ՝ թէ սուրբն Թաղէոս առաքեալ շինած ըլլայ: Վանահայրը Զաքարիա եպիսկոպոս՝ մեծ սիրով ընդունեցաւ զինքը, և երկուքը միաբան ազգային յառաջագիմութեան համար կ'աշխատէին:

Այն ժամանակներն երկու նշանաւոր դիպուածներ հանդիպեցան մեր ազգին մէջ: Պատմութենէ գիտենք թէ Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորներն ուղեցին միաբանութիւն ընել լատին եկեղեցւոյ հետ. և այս վախճանաւ Գրիգոր

Անաւարդեցի ժողովք մը գումարեց 'ի Սիս, և հոն հրաւիրեց ուրիշ զանազան վարդապետաց հետ նաև զՋաքարիա և զԵրզնկացին. բայց երբոր ժողովքը չգումարուած՝ կաթուղիկոսին վախճանը հասաւ, ասոնք ժողովքի չգնացին: Անաւարդեցւոյն յաջորդեց Կոստանդին, ու իր նախորդին հրաւէրքը կրկնեց. բայց Երզնկացին չուզեց տեղէն շարժիլ. վասն զի տեսաւ որ Ստեփանոս Ուսպելեան կը հակառակէր այն խնդրոց՝ որոնց համար պիտի ըլլար ժողովոյն գումարումը. ու թէ՛ կաթուղիկոսին և թէ՛ Ջաքարիայի իմացուցած էր իւր միտքը: Ջաքարիա շատ ջանաց զինքը համոզել. բայց երբոր անկարելի եղաւ, լաւ համարեցան որ հեռուանց թղթով յայտենն իրենց կաթուղիկոսին հետ համաձայնութիւնը, և փուճ տեղը ազգային երկպառակութեանց յաճախելու պատճառ չըլլան:

Տասը տարի անցնելէն ետքը՝ երբոր Օշին թագաւորին հրամանաւը Աստանայի ժողովքը գումարուեցաւ, Երզնկացին առանց իր ծերութեանը նայելու՝ յանձն առաւ վերջին անգամ մըն ալ Կիլիկիա երթալու, և հոն սահմանուած կանոններուն հաւանելով՝ յորոնցմով Սսայ ժողովքը կը հաստատուէր, դարձաւ յԱրտազ:

Ուրիշ կրօնական նշանաւոր դիպուած մըն ալ եղաւ՝ լատին քարոզչաց առաջին անգամ Հայաստան գալը, որպէս զի Հայոց՝ իրենց լեզուն ընտանի ընեն, ու իրենք ալ հայերէնը սովորին. և այն յարաբերութեամբք՝ կրօնական միութեան և համաձայնութեան աշխատին: Այն ժամանակը եղաւ Ունիթորաց (Միաբանողաց) կամ Հայլատիններուն երևնալը: Երզնկացին և Ջաքարիա սիրաւոր ընդունելութիւն ըրին անոնց, և Յովհաննէս՝ թէպէտ արդէն տարիքն առած ու մտքովն յոգնած, ետեւեղաւ լատինական լեզուն սովորելու, ու թարգմանեց Թովմայի Ագուինացւոյն Աստուածաբանութեան մէկ մասը:

Երզնկացւոյն կենաց վերջի տարիները մեծ երկրաշարժ մ'եղաւ Արտազ գաւառին մէջ ու Թաղէի վանքը կործա-

նեցաւ. Զաքարիա նորէն շինեց այն վանքը, ու շթուողոց որ Երզնկացին հեռանայ իր քովէն. որ և հաւանական կ'երևնայ թէ հոն կ'նքած ըլլայ իւր բազմարդիւն կեանքը¹:

Երզնկացոյն երկաւորութիւնը. — Երզնկացոյն երկաւորութեանցը մէջ գլխաւոր՝ և ամենէն աւելի մտադրութեան արժանաւորը կը սեպուի

Մեկնոթիւն ֆերականի, զոր շարագրեց 'ի խնդրոյ Յակոբայ կաթողիկոսի: Այս գրուածին յօրինման պատմութիւնը՝ իւր ինքնագիր յիշատակարանէն քաղենք. « Երբոր, կ'ըսէ, Հայոց 21Բ (1289) թուականին ուզեցինք Երուսաղէմ երթալ՝ Քրիստոսի տեառն փրկագործ տնօրինականքը տեսնելու, Հայոց Կիլիկիա երկիրը գնացինք... և ժամանակ մը կեցանք Յակոբ կաթողիկոսին քով, որ կը պատուէր զուսումնասէրս. և հրամայեց որ իւր աշակերտացը քերականութեան դաս տանք. և մեզի ախորժելի և հաճոյ երեցաւ այս խնդիրը: Ետքը խնդրեց մեզմէ անոր մեկնութեանը պարզութիւն գրել, և լեցրենել այն պակասը՝ զոր մեկնողներուն վերլուծական խօսքերը թողուցեր էին: Քանի մը ժամանակ անկատար մնաց այս գործը, մեր անպարապ ըլլալուն պատճառաւ, և տեղոյ հանգստութիւն չունենալնուս: Յետոյ եկեղեցւոյ վարդապետներէն հեղահոգի և առաքինասէր անձ մը՝ Յովհաննէս անուկով, որ Տարօնոյ սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյն մէջ երկար ժամանակ սպասաւորած էր, ու ժառանգաւորաց՝ աստուածաշունչ գրոց վրայէն դասա-

1. « Քաղաքին (Երզնկայ) Ս. Նշան եկեղեցին, առաջնորդական աթոռոյն տակ յեցեալ 'ի սին, գտայ իւր ժամանակին, և Հայոց եկեղեցւոյն նշանաւոր Սոփեստոս, աստուածախօսն և երգախօսն Յովհան Պլուզ վարդապետ Ծործորեցին: Աւաղ, որ զՍեպուհն գերագանց նուագեր էր, և Հայաստանեայց եկեղեցին քան զարեւն 'ի վեր բարձրացուցեր և փայլեցուցեր է, ինքն ինկեր էր այն աթոռոյն ոտից տակ նստմ, անտես և անյիշելի »: (Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՏՅԵԱՆՑ, ԹԻՒՐԿԱՆ ՊԵՐՏԵՐ. Բ. 30):

խօսութիւն կ'ընէր ու մեկնութիւն կու տար, նոյն բանը խնդրեց մեզմէ աղաչանքով ու Թախանձանաց թղթով: Մեր քովը եղող ուսումնասէրքն ալ փափաքելով այս բանիս, կը փութացուցանէին զմեզ: Եւ մենք թէպէտ իրաւացի պատճառ ունէինք առջևին դնելու մեր անձին տկարութիւնը ու խօսքի անբաւականութիւն, դժուարին կեանքն ու մեր վրայ հասած նեղութիւններն, որով խնդրողաց յօժարութիւնը անգործ կը մնար, սակայն Աստուծոյ ողորմութեան շնորհքը գթալով մեր վերայ, հասուց զմեզ մեր սուրբ Լուսաւորչին հանգստեան լեռը: ... Բայց զայս ալ յաւելումք ըսել ձեզի, որպէս զի աւելորդ և անպէտ չերևնայ մեր աշխատութիւնը, վասն զի Մագիստրոս մեծապատիւ իշխանը՝ աշխատած էր այս գրքին մեկնութիւն մը շարագրելու. և մինչև մեր ժամանակը՝ անոր վրայ կը սորվեցընէին վարդապետք իրենց աշակերտացը: Ուրեմն ի՞նչ հարկ կար որ ուրիշները մեզմէ այս բանս խնդրեն, և մենք ալ յօժարամիտ ձեռք զարնենք այս գործիս: Ուստի հարկ է որ նախ առաջիններուն պակասութիւնը ըսեմ: Վասն զի հմուտն Մագիստրոս իրեք մեկնիչներու խօսքը մէկմէկու քով դրած էր. Դաւիթ փիլիսոփային, Մովսէս քերթողին, և ուրիշ իմաստնոյ մը՝ որուն անունը գրուած չէր. և ինքն ալ իւր կողմանէ այլ և այլ յաւելուածներ ըրած էր... Բայց մեկնիչներու խօսք իրարու հետ չէր խառնած, և ոչ ալ ամէն մէկուն մեկնութիւնը դիմացը և ուղիղ նշանակած: Այսին ուրիշ մեկնիչներ ալ՝ որոնք Մագիստրոսի ձեռքը հասած չէին, և շատ տեղ ուռանց մեկնութեան թողուած. երբեմն ալ երկու իրեք անգամ՝ գրուած՝ իրեք մեկնիչներունն ալ, և շարագրութեան կարգին մէջ յայտնի չէր թէ ո՞րը առաջնոյն էր, ո՞րը երկրորդին. որով շատ տեղ լուծմունքը պակաս ըլլալով՝ տարակոյս կը վերցընէր: Անոր համար մենք ըստ ժամանակին հոգ ունենալով՝ քերականին մեկնութիւնները ժողովելու, գտանք ամէն մէկունը առանձին յօրինուած և մէկ գիրք ձեւացած... յորում կար Դաւ-

թի փիլիսոփային և Մովսիսի քերթողին և ուրիշ իրեք մեկնիչներու գրուածը, որոնք անուն չունէին. անոր մէջ նաև Բարսղի մեկնութիւնը. Դերջանայ անապատին մէջ ալ Համամ վարդապետին մեկնութիւնը գտայ. և օգնականութիւն առի Արիստակեսի բառգրքէն: Ասոնց ամենուն, և ուրիշ իմաստուններուն խօսքը մէջ բերելով, այս մեկնութիւնս շարագրեցի »:

Երզնկացւոյն այս խօսքերէն յայտնի կ'երևնայ, ինչպէս իրօք ալ անանկ է, որ երկու տեսակ յօրինած է քերականի մեկնութեան. մէկը՝ լոկ պարզաբանութիւն է Դիոնեսիոսի Թրակացւոյն քերականութեանը, Մագիստրոսի ու Եսայի վարդապետին մեկնութեանցը Համաձայն, զոր յօրինեց 'ի խնդրոյ անոնց՝ որ 'ի Սեպուհ լեռուն կ'աշակերտէին իրեն. իսկ երկրորդը աւելի ընդարձակ՝ ըստ խնդրոյ Յակոբայ կաթողիկոսի:

*
* *

Բանք յաղագս երկնային շարժմանց. — Երզնկացին 'ի դարձին 'ի Կիւլիկիոյ գնաց 'ի Տփիսիս, Վրաց մայրաքաղաքը, ուր բաց 'ի տեղացի իշխաններէն՝ կը գլտնուէին այն ժամանակը նաև Հայոց Հին իշխանազանց մնացորդք. օր մը Քարիմատենց Ոմեկ իշխանին շինած եկեղեցւոյն մէջ ներքող մը խօսեցաւ Յովհաննէս, յորում երկնային զարդուց աղուոր ստորագրութիւնն ըրաւ: Ոմեկայ որդին Վախտանկ՝ շատ զարմանալով այն սքանչելի գրուցումաձքին վրայ, Երզնկացւոյն աղաչեց որ աւանձին գրուած մը շարագրէ երկնից վրայ. Տփիսեաց Յովհաննէս եպիսկոպոսն ալ իր կողմանէ շատ վրայ տուաւ. այն ատեն շարագրեց Երզնկացին « Յաղագս երկնային շարժմանց » գրուածքը, ժամանակին աստեղաբաշխական գիտութեանը յարմար: Ապլոց անունով իշխան մը նոյն գրուածքը կարդալով, աղաչեց որ նոյն գեղեցիկ նիւթոյն վրայ կրկին գրէ Երզնկացին՝ քերթողական լեզուաւ. Յով-

հաննէս՝ հազար տող ոտանաւորով երկնից նկարագիրն ըրաւ և ընծայեց իշխանին :

Իրեն ընծայուած կը գտնենք նաեւ հետեւեալ խորագրով և ընտիր շարագրութեամբ երկասիրութիւն մը. « Երանաշնորհ և բազմիմաստ ըարունապետի Յովհաննու Մործորեցւոյ կորովաբիր մտացն տեսութիւն » . և են քսան թուով ճառք կամ քարոզք .

Ա. Բանն որ առ Յովք. « Զինչ երկիր իցէ յորում լոյսն ագանիցի. — Եթէ ոք իմաստուն խորհրդով ներակրթել զինք կամիցի, և ուղղակի տեսութեամբ յառեալ հայիցի ընդ պարս առաջին սրբոցն » :

Բ. « Մի երկնչիր հօտ փռքրիկ. — Թէպէտեւ ըմբսն ուրեմն էր մեզ » .

Գ. « Կապեացէ զորթոյ զյաւանակ իւր. — Յաղագս խորհրդոյ լուսափայլ տօնիս » :

Դ. « Տէր զլուր քո լուայ. — Զոր օրինակ մշակ ոք հմուտ » :

Ե. « Այր ոմն ազնուական գնաց յաշխարհ հեռի. — Աստուածն Բան հրամայէ ուրեք յիւրում վարդապետութեան » :

Զ. « Այլ մեզէն եղեալ ականատես նորա մեծութեան. — Թէպէտեւ հրաման ի տեառնէ ընկալաք ոչ հոգալ յորժամ յատեան կոչիցիմք » :

Է. « Ահա ես առաքեմ զհրեշտակ իմ. — Յիրաւի ի սկիզբն նախադրութեան բանիս եպերեցայց ի գերաւորաւ և ի հոգիահրաւէր ժողովոյդ » :

Ը. « Լուր Իսրայէլ, տէր Աստուած մեր տէր մի է. — Վստահացեալ յուսոյ քաջութեամբ » :

Թ. « Որպէս ջուր ցուրտ՝ ծարաւելոյ անձին ախորժելի է : Ի Հոգին սուրբ : — Բռնադատիմ ահա և յոյժ վառանիմ՝ յերկաքանչիւր կողմանց » :

Ժ. Ժամանակ ծնանելոյ և ժամանակ մեռանելոյ. — Բանական բնութիւնք արարածոց յերկուս մասունս բաժանեալ են » :

ԺԱ. « Առ քեզ, տէր, համբարձի զաչս իմ. — Եւ որպէս համբառնայ անձն առ Աստուած յորժամ մտաւ տրական հոգին » :

ԺԲ. « Ահաւանիկ ես առաքեմ զհրեշտակ իմ. — Յերիս բաժանի բանական բնութեանս սեռք, յաստուածայինն, ի հրեշտակային և ի մարդկային » :

ԺԳ. « Ես իմաստութիւն բնակեցայ ի խորագիտութեան. — Յարարչական բանէ անեղական լուսոյն հաստատեալ գոյացան » :

ԺԴ. « Զի՞ բարի կամ զինչ վայելուչ զի բնակեն. — Հրամայէ տէր ի սրբում աւետարանին, թէ որ խնդրէ ի քէն տուր »

ԺԵ. « Ահաւասիկ ես ածից զծառայ իմ զծագումն. — Յերեւելեաց աստի ոչինչ ըղձալի գոլ քան զսիրելեացն կատարել բաղձանս » :

ԺԶ. « Փռք էի ես յեղբարս իմ. — Յերիս բաժանի բանական բնութեանս սեռք » . սկզբնաւորութիւննն նոյն ընդ չորեքտասաներորդ ճառին :

ԺԷ. « Զխորհուրդ արքայի ծածկել բարւոք է. — Եթէ ոք ի մարդկային բնութենէ մաքրեցաւ » : Յոմանց ի գրըշագրաց՝ Տիրատուր վարդապետի կը տրուի այս ճառ :

ԺԸ. « Եւ ահա չորս կառք ելանէին. — Բազում ինչ առնեմք զոր ոչ կարեմք » :

ԺԹ. « Երգուաւ Տէր Դաւթի ճշմարտութեամբ. — Որպէս յաստեղս արեգակն և ի կենդանիս դիմակն և միւս միակն զառաջնաւորութիւն և զսկզբնաւորութիւն ունի » :

Ի « Ի քէն է, տէր, աղբիւր կենաց. — Ի կարգ բանիս հայելով՝ երիս խորհուրդս ծանուցանի մեզ » :

Ներքոյ 'ի առաք Լուսաշորիչն. — Վրաց աշխարհէն նորէն հայրենիքը դարձաւ Երզնկացին, և իր ծննդեանը քաղքին 1287ին կրած կործանմանը ժամանակ կ'երևնայ թէ անկէ շատ հեռու չէր. այլ մօտակայ վանքերուն մէկուն մէջ առանձնացած : Անկէ տարի մը ետքը՝ Սեպհոյ լերանը

վրայ եղող սրբոյն Գրիգորի վանքին մէջ իր պերճախօս լեզուն հանդիսացաւ: Վասն զի գովելի սովորութիւն մը ունէին վանքին միաբանքը՝ որ տարուէ տարի այդ սըրբավայրը յաճախող ուխտաւորաց և անթիւ բազմութեան առջև՝ մասնաւոր ներբողիւ մը կը պատուէին զսուրբ Լուսաւորիչն: Դոյն տարին ներբողելոյն աւելի պատիւ մը ընելու համար՝ զԵրզնկացին աղաչեցին որ իր ճարտասան և սրտաշարժ լեզուն բանեցընէ՝ սրբոյն Գրիգորի անմահական յիշատակին աւելի մեծարանք մը ընծայելու: Յանձն առաւ Յովհաննէս, և շարագրեց այն ընտիր և սքանչելի ներբողը որ կը սկսի, « Յարագուարճ խնդութեամբ բերկեալ » . ուր Լուսաւորչայ հետ իւր հայրենի գեղեցիկ գաւառին սիրովն ալ վառուած, և բնութեան աղուոր տեսարաններով միտքն զմայլած, բանաստեղծութեան և ճարտասանութեան շնորհքով զանոնք կը նկարագրէ, մանաւանդ Սեպուհ լեռն և Մանեայ այրքն և բոլոր Դարանաղեաց լեռները: Ի ճառընտիրս ինչ իրեն ընծայուած նաև 'ի պատիւ որդւոց և թոռանց Լուսաւորչի ներբողեան մը, որ հրատարակուած ալ է 'ի Պոլիս իր անուամբ, թէպէտ որոշ հաւաստիք մը չկայ այս ենթադրութեան: Խորագիրն է. « Դրուատ գովեստից պատմագրաբար ի սուրբն Արիստակէս, ի Վրթանէս, ի Յուսիկ ի Գրիգորիս և ի Դանիէլ. Յովհաննէս Երզնկացւոյ: — Բաղձանք սրտի իմոյ բորբոքի » : Երզնկացւոյ անուամբ կը յիշատակուի 'ի ձեռագիրս համառօտ պատմութիւն մը վարուց սրբոյն Գրիգորի¹:

Դանիելի մարգարէութեան մեկնութիւն մը կ'ընծա-

1. Ներբողին յետին և ընտրեալոյն տպագրութիւն 'ի Ս. Ղազար, 'ի շարս Հայկազն Ստեփան, (Հատ. Ե-). « Յովհաննէս Երզնկացւոյ ասացուած ներբողական գովեստի 'ի սուրբ Լուսաւորչին Հայոց Գրիգորիոս. ասացեալ յօր յիշատակի նորա զոր տօնին մեծամոգով հանգիսի 'ի լեռն Սեպուհ, որ է տեղի հզնութեան նորին և հանգստութեան յօրնահաւաք հանդէս քահանայական դասուց և վարդապետաց մանց և ժողովք հաւատացելոց բազմաց անդր գովմարելոց »:

յուրի Երզնկացւոյն, հետեւողութեամբ Եփրեմի, Հիւսպո-
ւիտայ և Վարդանայ, յօրինեալ ի 246 (=1316) թուիս
Հայոց յԱրտազ գաւառի ընդ հովանեաւ սուրբ Աս-
տուածածնի Մործորու կոչեցեալ. 'ի խնդրոյ ուրումն Վար-
դան վարդապետի » : (Մատենադարան Երուսաղեմի, թիւ
207) :

Մեկնոթիւն Մատթէի. — Կիլիկիա եղած ատեն գը-
տաւ սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյ սկսած Մատթէի աւե-
տարանին մեկնութիւնը, որ ինչուան եօթներորդ գլուխը
մեկներ ու անկատար թողուցեր էր : Իրմէ գրեթէ 150
տարի ետքը Երզնկացին յորդորեցաւ շարունակել զայն,
ինչպէս ինքն իսկ կը պատմէ յիշատակարանին մէջ : « Եւ
ասոր գրութիւնն եղաւ, կ'ըսէ, Քրիստոսի 1316 թուա-
կանին » : Շնորհալոյն նման ոճ մը բռնել ջանացած է
Երզնկացին թէ՛ ըստ աստուածաբանութեան և թէ՛ ըստ
քերականութեան, սակայն այնչափ ջանքովն ալ և նմա-
նողութեան փափաքով՝ յայտնապէս կը տեսնուի թէ որ-
չափ կը զանազանին 'ի միմեանց այս երկու հանճար-
ներն ¹ :

Խրատական երկասիրոթիւնք. — Ամբողջ խրատական
գիրք մը շարագրած է Երզնկացին, յորում սրբոց առա-
քելոց և հայրապետաց ու վարդապետաց խօսքերովը ըզ-
գուշացուցիչ խրատներ կու տայ պարզ ու դիւրիմաց ու
ճով՝ բոլոր հաւատացելոց հասկացողութեանը յարմար :
Աղօթք մըն ալ կայ իւր անունովը, և համառօտ խօսքեր
ժամանակագրութեան վրայ ² :

Բանաստեղծական քանի մը գրուածք ալ ունի Երզն-
կացին, որոց մէջ զլիաւոր է վերը յիշուած հազարոտ-
նեան քերթուածը երկնային զարդուց վրայ : Ուրիշ քեր-

1. Տես յ'էջ 632 :

2. Յովհաննու Պրուզ վարդապետի ընծայուած Պատարագի մեկնու-
թեան մ'ալ կը հանդիպինք էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց
մէջ (թիւ 1424) :

Թուած մըն ալ՝ որոյ սկզբնատառքն այս խօսքերը կը յօդեն. « Յովհաննէս վարդապետի Մործորեցւոյ եղեալ 'ի շափ մերոյին տառից՝ ստանաւոր » :

Երկրորդն է խրատական և մաղթողական գրուած մը՝ զոր 'ի խնդրոյ Յակոբայ Մանկտաւազի Երզնկացւոյ յօրիներ է :

Երրորդն է այբուբենի վրայ չորս զանազան տեսակ գրուածներ, խրատական ոճով ու անանկ լեզուով մը որ աշխարհիկ խօսից կը մօտենայ ¹ :

Երզնկացւոյն են նաև հետևեալ չորս նախերգանք ճառից. և որոց սկզբնաւորութիւնքն են

Ա. « Անմիջոց բարեկամն Աստուծոյ, և անհաս խորհրդոց հազարապետ աստուածայինն Մովսէս, ասէ ուրեմն ի բանս իւր » :

Բ. « Տուրք բարի պարգևաց և ձիր իմն անհառելի շնորհաց, անդուստ ի սկզբան ստեղծմանն ընկալաւ յարարչէն մարդկային բնութեանս սեռ » :

Գ. « Զոր ինչ ախտանան առ բազմածաղիկս բուրաստանացն՝ որք այնոցիկ են ցանկացողք բնութեան » :

Դ. « Ի խաղաղութեան եկաք ժամանակի, վասն որոյ և զնոյն բարիս բաժանեմք ձեզ » :

★
* *

Քննարդականք. — Երզնկացւոյն քնարերգական քերթուածները երկու դասակարգութիւն կրնանք բաժնել, 'ի Տաղս և 'ի Շարականս : Ասոնց մէջ աւելի կերպով մը

1. Ասոնց մէկուն սկզբնաւորութիւնն՝ իբրու հաշակ մը դարձածով կեդուին.

« Ազամայ որդիբդ ամենու ծնունդ 'ի հողէն,
կայք տառ՝ ձեզ խորատս յԱստուծոյ բանէն.
Գիտեմ ամէն մարդ չկարենայ ունիլ 'ի գրէն.
Վասն այնոր զայս գրեցի որ լըսէք յիսէն » :

կը փայլի Երզնկացւոյն բանաստեղծական հանճարն ու եռանդը, մանաւանդ Զրօրհնեաց հանդիսին համար շինած տաղերուն մէջ, որ են « Յամենայն ժամ օրհնենք », և « Այսօր ճայնն հայրական » : Հաւանականաբար իրենն է նաև Ով գարմանալի գեղեցիկ տաղը ի նոյն խորհուրդ : Դարձեալ սրբոյ Կուսին փոխմանը վրայ տաղ մը՝ որոյ սկզբնաւորութիւնն է « Առաջնաձաշակ պտղոյն » :

Շարականաց մէջ իր անուամբը կը յիշատակուին ՚ի պատիւ Լուսաւորչին երգուածը, « Լերինք ամենայն », բանաստեղծական հանճարով ու ընտիր լեզուով յօրինուած, զոր ոմանք Խորենացւոյն կ'ընծայեն : Նոյն սրբոյն վրայ այբուբենական շարական մը, « Այսօր զոռարձացեալ » : Դարձեալ սրբոյն Ներսիսի հայրապետին նըշխարացը յայտնութեան վրայ, « Որ զոյսն անձառ » սկզբնաւորութեամբ, որոյ վրան արդէն խօսեցանք. ու ՚ի պատիւ Խոտաճարակաց երգուածը « Յառոյս վերջին ժամանակի » . որուն սկզբնատառքը կը յօդեն՝ « Յովհաննիսի է երգս » :

Թարգմանութեանցը վրայ առանձին խօսելու առիթ պիտի ունենանք :

Երզնկացւոյն գրուածոց տպագրութիւնքն տես ՚ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՍՏԵՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ :

Երզնկացւոյն աշակերտակից էր նաև ՆԵՐՍԷՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ անունով վարդապետ մը, որ նոյն գաւառին մէջ եղող Ղազարու վանքը կրօնաւորած էր : Ասիկայ թէպէտ և յունական դպրութեանց և աստուածային գրոց տեղեկութեամբ վարժ էր, բայց լսելով մեծին Վարդանայի մաստութիւնը, գնաց անոր քով, և սորվեցաւ իրմէ. գրաւոր երկասիրութիւն մը թողած չէ :

Իրեք գլխաւոր աշակերտ ունեցաւ այս Ներսէսս, որ

էին ՅՈՎՀԱՆ ԱՐՃԻՇԵՑԻ, ԵՍԱՅԻ ՆՁԵՑԻ և ՄԻԻԹԱՐ ՍԱՍՈՒՆՑԻ: Արճիչեցի անուանի եղաւ իր գիտութեանց սիրովը և սրբութեան համբաւով. գրոց մէջ երբեմն Ոսկեակեր ալ կոչուած է, որովհետեւ կ'աւանդի թէ տառնըհինգ տարի ուրիշ բան կերած չըլլայ՝ բայց միայն թրջած ոսպ: Իրեն աշխատասիրածն է Պատարագի մեկնութիւն մը, զոր քաղելով համառօտած է Խոսրովու Անձեացւոյն և Լամբրոնացւոյն խօսքերէն: Այս գրուածքին վրայ՝ ընդհանուր տեղեկութիւն մը տուած ենք՝ Խոսրովու վրայ խօսած ատեննիս: Երկու անգամ տպագրուած է այս գիրքս 'ի Կոստանդնուպոլիս 1717 ին և 1799ին. 1810ին ալ երրորդ տպագրութիւն մը եղած է 'ի Մատրաս:

Ճառընտրի մը մէջ հանդիպած ենք նաև հետագայ խօրագրով երկասիրութեան մը իր անուամբ. « Յովհաննէս վարդապետի Արճիչեցւոյ Ոսկեակերի ասացեալ բան՝ վասն երից կարգացն փրկելոց ապրելոց. և երից հակառակաց նոցին և դիմակաց »:

Ս Մ Բ Ա Տ Պ Ա Տ Մ Ի Չ

Սմբատ Սպարապետ : — Քաղաքական դիրքը և ար-
դիւնք : — Տոռած պատերազմունք և արհուրթիւնք : —
Տարեգիրք : — **Թուղթք** : — **Օրինագիրք** : — **Լեզուն**
և գրութեան ոճը : — **Տարեգրոց** հայ քնագրին տը-
պագրութիւնք և թարգմանութիւնք :

Սմբատ Գունդստապլ՝ այսինքն **Սպարապետ** պատմի-
անունը և արիական գործերը թէպէտ և ծանօթք էին
բանասիրաց, բայց ոչ նոյնպէս իւր երկասիրութիւնները.
միայն երեսուն կամ աւելի տարիներէ առաջ սկսաւ իր
պատմական գրուածքին գրչագիր մէկ օրինակը երեւնալ
ու ձեռքէ ձեռք անցնիլ, որուն վրայ կրկին տպագրու-
թիւնք եղան գրեթէ մի և նոյն միջոցին. մէկն 'ի Մոս-
կուա և միւսն 'ի Փարիզ : Քանի մը տարի յառաջ ալ իր
ուրիշ երկք յայտնուեցան և հրատարակուեցան :

Սմբատ որդի էր **Կոստանդնի** արքայազօր : Թէպէտ և
դեռ չորեքտասանամեայ պատանեակ 'ի մահուն Լեոնի
առաջնոյ թագաւորի Ռուբինեանց, բայց արդէն իր ա-
րիական սրտովն յինքն ձգեր էր իմաստուն իշխանին աշ-
քը, որ ըստ վկայութեան նորուն իսկ Սմբատայ « Ուր
իմանայր թէ գոյ այր իմաստուն և գիտուն, և աջող 'ի
գործ կամ 'ի զինուորութիւն, կամ 'ի խօսս և պա-
տասխանիս, առաքէր և կոչէր խոստմամբ, և բերեալ
հանգուցանէր առատաձեռն պարգևօք » . և պարծա-
նօք վրայ կը բերէ. « Յորոց մի ես եմ Սմբատ Սպա-
րապետ » : — **Լեոնի** մահունէն ետքը՝ երբ թագաւո-

րաՀայրն Կոստանդին յաջողեցաւ արքունական գահոյից վրայ բազմեցընել զորդի իւր Հեթում, սպարապետութեան ծանր ու դժուարին պաշտօնն ու գործը Սմբատայ յանձնեց. զոր երկար տարիներ 'ի գլուխ տարաւ՝ ոչ միայն եղբօրը Հեթումյ Թագաւորութեան երկար տարիներն (1226-1270), այլ նաև անոր որդւոյն Լեւոնի Գ առջի տարիներն. շատ անգամ արիւննուշտ պատերազմաց ասպարիզի մէջ մօտնելով և բազմաթիւ ու նշանաւոր յաղթանակներով Եգիպտոսի և Իկոնիոնի սուլտանաց զօրաց վրայ, ու բաղդին ու զինուց ձախողելու տառնին ալ միշտ աներկիւղ և հնարիմաց 'ի դարմանն:

•
* *

Քսան տարի պատերազմաց դաշտերուն մէջ կռուելով ու յաղթելով իր Թագաւոր եղբօրը հետ կամ անոր կողմանէ, զօրացան ապա յարեւելս Քաթարք, ու իրենց արշաւանքներովն և անոնց մէջ ունեցած գրեթէ յարատե յաջողութեամբ՝ վախի մէջ ձգեցին շրջակայ ազգերն ու անոնց իշխողքն. որք անվստահք և շատ անգամ նաև անզօրք 'ի խափանել անոնց յառաջխաղացութիւնն, կ'ուղէին դաշնակցութեամբ ապահովել իրենց երկրին զինակը և իշխանութիւնը: Նոյն խորհուրդն ունեցան նաև Հեթում Թագաւոր և Կոստանդին արքայաՀայր, և դեսպանութեամբ յղեցին իրենց որդին և եղբայրն զՍմբատ Գունդստապլ յամի 1248 առ Գիւղգ խան Քաթարաց: Հեթում պատմիչը մանրամասն կ'աւանդէ այս դեսպանութեան պատճառը. 1253 թուականին, կ'ըսէ, Հայոց Հեթում Թագաւորը անձամբ ուզեց երթալ առ ինքնակալն Քաթարաց, որպէս զի անոր շնորհքն ու սէրը յաջողութեամբ կարենայ ձեռք ձգել, ու խաղաղութեան պայմաններ դնէ անոր հետ: Բայց առաջ զրկեց Հայոց թա-

գաւորութեան Գունդատապլը, զՍինիբադտ¹, որպէս զի հրաման առնելով՝ կարենայ ապահով կերպով երթալ, անոր համար՝ սա գնաց առ ինքնակալն Թաթարաց, ու ի բեք չորս տարիէն ետքը դարձաւ 'ի Հայաստան, պատմելու ինչ որ տեսաւ ու լսեց: Այս հրեշտակութեան դէպքը ինքը Սմբատ ալ կ'աւանդէ իւր Պատմութեան գրոցը մէջ հետեւեալ խօսքերով. « Ի թուին ՈՂԷ գնացի ես Սմբատ Գունդատապլս 'ի Թաթարն, և 'ի թուին ՈՂԹ դարձայ առ իմ եղբայրն Հեթում թագաւորն »:

Իւր պաշտաման և սրտին արժանաւոր այլ և այլ քաջագործութիւններուն յիշատակութիւնը կ'ընէ Սմբատ, իրեն համառօտ պատմագրութեանը մէջ: Երբ Քէյ Խոսրով սուլտանն բազմաթիւ հեծելազօրք ժողվելով՝ Լամբրոնի տիրոջը Կոստանդին առաջնորդութեամբ մտաւ 'ի Կիլիկիա, Կոստանդին թագաւորահայրն ու Սմբատ մտան 'ի Տարսոն, զոր սուլտանն պաշարած էր, Սմբատ իրեննեւ ըովը պատերազմեցաւ անոր հետ, ու երկարատե կռիւներով, ու եւրոպական ճարտար զինուոց օժանդակութեամբ՝ յաղթեց անոր²:

Այսպիսի քաջութեամբ ու պատերազմաց վտանգներու մէջ կնքեց Սմբատ իւր կեանքը փառօք, որուն հանգամանքը լիուրի կ'աւանդէ ժամանակակից վարդապետ մը: 1275 թուին գուժկանք հասան առ Լեւոն Գ, թէ Եգիպտացւոց ամիրայն անթիւ զօրքով նորէն Կիլիկիոյ վրայ կ'արշաւէ. Լեւոն ժողվեց մէկէն իւր զօրքերը, ու վեց գունդ բաժնելով, մէկը ինքն առաւ, ու երկրորդը՝ իր ծերունի հօրեղբօրը՝ Սմբատայ սպարապետի ձեռքը տուաւ, ու պատուիրեց որ քիչ զօրքով Եգիպտացւոց դէմ ելլէ, մինչդեռ ինքը զօրաց բազմութիւնը դարանի մէջ

1. Ասանկ կը կոչուի Հեթում պատմչի գաղղիական ու լատին թարգմանութեան մէջ Սմբատայ անունը:

2. « Շաա մեռան յերկուց կողմանց, կ'ըսէ Սմբատ, բայց 'ի դրացէ հարիւրապատիկք. զի ունէաք ընդ ներքս աղէկ Ծռանկի չարխուրք »:

դրած էր, ու անծանօթ ճանապարհաւ Եգիպտացւոց զօրքին ետեւն անցաւ 'ի ծածուկ: Երբոր սկսան Եգիպտացիք Կիլիկիոյ սահմաններուն վրայ վազել, անոնց առաջը եւլաւ Սմբատ իւր գնդովը: Եգիպտացիք՝ կարծեցին թէ միայն այնչափ է Վսոնի զօրքը, ու սիրտ առած՝ յարձակմունքն սկսան. բայց մէկէն 'ի մէկ դարանամուտքը անոնց չորս կողմը պաշարեցին. ինքը Վսոնն ալ հասաւ ետեւէն, ու Եգիպտացիները մէջերնին առնելով՝ շատերը կոտորեցին. ու այնչափ շատ ինկան անոնցմէ, որ դիականց լեռնակոյտը արգելք կ'ըլլար ապրելոց փախստին: Իսկ երբ ամիրայն հնարք գտնելով՝ սակաւաթիւ զօրքով իր կեանքը ապրեցընել կը մտածէր, ետեւէն պնդեցաւ Սմբատ. բայց ձիուն սաստիկ արշաւանացն ատեն՝ ծառի մը զարնուեցաւ ոտքը, ու վտանգեցաւ. այն վիրացը սաստկութենէն ու հասակին ծանրութենէն՝ ալ չիկրցաւ շարունակել ընթացքը, ու դառնալով 'ի բանակն՝ քանի մը օրէն մեռաւ (1276):

Իւր կենացը 68 կամ 69 տարուան հասակին հանդիպեցաւ Սմբատայ մահը. որովհետեւ 1208 թուականին կը նշանակէ իրեն ծննդեանը տարին:

Սմբատայ Տարեգրոշքիւնք. — Աւելի համառօտ ժամանակագրութիւն մը կրնանք սեպել Սմբատայ այս երկասիրութիւնը քան թէ բուն պատմութիւն: Կ'երևնայ թէ հեղինակին դիտաւորութիւնն ալ այս եղած է, որովհետեւ խորագրին մէջ յայտնապէս կը նշանակուի. « Պատմութիւն Յունաց 'ի Կոստանդնուպոլիս և Հայոց Մեծաց, ըստ կարգի ժամանակաց »: Կը սկսի Հայոցն (Քրիստոսի 951) թուականէն, Գազկայ Բագրատունայ իշխանութեան ժամանակէն, և կը հասցընէ մինչև 'ի 22 (1331). գրեթէ չորս հարիւր տարուան միջոցի մէջ 'ի Հայաստան և 'ի Իւզդանդիոն հանդիպած դէպքերու

Համառօտ յիշատակութեամբ: Բայց որովհետեւ իւր մահը 1276ին եղաւ, յայտնի է որ վերջին վաթսուն տարուան պատմութեանց համառօտութիւնը ուրիշներու ձեռքով եղած է. յորոց մի էր մարաշախտն Պաղտին, տէրն Նըղրի, խնամեցեալն Սմբատայ տոհմին:

Հարկ չէ ըսելը թէ այսպիսի երկասիրութեան մէջ ընդունայն է փնտռել կարգաբան լեզու և ոճ մը. ասիկայ հեղինակին նպատակէն, կրնանք ըսել թէ նաև դիտաւորութենէն դուրս ձեռնարկութիւն մըն էր. մանաւանդ թէ կամաւ ընտրած է իր ժամանակին աշխարհիկ լեզուն և ոճը՝ ընթերցողաց դիւրահասկանալի ըլլալու համար. որ որչափ ալ պարզ և ռամկական, այլ ախորժալուր և ազգայնութեան հետքը վրան կրող: Համառօտ գրուածք մ'է, և կ'երևնայ թարգմանաբար յարմարցուած գրոց լեզուով յօրինուած ուրիշ նման երկասիրութենէ մը. որովհետեւ գրուածքին սկիզբը ինքզինքը Քարգմանող պատմութեանն կը կոչէ: Այնչափ աւելի հաւանական կ'ըլլայ սյս ենթագրութիւնը՝ որ ձեռուընիս ալ հասած է բաց 'ի Մատթէի Ուռհայեցւոյն գրուածքէն՝ ուրիշ ժամանակագրական և գրաբար լեզուով շարագրուած Ռուբինեանց ժամանակագրութիւն մը, ընդարձակագոյն քան զՍմբատայն, և յորմէ շատ տեղ փոխ առած կ'երևի վերջինս, համառօտելով և իր ոճին վերածելով: Բայց իբրև ժամանակագիր՝ ունի իրեն յատկութիւններն, որոնցմով թէ՛ ազգային և թէ օտար բանասիրութեան առջև իր յարգն ալ: Ռուբինեանց իշխանութեան վրայ խօսող՝ քիչ մատենագիր ունինք. և աւելի քիչ՝ որ Սմբատայ պէս ժամանակագրութիւնը պատմութեան հետ խառնեն. և աս է իրեն մեծ և գլխաւոր արդիւնքը, որով արդի եւրոպական ստուգասէր գիտութեան համար՝ աւելի պատուական կը սեպուի իր երկասիրութիւնը, քան ուրիշ շատ պատմագրաց գրուածները, որոնք ժամանակագրութեան մտադրութիւն չընելով ընդհանուր պատմութեան մէջ՝ լուսաւորելու և բացատրելու տեղ՝ աւելի մթութիւն

և երկբայութիւն կը ձգեն, և կարծեաց երկպառակ ան-
համաձայնութիւն:

Բաց 'ի Տարեգրոց և առ քոյրն և քեռայրն գրած Թղթերէն, Սմբատ ուրիշ երկու կարեւոր և հետաքննական երկասիրութիւնք ալ թողած է. ասոնցմէ մէկն է Թարգմանութիւն Անսիգացն Անտիոքայ, և միւսն համառօտութիւն մը օրինաց և կարգաց՝ ծաղկաքաղ 'ի Դատաստանագրոցն Մխիթարայ Գոշի և բիւզանդական օրինագրոց որ արդէն ծանօթ էին յազգին Թարգմանութեամբ Լամբրոնացւոյն: Սմբատայ այս երկասիրութեան նպատակն էր—իրբու վարիչ և ուղղիչ Թագաւորութեանն Հայոց յետ մահու հօր իւրոյ Կոստանդինի—, քաղաքական ու եկեղեցական հաստատունն օրէնքով օժտել իր ազգը, և դէմ առնուլ այն անտեղութեանց որ անոնց հրատարակման պակասութենէն առաջ կու գային, մանաւանդ յետ ծանօթութեան և վերաբերութեանց մերոցն ընդ օտարաց. « Գրեցի զսա, կ'ըսէ, վասն հաստատութեան սրբոյ եկեղեցւոյ, և վասն աշխարհի դատաւորաց և Թագաւորաց. և զսիրտ բանիցն առեալ եդի համառօտաբար... և պարտ և արժան համարեցայ վասն Թագաւորացն գրել իրաւունս, զի նոքա յԱստուծոյ են կարգած և յԱստուծոյ տեղն 'ի յերկրի են »: 1265ին յօրինած է Գունդատապլ այս օրինագիրքը:

Ինչպէս 'ի Տարեգիրս՝ ասանկ երկրորդ գրուածքիս մէջ ալ՝ Սմբատայ լեզուն՝ երեքտասաներորդ դարու աշխարհիկ բարբառն է: Թարգմանչաց վայելուչ և հայկաբան ոճը՝ դարէ դար իւր գեղեցկութիւնը կորսնցնելով, հոս գրեթէ չիջելափառ կը նուագի: Քաղաքական վիճակին պէս գրաւորական լեզուն ալ բոլորովին կերպարանափոխ եղած՝ ուրիշ դար մը կը կազմէ, որ ազգային գերութեան շղթայից տխուր արձագանգը կը լսեցնէ, և աւելի նոր մատենագրութեան կը վերաբերի, ուր որ պիտի տեսնենք զայն, հոս կ'ընելով խօսքերնիս մեր հին հայկական դպրութեանց վրայ:

Սմբատայ Տըրեբոյ տպագրութիւնք 'ի հայ: Ա. տպ. « Սմբատայ Սպարապետի եղբոր Հեթմայ առաջնոյ յարքայի Հայոց Պատմութիւն Յունաց 'ի Կոստանդնուպոլիս և Հայոց մեծաց՝ ըստ կարգի ժամանակաց »... յՈսկանայ Գէորգեան Յովհաննիսեանց Երեւանեցւոյ: Մոսկուա, 1856: Բ. տպ. « Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ Սպարապետի Հայոց որդւոյ Կոստանդնայ կոմսին Կոռիկոսոյ: Ի լոյս ընծայեաց Կ. Վ. Շահնազարեանց »: Փարիզ, 1859: Գաղղիական թարգմանութիւնք. Extrait de la Chronique de Sempad, Seigneur de Babaron, connétable d'Arménie, suivie de celle de son continuateur...; traduite pour la première fois de l'arménien par V. Langlois. Saint-Petersbourg, 1862. — Observations sur une traduction d'un Extrait de la Chronique de connétable Sempad, par Ed. Dulaurier, (Paris), Revue de l'Orient, 1867, 1868. — Chronique du Royaume de la Petite-Arménie, par le connétable Sempad; Dulaurier, Recueil des historiens des Croisades; Documents arméniens, 610-680.

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ՄԱՆՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ

ԱՐԲԱՆԱՄ վարդապետ, որուն կ'ընծայուի 'ի ցուցակի Մատենադարանաց Էջմիածնի (թիւ գրչ. 712) տէրունական աղօթից կամ Հայր մերի մեկնութիւն մը:

ԳԱԳԻԿ Բ Թագաւոր. Աշոտոյ որդին, ու Բագրատունեաց վերջին տարաբաղդ թագաւորը: Մետաստներորդ դարուն կէսերը՝ երբ Կոստանդին Տուկիծ կայսրը Սենեքերիմ Վասպուրականի թագաւորին որդիքը՝ զԱտովմ և զԱրուսահլ իր քովը կանչեց, զանոնք Յունաց դաւանութեանը դարձնելու համար, իշխանքն կայսեր պատասխան տուին, կ'ըսէ Ուռհայեցին. « Մենք առանց Գագայ՝ Աշոտոյ որդւոյն՝ չենք կրնար բան մը ընել. վասն զի անիկայ քաջ մարդ մըն է, ու թագաւոր, և մեր փեսայն. զրկէ ու զանիկայ հոս կանչէ » : Կայսրը չուզեց կանչել. վասն զի « այր հզօր էր, կ'ըսէ պատմիչը, յիմաստասիրական ջոկսն, և անյաղթ 'ի պատերազմի. զի սա 'ի սուրբն Սոփի 'ի յամբիոնն նստէր ընդ ամենայն վարդապետն Հոռոմոց » : Բայց երբ ստիպուելով կանչեց զինքը, ու կայսեր առջևը երևցաւ Գագիկ, իրեն

իմաստութեան և գիտութեանը վրայ վստահ՝ խօսեցաւ անոր հետ ու կ'ըսէր. « Ես այր թագաւոր եմ և որդի թագաւորաց Հայոց, և ամենայն Հայք հնազանդին հրամանաց իմոց, և ամենայն կտակարանացն Աստուծոյ՝ Հնոյն և նորոյն հմուտ եմ. և ամենայն Հայք վկայեն բանից իմոց, զի հաւասար վարդապետացն ընդունին զիս. և ահա ես խօսեցայ այսօր ընդ Հոռոմոց վասն հաւատոյ ազգին Հայոց » : Ու գրեց դաւանութեան գիր մը, զոր տուաւ թագաւորին ու պատրիարքին : Կը վկայէ պատմիչը թէ « Խօսեցաւ յանդիման... Տուկծին և 'ի մէջ ամենայն հոգեւոր վարդապետաց տանն Յունաց 'ի քաղաքին Կոստանդնուպոլիս. և յոյժ հաճեալ թագաւորն Տուկծ և ամենայն իմաստասէրքն որ նստէին 'ի ճեմարանին, և հիանային ընդ կորովութիւն բանիցն և ընդ հաստատութիւն շնորհացն... վասն զի ամենայն դաւք վարդապետացն Հոռոմոց ոչ կարացին արատ և կամ բիծ երկբայութեան գտանել հերձուածոյ 'ի հաւատոյ խոստովանութիւնս՝ զորս գրով Հոռոմոց խօսեցաւ Գագիկ արքայ Հայոց » :

Հասած է առ մեզ թուղթ մը « Գագիկայ Վասպուրականի Հայոց թագաւորի առ կայսր Յունաց Ռոմանոս վասն հաւատոյ » :

ԳՐԻԳՈՐ ԱՆԱԼԱՐՂԵԳԻ կաթողիկոս, որ Մեծքարեցի ալ կոչուած է՝ յառաջագոյն նոյն անուամբ կոչուած և հռչակուած թեմին և ուխտին առաջնորդ ըլլալով : Օչին տէրն Կանչոյ չափաբերական թուղթ մը ուղղած է առ սա հանդերձ մատանւոյ ընծայիլ : Անաւարդեցւոյս ընծայուած կարեւոր և նշանաւոր երկասիրութիւնն է Թայսմաշոյք զրոց նոր կարգադրութիւնն և յօրինումն՝ Հայոց, Յունաց ու Լատինացւոց սրբոց համախմբեամբ. հաւանականաբար յառաջ քան զկաթողիկոսութիւնն, երբ իրեն առաջարկութեամբն և խնդրով՝ Յովհան Երզնկացի Անաւարդայ եկեղեցւոյն մէջ քարոզ մը խօսելով՝ դրուա-

տեց և զնա, «քանչանալով՝ ինչպէս կ'ըսէ, «Ի զուարթ և 'ի հրեշտակատիպ դիմացդ տեսութենէ, 'ի քաղցր և ախորժական բանիցդ արդիւնականէ, յամենալի և 'ի յողնափայլ ծաղկանցդ առաքինութեանն՝ որ 'ի հոգոյդ քորուրաստանէ. յիմաստախոհ յարակցաց եղբարց և որդւոց հոգեւորաց, 'ի քոյդ զմայլելոց վարժական հանճարասիրութենէ » : Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ կամ 1608 թիւ գրչագրին մէջ. « Պատճառ լայն և նուրբ գլրեանց, առեալ ի հարցն սրբոց և ի վարդապետաց, և ի մի հաւաքեալ և հոգացեալ մեծ բաբունապետին Գրիգորի որդւոյ Աբասայ : Քրիստոս Աստուած Մեսիա և Մանուէլն շնորհաւոր արասցէ զսայ վարդապետի Խաչատրոյ » : Բաց յայլոց ներբողինից զորս շարագրեց Գրիգոր և անցոյց 'ի կարգս Յայսմաւուրաց, յօրինած է դրուատ մը 'ի խնդրոյ Հեթում Բ Թագաւորի՝ այս խորագրով. « Տօն է ամենասուրբ Աստուածածնին և ամենայն Սրբոց . յայտնեացն և անյայտից, ի սկզբանէ և այսր ընտրելոցն Աստուծոյ 'ի մարդկանէ, 'ի Գրիգորէ կաթողիկոսէ ասացեալ Դրուատս » : Եկեղեցական խնդրոց և միաբանութեան համար ալ շատ աշխատած է Անաւարդեցի, և այս վախճանաւ Թռչող մ'ալ գրած աշխարհիկ ոճով առ նոյն Հեթում Թագաւոր, իբրեւ հոգեւոր կտակ մը. զոր սիրով և մեծարանօք ընդունեցան հարք ժողովոյն Սսոյ (1307) : Իրենն են՝ երեսունէն աւելի կանոնք Շարականաց, որոց շատերուն գլխատառք իր անունը կը յօդեն, կամ անոնց շարագրութիւնը իրմէ խնդրողաց . ինչպէս Կոստանդին Թագաւորի, Հեթմոյ՝ մերթ նաեւ անոր կրօնաւորական Յովհաննէս անուամբը, և այլն : Քրիստոսի Մենդեանն և Յայտնութեան տօնից համար՝ երեք առանձին շարական յօրինած է, ըստ սովորութեան յոյն և լատին եկեղեցեաց այդ երկու տօնախմբութիւնը բաժնելով յիրերաց :

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԺՐՈՆԵԱՅ ԵՎԻՍԿՈՍՈՍ՝ որուն անուամբը կը գտնենք. « Տեառն Գրիգորիսի Արժրունեայ եպիսկոպոսի յԵրուսաղեմէ 'ի Հայս վասն Տեառնընդառաջին ըզգուշութիւն » : Անվաւեր համարուած գրութիւն մը, յորում կը պատմուի թէ կայսրն Յուստինիանոս իր թագաւորութեանը երեսներորդ երրորդ տարւոյն բռնադատած ըլլայ զԵրուսաղեմացիս որ Տեառն ընդ առաջին տօնը՝ ի դեկտեմբերի քսանըհինգ կատարեն ընդ տօնի ծննդեաննոյն սուրբ քաղաքին Յուստոս և Մակարիոս հայրապետաց ժամանակ. բայց ժողովրդեան ընդդիմադարձութեամբ և իրենց ի նպաստ կատարուած այլևայլ երկնաւոր հրաշից պատճառաւ՝ կայսրը ստիպուած ըլլայ ետ կենալ իր մտածութենէն և կամքը առաջ տանելէն : « Զայս վասն զգուշութեան գրեցի, կ'ըսէ, ի Հայս, որ անդէն իսկ ականատես եղաք մեծամեծ սքանչելեացն որք անդ գործեցան... և զի մանաւանդ զգուշանայցէք ի չար խորհողաց » : ... Անստոյգ է ըսինք գրուածքին նիւթը. նախ զի Յուստոս անուամբ Հայրապետի յիշատակութիւն չկայ յԵրուսաղէմ առ Յուստինիանոսիւ, և երկրորդ որ պատմութիւնն յօդեալ կ'երևի պարզապէս անվաւեր ցուցանելու նպատակաւ զսովորութիւնս յոյն եկեղեցւոյ, մանաւանդ զի շատ յառաջ Երուսաղեմացիք կատարէին զտօն ծննդեան ի քսանըհինգ դեկտեմբերի :

ԳՐԻԳՈՐ որդի Աբասայ, հեղինակ « Հաւաքումն պատճառաց սուրբ գրոց 'ի մեծամեծ հարց » կոչուած գրուածքի մը :

ԳՐԻԳՈՐ ՍԱՐԿԱՒԱԳԱՊԵՏ, ժամանակն յորում ապրած է՝ անծանօթ : Մեր ձեռքն հասած միակ գրուածքըն՝ ընտիր ներբողեան մը 'ի սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ այս խորագրով. « Գրիգորի Սարկաւագապետի և ճգնաւորի խօսք 'ի սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ ասացեալ

‘ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ » : Ի մեր Մատենադարանի՝ գրչագիր մը միայն ունիմք այս ճառին ՈԿԴ հայ թուականաւ ¹ :

ԳՐԻԳՈՐ վարդապետ, որուն ընծայուած կը գտնենք հետեւեալ երկասիրութիւնը. « Մեկնութիւն Եսայեայ ‘ի խորհուրդ մեծի ուրբաթին կամաւոր և փրկագործ չարաւանաց տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, զոր արարեալ է սրբոյ և գերահրաշ վարդապետին Գրիգորի՝ ‘ի խնդրոյ աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանին Կոստանդեայ տեառն Լամբրոնի » : — Դարձեալ. « Նորին սրբոյ վարդապետին ‘ի սուրբ զատիկն և ‘ի կենսաբեր յարուսթիւնն տեառն միաբանութեամբ աւետարանչացն բանից և ‘ի բացայայտումն կանանցն իւղաբերից » :

ԴԱՆԻԷԼ վարդապետ՝ Մեկնիչ սաղմոսաց Դաւթի կոչուած ‘ի գրչագիրս. համառօտ հատուած մը միայն իր գրուածոց հասած է առ մեզ, գուցէ հատուած մ’է թարգմանութեան համանուն գրոց Դանիելի ասորի քահանայի, զոր վերջերս ստացանք :

ԴԱԻԹ վարդապետ. « Պատճառք աւագ բարեկենդանին, ի Դաւթայ վարդապետէ ի խնդրոյ աշակերտաց իւրոց. — Յաւուրս նշանաւորի փող հարկանել օրինադրէ » . — վեց ճառք աղուհացից վեց շաբաթուց կիւրակէից համար, ամփոփեալ ի 62 էջս. — « Պատճառ նաւակատեաց եկեղեցւոյ որ զկնի Պենտեկոստէին, ի քսանն տրեայ ամսոյ զոր Հայաստանեայցս տաւնեն եկեղեցիք ի Դաւթայ շաբազրեալ զաւանդս իմաստնոց » . և սկըզբնաւորութիւնն է. « Ի բազմաց զանազանից և զանխուլ մնացելոց իրաց խնդրոց » :

1. Հրատարակեալ ‘ի Ս. Ղազար ‘ի շրա Հայկա Սոփիայ (Հատ. Դ). 1883 :

ԴԱԽԻԹ փիլիսոփայ. « Պատմութիւն Լակոնացւոց՝ աւարեալ 'ի Դաւիթ փիլիսոփայէ » : (Մատենադ. Էջմիածնի, Թիւ 1765) : Իրենն են. « Էակաց գիրք, բովանդակն և բունն » : — « Յաղագս Սաղմոսաց 'Կաւթի » : — Ճառք 'ի վարդավառն և 'ի սուրբն Ստեփանոս :

ԴԱԽԻԹ քահանայ. հեղինակ Եսայեայ մեկնութեան, և ներբողի մը ի Յովսէփ պատանի :

ԵԶՆԱԿ կաթողիկոս (?) որոյ անուամբ թուղթ մը կը յիշուի առ Մաշտոց. (Մատենադարան Երուսաղեմի, Թիւ 533) :

ԵՂԻՇԷ վարդապետ կամ կաթողիկոս կոչուած, որուն ընծայեն գրչագիրք ճառ մը « Ի բանն Եսայեայ մարգարէի որ ասէ. Երանի՛ տեղւոյն ուր եզն և էշ կոխեցին » :

ԵՂԻՇԷ քահանայ. որուն անուամբ կայ ընտիր ճառ մը յԱյլակերպութիւն տեառն. « Սրբասիրի տեառն Եղիշէի քահանայի և ճգնաւոր կրօնաւորի և միայնակեցի՝ ի Թաքօր լերին յայտնութիւն տեառն առ Պետրոսեանց և 'ի մեծ աւուր վարդավառին » : Ճառին վերջն ալ. « Եւ ես տառապեալս քան զամենայն մարդ, որ հետեւեցայ հետիոտս ընդ տերունեան շաւիղն 'ի լեառն անդ, և տեսի աչօք զԺողով սքանչելի եղբարց » որոց ճգնութեանն նկարագիրն ու գովութիւնը կ'ընէ ¹ : — Իրեն կ'ընծայուի գրուած մ'ալ ի ճառընտիրս Բան շահաւէտ և օգտակար հոգեոց համայնից խորագրով. « Ով հաւատացեալ հարբիմ » :

1. Հրատարակեալ 'ի շարս Հայկուն Սփեւոյ Հաս. ԺԸ). 1854 :

ԵՍԱՅԻ վարդապետ հայկազուն, յիշատակուած ի Կա-
րենեան ցուցակի Էջմիածնի, և որուն կը տրուի Եզեկի-
ելի մարգարէութեան մեկնութիւն մը: Վեց գրչագիրք
կ'ակնարկուին, հնագոյնն ի 250 (= 1322) թուականի:

ԹԷՈՒՌՈՍ կրտսերագոյն Թարգմանչաց թուոյն մէջ
կը յիշատակուի յԱրծրունւոյն. « Իսկ առ մեզ հասին
զրոյցքս այս, կ'ըսէ, ըստ մնացորդաց պատմագրաց ա-
ռաջնոց 'ի Մամբրէէ վերծանողէ և 'ի նորուն եզբօրէ
Մովսէս կոչեցելոյ. և միւսումն Թէոդորոս քերթող, որք
լեալ էին յաշակերտութենէ Ղեւոնդ քահանայի, որ 'ի
Պարսս մարտիրոսացաւ ընդ այլ սուրբ եպիսկոպոսսն և
քահանայս »:

ԹՈՐՈՍ, պարոն Կիլիկիոյ, Ռուբինեանց Ղեւոն մեծ
պարոնին որդին էր Թորոս, ու հօրը գերեկից 'ի Կոս-
տանդնուպոլիս. ուսկից ազատելով, տիրապետեց քաջու-
թեամբ Կիլիկիոյ, Իսաւրիոյ և Ասորւոց մէկ մասին: Ժա-
մանակակից պատմիչներն շատ կը գովեն անոր քաջու-
թիւնն և հնարագիտ կենցաղակրթութիւնը. իսկ Վա-
հրամ անոր զբաւորական արդիւնքն ալ կը զրուատէ՝ հե-
տեւեալ խօսքերով.

« Աստուածային զբոով վարժեալ
Եւ յիմաստից արուեստ մշտեալ.
Ասնն հոգի սա ընկալեալ,
Մարգարէի հաւասարեալ.
Որոյ զբժուար բանքս լուծեալ
Որ զբաանի այժմ գրեալ »:

Ի ԽԱԶՆ ՍՈՒՐԲ, ներքող մը առանց անուան հե-
ղինակի, ընտիր իմաստիւք, հմուտ գրչով և լեզուով.

« Ի յապացոյցն որ էր միայն ըստուգութեան,
Երկրպագել տեառն Աստուծոյ տալով հրաման.

Ես որ յայանի եղէ տեսաւդ տատուածութեան,
 Պարտիմ առնել զայս հրատարակ որոց տաս կան:
 Զի զոր տունէք զուք ժողովուրդ հանդիսական,
 Ու յարացոյց՝ որպէս Սիոն տեղ գիտութեան.
 Այլ այն նշանըս քառաձև տերունական,
 Տաւար սեղան է և աթոռ տատուածական.
 Նստել լեռան իմանալի անհասական,
 Ուր յորդորեմք երկրպագել ձեզ միաբան.
 Դուք որդիք նոր Սիոնի նորոյ ծնընդեան,
 Աւրինութեամբ պատուել ըզսա էք պարտական:
 Եռափափաք քրիստոսազարդ է այդ նըշան,
 Աստուածասէրք յերկիր մածիմք իւր յանգիման:
 Զի սա ի կեանս է փոխադրուդ որդւոց մարդկան,
 Ու հրեշտակաց և երկնայնոց է սեփական.
 Ի հեշտութեան գոլով սոյն զէն արիութեան,
 Եւ յայտարիս ըղձից հոգոց վերածական.
 Արդ այսքանեաց մեծաց բարեաց եղեալ պաշտպան,
 Իւր գոնութիւն մատուցանել է մեզ արժան:
 Եւ գովասան երգոյս եղեալ կցորդական,
 Միշտ ի խոնարհ երկիր պագէք ամենեքեան:
 Այլ և զծանր և ըզնըսեմ կիրքս մարդկան,
 Եղեալ ի բաց թռիցուք այսօր յերկնից կայեան.
 Քանզի ոչ նայիմք ի սոսկ փայտ եղանական,
 Այլ ի սա է Բանն անեղ մեզ յանգիման »:

ԽՈՍՐՈՎ Հռետոր, որոյ թղթոց հատուածք կը յիշատակուին ի գրչագիրս Մատենադարանին Երուսաղեմի (թիւ 533):

ԿԱՊՈՒՏԻԿ Վարդապետ. գրչագիրք Քր անունով կը խորագրեն համառօտ գրուածք մը « Դրուատուծն իմաստութեան » կոչուած:

ԿԱՐԱՊԵՏ Սասունցի եպիսկոպոս: Մետաքսաներորդ դարու գրչագրի մը մէջ (ՇԻԵ) այս անձին անունն ու հետաքննական երկասիրութեան մը յիշատակութիւնն կը գտնենք. « Ներբողեան պատմագրաբար ասացեալ տէր Կարապետ եպիսկոպոսի Սասնացւոյ՝ ի խնդրոյ հոմագ-

նեայ եղբօրն ճգնորի, յաղագս ավարուց և մահուան սրբոյ վարդապետին Մեսրովբայ՝ Թարգմանչի և լուսաւորչի » : (Մատենադ. Էջմիածնի, Թիւ 1330) :

ՀԱՄԱՄ վարդապետ Արեւելիցի կոչուած՝ յիններորդ դարու : Ունի մեկնութիւն մը Յովբայ գրոց Ով է դա խօսքին . նոյնպէս Սողոմոնի Ասակաց, և Քերականական գլուուածք մը : Ի հնոց ոմանք կ'ընծայեն իրեն նաև պատմական երկասիրութիւն մը, որ հիմա կորսուած կը համարուի :

ՄԻՍԱՅԷԼ եպիսկոպոս Աղուանից՝ իմաստասէր կոչուած, որոյ անուամբ հասած է առ մեզ ներբողական ճառ մը 'ի սուրբ Խաչն՝ այսպիսի խորագրով . « Միսայէլի Հայոց եպիսկոպոսի մեծի կողմանցն և Քոստիփառնեայ նահանգի 'ի սուրբ Խաչն Քրիստոսի » :

ՄՈՎՍԷՍ վարդապետ, որ սուրբ պատարագի գրոց մեկնութիւն մը շարագրած, համառօտելով ի համանուն երկասիրութեանց Խոսրովու Անձեւացեաց և Լամբրոնացւոյն, ինչպէս կ'ակնարկէ յինքնագիր յիշատակարանին . « ... ԶԽԲ Թուի Հայկականս տումարի, ի դիտապետութեան տեառն Ստեփանոսի գերելոյն յեգիպտացւոց, և ի Թագակալութեանն Հեթմոյ որդւոյ Լեւոնի առն բարեպաշտի և աստուածասիրի, Մովսէս մեղաւք մեռեալ ոգի կամեցայ հաւաքումն առնել համառաւտարար մեկնութեանց սրբոյ պատարագիս, զոր սուրբ հարքն Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոս և Ներսէս Տարսնի յառաջագոյն ընդ երկար քննեալ էին . նա և զոր յայլոց սրբոց հարց եւս կարացաք բանագտակ լինել՝ յանցնիւր տեղւոյ եղաք առ ի զբաւսանս մանկանց Սիրովի : Եւ զայս ոչ եթէ միայն յանձնէ կամ սիրով խիզախեցաք, այլ յորդորեալ առաւել յիմաստուն բարունապետէն Յովհաննու, որ և ի սոյն ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս » .... :

ՅԱԿՈԲ գիտնական. Սամուելի ընդարձակողը ասոր համար կ'աւանդէ. « Այր սուրբ և առաքինի և յոյժ գիտնական, որ արար զլուծմունս նուրբ գրեանցն դժուարալոյժ բանիցն » :

Ի ՅԱԿՈԲ Քարափնեցի կամ Սանահնեցի. մետասաներորդ դարուն մէջ. Կոստանդին Տուկիժ կայսեր ժամանակակից, Վասպուրականի Սենեքերիմ Թագաւորին որդւոցը հետ գնաց 'ի Կոստանդնուպոլիս, հաւատոց խընդիրներու համար. ու աւելի Յունաց համախոհ երևնալուն պատճառաւ՝ անհանոյ եղաւ ազգին, ու անոր իրաւանցը պաշտպան Քաղիկ Թագաւորին: Ուռհայեցին հետեւալ խօսքերով զինքը կը դրուատէ. « Յամի Շէր մեռաւ վարդապետն Հայոց Յակոբ Քարափնեցի, որ յորջորջեալ կոչէր Սանահնէից, այր հօր, կորովի: Սորա հասեալ 'ի վերայ հին և նոր կտակարանացն Աստուծոյ, ուսեալ և հասեալ սորա 'ի վերայ հռետորական իմաստութեանցն, և տէղեկացեալ ամենայն փիլիսոփայական խորին գիտութեանց. սա էր յաշակերտաց մեծին Դէոսկուրոսի հօրն Սանահնի: Եւ այս Յակոբոս էր որ խօսեցաւ 'ի Կոստանդնուպոլիս...: Եւ յայսմ ժամանակիս էր 'ի քաղաքն Ուռհայ, և ծերութեամբ քաղաքավարեալ ըզկեանս իւր. և դաւով նենգութեամբ լուծեալ եղև 'ի կենաց. վասն զի գտանէին զնա մեռեալ 'ի մահիճս իւր, առանց հեծութեան և ցաւոց... և մեծաւ հանդիսիւ Թաղեցին զնա 'ի դուռն սուրբ եկեղեցւոյ իւրոյ » :

ՅԱԿՈԲԻԿ Շնորհալից մականուանեալ. ճառընտրաց մէջ իրեն կը տրուի բաւական ընդարձակ գրուածք մը, վիճաբանոչքիւն ընդ ամիրապետին և ընդ հրէին: Կըրնայ ստորին կամ յետին դարուց երկասիրութիւն մ'ալ ըլլալ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՅՐԱՎԱՆԵՑԻ, որուն անուամբ
կը գտնուին հետեւեալ ճառք յԵլմիածին Յաղագս Պահոց
« Պարկեշտութիւն առաքինութեան պարաւանդեալ դադա-
րեցուցէ » : Յաղագս ընդունելի և անընդունելի աղօթից .
« Ամփոփեալ զմիտս մեր իմաստուք զճառս բանին » : Յա-
ղագս ողորմածաց տնանկաց . « Մի՛ ոք տղայաբար բարուք
և անընտրողական ինչ մտօք » : — « Ոչ ինչ է պիտոյ
որ յաղագս սիրոյ նորագոյնս ինչ խնդիրք » : — « Հա-
յեաց դու ի յոյսն վերին, որ իջանես ի խորս խաւա-
րին սգոյ » : — « Բազում կերպարանք են պատուհա-
սից և սպառնալեաց Աստուծոյ » : — « Ո՛ր երթեալ
դադարեցից և լացից զահեղ անօրէնութիւնս » : — « Ող-
բալով յիս Հոգիս Հիացեալ զարմանայ » : — « Բեր այ-
սուհետեւ մանաւանդ քան յառաջագունիցն » :

Ողբ ի վերայ անապաշխար մեղաշորաց . « Խոստովա-
նողք փութացարուք ջանալ ապաշխարել յաւուրս մեր » :
Աղօթք . « Որ անեղդ ես և անստեղծ, և արարիչ » : —
« Յառաջ քան զամենայն առաքինութիւնն է խոնար-
հութիւն » : Յաղագս հմայից . « Առնոյր առնէր ոք ըզ-
գլուխ իմ չտեմարանս ջուրց բազմաց » : Վասն կնաթո-
ղաց . « Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս վասն փրկական բա-
նիցն յանդիմանութեան » :

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ վարդապետ՝ որ Թռչնոց վրայ ընտիր
ու քերթողաբան գրուածք մը թողած է : Նորագիւտ հրա-
տարակութիւն ՚ի Մասիս լրագրի Պոլսոյ, 1879 : Սկզբ-
բնաւորութիւնն է .

« Ես Յովհաննէս հոգւով տրկար
եւ վարդապետ յերկիր աւտար .
կամիմ գովել հաւքերն հաւտար
Ուրախութեան մարդկան համար :
Արտօտիկն հըռնչայր,
Առաւօթուն երբ լուսանայր
Անդադար փառաբանէր

Զատառածութիւնն յերկինս որ կայր :
 Բըլբունն զամէն գարուն կու գայր ,
 Ի մէջ վարդի ե թրփի կենայր ,
 Անգազար փառաբանէր
 Ընդ հրեշտակացն հաւատար :
 Ծիծեռնիկն գայր շինէր
 Զիւր հայրենի տուն ե տաճար ,
 Եւ ի վերայ այն տաճարին
 Սաղմոս ասէր զօրն տնգազար :
 Լըծէ լըծէնն շուրջ կու գայր ,
 Շինականերուն խրատ կու տայր .
 Լըծէ լըծէ , կ'ասէր , ճարար
 Զինչ զհօտաղ կամ զհօտէվար :
 Սարերիկն սարսափէր
 Զինչ զշերմուս ե զգիւհար .
 Որպէս գօտան շալփարազան ,
 Ինքն զարկէր ինքն խաղայր :
 Հօգօզ զամէն գարուն կու գայր ,
 Ի իւր գրլուխն փետուր մի կայր ,
 Զինչ զշերովդէս կամ զՊիղատոս ,
 Քան հաւապոն հաւասար :
 Անծեղիկն ի վեր վազեաց ,
 Մօռն ի վայր հպարտացաւ .
 Թէ իմ փետուրս սեաւ ու սպիտակ
 Հաքի քան զայլ հաւուց երկայն :
 Եզնարօտիկն հաւներ տուար ,
 Հետ արօտին երթայր ու գայր .
 Ամէն հիւսն ինքն քաղէր
 Մէկ շտանէր ձագուց համար :
 Բըւէր բըւիկն ծըռուտայր
 Ամէն ձորում իւր ձայնն գայր .
 Ինքն ապրի տարին հազար ,
 Աւաղ , ընդ օտարսն խինտ ջընայր » :

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ վարդապետ Տարոնացի , որուն անուամբ
 բը կը նշանակուի Էջմիածնի Մատենադարանին գրչա-
 գրաց ցուցակին մէջ (Թիւ 1675) Բագրատունեաց ար-
 քունի տոհմին պատմութեան գիրք մը : Ազգային տարե-
 գրոց մէջ ալ կը յիշուի ի Շ (500) թուականի . « Յով-
 հաննէս վարդապետ Տարոնացի , արար պատմութիւն Բա-
 գրատունեաց հրամանաւ տեառն Պետրոսի » :

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ քորեպիսկոպոս : Գրչագրաց մէջ վարագայ սուրբ խաչին պատմութիւն մը կը գտնենք՝ ընտիր ոճով և հայկաբանութեամբ, իրեն ընծայուած :

ՊԱՂՏԻՆ ԻՇԽԱՆ որ ունի թուղթ առ վարդան վարդապետ :

ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ազգին Մամիկոնէից ցտուրբն վարդան : Կը գտնուի 'ի Մատենադարանի Բարձրահայեաց Սուրբ Աստուածածնի վանաց յԱրդն (թիւ գրչ. 112) :

ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ արշաւանաց Հագարացուոց և Թաթարաց և Ռուբինեանց : Նոյն վանաց Մատենադարանին և նոյն գրչագրին մէջ :

ՍԱՀԱԿԱԴՈՒԻՍ . քոյր Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ, որուն համար կը գրուցէ Ուռպիւեան. « Էր սորա քոյր մի, 'ի մանկութենէ ստացեալ զվարս կուսութեան, և առանձնացեալ 'ի ձորակին Գառնոյ, յայրի միով, և անտանելի վարս ճգնութեան կրէր յանձին. որոյ անուն Սահակադուխտ : Սա յոյժ հմուտ էր երաժշտական արհեստին. որ և 'ի ներքոյ վարագորի նստեալ ուսուցանէր զբազումս. և արար կցորդս և մեղեդիս քաղցր եղանակաւ. յորոց մի Սրբռնի Մարիամ, որ իւրով անուամբն է յօրինեալ » :

ՍԱՄՈՒԷԼ Կամրջաձորեցի, զոր յիշեցինք յ'էջ 569 : Տասներորդ դարուն վերջերը, Սարգիս կաթողիկոսին ու Բագրատունեաց Գագիկ Ա Շահնշահի ժամանակ ծաղկեցաւ Սամուէլ, ինչպէս կ'աւանդէ Լաստիվերտցի. « Էին յայնմ ժամանակի վարդապետք Սարգիս և Տիրան աւուն և Յենովք, որ կաթողիկոսարանին էին վարդապետք, և Սամուէլ՝ որ Կամրջացն Ձորոյ վանաց առաջ-

նորդութեամբ հովուէր » : Ասողիկ ալ կը գրէ . « Զկնի նորա (Պօղիկարպոսի) իմաստակն Սամուէլ, բազմաշնորհ 'ի գիտութիւնս գրոց սրբոց և յերգս երաժշտութեանց » : Սամուէլի կ'ընծայուի Տօնապատճառ կոչուած գիրքը, զոր շարագրած է 'ի խնդրոյ Անանիայի Արշարունեաց եպիսկոպոսի :

ՍԻՄԷՈՆ՝ որուն համար կ'աւանդի ի գիրս յիշատակաց ի Թուին ՆԾ. (450). « Հայր Սիմէոն արար զԱդամ գիրքն, հարիւր յիսուն և մի ճառ . 'ի խնդրոյ Սենեքարիմայ Թագաւորին Վասպուրականի » :

ՍԻՄԷՈՆ (վարդապետ) որոյ անուամբն է հետեւեալ երկասիրութիւնն . « Երանելոյն Սիմէոնի սուրբ և ընտրեալ վարդապետի ասացեալ պատճառս Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի : Եւ թէ որպէս կարգեաց զյիշատակ սուրբ Մկրտչին և Կարապետին Յովհաննու ընդ նմին և զԱթանագինէ » :

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Երէց . որոյ անուամբ կայ տումարական գրութիւն մը . « Ստեփանոս իրիցոյ տումարագիտի որդւոյ Յոհաննիսի քահանայի ասացեալ յաղագս ընթացութեան արեգական քսան և ութ ամաց, և չրջագայութեան լուսնին իննևտասներեակ ամաց, որ լինի միաճամուռ ընդ ամենայնն՝ ամբ ՇԼԲ » :

ՎԱՀԱՆ Մամիկոնեան, որոյ անուամբ գտնուին երկու ճառք . Ա. ի սուրբ յարմաւենիսն և 'ի գալուստն տեառն : Բ. ի մեծի աւուր չորեքշաբաթին :

ՎԱՀՐԱՄ . այս անուամբ պատմագիր մը կը յիշատակէ Վարդան, և կը կոչէ զնա որդի Տիգրանայ . իսկ ուրիշ մ'ալ Տիգրանակերտցի կը կոչէ :

ՎԱՀՐԱՄ վարդապետ . Շնորհալույ վիպասանականին
 շարայարութիւն ընելու դիտմամբ յօրինած է 770 տող
 ոտանաւոր քերթուած մը սկսելով 'ի Ռուբենէ կը հաս-
 ցընէ մինչև 'ի Լևոն որդի Ա Հեթմոյ, որուն խնդրանօք
 ձեռք զարկաւ այս գրուածքին, և որ դեռ ևս կենդանի
 էր գրուածքին շարագրութեան աւարտելուն ժամանակ: Հե-
 ղինակին հետեւալ յառաջաբանական խօսքերը բաւակա-
 նէն աւելի կը յայտնեն իւր դիտումը և ձեռնարկութեան
 պատճառը .

« Տէր Ներսիսի լուսադարեալ
 Հայրապետին զայս բան գրեալ,
 Ըզպատմութիւնս Հայոց առեալ
 Ոտանաւոր տաղիւ չափեալ...
 Զոր ընթերցեալ եւ ծանուցեալ
 Լեւոն արքային Հայոց օծեալ,
 Նուաստութեանս իմ հրամայեալ
 Ի սուրբ հօրէն առնուլ դարձեալ .
 Որ մինչ 'ի մեզ եղեւ հասեալ .
 Նահապետաց մերոց կացեալ՝
 Գործք եւ կամ բանք վիպասանեալ,
 Ի ստուգադոյն արանց պատմեալ .
 Եւ զոր աչօք մերովք տեսեալ
 Եւ ազանջօք յայլոց լուեալ,
 Զսոյն ի՞նչ գրել բանիւ չափեալ,
 Առ 'ի լինել դիւրաւ յայտնեալ:
 Արդ ես Վահրամ բաբուն ձայնեալ,
 Եւ իմաստիւք ունայնացեալ,
 Աստուածային բանիւք վարժեալ
 Եւ 'ի յարդիւնսն ոչ ժամանեալ .
 Ի յարքայէ յայս հարկեցեալ,
 Եղէ մըտօք տարաբերեալ...
 Փոքր ինչ յառաջ անդր ընթացեալ,
 Ի նախնական զրուցաց առեալ,
 Համառօտիւք ըզնոյն գրեալ
 Մինչև 'ի մերլս ժամանեալ » :

Այս պատմական քերթուածէն զատ՝ ունի Վահրամ քանի մը ընտիր ճառեր. ինչպէս 'ի Ծաղկազարդն և 'ի Համբարձումն հետեւեալ խորագով. « Վահրամ վարդապետի յարմարած ի Ծաղկազարդն և ի Համբարձումն տեառն : Անսահմանելի բնութեամբ բարին Աստուած » : Դարձեալ ի խորհուրդ գալստեան տեսնն յԵրոսուղէմ յառանակառ, ի բանն. Ուրախ լեր յոյժ դուստր Սիւնի » : Վերծանոթիս բանին Եռայայ, թէ Բղխեսցէ զաւազան յարմատոյն Յեսսեայ. և այլ հաւաքմունք յաստուածաշունչ գրոց ի Վահրամ վարդապետէ. շարագրեալ յաւուր օծման թագաւորին Հայոց, կամ ըստ այլ խորագրի՝ « Ի մեծի աւուր Յայտնութեան Քրիստոսի՝ վերլուծութիւն բանին Եսայեայ և հաւաքմունք աստուածաշունչ բանից թարգման՝ յօրինեալ 'ի խորհուրդ թագաւորաց որ յերկրի, արագ ցուցմամբ և իմաստասիրական սահմանաւ շարագրեալ Վահրամ վարդապետի, յորում աւուր օծեալ ձեռնադրեցաւ թագաւոր Հայոց մեծն Կեռն » : — Դռանոթիս վահրամ վարդապետի կոչուած գրուածքի մ'ալ հանդիպեր ենք¹, և ունի խորագիր. « Խոստովանութիւն հաւատոյ արարեալ Վահրամայ վարդապետի Հայոց՝ ըստ խնդրոյ Կեռնի Հայոց թագաւորի յաշխարհին Կիլիկիոյ, յաղագս սրբոյ Երրորդութեանն և մի աստուածութեանն և փրկական տնօրէնութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ » : Ուրիշ գրուածք մ'ալ « Վահրամայ վարդապետի յաղագս մարգեղութեանն Քրիստոսի » : Այս ճառին յիշատակարանն « Այսոքիկ է աստուածաբանական բանք շարագրեալ ի մերո նուաստութենէ Վահրամայ վարդապետի, ի հրամանէ թագաւորի մեծին Կեռնի » : Վասն որոյ եթէ ինչ արժանաւոր յասացեալս գտցի, Աստուծոյ շնորհ որ զկամել ետ մեզ և զառնելն. իսկ եթէ նուաստագոյն և դուզնաքեայ ի շահս օգտութեան, քանզի սխալագոյն և թիւր ինչ ոչ

1. Վահրամայ գրուածոց բնագրին և թարգմանութեանց վրայ տես ի Հայկական Մատենադարանին :

ունիմ ասել ի գրեցեալքս՝ քան զանձն իմ, և զայլս հաւանեցուցանեմ աստուածային գրոց վկայութեամբ, որ են ի սոյն շարադրութիւն առադրեալ: Սակա որոյ զայնքան թիւրութիւն իմոյ տկարութեանս վարկանիջիք վասն երկրաքարչ և մեղսասէր գոլոյ ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ, ոչ կարացի ի բարձրագոյնսն և յաստուածային խորս մտանել, և յայնմանէ փարթամութիւն բարձրագունից մտաց ընծայել, վասն որոյ բարեսէր կամօք չափաւոր այս աշխատութեան թողութիւն անչափից մեղաց իմոց հայցեսջիք յանբաւարաշխ բարեացն Աստուծոյ»:

ՎԱՐԴ ՊԱՏՐԻԿ (ի դարանս մատենից Եջմիածնի, թիւ գրչ. 888). «Պատմութիւն զալստեան Մահմետի ի Հայս, և գնալ ընդդէմ նորա Սահակ սուրբ եպիսկոպոսն: Վարդ Պատրիկին ասացեալ: — Իշխանն Արծրունեաց Թէոդորոս Ռշտունի»:

ՏԻՄՈԹԵՈՍ վարդապետ, յառաջ քան զմեծն Վարդան Բարձրբերդցի. որ կ'աւանդէ իր Հնգամատենին մեկնութեան յիշատակարանին մէջ՝ թէ նոյնպիսի երկասիրութիւն մը շարագրած ըլլայ և Տիմոթէոսս այս վարդապետ. «Սկսաք, — կ'ըսէ, — առաջնորդ ունելով զամուսն հաւատոյ՝ գեղիչէ և գեփրեմ և զմեծն Ոսկիաբան, և զայլսն որք վաստակէին 'ի գիրքս յայս 'ի տեղիս տեղիս, և յորոց հաւաքեալ էր լուսաւոր վարդապետն Տիմոթէոս»։ Ազգային յիշատակագիր մ'ալ կ'ըսէ ի ՆԾ (450) թուականի, «Տիմոթ վարդապետ արար ըզմեկնութիւն Արարածոցն»։ «Քննութիւն հաւատոց Ահարոն թագաւորի և Տիմոթէոս հայրապետի» խորագիրը կրող գրուած մ'ալ գտնուի 'ի գրչագիրս։

ՏԻՐԱՆ. Այս մեզի միայն անուամբ ծանօթ վարդապետին՝ գրչագրաց ցուցակի մը մէջ հետեւեալ երկասիրութեան կը հանդիպինք հետեւեալ խորագրով. «Տիրա-

նայ վարդապետի Հայոց՝ պատասխանի հարցմանց թագաւորացն Աղուանից՝ Ատրնեբրսեհի և Փիրեի» : Հատուածք կը գտնուին 'ի Ստեփանեան Բառարանի. իսկ ամբողջ երկասիրութիւնն յիսունեմէկ միջակադիր էջ, ի Մատենադարանին էջմիածնի, այսպիսի սկզբնաւորութեամբ . « Ընկալեալ զհրամանս և զխնդիր Տէր յոյժ փութով և յաւէտ ըղձալի փափաքանսք, ուրախ եղաք ի սմա » : Ուրիշ թուղթ մ'ալ իր անունովը ի Մատենադարանին Երուսաղեմի (թիւ 533) գրեալ առ Սենեքերիմ թագաւոր վասն հաւատոյ :

ՏԻՐԱՏՈՒՐ վարդապետ. — Այս քարոզներն են 'ի Մնունդ Քրիստոսի. « Բայց աստանօր պարտ վարկանիմ սակաւ ինչ » :

Ի բանն, ի սկզբանէ էր բանն. « Արդ ասասցուք թէ թէ զինչ է սկիզբն » :

Վասն մահու, ի բանն Յորայ որ ասէ. Մահ մարդոյ հանգիստ է. « Արդ կամիմ այժմ՝ որպէս և է իսկ կարողութիւն » :

Ի բանն. Մահ մեղաւորի չար է. « Արդ ի բանէս յայսմանէ » :

ՏԻՐԱՏՈՒՐ վարդապետ. որուն կ'ընծայուին քանի մը ճառք՝ բաւական ընտիր ոճով և շարագրութեամբ, և մեծ հռետոր կը կոչուի 'ի գրչագիրս. տեղ մ'ալ ինքն իրեն համար կը վկայէ « զինուորեալ կայսեր » . անշուշտ յառաջ քան զընդունել զբաշնայական օժումն :

ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ

ՈՐՈՑ ԳՐՈՒԱԾՔԸ ԶԹԵԱՏԱԿՈՒԻՐ

—

Աթաւնաւ. — « Հայրապետն Հայոց ժողովեաց զիմաստուննս որ էին 'ի ժամանակին. յորս էր և Աթանաս 'ի վանուց սուրբ Կարապետին. և կարգեցին թուական Հայոց, յորոց ուղղեցին զգատիկն Հայոց » : ԿԻՐԱԿՈՍ :

ԱՆԱՍՏԱՍ. տես Եփրեմ :

ԳԱԳԻԿ, թագաւոր Կարուց. — « Էր յայսմ աւուրքս (Կոստանդին Տուկիծ կայսեր), Գագիկ արքայ որդի Աբասայ կարսացւոյ, այր իմաստասէր և լցեալ ամենայն շնորհօք 'ի փիլիսոփայականացն և 'ի հռետորականաց արուեստիցն, որ և ընդ վարդապետս Հռոմոց ճեմէր. և յորժամ մտանէր 'ի Կոստանդնուպոլիս՝ 'ի յամբիոնն նստէր 'ի մէջ սրբոյն Սոփի. և բովանդակ գիտէր զհին և զնոր կտակարանն Աստուծոյ. և էր յոյժ ճարտարաբան » : ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ :

ԳԷՈՐԳ վարդապետ. — « Մեռաւ Պօղոս կաթողիկոսն (ՇԽ) որ 'ի Մարաշ, զոր եղեալ էր Փիլարտոսն. և սուրբ և մեծ գիտնական Հայոց Գէորգ վարդապետն, և թաղեցաւ 'ի Կամրջաձորն առ Սամուէլ վարդապետի », կ'ըսէ

Վարդան: Իսկ Ուռհայեցին Ուռհեցի կը կոչէ զԳէորգ, և հետեւեալ խօսքերով զինքը կը դրուատէ. « Յայսմ ա-
մի (ՇԽԲ) մեռանէր վարդապետն Հայոց Գէորգ, որ կս-
չեցաւ Ուռհեցի, որ էր լուսաւորիչ տանս Հայոց, և աղ-
բիւր մշտնջենարուիս վտակաց, և լեզու հրեղէն հրաշն
ներկեալ: Սա ուսմամբ աստուածային վարդապետու-
թեամբն զարդարեաց զարեւելից աշխարհն, զի լցեալ էր
աստուածային շնորհօք. և էր հաւասարեալ գիտու-
թեամբն իւրով առաջին աստուածախօս սուրբ հայրա-
պետացն. ասեմ Գրիգորի աստուածաբանի և Յովհան
Ոսկեբերանի, Բարսեղի և այլ նմանեաց սոցա: Սա ըս-
քանչելի վարուք կատարեաց զընթացս իւր, և էր ամաց
հարիւրից. և թաղեցաւ 'ի մեծ անապատն 'ի Կարմըն-
ջաձոր, մօտ 'ի գերեզման Սամուելի վարդապետի և Խաչ-
կայ, որ էր երածիչտ 'ի վերայ ձայնաւոր եղանակաց.
և եղև սուգ... զի զրկեալ եղեն յայնպիսի լուսաւոր վար-
դապետէ » :

ԳՐԻԳՈՐ ՄՈՆՈՆԻԿ. — « Էին 'ի քամանակին
յայնմիկ վարդապետք երևելիք. Մխիթար՝ որ Գոշն կս-
չիւր... Գրիգոր՝ զոր Մոնոնիկ կոչէին՝ 'ի Կեչառուաց » :
ԿԻՐԱԿՈՍ :

Զաքարէ Սպասալարին գումարած ժողովականաց մէկն
էր Մոնոնիկ :

ԳՐԻԳՈՐ ՇԻՐԱԿԱՅԻ « հմուտ օրինաց » ըստ ա-
ւանդելոյ յիշատակագրաց :

ԳՐԻԳՈՐ ՈՐԴԻ ՎԱՍԱԿԱՅ. — Գէորգ կաթուղիկոսին
օրերը երբ Հայոց նախարարքը Բուղայի գերութենէն
դարձան, անոնց մէջ կը յիշատակէ Արծրունին նաև ըզ-
Գրիգոր ՈՐԴԻ ՎԱՍԱԿԱՅ. « Յելանել, կ'ըսէ, նախարա-
րաց Հայոց յերեսաց ամիրային (Ահմատայ ՈՐԴԵՆՅ Հաւ-
թայ), մնայ առ նմա միայն Մուշեղ Մոկաց իշխեցողն,

այր քաջայայտ և բարձրագահ. և ընդ նմա Գրիգոր՝ որդի Վասակայ, (իշխան Վասպուրականի). և սա նմանապէս իմաստութեամբ առլցեալ, հոյակապ և անուանի 'ի մէջ հայկականացս, և ցանկալի լսողացս և ուրախաւոր տեսողաց: Սա առաւելեալ յամենայն հոգածութիւնս, 'ի գիւտս իմաստութեան, ուսումնասիրութեան, և յայլն ամենայնի քան զհարս և զհաւս իւր »:

ԳՐԻԳՈՐ ՏՈՒՏԷՈՐԴԻ. — « Յաւուրս իշխանութեան Զաքարիայ և յառաջնորդութեան Սանահնին Գրիգոր վարդապետին՝ որդւոյն Տուտայ, որ էր այր երեւելի »: ԿԻՐԱԿՈՍ:

ԴԱԻԹ. տես Եփրեմ:

ԵՂԻԱ. — « Էին 'ի ժամանակին յայնմիկ (ԺԲ դար) վարդապետք երեւելիք... Եղիա, 'ի Հաւուց Թառէ, որ գեղեցիկ կարգաւորեաց զկարգ վանացիւրոց »: ԿԻՐԱԿՈՍ:

ԵՓՐԵՄ. — « Յայսմ ժամանակիս (Ը դար) էին վարդապետք աշխարհիս Հայոց ընտրեալք Եփրեմ, Անաստաս, Խաչիկ և Դաւիթ Հռոմայեցի »: ԿԻՐԱԿՈՍ:

ԹԷՈՒԴՈՐՈՍ. — Ուռպելեան կը գրէ Կոմիտաս կաթողիկոսին համար՝ թէ Սիւնեաց քերթողին Մաթուսաղայի համբաւոյն վրայ զարմացած « Յղէ... զիւր ձեռասուն համբակն, զոր մեծափափաք սիրով սնուցանէր սըրբութեամբ զԹէոդորոս եղբորորդի իւր. զոր առեալ նորա մեծաւ, զգուշութեամբ ուսոյց և հասոյց 'ի գլուխ կատարման գիտութեան, զարդարեալ տեսականաւն և գործնականաւն »: Ու երբ իշխաններն ու Եզր կաթողիկոս կը ստիպէին զՄաթուսաղա՝ որ Հերակլ կայսեր գումարած Կարնոյ ժողովոյն ներկայ գտնուի, Մաթուսաղա չուզեց երթալ, ու իր տեղը շրկեց զԹէոդորոս, զստահա-

նալով իւր աշակերտին գիտութեան և իմաստութեան վրայ, ու այսպէս գրեց. « Յուդարկեցաւ մեր աշակերտդ Թէոդորոս. այդ բաւականացի » : Ու երբոր Ռչտունեաց իշխանը Թէոդորոս՝ մեղադրելով յանդիմանեց զՅզր կաթողիկոս, զՄաթուսաղա և զՅովհան Մայրապոմեցի հետը չբերելուն համար, Յզր պատասխանեց. « Ամենեքին ապացին թէ մինչ Մաթուսաղայի աշակերտս Թէոդորոս ՚ի հետ է, ոչ է կարիս մեզ այլ ոք. դա բաւական է » : Եւ յիրաւի, Թէոդորոս իրեն համբաւոյն և գիտութեանը արժանաւոր լեզուով մը՝ ջանաց համոզել և անոնց երկիւղը փարատել, որ կը կասկածէին հաւատոց ճշմարտութեան մէջ մոլորիլ՝ Յունաց հետեւելնուն համար :

ԹՈՐՈՍ. — « Երկուք ոմանք յաշակերտաց (Մխիթարայ Գոշի) որք իմաստնագոյնք էին քան զայլս, որք կարող էին և զայլս օգտեցուցանել. առաջնոյն Թորոս անուն, ՚ի սահմանացն Մելտինոյ Հայոց. հայր նորա հայկական և մայրն ասորի. այր հեզ և խոնարհ... որ կայ թաղեալ ՚ի հռչականուն վանքն ՚ի Հաղբատ, ՚ի գլուխ վանացն, ՚ի գերեզմանս եպիսկոպոսաց և վարդապետաց » : ԿԻՐԱԿՈՍ :

ԹՈՐՈՍ վարդապետ. — Կիրակոս՝ Հեթում առաջին թագաւորին առ Մանգոյ խան Թաթարաց ճանապարհորդութիւնը աւանդելու ատեն՝ կը յիշատակէ. « Ընդ նմա իսկ եկեալ էր և Թորոս քահանայ կուսակրօն, և Կարապետ որ դրան երէց էր արքային, հեզ բարուք և գիտնական » :

ԽԱԶԻԿ. տես Եփրեմ :

ՀՄԱՅԵԿԻ (սրբոյ) վկայաբանութիւն. « Գտի և զօրոյն Հմայեկի զվկայաբանութիւն քառասուն արամբէի

տանն Տայոց որ այժմ Քառասնի վանք կոչի: Գտի և այլ բազում յիշատակ սրբոց, որոց մոռացմունք եղեալ՝ ի տագնապ լինելոյ աշխարհիս »:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ. — « Կոչեաց (Մխիթար Գոշ) զքնակիչս ուխտի վանաց նոր Գետկայ, որք ընդ նմա ժուժկալեալ էին յամենայն աշխատութիւնս վանից և եկեղեցւոյ. օրհնեաց զնոսա և զաշակերտս իւրեանց յանուն տեառն, և զմի ոմն 'ի նոցանէ ընտրեալ՝ Մարտիրոս անուն, որ աշակերտեալ էր նմա և ընտանի էր, կացոյց զնա առաջնորդ նոցա, մանուկ տիօք, բայց կատարեալ իմաստութեամբ. այր քաղցրաձայն յերգս պաշտաման, և առատամիտ ընթերցման, և արագ 'ի գրչութիւն: Նմա հրամայեաց իշխել նոցա. և գրեաց կտակաւ առ մեծ հազարապետն Իւանէ... և յանձնեաց 'ի նա զվանս և զառաջնորդն »: **ԿԻՐԱԿՈՍ:**

ՅԱԿՈԲ վարդապետ. զոր Կոստանդին կաթողիկոս զրկեց առ Հեթում թագաւոր, որ գնացեր էր 'ի մեծ Հայս. « Առաքեաց զմեծ վարդապետն Յակոբ, զայր բաշաւոր և իմաստուն, զոր առաքեալ էին յառաջագոյն վասն սիրոյ և միաբանութեան առ թագաւորն Յունաց Յովհաննէս... իմաստախոհ բանիւք աստուածային գրոց ընդդիմացան հարցաքննութեան ժողովոյն Յունաց... խոհեմ բանիւք եցոյց զրովք յերկուց միացեալ զՔրիստոս, աստուած և մարդ կատարեալ երկոքումբք... զամենայն աստուածիմաստ բանիւք և գրոց վկայութեամբ հաստատեալ՝ շինեաց զմիտս նոցա 'ի սէր և 'ի միաբանութիւն ընդ ազգս մեր, և դարձաւ 'ի նոցանէ պատուով »: **ԿԻՐԱԿՈՍ:**

ՅԵՍՈՒ՝ Խորխոռունեաց եպիսկոպոս, որմէ գրուած նամակի մը հատուածոց հանդիպեր ենք ի ցուցակս ձեռագրաց Երուսաղեմի (թիւ 533).

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գառնեցի. — « Այր ոմն առաքինի և զարմանալի վարուք, գործող պատուիրանաց Աստուծոյ և լծարարձ 'ի մանկութենէ, արժանացեալ քահանայական պատուոյ. կուսակրօն, Յովհաննէս անուռն 'ի զիւղաքաղաքէն Գառնոյ, ուր զարմանալի սարաւոյթն է Տրդատայ, 'ի սուրբ ուխտէն Այրիվանաց: Սա 'ի մանկագոյն տիոց արհամարհեաց զամենայն ինչ զկենցաղոյս, լքեալ զազգս և զտուն, յանապատ տեղիս բնակէր. սիրէր առանձին լինել և անզրադապէս խօսել ընդ Աստուծոյ. տուեալ զինքն ազգի ազգի ճգնութեան պաշտօն և աղօթից » : Ասոնք են Կիրակոսի խօսքերը, որ նոյն վարդապետին աստուածահաճոյ քաղաքավարութեան նկարագիրն ընելէն ետքը՝ կը յաւելու. Ժողովրդեան ձեռքը կուտար, կ'ըսէ, « զխորհրդական բանս աղօթից », որոնցմով անշուշտ իր անուամբը յիշատակուած այլ և այլ ընտիր և սիրատարփ աղօթքները կ'ուզէ ակնարկել: — Գառնեցին երախտաւոր է նաև Սաղմոսաց ընտիր օրինակ մը հրատարակելուն համար: Իրենն է նաև հետեւեալ խորագիրը կրող երկասիրութիւնը. « Յովհաննու Գառնեցւոյ խրատ ոգեշահ ամենայն մարդոյ, մանաւանդ ժամարարի, 'ի խնդրոյ Սարգիս քահանայի » :

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Տաուռչեցի. — « Եւ հանդիպեցաւ (Մխիթար Գոշ) Յովհաննիսի վարդապետի Տաուռչեցի տնուանեալ, որ 'ի ժամանակին յայնմիկ երևելի էր գիտութեամբ. զառաջինն յաշխարհականաց կեանս կացեալ սակաւ ինչ, և մեռեալ ամուսնոյն, կրօնաւորութեան հետեւեալ, և հասու եղեալ՝ աստուածայնոց գրոց պարապեալ... Սա բազում իրս կարգաւորեաց կարգաց և կրօնից քրիստոնէից » : ԿԻՐԱԿՈՍ :

ՅՈՎՍԷՓ. — Կիրակոս՝ Բարսղի հայրապետին յաջորդ Գրիգորիս կաթողիկոսին օրովը ծաղկած վարդա-

պետաց մէջ կը յիշատակէ նաև Յովսէփ անուէնով եպիսկոպոս մը, զոր կը կոչէ « այր երեւելի 'ի կողմն Անտիոքու », ուր բազմաթիւ ազգայինք ցրուած էին այն ժամանակները :

ՆԵՐՍԷՍ ԻՇԽԱՆ. — Մետասաներորդ դարու կիսուն ծաղկած էր « Տէր Ներսէս 'ի Բագրեւանդ գաւառէ, իշխան Հայոց, և սա էր այր կորովի և յոյժ հանճարեղ, բանիրուն իմաստասէր, ուսեալ 'ի մեծն Արգիշա. հասեալ ամենայն շնորհաց աստուածեղէն կտակաւորանացն, և կարող էր կալ 'ի դիմի ամենայն իմաստնոցն Հոռոմոց, հզօր գիտութեամբ և զարմանալի ատենախօսութեամբ, նմանեալ Գազկայ և այլոց իմաստասիրաց Հայոց » : ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ :

ՍԱՄՈՒԷԼ. — « Յայնժամ գրեաց (Վասիլ կայսր) առ Յովհաննէս սրբայն Հայոց, զի առաքեսցէ զնոսա (զվարդապետս Հայոց) առ ինքն 'ի Վոստանդնուպոլիս, զի 'ի նոցանէ գիտացէ զճշմարիտ պատճառն և զուղղորդ գատիկն. իսկ նոքա ոչ առին յանձն գնալ, թղթովք գեղեցկաշար բանիւք հասկացուցին զթագաւորն ամենայն խորին քննութեամբ... մեծաւ խնդրուածովք ետ բերել (կայսրն Վասիլ) առ ինքն զՀայոց վարդապետն զՍամուէլ, զայր կորովի և յաղթող, և կացուցանէր զնա յատենի խօսել ընդ վարդապետացն Յունաց... և հաճոյ լինէր թագաւորին ամենայն բանքն նորա... և ածէր զՄուսի զվարդապետ Եբրայեցւոց... այր ճարտարաբան և հզօր, և սկսանէր խօսել զարուեստ տոմարին... և գովէր ըզբանքն Սամուելի Հայոց վարդապետի. իսկ թագաւորն... զվարդապետն Հայոց յուղարկեալ մեծաւ պարդևօք յաշխարհն Հայոց » : ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ :

ՍՈՂՈՄՈՆ. — « Յետ վախճանելոյն Յովաբայ հայրապետին, զՍողոմոն ածեալ կացուցանեն յաթող սրբու-

թեանն. սա... բազում առաքինաշան երկոց զանձն տուեալ 'ի մեծ ուխտին Մաքենոցաց, այլ և վարժեալ ևս էր 'ի փիլիսոփայական արուեստս, և առաւել ևս հմուտ լեալ փսալտութեան կրթանաց » : ՅՈՎՀԱՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ :

ՍՈՍԹԵՆԷՍ. Ի յիշատակարանի մագաղաթեայ աւետարանի գրելոյ ի ԶԻԹ = 1279 « Գրեցաւ ի թու ». Հայոց ԶԻԹ. Իաւթն հարիւր և քսան ինն. ի մայրաքաղաքն Սիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Հոգւոյն. որ յայսմ աւի վերստին նորոգեցաւ պատուական քարամբք քերեալ ի ճարտարաց : Զեռամբ Ստեփաննոսի Վահկայցւոյ և ժախիւք և հրամանաւ Սոսթենէս բարունւոյ, որ էր վարժ և կիրթ յամենայն գիրս աստուածային՝ հնոցն և նորոց և արտաքին ֆիլիսոփայիցն գեր ի վերոյ. որ և ի ժամանակիս մեր և թագ'. Լեւոնի և ի հայրապետ՝ Յակոբայ ոչ ոք է կատարեալ իբրեւ զսա յամենայն իմաստս, բայց ի մեծ բարունեաց բարունւոյն. որոյ անուն ցաւդէ քաղցր, որ և Վահրամ կոչի » :

ՍՏԵՓԱՆՈՍ. — « Յայսմ ժամանակի (թուին ՄԻԲ) էր Ստեփանոս դրան երէց, որ բանիբուն ճանաչիւր. հասամենայն իմաստասիրական և գրամարտիկոս արուեստից՝ հանդերձ հոգևորական առաքինութեամբ » : ԿԻՐԱԿՈՍ :

Նոյն խօսքերով կը դրուածտէ զնա և Սամուէլ, որոշելով 'ի համանուն Սիւնեաց եպիսկոպոսէն :

ՏՈՒՐՔԻԿ. — « Էին 'ի ժամանակին յայնմիկ (ԺԲ դար) վարդապետք երևելիք... Տուրքիկ 'ի Թեղենեաց, որ բարիք կարգաւորեաց զվանքն՝ զամենայն ինչ հասարակաց լինել և առանձինն ոչինչ ստանալ » : ԿԻՐԱԿՈՍ :

Յ Ա Ն Կ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ե

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ.

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ. — Հայկական Դպրութիւնն համեմատուած ուրիշ հին ազգաց դրականութեան հետ: — Անոր աղքատութեան պատճառները: — Մեր մատենադրութեան բաժանումը ըստ դարուց . . . . .

4

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԳԻՐՔ. — Նշանագիրք ընդհանրապէս և անոնց կարեւորութիւնն — Հայ ազգին նախնական տառերը. — Բեւեռաքանդակ արձանագրութիւնք: — Ասոնց գոյութիւն 'ի Հայաստան և հաւանական հետեւանք: — Շամիրամ և իր արձանագրութիւնք 'ի մերում աշխարհի և այլուր: — Զենտ, ասորի և յոյն տառք, և անոնց գործածութիւն առ մերսն: — Համառօտագիր նշանակք: — Յատուկ ազգային տառից զգալի պէտք: — Վաւարական, Սահակ և Մարութ: — Մարութայ ջանք 'ի գիւտ հայկական տառից: — Կորիւն, Խորենացի և Փարպեցի և անոնց խօսքերը: — Պատմութիւն գիւտի տառից: — Այլևայլ խնդիրք, կարծիք և դրութիւնք ասոր նկատմամբ: — Դանիէլ ասորի և իր տառերը . . . . .

10

ՀԱՅ ԳՐԶԱԳԻՐՔ. — Հայկական գրչագրաց վրայ ընդհանրապէս: — Ծանօթ հնագոյն գրչագիրք: — Գրչութիւն և գրիչք առ Կիլիկիցիս: — Մագաղաթ, թուղթ և անոնց կիրառութիւն: — Գրութեան պատկանեալ ուրիշ գործիներ: — Թանաք: — Նըկարք, պատկերք և անոնց արուեստը . . . . .

69

ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵՂՈՒ. — Հայերէն լեզու: — Իր ծագումն և սկզբնաւորութիւն ըստ ազգային պատմութեան: — Արդի բանասիրութեան կարծիք նոյն խնդրոյն վրայ: — Հայկական լեզու յառաջ քան զհինգերորդ դար: — Թարգմանչաց դարը: — Այլ և այլ կերպարանափոխութիւնք լեզուին: — Հելլենաբանութիւն: — Հայ լեզուն մինչ 'ի սկիզբն երեքտասաներորդ դարու . . . . .

94

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐ. — Բանաստեղծութիւն՝ առաջին լեզու մարդ-
կային ազգի: — Անոր հեղինակն է Նայաստան: — Գողթան
երգերէ: — Վեպը, վիպասանութիւն: — Թուեկեայ երգեր: —
ինչուան առ մեզ հասած Գողթան երգոց հատուածք: — Անոնց
արուեստը 135

ԳՐԱԻՈՐ ՄԱՏԵՆ ԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԻՅԱՍ ԿՍՏԻՆԱ. — Քաղաքացիք: — Նաբատեան մատենա-
գրութիւն: — Վաղարշակ 'ի Հայաստան: — Մարիբաա կատե-
նա: — Արքունի հրամանաւ և յանձնարարութեամբ երթն 'ի
Նիւնուէ: — Նիւնուէի մատենադարանաց մէջ ըրած գիւտը: —
իւր պատմական գրուածքը՝ ըստ Խորենացոյն: — Անոր սկզբ-
նաւորութիւնն և քանի մը հատուածք: — Բանասիրաց հա-
կառակամարտ կարծիք նկատմամբ մարիբասեան գրոց և իր
անձին: — Գաղղիական թարգմանութիւն իր գրոցը 137

ՄԱՐԻՅԱՍԵՆ ԻՆՁՈՒԿՆ ԶՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐ. — Արատաւազ Ա: —
Աբգար: — Եգեսիոյ գիւտն: — Արտաշէս Բ. 171

ՔԱՆԻ ՄԸ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ. — Ուղիւղ: — Բարդաթան: — Խո-
ռահրուտ: — Արաիթէս 175

ՂԵՐՈՒԹՅԱՆ. — Իրեն ընծայուած գրքի մը գիւտը: — Ասորի բնա-
գիրը: — Գրուածքին նիւթը: — Հարազատութիւնը: — Այլ և
այլ ապագրութիւնք և թարգմանութիւնք 182

Դ Ա Ր Դ

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԿՐՈՆԻՅ ԿՐԿԻՆ ՀԱՍՏԱՌԱՐՈՒԹԻՒՆՆ 'Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ: —
Անոր ազգեցութիւնն և արդիւնք մեր մատենագրութեան վը-
րայ 192

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐԻՉ. — Իր ջանք և արդիւնք նաև ուսմանց
յառաջադիմութեան համար: — Հաստատած դպրոցներն: — Յա-
նախապատում գիրքը: — Անոր նիւթը ու բովանդակութիւ-
նը: — Ո՛ր լեզուով գրուած ըլլալը: — Լուսաւորչի անուամբ ու-
րիշ երկասիրութիւնք 195

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ. — Ո՛վ էր Ագաթանգեղոս: — Հնոց կարծիքը
իր վրայ: — Յառաջադանն ըստ յունական օրինակին: — Ագա-
թանգեղեայ պատմութեան նիւթը: — Իր գրոց հարազատու-
թեան վրայ տարակոյսներ: — Ո՛ր լեզուով գրուած ըլլալուն
խնդիրը: — Հայկական և յունական օրինակք: — Առ Սեբեոսի
հատուած մը իր անունով: — Դաշանց թուղթ ու անոր հարա-

- զատութեան վրայ կարծիք և գրութիւնք: — Իր անունովը յիշուած մանր երկասիրութիւն մը: — Ազաթանգեղեղայ գրոց տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք 202
- ԶԵՆՈՒԲ ԳԼԱԿ. — Ո՞վ էր Զենոբ: — Զենոբայ պատմական երկասիրութիւնք և նիւթը: — Իր գրուածքին գլխաւոր աղբերք: — Ի՞նչ լեզուով գրելը: — Տպագրութիւնք բնագրին և թարգմանութիւնք 234
- ՆԵՐՍԵՍ ՊԱՐԹԵԻ. — Սրբոյն Ներսեսի վարուց համառոտութիւնք: — Իր արդիւնքը նկատմամբ մեր քաղաքական պատմութեան: — Բանասիրականին վրայ ունեցած ազդեցութիւնը — Իրեն ընծայուած երկասիրութիւնք 238
- ՔԻԻԶԱՆԴ. — Բիւզանդ և իր անձին և ազգին վրայ եղած ալլ և ալլ ենթադրութիւնք: — Փարպեցի և իր խօսքերը Բիւզանդայ վրայ: — Բիւզանդայ պատմական գիրքը՝ համեմատուած ուրիշ ազգային պատմաց հետ: — Անոնցմէ օտարանալն շատ դիպուածոց յիշատակութեան մէջ՝ օտարութիւն կ'ենթադրէ նաև ազգաւ: — Սահառունի կոչուիլը, ու այդպիսի անուանակոչութեան հաւանական սեպուած պատճառ մը: — Ո՞ր լեզուով գրուած է իր երկասիրութիւնը: — Արդեօք ամբողջ հասած է ձեռունիս Բիւզանդայ յօրինած պատմութիւնը: — Բիւզանդարանի նիւթը: — Տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք 242
- ՊՐՈՑԵՐԵՍԻՍ. — Հայք յԱթէնս և 'ի Հռովմ. — Պարոյր և իր ուսումը: — Յառաջադիմութիւնն և պատիւ 'ի Հռովմ: — Իր անուանը և համբաւոյն կանգնուած արձան: — Գրիգորի Աստուածաբանին վերադարձութիւնք 256

Դ Ա Ր Ե

- ՄԵՐ մատենագրութեան ոսկեդարը: — Որո՞նք կը վերաբերի այս արդիւնքը: — Դարուն ազդեցութիւնը և ուսումնական արգասիք 266
- Ս. ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵԻ. — Սուրբն Սահակ Պարթեւ: — Համառոտութիւն իւր սուրբ և բազմարկածեան վարուց: — Ազդեցութիւնն ազգիս քաղաքական պատմութեան և մտաւոր բարգաւաճանաց վրայ: — Գրուածներն 268
- Ս. ՄԵՍՐՈՎԱԳ. — Ս. Մեսրոպայ վարքը: — Արքունեաց մէջ սպասաւորութիւնը: — Առանձնութիւնն և հրաժեշտ յաշխարհէ: — Աջակցութիւնն ընդ սրբոյն Սահակայ: — Հայկական գրոց գիւտը: — Իր մեծ արդիւնքը նկատմամբ հայկական մատենագրութեան: — Գրաւոր երկասիրութեանց յիշատակք 274

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՔ. — Թարգմանիչք և իրենց դասակարգութիւնն: —

Ուսումնական ուղեւորութիւնն յԵգիպտա, 'ի Կեսարիա, յԱղեքսանդրիա, յԱթէնս, 'ի Հռոմ և 'ի Բիւզանդիոն: — Դարձն 'ի Կայրենիա: — Հայաստանի քաղաքական վիճակն: — Գրած ընդունելութիւնն և շարակրութիւնք: — Թարգմանչաց թիւը: — Առաջին Թարգմանիչք: — Երկրորդ կամ կրտսերագոյն Թարգմանիչք 280

ԵՋՆԻԿ ԿՈՂԱՅԻ. — Եջնիկ՝ սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ առաջին աշակերտներէն, և իր ուսումը: — Թարգմանութիւնք և Եզծ աղանդոց գիրքը, — իր իմաստասիրական հմտութիւնը այդ երկասիրութեան մէջ: — Մատենադարանն ու հնախօսական գիտութիւնը: — Մանր երկասիրութիւնք. — Պատմական գրութեան մը յիշատակութիւն և անոր քանի մը հատուածք: — Արդիւնքը եւրոպական գիտութեան առջև և իր գրոց ազդեցութիւնք և Թարգմանութիւնք 300

ԿՈՐԻՒՆ. — Կորիւն 'ի դասուէ առաջին Թարգմանչաց: — Իրմէ շարագրուած կենսագրական գրութեան մը: — Իր ոճը: — Ազատեանգեղոսի և Բիւզանդայ գրոց հետ նմանութիւնք: — Տպագրութիւնք և Թարգմանութիւնք 310

ԴԱԻԹ ԱՆՅԱՂԹ. — Դաւիթ Անյաղթ 'ի Թուրք կրտսերագոյն Թարգմանչաց: — Իր ուսումն և համբաւ առ Յոյսն: — Գրուող երկասիրութիւնք: — Ներքող 'ի սուրբ Խաչն: — Սահմանաց գիրք: — Թարգմանութիւնք 314

ԳԻԻՑ. — Գիւտայ վարքը: — Կաթողիկոսութիւնն և յարբուներ Պարսից կոչուիլը: — Գրուող երկասիրութիւնք 324

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒԻ. — Մանդակունի և Հայաստանի վիճակը: — Վահանայ մարգարանութիւնը: — Մանդակունոյ ընծայուած հառեր: — Մանր գրութեան 327

ԵՂԻՇԻ. — Եղիշէի վարքը: — Յաղագս Վարդանայ և Հայոց պատերազմին գրութեանքը: — Անոր համառօտ ըզվանդակութիւնը: — Յաղագս Միանձանց հառը: — Մեկնութիւն Յետուայ և Դատաւորաց: — Ճառերն: — Արարածոց մեկնութիւն: — Ահարազատ կամ երկբայական՝ հառեր: — Պատմութեան գրքին և մատենագրութեանցը զանազան ազդեցութիւնք և Թարգմանութիւնք 334

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ. — Խորենացի և իր ուսումնական դասախրակութիւնն և հանապարհորդութիւնք: — Դարձն 'ի Կայրենիա և կրած նեղութիւնները: — Երկասիրութիւնները: — Պատմութիւն Հայոց: — Աղբերք: — Արտաքին պատմիչք: — Սուրբ գրոց հետեողութիւն մանաւանդ 'ի ժամանակագրական մասին: — Իր Պատմութեան գրոց նիւթը: — Չորրորդ գիրք իր այս եր-

կասիրութեան: — Խորենացւոյն արժէքը իբրու պատմաբան և
 ժամանակագիր: — Եւրոպական և ազգային բանասիրութեան
 կարծիք: — Պատմութեան գրոց ազագորութիւնք և թարգմա-
 նութիւնք: — Աշխարհագրութիւնն ու անոր հարազատութիւ-
 նը: — Պիտոյից գիրքը: — Հռիփսիմեանց հառ: — Վարդավառի
 հառ: — Այլ և այլ մանր երկասիրութիւնք: — Իրեն ընծայուած
 անհարազատ գրուածք 350

ՄԱՄԱՐԷ. — Մամբրէ վերժանող՝ եղբայր Խորենացւոյն: — Իր
 անունը կրող գրուածք: — Ճառ 'ի Յարութիւն Ղազարու և
 անոր հարազատութիւնը: — Ճառ 'ի Գալուստ Տեառն յԵրու-
 սաղէմ: — Պատմական գրուածք մը 388

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ. — Փարպեցւոյն ծնունդն: — Իր տոհմն ու
 վահան Մամիկոնեան իշխանին հետ մոերմութիւնը: — Հրա-
 ժեշտն յաշխարհական փառաց: — Էջմիածնի կաթուղիկէին վե-
 րակացու դրուիլը: — Այն պատճառաւ կրած հակառակութիւն-
 ներն ու թշնամութիւնք: — Ինքզինքը շատագովիւու համար
 առ վահան մարդպան գրած թուղթը: — Պատմութեան գրոց
 նիւթը: — Աղբիւրք այդ երկասիրութեան: — Տպագրութիւնք և
 թարգմանութիւնք 394

Դ Ա Ր Զ

Դպրութեանց անկումն վեցերորդ դարուս մէջ: — Քաղաքական
 յուզմունք և կրօնական խնդիրք և խորութիւնք պատճառ այս
 անկման 407

ԱՅՐԱՆԱՐ ԵՊ. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ. — Աբրահամ Մամիկոնէից և
 պիսկոպոս: — Խրատական գրուածք իր անուամբը: — Պատ-
 մութիւն ժողովոյն Եփեսոսի: — Փիլաքսիանոս Նաբովկայ և
 պիսկոպոս 408

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊ. ՍԻՆԵԱՑ. — Պետրոս եպիսկոպոս Սինեաց և իր
 ժամանակը: — Ճառեր՝ որ իր անուամբ նասած են առ մեզ: —
 Պատմական գրուածք մը: — Քանի մը հատուածք այդ երկա-
 սիրութենէն առ Ստ. Ուռպելեան: — Համբաւն ու 'ի պատ-
 մըաց գովութիւնք իրեն և գրուածոցը 409

ՄՈՎՍԷՍ ԵՂԻՎԱՐԳԵՑԻ. — Մովսէս Եղիվարգեցի: — Հայոց մէջ
 դործածուած հին թուականներ: — Եղիվարգեցւոյն ձեռքով ու
 ջանիւք եղած նորոգութիւն: — Հայոց թուական և անոր սկզբ-
 քնաւորութիւնք 414

ԿԻՒՐԻՈՆ ԵՒ ԱՅՐԱՆԱՐ ԿԱԹՈՒՂ. — Քաղկեդոնի ժողով ու այն
 պատճառաւ յուզմունք յԵկեղեցւոյ: — Աբրահամ կաթուղի-

կոս: — Կիւրեոն Վրաց կաթողիկոս: — Թղթակցութիւնք ընդ
հայրապետին Հայոց: — Ասորեաց թուղթ առ Ներսէս կաթու-
ղիկոս, և վերջնոյս պատասխանն: — Հայոց իշխանաց կող-
մանէ գրուած նամակ մը 416

Դ Ա Ր Է

- ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՒՂ. — Ո՞վ էր Կոմիտաս: — Ի պատիւ Հռիփ-
սիմեանց երգած Անձինք շարականը: — Անոր վայելուչ ու քեր-
թողական ոճը: — Կոմիտասայ անուամբ յիշատակուած հարա-
զատ կամ ոչ հարազատ երկասիրութիւնք 422
- ՔԱՆԻ ՄԸ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ. — Եղնիկ Երէց: — Եղբ կաթողի-
կոս: — Մաթուսաղա: — Ոււղեկեանի գովութեանց խօսքե-
րը: — Իր համբաւը: — Գրիգորատուր վարդապետ: — Յովհան
Մայրապետեցի 426
- ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ. — Յովհան Մամիկոնեան պատմիչ: —
Իր երկասիրութեան նիւթը: — Մատենադրական ոճը: — Տպա-
գրութիւնք և թարգմանութիւն իր գրուածքին 431
- ՍԵՐԻՈՍ ԵՊԻՍԿ. — Սեբրիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց: — Իր
անձին վրայ տեղեկութիւն: — Պատմութեան նիւթը: — Այդ
երկասիրութեան շարագրութեան մէջ իր ունեցած մասը: —
Սեբրիոսի ոճն: — Պատմական արժէքը: — Իր գրուածքին տպա-
գրութիւնք և թարգմանութիւնք և մատենադրատական քննա-
դատութիւնք 433
- ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑԻ. — Կաղանկատուացի և իր ժամա-
նակը: — Պատմութեան նիւթը: — Աղուանք և իրենց ծագումը
և յառաջադիմութիւնը: — Իրենց նոր հարապութիւնը: — Կա-
ղանկատուացւոյն պատմական արժէքն և ոճը: — Մատենադրա-
կան լեզուն: — Շարունակութիւն պատմութեանն Աղուանից: —
Կաղանկատուացւոյն գրոցը տպագրութիւնք 'ի հայ և յօտար
լեզուս, և քննադատական տեսութիւնք 442
- ԴԱԻԻԹ ԲԱԳՐԵԻԱՆԴԱՑԻ. — Դաւիթ Բագրեւանդացի: — Իր
անունով գտնուած հառ մը: — Իրեն ընծայուած երկասիրու-
թիւն մը: — Ս: Բարսղի հառից թարգմանութիւն 434
- ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ. — Անանիա Շիրակացի: — Իր վարքը: —
Անանիայի գրուածները: — Աստեղաբաշխութիւն: — Շիրակու-
նոյն աստեղաբաշխական կարծիք և գրութիւն: — Ազգին մէջ
ունեցած յարգը իր գրուածոց: — Յաղաքս կշռոց և չափոց: —
Անհարազատ և անծանօթ գրուածք Անանիայի անուամբ: —
Ազգային պատմաց թուոյն մէջ յիշուիլը: — Իր ոճը 436

- ՎԻՓԱՆՆԵՍ ՔԵՐԹՈՂ. — ՎՐԹԱՆԷԱ ՔԵՐԹՈՂ: — Ընդդէմ Պատ-
կերամարտից ճառ: — Զանազան նամակներ ՎՐԹԱՆԱՅ Կ-
նուամբ: — Գրեգոր Քերթոզ 465
- ԹԵՂՈՂՈՐՈՍ ՔՈՓԵՆԱԻՈՐ. — ՔՈԹԵՆԱՆՈՐԻ ՎԱՐՔՐԸ: — Ճառ ընդ-
դէմ Մայրագոմեցւոյն: — Ուրիշ ճառեր: — Գրութեան ոճը . 469
- ՄՈՎՍԵՍ ՍԻՆՆԵՑԻ. — ՄՈՎԱԷԱ ՔԵՐԹՈՂ: — Իր անձին և դը-
րուածոց վրայ կարծիք: — Քերականական երկասիրութիւնք . 472
- ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ. — ԳՐԵԳՈՐ ԱՐԶԱՐՈՒՆԻ: — Ընթերցու-
ածոց մեկնութիւն: — Որո՞նք խնդրանօք այս երկասիրութեան
ձեռք զարնելը: — Հայերէն լեզուն և ոճը 475
- ՓԻԼՈՍ ՏԻՐԱԿԱՑԻ. — ՏԵՐԱԿԱՑՈՒՄԻ Ժամանակը: — Յօրինած Ե-
կեղեցական պատմութիւնը: — Սոկրատ Սկոլաստիկոս: — Փի-
լոնի գրութեան ոճը և իր պատմութեան շարունակութիւն . 474
- ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ. — Զորափորեցի Սահակ կաթողիկոս: —
Առ Մոնիատ Հագարացի իշխան դրած թուղթը: — Իրեն ըն-
ծայուած երկասիրութիւնք 473

Դ Ա Ր Ը

- ՅՈՎՀԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԵՐ. — Իմաստասիրին մանկութիւնը: — Քըռ-
թեանաւորի աշակերտելը: — Կաթողիկոսական աթոռը բարձրա-
նալը: — Ատենաբանութիւն: — Ճառ ընդդէմ Երեւութակա-
նաց: — Ընդդէմ Պաղիկեանց ճառը: — Գործածած լեզուի
ընտրութիւնը և ոճ: — Ուրիշ երկասիրութիւնք: — Եկեղեցա-
կան կանոնադրութիւնք: — Երկբայական գրուածներ: — Իր
ճառից բնագրին տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք . . 477
- ՍՅԵՓԱՆՈՍ ՍԻՆՆԵՑԻ. — ՍԻՆՆԵՑՈՒՄԻ ՎԱՐՔՐԸ և ՈՒՍՈՒՄԸ: — Ճանա-
պարհորդութիւններն 'ի Բիւզանդիոն և Հռոմ: — Երկասիրու-
թիւններն: — Իրեն ընծայուած շարականք և անոնց 'արագատու-
թիւնը: — Ուրիշ գրուածք: — Թարգմանութիւնք 489
- ՂԵԻՌՆԻ ԵՐԷՑ. — ՂԵՆՈՆՔ ԵՐԷՑ և իր պատմական գրուածքը: —
Անոր նիւթը: — Ոճը: — Պատմական արժէք իր գրուածքին: —
Բնագրին տպագրութիւնն և թարգմանութիւն: — Մո՛կ գաղ-
ղիացի արևելագիտին կարծիք 497

Դ Ա Ր Թ

- ԶԱՔԱՐԻԱ ԿԱԹՈՒՂ. — Զաքարիա կաթողիկոս և Փոռ պա-
տրիարք Կոստանդնուպոլսի: — Շերականի ժողովը: — Թըղ-
թակցութիւնք ընդ Փոռ պատրիարքի: — Զաքարիայ անուամբ
գտնուած ճառերը 500

- ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՑՈՒՆԻ. — Շապույ պատմական երկասիրութիւնը: — Իր անուանն և երկասիրութեանց յիշատակութիւնը առ նախ-
նիս: — Գրութեան ոճը: — Իրեն ընծայուած անհարազատ գը-
րութիւն մը 503
- ՄԱՇՏՈՑ ԿԱԹՈՒՂ. — Մաշտոց և իր վարքը ըստ ժամանակա-
կից յիշատակագրաց: — Աբաս Թադաւոր: — Դըւնայ շարժը: —
Մաշտոցի գրած թուղթը: — Իրեն ընծայուած ուրիշ երկասի-
րութիւնք 506
- ՅՈՎՀԱՆ ԿԱԹՈՒՂ. — Յովհան կաթողիկոս յաշակերտաց Մաշ-
տոցի: — Հայրապետական աթոռը ելլելը: — Պատմութիւնն և
անոր նիւթը: — Արժէքը իր այս երկասիրութեանն: — Գրա-
ւորական ոճը: — Բնագրին հրատարակութիւն և թարգմանու-
թիւն 511
- ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ. — Թովմայի Արծրունւոյ ժայռանկը: — Գազ-
կայ իշխանի յանձնարարութեամբ Արծրունեաց պատմութիւն
գրելը: — Այդ երկասիրութեան աղբերք: — Արծրունւոյն պատ-
մութեան նիւթը: — Գրութեան ոճը: — Բանասիրական ար-
ժէք: — Բնագրին ազգագրութիւնն ու թարգմանութիւնք 518
- ՅԻՇԱՑԱԿԱԳԻՐԲ 530

Դ Ա Ր Ժ

- ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ. — Անանիա Նարեկացի, և իր յիշատա-
կութիւնը առ նախնիս: — Ճառ ընդդէմ թոնգրակեցւոց: —
Ուրիշ հարազատ կամ կեղակարծ գրութիւնք իր անուամբ 532
- ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵԻԱՑԻ. — Խոսրով Անձեւացի՝ հայր Նարեկացւոյն: —
Ժամագրոց մեկնութիւն: — Մեկնութիւն խորհրդոյ սրբոյ Պա-
տարազին: — Իր անուամբ յիշատակուած ուրիշ գրութիւն մը: —
Տպագրութիւնք իր երկասիրութեան 535
- ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ. — Նարեկացի և իր սրբակրօն վարքն: —
Երկասիրութիւնները: — Ապարանից խաչին պատմութիւնը: —
Ներքոյ 'ի սուրբ Աստուածածինն: — Ճառ 'ի գովեստ Առա-
քելոց: — Գովեստ 'ի սուրբն Յակոբ Մօքնայ: — Երգերգացի
մեկնութիւն: — Աղօթք կամ Նարեկ: — Նարեկացւոյն մանր
երկասիրութիւններն: — Անհարազատ գրուածներ 538
- ՅԻՇԱՑԱԿԱԳԻՐԲ 549
- ՍՑԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ. — Ասողիկ և իր վրայ կենսագրական տե-
ղեկութիւնք: — Պատմութեան դիրքը և թովանգակութիւնը: —
Մեկնութիւն Երեմիայ մարգարէութեան: — Տպագրութիւնք
բնագրին և թարգմանութիւնք 551

- ՈՒԻՑԱՆԵՍ. — Ուխտանէս պատմիչ: — Պատմութեան նիւթը: — Պատմական և բանասիրական արժէք իր երկասիրութեան: — Բնագրին տպագրութիւն և թարգմանութիւնք 553
- ՄԵՍՐՈՎՊ ԵՐԵՑ. — Մեսրովպ Երէց: — Իր անուամբ դանուած պատմական երկասիրութիւն մը: — Ի նոց դրուած Մեծին Ներսեսի հայրապետի վարք: — Ծաղկաբաղ այդ դրուածին 'ի Մեսրովպայ: — Նիւթը և արժէք: — Տպագրութիւնք և թարգմանութիւն 561
- ՅԻՇԱՅԱԿԱԳԻՐԻ 568

Դ Ա Ր Ժ Ա

- ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈՋԵՌՆ. — Յովհաննէս Կոզեռն: — Իր վարքը: — Երկասիրութիւնք: — Պատմական դրուածքի մը յիշատակութիւն 570
- ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ. — Մագիստրոսի տոնմը: — Քաղաքական գիրքը: — Կոստանդնուպոլիս երթալը և հոն 'ի Բիւզանդական արքունեաց մեծարուիլը: — Մատենագրական կեանքը: — Այս նկատմամբ իրեն արուած գովութիւնք: — Թղթերը: — Վարչապետականք: — Իմաստասիրականք: — Ընտանեկանք: — Քերթուածք: — Հաղարտողեանն առ Մանուչէ արաբացի: — Քերականականք 572
- ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ, ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՅԻ. — Լաստիվերացի և իր վարքը: — Պատմական երկասիրութիւնք: — Նիւթն ու բովանդակութիւնքը: — Բանասիրական և մատենագրական արժէք. — Իրեն ընծայուած Ընթերցուածոց մեկնութիւն մը: — Պատմութեանը բնագրին տպագրութիւն և գաղղիական թարգմանութիւն 592
- ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԷՐ. — Վկայասէր և իր վարուց համառոտութիւն: — Ըրած բարեկարգութիւնք: — Հանապադորդութիւններն յերուսաղէմ և յԵգիպտոս: — Երկասիրութիւնք: — Մեկնութիւն Գործոց: — Գէորգ Լամբրունեցւոյ ընծայուած համանուն դրուած մը: — Գրեգորի թարգմանութիւնք: — Կիրակոս աշակերտ և ժառանգակից Վկայասիրին: — Մատթէոս: — Գէորգ Մեղրիկ: — Թէոդորոս Ալաիօսիկ: — Սիսիանոս Սեբաստացի: — Պօղոս Տարօնեցի 596

Դ Ա Ր Ժ Բ

- ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ. — Սարկաւազայ տոնմի և դաստիարակութիւնը: — Ուսումն 'ի Սանահին և 'ի Հաղբատ: — Տո.

- մարի նորոգութիւնը կամ Սարկաւազադէի շրջան: — Գրաւոր
երկասիրութիւններն: — Պատմութիւնն: — Քանի մը հատուածք
ինչուան առ մեզ հասած: — Յաղաքս Քանանայութեան ճառ: —
Ներբողեան: — Աղօթագիրք: — Ի Սարեան: — Սուրբ գրոց
վրայ աշխատութիւնք: — Ճառեր: — Մանր գրութիւնք: — Իր
աշակերաններն: — Երեմիա Անճրեւիկ: — Կունգ Սարգիս, և
այլք 606
- ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՄԱՆՈՒԿ. — Ստեփանոսի գիտութիւնն և համբաւ: —
Արժանապէս կը մեծարուի 'ի Բարսղէ կաթողիկոսէ: — Իրեն
ընծայուած գրութիւններն: — Աշակերտքը 616
- ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՆՈՒԹԻՆ. — Պանչաւ Գրիգոր՝ եղբայր Շնորհալ-
ւոյն: — Կաթողիկոսական աթոռը նստելը: — Իր համբաւն
և 'ի ժամանակակցաց ընծայուած մեծարանք: — Հայկական
գրականութեան ժաղկելուն համար ունեցած ջանք: — Երկա-
սիրութիւնքն 618
- ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ. — Շնորհալի և իր նախնական գաստիարա-
կութիւնն: — Քանանայանալը: — Ուսումն և կրթութիւնը: —
Եպիսկոպոսական աստիճանի կը բարձրանայ: — Իր եղբօրը կը
յաշորդէ յաթոռ հայրապետութեան Հայոց: — Ընդհանրա-
կանն առ ամենայն հայասեր ազինս: — Խնդիր միութեան ընդ
եկեղեցւոյն Յունաց և այս անթիւ գրուած թուղթք: — Շնոր-
հալւոյն երկասիրութիւնք: — Թուղթք աս զանազանս: — Հրեշ-
տակաց ներքոյ: — Բարձրացուցեաց մեկնութիւն: — Մեկնու-
թիւն Մատթէի: — Մեկնութիւն կաթողիկեայց: — Մանր եր-
կասիրութիւնները: — Խրատ ժամերգութեան: — Շնորհալի քեր-
թոյ: — Եգեսիոյ ողբ: — Յիսուս որդի: — Բան հաւատոյ: —
Յաղաքս երկնից և զարդուց նոցա: — Մանր քերթուածք: — Մա-
տենագիտական տեղեկութիւնք իր գրութեան 624
- ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — Իգնատիոս և իր աշակերտակիցքը: —
— Պանչաւունի կաթողիկոսին առաջարկութիւնը: — Ղուկաս
աւետարանագրի մեկնութիւն: — Իգնատիոսի ոճը, լեզուն և
հմտութիւն այս երկասիրութեան մէջ: — Բնագրին տպագրու-
թիւնք 642
- ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ. — Սարգիս Շնորհալի — Մեկնութիւն կա-
թողիկեայ թղթոց: — Անոր համառօտութիւնք: — Ոճը և լե-
զուն: — Կարապետ վարդապետ: — Սարգսի անժառօթ երկա-
սիրութիւնք 644
- ՆԵՐՍԷՍ ԱՄԲՐՈՏԱՅԻ. — Ներսէս Ամբրոսացի: — Իր տուժն ու
ազնուականութիւնք: — Վարուց համառօտութիւնք: — Եպիս-
կոպոսութեան աստիճանի բարձրանալն: — Երկասիրութիւն-
ներն. — Ատենաբանութիւն: — Մեկնութիւն սրբոյ Պատարա-

- գի: — Մեկնողական ուրիշ գրուածները: — Հառք: — Թուղթք: — Քերթուածք: — Թարգմանութիւնք: — Տպագրութիւնք իր գրուածոց: — Ժամանակակից անձինք: — Գրիգոր Գանձակեցի: — Դաւիթ Աւակայ: — Գրիգոր Յետականց: — Խաչատուր աշակերտ Լամբրոնացւոյ: — Դաւիթ քահանայ 648
- ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ. — Ուռնայեցւոյն ժամանակը: — Իր պատմական երկասիրութիւնը: — Բանասիրական արժէք: — Ոճ և լեզու: — Գրիգոր Երէց՝ շարայարող իր պատմութեան: — Բնագրին տպագրութիւն և թարգմանութիւնք 663
- ՍԱՄՈՒԷԼ ԵՐԷՑ. — Սամուէլ Երէց: Ժամանակագրութիւնը կամ Գաւազանք: Այս երկասիրութեան աղբերք: — Ոճը: — Եւրոպական լեզուով թարգմանութիւնք 672
- ՄԻԻԹԱՐ ՀԵՐԱՅԻ. — Ո՛վ էր Մխիթար Հերացի: — Բժշկական գիտութիւն և արուեստ 'ի Հայաստան: — Զերմանց մխիթարութիւն: — Նիւթը: — Աղբերք Հերացւոյն: — Իր գրոց տպագրութիւն 673
- ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ. — Գրիգոր Տղայ. — Հայրապետական աթոռը գրաւելը: — Բանակցութիւնք ընդ կայսեր Բիւզանդիոյ: — Տարտնի ժողովը: — Թուղթք: — Առ կիս Մանուէլ: — Առ Միքայէլ պատրիարք Հռոմոց: — Առ Վարդապետս Կիւսիսոյ: — Առ Հաղբատացիս: — Ողբք Երուսաղեմի 684
- ՄԻԻԹԱՐ ԳՈՇ. — Մխիթար Գոշ: — Իր ուսումն: — Համբաւը: — Շինած վանքերը: — Զաքարէ Սպասալար: — Իր հրամանադրամարտած ժողովն յԱնի: — Գոշի երկասիրութիւնք: — Դատաստանագիրք: — Աղբերք և ոճ. — Հմտութիւն: — Պատմական գրուած մը Մխիթարայ անուամբ: — Առակք: — Մեկնութիւն Երեմիայ: — Աղօթագիրք: — Մանր երկասիրութիւնք: — Տպագրութիւնք իր գրուածոց 686
- ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՏԱՐՈՆԱՅԻ. — Խաչատուր Տարօնացի: — Ազգային երաժշտական արուեստին մէջ ունեցած արդիւնք: — Խորհուրդ խորին երգը: — Տաղեր: — Վարդան Հայկազն: — Դաւիթ Քոջայրեցի: — Սամուէլ Սկեւռացի: — Դաւիթ վարդապետ: — Արիստակէս վարդապետ և իւր աշակերտ Եփրեմ: — Ստեփանոս Տիրացու վարդապետ: — Յովհաննէս կրօնաւոր 698
- ՎԱՆՈՐԱՅԻ Ի ԿԻԼԻԿԻԱ. — Կիլիկիոյ վանորայք յերկոտասաներորդ դարու: — Դրադարկի վանք: — Սկեւռայ վանք: — Կոստանդին Ա կաթողիկոս: — Գէորգ վարդապետ հաւաքող Հարանց վարուց: — Ստեփանոս Սկեւռացի: — Գոնեբոյ ուխտ: — Յովհաննէս արքայեղբայր: — Իր երկք և գրաւորական արդիւնք: — Անդրիասանց ուխտ: — Խորին անապատ: — Աղներոյ վանք, և այլն 704

Գ Ա Ր Ժ Գ

- ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵԻՌԱՅԻ. — Գրիգոր Սկեւոացի, մտերիմ Լամբրոնացոյն: — Երթ նոցա առ կայսրն Փրեդերիկ: — Երկասիրութիւնք: — Ներքողեան 'ի Ս. Ներսէս Լամբրոնացի: — Ճառք: — Շարական 'ի Ս. Յովնանէս Մկրտիչ: — Աշօթք. 715
- ԳԵՈՐԳ ՍԿԵԻՌԱՅԻ. — Սկեւոացի Գեորգ: — Իր ուսումն և դաստիարակութիւն: — Երկասիրութիւնք: — Արուստ գրչութեան: — Մեկնութիւն Եսայեայ: — Խմբագիր մեկնութիւն Գործոց: — Գեորգեայ աշակերտ Մովսէս. 718
- ՄԻԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ. — Միւթար Անեցի կամ Երէց: — Ժամանակակցաց իրեն ընծայած գրութիւնք: — Պատմական երկասիրութիւն մը: — Անոր մէկ մասին գիտն և հրատարակութիւն: — Անեցոյն պատմութեան նիւթը և աղբերք: — Արժէքն և մատենագրական ոճ. 723
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. ԿԱԹՈՒՂ. — Կոստանդին Ա. կաթողիկոս: — Իր գրած այլ և այլ թղթերն առ Քանանայապետա Հռովմայ և առ այլս. 729
- ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — Վանական վարդապետ. — Մ. Գոշ աշակերտելը: — Խորանշատ վանքին շինութիւնը և հոն աշակերտներ սորվեցընելը: — Երթն առ Խանն Թաթարաց: — Մահը. — Երկասիրութիւնք: — Յովբայ մեկնութիւն: — Վարդապետական գրութիւնք: — Պատմութիւնք. 730
- ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — Վարդան վարդապետ: — Երթն 'ի Կիլիկիա: — Կոստանդին կաթողիկոսին կողմանէ նուիրակութիւնն: — Թարգմանութիւն գրոցն Միխայելի Ասորոյ: — Հուլազու Խանին հետ տեսութիւն: — Պատմութեան գիրքը: — Մեկնողական գրութիւնք: — Հնգամատենին, Սաղմոսի, Երգոց Երգոյն, Դանիէլի մեկնութիւնք: — Ներքող 'ի սուրբ Լուսաւորիչն: — Մանր կամ անհարազատ գրութիւնք: — Առակք: — Վարդանայ երկասիրութեանց բնագրին ապագրութիւնք և թարգմանութիւնք. 736
- ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ. — Կիրակոս Գանձակեցի աշակերտակից Վարդանայ: — Պատմական երկասիրութիւնք: — Անոր նիւթը: — Մատենագրական ոճ և հմտութիւն: — Բնագրին ապագրութիւնք և թարգմանութիւնք: — Ժամանակակից քննադատման գիրք: — Միւթար Սկեւոացի: — Վարդան կամ Վախամ: — Կիրակոս Արեւելցի. 747

ՅՈՎՀԱՆ ԵՐՋՆԿԱՑԻ. — Երզնկացւոյն ուսումն ու դաստիարակու-
թիւն: — Գիւտ նշխարաց մեծին Ներսիսի նայրապետի: — Այն
առթով երգուած շարականք յերզնկացւոյն: — Երթն 'ի Կի-
լիկիա և յարքունիս Լեւոնի: — Ժողովք 'ի Սիս և յԱտանա:
Միաբանողաց սկզբնաւորութիւնն: — Երզնկացւոյն երկասի-
րութիւնք: — Քերականի մեկնութիւն: — Ներքող 'ի սուրբն
Գրիգոր Լուսաւորիչ: Մեկնութիւն Մատթէի: — Խրատա-
կան երկասիրութիւնք: — Քնարերգականք 755

ՍՄԲԱՏ ՊԱՏՄԻՉ. — Սմբատ Սպարապետ: — Քաղաքական գիրքը
և արգիւնք: — Տուած պատերազմունք և արիութիւնք: — Տա-
րեգիրք: — Թուղթք: — Օրինագիրք: — Լեզուն և գրութեան
ոճը: — Տարեգրոց նայ բնագրին տպագրութիւնք և թարգմա-
նութիւնք 768

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Մ

ԾԱՆՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ. 777

ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ որոց գրուածքը չյիշատակուիր. 795

ՅԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ ՄԱՅԵՆԱԳՐԱՑ

Աբգար թագաւոր. 172

Աբրահամ կամ Աբէլ թարգմանիչ. դար Ե 295

Աբրահամ կաթողիկոս Ա Աղբաթանեցի. դար 2 416

Աբրահամ Մամիկոնէից եղ. դար Դ 408

Ագաթանգեղոս. դար Դ 202

Աթանաս. 795

Աղան Աբօրունի. դար Ե 294, 393

Անանիա թարգմանիչ. դար Ե 296

Անանիա Նարեկացի. դար Ժ 532

Անանիա Շիրակացի. դար Ե 436

Անանիա Սանահնեցի. դար ԺԱ 588

Անաստաս. 795

Անդրէաս թարգմանիչ. դար Ե. 296

Ասողիկ Ստեփանոս Տարօնացի. դար Ժ Է ԺԱ 551

Ատոմ Անձկացի. դար Ժ 568

Արիստակէս Գրիչ. դար ԺԳ 719

Արիստակէս Լաստիվերոցի. դար ԺԱ 592

Արիստակէս վախապետ. դար ԺԲ 703

Արձան Աբօրունի թարգմանիչ. դար Ե 294

Արտաշէս Բ. 174

Արտաւազդ Ա. 171

Արտաւազդ Մաղազունեաց տէր. դար Ժ 568

Արտիթէոս. դար Դ 182

Բարդաթան Եղեասցի. 176

Բարսեղ վարդապետ. դար ԺԲ 703

Բիւզանդ Փոստոս. դար Դ 242

- Գազիկ Բ Թագաւոր. 777
 Գազիկ, Թագաւոր Կարոյ. 775
 Գէորգ կաթողիկոս Գառնեցի. դար Թ 531
 Գէորգ Սկեւապի. դար ԺԲ 710
 Գէորգ Սկեւապի (սյլ). դար ԺԳ 718
 Գէորգ վարդապետ. դար ԺԱ 591
 Գէորգ վարդապետ Մեղրիկ. դար ԺԱ 604
 Գէորգ վարդապետ Ուռնեցի. 795
 Գիււս կաթողիկոս. դար Ե 324, 295
 Գնիթ եպ. Դերջանայ. դար Ե 294
 Գուրգէն Արծրունի. դար Թ 519
 Գրիգոր Անաւարդեցի. դար ԺԳ 778
 Գրիգոր Արծրունի. 780
 Գրիգոր որդի Աբասայ. 780
 Գրիգոր Շիրակացի. 796
 Գրիգոր Արշարունի. դար Ե 473
 Գրիգոր Երէց՝ շարայարող պատմութեան Ուռնայեցւոյն. դար ԺԲ 670
 Գրիգոր Գանձակեցի կամ Թորակերի որդի. դար ԺԲ 661
 Գրիգոր իմաստասէր Յետուանց. 662
 Գրիգոր Լուսաւորիչ. դար Դ 195
 Գրիգոր Մազիսաբոս. դար ԺԱ 572
 Գրիգոր Մոնոնիկ. 796
 Գրիգոր Նարեկացի. դար Ժ 538
 Գրիգոր որդի Վասակայ. 796
 Գրիգոր Սարկաւազապետ. 780
 Գրիգոր վարդապետ. 781
 Գրիգոր Սկեւապի. դար ԺԳ 715
 Գրիգոր-Վահրամ Վկայասէր. դար ԺԱ 596
 Գրիգոր Տղայ. դար ԺԲ 681
 Գրիգոր Տուաւորդի. դար ԺԲ 797
 Գրիգորատուր վարդապետ. դար Ե 429
 Գրիգորիս կաթողիկոս Պահլաւունի. դար ԺԲ 618
 Գրիգոր քերթող. դար Ե 468
 Դանան Թարգմանիչ դար Ե 293
 Դանիէլ վարդապետ. 781
 Դաւթակ քերթող. 449
 Դաւիթ, Ալաւկայ որդի կամ Գանձակեցի. դար ԺԲ 662
 Դաւիթ Անյաղթ. դար Ե 295, 314
 Դաւիթ Բագրիւանդացի. դար Ե 454

Դաւիթ Մաշկոտն. դար ժ 550

Դաւիթ Մոկաց եպիսկոպոս. դար ժ 550

Դաւիթ վանահայր. դար ժ 550

Դաւիթ վանահայր յիշատակագիր. դար թ 551

Դաւիթ վարդապետ մեկնիչ Եսայեայ. դար ժ 703

Դաւիթ փիլիսոփայ. 782

Դաւիթ քահանայ. 782

Դաւիթ Բոբայրեցի. դար ժ 702

Դաւիթ. 797

Եզնակ կաթողիկոս. 782

Եզնիկ երէց. դար է 426

Եզնիկ Կողբացի. դար է 291, 300

Եզր կաթողիկոս. դար է 426

Եզրաս Անդեղացի Թարգմանիչ. դար է 295

Եղիա վարդապետ Հաւուցթպոնցի. 797

Եղիշէ վարդապետ. դար է 295, 334

Եղիշէ վարդապետ (այլ). 782

Եղիշէ քահանայ. 782

Ենովք Թարգմանիչ. դար է 295

Եսայի Նշեցի. դար ժ 767

Երեմիա Անձրեիկ. դար ժ 615

Երեմիա Թարգմանիչ. դար է 295

Եփրեմ վարդապետ. դար ժ 703

Եփրեմ. 797

Զաքարիա կաթողիկոս. դար թ 500

Զենոբ Գլակ. դար Դ 234

Թադէկ Թարգմանիչ. դար է 293

Թաթուլ Թարգմանիչ. դար է 296, 298 "

Թէոդորոս աշակերտ Մաթուսաղայի. դար է 797

Թէոդորոս վարդապետ Ալախօսիկ. դար ժ 604

Թէոդորոս քերթող՝ պատմիչ Արծրունեաց. դար է 783

Թէոդորոս Քաթնաւոր. դար է 469

Թովմա Արծրունի. դար թ 518

Թորոս աշակերտ Մի. Գոշի. 798

Թորոս, պարոն Կիլիկիոյ. 783

Թորոս վարդապետ. 798

Թորոս փիլիսոփայ կամ երաժիշտ. 714

Իգնատիոս մեկնել. դար ժԲ 642

Խաչատուր աշակերտ Լամբր. դար ժԲ 665

Խաչատուր Տարօնացի. դար ժԲ 698

Խաչիկ. 798

Խաչիկ կամ Խաչատուր Թարգմանիչ. դար Ե 296

Խաչիկ կաթողիկոս. դար ժ 549

Խոռոչբուն. 180

Խոսրով Անձեալի. դար ժ 535

Խոսրով Թարգմանիչ. դար Ե 295

Կապուտիկ վարդապետ 784

Կարապետ Սասունցի. 784

Կիրակոս Արեւելի. դար ժԳ 753

Կիրակոս պատմիչ Գանձակեցի. դար ժԳ 747

Կիրակոս վարդապետ. դար ժԱ 602

Կիրիւն կաթողիկոս Վրաց. դար Զ 416

Կոմիտաս կաթողիկոս. դար Ե 423

Կոստանդին Ա կաթողիկոս. դար ժԳ 729

Կորիւն. դար Ե 291, 310

Համամ վարդապետ Արեւելի 785

Հմայեակ. 798

Ղազար փարպեցի. դար Ե 295, 391

Ղազարիկ կամ Ղազրիկ Թարգմանիչ. դար Ե 294

Ղերուբնա. 182

Ղեւոնդ Երէց պատմիչ. դար 497

Ղեւոնդ Վանանդեցի Թարգմանիչ. դար Ե 290

Մաթուսաղա եպիսկոպոս Սիւնեաց. դար Ե 427

Մաթան. 174

Մամբրէ վերժանող. դար Ե 293, 588

Մաշտոց կաթողիկոս. դար Թ 506

Մատթէոս Թարգմանիչ վարդապետ Յովհ. Ոսկեբ. դար ժԱ 603

Մատթէոս Ուսնայեցի. դար ժԲ 663

Մարիբաւ կաթինա. 157

Մարտիրոս առաջնորդ Գեաղայ. 738

Մեսրոպ Երէց. դար ժ 561

Մեսրոպ վարդապետ՝ մեծն. դար Ե 274

Մխչյէլ եպիսկոպոս. 785

Մխիթար Անեցի. դար ժԳ 723

Մխիթար Գոշ. դար ժԲ 686

Մխիթար Հերացի. դար ժԲ 675

Մխիթար Սասունցի. 767

Մխիթար Սկեւոացի. դար ժԳ 751

Մովսէս աշակերտ Գ. Սկեւո. դար ժԳ 722

Մովսէս Խորենացի. դար Ե 295, 350

Մովսէս Կթ. Եղիվարդեցի. դար Զ 414

Մովսէս Կաղանկատուացի. դար Ե 442

Մովսէս Սեւնեցի. դար Ե 472

Մովսէս վարդապետ. 785

Մովսէս Տարօնացի. դար ժ 550

Մուշեղ Բազրատունի. դար ժ 568

Մուշէ Տարօնացի. դար Ե 291

Յակոբ 799

Յակոբ Գիտնական. 786

Յակոբիկ Շնորհալից. 786

Յակոբ Քարափնեցի կամ Սանահնեցի. դար ժԱ 786

Յեսու, եպիսկոպոս Խորխոռունեաց. 799

Յովաննէս Աւերիչեցի կամ Ոսպնակեր. դար ժԳ 767

Յովանն Երզնկացի. դար ժԳ 754

Յովաննէս Արքայեղբայր. դար ժԲ-ժԳ 711

Յովաննէս Բժիշկ. դար Գ 550

Յովաննէս Գառնեցի. դար ժԳ 800

Յովաննէս Եկեղեցացի՝ Թարգմանիչ. դար Ե 291

Յովաննէս Թարգմանիչ. դար Ե 295

Յովաննէս Իմաստասէր Օձնեցի. դար Ը 477

Յովաննէս Խոստովանող՝ Թարգմանիչ. դար Ե 289

Յովաննէս կաթուղիկոս պատմիչ. դար Թ 511

Յովաննէս Կողեռն վարդապետ. դար ժԱ 570

Յովաննէս Կրօնաւոր մեկնիչ. դար ժԲ 705

Յովաննէս Ճուղ վարդապետ. 714

Յովաննէս Մամիկոնեան. դար Ե 451

Յովաննէս Մայրադոմեցի. դար Ե 429

Յովաննէս Մայրավանեցի. 787

Յովաննէս Մանգակունի. դար Ե 295, 327

Յովաննէս Սարկաւազ վարդապետ. դար ժԲ 606

Յովհաննէս վարդապետ . 787
 Յովհաննէս վարդապետ Տարօնացի . 788
 Յովհաննէս վարդապետ Տաւուշեցի . դար ժԲ 800
 Յովհաննէս քորեպիսկոպոս . 789
 Յովհաննէս անեցի . դար ժԲ 615
 Յովնաթան թարգմանիչ . դար Ե 298
 Յովսէփ եպիսկոպոս . 800
 Յովսէփ թարգմանիչ 'ի Վայոց Ձորոյ . դար Ե 289
 Յովսէփ Պաղնացի թարգմանիչ . դար Ե 291

Ներսէս Իշխան . 801
 Ներսէս Լամբրոնացի . դար ժԲ 648
 Ներսէս Շնորհալի . դար ժԲ 621
 Ներսէս Պարթև . դար Դ 238
 Ներսէս Տարօնացի . դար ժԳ 767

Շապուհ Բագրատունի . դար Թ 503

Ուխտանէս . դար ժ 555
 Ուղիւպ կամ Ուլիպիոս քորմ . 175

Պաղտին Իշխան . դար . ժԳ 752 , 789
 Պետրոս Գեղադարձ . դար ժԱ 587
 Պետրոս վարդապետ մեկնիչ գրոց . դար ժ 550
 Պետրոս Քերթոզ եպիսկոպոս Սիւնեաց . դար Զ 409
 Պրոյերեսիոս կամ Պարոյր . դար Դ 256
 Պօղոս Տարօնացի . դար ժԱ 605

Սահակ Գ կաթողիկոս . դար Ե 475
 Սահակ Պարթև . դար Ե 268
 Սահակադուխտ . դար Ը 789
 Սամուէլ Երէց . դար ժԲ 615 , 672
 Սամուէլ կամրջաձորեցի . դար ժ 569 , 789
 Սամուէլ վանահայր Խնստի . դար ժԱ 591
 Սամուէլ վարդապետ . 801
 Սարգիս Կունդ վարդապետ . դար ժԲ 615
 Սարգիս Շնորհալի . դար ժԲ 644
 Սարգիս Սևանեցի . դար ժԱ 590
 Սարգիս վարդապետ . դար ժ 550
 Սեբէոս եպիսկոպոս . դար Ե 455
 Սիմէոն . 790

Սիմէոն վարդապետ . 790

Սիսիանոս վարդապետ . ԺԱ 603

Սմբատ Պատմիչ . դար ԺԳ 768

Սողոմոն կաթուղիկոս . դար Ը 801

Սոսթենէս . 802

Ստեփանոս դրան երէց . դար Ը 802

Ստեփանոս Ասողիկ . դար Ժ 851

Ստեփանոս Երէց . 790

Ստեփանոս Մանուկ . դար ԺԲ 616

Ստեփանոս յիշատակադիր . դար Թ 531

Ստեփանոս Սիւնեցի . դար Ը 489

Ստեփանոս վարդապետ . դար Ժ 550

Ստեփանոս Տարօնացի Թարգմանիչ . դար Ե 294

Ստեփանոս Տէրապոլ . դար ԺԲ 714

Վահան Մամիկոնեան . 790

Վահրամ պատմադիր . 790

Վահրամ վարդապետ . դար ԺԴ 791

Վաղարշակ . 162

Վանական վարդապետ . դար ԺԳ 730

Վարդ Պատրիկ . 792

Վարդան Հայկազն . դար ԺԲ 700

Վարդան վարդապետ մեծն . դար ԺԳ 736

Վարխամ կամ Վարդան վարդապետ . դար ԺԳ 753

Վարոս Թարգմանիչ . դար Ե 298

Վրթանէս Քերթոզ . դար Ե 465

Վրոյր . 174

Տաճատ վարդապետ . դար Ժ 569

Տիգրան Պաշլաւունի . դար ԺԱ 591

Տիմոթէոս վարդապետ մեկնիչ . դար Ժ 550 . 793

Տիրապր Խորձենացի՝ Թարգմանիչ . դար Ե 291

Տիրան վարդապետ . 793

Տիրատուր վարդապետ . 794

Տիրատուր վարդապետ (այլ) . 794

Տուրքիկ վարդապետ . դար ԺԲ 802

Փիլոն Տէրակացի . դար Ե 474

1. 1/2 1/2 1/2

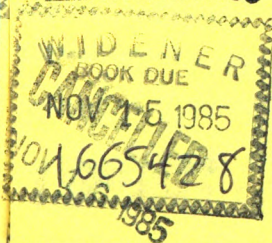
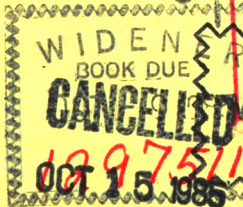
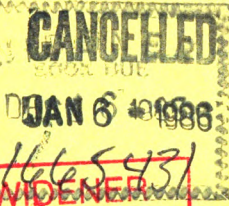
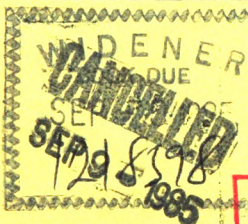

THE BORROWER WILL BE CHARGED
AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS NOT
RETURNED TO THE LIBRARY ON OR
BEFORE THE LAST DATE STAMPED
BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE
NOTICES DOES NOT EXEMPT THE
BORROWER FROM OVERDUE FEES.

JUL 1 1985

OCT 1 1985

